THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)
S. K. BELVALKAR
(April 1943—March 1961)
P. L. VAIDYA
(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY
SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi; the Governments of Burma, and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1961

THE

SALYAPARVAN

BEING THE NINTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMCHANDRA NARAYAN DANDEKAR

Professor of Sanskrit, University of Poona

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1961

☞ Pages 1-216 were issued in 1956 as Fascicule 30;

and the rest as Fascicule 31 in 1961

Printed out of a subvention

from

Dr. Bimala Churn Law, Calcutta

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4; and

Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME XI

ILLUSTRATION

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy., adhys. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

〰 printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The Critical Edition of the Śalyaparvan consists of 64 adhyāyas, which are grouped into four sub-parvans, namely, Śalyavadha (adhys. 1-16), Hradapraveśa (adhys. 17-28), Tīrthayātrā (adhys. 29-53), and Gadāyuddha (adhys. 54-64). It must, however, be pointed out that there had been in existence a tradition, mostly restricted to the Devanāgarī MSS., according to which the Śalyaparvan ended with adhy. 28 while adhys. 29-64 of that parvan constituted an independent major Parvan, called the Gadāparvan. Of course, in view of the almost complete unanimity of the Ś, K, and B versions of the N recension and all the versions of the S recension against that tradition, it has not been accepted for the purpose of the Critical Edition. Most of the MSS. belonging to that tradition, which have been used for the constitution of the text of the first 28 adhys., could not be used for the constitution of the text of the remaining 36 adhys. for the simple reason that they did not contain those adhys. A different set of MSS., which contained adhys. 29-64, had, therefore, to be used for that purpose. The total number of MSS. in this group, used in respect of all the 64 adhys. taken together, having thus become rather large, it was found convenient not to assign to the MSS. used for the constitution of the text of adhys. 29-64 numbers in continuation of the MSS. used for the constitution of the text of adhys. 1-28. This has, however, been done not only for the sake of convenience but also for the sake of greater accuracy. For, continuous numbering of those MSS. would not have served the purpose which such numbers are normally expected to serve, namely, to indicate the position of the different MSS. within a particular version *vis-à-vis* the constituted text. Moreover, continuous numbering (or complementary numbering, such as 1^a, 2^a, etc.) would have given the wrong impression that those MSS. were, in one way or another, related to the MSS. used for the constitution of the text of adhys. 1-28. As a matter of fact, so far as the MSS. belonging to the tradition referred to above were concerned, adhys. 1-28 and adhys. 29-64 had to be treated as two distinct units. It was, of course, fully realised that to make one siglum represent two different MSS. within a single Parvan was not quite the proper thing to do. But under the circumstances and for the reasons stated above that could not be avoided. On the other hand, in the case of the MSS., which regard all the 64 adhys. as constituting the Śalyaparvan, the numbers assigned are the same for the entire text of the Parvan, except in four cases where the numbers had to be changed in the light of the reallocation of those MSS.

The net result of all this may be stated as follows :

(1) The sigla $\acute{S}_1$ K_{1-3} $B_{1,2}$ D_2 T_{1-4} $G_{2,3}$ M_{1-4} denote the same MSS. in respect of all the 64 adhys.

(2) The sigla K_4 B_{3-5} Dn_{1}. n_2 $D_{1.\ 3-11}$ G_1 denote different MSS. in respect of adhys. 1–28 and adhys. 29–64.

(3) MSS. indicated by the sigla B_4, B_5, Dn_3, and D_9 for adhys. 1–28 are represented as B_3, B_4, Dn_2, and D_8 respectively for adhys. 29–64.

(4) While 5 MSS. in the K version and 3 MSS. in the Dn version are used for adhys. 1–28, only 4 MSS. in the K version and 2 in the Dn version are used for adhys. 29–64. As against this, one additional MS. in the Ś version (shown as $Ś_2$) and one in the T version (shown as T_5) are used for adhys. 29–64. $Ś_2$ begins from 9. 60. 35' and T_5 from 9. 54. 3.

The Text with Critical Apparatus of adhyāyas 1–28 of the Śalyaparvan, which comprise the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans, is based upon the following MSS. :—

I. N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = London, India Office Library, No. 3307. Complete for the entire Śalya.

Kāśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Undated. Complete for the entire Śalya.

K_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 193 of1891–95. Undated. Complete for the entire Śalya.

K_3 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828 (A. D. 1772). Complete for the entire Śalya.

K_4 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4687. Dated Saṁvat 1851=Śaka 1716 (A. D. 1794). Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

K_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 1123. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

(*b*) *Central Group*

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 48. Undated. Complete for the entire Śalya.

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 16 A. Dated Śaka 1634 (A. D. 1712). Complete for the entire Śalya.

B_3 = Dacca, University Library, No. 4319. Dated Śaka 1717 (A. D. 1795) Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

B_4 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 329. Dated Śaka 1621 (A. D. 1699). Complete for the entire Śalya.

B_5 = Dacca, University Library, No. 730. Dated Śaka 1741 (A. D. 1819). Complete for the entire Śalya.

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 240 of 1895–1902. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

Dn_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI) No. 506 of Viśrāmbāg I. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa subparvans only.

Dn_3 = Poona, Limaye Collection of the BORI. Undated. Complete for the entire Śalya.

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Madras, Adyar Library, No. XLI/C 62. Dated Saṁvat 1649 = Śaka 1514 (A. D. 1592). Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1619 (A. D. 1697). Complete for the entire Śalya.

D_3 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 215 of 1887–91. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_4 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 71 of 1902–07. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3283. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_6 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1033. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_7 = Madras, Adyar Library, No. XLI/D 10. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_8 = Baroda, Oriental Institute, No. 11475. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29B of A 1879–80. Undated. Complete for the entire Śalya.

D_{10} = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 503 of Viśrāmbāg I. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

D_{11} = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1133. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

II. S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11810. Undated. Complete for the entire Śalya.

T_2 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 61 (presented by Shri Ramakrishna Kavi). Dated Kalyabda 4973 = Śaka 1794 (A. D. 1872). Complete for the entire Śalya.

T_3 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Math Library. Unnumbered and undated. Extends up to the end of adhy. 53.

T_4 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Undated. Extends up to the end of adhy. 53.

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11845. Undated. Contains Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans only.

G_2 = Madras, Adyar Library, No. XXIX/C 21. Undated. Complete for the entire Śalya.

G_3 = Mysore, Government Library, No. 2452. Undated. Complete for the entire Śalya.

Malayālam Version [M]

M_1 = Baroda, Oriental Institute, No. 6919. Undated. Complete for the entire Śalya.

M_2 = Cochin, State Library, No. 33. Undated. Complete for the entire Śalya.

M_3 = Alwaye, Travancore, Ponnokottu Mana Library. Unnumbered. Dated Kollam 1014 (A. D. 1838). Complete for the entire Śalya.

M_4 = Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Unnumbered and undated. Complete for the entire Śalya.

The Text with Critical Apparatus of adhys. 29-64 of the Śalyaparvan, which comprise the Tīrthayātrā and the Gadāyuddha sub-parvans, is based on the following MSS.

I. N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = $Ś_1$ for adhys. 1–28.

$Ś_2$ = Oxford, Stein Collection, No. 152. Undated. Begins from 9. 60. 35^b.

Kāśmīrī Version [K] being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = K_1 for adhys. 1–28.

K_2 = K_2 for adhys. 1–28.

K_3 = K_3 for adhys. 1–28.

K_4 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1034. Dated Saṁvat 1730 (A. D. 1673).

(*b*) *Central Group*

Bengali Version [B]

B_1 = B_1 for adhys. 1–28.

B_2 = B_2 for adhys. 1–28.

B_3 = B_4 for adhys. 1–28.

B_4 = B_5 for adhys. 1–28.

B_5 = Dacca, University Library, No. 618. Dated Śaka 1668 (A. D. 1746).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn]

Dn_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 507 of Viśrāmbāg I. Undated.

Dn_2 = Dn_3 for adhys. 1–28.

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4512. Dated Saṁvat 1851 (A. D. 1795).

D_2 = D_2 for adhys. 1–28.

D_3 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 236 (presented by Shri K. P. Kulkarni). Dated Saṁvat 1831 (A. D. 1774).

D_4 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 23 of Viśrāmbāg II. Undated.

D_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3324. Dated Saṁvat 1671 (A. D. 1615).

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 216 of 1887–91. Dated Śaka 1607 (A. D. 1685).

D_7 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI. Undated and unnumbered.

D_8 = D_9 for adhys. 1–28.

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 68 of 1902–07. Undated.

D_{10} = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1134. Undated.

D_{11} = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 63 of 1882–83. Undated.

II. S(OUTHERN) RECENSION (12 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = T_1 for adhys. 1–28.

T_2 = T_2 for adhys. 1–28.

T_3 = T_3 for adhys. 1–28.

T_4 = T_4 for adhys. 1–28.

T_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3949. Undated. Begins from 9. 54. 3.

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11830. Undated.

G_2 = G_2 for adhys. 1–28.

G_3 = G_3 for adhys. 1–28.

Malayālam Version [M]

M_1 = M_1 for adhys. 1–28.

M_2 = M_2 for adhys. 1–28.

M_3 = M_3 for adhys. 1–28.

M_4 = M_4 for adhys. 1–28.

COMMENTARIES

(for the entire Śalyaparvan)

Ca = Arjunamiśra's commentary *Bhāratārthapradīpikā* as in (1) MS. No. 12931 of the Oriental Institute, Baroda, and (2) MS. No. 482/5797 of the Scindia Oriental Institute Library, Ujjain (wrongly attributed, in the colophon, to Devabodha). Both MSS. give the comm. alone without the text.

Cn = Nīlakaṇṭha's commentary *Bhāratabhāvadīpa*, as in the MSS. belonging to the Dn version.

Cv = Vādirāja's commentary *Lakṣālaṁkāra*, as found in a transcript procured from Madras.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

1. *Manuscripts used for the Śalyaparvan as a whole*

Ś1

London, India Office Library, No. 6483/3307. Brown Indian paper; bound in book-form; size $7\frac{3}{8}'' \times 11\frac{1}{2}''$; written fairly legibly, in Śāradā characters, with 21–22 lines to a page and about 24 letters to a line. The total number of folios for the Śalyaparvan is 114 (folios 150–263). Besides the Śalyaparvan, the MS. contains the Droṇa (folios 1–301^b, folio 2 missing), the Karṇa (second foliation 2–149), the Sauptika (second foliation 264–289^b), the Viśoka (third foliation 1–8^b), and the Strī (fourth foliation 1^b–20). At the end of the Karṇaparvan, the name of the scribe is given as Dāmodara Kaula, and the date as शरवस्वङ्किते वर्षे (= Saptarṣi era [47] 85 = ca. A. D. 1709). There are not many scribal errors in the MS., which generally gives evidence of conscientious copying. The MS. is briefly described in the Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the India Office Library, Vol. ii, by KEITH and THOMAS, 1935, pp. 863–64. This MS is used as Ś1 also for the Critical Editions of the Droṇaparvan, the Karṇaparvan, the Sauptikaparvan, and the Strīparvan.

There are neither any additional passages nor any omitted passages which are peculiar to this MS. It shares most of its additional and omitted passages with the MSS. of the K version. Out of its 24 additional passages, Ś1 shares the following with the N version as a whole (with solitary exceptions): 7*, 17*, 114*, 156*, 187*, 250*, 258*, 298*, 299*, 336*, and 386*. Additional passages in Ś1 which are not shared by the B version are: 175*, 177*, and 178*. The following additional passages which Ś1 shares with, among others, T1. 2 may also be noted: 30*, 36*, 65*, 156*, 177*, and 178*.

K1

Poona, Sardar Mirikar Collection of the Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, No. 207. Folios 144; written on old country paper, in bold Devanāgarī characters of the Kashmiri type, with 12 to 14 lines to a page and 35 to 36 letters to a line; size $13\frac{1}{2}'' \times 7\frac{1}{2}''$. The side-margins are ruled with double lines in red with a thick yellow line between them. The MS. presents generally correct and careful writing, and gives clear evidence of being a faithful copy of an original Śāradā MS.

The Mirikar MS. contains all the parvans of the Mahābhārata (presumably written by one and the same scribe), except the Virāṭa, the first 8 adhys. of the Strī, the Anuśāsana, and the Āśvamedhika. There is no date given at the end of the Śalyaparvan; but, at the end of the Āraṇyakaparvan, a certain date is mentioned which is equated with A. D. 1768. (For further details about this MS., see Introduction, Crit. Ed. Bhīṣma, pp. XX–XXIII). The MS. is used also for the Critical Editions of the Bhīṣma

(as K_0), the Droṇa (as K_3), the Karṇa (as K_2), the Sauptika (as K_1), the Strī (as K_4), the Śānti (as K_3), the Āśramavāsika (as K_1), the Mausala (as K_1), the Mahāprasthānika (as K_1), and the Svargārohaṇa (as K_1).

The only additional passage which is peculiar to K_1 is 158*. K_1 is also peculiar in omitting 6. 41^b, 15. 62^a–63^b, 16. 76^{ab}, 21. 30^{cd}, 27. 4^{ef} (hapl. ?), 32. 42^{bcd}, 63. 21^{cd}, and 64. 9 (hapl. ?). It shares its other omissions, which are fairly numerous, generally with $Ś_1$ $K_{2,3}$.

K_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 193 of 1891-95. Folios 1–76^a; written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 16–17 lines to a page and about 48 letters to a line; size $15'' \times 7\frac{1}{2}''$. The margins are ruled with red lines, and the colophons also are written in red ink. The MS, which is undated, is fairly correct, and there are indications, such as the confusion between त and उ, and न and र, that it is a copy of an original Śāradā MS. The use of *anusvāra* for *repha* as also the not infrequent use of *parasavarṇa* are to be noted. It may be presumed that BORI MSS. Nos. 182–207 of 1891–95 constitute a single codex of the Mahābhārata, copied from an original Śāradā codex, for, most of them can be characterised as MSS. belonging to the K version and have actually been used as such for the Critical Editions of various parvans.

K_2 is peculiar in 349*. Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., the following may be noted: 2. 17, 7. 44^{ab}, 12. 17, 15. 17^{cd}, 25. 36^{cd}, 26. 14^d, 43. 51^{bc}, 44. 20^d–21^c, 44. 70^{ab}, 44. 74^d, 44. 78^c, from सर्वे in 45. 52^b up to देव in 45. 52^c, from स्व in 52. 7^d up to आग in 52. 8^a, and 56. 67^{ab}.

K_3

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No. 15 (now numbered 246). This MS. was procured from Dr. N. G. Sardesai of Poona. Folios 48 + 58; written on tough country paper, in clear and bold Devanāgarī characters, with about 14 lines to a page and about 45 letters to a line; size $13'' \times 6\frac{1}{2}''$. The margins are ruled with red and black lines with a yellow line between them. References and colophons are marked with red chalk. This MS. forms part of a complete codex of the Mahābhārata, from which the Āśvamedhikaparvan is missing. It is recorded in the codex itself that one Sadānanda Miśra of Kashmir got it copied by different scribes, he himself having copied the Udyogaparvan. Most of the copying was carried out at Bharatpur, but the Śalyaparvan was copied by one Khuśālīrāma at Mānapur. At the end of this parvan the date is given as Ravivāsara, Vaiśākha Śukla 14, Saṁvat 1828 (= A. D. 1771). Clear evidence is available that this codex was copied from an original codex in Śāradā

characters. It is used for the Virāṭa (as K_2), the Āraṇyaka (as K_2), the Udyoga (as D_1), the Bhīṣma (as K_2), the Droṇa (as D_1), the Karṇa (as K_4), the Sauptika (as K_6), the Strī (as D_2), the Śānti (as K_4), the Āśramavāsika (as K_2), the Mausala (as K_2), the Mahāprasthānika (as K_2), and the Svargārohaṇa (as K_2). For further details about this codex, see Introduction, Crit. Ed. Bhīṣma, p. xxiv, and Introduction, Crit. Ed. Śānti, pp. xxxiii–xxxiv.

There is no additional passage peculiar to K_3. It may, however, be pointed out that K_3 shares a number of additional passages with B and D and not with Ś and K. It shares 355* with B D (except $D_{3.11}$) $M_{1.3}$. Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., the following may be noted : 6. 41^{ef}, 7. 37^{d} to षड् in 7. 39^{a}, 10. 24^{bcd}, 18. 29^{c}–30^{b}, 20. 21^{cd}, 21. 26–27, 25. 29^{cd}, 32. 38^{a}–44^{b}, 37. 32, 44. 106^{c}, 44. 107^{cd}, 44. 108^{bcd}, from तपतां in 47. 7^{b} up to किमा in 47. 8^{d}, 49. 10^{cd}, 49. 25^{cd}, 49. 37^{c}–38^{d}, 54. 4^{c}–5^{d}, 56. 51^{c}–52^{b}, 57. 48^{c}–49^{d}, 57. 56^{c}–57^{b}, and 62. 21^{c}–22^{d}.

B_1

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 48. Folios 72; written on Indian paper, in Bengali characters, with about 10 lines to a page; size 15. 3″ × 5. 3″; undated. Besides the complete Śalyaparvan, the MS. contains the Sauptikaparvan and the Strīparvan, the folios of these latter parvans being numbered separately. As a matter of fact, the part of the MS. containing the Sauptikaparvan and the Strīparvan is numbered separately as 49. The name of the copyist is given as Śrī Rāmanidhi Śarmā. This MS. is used for the Critical Edition of the Sauptikaparvan (as B_4) and of the Strīparvan (as B_3).

This MS. has no additional passage peculiar to itself. It shares most of the additional passages with the MSS. of the B and D versions. It may be further noted that it has 203*, 286*, and 287* common with, among others, the entire S. It does not share any additional passages with Ś. Those which it does with K are also few. Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to B_1, the following may be noted : from वृत्तं in 22. 44^{d} up to प्रासा in 22. 45^{a}, 27. 49^{a}–50^{b}, and 28. 20^{ea}.

B_2

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 16 A. Folios 140; written on Indian paper, in Bengali characters; size 22. 3″ × 3. 7″. Besides the complete Śalyaparvan, the MS. contains, the Āśramavāsika, the Mausala, the Mahāprasthānika, and the Svargārohaṇa. It is dated Śaka 1634 (= A. D. 1712).

B_2 is peculiar in 73*, 161*, 163*, 266*, 295*, and 309*, while it shares 205* with B_5 $D_{2-7.9.10}$ and 215* with B_5. Many of its folios are missing, as a result of

which the following portions are lost : from 8. 17^{a} up to 8. 43^{d}, from 9. 52 up to 10. 12, from 16. 39 up to 16. 87, from 18. 11^{c} up to 18. 35^{b}, from 22. 14^{c} up to 22. 43^{d}, from 23. 9^{c} up to 23. 35^{d}, from 28. 11^{c} up to 28. 67^{b}, from 57. 2^{c} up to 57. 18^{b}, from 62. 59^{a} up to 63. 8^{c}, and from 64. 12^{a} up to 64. 34^{d}. Among the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., the following may be noted : 10. 26^{bc}, 17. 33, 20. 26^{ab}, 22. 58^{ab}, and 35. 37^{ab}.

B_4 (for adhys. 1–28) : B_3 (for adhys. 29–64)

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 329. Written on palm-leaf, in Bengali characters, with 4 lines to a page ; size 21″ × 1·3″. Besides the complete Śalyaparvan (folios 1–181), the MS. contains the Sauptika (and the Aiṣīka) parvans (folios 182–225). It is dated Śaka 1621 (= A. D. 1699), and the name of the scribe is given as Śrī Gaurīcaraṇa Śarmā. It is used as B_5 for the Critical Edition of the Sauptikaparvan.

There is no additional passage peculiar to this MS. It shares most of its additional passages with the other MSS. of the B version. The only non-haplographical omission peculiar to this MS. is 38. 26^{c}–28^{b}.

B_5 (for adhys. 1–28) : B_4 (for adhys. 29–64)

Dacca, University Library, No. 730. Written on paper, in Bengali characters ; size 21″ × 7·4″ ; dated Śaka 1741 (= A. D. 1819). The MS. contains the entire Śalyaparvan (folios 1–73). The name of the scribe is given as Śrī Gaṅgāprasāda. At the end of the MS., one comes across the following stanza :

नवजलधरकृष्णपादपद्मं प्रणम्य
करिकरपदसूर्यवाहने शकाब्दे ।
समलिखदिदमाशु राजआज्ञां समेत्य
द्विजवरकुलजन्मा श्रीलगंगाप्रसादः ॥

There is no additional passage peculiar to this MS. The following non-haplographical omissions peculiar to this MS. may be noted : 2. 59^{a}–61^{b}, 3. 16^{c}–18^{d}, 5. 15^{ab}, 15. 9^{ab}, 26. 46–49, 30. 5^{a}–6^{b}, 34. 33–34 (with ref.), 35. 29^{c}–31^{d}, 39. 23^{c}–25^{d}, 45. 90–92, and 49. 29^{ab}.

Dn_3 (for adhys. 1–28) : Dn_2 (for adhys. 29–64)

Poona, Limaye Collection of the BORI, No. 375 and 376. Folios 1–49 for adhys. 1–28 and folios 1–65 for adhys. 29–64 ; written on Indian paper, in good legible Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page ; size $15\frac{1}{2}$″ × $6\frac{7}{8}$″ ; margins ruled with double red lines with a yellow line between them ; references and colophons marked with red pigment. Besides the complete Śalyaparvan, the MS. contains the Droṇa, the

Sauptika, the Strī, and the Rājadharma sub-parvan of the Śānti. It is used as Dn_8 for adhys. 1-28 and as Dn_2 for adhys. 29-64 of the present parvan. The commentary of Nīlakaṇṭha is given above and below the text. The MS. is used also for the Critical Edition of the Droṇaparvan (as Dn_1).

There is no additional passage peculiar to this MS., but Dn as a whole is peculiar in 3*, 94* (subst.), and 125* (subst.). This MS. shares 97*, 121*, 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S. It shares 203* and 286* with, among others, the entire B. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 4. 4^{a}–5^{b}, 25. 8^{b}, 25. 9^{e}–10^{c}, and 49. 57^{a}–58^{b}.

D_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. This represents one of the two bundles of MSS., which together comprise all the parvans of the Mahābhārata (except the Śāntiparvan). The first bundle is numbered 565 of 1882–83. The present MS. contains the portion of the Epic from the Droṇa to the Svargārohaṇa. Written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and about 42 letters to a line ; size $15'' \times 6''$; margins ruled with double red lines ; references and colophons marked with red pigment. The writing is uniform throughout, but somewhat careless. Folios are numbered separately for different parvans. The complete Śalyaparvan extends over 86 folios. The name of the scribe is given at the end of this parvan as Gaṇeśa, son of Tryambaka and grandson of Raghunātha. The dates of the MS. vary between Śaka 1616 and Śaka 1619. The Śalyaparvan bears the date Śaka 1619 (= A. D. 1697). The codex is used for the Critical Editions of the Ādi (as K_4), the Udyoga (as D_8), the Bhīṣma (as K_3), the Droṇa (as D_5), the Sauptika (as K_2), the Strī (as K_3), the Āśramavāsika (as K_3), the Mausala (as K_3), the Mahāprasthānika (as K_3), and the Svargārohaṇa (as K_3).

D_2 is peculiar in 2*, 46*, 122*, 197*, 226*, 227*, 307*, 344*, and 397*. It shares 97*, 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, the entire B. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 2. 31^{bcd}, 9. 59^{d}, 12. 9^{a}–10^{b}, 13. 37^{d}–38^{c}, 15. 13, 22. 39, 22. 56^{ab}, 25. 11^{d}–14^{c}, 25. 32^{bc}, 27. 36^{c}–37^{b}, 27. 59^{d}, 28. 53, 44. 75^{b}, 48. 9^{ac}, 49. 34^{a}, and 54. 34.

D_9 (for adhys. 1–28) : D_8 (for adhys. 29–64)

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879–80. This codex contains all the parvans of the Mahābhārata (except the Droṇa), and the texts of the Udyoga (commencing at Sanatsujātīya), the Sauptika, the Strī, the Śānti, the Anuśāsana, and the Mahāprasthānika are accompanied

by Nīlakaṇṭha's commentary. Generally, the folios of each parvan are numbered separately, adhys. 1–28 of the Śalyaparvan extending over 43 folios and adhys. 29–64 over 52 folios. Written on paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 18 lines to a page and 34–37 letters to a line ; size 12″ × $8\frac{1}{4}$″ ; margins ruled with double red lines. The dates, which are given after the Sauptika, vary between Saṁvat 1810 (= Śaka 1675 = A. D. 1753) and Saṁvat 1815 (= Śaka 1680 = A. D. 1758). The name of the scribe is said to be Bhagavān Bhaṭṭa. But at the end of adhy. 28 of the Śalyaparvan we find a stanza to the effect that the (portion of the) MS. was written (completed) by one Rājeśvara on Sunday, Mārgaśīrṣa Kṛṣṇa 11. This MS. is used as D_9 for adhys. 1–28 and as D_8 for adhys. 29–64 of the Śalyaparvan. It is also used for the Critical Editions of the Ādi (as D_1), the Udyoga (as Dn_1), and the Sauptika (as Dn_2).

This MS. is peculiar in 270* and 396*. It shares 97*, 121*, 203*, 286*, and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, the entire B. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 15. 43^{c}–44^{b}, 16. 54^{bc}, 20. 11^{b}–12^{a}, 29. 15^{cd}, 34. 21^{ab}, 37. 3^{a}–4^{b}, 40. 2^{c}–3^{b}, 42. 21^{ef}, 43. 23^{d}–24^{a}, 44. 32^{bcdef}, 46. 12^{e}–13^{d}, 50. 48^{c}–49^{b}, 51. 17^{a}–18^{b}, 54. 36^{c}–37^{d}, and 56. 2.

T_1

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11810. Palm-leaf; size $20\frac{1}{2}$″ × $2\frac{1}{4}$; small clear Telugu characters of good style ; about 12 lines to a page and 120 letters to a line. This MS., which contains the portion of the Mahābhārata from the Bhīṣmaparvan to the Strīparvan, is presumably the direct continuation of MS. No. 11809 from the same Library, which contains the first five parvans. The codex is undated, but from the words *tyāgeśāya namaḥ* appearing at the end of MS. No. 11809, it is suggested (Introduction, Crit. Ed. Bhīṣma, p. XLIV) that it must have been completed under Shahaji Raje of Tanjore (A. D. 1684–1710), who was a great devotee of Śrī Tyāgarāja of Tiruvaiyaru. Apart from the Critical Edition of the Śalyaparvan, this codex is used for those of the Ādi (as T_3), the Āraṇyaka (as T_3), the Virāṭa (as T_3), the Bhīṣma (as T_1), and the Droṇa (as T_1).

T_1 is peculiar in 184*. It shares 15*, 30*, 36*, 65*, 81*, 89*, 108*, 156*, 177*, and 178* with T_2 and a large number of MSS. belonging to the N recension. There is no non-haplographical omission peculiar to this MS.

T_2

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No. 61. Presented to the Institute by Shri M. Ramakrishna Kavi of Tirupati. Palm-leaf; size 16″ × 1·3″; neat and clear

Telugu characters ; about 7 lines to a page and about 85 letters to a line. Besides the complete Śalyaparvan (folios 114), the MS. contains the Sauptikaparvan (folios 19^{a}–41^{b}) and the Strīparvan (folios 25). The name of the scribe is givan as Rāma, son of Kuppācārya of Kāśyapa Gotra, and the date as Kalyabda 4973 (= Śaka 1794 = *ca.* A. D. 1873), Āṅgīrasa Saṁvatsara, Āśvina Vadya 6, Budhavāra. The MS is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as T_1) and the Strīparvan (as T_1).

T_2 is peculiar in 320*, 321*, 324*–326*, 337*, 339*, 354*, 357*, 362*, 365*, 370*, 371* (subst.), 375*, 376*, 378*, 389*–395*, 398*–400*, and 403*. It is interesting to note that all these additional passages occur in the last ten adhys. For the additional passages which this MS. shares with a large number of MSS. belonging to the N recension, see the description of T_1 above. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to T_2, may be noted : 2. 40^{a}–41^{b}, 3. 15^{ab}, 4. 17^{cd}, 10. 2^{a}–3^{b}, 32. 42^{cd}, 34. 17^{a}, 49. 52^{ab}, 55. 28^{b}, 59. 16^{ab}, and 61. 29^{bcd}.

T_3

Melkote, Yadugiri Yatirāja Math Library. Unnumbered and undated. Palm-leaf ; size 16. 1″ × 1. 2″ ; Telugu characters ; 7–8 lines to a page and 75–85 letters to a line. The MS. contains the Karṇaparvan and the Śalyaparvan. The Śalyaparvan, of which only adhys. 1–53 are available, extends over folios 147–224. The MS. is used also for the Critical Edition of the Karṇaparvan (as T_2).

T_3 is peculiar in 37* (subst.), 45*, 95* (subst.), and 235*. It shares 15* and 36* with $T_{1.2}$ and a large number of MSS. belonging to the N recension. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 1. 35^{abcd}, 2. 37^{a}–41^{b}, 3. 15^{cd}, 12. 29–31, 15. 14^{e}–15^{d}, from तौ in 16. 15^{a} up to मद्राधिपतिं in 16. 17^{c}, 16. 22^{d}–24^{a}, 21. 11^{b}–13^{c}, 21. 23, 21. 43^{cdef}, 23. 62^{cd}, 35. 9^{c}–10^{d}, 35. 13^{cd}, 36. 38^{cd}, 39. 15^{ab}, 40. 3^{c}, 43. 8^{cd}, 48. 1^{c}–2^{d}, 49. 21, 51. 10^{ab}, and 53. 8^{cd}. The portion from स देवस्त in 43. 17^{a} up to आभिषेचनिकं in 44. 3^{c} is lost on a missing folio.

T_4

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 5615. Written on paper, in Telugu characters, with 8–11 lines to a page and 80–94 letters to a line. The MS. (folios 206) contains 9–18 parvans of the Mahābhārata. It is noteworthy that, as in T_3 so too in T_4, only adhys. 1–53 of the Śalyaparvan are available. The MS. is undated. It is used as T_2 for the Critical Editions of the Āśvamedhika, the Āśramavāsika, the Mausala, the Mahāprasthānika, and the Svargārohaṇa.

T_4 is peculiar only in 102* (subst.). The following non-haplographical omissions, which are exclusive to this MS., may be noted : 4. 32^{ab}, 6. 27–28, 9. 24^{d}, from तरसा in 9. 32^{c} up to संनिवार्य in 9. 34^{a}, 11. 57^{a}–58^{b}, 12. 29, 14. 33^{cd}, 15. 50^{ab}, 16. 12^{cd}, 16. 16^{a}–17^{e},

17. 11^{ab}, 18. 41^{ab}, 21. 34–35, from यथाज्येष्ठं in 21. 43^{c} up to शब्दः सु in 21. 44^{a}, 22. 29^{c}–31^{d}, 28. 34^{b}–36^{a}, 33. 9–10, from यदा in 34. 1^{a} up to एवमुक्त्वा in 34. 3^{a}, 34. 8^{ab}, 37. 5^{c}–7^{b}, 41. 7^{bc}, 44. 2^{cd}, 44. 27^{c}–29^{b}, 49. 61^{d}–63^{a}, and 50. 32^{c}–34^{a}. The portion from 2. 10^{e} up to 2. 42^{b} is lost on a missing folio.

G_2

Madras, Adyar Library, No. xxix/c 21. Palm-leaf; size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$; Grantha characters; about 10 lines to a page and 65-75 letters to a line. The MS (folios 95) contains the complete Śalyaparvan and the Sauptikaparvan. The folios of the last subparvan of the Śalyaparvan and the Sauptikaparvan are numbered jointly (1–26). The complete Śalyaparvan covers first foliation 1-69 and second foliation 1–14^{a}. The MS., which is undated, is used as G_3 for the Critical Edition of the Sauptikaparvan.

The following additional passages are exclusive to G_2 : 50*, 86*, 144*, 160*, 245*, and 288*. MSS. of the G version, by themselves, do not share any additional passages with a large number of N MSS. The non-haplographical omissions peculiar to this MS. are : 2. 30^{c}–31^{b}, 17. 14^{a}–15^{b}, 21. 22–23, 23. 57^{cd}, 27. 28^{cd}, 32. 12–13, 30. 10^{ef}, 37. 43^{cd}, 45. 31^{d}, 54. 30^{c}–31^{d}, 57. 33^{d}–34^{a}, 62. 39^{ab}, 63. 22^{cd}, 64. 28^{cd}, and 64. 35^{ab}.

G_3

Mysore, Government Library, No. 2452. The MS. is undated and contains the complete Śalyaparvan, the Sauptikaparvan, and the Strīparvan. The name of the scribe is given as Somayājī Mahāgaṇapati.

G_3 is peculiar only in 92* (subst.). As for the MSS. of the G version sharing additional passages with the MSS. belonging to the N recension, see the description of G_2 above. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 1. 2^{cd}, 17. 20^{c}–21^{d}, from समरे in 21. 27^{a} up to योधय in 21. 28^{c}, 27. 44^{cd}, 29. 47–48, 30. 20^{a}–21^{b}, 31. 27^{ab}, 31. 49–50, 43. 13^{c}–15^{d}, 45. 7^{ab}, 50. 8–10, 50. 35^{cd}, and 60. 26–27.

M_1

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6919. Palm-leaf; size $18'' \times 1\frac{3}{5}''$; Malayālam characters ; about 10 lines to a page and about 66 letters to a line. Besides the complete Śalyaparvan (folios 185–272), the MS., which is undated, contains the Droṇaparvan, the Karṇaparvan, and the Sauptikaparvan. It is used also for the Critical Edition of the Karṇaparvan (as M_3) and the Sauptikaparvan (as M_1).

The following additional passages are exclusive to M_1 : 107*, 265*, 312*, 330*, and 335* (subst.). It shares 22* with K_4 $B_{1.2.5}$ $D_{2.4.8-11}$ M_{2-4} and 355* with K_3 B

D$_{1, 2, 4-10}$ M$_{3}$. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 17. 28, 20. 27^{cd}, 22. 19^{ab}, 22. 21^{ab}, 23. 1^{d}–2^{c}, 26. 54, 28. 90^{cd}, 35. 49^{c}–50^{b}, 36. 58^{ab}, 42. 26^{ab}, 44. 7^{c}–8^{d}, 45. 51^{cd}, from श्रापतन् in 45. 62^{b} up to सुघो in 45. 63^{b}, 49. 33^{cd}, 55. 11^{cd}, 57. 49^{d}–52^{e}, 58. 1^{cd}, and 61. 28^{bc}.

M$_{2}$

Ernakulam, Cochin State Library, No. 33. Palm-leaf; size 13½″ × 1¾″; Malayālam characters; about 13 lines to a page and 57 letters to a line. Besides the complete Śalyaparvan (folios 98), the MS. contains the Sauptikaparvan and the Strīparvan. The MS. is undated. It is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as M$_{3}$) and the Strīparvan (as M$_{4}$).

There is no additional passage peculiar to M$_{2}$. It shares 22* with K$_{4}$ B$_{1, 2, 5}$ D$_{2, 4, 8-11}$ M$_{1, 3, 4}$. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 1. 24^{ab}, 15. 24^{a}–25^{b}, 24. 25^{cd}, 25. 8^{cd}, 32. 26^{a}–27^{b}, 33. 3^{ab}, 47. 17^{c}–18^{d}, 49. 65, and 50. 1.

M$_{3}$

Alwaye, Travancore, Ponnokottu Mana Library (Private). Unnumbered. Palm-leaf; size 14″ × 2″; Malayālam characters; about 11 lines to a page and about 50 letters to a line. Besides the complete Śalyaparvan (folios 1–104^{a}), the MS. contains the Sauptikaparvan (folios 104^{b}–123^{a}) and the Strīparvan (folios 123^{b}–147). At the end of the Strīparvan, the date of the MS. is given as Kollam 1014 (= *ca.* A. D. 1839). The MS. is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as M$_{4}$) and the Strīparvan (as M$_{2}$).

There is no additional passage peculiar to M$_{3}$. It shares 22* with K$_{4}$ B$_{1, 2, 5}$ D$_{2, 4, 8-11}$ M$_{1, 2, 4}$ and 355* with K$_{3}$ B D$_{1, 2, 4-10}$ M$_{1}$. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 23. 47^{c}–49^{d}, from भीमेन in 25. 6^{a} up to मपासेधन् in 25. 6^{c}, 29. 55^{ab}, 37. 49^{c}–50^{b}, 44. 5^{cd}, 44. 56^{cd}, 44. 77^{ab}, from समधिश्रयत् in 47. 19^{d} up to दिनं च in 47. 20^{d}, 49. 36^{cd}, 61. 2^{b}–3^{c}, and 62. 4^{cd}.

M$_{4}$

Calicut, Paḍiññāre Kovilakam Private Collection. Unnumbered. Palm-leaf; size 16″ × 1¾″; Malayālam characters; about 8 lines to a page and about 56 letters to a line. Besides the complete Śalyaparvan (folios 1–133), the MS, which is undated, contains the Sauptikaparvan (folios 134–166) and the Strīparvan (folios 167–195). It is used also for the Critical Editions of the latter two parvans as M$_{2}$ and M$_{3}$ respectively.

M$_{4}$ is peculiar in 4*, 5*, and 361*. It shares 22* with K$_{4}$ B$_{1, 2, 5}$ D$_{2, 4, 8-11}$ M$_{1-3}$. It does not present any non-haplographical omission which is exclusive to it.

2. Manuscripts used for adhys. 1–28 only.

K_4

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4687. Written on old Indian paper, in Devanāgarī characters. The MS. contains only the Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans (that is, adhys. 1–28) of the Śalyaparvan. It is dated Bhṛguvāsara, Mārgaśīrṣa Śukla 6, Saṁvat 1851 (=Śaka 1716= A. D. 1794).

K_4 is peculiar in 20*, 64*, and 137*. Among the other additional passages it shares 15* with B $D_{2.4.8.9.11}$ T_{1-3}, 85* with K_5 $D_{3.10.11}$, 89* with K_5 B_{1-3} $D_{3.8-11}$ $T_{1.2}$, 133* with K_5, and 174* with K_5 B Dn $D_{2.3.5.7-9.11}$. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to K_4, may be noted : 1. 3^{cd}, 2. 24^{d}–32^{d}, 2. 36^{ab}, 2. 38^{ab}, 8. 44^{c}–45^{d}, 10. 8^{b}–9^{a}, 11. 14^{c}–15^{b}, 11. 28, 11. 44^{c}–45^{b}, 12. 31^{ab}, 13. 30^{ef}, 14. 2, 15. 26^{c}–27^{b}, 15. 67, 17. 2^{e}–3^{d}, 17. 23^{c}–24^{b}, 17. 25^{ab}, 19. 3^{c}–4^{b}, 19. 6^{d}–7^{e}, 21. 9^{e}–10^{b}, 21. 20^{cdef}, 21. 23^{d}–24^{c}, and 22. 39^{b}–40^{a}.

K_5

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 1123. Written on paper in Devanāgarī characters ; undated. The MS. contains only the Śalyavadha and Hradapraveśa sub-parvans (that is, adhys. 1–28) of the Śalyaparvan.

K_5 is peculiar in 169*. It shares 14* with $D_{3.8.9.11}$, 23* with B Dn $D_{5.6.8.9}$, 24* with B Dn $D_{2.4-6.8-11}$, 26* with D_3, 58* with Dn_3 $D_{2.8.9.11}$, 85* with K_4 $D_{3.10.11}$, 87* with $D_{3.10.11}$, 89* with K_4 B_{1-3} $D_{3.8-11}$ $T_{1.2}$, 133* with K_4, and 174* with K_4 B Dn $D_{2.3.5.7-9.11}$. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to K_5, may be noted : 3. 21, 3. 44^{a}–46^{b}, 4. 42–44, 5. 2^{cd}, 7. 39^{cd}, 10. 43^{a}–44^{b}, 13. 12^{cd}, 17. 3^{cd}, and 27. 58^{b}.

B_8

Dacca, University Library, No. 4319. Folios 63 ; written in Bengali characters ; size 16″ × 4·5″; dated Śaka 1717 (=A. D. 1795). The MS. contains adhys. 1–28 only. The name of the scribe is given as Śrī Rāmeśvara Śarmā.

The only additional passage peculiar to B_8 is 74*. It shares most of its remaining additional passages either with N as a whole or with the other B MSS. and D. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 1. 11^{c}, 3. 46^{c}–47^{d}, 13. 3^{c}–4^{b}, and 27. 30^{ab}.

Dn1

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 240 of 1895–1902. Folios 57 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 10–12 lines to a page and about 40 letters to a line ; size $15\frac{1}{2}'' \times 7''$; margins ruled with triple red lines ; undated ; text with Nīlakaṇṭha's commentary. Besides the Śalyaparvan, the MS. contains the Sauptika, the Aiṣīka, and the Strī, the folios of each parvan being numbered separately. The handwriting is uniform throughout. Though the MS. contains the entire Śalyaparvan, it is used here only for adhys. 1–28 of that parvan. It is also used as Dn1 for the Critical Edition of the Sauptika (and Aiṣīka) parvans.

Dn1 has no additional passage peculiar to it, but it shares 3*, 94* (subst.), and 125* (subst.) exclusively with the other Dn MSS. used for adhys. 1–28. It does not share any additional passage with the entire S. Dn1 is peculiar in the following non-haplographical omissions : from कृष्णा in 3. 17[c] up to महा in 3. 18[d], 4. 43, and 23. 41–42.

Dn2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 506 of Viśrāmbāg I. Folios 49 ; written on country paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 50 letters to a line ; size $15\frac{1}{3}'' \times 6\frac{7}{8}''$; margins ruled with two double red lines with red pigment between them ; edges also ruled with red and yellow lines. The handwriting is uniform and beautiful. The MS. contains only adhys. 1–28 of the Śalyaparvan. The commentary of Nīlakaṇṭha is given at the top and at the bottom of the folios.

Dn2 has no additional passage peculiar to it, but it shares 3*, 94* (subst.), and 125* (subst.) exclusively with the other Dn MSS. used for adhys. 1–28. It does not share any additional passage with the entire S. Dn2 is peculiar in the following non-haplographical omissions : 16. 85[c] and from महेन्द्र in 19. 4[f] up to ततः in 19. 5[a].

D1

Madras, Adyar Library, No. XLI/c 62. Folios 35 ; written on country paper in Devanāgarī characters, with about 10 lines to a page and about 54 letters to a line ; size $12\frac{4}{5}'' \times 5\frac{4}{5}''$. The MS. is said to have belonged to one Gaṇeśa Daśaputra, and the name of the scribe is given as Bodhāka, son of Vāmana Duve, of Sūryapura. It is dated Thursday, Śrāvaṇa Śuddha 6, Saṁvat 1649, Śaka 1514 (= A. D. 1592). The MS. contains only adhys. 1–28 of the Śalyaparvan. Presumably it is a part of a complete codex of the Mahābhārata belonging to (and in some cases written by) the various members of the Daśaputra family. (D8 of the Karṇaparvan belonged

to Govinda Daśaputra [A. D. 1603], D_1 of the Bhīṣmaparvan belonged to and was written by Ganeśa, the son of Viṭṭhala [A. D. 1640], while Gaṇeśa Daśaputra's son, Sundarapanta [A. D. 1684], is said to have been the scribe of D_2 of the Droṇaparvan.)

D_1 is peculiar in 34*, 35*, 39*, 43*, 49* (subst.), 54* (subst.), 57*, 59*, 62*, 70*, 79*, 101*, 113* (subst.), 115*, 120*, 124*, 128*, 131*, 132*, 145*, 152* (subst.), 154*, 155*, and 162*. Many of these are just one-line passages. This MS. does not share any additional passage with the entire S. It is also noteworthy that it presents the largest number of omissions (haplographical as well as non-haplographical) which are peculiar to it. These are to be found in every adhy.

D_3

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 215 of 1887–91. Folios 1–29 ; written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with about 16 lines to a page and about 55 letters to a line ; size $14\frac{5}{8}'' \times 6\frac{3}{4}''$; margins ruled with two double red lines ; edges also ruled. The handwriting is good, legible, and uniform. The MS., which is undated, contains only the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans (of the Śalyaparvan) and the Aiṣīkaparvan (of the Sauptika).

This MS. is peculiar in 71* and 80*. It does not share any additional passage with the entire S. As many as 25 non-haplographical omissions, most of them short, are peculiar to this MS. Among them the following may be noted : 9. 53–58, 25. 28–29, 27. 52, and 28. 57^{e}–58^{d}.

D_4

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 71 of 1902–07. Folios 38 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page and 45–50 letters to a line ; size $15'' \times 6\frac{3}{4}''$; margins ruled with two double red lines, and edges with single red lines. The handwriting is good and legible. The MS., which is undated, contains only the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans.

The MS. is peculiar in 13*, 48*, 51*–53*, 55* (subst.), 56*, 63* (subst.), 67*, 68*, 75*, 90* (subst.), 103*, 109* (subst.), 110*, 119*, 126*, 136*, 139* (subst.), 140* (subst.), 143*, 153*, 157*, and 159*. It shares 97* and 121* with, among others, the entire S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 1. 8^{ab}, 16. 14^{cd}, 16. 84^{cd}, 22. 56, and 22. 74^{cd}.

D_5

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East

Panjab), No. 3283. Written on paper in Devanāgarī characters. The MS., which is undated, contains the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans only.

There is no additional passage peculiar to this MS., nor is there any additional passage which it shares with the entire S. The only non-haplographical omission peculiar to this MS. is 16. 51^{a}–58^{d}. The portion from 1. 9^{a} up to चापरा in 1. 29^{b} is lost on a missing folio.

D_6

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1033. Folios 48; written on Indian paper, in Devanāgarī characters; size 13″ × 5″; margins ruled. The MS., which is undated, is in good condition. It contains only adhys. 1–28 of the Śalyaparvan.

There is no additional passage peculiar to this MS., nor is there any additional passage which it shares with the entire S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 1. 36^{cd}, 8. 36^{d}, from महात्मभिः in 14. 37^{d} up to चक्रे in 14. 39^{a}, from मप्रभावः in 16. 18^{b} up to परैः in 16. 19^{d}, 17. 13^{ab}, from देहिनः in 21. 33^{b} up to यैर्विभो in 21. 35^{d}, 22. 74^{a}–75^{a}, from 22. 85 up to 23. 27, 24. 50^{abcd}, 25. 5^{a}–6^{a}, from शरैः in 26. 51^{e} up to र्यवार in 26. 52^{d}, from तो दृष्ट्वा in 27. 23^{a} up to पते in 27. 24^{b}, from रथाद्भूमिं in 27. 30^{a} up to भारत in 27. 31^{b}, and from चकं बलम् in 28. 32^{d} up to द्रोणपुत्रा in 28. 34^{a}.

D_7

Madras, Adyar Library, No. XLI/d10. Undated; contains the Śalyavadha and the Hradapraveśa sub-parvans only.

There is no additional passage peculiar to D_7. It shares 164* with, among others, the entire S. The following are the only non-haplographical omissions, which are peculiar to D_7: 24. 1^{d}–2^{a} and 28. 32^{a}–33^{b}. The first few folios of the MS. containing the portion from the beginning of the parvan up to 16. 80^{c} are missing.

D_8

Baroda, Oriental Institute Library, No. 11475. Folios 50; written on paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and 35–36 letters to a line; 1200 *granthas*. The MS., which is undated, contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_8 is peculiar in 167*, and it shares 97*, 121*, and 164* with, among others, the entire S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 6. 35^{c}–36^{b}, 11. 62^{c}–63^{b}, 15. 9^{c}–10^{b}, 15. 40^{a}, and 28. 59^{ab}.

D_{10}

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 503 of Viśrāmbāg I. Folios 47 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with about 13 lines to a page and about 40 letters to a line ; size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$; margins ruled with black lines. The MS. is dated Śaka 1692 (?), Ssṁvat 1818 (= A. D. 1761), and the scribe's name is given as Gaṅgarāma. It contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_{10} is peculiar in 82* and 83*, and it shares only 97* with, among others, the entire S. The MS. is peculiar in the following non-haplographical omissions : 2. 5^{e}–6^{d}, from तान्मृधे in 2. 25^{d} up to निहनिष्यति in 2. 26^{d}, from ततः in 10. 21^{a} up to मित्र in 10. 22^{a}, 20. 20^{d}–21^{c}, 24. 17^{ab}, and 27. 3.

D_{11}

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1133. Folios 1-43 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters ; size $15'' \times 4\frac{1}{2}''$; margins ruled with two double red lines ; colophons marked with red ink. The MS., which is undated, is in good condition. It contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan.

There is no additional passage peculiar to this MS. It shares 97* and 121* with, among others, the entire S. The only non-haplographical omission peculiar to this MS. is 14. 8.

G_1

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11845. Palm-leaf; size $15'' \times 1\frac{1}{4}''$; Grantha characters. The MS. (folios 1–96) contains only the first two sub-parvans of the Śalyaparvan. The following colophon is found at the end : विश्वावसुवर्षे मीनमासे २५ दिने मध्यार्जुनं (ग्रामनाम) राजश्री शेषप्पार्यार्थे काशीपतिना लिखितं शल्यपर्व. A similar colophon, but with a different date, occurs at the end of MS. No. 11830 from this library, which contains the last two sub-parvans of the Śalyaparvan and the Sauptikaparvan (with the Aiṣīka-parvan). Presumably the two MSS. belong to a complete Grantha codex of the Mahābhārata prepared for Śrī Śeṣappārya by Kaśīpati.

There is no additional passage peculiar to G_1. By themselves, the MSS. of the G version, do not share any additional passages with a large number of MSS. belonging to the N recension. The following two are the only non haplographical omissions, which are exclusive to this MS. : 16. 30^{ab} and 22. 5–6.

3. *Manuscripts used for adhys. 29–64 only*

$Ś_2$

Oxford University Library, Stein Collection, No. 152. Described by STEIN, *JRAS*, 1900, pp. 187-94. Carefully written on paper, in fairly legible Śāradā characters, with about 27 lines to a page and about 36 letters to a line; size 14″ × 10″. The MS. is incomplete, and contains only the concluding portion (from 60. 35^b up to the end) of the Śalyaparvan (folios 60–64), the Sauptikaparvan, the Strīparvan (one folio missing), the Āśvamedhikaparvan, and some portion (1. 1 to 3. 2) of the Āśramavāsikaparvan. There are a number of marginal glosses, some of them in Devanāgarī characters. STEIN refers in his article to the sale-deed recorded, on the obverse of the first leaf of the Āśvamedhikaparvan, by one Takade Bhaṭṭa Haraka, both in Sanskrit and Persian, which bears the date Guruvāsara, Āśvina Kṛṣṇa Pratipad of (Saptarṣi) Saṁvat [47] 58 (= A. H. 1093 = A. D. 1682). This sale-deed is in respect of the sale, for 45,000 Dīnāras, of the complete MS. of the Mahābhārata (in two books), and is passed in favour of Guru Ānanda by Pandits Lālā, Śrīkaṇṭha, and Naraka. STEIN further suggests that, as seen from the hand-writing in the sale-deed, this Takade must have been the glossator on this MS. As a matter of fact, STEIN seeks to prove that this Takade has annotated and revised a number of MSS. found in Kashmir. On the evidence of the writing and the paper, STEIN assigns the present MS. to the end of the 16th or the beginning of the 17th century A. D. This MS. is used also for the Critical Editions of the Sauptikaparvan (as $Ś_2$), the Strīparvan (as $Ś_2$), the Āśvamedhikaparvan (as $Ś_1$), and the Āśramavāsikaparvan (as $Ś_1$).

$Ś_2$ shares its only additional passage, namely, 386*, with the entire N recension (except D_{11}). It is peculiar in the haplographical omission of 63. 22, while it shares the haplographical omission of 62. 4^d–5^a with G_2 and of 62. 48^c–49^b with D_8.

K_4

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1034. Folios 54; written on paper, in Devanāgarī characters; size 13″ × 5″; margins ruled with lines. The MS., which is dated Āśvina Śukla 2, Saṁvat 1730 (= *ca.* A. D. 1674), is in good condition.

K_4 is peculiar in 225* and 327* (subst.). It shares 221* with D_2, 232* with B_{1-3} D (except D_8; D_5 missing) S, 251* with B D, 278* with B D, and 333* with $B_{1.3-5}$ D $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 30. 45^c–46^b, 31. 39^{ab}, 34. 6^a–25^b, 34. 28^e–29^b, 34. 32^{bcd}, 34. 75^c–76^d, 35. 8^c–9^b, 35. 44^{cd}, 35. 48, 38. 30^c–32^b, 42. 11^a–12^b, 43. 50^{ab}, 44. 94^{cd}, 53. 12^{ab},

54. 17^{ab}, 55. 44^{c}–56. 2^{d}, 56. 26^{ab}, 57. 38^{b}–39^{b}, from वै in 61. 1^{e} up to सात्यकिस्तथा in 61. 2^{d}, 62. 3^{a}–5^{b}, and 62. 29^{c}–30^{b}.

B_5

Dacca, University Library, No. 618. Written on paper, in Bengali characters, with about 6 lines to a page ; size 21·5″ × 3·3″. Besides the complete Śalyaparvan (141 folios), this MS. contains the Sauptikaparvan and the Strīparvan (together covering 61 folios). It is dated Śaka 1668 (= A. D. 1746), and the name of the scribe is given as Śrī Rāmanātha Deva Śarmā. Though the MS. contains the entire Śalyaparvan, in the present Critical Edition, it is used only for adhys. 29–64 of that parvan. It is also used for the Critical Edition of the Sauptikaparvan (as B_2) and the Strīparvan (as B_2).

This MS. is peculiar in 262* (subst.), while it shares 206* with B_2 Dn D_9, 215* with B_2, 283* with B_1, 287* with $B_{1.2.4}$ $D_{1.4-10}$ S, 289* with B_{1-4} Dn $D_{1.2.4-10}$, 290* with $B_{1.2}$ Dn $D_{1.2.4-10}$, and 333* with K_4 $B_{1.3.4}$ D $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_1. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 32. 19^{cd}, 32. 26–28, and 48. 10^{ab}.

Dn_1

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 507 of Viśrāmbāg I. Folios 65 ; written on country paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 50 letters to a line ; size 16″ × $6\frac{3}{4}$″ ; margins ruled with two double red lines with a thick red line between them. The handwriting is uniform and good. The commentary of Nīlakaṇṭha is given at the top and at the bottom of each page. The MS. is undated and is in good condition. It contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan. Presumably it is the continuation of Dn_2 used for adhys. 1–28 of that parvan and forms part of a complete codex of the Epic.

This MS. has no additional passage peculiar to it. It shares 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S. It shares 203* and 286* with, among others, the entire B. Dn_1 presents no non-haplographical omission which is exclusive to it.

D_1

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4512. Written on paper, in Devanāgarī characters. The MS., which is dated Śanivāsara, Pauṣa Vadya 7, Saṁvat 1851, Śaka 1716 (= A. D. 1795), contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan. It is said to have been written by one Miśra Rādhākṛṣṇa at Gopālagaḍha.

There is no additional passage exclusive to D_1. It shares 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S. It shares 203* and 286* with, among others, the entire B. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 35. 27^c–28^d, 38. 22^{cd}, 44. 75^a–76^b, 44. 77^d–79^b, 45. 29^c–30^d, 45. 54^{ab}, 51. 1–2 (with ref.), 51. 22^c–23^f, 60. 18^{ab}, 61. 13^{cd}, and 62. 22^c–23^d.

D_3

Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 236. Presented by Shri K. P. Kulkarni. Folios 1–65 ; written on thick country paper, in bold, clear, and uniform Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line ; size 14″ × 7″ ; margins carelessly ruled with red lines ; red ink used for marking verse-endings and yellow pigment for corrections. The MS., which is dated Tuesday, Jyeṣṭha Śukla 5, Saṁvat 1831 (= A. D. 1775), contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan. The name of the scribe is given as Viṣṇu, who seems to have written the MS. at Śrīpura on the bank of the Carmaṇvatī.

D_3 is peculiar in 182* and 310*. It shares 203*, 232*, and 286* with, among others, the entire S. It shares 203* and 286* with, among others, the entire B. There is no non-haplographical omission, which is exclusive to this MS.

D_4

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 23 of Viśrāmbāg II. Folios 3–60 ; written on Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with about 10 lines to a page and about 40 letters to a line ; size 14″ × 5¼″ ; margins ruled with black and red lines ; red pigment used for marking certain portions. The MS , which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_4 is peculiar in 222*. It shares 203*, 232*, 286*, and 287* with, among others, the entire S. It shares 203* and 236* with, among others, the entire B. The following are the non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS. : from थिवी in 30. 63^b up to च त्व in 30. 64^b, from तमुद्यत in 32. 36^a up to शकुने in 32. 38^d, from गाङ्गेयो in 32. 40^c up to शल्य in 32. 41^b, from न्यविशत् in 33. 16^c up to अक्रिया in 34. 8^c, from त्रिदिवौकसः in 35. 46^d up to निलयं in 35. 47^d, 45. 74^c–75^d, 49. 28^c–29^b, and from राजा in 55. 29^c up to गतै in 55. 30^d. The portion from the beginning of adhy. 29 up to 29. 48^b is lost on missing folios.

D_5

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3324. Written on paper, in Devanāgarī characters. The MS., which is dated Saṁvat 1671 (= A. D. 1615), contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_5 is peculiar in 199*, 264* (subst.), 269*, 274* (subst.), and 322*. It shares 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 30. 10^{ab}; 32. 9^{cd}, 34. 22, 34. 26, 44. 65^{c}–66^{d}, 44. 88^{ab}, 44. 96^{c}–97^{d}, 44. 98^{cd}, 44. 102, 44. 103^{cd}, 44. 105^{cd}, 45. 24^{ab}, and 45. 30^{c}–31^{a}. The portions from the beginning of adhy. 29 up to ततः प्रा in 29. 53^{a} and from तथैव in 36. 28^{a} up to भगवंस्त्वत्प्र in 37. 47^{d} are lost on missing folios.

D_6

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 216 of 1887–91. Folios 58 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line ; size $15\frac{5}{8}'' \times 6\frac{1}{8}''$; margins ruled with two double black lines. The MS., which contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan, is dated Jyeṣṭha Śukla 1, Śaka 1607 (= A. D. 1685), Krodhana Saṁvatsara. The name of the scribe is given as Nārāyaṇa Bhaṭṭa Hātavalane.

There is no additional passage peculiar to this MS. It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S. The following non-haplographical omissions, which are exclusive to this MS., may be noted : 30. 46^{c}–47^{d}, 31. 18^{ab}, 31. 31^{ab}, 35. 7^{c}–8^{d}, 35. 46^{c}–47^{b}, 37. 38^{cdef}, 41. 36^{d}–37^{e}, 43. 4, 43. 21^{a}–22^{b}, 45. 10^{ab}, 48. 8, 50. 10^{a}–11^{b}, 57. 43^{ab}, and 60. 38^{a}–39^{b}.

D_7

Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, unnumbered. Folios 1–42 ; written on thick Indian paper, in Devanāgarī characters, with about 12 lines to a page and about 64 letters to a line ; size $18'' \times 7\frac{3}{8}''$; margins ruled with three double red lines ; red ink used for *daṇḍas*. The MS., which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan.

There is no additional passage peculiar to this MS. It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S. There is no non-haplographical omission, which is exclusive to D_7.

D_9

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 68 of 1902–07. Folios 87 ; written on thick Indian paper, in bold, legible and uniform Devanāgarī characters, with 8–9 lines to a page and about 40 letters to a line ; size $15\frac{1}{4}'' \times 7\frac{1}{8}''$; margins ruled with two double red lines. The MS., which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_9 is peculiar in 340*. It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 29. 31, 39. 11^{bcd}, 44. 106^{ab}, and 62. 73^{ab}. The portion from 63. 7^{c} up to the end of adhy. 64 is lost on missing folios.

D_{10}

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1134. Folios 1–52 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters ; size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$; margins and colophons in red ink. The MS., which is undated, is in good condition. It contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan.

There is neither any additional passage nor any non-haplographical omission, which is peculiar to this MS. It shares 232* and 287* with, among others, the entire S, and 203* and 286* with, among others, B and S.

D_{11}

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 63 of 1882–83. Folios 3–78 ; written on Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with about 10 lines to a page and about 40 letters to a line ; size $11'' \times 5''$; margins ruled with double black lines ; red pigment occasionally used. The MS., which is undated, contains only the last two sub-parvans of the Śalyaparvan.

D_{11} is peculiar in 192* and 377* (subst.). It shares 232* with, among others, the entire Ṡ, and 286* with, among others, B and S. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted : 30. 17^{c}–20^{b}, 30. 21, 30. 65^{cd}, 30. 68. 32. 5^{e}–6^{b}, 35. 45, 36. 16^{f}–17^{c}, 38. 19, 40. 1^{ef}, 44. 8^{abcd}, 44. 45^{cd}, 45. 33, 47. 53, 53. 25^{cd}, 55. 29^{c}–30^{d}, 56. 9^{d}–10^{c}, 56. 14^{a}–15^{b}, 56. 33, 56. 64^{cd}, 57. 19^{c}–21^{d}, 58. 2, 59. 3^{cd}, 60. 53–54, 61. 38^{cdef}, 62. 17^{a}–18^{b}, 62. 28^{c}–29^{b}, from समांस्तथा in 63. 33^{b} up to मदीयांश्च in 63. 34^{b}, 64. 14–15, 64. 34^{ab}, and 64. 42^{bc}.

T_5

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3949. Palm-leaf; Telugu characters. The MS., which is undated, contains only adhys. 55–64 of the Śalyaparvan.

T_5 is peculiar in 366*. The only non-haplographical omission exclusive to this MS. is : 57. 31^{cd}.

G_1

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11830. Palm-leaf; size 19″×1½″; Grantha characters; 8–9 lines to a page; very old in appearance. The MS. contains the last two sub-parvans of the Śalyaparvan (folios 137–153) and the Sauptika (and Aiṣīka) parvans (folios 154–178). According to the post-colophon note, which appears at the end of the Aiṣīkaparvan, the MS. was written by Kāśīpati, son of Vaidyanātha Śiva, of Tepperumālanallaru for the Sarasvatī-Kośa of Rājaśrī Śeṣappārya of Mahādānapura (Agrahāra) in Madhyārjuna, on the 22nd day of the Mīnamāsa in Krodhivatsara. (See the note on the MS. used as G_1 for adhys. 1–28 of the Śalyaparvan.)

There is no additional passage peculiar to this MS. The MS. does not share any additional passage with a large number of MSS. belonging to the N recension. The following non-haplographical omissions, which are peculiar to this MS., may be noted: 35. 38^{a}, 57. 5^{cde}, and 59. 8^{c}–9^{b}.

* * * *

Besides the above-mentioned MSS., which were actually used for the constitution of the text of the Śalyaparvan, the following MSS. had been fully examined and collated:

1. For the Śalyaparvan as a whole

B (1 MS.)

Dacca, University Library, No. 505.

D (7 MSS.)

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1109–10; No. 1160–61; No. 1207, 1209; No. 1231–32; No. 1278–79; and No. 1301–02; and Poona, Kamat Collection of the BORI, No. 23.

2. For adhys. 1–28 only

D (8 MSS.)

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 504 of Viśrāmbāg I; No. 505 of Viśrāmbāg I; No. (60) 72 of 1902–07; and No. 136 of Viśrāmbāg II; Baroda, Oriental Institute, No. 8588; and No. 3950; and Madras, Adyar Library, No. XI/B $1\frac{5}{}$; and No. XXXVI/G4.

T (1 MS.)

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11829 (palm-leaf).

3. For adhys. 29–64 only

D (2 MSS.)

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 137 of Viśrāmbāg II ; and No. 162 of Viśrāmbāg II.

T (1 MS.)

Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11846 (palm-leaf); contains Śalyaparvan (adhys. 55–64 only) and the Sauptikaparvan.

On a careful scrutiny, however, it was found that these latter MSS. were of little value from the point of view of textual criticism, because they happened to be mostly the replicas of some of the MSS. which had been selected for the purpose of the constitution of the text. The variants of these 20 MSS. have been duly represented by other MSS., which belong to the same textual tradition and which have been selected on account of their having been either older in age or better preserved.

* * * *

TESTIMONIA

The testimonia normally used for the Critical Edition of the Mahābhārata consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu,* (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāṇḍavacarita* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic.

(i) Adaptations

(a) The Javanese adaptation (*ca.* A. D. 1000) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language. Only eight out of the eighteen parvans of this adaptation have been traced so far, and the Śalyaparvan is not one among these eight. Two points pertaining to the Śalyaparvan, however, become clear from whatever is known about the Javanese adaptation. First, the Javanese *Bhāratam* regards the Śalyaparvan and the Gadāparvan as two separate major parvans ; and secondly, in the Javanese adaptation, the parvans of the Epic are arranged in a different order, the Śalyaparvan being numbered as the thirteenth parvan and the Gadāparvan together with the Sauptikaparvan being numbered as the fourteenth parvan. It may also be pointed out that the number of adhys. in the Śalyaparvan (including the Gadāparvan) is, according to the Javanese *Parvasaṁgraha,* 121 (as against 64 of the present Crit. Ed.), while the number of stanzas in that parvan is 3220 (which is identical with the number given by the *Parvasaṁgraha* of the Crit. Ed.).

In this connection, it has been rightly suggested that the Javanese figure for the number of adhys. in the Śalyaparvan (121) must be hopelessly corrupt.[1]

(b) Only the first two parvans and a part of the third in the metrical Telugu adaptation of the Epic, the *Āndhra Bhāratamu* (*AB*)[2], constituted the work of Nannaya (*ca.* A. D. 1025), while the remaining parvans were added by two other poets some years later. In the *AB*, the Śalyaparvan and the Gadāparvan are not regarded as two separate parvans—the contents of all the sub-parvans in the Critical Edition of the Śalyaparvan, including the Tīrthayātrā, being presented in one single parvan called the Śalyaparvan. There are no additions in this Telugu adaptation, and the few omissions which one detects, such as that of Balarāma's visit to Ruṣaṅgu's hermitage (Crit. Ed., adhy. 38), need not be specially mentioned. As is but to be expected, the *AB* follows the Southern recension, and more particularly the T version, as represented in the Critical Edition. It gives the name of one of Karṇa's sons as Suśarman (which is uniformly attested by all the MSS. of the S recension) instead of Suṣeṇa (which is the reading of the MSS. of the N recension and which is adopted in the Crit. Ed. [adhy. 9], of course with a wavy line).

(ii) Epitomes

(a) In the *Bhāratamañjarī* (*BM*),[3] the Kashmirian polyglot Kṣemendra (*ca.* A. D. 1050) has summarized the contents of all the 64 adhys. of the Crit. Ed. of the Śalyaparvan in 182 stanzas, treating the Śalyaparvan (71 stanzas) and the Gadāparvan (111 stanzas) as two separate major parvans. Inspite of this severe condensation, it is remarkable that Kṣemendra has closely followed the original Epic. His text does not contain any additions—everything that he has described in his epitome being found in our constituted text. It is also particularly striking that the various events and incidents of the war as also the various places visited by Balarāma in the course of his *tīrthayātrā* are recorded by Kṣemendra in exactly the same order in which they are found recorded in the Crit. Ed. Only in two cases is the order seen to have been changed. According to the *BM*, Bhīma kills Duryodhana's younger brothers (Śalya, st. 55–56) before Saṁjaya has been caught hold of by Sātyaki (Śalya, st. 57), while, in the Crit. Ed., the latter incident (Crit. Ed. adhy. 24) precedes the former (Crit. Ed., adhy. 25). Similarly in the *BM*, Sahadeva is said to have first killed Śakuni and then his son Ulūka (Śalya, st. 59), while, in the Crit. Ed., Ulūka is shown to have been killed before his father Śakuni (Crit. Ed., adhy. 27).

Since the *BM* is avowedly a condensation of the Epic, it is quite understandable

---

1. *Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, p. 427.
2. Published by V. Ramaswami & Sons, Madras, 1924–29.
3. Kāvyamālā, 64 : pub. Nirnaya-Sagara Press, Bombay, 1898.

that many details pertaining to the war and the *tīrthayātrā* should have been omitted in it. Among other omissions in the *BM*, the following, which are not quite unimportant, deserve to be noted : Kṛpa's advice to Duryodhana to conclude a treaty with the Pāṇḍavas and Duryodhana's rejection of that advice (Crit. Ed., adhys. 3–4); Kṛṣṇa's suggestion that Yudhiṣṭhira was the only hero to fight Śalya successfully (adhy. 6); meeting of Yuyutsu and Vidura (adhy. 28); Kṛṣṇa's urging Yudhiṣṭhira to employ *māyā* against Duryodhana's *māyā* (adhy. 30); Duryodhana's challenge to fight the five Pāṇḍavas one by one, the acceptance of the challenge by Yudhiṣṭhira and further assurance by him that even if only one Pāṇḍava was killed by Duryodhana he would concede victory in the war to Duryodhana, and the reprimand of Yudhiṣṭhira by Kṛṣṇa (adhys. 31–32); account regarding the seven Sarasvatīs (adhy. 37); the legends relating to Ārṣṭiṣeṇa (adhy. 39), Vasiṣṭāpavāha (adhy. 41), the birth of Kārttikeya and his installation as the Commander-in-chief of the gods (adhys. 43–45), *badarapācana* (adhy. 47), and Kurukṣetra (adhys. 51–52); Arjuna's signing to Bhīma by touching his thigh (adhy. 57); Kṛṣṇa's arguments in favour of Bhīma's action (adhy. 59); and Kṛṣṇa's hasty departure from Hastināpura on having instinctively known of Aśvatthāman's plan of a nocturnal assault on the Pāṇḍavas (adhy. 64). Of course these omissions by no means imply that the version of the Epic which Kṣemendra had before him did not mention the incidents in question. They are rather to be understood as having been occasioned by the exigencies of condensation.

Attention may be here drawn to a few other points which are of some consequence from the point of view of the constitution of the text in the Crit. Ed. (1) The name of one of the sons of Karṇa is given in the Crit. Ed. as सुषेण (adhy. 9). All the MSS. of the S recension uniformly read सुशर्मा for सुषेण. Kṣemendra gives the name as सुषेण (Śalya, st. 17). (2) Among the younger brothers of Duryodhana killed by Bhīma, Kṣemendra mentions one महाबाहु (Śalya, st. 56). This name does not occur in the Crit. Ed., but is attested by Ś and K (crit. app., 25. 4). (3) Among the names of persons and places, Kṣemendra records चङ्कणक for मङ्कणक (adhy. 37 ; चङ्कणक not recorded by any MS.); उत्तङ्क for रुषङ्गु (adhy. 38 ; उत्तङ्क recorded by Ś$_{1}$ K D$_{2.11}$); भूमिक for सुभूमिक (adhy. 36); दुर्गस्रोत for गर्गस्रोत (adhy. 36 ; दुर्गस्रोत not recorded by any MS.); नगधन्वन् for नागधन्वन् (adhy. 36 ; नगधन्वन् not recorded by any MS.); and कारपवन for कारपचन (adhy. 53 ; कारपवन recorded by K$_{3}$ B$_{1.3-5}$ D$_{1.2.9}$).

(b) The *Bālabhārata* (*BB*)[1] is another epitome of the Great Epic and is composed by Amaracandra Sūri who lived in the 13th century A. D. The account of the happenings of the last day of the war as presented in the 189 stanzas of the Śalyaparvan of the *BB* is exactly similar to what is found in the Crit. Ed. of the Śalyaparvan. There

1. Kāvyamālā, 45 : pub. Nirnaya-Sagara Press, Bombay, 1894.

are no additions in the *BB*, while, on the other hand, even such incidental details as that Śalya had arrayed the Kaurava army according to the *sarvatobhadra vyūha* or that the *śakti* employed by Yudhiṣṭhira against Śalya had been originally created by Tvaṣṭṛ for Śiva are not omitted. But for the *tīrthayātrā* of Balarāma, which is only casually referred to in it, the *BB* seems to adhere to the Crit. Ed. very closely— indeed, far more closely than the *BM*. It is evident that Amaracandra Sūri follows the Northern recension of the Epic, for, (to mention only one point) he gives the name of one of Karṇa's sons as सुषेण and not as सुशर्मा.

(c) The *Pāṇḍavacarita* (*PC*)[1] of Maladhārī Devaprabha Sūri (ante Śaka 1480 = A. D. 1558) is essentially a free abstract of the Mahābhārata. In stanzas 808–968 of its thirteenth Sarga, in which the account of the whole war is given, the *PC* depicts, with the usual poetic embellishments, only the main incidents from the Śalyaparvan. There are no additions, while various important details are omitted in it. Balarāma's *tīrthayātrā* is entirely omitted.

(*iii*) *Commentaries*

The following three commentaries were examined for the purpose of the Critical Edition of the Śalyaparvan : (1) Ca : The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca.* A. D. 1450–1500)[3] ; (2) Cv : The *Lakṣālaṁkāra* of Vādirāja (*ca.* A. D. 1571)[4] ; and (3) Cn : The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha (*ca.* A. D. 1680–1693)[5]. In his commentary on the Mahābhārata, called *Durghaṭārthaprakāśinī* or *Viṣamaślokī*, Vimalabodha (between A. D. 1150 and A. D. 1300)[6] remarks as follows : शल्यादिपर्वाणि सुगमानीति राजधर्मे निरूप्यन्ते[7]. So there is not available any commentary by Vimalabodha on the Śalyaparvan as such.

Ca

The commentary of Arjunamiśra, as used for the present Critical Edition of the Śalyaparvan, is based on the transcripts of the following two MSS. :

(i) Baroda, Oriental Institute Library, No. 12931. Folios 1–8[a].

It begins : श्रीगणेशाय नमः ।

चैतन्यचन्द्रिका यस्य नरीनर्ति चराचरे ।
तं नुमो भारतव्याजवाङ्मयामृतवर्षिणम् ॥

---

1. Kāvyamālā, 93 : pub. Nirnaya-Sagara Press, Bombay, 1911.

2. The name is variously given as (*Mahā*)*Bhāratārtha*(*pra*)*dīpikā* and *Bhāratasaṁgrahadīpikā*.

3. P. K. Gode, *Indian Culture*, Vol. 2, pp. 141–46.

4. P. K. Gode, *ABORI*, Vol. 17, pp. 203–10.

5. P. K. Gode, *ABORI*, Vol. 23, pp. 146–61.

6. P. K. Gode, *ABORI*, Vol. 17, pp. 395–97 ; Vol. 25, p. 107.

7. See : Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869–70, folio 58[a].

It ends :

श्रीभारताचार्यपाठकराजश्रीमदीशानतनयस्य देवबोधादिदेवमतानुसारिणो भारताचार्यस्य श्रीमदर्जुनमिश्रस्य कृतौ भारतार्थप्रदीपिकायां टीकायां शल्यपर्वान्तर्गतं गदापर्व समाप्तम् ।

The MS , which is dated Śaka 1736 (= A. D. 1814), gives only the commentary without the text. It also contains Arjunamiśra's commentary on the Sauptikaparvan and the Strīparvan (beginning from folio 8^a).

(ii) Ujjain, Scindia Oriental Institute Library, No. 482/5797. Folios 1^b–9^a.

It begins : नमो गणेशाय ।

चैतन्यचन्द्रिका यस्य नरीनर्ति चराचरे ।
तं नुमो भारतव्याजवाङ्मयामृतवर्षिणम् ॥

It ends : गदापर्व समाप्तम् ।

The MS., which is dated Śaka 1571 (=A. D. 1649) and which is said to have been written by one Nārāyaṇabhaṭṭa Mahokṣa, gives only the commentary without the text. It also contains the commentary on the Sauptikaparvan (beginning from folio 9^a). The colophons in this MS. are generally very brief. Curiously enough, however, there is, at the end of the commentary on Crit. Ed. adhy. 28, a colophon which reads : इति श्रीपरमहंसाचार्यश्रीदेवबोधकृतौ भारतदीपिकायां शल्यपर्वविवरणं समाप्तम्. The ascription of this commentary, on the basis of this colophon, to Devabodha is obviously a mistake. This MS. was carefully compared with the Baroda MS. No. 12931 referred to above, and was found to be identical with it. They begin with the same stanza. The colophons found in the two MSS., all of which occur exactly at the same places in both the MSS., however, need to be specially noted :

	Baroda MS.	Ujjain MS.
(1) At the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 6	इति शल्यपर्वणि शल्याभिषेकः	शल्यपर्वणि शल्याभिषेकः
(2) At the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 16	इति शल्यपर्वविवृतौ शल्यवधः	इति शल्यपर्वविवृतौ शल्यवधः
(3) At the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 28	इति श्रीभारताचार्यश्रीअर्जुनमिश्रस्य कृतौ भारतार्थदीपिकायां टीकायां शल्यपर्वविवरणं समाप्तम्	इति श्रीपरमहंसाचार्यश्रीदेवबोधकृतौ भारतदीपिकायां शल्यपर्वविवरणं समाप्तम्
(4) At the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 45	कुमाराभिषेकः	गदापर्वणि कुमाराभिषेकः
(5) At the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 53	इति श्रीभारताचार्यपाठकराजश्रीमदीशानतनयस्य मिश्रश्रीभारताचार्यश्रीमदर्जुनस्य कृतौ महाभारतदीपिकायां टीकायां गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा	गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा

	Baroda MS.	Ujjain MS.
(6) At the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 64	श्रीभारताचार्यपाठकराजश्रीमदीशानतनयस्य देवबोधादिदेवमतानुसारिणो भारताचार्यस्य श्रीमदर्जुनस्य कृतौ भारतार्थप्रदीपिकायां टीकायां शल्यपर्वान्तर्गतं गदापर्व समाप्तम्	गदापर्व समाप्तम्

Colophons 3, 5, and 6 in the Baroda MS., as cited above, are fairly detailed and seem to put it past doubt that that MS. contains Arjunamiśra's commentary on the Śalyaparvan. The Ujjain MS., which, as mentioned above, is essentially identical with the Baroda MS., must, therefore, be also regarded as containing Arjunamiśra's commentary on the Śalyaparvan. All the colophons in the Ujjain MS. are brief, and the only one (namely, colophon 3), which is detailed and which mentions the name of Devabodha as the author of the commentary, appears to be rather out of place. The ascription of the commentary to Devabodha may have been due to the occurrence of the name of Devabodha in the longer colophon in Arjunamiśra's commentary. Presumably a colophon similar to colophon 6 in the Baroda MS. had occurred (at the end of the comm. on Crit. Ed. adhy. 28) in the MS. from which the Ujjain MS. was copied and was misunderstood by the copyist. Attention may be drawn, in this connection, to another significant point. The name of Devabodha's commentary is usually given as *Jñānadīpikā*. It is also known as *Mahābhārata-tātparyaṭīkā* or *tātparyadīpikā*[1]. But in the solitary colophon in the Ujjain MS., the name of the commentary is given as *Bhāratadīpikā*, and thus renders Devabodha's authorship of it suspicious.[2] Devabodha's usual practice of giving the *tātparyārtha* of groups of stanzas in single sentences is also not seen to be by any means conspicuous in the Ujjain MS. It may be further pointed out that the commentary of Arjunamiśra on the Sauptikaparvan, which begins on folio 8^a in the Baroda MS., is identical with the commentary on that parvan, which begins on folio 9^a in the Ujjain MS. This would confirm that the Ujjain MS. No. 482/5797 contains the commentary of Arjunamiśra and not of Devabodha as it is wrongly supposed to do.[3] Inci-

1. *Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, p. 273. Devabodha's commentary on four parvans, namely, the Ādi (BORI, 1941), the Sabhā (BORI, 1949), the Udyoga (Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1944), and the Bhīṣma (BORI, 1947), have been published so far. The colophons at the end of the Ādi and the Sabhā clearly give the name of the commentary as *Jñānadīpikā*. The MS., on which the comm. on the Udyoga is based, is incomplete and does not contain the final colophon. But the name of Devabodha as author occurs in the concluding colophon-verse to Sanatsujāta on folio 73^a, and the name *Jñānadīpikā* is found at the end of the comm. on adhy. 32 on folio 18^a. The colophon at the end of the comm. on the Bhīṣma mentions Devabodha as the author, but *Mahābhāratadīpikā* as the name of the comm.

2. The name *Bhāratadīpikā* is closer to *Bhāratārtha(pra)dīpikā*, which latter is the name of Arjunamiśra's commentary.

3. Cf. Introduction, Crit. Ed. Sauptikaparvan, p. XXIII, and Introduction, Crit. Ed. Strīparvan, p. XXI. The same Ujjain MS. seems to have been used—again erroneously—as embodying Devabodha's comm. also for the Crit. Ed. of the Droṇaparvan (see : Introduction to that parvan, p. XIII).

dentally it may be added that, in some catalogues of MSS., commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha.[1]

Though Arjunamiśra's commentary on the Śalyaparvan did not prove to be of any significant use for the constitution of the text, its peculiar readings and explanations have been included at some places in the Critical Apparatus and the Critical Notes.

Cv

A MS. of the commentary of Vādirāja on the entire Mahābhārata (without the text) was available to P. P. S. Sastri, who has duly used it for his edition of the Epic. Its transcript was procured by the BORI and used for the Crit. Ed. The commentary on the Śalyaparvan, which consists of 67 adhys. (30 for the Śalya and 37 for the Gadā), begins : हरिः ॐ । हतशिष्टास्त्रयो रथा इत्यत्र. It ends : इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां गदापर्वणि वादिराजपूज्यचरणविरचितलक्षालङ्काराख्यटीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः । गदापर्व समाप्तम्.

This commentary is very scanty and of little use for the constitution of the text. Citations from it have, however, been given at some places in the Critical Apparatus and the Critical Notes.

Cn

Nīlakaṇṭha's commentary on the Śalyaparvan, as printed in the Vulgate, as also as presented in the MSS. of the Dn version mentioned above, is used for the present Critical Edition. (For remarks on the Dn version, see below.) Explanations from Cn have been included at several places in the Critical Notes.

EXTENT OF THE ŚALYAPARVAN

The number of adhys. in the present Critical Edition of the Śalyaparvan is 64, and the number of stanzas in it is 3293. Among these stanzas, there are 2 stanzas (*Anuṣṭubh*) consisting of one line (2 *pādas*) each, 2863 stanzas (*Anuṣṭubh*) consisting of two lines (4 *pādas*) each, 310 stanzas (*Anuṣṭubh*) consisting of three lines (6 *pādas*) each, 117 stanzas (*Triṣṭubh*) consisting of 4 lines (4 *pādas*) each, and one stanza (*Triṣṭubh*) consisting of 6 lines (6 *pādas*). About the extent of the Śalyaparvan, the following statement is made in the Parvasaṁgrahaparvan (PS) of the Critical Edition of the Ādiparvan (2. 173–77) :

अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥

---

1. See : Introduction, Crit. Ed. Udyogaparvan, p. XIII, foot-note 2.

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥[1]
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

It will be seen that the PS does not count the Śalya and the Gadā as two separate parvans, but regards them as constituting one single parvan, bearing the name Śalyaparvan, and numbers that parvan as the ninth parvan. It will be further seen that the PS refers to the Śalyaparvan as consisting of three main sections, namely, *Śalyasya nidhanam* with its antecedents (= the Śalyavadha sub-parvan of the Crit. Ed.), *Gadāyuddham* (= the Gadāyuddha sub-parvan of the Crit. Ed.), and *Sarasvatyāḥ tīrthānām puṇyatā* (= the Tīrthayātrā sub-parvan of the Crit. Ed.). The Hradapraveśa, which has, on the strength of tradition as also on the evidence of some MSS., been designated in the Crit. Ed. as the second sub-parvan, is not specifically mentioned in the PS.[2] According to the PS, the number of adhys. in the Śalyaparvan is 59 (as against 64 of the Crit. Ed.) and the number of *ślokas* 3220 (as against 3293 of the Crit. Ed.).[3] We have, however, been already warned — and quite rightly too — against too much credence being put on the PS figures.[4] It has been pointed out that there are " obvious difficulties in the way of making any practical use of the figures recorded in the PS for text-critical purpose ".[5] For one thing, there is no unanimity among the various MSS. — not even among those belonging to the same version or sub-version — in respect of the PS figures. Moreover, it is more than probable that those figures were deliberately changed from time to time. It may also be added that the word *śloka* occurring in this context is highly ambiguous

1. It would perhaps be more logical to add the following line to this stanza and thus make it into a three-lined (or six-footed) stanza. The last two lines would, in that case, form one stanza.

2. However, as seen from the Crit. App., a large number of MSS. belonging to N add, after 1. 2. 175^{ab} a passage which enumerates several other topics, including Hradapraveśa. Incidentally it may be pointed out that, in the PS, the three sections (sub-parvans) are not mentioned in their proper sequence. The Tīrthayātrā should have been mentioned before the Gadāyuddha.

3. The Crit. Ed. of the Śalyaparvan can be said to consist of 3293 *ślokas*, only if the word *śloka* is understood in the sense of a stanza. If, however, the word *śloka* means 'a unit of measurement of written matter equal to 32 *akṣaras*' (*Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, p. 423), the number of *ślokas* in the Crit. Ed. of the Śalyaparvan will be about 3492.

4. *Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, pp. 122-26.

5. *Op. cit.*, p. 124.

and can be (and actually is) interpreted differently to suit different ways of computing. Further, it can by no means be claimed that the PS of the Critical Edition reflects the exact situation regarding the extent of the other portions of the Critical Edition. To argue that, since the texts of the PS and the various major parvans of the Epic are constituted on the basis of the same principles of textual criticism and since all of them form parts of the same Critical Edition, the major parvans in the Critical Edition ought to conform to the specifications regarding their extent given in the PS of the Critical Edition is to show scant understanding of the scope, method, and objective of the present Critical Edition.

However, so far as the Śalyaparvan is concerned, a reference must be made to two rather significant points. First, no variants are recorded in the Crit. App. of the Ādiparvan for the PS figures for the number of adhys. and of *ślokas* of the Śalyaparvan.[1] In other words, all the MSS. used for the constitution of the text of the PS in the Critical Edition give 59 as the number of adhys. and 3220 as the number of *ślokas* of the Śalyaparvan. Secondly, the figures for the adhys. and *ślokas* of the Śalyaparvan as given by the Javanese version and the Southern recension are respectively, 121 and 3220, and 59 and 3220.[2] As has been pointed out by SUKTHANKAR, the Javanese figure for the number of adhys. must be ruled out as hopelessly corrupt.[3] Therefore, it may be said that, by and large, there is an agreement among the PS, the Javanese version, and the Southern recension so far as the figures for the adhys. and *ślokas* of the Śalyaparvan are concerned. As for the first point, the fact that all the MSS. used for the Critical Edition of the Ādiparvan give 59 as the number of adhys. and 3220 as the number of *ślokas* of the Śalyaparvan possesses but little probative force. For, three important MSS. used for the Critical Edition of the Śalyaparvan itself, namely, Ś2, K3, and K4, give in their colophons different figures for the number of *ślokas* in that parvan. Ś2 and K3, which actually seem to quote from a version of the PS known to them, read : त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च (3500). K4 also, which presumably quotes from a version of the PS, reads : त्रीणि श्लोकसहस्राणि तथा श्लोकशतानि षट् (3600). One further notices another kind of discrepancy. K1, quoting from the PS, mentions 59 and 3220 respectively as the number of adhys. and the number of *ślokas* of the Śalyaparvan. But immediately after this, the MS. adds : शल्यगदापर्वसमाप्ति, पत्रसंख्या १४४, अध्याय ६८, ग्रन्थसंख्या ३२२०. One and the same MS. thus gives two different figures for the number of adhys. — the first (59) indicating the scribe's anxiety to adhere to a specific tradition and the second (68) presumably indicating the actual extent of the MS. It will accordingly be seen that the PS figures for the Śalyaparvan do not have the unanimous support of MSS. As to the agreement

1. See Crit. App. for 1. 2. 176-177.

2. *Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, p. 424.

3. *Op. cit.*, p. 427.

between the PS figures on the one hand and those of the Javanese version and the Southern recension on the other, it may be presumed that the Javanese version and the Southern recension have merely sought to adhere, as far as possible, to the tradition represented in the PS of the Critical Edition, irrespective of the fact that the PS figures do not present a correct picture of the extent of the various parvans in that version and in that recension. At least in the case of the Southern recension, the PS figures for the Śalyaparvan are not attested by any MSS. of that recension.

In view of all that has been said above, I have relied, for the present Critical Edition of the Śalyaparvan, on the three principles of textual criticism pertaining to the PS, namely, that the PS figures, though they have the appearance of being correct to the last digit, must be regarded as only approximate, that the evidence of the PS is essentially secondary, and that agreement or disagreement with the PS figures, by itself, is no guarantee for the absolute validity of a particular MS.

Turning to the MSS actually used for the constitution of the text of the Śalyaparvan, one finds the figures, mentioned by some of them, equally inconclusive. Only 15 MSS., 5 belonging to N and 10 (that is, all) belonging to S, record the number of the last adhy. of the Śalyaparvan.[1] T ($T_{3.4}$ missing) G begin a new parvan (comprising only the Gadāyuddha) from adhy. 54 of the Critical Edition onwards. Therefore the last adhy. of the Critical Edition is designated as adhy. 11 in these MSS. According to $M_{1.2.4}$, the Śalyaparvan ends with adhy. 63 of the Critical Edition while adhy. 64 forms the first adhy. of the Sauptikaparvan. The figures mentioned in other MSS. are : $Ś_1$ (quoting from PS) : 59 (adhys.) and 3220 (*ślokas*); $Ś_2$ (quoting from PS) : 59 and 3500 ; K_1 : 59 (quoting from PS) and 68 (adhys.) and 3220 (*granthas*) ; K_3 (quoting from PS) : 59 and 3500 ; K_4 (quoting from PS) : 59 and 3600 ; Dn_2 : 2000 (*granthas* for the text) and 100 (*granthas* for comm.) ; D_{11} : 1800 (*ślokas* of adhys. 29–64), 3500 (*ślokas* of the entire Salyaparvan, quoting from PS). It will be thus seen that even the figures mentioned by the MSS. used for the Critical Edition of the Śalyaparvan are of little help in determining the extent of that parvan in terms of adhys. and *ślokas*.[2] So far as the contents of the

1. As a matter of fact, all the MSS. of the S recension invariably give the number of each adhy. It may be noted in this connection (1) that these MSS. insert additional colophons at three places, namely, after 16. 6, 28. 18, and 34. 37 of the Crit. Ed.; (2) that, up to the end of adhy. 31 of the Crit. Ed., all of them uniformly give the same adhy. numbers ; (3) that G_3 omits the colophon at the end of adhy. 32 of the Crit. Ed., so that the number of each adhy. after adhy. 33, according to that MS., is less by one than the number given by the other S MSS.; (4) that, at the end of adhy. 37 of the Crit. Ed., T_4 wrongly gives the adhy. number as 42 (instead of 40) ; and (5) that M_1 omits the colophon at the end of adhy. 53 of the Crit. Ed., so that the number of each following adhy., according to that MS., is less by one than the number shown by the other MSS. belonging to that version.

2. B_2 D_1 give the number of the last adhy. in the Crit. Ed. as 36, presumably counting the number of adhys. of the first two sub-parvans (that is, 28) separately. The total number of adhys. of all the four sub-parvans, according to these MSS. (28 + 36), will be equal to the number of adhys. (64) in the Crit. Ed. of the Śalyaparvan.

parvan are concerned, seven MSS. (Ś1. 2 K1. 3. 4 B2 D1) give, after their last colophons, lists of the main topics of the Śalyaparvan. All these topics are found in the Critical Edition, and in the same sequence.[1]

The concordance given at the end of this Edition[2] will show that, but for one long additional passage in Bom. Ed. (which is given in App. 1, No. 2, of the Crit. Ed. and which increases the number of adhys. in Bom. Ed. to 65), the various adhys. in that Ed. correspond more or less closely with the adhys. in the Critical Edition. The editor of the Madras (P. P. S. SASTRI's) Ed. has clearly manipulated the number of adhys. in the Śalyaparvan so as to arrive at the figure 59 (that is, the PS figure), by combining several adhys.[3] This is done entirely against the evidence of all the MSS. of the S recension. For, these MSS. actually insert additional colophons at three places,[4] as the result of which the number of adhys. according to them shows an increase of three over the number of adhys. in the Critical Edition.[5]

RECENSIONS AND VERSIONS

The various details of the theory and practice of textual criticism, which have been evolved in the course of the work on the Critical Edition of the Mahābhārata, have now become almost stabilized. The main textual problems relating to the different parvans have been more or less similar, and the criteria and methods which have been employed in tackling those problems have also been similar. Naturally, therefore, it is found that the conclusions which have been so far arrived at in respect of the character of the different recensions and versions of the Epic and their mutual relationship are generally confirmed by the text-critical study of the Śalyaparvan.

The first clear indication of the essential divergence between the two main recensions of the Mahābhārata, namely N and S, is obtained from the two mutually distinct sets of readings which are unanimously (or almost unanimously) attested by the MSS. belonging to these two recensions. The use of the wavy line in the constituted text draws pointed attention to most of such readings. It may, however, be observed that, in the Śalyaparvan, the occurrence of the wavy line is less frequent, which fact suggests that, in respect of the readings, the difference between the two

1. The lists given in the MSS. are by no means exhaustive. Many episodes and incidents occurring in the Crit. Ed. are (perhaps understandably) not included in them. What is, however, more pertinent is that the Crit. Ed. does not omit any topic included in these lists. Incidentally it may be pointed out that Ś1. 2 K1. 3. 4 mention अरुणमाहात्म्य, but अरुणामाहात्म्य would perhaps be more correct. Ś2 mentions अरुणमाहात्म्य after कुरुक्षेत्रप्रशंसा and thereby violates the sequence.

2. Crit. Ed. Śalyaparvan, pp. 502–56.

3. For instance, adhys. 17–18 (Crit. Ed.) = adhy. 17 (Madras Ed.); adhys. 21–22 (Crit. Ed.) = adhy. 20 (Madras Ed.); adhys. 30-31 (Crit. Ed.) = adhy. 28 (Madras Ed.); adhys. 32–33 (Crit. Ed.) = adhy. 29 (Madras Ed.); and adhys. 55-56 (Crit. Ed.) = adhy. 51 (Madras Ed.).

4. See foot-note 1 on p. xlv.

5. For instance, adhy. 53 of Crit. Ed. = adhy. 56 of T (T3 damaged) G1. 2 M (= adhy. 55 of G3).

major textual traditions is not very marked. Much less marked is the difference in respect of the additions and omissions which are peculiar to them. So far as the larger additional passages (which are given in Appendix I of the Crit. Ed.) are concerned, there are only five of them. Out of these, none is exclusive either to the entire N recension as such or to the entire S recension as such.[1] Then there are the star passages, that is to say, the shorter additional passages, which are excluded from the constituted text but are given in the Critical Apparatus.[2] The star passages, which are peculiar to the entire N , are : 7*, 17* (with Cn), 81* (with $T_{1.2}$), 156* (with $T_{1.3}$), 187*, 258*, 299*, and 336* (with Ca ; B_2 missing). These 8 passages together consist of 9 lines (or 18 *pādas*) of *Anuṣṭubh*. The star passages, which are peculiar to the entire S, are : 33*, 112* (with D_4), 164* (with $D_{4.7.8}$), 165* (with $D_{7.8}$), 166* (with D_8), 171*, 191*, 210*, 213*, 219*, 246*, 259*, and 284*. These 13 passages together consist of 12 lines (or 24 *pādas*) of *Anuṣṭubh* and 12 lines (or 12 *pādas*) of *Triṣṭubh*.[3] The N recension, as a whole, thus has 9 additional lines, and the S recension, as a whole, has 24 additional lines.[4] As against this, there are no omissions which are peculiar either to the entire N or to the entire S.[5] Broadly speaking, therefore, in respect of the extent, the N recension, taken as a whole, does not diverge appreciably from the S recension, taken as a whole. They are, indeed, evenly balanced. Just as the two recensions are not mutually divergent in this respect, they are also not much divergent from the Critical Edition. The same can be said in respect of the contents of the two recensions. Neither recension presents any significant incident or episode which is exclusive to it.[6] There are no major cases of transposition of passages in either

---

1. It may, however, be pointed out that the longest of these passages, namely, App. I, 1, which consists of 118 lines, is found in N (except D_4 ; D_7 missing), while two passages, namely, App. I, 4 (18 lines) and I, 5 (18 lines), are found in S (except M_1 ; $T_{3.4}$ missing).

2. In the Śalyaparvan, there are 403 star passages of varying lengths.

3. It may be further noted that N (except D_4 ; with $T_{1.2}$) is peculiar in 30*, N (except D_4 ; D_7 missing ; with T_{1-3}) in 36*, N (except $D_{1.4}$) in 65*, N (except D_9) in 298*, S (except M_1) in 233*, and S (except T_5) in 252*.

4. If the exception of the single MSS., D_4 and M_1, in respect of the longer additional passages (see f. n. 1 above) is overlooked, the total number of additional lines will be 127 in N and 60 in S.

5. The following omissions, which are peculiar to a majority of MSS. belonging to S, may, however, be noted : 15. 42^{ab}, 26. 13^{ab}, 27. 20^{cd}, 27. 58^{a}–59^{b} (all these in S except $T_{1.2}$), 45. 11^{a}–14^{b} (hapl., in S except M_1), and 54. 24^{bc} (hapl., in S except $M_{2.4}$).

6. In the longer additional passage (App. I, 1), for instance, N (except D_4 ; D_7 missing) merely elaborates the antecedents of the last day of the war. It speaks of the great confusion in the Kaurava army occasioned by the fall of Karṇa, the reactivisation of the army by Duryodhana, and the several battles which took place between the Kaurava heroes and the Pāṇḍava heroes before Kṛpa advised Duryodhana to conclude a treaty with Yudhiṣṭhira. Similarly, in one of the longer additional passages (App. I, 4) in S (except M_1 ; $T_{3.4}$ missing), Kṛṣṇa merely adds a few points to his justification of Bhīma's conduct in the duel with Duryodhana, while in the other (App. I, 5), when Yudhiṣṭhira tells Kṛṣṇa that, the Pāṇḍavas owe their victory in the war to him, Kṛṣṇa assures the former that the credit for it entirely belongs to Arjuna. The star passages are negligible from the point of view of any significant additional matter.

of the two recensions,[1] nor are there any substituted passages of any significance. As for the division of adhys., it has been already pointed out that all the MSS. of the S recension invariably give the number of each adhy., while only a few of those belonging to the N recension do so. There is some variation in the numbering of the adhys. in the two recensions, within themselves as also *vis-a-vis* each other, but this does not affect the text in any significant way.

The text-critical study of the Śalyaparvan does not bring forth any special features of the various versions of the Epic apart from what are generally known from the Critical Editions of the hitherto published parvans. The Ś version, which is, in a sense, an isolated version, being least contaminated with other versions, preserves the text in a more or less pristine form. It has, accordingly, proved to be of great value for the Critical Edition. Out of the two MSS. of this version, used for this parvan, one is quite fragmentary, but it was helpful in that it generally confirmed the peculiar characteristics of that version. The MSS. of the K version, though written in Devanāgarī characters, are textually akin to Ś. They must, therefore, be regarded as constituting a sub-version of Ś rather than a specific Devanāgarī version. This is a case where the script of the MSS. does not determine their text-critical value. All the MSS. of the K version generally form a homogeneous group, and it is interesting to note that most of them belong to codices which represent the K version also in connection with several other parvans. Many indications are available from the Critical Edition of the Śalyaparvan of the fact that, rather than being quite an independent version, the B version, the unitary character of which is obvious, is essentially a sub-version or an eastern extension of the central Devanāgarī version. In the matter of readings, additional passages, and omissions, B and D are often seen to go together. For instance, the following additional passages, are common to B and D : 149* (except D_1), 241*, 242*, 253* (except $D_{3.11}$), 254* (except D_{11}), 256*, 261*, 273*, 276*, 277* (except B_4), 279* (except B_4), 281*, 282*, and 296*. It is also noteworthy that B and D, with solitary exceptions in some cases, share 203*, 232*, 286*, and 287* with the entire S recension. No MSS. in Nepali or Maithili were available for the Śalyaparvan. The B version has, therefore, to be regarded as the sole representative of the North-eastern or Eastern textual tradition of the Epic in respect of this parvan. A study of that version, however, does not warrant the assumption of any independent North-eastern or Eastern recension of the Epic. The composite character of the D version becomes evident from the characteristics of both N and S partaken by it. It may be noted, as a rather unusual phenomenon, that the Dn version or the "Vulgate," as a whole, has only one additional passage (3*), two substitute passages (94*, and 125*), and nine

1. Just to mention one case of transposition, by way of illustration, S reads 6. 11–17 after 6. 4^{cd} and thereby only combines the two short speeches of Śalya (6. 2^{a}–4^{d} and 6. 11–17) before his formal appointment as Commander-in-chief. According to the Crit. Ed., the formal appointment intervenes between the two speeches.

non-haplographical omissions (3. 47^{ab}, 16. 30^{d}, 20. 15^{c}–16^{b}, 24. 3^{e}–4^{b}, 27. 62^{d}, 32. 51^{ab}, 36. 18^{cd}, 39. 24^{ab}, and 55. 43^{cd}) peculiar to it. The Bom. Ed., which actually represents the Dn version, has the following singular readings : ससैन्योथ स for पाण्डुसैन्यस्य (1. 10^{c}); सुयोधनः for महारथैः (1. 12^{b}); [with Kumbh. Ed.] अतिक्रम्य for °क्रान्तान् (2. 7^{a}); [with Kumbh. Ed.] क्लिष्टरूपो for हृष्ट° (6. 5^{f}); वै for च (12. 10^{d}); कोपयन् for कम्प° (21. 21^{f}); [with Kumbh. Ed.] सर्वान् for पञ्च (24. 23^{c}); भूत्वा for ह्यासीत् (35. 3^{a}); संप्रवृत्तो for वै प्र° (37. 39^{c}); and ऋक्षांबिका for संकारिका (45. 12^{a}). Further, only Bom. Ed. transposes 17^{cd} and 17^{ef} in adhy. 13. Bom. Ed. is also peculiar (with Cal. Ed.) in 29*.

The Telugu version stands on the borderland of the N and S recensions, but its essential character as a version affiliated to the major Southern textual tradition is unmistakable. At the same time, the fact of its having been contaminated with the Northern textual tradition becomes manifest from such groupings of MSS. in the Critical Apparatus as N with $T_{1,2}$ and S except $T_{1,2}$. A reference has already been made elsewhere to the additional passages which are peculiar to the first group and the omissions which are peculiar to the second.[1] Among the Southern versions T and G are closer to each other, while M often stands by itself. Indeed, the M version may, in a sense, be regarded as being in relation to S what the Ś version is in relation to N.

EMENDATION

There is only one case of emendation in the Critical Edition of the Śalyaparvan. In 37. 4^{c}, the reading *ओघवती is adopted in the constituted text even though it is not attested by any of the MSS. It may, however, be argued as follows : The name ओघवती is made up of two component parts, namely, the base ओघ and the possessive affix वती (= fem. of वत्). The component ओघ is attested by Ś1 K1 and the component वती is attested by B Dn $D_{1.6-10}$. So, in a sense, ओघवती may not be regarded as an emendation at all. Of course, this argument, however valid, will not justify the adoption of the reading ओघवती. That reading will have to be explained in a different manner. It will be seen that the insertion of an obviously uncalled for च by various MSS., either before or after the name of the river, is evidently due to the anxiety on the part of those MSS. to avoid hiatus.[2] That uncomfortable च may, therefore, be left out of account while constituting the text. It is then found that the MSS., belonging to both N and S, almost unanimously support ओघ being the first component of the intended word. As for the second component, Ś1 K $D_{2.3.11}$ give नामा while T $G_{1.3}$ M give माला. In the event of such essential difference between the North-western group (*plus* a few solitary D MSS., which, incidentally, often follow Ś K) and the Southern group,

1. See p. XLVII above.

2. D4 seeks to avoid the hiatus by reading the whole *pāda* differently. But the occurrence of सुवेणु two times is obviously suspicious.

it is often more than probable that the Central group has preserved the original reading (namely, वती). In the present case, such a presumption is actually confirmed by the fact that the name ओघवती is supported by most of the MSS. at 37. 25[a]. Had the name been either ओघनामा (as given by Ś1 K D2. 8. 11 at 37. 4[c]) or ओघमाला (as given by T M), it could have as well been repeated in that form even in 37. 25[a]. It would not have involved any change in the text of the stanza.

It is possible to infer why the original ओघवती must have been changed to ओघनामा (by K2-4 D2. 8. 11) or ओघमाला (by T M). In order to avoid the hiatus between सरस्वती and ओघवती, these MSS. must have thought of inserting a च after the second name.[1] But this addition would render the resulting *pāda* metrically defective. With च as the eighth syllable, it was necessary that the sixth and the seventh syllables should be long. Hence वती must have been changed to नामा by one set of MSS. and to माला by the other.[2]

CONSPECTUS OF THE ŚALYAPARVAN

True to the usual Epic practice, the Śalyaparvan opens with the enumeration of the principal happenings of the last day of the war. Saṁjaya briefly conveys to Dhṛtarāṣṭra all the news, including that of Duryodhana's end, and tells the old king that, at the end of the war, only seven heroes on the Pāṇḍava side and only three on the Kaurava side have survived. Dhṛtarāṣṭra laments this turn of destiny, and then asks Saṁjaya to narrate in detail the various incidents of the war after the fall of Karṇa.

Having met Duryodhana under the shadow of the great tragedy of Karṇa's death, Kṛpa advised him to conclude a treaty of peace with Yudhiṣṭhira, not on account of helplessness but as a matter of policy. Duryodhana, however, summarily rejected that advice, first, because he felt sure that Yudhiṣṭhira would not put faith in him any longer, and, secondly, because, having once enjoyed imperial sovereignty, he himself was not prepared to accept just a portion of the kingdom as charity from the Pāṇḍavas. The Kaurava warriors supported Duryodhana's stand and again rallied together for a fresh encounter with the Pāṇḍavas. Thereupon, Duryodhana approached Aśvatthāman with a request that he accept the leadership of the Kaurava army. Aśvatthāman, however, suggested that Śalya was the fittest person for the responsible job. Eventually Duryodhana announced the appointment of Śalya as Senāpati. The Kaurava warriors greeted this appointment with victory-slogans. Having come to know of these developments, Yudhiṣṭhira asked Kṛṣṇa how he should proceed. Kṛṣṇa told him that Śalya was an able warrior and that he (Yudhiṣṭhira) was the only Pāṇḍava hero who was capable of fighting him successfully.

Śalya began by arraying the Kaurava army in the *Sarvatobhadra Vyūha*, while

1. Inserting च after the second name instead of before it was perhaps considered to be more correct.

2. Of course, this does not explain ओघनामा in Ś1 K1.

Yudhiṣṭhira also hastened with his army for an attack on Śalya. Soon the war again raged in all fierceness. Arjuna attacked Hārdikya and the Saṁśaptakas, and Bhīma attacked Aśvatthāman. Nakula killed the three sons of Karṇa. Thus, in the very initial stage, the Kaurava army was overpowered and began to run away pell-mell from the battlefield. But heroes on both sides were soon locked in battles with one another—Śalya with Yudhiṣṭhira, Kṛtavarman with Bhīma, Kṛpa with Dhṛṣṭadyumna, Śakuni with Draupadī's sons, Aśvatthāman with Nakula and Sahadeva, and Duryodhana with Arjuna. In the course of further battles, Bhīma attacked Śalya with his *gadā* and killed his charioteer. Śalya himself was wounded and was carried away by Kṛpa. Duryodhana killed Cekitāna. Soon Śalya returned to the fray with renewed vigour and, supported by Kṛpa, Kṛtavarman, and Saubala, attacked Yudhiṣṭhira and overpowered him. When they saw this, Sātyaki, Bhīma, Nakula, and Sahadeva surrounded Śalya and made a concerted attack on him. Elsewhere, a severe duel was fought between Aśvatthāman and Arjuna. The Pāñcāla hero, Suratha, who came to be involved in this duel, was killed by Aśvatthāman. Battles continued with unabated vehemence, the parties changing from time to time. It was now Duryodhana fighting with Dhṛṣṭadyumna; another time, it was Śikhaṇḍin fighting with Kṛtavarman and Kṛpa, or Śalya with Sātyaki, or Arjuna with Kṛpa, or Śakuni with Sahadeva. Duryodhana tore away Bhīma's banner, while Bhīma, on his part, killed Duryodhana's charioteer. However, the central theme of the piece always was the duel between Śalya and Yudhiṣṭhira. But this soon came to an end when Śalya fell a victim to the *Śakti* employed against him by Yudhiṣṭhira. Yudhiṣṭhira also killed Śalya's younger brother who wanted to avenge Śalya's death. This was a signal for the Kaurava army again to flee from the battlefield.

Undaunted, Duryodhana, the stalwart that he was, now himself assumed the leadership. The fleeing Madras returned and, supported by the other Kaurava warriors, made a fresh attack on the Pāṇḍavas. A grim battle ensued in which the Kauravas again suffered a set-back. Duryodhana was attacked by all the Pāṇḍava warriors together, but the Kaurava hero bravely returned the attack single-handed. At this stage, Śālva, mounted on an elephant, entered the arena of the battlefield. Soon he was locked in battle with Dhṛṣṭadyumna. The latter was overpowered, but Bhīma, Śikhaṇḍin, and Sātyaki came to his rescue. Eventually Dhṛṣṭadyumna killed Śālva's elephant while Sātyaki killed Śālva himself. But there was no relaxation of war-like efforts on either side. Arjuna asked Kṛṣṇa to drive his chariot in the thick of the battle, and this immediately spelled disaster for the Kaurava army. In the meantime, Saṁjaya himself was caught hold of by Sātyaki. Duryodhana was not to be seen anywhere, and so Aśvatthāman and others went away to find him. The other surviving sons of Dhṛtarāṣṭra together attacked Bhīma, who had just destroyed the elephant-host, but ultimately met their end at the latter's hands. Sahadeva valiantly disposed of Śakuni and his son

Ulūka. Duryodhana again tried to rally together his surviving army and march against the Pāṇḍavas. But the entire army was soon completely routed by the Pāṇḍava warriors. When he saw this, Duryodhana made up his mind to leave the battlefield in order to seek refuge in a lake. On his way, he met Saṁjaya, who had secured his release through the intervention of Kṛṣṇa Dvaipāyana. He entrusted Saṁjaya with a parting message to his old father and then entered the lake. Saṁjaya conveyed this news to Aśvatthāman and his two companions. Everywhere there was general lamentation consequent upon Duryodhana's sudden disappearance.

Directed by Saṁjaya, the trio, namely, Kṛpa, Kṛtavarman, and Aśvatthāman, soon went over to the lake, and implored Duryodhana to come out and boldly give a battle to the Pāṇḍavas. Duryodhana promised to do so the next day. In the meanwhile, Bhīma's hunters, who had overheard this conversation, reported it to Bhīma, whereupon the Pāṇḍavas, accompanied by Kṛṣṇa, set out for Duryodhana's hiding place. Kṛṣṇa asked Yudhiṣṭhira to counteract Duryodhana's *māyā* by means of his own *māyā* so that he would have to emerge out of the lake. Yudhiṣṭhira, however, merely reprimanded Duryodhana for having run away from the battlefield like a coward and hidden himself in the lake. The latter replied that he was there only for rest and that he would come out the next day and fight the Pāṇḍavas. He further said that, now that his brothers and friends had gone, he had no desire to rule over the earth, and so would offer it to Yudhiṣṭhira. Yudhiṣṭhira retorted by saying that he (Duryodhana) had already forfeited all right to make such an offer. Having been provoked in this manner, Duryodhana challenged the Pāṇḍavas to fight with him one by one. Yudhiṣṭhira accepted the challenge and further gave him the option to choose any kind of duel. Duryodhana showed preference for Gadāyuddha. In his simplicity, Yudhiṣṭhira further promised Duryodhana that, even if the latter defeated just one of the five Pāṇḍava brothers, he would concede complete victory to him. Kṛṣṇa, however, disapproved of this inconsiderate gesture of Yudhiṣṭhira. Duryodhana, he said, was the best disciplined and the most practised votary of the lore of *gadā* and would prove invincible against any opponent. Bhīma tried to dispel Kṛṣṇa's misgivings, and the stage was eventually set for the duel between Duryodhana and Bhīma. Having come to know of this, Balarāma, who had been on a pilgrimage for the past forty-two days, hastened to the scene, and was duly honoured by all on his arrival.

Here follows a long excursus, indeed, a whole sub-parvan, which deals with the pilgrimage of Balarāma. On being asked by Janamejaya, Vaiśaṁpāyana enumerates, in their proper sequence, the various *tīrthas* which Balarāma visited, and also narrates, in a more or less detailed manner, the legends associated with those *tīrthas*.

After Kṛṣṇa's mission had failed (Udyoga, 122–26) and when the Kauravas and the Pāṇḍavas had begun to prepare themselves for war, Balarāma asked Kṛṣṇa to offer

his help also to the Kauravas. On the latter's having refused to do so, Balarāma, in great anger, set out on a pilgrimage of the Sarasvatī together with his Yādava host. In the course of this pilgrimage, he visited and performed ablution, worship, and various charitable deeds at the following *tīrthas*, in that order[1] : 1. Prabhāsa (legend of Soma and his 27 wives); 2. Camasodbheda; 3. Tritakūpa (legend of Ekata, Dvita, and Trita); 4. Vinaśana (where the Sarasvatī disappeared on account of fear from the Śūdras and the Ābhīras); 5. Subhūmika (sport-ground of the Apsarases); 6. Gandharvatīrtha (where the Gandharvas revelled); 7. Gargasrotas (where Garga achieved mastery over the sciences of astronomy and astrology); 8. Śaṅkhatīrtha; 9. Dvaitavana[2] (where many sages practised penance); 10. Nāgadhanvan (the abode of Vāsuki); 11. Eastern *tīrthas*; 12. Naimiṣeya Kuñja (legend about the twelve-year sacrificial session of the Naimiṣeyas and the eastern course of the Sarasvatī); 13. Saptasārasvata (legend of Maṅkaṇaka); 14. Auśanasa or Kapālamocana (legend of Mahodara); 15. Ruṣaṅgu's hermitage : Pṛthūdaka (legends of Ruṣaṅgu, Ārṣṭiṣeṇa, Sindhudvīpa, Devāpi, and Viśvāmitra); 16. Hermitage of Baka (legend of Baka Dālbhya and Dhṛtarāṣṭra); 17. Yāyātatīrtha; 18. Vasiṣṭhāpavāha (legend about the rivalry between Vasiṣṭha and Viśvāmitra); 19. Aruṇātīrtha (legend of Indra and Namuci); 20. Somatīrtha (legends about the birth of Kumāra and his consecration as the Senāpati of the gods; enumeration of the *mātṛgaṇas* following Kumāra; Kumāra's victory over Tāraka and Bāṇa); 21. Aujasatīrtha (legend about Varuṇa's consecration as the Lord of Waters; Kumāra also was consecrated as Senāpati at this place); 22. Agnitīrtha (legend about Agni's disappearance); 23. Kauberatīrtha (where Kubera became Lord of Wealth); 24. Badarapācana (legend of Srucāvatī; legend of the Seven Sages and Arundhati; legend of Bharadvāja and Ghṛtācī); 25. Indratīrtha (legend of Śatakratu); 26. Rāmatīrtha (legend about Paraśurāma's *dakṣiṇā* to Kaśyapa); 27. Yamunātīrtha (legend about Varuṇa's *Rājasūya*); 28. Ādityatīrtha (legend of Asita Devala and Jaigīṣavya);[3] 29. Sārasvatamunitīrtha (legend about Sārasvata's birth; legend of Dadhīca; legend about the twelve-year drought and the recovery of the Veda); 30. Vṛddhakanyātīrtha (legend of Vṛddhakanyā; at this *tīrtha*, Balarāma came to know of Śalya's death); 31. Kurukṣetra (legend of Kuru; the boundaries of Kurukṣetra are mentioned);[4] 32. Viṣṇu Āśrama (legend of Kaumārabrahmacāriṇī); 33. Plakṣaprasravaṇa (the source

1. The legends associated with these *tīrthas*, which are narrated in detail in the Tīrthayātrā sub-parvan, are, in most cases, indicated in brackets after the names of the *tīrthas*. Sometimes other details are given.

2. Different Southern MSS. mention different names in the place of Dvaitavana : T1. 2 नैसनिक; M नैतंतव (M4 °प); T3 G2 कैशिकिनी; T4 कैसनिक; G1 नैसनिक.

3. From the Ādityatīrtha, Balarāma is said to have proceeded first to the Somatīrtha and then to the Sārasvatamunitīrtha. Obviously there is some discrepancy in this account, for, Balarāma had already visited the Somatīrtha (see No. 20).

4. Usually, the name of the *tīrtha* is mentioned first and the legend associated with it is narrated afterwards. In the case of Kurukṣetra, this order is reversed.

of the Sarasvatī); 34. Kārapacana; and 35. Hermitage of Mitra and Varuṇa on the bank of the Yamunā (here Nārada conveyed to Balarāma the news of the war and the imminent Gadāyuddha between Bhīma and Duryodhana).

When Balarāma, the great master of the lore of *gadā* and preceptor of the two contestants, arrived at the Dvaipāyana lake, Duryodhana felt happy. Balarāma suggested that the Gadāyuddha should take place at Samantapañcaka. Thereupon, all persons proceeded westwards. A site was duly selected towards the south of the Sarasvatī. Bhīma and Duryodhana got ready for the duel, while all others sat round to watch it. The contest began with a wordy duel between the two warriors. Several evil omens and portents were seen on that occasion. Then the actual battle began.

The various kinds of catches and clasps, and devices and stratagems, employed in the duel as also the alternately changing fortunes of the two warriors are described here with great realism but with exhausting prolixity.

While Bhīma and Duryodhana had been exerting themselves against each other, Arjuna asked Kṛṣṇa as to who between the two was the superior fighter. Kṛṣṇa replied that both Bhīma and Duryodhana had received equal training and instruction, that Bhīma was physically stronger, but that Duryodhana was better practised. Therefore, he added, unless Bhīma took recourse to *adharmayuddha*, he would not be able to vanquish Duryodhana. He went on to suggest that Bhīma would do well to remember his vow to break Duryodhana's thighs. Arjuna, accordingly, signed to Bhīma by patting his own thigh. Bhīma took the hint and, in the course of the increasingly relentless combat, delivered a powerful blow with his *gadā* on Duryodhana's thighs and completely shattered them. Duryodhana fell to the ground, and this tragic event was marked by many evil omens. Bhīma reminded Duryodhana of the many indignities which the latter had made the Pāṇḍavas suffer, and kicked his head with his left foot. Yudhiṣṭhira asked Bhīma to desist from such outrage, and generally lamented the dire consequences of the war. Balarāma, on his part, was deeply scandalized to see that Bhīma had transgressed the rules of Gadāyuddha by having struck Duryodhana below the loins, and wanted to punish him for it. But Kṛṣṇa restrained him in time. He argued with his elder brother that, since the Pāṇḍavas were the *sahaja mitra* of the Yādavas, it was the duty of the latter to promote the cause of the former, that, by shattering Duryodhana's thighs, Bhīma had only fulfilled his vow, and that Duryodhana was long ago cursed by the sage Maitreya that he would meet his end in this manner. But Balarāma was not satisfied. Therefore, from argument Kṛṣṇa came to propitiation. Still unconvinced, Balarāma left the scene after having cursed Bhīma and blessed Duryodhana. Yudhiṣṭhira told Kṛṣṇa that he too did not like Bhīma's rash act, but added that he could understand Bhīma's feelings. Bhīma then proudly announced that Yudhiṣṭhira had become the unrivalled ruler of the whole earth. All warriors vociferously felicitated Bhīma on his heroic deed. Kṛṣṇa thereupon told them that Duryo-

dhana had already been dead and gone when he had perpetrated the various crimes against the Pāṇḍavas. This vilification provoked Duryodhana. Having raised himself upon his arms like a tailless serpent, he blamed Kṛṣṇa for the mean tactics adopted by the Pāṇḍavas, at his instigation, against Bhīṣma, Droṇa, Karṇa, Bhūriśravas, and finally himself. Kṛṣṇa retorted by recounting the indignities which the Pāṇḍavas had to suffer at Duryodhana's hands. Duryodhana, however, loftily proclaimed that he had lived gloriously and was now dying gloriously. Various celestial beings greeted this proclamation with the showering of flowers. The Pāṇḍavas felt disconcerted but were soon suitably consoled by Kṛṣṇa.

All Pāṇḍava warriors, together with Kṛṣṇa, then proceeded to Duryodhana's camp. Kṛṣṇa asked Arjuna to get down from the chariot. As soon as both of them got down, the *Kapi*-banner disappeared and the chariot itself was burnt down. On being asked why this happened, Kṛṣṇa told Arjuna that the chariot had already been burnt by the various missiles, but that it had not broken down because he (Kṛṣṇa) had been occupying it. Then followed mutual greetings and felicitations between Kṛṣṇa and Yudhiṣṭhira. Later, Yudhiṣṭhira deputed Kṛṣṇa to Hastināpura in order to console Gāndhārī. This Yudhiṣṭhira did for fear that Gāndhārī might burn the whole world through anger at her son's ignominious end. Kṛṣṇa arrived in Hastināpura and went straight to Dhṛtarāṣṭra. Kṛṣṇa Dvaipāyana was already there. Kṛṣṇa tried to impress upon the old king that the catastrophe which had befallen the Kauravas was of their own making. He implored Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī not to hate the Pāṇḍavas but to treat them as their own sons. At this stage, having intuitively come to know that Aśvatthāman was planning a nocturnal assault on the Pāṇḍavas, Kṛṣṇa hastily got up, bid good bye to the old couple, and returned to the Pāṇḍava camp the same night. In the meantime, Duryodhana entrusted Saṁjaya with his final message. He said, among other things, that he pitied the Pāṇḍavas, particularly Bhīma, for their *adharmayuddha*. He expressed satisfaction that he had lived in honour and glory like a true Kṣatriya. He was happy at the thought that he would soon join the company of his departed comrades, but felt sorry for those who were left behind. Having learnt of Duryodhana's plight, Aśvatthāman, Kṛpa, and Kṛtavarman went to the scene of the Gadāyuddha and saw the king lying there in pathetic grandeur. Deeply touched, Aśvatthāman solemnly took the vow to exterminate the Pāñcālas. Thereupon Duryodhana asked Kṛpa to consecrate Aśvatthāman as Senāpati. Duryodhana remained lying there, while the other three went away to think out their future plans.

*** *** *** *** ***

There are some points of general interest in the Śalyaparven. Since, however, they are not vital from the text-critical point of view, nothing more than a passing reference to them may be apropos in this Introduction. It will have been seen that

the major part of the Śalyaparvan contains an account of the last day of the Bhārata war — an account, which is generally weighed down with monotonous repetitions and is seldom relieved by any interesting legends or episodes or other digressions. The Tīrthayātrā sub-parvan is, however, an exception. In that sub-parvan are enumerated the various *tīrthas* which Balarāma visited in the course of his pilgrimage of the Sarasvatī. The identification and location of these *tīrthas* would constitute an important item in the study of the geography of the Mahābhārata. This is one point. The second point relates to the chronology of the Bhārata war. There are, in the Śalyaparvan, four astronomical allusions (33. 5, 34. 9, 12, 14), which would bear careful study in connection with the time-analysis of the war. Thirdly, a comparative study of the various legends included in the Tīrthayātrā sub-parvan and their counterparts in the Purāṇas and other texts would also prove interesting and fruitful. Incidentally it may be pointed out that a historical study of the various tribes mentioned in the context of the war can be helpful for the reconstruction of the ethnography of ancient India.[1]

*** *** *** ***

So many persons have helped me, directly or indirectly, in the course of my work on the Critical Edition of the Śalyaparvan, that I have to give up the idea even of merely mentioning here the names of all of them. The hallowed memory of the late Dr. V. S. SUKTHANKAR, the *Pathikṛt* of all Mahābhārata editors, has always served as a beacon-light on the perilous path of textual criticism. The major part of my work on the Śalyaparvan was done under the General Editorship of Dr. S. K. BELVALKAR and it is being completed under the General Editorship of Dr. P. L. VAIDYA. Both of them are my revered teachers, and I remember with gratitude that they have all along treated me with scholarly rigour tempered with paternal indulgence. I have also uniformly enjoyed the willing and helpful collaboration of the staff of the Mahābhārata Department and the Press of the Bhandarkar Oriental Research Institute. I have avoided the mention of the names of any individuals lest it might appear invidious. Besides, we have not yet come to the end of our joint labours on the Great Epic.

Ṛṣipañcamī : September 15, 1961
B. O. R. Institute, Poona

R. N. DANDEKAR

1. Some bibliographical and explanatory notes on all these points will be found at the relevant places in the Critical Notes. A detailed and critical discussion would, however, be included in the proposed Epilogue of the Critical Edition.

॥ शल्यपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।
एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १
उदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
पाण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः ॥ २
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
ततः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ॥ ४

C. 9. 4
B. 9. 1. 4
K. 9. 1. 4

☞ D7 commences with 9. 17. 84^{b}.

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found in N (except B3 Dn1 D1. 3. 4 ; D7 missing) T3. D10 reads नरश् (for नरं) and K3 नरोत्तमः (for °मम्) (both in the first line). Ś1 K (except K4) D5. 8. 10 T3 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. : ॐ; K1 ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॐ; K2 ॐ स्वस्ति सिद्धं । श्रीगणेशाय नमः ॐ; K3 श्रीगणपतये नमः ॐ; K4 श्रीगणेशाय नमः । रामाय नमः ॐ; K5 श्रीगणेशाय नमः ॐ; B1 अथ शल्यपर्व; B2. 5 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dn2. n3 D2. 8 (with prefixed ॐ). 10. 11 श्रीगणेशाय नमः; D5 ॐ नमः सरस्वत्यै । श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणाधिपतये नमः ॐ; D9 श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः; T3 शुभमस्तु । श्रीहयग्रीवाय नमः. — After the introductory mantra, Ś1 ins. ॐ नमो महागणपतये. B3 D3. 4 T1. 2. 4 G M, which all om. the introductory mantra, begin as follows : B3 ॐ नमो गणेशाय; D3 श्रीगणेशाय नमः; D4 ॐ श्रीपुरुषोत्तमाय नमः; T1 शुभमस्तु; T2 श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः हरिः ॐ; T4 शल्यपर्व; G1 हरिः ॐ शुभमस्तु; G2 ॐ शल्यपर्व; G3 शल्यपर्व । हरिः ॐ शुभमस्तु; M1. 3. 4 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M3 cont. श्रीगुरुभ्यो नमः); M2 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 9. 17. 84^{a} is lost in D7. M4 om. the ref. M2 वैशंपायन (for जनमेजय). B5 damaged. — ^{a}) K3 D3. 9 T2. 4 G2 निपतिते. M2–4 हते वैकर्तने कर्णे. — ^{b}) Ś1 reads समरे twice. — M1 damaged for 1^{cd}. — ^{c}) K4. 5 Dn1 अल्पावशिष्टा; D4. 5 °वसिष्टाः (D4 °ष्टा); D9 शल्यावशिष्टाः (for अल्पा°). D5 कुरुवः. — ^{d}) K3 अकुर्वंति; Dn D1. 2. 4 T4 G1. 2 M3. 4 अकुर्वंत. D2 ते (for वै). K3 D1 द्विजः; D4 तदा (for द्विज). D3 किमकुर्वंस्ततो द्विज.

2 ^{a}) K2 तदीर्यमाणं; K5 D3. 4. 10. 11 उदीर्यमाने (D4. 11 °णे); M1 कीर्यमाणं (submetric); M2–4 विदीर्य°; **Ca** (gloss : क्षिप्यमाणं) उदीर्य° (as in text). B2 तु (for च). K5 D3. 11 बले; D10 बलैः (for बलं). Dn D2 ततः कर्णं हतं शूरं; D1 तदा कर्णं हतं दृष्ट्वा. — ^{b}) K5 D3. 10. 11 पांडवानां; D1 शूरं राजा (for दृष्ट्वा राजा). M1 दृष्ट्वा दुर्योधनस्तदा. — G3 om. 2^{cd}. — ^{c}) T1–3 G1 पांडवाः; T4 G2 पांडवं; M3. 4 पांडवे. B3 lacuna for प्राप्तकालं च. D2 प्राप्तकाळं; D10 °कालश् (for °कालं). B2 तु; T1. 2. 4 G1. 2 किं; T3 वा; M तत् (for च). D4 पांडवानां जयं मत्वा. ❀ **Ca** : प्राप्तकालमिति शब्देन सामर्थ्येन मरणं सूचितम् । ❀ — ^{d}) K4 M1 प्रपद्यत; D2 प्रपेदे स; D10 प्रपद्यंत (for प्रापद्यत). K3 D10 कौरवाः; B2 D5 कौरव. D4 प्रत्यपद्यत किं परं; T G1. 2 प्रत्यपद्य- (T1. 2 G1 °द्यं)त कौरवः (T1. 2 G1 °वाः).

3 B4 damaged. — ^{a}) Dn तत्तद् (for एतद्). — ^{b}) K2 तत्र (for तद्). — K4 om. 3^{cd}. — ^{cd}) T3 तृप्स्यामि. B2 transp. पूर्वेषां and शृण्वानः. M1–3 शृण्वंश्च (for शृण्वानश्). B1 D9 मुने (for महत्).

4 D6 damaged for 4^{a}. — ^{a}) G3 कृते (for हते). K5 D3 राजा; M1 वीरे (for राजन्). — ^{b}) K3 सुयोधनं; D10 सुजोधनः (for सुयो°). — After 4^{ab}, K2 reads 5^{cd}. — ^{d}) K5 D3. 10. 11 दुःखितः; B3 विरागः

हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः ।
कृच्छ्रात्स्वशिबिरं प्रायाद्धतशेषैर्नृपैः सह ॥ ५
स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ।
राजभिर्नालभच्छर्म सूतपुत्रवधं स्मरन् ॥ ६
स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ।
संग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ७
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुंगवः ।
रणाय निर्ययौ राजा हतशेषैर्नृपैः सह ॥ ८
ततः सुतुमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
पाण्डुसैन्यस्य मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात् ।
अपसृत्य ह्रदं घोरं विवेश रिपुजाद्भयात् ॥ ११

(for निराशः). D1 जीविते (for सर्वतो). T4 महत् (for ऽभवत्). Dn D2 निराशः समपद्यत.

5 Dn3 reads the first three syllables हा कर्ण on marg. (*sec. m.*). — ^{a}) K2 om.; T3 इतीव (hypermetric) (for इति). K5 हा कर्ण हा हा कर्णेति; D4 हा कर्ण कर्ण हामिति (sic). — ^{b}) K5 om.; S (except T3) मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — K2 reads 5^{cd} after 4^{ab}. 5^{c}–7^{b} is damaged in B4. — ^{c}) Dn1 तस्मात् (for कृच्छ्रात्). D10. 11 M2 स; G1 स्वं (for स्व-). B5 -विवरं; D9 -शिबिरे (for -शिबिरं). D3 प्रापद्; D4 गत्वा; D10. 11 प्राप्तो (for प्रायाद्). — ^{d}) B2 S हतशिष्टैर्; D4 सोवशिष्टैर् (for हतशेषैर्).

6 B4 damaged. — ^{a}) B3 om. स. K2. 3 D5 समाश्वास(K2 °सि)मानो; D10 °स्वास्यमानो. D2. 6 हि; S (except G1) वै (for ऽपि). D1 स समाश्वास्य हि मनो; D9 प्राप्सामाश्वास्यमानोपि (sic). — ^{b}) B3 विद्वद्भिः (for हेतुभिः). K2 D8 शास्त्र- (for शास्त्र-). M1 शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः. — ^{c}) D1. 9 नालभेत्. D1 सौख्यं; Cn (gloss: सुखं) शर्म (as in text). K5 D8 राजभिर्नालभद्धर्म (D8 °च्छर्म); D4 न चकार शमे बुद्धिं; T1. 2. 4 G1 राजन्विभूतिमिच्छद्भिः; T3 G2 शाश्वतीं भूतिमिच्छद्भिः; G3 राजन्विभूतिमन्विच्छत्. — ^{d}) B3 lacuna for वधं स्मरन्. B2 Dn D1. 2 T G सूतपुत्र(Dn पूर्ववैर)मनुस्मरन्; D4 दैवोपहतचेतनीं.

7 B4 damaged for 7^{ab}. — ^{a}) K4 D9 चैवं; Ca (gloss: विपाकोन्मुखं प्राक्तनं कर्म) दैवं (as in text). K2. 3 Dn1 D2 बल(D2 °ळ)वान्. T2 नत्वा (for मत्वा). D4 स तु दैवबलं मत्वा; G3 दैवमेव परं मत्वा. — ^{b}) D10 भवितव्यश्च. D3 om. च. K3 विधिवद्राजपुंगवः (= 8^{b}); Dn D1. 2. 4 S प्रभाते विम(D4 निर्म)ले सति. — ^{c}) K5 D3. 11 पौरुषे; D10 मानुषे (for संग्रामे). Ś1 K1–3 D5 निश्चितं; M1 संशयं (for निश्चयं). — Dn D1. 2 om. (hapl.) 7^{d}–8^{a}. — ^{d}) D10 स न (for पुनर्).

8 Dn D1. 2 om. 8^{a} (cf. v. l. 7). D4 om. 8^{ab}. B4 D6 (partly) damaged. — ^{a}) D10 सत्यं. — ^{b}) G1 वीर्यवद् (for विधि°). K4 राजपुंगव; T1–3 °पुंगवं; T4 G °सत्तमं (for °पुंगवः). M2–4 विधिदृष्टेन कर्मणा. — After 8^{b}, D2 ins.:

2* मद्रराजं पुरस्कृत्य युद्धायोपजगाम ह ।

— Dn D1. 2 om. 8^{cd}. — ^{c}) K5 [अ]भिययौ (for निर्य°). K4 B1–3. 5 D9 T3. 4 G राजन्; D8 राज (for राजा). D4 जन्मेजय महाराजं. — ^{d}) B2 D4 S (except T3) -शिष्टैर् (for -शेषैर्). M1 वृतः (for सह).

9 The portion of the text from 9^{a} up to चापरा (in 29^{b}) is lost in D5 on missing folios. B4 damaged for 9^{ab}. — ^{a}) Dn D1. 2 तयोः (for ततः). K5 D8 तु; B3 प्र- (for सु-). Dn1 D1. 3. 4 -तुमलं (for -तुमुलं). G1. 3 पुनश्चापि महायुद्धं. — ^{c}) K4 B1. 3 Dn D1. 2. 6. 8. 9 अभवद् (Dn °वन्) (for बभूव). — ^{d}) K3 -नरोपमं. T G यथा (T3 °दा) देवासुरे पुरा.

10 D5 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) D10 महाराजा (for °राज). — D6 damaged for 10^{b}. — ^{c}) K4 हतसैन्यश्च; K5 D3 पांडुसैन्येषु; B1. 3–5 D3. 9 हत(B4 [on marg.] पांडु)सैन्योथ; B2 Dn D1. 2 सहसैन्योथ; T G M1 पांडुसैन्येथ (T2 M1 °न); Bom. ed. ससैन्योथ स (for पाण्डुसैन्यस्य). D4 पांडुसैन्ये सुमध्यान्ये (sic). — ^{d}) D1 धर्मपुत्रेण. D3. 10. 11 घातितः; T3 पाविते (sic) (for पातितः).

11 D5 missing (cf. v. l. 9). — ^{a}) K4 राजन् (for राजा). — ^{b}) Dn D2. 4 हतबंधु-; D10 °बंधून् (for °बन्धू). D10 रणाजिर (sic) (for °जिरात्). D1 हतबंधुर्महाहवात्. — B3 om. 11^{c}. — ^{c}) K5 अपसृज्य; Dn Cn (gloss: प्राप्य) उपसृत्य; D8 सोप°; D4 उपसृष्ट; T4 अपसृतो (for °सृत्य). K3 ह्रदं. K4 शीघ्रं (for घोरं). — ^{d}) B3 विपुलाद् (for रिपुजाद्).

अथापराह्णे तस्याह्नः परिवार्य महारथैः ।
ह्रदादाहूय योगेन भीमसेनेन पातितः ॥ १२
तस्मिन्हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः ।
संरभान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ॥ १३
ततः पूर्वाह्णसमये शिबिरादेत्य संजयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४
प्रविश्य च पुरं तूर्णं भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः ।
वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५
रुरोद च नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः ।
अहो बत विविग्नाः स्म निधनेन महात्मनः ॥ १६
अहो सुबलवान्कालो गतिश्च परमा तथा ।
शक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्रावध्यन्त पार्थिवाः ॥ १७

C. 9. 17
B. 9. 1. 17
K. 9. 1. 18

12 D5 missing (cf. v. l. 9). — [a]) K2-4 Dn D2-4. 10 अथापराह्णे; M2-4 अपराह्णे च (for अथापराह्णे). D9 तस्याह्णे; T3 तस्या हि (sic); G3 तस्याह्नि (for °ह्नः). — [b]) Ś1 K1. 3 महारथः; K2 °रथाः; K5 D3. 10. 11 समंततः; D4 नृपं ततः; Bom. ed. सुयोधनः (for महारथैः). — After 12[b], Dn ins.:

3* तथापराह्णे तत्रस्थं परिवार्य सुयोधनम् ।

— [c]) D4 आहृत्य; M2 (*sup. lin.* as in text) उत्थाप्य (for आहूय). K4 B1. 3. 4 D6. 8. 9 वेगेन; K5 D3 राजेंद्र; B2. 5 D10. 11 S युद्धाय; Dn D1. 2 भीमेन; D4 नृपति (for योगेन). ❀ Ca: ह्रदाद्द्वैपायनसंज्ञात् । ❀ — [d]) Dn D1. 2 गदया विनिपातितः; D4 जघ्नुः पांडुसुतास्ततः; D8 भीमसेननिपातितः.

13 D5 missing (cf. v. l. 9). — [a]) D6 हते तस्मिन् (by transp.). D3. 10 महेष्वासा (for °ष्वासे). S (except T1 G1) तस्मिंस्तु निहते वीरे (T2 सूते; T4 सैन्ये). — After 13[a], M4 ins.:

4* सानुबन्धे सुयोधने ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिर्

— [b]) Ś1 K1-3 हतशेषास्; S (except T1 G1) महेष्वासास् (for हतशिष्टास्). D4 तु ये (for त्रयो). T2-4 G रणे (for रथाः). — After 13[b], M4 ins.:

5* सुप्तं शिबिरमाविश्य धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

— M1 damaged for 13[cd]. — [c]) K3 Dn1 संरंभा; D4 संरब्धा (for संरभान्). K4 तूर्णं (for निशि). T G कृतवर्मा कृपो द्रौणिर्. — [d]) D10 धुघ्नं (sic) (for जघ्नुः). D2 पांचाळ-; D4 पांचाल्य-; D8. 9 पंचाल-; M2-4 पांडव- (for पाञ्चाल-). K5 D3. 10. 11 -सोमकान्; B2 D4 -सृंजयान् (for -सैनिकान्).

14 D5 missing (cf. v. l. 9). — [a]) D4 तव; M1 lacuna (for ततः). Ś1 K1-3 [ऽ]पराह्ण-; K4 Dn D1-4. 8-10 M3 पूर्वाह्ण-. — [b]) K3 शंजयः. — Lacuna for 14[cd] in M1. — [c]) K4 B D2. 9 G3 पुरं; T1. 2 भृशं; T3 गृहं (for पुरीं). B3 lacuna for दीनो. — [d]) K5 B2 D3 -परिप्लुतः (for -समन्वितः).

15 D5 missing (cf. v. l. 9). M2. 3 om. (hapl.) 15[ab]. — [a]) T1. 2. 4 G तु (for च). D1. 9 G3 पुरीं; D8 परं (for पुरं). K4 B2-5 D1. 8. 9 Cn सूतो (for तूर्णं). Ś1 K1. 3 प्रविश्य नगरं तूर्णं (K3 रूढं); K2 प्रविश्य तूर्णं नगरं; K5 B1 Dn D3. 6. 10. 11 स प्रविश्य पुरं (K5 Dn D3. 6 °रीं) सूतो (K5 D3 दीनो); T3 प्रविश्य हि गृहं शून्यं; M1 *प्रविश्य पुरं घूर्णान्. — [b]) Dn भुजान् (for भुजाव्). K4. 5 Dn D1. 2 उत्सृज्य; B1 उत्क्षिप्य; D9 उत्सृत्य; D10. 11 उद्धृत्य; T G1. 2 M4 उद्यम्य (for उच्छ्रित्य). D10 दुःखिताः. Ś1 बुजानुच्छ्रि*दुःखितः (sic); K1-3 ध्वजानुच्छ्रितदुःखिताः (K1 °तः); D4 भुजादुद्यम्य दूषिताः. — D1. 4 om. (hapl.) 15[c]-16[b]. — [c]) M1 शोचमानः (for वेप°). Dn स्वतो; D8 M1 सुतो; T1-3 G तदा; T4 M2-4 तथा (for ततो). — [d]) K3 D6. 10. 11 निकेतनं (for निवेशनम्). — After 15, T G M2 read 20; while M3. 4 ins. 8*.

16 D5 missing (cf. v. l. 9). D1. 4 T4 G1. 3 om. 16[ab] (for D1. 4, cf. v. l. 15). — [a]) K4. 5 B Dn D2. 9 स (for च). K5 नरव्याघ्रो; M3 °व्याघ्रं. M1 दृष्ट्वा चैव नरव्याघ्रं. — [b]) K3 दुःखिताः. — [c]) Ś1 K1-3 वयं; T3 [ऽ]हं हि (for बत). K4. 5 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 8-11 विनष्टाः स्मो (B4. 5 D10. 11 स्म); B3 विना **; D1 विनष्टोस्मि; D4 M2-4 विपन्नाः स्म; D6 विशिष्टाः स्मो; T G विपन्नोस्मि; M1 महद्दुःखं (for विविग्नाः स्म). ❀ Ca (reading विनिघ्नाः) विनिघ्नाः पराधीनाः, शत्रुवशं गता इति यावत् । विनष्टा इति प्रायशः पाठः । ❀ — [d]) B4 सुबलेन; D1 निधने ते (for निधनेन). K4 महात्मनां; K5 D3 °हवे; D4. 8 °त्मना (for °त्मनः).

17 D5 missing (cf. v. l. 9). — [a]) B5 अतो (for अहो). K2 स्व-; K4 M2. 3 स; K5 D3. 10. 11 हि; T2 G1. 3 स्म (for सु-). D4 हा तात (for अहो सु-). — [b]) D3 स्वं (for च). K4 B D8. 9. 11 Cv विषमा (for परमा). — For 17[ab], Dn D1. 2. 6 Bom. ed. subst.:

दृष्ट्वैव च पुरो राजञ्जनः सर्वः स संजयम् ।
प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम् ॥ १८
आकुमारं नरव्याघ्र तत्पुरं वै समन्ततः ।
आर्तनादं महच्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ १९
धावतश्चाप्यपश्यच्च तत्र त्रीन्पुरुषर्षभान् ।
नष्टचित्तानिवोन्मत्ताञ्शोकेन भृशपीडितान् ॥ २०
तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम् ।
ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २१
दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ।
स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ॥ २२

6* विधिस्तु बलवानत्र पौरुषं तु निरर्थकम् ।

[Bom. ed. च (for तु). D2 बलवान्. D1. 2 हि (for तु).]

— D1 om. 17c–19b. — c) D2 सर्वे (for शक्र-). Dn D2. 6 Cn संख्ये (for सर्वे). B2 D4 शतक्रतुसमाः संख्ये. — d) K2 D10. 11 यथा; K3 ययाः; D2 यच्च (for यत्र). K1 [अ]वध्यंतु (sic); K5 D9 [अ]वध्यत; T G2. 3 [अ]हन्यंत (for [अ]वध्यन्त). K4 B Dn D2. 6. 8 पांडवैः (for पार्थिवाः).

18 D5 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) K4 B2. 4 Dn D6. 8. 9 तु (for च). Ś1 K1–3 M1 चैव (by transp.). K4 पुरा; B D3. 8–11 T1–3 M2–4 पुरे; T4 परे (for पुरो). M1 राजा (for राजञ्). G1. 3 तं (G3 त्वं) दृष्ट्वैव पुरे राजञ्. — b) B3 lacuna for जनः सर्वः स. D3 तत्र (for जनः). D8 सर्वैः; D10 om. (for सर्वः). K4 Dn D2 T1 G1. 3 M2–4 स्म; T3 G2 हि (for स). Dn1 संक्षयं (for संजयम्). K5 तत्र सर्वं स संजयः; T2. 4 जनाः सर्वे न (T4 स्म) संजयं. — After 18b, N (D1 om.; D5. 7 missing) ins. :

7* क्लेशेन महता युक्तः सर्वतो राजसत्तम ।

[B3 कोपेन; D4 शोकेन (for क्लेशेन). K2 महतः (for °ता). K4 B1. 2. 4 D2 6. 8–11 युक्तं; D4 युक्त (for युक्तः). Ś1 K2. 3 D3. 4. 10 -सत्तमः; D2. 8 -सत्तमं (for सत्तम).]

— c) K5 D3. 10. 11 रुरोद च (D3 न) (for प्ररुरोद). D6 lacuna; T2. 3 G M भयोद्विग्नो (for भृशो°). T4 प्ररुरुश्च भयोद्विग्ना. — d) D4 मा (for हा). D6 ins. तु after राजन्निति. Ś1 K2. 4 Dn D6. 8 सुस्वरं; K1 सुंबरं (sic); K3 D10 विस्वरं; K5 विस्तरं; D2 सत्वरः; D8 वित्तयन्; D4 T1 G2 M1 सस्वनं; T4 (inf lin. as in text) दुःखिताः (for सस्वरम्).

19 D5 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 19ab (cf. v. l. 17). Dn D2. 6 om. (hapl.) 19ab. — a) B5 आजगाम; T4 आकुमारान्; G2 हा कुमार (for आकुमारं). K2 नरव्याक्ता (sic); K3 ततो राजन्; D8 नरव्याघ्रं (for नरव्याघ्र). — b) K5 D8 तत्पुरं च; B4 तत्प्रवक्ष्ये; D10. 11 तत्र तत्र; T2 सत्वरं वै; G3 तत्पुरा वै (for तत्पुरं वै). — c) K2 महश्च; K4 B (except B2) Dn D1. 2. 6. 8. 9 ततश्च (for महच्च). — d) D8 विनिहितं; T4 ह निहतं (for विनिहतं). K4 नृप; D4 नृपः (for नृपम्). B2 श्रुत्वा कर्णं निपातितं.

20 D5 missing (cf. v. l. 9). T G M2 read 20 after 15. — a) B3 lacuna for धावतश्चाप्य. Ś1 K1. 2 T2 तावतश्च; D2. 3. 10 M4 धावंतश्च; D6 रुदंतश्च (for धावतश्च). K2 [अ]पश्यश्च; K5 D3 [अ]पश्यंतस्; B1. 2. 4 D8. 10 [अ]पश्याम; B3 D1. 2. 9 [अ]पश्यामस्; D4 [अ]पश्यंतां; T1. 4 G1. 3 [अ]पश्यन्स; T2. 3 M2 [अ]पश्यत्स; M3. 4 [अ]पश्यं स्म (for [अ]पश्यच्च). K4 B5 धावतश्चापि (B5 °च्च) पश्याम; Dn D11 रुद् (D11 धाव)-तश्चाथ पश्याम; G2 धावतस्तानपश्यन्स; M1 यावंतश्चाप्यपश्यंस्व (inf. lin. °श्च). — b) K5 D11 तत्रस्थान्; D10 तत्र तान्; T G तत्रत्यान्; M तत्रान्यान् (for तत्र त्रीन्). M1 पुरुषर्षभ. K4 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 8. 9 ततः (B4. 5 D8 तत्र) स्त्रीपुरुषांस्तथा; B3 तत्रस्थाः पुरुषास्तथा; D4 तत्र तत्र नरान्बहून्. — c) Dn2 नष्टवित्तो; T3 °चित्ता (for °चित्तान्). D4 [उ]द्विग्नाञ् (for [उ]न्मत्ताञ्). — d) M3 भय- (for भृश-). T G -दुःखितान् (for -पीडितान्). M1 शोकेन महतावृतान्. — T1. 2. 4 G1. 3 M2 ins. after 20 : M3. 4 after 15 :

8* दृष्ट्वैव च नराञ्शीघ्रं व्याजहारातिदुःखितः ।

[G3 दृक्चैव (for दृष्ट्वैव). T1 वचनाञ्; G3 च नराः (for च नराञ्). T4 M3. 4 दृष्ट्वैव च नरव्याघ्रं (T4 °घ्राञ्) (for the prior half). T1. 2 M2 दुःखितान्.]

21 D5 missing (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1–3 B2 ततः; G2 तदा (for तथा). Ś1 K1–3 M3 च (for स). K4. 5 विकलः (for विह्वलः). D4 सुतः (for सूतः). Dn D1. 2. 6 संजयोपि महाराज; T1. 2 तथा (T2 °दा) स्य विह्वलः सद्म. — b) K4 नृपते; D4 नृपार्तं (for नृपति-). K5 प्रविश्य नृपसंक्षयं; D1 °श्य नृपतिर्गृहं; T1. 2 °श्य नृपतेः स्वयं. — c) T4 नृपतिं. — d) D3. 10 प्रजा- (for प्रज्ञा-). ❀ Cn : ईश्वरं धृतराष्ट्रम् । ❀

22 D5 missing (cf. v. l. 9). B3 lacuna for 22a. — a) B1 Dn D1. 2. 6. 11 तथा (for दृष्ट्वा). D9 वा (for

तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैषिभिः ।
तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति ॥ २३
रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ।
नातिहृष्टमनाः सूतो बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ २४
संजयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा ।
उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ २५
संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह ।
म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ २६
प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ।
राजानो राजपुत्राश्च सर्वतो निहता नृप ॥ २७
दुर्योधनो हतो राजन्यथोक्तं पाण्डवेन च ।
भग्नसक्थो महाराज शेते पांसुषु रूषितः ॥ २८

C. 9. 30
B. 9. 1. 30
K. 9. 1. 29

च). D4 अप्यनम् (for आसीनम्). Ś1 K1–3 दृष्ट्वा च दीनमनसं. — c) K4. 5 B Dn D1. 4. 6. 11 भरतश्रेष्ठं.

23 D5 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 23. — a) B3 lacuna for तथान्यैश्च. Dn D2. 6 तथैवान्यैश्च बहुभिर्. — b) K4 ज्ञातिश्रेष्ठैर् (for °भिश्च). K1 हितैस्तदा ; B3. 5 D8 हितैः सदा ; B4 स्थिरैः सदा ; M2–4 समंततः (for हितैषिभिः). Dn D6 ज्ञातिभिः स(D6 सं)हितैस्तदा ; D2 ज्ञातिभिर्बहुभिस्तदा. — c) Ś1 K1 चार्तं ; K2 चांतं ; K4 Dn D2 [अ]र्थं च ; B3 चान्-; D10 वार्थं ; M2. 3 पार्थं (for चार्थं). Ś1 (orig.) D2 ध्यायंतः ; Ś1 (*sup. lin.*) K1–3 ध्यायन्स (for ध्यायन्तं).

24 D5 missing (cf. v. l. 9). M2 om. 24[ab]. — a) B3 lacuna ; D8 नृदन्नेव (for रुद°). — b) D3. 4 जनमेजयः. — c) Ś1 K1–3 स्व(K3 सु)प्र- (for नाति-). K2 सूते ; D6 तातो (for सूतो). K5 नानिस्वष्टमना सूतो (sic). — d) K5 वाक्य- (for बाष्प-). Ś1 K1–3 -गद्गदया (for -संदिग्धया). — After 24, M2–4 ins. :

9* उवाच भरतश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
[M3 भरतश्रेष्ठ. M3 जनाधिप.]

25 D5 missing (cf. v. l. 9). Before 25, T3 ins. संजयः. — a) D4 [ऽ]यं ; D9 हृ (for ऽहं). B2 D4 S महाराज (T3 °जा); B3 lacuna (for नरव्याघ्र). — b) Ś1 K1. 2 M1 पुरुषर्षभ ; K3 D3. 4 भरतर्षभः (for भरतर्षभ). — c) M1 माद्राधिपो. D4 हतो दुर्योधनः शल्यः. — d) G2 transp. शकुनिः and सौबलः. K3 शकुनः ; Dn D1. 4 शकुनि- (for °निः). K2 साबलस् ; D1 शाबलस् ; D2 सौबळस् ; D3 सौवरलस् (sic) ; D9 सौबलास् ; T2 सौबलिस् (for सौबलस्). — e) K5 Dn D2. 6 G2. 3 M2 पुरुषव्याघ्रः. D4 उलूको भरतः श्रेष्ठ. — f) K3 G2 Ca कैतवो ; K4 कैलव्यो ; D1 कौशल्यो ; D2 कैकयो ; G3 केतव्यो (for कैतव्यो). Ś1 K1. 3 दृष्ट- ; K2 इष्ट- (for दृढ-). D10 -विक्रमाः.

26 D5 missing (cf. v. l. 9). — a) K4 संसप्तक- ; K5 B2 Dn D1. 3. 4. 6. 9–11 संसप्तका (for संश°). D10 हतान्. K5 राजन् (for सर्वे). — b) Ś1 K1–3 T2 G1 कांभोजाश् ; B3 कामो° (for काम्बो°). D4 सकैकयाः (for शकैः सह). — c) Dn1 पर्वतीयाश्. — M1 lacuna for 26[d]. — d) K4 B3–5 D10 जवनाश् ; D3 यव*श् (for यवनाश्). D11 वि- (for च). K2 D3. 4. 9 निपातिता ; K3 °तितः ; K4 निवारिताः (for निपातिताः).

27 D5 missing (cf. v. l. 9). — a) D4 प्रत्याहता ; T1. 2 प्राच्याश्च ते ; M1 lacuna (for प्राच्या हता). — b) D4 दाक्षिण्यादाश् ; D10 दक्षिणात्याश्. K2. 4 D1. 9 T4 सर्वतः (for सर्वशः). — c) K5 B2. 4 D3. 10. 11 T3 च (for नि-). — d) D1 प्रतीत्याश् ; D3 पृथिव्याश् ; D4 प्रतिच्याश् ; D10 प्रतिच्या* (for प्रतीच्याश्). Ś1 K1. 3. 5 D3. 4. 10. 11 नरोत्तमाः (K3 °मा ; D4 °मः) ; K2 महारतः ; Dn D1. 6 नराधिपाः (D1 °पः) ; S परंतप (G1 °पः ; G3 °पाः) (for नराधिप). — f) K4 B D4. 8. 9 सर्वशो ; K5 D2. 3. 10. 11 T3 सर्वे ते ; T1. 4 G M सर्वे वि- ; T2 सर्वे* (for सर्वतो). K1. 2 नृपाः ; K3 D4 नृपः ; K5 D3 रणे (for नृप). — After 27, T G M2 read 30[ef].

28 D5 missing (cf. v. l. 9). — a) K4. 5 B D8–11 M2. 3 राजा. — b) K4. 5 B2. 4. 5 D2. 8–11 हृ ; B3 तु ; D3. 4 Cv हि (for च). S (except G3) यथोक्तं पांडुसूनुना. ❀ Ca : यथोक्तं यथाप्रतिज्ञम् । ❀ — D11 reads from क्थो (in 28[c]) up to 29[a] on marg. — c) D8 लग्न- ; T4 भग्नः (for भग्न-). K1 -सक्तो ; K3 -शल्यो ; B2. 4 G3 -शक्थो ; D8 -शक्तो ; D9 -शक्तो ; D10 -शक्थ्यो ; T1. 2 M2–4 Cv -सक्थिर् ; T3 -सक्तिर् ; T4 सोथ (for -सक्थो). K2 महाराजा (for °राज). — d) B1. 3–5 पांशुषु ; B2 भूपांशु- ; D9. 10 पांशुषू ; T2 पांसुसु- (for पांसुषु). M1 कुंठितः ; Ca (gloss : अवलिप्तः) रूषितः (as in text). Ś1 K1–4 शेते पांसुविभू(K4 °रू)षितः (K2 °ताः) ; D2 गदायुद्धेषु भारत ; D3 शेते पांसूषु भूषितः ; D4 रणपांशुभिरूषितः ; D8 शेते पांशुषु गुंठितः ;

धृष्टद्युम्नो हतो राजञ्शिखण्डी चापराजितः ।
उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन्प्रभद्रकाः ॥ २९
पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निषूदिताः ।
तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ।
कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनो महाबलः ॥ ३०
नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ३१
किंचिच्छेषं च शिबिरं तावकानां कृतं विभो ।
पाण्डवानां च शूराणां समासाद्य परस्परम् ॥ ३२
प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ॥ ३३
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३४
तवाप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम ।
अक्षौहिणीनां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ।
एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः ॥ ३५

M2. 4 शेते वै पांसुकुंठितः; M3 शेते पांसुविकुंठितः. — Dn D1. 6 subst. for 28 : D2 ins. after it :

10* दुर्योधनस्य भीमेन भग्नावूरू सुतस्य ते ।
स भूमौ पतितः शेते पांशुभिः परिगुण्ठितः ।

29 D5 missing up to चापरा (in 29^{b}) (cf. v. l. 9). D11 reads 29^{a} on marg. — ^{a}) K3. 4 D9–11 महाराज; D4 G3 महाराजञ् (for हतो राजञ्). — ^{b}) Ś1 K1–3 शिखंडी चापरैः सह. — ^{c}) K2 D11 T1. 2 M1 उत्तमोजा. B2 तथा राजन् (for युधामन्युस्). — ^{d}) T3 तदा (for तथा). K2 राज; S (except G3) सर्वे (for राजन्). B2 युधामन्युश्च वीर्यवान्. — After 29, K5 reads 32^{cd}.

30 ^{a}) K5 D2 पंचालश्; B1 D8 पंचालाश्; D6. 11 T4 G2. 3 पांचालश् (for पाञ्चालाश्). K4. 5 D1–5. 10. 11 नरव्याघ्र; T G महाराज (for नरव्याघ्राश्). B2 पांचालाः पुरुषव्याघ्राश्. — ^{b}) K1 शेशयश् (for चेद°). Some MSS. निसूदिताः. — ^{c}) K2 पौत्रा; K5 D3 पुत्र (for पुत्रा). — Dn1. n2 om. (hapl.) 30^{d}–31^{a}; Dn3 reads it on marg. (*sec m.*). — ^{d}) K3 D3 भारतः. — T G M2 read 30^{ef} after 27. — ^{e}) Ś1 K1–3 व्याघ्रो; B2 राजन्; B5 om. (for शूरो). D4 कर्णपुत्रा हता राजन्. — ^{f}) S सत्यसेनो (for वृष°). B4 महारथाः; D2 महाबळः; D3. 10. 11 प्रतापवान्; D9 महाबलाः (for महाबलः). D4 महाबलपराक्रमाः.

31 Dn1. n2 om. 31^{a} (cf. v. l. 30); Dn3 reads 31^{a} on marg. — ^{a}) T1. 2 च (for वि-). B2. 4 नराधिपा हताः सर्वे. — ^{b}) T1. 2 G1 हयाश् (for गजाश्). D4 [ए]व (for वि-). K4 B D8. 9 M1 -सूदिताः; K5 D4 T G -षूदिताः (for -पातिताः). Dn D1. 2. 5. 6 कुंजराश्च (D5 °श्च-) निषूदिताः; D3 राजानश्च निपातिताः. — ^{c}) K3 नरं व्याघ्रं; M1 नरव्याघ्रा (for नरव्याघ्र). — ^{d}) Dn D1. 5. 6 नराश्च; T1–3 M1 हताश्वा; G1 M3 हताश्च (for हयाश्च). K4. 5 B (except B2) Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9 प(D1 पा)तिता (for निहता). D1 भुवि (for युधि). Ś1 K1–3 अश्वारोहा हता युधि.

32 ^{a}) D2 स्व- (for च). S निःशेषं (M3 °षः) शिबिरं राजंस्. — ^{b}) K2. 4 B1. 3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8–11 T3. 4 G कृतं प्रभो; K5 हतं प्रभो; B2 नरोत्तम; D4 जनेश्वरः (for कृतं विभो). — D1 om. 32^{cd}. K5 reads 32^{cd} after 29. — ^{c}) K2 om. च. K4 B1. 3–5 Dn D2. 5. 6. 8–11 कुरूणां च; D4 च वीराणां (for च शूराणां).

33 ^{a}) D2. 4. 10 त्रि- (for स्त्री-). K3 अभवं; D9 अभजज् (for अभवज्). K4 अग्नौ पतंगवत्सर्वं; S स्त्री- (T2 त्रि-; G1. 3 निः)शेषमभवत्सर्वं. — ^{b}) K4 बलं (for जगत्). D2 काळेन. B3 निश्चितं (for मोहितम्). — ^{c}) T4 सर्वं (for सप्त). Dn2. n3 पांडवतत्; M1 °वकं (for °वतः). T G1. 3 M2–4 शिष्टा (for शेषा). — ^{d}) K2 T2 धार्तराष्ट्रस्. K5 D3. 10. 11 त्रयो रथाः; B2 T G M1 त्रयो जनाः; D4 त्रयस्तस्था (by transp.).

34 ^{a}) K4 तस्यैव (for ते चैव). T2 भारतं; T4 G2 सोदराः (for भ्रातरः). — ^{b}) D4 स; T4 G च (for ऽथ). — ^{c}) D10 कृपस्य (for कृपश्च). — ^{d}) D4 द्रौणश्. Ś1 K1. 3 D8. 9 वर; D4 वरं (for वरः).

35 T3 om. 35^{abcd}. — ^{a}) B5 D2. 11 तथाप्येते; D4 एतेषां तु; D9 ते चाप्येते; T1. 2. 4 G1. 3 M एते शेषा; G2 एवं तेषां (for तवाप्येते). Dn2. n3 D1. 2 नरव्याघ्र (for महाराज). — ^{b}) Ś1 K1. 3 G3 रथसत्तम (K3 °मः); D1. 3. 10 नृपसत्तमः; T1. 2. 4 G1. 2 M राजसत्तम (G2 M1 °माः) (for नृपसत्तम). — ^{c}) K3 D10 अक्षौहिनीनां; D5 °हणीनां; T1. 2. 4 G M1. 4 अक्षोहिणीनां. B5 D4 सर्वेषां; T1. 2. 4 G अष्टानां; M1 सप्तानां (for सर्वासां). — ^{d}) T1. 2. 4 दशानां च; Ca समेतानां (as in text).

कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ ।
दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरस्य भारत ॥ ३६
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ॥ ३७
तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः ।
निपपात महाराज राजव्यसनकर्शितः ॥ ३८
गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषितः ।
पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचश्च ताः ॥ ३९
निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् ।
प्रलापयुक्ता महती कथा न्यस्ता पटे यथा ॥ ४०
कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ४१
लब्ध्वा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः सुदुःखितः ।
उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ C. 9. 45 B. 9. 1. 45 K. 9. 1. 43

Ś$_1$ K$_{1.3}$ T$_{1.2}$ नराधिप ; K$_2$ जनार्दन ; K$_5$ जनेश्वराः ; D$_2$ G$_2$ नरेश्वर ; T$_4$ G$_{1.3}$ न संशयः (for जनेश्वर). —^{e}) D$_4$ मोहान् ; M$_1$ शिष्टा (for शेषा). Dn D$_{1.2.5.6}$ नरव्याघ्र (for महाराज). —^{f}) K$_5$ B$_3$ D$_{3.4}$ G$_3$ ते ; T$_2$ च (for ऽन्ये). K$_4$ गतसत्त्वा महीतले.

36 ^{a}) T$_3$ निहितं. D$_4$ जग्मुर् ; M$_4$ संख्ये (for सर्वं). —^{b}) K$_4$ जगद्धि ; D$_4$ गतास्ते (for जगद्वै). — D$_6$ om. 36^{cd}. —^{c}) B$_3$ (marg.) पुरस्कृत्य ; Dn D$_{1.5}$ हतं श्रुत्वा (for वै पुरतः). B$_3$ (orig.) दुर्योधनार्थं पुरतः. — Dn D$_{1.5}$ om. 36^d–37^a. —^{d}) K$_5$ B D$_{2.3.8–11}$ वैरं च (for वैरस्य). T G कृत्वा सर्वे हता नराः (T$_4$ नरर्षभाः ; G नरा हताः) ; M कृत्वा वैरनिधिं नृपं (M$_1$ नृप ; M$_3$ प्रभुं).

37. Dn D$_{1.5}$ om. 37^a (cf. v. l. 36). Before 37, Ś$_1$ K B D$_{3.4.8–11}$ T G$_2$ M$_{3.4}$ ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) D$_{2.6}$ दुर्योधनं हतं श्रुत्वा. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ नराधिपः ; D$_1$ नरेश्वर (for जनेश्वरः). — Ś$_1$ K$_{1–3}$ om. (hapl.) 37^c–38^b. —^{c}) D$_4$ महातेजा ; D$_{11}$ स राजेंद्रो (for महाराज). —^{d}) D$_5$ गतसर्वो (for °सत्त्वो). T$_2$ महीपते (for °तले). D$_4$ विचेतस्तु महाबलं.

38 Ś$_1$ K$_{1–3}$ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37) —^{a}) S वीरे (for भूमौ). — D$_3$ om. (hapl.) 38^b–39^c. —^{b}) D$_4$ T$_3$ महामनाः. —^{d}) B$_2$ om. (hapl.) राज. K$_{2,3}$ T$_{1–3}$ G$_{1.2}$ M पुत्र- ; Dn D$_{6.11}$ T$_4$ G$_3$ शोक- (for राज-). Ś$_1$ K B$_{1.2.5}$ D$_{8–10}$ -कर्षितः ; B$_3$ -कांक्षितः (for -कर्शितः).

39 D$_3$ om. 39^{abc} (cf. v. l. 38). —^{a}) D$_{10}$ गंधारी. K$_2$ नरश्रेष्ठ ; T G$_{1.3}$ महाभागा ; M नरव्याघ्र (for नृपश्रेष्ठ). Dn D$_{1.2.5.6}$ गांधारीसहिताः सर्वाः ; D$_4$ गांधारी भरतश्रेष्ठ. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ श्रेष्ठाश् (for सर्वाश्). Dn D$_{1.2.5.6}$ स्त्रियश्च भरतर्षभ. —^{c}) K$_2$ D$_4$ परिताः (for पतिताः). T$_3$ च तथा (for सहसा). D$_4$ श्रुत्वा (for भूमौ). —^{d}) B$_2$ क्रूरा वाचश् (for क्रूरं वचश्). K$_4$ ततः ; B$_{1.3–5}$ Dn$_1$. n$_2$. n$_3$ (by corr. as in text) D$_{2.6}$ स्म ताः ; D$_{3.5.10.11}$ तदा ; D$_8$ स्मृताः ; M स्मरन् (for च ताः). D$_4$ सूतात्क्रूरतरं वचः ; T G$_{1.3}$ श्रुत्वा घोरतरं वचः.

40 D$_1$ om. 40. —^{a}) D$_4$ निशेषं ; M$_3$ त्रिसंज्ञं (for निःसंज्ञं). —^{b}) D$_2$ -मंडळं. ❀ Cv : राजमण्डलम्, राजान्तःपुरजनसमूहः । ❀ — D$_3$ M om. 40^{cd}. —^{c}) D$_2$ प्रताप- ; D$_{10}$ विलाप- (for प्रलाप-). K$_{4.5}$ विलापयुक्तं सुमहच् ; D$_4$ विलापमहता युक्तश् ; T G विलापयुक्तोपहतं. —^{d}) K$_4$ Dn$_2$. n$_3$ D$_4$ T$_{1.4}$ G$_{1.3}$ चित्र- ; K$_5$ Dn$_1$ T$_{2.3}$ G$_2$ चित्रं ; B$_3$ रथ- ; B$_5$ कन्या (sic) ; **Ca** कथा (as in text). K$_4$ B$_3$ D$_4$ -न्यस्त- ; K$_5$ Dn T$_{1.2.4}$ G न्यस्तं ; T$_3$ न्यत्र (sic) (for न्यस्ता). K$_4$ परे (for पटे).

41 ^{a}) K$_4$ क्षत्तेन (for कृच्छ्रेण). Ś$_1$ K$_{1–3}$ D$_1$ T$_3$ च (for तु). K$_5$ D$_3$ M$_2$ तदा राजा ; T G ततस्तत्र ; M$_1$ महाराज ; M$_{3.4}$ तथा राजा (for ततो राजा). —^{b}) G$_{1.3}$ महामतिः (for महीपतिः). K$_5$ D$_3$ शनकैरलभत्प्राणान् ; M शनैरेवालभत्संज्ञां. — After 41^c, G$_2$ reads 42^a and 42^b transposed. T$_3$ om. (? hapl.) 41^d–42^a. —^{d}) Ś$_1$ K B D$_{3.6.8–10}$ -कर्षितः.

42 For the sequence in G$_2$, cf. v. l. 41. T$_3$ om. 42^a (cf. v. l. 41). D$_1$ om. 42^{ab}. —^{a}) M$_1$ प्राणान् (for संज्ञां). Ś$_1$ K$_3$ स लब्ध्वा तु नृपः संज्ञां ; D$_4$ T (T$_3$ om.) G M$_{2–4}$ लब्ध्वा तु (D$_4$ स) नृपतिः प्राणान् (G$_2$ प्रज्ञां). —^{b}) K$_3$ स दुःखितः ; D$_4$ मुहुर्मुहुः ; T G पुनः पुनः (for सुदुःखितः). —^{c}) D$_4$ S निरीक्ष्य ; D$_9$ उद्वीक्ष्य (for उदीक्ष्य). G$_3$ ततः सर्वान् (for दिशः सर्वाः). —^{d}) D$_4$ इदम् (for वाक्यम्).

43 ^{a}) T G विद्धि ; M$_1$ इह (for विद्वन्). D$_8$ तु

विद्वन्क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ।
ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह ॥ ४३
तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ ४४
स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपतिः ।
तूष्णीं दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्शितः ।
निःश्वसञ्जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशां पते ॥ ४५
संजयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४६
ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरव्याघ्रो मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४७
गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी ।
तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम् ॥ ४८
एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
विसर्जयामास शनैर्वेपमानः पुनः पुनः ॥ ४९

तं; T4 क्षत्तो (sic) (for क्षत्तर्). B5 D8 -प्रज्ञ; D10 -भाग (for -प्राज्ञ). D1 त्वं मे विदुर दीनस्य. —[b]) D1 गतिर्वै (for त्वं गतिर्). —[c]) B1 महानाथस्य (for ममा°). Ś1 K1.3 दीनस्य; B3 सूतश्च (sic); T4 G1.3 सदृशं (for सुभृशं). —[d]) B3 T G2.3 पुत्र- (for पुत्रैर्). —[e]) D8 उक्तस् (for उक्त्वा). Ś1 K1–3 भूमौ (for भूयो). —[f]) D8.10 निःसंज्ञो (for विसंज्ञो). T G निःसंज्ञः पतितो भुवि.

44 [a]) T2 तं तदा; G1.3 तथा नि- (for तं तथा). —[b]) B3 lacuna for वा येऽस्य केचन. M4 पांडवा (sic) (for बान्धवा). K4 ये च; D4 येन; D8.9 यस्य (for येऽस्य). K2.5 D3.5.10 के च (K5 चि) नः; B5 कश्चन; D1.9 किंचन; D4 केनचित् (for केचन). —[c]) K1.3 शीतैस्तं; Dn D2 शीतैस्तैः; D1 सुशीतैः; D4 सितलैः; T1.3.4 G2.3 M ते शीतैः (by transp.); T2 ते सितैः; G1 शीतै*. K1 D10 शिशिचुस्; K4 Dn1.n3 D3.5.9 शिषि°; D8 षिषि° (for सिषि°). —[d]) Ś1 K1.2 विव्य(K2 °व्या)धुर्; K3 विविधुर्; K4 T3 G3 M विविजुर्; G1 विविदुर्; G2 विवीजुर् (for विव्यजुर्). K3 विजनैर् (for व्य°). G2 तदा (for अपि). T4 व्यजनैर्विविजूरपि.

45 [a]) Dn D6 स च; M अति- (for स तु). —[b]) Dn प्रीत्याश्वस्तो; D4 प्रत्यास्वस्ता; D5 °स्वस्तो; D8 °स्वस्थो (for °श्वस्तो). Ś1 K (except K4) D3.11 नराधिपः; D6 महापतिः (for महीं°). — D1 om. 45[c]–46[d]. —[c]) Dn तूर्णं (for तूष्णीं). T G आसीन् (for दध्यौ). Dn1 D2 G3 महीपाल (D2 °ळ); D4 M2.3 महाराज (M3 °जः) (for महीपालः). —[d]) Ś1 K (except K4) B Dn1 D3.6.8–10 -कर्षितः. — Dn D2.5.6.8 om. 45[ef]. —[e]) B1.2.4 Dn S नि(M3 वि)श्वसन् (for निःश्वसन्). K4 भुजग; D4 पन्नग; M1.2 द्विजिह्व; Ca जिह्मग (as in text). —[f]) Ś1 K (except K4) D2 कुंभे; D10 दंत- (for कुम्भ-). T G [s]भवन्नृपः (T1–3 °प) (for विशां पते).

46 D1 om. 46 (cf. v. l. 45). Before 46, D4 ins. वैशंपायनः. —[a]) K3 D2 [s]पि रुद्(D2 °दं)त्; D3 [s]प्यरुदंस्; D6 [s]थ रुदंस्; T3 [s]प्यरुजत्,; M व्य(M1 ह्य)रुदत् (for ऽप्यरुदत्). Dn D6 तं तु; D2.5 तत्तु (for तत्र). —[b]) D3 दृष्ट्वा राजंस्तमातुरं. —[c]) G2 तदा; M2.4 ततः (for तथा). G2 तत्र (for चैव). —[d]) K2 गंधारी. — After 46, M3 reads 48[cd] for the first time, repeating it in its proper place.

47 K3 B5 D9 T4 om. (hapl.) 47[a]–48[b]. —[a]) D1 व्याकुलो दीनवदनो; S (T4 om.) ततो दीर्घस्य कालस्य. — D1 om. 47[cd]. —[c]) Ś1 K1.4.5 D4 -श्रेष्ठो; K2 B3.4 D3.8.11 -श्रेष्ठ; Dn D2.5.6.10 T3 G2 M4 -व्याघ्र (for -व्याघ्रो). —[d]) D4 दह्यमानो; G3 जह्यमानः (for मुह्यमानो). D6 मु**हुः; T (T4 om.) G पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). B4 उत्तिष्ठ सुमना भव.

48 K3 B5 D9 T4 om. 48[ab] (cf. v. l. 47). G3 om. (hapl.) 48–49. —[a]) D3 योषिताः; D4 [ए]ताः स्त्रियः (for योषितः). — B4 damaged for 48[cd]. D1 om. 48[cd]. M3 reads 48[cd] for the first time after 46. —[c]) M4 तव (for तथा). D10 M2.3 (both times) मे; M1 च; M4 [अ]मी (for [इ]मे). — D3 om. (hapl.) 48[d]–50[c]. —[d]) K2.5 Dn D2.5.10 त्रस्यते; B3 भ्राम्यते; D4 T1.2.4 G1.2 दह्यते; D6 अस्यते; D8 सूयते; T3 M1.2.3 (both times).4 मुह्यते; Ca भ्रश्यते (as in text). D10 च (for मे). K4 मनो मे मुह्यते भृशं.

49 D3 G3 om. 49 (cf. v. l. 48). —[a]) D4 तथा (for ततः). —[b]) K3 Dn2 om. ताः. K4 स्त्रियश्च (for ताः स्त्रियो). Ś1 K1.2 स्त्रियो भरतसत्तम. —[c]) D10 सतीर् (for शनैर्). — D5 om. (? hapl.) 49[d]–50[c].

निश्चक्रमुस्ततः सर्वास्ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५०
ततो नरपतिं तत्र लब्धसंज्ञं परंतप ।
अवेक्ष्य संजयो दीनो रोदमानं भृशातुरम् ॥ ५१
प्राञ्जलिर्निःश्वसन्तं च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः ।
समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशंपायन उवाच ।
विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ॥ १
सधूममिव निःश्वस्य करौ धुन्वन्पुनः पुनः ।

C. 9. 58
B. 9. 2. 2
K. 9. 2. 2

—^{d}) K4 B1. 3 Dn1 D9 वेपमानाः; D4 S (G3 om.) मुह्यमानः (T2 °नाः) (for वेपमानः). K4 प्रतापवान्; D1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

50 D3 om. 50^{abc} (cf. v. l. 48). D5 om. 50^{abc} (cf. v. l. 49). D1 om. 50–52. —^{a}) K1. 3 निश्चुक्रु(K3 °क्र)शुस्; K4 प्रस्थाप्य तु; B3 निशश्वसुस्; T1–3 G2 निर्जग्मुश्च; M1 निश्चक्राम (for °क्रमुस्). T4 स निर्जग्मुः स्त्रियः सर्वास्; G1. 3 निर्जग्मुः सर्वतः सर्वास्. —^{b}) K5 B3 om. ताः. K4 स्त्रियश्च; M2–4 स्त्रियस्ताः (by transp.). D4 T1. 3 G जनमेजय (for भरतर्षभ). D11 स्त्रियो भरतसत्तम. —^{c}) K3 B2. 4 D4 T1. 3 G2 M च तथा; T4 G1. 3 शतशः (for च ततः). K4 सर्वान् (for सर्वे). Dn D6 विसर्जयामास शनैर्; T2 सुहृद्भिश्च तदा सर्वे.

51 D1 om. 51 (cf. v. l. 50). Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 51. —^{a}) K4 D4 T G M1. 2. 4 नरपतिस्. K5 B4. 5 D8 तूर्णं; B1. 3 Dn D2. 3. 5. 9–11 तं तु (for तत्र). M3 धृतराष्ट्रस्ततः संज्ञां. —^{b}) K4 लब्धसंज्ञः; B3 लक्षसंज्ञं; D4 T G M1. 2. 4 संज्ञां (D4 T2. 4 G3 °ज्ञा) लब्ध्वा (for लब्धसंज्ञं). K3. 5 D3. 4. 6. 8. 10 T4 G M2 परंतपः; D9 परंतपं. M3 लब्ध्वा परमदुर्मनाः. — After 51^{ab}, T G ins.:

11* गतिर्मे को भवेदद्य इति चिन्तासमाकुलः ।

—^{c}) K3 अवैक्ष्यत्; B1 अवेक्षत्; B2 D3. 9. 11 M1–3 अवैक्षत्; B3 अवै*त्; D10 अविक्षत्; T G अपृच्छत् (for अवेक्ष्य). K4 D4 S संजयं. K4 B4 D11 दीनं; D4 S तत्र (for दीनो). —^{d}) K3 T1 रुदमानो; K5 D3. 11 रोदमानो; D4 T2–4 G M2 रुदमानं; D10 वेप° (for रोद°). D3 भृशातुरः; D4 तथातुरं; D8 भृशां तुरं (sic); M3 महामतिं (for भृशातुरम्).

52 D1 om. 52 (cf. v. l. 50). —^{a}) K4 D4. 10 S (except G3) प्रांजलिं. K4 D4 M रुदमानस्तु (D4 M1 °नं तु); T G संजयं दृष्ट्वा; Some MSS. निश्वसंतं च (for निःश्वसन्तं च). —^{b}) K4 तं नरेंद्रो; K5 D3. 5 नरेंद्रं च; D10 त्रसंतं तं; D11 तं नमस्य; T G रुदमानं; M तं (M3 सं-) रुदंतं (for तं नरेन्द्रं). — After 52^{b}, T G ins.:

12* ज्ञातीन्स्त्रियोऽथ निर्याप्य प्रविश्य विदुरः पुनः ।
राजानं शोचमानस्तु तं शोचन्तं मुहुर्मुहुः ।

[(L. 1) T4 G2 ज्ञातीः; G3 ज्ञाति· (for ज्ञातीन्). T4 G2. 3 निर्यास. T4 G2 विदुरं.]

—^{c}) D4 कृत्वा (for क्षत्ता). K5 D3 M2–4 तं समाश्वासयत्क्षत्ता (K5 °न्क्षत्ता; D3 °न्कृत्वा); B3 समाश्वास्य ततः क्षत्ता. —^{d}) K2. 3. 5 B1. 2 D4. 9–11 T1. 3. 4 G M च; D3 वः; T2 तं (for ह).

Colophon: D7 missing. —*Adhy. name:* K4 धृतराष्ट्रप्रमोहः; D2. 3 M2–4 संजयागमनं; M1 संक्षेपकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K5 B4. 5 Dn D4. 11 S 1 (as in text). —*Śloka no.:* K5 D5 54; Dn D4 53.

2

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 M1 संजय (for वैशंपायन). —^{a}) T3 निसृष्टासु.

विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ २
अहो बत महद्दुःखं यदहं पाण्डवाद्रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ३
वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥ ४
चिन्तयित्वा वचस्तेषां बालक्रीडां च संजय ।
अद्य श्रुत्वा हतान्पुत्रान्भृशं मे दीर्यते मनः ॥ ५
अन्धत्वाद्यदि तेषां तु न मे रूपनिदर्शनम् ।
पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६
बालभावमतिक्रान्तान्यौवनस्थांश्च तानहम् ।
मध्यप्राप्तांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तथानघ ॥ ७
तानद्य निहताञ्श्रुत्वा हतैश्वर्यान्हतौजसः ।
न लभे वै क्वचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ८
एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य सांप्रतम् ।

— D8 om. 1^c–2^b. — ^{c}) K4. 5 महातेजा; D4 °राजन् (for °राज). — D1 om. (hapl.) 1^d–2^c; D5 reads the same on marg. — ^{d}) K2 B1 Dn1 दुःखांतरं; D4 दुःखपरं (for दुःखतरं). D10 om. तरं गतः. K4 Dn वचः; D4. 5 M ततः (for गतः). B3–5 दुःखशोकसमन्वितः.

2 D1 om. 2^{abc}; D8 om. 2^{ab} (for both, cf. v. l. 1). D5 reads 2^{abc} on marg. — ^{a}) K3 B2. 4. 5 Dn1. n3 D2. 6. 8. 11 S निश्वस्य. — ^{b}) D10 करं (for करौ). S (except T3) धून्वन्. B2 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — B4 repeats 2^{cd} after 4. — ^{c}) D3 विवत्य च (sic); D6 स विचिंत्य (for विचिन्त्य च). D4 महाबाहुस् (for °राज). D5 विचिंत्य च मनसा राजंस् (hypermetric); S बहु संचिं(G2 M2. 3 [by corr.]. 4 °दुरा श्चिं)तयित्वा तु (G2 M च). — ^{d}) K5 D3. 11 वचनं चेदमब्रवीत्; S संजयं वाक्यम°. — After 2, D4 ins.:

13* यच्छ्रुत्वा सुहृदां चातिकरुणा समजायत ।

3 Before 3, Ś1 K B D (except D1; D7 missing) T3. 4 G M4 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) Dn D1. 2. 5. 6 कष्टं (for दुःखं). — ^{b}) D3 इह (for अहं). D9 क्षणे (for रणे). — ^{c}) K5 चाक्षयांश्; Dn1. n3 चाव्ययांश्; D3 चाकृपांश्; M1 वर्धितांश्; M4 वर्धतश् (for चाव्ययांश्). — ^{d}) Dn D6 ततस्ततः; D1 T4 सूत त्वत्तः (by transp.). M नित्यं (for त्वत्तः). G2 तात (for सूत). Dn D1. 2 [अ]हं (for वै).

4 ^{a}) G3 -सारमिदं (for -सारमयं). — ^{b}) D11 तु (for सु-). S हृदयं मम दुर्भिदं (T3 दुर्जयं; G3 दुर्हृदं; M1 संजय). — ^{c}) K2 न हतान् (sic); D5 निहितान्; D9 *हतान् (for निह°). T4 यत्पुत्रान्निहताञ्श्रुत्वा. — Ś1 K1. 2. 4 B5 om. (hapl.) 4^d–5^c. — ^{d}) B2 न विदीर्णं; D2 न दीर्यत; D8 दीर्यते न; T2 जीर्यते न (for दीर्यते न). — After 4, B4 repeats 2^{cd}.

5 Ś1 K1. 2. 4 B5 om. 5^{abc} (cf. v. l. 4). D1 om. 5. D4 reads 5 twice. — ^{a}) B (B5 om.) Dn D2. 4 (both times). 5. 8–11 वयस्; D6 मयस् (for वचस्). — ^{b}) D2 बालक्रीडां; G2 M2. 3 (*sup. lin.* as in text) बालक्रीडाश्. — D10 om. 5^c–6^d. — ^{c}) D4 (both times) T1. 2. 4 G1. 3 M चैव; D6 T3 G2 वै नि- (for श्रुत्वा). T G M3 श्रुत्वा (for पुत्रान्). D11 हतान्पुत्रानशेषेण. — After 5^c, T3 reads 7^d–8^a for the first time, repeating it in its proper place. — ^{d}) Ś1 K1 नैव (for भृशं). D8 नो (for मे). D4 (second time). 6 T G M2 दूयते (for दीर्यते). K5 D3. 11 दीर्यते मे भृशं मनः; D4 (first time) दीर्यमाणान्सहस्रधा.

6 D10 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) S पुत्राणां (for तेषां तु). D11 अनेत्रत्वाद्यदेतेषां. — ^{b}) D1. 2 नाम-; D5 नो मे (for न मे). K2 D8 रूपे; B4. 5 T4 G3 रूपं (for रूप-). Dn D1. 5. 6 -प्रदर्शनं; M -विद° (for -निद°). Ś1 K1 नामरूपानि(K1 °णि)दर्शनं. — ^{c}) K2 -स्नेहवता. D1 पुत्रस्नेहश्चिरादेषु. — ^{d}) Dn2. n3 एवैषु; D1 आदाय (for एतेषु). K2 D1 धारितः; B2 वारिताः; D4 धारिताः; G2 कारिता (for धारिता).

7 For the repetition in T3, cf. v. l. 5. D1 om. 7–8. — ^{a}) D2 बालभावम्. Bom. Kumbh. ed. अतिक्रम्य (for °क्रान्तान्). — ^{b}) D2 यौवने (for यौवन-). — ^{c}) T G श्रियं; M मध्यं (for मध्य-). T G1 M1 च तान्; G3 च तच् (for तथा). — Dn1 transp. 7^d and 8^b. — ^{d}) Dn2. n3 D4 आसंस्; D9 चासंस् (for आसं). K4. 5 B Dn D2–5. 8–11 T2 G2 M1 तदा (for तथा). Dn ह्यहं; D2 नृप; D4 S (except T2; T3 both times) भृशं (for [अ]नघ).

8 For the repetition in T3, cf. v. l. 5. D1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D5 निहिताञ्. — Dn1 transp. 7^d and 8^b. — ^{b}) K3–5 B1. 3. 4 Dn D2. 4–6. 9–11 T1. 2. 4 G हतैश्वर्यान् (for हतै°). K2 हतौजसः; K4. 5 B1–4 Dn D4–6. 9–11 T1. 4 G Ca हतौ°; D2 महौ° (for हतौ°).

त्वया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९
गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
अन्धं वृद्धं च मां वीर विहाय क्व नु गच्छसि ॥ १०
सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन्सुमानिता ।
कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ ११
कथं त्वं पृथिवीपालान्भुक्त्वा तात समागतान् ।
शेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १२
को नु मामुत्थितं काल्ये तात तातेति वक्ष्यति ।
महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ १३
परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः ।
अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ॥ १४
ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक ।

C. 9. 71
B. 9. 2. 15
K. 9. 2. 15

D8 corrupt. — ^{c}) K1. 5 Ď11 G3 लभेयं; K2 Dn2. n3 D2. 4. 9 M3 लेभे वै. — ^{d}) B1 D4. 8 T4 G2 पुत्रादिभिर्. Dn D6 परिप्लुतः; D3 **प्लुतः; T3 अभिवृतः; Ca अभिप्लुतः (as in text).

9 ^{a}) S वत्स (for पुत्र). — ^{b}) Dn2. n3 नाथस्य (for [अ]ना°). D1 संप्रति; T1–3 पुत्रक (for सांप्रतम्). K5 मामनाथं च सांप्रतं; D4 समाश्वासेय सां°; T4 G मम नाथ सुपुत्रक. — ^{c}) D10 ननु (for त्वया). D3 हितो (for हीनो). D2 महाबाहुः (for °बाहो). — B1 reads 9^d–10^a on marg. — ^{d}) D3 किं; D4 क्व (for कां). K4. 5 तु; D1 om.; D8 न्व (sic) (for नु). D9 उपास्यामि (for नु या°). — After 9, K5 B (except B2; B1 marg.) D (except D4; D7 missing) read 12.

10 B1 reads 10^a on marg. — ^{a}) D11 भव; M3 भूया (for भूत्वा). K3. 4 B2 महाबाहो (for °राज). — ^{b}) D8 सुहृदस् (for °दां). — The portion of the text from 10^c up to 42^b is lost in T4 on missing folios. B1 repeats 10^{cd} after 11. — ^{c}) D3. 8. 10 अंध- (for अन्धं). Dn1 वृत्तं (for वृद्धं). Ś1 K (except K5) पितरं (for मां वीर). — ^{d}) B (except B2; B1 both times) Dn2. n3 D2. 5. 8–10 क्वापि-; T1–3 G त्वं क्व (for क्व नु). Ś K D3. 11 यास्यसि (for गच्छसि). D1 विहाय क्व गमिष्यसि.

11 T4 missing (cf. v. l. 10). — ^{a}) B1 repeats from पा up to पराजितः (in 11^d) on marg. K4 om. from कृपा up to प्रीतिः. M3 क्व (for the first सा). T1–3 G या कृपा या च मे (G1. 3 ते) प्रीतिः. — ^{b}) Dn D5. 6 कथं; T1–3 G1 या च; M1 सा क्व (for सा च). K1. 3. 4 D3. 9 T1–3 G राजसु; B3 राजन्य- (for राजन्सु-). D1 यामध्यासीत्क वै गता; D4 सा राजन्नतिमानिता; D8. 10 सा च राजन्स(D10 °स्व)मानिताः (sic). — D1 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 विनिहता; D3 विनिहितः; S (T4 missing) त्वं निहतः (for विनिहतः). K5 B (except B4; B1 both times) Dn D2. 3. 5. 8. 10 पार्थैः; D9 पार्थ (for पार्थैः). D4 पार्थेषु युद्धमानेषु. — ^{d}) B3–5 संग्रामेषु (for संयुगेषु). Ś1 K1 [अ]पराजित; B2. 3. 5 D8 पराजितः; D3 [अ]पलायिनः (for [अ]पराजितः). — After 11, B1 repeats 10^{cd}.

12 T4 missing (cf. v. l. 10). K5 B (except B2; B1 marg.) D (except D4; D7 missing) read 12 after 9. — ^{a}) D10 त्व (for त्वं). D2 पृथिवीपाळांस्; D3. 4 °पाल; M °पालो (for °पालान्). — ^{b}) K4 मुक्त्वा; K5 B Dn D3. 5. 6. 8–11 T1–3 G1 त्यक्त्वा; D1 हत्वा; D2 तांस्तांस्; M भूत्वा; Ca (gloss: पालयित्वा) भुक्त्वा (as in text). D8 ताहीन् (sic); D4 भोगान् (for तात). D4 -गताः; M1–3 -गतैः; M4 -गतः (for -गतान्). — ^{c}) D4 शेते (for शेषे). D4 T2 G [ऽ]द्य; M4 हि (for वि-). D9 -हते (for -हतो). D8 भूमौ विनिहतः शेते; T3 निषेध्य निहतो भूमौ. — ^{d}) K2 प्राकृतौ (for °तः). T3 G2 कृपणो (for कुनृपो).

13 T4 missing (cf. v. l. 10). — ^{a}) D2. 4 T3 का नु; D9 कौ नु (for को नु). K4 B4. 5 D4 T1–3 G M1 उत्थितः; D3 उत्थिते. Ś1 Ca कल्ये; K2. 4. 5 B Dn D1–3. 5. 6. 8–10 T1–3 G काले; K3 Dn1 वीर; D4 कल्यो (sic) (for काल्ये). — ^{b}) D3 पितः (for the first तात). — D1 om. 13^c–16^d. — ^{c}) B2 राजेति (for सततं). — ^{d}) Ś1 K1 लोकराजेति (for °नाथेति). Dn1. n3 D2. 3. 5. 6 वा (for च).

14 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) T1. 2 तु मां; T3 तु कं; G1. 3 तु तं; G2 तु त्वां; M1. 4 च कः; M2 च कं; M3 कथं (for च मां). D8 एके; T3 कर्णे; G2 नित्यं (for कण्ठे). D4 कंठे त्वां संपरिष्वज्य. — ^{b}) Ś1 K1–3 [आ]कृष्ट-; K5 B2 Dn D2. 5. 6 S (T4 missing) क्लिन्न-; B5 [आ]च्छिन्न- (for [आ]क्लिन्न-). B3 -लोचनं. D4 स्नेहयुक्तेन चक्षुषा. — ^{c}) Ś1 K1. 3 अनुजानीहि (K3 °ह); D4 T3 G1. 3 M Cv °शास्तासि; D10 अन्वशाधीति; T1. 2 G2 अनुशास्तासि (for °शाधीति). D4 G2. 3 कौरव्यस्.

भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ १५
भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजोऽथ बाह्लिकः ॥ १६
अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः ।
बृहद्बलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह ।
सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥ १८
भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥ १९
जलसंधोऽथार्श्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
अलंबुसो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ॥ २०
एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।
मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा रणे प्रभो ॥ २१
येषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः ।
योधयिष्याम्यहं पार्थान्पाञ्चालांश्चैव सर्वशः ॥ २२
चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।

15 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) D2 तत्तु; D9. 11 M1 न तु (for ननु). G3 तदा (for अहम्). — c) T1. 2 सेना च; T3 G1. 2 पृथ्वी च (for पृथ्वीयं). G3 भूयसीव मम पृथ्वी; M पृथिवी भूयसी तात. — d) K4 T1-3 G तात; D4 तथा; M मम (for यथा). K2 न; B3 वो; T3 मा (for नो). B5 D5. 6 M2-4 यथा (for तथा).

16 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 16 (cf. v. l. 13). D5 transp. 16 and 17. — b) K2 D4 अवंत्यो; Dn D3. 6 T1-3 G1. 3 M2-4 आवंत्यौ; D11 चावंत्यो. Dn D5 S (except M1; T4 missing) च; D3 ये (sic) (for ऽथ). — c) D2 भूरिश्रवो (sic); D4 भूमिश्रवाः. — d) K4. 5 D3 T1-3 G च (for ऽथ).

17 T4 missing (cf. v. l. 10). K2 om. 17. D5 transp. 16 and 17. — a) Dn D1. 5. 6 [अ]थ (for the first च). D4 S (T4 missing) कृतवर्मा (for च भोजश्च). — b) D1 माधवश् (for मागधश्). D2 महाबळः; D4 °बलं (for °बलः). — K1 D4 om. (hapl.) 17[cd]. — c) D2 बृहद्बळश्; D10 °द्रथश् (for °द्बलश्). B2 कौशल्यः; D3 काशीयाः; T1 G1 क्राथश्च; T2 त्राधश्च; T3 G2 क्रोधश्च; G3 काथश्च (for काशीशः). — d) B4. 5 चैव (for चापि). D2 सौबळः. Dn1 शकुनिश्च महाबलः.

18 T4 missing (cf. v. l. 10). — a) D9. 11 शत- (for बहु-). — b) B3 जवनैः; D3 पर्वतैः (for यवनैः). — D1 om. 18[cd]. — c) K2 D3 स्व- (for सु-). Ś1 K1. 3 D9 T3 G1 कांभोजस्; D3 कांभोज्यस्.

19 T4 missing (cf. v. l. 10). — b) K2 तु; T3 G2 च (for ऽथ). G2 गौतमिः. — D1 om. 19[c]-20[d]. — cd) K5 B1. 3-5 Dn D2-6. 8. 10. 11 T3 G2 [अ]युतायुश्; T1. 2 G1. 3 [अ]श्रुता° (for [अ]च्युता°). K2 om. (hapl.) युश्च शता. B2 दृढायुः श्रुतकीर्तिश्च (for 19[c]). B2 श्रुतायुश् (for शता°). B (except B2) Dn D5. 6. 8. 9 [ए]व; G3 [अ]थ (for [अ]पि).

20 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) Ś1 जलसंत्यो; K5 जलासंधश्; B5 जलसंखो; D2 जळसंधो (for जलसंधो). K2. 3 B1-4 Dn2. n3 D2. 5. 6. 10. 11 [ऽ]थार्ष्यशृंगी; K4 D9 [ऽ]प्यार्ष°; K5 D3 चार्ष°; Dn1 [ऽ]थार्ष°; D4 आह्य° (sic); T1. 2 G3 M1. 4 [ऽ]प्याइर्य°; T3 M2. 3 [ऽ]प्यइर्य°; G1 [ऽ]प्याइय° (for ऽथाइर्य°). K1 जलसच्चाथार्च्यशृंगी (sic); B5 °संखोथास्यशृंगी; D3 °संधोश्च रथःशृंगी (hypermetric); G2 °संधर्ष्यशृंगी च. — b) Dn1 [अ]लांबुषः; G1 [अ]लंबुसः (for [अ]लायुधः). G2 राक्षसश्च हलायुधः. — cd) K3 अलंवंशो; K4. 5 B1. 2. 4. 5 D3. 8-11 अलंबुषो; B3 अलमुषो (for अलंबुसो). K2 om. (hapl.) बाहुः सु. D4 S (T4 missing) वीरबाहुः (for महा°). D10 सुराष्ट्रश् (for सुबाहुश्). B2 D4 महाबलः; T1-3 शतायुधः (for महारथः).

21 T4 missing (cf. v. l. 10). — ab) K2 transp. बहवो and राजानः. B1 मत्पक्षा; D1 निहता (for राजानो). K1. 3 D4. 10 G3 -सत्तमः (sic); K5 B3 Dn D1. 5. 6. 8 T2 -सत्तमाः (for -सत्तम). — D1 om. 21[c]-23[b]. — c) B3 Dn1 यदर्थम्; D2. 4 त्वदर्थम् (for मदर्थम्). S (T4 missing) मदर्थं प्रहरिष्यंति. — d) B2 transp. प्राणान् and त्यक्त्वा. Ś1 K1. 3 रणे विभो; K4 रणे भृशं; B1 D9 T2 महारणे; D4 दिवं गताः; D6 **रणे; D10. 11 धनानि च; T1. 3 G M1. 2. 4 महाहवे; M3 महामृधे (for रणे प्रभो).

22 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 22 (cf. v. l. 21). D6 om. (hapl.) 22[a]-24[b]. — a) K3 Dn1 D3 एषां; B3 D2 S (T4 missing) तेषां. D9 युक्ता (for युद्धे). K5 सात्यकिं कुंतिभोजं च (= 23[c]). — d) D2 पांचाळांश्; M1 पंचालांश्. Dn2. n3 D5 [अ]पि (for

सात्यकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ २३
एकोऽप्येषां महाराज समर्थः संनिवारणे ।
समरे पाण्डवेयानां संक्रुद्धो ह्यभिधावताम् ।
किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः ॥ २४
अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ।
योत्स्यन्ति सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ॥ २५
कर्णस्त्वेको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने ॥ २६
यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
न स संनह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः ॥ २७
तस्याहं वदतः सूत बहुशो मम संनिधौ ।
युक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवान्मृधे ॥ २८
तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २९
भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकम् ॥ ३०

C. 9. 87
B. 9. 2. 31
K. 9. 2. 31

[ए]व). T1–3 G पांचालान्सं(T3 °न्सं)जयांस्तथा.

23 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 23[ab] (cf. v. l. 21). D6 om. 23 (cf. v. l. 22). —[a]) D3 वेदांश्च; T1–3 G सोमकान्; M1 जतांश्च; M2. 4 एतांश्च (for चेदींश्च). G1. 3 नर- (for नृप-). D2 -शार्दूळ; M -शार्दूलान् (for -शार्दूल). —[b]) B3 lacuna for श्च संयुगे. —[c]) D4 सात्यकीं; M1 सात्यकिः. K1 M1 कुंतिभोजश्; K3 °भोज्यं. —[d]) G3 M1 राक्षसश्. B5 G3 M1 घटोत्कचः.

24 T4 missing (cf. v. l. 10). D6 om. 24[ab] (cf. v. l. 22). —[a]) Dn D1. 2. 5 ह्येषां; D4 ह्यहं; D3 येषां; T2 [ऽ]प्येष; T3 [ऽ]प्यष्टौ (for ऽप्येषां). G3 महाराजः. —[b]) K5 D3. 9 स्यान्; D4 [ऽ]सि; M4 स (for सं-). —D1 om. 24[c]–29[d]. M om. 24[cd]. —[c]) T1–3 G समरे पांडुयोधानां. — After 24[c], K4 ins. 15*. K4 om. 24[d]–32[d]. —[d]) Ś1 K1 अक्रुद्धो; D3 स क्रुद्धो. Ś1 [ऽ]प्यभिधावतां; K1 [ऽ]प्यभि°; K2 वाभि°; K5 D3 युधि धा°; B Dn D5. 6. 8. 9 [ऽ]प्यभिधा°; D2 [ऽ]प्यनु°; G3 ह्यभ्य° (for ह्यभि°). —[e]) Dn D5 संहता; D4 T1–3 G M2. 4 सहितो. K1. 3 D4 T1–3 G M2. 4 वीरैः. M1 किं पुनः सहितान्वीरान्. —[f]) D4 कृतवीरश्च; T1–3 G कृत(T2 °द्ध)वैरैश्; M योद्धुकामैश् (M1 °माश्) (for कृतवैराश्). D2 भारत; M3. 4 बांधवैः (for पाण्डवैः).

25 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 D1 om. 25 (cf. v. l. 24). —[a]) M2 अथाहं (for अथ वा). D4 एते वै; S (T4 missing) -पांचालैः (for एवैते). —[b]) S (T4 missing) -सैनिकैः (for -यायिभिः). D3 पांडवाः सहसैनिकाः. —[c]) K5 B D (D1 om; D7 missing) योत्स्यंते; S (T4 missing) योत्स्यामि. Dn मम राजेंद्र; D4 च महाराज; M3 (*sup. lin.*) सहितै राजन् (for सह राजेन्द्र). —[d]) Ś1 K1. 3 वधिष्यं(Ś1 °ष्य)ति; D2. 4. 9 S (T4 missing) हनिष्यामि (D9 °ष्यसि). D4 हि (for च). D10 om. from तान्मृधे up to निहनिष्यति (in 26[b]). D4 तान्रणे; D11 पांडवान् (for तान्मृधे).

26 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 D1 om. 26 (cf. v. l. 24). D10 om. up to निहनिष्यति (cf. v. l. 25). D11 reads 26[ab] on marg. (*sec. m.*). —[a]) K1 *को; D11 एको; M1 चापि (for त्वेको). —[b]) K3 निहनिष्यंति; B2 °ष्यति च (hypermetric); Dn1. n3 D2. 5. 6 हनिष्यति च; G3 निहनिष्यामि. —[c]) D2 तथा; D4 शेषा; T1–3 G M4 ते वै; M1 एते; M2. 3 तेषां (for ततो).

27 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 D1 om. 27 (cf. v. l. 24). Dn1. n2 om. 27. Dn3 reads 27 on marg. (*sec. m.*). —[b]) D2 महाबळः. —[c]) B2 स न (by transp.); D3 नव (sic); D4 नासौ; M1 हसन्.

28 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 D1 om. 28 (cf. v. l. 24). —[a]) D4 तस्यैवं; D11 तस्याथ; S (T4 missing) एवं च (for तस्याहं). D8 तरतः (sic) (for वदतः). T2 पुत्र (for सूत). —[c]) K5 B D (except D4; D1 om.; D7 missing) शक्तितो; M1 युञ्जतो (for युक्तितो). B3 D3 T2. 3 G2 M4 [ऽ]पि (for हि). Ś1 K1. 2 न (for [अ]नु-). D3 -पास्यामि. —[d]) D5 निहितान्; G2 न्यपतन् (for निहतान्). K3 B2 Dn D2. 4–6. 11 G2 M1 रणे (for मृधे).

29 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 D1 om. 29 (cf. v. l. 24). —[a]) B4. 5 येषां (for तेषां). D2. 10 S (T4 missing) स्थितो (for स्थिता). D4 ह्यत्र (for यत्र). —[b]) D4 बध्यंते (for हन्यन्ते). S (T4 missing) हन्यते मम पुत्रकः. —[c]) S (T4 missing) व्यायच्छमानः; Cn (gloss: दाण् इत्यस्य धातोर्यच्छादेशः) °मानाः (as in text). —[d]) Dn1 कम् (for किम्).

द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३१
भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
बाह्लीकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३२
सुदक्षिणो हतो यत्र जलसंधश्च कौरवः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३३
बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
आवन्त्यो निहतो यत्र त्रिगर्तश्च जनाधिपः ।
संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३४
अलंबुसस्तथा राजन्राक्षसश्चाप्यलायुधः ।

30 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 om. 30 (cf. v. l. 24). K3 om. (hapl.) 30–31. — a) D4 चापि (for च नि-). D8 यश्च; M1 युद्धे (for यत्र). — G2 om. 30c–31b. — c) D10 शिखंडिनं; M2 शिखंडिना (for शिखण्डिनं). — d) D4 M कुंजरं (for जम्बुकम्). T2 मृगेंद्रमिव जंबुकः.

31 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 om. 31 (cf. v. l. 24). K3 om. 31 (cf. v. l. 30). G2 om. 31ab (cf. v. l. 30). — a) T1–3 वृद्धः (for यत्र). — D2 om. 31bcd. D10 om. (hapl.) 31b–33a. — b) D1 धनुः- (for सर्व-). K2. 5 B2 D3. 4 -शास्त्रास्त्र-; B4 Dn D5. 6 G1 M4 -शास्त्रार्थ- (for -शस्त्रास्त्र-). — After 31ab, D9 ins. 14*. — c) D9 निहतैः (for °तः). G1 M1 संघे; G2. 3 M2–4 संखे (for संख्ये). — K5 D3. 8. 11 (marg.) ins. after 31: D7 after 31ab:

14* कर्णश्च निहतः संख्ये दिव्यास्त्रज्ञो महाबलः ।

[D9 निहतः. K5 D3 सर्वास्त्रज्ञो; D9 दिव्यास्त्र- (for °ज्ञो). D8 किमन्यद्भागतो यतः (for the post. half).]

— After the above, D3 ins. 26*. On the other hand, after 31, G1. 3 M3. 4 ins. 16*.

32 T4 missing (cf. v. l. 10). K4 om. 32 (cf. v. l. 24). D10 om. 32 (cf. v. l. 31). K5 D3 G1. 3 M om. (hapl.) 32–33. Dn om. (hapl.) 32. D1 om. 32–47. D5 reads 32 on marg. — a) K3 युद्धे (for यत्र). — b) D4 सोमदत्तः प्रतापवान्. — c) Ś1 K1–3 D4. 8. 9. 11 T2. 3 बाह्लिकश्. B1 D9 T3 महाराजः. — B D2. 4. 8. 9. 11 T1–3 ins. after 32: K4 after 24c:

15* भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ।

[B1 reads the post. half of line 1 and of line 2 on marg. — (L. 1) T1. 2 गदा- (for गज-). — B5 om. line 2. — (L. 2) B3 हतः संख्ये; D4 विनिहतः (for च नि°).]

33 T4 missing (cf. v. l. 10). D10 om. 33a (cf. v. l. 31). K5 D1. 3 G1. 3 M om. 33 (cf. v. l. 32). K2 om. (hapl.) 33. Ś1 K1. 3 read 33 after 36. — a) K3 सुदर्शनो (for °क्षिणो). — b) Ś1 K1 जलसत्त्वश् (for °संधश्). K4 संजय; B1 Dn2. n3 कौरव; B4. 5 वीर्यवान्; D5. 8. 10. 11 पौरवः (for कौरवः). D2 कैतव्यः सुमहाबलः (cf. 37b). — c) K4 B D4. 8. 10. 11 [अ]युतायुश्; Dn T1–3 G2 शता° (for [अ]च्युता°). — After 33, Dn D2. 5. 6 read 37. D9. 11 T1–3 G2 ins. after 33: G1. 3 M3. 4 after 31:

16* महाबलस्तथा पाण्ड्यः सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ।

[(L. 1) T1–3 G पुंड्रः; M3. 4 पुत्रः (for पाण्ड्यः). G1 -शस्त्रार्थ-; G3 M3 -शास्त्रास्त्र-. D9. 11 T2 सर्वश(D9 °शा)स्त्रभृतां वरः (for the post. half). — (L. 2) G M3. 4 संखे.]

34 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 34 (cf. v. l. 32). Dn D6 om. (hapl.) 34ab. K5 reads 34 after 26*. — b) Ś1 K1 मगधश्च; K2 om.; K5 D3 मागधः सु- (for °धश्च). D2 महाबलः; T3 G °रथः (for °बलः). — After 34ab, N (D7 missing; D1 om.; Dn D6 after 37ab) Cn ins.:

17* उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

[K1 Dn1 D10 विक्रांत-. D8. 9 प्रतिमान-.]

while M ins.:

18* शतायुश्चैव विक्रान्तः किमन्यद्भागधेयतः ।

— c) Ś1 K1–3 निकृतो (for °हतो). K4. 5 B1. 2. 4 Dn D3–6. 8–11 T (T4 missing) G M2. 4 आवंत्यौ निहतौ यत्र. — d) K4 B1–3. 5 D6. 8 त्रैगर्त(B2 °र्ता)श्. K2–4 B (except B2) Dn D4–6. 8. 9 नराधिपः; M महाबलः (for जनाधिपः). — e) K4. 5 B1. 2. 4 Dn D2–6. 9–11 संसप्तका- (D4 °क)श्. K4. 5 B2. 4 D8. 10. 11 निह(K5 °हृ)ताः (for बहवः). — For 34def, T1–3 G subst.:

19* शकुनिश्चापि सौबलः ।
त्रिगर्तश्च महाबाहुः संशप्ताश्च महाबलाः ।

— After 34, K4 ins.:

आश्चर्यशृङ्गश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५
नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः ।
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३६
शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३७
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ।
निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८
नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र संजय । C. 9. 99 B. 9. 2. 44 K. 9. 2. 41

20* यत्र शूरा महेष्वासा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
निहता भीमसेनेन किमन्यद्भागधेयतः ।

[(L. 1) prior half = prior half of 22*.]

— After the above, K4 reads 37. On the other hand, after 34, D5 ins. 21*.

35 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 35 (cf. v. l. 32). D3 om. (hapl.) 35–40. D5 om. (hapl.) 35–36. D10 T3 om. (hapl.) 35. K4 B2 Dn D4 T1. 2 G M transp. 35 and 36. — ^{a}) K5 B D8. 9. 11 अलं-बुषस्; D6 °बलस् (for °बुसस्). Ś1 K1. 3 महा- (for तथा). Ś1 K1. 3 -राज; B1. 2. 4 D8. 9. 11 राजा; D4 T1. 2 G M शूरो (for राजन्). — ^{b}) G3 हलायुधः (for [अ]-च्यला°). — T1. 2 G1. 2 om. 35^{cd}. — ^{c}) Ś1 K B1. 2. 4. 5 Dn2. n3 D2. 6. 8. 9. 11 आर्य- ; B3 आर्श्व- ; Dn1 D4 आर्ष- (for आश्चर्य-). K4. 5 B D2. 9. 11 -शृंगिश् (for -शृङ्गश्). B3 om. निहतः. — After 35, K4 Dn ins. 21*.

36 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 36 (cf. v. l. 32). D3. 5 om. 36 (cf. v. l. 35). K4 om. 36^{ab}. K4 B2 Dn D4 T1. 2 G M transp. 35 and 36. — ^{a}) G2 युद्धे (for यत्र). D4 नारायणाश्च निहता. — ^{b}) T2 यत्र (for युद्ध-). G2 देवैश्चापि सुदुर्मदाः. — Dn om. 36^{cd}. Ś1 K1. 2 B3 repeat 36^{cd} after 21*; K5 after 38; B1. 2. 5 (first time) D8 after 22*; B5 (second time) after 23*; D11 after first occurrence of 22*. — After this repetition of 36^{cd}, K5 B1–3 D8 ins. 23*; B5 ins. 21* after first repetition and 24* after second repetition. After 36, Ś1 K1. 3 read 33, while B4 D2. 6 ins. 21*, and B5 ins. 22*.

37 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 37 (cf. v. l. 32). D3 om. 37 (cf. v. l. 35). B4. 5 T1. 2 G om. (hapl.) 37. T3 om. 37^a–41^b. K4 reads 37 after 20*. Dn D2. 5. 6 read 37 after 33. — ^{a}) D2 सौबलो. — ^{b}) Ś1 K1–3 कौरव्यः; D8 कौरवश् (for कैतव्यश्). Ś1 K1–3 Dn D5. 6 सु-; K5 B1 D9 [s]थ (for च). B2 महारथः; M °यशाः (for °बलः). D2 सर्वशस्त्रभृतां वरः. — After 37^b, Dn D6 ins. 17*. Dn D6 om. 37^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1–3 सौबलो; D2 सबलो. Ś1 K1–3 B2 D4 युद्धे (for वीरः). M निहतः पांडवेयेन. — Ś1 K1. 2. 5 B1–3 D8. 9. 11. ins. after 37: K4 Dn after 35: B4 D2. 6 after 36: B5 after first repetition of 36^{cd}: D5 after 34:

21* एते चान्ये च बहवः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।

[Post. half = post. half of 22*. K4 महात्मानोस्त्रपारगाः (for the post. half).]

— After the above, Ś1 K1. 2 B3 repeat 36^{cd}. On the other hand, after 37, K4 (first time) D10 M1 ins. 22*.

38 T4 missing (cf. v. l. 10). D1 om. 38 (cf. v. l. 32). D3 om. 38 (cf. v. l. 35). T3 om. 38 (cf. v. l. 37). Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 38–39. K3 om. (hapl.) 38–40. K4 om. 38^{ab}. B3 D10 om. (hapl.) 38. M1 transp. 38 and 39. — After 38^b, D4 ins. 22*. D4 T1. 2 G2 om. 38^{cd}. — ^{c}) K4 B4. 5 transp. निहता and बहवो. G1 चाहवे (for बहवो). K4 तत्र (for यत्र). — After 38, K5 repeats 36^{cd}; while K4 (second time) B1. 2 D2. 8. 9. 11 (first time) M2–4 ins. after 38: K4 (first time) D10 M1 after 37: B5 after 36: D4 after 38^b: D11 (second time) after repetition of 36^{cd}:

22* यत्र शूरा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।

[Prior half = prior half of 20*. B1 D10 कृतार्थाः; D11 (first time) सबला (for कृतास्त्रा). Post. half = post. half of 21*.]

— After the above, B1. 2. 5 (first time) D8. 11 (after first occurrence) repeat 36^{cd}; while D2. 4. 10. 11 (after second occurrence) M ins. 24*. — D9 cont. after 22*: K5 B1–3 D8 ins. after repetition of 36^{cd}: B4. 5 Dn D5. 6 after 38:

23* यत्र शूरा महात्मानः सर्वशास्त्रास्त्रपारगाः ।

[Dn D5. 6 महेष्वासाः (for महात्मानः). D8. 9 -शस्त्रास्त्र- (for -शास्त्रास्त्र-).]

— After the above, B5 repeats (second time) 36^{cd}, while Dn1 reads 39^c–40^b. K5 B1–4 Dn2. n3 D5. 6. 8. 9

एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ४६
असकृद्वदतस्तस्य दुर्योधनवधेन च ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः ॥ ४७
एवं स शोकसंतप्तः पार्थिवो हतबान्धवः ।
मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ४८
विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥ ४९
दुःखेन महता राजा संतप्तो भरतर्षभ ।
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ५०
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रं च पातितम् ।
सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः ॥ ५१
यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः ।
अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ॥ ५२
रणमूर्ध्नि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना ।
एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ५३
एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
स राजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ॥ ५४
पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना । C. 9. 115 B. 9. 2. 60 K. 9. 2. 60

---

46 D1 om. 46 (cf. v. l. 32). M3 om. 46^{abc} (cf. v. l. 45). — ^{b}) K1 श्रेष्टोहं (sic); D8 सांख्येहं (sic) (for श्रोष्येऽहं). B2 उद्धतं (for उत्तमम्). — ^{c}) D4 कर्णेन (for एकेन). M1. 2. 4 यत्र (for येन).

47 D1 om. 47 (cf. v. l. 32). — ^{a}) B1 D9 गद-तस्; D6 वस°; M जल्प° (for वद°). T3 तत्र; M2. 4 तात (for तस्य). — ^{b}) K5 B D3. 8. 10. 11 (by corr.) -वधं च तं; Dn D2. 5. 6 -वधं प्रति; D11 (before corr.) -वधेरितः (for -वधेन च). — ^{c}) D4. 6 -शोकाग्नि- (for -शोकाभि-). — ^{d}) Dn1 नाश्रोष्ये; D8 तु श्रोष्ये; D10 श्रोष्येहं. Dn D5. 6 परमा; D4 परुषं (for परुषा). K2 D5 गिराः; D4 वचः (for गिरः).

48 Before 48, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) Ś1 K1–3 दुःखेन; B4. 5 D9–11 वृद्धश्च; Dn D1–3. 5. 6 स दुःख- (for स शोक-). — ^{b}) D8 पार्थवाहनमध्यमः (sic). — ^{c}) D10 om. मुहुर्मुहु. K5 D3 मुह्यमाणाः (D3 °णः); D8 उत्थमाना (for मुह्यमानः). — ^{d}) B3 D2 T1. 4 G1. 2 पुत्रादिभिर्. K5 D3 पुत्रस्याधि(D3 °भि)-परिप्लुतः; Dn2 पुत्राधितप्तो भरतर्षभ (hypermetric); Dn3 पुत्राधिनिपरिप्लुतः; D4 पुत्राधिभिः परिप्लुतः.

49 D1 om. 49–50. — ^{a}) D2 काळं. — ^{c}) K3 D2. 10. 11 M स (M1 च) निः(M नि)श्वस्य; K5 D3. 4 T G विनिः(T G °नि)श्वस्य (for च निः°).

50 D1 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) K4 B (except B2) D8. 9 शोकेन (for दुःखेन). K4 B D8. 9 [आ]विष्टः; K5 D3. 4. 10. 11 T1. 2 G1 M राजन् (for राजा). — ^{b}) K1. 3 Dn D3–6. 8 M2. 3 भरतर्षभः (M3 °भं). — ^{c}) K2. 4. 5 D8. 10 गावल्गनिं. — ^{d}) Ś1 K1. 2 यथा तथा.

51 Before 51, MSS. ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) K4 भीष्मौ (for भीष्म-). M1 हि ता (sic) (for हतौ). D4 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) D9 सूतपुत्रौ. Ś1 K1–3 G2 नि- (for च). K5 B2. 5 D3. 10. 11 घातितं; Dn2. n3 (marg. *sec. m.* as in text) पालितं (for पातितम्). — After 51^{ab}, T1 reads 52^{cd} for the first time, repeating it after 51^{cd}. — ^{c}) D4 शल्यं (for सेना-). D1. 5 -पति- (for -पतिं). T G महेष्वासं (for प्रणेतारं). — K2 om. (hapl.) 51^{d}–52^{a}. — ^{d}) Ś1 कियं (sic) कुर्वति; K1 कियं (sic) कुर्वत; K3 यं यं कुर्वत; K4 B3. 4 Dn D1. 2. 4. 5 G2 किमकुर्वत; K5 किमकुर्वति (sic). D4 मे सुताः (for मामकाः). — For 51^{cd}, M subst.:

27* तथा शल्यं महेष्वासं मद्राणामीश्वरं विभुम् ।

52 K2 om. 52^{a} (cf. v. l. 51). Ś1 K1. 3 B3 Dn D3 T2–4 G om. (hapl.) 52^{ab}. D1 om. 52–56. — ^{b}) T1 युद्धे (for युधि). — T1 reads 52^{cd} for the first time after 51^{ab} and repeats it after 51^{cd}. — ^{c}) D2 काळेन. — ^{d}) D3 तत्र तिष्ठंति पांडवाः; T (T1 second time) G ततः (G1 °न्न) शंसितुमर्हसि (T2 °तः).

53 D1 om. 53 (cf. v. l. 52). — ^{b}) K2 वा; K4 च; K5 B3 नः; D4 तु (for वः). — D6 M1 om. (hapl.) 53^{c}–54^{d}. — ^{c}) D3 एष एव; G एवमेष (for एवमेव). Dn1 हते द्रोणे (for हतो द्रोणः). — ^{d}) D4 पुत्राणां मम पश्यतां.

54 D1 om. 54 (cf. v. l. 52). D6 M1 om. 54 (cf. v. l. 53). — ^{b}) Ś1 Dn2. n3 D2. 5 सह पुत्रैः; K1. 2 सहपुत्रः; Dn1 सूतपुत्रैः (for °पुत्रः). — ^{d}) D8 पश्यतो. K5 नः (for वः).

55 D1 om. 55 (cf. v. l. 52). — ^{a}) M1 एषो (for एव). D4 T1–3 G [ऽ]स्मि; T4 [ऽ]सि (for वै). — ^{b})

दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ ५५
केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यक्तथापरे ।
तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स्म ह ॥ ५६
यदब्रवीन्मे धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ५७
दैवोपहतचित्तेन यन्मयापकृतं पुरा ।
अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ॥ ५८
को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते ।
अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ५९
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे ।
वामं च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ६०
कथं च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम संजय ॥ ६१
ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।
यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ६२
पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः ।

Dn2. n3 विदूरेण. —^{d}) D4 प्रजा ते (for प्रजेयं). D2 विनिशिष्यति (sic); D6. 9 °शिष्यते.

56 D1 om. 56 (cf. v. l. 52). —^{a}) T G सम्यक्प्र- (T3 °क्न); M त्वसम्यक्; Ca. v न सम्यक् (as in text). —^{b}) T G तु (G2 च) न; Cv सम्यक् (as in text). B D8. 9 Cn. v अवेक्ष्य च (B3 °क्ष्यते) (for तथापरे). —^{d}) Ś1 K1. 2 तथा मूढं; K3 तदा मूढ-; Dn D2. 5 तथा सूत; D3 पथ्यभूतं; D10. 11 यथाभूतं (for तथा°). K1 सह; K5 D3. 10 सहे; B1. 5 तु तत्; B2 T1. 2. 4 G स्मृतं; B3. 4 D5 M स्म तत्; Dn D6 स्म हे; D4 तव; T3 श्रुतं (for स्म ह). D8. 9 तथाभूतं च वस्तु तत्.

57 ^{a}) D2. 3 यदा; D4 यथा (for यद्). K4. 5 B D3. 9–11 स; Dn3 D4 T G मां; M मा (for मे). D8 ब्रवीदयं स धर्मात्मा. —^{b}) Dn3 D4 विदूरो. K5 B1. 3–5 D3. 8. 9 विदुरः सर्वध(B3 °श)र्मवित्. — M1 repeats 57^{cd} after first occurrence of 65^{ab}. —^{c}) T1. 2 तथा तु; G1. 3 तथा तत् (by transp.). —^{d}) B (except B2) D8. 9 वचनं सत्यमीरितं; S (M1 both times) °नं दीर्घदर्शिनः.

58 D1 om. (hapl.) 58. —^{b}) K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 न कृतं; D4 T1. 2. 4 G M [अ]नुष्ठितं; T3 सुकृतं (for [अ]पकृतं). —^{c}) Dn1 om. (hapl.) फलं तस्य. K2 G3 बलं; D2 फळं. —^{d}) Ś1 K1 गावल्गने; K5 °ल्गुनिस् (sic). K5 तदा (for पुनः).

59 B5 om. 59^{a}–61^{b}. —^{a}) K1–3 D2 वो; K4 नो; B1–4 D8. 9 वै; Dn हि (for वा). Dn3 D6 मुख्यम्; D1 रथे (for मुखम्). —^{b}) K4 आसां (sic) (for आसीत्). —^{d}) Ś1 Dn2. n3 D1. 3. 5 को वः; D6 कौरवः (hypermetric); D10. 11 कोत्र (for को वा). K2 B2 Dn D1. 6 T1 G3 M1. 2 प्रत्युदि(Dn1 °दी)याद्; D2 प्रत्यङ्मुखो; D5 G1 प्रत्युदयाद्; D10 प्रत्यचयौ (sic); T2–4 G2 M3. 4 प्रत्युद्य(T2 °प)याद् (for °द्ययौ). Ś1 K1. 3 रणे (for रथी). K4 प्रत्युदीयाद्रथी च कः.

60 B5 om. 60 (cf. v. l. 59). D1 om. 60. —^{a}) K3 के वारक्षन् (hypermetric); Dn1 T4 G कोरक्षद् (Dn1 °न्); D4 कौरव्य; T3 तेरक्षन् (for केऽर°). T2 दक्षिणे. K5 चक्रे. —^{b}) Dn1. n2 D2. 5. 6 om. (hapl.) from संयुगे up to वीरस्य (in 60^{d}); Dn3 reads the same on marg. (*sec. m.*). Ś1 K1–3 धीमतः (for संयुगे). —^{c}) K4 B1. 3. 4 D4. 8. 9 S (except M2) वा (for च). —^{d}) Ś1 K1. 5 D3. 8. 10 T4 G2. 3 को (for के). T4 धीरस्य. D4 के वीरास्तस्य पृष्ठतः.

61 B5 om. 61^{ab} (cf. v. l. 59). —^{a}) Ś1 K1. 2. 4 च नः; D1 इतः; D3. 4 वचः; M2 एव (for च वः). D1 समेतेषु. M3 कथं च समवेतानां. —^{b}) K5 B2 D3. 10. 11 महारथः; D2 °बळः (for °बलः). —^{c}) M1 निहतं. Dn तत्र; D6 पुत्रः; T4 संघैः; G2. 3 M संखे (for संख्ये). — K1. 4 Dn1. n2 D1. 5. 6 om. (hapl.) 61^{d}–62^{c}; D11 reads the same on marg. —^{d}) D4 यथावन् (for पुत्रो वा). B3 om. म संजय; Dn3 om. वा मम संजय. D10 मे स (for मम). T G पुत्राणां मम संजय.

62 K1. 4 Dn1. n2 D1. 5. 6 om. 62^{abc} (cf. v. l. 61). Dn3 reads 62 on marg. D11 reads 62^{abc} on marg. —^{a}) Ś1 K3 स त्वं; K2 T G1. 3 सत्यं; G2 त्वं तु (for सर्वं). K5 B2. 5 D3. 4. 11 S (except M3) यथा(D3 om.)-तथ्यं (for °तत्त्वं). —^{b}) K2 Dn3 D4 T4 G2. 3 भारतानां. D4 T1. 2 G M1 महत्क्षयं (M1 °यः); T4 च संक्षये; M2–4 इह क्षयं (for महाक्षयम्). — After 62^{b}, M1 reads 65^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) T1. 2 G1. 3 M यथा स; T3 कथंचिन्; G2 कथं च (for यथा च). T4 G1 संघे; G2. 3 M2–4 संखे.

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ६३
पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि ।
कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ६४
यद्यथा यादृशं चैव युद्धं वृत्तं च सांप्रतम् ।
अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि संजय ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो महान्क्षयः ।
कुरूणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ १
निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २
विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि ।
भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३
ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत ।

C. 9. 190
B. 9. 4. 4
K. 9. 3. 4

— Dn3 reads 62^{d} twice. — ^{d}) D6 योसौ (for पुत्रो).

63 ^{a}) D2 पांचाळाश्; D5 पांचालश्; D8 पंचाल्यश्; D9 पंचालश्. B2 निहताः; B4. 5 Dn D1. 2. 5. 8. 9 च तथा (for च यथा). M2 संखे (for सर्वे). — ^{b}) B2 सबलाः (for निहताः). D6. 9 च (for स-). Dn D2. 5 हताश्च सहसानुगाः; D1 धृष्टद्युम्नशिखंडिनौ; D8 निहताश्च सहानुगाः. — D1 om. 63^{c}–64^{d}. — ^{c}) D5 शिखंडी. — ^{d}) Dn D2. 5. 6 द्रौपदेयाश्च ये हताः.

64 D1 om. 64 (cf. v. l. 63). — ^{a}) Dn1. n3 यथा-नुक्तास्. — ^{b}) B2. 3. 5 D4 T1. 3. 4 G तथा तौ; Dn1 तथा नो (for तथोभौ). Dn D2. 5. 6 Cn (gloss: वासुदेवः सात्यकिश्च) यादवौ; D10. 11 माधवौ (for सात्वतौ). — ^{d}) Dn2. n3 भरद्वाजस्य. K1 चात्मनः (for °जः). T G M1 भारद्वाजात्मजस्तथा; M2–4 द्रौणिश्च जयतां (M2 [*sup. lin.*] रथिनां) वरः.

65 M1 reads 65^{ab}, for the first time, after 62^{b}. After first occurrence of 65^{ab}, M1 repeats 57^{cd}. — ^{a}) K4 यस्य वा; D3 तद्यथा; T3 यद्यदा; M2–4 यथैतद्; **Ca** यद्यथा (as in text). K2 D10 यादृशश् (for °शं). T1–3 G2. 3 M1 (second time) वृत्तं; T4 G1 वित्तं (for चैव). — ^{b}) B1 Dn2 D4 युद्धवृत्तं; D1 महायुद्धं; D3. 11 **Ca** यथावृत्तं; D10 यथावृत्तश् (for युद्धं वृत्तं). Ś1 K1. 3 हि सांप्रतं; K4 असांप्रतं; Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9 अभूत्ततः; M1 (first time). 3. 4 तु सांप्रतं (for च सां°). T G M1 (second time) यथा चैवेह सांप्रतं. — ^{c}) T G निखिलं. — ^{d}) D10 [ऽ]ल्पसि (for ह्यसि).

Colophon om. in B3: D7 missing. — *Adhy. name:* D2 M3. 4 धृतराष्ट्रविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 Dn D4. 10. 11 2 (as in text). — *Śloka no.:* Ś1 70; K4 66; Dn 62.

3

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 ^{b}) G2 वृत्तं (for वृत्तो). K5 T2. 3 G1. 3 M1 महाक्षयः; B (except B2) Dn3 D1. 2. 5. 6. 8. 9 जनक्षयः; Dn1. n2 धनंजयः (for महान्क्षयः). — ^{d}) D8 परस्परः (for °स्परम्).

2 ^{a}) Ś1 K1 सूर्य- (for सूत-). D6 -पुत्रेण; D10 -पुत्रं तु; T G M1 -पुत्रे च (for -पुत्रे तु). — ^{b}) T G फल्गुनेन (for पाण्डवेन). — ^{c}) Ś1 K1 विश्रुतेषु. D6 स; M2–4 तु (for च). — ^{d}) D2–4 T4 G2. 3 समासीनेषु; D8 समानीषु च; D10. 11 भज्यमानेषु; M1 सीदमानेषु; **Ca** समानीतेषु (as in text). K4 न (for च). — After 2, N (except D4; D7 missing) ins. a passage given in App. I (No. 1) followed by 5^{c}–7^{b} (om. in D1).

3 ^{a}) D5 विमुख्ये. D4 T G M1 च (for तु). — For 3^{ab} D1 subst.:

28* पातितेषु तुरंगेषु गजेषु च रथेषु च ।

C. 9. 190
B. 9. 4. 4
K. 9. 3. 4

बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ ४
अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
पतितान्रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम् ॥ ५
रणे विनिहतान्नागान्दृष्ट्वा पत्तींश्च मारिष ।
आयोधनं चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसंनिभम् ॥ ६
अप्रख्यातिं गतानां तु राज्ञां शतसहस्रशः ।
कृपाविष्टः कृपो राजन्वयःशीलसमन्वितः ॥ ७
अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिसृत्य जनाधिपम् ।
दुर्योधनं मन्युवशाद्वचनं वचनक्षमः ॥ ८
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ९
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्था राजेन्द्र विद्यते ।
यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ १०
पुत्रो भ्राता पिता चैव स्वस्रेयो मातुलस्तथा ।

— ^{c}) D4 भृशं भग्नेषु सैन्येषु; D6 भृशोद्विग्ने तु सैन्ये*. — ^{d}) D10 दत्त्वा (for दृष्ट्वा).

4 K3 om. 4. — ^{a}) D4 युद्ध्यमानेषु (for ध्याय°). Ś1 K1. 2 सर्वेषु; D4 S यो(M1. 2. 4 यौ)धेषु (for सैन्येषु). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D1–6 दुःख- (for दुःखं). D2 -प्रायेषु; D9 ग्रामेषु (for प्राप्तेषु). D1 केवलं (for भारत). — D6 reads 4^c–5^a twice. — ^{c}) D2 बळानां; D3 G1 बालानां; D9 वल्गनं (for बलानां). Dn1 D1. 2. 6 (both times) T G1. 3 M3 वध्यमानानां; Dn2. n3 D5 M1 बध्य°; D3 G2 युध्य°; D10 पोथ्य°; M2. 4 बाध्य° (for मथ्य°). D4 बलानां चैव सर्वेषां. — ^{d}) D1 केशाकेशि गदाभृतां.

5 For the repetition in D6, cf. v. l. 4. D1 om. 5^a–7^b. — ^{a}) K2 B2 D4 अभिज्ञानां (D4 °ना); Dn D2. 5 °जातां; D6 (both times) °जातं; D10 °पातं (for °ज्ञानं). — ^{b}) K4 B1. 5 D6. 9 T3 G2 विक्षतं; K5 वीक्षंतं; Dn2. n3 D2. 5 विकृतिं; G3 विक्रमं; M1 निकृतं; M2–4 निकृत्तं (for विकृतं). Dn1 विप्रविप्रेक्ष्य संयुगे (sic); D4 निकृताचिक्ष्य संयुगे (sic). — N (except D4; D1 om.; D7 missing) reads 5^c–7^b after App. I (No. 1). Before 5^{cd}, N (except Dn2 D4; D1 om.; D7 missing) ins. संजय उवाच. — ^{c}) K5 -नीडास्तु; D3. 10 -नीडांस्तु; D5 -नीडश्च (for -नीडांश्च). D4 T G2 M पतितानि च नीळानि (D4 छत्राणां; T1. 4 नीलानि); G1. 3 °तानि वनानीव. — ^{d}) D4 S ध्वजांश्च (for रथांश्च). T G चैव (for चापि). D3. 4 महात्मना.

6 For the sequence in N (except D4; D1 om.; D7 missing), cf. v. l. 5. D1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{ab}) K1. 3 D2. 3. 10. 11 च; M नि- (for वि-). M -पा(M1. 3 -प)तितान् (for -निहतान्). B D5. 9 M3 दृष्ट्वा नागान् (by transp.). Dn3 D5 पत्तीश्च; T2. 3 पत्तिं (for पत्तींश्च). D3. 10 M1 मारिषः; T2 G1. 2 M3 भारत (for मारिष). — ^{c}) K2 अयोधनं; D10 आयोवलश्च; Ca. n आयोधनं (as in text). D4 चापि (for चाति-). — ^{d}) D3. 4 क्रीड- (for [आ]क्रीड-). ❀ Ca. n: रुद्रस्याक्रीडं स्मशानम् । ❀

7 For the sequence in N (except D4; D7 missing), cf. v. l. 5. D1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D4. 10 अप्रख्याति-; K5 B5 प्रत्याख्याति-; Dn D2 आप्रख्यातिं (Dn1 °ति-); M3 सुप्रख्यातिं (for अप्र°). K4 Dn D4 M च (for तु). — ^{c}) Dn D1. 2. 5. 6 क्रियाशील: (for कृपाविष्टः). Dn1 तपो (for कृपो). S दृष्ट्वा (for राजन्). — ^{d}) K4 वृद्ध-; Dn3 वय-; D9 रूप-; T3 G2 वृद्धः (for वयः-). D2 -शीळ-; D5 -शीलः.

8 ^{a}) G1. 3 ते राजन् (for तेजस्वी). — ^{b}) K5 -सृज्य; Dn1. n2 -हृत्य; D3 -वृत्य (for -सृत्य). K4 D1. 4 M2 नराधिपं (for जना°). — D1 om. 8^{cd}. — ^{c}) D4 मन्युगतं; S अनुक्रोशा(M3 °धा)द् (for मन्युवशाद्). — ^{d}) D3 वदनं (for वचनं). Dn1 T1. 2 G1. 3 M -क्षमं (for -क्षमः). D10. 11 वाक्यं वाक्यविशारदः.

9 Before 9, D4 T3. 4 G ins. कृपः. — ^{a}) Ś1 K1–3 मन्युवशाद्; K5 निबोधेयं (for °धेदं). — ^{b}) K4. 5 B (except B1) Dn D1. 2. 3–11 T4 G2 यत्त्वां; D5 यस्त्वां; M3 यथा (for यत्त्वा). Ś1 K1. 3 B1. 4. 5 D3. 9 भारत; K2 पुत्रक (for कौरव). — ^{d}) T3 G2 यदिदं (for यदि ते). D4 न च; T1–3 G1. 2 मनः; T4 G3 वचः (for ऽनघ).

10 ^{a}) T3 G2 -मार्गाच्च (for -धर्माच्च). K5 D5. 8 M1. 3 श्रेयो (for श्रेयान्). D4 ते (for वै). — ^{b}) K4. 5 यथा; T2 पदा; G1. 2 तव (for पन्था). Ś1 K1. 3 राजन्प्र- (for राजेन्द्र). D1 क्षत्रियस्यात्र विद्यते. — D1 om. 10^{cd}. — ^{c}) D2 यान् (for यं). Ś1 K1 समासाद्य (for °श्रित्य). Dn2 युयुध्यंते (hypermetric); T4 G युध्यंति (for युध्यन्ते). — ^{d}) D5 भरतर्षभ; G3 क्षत्रियर्षभाः (for °र्षभ).

11 ^{a}) K2 पुरो; M2–4 सुतो (for पुत्रो). D4 सुहृच्

संबन्धिबान्धवाश्चैव योध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ११
वधे चैव परो धर्मस्तथाधर्मः पलायने ।
ते स्म घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ १२
तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किंचिदेव हितं वचः ।
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ॥ १३
जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपास्महे ॥ १४
येषु भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
ते संत्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ १५
वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भिर्महारथैः ।
कृपणं वर्तयिष्याम पातयित्वा नृपान्बहून् ॥ १६
सर्वैरपि च जीवद्भिर्बीभत्सुरपराजितः ।
कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ॥ १७
इन्द्रकार्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ।

C. 9. 202
B. 9. 4. 16
K. 9. 3. 16

(for पिता). — ^{b}) K_{2-4} B Dn $D_{4.6.9-11}$ $T_{1.4}$ G M_2 स्वस्रीयो; K_5 श्वस्रियो (sic); D_2 $M_{3.4}$ स्वस्रियो; $D_{3.5}$ स्वश्रीयो; D_8 स्वसीयो; T_2 स्वश्रेयो; M_1 स्वश्रियो (for स्वस्रेयो). D_2 T_2 मातुळस्. — ^{c}) D_2 $M_{1.2}$ संबंधी- (for संबन्धि-). D_2 -बांधवश्; M_1 -बांधवान् (for -बान्धवाश्). — ^{d}) K_5 Dn $D_{1.2.6}$ $T_{1.2.4}$ G M_1 योद्धव्याः; D_3 T_3 योधव्याः; D_4 संयोध्याः; M_{2-4} वध्या वै (for योध्या वै). K_4 $D_{3.8}$ क्षत्रिजीविना; B_2 D_9 क्षत्रजीविनां (D_9 °ता); D_4 क्षत्रियोनिना; D_{10} क्षत्रिजातिना; $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ क्षत्रजीविनः; G_2 °बंधुभिः; M_{2-4} °जीविभिः (for °जीविना).

12 ^{a}) Dn_1 वधं; D_9 वधश् (for वधे). K_4 विधेनैव परो धर्मस् (sic); D_3 एष वै परमो धर्मस्. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ तथैव च; D_{10} परोधर्मः (for तथाधर्मः). K_5 पलायिनः; D_3 °यिभिः; D_8 प्रलीयते (for पलायने). D_4 तथा नैवोपजायते. — D_1 om. 12^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 ते स्मो; K_5 ते स्मा; B (except B_2) $D_{4.5.8.9}$ तस्माद्; D_{10} नेमे; T_{1-3} G_2 ते सु- (for ते स्म). K_4 पौरान्; T_1 -घोर-; $T_{2.3}$ -घोराः; $G_{1.3}$ घोराः (for घोरां). K_2 $B_{1.4.5}$ $D_{2-6.8}$ M_2 समापन्नां; K_4 °यत्य; K_5 °यत्तां; D_{10} °सन्नां (for °पन्ना). — ^{d}) K_4 D_{10} T_3 जीविका; Dn_1 T_4 G_3 जीवितां; T_2 G_1 जीविता (for जीविकां). B_1 $D_{3.4}$ जीविका(D_3 °पा)र्थिनः (for °तार्थिनः).

13 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ तत्र ते; D_1 अद्य त्वां; $D_{10.11}$ तदत्र; T_2 तत्र त्वा (for तत्र त्वां). T_2 नृप (for प्रति-). D_1 -जल्पामि; $D_{2.5.6}$ -वक्ष्यामः (D_2 °म) (for -वक्ष्यामि). — ^{b}) D_4 केचिद् (for किंचिद्). B_3 हि तत्त्वतः; D_8 हि तद्वचः (for हितं वचः). — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} तथा द्रोणे; K_5 $D_{1.3}$ T G हृ(D_3 रु)ते द्रोणे (for च द्रोणे च). — ^{d}) K_5 चापि; D_3 वापि (for चैव). K_3 निपातिते; D_1 दिवं गते (for महारथे).

14 ^{a}) K_5 निहतं. — ^{b}) D_9 भ्रात्रेषु (for भ्रातृषु). T_3 वा (for च). D_1 सोदरेषु हतेषु ते; D_4 तथा वै समरे न च. — ^{c}) M_1 लक्षते; M_{2-4} लक्षणे (for लक्ष्मणे). D_5 तु (for च). — ^{d}) G_1 न (for किं). D_4 पर्युपास्मरः; T_3 °पास्महि (for °स्महे).

15 T_2 om. 15^{ab}. — ^{a}) K_3 एषु; B_2 तेषु (for येषु). Ś$_1$ K_5 Dn $D_{1.2.5.6.10.11}$ समासाद्य; K_3 °सृज्य; D_3 °श्रित्य (for °सज्य). — ^{b}) M_2 राज्ये महति कुर्महि. — T_3 om. 15^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $D_{3.10.11}$ $M_{1.3}$ तनुं; K_2 तनूं; Dn_1 $D_{2.4}$ तनुर् (for तनूर्). D_3 श्रांताः; $D_{5.10}$ जाताः; G_2 शूरा (for याताः). — ^{d}) G_2 याता (for शूरा).

16 D_1 om. 16. — ^{a}) K_4 हीह; D_6 विधि-; G_2 तैर्हि (for त्विह). T_2 विनाभ्राता (sic) (for विनाभूता). T_4 वयं तु मम पुत्राणां. — ^{b}) G_2 गुणवृद्धैर्. — B_5 om. 16^{c}–18^{d}. — ^{c}) $K_{1.2.4.5}$ B_{2-4} Dn $D_{6.8.9}$ T_{2-4} $G_{2.3}$ M_{2-4} वर्तयिष्यामः; D_3 कर्तुमिच्छाम; D_5 वर्तयिष्यामि (for °ष्याम). — ^{d}) K_5 M_{2-4} घातयित्वा; D_6 यात° (for पात°). M_{2-4} transp. नृपान् and बहून्.

17 B_5 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B_2 $D_{10.11}$ अथ (for अपि). Dn $D_{2.4-6}$ हि (for च). D_4 संनद्धैर् (for जीवद्भिर्). — ^{b}) K_5 B_4 Dn $D_{1-3.5.8}$ $T_{2.3}$ G_1 M_{1-3} न पराजितः (for अप°). D_4 शात्रवैरपराजितः. — ^{cd}) Dn_1 om. from कृष्ण up to महा (in 18^{d}). T_3 कृष्णनेता; G_2 °नस (sic); G_3 °नेत्रा; **Ca** (gloss: कृष्णो नेत्रं नेता यस्य). n (gloss: कृष्णः नेता सारथिर्यस्य, यद्वा कृष्ण एव नेत्रं यस्य सः) कृष्णनेत्रो (as in text). Dn_3 दैवैर् (for देवैर्). D_1 यस्य कृष्णोनिशं नेता न हि तत्र पराभवः.

18 B_5 om. 18 (cf. v. l. 16). Dn_1 om. up to महा (cf. v. l. 17). D_1 om. 18–22. — ^{a}) Dn_2 $D_{2.5}$ रुद्र- (for इन्द्र-). K_5 $D_{3.10.11}$ -तुल्याभम्; D_4 -वर्णाभम् (for -वज्राभम्). — ^{b}) K_4 D_4 -केतुर् (for -केतुम्).

C. 9. 202
B. 9. 4. 16
K. 9. 3. 16

वानरं केतुमासाद्य संचचाल महाचमूः ॥ १८
सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषात्संहृष्यन्ति मनांसि नः ॥ १९
चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभाम् ।
अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ २०
जाम्बूनदविचित्रं च धूयमानं महद्धनुः ।
दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदभ्रघनेष्विव ॥ २१
उह्यमानश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकः ।
तावकं तद्बलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविदां वरः ।
गहनं शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोत्थितः ॥ २२
गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
धनंजयमपश्याम चतुर्दन्तमिव द्विपम् ॥ २३
विक्षोभयन्तं सेनां ते त्रासयन्तं च पार्थिवान् ।
धनंजयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४

B2 इवोत्थितं. — D6 repeats 18^d after 20^a. — ^{d}) K3 D10 स चचार (D10 °ल); D2 संचचाळ. K3 G3 -चमूं; Dn1 D8. 10 -चमू.

19 D1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Ś1 K1. 2 -नादाश्च; K3. 4 D3. 10. 11 -नादाच्च; K5 -नादां च (for -नादेन). — ^{b}) Ś1 K3 -स्वनास्त(Ś1 [*sup. lin.*] K3 °त्त)था; K1 -स्वरात्तथा; K5 D3 -रवेन च (for -स्वने°). — ^{c}) Dn2. n3 D5 गांजीवस्य (for गाण्डी°). D4 निर्घोषैः (for °षात्). — ^{d}) Ś1 K1 प्रहृष्यंति; K5 संकृष्यति; B2 संमुह्यंति; B3 संक्लिश्यंति; D4 स मुह्यति; S संमु(T3 समु-; M3 समू)ह्यंते; **Ca** संहृष्यन्ति (as in text). D10 वः; T4 G1 च (for नः).

20 D1 om. 20 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K4 चरंतीह; D4 चरंति च; T1–3 चलंतीव; T4 तरंतीव; G1 स्मरंतीह; G2 स्फुरंतीव; G3 स्मरंतीव (for चरन्तीव). Dn अर्जुनस्य च सा राजन्. — After 20^a, D6 repeats 18^d. — ^{b}) D3. 5 T2 G2 M1 मुष्णांति; D8. 10 मुष्ण(D10 °ष्णा)ती; G3 मुष्णांतं; M2. 4 मुष्णाति (for मुष्णन्ती). Dn M2 -प्रभाः. — ^{c}) K4 Dn चाबद्धं; K5 वाहिन्य (sic); M बीभत्सोर् (for चाविद्धं). — ^{d}) Dn2. n3 D5 गांजीवं; G2 गांडीवः. K2. 5 D5. 6. 11 T2 G2 समदृश्यते; D2 संप्रदृश्यते; D8 समदृश्यतां (for °दृश्यत).

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 18). K5 om. 21. — ^{a}) Dn D3 -विचित्रं तु; D2 °त्रांग; T1. 2 °त्रं यद् (for °त्रं च). — ^{b}) K2 नूयमानं (for धूय°). D4 भ्रमंतं चक्रवत्तथा. — ^{d}) Ś1 K1. 3 B1 D8 -गणेष्विव; D4 -वनेष्विव; **Ca** (gloss: निरन्तरेषु) -घनेष्विव (as in text). — After 21, Bom. Cal. ed. ins.:

29* श्वेताश्च वेगसंपन्नाः शशिकाशसमप्रभाः ।
पिबन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः ।

[(L. 1) Cal. ed. श्वेताश्च-.]

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Ś1 K1–4 B D2–6. 8. 11 उह्यमानाश्; K5 तुह्यमानाश्; Dn1 उह्यमाना; Dn2. n3 D10 °मानां; D9 °मानांश्; T1 G1 M1. 3. 4 ऊह्यमानश् (for उह्य°). T2 तु (for च). K5 D3 दृश्यंते; Dn D2. 5 बहवो (for कृष्णेन). — The portion from 22^b up to 47^d in B2 is lost on a missing folio. — ^{b}) K4 वायुनैव; D10 °नेष (for °नेव). N (except B5; D1 om.; B2 D7 missing) बला(K5 वाला-; D2 बळा)हकाः; T3 M वलाहकः. — After 22^b, N (except D4; D1 om.; B2 D7 missing) T1. 2 ins.:

30* जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ।

[Ś1 K1. 3 वहंति (for वहन्ते). Ś1 K1–4 सार्जुनं (K3 °ने) (for चार्जुन). K5 D3. 10. 11 वहंत्यश्वा(K5 °त्यश्च) धनंजयं; T1. 2 वहंत्येवार्जुनं हयाः (for the post. half).]

— ^{c}) D2 यद्; T1 तु; M1 च (for तद्). D3 राज्यं; S (except G2. 3) सर्वं (for राजन्). — ^{d}) D3 तत्रार्जुनास्त्र- (hypermetric) (for अर्जुनोऽस्त्र-). K5 D3. 10. 11 -विशारदः (for -विदां वरः). — ^{e}) Dn2. n3 D5. 6 **Cn** गहने. K4 D10 शिविरे (for शिशिरे). Ś1 K1 कक्ष्यं; D6 कक्षान्; D10 कच्छं; **Cn** कक्षं (as in text). D3 corrupt; D4 निदाघे गहने कक्षं; S गह(M3 °ग)नं शिशिरापाये. — ^{f}) K4 D2 इवोच्छ्रितः; D10. 11 °ल्बणः (for °त्थितः).

23 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) T3 G M1 अनीकं तु (for °कानि). — ^{b}) Dn D1. 2. 5. 6 रुद्रेंद्र- (for महेन्द्र-). — K3. 4 om. (hapl.) 23^c–24^b; G1. 3 om. 23^{cd}. — ^{c}) Dn1 अथासाद्य (for अपश्याम). — ^{d}) K5 धनदंष्ट्रम् (sic); B (B2 missing) D (except D4; D7 missing) चतुर्दंष्ट्रम् (for °दन्तम्).

24 B2 missing (cf. v. l. 22). K3. 4 om. 24^{ab} (cf v. l. 23). — ^{a}) K5 D3 विशो(D3 °शो)षयंतं; G2

त्रासयन्तं तथा योधान्धनुर्घोषेण पाण्डवम् ।
भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणा इव ॥ २५
सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विरेजतुः ॥ २६
अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
संग्रामस्यातिघोरस्य वध्यतां चाभितो युधि ॥ २७
वायुनेव विधूतानि तवानीकानि सर्वशः ।
शरदम्भोदजालानि व्यशीर्यन्त समन्ततः ॥ २८
तां नावमिव पर्यस्तां भ्रान्तवातां महार्णवे ।
तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २९
क नु ते सूतपुत्रोऽभूत्क नु द्रोणः सहानुगः ।
अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क नु ।
दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क नु ॥ ३०
बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् ।

C. 9. 217
B. 9. 4. 31
K. 9. 3. 29

व्यक्षोभ° (for विक्षोभ°). Ś1 K1. 2 Dn D2. 5. 6 सेनास्तास्; D1 ते सैन्यं; D4 सैन्यानि; D11 सेनां तां; T G सेनां वै; M1 सेनां च; M2–4 तां सेनां (for सेनां ते). —b) B4 (marg. as in text). 5 भ्रामयंतं; M द्राव° (for त्रास°). Dn ताः स्वयं चैव पार्थिवान्. —c) K4 D3 G2 अपश्यामो. —d) Ś1 K (except K3) Dn D3. 5 T2 नलि(T2 °लि)नीष्विव; T3. 4 G2. 3 M नलिनीमिव (for नलि°). D1 गजः कमलिनीमिव; D4 सिंहानामिव यूथपं.

25 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 25–29. —a) M1 त्रासयंतस् (sic). M2–4 ततो (for तथा). G1 M यौधान्. —b) K2 D8 धनुघोषेण; B1 धनुर्घोरेण; T2 रथघोषेण. K4 पांडवान्; K5 D2. 3. 6 M1 पांडवः; D4 पार्थिवः (for पाण्डवम्). —c) K1. 5 Dn D4. 5. 10 एवम् (for एनम्). D8 M4 अपश्यामः. K4 T G भूय एव हि (K4 च) पश्यामः; D8 भूय एव ह्यपश्याम. —d) Dn D5. 6 सिंहो (for सिंहं). K4 B1. 3. 5 Dn D2. 4–6. 8–11 M -गणान् (for -गणा). K5 D3 सिंहा मृगगणेष्विव.

26 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 26 (cf. v. l. 25). —a) T4 M3 सर्वलोके. —b) Ś1 K1 D5. 9 T2. 3 ऋषभौ; K2 D3 वृषभः; Cn वृषभौ (as in text). —c) D8 अमुक्त-. K4 हृष्टौ (for कृष्णौ). K2 आमुक्तकवचः कृष्णो. — B3 lacuna for 26d. —d) K4. 5 D10. 11 G2. 3 विचेरतुः; B1. 4. 5 D9 व्यराजतां; Dn D6. 8 विराजतां (for विरेजतुः).

27 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 27 (cf. v. l. 25). —a) D3 T4 अथ (for अद्य). D4 मम (for सप्त-). —c) K5 D3. 10 [अ]स्य (for [अ]ति-). —d) Ś1 K1–3 हु(K3 ह)तानाम्; S (except T1) युध्यतां (for वध्यतां). Ś1 K1–3 अभितो; K4 वाहिता; Dn D2 चाभिभो; D3 विभितो (sic); D4 T1–3 G1 M चापि नो; D8 वमितो; T4 G2. 3 चाभि नो (for चाभितो). D10 [ऽ]पि च (for युधि).

28 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 28 (cf. v. l. 25). —a) D4 वातेनेव (for वायु°). K5 [अ]भि-; D3 [आ]वि- (for वि-). —b) B4. 5 तथा; D9 न च; M तदा (for तव). K5 D3. 10. 11 सैन्यानि; M2 [अ]नीकेन (for °कानि). Ś1 K1–4 B4. 5 D10. 11 सर्वतः; D4 S गच्छता (D4 °तां; T2 °ति; T4 G2. 3 °तः) (for सर्वशः). Dn1 तावकानि च सर्वशः. —c) K4 D3 शरदंभोज-; B1 °दंभोज-; Dn °दांभोद-; D4 M2–4 °दंभोद-; M1 शारदांभोद- (for शरदम्भोद-). —d) D2 विशीर्यंत; D5 व्यशीर्यंते; D8 T4 विशीर्यंत; G1. 3 विशीर्यंते; M3 व्यावशीर्यंत (for व्यशी°). S बलानि नः (for समन्ततः).

29 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 29 (cf. v. l. 25). —a) B3 गंभीरे (for पर्यस्तां). —b) Ś1 वातांत्रातु (sic); K1 वातभ्रांत-; K4 वायुभ्रांत-; K5 वाते धूतां; B (B2 missing) Dn1 D2. 5. 6. 8. 9 वातभ्रांतां; Dn2. n3 नावभ्रांताम् (sic); D3. 10. 11 वातधूतां; G1. 3 मज्जमानां (for भ्रान्तवातां). Dn D5. 6 इवार्णवे (for महा°). —c) K4 सैन्यं (for सेनां). —d) D9 व्यकल्पयत्; G2 ह्यकंपयत् (for व्यकम्प°).

30 B2 missing (cf. v. l. 22). —a) Ś1 K1. 2 तदा (for नु ते). K2 सूर्य- (for सूत-). —b) B5 स सानुगः; D4 S सहात्मजः (for °नुगः). D1 क द्रोणः क पितामहः. — D1 om. 30cd. —c) Ś1 K1. 2 च क (by transp.); D4 T2 क नु. Ś1 K1. 2 चात्मेति; D8 चात्मा वा; G3 चात्मादि; M चात्माभूद् (for चात्मा ते). —d) Ś1 K1–3. 5 D3. 4 M1 तदा (for तथा). D6 किमु (for क नु). — T1. 2 om. (hapl.) 30ef. —e) K3. 5 Dn D3. 10. 11 ते भ्राता (by transp.).

31 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 31a–32b. —a) G2 -संभ्रांतं (for -संप्राप्तं). —b) S (except T2) युध्यमानं (for प्रेक्ष्य चैव). Ś1 (marg. as in text) K1 T4 धनंजयं (for जयद्रथम्). —c) K2 D3–5 S (except T1. 2) च (for ते). K2 भ्रातुस्ते (for भ्रातृंश्च).

संबन्धिनस्ते भ्रातृंश्च सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ३१
सर्वान्विक्रम्य मिषतो लोकांश्चाक्रम्य मूर्धनि ।
जयद्रथो हतो राजन्किं नु शेषमुपास्महे ॥ ३२
को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ।
तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्याणि हरते हि नः ॥ ३३
नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलतां गता ॥ ३४
ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः ।
चरिष्यति महाबाहुः कक्षेऽग्निरिव संज्वलन् ॥ ३५
सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
दारयेत गिरीन्सर्वाञ्शोषयेत च सागरान् ॥ ३६
उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशां पते ।
कृतं तत्सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३७

K5 B (B2 missing) D8. 9 संबंधिनस्तथा भ्रातॄन्. — ^{d}) Dn सुहृदो ; D6 सुहृदान् ; T2 सहवो (sic) (for सहायान्). D2 T2 मातुळांस्.

32 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{a}) B3 निष्क्रम्य (for विक्रम्य). K4 मथित- (for मिषतो). D4 सर्वस्याभीमते राजलँ (sic) ; S सर्वक्षत्रस्य मिषतो. — ^{b}) K3. 4 B (B2 missing) Dn D2. 5. 6. 8. 9 T3. 4 G लोकं (for लोकांश्च). K3. 5 D3. 4. 10. 11 T1. 2 M आक्रम्य (for चाक्रम्य). D8 मूर्ध्नि (submetric). — ^{c}) K5 B (B2 missing) Dn D1. 2. 4. 8. 9 राजा (for राजन्). Ś1 K1–3 जयद्रथे हते राजन्. — ^{d}) K5 D4 T1 किं तु ; K5 (*inf. lin.*) किमु (for किं नु). D1 किं च शेषमिहास्ति ते.

33 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) D10. 11 हीह (for वेह). Dn D6 तिष्ठेद् ; T2 आस्ते (for अस्ति). K5 कौरवेह पुमान्नास्ति ; T4 लोके वा स पुमान्नास्ति. — ^{b}) K5 पांडवान्. — For 33^{ab}, D1 subst. :

31* अस्ति कः पुरुषश्चाद्य यो जेष्यति धनंजयम् ।

— D1 om. 33^{cdef}. — ^{c}) K4 यस्य ; T3 कस्य (for तस्य). D4 G1. 3 M हि ; T4 [अ]पि (for च). D8 G1. 3 सर्वाणि (for दिव्यानि). — ^{d}) D4 S (except T1. 2) विदितानि (for विविधानि). — ^{e}) Dn2. n3 D5 गांजीवस्य. K4 om. च. — ^{f}) K3. 4 D2. 10. 11 धैर्याणि ; D8 धैर्यं सं- (for वीर्याणि). Ś1 K1. 2 हरतीह ; G3 रहितेषु (for हरते हि).

34 B2 missing (cf. v. l. 22). K3 D3 om. (hapl.) 34^{a}–35^{b}. — ^{a}) D5 तथा (for यथा). D4 रात्री. — ^{b}) T3 सेनया ; M2–4 सेयं वि- (for सेनेयं). Dn D2. 5. 6 गत- (for हत-). D8 -मामका ; T1 -सैनिका (for -नायका). — ^{c}) D2. 5. 6. 10 नाना- ; G1 नाथ- (for नाग-). K5 -द्रुमः ; B3 Dn3 D2. 8 -द्रुमाः (for -द्रुमा). K5 शुष्को ; D9 सूक्ष्मा (for शुष्का). D4 हतनाथा हीनजला. — ^{d}) K4 D8. 9 च (for [इ]व) ; D4 S नदीव प्रतिभाति मे (T4 °मानपि ; M °भाति मा). — For 34^{bcd}, D1 subst. :

32* कामिनी च मृतप्रिया ।
यथा नदी शुष्कजला सेना कर्णं विना तथा ।

35 B2 missing (cf. v. l. 22). K3 D3 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). D1 om. 35. — ^{a}) K5 B3 -सेनायां ; T3 -नेतायां (for -नेत्रायां). — ^{b}) D2 अर्जुनः (for यथेष्टं). — ^{c}) K5 Dn G3 करिष्यति. D10 महाबाहः ; T G °राज (for °बाहुः). — ^{d}) Ś1 K1. 2 कक्ष्ये. T2–4 G3 M स ज्वलन् (for संज्वलन्). K3. 5 D3. 9–11 कक्षेष्वग्निरिव ज्वलन् (K3 D9 °व संज्वलन् [hypermetric]) ; Dn D5. 6 Cn सकक्षेग्निरिव ज्वलन् ; G2 कक्षमग्निरिव ज्वलन्.

36 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 K1. 2 योगोयं (for यो वेगो). — ^{b}) T3 भीमसेनश्च (sic). — ^{c}) K1. 5 D3. 10. 11 दारयेच्च ; D8 °येतान् (for °येत). — ^{d}) K4 D9 शोषयेतत्र (sic) ; K5 D10. 11 शोषयेच्चैव ; Dn1 शेषा ये त्वव (sic) ; D2 शोषयेच्च च ; D3 शोषये चैव ; D8 शोषयेत्सह ; T2 शोषयेदपि ; T3 शूषयेत च ; G3 चोषयेत च.

37 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) B1 reads from भीमः up to गूढं (in 38^{d}) on marg. Ś1 K1–3 भीष्मः (for भीमः). — ^{b}) D10 वरः (for पते). D1 यदा कृष्णा विवस्त्रिता. — ^{c}) K2. 3 हतं (for कृतं). B4. 5 Dn D2. 5, 6. 8. 9 T G च ; D1 हि (for तत्). Dn D1. 4. 5. 10. 11 सफलं ; D6 सबले (for सकलं). D4 T G सर्वं ; M कर्म (for तेन). — ^{d}) D1 शेषं (for चैव).

38 B2 missing (cf v. l. 22). D1 om. 38. B1 reads up to गूढं on marg. — ^{a}) K3. 4 Dn1 T1. 2 G1. 3 प्रमुखस्ते ; D3 °खे ते (for °खस्थे). D4 T3 G3 तथा ; T1. 2 यथा (for तदा). K4 कर्णं ; K5 D3 कर्म ;

प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
दुरासदं तथा गुप्तं गूढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३८
युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु ।
अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ३९
आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः सर्व आहृतः ।
स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ४०
रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ४१
हीयमानेन वै संधिः पर्येष्टव्यः समेन च ।
विग्रहो वर्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४२
ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः स्वबलशक्तितः ।
अत्र ते पाण्डवैः सार्धं संधिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४३
न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ॥ ४४
प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन्गन्तुं पराभवम् ॥ ४५

C. 9. 232
B. 9. 4. 46
K. 9. 3. 43

T1. 2 G1. 3 कर्णो (for कर्णे). M1 प्रविष्टस्ते हतः कर्णो. — ^{b}) D2 बळं. T1. 2 पार्थिव- (for पाण्डव-). K4 -रक्षिता (for -रक्षितम्). K5 D3 यत्कृतं तेन धीमता. — ^{c}) K3 B4 Dn D2. 10. 11 T4 G M1 तदा; M2–4 सदा (for तथा). T1. 2 प्रापि(T1 द्रावि)तं परिसंतसं. — ^{d}) K5 B3 D4. 10. 11 S (except M1) व्यूढं; B1. 4. 5 D9 दृढं (for गूढं). Dn2. n3 D5 गांजीव-. K4 D4. 5. 9 T1. 2 G1. 3 -धन्विना.

39 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) B1 D4 अस्माभिस् (for युष्मा°). K1 शीर्णानि; K4 तीर्णानि; B3 चित्तानि; D10 वीर्याणि; T1 [अ]चीर्णानि (for चीर्णानि). Dn युष्माभिः स्वान्यवीर्याणि. — ^{b}) D1 असाधून्येव साधुषु. — ^{c}) Dn D1. 5 अपकारकृतान्ये(D1 °पराण्ये)व. — ^{d}) G2 तेभ्यो (for तेषां). Dn D1. 2. 5. 6 तत्; D3 वै; D11 च; M1 वा (for वः). Ś1 K1–3 तेषां ह्य कर्म ह्यागतं.

40 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) B5 तथा (for त्वया). Dn D3 G1 लोके (for लोको). — ^{b}) D8 यततः; D10. 11 बलतः (for यत्नतः). D9 सर्वम् (for सर्वे). K4 आहतः; Dn1 आहृतः; T3 आवृतः; T4 आद्रुतः (for आहृतः). — ^{c}) D4 सर्वे-; D10 स तं (for स ते). D1 वै मारितस् (for संशयितस्). — ^{d}) K4. 5 D3. 4. 10. 11 वै (for च). D1 शेषः संशयितो रणात्.

41 B2 missing (cf. v. l. 22). — ^{a}) G1 रक्षन् (for रक्ष). — D1 om. 41^{c}–43^{b}. — ^{c}) K4 हिते; B1 D9 छिन्ने (for भिन्ने). — ^{d}) K5 D3 तज्जलं; D4 तद्रुतं; D5 M1 तद्गतिं (for तद्गतम्). K3 दिशो गच्छंति तद्गतः.

42 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^{a}) D2 हीयमाने च; D10 हीनमानेन (for हीय°). T G M1. 2. 4 चेत्; M3 तत् (for वै). D8 संधिं (sic). K4 चीयमाने तु देहांभ (sic); D4 हीयमाने बले संधिः. — ^{b}) K2 पर्येष्टव्या; T2 प्रवेष्टव्यः; G2 अन्वे° (for पर्ये°). Dn स तेन; D4 समेयु (sic) (for समेन). K5 वा; Dn वै; D8 घ (for च). K4 पार्थेष्वव्यसनेन च (sic). — ^{c}) Dn3 D4 विग्रहे; D8 G1. 3 निग्रहो. K5 T2 G1 वध्यमानेन; Dn3 वर्त° (for वर्ध°). K4 बहवो वार्यमानेन (sic). — ^{d}) D2. 10. 11 मतिर् (for नीतिर्). B4 विशां पते (for बृहस्पतेः).

43 B2 missing (cf. v. l. 22). D1 om. 43^{ab} (cf. v. l. 41). — ^{a}) D10 पंडु-. K5 -पुत्रेण. — ^{b}) K4 D3 च; B3 D10. 11 T1. 2. 4 G1. 3 स्व (for स्व-). D4 -शक्तिभिः. — ^{c}) K1. 3 B (B2 missing) D8. 9 तदत्र; D1 अद्य ते; D6. 10. 11 तत्र ते; T2 अत्र तैः (for अत्र ते). K4 सर्वैः (for सार्धं). — ^{d}) K2 क्षमां; K5 क्षयं; T4 क्षणं (for क्षमं). B3 D2 S विभो.

44 B2 missing (cf. v. l. 22). K5 om. 44^{a}–46^{b}. — ^{a}) Dn2. n3 अजानीते; D4 न जानाति; D9 न जानीत. D6 ह (for हि). K2 B3 D3 T2 M3. 4 यच्छ्रेयः; D4 यः श्रेयं; D6 पश्येद्यः (for यः श्रेयः). T4 न जानतां परेषां हि. — ^{b}) K2 श्रेयसा च; B3. 5 Dn D1–3. 6. 8. 11 °श्चैव (for °सश्च). B5 [अ]त्र; D3 न; G1 [अ]पि (for [अ]व-). D3 गम्यते (for -मन्यते). — ^{c}) Dn2. n3 क्षिप्णं (sic) (for क्षिप्रं). Dn2. n3 D1. 10 भ्रस्यते. K4 T4 G1. 3 राजन्; D1 सौख्यान् (for राज्यान्). — ^{d}) B3 तच् (for च). Dn1 न; D3 [ऽ]भि-; D4 हि (for ऽनु-). D3 -नंदति.

45 B2 missing (cf. v. l. 22). K5 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) S (except T2 M1) च (for हि). D1 धर्मपुत्रं (for हि राजानं). — ^{b}) Dn D4. 6 यदि राज्यं (by transp.); D1 राज्यमेव. D4 लभेमहे. — D1 om. 45^{cd}. — ^{c}) Dn1 D4 श्रेयसा; G2 श्रेयोन्यन् (for श्रेयः स्यान्). Dn1 M2–4 तत्तु; Dn2. n3 तं तु; G2 न च (for न तु). B1 मौख्ये वा; D3 T2 मौर्ख्येण (D3

C. 9. 233
B. 9. 4. 47
K. 9. 3. 44

वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च ॥ ४६
यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
अर्जुनं भीमसेनं च सर्वं कुर्युरसंशयम् ॥ ४७
नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य ह ।
धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ॥ ४८
एतत्क्षममहं मन्ये तव पार्थैरविग्रहम् ।
न त्वा ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ।
पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ४९
इति वृद्धो विलप्यैतत्कृपः शारद्वतो वचः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

°न); D$_9$ G$_1$ मौग्ध्ये(D$_9$ °घे)न (for मौढ्येन). —^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ राजन्कर्तुं ; K$_4$ °न्दातुं ; Dn$_1$ D$_3$ राजानं तु ; Dn$_{2}$. n$_3$ D$_2$ राजतां तु ; D$_8$ राज गंतु: (sic) ; M$_{2-4}$ राजन्न तु (for °न्गान्तुं). D$_2$ पराभव: ; M$_4$ °भवे.

46 B$_2$ missing (cf. v. l. 22). K$_5$ om. 46^{ab} (cf. v. l. 44). —^{a}) D$_1$ धृतराष्ट्रस्य वचनात् ; D$_9$ वैचित्र-वचनान्मान्य: ; Cn वैचित्रवीर्यवचनात् (as in text). —^{b}) K$_4$ क्रियाशीलो ; D$_2$ कृपाशीळो ; D$_6$ °रूपो (for °शीलो). — B$_3$ om. 46^{c}–47^{d}. —^{c}) K$_5$ विनियोक्ष्यति ; Dn D$_{1.2.5.6}$ करिष्यत्यर्ध- ; D$_8$ विनियुंजेत ; D$_{10}$ °योज्येत (for °युञ्जीत). D$_9$ शब्दे (for राज्ये). —^{d}) D$_1$ कृष्णस्य (for गोविन्द-). K$_5$ हि (for च). D$_3$ वचनेन मम प्रभो. — After 46, S ins.:

33* अजातशत्रुः कौरव्यो गुरुशुश्रूषणे रतः ।
धृतराष्ट्रस्य वचनं नावमंस्यति धार्मिकः ।
कुर्वन्ति भ्रातरश्चास्य वचनं नात्र संशयः ।

[(L. 2) M$_1$ वचनान् (sic). M नाति- (for नाव-). T$_{1-3}$ G$_1$ -मन्याति (for -मंस्यति). — (L. 3) T$_4$ कुर्वंति वचनं तातस्य (hypermetric) (for the prior half). T$_4$ भ्रातरो (for वचनं).]

47 B$_2$ missing (cf. v. l. 22). B$_3$ om. 47 (cf. v. l. 46). Dn om. 47^{ab}. —^{a}) M$_1$ तत् (for यद्). K$_1$ श्रेयाद् (sic) ; K$_5$ रूपो ; M$_1$ प्रियाद् (for ब्रूयाद्). D$_{1.2.5}$ वै ; D$_4$ च (for हि). T$_{1.2}$ यद्यद्ब्रूयाद्धृषीकेशो. —^{b}) M$_{2-4}$ अपराजित:. M$_1$ यो राजानमयाचत. —^{c}) D$_{10}$ S (except T$_{1.2}$) अर्जुनो (D$_{10}$ °नं) भीमसेनश्च. —^{d}) K$_{3.5}$ Dn D$_{3.5.6.10.11}$ T$_{1-3}$ G$_2$ सर्वे (for सर्वं). D$_{3.4}$ G$_{1.2}$ असंशय: ; G$_3$ न संशयं ; Cn (gloss : गतवैरमित्यर्थ:) असंशयम् (as in text).

48 D$_1$ om. 48. —^{a}) Dn D$_{5.6}$ -क्र(Dn$_1$ -क्रा)-मयते ; D$_{10}$ -क्रमिष्यति ; T$_2$ -क्रमति तत् (for -क्रमिष्यते). Dn$_{2}$. n$_3$ D$_{2.5.6}$ राजा ; M$_2$ कृत्स्नं (for कृष्णो). —^{b}) T$_4$ सारथिं (for वचनं). D$_4$ भारतस्य ; T$_{3.4}$ G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ पांडवस्य (for कौरवस्य). K$_5$ B$_{1.4}$ D$_{3.4.9-11}$ T$_{1.2}$ M$_{2-4}$ तु ; D$_6$ T$_4$ G$_{1.3}$ च ; T$_3$ G$_2$ M$_1$ हि (for ह). —^{c}) D$_3$ मानार्हं (for मन्येऽहं). —^{d}) D$_4$ न च ; D$_5$ नाति ; T$_2$ सोपि ; G$_3$ तात (for नापि).

49 ^{a}) D$_{1.9}$ एवं (for एतत्). Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{2.3.5}$ Dn D$_{1-6.9}$ क्षेमम् (for क्षमम्). —^{b}) T$_4$ G$_{2.3}$ न च (for तव). B$_{1.4}$ D$_9$ M$_{2.3}$ न विग्रहं ; B$_{3.5}$ नु वि° ; D$_3$ च वि° ; G$_2$ अविग्रह: (for °ग्रहम्). Ś$_1$ K (except K$_4$) G$_1$ तव पार्थेन विश्रुतं (K$_{3.5}$ G$_1$ °ग्रहं) ; D$_{4.8}$ तव पार्थिव (D$_8$ पार्थो न) विग्रहं ; D$_{10.11}$ न च पार्थैश्च वि°. — D$_1$ om. 49^{cd}. —^{c}) K$_{3-5}$ B Dn D$_{2.3.5.6.8-11}$ T$_4$ G$_{2.3}$ त्वां ; T$_{1.2}$ [ए]तद् (for त्वा). D$_4$ श्रेयो हि (for ब्रवीमि). —^{d}) Dn$_1$ न प्राणान्न परिक्षणात्. —^{e}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तथ्यं ; K$_4$ यच्च ; K$_5$ D$_3$ यथा ; D$_4$ पश्यन् (for पथ्यं). T$_3$ G$_2$ transp. राजन् and ब्रवीमि. Dn त्वं ; M त्वा (for त्वां). —^{f}) D$_1$ मर्तुकामो ; D$_3$ यत्पराश्रु: (for तत्परासु:). K$_5$ D$_{3.4}$ T$_4$ G$_{1.3}$ M$_1$ स्मरिष्यति ; Dn$_1$. n$_2$ D$_{1.2.5.6}$ मरिष्यसि (D$_5$ °ति).

50 Before 50, T$_{3.4}$ G$_2$ ins. संजय:. D$_1$ om. 50. —^{a}) K$_5$ क्रुद्धो (for वृद्धो). K$_4$ [ए]व ; D$_4$ [ए]वं (for [ए]तत्). —^{b}) D$_{3.10}$ सारद्वतो ; D$_8$ शारत्वतो. —^{c}) K$_5$ च तूष्णीं च ; B$_{1.2.5}$ Dn$_2$ D$_9$ T$_2$ M च निश्व(D$_9$ °श्वा)स्य ; T$_{3.4}$ G विनिःश्वस्य (for च निःश्वस्य). —^{d}) B$_3$ M$_1$ ह (for the first च). K$_4$ D$_{5.8.9}$ मुमोच ह ; B$_3$ °ह ह (for °ह च).

४

संजय उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशां पते ॥ १
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परंतपः ॥ २
यत्किंचित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहम् ।
कृतं च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य युध्यता ॥ ३
गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
पाण्डवैरतितेजोभिर्लोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४
सुहृदा यदिदं वाच्यं भवता श्रावितो ह्यहम् ।
न मां प्रीणाति तत्सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५
हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥ ६
राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु विश्वसेत् ।

C. 9. 245
B. 9. 5. 7
K. 9. 4. 7

Colophon om. in D1: D7 missing. —*Adhy. name:* Ś1 K3 कृपाचार्यवचनं (K3 °वच:); K1. 2 कृपवचनं; D2. 5 T1. 2. 4 G1 कृपवाक्यं; M2–4 कृपपरिवेदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Dn D10. 11 4; D4 S 3 (as in text). — *Śloka no.*: K5 46; Dn 50.

4

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 D6 om. the ref. — ^{a}) D3 उक्त्वा (for उक्तस्). D1 T3 तदा (for ततो). — ^{b}) K3 D3. 10. 11 तपस्विना; D4 T G महात्मना (for यशस्विना). D1 कृपाचार्येण धीमता. — ^{c}) B T2 M2–4 निश्वस्य. D1 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य.

2 ^{a}) K2 D10 मुहूर्तं. D4. 9. 10 T1. 3 M1 संध्यात्वा. — ^{b}) S पुत्रस्तव (for धार्तराष्ट्रो). K5 D3 महात्मनाः (sic); D1 सुयोधनः; M3 महात्मनः (for °मनाः). — ^{c}) K5 D3. 10 सारद्वतं. G1 कर्णम् (for वाक्यम्). — ^{d}) Dn1 D5. 9 G3 परंतप. D4 उवाच क्रोधकारितं.

3 Before 3, T G ins. दुर्योधन उवाच. — ^{a}) K4 B5 D5 M3. 4 सुहृदां. Dn2. n3 M3. 4 वाक्यं (for वाच्यं). D4 वाक्यं स्नेहानुबंधं च. — ^{b}) D1 सर्वं तच् (by transp.); D4 त्वयाहं. K4 M [ऽ]स्म्यहं; D4 द्विज (for ह्यहम्). K5 D3 तत्सर्वं श्रुतवानहं; T1. 2. 4 G1. 3 °र्वं श्रावितं त्वया. — D1 om. 3^{c}–7^{b}. — ^{c}) M3. 4 हि (for च). — T4 om. (hapl.) 3^{d}–5^{c}. — ^{d}) K5 बुध्यता; B4 युध्यत; D2. 8 T2 युध्यतां; D4 युध्यतः (for °ता). K2 प्राणानपरिरक्षता.

4 D1 T4 om. 4 (cf. v. l. 3). Dn1. n2 om. 4–5. Dn3 om. 4^{a}–5^{b}. — ^{a}) D4 गाहमाने ह्यनीकेषु; M2–4 °मानो ह्यनीकानि. — ^{b}) K3 युध्यमाने; M वध्यमानो (M1 °नं) (for युध्यमानं). — ^{c}) G2 अग्नि- (for अति-). — ^{d}) G3 अति- (for अनु-). Ś1 K1 लोकस्त्वा स न दृष्टवान्; M2 लोकांस्त्वहमवाप्नुयां; M3. 4 लोकांस्तानहमाप्नुयां.

5 D1 om. 5; T4 om. 5^{abc} (for both, cf. v. l. 3); Dn1. n2 om. 5; Dn3 om. 5^{ab} (for both cf. v. l. 4). B1 reads 5 on marg. — ^{a}) D2. 3–11 सुहृदां; M2–4 सौहृदाद् (for सुहृदा). B2 भवता; T1. 3 यद्धितं (for यदिदं). K4. 5 B D2. 4. 8–11 T1 G2 M वाक्यं (for वाच्यं). — ^{b}) D2 transp. भवता and श्रावितो. B2 यदिदं (for भवता). G3 (orig.) श्लाघ्यतो; G3 (*inf. lin.*) श्राव्यतो (for श्रावितो). M1. 3. 4 [ऽ]स्मि (for हि). Ś1 K1–3 तदहं श्रावितस्त्वया. — Dn3 reads 5^{cd} on marg. — ^{c}) K4 मे (for मां). D6 यद् (for तत्). D2. 5. 6 ब्रह्मन् (for सर्वं). B1 D9 कृतं च भवता सर्वं (= 3^{c}); D4 न मंत्रिणा हि तत्सर्वं; S (T4 om.) नाभि(M3 °ति)नंदामि तत्सर्वं. — ^{d}) D4 मुमूर्षुम्; S (except M1) मुमूर्षुर्. Ś1 K1 भैषजं. D2. 5. 6 प्राणान्संत्यज्य युध्यतां (D5 °ता) (= 3^{d}).

6 D1 om. 6 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K3 ते तु; K4 हंत; Dn हेतुः (for हेतु-). Ś1 K1 lacuna for कारण. D10 -संयुक्तो. M1 हेतुभिश्च समायुक्तं. — ^{b}) G2 भीष्माद् (for हितं). — ^{d}) T4 G2. 3 विप्राद्य (for °ग्र्य).

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K2 राज्य-; K4 राष्ट्राद्; D4 T3. 4 G M राजा (for राज्याद्). K4 Dn D5. 6. 8. 10. 11 विनिःकृतो (for °निकृतो). T1. 2 बहुविप्रकृतोऽस्माभिः. — ^{b}) D4 सोस्मान्तु; G3 सोस्मान्वि- (for सोऽस्मासु). — ^{c}) B Dn D1. 2. 4–6. 8. 9 T3 G M -द्यूतेन (for °ते च). B2 नृपतिभिर् (hypermetric). T4 अक्षद्यूते नरपतिं. — ^{d}) D4 T1–3 G M जित्वा (D4 °तं;

C. 9. 245
B. 9. 5. 7
K. 9. 4. 8

अक्षद्यूते च नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाधनः ।
स कथं मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ॥ ७
तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्म विरोधितम् ।
स च मे वचनं ब्रह्मन्कथमेवाभिमंस्यते ॥ ८
विललाप हि यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ ९
एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यं प्रति संहतौ ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥ १०
स्वस्रीयं च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः ।
कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥ ११
अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः ॥ १२
मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः ।

M °तो) राज्यं ; T4 निर्जित्वाहं (for जितोऽस्माभिर्). K4 D1. 2. 4. 5 T3. 4 G2 M **Ca** महाधनं ; B1 °बल: ; Dn2 °धनु: ; T1. 2 G1. 3 महद्धनं (for महाधनः). **Ca** cites जितोऽस्माभिर्महाधनः as साधीयान् पाठः. — f) K3 Dn D2 च ; K4 D1. 5 हि (for तु).

8 a) Dn1 M3. 4 यथा (for तथा). Ś1 K1. 2 G1 दूत्येन ; Dn2 D4. 9 दैत्येन ; G2. 3 द्यूतेन (for दौत्येन). Dn संतप्तः ; D4 संप्राप्तं ; D6 च प्राप्तः. — b) D4 कृष्णं. D4 रतं ; D6 नरः (for रतः). — c) Ś1 K1. 3 प्रलुब्धश्च ; K5 विप्रब्धश्चो (sic) ; B D3. 8. 9. 11 विप्रलब्धो ; Dn D6 स विगो(Dn1 हि गो)प्ता (D6 °प्तो) ; D1 विगोपितो ; D2 विप्रलब्धो न (hypermetric) ; D4 प्रलब्धं च ; D5 स गोपितो ; T4 प्रलप्य च (for प्रलब्धश्च). D4 हृषीकेशं. — d) K3 B1. 3–5 D8. 10. 11 [अ]-विचारितं (D10 °ते) ; K5 D3 निवारितं ; B2 [अ]धिवारितं ; Dn1 विरोधनं ; D9 [अ]विभावितं ; T3 विशोधितं (for विरोधितम्). Ś1 K1. 2 तच्च वर्मावि(K2 °र्मं वि)दारितं ; K4 तत्र धर्मविदारितं ; D1 सभामध्ये मया स्वयं. — e) K4 स क्षमेद् ; D3 सर्वं मे ; T G स हि मे (for स च मे). — f) Dn D1. 2. 5. 6 अद्य (for एव). K3 B2 Dn D1. 2. 4–6. 10 T2 M2 -मन्यते ; K4 -मंस्यसे ; B1. 3–5 D8. 9 -पद्यते (for -मंस्यते).

9 a) K3–5 B2 D1. 3. 10. 11 S च (for हि). — b) Ś1 K1. 2 समीयुषी. D1 ह्रियमाणांशुकैर्विना. — c) K4 S (except T4 G2) तन्न (by transp.) ; D4 नैतन्. Ś1 K1. 2 न तद्दर्शयते कृष्णे ; D3 न च तन्मर्षयेत्कृष्णो. — d) Ś1 K1. 2 स राज्य- (K2 °ज्यं) ; D8 न राज- ; T4 G2 राज्यस्य (for न राज्य-). Ś1 K1 यथा (for तथा).

10 a) T1. 2 -प्राणौ (T2 °ण-) हि तौ (for -प्राणावुभौ). — b) K4 M1 प्रीति- ; B2 Dn3 D3. 10. 11 M2 अभि- ; D4 व्यभि- (for प्रति). K4 B2 Dn1 D1. 4–6. 9. 10 S संहितौ (M2 °ते) ; D11 °श्रितौ (for °हतौ). — D1 om. 10cd. — c) G1. 3 शांतम् (for श्रुतम्). Ś1 K1. 2. 4 T1. 2 अस्माभिर् (for एवासीद्). D4 यन्मया कृतमेवासीद्. — d) B1 D8 सद्यः ; D3. 10 अथ (for अद्य). Ś1 K1. 2 पश्यसि. D4 मत्प्रभो ; T3 यत्प्रभो ; T4 स प्रभो ; G2 तं कथं (for तत्प्रभो).

11 a) Ś1 K1. 2 T2 स्वस्रेयं ; D10 स्वश्रीयं ; M1 स्वास्त्रियं ; **Cn** स्वस्रीयं (as in text). K3. 5 D2. 3. 10. 11 नि- (for च). Dn D1. 2. 5. 6 T G दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — b) D1 श्वसिति ; D2 T2 स्वपति ; D4 स्मरति ; D9 स्वस्थिति (sic) (for स्वपिति). — D1 om. 11cd. — c) D2 कृतागसा. — d) Dn D2. 5. 6 मदर्थं च ; D3 स तमर्थं ; D8 संसदर्थं ; T1. 2 स मदर्थें ; T3. 4 G M1 हितं मे स (for स मदर्थं). D4 T3. 4 G M चरेत् ; T2 भवेत् (for क्षमेत्).

12 b) D4 T4 G2. 3 M2–4 शमं (for शर्म). — D1 om. 12c–13b. — c) Dn1. n2 D2. 5. 6 कथं स (by transp.). K3 मयि ते ; T4 मे हिते (for मद्धिते). D4 युक्तं (for यत्नं). D3 स कथमपि यत्नं हि. — d) D6 न करिष्यति ; M3 प्राक° (for प्रक°). K1 याचतः ; T2 याचितं (for याचितः). K2 करिष्यति हि याचितः ; G1. 3 पार्थः कुर्याद्द्विजोत्तम.

13 D1 om. 13ab (cf. v. l. 12). — c) K4 Dn3 तेनाग्रं ; D2 स्वेनाग्रे (for तेनोग्रं). D1 प्रतिज्ञा भीमसेनेन ; T4 G °ज्ञां कथमव्यग्रां ; M1 °ज्ञां कृतवानुग्रां. — d) Ś1 K1 भज्ये** ; K2–5 B2 D3 भज्येतापि ; D10 भज्यतोपि (for स भज्येत). K5 संशमेत् ; G1. 3 वा नमेत् ; M2–4 चान° (for संन°). B1. 3 D9 भज्येत न च संनमेत् ; B4. 5 भ(B5 भो)ज्येत न च स क्षमेत् ; Dn D2. 5. 6 स भ(D6 संभ)जेत नतद्विज(D2 न च द्विज ; D5 न वै द्विज ; D6 न तद्विजः) ; D1 मदर्थं या स्वयं कृता ; D4 स करिष्यति संगरे ; D8 भज्येत तनु च संलभेत् (hypermetric) ; T1–3 भग्नदर्पः (T2 भगदर्पं) कथं क्षमेत् ; T4 G2 सहते न च मां नमेत् ; M1 वधार्थं मम वीर्यवान्. ❀ **Cn** (reading नतद्विज) : नताः द्विजा येन स नतद्विजः ।

प्रतिज्ञातं च तेनोग्रं स भज्येत न संनमेत् ॥ १३
उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ ।
कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १४
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्यातां द्विजोत्तम ॥ १५
दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १६
तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः ।
न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते परंतपाः ॥ १७
यदा च द्रौपदी कृष्णा मद्विनाशाय दुःखिता ।
उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्तॄणामर्थसिद्धये ।
स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातना ॥ १८
निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ।
कृष्णायाः प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ १९
इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथंचन ।
अभिमन्योर्विनाशेन स संधेयः कथं मया ॥ २०

C. 9. 260
B. 9. 5. 22
K. 9. 4. 21

नता नम्रा द्विजा दन्ता यस्येति वा । ❀ — After 13, D1 ins.:

34* स हनिष्यति मां रुद्रहस्तेनापि हि रक्षितम् ।

14 D1 om. 14. — ^{a}) G2 भुजौ (for उभौ). Ś1 K1 T1. 2 च; K4 D4 T3. 4 G M1 तु; D3 om. (for तौ). D3 वच-; M1 बंध- (for बद्ध-). Dn Cn -निस्तृंशाव् (for -निस्त्रिंशाव्). — ^{b}) K5 D4. 5 आबद्ध-; M2–4 तौ बद्ध- (for चाबद्ध-). K4 D3. 4. 10 -कंटकौ; Dn D2. 5 -कंकणौ (for -कङ्कटौ). T G M1 कालाग्निसदृशद्युती. — ^{c}) D3–5 G3 -वीराव् (for -वैराव्). T1. 2 तु तौ (for उभौ). — ^{d}) Ś1 K1. 2 चापि (for अपि). K5 यमोजसौ (for °पमौ).

15 K4 om. 15^{ab}. — ^{a}) D10 वृषदुम्नः. — ^{b}) K2 D1. 3. 4. 9. 10 -वैरो; T4 G1. 3 -वीरौ (for -वैरौ). T4 G1 हि तौ; G3 ह तौ (for सह). — ^{c}) T4 G1. 3 कथं मम हिते यत्नं. — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रकुर्वेतां; K3 °र्वीत (for °र्यातां). K5 B2 D3. 10. 11 T1. 2 कुर्यातां द्विजसत्तम.

16 ^{a}) D8 यत्कृष्णां; D9 या कृष्णा; T3. 4 G कृष्णा च (for यत्कृष्णा). — ^{b}) M1 चैकवस्त्रा. D8 रजस्वलां. — ^{c}) Ś1 K1. 2 परिकृष्टा; B3 पराक्लिष्टा; B5 परिहृष्टा; D8 °कृष्णा (sic) (for °क्लिष्टा).

17 ^{a}) D8 विमनसा (for विवसनां). D6 दांतां (for दीनां). — ^{b}) Ś1 K1 स्मरन्; T2. 3 G2. 3 स्मरंते; T4 M1 स्मरंतो (for स्मरन्ति). Ś1 K1. 2 पांडवः; D4 पांडवं. — After 17^{b}, D1 ins.:

35* कृष्णः प्रत्यहमेवेदं वक्ति नाशे ममोदितः ।
तेषु जीवत्सु पार्थेषु तस्मिञ्जीवति केशवे ।
विनाशमेव यास्यामि स्वपापेनैव सानुजः ।

— D1 om. 17^{c}–25^{b}. T2 om. 17^{cd}. — ^{c}) K4 ते; T3 G1 M4 हि (for नि-). Ś1 K1. 2 शक्यः; G1 शक्ताः (for शक्याः). — ^{d}) K1. 2 D9 T4 संग्रामांते; K4 °मेति; G1 संश्रुतं ते; G3 संश्रुतास्ते; M2–4 संग्रामे ते (for °मात्ते). Ś1 K1. 2. 4 D4 परंतपः (K4 °प); Dn1. n2 D5. 6 °जयाः (for °तपाः).

18 D1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Ś1 K1–3 B1 G2 यथा; T1. 2 सदा (for यदा). M2–4 तु (for च). Ś1 K1–3. 5 D3 क्लिष्टा; D4 S (except T1) क्रुद्धा (for कृष्णा). — ^{b}) D6 मां (for मद्-). D4 S दीक्षिता (for दुःखिता). — D3. 10. 11 transp. 18^{cd} and 18^{ef}. — ^{d}) G1 अथ; M1 वृद्धि- (for अर्थ-). T4 G M -कारणात् (for -सिद्धये). T1–3 भर्तृभिः सहिता वने. — T4 G om. 18^{ef}. — ^{e}) K4 सततं; M1 निशि सा (for नित्यदा). T3 M2–4 स्थंडिले निशि (T3 किल) शेते वै (T3 सा). — ^{f}) Dn1. n2 यया (for यावद्). K3 B Dn3 D2. 5. 6. 8. 9. 11 T1 Ca यातनं; K4 पातनात्; K5 पातनं; Dn1. n2 T3 यातनां; D3 यायता (sic); T2 यापना; Cv यातना (as in text).

19 D1 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D4 विक्षिप्य. D10 निक्षिप्य मानदर्पंश्च; M1 निक्षिप्तमानदर्पा च. — ^{b}) Dn3 वासुदेवः (for °देव-). K4 -सहोदराः; Dn1 °दरः; Dn2. n3 D2. 5 Cn ससोदरः (for -सहोदरा). Ś1 K1. 2 वासुदेवस्य सा स्वसा. — ^{c}) Dn2 कृष्णायां; G1 कृष्णा यत् (for कृष्णायाः). K1 प्रेष्टवद्; K4 प्रेक्ष°; D2 प्रेक्ष्य° (for प्रेष्य°). K4 भूताः; T4 भूता; G1. 3 भीता (for भूत्वा).

20 D1 om. 20 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Dn वैरं; M1. 3. 4 सर्व-; M2 सर्वः; Cv सर्वं (as in text). K5 समुत्पन्नं; M1. 2 °न्नद्धो; M3. 4 °न्नद्धा; Ca (gloss: दीप्तं). v °न्नद्धं (as in text). — ^{b}) D8 तं; D6 om. (for न). Dn D2. 3. 6 T1–3 M1. 3 निर्याति; D8 निर्वात; Cv निर्वाति (as in text). — ^{c}) D2 विनाशे च (for °शेन). K5

C. 9. 260
B. 9. 5. 22
K. 9. 4. 22

कथं च नाम भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बराम् ।
पाण्डवानां प्रसादेन भुञ्जीयां राज्यमल्पकम् ॥ २१
उपर्युपरि राज्ञां वै ज्वलितो भास्करो यथा ।
युधिष्ठिरं कथं पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ २२
कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
कृपणं वर्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम् ॥ २३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया ।
न तु संधिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथंचन ॥ २४
सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ।
नायं क्लीबयितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः ॥ २५
इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः ।
प्राप्ताः क्रमश्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्ध्नि च स्थितम् ॥ २६
भृत्या मे सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः ।
यातानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् ॥ २७

संधेयः स (by transp.); G3 स संधेन. D3 च नः; T1. 2 भवेत्; G3 मम (for मया).

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K5 तु; D3 T1. 2 तु; D4 स (for च). D4. 10 T G M1 राजा (for नाम). D4 भुंक्ते मा; M1 भुंक्त्वेमां (for भुक्त्वेमां). M2. 4 कथं च भुक्त्वा राजेमां; M3 कथं च भूत्वा राज्ञेमां (sic). — ^{b}) K2 D2. 4. 8. 10 पृथिवी (sic). — ^{c}) G1 प्रभावेन (for प्रसादेन). — ^{d}) D4 न भुंज्यां; T1 न स भुंजे (hypermetric); T2 न भुंजे; T3. 4 G M संभोज्यं (for भुञ्जीयां). K4. 5 B1. 3–5 Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 भोक्ष्ये राज्यमकंटकं (K5 B1. 4. 5 D3. 8. 9 °मकलमषं; B3 °महं कथं).

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 17). — ^{a}) B1. 3–5 D3. 9 T3. 4 G M वै राज्ञां (by transp.); D4 वा राज्ञां; D5 हि राज्ञां. — ^{b}) K3. 4 B D3–11 T1–3 G1. 3 M2–4 ज्वलित्वा; D2 ज्वलितं; D3 ज्वलतो; D6 ज्वालितो; T4 ज्वलिता (for ज्वलितो). — ^{c}) Dn D2. 5. 6 दुःखाद् (for पश्चाद्). — ^{d}) Dn D2. 4. 5 -पश्यामि (for -यास्यामि).

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 17). — ^{a}) T1. 2 कथं भोगान्स्वयं भुक्त्वा — ^{b}) K4 D4. 9 दानांश्च; T G1. 3 M देयांश्च; G2 देयान्सु- (for दायांश्च). D2 T2 पुष्कलान्. — ^{d}) D4 कृपणं; T1–3 G1. 3 M2–4 कुनृपैः; T4 G2 कुरूपैः (for कृपणैः). M3 सर्व- (for सह).

24 D1 om. 24 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K4 Dn D2. 5 नाभिसू(Dn1. n2 °भू)यामि (for नाभ्यसू°). — ^{b}) M1 transp. उक्तं and स्निग्धं. D9 मुग्धं (for उक्तं). T1. 2 स्नेहाद् (for स्निग्धं). T1. 2. 4 G2 इदं; M2–4 अहं (for हितं). — ^{c}) D2. 11 ननु; D6 न हि (for न तु). D10. 11 सम्यग् (for संधिम्). — ^{d}) D4 प्राप्तं (for प्राप्त-).

25 D1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) K2 स्वनीतम्; D8 सुनीतिम्; D10 °नुतम् (for °नीतम्). T4 अपि (for अनु-). — ^{b}) D10 स्व-; T2 न (for सु-). Dn2 D3. 4 M4 परंतपः. — ^{c}) K1 B1. 3. 5 D9 T3 G1 M क्लीबायितुं. D1 युद्धमेकं हितं जाने. — ^{d}) K3 सः; K4 च (for नः).

26 ^{a}) G2 वै (for मे). — ^{b}) D2 दत्त्वा (for दत्ता). T1. 2 सर्वा च (for विप्रेषु). K4 B5 Dn1. n2 D3–5. 9 T1. 2 दक्षिणा. D1 दानं दत्तं द्विजातिषु; D8 विप्रहूताश्च दक्षिणाः (sic). — ^{c}) K3 D3 G1 प्राप्तः; K5 Dn T4 G3 M2–4 प्राप्त- (for प्राप्ताः). K1 om; K3 T1. 2 G1 क्रमः; K5 B Dn D2. 5. 6. 9–11 कामाः; D3 कामः; D8 कामां; G2 क्रमाः; M1 क्रमाच्; M2. 4 -कर्मा (for क्रम-). K3 श्रुत्वा; K5 श्रुतं; Dn D2. 5. 6 स्थिता (for -श्रुता). G2 भोगाः (for वेदाः). D1 प्राप्तकामः कृतो लोकः; D4 प्राप्ता मे क्रमशो वेदाः. — ^{d}) Ś1 K1. 2 चेष्टितं; K3 चेष्टतु; K4 चास्थितं; K5 Dn D5. 6 [अ]वस्थितं; D4 वा स्थितं; D8 न स्थितं; D9 चोत्थितं; T4 च स्थितिः (for च स्थितम्). D1 शत्रवोपि विटंबिताः.

27 D1 om. 27^{ab}. — ^{a}) M1 भृता (for भृत्या). D3 पुसुजास् (sic); D8 सुव्रतास्; M1. 3 °हृदस् (for °भृतास्). — ^{b}) K5 दीनाश्; T2 दिवश् (for दीनश्). K2. 4 Dn1. n3 D4. 5 T2. 3 M चाप्युद्धृतो; K5 D8 चाभ्युद्धृता; D2. 3. 10 °द्धतो; G2 चाप्याहतो (for चाभ्युद्धृतो). K4 [ऽ]र्जुनः; K5 D3 जनाः. — After 27^{ab}, N (except D1. 4; D7 missing) T1–3 ins.:

36* नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान्वकुमीदृशम् ।

[K5 B2 Dn D2. 3. 5. 8. 10 नोत्सहेयं; D6 T1–3 °हेहं; D9 °हेम (for °हेऽद्य). Dn3 T1–3 पांडवं (for °वान्).]

— ^{c}) K4. 5 B1. 3–5 Dn D1. 3. 4. 6. 8. 9. 11 T1. 2 G2 जितानि; Ca (gloss : प्राप्तानि) यातानि (as in text). — ^{d}) K5 D3 स्वराज्यं (for °ष्ट्रम्). K4 प्रति-; B2 परि- (for अनु-).

28 ^{a}) B1 T2 भुक्त्वा (for भुक्ताश्). D4 कामास् (for भोगास्). — ^{b}) D3 T2 त्रिवर्गाः; G2. 3 M1 स्त्रीवर्गः;

भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया ।
पितॄणां गतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥ २८
न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः ।
इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ २९
गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम् ।
अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३०
अरण्ये यो विमुञ्चेत संग्रामे वा तनुं नरः ।
क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३१
कृपणं विलपन्नार्तो जरयाभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३२
त्यक्त्वा तु विविधान्भोगान्प्राप्तानां परमां गतिम् ।
अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं सत्सलोकताम् ॥ ३३
शूराणामार्यवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
धीमतां सत्यसंधानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् ॥ ३४
शस्त्रावभृथमाप्तानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ।
मुदा नूनं प्रपश्यन्ति शुभ्रा ह्यप्सरसां गणाः ॥ ३५

C. 9. 275
B. 9. 5. 37
K. 9. 4. 37

Cn त्रिवर्गः (as in text). D1 साधितो; T2 सेविता (for सेवितो). — c) T G M1 मित्राणां (for पितॄणां). Dn D1–3. 5. 6 कृतम् (for गतम्). K3 गृहे यः क्षत्रियस्यापि (= [var.] 30a); K5 पितॄणां कृतमातृणां. — d) D1 क्षत्रधर्मोपि रक्षितः.

29 a) B3 transp. ध्रुवं and सुखम्. K4 B3 Dn D1. 2. 5. 6. 10. 11 [इ]ति (for [इ]ह). — b) K4. 5 D3. 10. 11 राष्ट्रं (for राज्यं). D4 जयः (for यशः). D1 कस्यापि च जीवने (submetric). — D1 om. 29c–30b. — c) K4 इति (for इह). D4 T3. 4 G2 M निधातव्या; G1 विचे° (for विधा°). — d) K4 युद्धान्न च; B5 युद्धेपि न (for युद्धेन न).

30 D1 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) M गेहे (for गृहे). K5 [ऽ]थ; D3 [ऽ]पि (for यत्). D4 M [आ]हुर् (for [अ]पि). T G वृथा च यत्क्षत्रियस्य. — b) K5 D10 मद्- (for तद्). K5 M1 हि गर्हितं; D4 T3. 4 G च कुत्सितं (for विगर्हितम्). — c) K2 स (for सु-). D9 अधर्मश्च पुमानेष. — d) Ś1 K1 lacuna; K2. 3 शूरस्य; K4 विशस्त्र-; K5 D3 यद्भवेन्; Dn यच्चैव; D4 विश्रसा (sic); D11 यल्लज्जा-; T1–3 विण्मूत्र-; T4 G M1 विप्रवन्; M2–4 वृथा च (for यच्छय्या-).

31 D1 om. 31. — a) K3. 4 B2 D3–5. 10. 11 T4 विमुच्येत; K5 °च्यंते; B1 °ञ्चं चेत्; Dn1 विमुंचंति; Dn2. n3 D6 विमुंचाति; D2 विमुंचामि. — b) D8 संग्रामेन. D2. 5 तनुर् (for °नुं). D4 त्यजेत्; T1–3 नृपः (for नरः). — c) K4 D6 शत्रून् (for क्रतून्). K4. 5 Dn1 आहत्य. — d) M2 मतिमानं (for महि°). D10 न (for स).

32 T4 om. 32ab. — a) D3 कृपणो. Ś1 K1. 2 प्रलपन् (for विल°). T1 चार्तो (for आर्तो). D4 कृपणं विलपत्याजौ. — b) K5 रत्नया (sic); D5 जराभिश्च (for जरया). D5 T1. 2 G1 च; T3 G2 [अ]पि; G3 स (for [अ]भि-). — cd) G1 म्रियेत. D3 तु सतां (for रुदतां). Ś1 K1. 3 नाम-; Dn D6 च कु-; D2 न कु-; T2–4 G स न (by transp.). D1 म्रियते पुरुषो भूमौ परं सुकृतवर्जितः.

33 D1 om. 33a–35b. — a) D3 T3 भुक्त्वा; M1 भुक्ता (for त्यक्त्वा). K4 Dn D2. 5. 6 च वि-; B3 वा वि-; D4 T G1. 3 M नाना- (for तु वि-). K1 योगान्; Dn D5. 6 लोकान् (for भोगान्). G2 त्यक्त्वा धनानि भोगांश्च. — b) Dn D2. 5. 6 प्राप्ता ये; D8 प्राणानां (for प्राप्तानां). D3 प्राप्तं च परमं यशः; G1. 3 प्राप्ता नः परमा गतिः. — c) K2 स्व-; B3 तु; Dn1 D4 स (for सु-). — d) K3 T3. 4 यत्सलोकतां; K4 न त्व°; K5 यत्र°; B D4. 8. 9. 11 शक्र°; Dn D2. 5. 6 T1. 2 G2 M Cn तत्स° (for सत्स°).

34 D1 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) Dn1 अर्थ- (for आर्य-). Dn D2 -चित्तानां; T4 -वृद्धानां (for -वृत्तानां). — b) T4 कथमेषु (for संग्रा°). D4 [अ]पलायिनां; M4 [अ]नुवर्तिनां (for [अ]नि°). — K3 om. (hapl.) 34cd. — c) T4 ससर्व- (for धीमतां). — d) K4 कुरु- (for क्रतु-). B5 D10 -यायिनां (for -याजिनाम्).

35 D1 om. 35ab (cf. v. l. 33). — a) Ś1 K1 शास्त्रावभृथम्; K2 शास्त्रवत्पथम् (for शस्त्रावभृथम्). K3. 5 B Dn D2. 5. 6. 8–11 Ca शस्त्रावभृथपूतानां; D3 °भूज्ञानां (sic); D4 °यूच्छानां (sic); T1. 2 °मज्जानां; T4 °मानानां; G1. 3 °मग्नानां. — b) T G1 ध्रुवो. K2 वासं. B त्रिपिष्टपे; Cn त्रिवि° (as in text). — After 35b, Ś1 K1. 2 read 37ab, while M1 ins. 38*. D3 G1. 3 om. (hapl.) 35c–36d; B1 reads the same on marg. K3 reads 35cd after 36. — c) B3 यदा (for मुदा). Ś1 K1. 2 प्रपद्यंते; K3 °श्यंते; K4 °त्स्यंते; D4 प्रदश्यंति; T4 G2 प्रवेक्ष्यंति; M1 प्रवक्ष्यंति (for प्रपश्यन्ति). — d) K4 योधा हि; K5 B D1. 2. 6. 8. 10. 11 युद्धे हि; Dn D5. 9

C. 9. 276
B. 9. 5. 38
K. 9. 4. 38

पश्यन्ति नूनं पितरः पूजिताञ्शक्रसंसदि ।
अप्सरोभिः परिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ३६
पन्थानममरैर्यातं शूरैश्चैवानिवर्तिभिः ।
अपि तैः संगतं मार्गं वयमप्यारुहेमहि ॥ ३७
पितामहेन वृद्धेन तथाचार्येण धीमता ।
जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ३८
घटमाना मदर्थेऽस्मिन्हताः शूरा जनाधिपाः ।
शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ३९
उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः ।
त्यक्त्वा प्राणान्यथान्यायमिन्द्रसद्मसु धिष्ठिताः ॥ ४०
तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।
संपतद्भिर्महावेगैरितो याद्भिश्च सद्गतिम् ॥ ४१

युद्धेषु; T1.2 योधान्हि; T4 G2 शुभ्रा च; M1 शुद्धाश्च (for शुभ्रा हि). — For 35^{cd}, T3 subst.:

37* मृधे तनुत्यजो योधान्प्रेक्षन्त्यप्सरसां गणाः ।

while M2–4 subst.: M1 ins. after 35^{b}:

38* नूनं मुदोपतिष्ठन्ति स्वर्गे तानप्सरोगणाः ।

[M3 °गणान्.]

36 D3 G1.3 om. 36 (cf. v. l. 35). B1 reads 36 on marg. — ^{a}) D4 पितरं. — ^{b}) K4 B2 Dn D8 T1.3.4 G2 M3.4 पूजिताः. K2 शतक्र (sic); K3.5 B1.3–5 Dn D2.5.6.8–11 T1.2 सुर-; D1 नृप-; M2–4 क्षत्र- (for शक्र-). D4 M1 -सद्मनि (for -संसदि). — D1 om. 36^{c}–37^{d}. — ^{c}) K4 D6 T G2 परिवृता; D4 °वृत्तं (for °वृतान्). — ^{d}) D4 मोदमानं; T1.3.4 G2 °मानास्. B (except B3) त्रिपिष्टपे. — After 36, K3 reads 35^{cd}, while K5 reads 38^{c}–39^{d}.

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 36). K3 om. 37^{ab}; Ś1 K1.2 read 37^{b} after 35^{b}. — ^{a}) Ś1 K1.2 समरैर्; K4 Dn D2.5 अपरैर्; D4 समरे (for अमरैर्). K1.2 B (except B5) D2–4.11 T3.4 G2 यांतं; G1.3 प्राप्तं; M3.4 युक्तं; Ca यातं (as in text). T1.2 पंथानमाकुलं सर्वे. — ^{b}) S चापि (for चैव). K2.4 [अ]नु- (for [अ]नि-). — ^{c}) Ś1 K1–3 शूराणां; K4 D10.11 अपि तत् (for अपि तैः). K2 संगते. K3 मार्गे. D3 G1.3 अपि तैः संगमा- (G3 °ता)र्थं किं (D3 च); M2–4 साधुभिर्य(M2 °भिः स)द्गतं मार्गं. — ^{d}) Ś1 K1 T2 अद्य; K2.3.5 B D3.6.8.9.11 T1 अधि (for अपि). Dn D2.5 अतियामहे; D4 आरुहामपि.

38 For the sequence in K5, cf. v. l. 36. — ^{a}) Dn1 वृत्तेन (sic); D1 द्रोणेन; T4 G1.3 च तथा (for वृद्धेन). — ^{b}) D1 वृद्धाचार्येण; D3 तथा द्रोणेन (for तथाचार्येण). T4 G1.3 आचार्येण च धीमता. — ^{c}) D8 जयद्रथश्च कर्णश्च. — ^{d}) K5 यथा (for तथा). D8 तथा दुःशासनश्च वै; T1.2 °सनादिभिः. — After 38, D1 ins.:

39* सार्धं दुर्योधनः स्वर्गे खेलतां युद्धपातितः ।

39 For the sequence in K5, cf. v. l. 36. D1 om. 39–41. — ^{a}) Dn D2.6 युध्यमाना (for घट°). D4 मदर्थस्य; T3 मृधे तस्मिन् (for मदर्थेऽस्मिन्). — ^{b}) Ś1 Dn1.n3 D4.6.7 T1.4 G3 नराधिपाः; Dn2 **धिपाः (for जनाधिपाः). — ^{c}) D4 क्षरंति (for शेरते). B5 लोहितांगाश्च; Dn1.n2 D2.5.6 लोहिताः शूराः; T4 लोहितार्द्रांगाः. — ^{d}) Dn3 D2.3.10.11 T3 संग्रामे; D8 पृथिवीं (for पृथिव्यां). D2 -वीक्षिताः; D3–5 T2 -विक्षिताः; G2 -पीडिताः (for -विक्षताः).

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{a}) T1.2 नानाशस्त्रभृ(T1 °वृ)ताः शूरा. — T4 om. (hapl.) 40^{b}–42^{a}. — ^{b}) K5 corrupt. D9 M1.3.4 यथोक्तं (for °क्त-). — ^{c}) Ś1 K1.2 T2.3 यथान्याय्यम्; D4 °नाद्यम् (sic) (for °न्यायम्). — ^{d}) Ś1 K1–3 इंद्रवेश्मसु; K4 G2 M4 °सद्मनि; K5 °सश्रसु (sic); D8 °संबंध-; T1.2 इमे सम- (T1 °मि)ति-; G1 अस्मिन्नोषेण; G3 अस्मिन्संख्येत (sic); M1 रणभूमिषु (for इन्द्रसद्मसु). Ś1 K1.2 वेष्टिताः; K3 B1.4 D8 विष्ठिताः; K4.5 D4 [अ]धिष्ठिताः; S (except M2; T4 om.) शेरते (for धिष्ठिताः). B5 इंद्रं च अनुधिष्ठिताः; Dn1 इंद्रसद्ममधिष्ठिताः.

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 39). T4 om 41 (cf. v. l. 40). — ^{a}) Ś1 K3.5 B (except B2) D2.3.10.11 T3 G2 तैः स्वयं; T1 स्वैरयं; T2 G1.3 स्वैरं सं- (T2 च) (for तैस्त्वयं). B2 D4.8 T1.2 G1.3 M चरितः; Dn D5.6 गमितः; D3 परिचितो (hypermetric) (for रचितः). K5 D3.10.11 G2 मार्गो (for पन्था). — ^{b}) B5 दुःखमो (sic); D4 सुगमो (for दुर्गमो). B4.5 Dn D2.5 [ऽ]पि (for हि). Ś1 K1–3 स्वयं; K4 B D8.9 सुखं (for पुनर्). — ^{c}) Dn D5.6 ज्ञानव(Dn1 °वि-; D5.6 °म)द्भिर् (for संपतद्भिर्). K5 om.; Dn D4.6 T1 महाभागैर् (for °वेगैर्). — ^{d}) M3 यातं (for इतो). Dn याताश्च; D4 यांति हि; D5.6 यातश्च; T1.2 याताः सु-; T3 G M1–3 यास्यामि; M4 याता हि (for याद्भिश्च). K3 संगतः;

ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
ऋणं तत्प्रतिमुञ्चानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४२
पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितामहान् ।
जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ४३
कीदृशं च भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।
सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४४
सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम् ।
सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४५

एवं दुर्योधनेनोक्तं सर्वे संपूज्य तद्वचः ।
साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संबभाषिरे ॥ ४६
पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४७
ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ४८
आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।
अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम् ॥ ४९

C. 9. 289
B. 9. 5. 51
K. 9. 4. 51

Dn2. n3 M3 तद्गतिं; D6 संहति: (for सद्गतिम्). K4 अभियाद्भिरसद्गतिं; K5 यथो तत्र तु याजिनः; B D2. 3. 8–11 यास्यन्निरिह सद्गतिं (B1 D2. 3. 9. 11 संगतिं; D10 सहति [sic]).

42 T4 om. 42^a (cf. v. l. 40). K5 om. 42–44. — ^a) D1 मदर्थे ये (by transp.); D4 यैर्मदर्थे; T2. 3 G M मदर्थं ये. G3 महा- (for हताः). — ^b) T1. 2 अनुत्तमं (for °स्मरन्). Dn D2. 5. 6 ते गतास्त्रिदिवं ध्रुवं; D1 तेपि त्रिदिवमागताः. — D1 om. 42^cd. — ^c) Dn1 T2 रणं; D6 G3 रणे; D8 क्षणं (for ऋणं). T2 G1. 3 तं; T3 G2 च (for तत्). Ś1 K (K5 om.) B2 Dn D2–6. 10 -मुंजानो; B1 -मुंचामि (for -मुञ्चानो). — ^d) Dn D2. 5 राज्यम(D5 °ज्ये म)तिम् (for राज्ये मन). K4 Dn D2. 3. 5 T2 आददे. D4 न राज्ये मनसादधे.

43 K5 om. 43 (cf. v. l. 42). Dn1 om. 43. — ^a) K3. 4 Dn2. n3 D3. 4. 6. 9–11 S घातयित्वा (for पात°). D1 स्वमित्राणि (for वयस्यांश्च). — ^b) D1 T3 G M2–4 अपि; T4 पुत्रान् (for अथ). D1 च सोदरान्; D4 T3. 4 G M पितॄनपि (for पितामहान्). — ^c) T G परि- (for यदि). D3 नेक्षेयं; D4 रक्षेहं (for रक्षेयं). — ^d) M1. 2. 4 मा (for मां). Dn2. n3 गर्हते (for °येद्).

44 K5 om. 44 (cf. v. l. 42). D1 om. 44–45. — ^a) T3. 4 G2. 3 ईदृशं. K2 om.; B1. 3. 5 Dn1. n3 D5. 6. 8 तद्; D4 वा; T3. 4 G मा (for च). — ^c) D4 राजभिश्; D10 G2. 3 M1 स(D10 सु)खीभिश् (for सखि°). K3 D11 विशेषेण (for सुहृद्भिश्च).

45 D1 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^b) M1 परिक्षयं (for पराभवम्). — ^c) D4 T G M1. 2. 4 हतः; M3 पुनः (for ततः). K5 स्वर्गे; Dn3 सर्वं (for स्वर्गं). — ^d) Ś1 K1 तम्; D8 तदा (for तद्). Dn1 D9 प्राप्स्यामि तदनन्यथा.

46 Before 46, T G ins. संजयः. — ^a) D9 एतद् (for एवं). K2 D4 G [उ]क्ते; K5 B3. 5 D2. 3. 8 T4 [उ]क्ताः (for [उ]क्तं). — ^b) K4 D9 T1. 2 सर्वं (for सर्वे). — For 46^ab, M2–4 subst.:

40* तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य सत्त्वयुक्तस्य भाषितम् ।

— ^c) D10. 11 T4 G2. 3 M2–4 राजानः. — ^d) Dn3 D2 संविभाषिरे; D4 तं बभा°; M3 समभा° (for संबभा°).

47 D1 om. 47^ab. D4 S repeat 47^ab after 50^b. — ^a) K4 B3 अमृष्यंतः; Dn1 D2 अशोचंत (for °चन्तः). D4 (both times) पराजयं तं शोचंत. — ^b) K5 T2 (first time) -चिंताश्; T4 (first time) -यत्नाश्; T4 (second time) -कृत्याश् (for -चित्ताश्). Ś1 K1. 2 पराक्रमे; D4 (second time) च संयुगे; S (second time) च योधने (for च विक्रमे). — ^c) B (except B2) D8. 9 वि-; Dn D1. 2. 5. 6 ते (for सु-). K5 T1. 2 -निष्ठिता (for -निश्चिता). Dn1 युद्धे (for योद्धुम्).

48 ^a) D1 सर्वे; D5 (before corr. as in text) तदा (for ततो). B5 समाश्वस्य. K5 D3 वाहनानि समासाद्य (K5 °साचाभि [sic]); T1. 2. 4 G समाश्वास्य च राजानं. — ^b) D1 वीरा; D4. 10 सर्व- (for सर्वे). K5 D4 युद्धाय (for °भि-). D4. 9 -नंदिताः; D8 -नंदत (for -नन्दिनः). — ^c) K3. 4 वने; D4 समे; T1 पुरो; T2 पुरा; T3 पुनर्; T4 G1. 3 ऊन-; G2 अथ; M2. 3 उभे; M4 शुभे (for ऊने). Ś1 K1–3 Dn2. n3 D2. 6 द्वे (for द्वि-). T2–4 G2 -योजनं; M3 -योगिने (sic) (for -योजने). — ^d) K1. 3 D3 प्रत्य(K3 °ति)तिष्ठंति; D1. 6 प्रतितिष्ठंत. D5 प्रतिष्ठंति सकौरवाः.

49 D1 om. 49^ab. — ^a) Ca (gloss: निरावरणे) प्राकाशे (for आ°). B5 विक्रमे; T4 विभ्रमे (for विद्रुमे).

C. 9. 290
B. 9. 5. 52
K. 9. 4. 52

तव पुत्राः कृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।
पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।
सर्वे राजन्यवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

संजय उवाच ।
अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः ।
सर्व एव महाराज योधास्तत्र समागताः ॥ १
शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ २
सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् ।
जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ॥ ३
रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः ।
नालभञ्शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४
तेऽब्रुवन्सहितास्तत्र राजानं सैन्यसंनिधौ ।

M2–4 मुख्ये (for पुण्ये). — ^{b}) D3.9 प्रस्थो; D4 पृष्ठे (for प्रस्थे). Dn D6 हैमवतः; D5 हेम° (for हिम°). — ^{c}) Hypermetric. D3 अरुणं; D8 आरुणां; T3 G2 पूर्णां (for अरुणां). — ^{d}) D8 ययुः (for पपुः). B2.5 D6 संस्थश्; B3.4 सस्यश्; Dn सुस्थाश् (for सस्नुश्). K3 D1 ते जलं; D10 M तज्जले (for तज्जलम्).

50 D1 om. 50. — ^{a}) K4 B D2.4–6.8.11 पुत्र-; Dn3 पुत्रः; T1.2 वत्साः (for पुत्राः). — ^{b}) K4 D10 संन्यवर्तंत; Ca पर्य° (as in text). D9 ते जनाः; T1.2 भारत (for ते ततः). D3 संन्यवर्तांततो यतः (sic); D4 तत्रावसंत ते पुनः. — After 50^{b}, D4 S repeat 47^{ab}. — ^{d}) Dn D2.5.6 अन्योन्यं च; T4 G2 ते चान्योन्यं (for अन्योन्येन). Ś1 पुरस्तदा; K4 परंतप; B1 T1.2 पुनः पुनः; T3 पुनस्तथा. — B4 damaged for 50^{ef}. — ^{e}) D9.10 सर्वं- (for सर्वे). K5 Dn2.n3 D6 प्रवर्तंत (for न्यव°). — ^{f}) Dn D2.3.5 -नोदिताः (for -चो°).

Colophon: D7 missing. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 T1.2.4 G दुर्योधनवाक्यं; D2 संजयवाक्यं; M3 दुर्योधनव्यवसायः; M4 दुर्योधनमरणव्यवसायः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D11 5; D1 S 4 (as in text). — *Śloka no.:* K5 49; Dn 50; D2 81 (sic).

5

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 D1 om. 1^{ab}. — ^{a}) T1.2 तथा (for अथ). K4 Dn3 D2.4.6 M3 है(D4 हे)मवतः; T2 हिमवतः. K4 D4 T3.4 G पृष्ठे (for प्रस्थे). — ^{b}) B (except B5) Dn D2.5.6.8 M3 स्थिता. T3 युद्धाय (for युद्धाभि-). — ^{c}) K2 महारथा; K3 D6.10.11 °योधास्; Dn1 °राजन् (for °राज). — ^{d}) K3 D6.10.11 तत्र तत्र; D4 योद्धारस्ते (for योधास्तत्र). S (except T1) यो(M1.2.4 यौ)-धास्ते पुत्रमब्रुवन्.

2 ^{b}) K3 D4 महाबलः; K4 [अ]पि सौबलः; D5.9 महारथाः (for °रथः). — K5 om. 2^{cd}.

3 ^{a}) K2 स्वषेणो; K3.4 Dn D2–5 सुखेणो (D3.4 °नो); D8 सुषेनो. D8 -नेमिश्च (for -सेनश्च). — ^{b}) Ś1 K1–3 वृष-; K4 M धृष्ट-; Dn D1.2.5.6 वसु-; D10 जय-; T2 भृत- (for धृत-). — D1 om. 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) K4.5 B1 D8.9 जयसेनश्च; Dn D2.5.6 जयात्मा-(D5 °त्म)नश्च; T2 जयत्सेनस्य; T3 एते नृपाश्च (for जयत्सेनश्च). D3 [ए]व राजा; D4 राजा वै; T3.4 G राजानम् (for °नस्). M जयत्सेनोश्वसेनश्च. — ^{d}) D3.4 तां (for ते). Dn D2 चाति-; D8 रात्रीर् (for रात्रिम्). K3 D3.4.10 उखितास्; Dn1 -प्रथि°; Dn2 D2.5 -मथि° (for उषि°). D5 तथा (for ततः). S (except T1.2) इदं (M सर्वे) वचनमब्रुवन्.

4 D1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D4 मत्वा कर्णं हतं वीरं; M1 महारथे हते कर्णे. — ^{b}) D8 corrupt. T G1.2 जयकाशि(G2 °कांक्षि)भिः; Cn. v जितकाशिभिः (as in text). — ^{c}) B5 D2.8 नालभत्; Dn2.n3 नालंभंश् (for नालभञ्). Dn चैव (for शर्म). B1.5

कृतयत्ना रणे राजन्संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ५
कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि ।
येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६
ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम् ।
सर्वयुद्धविभागज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७
स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियंवदम् ।
व्याकोशपद्माभिमुखं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८
स्थाणोर्वृषस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः ।
पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसम् ॥ ९
जवे बले च सदृशमरुणानुजवातयोः ।
आदित्यस्य त्विषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ १०
कान्तिरूपमुखैश्वर्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसोपमम् ।
काञ्चनोपलसंघातैः सदृशं श्लिष्टसंधिकम् ॥ ११
सुवृत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं स्वङ्गुलीनखम् ।

C. 9. 303
B. 9. 6. 12
K. 9. 5. 12

$D_{2.3.5}$ पुत्रो; D_8 पुत्राद् (for पुत्रा). —[d]) D_8 गिरं. D_4 हैमंते गाश्च दुर्बलाः.

5 [a]) D_4 अब्रुवन् (for तेऽब्रु°). M_1 सखितास् (for सहि°). K_2 वीरा (for तत्र). —[b]) T_2 राजानः (for °नं). $D_{10.11}$ शल्य- (for सैन्य-). D_4 राजानं गिरिमूर्धनि. — D_1 om. 5^{cd}. —[c]) Dn_2 कृतयत्नो; Dn_3 °यत्नौ; D_3 °लया; T_2 °यात्रा (for °यत्ना). D_9 कृतवर्मा यत्ना राजन् (sic). —[d]) Dn_{1}, n_2 $D_{2.6}$ ततः (for तदा). D_4 संपूज्य च यथाविधि.

6 [a]) K_2 -प्रणीतारं. — D_1 om. 6^c–17^f. —[c]) Dn_1, n_2 $D_{2.6}$ $T_{1.2}$ सेनाभिगुप्ताः (for येनाभि°). B_1 समरे; D_{10} समे (sic); $T_{1.3}$ G_2 योत्स्याम; T_2 यास्याम; G_3 M_1 योत्स्यामो (for संग्रामे). T_4 सेनायामभिगुप्तायां. —[d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ जयामासुहृदो; K_5 $D_{2.9}$ $T_{2.4}$ $M_{1.3}$ जयेम (K_5 °न) सु°; D_4 जयेमासुहृतो. D_{10} युधि (for वयम्). D_3 जयेमाशु हृदोपमं.

7 D_1 om. 7 (cf. v. l. 6). —[a]) D_6 दुर्योधनं. D_{10} ष्ठित्वा (for स्थित्वा). —[b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2. n_3 D_{10} रथं; S रणे (for रथे). $K_{4.5}$ $D_{3.4}$ M रथवरोत्तमे ($K_{4.5}$ °मः). —[c]) D_6 सर्वें (for सर्व-). T G -सत्त्व- (for -युद्ध-). K_3 B Dn_3 $D_{8.9.11}$ -विभावज्ञम्; D_4 -विभागज्ञः (for °ज्ञम्). —[d]) Dn T G M_1 रणे; $D_{2.5}$ भुवि (for युधि).

8 D_1 om. 8 (cf. v. l. 6). —[a]) D_4 T_4 corrupt. B_2 शृंगं; Dn_1. n_2 $D_{2.6}$ शृंग-; Dn_3 $D_{3.9}$ स्वंग-; D_{10} स्वस्वंग (sic) (for स्वङ्गं). K_3 $D_{5.8}$ प्रच्छिन्न-. K_4 सुगुप्तभिन्नशिरसं; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M स्वां(M_3 स्वं)गप्रच्छादि($T_{1.2}$ °च्छिन्न)शिरसं; T_3 G_2 स्वप्रभाच्छादितदिशं. —[b]) D_4 कंबूग्रीवं. G_2 रणप्रियं (for प्रियंवदम्). —[c]) K_4 आकाश-; K_5 आकोष-; B_1 व्याकोष-; Dn_1 व्याक्रोशत्; D_3 अकोष-; T_4 G_3 व्याक्रोश-; G_2 व्याकोच- (for व्याकोश-). K_5 B D (except D_4; D_1 om.; D_7 missing) -पद्मपत्राक्षं (for -पद्माभिमुखं). —[d]) T_3 व्याघ्राभं (for व्याघ्रास्यं). K_5 B_1 Dn $D_{5.6}$ मेघ- (for मेरु-). $T_{1.2}$ मेरुमंदरगौरवं.

9 D_1 om. 9 (cf. v. l. 6). —[a]) $T_{1.2}$ शंभोर् (for स्थाणोर्). D_9 रुद्रस्य (for सदृशं). D_4 वृषस्य सदृशं स्थाणोः. —[b]) $K_{2.3}$ स्कंद- (for स्कन्ध-). B_2 -गतिं (for -गति-). K_3 $B_{1.3}$ $D_{8.9}$ T_4 G_2 -स्वनैः; B_2 वलैः; Dn_1 -स्वरत्; Dn_2. n_3 -स्वरं; D_4 स्वरे (for -स्वरैः). —[c]) $Ś_1$ K_{1-3} प्रज्ञा-; D_9 पुच्छ-; T_{1-3} मुष्टि-; T_4 पुष्टं (for पुष्ट-). D_4 -श्लिष्टायुत-; T_3 -शिष्टायत- (for -श्लिष्टायत-). K_4 जुष्टक्लिष्टायतभुजं. ❀ **Ca**: श्लिष्टेति पाठश्चिन्त्यः। ❀ —[d]) D_{10} सुविस्तीर्णं. Dn $D_{2.5.6}$ -महोरसं; D_8 -वनेपसं (sic); $D_{10.11}$ -वरोरसं (for -घनोरसम्). D_4 सुविस्तीर्णोरुवक्षसं; D_9 सुविस्तीर्णायतोरसं; S सुविस्तीर्णो(G_2 °प्रसन्नो)रसं शुभं.

10 D_1 om. 10 (cf. v. l. 6). —[a]) $Ś_1$ K_1 जले बले; K_5 B_2 $D_{3.10.11}$ T_3 G_2 M बले जवे (by transp.). D_4 सदृशः. K_2 D_5 जवे (D_5 °ये) बलेन सदृशम्. —[b]) D_9 corrupt. —[c]) B Dn $D_{2.5.6.8-11}$ T_1 G_1 [अ]र्चिषा (for त्विषा). D_{10} तुल्यो. —[d]) K_5 चोसिनसा (sic); $D_{3.4}$ वोश° (for चोश°). D_3 सतं (sic) (for समम्). K_{1-3} बुद्ध्या चोश(K_1 °स)नसोपमं.

11 D_1 om. 11 (cf. v. l. 6). K_3 om. (hapl.) 11^{ab}. —[a]) K_2 $B_{3.5}$ $D_{2-4.8}$ T_4 M **Ca** -सुखै(D_3 °षै)श्वर्यैस्; Dn -सु(Dn_2 -मु)खैश्वर्य-; $D_{10.11}$ -मुखैश्चैव; T_3 G_2 -बलैश्वर्यैस् (for -मुखै°). —[b]) $K_{4.5}$ B Dn D_{2-6}, $_{8-11}$ $T_{1.2}$ चंद्रमसा समं (T_2 °मः); T_3 °सोपमा (for °सोपमम्). M_1 चंद्रेंद्रधनदोपमं. —[c]) D_3 कांचनौलक्ष- (sic); $D_{4.10}$ $T_{1.2}$ °नोत्पल-; **Ca** °नोपल- (as in text). D_8 -संधामैः; S **Ca** -संघात- (for -संघातैः). —[d]) M_3 -सदृश- (for °शं). D_4 श्लिष्टसंधितं; $T_{3.4}$ G M श्लि(M_1 क्लि)ष्टसंधिनं; **Ca** °संधिकम् (as in text).

12 D_1 om. 12 (cf. v. l. 6). —[a]) K_5 सुवृतोनु-; Dn_1 D_4 सुवृतोरु-; D_3 सुवृत्तानु- (for °त्तोरु-). G_3

C. 9. 303
B. 9. 6. 12
K. 9. 5. 12

स्मृत्वा स्मृत्वैव च गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्मितम् ॥ १२
सर्वलक्षणसंपन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ १३
दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेद तत्त्वतः ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्सम्यगाख्यानपञ्चमान् ॥ १४
आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः ।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥ १५
तमप्रतिमकर्माणं रूपेणासदृशं भुवि ।
पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ।
तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ १६
यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ।
गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ।
भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ १७

द्रौणिरुवाच ।

अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ १८

-घटी- (for -कटी-). Dn2 -संधं; Dn3 -जंघा; D5 -जंघे (for -जङ्घं). — b) D5 सुपदं; T1. 2 सुपार्श्वं; G3 स्वपादा (for सुपादं). D2 T2 स्वं(D2 त्वं)गुळीनखं; D3 °लीयकं; T3 °लीनघं; G2 स्वंगुलीतलं. — c) D3 corrupt. Dn स्मृत्वा च; D4 M1 स्मृत्वेव; D6 रथं च (for स्मृत्वैव). K3. 4 B D2. 5. 9–11 तु; K5 D3 हि; Dn1 G1. 3 सु-; Dn2. n3 स (for च). K4 D6 गणान्; G3 -गुणं (for गुणान्). T4 स्नात्वा स्मृत्वा चांबुगुणान्. — d) D9 यत्नैर् (for यत्नाद्). K5 विनिर्मितान्. T1. 2 धात्रा यत्नेन निर्मितं.

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 6). — a) D3 सर्वै (for सर्व-). D4 T2 -संपूर्णं (for -संपन्नं). — b) M4 सद्गुण- (for निपुणं). D4 -पारगं; M1 -सागरे (for -सागरम्). — c) D4. 10 येत्ता(D10 °ता)रं. — d) K1 अजयं; B2 T1. 2 G M2–4 अजय्यं; T3 अव्ययं (for अजेयं). K5 D3. 10. 11 अरिभिर् (for शत्रु°). — After 13, T1–3 ins.:

41* प्रयोगबलसंहारप्रायश्चित्तं सुमङ्गलम् ।
प्रयोगविनियोगौ च स्मृतिं यस्य गुणान्विदुः ।

[(L. 1) T1 -छल- (for -बल-). T2. 3 समंगळं. — (L. 2) T2 स्मृतं (for स्मृतिं).]

14 D1 om. 14 (cf. v. l. 6). — b) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 इष्वंगं; D8 इष्टास्त्रं (for °ष्वस्त्रं). — c) K3 D10. 11 सांगांस्तु; D9 स सांगांश्च; M2–4 सखिलांश्च (for साङ्गांश्च). — d) Dn1 सग्रामाख्यान-; Dn2. n3 समग्राख्यान-; D2 सम्यगव्याख्यान-.

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 6). B5 om. 15^{ab}. — a) Dn D5. 6 यस्माद्; M1 रुद्रं (for यत्नाद्). — b) Dn D2. 5 वरैर् (for व्रतैर्). D4 महात्मना (for °तपाः). — c) ❀ Cn: अयोनिजा कृपी, तस्यामुत्पन्नः । ❀ — d) G3 नरेण (for द्रोणेन).

16 D1 om. 16 (cf. v. l. 6). — a) Dn D2. 5 -कल्याणं (for -कर्माणं). T4 तं प्रीतं प्रतिकर्माणं. — b) K5 B1. 2. 4. 5 D3. 4. 10. 11 S [अ]प्रतिमं (G3 °मा) (for [अ]सदृशं). — c) Dn D2. 5 (marg. as in text). 6 -भूतानां (for -विद्यानां). D3 तेजसां सर्वविप्राणां. — d) T1. 2 गुणवंतम् (for गुणार्णवम्). D2. 5 अनंदितं; D4 अनींद्रितं (sic); M1 अनिन्प्रतं (sic) (for अनिन्दितम्). — e) T1–3 G समेत्य (G3 °न); M1 समभ्येत्य (hypermetric) (for अभ्येत्य). G1 आत्मनस् (for °जस्). K4 D2 स्तुत्यम्; K5 D3. 5 (marg.; orig. as in text) तूर्णम्; D6 M3 तुल्यम् (for तुभ्यम्). K2 तमप्रतिमकर्माणं रूपेणाम् (sic) (cf. 16^{ab}); T4 तं समेत्यागुणास्तुभ्यम् (sic). — f) Dn1 अब्रुवन् (for अब्रवीत्).

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 6). D4 S (except T1. 2) read 17^{ab} after 17^{ef}. — a) Ś1 K1. 2 सहितान्; T3 सहसा (for सहिता). — b) K3. 5 B1 जेष्यामि; D3 नेष्याम (for जेष्याम). T3. 4 G M1 शात्रवान् (for पाण्ड°). — Before 17^{c}, T3 G2 ins. दुर्योधनः. — c) Dn D2. 3. 6 T4 G M -पुत्र (for -पुत्रो). — d) Dn D2. 5. 6 च परा; D4. 9 M3 परमां (for परमा). — e) K2 D4 नियोगात्तु; D3 निपुनः*; D5 (marg. as in text) नियोगाय (for °गात्ते). Dn D2. 6 भवानस्मि(D2 °स्म)न्नियोगोयं; T1. 2 अश्वत्थामन्महाबाहो. — f) T1. 2 भव (for कोऽस्तु).

18 K3 Dn D1. 2. 4–6 T3. 4 G M1 अश्वत्थामा (for द्रौणिर्). — a) K5 D3. 10. 11 रूपेण; Dn D1. 2. 5. 6 धैर्येण; G शौर्येण (for वीर्येण). — b) D2 ओजसा; D4 शिल्पेन; T3 M शौर्येण; T4 G2 धैर्येण; G1. 3 वीर्येण (for तेजसा). K4 वयसा; T4 मनसा (for यशसा). K4 धिया (for श्रिया). — c) K5 स सर्वैर् (hypermetric). K4 सुसंपन्नः; K5 D3 समुदितैः (for °दितः). Dn D6 सर्वे गुणाः समुदिताः. — d) K5 lacuna; D3. 10. 11 वो; D8 मे (for नो).

19 a) D3 भागिनेयक्षिजांस् (sic); D10 °यानिह (for

भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः ॥ १९
एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम ।
शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥ २०
तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः ।
परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ।
युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशं च परं ययुः ॥ २१
ततो दुर्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे ॥ २२
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।
यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ॥ २३
स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
रणं च याते भवति पाण्डवा मन्दचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥ २४

शल्य उवाच ।

यत्तु मां मन्यसे राजन्कुरुराज करोमि तत् ।

C. 9. 316
B. 9. . 28
K. 9. 5. 28

°यान्निजांस्). D9 भागिनेयान्निजां रूप (sic). —D1 om. 19^{c}–20^{d}. — ^{d}) D5 महासेनि (sic); Cn °सेन (as in text). G3 अचलः (for अपरः).

20 D1 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) D3 corrupt. K1. 2 Dn D2. 4. 6 T3 M1 एवं (for एनं). K5 सैन्यपतिं (for सेना°). — ^{b}) Dn1 नृपं च; Dn2. n3 नृपश्च; D2. 5 नृप त्वां; D4 नृपतिर्; D6 नृपाश्च (for नृपतिं). K5 D3. 4. 10 नृपसत्तमः. — ^{c}) Ś1 K1. 2 M2 शल्यं; T2 M4 शक्यं (for शक्यः). Ś1 K1. 2 प्राप्तो; K5 प्राप्तं (for प्राप्तुं). Dn1 [ऽ]स्माकं (for ऽस्माभिर्). — ^{d}) D3 [अ]मरः; T1. 2 G2. 3 M1 [ऊ]र्जितं (for [अ]जितम्).

21 ^{a}) K4 B5 D3 तथोक्तो; Dn यथोक्तो; D1 त थोक्ता; D4 अथोक्ते (for तथोक्ते). — ^{b}) M1 सर्वम्. Dn2. n3 D8 नराधिपः; D5 M3. 4 महारथाः; M1 जनाधिपाः (for नरा°). — ^{c}) T4 G1. 3 ततः (for स्थिताः). — ^{d}) Ś1 K1. 2 सिंहनादांश्; T1. 2 M1 जयशब्दं (for °शब्दांश्). K4 तु (for च). K3 चक्रमे (for चक्रिरे). D4 भूयो राजपुरोगमाः. — Dn1 D1 om. 21^{ef}. — ^{e}) B1 reads from युद्धाय up to प्राञ्जलि (in 22^{c}) on marg. K2 युक्ताय (for युद्धाय). Dn2. n3 D5 [अ]थ (for च). D4 T1. 3. 4 M मनश्; G1. 3 परं (for मतिं). K5 वकुर् (sic); D9 चक्रे (for चक्रुर्). T2 युद्धाय च महाराजन्; G2 °य गमनं चकुर्. — ^{f}) K4 आवेगं; Ca आवेशं (as in text). D8 परंतपः (for परं ययुः). Ś1 K1. 2 आवेगं परमाययुः.

22 B1 reads up to प्राञ्जलि on marg. — ^{a}) Ś1 K1–3 B2 Dn D1. 2. 6. 10 भूमौ; D5 स्थित्वा (for शल्यं). — ^{b}) D3 रथोत्थितं; T3 रथे स्थिरं (for रथे स्थितम्). Ś1 K1–3 B2 Dn D1. 2. 5. 6. 10 स्थित्वा (D5 भूमौ) रथवरे स्थितं. — ^{c}) T1. 2 प्रोवाच (for उवाच). — ^{d}) K4 D8. 10 T1. 2 द्रोण-; K5 द्रोणे; Dn1 मम (sic); T4 राज- (for राम-). G1 -भीम- (for -भीष्म-). G3 भीमसेनसमं रणे.

23 Before 23, T3 G2 ins. दुर्योधनः. — ^{a}) Dn अद्य (for अयं). D3 काळः. — ^{b}) B3 -वर्धनः; D1 T G -सत्तम; D2 -वत्सळ (for -वत्सल). — ^{c}) M4 यस्मिन् (for यत्र). D10 lacuna for मित्रम. D10. 11 च (for वा). — ^{d}) Dn M1 परीक्षेत (Dn1 °तुं); D1. 10. 11 °क्ष्यंते; D4 °क्षंति (for °क्षन्ते). D4 ध्रुवं (for बुधा).

24 ^{a}) D10 अस्ति (for अस्तु). K1 शूर-. — ^{b}) B3 lacuna for प्रणेता वाहिनि(. D1 सुस्वामी (for प्रणेता). M1 वाहिनीपतिः (for °मुखे). — ^{c}) D10 यशं (sic) (for रणं). K5 D3 प्रयाते; D2. 10. 11 याते च (by transp.); D5 च जाते; T1. 2. 4 G तु याते. T3 भरते (for भवति). M1. 2. 3 (*sup. lin.* as in text) सेनापतौ (M3 °मुखे) च भवति. — ^{d}) D3 संविचेतसः (for मन्द°). — ^{e}) D3 M1 भविष्यति. Dn यथा मत्वा; D6 यथामात्याः (for सहा°). — ^{f}) K4 D1 पांचाल्याश्; B4. 5 पंचालाश्; D9 पांचालश्. Dn D5. 6 तु (for च). T1. 2 सबला अपि दुर्बलाः. — After 24, K5 D2. 3. 8 ins.:

42* दुर्योधनवचः श्रुत्वा शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
　　उवाच वाक्यं धर्मज्ञो राजानं राजसंनिधौ ।

[(L. 1) D3 तथा (for तदा). — (L. 2) D2 वाक्यज्ञो (for धर्मज्ञो). D3 -संनिभं (for -संनिधौ).]

25 ^{a}) Ś1 K2 T2 यत्तु मा; K5 B1. 3–5 D8. 9 यत्त्वं मां; B2 D4 यथा मां; Dn D1. 2. 5. 6 यद्येवं; T3. 4 G M यत्र मां (for यत्तु मां). — ^{b}) T3. 4 G M कुरु सर्वं (for कुरुराज). D4 तं (for तत्). D1 कुरु मां तच्च-मूपतिं. — ^{c}) D3 तत् (for त्वत्). K5 -प्रियार्थं. T3. 4 G M च मे प्राणा (G3 °णान्) (for हि मे सर्वं). — ^{d}) B3 lacuna for प्राणा राज्यं धना. K5 राज्य- (for राज्यं). D1 सुखानि च; D3 धनानि वः; D4 च भारत (for धनानि

C. 9. 318
B. 9. 6. 28
K. 9. 5. 28

त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २५
दुर्योधन उवाच ।
सेनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ २६
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः ।
जहि शत्रून्रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

संजय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान् ।
दुर्योधनं तदा राजन्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।
यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिनां वरौ ।
न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथंचन ॥ २
उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् ।
योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ।

च). T3.4 G M राज्यं च भरतर्षभ.

26 D1 om. from 26 up to 9. 6. 3. — a) K3 B D8.11 G1 सैनापत्येन; K5 D3 से(D3 सै)नापत्ये च (for °पत्येन). — b) K4 मातुलानुजं; D2 °ळातुळं; D5 भ्रातृ-मातुलं; D9 G1 मातुलातुल; T1.2 °लानघ; T4 मम मातुले (for मातुलातुलम्). Dn D6 त्वां पुरस्कृत्य मातुल (D6 °लं). — c) D2 T3.4 G यो (for सो). T4 G2 पासि. — d) K2 D3 स्कंधो; D4 स्कंद्यन् (sic); D9 छंद्दो (sic) (for स्कन्दो).

27 D1 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) B2 अभिषिच्याह; Dn D6 °षिक्तस्तु; S (except M1) °षिंचस्व; **C**v °षिच्यस्व (as in text). B2 राजेंद्रं. — d) B3 lacuna for महेन्द्रो दान.

Colophon om. in Ś1 K1.2.4 D1.10: D7 missing. — *Adhy. name*: D2 शल्यसेनापतिकरणं; T1.2 दुर्योधनवाक्यं; T4 G1.3 शल्याभिषेकः; M2–4 सेनापत्याभ्युपगमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Dn D11 6; S 5 (as in text). — *Śloka no.*: K5 Dn 29; D5 (wrongly) 10.

6

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 D1 om. 1–3 (cf. v. l. 9. 5. 26). G1.3 M3 om. the ref. — a) T3.4 महाराज (T4° ज्ञो); G महाप्राज्ञो (for वचो राज्ञो). — b) D3 मद्रो राजः; D10 मद्रराज्ञः (sic) (for °राजः). — D5 reads 1^{cd} on marg. — cd) Ś1 K1.2 ततो; T2.3 तथा (for तदा). K4 transp. राजन् and वाक्यम्. D10.11 राजा (for राजन्). T4 G1.3 मद्रराज (for वाक्यमेतद्). B3 lacuna for क्यमेतदुवाच ह. T1.2 इदं वचनमब्रवीत् (for 1^{d}).

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). Before 2, T3.4 G ins. शल्यः. — a) T3.4 G M1 महाराज (for °बाहो). — b) D9 शूर (for शृणु). K3 T3 M4 -विशारद (K3 °दः) (for -विदां वर). T4 G शृणु वाक्यं नराधिप. — c) Ś1 यावंतौ; D9 यास्त्वेतौ; T4 यौ च तौ; G1 यौ चैतौ (for यावेतौ). D8 मनसे (for मन्यसे). K2 कृष्णो; B4 वीरौ (for कृष्णौ). — d) G2 रथः स (sic) (for रथस्थौ). K2 रथस्थो रथिनां वरः. — e) D3 तुल्यावि-भाव्; T3 तुल्यप्रभाव् (for तुल्यावु°). — f) M1.2 बले; M3.4 बल- (for बाहु-). B1 D9 कदाचन (for कथं°).

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) K1 D9 युध्य- (D9 उद्य)तां पृथिवी सर्वा. — b) K1 -मानवा; K2 -मानवान्; D5 -मानुषां (for -मानवाम्). — c) B3 lacuna; B5 T4 योधयेहं; Dn D2.5.6 संयोधये (D2 °यद्); T1–3 G2 रोधयेयं (for योध°). G1.3 रणे मुख्यैः (for रणमुखे). — d) D4 संक्रुद्धं; T3 M1 °द्धान्. — Dn1.n2 om. (hapl.) 3^{ef}; Dn3 reads the same on marg. — e) K4 B5 विजिष्ये च; D3 विजेष्यो वि- (sic); D4.10.11 °ष्यामि; T3.4 °ष्येहं; G2 विजित्य च (for विजेष्ये च). D4 सर्वान् (for पार्थान्). — f) D2 पांचाळांश्च; D4

विजेष्ये च रणे पार्थान्सोमकांश्च समागतान् ॥ ३
अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ।
तं च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे ।
इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ॥ ४
एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।
अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशां पते ॥ ५
अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।
तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ॥ ६
हृष्टाश्चासंस्तदा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।
तुष्टुवुश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ७
जय राजंश्चिरं जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः ॥ ८
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् ।
मर्त्यधर्माण इह तु किमु सोमकसृञ्जयान् ॥ ९
एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ १०

C. 9. 333
B. 9. 7. 13
K. 9. 6. 19

सृंजयांश् (for सोमकांश्). $D_{5.6}$ ससृंजयान् (for समागतान्).

4 ^{a}) S वै (for ते). D_{9} अहं सेनात्रणे तात (sic). — B_{1} reads 4^{b}–5^{a} on marg. — ^{b}) $D_{8.10}$ भविष्यति (for °ष्यामि). D_{10} om. न. D_{8} संशयं. — $Ś_{1}$ K_{1-4} om. (hapl.) 4^{cdef}; D_{5} reads the same on marg. — ^{c}) T_{2} पंच-; $G_{1.2}$ तच्च (for तं च). — ^{d}) D_{9} भविष्यंति; T_{1-3} G M करि° (for तरि°). D_{6} ये (for यं). D_{4} परं (for परे). T_{4} निकृष्यंति यमे पुरे. — After 4^{d}, D_{4} S read 11–17. Dn_{3} (marg.) $D_{8.9}$ repeat 4^{e}–5^{f} after 17. D_{5} reads 4^{ef} on marg. — ^{e}) D_{10} एव; S एतद् (for एष). — ^{f}) Dn_{1}. n_{2}. n_{3} (both times) तव राजन्समाहितः; D_{6} शृण्वंतां सर्वकौरवाः.

5 For the repetition in Dn_{3} $D_{8.9}$, cf. v. l. 4. Before 5, $D_{8.9}$ T_{3} G_{2} ins. संजयः. B_{1} reads 5^{a} on marg. — ^{a}) D_{4} उक्त्वा (for उक्तस्). K_{3} G_{2} तथा; T_{2-4} M_{1} तदा (for ततो). D_{6} $T_{2.3}$ राजन् (for राजा). — ^{b}) D_{1} मद्राधिपतिना तदा; D_{4} मुदा मद्राधिपं तदा; D_{6} महाधिपतितेजसा. — ^{c}) $K_{3.5}$ D_{6} M_{3} अभिषिंचत; K_{4} प्रत्य°; D_{2} अभिषेच्य च; D_{8} अभ्यसिंचत; $T_{1.4}$ °षिंचच्च; T_{2} अभिषिंचच्च (for अभ्यषिञ्चत). $K_{4.5}$ $D_{1.9}$ (both times) M_{2-4} सेनायां. — ^{d}) D_{4} भरतसत्तमः; T_{2} भारतसत्तम. D_{1} शल्यं सुस्वामिनं स्वयं. — ^{f}) K_{5} हृष्टतपो; D_{2} °रोमा; Bom. Kumbh. ed. क्लिष्टरूपो (for हृष्ट°).

6 ^{a}) T_{3} G_{2} M तदा (for ततस्). S शल्ये (for तस्मिन्). — ^{c}) $B_{1.5}$ $D_{4.8}$ वाद्यंत (D_{8} °ते) (for [अ]-वाद्यन्त). $D_{1.10.11}$ तव सैन्येभ्यवाद्यंत. — ^{d}) B_{3} lacuna; $T_{2.4}$ G_{2} च संघशः; G_{3} च सर्वशः (for च भारत).

7 ^{a}) Bom. ed. क्रुष्टाश् (for हृष्टाश्). $K_{4.5}$ $B_{1.3-5}$ $D_{3.6.10.11}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{3.4}$ तथा; B_{2} Dn $D_{1.2.5.9}$ ततो (for तदा). K_{5} D_{3-5} योद्धा; M यौधा. — ^{c}) B_{3} चापि (for चैव). D_{4} राजेंद्र (for राजानं). — ^{d}) D_{8} -शोभनं.

8 ^{a}) B_{1} $D_{4.10}$ राज (for राजंश्). — ^{c}) D_{10} बाह- (for बाहु-). — ^{d}) B_{4} S धार्त(T_{1} धृत)राष्ट्रो; D_{10} धार्तराष्ट्र-. K_{2} S -बलः; D_{9} -बलैः. — ^{e}) B_{3} lacuna for लां पृथिवीं सर्वां. K_{5} निखिलाः. $Ś_{1}$ K_{1-3} पूर्णां; D_{1} वीराः; M_{1} राजन्; $M_{2.4}$ राजा (for सर्वां). — ^{f}) D_{1} पालयंतु (for प्रशासन्तु). D_{4} हतद्विषं; D_{5} °द्विषाः; D_{10} महद्विषः (for हतद्विषः). D_{6} शशासंतु नतद्विषः; T G M_{2-4} प्रशास्तु निहतद्विषं; M_{1} हतशत्रुः प्रशास्त्विमां.

9 D_{1} om. 9. — ^{a}) K_{3} त्वं च; D_{9} अहं; M_{1} त्वां न (for त्वं हि). M_{1} शक्ता. Dn $D_{5.6}$ सर्वान्; D_{2} राजन् (for जेतुं). — ^{b}) $D_{5.6}$ -मानुषान्. D_{4} S देवगंधर्वदा(G_{1} °मा)नवान् (M_{1} °वाः). — ^{c}) $Ś_{1}$ मर्त्यधर्मा (submetric); Dn $D_{2.3.5}$ °धर्मेण. $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ इति (for इह). K_{1} om.; Dn वै; D_{10} च (for तु). D_{2} वै हंतुं (for इह तु). K_{2} मर्त्यधर्मा इति कृते; $T_{1.2}$ सत्यधर्मा तु किमुत. — ^{d}) T_{3} G_{2} किं नु (for किमु). $B_{1.5}$ T_{3} M_{1} -सृंजयाः; Dn -संजयान् (for -सृञ्जयान्). K_{5} $D_{3.10.11}$ किमु सृं(D_{10} °सं)जयसोमकान्; $T_{1.2.4}$ $G_{1.3}$ सोमके(T_{4} °कै)कयसृं(G_{3} °सं)जयान्.

10 ^{a}) D_{3} स एवं (hypermetric) (for एवं). K_{3} $D_{10.11}$ संपूज्यमानस्. — ^{b}) K_{4} अधिको. D_{2} बळी; $D_{4.10}$ बलिः. — ^{c}) D_{6} $T_{1.2}$ प्राप्य. T_{3} तथा (for तदा). — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ $T_{1.2}$ दुष्प्रापम् (for दुरा°). B_{3} lacuna for पमकृता.

11 D_{4} S read 11–17 after 4^{cd}. D_{4} S om. the

C. 9. 333
B. 9. 7. 13
K. 9. 6. 6

शल्य उवाच ।

अद्यैवाहं रणे सर्वान्पाञ्चालान्सह पाण्डवैः ।
निहनिष्यामि राजेन्द्र स्वर्गं यास्यामि वा हतः ॥ ११
अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः ॥ १२
पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ १३
विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्बलम् ।
लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बलं युधि ॥ १४
अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
यादृशं मे बलं बाह्वोः संपदस्त्रेषु या च मे ॥ १५
अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः ॥ १६
अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ।
द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रं च संयुगे ।
विचरिष्ये रणे युध्यन्प्रियार्थं तव कौरव ॥ १७

संजय उवाच ।

अभिषिक्ते तदा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।
न कर्णव्यसनं किंचिन्मेनिरे तत्र भारत ॥ १८
हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।

---

ref. —[a]) K1.3–5 B D (D7 missing) M2–4 च (for [ए]व). —[b]) K3 सृंजयैः; D4 -पांडवान् (for पाण्डवैः). —[c]) Ś1 K B (except B2) D3.8–11 वा (D9 वै) राजन् (for राजेन्द्र).

12 For the sequence in D4 S, cf. v. l. 11. —[a]) D6 अथ (for अद्य). K4 T3 पश्यंति; T4 G2 M पश्यतु (M3 [*sup. lin.*] °ति). T2 मा (for मां). D2 T4 लोके; G2 M2–4 लोको; G3 लोकान् (for लोका). —[b]) T4 महीतले (for अभीतवत्). —[d]) B3 lacuna; D9.10 वासुदेवं (sic). D4 S [ऽ]थ (for स-). D9 G1 -सात्यकी.

13 For the sequence in D4 S, cf. v. l. 11. —[a]) K3 B1–3 Dn2 D8–10 पंचालाश्. M3 यदवश् (for चेदयश्). —[d]) D5 वापि; M3 चाभि- (for चापि).

14 For the sequence in D4 S, cf. v. l. 11. —[a]) Ś1 K1.2 मेद्य; Dn1.n3 D2.5.6 मे प्र- (for मम). —[b]) K2 B (except B2) D8.9 T3 महाबलं; M2–4 बलं महत् (by transp.). —[c]) K2 शास्त्र- (for चास्त्र-). —[d]) D1 तथा बलं (for बलं युधि).

15 For the sequence in D4 S, cf. v. l. 11. —[a]) Dn1 मां (for मे). D1 सर्वे; D3 पार्थैः (for पार्थाः). —[b]) D8 सिद्धार्थे (sic) (for °श्च). G3 मम (for सह). — D1 om. 15[c]–16[d]. —[c]) K1 महा- (for बलं). K1.2 D6 बाहोः; B5 राज्ञः; D8 बाहू (for बाह्वोः). —[d]) M1.3.4 शस्त्रेषु; M2 चास्त्रेषु (for अस्त्रेषु). M1 मे विभो (for या च मे). K5 D3 सम्यगस्त्रेषु लाघवं.

16 For the sequence in D4 S, cf. v. l. 11. D1 om. 16 (cf. v. l. 15). —[a]) Dn D2.5.6 विग्रहं (for °क्रमं). —[c]) D10 T4 G2 प्रतिकार-. D3 -सना (for -परा). K5 भूमौ; G1.3 -क्रांताश् (for भूत्वा). —[d]) T4 G M1 चेष्टंते.

17 For the sequence in D4 S, cf. v. l. 11. —[b]) B3 lacuna for वयिष्ये समन्ततः. K2 श्रवयिष्ये; K3 द्रावयित्वा; D4 नाशयिष्ये (for द्राव°). — D1 om. 17[cd]. —[c]) K2 द्रोणपुत्राव्; Dn1 °भीमाव्; D4 S Cv भीष्मद्रोणाव् (for द्रोणभीष्माव्). Ś1 K1–3 D4 अपि; K5 Dn D3.6 T4 G2 M3.4 इव; T2 इति; Cv (gloss: अतिक्रम्य) अति (as in text). —[d]) K3 D3 T4 M2–4 -पुत्रश्च; Dn -पुत्रस्य (for -पुत्रं च). — Ś1 K1–4 om. 17[ef]. —[e]) D2 विचरिष्यन्. Dn1.n2 D4 रणे युद्धा- (D4 यत्ना)न्; S रणमुखे (for रणे युध्यन्). —[f]) D1 प्रियार्थं ते सुयोधन. — After 17, Dn3 (marg.) D8.9 repeat 4[e]–5[f].

18 D4 S om. the ref. —[a]) D10.11 तथा; G1 ततः (for तदा). D4 अभिषिक्तस्तदा शल्यस्. —[b]) K5 D4 मानदः; Dn भारत; T4 मानदाः; G2 M3 मारिष (for मानद). —[c]) M2.3 कर्णस्य (for न कर्ण-). Ś1 K1–4 B1.3.5 D4.9 केचिन् (for किंचिन्). —[d]) Ś1 K1.2 बत; K3 यत्र; K5 D10 तव (for तत्र). M1 मानवाः (for भारत). K4 B Dn D1.2.5.6.8.9 M2 (also as in text) मेनिरे भरतर्षभ (D1 °भाः).

19 K4 om. (hapl.) 19[a]–20[b]. —[ab]) D1 प्रहृष्ट- (for हृष्टाः सु-). B3 lacuna for चैव बभूवुस्तत्र. D2 [ए]वं (for [ए]व). K3 ते च; Dn1.n3 सर्वे-; T3 G M1.4 तव (for तत्र). M3 सैनिकान्. D4 बभूवुः सैनिकास्तदा

मेनिरे निहतान्पार्थान्मद्रराजवशं गतान् ॥ १९
प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
तां रात्रिं सुखिनी सुप्ता स्वस्थचित्तेव साभवत् ॥ २०
सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्वक्षत्रस्य शृण्वतः ॥ २१
मद्रराजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ २२
एतच्छ्रुत्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।
भवान्नेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २३
तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
आर्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत ॥ २४
वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः ।
कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ॥ २५
यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे ।
तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ॥ २६
युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्नेव भारत ।
योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥ २७
शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्वतस्य च भारत ।

C. 9. 351
B. 9. 7. 31
K. 9. 6. 30

(for 19^b). —^{c}) S च (for नि-). T1. 2. 4 G तदा (for हतान्). —^{d}) D4 -वशे.

20 K4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). —^{a}) D3 अवहारं (hypermetric) (for प्रहर्षं). D4 सेनां. K5 प्रहर्ष्य सेना तु तदा. —^{b}) K5 D3. 9 तावका; D8 भारती; T3 तावती (for °की). —^{c}) B1 D3 T2 M3 रात्रीं. K1 D5 T2 सुखिनीं; K3 सुषिनीं; K4 सुखिनः; Dn2 D10 उषि(D10 °खि)ता; D3 om.; T3. 4 G सुखिता (for °नी). K4 सुप्ताः; D5 T3 सुप्त्वा; M2-4 भूत्वा (for सुप्ता). —^{d}) K3 Dn3 D10. 11 हर्ष-; B2. 4 सुस्थ-; B5 सुप्त-; D3 स्वार्थ- (for स्वस्थ-). K4 -चित्तास्; D9 -चिंता (for -चित्ता). K3 B2. 4. 5 Dn1. n2 D1-6. 8. 9. 11 च सा; K4 G2 तदा; K5 *सा; Dn3 हि सा; D10 समा-; T1. 2. 4 G1. 3 M [इ]व च (for [इ]व सा). K4 D3 [अ]भवन्. B1 सुस्थचित्ता च भारत; T3 सुस्थचित्ता इवाभवत्.

21 ^{ab}) T G तु ततः (T3 G2 °दा); M1 नदतः (for तव तं). D3 संघोषं; D4 नेतारं (for तं शब्दं). S transp. शब्दं and श्रुत्वा. D4 शल्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरः (for 21^b). —^{c}) D1 श्रीकृष्णम् (for वार्ष्णेयम्). —^{d}) K4 B4 D4. 10. 11 S (except M1) पश्यतः (for शृण्वतः).

22 ^{a}) D8 मद्रराज्ञः सुतः शल्यो. —^{b}) S (except M1) मारिष (for माधव). —^{d}) K3 -सैन्यैश्च; K4 D4 -सैन्येन; Dn2. n3 D6 -सैन्यस्य (for -सैन्येषु). Dn1 [अ]-धिष्ठितः; Dn2. n3 D5. 6 पश्यतः; D1 चानघ (for पूजितः).

23 ^{a}) G3 एतं (for एतच्). K2. 4. 5 B D2-4. 8-11 T G2. 3 M2-4 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). D4 यथातत्त्वं; S तथाभू(T2 °दा भू)तं (for यथा°). —^{b}) T1. 3 G1. 2 नः; T2. 4 G3 न (for यत्). — B4 damaged from 23^c up to च वि (in 25^b). —^{c}) Dn D1. 2. 5. 6 जेता (for नेता). —^{d}) D1 अस्माकं शरणं परं.

24 B4 damaged. —^{b}) K4 जनाधिपः; T1. 2. 4 G महारथं (for जनाधिपम्). — Before 24^{cd}, D2 ins. कृष्ण उवाच. —^{c}) B2 आर्यंयत्नम्; Dn1 आर्तायय (sic); Dn2. n3 आर्तायनीं; D1 मद्रराजम्; Ca (gloss: शल्यं) आर्तायनिम् (as in text). B1. 3. 5 Dn D5. 8. 9 ह्यहं; D2 त्वहं (for अहं). —^{d}) Dn D6 यथायोगेन; D1. 4. 5 या-(D5 थ)थातथ्येन (for यथातत्त्वेन). B3 तत्त्वेन भरतर्षभ.

25 B4 damaged up to च वि. —^{a}) Ś1 K1. 2 महाराज; S महेष्वासो (for महातेजा). —^{c}) D4 कृतास्त्र- (for कृती च). D10 -योधां (for -योधी). —^{d}) Dn D2. 5 सुयुक्तो. D1 सर्वास्त्रकुशलो युधि.

26 B4 partly damaged. —^{a}) B Dn D1. 5. 8. 9 M1 यथा (for तथा). —^{b}) K4 कर्णः स्म; M1 कीर्णश्च (for कर्णश्च). —^{c}) M1 तादृग्वा (for तादृशस्). Ś1 K1. 2. 4 तद्वरिष्टो; D10 तद्विसृष्टो. —^{d}) D10 om. मतो. D3 च संयुगे; D4 प्रतापवान्; T1. 2 G न संशयः; T4 महाबलः (for मतो मम). — After 26, D1 ins.:

43* एवमुक्ते तु कृष्णेन धर्मराजो विशां पतिः ।
संग्रामाय मतिं चक्रे ततः परपुरंजयः ।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां पटहानां तथैव च ।
निनादैरुभयोस्तत्र सैन्ययोर्व्याप्तमम्बरम् ।

27 B4 partly damaged. D1 om. from 9. 6. 27 up to 9. 7. 4. T4 om. 27-28. —^{a}) D11 अहं (for आजौ). —^{b}) K5 B1-3 D2. 3. 8. 9 चिंतयन्निव; B5 D10. 11 °यानश्च; Dn D5. 6 °यंस्तव; D4 °यानोथ (for °यन्नेव). M वीर्यवान् (for भारत). — K3 om. (hapl.) 27^c-28^b; T2 reads the same twice. —^{c}) D10 नाति-; T3 नास- (sic) (for नाधि-). Dn D5. 6 योद्धारं तं न पश्यामि. —^{d}) T3 -मानं (for -रूपं). Ś1 K2 जनार्दन;

C. 9. 331
B. 9. 7. 31
K. 9. 6. 30

धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ॥ २८
मद्रराजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः ।
विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्विव ॥ २९
तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३०
सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान्भवेत् ।
मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुरुनन्दन ।
अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ॥ ३१
तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ।
अतिपश्चादसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ॥ ३२
तवैव हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
तस्मिन्हते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ॥ ३३
एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम सांप्रतम् ।
प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराजं महाबलम् ।
जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा ॥ ३४
न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३५
भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम् ।

K1 Dn1 T1. 3 G M3 जनाधिपं; D3 °धिपः; D4 नराधिपः (for जनाधिप).

28 For the repetition in T2, cf. v. l. 27. D1 T4 om. 28; K3 om. 28^{ab} (for both, cf. v. l. 27). — b) D3 [ए]व (for च). — c) T2 यदा; G1. 3 तदा (for तथा). — d) D5. 6 T3 G M भवति; D10 कर्णेन (for बलेन). D5 [अ]प्यधिको. T3 G1. 3 M बले (for रणे). Dn को भवत्यधिको रणे; D4 बलेष्वेव महाबलः.

29 D1 om. 29 (cf. v. l. 27). B1 reads 29–31 on marg. — a) T4 मद्राधिपो (for मद्रराजो). K3. 5 D2 महाराजः. — c) K5 om.; D4 युद्धे (for काले). — d) K5 प्रजापते (for °स्विव).

30 D1 om. 30 (cf. v. l. 27). B4 damaged for 30^{a}–41^{b}. B1 reads 30 on marg. — a) D6 तं च (for तस्य). D2 [अ]हं न; T4 [अ]प्यत्र; G1. 3 [अ]प्यद्य; M1 नाद्य (by transp.). T4 G1. 3 न (for प्र-). D4 नान्यं पश्यामि संग्रामे. — b) G3 इति (for प्रति-). D9 -युद्धारम्. D4 योद्धारं भवतो बले; T4 प्रयोद्धारं महामृधे. — c) D4 त्वदृते (for त्वामृते). — d) Ś1 K1 Dn1. n2 G3 -विक्रम; K4 D4. 8 -विक्रमः.

31 D1 om. 31 (cf. v. l. 27). B4 damaged. B1 reads 31 on marg. — a) K4. 5 D3 -दैव- (for -देव-). Dn D5. 6 सदैवतेषु लोकेषु; D4 ससुरासुरलोकेस्मिन्; T G M2–4 स त्व(G1 सत्य)मेको हि (T3 °मेवेह) लोकेस्मिन्; M1 सदेवके हि लोकेस्मिन्. — b) B1 D8. 9 पुमानिह; D4 परंतपः (for पुमान्भवेत्). Dn D6 नान्यच्च स्वस्तिमान्भवेत्. — c) K2 D10 रणं. — d) B3 lacuna for हन्यात्कु. D3. 4. 10 कुरुनंदनः. — e) D4 विगाहमानं (for अहन्यहनि). — f) K2 क्षोरयंतं; D4 क्षोभवंतं; D9 लोभयंतं (for क्षोभ°). Dn D5. 6 तथा (for तव).

32 D1 om. 32 (cf. v. l. 27). B4 damaged. — a) M1 तं त्वं (for तस्माज्). — b) D8 संबरे; D10 संघरं (for शम्बरम्). — c) D4 अनु-; T1. 3 M1 सौतेः; T2 G1. 3 स ते; T4 G2 स तु (for अति-). K4 -भूयान् (for -पश्चाद्). Dn D6 T1–3 M1 अयं (for असौ). T3 धीरो (for वीरो). K3. 5 B (B4 damaged) D8. 9. 11 अजेयश्चाप्यसौ वीरो (D9 °र); D2. 5 अधिपश्चाप्य°; D3 अधिजेयः स्यादसौ वीरो (hypermetric). — d) D11 संगतः (for सत्कृतः).

33 D1 om. 33 (cf. v. l. 27). B4 damaged. — a) Ś1 K (except K3) B1 D2. 8. 9 T1. 2 विजयो (for हि जयो). — b) D11 [ऽ]हनि; M2–4 भवेत् (for युधि). — c) M2–4 अस्मिन्. Dn1 om. हते. — d) K5 Dn D5 धार्तराष्ट्रं (for °राष्ट्र-). Dn D4–6 T3. 4 G M प्रभो (for महत्). K4 धार्तराष्ट्रं महद्बलं.

34 D1 om. 34 (cf. v. l. 27). B4 damaged. — a) K4 एवं (for एतत्). M1 महाबाहो. — D6 om. (? hapl.) 34^{bcde}. — b) T1. 2 संप्रति (for सांप्रतम्). — c) D3 तं च (for पार्थ). — d) K4. 5 B (except B1; B4 damaged) Dn D3–5. 8–11 T G1. 2 M1 महारथं (for °बलम्). — D3 om. (hapl.) 34^{e}–41^{b}. — e) K4 [ए]वं (for [ए]नं). Dn D4. 5 T3. 4 G M महाराज (for °बाहो). — f) D4 transp. वासवो and नमुचिं.

35 D1 om. 35 (cf. v. l. 27). D3 om. 35 (cf. v. l. 34). B4 damaged. — a) D8 तं (for न). M2–4 मतिः (for दया). — b) Ś1 K1. 2. 4 M3 मातुलेयो (for °लोऽयं). D4 G1. 3 M1 च (for वै). T4 मातुलो धर्ममेति वै. — D8 om. 35^{c}–36^{b}. — c) K3 क्षत्रधर्मा.

मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ३६
यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।
तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ३७
एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा ।
जगाम शिबिरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ३८
केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विसृज्य सर्वान्भ्रातॄंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् ।
सुष्वाप रजनीं तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ३९
ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशां तदा ॥ ४०
गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् ।
बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि ।
सूतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४१

C. 9. 366
B. 9. 7. 48
K. 9. 6. 44

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

— B3 om. (hapl.) 35^{d}–37^{c}. — ^{d}) D4 -गणेश्वरं (for -जने°). M जहि शल्यं (M3 शत्रुं) जनेश्वर.

36 D1 om. 36 (cf. v. l. 27). D3 om. 36 (cf. v. l. 34). B3 om. 36; D8 om. 36^{ab} (for both, cf. v. l. 35). B4 damaged. — ^{a}) K4. 5 D2. 10. 11 T1 द्रोणभीष्मार्णवं. T4 G तीर्णं (for तीर्त्वा). — ^{b}) Ś1 K1. 2 Dn1. n3 D5 कर्णं (for कर्ण-). D2 T2. 3 M1. 2 -पाताळ-. K1 -संनिभं; Dn -संमितं; D5 -संमतं; T3. 4 G -संयुतं; M1 -संभव: (for -संभवम्). — ^{c}) D8 om. मा. T4 कौंतेय; G2 हि रणे (for सगणः). — ^{d}) Dn D6 गोपदं.

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 27). D3 om. 37 (cf. v. l. 34). B3 om. 37^{abc} (cf. v. l. 35). B4 damaged. — ^{a}) S वै (for ते). D4 प्रख्यापय तपोवीर्यं. — ^{b}) K4 क्षत्रं; K5 D2 क्षात्र-; D4 S (except T1) क्षत्र- (for क्षात्रं). D8 बले (for बलं). — For 37^{ab}, Dn D5. 6 subst.:

44* चक्षुर्धर्मेति यल्लोके कथ्यसे त्वं जनाधिप ।
[D5. 6 चक्षुर्हेणेति (for °धर्मेति).]

— ^{c}) Dn D8 निदर्शय (for तद्द°). D2 रणे क्षिप्तं; D4 T3. 4 G M द्रुतं तत्र (for रणे सर्वं). — ^{d}) D4 चैव; T3. 4 G शल्यं (for चैनं). T3. 4 G M महाबलं.

38 D1 om. 38 (cf. v. l. 27). D3 om. 38 (cf. v. l. 34). B4 damaged. Before 38, T4 G2. 3 ins. संजयः. — ^{a}) K4 एतदुक्त्वा तु वचनं. — ^{c}) D2 प्रययौ (for जगाम). K5 सोथ; D2. 4. 5 कृष्णः; S साये (for सायं). — ^{d}) T G हि पांडवैः; M महारथैः (for ऽथ पाण्डवैः).

39 D1 om. 39 (cf. v. l. 27). D3 om. 39 (cf. v. l. 34). B4 damaged. — ^{ab}) T3 हि (for तु). D4 यथा; S (except G2) तथा (for तदा). B3 lacuna for याते धर्मराजो. K5 D6. 10. 11 -पुत्रो (for -राजो). — After 39^{b}, Ś1 K1. 2 read 41^{ef}. — ^{c}) K4 सार्थान्; G1. 3 सर्वं- (for सर्वान्). D4 विसृज्य भ्रातॄन्सर्वान्स. — ^{d}) B3 Dn2 D6 पंचालान्; D10. 11 M पांडवान् (for पाञ्चालान्). B1. 5 D8. 9 सैनिकान् (for सोम°). — ^{e}) D2 अन्वास्य (for सुष्वाप). Ś1 K1–3 तां च; M तात (for तां तु).

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 27). D3 om. 40 (cf. v. l. 34). Ś1 K1–3 om. 40. B4 damaged. — ^{a}) K4 तं तु; G1 तव; G3 तथा (for ते च). — ^{b}) B3 पंचालाः. — After 40^{b}, T3 ins.:

45* अब्रवीत्तावकान्सर्वान्कर्णस्य निधनेन वै ।

— ^{c}) Dn D6 हृदये (for निधने). D4 चैव; T3. 4 G M नैव (for हृष्टाः). — B3 lacuna for 40^{d}. — ^{d}) Dn D2. 5. 6 सुखं; M3 तथा (for तदा). D4 सुखं प्राप्ता निशां ततः.

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 27). D3 om. 41^{ab} (cf. v. l. 34). B4 damaged for 41^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1–3 तच्च सर्वं महेष्वासं. — K1 om. 41^{b}. — ^{b}) Ś1 तीर्णं (for तीर्ण-). T3 -चारं (for -पारं). D2 महाबळं (for °रथम्). — ^{c}) Dn1 बभूवुः. — ^{d}) K3 B5 D10. 11 च मुदितं; B2 समु° (for प्रमु°). D10. 11 नृप (for निशि). D2 बळं सर्वं समागतं. — Ś1 K1. 2 read 41^{ef} after 39^{b}. K3 om. 41^{ef}. — ^{e}) G2 सूर्य- (for सूत-). Dn D4. 5 T3. 4 G1. 2 M -निधनाज्; D2 G3 निधनं (for निधने). — ^{f}) K4 बलं बद्धा (for जयं लब्ध्वा). D2 हर्षिताः; D4 भारत (for मारिष). — After 41, D2 ins.:

46* प्रभातसमये हृष्टाः संनह्यन्त रथोत्तमाः ।

७

संजय उवाच ।
व्यतीतायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्संनह्यन्तां महारथाः ॥ १
राज्ञस्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः ।
अयोजयन्रथांस्तूर्णं पर्यधावंस्तथापरे ॥ २
अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः ।
हयानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्ये सहस्रशः ॥ ३
वादित्राणां च निनदः प्रादुरासीद्विशां पते ।
बोधनार्थं हि योधानां सैन्यानां चाप्युदीर्यताम् ॥ ४
ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत ।
संनद्धान्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ५
शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः ।
प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६
ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।

Colophon om. in D1; D7 missing. — *Adhy. name :* Ś1 K1–3 D4 T1. 2 M2–4 शल्याभिषेकः; D2 शल्यसेनापत्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Dn D11 7; D4. 10 S 6 (as in text). — *Śloka no.:* K5 Dn1 45; Dn2. n3 44.

7

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 D1 om. 1–4 (cf. v. l. 9. 6. 27). — ^{a}) M1 व्यतीयाम (for °तायां). D2 च शर्वर्यां (for रजन्यां तु). — ^{b}) D5. 6 तथा (for तदा). — ^{c}) Dn1 D10 om. (hapl.); D4 सर्वाः (for सर्वान्). — ^{d}) K2 Dn2 संनह्यंतं; D2 °ह्यंतु; D3 °ह्यतां; D6 G3 °ह्यत (for °ह्यन्तां). M1 रथा इति (for महारथाः).

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K5 D3. 10. 11 T4 G राज्ञश्च; D2 तत्तस्य (for राज्ञस्तु). T1. 2 आस्थाय. — ^{b}) Dn D5. 6 समनह्यंत तावकाः; D2 °नह्यन्महाचमूं; D4 संनह्यत तदा चमूः. — ^{c}) Ś1 K1 अथोजयद् (K1 °यन्); D2. 5 अयोजयद्; T1. 3 G2 M2 अचोदयंस् (M2 °यत्); T2. 4 G1 M3. 4 अ(T4 G1 आ)योधयंस् (for अयोजयन्). Dn3 यथा; T1. 2. 4 G1 M1. 2 तथा; T3 G2 M3. 4 तदा (for रथांस्). G3 दुर्योधनं स्थिता तूर्णं. — ^{d}) D2 सादिनोश्वास्; M2. 4 पर्यधावत् (for °धावंस्). S (except M1) परान् (for [अ]परे).

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K5 D2. 4 G3 अ-(G3 आ)कल्पंत च; Dn अकल्पं(Dn2 °ल्पे; Dn3 °ल्पै)स्तत्र; D3 अकल्पनव (sic); D5 अकंपंस्तत्र; D6 अद्यकस्तत्र (sic); T4 आततत्य च; M3 अकंपंत च; Ca (gloss: सज्जिताः) अकल्प्यन्त च (as in text). Dn2. n3 D4 मातंगान्. — ^{b}) D2 समानह्यंत. — ^{c}) D3. 9 रथान् (for हयान्). D2 हयांश्च तरुणोपेतांश्; M1 हयानावरणोपेतांश्. — ^{d}) D2 नादान्; D4 चान्ये; G3 अन्यैः; M2–4 अग्रे (for अन्ये).

4 D1 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3. 5 B D9. 10 योधनार्थं (for बोध°). D4 T1 च; T2 तु (for हि). B (except B2) D3. 9 T1. 2 सैन्यानां (for योधानां). Dn D2. 5. 6 तयोस्तत्रैव योधानां; D3 धावतां चैव योद्धानां; D11 आयोधनार्थं योधानां; T3. 4 G M यो(M2. 4 यौ)धानां सैन्यमुख्यानाम्. — ^{d}) B (except B2) D3. 9 योधानां; D10. 11 बलानां (for सैन्यानां). Dn D5 [उ]दीर्णतां (for [उ]दीर्यताम्). D4 सैन्यानां हर्षयस्तदा; T1. 2 योधानां चाप्यनेकशः; T3. 4 G M अन्योन्यं प्रति(T4 °न्यमभि)गर्जतां.

5 B1 reads 5^{b}–6^{c} on marg. — ^{b}) K4 B1. 2 T2 Ca सेनानिष्टा(Ca °ष्टा)नि; K5 °सृष्टानि; B3 समाविष्टानि; B4. 5 D3. 9 सेनाविष्टानि; T1. 3 G2 M हतशिष्टानि; T4 ह्यनु°; G1. 3 अव° (for सेना°). — ^{c}) K2. 3 [इ]व (for [ए]व). Ś1 K1–3 दृष्टानि; Dn D1. 2. 4–6 T1. 2 M2–4 दृश्यंते (for ददृशुर्). D10. 11 प्रस्थितानि व्यदृश्यंत; T3. 4 G संनद्धानि व्यदृ(G1 ह्यदृ; G2 प्रदृ; G3 हृ दृ)श्यंत; M1 समनह्यंत युद्धाय. — ^{d}) Ś1 K1 निवर्तिनं; D5 °र्तते.

6 B1 reads 6^{abc} on marg. — ^{b}) K5 महाबल; D1 °बलाः; D5. 10 M1 °रथं (for °रथाः). — D1 om. 6^{cd}. — ^{c}) K2 प्रविभाज्य; D3 प्रतिविश्य; D4 विभज्य च (for प्रविभज्य). — ^{d}) K5 B5 व्यवस्थितः; Dn D2. 5. 6 °स्थितं (for °स्थिताः).

7 B4 partly damaged. — ^{a}) G1. 3 तव (for ततः).

कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ॥ ७
अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा ।
न न एकेन योद्धव्यं कथंचिदपि पाण्डवैः ॥ ८
यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत् ।
स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैः सोपपातकैः ।
अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९
एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् ॥ १०
तथैव पाण्डवा राजन्व्यूह्य सैन्यं महारणे ।
अभ्ययुः कौरवान्सर्वान्योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ ११
तद्बलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ।
समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुञ्जरम् ॥ १२

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्रोणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य च मे श्रुतम् ।
पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३
कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन संजय ।

C. 9. 361
B. 9. 8. 14
K. 9. 7. 14

D6 समागत्य· —[b]) K4 योद्धारस्; D3 पुत्रस्य (for पुत्रेण). M चोदिताः (for सैनिकाः). Dn1. n2 D1. 4. 5 तव पुत्रेण सैनिकाः·

8 [a]) K4 Dn D1. 2. 5. 6 T1. 2. 4 G1. 3 सर्वे; M1 शिष्टाः (for शेषाः). —[b]) D3 समये. T2 तथा; T3 सदा (for तदा). K5 D3. 10. 11 समयं चक्रुरादृताः (K5 °श:). —[c]) K3 B4 D11 G1 ननु; K5 तत; Dn D1. 2. 5. 6. 9 M1 न तु; D8 न च; G2 न हि (for न न). Dn1 चैकं न; Dn2. n3 D1. 2. 5. 6 चैकेन; D8 एकं न (for एकेन). G1 यो विद्धः (for योद्धव्यं). D3. 4 न एकेनैव (D4 °नात्र) योद्धव्यं; M2–4 न त्वेकेन च योद्धव्यं. —[d]) Dn1. n3 D2. 5. 6 M2–4 कदाचिद् (for कथं°). T1. 2 इह (for अपि). M1 पापकैः (for पाण्डवैः).

9 [a]) Ś1 K1 यद्येकः; M1 यमेकः (for यो ह्येकः). Ś1 K1. 2 पांडवान् (for पाण्डवैर्). D1. 2. 4. 6 युद्धे (for युध्येद्). —[b]) B1 तयोर् (for यो वा). D3 युद्धांतम्; T4 युद्धे तम् (for युध्यन्तम्). Dn D2. 6 तयोर्युद्धं (D6 °द्धः) समुत्सृजेत्; D1 युध्येत स्वयमादृतः; M यो वा युद्धं परित्यजेत्. —[d]) K3. 5 B Dn D2–6. 8–11 T1. 2 चो(D4 उ)पपातकैः; D1 गोवधादिकैः (for सोपपातकैः). — T1. 2 ins. after 9[d]; T3 G after 10[b]:

47* अद्याचार्यसुतो द्रौणिर्नैको युध्येत शत्रुभिः ।

[T3 एको (for नैको).]

—[e]) M2. 4 प्रति-; M3 अभि- (for परि-). —[f]) B2 D10. 11 G3 ह (for नः).

10 [a]) T2. 4 एतत् (for एवं). —[b]) D5 ते च; D6 तस्थं (for तत्र). —After 10[b], T3 G ins. 47*. D1. 2 T4 om. 10[c]–11[b]. —[c]) T1. 2 मद्राधिपं. —[d]) K2 तूर्णम् (for तूर्णम्). Ś1 K1 अभ्याद्रवन्. Dn रणात्; D4. 9 पुरात्; D6 परे (for परान्).

11 D1. 2 T4 om. 11[ab] (cf. v. l. 10). —[a]) K4 तदैव; D9 तथैवं. B (except B5) D3. 9 सर्वे (for राजन्). —[b]) Cn सैन्यं व्यूह्य (by transp.). Ś1 K1–3 महाहवे; Dn D5. 6 S (T4 om.) °रथाः (for °रणे). —[c]) D1. 2 कौरवाः. K3. 5 B Dn3 D8–11 राजन्; D1 सर्वे; D2. 4 S युद्धे (for सर्वान्). —[d]) Ś1 K1. 2. 4 यु(K4 यो)ध्यमानाः; Dn D2. 6 T2. 3 M1. 3 योत्स्यमानान् (Dn2. n3 °नां; M3 °नः).

12 D1 om. 12. —[a]) K2 भरतश्रेष्ठं. S ततो बलं समभवत्. —[b]) M1 क्षुंडार्णव- (for क्षुब्धा°). Ś1 K1–3 -निभ- (for -सम-). —[c]) K3–5 B D2. 3. 8. 9. 11 T3 समुद्धूता(B3 °द्वृत्ता; T3 °द्धता)र्णवाकारम्; D4 समधूता°; T1. 2 समुद्धतपदात्यश्वम्; G1. 3 समुद्धूतार्णवं घोरम्. —[d]) Dn2 om. मुद्धूत. D3. 6. 11 T1. 2 उद्भूत-; D4 T3. 4 G M उदीर्ण- (for उद्धूत-). D9 -रण- (for -रथ-).

13 [a]) D4 वधो (for च वै). K3. 5 B (except B3) Dn D1–3. 5. 6. 10. 11 T1. 2 द्रोणस्य चैव (T1. 2 °स्यैव च) भीष्मस्य; M1 भारद्वाजस्य भीष्मस्य. —[b]) K5 B D3. 8. 9 T G मया (for च मे). D4 श्रुतः. —D1 om. 13[cd]. —[c]) K2 T G M2. 4 पतनं; B3 शातनं; Dn1 घातनं; M1 निधनं (for पातनं). Dn D5 समरे (for शंस मे). D4 तूर्णं (for भूयः). D3 पततं न शये भूयः (sic). —[d]) G2 [अ]पि (for [अ]थ).

14 [b]) G1 धर्मराजोथ (sic); G3 मद्रराजोथ (for धर्मराजेन). Ś1 K1. 2 शंस नः (for संजय). —After 14[b], D4 ins.:

48* कथं च निहतः संख्ये गदायुद्धविशारदः ।

—[c]) D8 भीमसेन (sic) (for भीमेन च). T3 -युद्धे; T4 -युद्धे; G1. 3 M2–4 -बुद्धिः (for -बाहुः). K4. 5 B D8. 9 T1. 2 भीमसेनेन बलिना; D4 भीमेन युद्धदैर्हीनः; G2 भीमेन च सहायुध्यत्.

भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १४

संजय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां रथनागाश्वसंक्षयम् ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५
आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा ।
हते भीष्मे च द्रोणे च सूतपुत्रे च पातिते ।
शल्यः पार्थात्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥ १६
तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वास्य च भारत ।
मद्रराजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ।
नाथवन्तमथात्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १७
यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
तदा राजन्धार्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयम् ॥ १८
तान्समाश्वास्य तु तदा मद्रराजः प्रतापवान् ।
व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १९
प्रत्युद्यातो रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान् ।
विधुन्वन्कार्मुकं चित्रं भारघ्नं वेगवत्तरम् ॥ २०
रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्वं महारथः ।
तस्य सीता महाराज रथस्थाशोभयद्रथम् ॥ २१

---

15 T4 lacuna for the ref. and क्ष (in 15^{a}). —a) Dn अयं; D3 यथा (for क्षयं). M -देवानां (for -देहानां). —b) K3.4 B Dn D2.5.6.8.9–11 T4 G2.3 तथा (for रथ-). —c) D2 स्थितो (for स्थिरो). —d) K4.5 D8 संग्रामे. Dn D2.5 मम शंसतः (by transp.); D8 शंतनो मम. — For 15, D1 subst.:

49* शृणु राजन्नवहितो गजाश्वनरसंक्षयम् ।
वक्ष्येऽहं सर्वयोधानां संग्रामं तव दारुणम् ।

16 a) Dn D1.2.5.6 कष्टा (for राजन्). —b) M1 transp. ऽभवत् and तदा. Dn D1.2.5.6 तव पुत्रस्य भारत. —c) D8 ते च (sic); M2–4 मृते (for हते). K (except K2) B Dn D1–3.5.8–11 transp. भीष्मे च and द्रोणे च. D4 S हते (D4 T3 G2 तथा) द्रोणे (for च द्रोणे च). D6 हते द्रोणे च ***. —d) Dn D1.2.5.6 कर्णे च निधनं गते. —e) D1.2.4.5 T4 G M शल्यः सर्वान्रणे पार्थान् (T4 हंतुं); D6 सर्वाञ्शल्यो रणे पार्थान्. —f) Ś1 K1–3 Dn1 T3 भारत; T1.2 पार्थिव (for मारिष).

17 a) T4 G2 सैनिकाः (for हृदये). Dn D2.4–6 तामाशां हृदि कृत्वा च (D4 °त्वाथ; Dn1 °त्वा*). —b) K3.5 B D1–5.8–11 T1.4 G M3.4 समाश्वस्य. D3 om. च. Ś1 K1–3 च मारिष; T4 परंतप (for च भारत). —c) K5 D3 तु (for च). D4 मद्रराजस्य समरे. —d) D4 पराक्रमः (sic); T3.4 च भारत; G M1 परंतप (M1 °पं) (for महारथम्). —e) K3–5 B D3.6.8–11 तदात्मानम्; Dn D2.5 तथा°; D1 हि चा°; T1 M1.4 महा°; T2 तमा°; T3.4 G इवा° (for अथा°). —f) D8 आकर्णेत (sic); T1.2 मन्यमानः (for अमन्यत). K2.8 B4 D4.10.11 अमन्यंत सुतास्तव.

18 b) K4 D3.4 सिंहनादान्. Dn1.n3 D1.6 च; D8 om. (for प्र-). —c) M2–4 ततो (for तदा). D4 रणे (for राजन्). D10.11 तदा तु तावकान्राजन्. —d) D3 विशशत्सु (sic) (for आविवेश). D1 T4 महाभयं (for महद्भयम्).

19 a) K5 Dn1 समाश्वस्य. K4 T3 G3 च तदा; D10.11 योधांस्तु (for तु तदा). T1.2 तान्समाश्वासयामास. —b) T1–3 G महारथः; T4 M1 महाबलः (for प्रतापवान्). — Ś1 K1–3 Dn D5.6 om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. T2 om. (hapl.) 19^{c}–28^{b}. —c) D4 T4 व्यूहं व्यूह्य (by transp.). —d) D4 अद्रिवत्; M4 ऋद्धिमान् (for °मत्). M3 सर्वतोभद्रबुद्धिमान्.

20 Ś1 K1–3 Dn D5.6 om. 20^{ab}; T2 om. 20 (for both, cf. v. l. 19). G2 reads 20^{a}–21^{b} after 24^{b}. —a) K4 B4 D10.11 M1 प्रत्युद्ययौ; D3 T4 °द्याते (for °द्यातो). M1 पार्थं. —b) D10 corrupt. D8 मद्रराजा. B1 reads from प्रतापवान् up to 21^{b} on marg. —c) S (T2 om.) विधून्वन्. K4 तत्र (for चित्रं). —d) B2 बलवद्; Dn3 D2 भाराढ्यं; D4 G1 M1 Ca वेगघ्नं; D6 सारघ्नं; D10 सुप्रभं; T3 वैरघ्नं; T4 G2 वेगितं (G2 °नं); G3 M2–4 वेगवद् (for भारघ्नं). D4 T3.4 G M बलवत्तरं (for वेग°).

21 For the sequence in G2, cf. v. l. 20. T2 om. 21 (cf. v. l. 19). B1 reads 21^{ab} on marg. —a) K4 Dn1 D9 रथं (for रथ-). —b) K5 D5.9.11 M1 सैंधवांश्च; D3 सैंधवं स्वं; D8 सैंधवश्च; T1.4 G1.3 सैन्यपार्श्वं (T1 °र्श्वे); T3 सैंधवाश्वान् (for °वाश्वं). K4 D2 M3 महारथं. — After 21, G2 ins.:

50* तस्य स्थित्वा महाराज मुखे व्यूहस्य दंशितः ।
[post. half = (var.) 23^{b}.]

— D1 T4 om. 21^{c}–22^{d}. —c) K3–5 D3.8.9.11 सूतो;

स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्शनः ।
तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ॥ २२
प्रयाणे मद्रराजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः ।
मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ॥ २३
सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तैः परिवारितः ।
गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनैः सह ॥ २४
अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काम्बोजैः परिवारितः ।
दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुंगवैः ॥ २५
हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः ।
प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६
पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमरिंदमाः ।
त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ॥ २८
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः ।
शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ॥ २९

C. 9. 397
B. 9. 8. 31
K. 9. 7. 29

B_5 T_3 पीता; Dn_1 $D_{2.6}$ शांता; $Dn_{2.n3}$ शाति (sic); D_4 शिता; D_5 दांता; G_2 [आ]सीनं; M_3 (*inf. lin.*; orig. as in text) [अ]न्विता; **Ca** (gloss: भूमिः). v (gloss: सुवर्णफलकायां लाङ्गलेन कृता रेखा) सीता (as in text). —^{d}) K_{3-5} $B_{2.4}$ $D_{3.6.8.11}$ G रथस्थो. D_5 रथे (for रथम्). D_{10} T_3 रथस्थाः शोभयन्त्रथं (D_{10} °न्त्रथी); M रथस्था शुशुभे ध्वजे.

22 For the sequence in G_2, cf. v. l. 20. T_2 om. 22 (cf. v. l. 19). D_1 T_4 om. 22 (cf. v. l. 21). —^{a}) Ś1 $K_{1.2}$ संभृतो; M महता (for संवृतो). K_4 वीर; $T_{1.3}$ G राजा (for वीरो). —^{b}) $T_{1.3}$ G बलेन (for रथेन). Ś1 K_{1-3} B (except B_1) Dn_2 $D_{5.8-10}$ -कर्षणः; D_2 -कर्षनः (sic) (for -कर्शनः). —^{c}) K_5 D_8 मद्रराजः; Dn $D_{5.6}$ महेष्वासः (for महाराज). —^{d}) K_5 $D_{9.11}$ G_2 भयप्रदः; Dn D_2 भयं प्रणुत्; T_3 M_1 भयप्रणा(M_1 °ण)त्; G_3 भयं प्रणुदन् (hypermetric); **Ca** भयप्रणुत् (as in text). D_4 परेषां भयमावहन्.

23 For the sequence in G_2, cf. v. l. 20. T_2 om. 23 (cf. v. l. 19). —^{a}) D_3 प्रययौ; D_4 प्रणेता (for प्रयाणे). T_4 तस्यासीन्मद्रराजोथ. —^{b}) D_4 मुखे; T_4 मुख्यं (for मुखं). $K_{1.2}$ D_3 $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ M दंसितः. B Dn $D_{1.2.5.9}$ संमु(B_2 $D_{1.2.5}$ सन्मु-; B_4 Dn_3 स मु)खं (B_2 °खे) व्यूह्य दं(Dn D_2 °हदं)शितः. —^{c}) Dn D_6 T_4 G वीरः. —^{d}) D_2 च संजयैः; T_1 च रक्षितः; T_3 सुदंसितः; T_4 महारथैः; $G_{2.3}$ सुदुर्जयैः (for च दु°).

24 T_2 om. 24 (cf. v. l. 19). —^{a}) Ś1 $K_{2.3}$ D_3 मध्ये; G_2 संखे (for सव्ये). D_4 $G_{1.3}$ M तु (for च). K_1 कृतवर्मा वामपार्श्वे. —^{b}) K_2 त्रिरथैः. —After 24^{b}, G_2 reads 20^{a}–21^{b}. D_5 om. (hapl.) 24^{c}–25^{b}. —^{c}) Ś1 K_{1-3} कृपोभूद्; D_1 कृपोथ; **Cn** गौतमो (as in text). D_8 दक्षिणं. —^{d}) $K_{1.4}$ शकैः स-; K_5 शकैश्च; D_4 शकाश्च; D_{10} सर्वैश्च (for शकैश्च). K_5 D_{10} जवनैः; D_9 पवनैः (for यवनैः).

25 T_2 om. 25 (cf. v. l. 19). D_5 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^{a}) G_1 -भाक् (for ऽभूत्). —^{b}) Ś1 K_1 कांभोजैः. —^{d}) K_2 -पांडवैः (sic) (for -पुंगवैः).

26 T_2 om. 26 (cf. v. l. 19). —^{a}) D_9 सहानीकेन. —^{b}) K_2 सौबलेनापि संवृतः; D_4 S (except T_1; T_2 om.) सौबलोपि ($G_{1.3}$ °लेन; G_2 M_1 °लो हि; M_{2-4} °लोभि) व्यवस्थितः. — D_{11} reads 26^{c}–29^{b} on marg. —^{c}) B_3 lacuna for प्रययौ सर्व-. G_2 M_1 प्रययुः; M_2 प्रमुखे (for प्रययौ). $T_{1.3.4}$ G M_1 -सैन्यानि; M_{2-4} -सैन्यानां (for -सैन्येन). D_4 संवृतः सर्वसैन्यं च. —^{d}) D_4 T_3 G_3 कैतवश्. D_1 हर्षयन्सर्वकौरवान्.

27 T_2 om. 27 (cf. v. l. 19). D_{11} reads 27 on marg. —^{a}) K_5 $B_{3.5}$ Dn_1 $D_{2.4.5}$(marg. as in text)$_{.6}$ पांडवापि; D_9 पांचालाश्च; T_1 पांडवेया (for पाण्डवाश्च). D_1 पांडवा अपि वीरेंद्रा. —^{b}) K_4 व्यूढ- (for व्यूह्य). K_5 $B_{1.3-5}$ $D_{2.8}$ अनिंदिताः; B_2 D_3 T_3 G_3 अरिंदम (D_3 °मः); Dn $D_{1.5.6.9}$ अतंद्रिताः; T_4 अभिद्रवन्; G_1 अरिंदमं (for °दमाः). — T_4 om. (? hapl.) 27^{cd}. —^{c}) K_3 D_{10} S ($T_{2.4}$ om.) भूता; D_3 भूतं (for भूत्वा). D_4 महाराजंस्; T_1 महेष्वासास् (for महाराज). —^{d}) $D_{1.4.9}$ उपाद्रवत्; T_1 G अभिद्रवन्; T_3 अरिंद्रवन् (sic). B_2 सुसंनद्धा युयुत्सवः.

28 T_2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 19). D_{11} reads 28 on marg. —^{b}) $T_{3.4}$ G [अ]पराजितः; M_1 महाबलः (for °रथः). — M_1 reads 28^{cd} twice. —^{c}) B_1 शैल्यस्य (sic). $D_{4.8.9}$ वाहिनी; T_4 [अ]भिमुखं (for वाहिनीं). B_4 D_{11} हंतुम् (for तूर्णम्). —^{d}) K_5 $D_{3.10}$ M_1 (second time) अभिदुद्राव (D_3 °द्रुश्च) संयुगे.

29 D_{11} reads 29^{ab} on marg. —^{a}) T_3 G_2 $M_{1.4}$

हार्दिक्यं तु महेष्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा ।
संशप्तकगणांश्चैव वेगतोऽभिविदुद्रुवे ॥ ३०
गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान्युधि ॥ ३१
माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकं च महारथौ ।
ससैन्यौ सहसेनौ तावुपतस्थतुराहवे ॥ ३२
तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवान्रणे ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे ।
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ॥ ३४
सुसंरब्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु संजय ।
मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५

संजय उवाच ।

यथा वयं परे राजन्युद्धाय समवस्थिताः ।
यावच्चासीद्बलं शिष्टं संग्रामे तन्निबोध मे ॥ ३६
एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ।
दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ३७
पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ ।
नरकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ॥ ३८

तथा; T4 तदा (for ततो). D8 दुर्योधनो (for युधिष्ठिरो). —d) K3–5 B4 D3–5. 10. 11 भरतर्षभः. — After 29, M2 reads 32.

30 a) D9 हार्दिकं; D10 T4 M1 हार्दिक्यः. K3. 5 Ś1. 2. 4 Dn2 D3. 9–11 T2 M च (for तु). —b) K4 -गर्वहा; K5 D3. 10. 11 -सैन्यहा (D3 °हः); D4 T4 -सूदनः; T2 -पुंगवः (for -पूगहा). — D1 om. 30cd. —c) K3–5 B4 Dn D2–6. 9–11 T2 संसप्तक-. K2 Dn3 D3 T2 M4 -गणाश्र. —d) K3 B D6. 9–11 T3. 4 G वेगितो; D8 वेगिते; M1 वेगेन (for वेगतो). K5 B (except B1) Dn2. n3 D2. 3. 5. 8. 9 G2 M1–3 [ऽ]भिप्र-; Dn1 [ऽ]पि प्र-; T3 [ऽ]हनि (for ऽभिवि-). K4 वेगितश्चाभिदुद्रुवे; D4 चेकितानभिदु°.

31 D3 om. (hapl.) 31–32. —a) D4 च; T1–3 G2. 3 [ऽ]पि; T4 हि (for वै). —b) D4 सोमश्चापि (for °काश्च). —D1 om. 31cd. —c) K4 B (except B2) Dn D2. 5. 8. 9 T1 G अभ्य(D8 °भि)वर्तंत; D4 अभिद्रवंत (for अभ्य°). —d) D2. 5 परं (for परान्). Dn संक्रुद्धा विविधायुधाः; D4 सहिता वीर्यवत्तमाः.

32 D3 om. 32 (cf. v. l. 31). M2 reads 32 after 29. —a) D4 माद्रीसुतौ. Dn1. n3 D1. 2. 5 T G च (for तु). T3 G2 शकुनिर्. —b) D10 T3 G2 उलूकश्च. K2–4 B (except B2) Dn D1. 2. 5. 6. 8–11 T4 G3 M3 महारथं; K5 °रथ; G2 M4 °रथः. —c) K5 D8. 11 समेतौ (for ससैन्यौ). K4. 5 B2. 5 D2. 8. 10. 11 सहसैन्यौ. Ś1 K1 शरै**** सेना; T G ससैन्यौ सहसैवोभौ. —d) B4 उपातस्थतुर्; Dn D6 अव°; T4 समा° (for उप°).

33 a) D6 योद्धास्; M2–4 यौधास्. D10 तथैव चोभयोः शेषास्. —b) D2. 10 तावकान्. D4 पांडवा. —c) Ś1 K1–3 D4 अभ्य(K3 °भि)धावंत; K4. 5 B3–5 Dn D1–3. 5. 6. 8–11 °वर्तंत; B1 °वर्षंत (for °द्रवन्त).

34 Ś1 om. the ref. G3 reads from 34 up to 9. 8. 20 twice (without var.). —b) T4 G1. 3 हते (for द्रोणे). K1–3 निपातिते; D4 T G M2–4 जयद्रथे; M1 च सैंधवे (for महारथे). —c) Ś1 K1 -शेषेषु; K5 -सृष्टेषु (for -शिष्टेषु). D4 कुरुष्वल्पविशिष्टेषु; D6. 9 कुरुशल्याव°. —d) K2 पांडवेयेषु (for °वेषु च). D4 संयुताः (for °गे).

35 D1 om. 35ab. —a) T G संरब्धेषु च; M1 ससंरंभेषु (for सुसंरब्धेषु). —c) G3 पराणां (for परेषां).

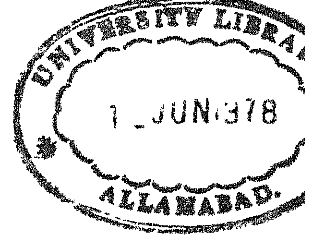
36 a) K5 Dn D1. 3. 5. 6. 10. 11 M3 तथा; T1 यदा (for यथा). D9 T4 बलं (for वयं). Dn1 परं; D3 T1. 2 M1 परै. —b) D2 युद्धार्थं. K4 B4 D2. 3. 10. 11 T3 G M1. 3. 4 समुपस्थिताः (G1. 3 °तं). —c) K5 D3 आसीद्; T3 चारि-; M2–4 ह्यासीद् (for चासीद्). —d) D6 समासे; T2. 3 G2 M संग्रामं; G1. 3 समग्रं (for संग्रामे). D4 T3 G M च (for तन्).

37 c) M2–4 हस्ति- (for दन्ति-). — D3 om. (hapl.) 37d–39a. T4 om. (hapl.) 37d–39c. K3 om. from 37d up to षट् (in 39a). —d) D4 तथा सप्त (for सप्त चैव). Ś1 K1 ह्र (for च).

38 K3 D3 T4 om. 38 (cf. v. l. 37). —a) T2 दश- (for शत-). —b) K5 D2. 10. 11 तत्र भारत (for भरतर्षभ). —c) K4. 5 Dn1 D10 पत्ति-; B1. 3. 5 D8 T2 नव (for नर-). Dn D1. 2, 5, 6 तु तिस्रो वै; M2–4

रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः ।
दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ३९
एतद्बलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे ।
एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ ॥ ४०
एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः ।
पाण्डवान्प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ४१
तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ॥ ४२
एवमेते बलौघेन परस्परवधैषिणः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वां संध्यां प्रति प्रभो ॥ ४३
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४४

C. 9. 412
B. 9. 8. 45
K. 9. 7. 44

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तथा पंच (for तथा तिस्रो). — ^{d}) D2 तथा; D9 तदा (for तव). D2 भवेत्; S (T4 om.) [अ]नघ (for [अ]-भवत्).

39 K3 om. up to षट्; D3 om. 39^{a}; T4 om. 39^{abc} (for all, cf. v. l. 37). — ^{b}) Dn D1. 2. 5 षट्-सहस्राणि; D4 T3 G M त्रिस(G3 M °स्रा)हस्राश्च (for षट्सह°). —Dn2 reads from कुञ्जराः up to स्राणि (in 39^{c}) twice. K5 om. 39^{cd}. — ^{d}) Dn D1. 2. 5 T3 G2 पत्तिकोटिः; D3. 4. 10 T1. 2 M2. 4 °कोटि; D6 °कोट्यश्च; T4 G3 पत्तिः कोटी. Dn तथैव च; T1. 2 शतानि च (for च भारत).

40 ^{a}) D3 om. (hapl.) from पाण्डवा up to तथैव (in 42^{a}). — ^{b}) G1 शेषमासीन्महाहवे. — After 40^{b}, D4 ins.:

51* स्वल्पमप्येतदेवेह बलवत्परिरक्षितम् ।

— ^{c}) K5 तत एवं; D4 M1 एतदेव; T3 एतत्तव; M2. 4 एवमेते; M3 एवमेतत् (for एत एव). Dn D1. 2. 5. 6 परं जग्मुर्; D4 समातस्थे; M1 जगामैवं (for समाजग्मुर्). — After 41, D4 ins.:

52* शस्त्रास्त्रेष्वभवन्घोराः केतवः क्षयकारिणः ।
भ्रान्त्याश्वाः शतशस्तत्र नेत्राण्युच्चैरवर्षयन् ।

41 D3 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{b}) D10 -राजे (for -राज-). K5 B4. 5 D10. 11 -वशे (for -मते). T4 G3 स्थितः. Dn D2. 6 मद्रराजमवस्थितः (D6 °ताः); D1 °मुपाश्रिताः. — ^{c}) K1 Dn1 प्रत्युदीयामो; K5 D10. 11 °दीयस्ते; D2 °दीयाथ; T1. 2 °पाजग्मुर् (for °दीयाम). — ^{d}) K4 Dn D5. 8 T2 M3 -गृध्राः; T3 G2 -श्रद्धाः (for -गृद्धाः). T1 प्रहृष्य च; T2 प्रमथ्य च (for प्रमन्यवः). D1 वयं विजयकांक्षिणः.

42 D3 om. तथैव (cf. v. l. 40). — ^{b}) B3 संग्रामे. D1 समरेष्वनिवर्तिनः. — ^{c}) Dn3 उपायाता. — Dn3 D6 om. (hapl.) 42^{d}–43^{c}. — ^{d}) K5 B3 D10 पंचालाश्च. D1. 5 तु (for च).

43 Dn3 D6 om. 43^{abc} (cf. v. l. 42). — ^{a}) K4 D10. 11 इमे ते च; K5 D3 एवमेव; T2 M1 एवमेतौ; G2 एवं तेन; M2–4 एवमेतद् (for एवमेते). D1. 2. 5. 8. 9 महाराज (for बलौघेन). — ^{b}) K5 परस्परं (for °स्पर-). D5 T2–4 G2. 3 M -जयैषिणः (for -वधै°). — ^{c}) T1. 2 महावीराः; G M2–4 नरव्याघ्र (for °व्याघ्राः). M1 पांडवा धार्तराष्ट्राश्च. — ^{d}) K4 सर्वे; K5 पूर्व- (for पूर्वां). D8 प्रचक्रिरे (for प्रति प्रभो).

44 Ś1 K1. 3 om. 44. K2 om. 44^{ab}. — ^{a}) K5 युद्धे. — B1 reads 44^{bcd} and the colophon on marg. — ^{b}) K4 सुदारुणं (for भयानकम्). D1 कुरूणां भय-वर्धनं. — D1 om. 44^{cd} and the colophon.

Colophon om. in D1: D7 missing: B1 reads it on marg. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 शिष्टबलसंख्या; K4 बलशिष्टसंख्यावर्णनं; D2 युद्धप्रवर्तनं; M2. 4 पुनर्युद्ध-प्रवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Dn D11 8; D4. 10 S 7 (as in text). — *Śloka no.:* K5 44; Dn D5 43.

८

संजय उवाच ।
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां भयवर्धनम् ।
सृञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १
नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः ।
वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ २
नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निस्वनो महान् ।
अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३
नागैरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽपतन् ।
व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ४
हयौघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
शरैः संप्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५
सादिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान् ।
विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन्प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ६
धन्विनः पुरुषाः केचित्संनिवार्य महारथान् ।
एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्यमक्षयम् ॥ ७
नागं रथवरांश्चान्ये परिवार्य महारथाः ।

8

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1.1).

1 G3 reads 1–20 twice (without var.) (cf. v. l. 9. 7. 34). D1 om. 1–3. B1 reads 1^a with the ref. on marg. — ^{a}) D4 T4 युद्धे. — ^{b}) D3 भीरूणां (for कुरूणां). D4 कुरुपांडवसेनयोः ; S घोररूपं भयानकं. — ^{c}) K5 D8 संजयैः ; Dn1. n2 D6 पांडवैः (for सृञ्जयैः). — ^{d}) K5 D10 घोर- (for घोरं). D4 घोरदेवासुरोपमे ; S देवासुरर(G3 °ग)णोपमं.

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4. 5 D10. 11 M नरा रथ- ; D2 रथा नरा (by transp.) ; T1. 2 नरौघाश्च. D6 गजाश्वाश्च ; D8 रथौघश्च (for गजौघाश्च). Ś1 K1–3 नरनागरथौघाश्च. — ^{b}) S वाजिनश्च (for सादि°). — ^{c}) S सादिनश्च (for वाजि°). D4 परिक्रांताः ; T1 सहस्रशः ; T1 G1 समाक्रांताः (for परा°). — ^{d}) D4. 8 समाजघ्नुः.

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3. 5 Dn2 D3. 8. 10 गजानां (for नागानां). — ^{b}) D3 गर्जतां (for द्रवतां). Some MSS. निःस्वनो. D5 महत्. — ^{c}) D5 M3 आश्रूयत. D5 यदा ; T3 तदा (for यथा). D2 काळे ; D10 -कालं (for काले). — ^{d}) D2. 6. 9 T G M3 नभःस्थले (D2 T2 °ळे).

4 ^{a}) D4 नागेन (for नागैर्). D3 अश्वाहतैः (for अभ्याहताः). — ^{b}) K5 D8 सबला (for सरथा). D4 T G1 M भृशं (for ऽपतन्). — D1 om. 4^c–14^b. — ^{c}) K2 व्याद्रवंत ; Dn1 प्रद्र° ; D2 विद्र° ; G1. 3 विद्रवंति (for व्यद्रवन्त). Ś1 K1. 2 रणाद् ; D4 दिशो (for रणे). D3 वीरे ; D4 S भीता (T3 °का) (for वीरा). — ^{d}) D4 T4 द्रव्यमाणा ; M2–4 वध्यमाना (for द्राव्यमाणा). Dn1. n2 D2. 5 मदोत्कटाः ; T4 G2. 3 M1 रणोत्कटैः (for मदो°).

5 D1 om. 5 (cf. v. l. 4). Dn1 हययोधान् (hypermetric) (for हयौघान्). T4 हयौघान्पतितांश्चैव. — ^{b}) K4. 5 D3 शिक्षितान्. — D3 om. 5^c–7^b. — ^{c}) Ś1 K1 शनैः (for शरैः).

6 D1 om. 6 (cf. v. l. 4). D3 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) D8 साक्षितारौ (sic) (hypermetric) (for सादिनः). D4 अथ पत्तींश्च तान्राजन्. — ^{b}) K4 D4 महारथाः ; B3 lacuna (for महारथान्). — B1 reads 6^{cd} on marg. — ^{c}) D4 व्यचरंतो (sic) ; D10 विचरतो ; M1 °रंते (for °रन्तो). Ś1 K1. 2 Dn1. n2 D4 G1 न्यघ्नन् ; K5 भग्नान् ; D9 निघ्नन् ; T1 (also as in text). 2 घ्नन् (for ऽभ्यघ्नन्). — ^{d}) K4. 5 B3 प्राश- ; D11 नाना- (for प्रास-). Dn2 D11 -शक्त्यष्टिभिस् ; D9 -शक्तीष्टीभिस् (sic) ; T2 -शक्त्यादिभिस् ; T3 -शक्त्यष्टिभिस् (for -शक्त्यृष्टिभिस्). T1–3 G3 M1 तदा (for तथा).

7 D1 om. 7 (cf. v. l. 4). D3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K1 बंधिनः (for धन्विनः). K2 संबंधिपुरुषान्केचित्. — K2 om. (? hapl.) 7^b–8^a. K3 om. (? hapl.) 7^b–9^c. — ^{b}) K5 निवार्य च ; B (except B2) Dn D2. 4–6. 8–11 परिवार्य (for संनि°). Ś1 K1 महारथाः ; D4 T2 °रथं. — Ś1 K1 om. (hapl.) 7^c–8^b. — ^{c}) Dn1. n2 D5. 8 एवं ; D9 एके (for एकं). D5 चाहवम् (for बहव). D10 त्वासाद्य. — ^{d}) D6 प्रेषयाद्य (for °येयुर्). K4. 5 D4. 10 S (except T2) प्रे(M2 प्रै)षयन्य(K4 D4 M1 °द्य)मसादनं ; B2 D11 प्रययुर्यमसादनं.

8 D1 om. 8 (cf. v. l. 4). K3 om. 8 ; Ś1 K1 om. 8^{ab} ; K2 om. 8^a (for all, cf. v. l. 7). — ^{a}) K5 B2

सोत्तरायुधिनं जघ्नुर्द्रवमाणा महारवम् ॥ ८
तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान्बहून् ।
नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ९
नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे ।
शक्तितोमरनाराचैर्निजघ्नुस्तत्र तत्र ह ॥ १०
पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः ।
रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११
हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः ।
हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥ १२
तेषां तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशां पते ।
अशोभत यथा नारी करजक्षतविक्षता ॥ १३
वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तीनां चापि शब्देन नागानां बृंहितेन च ॥ १४
वादित्राणां च घोषेण शङ्खानां निस्वनेन च ।

C. 9. 427
B. 9. 9. 15
K. 9. 8. 15

Dn D3. 11 T4 G2. 3 M1. 2. 4 नागान्; D2. 6. 8 नागा; M3 नाथान् (for नागं). K4. 5 D5. 6. 8 रथवराश्; D4 T2. 4 G3 M1. 2 °गताश्; T1 G1. 2 M3. 4 °गतांश्; T3 °गजाश् (for °वरांश्). Dn D2. 5. 6 चैव. — K5 om. (hapl.) 8ᵈ–9ᶜ. — ᵇ) D4 सुदुर्मदाः (for महारथाः). — ᶜ) Ś1 K1. 2. 4 B1–3 D5. 8. 10. 11 सांतरायु(B2 D11 °यो) धिनं (Ś1 K1 °नो; K2 °नां); B4. 5 D6 T1 G1 सोत्तरायोधिनं; Dn1 D2. 3. 4. 9 सोंतरा युधि तं (D2. 9 °धिनं; D4 °धि तान्); Dn2. n3 M Cn सोत्तरा युधि तं (M °धिनो); Ca (gloss: हस्त्यारूढयोधसहितं) सोत्तरायुधिनं (as in text). Dn1 T2 जग्मुर् (for जघ्नुर्). G2 सोदरा युधि संजघ्नुस्. ❀ Cn: सोत्तराः, अयमस्मीति परस्परं वदन्तः। ❀ — ᵈ) Ś1 K1 रुवै**; K2 द्रवंतो*; B Dn D2. 4. 5. 6. 8. 9 द्रवमाणं; T3 M1. 3 रवमाणा (M2 °ण-); T4 G त्वरमाणा (G3 °ण-); M2. 4 रवमाणान् (for द्रवमाणा). K4 D3. 10. 11 T1. 2. 4 G महारथाः; B Dn D2. 5. 6. 8 °रथं; D4 M1 °रथान्; D9 °रथः; M2–4 °रवान् (for °रवम्).

9 D1 om. 9 (cf. v. l. 4). K3 om. 9ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 7). K5 om. 9ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 8). — ᵃ) D4 [ए]व; M3 वि- (for च). Ś1 K1 रथिनां; D3. 4 M1 रथिनः. K4 योधं; D3. 4 M3 क्रुद्धा; M1 क्रुद्धान् (for क्रुद्धं). — ᵇ) Ś1 K1 lacuna; K2 विमुंचंतं; K4 D8 विकरंतं (D8 °तः); M1 विकिरंतः (for °रन्तं). M3 transp. शरान् and बहून्. D4 किरंतो निशितान्बहून्. — ᶜ) Dn नागो; D4 नागं. M1. 3 जग्मुर् (for जघ्नुर्).

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 4) — ᵃ) B1 Dn D5 G1 नागा; D3 नागं (for नागो). D6 अतिद्रुत्य (for अभि°). M1 अभिसृत्य जगन्नागा (sic). — ᵇ) K5 रथिनो; D3. 4 रथिनां (for °नं). D4 वरं (for रणे). M1 रथिनं रथिनो रणे. — ᵈ) K4 B2 Dn D2. 3. 5. 6. 10. 11 T1. 2 निजघ्ने; T3 अभिघ्नुस् (for निज°). K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 भारत; D4 तत्र वै; G3 तत्र हि (for तत्र ह).

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 4). — ᵃ) K3. 4 Dn D5 पदातान्; D2. 9 पदातीन्; D10 पादांतान्; T4 पातकान् (for पादातान्). Ś1 K1–3 -निघ्नंतो; T2–4 G2. 3 M -मर्दंतो (for -मृद्नन्तो). D4 पदातिनममर्दंतो. — ᵇ) G1 नर- (for रथ-). B5 -वाजिभिः (for °नः). B1 रथवाजिनवारणः (sic). — ᶜ) D6 T G3 रथ-; G1 नर- (for रण-). K3 विदृश्यंत; B3 व्यजृंभंत; T1 [ऽ]प्यदृश्यंत; T2 स्म दृ°; T4 प्रदृ°; G1 हि दृ°; M2. 3 [ऽ]भ्यदृ°; M4 ह्यदृ° (for व्यदृ°). — ᵈ) B1 हवम् (for महद्).

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 4). — ᵃ) T4 परिधावंत. G2 हयाश्चैव प्रधावंतश्. — ᵇ) K3 नाराचैर् (for चामरैर्). Dn1 -शोभितैः; Dn2. n3 शोभितं. D4 T3. 4 G1. 3 M चा(T3 G1 च)मरापीडधा(D4 °चा)रिणः. — ᶜ) K5 Dn D2–6 T3. 4 G M2–4 पृष्ठे; M1 पृष्ठात् (for प्रस्थे). — ᵈ) M पतंत (for पिबन्त).

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 4). — ᵃ) K5 वाहिनीं (sic) (for वाजिनां). D10 सेना (for भूमिः). — ᵇ) K5 खुर-; Dn D6. 10 शरैश्; D3 क्षुरैः; G1 lacuna (for खुरैश्). K5 क्षुन्ना; D3. 9 M2 क्षुण्णा; B2 D10 M3. 4 छिन्ना; T1. 2 चित्रैर्; T4 चात्र (for चित्रा). — ᵈ) K3–5 B D (D1 om; D7 missing) T3. 4 G2 M2–4 Cn करजैः (for करज-). Dn1. n2 कृत-; M3 कर- (for -क्षत-). K1. 4. 5 D5. 8 G1 -विक्षताः (sic); D2 -वीक्षिता; D3. 4 विक्षिता (D4 °ताः); M1 -विग्रहा (for -विक्षता). ❀ Ca: कराग्रैर्नखैः, करजैरिति वा पाठः। ❀

14 D1 om. 14ᵃᵇ (cf. v. l. 4). — ᵃ) T3 वाजिनः. K2 D4 सुख-; D5 (*sup. lin.* as in text) क्षुर- (for खुर-). — T4 om. (hapl.) 14ᵇᶜ. G2 transp. 14ᵇ and 14ᵈ. — ᵇ) D9 रथे (for रथ-). K5 D3. 10. 11 रथानां नि(K5 निः-; D10 वि)स्वनेन च. — M3 om. (hapl.) 14ᶜ–15ᵇ. — ᶜ) D4 च वै; M1. 2. 4 पाद- (for चापि). — ᵈ) G2 रथानां (for नागानां). T5 G1. 3 कूजितेन (for बृंहि°).

अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५
धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानां च दीप्यताम् ।
कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किंचन ॥ १६
बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः ।
उद्वेष्टन्ते विवेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७
शिरसां च महाराज पततां वसुधातले ।
च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८
शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुंधरा ।
तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ १९
उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः ।
व्यभ्राजत महाराज पुण्डरीकैरिवावृता ॥ २०
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः ।
पतितैर्भाति राजेन्द्र मही शक्रध्वजैरिव ॥ २१
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे ।
हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गणम् ॥ २२
कबन्धशतसंकीर्णं छत्रचामरशोभितम् ।

---

15 M3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^{b}) Ś1 K1. 4 निःस्वनेन ; K5 Dn D1–3. 6. 10. 11 G2 निनदेन (for निस्वनेन). —^{d}) T4 निधनैर् (sic) (for निर्घातैर्). D4 दारुणैः (for भारत).

16 D1 om. 16–33. —^{a}) T4 G1. 3 M1 कूज(T4 °जि)तां चैव (M1 चापि) (for °मानानां). —^{b}) Dn D2. 4. 5 निस्तृंशानां ; D10. 11 शस्त्रौघानां (for निस्त्रिंशानां). K5 D3. 4 दी(D4 द)प्तैतां ; T3. 4 G1 M1 पात्यतां ; G2 पातिनां ; G3 पश्यतां (for दीप्यताम्). —^{c}) T4 corrupt. —^{d}) K2. 4 Dn D3. 5 S (except T1 G1) प्रज्ञायत.

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). The portion of the text from 17^{a} up to 43^{d} is lost in B2 on missing folio. —^{a}) D4 बहवो बाहुभिश्; T3. 4 G2. 3 M बाहवो बहवश् (by transp.). —^{b}) D10 नानागजकरोपमाः. —^{c}) Dn2. n3 उद्वेषंते ; D4 T G उद्वेष्टंति ; D5 उद्विष्टंते ; Ca (gloss : उत्पद्य मण्डलतां यान्ति) उद्वे° (as in text). K B (B2 missing) Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 विचेष्टंते ; D4 T1–3 G1 °ष्टंति ; T4 G2. 3 विवेष्टंति ; Ca °ष्टन्ते (as in text). M1 वसुधायां प्रवेष्टंतो. —^{d}) M2–4 वेगांश्चक्रुश्च दारुणान्.

18 B2 missing. D1 om. 18 (cf. v. l. 16). —^{a}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) शिरांसि. —^{b}) K5 B4 D3. 10. 11 धरणी- ; D4 च धरा- ; M3 च मही- (for वसुधा-). —^{c}) K3 पक्कानाम् ; K5 पतताम् (for च्युतानाम्). K3 वृक्षेभ्यः ; K4. 5 नालेभ्यः ; D2 T2 ताळेभ्यः ; D5. 6 तालेन ; T3 नाराणां (for तालेभ्यः). —^{d}) K4 कुंतानां ; B1 D9 तालानां (for फलानां). D8 corrupt ; T4 G ध्वनिः (for स्वनः).

19 B2 missing. D1 om. 19 (cf. v. l. 16). —^{b}) Dn1 D2. 5. 8 रुधिरार्द्रा ; Dn3 D6 °रार्द्र- ; T2. 3 °राभ्रैर् (for °रार्द्रैर्). —^{d}) T1–3 G1 M नळिनैर्.

20 B2 missing. D1 om. 20 (cf. v. l. 16). —^{a}) D9 उद्धृता (for उद्वृत्त-). T1. 3. 4 G M1 -लोचनैस् (for नयनैस्). —^{b}) D4 गतसत्वैर् ; M3 हतसत्त्वैर् (for गत°). Ś1 K1. 2. 4 D6. 7 T1. 2 मही तदा ; K5 सविक्षितः (sic) ; B1 Dn1 D2–5. 9 सुविक्षितैः ; T3 अविक्षतैः ; T4 अवीक्षिता ; G M अपि क्षितिः (for सुविक्षतैः). —^{c}) K4 D2 विभ्राजत ; K5 बभ्राजत (for व्यभ्रा°). K3 B (B2 missing) Dn D2. 4–6. 8. 9–11 मही राजन् (for महाराज).

21 B2 missing. D1 om. 21 (cf. v. l. 16). —^{a}) K5 D5 M4 बहुभिश्. M1 चंदनासिक्तैः (for °दिग्धैः). —^{b}) D5. 8 सकर्पूरैर् (for सकेयू°). — Dn D6 om. 21^{c}–22^{b}. —^{c}) D4 पातितैर्. K4 B (B2 missing) D2. 4. 8. 9 T3. 4 G वसुधा (for राजेन्द्र). D5 पतितैर्वसुधा भाति ; M पतितैर्ब(M2. 4 °र्बा)हुभिर्भाति. —^{d}) K3. 5 D3. 10. 11 T3 G2 महा- (for मही). K5 D3 -छत्र- ; T2 शक्तैर् (for शक्र-). M2–4 यथा (for इव). K4 B (B2 missing) D2. 4. 5. 8. 9 यथा शक्रध्वजैस्तथा.

22 B2 missing. D1 om. 22 (cf. v. l. 16). Dn D6 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^{a}) D10. 11 जानुभिश् (for ऊरु°). T4 G1. 3 महाराज (for नरेन्द्राणां). —^{b}) B1 विनिकृत्यैर् ; D2. 8. 9 °कृंतैर् (for °कृत्तैर्). D4 विनिक्षिप्तां महात्मनां. —^{c}) D8. 9 हस्तैर् (for हस्ति-). T3 G M जज्ञे ; T4 चैव (for अन्यैः). —^{d}) D9 संस्तृतं ; M3 संवृत्तं. Ś1 K1–3. 5 B4 D8 रणांगनं ; K4 गृहांगणं ; D3 रणांगकं ; D4 रणांगरं ; T3 M रणांकणं ; T4 G1. 3 रणाजिरं ; G2 रथांकणं (for रणाङ्गणम्).

23 B2 missing. D1 om. 23 (cf. v. l. 16). —^{a}) M3. 4 -गण- (for -शत-). Ś1 K1. 2 T1. 2 -संछन्नं (for -संकीर्णं). —^{b}) G1 चित्र- ; M3. 4 श्वेत- (for छत्र-). K4. 5 B (B2 missing) Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 -संकुलं (D2 °ळं) (for -शोभितम्). —^{c}) D8. 9 -बलं (for -वनं). T3. 4 G इवोद्यानं (for तच्छुशुभे). M1 विराजंति स्म बहुधा. —^{d}) T3. 4 G बहु- (for वनं). Ś1 K1. 2 D4

सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ २३
तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ २४
मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः ।
पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५
गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः ।
व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ॥ २६
ते गजा घनसंकाशाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः ।
वज्ररुग्णा इव बभुः पर्वता युगसंक्षये ॥ २७
हयानां सादिभिः सार्धं पतितानां महीतले ।
राशयः संप्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ २८
संजज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९
भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३०
कवचोष्णीषसंछन्ना पताकारुचिरद्रुमा ।

C. 9. 443
B. 9. 9. 31
K. 9. 8. 31

T2 G1. 3 पुष्पचितं.

24 B2 missing. D1 om. 24 (cf. v. l. 16). — [a]) D3 ततो; D4 M2 यत्र (for तत्र). M यौधा. D9 च विविधा (for महाराज). — [b]) K4 D5 G2 व्यचरंतो (for विच°). D10 [ऽ]प्यभीतवत्. — [c]) T3. 4 G1. 3 रुधिरार्द्रांगाः. — [d]) D4. G सपुष्पा; T3 M1. 2. 4 सुपुष्पा; M3 संफुल्ला (for पुष्पिता). K4 किंशुका इव पुष्पिताः.

25 B2 missing. D1 om. 25 (cf. v. l. 16). — [a]) Dn1. n2 [अ]पि दृश्यंते; D2 व्यदृश्यंत; D4 [अ]थ दृ° (for [अ]प्यदृ°). — [b]) G2 शित- (for शर-). K4 -ताडिताः; D4 -विक्षिताः (for -पीडिताः). — [c]) D4 आपतंस्; T3 सरंतस् (for पतन्तस्). G2 दृश्यंत (for तत्रैव). — [d]) T2 श्वेताभ्र-; M2-4 भिन्नाभ्र- (for छिन्नाभ्र-). K4 छिन्नाश्चैः सहसा रणे; D3 छिन्नहस्ता महारणे.

26 B2 missing. D1 om. 26 (cf. v. l. 16). — [a]) D3 जनानीकं; D4 गजार्णवं; T1. 2 गजा ह्यन्ये (for गजानीकं). — [b]) T1. 2 वध्यमाना; G2 भिद्यमानं (for वध्य°). T4 G1. 3 om. from महात्मभिः up to पतितानां (in 28[b]). K4 महात्मना; T1-3 G2 °रथैः (for महात्मभिः). — [c]) K4 T3 व्यशीर्यं(T3 °र्यं)त; B4 D3 T1. 2 व्यदीर्यंत; M2-4 व्यकीर्यत (for व्यदी°). Dn1. n3 D2. 5. 6 महाराज (for दिशः सर्वा). — [d]) D6 वायु- (for वात-). D5 -भिन्ना (for -नुन्ना). M3 यथा (for इव).

27 B2 missing. D1 om. 27 (cf. v. l. 16). T4 G1. 3 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) K5 ये (for ते). B1 गता (for गजा). K2 om.; B (B2 missing) Dn D2. 5. 6. 8 मेघ-; D8 वन-; D4 T1. 3 G2 M गिरि-; T2 इव (for घन-). — [b]) K4 महातपाः (for समन्ततः). — B1 om. (hapl.) 27[c]-28[d]. — [c]) Ś1 K1. 2 वात-; D9 वायु- (for वज्र-). Ś1 K1-3 D10. 11 -नुन्ना; K4 D4 T1. 2 -भग्ना; K5 -भूमौ; D3 -भिन्ना; D8 -रुद्रा (for -रुग्णा). B3-5 Dn D2. 4-6. 8. 9 T3 G2 M विभो (for बभुः). — [d]) D5 इव (for युग-). D4 S (T4 G1. 3 om.) -पर्यये (for -संक्षये).

28 B2 missing. D1 om. 28 (cf. v. l. 16). T4 G1. 3 om. up to पतितानां (cf. v. l. 26). B1 om. 28 (cf. v. l. 27). — [a]) K5 Dn1. n2 हतानां (for हयानां). — [b]) D2 T2 -तळे; D4 -पते (for -तले). — [c]) K3 B3. 4 D3-11 स्म प्रदृश्यंते; K4 Dn D1. 2. 6 स्मात्र दृ°; D4 च प्रदृ°; S प्रत्यदृश्यंत (for संप्रदृश्यन्ते). — [d]) Dn2 om. the first ततः.

29 B2 missing. D1 om. 29 (cf. v. l. 16). — [b]) B5 D4 T2 G2 -महा- (for -वहा). — [c]) D4 T4 शोणितौघ- (for °तोदा). D4 महावर्ता. — [d]) Ś1 K1-3 -वृक्ष्यस्थि- (for -वृक्षास्थि-).

30 B2 missing. D1 om. 30 (cf. v. l. 16). — [a]) D2 भुजनक्र-. B4. 5 Dn D4. 8. 10 धनुःश्रोता. — [b]) D9 हस्तिशैल-. K1 हयोत्तमाः; Dn D5. 6 इवोपला; D2 हयोपळा; T1. 2 °रगाः (for °पला). — Dn D6 om. (hapl.) 30[c]-32[d]. — [c]) D4 corrupt. T4 -रथोद्दामाश् (for -कर्दमिनी). — K4 D3 om. (hapl.) 30[d]-32[a]. — [d]) K1 गदोत्तमा; D4 हयोद्रुपाः (sic) (for गदोडुपा). K5 भीरूणां भयवर्धनी (= 32[b]); S छत्रहंसोपशोभिता.

31 B2 missing. D1 om. 31 (cf. v. l. 16). K4 Dn D3. 6 om. 31 (cf. v. l. 30). — [a]) K5 B1. 4. 5 D9 -संपन्ना; D2. 5 G3 -संछिन्ना; D10 -संक्षुण्णा; M2 -सत्फेना (for -संछन्ना). — [b]) T3 G1. 3 -विकृति-; G2 -वितति-; M1. 3. 4 -रचित-; M2 -रजत- (for -रुचिर-). D4 पताका ऊर्मिमालिनी. — [c]) T G1. 2 M2. 4 -नक्रावली- (M2. 4 °ली-) (for -चक्रावली-). T4 -कृष्टा; M3 -गुप्ता (sic). Ś1 K1. 2 D4 चक्रवाकावलीघु(D4 °जु)ष्टा; D2. 5 गजचक्रावलीपुच्छा (D5 °घुष्टा); D10 चक्रवाकवलाजुष्यन् (sic);

C. 9. 443
B. 9. 9. 31
K. 9. 8. 31

चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणूदण्डकावृता ॥ ३१
शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धिनी ।
प्रावर्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसंकुला ॥ ३२
तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
तेरुर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघबाहवः ॥ ३३
वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे विशां पते ।
चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वं देवासुरोपमे ॥ ३४
अक्रोशन्बान्धवानन्ये तत्र तत्र परंतप ।
क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ३५
निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयांचक्रतुः परान् ॥ ३६
सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप ।
अमुह्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७
मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनंजयौ ।
दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादं च नेदतुः ॥ ३८
श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।

M1 चक्रचक्राह्वसंघुष्टा. — ^{d}) K2. 3 B (B2 missing) D2. 4. 5. 8–11 T1. 2. 4 त्रिवेणु-; K5 त्रिवेणैर् (for त्रिवेणू-). T1. 2 -दांडवावृता; T3. 4 -दंडजा° (for -दण्डका°). G1. 3 त्रिवेणूरगसंवृता; G2 त्रिवेणौ घांडजावृता (sic).

32 B2 missing. D1 om. 32 (cf. v. l. 16). Dn D6 om. 32; K4 D3 om. 32^{a} (for both, cf. v. l. 30). — ^{b}) K4 B1. 3. 5 D3–5 T1. 2 G3 M1. 2. 4 -वर्धनी. — ^{c}) D2 T4 घोरा; G1 रुद्रा; G3 भद्रा (for रौद्रा). — ^{d}) K3 G3 -संजय-; D3 -स्वजय- (sic) (for -सृञ्जय-). D2 -संकुळा; T1. 2 -संकुले; D4 T3. 4 G M -संगमे (for -संकुला).

33 B2 missing. D1 om. 33 (cf. v. l. 16). — ^{a}) Dn3 ते नदीं; T3 G2 नदीं वै (for तां नदीं). K4. 5 Dn2 D2. 3. 8. 10. 11 पर- (for पितृ-). — ^{b}) D5 नयतीम् (for वहन्तीम्). K3 अव-; K4 अभि- (for अति-). K5 D3 -भैरवीं. — ^{c}) K4 चेरुर्; K5 तेनुर् (for तेरुर्).

34 B2 missing. — ^{a}) K4 T2–4 G2 तदा; M3 यथा (for तथा). D4 M2–4 रौद्रे (for युद्धे). — D1 om. 34^{bc}. — ^{c}) D3 नरवाजि- (for चतुरङ्ग-). Dn2. n3 D3 -क्षयो (for -क्षये). D8. 10 घोरं (for घोरे). — ^{d}) K2–5 B3. 4 D2. 5. 6. 8. 10. 11 पूर्व-; D4 T G M2–4 युद्धे (for पूर्वं). M1 देवासुररणोपमे.

35 B2 missing. D1 om. 35^{a}–36^{b}. — ^{a}) K2 Dn1 D4 T1. 4 G M आक्रोशन्; K3–5 B (B2 missing) Dn2. n3 D3. 5. 6. 8–11 व्या(D3 व्य)क्रो°; D2 प्राक्रो° (for अक्रो°). M1 बांधवैर् (for बान्धवान्). B (B2 missing) Dn D2. 5. 6. 8. 9 T2 चान्ये (for अन्ये). T4 आक्रोशन्पांडवान्योन्यं. — B5 T G1. 2 M1 om. (hapl.) 35^{bc}. — ^{b}) D4 नराधिपाः (for परंतप). — ^{c}) K4. 5 क्रोशंति (K5 °ता) (for क्रोशद्भिर्). K3 D2. 10. 11 G3 दयितैर्; K4 भ्रातरं (for बान्धवैश्). K3 D2. 11 G3 अन्ये; K5 D8. 10 M4 अन्यैर्; D4 M2 चान्यैर्. — D6 repeats 35^{d} (twice) and 36^{a} after 36^{c}. — ^{d}) G2 भयार्तान्; M1 भयार्तैर् (for भयार्ता). Ś1 K1–3 न निवारिताः; K4 D3 न निवर्तते; K5 Dn D3 M1 न (Dn च) निवर्तिताः (Dn °रे); B (B2 missing) D6 (all three times). 9 निववर्तिरे; D2 नैव वर्तिरे; D4 समरे भृशं; T3 G1. 3 नातिवर्तिनः (G1 °नं; G3 °नी); T4 न निवर्तनं; G2 नातिवर्तते; M2–4 व्रणपीडिताः (for न निवर्तिरे).

36 B2 missing. D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) T3 वर्तमाने (for निर्मर्यादे). K4 यथा; D4 महा-; T2–4 G3 तदा (for तथा). — ^{b}) T3 निर्मर्यादे (for वर्तमाने). Ś1 K1. 2 भयंकरे; D2 भयावहे (for °नके). — ^{c}) K4 तु; B5 om. (for च). — After 36^{c}, D6 repeats 35^{d} (twice) and 36^{a}. D6 om. 36^{d}. — ^{d}) T3. 4 G मोहयामासतुः.

37 B2 missing. — ^{a}) D6 *वर्तमाना; M संबध्य° (for सा वध्य°). — ^{b}) K3. 5 D1. 3. 4. 9–11 G2 नराधिप; T4 विशां पते (for जनाधिप). — ^{c}) K4 Dn D2. 5 अमुह्यत च; K5 D4 G2 अमुह्यंस्तत्र. — ^{d}) G2 -वशा इव.

38 B2 missing. — ^{a}) T2. 4 तु (for च). Dn D6 om. (? hapl.) 38^{c}–39^{b}. — ^{c}) K5 दधतुर्. D4 वारिजं. — ^{d}) K4 B (B2 missing) D1. 2. 5. 8–11 M2–4 सिंहनादांश्. Ś1 K1. 2 D10. 11 M1 चक्रतुः; D1 नेदिरे (for नेदतुः).

39 B2 missing. Dn D6 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). D1 om. 39–43. — ^{a}) T2. 3 G M2 च (for तु). — ^{b}) D2. 5 -धनंजयौ (for -शिखण्डिनौ). — After 39^{b}, M2 reads 41. — ^{c}) Dn1 धर्मसेनं (for °राजं).

धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ३९
तत्राश्चर्यमपश्याम घोररूपं विशां पते ।
शल्येन संगताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४०
माद्रीपुत्रौ सरभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ बलं तव ॥ ४१
ततो न्यवर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
शरैः प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२
वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना दृढधन्विभिः ।
हाहाकारो महाञ्जज्ञे योधानां तव भारत ॥ ४३
तिष्ठ तिष्ठेति वागासीद्द्रावितानां महात्मनाम् ।
क्षत्रियाणां तदान्योन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ।
आद्रवन्नेव भग्नास्ते पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ४४
त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्भ्रातॄनथ पितामहान् ।
मातुलान्भागिनेयांश्च तथा संबन्धिबान्धवान् ॥ ४५
हयान्द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः ।
आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४६

C. 9. 459
B 9. 9. 47
K. 9. 8. 47

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

— ^{d}) M1 माद्रेशमभिजग्मतुः.

40 B2 missing. D1 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{a}) D2 [अ]द्भुतम् (for [आ]श्चर्यम्). K4 अपश्यामो. — ^{b}) M3 घोररूपौ. T3. 4 G महद्भयं (for विशां पते). — ^{c}) Ś1 K1. 2 सहिताः; K4 संहताः; T4 संहताः; M4 संगताञ् (for संगताः). K2 वीरा; Dn D2. 5 सर्वे; M4 शूरान् (for शूरा). — ^{d}) T G भारत (for भागशः).

41 B2 missing. D1 om. 41 (cf. v. l. 39). M2 reads 41 after 39^b. — ^{a}) K (except K2) B (B2 missing) D2. 5. 6. 8–11 M1. 3. 4 तु; Dn3 च (for स-). M1 संरब्धौ (for -रभसौ). — ^{b}) D9 -दुर्मद. — ^{c}) Dn1 अभ्यायातां; D2. 4 अभ्यायातौ. D4 मुदा (for त्वरा-). S अभीतौ त्व(M1 जघ्नतुस्त्व)रया युक्तौ. — ^{d}) T4 भीषयंतौ (for जिगीषन्तौ). K3 D10. 11 G2. 3 परंतप (for बलं तव).

42 B2 missing. D1 om. 42 (cf. v. l. 39). D9 om. (hapl.) 42^a–43^b. T4 om. (? hapl.) 42–43. K4 repeats 42^{ab} after 43^b. — ^{a}) D6 T1. 2 [ऽ]भ्यवर्तत; T3 ह्यव°; G1 [ऽ]भ्याव°; G2. 3 M2–4 व्याव°; M1 ह्याव° (for न्यव°). — ^{c}) Ś1 शनैः (for शरैः). Ś1 K1 प्रभिन्नं; K4 D2. 5. 10 °नुन्नं; B3 °पन्नं; D3 °सृतं; M1 °भग्नं (for °णुन्नं). T1–3 G M2–4 ततः शरप्र(M2–4 °रैः प्र)वि(T3 M3 °वृ)द्धैश्च.

43 B2 missing. D1 om. 43^{abcd} (cf. v. l. 39). D9 om. 43^{ab}; T4 om. 43 (for both, cf. v. l. 42). — ^{a}) T2 वर्धमाना (for वध्य°). — ^{b}) Dn D5. 6 तव प्रेक्षतां (by transp.); D2 पश्यतां तव. — After 43^b, K4 repeats 42^{ab}. — ^{c}) D4 भीता (for भेजे). S (T4 om.) भेजे दश दिशो राजन्. — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रभुग्ना; K4 D10 °नुन्ना; M3. 4 °भिन्ना (for °णुन्ना). K5 D3. 10. 11 शरवृष्टिभिः; Dn इव धन्विभिः; S (T4 om.) दृढ-(M1 देव)विक्रमैः (G1 °मे). — ^{f}) B2. 4 D10. 11 तत्र (for तव). D4 T3 G1. 2 M यो(M2–4 यौ)धानां द्रवतां तव (D4 °दा); G3 योधानां द्रावतस्तव.

44 D1 om. 44^{abcd}. — ^{a}) Ś1 K1. 5 वाक्चासीत्; B Dn D2. 5. 6. 8–11 T1. 2 चाप्यासीद्; D3 विक्रासीत् (sic) (for वागासीद्). — ^{b}) Ś1 K D3. 10. 11 पांडवानां (for द्रावितानां). D4 S महात्मभिः; D6 °त्मनः. — K4 om. 44^c–45^d. — ^{c}) B3 Dn D2. 4–6 T3. 4 G तथा; D10. 11 सह (for तदा). — ^{d}) B2 संघशो; T1. 2 संग्रामे (for संयुगे). — ^{e}) K2 अद्रवंतेव; K3. 5 B Dn D1. 2. 4–6. 8–11 T3 M1 प्रा(D4 प्र-; T3 अ-; M1 व्य)द्रवन्नेव (B2 °न्निव; Dn1 om.); D3 प्राद्रवंतश्च; T1. 2. 4 G1. 3 आ-(T2. 4 प्र)द्रवंते च; G2 प्राद्रवंति च (for आद्रवन्नेव). K3 D10. 11 संभग्नाः; B4 भग्नांते; D3 ते भग्नाः (by transp.). — ^{f}) K5 तत्र (for तव).

45 K4 om. 45 (cf. v. l. 44). D1 om. 45–46 with the colophon. — ^{a}) T4 स्थितान् (for प्रियान्). — ^{b}) D3 अन्यान्; T3. 4 G M2–4 अपि (for अथ). D4 T3. 4 G M पितॄनपि (for पितामहान्). — ^{c}) D2 T2 मातुलान्. D3 भगिनीयांश्च; D10 भगिने° (for भागिने°). — ^{d}) K3. 5 D3. 10. 11 वयस्यानपि भारत.

46 D1 om. 46 (cf. v. l. 45). — ^{a}) Ś1 K1. 2 हयद्विपांस्; D4 हयान्द्विपं; T4 G हयाविद्धास् (for हया-

९

C. 9. 460
B. 9. 10. 1
K. 9. 9. 1

संजय उवाच ।

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् ।
उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्वान्महाजवान् ॥ १
एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २
अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३
एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः ।
यत्र राजा सत्यसंधो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४
आपतन्तं च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
दधारैको रणे शल्यो वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् ॥ ५
पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष ।
व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ६
मद्रराजं तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विष्ठितम् ।
कुरवः संन्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ७
तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः ।

न्द्रिपांस्). Dn D9 त्वरयतो ; D3 चरयंतो ; D6 त्रासयंतो ; T1.2 च रथिनो ; T3 G1.3 त्वरावंतो ; T4 त्वरायुक्ता ; G2 प्रधावंतो ; M1 तारयंतो ; M2.4 त्वार° ; M3 वार° (for त्वर°). —^{b}) T1.2 भिया ; M यौधा (for योधा). B (except B2) Dn1. n2 D2.5.6.8.9 सहस्रशः (for समन्ततः). —^{c}) D4 आत्मत्राणे (for °त्राण-).

Colophon om. in D1 : D7 missing. — *Adhy. name :* Ś1 K1.4 रणभूमिवद(K4 °र्णं)नं ; M2–4 धार्तराष्ट्रसेनापलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Dn D11 G3 9 ; D4 T G1 M 8 (as in text). — *Śloka no.:* K5 45 ; Dn 42 ; D5 47.

9

This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 G1 om. the ref. —^{a}) B1 T2.3 G2.3 M2–4 तत्र (for तत्प्र-). —^{c}) K5 D3 नूनं (for तूर्णं). —^{d}) Dn D1.2.4.5 नोदय (for चोदय). B3 Dn D1.2.5.6 T2 मनो- (for महा-). T4 G1.3 मद्रराजः प्रतापवान् (= 1^{b}) ; G2 मद्रराजो महीपतिः.

2 ^{b}) G3 मम (for पाण्डु-). — D1 om. 2^{cd}. —^{c}) D9 पत्रेण (for छत्रेण). D2.4 G2 ध्रीयमाणेन ; D5 घ्रय° ; T4 धार्य° ; G1 ह्रिय° (for ध्रिय°). B2 ध्रियमाणेन छत्रेण ; D3 छत्रेणाधृतमानेन (sic). —^{d}) D8 पांडवेन ; T3.4 G2.3 M2–4 पांडरेण. Ś1 K1.2 विराजते.

3 ^{a}) Dn3 D4.9 T3 M2–4 तत्र (for अत्र). B3 प्रापय मां (by transp.) ; T2 मे प्रापय. —^{b}) B5 M2 मां (for मे). Ś1 K1.2 D1 सारथे पश्य मे बलं ; G2 पश्य मेद्य महाबलं. — D1 om. 3^{cd}. —^{c}) K3.5 D10.11 T1.2 समर्थः. T1.2.4 G1.3 तु (for हि). D8 M1 ते (for मे). K3.5 D3.10.11 T1.2 पार्थः. —^{d}) K5 जेतुम् (for स्थातुम्). Ś1 K1.2 अत्र पुरो ; Dn अद्य स्थिरा ; S अद्याग्र(T1 °द्याग- ; T2 °भ्याग- ; T4 °त्राग- ; G2 M1 °प्यग्र)तो (for अद्य पुरो).

4 ^{a}) K5 प्राप्य (for प्रायान्). —^{c}) T2 धर्मपुत्रः ; M3 सत्यधर्मो (for °संधो). —^{d}) K3.5 B2.3 D3.4.10.11 T1.4 G M धर्मपुत्रो ; T2 सत्यसंधो (for धर्मराजो).

5 D1 om. 5–6. —^{a}) K2 प्रापत्स्यंत च ; K3 B1.3–5 D8–11 T1.2.4 G1.3 आ(K3 प्रा- ; T4 अ)पतत्तच्च (D10 °त्तत्र) ; K5 B2 Dn D2.5.6 आयांतं तं च (Dn D2 तच्च ; D5 तत्र) ; D4 तमापतंतं (for आपतन्तं च). —^{b}) Dn D2.5.6 महाबलं ; D4 महाचमूः. —^{c}) K5 corrupt. T2 तथा च (for दधार). —^{d}) D4 [उ]द्धूतम् ; T4 [उ]द्धतम् ; G2 [उ]द्यंतम् (for [उ]द्वृत्तम्). K2–5 B Dn D2.3.5.6.8–11 T1.2 G1.3 वेलो(D2 T2 वेळो- ; D10 बलो)द्वृत्त(K4.5 D5 °द्वृत- ; Dn1 D2.9.10 °द्धृत- ; D6 °द्धूत)मिवार्णवं.

6 D1 om. 6 (cf. v. l. 5). —^{a}) B4.5 M2 बलौघं ; D2 बळौघस्. —^{b}) D5 संयुगे ; M3 मारिषं. —^{c}) K5 D3 व्यतिष्ठत्स ; G1 °ष्ठति (for °ष्ठत). Dn1 T4 G1.3 M1 महा- ; D4 T3 तथा (for तदा). —^{d}) K4 D4 सिंहो (sic) (for सिन्धोर्). K4 [अ]परं ; D10 [अ]बलं (for [अ]चलम्).

7 ^{a}) T4 च (for तु). —^{b}) Ś1 K1–4 D2–5.10.11 धिष्ठितं ; K5 D8.9 चेष्टितं ; D1 संस्थितं (for विष्ठितम्). Dn दृष्ट्वा युध्ययुधि स्थितं (sic) ; D6 दृष्ट्वा **युधिष्ठिरः. —^{c})

प्रावर्तत महारौद्रः संग्रामः शोणितोदकः ।
समार्छच्चित्रसेनेन नकुलो युद्धदुर्मदः ॥ ८
तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ।
मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ॥ ९
शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।
नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा ॥ १०
उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ ।
परस्परवधे यत्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ११
चित्रसेनस्तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः ॥ १२
अथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समर्पयत् ॥ १३
हयांश्चास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ १४
स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ १५
स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च ।
रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केसरी ॥ १६

C. 9. 478
B. 9. 10. 17
K. 9. 9. 16

K4 D5 T4 संनिवर्तत; D4 नाभ्य° (for संन्य°). — d) D2 transp. मृत्युं and कृत्वा. K1 निवर्तितं.

8 a) Ś1 राजा (for राजन्). D5 विवृत्तेषु (for निवृ°). D4 तेषु राजन्यवर्तेषु. — b) K2 B2 Dn2. n3 भारत; D4 T3. 4 G M सर्वशः (for भागशः). — c) D5 महाभाग (for °रौद्रः). — d) D10 शोणितोदकं. — e) Ś1 K1. 2 सामात्यश्च; D4 समेतश्च; T1. 2 संगतश्च; G1. 3 समा(G3 °म)याच् (for समार्छच्च). K3 B Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9 चित्रसेनं तु (Dn च); K5 कर्णपुत्रेण; D3 कानपुण्येन (sic) (for चित्रसेनेन). T4 समरे चिरसेनेन. ❀ Cn: चित्रसेनं कर्णपुत्रम् । ❀ — f) D3 -दुर्मदे. — After 8, D4 ins.:

53* नाथेव च महाराज चित्रसेनस्तु पाण्डवम् ।

9 b) S -योधिनौ (for -धारिणौ). D4 युध्येते चित्रकारिणौ. — Dn om. (hapl.) 9cd. D1 om. 9c–10d. — c) T4 प्रावर्तद्धि; M3 मेघा इव (for मेघाविव). K5 यथोद्धतौ; D2 °द्धतौ; D4. 10. 11 यथावृत्तौ; D5 यथावृत्तं; D6 यथोद्वृत्तं (for °द्वृत्तौ). M1 काळमेघाविवोद्वृत्तौ. — d) K5 D3 -वर्तिनौ; D6 -वल्स्वनौ (sic); T4 -वार्षिकौ (for -वर्षिणौ). M3 छिद्रान्वेषणतत्परौ (= 11d).

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) D3 corrupt. K4. 5 B5 Dn1. n3 D5 T2. 3 शिषिचतुस् (for सिषि°). — b) D3 परस्परमहा*वे; T3 तौ परस्परसमाहवे (hypermetric). — c) B4. 5 D4 S पश्यामः (D4 T4 °म). — d) K3–5 B4. 5 Dn D3. 4. 10. 11 G3 M2–4 च; T2. 3 ह (for वा).

11 a) Dn1. n3 D2. 5 कृतज्ञौ; D1 कृतघ्नौ; D6 उत्कृष्ट- (for कृतास्त्रौ). T4 उभौ कृतावविरणौ (sic). — b) T3. 4 G1. 2 रण- (for रथ-). — c) Dn1 वृत्तौ; D9 दक्षौ; M3 युक्तौ (for यत्तौ). — D3 om. (hapl.) from 11d up to मुष्टिदेशे (in 12d).

12 D3 om. up to मुष्टिदेशे (cf. v. l. 11). — a) D2 चित्रसेनेन (sic) (for °नस्तु). Dn D2. 5. 6. 9 पीतेन (for भल्लेन). D1 चित्रसेनः सुधारेण. — b) Ś1 K1. 2 चित्रेण; B2 T3 शि(B2 शी)तेन; Dn D1. 6 बाणेन; D5 बल्लेन; Ca (gloss: पायितजलेन) पीतेन (as in text). — d) D2 T4 महद्धनुः (for ऽच्छिनद्धनुः).

13 a) K4 यथा (for अथ). B1 चित्र- (for छिन्न-). — b) M1. 3. 4 रुग्मपुंखैः. K4 Dn D5 T2 शि(D5 सि)लासितैः; K5 °शिरैः (for °शितैः). — c) D5 transp. त्रिभिः and शरैः. G2 सुसंभ्रांतो. — d) Dn D6 च; D1 स; D10. 11 तैः (for वै). Ś1 K1. 2 D1 समार्दयत्; K3. 4 B4. 5 Dn D6. 8. 11 T3 समार्प°; D4 समर्थ°; M1 समर्च° (for समर्प°).

14 c) D10 स रथिनां (for सारथिं च). — d) K5 अवारयत्; D4 T G M1. 2. 4 अताड°; D8 अयोध°; M3 अताप° (for अपात°).

15 T4 reads 15ab twice. — a) K5 om. स. — b) D5 transp. त्रिभिः and शरैः. — c) K5 साष्टभे (sic) (for शुशुभे).

16 a) G1 M संछिन्न- (for स छिन्न-). — b) D3 वर्म च; T1. 2 भारत (for चर्म च). — c) K5 Dn2 D3. 10 T2 G M3 अवतरद्. Dn3 T3 धीरः. — d) K3. 4 B (except B4) D3. 5. 10 केशरी.

17 D1 om. 17. — a) D10 पंथानं पततस्तस्य. — b) K5 सार-; D10 स शर- (hypermetric) (for शर-). K3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 समासृजत्; K4 इवा°; M1

C. 9. 476
B. 9. 10. 17
K. 9. 9. 17

पञ्चामापततस्तस्य शरवृष्टिमवासृजत् ।
नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ १७
चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः ।
आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८
सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम् ।
चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः ।
स पपात रथोपस्थाद्दिवाकरसमप्रभः ॥ १९
चित्रसेनं विशस्तं तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ २०

विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ ।
सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ निशिताञ्शरान् ॥ २१
ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनां वरम् ।
जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ॥ २२
तावभ्यधावतां तीक्ष्णौ द्वावप्येनं महारथम् ।
शरौघान्सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २३
स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥ २४

अपा° (for अवा°). — ^{c}) S (except T_1) अ.र्.ीत् (for अग्रसत्). D_8 नकुलोगसतां चैव (sic). — ^{d}) Dn वर्षणे; D_6 ववर्ष (for चर्मणा). T_4 $G_{1.3}$ -हस्तवत् (for -विक्रमः).

18 K_3 om. (hapl.) 18^{a}–19^{b}. $T_{3.4}$ G om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{a}) D_4 प्राप; M चैव (for प्राप्य). — ^{b}) M लघुक्रमः (for जितश्रमः). D_1 आरुह्य विगतश्रमः. — D_1 om. 18^{c}. — ^{c}) D_4 महाबाहो; G_2 रथं तस्य (for महाबाहुः). — D_1 transp. 18^{d} and 19^{a}. — ^{d}) T_3 M_1 -लोकस्य (for -सैन्यस्य).

19 K_3 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). D_1 transp. 18^{d} and 19^{a}. — ^{a}) $T_{1.4}$ G $M_{1.2.4}$ स(T_4 सु)मकुटं. B सुकुंडलं सुमुकुटं. — D_1 om. 19^{b}. — ^{b}) K_2 स्वमनं (sic); $T_{1.2.4}$ G M_1 सुनासं. Dn_{1}, n_3 $D_{2.4.6}$ चायतेक्ष(D_4 °र)णं; D_5 त्वायतेक्षणं (for स्वायते°). — ^{d}) D_1 अपातयत (for °हरत). — ^{e}) K_{3-5} B D (except D_4; D_7 missing) $T_{1.2}$ रथोपस्थे; $G_{1.3}$ रथात्तस्माद् (for रथोपस्थाद्). — ^{f}) $D_{3.4.10.11}$ T_3 G M -द्युतिः (for -प्रभः).

20 ^{a}) D_6 रथस्थं; D_9 विनष्टं (for विशस्तं). $B_{1.2.4}$ $D_{2.8.9}$ च; B_3 तं (for तु). T G चित्रसेनशिरस्तत्तु. — ^{b}) G_3 महारथान् (sic). — For 20^{ab}, D_1 subst.:

54* चित्रसेनं हतं दृष्ट्वा सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।

while D_4 subst.:

55* चित्रसेनो महाराज नकुलेन हतो रणे ।

— ^{c}) Dn_{1}, n_2 $D_{1.2.5.6}$ साधुसाधु-; $T_{1.2}$ M_3 सिंहनाद-; $T_{3.4}$ G तथा (G_2 °दा) साधु- (for साधुवाद-). $K_{4.5}$ Dn $D_{1-6.11}$ $T_{3.4}$ G $M_{1.2.4}$ -स्वनं; M_3 -रवांश् (for -स्वनांश्). — ^{d}) $T_{1.2}$ M_3 साधुवादांश्; $M_{2.4}$ सिंहनादं (for °नादांश्). D_2 चक्रिरे; $D_{5.6}$ पूज(D_6 °र)यन्; T_2 पुष्कळान्; $M_{2.4}$ पुष्कलं (for पुष्कलान्). Dn सिंहनादानपूरयन्.

21 ^{a}) B_1 विनाश- (sic); D_1 G_2 निहतं; D_9 विशस्त्रं (for विशस्तं). — ^{b}) D_3 महारथैः. — ^{c}) K_4 $D_{2.3.5}$ सुखेणः; B_3 सुसेनः; S सुशर्मा (for सुषेणः). D_{10} चित्रसेनश् (for सत्य°). — ^{d}) $D_{10.11}$ G_3 विविधाञ् (for निशिताञ्).

22 ^{a}) K_4 corrupt. Dn $D_{2.5.6}$ तत्र (for ततो). Dn [अ]भ्यद्रवतां; T_3 [ऽ]भ्यगच्छतां (for °धावतां). D_3 ततस्तावभ्यधावंतां. — ^{b}) B (except B_2) Dn $D_{1.2.5.6.8.9}$ वरौ (for वरम्). — D_1 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) Dn D_6 जिघांसंतं. G_2 महा- (for यथा). K_1 नागौ. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 व्याघ्रं राजन्; $G_{1.3}$ व्याघ्रराजौ (for व्याघ्रौ राजन्). B_2 Dn महाहवे; D_{10} °बले; G_2 यथा वने (for महावने).

23 D_1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) K_2 अप्यधावतां; K_4 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{2-5.8-10}$ T_2 अभ्यव(K_4 B_1 °प्यव-; D_9 °थ व)र्षतां; K_5 अभ्य**तां (for अभ्यधावतां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ शीघ्रं; K_4 तीक्ष्णान्; K_5 Dn_1 $D_{3-5.10.11}$ T_2 तीक्ष्णैर्; D_9 तीक्ष्णं. $T_{3.4}$ G तावभ्येत्य महाबाहू (T_3 °हो); M तावुपेत्य महाबाहुं. — ^{b}) B_1 एवं; D_4 $T_{3.4}$ G_2 एकं; $G_{1.3}$ अति- (for एनं). $D_{3.10.11}$ महाशरैः; $D_{4.5}$ $T_{1.3}$ G M °रथौ (for °रथम्). — ^{c}) M ववर्षतुः शरैस्तीक्ष्णैर्. — ^{d}) K_4 सलिले; B_5 D_{10} शलिलं; M_1 पर्वतं (for सलिलं).

24 ^{a}) D_3 शरधारैः (hypermetric) (for स शरैः). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ प्रवृष्ट; D_4 प्रसष्ट (sic) (for प्रहृष्ट). — After 24^{b}, D_4 ins.:

तस्य तौ भ्रातरौ राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशां पते ॥ २५
ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ।
जघान निशितैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ २६
ततः संधाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम् ।
धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २७
अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्यधावताम् ॥ २८
अविध्यत्तावसंभ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि ॥ २९
सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद प्रहसन्युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ३०
अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्छितः ।
सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ३१
सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापं च मारिष ।
चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३२
अथान्यद्धनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् ।
शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम् ॥ ३३

C. 9. 494
B. 9. 10. 35
K. 9. 9. 34

56* नकुलो भरतश्रेष्ठस्ताभ्यां परबलार्दनः ।

— After 24^{c}, T4 reads 27^{b}–29^{b}, repeating 27^{b} in its proper place; G1 reads 27^{b}–29^{a}, repeating 27^{bc} in its proper place; and G3 reads for the first time 27^{b}–29^{a} repeating the same in its proper place. T4 om. 24^{d}. — ^{d}) D10. 11 वेगवान् (for वीर्य°). — ^{f}) B1 क्रुद्धस्तत्र; M1 क्रुद्धः क्रूर (for क्रुद्धरूप).

25 D1 om. 25. — ^{a}) T1 तौ तस्य (by transp.); T2 तावस्य. M1 शूरौ (for राजञ्). — ^{b}) T2 आनत- (for संनत-). D9 -वीर्यभिः (sic) (for -पर्वभिः). — ^{c}) K4 च (for वि-). D2 -शकळीकर्तुं. — ^{d}) M1 आरभेतां (for समारब्धौ).

26 ^{a}) D2 नकुळश्. — ^{b}) K2 चतुरोश् (sic) (for चतुर्भिश्). Ś1 चोत्तरे; D3 च ततो (for चतुरो). T3 G M हयान् (for रणे). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D9 T3. 4 विशिखैस् (for निशितैस्). K4. 5 D1. 3. 10. 11 T4 G बाणैः; M1 भल्लैः (for तीक्ष्णैः). — ^{d}) D1 भारत; D6 वा पुनः; T4 G M संयुगे (for वाजिनः).

27 For the sequence in T4 G1 and the repetition in T4 G1. 3, cf. v. l. 24. Dn1. n2 om. 27. Dn3 reads 27 on marg. — ^{a}) T4 G M अथान्यं बाणमादाय. — ^{b}) Dn3 D3. 10 M3 रुक्मपुंख- (D10 °पुंष-) (for °पुङ्खं). Dn3 D4. 5. 10 शि(D5 सि)लासितं (Dn3 °तैः) (for °शितम्). G1. 3 (both first time) रुक्मपुंखैः शिलाशितैः. — ^{d}) D4 भारतः; D6 वा पुनः; G3 (second time) पांडवान् (sic) (for पाण्डवः).

28 For the sequence in T4 G1 and the repetition in G3, cf. v. l. 24. — ^{ab}) K5 D3 अन्योन्यं (for अथान्यं). M1 चादाय (for आदाय). D4 अथान्यद्धनुरादाय रथमास्थाय चापरं. — ^{c}) K4 D3. 5. 10 सुखेणश् (D3. 10 °नश्); T G1. 2. 3 (both times) M सुशर्मा (for सुषेणश्). Ś1 K1–3 सुषे(K3 °खे)णः सत्यसेनश्च. — ^{d}) B2 तमधावतां; T1–3 G1. 2. 3 (both times) M1 प्रत्य°; T4 त्वभ्य°; G3 (also) प्रत्ययुध्यतां (for पर्यधावताम्). K5 D3 पर्यधावत पांडवं.

29 For the sequence in T4 G1 and the repetition in G3, cf. v. l. 24. — ^{a}) B2 Dn1 D4 आविध्यत्. D1 चापि (for ताव्). D9 M असंभ्रांतो. — G1 om. (hapl.) 29^{b}–35^{c}. — ^{b}) T2 च वीर्यवान् (for प्रतापवान्).

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) K4. 5 D2–5 सुखेणस् (K5 D3. 4 °नस्); D10 सु**; S (G1 om.) सुशर्मा (for सुषेणस्). Dn D9 G2 M च; D10 om. (for तु). — ^{b}) D4. 8. 10 महाध(D8 °ह)नुः; T3. 4 G2. 3 M1 महात्मनः (for महद्धनुः). — ^{c}) Ś1 K1. 2 प्रीतः सन् (for प्रहसन्). D2. 4 क्रुद्धः (for युद्धे). — B1 D3 om. (hapl.) 30^{d}–32^{c}. — ^{d}) T3 तु कार्मुकौ; T4 G2. 3 M1 च कार्मुकं (for महारथः). M2–4 तत उच्चुक्रुशुर्जनाः (= 32^{d}).

31 G1 om. 31 (cf. v. l. 29). B1 D3 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{b}) Ś1 K1 नकुलं; D2 नकुळः. — Ś1 K1. 2 om. (? hapl.) 31^{c}–33^{b}. — ^{c}) K3–5 D2. 5. 10 सुखेणं (K5 D10 °नं). D2 बाणैर् (for विद्ध्वा). S (G1 om.) सुशर्माणं शरै(T1. 2 त्रिभि)र्विद्ध्वा. — ^{d}) D4 विक्षिपत्; M1 चाच्छिनत् (for चिच्छिदे).

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 29). B1 D3 om. 32^{abc} (cf. v. l. 30). Ś1 K1. 2 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) B5 D10. 11 स; G2. 3 तु (for च). K4 पुनर् (for धनुर्). Dn D1. 2. 5 सत्यसेनधनुश्छित्त्वा. — ^{b}) D1 लाघवेन; Ca (gloss: शरमुष्टिं) हस्तावापं (as in text). Dn हस्तपंचक

C. 9. 494
B. 9. 10. 35
K. 9. 9. 35

संनिवार्य तु तान्बाणान्नकुलः परवीरहा ।
सत्यसेनं सुषेणं च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ३४
तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक्पृथगजिह्मगैः ।
सारथिं चास्य राजेन्द्र शरैर्विव्यधतुः शितैः ॥ ३५
सत्यसेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ।
पृथक्शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३६
स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिं परामृशत् ।
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्मलाम् ॥ ३७
लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम् ।
समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ३८
सा तस्य हृदयं संख्ये बिभेद शतधा नृप ।
स पपात रथाद्भूमौ गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ॥ ३९
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्छितः ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पदातिं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४०

मारिष. — ^{c}) D1 ननाद (for चिच्छेद). T4 om. from तरसा up to संनिवार्यं (in 34^{a}). M1 सहसा (for तरसा). — ^{d}) D3 ते चुक्रुशुर् (for उच्चु°).

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 29). Ś1 K1. 2 om. 33^{ab} (cf. v. l. 31). T4 om. 33 (cf. v. l. 32). — ^{a}) B2 M अथ सोन्यद्धनुर्गृह्य; T3 G2. 3 असावन्यद्धनुर्गृह्य. — ^{b}) K3 B Dn D2. 5. 6. 8. 9 शत्रुघ्नं; D4 वैरिघ्नं (for वेगघ्नं). D1 सत्यसेनः परंतपः. ❀ Cn : भारसाधनं, यशःसाधनमित्यर्थः । ❀ — ^{c}) Ś1 तं छादयामास; K1 तौ छादया°; D3 संताड° (for संछाद°). — ^{d}) B1 पांडुनंदनः.

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 29). T4 om. up to संनिवार्यं (cf. v. l. 32). — ^{a}) Ś1 K1. 4 Dn2. n3 D3. 6 स (for सं-). B2 ततो; T2. 4 च तान् (for तु तान्). K5 वीरान् (for बाणान्). — ^{b}) D2 पांडवः (for नकुलः). — ^{c}) K4. 5 Dn1 D2. 3. 5. 10 सुखेणं (K5 D3. 10 °नं). T G2. 3 M सत्यसेनसुशर्माणौ (G3 °णं). — After 34, D1 ins. :

57* ततः शक्तिं समुद्यम्य सत्यसेनाय चिक्षिपे ।
[cf. 38^{cd}.]

35 G1 om. 35^{abc} (cf. v. l. 29). D1 om. 35^{a}–37^{b}. — ^{a}) K4 प्रतिविध्येतां; D5 प्रत्यविध्यानां (sic); M2. 4 प्रत्ययुध्येतां (for प्रत्यवि°). D4 चैवं प्रतिवध्येतां (submetric). — ^{b}) D10 corrupt. Dn1 om. the first पृथक्. — ^{c}) K3 सारथ्यं. Ś1 K1–3 D4 तस्य; M2–4 चैव (for चास्य). — ^{d}) K4. 5 B1. 3–5 D3. 6. 9–11 T4 G2. 3 शितैर्; D8 शतैर् (for शरैर्). K4 B (except B5) Dn2. n3 D2. 5. 6. 10. 11 विविधतुः; K5 वध्यधनुः (sic); T1 M विव्य(M3 °व्या)थतुः (for °धतुः). K4. 5 B1. 3–5 D3. 6. 8–11 T4 G2. 3 शरैः; Dn D5 सितैः (for शितैः). D4 शरैर्घोरधनुच्युतैः.

36 D1 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) K1 ध्वजं तस्य; K2 रथाश्वांस्तु; B2. 5 D9 रथेशां तु; Dn1. n2 D5 रथस्थस्य; D3 रथे तिष्ठन् (also रथस्थस्तु); D8 रथेझं तु; T4 [ऽ]थ तूर्णं तु (for रथेषां तु). — ^{b}) D2 नकुळस्य. T G M1 तदा (for तथा). — ^{c}) D3 om. from शराभ्यां up to दण्डाम (in 37^{c}). D4 शिराभ्यां (for शराभ्यां). — ^{d}) T4 G3 लघु- (for कृत-).

37 D1 om. 37^{ab} (cf. v. l. 35). D3 om. up to दण्डाम (cf. v. l. 36). — ^{a}) D10 समरे; G2 स रथी (for स रथे). K1. 4 D6 T4 G M विरथस् (for ऽति°). K4 तत्र (for तिष्ठन्). D4 स तदा विरथं ज्ञात्वा. — ^{b}) Dn2 D9 अथ (for रथ-). Ś1 K1 परामृषन्; B1. 3–5 D9 °मृषत्; Dn1 D2. 5 °मृशन्. — ^{c}) T3. 4 G M सुवर्णदंडां तीक्ष्णाग्रां. — ^{d}) D4 तिलाद्योतां (for तैलधौतां). D2 सुनिर्मळां.

38 D1 om. 38. — ^{a}) D9 इह विभो; T1. 2 महाबाहो (for इव विभो). — ^{b}) B1 D6. 9 भोगि- (for नाग-). — ^{c}) T1. 2 प्र- (for च). D11 चिच्छेद.

39 ^{a}) T1 M1 संधे; T3. 4 G गत्वा; M2–4 संखे (for संख्ये). — ^{b}) G2 चिच्छेद (for बिभेद). D10. 11 G2 दशधा (for शतधा). K2 D1. 3 नृपः. — ^{c}) K4 हतो (for रथाद्). K4. 5 B Dn D1–3. 6. 8–11 T1. 2 M3 भूमिं. — ^{d}) K4 [ऽ]ल्पचेतसः; K5 D3. 4 M1 विचेतनः (for ऽल्पचे°).

40 M1 om. (hapl.) 40^{b}–41^{a}. — ^{b}) K4. 5 Dn1. n2 D2–5. 10 सुखेणः (K5 D3. 10 °नः); S (M1 om.) सुशर्मा (for सुषेणः). — ^{c}) Dn अभ्यव(Dn1 °वि)ध्यत्; G2. 3 °वर्षन् (sic). B2 D5 तीक्ष्णैः (for तूर्णं). — ^{d}) K3. 5 B D3. 6. 8. 9 पादातं (K3 D3 °तिं); Dn1 पदातिः; D1 लीलया; D2. 11 T1 पदातं (for पदातिं). — K5 Dn3 (marg.) D8. 9. 11 ins. after 40 : D2 after 41^{b}:

58* चतुर्भिश्चतुरो वाहान्ध्वजं छित्त्वा तु पञ्चभिः ।
त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ।

[K5 om. line 1. — (L. 1) D2 खड्गं (for ध्वजं). D2. 8 च (for तु). D2 सप्तभिः (for पञ्चभिः). — (L. 2) D2. 9 कर्णपुत्रेण धन्विना (for the post. half).]

नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महाबलः ।
सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन्पितरं रणे ॥ ४१
ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ।
शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ।
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ॥ ४२
तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४३
सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
सुतसोमं च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४
ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान् ॥ ४५
ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ४६
तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७
स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजः पादपो महान् ॥ ४८
कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ४९
तां तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् ।　　C. 9. 512 B. 9. 10. 53 K. 9. 9. 54

---

41 M1 om. 41[a] (cf. v. l. 40). D1 om. 41–42. — b) K4. 5 B D (D1 om.; D7 missing) T1. 2 M2–4 महारथः (K4 D4. 6 °थाः; D11 M3 °थं). — After 41[b], D2 ins. 58*. — c) D3. 10. 11 श्रुतसोमो; T2 कृत°; T4 द्रौपदेयो (for सुतसोमो). D4 श्रुतसेनोथ दुद्राव. — d) D8 परीप्सुः; T4 पस्पर्शन् (for परीप्सन्).

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) K1 तत्र आरुह्य; T4 G2 सहसारुह्य (for ततोऽधि°). — b) D2. 3. 10 T2. 4 श्रुतसोमस्य; D4 श्रुतसेनस्य (for सुतसोमस्य). — c) K2. 5 Dn D2. 3. 5. 9 T1–3 M भरतश्रेष्ठ. — d) B D5. 10 केशरी. K4 गिरिस्थः केशरी इव; K5 D3 गिरिशृंगेव (D3 °गे च) केस(D3 °श)री. — e) K5 D2. 3. 8. 10 अन्यत् (for सोऽन्यत्). — f) K4. 5 Dn1 D2–4. 10 सुखेणं (K5 D3. 10 °नं). S सुशर्माणमयोधयत्.

43 a) T3. 4 G M तत्र तौ (for तावुभौ). — c) B2 परस्य च; D3 ** स्पर-; D4 परस्परं (for °स्पर-). G2 यत्तौ (for यत्नं). — d) T4 तौ (for सु-). D4 चक्रतुः समहाबलौ; G2 प्रचक्राते महारथौ.

44 a) K4. 5 Dn1. n2 D2–5. 10 सुखेणस् (K4 D3. 10 °नस्); T1–3 G2 M सुशर्मा (for सुषेणस्). B2 सुसंरब्धः; D11 ततः क्रुद्धं; T1 सुसंक्रुद्धः (for ततः क्रुद्धः). T4 G1. 3 ततः क्रुद्धः सुशर्मा तु. — b) K4 D2–4 T3. 4 G M निशितैः; D1 बिभिदे; D5. 10 विशिषैस् (for विशिखैस्). D1. 2 T3 M शरैः (for त्रिभिः). —D1 om. 44[cd]. — c) K3–5 D3 T2. 4 श्रु(K5 सू)तसोमं; D4 श्रुतसेनं; D10. 11 श्रुतसोमस् (for सुतसोमं). B5 Dn2 D10. 11 तु (for च). B2 सुतसोमस्य विंशत्या. — d) B5 राज्ञोर् (sic) (for बाह्वोर्). Ś1 K1–3 चार्दयत् (for चार्प°).

45 b) D2 नकुळः; D6 कुपितः (for नकुलः). — c) M2–4 सर्वाञ् (sic) (for सर्वाश्). — d) K4 B (except B2) Dn1. n2 D1. 2. 4–6. 8. 9 T2. 3 M वेगवान् (for वीर्य°).

46 a) Dn D3. 4 ग्रहीत्वा. K2 तीक्ष्णाग्र-; T3 शिक्षाग्रम् (sic) (for तीक्ष्णा°). — b) K2 -भवचंद्रं; Dn2 अर्धं चंद्रं. K2. 4. 5 B2. 4. 5 Dn D2–6. 9 T1. 2 G1 M1 सुतेजसं; D8 सुतोपमं (sic); T4 सतेजनं (for सुते°). — c) K3 सुवेगयुक्तं; K5 D3. 10. 11 G2. 3 स वे(D11 G2. 3 सुवे)गवंतं; D4 T3. 4 G1 M आकर्णपूर्णं (for स वेगयुक्तं). — d) K5 D3. 10. 11 कर्णपुत्राय. D4 सुखेणस्य महारथः.

47 a) T3 स तस्य च; G2 सत्यसेन- (for तस्य तेन). — b) K5 D3–5 नृपसत्तमः. — c) D10 सर्वसैन्यानि (sic). — d) D2 अद्भूतम्.

48 D1 om. 48. — a) D4 M भूमौ (for राजन्). Ś1 K1. 2 स हतस्तत्र (K2 °स्तेन) राजेंद्र; T3. 4 G स पपात हतो भूमौ. — b) D2 नकुळेन. — c) D2 नदीवेग (for °वेगाद्). K4 D3. 8. 10 इवारुग्नस्; Dn D2. 5 T1. 2 °भग्नस्; D11 °नुग्नस् (for °रुग्णस्). K2 नदीवेगा ** रुग्णस्; D4 तदा वेगाभिसंभग्नस्; M1 नदीवेगेन चारुग्णस्. — d) D2 transp. तीरजः and पादपः. K5 D3. 4. 10. 11 M1 यथा; Dn D2 [ऽ]भवत् (for महान्).

49 a) T3 -रथं (for -वधं). K4 D2 कर्णपुत्रं हतं दृष्ट्वा. — b) D2 नकुळस्य. K4 धीमतः (for विक्रमम्). — c) D6 महा- (for भयात्). D9 सैन्यं; T4 भीता (for सेना). — d) D9 तावका (sic). G3 भरतर्षभौ (sic).

50 a) D4 स; M1 तास् (for तां). M1 सेना. — b) D9 मद्रीराजः. — c) K4 Dn2. n3 T4 अपलायद्;

C. 9. 512
B. 9. 10. 53
K. 9. 9. 54

अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिंदमः ॥ ५०
विभीस्तस्थौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणम् ॥ ५१
तावकाः समरे राजन्रक्षिता दृढधन्वना ।
प्रत्युद्ययुररातींस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५२
मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः ।
स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामाः समन्ततः ॥ ५३
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेधमरिंदमम् ॥ ५४
परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
बाणशब्दरवांश्चोग्रान्क्ष्वेडांश्च विविधान्दधुः ॥ ५५
तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५६
ततः प्रववृते युद्धं भीरूणां भयवर्धनम् ।
तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ५७
यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशां पते ।

D9 अपातयद्; G2 °रयद् (for °लयद्). D1 महाशूरः; D3 महेश्वरः; M2–4 रणे वीरः (for रणे शूरः). —^{d}) K4 अरिंदम. — After 50, D1 ins.:

59* सा सेना विद्रुता राजन्दिशो दश भयद्रुता ।

51 D1 om. from 51 up to 9. 10. 9. —^{a}) K4 Dn व्यभीस्तस्थौ; B3 D4 अभी°; G1. 3 विभु°; G2 वरेऽवस्थो (for विभीस्तस्थौ). D4 T3. 4 G M महेष्वासः (for महाराज). —^{b}) T1. 2 तु (for च). D4 समाक्रम्य च मेदिनीं; T3. 4 G M समवस्थाप्य वाहिनीं. —^{c}) T3 धनुःशब्दं (for सिंहनादं). D4 T3. 4 G M महत् (for भृशं). —^{d}) D4 शंखशब्दं; T3 सिंहनादं (for धनुःशब्दं).

52 D1 om. 52 (cf. v. l. 51). The portion of the text from 52 up to 9. 10. 12 is lost in B2 on missing folio. —^{b}) T4 रक्ष्यतां (sic); G3 रक्षितान् (sic) (for रक्षिता). K3. 5 B1. 3. 5 D4–6. 8–11 T G दृढ(T4 दृत-; G3 रथ)धन्विना; K4 °बुद्धिना; Dn M1 °धन्विनः (for °धन्वना). —^{c}) Dn3 D4 अरींस्तांस्; D3. 10. 11 च तांस्ते; T3. 4 G M अभीतास् (for अरातींस्). B3 Dn3 D3. 4. 10. 11 तु; Dn1. n2 D2. 5 च; T3. 4 G M1 तान्; M2 ताः (for ते). T1. 2 प्रत्युद्ययुररीन्सर्वान्. —^{d}) D4 व्यगतव्यथः.

53 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 53 (cf. v. l. 51). D3 om. 53–58. —^{a}) Dn1. n2 महाराजं (for मद्र°). —^{b}) T3. 4 G व्यवस्थिताः (for समन्ततः). M1 समंतात्परिवार्य च. — Ś1 K1–3 D10 om. (hapl.) 53^{cd}. —^{c}) T4 G ततो (for स्थिता). D4 रणे (for राजन्). K5 B (B2 missing) D6. 8. 9 महात्मानो; G2 °शूरा (for °सेना). —^{d}) K4 Dn D2. 4. 5. 11 T1 M2. 4 योद्धुकामा; K5 योद्धुंकामाः. D4 [अ]रिभिः सह (for समन्ततः).

54 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 54 (cf. v. l. 51). D3 om. 54 (cf. v. l. 53). —^{a}) Dn सात्यकी (for °किर्). —^{b}) B1 D6 पार्थिवौ (for पाण्डवौ). —^{d}) K3. 5 B (B2 missing) D6. 8 Cap ह्रीनिषेवम्; D4 प्रहृष्यंश्च; T3. 4 G महारथम्; Ca ह्रीनिषेधम् (as in text). Dn1 अरिंदमः; D4 °दमाः; G3 M3 °दम.

55 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 55 (cf. v. l. 51). D3 om. 55 (cf. v. l. 53). —^{a}) T1. 2 महेष्वासाः; T3 रणे वीर (for रणे वीराः). — Ś1 K1–3 om. 55^{b}–56^{c}. —^{b}) K4 सिंहनादान्; M3 °नादः (sic) (for °नादं). —^{c}) Dn1. n3 -शब्दान्; D4 -नाद-; T3. 4 G M -शंख- (for -शब्द-). D9 -वरांश् (for -रवांश्). D8 चाभ्रे; D10. 11 तीव्रान्; M1 चैव (for चोग्रान्). —^{d}) B (B2 missing) D2. 6. 8 Ca (gloss: सिंहनादान्) क्ष्वेडाश्; D4 T G1. 3 M2–4 क्ष्वेळां(D4 °लां)श्; G2 ढक्काश्; Cv क्ष्वेळाश् (for क्ष्वेडांश्). B (B2 missing) D6. 8. 9 G2 Cv विविधा. K5 D5 बहून्; B (B2 missing) Dn D2. 6. 8. 9 Cv मुहुः; M2–4 ददुः (for दधुः). K4 क्ष्वेडिता विविधा दधुः; M1 क्ष्वेलितोत्कृष्टसंयुतान्.

56 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 56 (cf. v. l. 51). D3 om. 56 (cf. v. l. 53). Ś1 K1–3 om. 56^{abc} (cf. v. l. 55). —^{b}) M1 माद्राधिपतिम्. —^{c}) D10 परिधार्य. K5 तु संक्रुद्धाः; D4 सुसंनद्धाः (for °रब्धाः). —^{d}) K2 योद्धुम्; K5 द्वंद्वम् (for युद्धम्). K4 अनोदयन्.

57 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 57 (cf. v. l. 51). D3 om. 57 (cf. v. l. 53). K4 om. (hapl.) 57^{c}–58^{d}. —^{d}) Ś1 K1 निवर्तिनं.

58 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 58 (cf. v. l. 51). D3 om. 58 (cf. v. l. 53). K4 om. 58 (cf. v. l. 57). —^{a}) K2 D2 G3 देवासुरे; K3 दैवासुरा (sic) (for देवासुरं). G3 युद्धे. —^{c}) D4 corrupt. K5 B1 अतीतानां. Dn1. n2 D2. 5 G2 तदा. T3. 4 G1. 2 M2–4 [आ]सीत्त(T4 °द्य)द्; G3 ह्यासीद्; M1 [पु]वासीद् (for

अभीतानां तथा राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५८
ततः कपिध्वजो राजन्हत्वा संशप्तकान्रणे ।
अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ॥ ५९
तथैव पाण्डवाः शेषा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यधावन्त तां सेनां विसृजन्तः शिताञ्शरान् ॥ ६०
पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत ।
न च जज्ञुरनीकानि दिशो वा प्रदिशस्तथा ॥ ६१
आपूर्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्यमाणा समन्ततः ।
कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६२
तथैव पाण्डवी सेना शरै राजन्समन्ततः ।
रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३
ते सेने भृशसंतप्ते वध्यमाने परस्परम् ।
व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६४
आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥ ६५

C. 9. 528
B. 9. 10. 68
K. 9. 9. 69

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

राजन्).

59 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 59 (cf. v. l. 51). —^{b}) K1. 5 B1 Dn D2–5. 9–11 T2 संसप्तकान् (K5 °का); B5 शंश° (for संश°). T1 G M हत्वा शत्रून्समंततः. —^{c}) G1. 3 अभ्यद्रवत्तां सेनां वै. — After 59^{c}, D2 reads 60^{d}–61^{a} for the first time (repeating it in its proper place), followed by the repetition of 60^{d}. Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 59^{d}–60^{c}. D2 om. 59^{d}. —^{d}) D5 कुरूणां; D9 कौरवां; G1. 3 वासविः (G1 °वः) (for कौरवीं). D4 G1. 2 M3 कुरुनंदनः; T3. 4 G3 M1. 2. 4 कुरुनंदन.

60 For the repetition in D2, cf. v. l. 59. B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 60 (cf. v. l. 51). Ś1 K1. 2. 4 om. 60^{abc} (cf. v. l. 59). —^{a}) T3 तदा; T4 तत्र (for तथा). K3 B1. 4. 5 D6. 8. 9 सर्वे; K5 शेषां; T4 M1 राजन् (for शेषा). —^{c}) D3 अभ्यद्रवंत; D5. 9 °वर्तंत (for °धावन्त). T3. 4 G M2–4 अभ्यधावंस्तदा (T4 G2. 3 °था) सेनां. —^{d}) Ś1 K1. 2 विसृजंस्ताञ् (for °जन्तः). T2 G1. 3 transp. शितान् and शरान्. Dn2. n3 D5 सिताञ्.

61 For the repetition in D2, cf. v. l. 59. B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 61 (cf. v. l. 51). —^{a}) T4 समकीर्णानां; G M2. 4 अभिकी°; M3 अविकी° (for अवकी°). K5 D3 शरैः समवकीर्णानां. —^{b}) D3. 6 समपद्यत. T3 मोहः समभिजायत. —^{c}) K4 तव; Dn ततो (for न च). K2 जज्ञान् (sic); K4 D3 जह्नुः; B1 जज्ञुर्; B3–5 Dn D9 जग्मुः; D8 जंतुर्; D10 तक्षुस्; M1 [अ]जानन् (for जज्ञुर्). K3. 5 Dn2 D9–11 त्वनीकानि; D8 स्वनी° (for अनी°). D2. 5 जग्मुरनीकानि दिशो (D5 ततो); D4 T G M2–4 न च जा (T1. 2 विजा) नंत्यनीकानि. —^{d}) Dn T4 G2 दिशश्च; D2. 5 विदिशः; D3 न दिशो; T3 G1. 3 M दिशो वै (for दिशो वा). K5 B3 D2. 4. 6. 11 T1 विदिशस् (for प्रदि°). Ś1 K1–3 [ऽ]पि वा; Dn D2 च वा; T3 तदा (for तथा). K4 दिशो व्याप्तदिशस्तथा; D10 ****दिशस्तथा.

62 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 62 (cf. v. l. 51). —^{a}) D2 आपूर्यमाणं; T4 G2. 3 आवार्यमाणा; G1 lacuna (for आपूर्यमाणा). D4 विविधैः (for निशितैः). —^{b}) Dn D2. 5 -नोदितैः; T4 -शोभितैः (for -चोदितैः). —^{c}) D10 corrupt. K4 Dn3 D5 हतप्रवीर-; Dn1 हतवीर- (submetric) (for °प्रवीरा). G1 हतप्रवीरो विध्वस्तः. —^{d}) Ś1 Dn3 D10. 11 T4 वार्यमाणा; K1. 3. 4 B (B2 missing) D5. 6. 8 T1 G3 कीर्यमाणाः; T2 शीर्यमाणा; G1 कीर्यमाणः (for °माणा). K5 om. समन्ततः. — Ś1 K1. 2. 4 M3 om. (hapl.) 62^{e}–63^{b}. —^{e}) K5 वध्यत; Dn D2 [आ]विध्यत; D5. 6. 11 [आ]वध्यत (for [अ]वध्यत). D4 कौरवी वध्यते सेना.

63 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 63 (cf. v. l. 51). Ś1 K1. 2. 4 M3 om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). Dn1. n2 D2. 5. 6 om. 63; Dn3 reads the same on marg. —^{a}) D10. 11 पांडवं; G1. 3 पांडवीं. D8. 10. 11 सैन्यं; G1. 3 सेनां (for सेना). —^{c}) T3 पुत्रस् (for पुत्रैस्).

64 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 64 (cf. v. l. 51). —^{a}) Dn D2. 5. 6 नृप- (for भृश-). Ś1 K1–3 -संक्रुद्धे (for -संतप्ते). —^{c}) Dn2 समपाद्येतां; D9 °पद्यंतां; T4 G °सज्जे (G1 °ज्ये) तां (for °पद्येतां). —^{d}) K4 सरिता; D3 T3 सरितास् (for °ताव्). G1. 3 यथा (for इव).

65 B2 missing (cf. v. l. 52). D1 om. 65 (cf. v. l.

१०

C. 9. 529
B. 9. 11. 1
K. 9. 10. 1

संजय उवाच ।
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम् ।
द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्सु च दन्तिषु ॥ १
कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।
विद्रुतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २
प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्वदेहिनाम् ।
नानाशस्त्रसमावापे व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३
हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्धने ।
गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४
प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ५
पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्निशितैः शरैः ।

---

51). —^{a}) D3 प्रविवेश. D6 शीघ्रं; G1.3 तत्र (for तीव्रं). —^{c}) Ś1 om. च. —^{d}) D3 तथाभूतं; D10 °भूत- (for °भूतं). Ś1 K1.2 om. (hapl.) from महाहवे up to पदातीनां (in 9. 10. 2^{b}). K3 महामृधे; D4 महद्भयं (for महाहवे).

Colophon om. in Ś1 K1.2 D1: B2 D7 missing. —*Adhy. name:* D2 दुर्योधनसेनामोहः; T3.4 G1.3 M2–4 कर्णपुत्रवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Dn 10; D4.10 S 9 (as in text). — *Śloka no.:* K5 Dn3 66; Dn1. n2 65.

10

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 B2 missing up to 9. 10. 12 (cf. v. l. 9. 9. 52). Ś1 K1.2 om. up to पदातीनां (in 2^{b}) (cf. v. l. 9. 9. 65). D1 om. 1–9 (cf. v. l. 9. 9. 51). D5 om. the ref. —^{a}) B3 विनि**; D4 विलसिते; S (except T2) विलुळिते; **Ca** विलुलिते (as in text). —^{c}) D3.5.10 द्रव- (D5 °व्य) मानेषु; S (except T1.2) हन्यमानेषु; **Ca** द्रवमाणेषु (as in text). D3.4 T4 G1 सैन्येषु; M यौधेषु. —^{d}) K3 निरदत्सु; K4 विरमासु (sic); D4.5 T M विनदत्सु; D6.10 विद्रवत्सु; G1.3 विनष्टेषु; G2 विषीदत्सु (for निनदत्सु). T4 नदत्सु च (for च दन्तिषु).

2 B2 missing; Ś1 K1.2 om. up to पदातीनां; D1 om. 2 (for all, cf. v. l. 1). T2 om. 2^{a}–3^{b}. —^{a}) Dn D4.6.8 स्वनतां; D3 स्वजतां; **Ca** स्तनतां (as in text). G1.3 [अ]पि (for [ए]व). —^{b}) Ś1 K1.2 D4 महामृधे (for °हवे). —^{c}) K4 D10.11 वि(D10.11 नि)-हतेषु. D4 महाराजन्. —^{d}) Dn1. n2 हवेषु. K1 बहुधस् (sic). Ś1 K1.3 B1 D9 T4 तथा (for तदा).

3 B2 missing; D1 om. 3 (for both, cf. v. l. 1). T2 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). —^{a}) D6 प्रक्षयं; T1 संक्षये (for प्रक्षये). Ś1 K1.2 बहुधा; **Cn** दारुणे (as in text). K3 D10.11 घोरे; D6 याते; G3 राजन् (for जाते). —^{b}) D4 समरे; T1 संगरे; G3 सुहारे; M3 संसारे (sic) (for संहारे). Dn3 -देहिनः. —^{c}) Ś1 K1 -वस्त्र-; M3 -शास्त्र (for -शस्त्र-). Ś1 K1.2 -समा(K2 °म)-वाप-; K3.5 B (B2 missing) Dn D2–4.6.8–11 -समा-(Dn1 °म)वाये; T3 -समालापे; T4 G2 -समावासे (for °वापे). —^{d}) K2.5 D3 T3 व्यतिषिक्त-; K3 °षक्ति-; D8 °ष्टश्च (sic); T2 °रिक्त- (for °षक्त-). Ś1 -महाद्विपे; K4 -समद्विपे; K5 -रथर्द्वये (sic) (for °द्विपे).

4 B2 missing; D1 om. 4 (for both, cf. v. l. 1). —^{a}) D5.6.11 T1 G1 हर्षेण (for हर्षणे). D4 रण-; D6 युधि (for युद्ध-). K5 D3.5.10 -सौंडानां. —^{b}) Ś1 K1 भेरूणां. D2 भयवर्धनः. — K4 om. (hapl.) 4^{c}–5^{d}. —^{c}) K3 तेषु सर्वेषु; M3 गाधमानेषु (for गाह°). M यौधेषु. — K2 om. (hapl.) 4^{d}. —^{d}) Dn1. n2 D5.6 नि(D5 न)नदत्सु (for परस्पर-). D4 -वधेषु च; D8 M1.3 -वधेषिषु; D10 -वधैषिणः (for °षिषु). D2 विनिदत्सु च द्वेषिषु; T2 नदत्सु स्वरवन्निव.

5 B2 missing; D1 om. 5 (for both, cf. v. l. 1). K4 om. 5 (cf. v. l. 4). —^{a}) K1.5 D4 T1.4 G1 प्राणदाने; D3.10 प्राणद्यूते; D9 प्राणादेते (sic) (for °दाने). K2 महाघोरं. —^{b}) D10.11 वर्धमाने (for वर्त°). K2 दुरोदरं; D5 दुरासदे; G M2–4 दरोदरे; M1 नरेश्वर; **Ca** (gloss: युद्धद्यूते) दुरोदरे (as in text). —^{c}) Ś1 K1.2 वै (for तु). Dn संग्रामे घोररूपेषु.

6 B2 missing; D1 om. 6 (for both, cf. v. l. 1). —^{b}) T1 व्यथमन्; T3.4 G विव्यधुर्; M1 व्यदहन् (for व्यधमन्). Dn D2.5.6.8 व्यधमंत (D2.5.6 °तः) शि(D5 सि)तैः शरैः. —^{cd}) D4 transp. योधा and जघ्नुः. G3 M यौधा.

तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६
तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
पूर्वाह्णे चैव संप्राप्ते भास्करोदयनं प्रति ॥ ७
लब्धलक्षाः परे राजन्रक्षिताश्च महात्मना ।
अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ८
बलिभिः पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः ।
कौरव्यसीदत्पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥ ९
तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुचमूं प्रति ॥ १०
मद्रराजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥ ११
पाण्डवाश्च महाराज समरे जितकाशिनः ।
मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ १२
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महाबलः ।
अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १३
प्रादुरासंस्ततो राजन्नानारूपाण्यनेकशः ।
चचाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४
सदण्डशूला दीप्ताग्राः शीर्यमाणाः समन्ततः ।

C. 9. 543
B. 9. 11. 15
K. 9. 10. 15

---

7 B2 missing; D1 om. 7 (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) G1. 3 तदा. K4 वर्धमाने. — ^{b}) K5 D3 -भयानके; D4 T3 G M -भयप्रदे; T2 -भयंकरे (for -भयावहे). T4 तस्मिन्भीते भयप्रदे. — ^{c}) K4. 5 Dn D3-5 पूर्वाह्ने; D9 पूर्वाणि (for पूर्वाह्णे). Ś1 K D3. 10. 11 T1. 2 चापि (for चैव).

8 B2 missing; D1 om. 8 (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 K1. 2 लब्धलक्ष्याः; K5 वसलक्ष्याः (sic); M3 लब्धरक्षाः (for °लक्षाः). D5 महा- (for परे). — K4 om. 8^b–9^a. — ^{b}) Ś1 K1. 2 अर्थि (K1 °क्षि) ताश्; D3 राक्षसास्; T2 रक्षितांश् (for °ताश्). K3. 5 D3. 10. 11 तु (for च). B1 D4. 9 T3. 4 G M महात्मभिः (for °त्मना). — ^{c}) D4 अयोधयत्; G3 आयोधयंस्. D2 बळं. — ^{d}) D3 त्यक्त्वा (for कृत्वा). K1 निवर्तिनं; K5 °र्तकं.

9 B2 missing; D1 om. 9 (for both, cf. v. l. 1). K4 om. 9^a (cf. v. l. 8). — ^{a}) D2 बळिभिः. Dn D2. 5 हृष्टैर्; T1. 3 G1. 3 M दीप्तैर् (for दृप्तैर्). — D3 om. 9^b–10^a. — ^{b}) Ś1 K1. 2 D3 -लक्ष्यैः. — ^{c}) Dn D2. 5. 6 Cn कौरव्यासी (D2 °वी सी) दमाना सा; T1 तव व्यसीदत्पृतना; G3 कौरव्यासीदत्सा पृतना (hypermetric). — ^{d}) Ś1 K1. 2 वृकीव; T1. 2. 4 गौरिव; G1. 3 गिरीव; G2 गिरिद् (sic) (for मृगीव). D2 -समाकुळा; D3 -समाकुले; T3 G2 M -भयातुरा; T4 G1. 3 -भयाकुला (for -समा°).

10 B2 missing (cf. v. l. 1). D3 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K5 वृद्धा (sic) (for दृष्ट्वा). Ś1 K1. 2 T2 रुदतीं (for सीदतीं). B4. 5 तां सीदतीं तदा सेनां; Dn D1. 2. 5. 6 तां दृष्ट्वा सीदमानां च (D1 स; D5 तां). — ^{c}) D4 T3 G M ततः (for तदा). — ^{d}) K4 D9 प्रयात्. D6 पर-; D9 योद्धुं (for पाण्डु-). K3. 4 D10. 11 -सुतान् (for -चमूं). T1. 2 प्रदुद्राव चमूपतिः.

11 B2 missing (cf. v. l. 1). D3 reads 11^a–12^b after 17^d. — ^{a}) Ś1 K1–3 D3. 4. 10. 11 सु- (for तु). — D1 om. 11^{cd}. — ^{c}) K4 B1 Dn1 D4 T3 G2. 3 M2 अभ्यधावत. T3 G2 M2–4 संक्रुद्धः; G1. 3 संक्रुद्धान्; M1 वेगेन (for संग्रामे).

12 For the sequence in D3, cf. v. l. 11. B2 missing (cf. v l. 1). — ^{a}) K5 B (B2 missing) D2. 4–6. 8 पांडवापि (for °वाश्च). D1. 3. 9–11 पांडवा अपि भूपाल (D1 राजेंद्र; D9 महाराज [hypermetric]). — ^{b}) D1 समरे जयवादिनः. — ^{d}) K3 D10. 11 बिभिदुर्; D1. 2 विविधुर्; T1. 4 G3 विव्यथुर् (for °धुर्). Dn2 om. शरैः. — After 12, M2–4 ins.:

60* तथैव तावका योधा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

13 ^{a}) D2 -शितैस् (for -शतैस्). S (except T1. 2) ततः सुतीक्ष्णैर्निशितैर् (M1. 3 °र्विशिखैर्). — ^{b}) K3. 5 B2 D3. 10. 11 T1. 2 महारथः (for °बलः). M1 माद्रराजोपि पांडवीं. — ^{c}) Dn नोदयामास; D4 मर्दया°; D6 चोदया°.

14 ^{a}) K5 D3. 10. 11 S (except T1. 2) निमित्तानि (for ततो राजन्). — ^{b}) Ś1 K1–4 वातरूपाणि; B1. 2. 4. 5 Dn2. n3 D2. 5 दुर्निमित्तानि; B3 Dn1 D9 Ca (gloss: निमित्तरहितानि रूपाणि) अनिमित्तानि; T1. 2 घोररूपाणि (for नाना°). Dn अशेषतः; M3 अनीकशः (for अने°). D1 निमित्तानि अनेकशः; D3 निमित्तान्यतकेशवः (sic). — ^{c}) D3 ववाद (for चचाल). D3 सर्व- (sic) (for शब्दं). — ^{d}) B2 D4 S (except T1. 2) सपर्वतवना मही (B2 नदी).

15 D1 T3. 4 G om. 15^{ab}. — ^{a}) K3. 4 D4 M -मूला;

C. 9. 543
B. 9. 11. 15
K. 9. 10. 15

उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम् ॥ १५
मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशां पते ।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥ १६
ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्संघचारिणाम् ।
तथा सर्वाण्यनीकानि संनिपत्य जनाधिप ।
अभ्ययुः कौरवा राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक् ।
अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १८
भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९
धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च ।
एकैकं दशभिर्बाणैर्विव्याध च महाबलः ।
ततोऽसृजद्बाणवर्षं घर्मान्ते मघवानिव ॥ २०
ततः प्रभद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रशः ।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ २१
भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः ।

Dn1. n2 D2. 5. 6 -शूल- (D2 °ळ-) (for -शूला). D4 संदीपाः (for दीप्ताग्राः). D3 त्रिशूलाश्चापि दीप्ताग्राः. — [b]) K3 B1. 3–5 Dn D2. 5. 6. 8–11 दीर्यमाणाः ; B2 M1 व्य(B2 वि)कीर्यंत ; T1 जीर्यमाणाः ; M2. 4 विकिरंत्यः (M2 °तः); M3 व्यकीर्यं च (for शीर्यमाणाः). — [c]) K1 भूमे ; B2 Dn D1. 2. 5. 6. 9 T1. 2 M1 भूमौ (for भूमिं). K2. 5 B5 D3 M1 दिवा (for दिवः). — [d]) M3 आहित्य. D2 -मंडळं ; D8 -मंडले.

16 D1 om. 16–17. — [a]) D4 पक्षिणश् (for महिषाश्). Dn D2. 4–6 S [ए]व (for [अ]पि). — [b]) D4 महिषाश् (for पक्षिणश्). B2 नराधिप ; D2 महीपते. — [c]) Dn अपसव्यां. K2 B1. 3 Dn D4. 9 T1. 2 G2 ततश् ; D5 सदा ; M2 तथा (for तदा). D8 सव्यं (for चक्रुः). — [d]) B2 सेनास्. S (except T1. 2) वै (for ते). Ś1 K1–3 सेनां ते भरतर्षभ. — After 16, Dn3 (marg.) D4. 8. 9 ins. :

61* भृगुसूनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ ।
चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभूभुजाम् ।
शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती ।
शिरः स्वलीयन्त भृशं काकोलूकाश्च केतुषु ।

[(L. 1) Dn3 भृगुसूनुर् ; D4 सूर्यसूनु- (for भृगु°). Dn3 -पुत्रः (for -पुत्रौ). — (L. 2) D4 समरं (for चरमं). D4 कुरु- (for सर्व-). — (L. 3) Dn3 भवज् ; D4 [अ]भवन् (for [अ]भवज्). Dn3 हर्षतां (for वर्षती). D4 हयाश्वाश्रूणि मुंचति (for the post. half). — (L. 4) Dn3 स्वलीयत ; D4 °यतो (for °यन्त).]

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). — [a]) Dn D2. 5. 6 यतस् ; T4 तत्र (for ततस्). B1. 2 T1. 2 तु (for तद्). Dn1. n3 D5 अव्यग्रम् ; D6 अव्यस्तम् ; T3. 4 G M1. 2. 4 अभवद् (for अत्युग्रम्). M3 ततस्तदभवद्युद्धम्. — [b]) T4 G M अव्यग्रं (for अभवत्). D10. 11 सहचारिणां ; T4 G संघवारणं ; M2 संखचारिणां ; M3 सखलारिणां. T3 अव्यग्रमभवद्वारणं. — [c]) K5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8. 9 ततः (for तथा). T4 तथा सर्वस्य सैन्यानि. — [d]) B2 D4. 5 नराधिप ; D3 जनानि च (for °धिप). T3. 4 G M2–4 संनिवार्य समंततः. — After 17[d], D3 reads 11[a]–12[b]. — [e]) K5 T4 G M अभ्यघ्नन् ; D3 अन्यत्र (sic); T3 अभ्यघ्नत् (for °युः). T3 G M3. 4 कौरवो राजा (M4 °जन्); T4 कौरवेयाश्च ; M1 °वाणां वै (for °वा राजन्).

18 [a]) T4 शल्यश्च ; G1. 3 स शल्यः (for शल्यस्तु). D3 -वर्षाणि. T3 G2 शल्यः शरसहस्रेण. — [b]) D1. 3. 6 सहस्रधृक् (for °दृक्). — [c]) D8 अभ्यवर्धत दीनात्मा ; D10 अभ्यवर्षत धर्मात्मा.

19 [a]) G1. 3 शितैश् (for शरैश्). — D1 om. 19[bc]. — [b]) M1 रुग्म- (for रुक्म-). K3 शिलाचितैः ; Dn D4. 5 °सितैः ; D6 शिलोद्धृतैः (for शिलाशितैः). — [c]) K4 D2 M3 द्रौपदेयास्. Dn2. n3 D2. 6 T3. 4 G M1. 2. 4 ततः ; T2 तदा (for तथा). — [d]) D1 लीलया (for पाण्डवौ).

20 Dn1. n2 om. 20[abcd] ; Dn3 reads the same on marg. — [a]) G3 धृष्टद्युम्नः. K4 D3–5. 10 च सैने(D4 °न्ये)यं ; D1 द्रौपदेयाञ् ; T3. 4 G1. 3 M स शैनेयं. — [b]) K2 D3. 4 शिखंडीनम् ; D5. 10 शिषंडिनम्. D2. 3. 5 अपि वा ; T3. 4 G M2–4 आहवे (for अपि च). D1 शैनेयं च शिखंडिनं. — [d]) Ś1 K1. 2 सु- ; K3 D11 स (for च). K5 (also as in text) महारथः ; D2 °बळः ; D9 °बलं (for °बलः). B2 D4 अविध्यत महाबलः (B2 °रथः); T3. 4 G M विव्याध (G1 °थ) भरतर्षभ. — [f]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) वर्षांते ; D10 घर्मांतर् (for घर्मान्ते).

21 [a]) D10 om. from ततः up to मिव (in 22[a]). G3 प्रभकरा ; M3 प्रभद्रको. D8 om. राजन्. — [c])

ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्शराः ॥ २२
द्विरदास्तुरगाश्चार्ताः पत्तयो रथिनस्तथा ।
शल्यस्य बाणैर्न्यपतन्बभ्रमुर्व्यनदंस्तथा ॥ २३
आविष्ट इव मद्रेशो मन्युना पौरुषेण च ।
प्राच्छादयदरीन्संख्ये कालसृष्ट इवान्तकः ।
विनर्दमानो मद्रेशो मेघह्रादो महाबलः ॥ २४

सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २५
तां समर्प्य ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २६
तमापतन्तं पत्त्यश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ २७

C. 9. 559
B. 9. 11. 31
K. 9. 10. 30

M1 पातिताः. T2 हन्यमानाश् (for पात्य°). — ^{d}) D4 T3.4 G M न्य(T3 ह्य)दृश्यन् (for दृश्यन्ते). B1 दिव्य-; T2 तस्य (for शल्य-). K5 D3.11 न्य(D3 न्या)-दृश्यंत स साय(K5 स साध-; D11 ससाय)कैः.

22 D10 om. up to मिव (in 22^{a}) (cf. v. l. 21). D1 om. 22^{a}–23^{b}. — ^{a}) D4 व्रजाः; T2 वृताः (for व्राताः). D6 शराणामिव संघाताः. — ^{b}) D2 शलभानाम्. B5 D8 प्रजाः (for व्रजाः). — ^{c}) Dn D4.9 आदित्य; D3 हृदिन्य (for ह्रादिन्य). — ^{d}) D9 निपतञ्; M1 पतिताः (for न्यपतञ्). K4 शरान्; D9 शरैः (for शराः).

23 D1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) M2 द्विपदास् (for द्विर°). K1 श्रांताः; T2 चार्ताः; M3 (orig.) चाश्वाः; M3 (*sup. lin.*) चास्ताः (for चार्ताः). — ^{b}) D9 पक्षयो (for पत्तयो). G3 तदा. — ^{c}) G1 शल्य*; G3 ते शल्य- (for शल्यस्य). K2 न्य**; K3.5 Dn3 D3.4.10.11 G2 अपतन्; D2 निप°; T2 नृपते (for न्यपतन्). B2 शल्यबाणैर्हताः पेतुर्; D6 शल्यस्य न्यपतन्बाणैर्. — ^{d}) K5 D3 व्यभ्रमुर्; B3–5 D8.9 व्य(B3.4 ब)भ्रमन्; T3 M3 बभूवुर् (for बभ्रमुर्). Ś1 K1–3 व्य(K3 वि)धमंस्; K4 न्यपतंस्; T3 व्यसवस्; M1 नानदंस् (for व्यनदंस्). B2 बभ्रमुश्चसतुस्तथा (sic).

24 ^{a}) K2 D3 अवि(K2 °ति)ष्ट; D4 आदित्य; M2 प्रविष्ट (for आविष्ट). — Ś1 K1.2 D3 om. (hapl.) 24^{bcde}. K3 om. 24^{bcd}. — ^{c}) K4 Dn D5 प्रच्छादयद्; D4 T1.2.4 G M प्रोत्साद(D4 T4 G2 °र)यद् (for प्राच्छाद°). T4 G1.3 M सर्वान् (for संख्ये). D2 प्रच्छादयदसंप्रेक्ष्य; T3 प्रोत्सारयद्यत्सर्वान् (submetric). — ^{d}) D1 कालतुल्य; M1 काचसृष्ट (sic); **Ca** कालसृष्ट (as in text). — D1 om. 24^{ef}. — ^{e}) Dn D8.10 M विमर्दमानो; D4 बाणवर्षेण; T3 निनर्दमानो (for विनर्द°). — ^{f}) K3 T1.2 -नादो; D4 -ह्लादो (for -ह्रादो).

25 ^{a}) Dn D1.2.5.6 समरे (for शल्येन). — ^{b}) Ś1 K1–3 महाचमूः (for अनीकिनी). — After 25^{b}, D1 ins.:

62* प्रदुद्राव महाराज शल्यबाणैः प्रपीडिता ।

— D1 om. 25^{c}–26^{d}. — ^{c}) K2 Dn2 D3.4.8.9 अजातशत्रु-; B5 °शल्यं (for °शत्रुं). — ^{d}) D8 अभिधावद्. K2.3 युधिष्ठिरः. — After 25, K5 reads 28^{c}–29^{d}.

26 D1 om. 26 (cf. v. l. 25). K3 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}. K5 repeats 26^{ab}, after नकुलो द (in 29^{d}), occurring after 28^{b}. — ^{a}) B2 स; T2 तं; M2.4 तान्; M3 ताः (for तां). K2 Dn2.n3 D6 M3 स(Dn2 M3 सं)-मर्थ; K4 B Dn1 D2.5 सं(K4 B3.5 D5 स)मर्थत्; K5 (both times) D3.9 समर्थ्य(D8 °र्प्य-; D9 °र्थे)त्; D4 संत्रास्य; D10.11 समर्छेत्; T1.2 आसाद्य (for समर्प्य). T4 शरैः; G1 शतैः; G3 शितैः (for ततः). T4 G3 संवैर् (G3 °खैर्); G2 M2–4 संखे (M4 °घे) (for संख्ये). D3 ततः संमतः संख्ये (submetric); M1 संमर्चत ततः संखे. — B2 om. 26^{bc}. — ^{b}) K5 (both times) D4 -हस्तं (for -हस्तः). K5 (both times) निशितैः (hypermetric); D4 शरैः; D5 सितैः (for शितैः). — ^{c}) D10 repeats from रवर्षेण up to तमा (in 27^{a}) after 27. B1 Dn2 D3.10 (both times) S (except T1.2) बाण- (for शर-). S (except T1.2) मद्रेशो (for महता). — ^{d}) B2 D10 (both times).11 M1.2.4 अताडयत्. — For 26^{cd}, D4 subst.:

63* ववर्ष समरे क्रुद्धो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

27 For the repetition in D10, cf. v. l. 26. K3 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) D1 बाणौघैः; D3 पत्यैस्वै (sic); D10 पृत्यस्वैः (sic); T3.4 G M2–4 जात्यश्वैः; M1 अत्युग्रैः (for पत्त्यश्वैः). — ^{b}) B2 M1.3 राजा क्रुद्धो (by transp.); D4 राजन्क्रुद्धो; T3.4 G M2.4 तदा (T4 G2 °था) क्रुद्धो. — ^{c}) K5 आवारयत्; D4 निवारयन्; T3.4 G2 अवाकिरत् (T4 °न्) (for °रयत्). — ^{d}) K5 Dn D1.3.5.6.9 T G1.2 M2–4 मत्त-; D10.11 महा- (for मत्तं). K5 Dn2.n3 M4 -द्विप; D3 -मत्तम् (for द्विपम्). Dn D6 [अं]कुशं. G3 तद्विपमिव कुंजरैः (sic).

C. 9. 559
B. 9. 11. 31
K. 9. 10. 31

तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाशीविषोपमम् ।
सोऽभ्यविध्यन्महात्मानं वेगेनाभ्यपतच्च गाम् ॥ २८
ततो वृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ २९
द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमार्तायनिं शरैः ।
अभ्यवर्षन्महाभागं मेघा इव महीधरम् ॥ ३०
ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ३१
उलूकश्च पतत्री च शकुनिश्चापि सौबलः ।
स्मयमानश्च शनकैरश्वत्थामा महारथः ।
तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ३२
भीमसेनं त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः ।
बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ३३
धृष्टद्युम्नं कृपः क्रुद्धो बाणवर्षैरपीडयत् ।
द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३४
दुर्योधनो युधां श्रेष्ठावाहवे केशवार्जुनौ ।

---

28 For the sequence in K5, cf. v. l. 25. —^{a}) Ś1 K2. 3 T3. 4 M2–4 ततः (for तस्य). —^{b}) K5 आसीविषा **; D4. 5. 10 आसीविषोपमं. — After 28^{b}, K5 reads नकुलो द (in 29^{d}) and repeats 26^{ab}. D1 om. 28^{cd}. —^{c}) K3. 5 B D2. 3. 8–11 M स नि(B3 M विनि)-र्भिद्य; D4 तेप्यविध्यन् (for सोऽभ्यवि°). Dn D6 स नि-(Dn2. n3 संनि)र्भिन्नो महाबाहु(Dn2. n3 °हो)र्; D5 स निर्भिन्नमहाबाहुं; T1. 2 सोतिविद्धो महात्मा वै. —^{d}) Ś1 K2. 4. 5 B (except B2) Dn D2. 5. 6. 9 न्यपतच् (for [अ]भ्यप°). T2 शरं; T3 लघु; G3 चमूं (for च गाम्). M1 वेगेनागात्स गां शरं.

29 For the sequence in K5, cf. v. l. 25. —^{b}) K2 शल्यो (sic). T1 G1 विव्याथ. B2 पंचभिः; D4 शक्तिभिः (for सप्तभिः). —^{cd}) B5 सप्तभिः (for पञ्चभिः). D4 च (for तु). B3 om.; D4 अष्टभिः; T3. 4 G1. 2 M2–4 नवभिः (for दशभिः). M1 नवभिर्नकुलः शरैः (for 29^{d}). Dn D1–3. 5. 6 सहदेवस्तु नकुलो (D2 °ळो) दशभिर्दशभिः शरैः.

30 D4 om. (hapl.) 30^{ab}. —^{a}) K4 तु (for च). —^{b}) B2 तथा (for शरैः). D1 मद्रराजं विषोपमैः. —^{c}) B2 अभ्यद्रवन्; Dn1 °वर्तन् (for °वर्षन्). Ś1 K2. 3 महाभागा; K1 °भागान्; K5 D3. 10. 11 T4 G °राज; B1. 3–5 D8. 9 °वेगं; B2 Dn D1. 2 °वेगा; D5 °वेगो (for °भागं). —^{d}) G3 महाचलं (for महीधरम्).

31 ^{a}) D1 पीड्यमानं; D4 वनुद्युतं (sic); D10 चोद्यमानं; D11 बाध्यमानं; T G1. 3 M2–4 विमर्द(T1 G1. 3 °नर्द-; M2 °मर्द्य)तं; G2 विमृद्दतं; M1 विनुद्यंतं; Cn तुद्यमानं (as in text). —^{b}) Dn1 पार्थं (for पार्थैः). S (except T1. 2 M1) शल्यमाहवशोभिनं. —^{c}) M1 कृतपर्वा (for °वर्मा). —^{d}) K3 अभिधावतां.

32 ^{a}) B1 D9 तु (for च). Ś1 K1, 2 पतत्रिश्च; K3. 5 B D3. 5 (marg.; orig. as in text). 8–11 महावीर्यः; T3. 4 G M [अ]पि कैत(T4 G3 कौर)व्यः (for पतत्री च). —^{b}) D2 सौबळः. S (except T1. 2) सौबलः शकुनिस्तथा (G1 °दा). —^{c}) K3 G2 स्मयमानै-(G2 °ना)श्; D10. 11 समागम्य (for स्मयमानश्). B D8. 9 M2 तु; D10. 11 [अ]थ (for च). K4 स किरन्; K5 सनकैर्; T3 शकुनिर् (for शनकैर्). —^{d}) K2. 3. 5 B3 D3. 5. 10. 11 T1. 2 महाबलः; K4 °रथाः; T3 मदूत्तमः (sic); T4 G M रथोत्तमः (M2–4 °मं) (for महारथः). —^{e}) D1 सर्वशक्त्या; T1. 2 च सबला (for च कार्त्स्न्येन). —^{f}) D3 जिहुर्षुः (sic) (for जुगुपुः).

33 D1 om. 33^{cd}. —^{d}) G2 अवाकिरत्.

34 B3 om. (hapl.) 34^{ab}; D3 repeats the same after 35. —^{a}) D10 धृष्टद्युम्नस्. Ś1 K1. 3–5 B (B3 om.) D1. 3 (first time). 9–11 ततः (for कृपः). D3 (second time) ततः क्रुद्धो महाबाहुर्. —^{b}) K5 B1. 4. 5 Dn D2. 5. 6. 8. 9 अताडयत्; T1. 2 अवर्षयत् (for अपीड°). K4 M3 बाणवर्षेण पीडयन् (K4 °यत्); D3 (first time) गौतमोभ्यपतद्रणे. —^{c}) K1 द्रौपदीयांश्. M2 शनकैर् (for शकुनिर्). —^{d}) K4 द्रौणिम् (for द्रौणिर्). Dn D1. 2. 5. 6 यमौ द्रौणिरथाभ्ययात्; D4 यमौ तु द्रौणिरन्वयात्; S (except T1. 2) यमौ (M2 युक्तो) द्रौणिः समभ्ययात्.

35 K5 om. 35^{ab}. —^{a}) T1. 2 युधि; T4 रथ- (for युधां). K3. 4 B Dn D1–5. 8–11 T4 श्रेष्ठः (for श्रेष्ठाव्). —^{b}) Dn2. n3 चाहवे; T1–3 ह्याहवे. — D1 om. 35^{cd}. —^{c}) T1. 2 समभ्यगाद्; M3 °भ्यायाद्. D4 उग्रसेने; D11 °चेताः (for °तेजाः). —^{d}) D4 T1. 2 M1. 3 शवैः (for शरैश्). Ś1 K1–3 चाभ्यभवद्; K5 B3. 4 D2. 5. 8. 10. 11 T1 चाप्य(T1 °भ्या)हनद्; B5 चाहनद् (submetric); T2–4 G M अभ्य(G1. 3 °भ्या)हनद् (M1 °न्). D2 बळी; T1–3 G M युधि; T4 रथी (for बली). K4 शरैश्चाहनद्बली तदा (hypermetric); D3 शरैराशीविषोपमैः.

समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाभ्यहनद्बली ॥ ३५
एवं द्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।
घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशां पते ॥ ३६
ऋश्यवर्णाञ्जघानाश्वान्भोजो भीमस्य संयुगे ।
सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्धताश्वः पाण्डुनन्दनः ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ३७
प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वांश्च मद्रराट् ।
ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ३८
गौतमः पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान्यत्नवत्तरम् ॥ ३९
द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
अविध्यदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धः स्मयन्निव ॥ ४०
शल्योऽपि राजन्संक्रुद्धो निघ्नन्सोमकपाण्डवान् ।
पुनरेव शितैर्बाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४१
तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदष्टदशनच्छदः ।
विनाशायाभिसंधाय गदामादत्त वीर्यवान् ॥ ४२

C. 9. 577
B. 9. 11. 49
K. 9. 10. 47

— After 35, D3 repeats 34^{ab}.

36 ^{b}) T4 स्वकीयानां (for त्वदी°). — D1 om. 36^{cd}. — ^{c}) Dn D2. 5. 6 तत्रासन् (for चित्राणि). — ^{d}) Ś1 K1. 2 तव तत्र; Dn D2. 5. 6 द्वंद्वानि च; T4 G2 युद्धानि च (for तत्र तत्र).

37 ^{a}) Ś1 K1. 2 B D9 ऋष्य-; K3–5 D1. 2. 5. 8. 10. 11 ऋक्ष-; Dn D6 कृष्ण-; D4 रुष- (for ऋश्य-). T2 [अ]थ (for [अ]श्वान्). D3 ऋक्षवर्णाक्षवाताश्वान्. — ^{b}) K4 भेजे; D9 तेजो (sic) (for भोजो). — 37^{cdef} = (var.) lines 2–3 of 65*. — ^{d}) K3. 4 B5 D3. 10 T1. 3. 4 G M2–4 हताश्वात्; M1 °श्वं (for °श्वः). — K5 reads 37^{e}–38^{d} after 47^{b}. — ^{e}) K4 D3 T4 काल-; D2 काळ-; D4 काले (for कालो). — ^{f}) M2. 4 अविध्यत.

38 For the sequence in K5, cf. v. l. 37. M2 reads 38 after 40. — ^{a}) D4 प्रमुखान्. M3 सहदेवस्तु. — ^{b}) K3. 4 D10. 11 स; T4 G M2–4 तु (for च). — ^{d}) Dn D1. 2. 5. 6 पदा (for ऽसिना). K5 सहदेवोसि पांडव: (sic).

39 ^{b}) M3 अयोजयत्. — D1 om. 39^{cd}. — ^{c}) K4 स संभ्रांतमसंभ्रांतो; D4 असंभ्रांतः स संभ्रांतं; T1. 2 असंभ्रांतो ह्यसंभ्रांतं. — ^{d}) Dn3 बलवान्. D11 बलवत्तरं.

40 ^{a}) B2 ततो. — ^{c}) G3 आविध्यद्. — ^{d}) D10. 11 हसन् (for स्मयन्). D9 सानुजानिति क्रुध्यतः. — After 40, M2 reads 38; while K4 ins.:

64* युक्ताश्वस्य पुनर्मध्यं रथस्यारोढमिच्छतः ।

K4 cont.: Ś1 K1–3. 5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8–11 T1. 2 ins. after 40:

65* पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वांस्तथाहवे ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ।
कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः ।
पोथयामास तुरगान्रथं च कृतवर्मणः ।
कृतवर्मा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् । [5]

[(L. 1) Dn शल्यस्य; D6 शल्यश्च; T1. 2 भोजश्च (for पुनश्च). Dn1. n2 भीमसेनश्च. D3 वाजानश्वांस् (for जघाना°). K4 च यादवः; D2 तदाहवे. —Lines 2–3 = (var.) 37^{cdef}. —(L. 2) B4 रथोपस्थात् (for रथात्तूर्णं). Ś1 K (except K3) D10. 11 हताश्वात् (for हताश्वः). Dn पांडुनंदनं; D10 पंडुनंदनः. —Dn1. n2 D6 om. lines 3–5. Dn3 reads line 3 on marg. —(L. 3) Ś1 K1. 2. 4 Dn3 D2. 5. 9 काल- (for कालो). B4 गदापाणिर् (for गदां क्रुद्धो). K3 वृकोदरः; B1 रणे रथः; B3. 4 अयुध्यत (for महाबलः). —K3 Dn3 om. lines 4–5. —(L. 4) K5 योधयामास. D8 तु रथान् (for तुरगान्). Ś1 (*sup. lin.* as above) श्रुत- (for कृत-). —(L. 5) Ś1 K1. 2 तदाप्लुत्य; K5 ह्यव° (for त्वव°). D5 T2 अस्माद् (for तस्माद्).]

41 Dn D6 om. from 41 up to 9. 11. 1. D1 om. from 41^{a} up to 9. 11. 3^{b}. — ^{a}) D4 S (except T1. 2) तु (for ऽपि). T3. 4 G2 M1. 2. 4 राजा (for राजन्). K3 एतस्मिन्नंतरे शल्यो. — ^{b}) D2 न्यघ्नन्. — ^{c}) D4 शरैर्; D5 सितैर् (for शितैर्). — D2 om. 41^{d}–42^{a}. — ^{d}) K4 अताडयत्; G2 अपोथ° (for अपीड°).

42 Dn D1. 6 om. 42; D2 om. 42^{a} (for both, cf. v. l. 41). — ^{a}) T3 M2–4 रण- (for रणे). D4 क्रोधात्; T3. 4 G1. 3 M2–4 क्रोधी (for क्रुद्धः). B1. 3 D5. 9 तस्य क्रुद्धो रणे भीमः. — ^{b}) K5 D10 संदस्य; D3. 11 संदश्य; D4 संदष्ट- (for संदष्ट-). K5 B3 D3. 10. 11 T2 -दशनच्छदं. —D8 reads 42^{cd} twice. — ^{c}) D4 G2 M3 विनाशम्. K4 [अ]ति-; D5 [अ]स्य (for [अ]भि-). — ^{d}) K4 B4 D2. 3 (both times). 4. 8. 9. 11 T1. 2. 4 G2 M1

C. 9. 576
B. 9. 11. 50
K. 9. 10. 48

यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
गजवाजिमनुष्याणां प्राणान्तकरणीमपि ॥ ४३
हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलितामिव ।
शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयस्मयीम् ॥ ४४
चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव ।
वसामेदोसृगादिग्धां जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ४५
पटुघण्टारवशतां वासवीमशनीमिव ।
निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ४६
त्रासनीं रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षिणीम् ।
मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारिणीम् ॥ ४७
यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ४८
यया मायाविनो दृप्तान्सुबहून्धनदालये ।
जघान गुह्यकान्क्रुद्धो मन्दारार्थे महाबलः ।

आदाय (for आदत्त). — After the first occurrence of 42^{cd}, D3 reads for the first time 9. 11. 8–19 and 9. 11. 21^{c}–22^{b}, repeating them in their proper places.

43 Dn D1.6 om. 43 (cf. v. l. 41). K5 om. 43^{a}–44^{b}. — ^{b}) S (except T1 G1) काळ-. D9–11 -रात्रीम्. D4 [अ]परां; D5 [उ]दितां; T1.2 [उ]द्धतां (for [उ]द्यताम्). — ^{c}) G1.3 रथ- (for गज-). D2 -सहस्राणां (for -मनुष्याणां). — ^{d}) B4.5 D8.10.11 T4 G2.3 देहांत- (for प्राणान्त-). K3.4 B D3.5.8.10.11 अति; D2 मृधि; D4 मृद्धे (sic); T1.2 इव (for अपि). D9 प्राणांतकरणां सति (sic).

44 Dn D1.6 om. 44 (cf. v. l. 41). K5 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{a}) D11 हेमपट्टां (for °पट्ट-). K4 -परिक्लृप्ताम्. — ^{b}) D4 प्रज्वालिताम्; T1 आपतिताम्; T2 आपतन्तीम् (for प्रज्वलिताम्). — T3 om. (hapl.) 44^{c}–45^{b}. — ^{c}) Ś1 K1.2 D4 G3 M2–4 सैक्यां; D2 सैन्य-; D3 सैवां; T1 दुष्टां; T2 तुषां; T4 सिंह-; G2 सेनां; M1 सैत्यां; Ca (gloss : विशिष्टलोहघटिताम्) शैक्यां (as in text). Ś1 K1 वालीम्; K4 व्यालम्; D2 -काळीम्; D3 कालीम्; G2.3 M व्याळीम्. — ^{d}) K4.5 B (except B3) D2.5.8–11 T1.2 M2 अयोमयीं (D9 °यां); D3 यमोपमां (for अयस्मयीम्).

45 Dn D1.6 om. 45 (cf. v. l. 41). T3 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — ^{a}) K5 T2 चंदनागरु- (T2 °र-); T4 G M रक्तचंदन-. D3 T1.2 -पंकांकां; D9 -कल्पाक्तां (for -पङ्काक्तां). — ^{b}) T2 वनिताम् (for ईप्सिताम्). — ^{c}) B4.5 D10 वशा-. Ś1 K1.2 -मेदोसृगाक्तांगीं; K3 B D3.5.8–11 -मेदोस्र(K3 D10.11 °प-; D3 °स्थि)दिग्धांगीं; K4 D2 T2 -मेदप्रदिग्धांगीं (T2 °गां); K5 D4 -मेदोसृग्दिग्धांगां (D4 °गीं); T4 G °स्रगादिग्धां.

46 Dn D1.6 om. 46 (cf. v. l. 41). K4.5 om. (hapl.) 46^{ab}. — ^{a}) D5 corrupt. K3 D3.8 T3 G2 M3.4 पट्ट-; T1.2.4 G1.3 बद्ध-; M2 वर- (for पटु-). D2 T4 G1 -घंटां; G3 -खंडा- (for -घण्टा-). K2 -रवशितां; B4.5 -नवशतां; D2 रसवतीं; D3 -शतह्रदा; D4.10.11 M -शतरवां; D9 -रवशमां; T1.2 -रवयुतां; T3 G2 -शतधरां; T4 G1 शित(G1 °ता)धरां; G3 -शिताधारां. — ^{b}) D4 विचक्राम् (for वासवीम्). T3.4 G M2–4 शक्राशनिमिवापरां; M1 शक्रस्याशनिसंनिभां. — ^{c}) D2.4 विमुक्ताशी- (for निर्मु°). D8 -विषाकारा. — ^{d}) K5 D8.10 पृ(K5 मृ)क्ता; D2 युक्तां; D5 रक्तां; T3 G2.3 प्रासां (for पृक्तां). D4 गतमदैर्; D9 राज° (for गज°). K5 D2.3 T2.4 G इव (for अपि). M2–4 अप्रसह्यां गजैरपि.

47 Dn D1.6 om. 47 (cf. v. l. 41). — ^{a}) K2.3 D5 T4 G2 M1 त्रासिनीं; K5 D3 त्राशनीं; G3 त्रासनं. D10.11 G3 सर्व-; T1.2 पर- (for रिपु-). D8 -सैन्यस्य; D10.11 -भूतानां (for -सैन्यानां). — ^{b}) T2 -पर- (for -परि-). K4 B D5.9.11 T1.2 -हर्षणीं; K5 D4 -हर्षिणी; D3 T3.4 G M -रक्षिणीं (D3 °क्षिणी; M2 °क्षणीं; M4 °क्षिणां). — After 47^{b}, K5 reads 37^{e}–38^{d}. — ^{c}) D4.5.9 M1 -लोक- (for -लोके). D5 -प्राच्यानां (sic) (for विख्यातां). — ^{d}) D10 रिपु- (for गिरि-). K2 B D9.11 T2 G2 M2.4 -विदारणीं; K5 D3 °रिणी; D10 °रिणां.

48 Dn D1.6 om. 48 (cf. v. l. 41). — ^{a}) Ś1 K1.4.5 D2.5 T4 यथा; D3 तथा (for यया). K4 B3.4 D2.3 कैलाश-. D2.9 -भुवने; T4 G1.3 M1 -शिखरे (for -भवने). D4 यया च शिखरे रम्ये. — ^{b}) T4 G3 -समं (for -सखं). D2 बळी; T2 बलीं; G1.2 बालिं (for बली). — ^{c}) M1 योधयामास (for आह्वया°). D2.5 कौंतेयं (sic); D11 युद्धाय (for कौन्तेयः). — ^{d}) K4 उलूकाधिपं; D2 M अळकाधिपं; T1.2 अल(T2 °ळ-)कापतिं. D4 संक्रुद्धो ह्यलकाधिपं; D11 भीमसेनो महाबलः

49 Dn D1.6 om. 49 (cf. v. l. 41). — ^{a}) Ś1 K1.5 D2 यथा (for यया). K3–5 B (except B2) D2.3.8.11

निवार्यमाणो बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः ॥ ४९
तां वज्रमणिरत्नौघामष्टाश्रिं वज्रगौरवाम् ।
समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ५०
गदया युद्धकुशलस्तया दारुणनादया ।
पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान् ॥ ५१
ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् ।
निचखान नदन्वीरो वर्म भित्त्वा च सोऽभ्यगात् ॥ ५२
वृकोदरस्त्वसंभ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ।
यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो हृदि ॥ ५३
स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वित्रस्तमानसः ।
पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ५४
कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।

C. 9. 590
B. 9. 11. 62
K. 9. 10. 60

T1. 2 मायामयान्; D5 °मृगान्; D9 मायामय-; D10 मायान् (submetric) (for मायाविनो). Ś1 K2 हस्तान्; K1 यक्षान्; D2 T1-3 दृष्ट्वा; D9 -क्रूरान्; G3 मत्तान् (for दृप्तान्). — ^{b}) G3 स्वबाहून् (for सुब°). K3 D4 धनदालय: (sic); K5 B (except B2) D2. 3. 5. 8-10 गंधमादने (for धनदालये). — ^{c}) D2 अजयन् (for जघान). T3. 4 G M2-4 जघान यक्षान्संक्रुद्धो. — ^{d}) Ś1 K2-5 D2. 3. 5 T3 मंदरार्थे (K5 T3 °र्थं); K1 कमलार्थे; D4 स्वदारार्थे; D8 Ca (gloss: सौगन्धिकार्थम्) मंदारार्थं; D9 नदन्पार्थो (for मन्दारार्थे). D2 महाबळ:; D8 महाबलं; D9 महाचल:; T3 G2 °बलान्. — ^{e}) B D2. 5. 8-10 वार्यमाणोपि. — ^{f}) M1 प्रियकाम्यया; M4 प्रीतिमास्थित: (for प्रिय°).

50 Dn D1. 6 om. 50 (cf. v. l. 41). — ^{a}) B2 वज्रमानव- (hypermetric) (for वज्रमणि-). K5 D3. 11 -रत्नौघ-; B1 -वज्राढ्याम्; B2-5 D8 -रत्नाढ्याम्; D4 T3. 4 G1. 2 M2-4 -रत्नांकाम्; D5 -बंधाढ्याम्; D9 -रत्न्यायाम् (sic); G3 -रत्नांगाम्; M1 -रत्नोग्राम् (for -रत्नौघाम्). — ^{b}) Ś1 अष्टाश्रिं; K1 B3 अष्टा*; K2. 3 ऋष्टाश्रिं; K4 अष्टास्थि (sic); K5 D2. 11 -कल्माषां; B5 अष्टस्रीं; D2. 4. 9. 10 अष्टास्रिं (D4. 10 °स्रीं); D8 °श्रां; T G1 M °श्रीं (for °श्रिं). K3 व*ष्ररवां (sic); D3 बहुगैरिकां; D4 वज्रदारुणां (for °गौरवाम्). D5 अष्टास्रिरत्नगौरवात् (sic). — ^{d}) K5 B1 D3. 11 अभ्यपतद् (for °द्रवद्). T3. 4 G M शल्यस्याभिमुखोभवत् (G2 °मुखो ययौ; M1 °मुखे स्थित:).

51 Dn D1. 6 om. 51 (cf. v. l. 41). — ^{a}) K5 D8 पांडुपुत्रस्तु; M1 क्रोधसंयुक्तस् (for युद्धकुशलस्). — ^{b}) D5. 10 T4 G1. 3 तदा (for तया). — ^{c}) G3 बोधयामास (for पोथ°). B1 शैल्यस्य; B3 lacuna; D3 सैन्यस्य (for शल्यस्य). — ^{d}) K5 चतुरश्वान्; D10 स वराश्वान् (for चतुरोऽश्वान्). D2 T4 G1. 3 मनोजवान्; T1. 2 महाबलान्.

52 Dn D1. 6 om. 52 (cf. v. l. 41). — ^{a}) D4 T3. 4 G M तस्य (for ततः). B1 शैल्यो (for शल्यो). D4 [ऽ]थ सं-; T3. 4 G1. 3 M भृशं (for रणे). — ^{b}) K4 पीनो; K5 T4 M1 पीन-. K3 वक्षस्य (sic). D5 तोमरान्. — For 52^{c}-53^{b}, T1. 2 subst.:

66* विक्षेप भीमसेनस्य सोऽस्त्रवच्छोणितं बहु ।
तमेवादाय भीमस्तु ततः कोपसमन्वितः ।

— K3. 4 om. (hapl.) 52^{c}-53^{b}, while D11 reads the same on marg. — ^{c}) D3 निचषान; T4 G निजघान (for निचखान). B3 D2. 8 रणे; M3. 4 हसन् (for नदन्). M1 धीरो (for वीरो). — ^{d}) B3 D2. 4. 10 T4 G2. 3 मर्म; D9 चर्म (for वर्म). K5 D3 स; B (except B3) D5. 8-10 [अ]स्य; D2 [अ]थ (for च). K2. 5 B3 D2. 3. 8 [ऽ]भ्ययात्; D4 [ऽ]पतत्; T3 G M2-4 [ऽ]त्यगात्.

53 For the substitution in T1. 2, cf. v. l. 52. Dn D1. 6 om. 53 (cf. v. l. 41). K3. 4 om. 53^{ab} (cf. v. l. 52). D11 reads 53^{ab} on marg. — ^{a}) B5 G2 संभ्रांतस् (for [अ]सं°). — ^{b}) T4 G उद्धृह्य (for उद्धृत्य). D4 तथैवोद्यम्य तोमरं. — ^{d}) B2 S तदा (M1 °था); D11 हृदि (for ततो). D11 स्थितं; T4 युधि (for हृदि).

54 Dn D1. 6 om. 54 (cf. v. l. 41). — ^{a}) K5 D3. 4 सं भिन्नमर्मा; T2-4 G1. 3 संछिन्नवर्मा. — ^{b}) T4 G2. 3 M स्रवन् (G2 °द्) (for वमन्). K2 विश्रस्त-; T3. 4 G2. 3 M1 विस्रस्त- (for वित्रस्त-). — ^{c}) D3 T1 वीरो; T3. 4 G M भीमं (for दीनो). — ^{d}) D8 तथाक्रमं; M3 अपक्रमत् (for अपा°).

55 Dn D1. 6 om. 55 (cf. v. l. 41). — ^{a}) K5 D3. 4 कृते; D2 कृतं (for कृत-). — ^{b}) K5 D3 वित्रस्त-; M3 विस्मृत- (for विस्मित-). — ^{c}) D2 आस्त्य (for आश्रित्य). K3 धर्मात्मा; B1. 3 D9. 10 वीरात्मा. — ^{d}) K5 तदैक्षत; B2 D4 T3 G1. 3 M उदै°; D3 स वै°; D6 अवैक्षतां; T4 G2 अथैक्षत (for अवै°).

56 Dn D1. 6 om. 56 (cf. v. l. 41). — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 पार्थं; D4 पार्थान्. — ^{b}) D4 सर्वे भीमम् (for

C. 9. 591
B. 9. 11. 63
K. 9. 10. 60

गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत ॥ ५५
ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
तद्दृष्ट्वा कर्म संग्रामे घोरमक्लिष्टकर्मणः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

संजय उवाच ।

पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदाम् ।
आदाय तरसा राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १
तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवम् ॥ २
सशूलमिव हर्यक्षं वने मत्तमिव द्विपम् ।
जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३
ततः शङ्खप्रणादश्च तूर्याणां च सहस्रशः ।
सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणां हर्षवर्धनः ॥ ४
प्रेक्षन्तः सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ ।

भीमसेनम्). — After 56^b, D4 ins.:

67* वियत्स्थिता जातहर्षास्ततः सिद्धा बभाषिरे ।
पूर्वजन्मनि प्रह्लादो दृष्टोऽस्माभिरयं बलिः ।

— ^{c}) K1 B1. 5 D11 ते; K4. 5 D3. 4 T1. 4 G M1. 3. 4 तं (for तद्). T4 घोर-; G2 धर्म- (for कर्म). — ^{d}) D4. 10 -कर्मणा; M1 -कारिणः (for -कर्मणः). K4 घोरघ्नं क्लिष्टकर्मणः; D3 घोराक्यारिष्टकर्मणः (sic). — After 56, D4 ins.:

68* तं दृष्ट्वा कर्म शल्यस्य सर्वसिद्धास्त्वपूजयन् ।

Colophon om. in Dn D1. 6: D7 missing. — *Adhy. name:* Ś1 K1–4 द्वंद्वयुद्धं; K5 गदायुद्धं; D11 भीमसेन-शल्ययुद्धं; M2–4 भीमयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 D11 11; D4 T2–4 G M 10 (as in text); T1 9 (wrongly). — *Śloka no.:* K5 58.

11

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 Dn D6 om. 1; D1 om. 1^a–3^b (for both, cf. v. l. 9. 10. 41). — ^{a}) D2 T3 G2 M2–4 पातितं; D3 पतंतं (for पतितं). — ^{b}) K5 शून्यः (for शल्यः). K5 D9 सर्वायसं; T G1. 2 सै(T1 शै-; G2 त्वै)क्यायसीं (for सर्वा°). — ^{c}) K5 corrupt. D4 वीर (for राजंस्). — ^{d}) K3 गिरिम्. B4. 5 (marg. as in text) [अ]परः; D2 [अ]चळः; G3 [अ]चलं (for [अ]चलः).

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dn D6 वि- (for तं). D2 काळाग्निं. — ^{b}) D9 पास- (for पाश-). — ^{c}) Some MSS. कैलाशं.

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dn D2. 5. 6 संक्रुद्धम् (for सशूलम्). Dn D6 सिंहाक्षं; G2 हल्यक्षं; **Ca** (gloss: रुद्रं) हर्यक्षं (as in text). — After 3^a, T G ins.:

69* सचक्रमिव चक्रिणम् ।
सशक्तिमिव सेनान्यं
[(L. 1) G2 केशवं (for चक्रिणम्).]

— ^{b}) K4 D5 मत्त (for मत्तम्). — ^{c}) M1 स तदा (for जवेन). D4 S (except T4) [अ]भ्यद्रवद् (for °पतद्). K4 Dn D2. 5 T1 भीमं (for भीमः). — After 3, D1 ins.:

70* मद्रराजमसंभ्रान्तः पश्यतां सर्वधन्विनाम् ।

4 ^{a}) K5 B1 D2. 6. 9 -प्रणादांश्; Dn D1. 3–5. 10. 11 T G2. 3 °णा(D5 °ना)दाश्; M3 °णादं (for °णादश्). B3 तु (for च). — ^{b}) Ś1 K1. 2 M1 महास्वनः (for सहस्रशः). — ^{c}) K4. 5 B2 D3 -नादांश्च; Dn1 T G -नादाश्च (for -नादश्च). D3 T3. 4 G संजज्ञुः (for °जज्ञे). — ^{d}) T4 बल- (for हर्ष-). K4 T2–4 G2. 3 -वर्धनाः; D3. 4. 8. 9 -वर्धनं (for -वर्धनः).

5 D1 om. 5. — ^{a}) K2. 5 T प्रेक्षंत (T1. 2 °ते); K3 प्रेक्ष्यंति; B2 D9 प्रेक्ष्यंतः; G1 प्रैक्षंत; G2 प्रेक्षकाः (for प्रेक्षन्तः). K2 M2–4 सर्वशस् (for °तस्). D4 T1. 2 G1. 3 ते हि; T3 G2 स्नेहाद्; M2–4 ते ह (for तौ हि). Ś1 K1 प्रेक्षंतः सर्वे**हि; M1 °तः सर्वयौधास्तौ. — ^{b}) D8 corrupt. K5 om.; D11 योधौ (for योधा).

तावकाश्च परे चैव साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ५
न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात् ।
सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६
तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात् ॥ ७
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
आवल्गितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ८
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९
तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्धनी ।
अग्निज्वालैरिवाविद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १०
तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः ।
विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥ ११
ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ।
दीप्यमानेव वै राजन्ससृजे पावकार्चिषः ॥ १२
तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा ।

C. 9. 605
B. 9. 12. 13
K. 9. 11. 13

Dn D4.5 -महाधिपौ (D4 °पाः) (for °द्विपौ). K4 योधायैव महाद्विपौ; T G M2–4 योधा (M2 वने; M3.4 यौधा) मत्तावि(T3 G4 °त्तामि-; G2 °त्तमि)व द्विपौ (G2 °पं); M1 युध्यंतौ द्विरदाविव. — ^{c}) K3 B (except B5) D2.6.10.11 T1.4 G2 [अ]परे (for परे). K2 साधु (for चैव). G1.3 तावकाश्च परेयाश्च. — ^{d}) K4 Dn1.n2 D3.10 पूजयन्; K5 B (except B2) Dn3 D2.5.6.8.9.11 T1.2 [अ]पूजयन् (for [अ]थाब्रुवन्).

6 ^{a}) D5 तथा (for न हि). M1 माद्राधिपाद्. — K3 om. (hapl.) 6^{b}–7^{c}.

7 K3 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). — ^{b}) G3 महात्मनां. — Dn D6 om (hapl.) 7^{c}–11^{b}; D5 reads the same on marg. — ^{c}) D2 लोके (for नान्यो). D1 न शक्नोति नरः सोढुं. — ^{d}) K4 D3.4.10 योद्धा; B3 युधि; D5 योधा; D8 द्वंद्व-; T G पुमान्; M2.4 यौधो; M3 समो (for योधो). K2 युध्य (sic); K5 D4.8 G2 युद्धे; B3 योधा; D3 ना हि (for युधि). D1 भीमसेनं विना रणे; D2 नान्यो भीमान्नृपोत्तम.

8 Dn D6 om. 8 (cf. v. l. 7). D1.2 om. 8^{a}–11^{b}. D3 reads (without var.) 8–19 and 21^{c}–22^{b} for the first time after the first occurrence of 9. 10. 42^{cd}. D5 reads 8 on marg. — ^{a}) T1.2 गो- (for तौ). K3 ऋषाव्; T3 गजाव् (for वृषाव्). K2 नंदंतौ; T3.4 G2.3 M गर्जंतौ (for नर्दन्तौ). B2 तौ दृष्ट्वा च विनिर्दंतौ. — G1.3 om. 8^{c}–11^{b}. — ^{c}) K3 D9–11 T2 आवर्ति- (D9.10 °ल्ति-; T2 °ल्ग)तौ; B1 T3.4 G2 M आवर्जि- (B1 °ल्गि-; T4 G2 °र्ति)त-; D4 अवर्जित-; T1 अवल्गंतौ (for आवल्गितौ). D3 तदा (for गदा-). — ^{d}) D9 मद्रीराज-.

9 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. Dn D6 om. 9 (cf. v. l. 7). D1.2 G1.3 om. 9 (cf. v. l. 8). D5 reads 9 on marg. — ^{b}) D8 -विवरणेषु; T4 G2 -विहरणेपि (for °णेषु). D10 om.; T1 वा (for च).

10 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. Dn D6 om. 10 (cf. v. l. 7). D1.2 G1.3 om. 10 (cf. v. l. 8). D5 reads 10 on marg. — ^{a}) D3 सप्त- (for तप्त-). K2 -हयैः (for -मयैः). B1 D5.9.10 शृंगैर्; D4 दिव्यैर् (for शुभ्रैर्). — ^{b}) D3 बभौ च (for बभूव). D10 भग- (for भय-). K B2.4 D3–5.8.11 (before corr. as in text) T2–4 G2 M2 -वर्धिनी. — ^{c}) D4 T4 -ज्वाला; T3 M1 -जालैर् (for -ज्वालैर्). T4 [इ]व च (for इव). K4 B D5.8.9.11 [आ]बद्धा (K4 D5 °द्धाः); G2 °विद्धौ (for °विद्धा). — ^{d}) D5.10 पदैः; T3 पटैः; M3 परैः (for पट्टैः). K5 संयुगे (for सा गदा).

11 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. Dn D6 om. 11^{ab} (cf. v. l. 7). D1.2 G1.3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 8). K5 om. (hapl.) 11. D5 reads 11^{ab} on marg. — ^{a}) D5 [आ]चरतो. D3 T2 मार्गा; M3 मार्ग- (for मार्गान्). — ^{b}) T3.4 G2 मंडलानि (for °लेषु). D4 महाहवे; T4 G2 विचेरतुः (for महात्मनः). — ^{c}) K1 विद्युदर्थं-; D9 M1 °दग्नि- (for °दभ्र-). D4.10 -प्रतिकाशा; T3.4 G1 -प्रकाशाभिर् (T3 °शा हि) (for -प्रतीकाशा).

12 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. K4 om. (hapl.) 12^{a}–13^{b}. D4 om. (hapl.) 12^{ab}. — ^{a}) T G M2 मद्रराजस्य. — ^{b}) T4 तदा (for गदा). — K3 Dn om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) K1.5 B4 D1.2.5.6.8.11 दह्यमानेव (D5 °न); D4 T4 दीप्यमाना च (for °मानेव). K5 B4 D2.4.8.11 T1.2 M2–4 खे; D1.5.6 सा (for वै). B1–3.5 D9.10 दह्य(B2 दीप्य)माने रथे राजन्; D3 दह्ययोर्ववृधे राजन् (sic). — ^{d}) K5 B4 D11 सासृजत्; D4 विसृजेत्; G2 विसस्ते (for ससृजे). G2 पावकार्चिषं.

C. 9. 605
B. 9. 12. 13
K. 9. 11. 13

अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३
दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
तोत्रैरिव तदान्योन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ १४
तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५
गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः ।
भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥ १६
तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः ।
शल्यो न विव्यथे राजन्दन्तिनेवाहतो गिरिः ॥ १७
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वनः ॥ १८
निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितगदावुभौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९
अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ संनिपातोऽभवत्तयोः ।
उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥ २०
प्रार्थयानौ तदान्योऽन्यं मण्डलानि विचेरतुः ।

---

13 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. K3. 4 Dn om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). —^{a}) D4. 6 तथा भग्नस्य शल्येन (D6 °ल्यस्य). —^{b}) T4 G2 निहता (for ताडिता) K2 T4 तदा (for गदा). G1. 3 गदया ताडिता गदा. —^{c}) K4 -वर्षान् (for -वर्षं).

14 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. —^{a}) K2 -नागः; D3. 4 -नागैः; D10 -नागे (for -नागौ). —^{b}) Ś1 K1 lacuna for the portion from शृङ्गै up to तोत्रैरिव (in 14^{c}). K2 महावृषः; S महावृषौ (for महर्षभौ). — K4 om. 14^{c}–15^{b}. —^{c}) K2 रणे वीरौ; Dn तत्रैव तत् (for तोत्रैरिव). B2 D4 T G2. 3 M तौ विरेज- (D4 T2 G2 °चेर-; M1 °श्रेर)तुरन्योन्यं; D1 पश्यतां सर्ववीराणां; G1 (before corr.) तौ वीरौ जतुरन्योन्यं (sic); G1 (after corr.) तावाजघ्नतुर्°. —^{d}) D1 गदाभ्यां तौ (for °ग्राभ्यां). B2 D4 परंतपौ; D2 विजिघ्नतुः; D3 च ज°; T3 M2–4 परिक्षतौ; M1 महारणे (for निजघ्नतुः). D10 गदाभ्यामभिजघ्नतुः; T1. 2 °भ्यामपरिक्षतौ; G °भ्यां परिराक्षि(G1 °विक्ष-; G3 °ताक्षि)तौ.

15 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. K4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). —^{a}) K5 तौ गदाविहतैर्; D2 °भिहतौ; D3. 6. 11 T1. 2 M1–3 °भिहतैर्; D4 °निहतौ; T3. 4 G M4 गदयाभिहतैर् (for तौ गदानिहतैर्). T3 गाढैः (for गात्रैः). —^{b}) G1 क्षणे तु (for क्षणेन). D3 रुधिरे क्षतौः —^{c}) D4. 10 प्रेषणीयतराव्.

16 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. —^{a}) D11 (after corr. *sec. m.* as in text) T2 मद्रराजस्य. —^{b}) S (except G2) सव्यं (for सव्य-). T3 आहितः (for °हतः). —^{c}) K4 महाबाहो (for °बाहुर्). —^{d}) D2 चचाळ. K4 Dn D1. 2. 4. 6. 9 [अ]चलो(D2 °ळो)पमः (for °लो यथा).

17 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. —^{a}) D4 व्यथते (for विव्यथे). D4 स्नेह; T3. 4 G M धीमान् (for राजन्). —^{d}) Dn D1. 2. 4. 5 T3. 4 हस्तिनेव (for दन्ति°). Ś1 K1. 3 यथा; K2. 5 D3. 4. 11 महा-; K4 B3–5 Dn D2. 6. 8 T1. 2 M1 हतो; T3 [अ]चलो (for [आ]हतो).

18 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. —^{a}) K4 शुश्रुवुर्; D11 (after corr. *sec. m.* as in text) शुशुभे (for शुश्रुवे). — T4 reads 18^{c}–19^{d} twice. —^{c}) K4 -संपात-; M1 -निष्पेष- (for -निपात-). Dn D1. 2. 5. 6 -निर्ह्रादो (for -संह्रादो). —^{d}) D10 reads from रिव up to ऽभवत्तयोः (in 20^{b}) twice. Many MSS. निःस्वनः.

19 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. For the repetition in D10 T4, cf. v. l. 18. —^{a}) K5 विवृत्य; Dn D1. 2. 5 निवर्त्य; D9 °वृत्तौ (for °वृत्य). Dn1 D1 तौ (for तु). M -धैर्यौ (for -वीर्यौ). D3 विवृत्तासिमहावीर्यौ. —^{b}) K4. 5 समुत्थित-; Dn1 °त्सृज्य; Dn2. n3 D5 °त्सृत-; D4 °द्यत-; G1 समाश्रित्य; G3 मतश्रुत्य (sic) (for समुच्छ्रित-). K5 D3. 10 (both times). 11 T1. 3. 4 (both times) G -महागदौ (for -गदावुभौ). —^{c}) D1 आंतर-; D4 T3. 4 (both times) G M2–4 उत्तम-; D10 (both times) उत्तर- (for अन्तर-). M1 -मार्गेण (for -मार्गस्थौ). D6 पुनः पुनरमार्गस्थौ (sic). —^{d}) D2 मंडळानि. M3. 4 विरेचतुः.

20 For the repetition in D10, cf. v. l. 18. Ś1 K1. 2 B2 G1. 3 M3 om. (hapl.) 20^{a}–21^{b}. —^{a}) K5 D3 तावन्योन्यं (D3 °न्य-); D10 (both times) अथोत्पत्य; T2. 3 M1 तदा(T3 °था)भ्येत्य (for अथा°). —^{b}) M1 महत् (for ऽभवत्). Dn1 T4 तदा (for तयोः). —^{c}) K3 उभाभ्यां दोर्दंडाभ्याम्; G2 उद्यम्य चास्तां गदाभ्याम्; M1 उद्यतायसदंडाभ्याम्. —^{d}) Dn1 D5 -कर्मणौ; G2 -कर्मणा.

क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१
अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ ।
तावाजघ्नतुरन्योन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ २२
तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ ।
युगपत्पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ॥ २३
उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन् ।
भृशं मर्मण्यभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ॥ २४
ततः सगदमारोप्य मद्राणामृषभं रथे ।
अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादपि ॥ २५
क्षीबवद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थितः ।
भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ॥ २६
ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ।
नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २७
भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः ।
अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ॥ २८
तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ।

C. 9. 621
B. 9. 12. 29
K. 9. 11. 30

---

21 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. Ś1 K1. 2 B2 G1. 3 M3 om. 21[ab] (cf. v. l. 20). — [a]) K3 पोथयंतौ; B3 पोदयानौ; B4 Dn1 D4 प्रार्थयंतौ; Dn2. n3 D1. 2. 5. 6 °यैतां (for °यानौ). T2. 3 तथा; G2 यशो (for तदा). — K5 om. (hapl.) 21[b]–22[c]. D8 repeats 21[bc] after 22[c]. — [b]) D2 मंडळानि. — [c]) Dn D1. 2. 4–6. 8 (both times) T2 -विशेष- (for -विशेषं). T3. 4 G M बलिनौ (for कृतिनौ). — [d]) D4 तथा (for तदा).

22 For the repetition in D3, cf. v. l. 8. K5 om. 22[abc] (cf. v. l. 21). D1 om. 22. — [a]) K4 D5 तथा (for अथ). Dn1 गते (for गदे). S (except M1) अभ्यु(M2–4 °थो)द्यतगदौ घो(T1. 2 वी)रौ. — [c]) Dn2. n3 D2. 3 T4 G2 तावजघ्नतुर्; D4 तत्र ज°; D5 ततो ज° (for तावाज°). Ś1 K1–3 प्रार्थयंतौ तदान्योन्यं (cf. 21[a]). — After 22[c], D8 repeats 21[bc]. — [d]) B5 D4 तथा (for यथा). D5 भूरि- (for भूमि-). D3 om. from चले up to गदाभ्यां (in 23[b]). K3 भूम्यचले; K4 B3 D4. 8–11 T2 M2–4 भूमितले; D2 °चळे; D5 °बलौ; Ca (gloss: भूमिकम्पे) °चले (as in text). D2 [ऽ]चलौ; D6 T3 च तौ; D9 बलौ (for ऽचलौ). Dn बलवासवयोरिव; D6 यथा भूमिर्यथाचलौ; M1 भूमिचाले यथाचलौ.

23 D3 om. up to गदाभ्यां (cf. v. l. 22). — [a]) K5 D10. 11 -संरंभाद्; T G -संवेगाद् (for -वेगाच्च). — [b]) K5 तु; D10. 11 सु- (for च). B Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9 गदाभ्यां भृशविक्ष(Dn1 D2. 5 °क्षि)तौ. — [c]) Ś1 K1. 2 पतितौ (for पेततुर्). D5 घोराव्; G1 वेगाद् (for वीराव्). — [d]) T3. 4 G -बली (for -ध्वजाव्).

24 [a]) Dn D1. 2. 5. 6 वीर; D4 योधैस; T1. 2 शब्दस्; T3. 4 G M यो(M2–4 यौ)धास् (for वीरास्). — [b]) D6 om. from हाहाकृतो up to अपोवा (in 25[a]). B3 D3. 9 G3 M1. 2 -कृता; Ca -कृतो (as in text). Dn1. n2 D2. 3 T2 M4 [ऽ]भवत् (for ऽभवन्). D1 T4 हाहाकारस्तदाभवत्. — Ś1 K1–3 om. 24[cd]. — [c]) K5 D4. 8–11 मर्माणि; Dn D1. 2. 5 G2 मर्मसु; D3 शर्मनि (sic) (for मर्मणि). — [d]) T1. 2 सविह्वलौ; T3 प्रवि° (for सुवि°).

25 D6 om. up to अपोवा (cf. v. l. 24). — [a]) K5 B D2–5. 8–11 T (except T3) G2 स्व(K5 D2. 3 T2. 4 G2 स; D4 तु; D8 सु)रथम् (for सगदम्). — [b]) Dn D4 S (except T1) अधिपं (for ऋषभं). K5 Dn D1. 2. 4. 5. 10. 11 T रणे; B D8. 9 बली (for रथे). — [d]) T4 G3 आयोधनं (for °धनाद्). Ś1 K1. 2 Ca अधि; K3 B1. 4. 5 D3. 9. 11 G2 अथ; D4 T1. 2 M3. 4 बहिः; T4 G1. 3 प्रति (for अपि).

26 [a]) K3 क्लीबवद्; D3 जीवितात्; D9 क्षीणवद्; D10 Cv (gloss: मनुष्यजीववत् लोकनटनयेत्यर्थः) जीव° (for क्षीब°). D4 विह्वलाक्षस्; T3. 4 G2 विह्वलं तं; M2–4 °लित्वा (for °लत्वात्). Dn D2. 5. 6 च (for तु). D1 भीमोपि संज्ञां लब्ध्वाथ; T1. 2 क्षी(T2 क्री)बवद्विह्वलो राजन्; G1. 3 क्षिप्रं तदा विह्वलस्तु; M1 क्षीबवद्विह्वलद्गात्रो. — [b]) Cv महापाणिर्वृकोदरः. — [c]) K5 गदापाणिं; T1 महाबाहुः (for गदापाणिः). — [d]) D4 समाह्वयति. M1 माद्रपं.

27 [a]) Dn D1. 2. 5. 6 ततस्ते; T4 तावकं (for ततस्तु). T3. 4 G योधा; M यौधा (for शूरा). — [b]) D1 नानाशस्त्रसमन्विताः; T2. 4 G °देशसमागताः; M1 °शस्त्रा महारथाः. — [c]) D4 -घोषेण (for -शब्देन). — [d]) D8 भीमसेनम्; T2–4 G M पांडुसैन्यम् (for °सेनाम्). D2–4. 8. 9 M1 अयोधयत्.

28 K4 om. 28. D1 om. 28–29. — [a]) K5 भुताव्; D3 भूमाव्; D4 M2. 4 भुजान्; D9 °जाद्; G2 °जेषु; G3 °जम् (for °जाव्). K5 D3 उत्क्षिप्य; D4 उत्सृज्य; T2 M3 उद्धृत्य; T3 G M1 उद्यम्य (for उच्छ्रित्य). K1 शस्त्रे च; K5 D3 शस्त्रं तु; T3 शस्त्रेण. — [b]) K3 तथा;

C 9. 621
I 9. 12. 30
K. 9. 11. 30

प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनवधेप्सया ॥ २९
तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ॥ ३०
स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३१
चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
प्रसक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ॥ ३२
तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ३३
कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महाबलः ।
अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३४
भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ।
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ३५
त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ।
अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ॥ ३६
विजये धृतसंकल्पाः समभित्यक्तजीविताः ।
प्राविशंस्तावका राजन्हंसा इव महत्सरः ॥ ३७
ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परवधैषिणाम् ।

T4 तदा (for ततः). — c) D3 अभ्यधावन् (for °द्रवन्). D5 मद्रराज- (for महाराज).

29 D1 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) K4 D3 T4 तमनीकम्; D9 सद°; T1.2 तवा°; T3 तदा° (for तद°). D4 अभिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य). — b) Dn3 तं (for ते). — c) D4 प्राययुः; T (except T3) G M2-4 आययुः; M1 आजग्मुः (for प्रययुः). — d) K4 B (except B2) Dn1 D8-11 -पुरोगमान् (Dn1 °माः); M1 -वधेप्सवः (for °प्सया). Dn2.n3 D2.5.6 भीमसेनपुरोगमाः (Dn2.n3 °मान्).

30 b) D1 पुत्रो दुर्योधनस्तव. — cd) K4.5 D3 प्राशेन; D1 शरेण (for प्रासेन). B4 वा; Dn D1.2.6 T1.2 च (for वै). D4 प्रासेन हृदि विव्याध चेदिराजं भृशं तदा.

31 a) T3 G2 रथोपस्थात्. — b) K4 T3.4 G2 M पातितः (for ताडितः). G1.3 तव पुत्रनिपातितः. — Dn1.n2 om. (hapl.) 31^{c}–33^{d}; Dn3 reads the same on marg. — c) M1 रुधिरेण (for °रौघ-). K4 -परिक्लिन्नं (for °क्लिन्नः). — d) D3 T3 G2 प्राविशद् (for प्रविश्य). D2 T2 विपुळं; G3 हृदयं (for विपुलं).

32 Dn1.n2 om. 32 (cf. v. l. 31). Dn3 reads 32 on marg. — a) D4 चेदिराजं (for चेकितानं). — b) K5 पांडवेन; D3.4.8.10.11 S पांडवेया (for °वानां). — c) K4.5 प्रशक्तम्; B1 D2.3.6.9-11 अस°; B4.5 अश°; D1 अत्यंतम्; D8 मृषक्त्वम् (sic); G2 पुनस्तम् (for प्रसक्तम्). K3 T3.4 अभिवर्षतः (K3 °त); Dn3 अभ्यवर्तंत; D4 °वर्षंस्ते (for °वर्षन्त). M1 प्रवर्षतोभ्यधावंत.

33 Dn1.n2 om. 33 (cf. v. l. 31). D1 om. 33. Dn3 reads 33 on marg. — c) B2 व्यराजंत; D2 G3 विचरंत (G3 °तं) (for व्यच°). — d) Ś1 K1.2.4 D2.4.5.9 प्रेक्षणीयं; M °माणाः (for °णीयाः).

34 a) T3 कृतश्च (for कृपश्च). — b) D2 सौबळश्; T3 सौलभश् (for सौबलश्). Dn1 om. च महाबलः. Ś1 K1.2.4 B2.3 D4.11 -रथः; D2 -बळः (for -बलः). — G1.3 om. (hapl.) 34^{c}–36^{b}. — c) K4 D5 अयोधयद्; M3 °जयन् (for °धयन्). — D3 om. (hapl.) 34^{d}–36^{a}.

35 D3 G1.3 om. 35 (cf. v. l. 34). K5 om. (hapl.) 35–36; K4 reads the same on marg. — b) K1 भूमि-; D1 शौर्य- (for भूरि-). D1 T1.2 -समन्वितं; M -प्रतापिनं (for -पराक्रमम्). D4 T3.4 G2 भूरि(T4 G2 भीम)वीर्यं प्रतापिनं. — d) D4 धृष्टद्युम्नेन योधयत्.

36 D3 om. 36^{a}; G1.3 om. 36^{ab} (for both, cf. v. l. 34). K5 om. 36 (cf. v. l. 35). K4 reads 36 on marg. — a) D4 त्रिसहस्रा; D9 T G2 त्रिसा(T3 °स)हस्र-; M1 °स्रं (for °स्रा). B1.2 Dn1.n3 D8.10.11 तथा; D4 यथा (for रथा). — b) Dn D1.2.5 नोदिताः. — c) K4 अयोधयंस्ते; Dn °यंति; D3 °यंतो; D5 °यंश्च; T3 G2 M1 °यंस्तु (for °यन्त). — d) S त्रि(M त्रै)गर्तानां महारथाः.

37 D1 om. 37. — a) D4 T1.2 कृत-; G1 युत- (for धृत-). — b) K5 D3.10.11 G2 समरे; D6 समति- (for समभि-). B3 -व्यक्त- (for -त्यक्त-). — c) K4 प्रविशंस्. — d) D3 corrupt. Dn G1.3 महा-; M3 महान् (for महत्-).

38 a) D6 तयोर् (for ततो). T4 महद् (for अभूद्). — b) D1 -जयैषिणां; D6 -वधैषिणोः (for °षिणाम्). M2-4 संग्रामे विजयैषिणां. — D1 om. 38^{c}–42^{b}. — c)

अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ॥ ३८
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये ।
अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ॥ ३९
श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात् ।
परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्नभीतवत् ॥ ४०
तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ।
दिशश्च विमला जज्ञुस्तस्मिन्रजसि शामिते ॥ ४१
तथा प्रवृत्ते संग्रामे घोररूपे भयानके ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४२
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि ।
सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ४३
भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ।
स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४४
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ४५
हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।

C. 9. 638
B. 9. 12. 46
K. 9. 11. 47

T3.4 G M1.4 अन्योन्यं. T1.2 -स्तव-; T3.4 G M -प्रति- (for -वध-). D4 -संकल्पा; T3 G2 M1 -संसक्तम्; T4 G1.3 M4 -संरब्धम् (G3 °ब्धा) (for -संयुक्तम्). — d) T3.4 G M1 अन्योन्यं (for अन्योन्य-). K5 -भीति-; B2 D4 T3 G1.3 M प्रति-; T4 प्रावि-; G2 अपि (for -प्रीति-). D4 -बाधकाः; T3.4 G1.2 M3.4 -बाधनं; G3 M2 -बोधनं; M1 -बंधनं (for -वर्धनम्).

39 D1 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) D4 संघाश्च (for संग्रामे). D8 तस्मिन्प्रवृत्ते युद्धे. — D3 om. (hapl.) 39^{b}–42^{a}. — b) T4 तदा; G2 परं (for राजन्). D4 गजवाजिनरक्षये. — c) D2 अनिळेन; D8 अनलेन. — d) K2 T1.2 उत्थितं (for उत्तस्थौ). K4 पार्थिवो (sic); T2 पांडवं (for पार्थिवं).

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 38). D3 om. 40 (cf v. l. 39). — a) K5 श्रवणं; D4 श्रावयन् (for श्रवणान्). — b) D4.10 T3 G1.3 M पार्थिवानां (for पाण्ड°). G2 पार्थिवैर्नामकीर्तनात्. — c) D4 S परान्वयं (for परस्परं). Ś1 K1.2 वि(K2 व्य)जानीयुर्; D9 न जानीमो; T4 अजानंतस्; G1 M4 विजानीम (for °नीमो). — d) Ś1 K2 वीरा; K1 धीरा; K5 B1–4 D8–11 यद्; B5 यत्र; Dn1 D5 योधा; Dn2.n3 D6 योद्धा; D2 यथा; T1.2 M4 ये वा; T3 यो (submetric) (for ये च). Dn D2.5.6 युद्धम्; M3 युध्यंति (for [अ]युध्यन्). Ś1 K1 अभीरुवत्. T4 G3 ततो युध्यंत्यभी(G3 °ति भी)तवत्; G1.2 ततोयुध्यत भी°.

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 38). D3 om. 41 (cf. v. l. 39). — a) D4 -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र). — b) G3 शोणितोद- (for °तेन). K3 प्रशामिते; D2 सशोषितं; T1.2.4 G1.3 प्रणाशितं (for प्रशामितम्). M1 प्रशांतं नृपशोणितैः. — T3 om. 41^{cd}. — c) K2 दिवश् (for दिशश्). D2 विमळा. K3 M1 राजंस्; K4 B D8–11 जग्मुस्; Dn D4.6 T (T3 om.) G M2–4 जातास्; D2.5 ज्ञज्ञे (for जज्ञुस्). — d) K4.5 B D (except D4; D1.3 om.; D7 missing) T1.2 तमसि; G3 राजन्वि- (for रजसि). D4.10.11 T1.2.4 G1.3 M2–4 नाशिते (for शामिते). M1 तस्मिन्नासन्नजःक्षये.

42 D1 om. 42^{ab} (cf. v. l. 38). D3 om. 42^{a} (cf. v. l. 39). — a) Dn1.n2 D6 यथा; T2 ततः; T3 G तस्मिन् (for तथा). D8 युद्धे (submetric) (for संग्रामे). — b) B4.5 Dn D2.8 भीम- (for घोर-). D4 S समंततः (for भयानके). K5 B3 घोरे भीरुभयानके; B1 D9 युद्धे भीरुभयावहे. — c) D1 om. च. — d) G2 तत्र (for कश्चित्). D4 पराङ्मुखं.

43 a) G2 ब्रह्मलोकं परं मत्वा. — b) D3 corrupt. M3.4 वधं (for जयं). K5 द्युति (sic) (for युधि). — D1 om. 43^{c}–45^{b}. Dn1 reads 43^{c}–44^{d} after 54. — c) K2 स्व-; D3 स- (for सु-). — d) D5 वीराः (for नराः). T3 अभीप्सया (for °प्सवः). M1 स्वर्गलोकमभीप्सवः.

44 For the sequence in Dn1, cf. v. l. 43. D1 om. 44 (cf. v. l. 43). — a) D4 दर्भ- (for भर्तृ-). — b) K5 B2 -कार्यें; D2 -कार्यं (for -कार्य-). Ś1 K1.2 भर्तृका (Ś1 °क) इति निश्चितं; D4 S मित्र(G2 भर्तृ)कार्यें च वि(D4 धि-; G2 नि)ष्ठिताः. — K4 om. 44^{c}–45^{b}. — c) Dn1 M3 स्वर्गं; T1.2 स्वर्गे (for स्वर्ग-). T1 सुरक्त-; T2 [ऽ]नुरक्त-; T3.4 G -संयुक्त- (for -संसक्त-). — d) D3 योधान्; M2–4 यौधा (for योधा). D2.6 T2 तथा (for तदा).

45 D1 om. 45^{ab} (cf. v. l. 43). K4 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). — b) D8 विसृजंत. — c) K5 T2 अपि; M1 प्रति- (for अभि-). T3 -निघ्नंतो; G2 M3 -जघ्नंतः (for -गर्जन्तः). — D2 om. 45^{d}–16^{c}. — d) Ś1 K1.2 प्रहसंतः; K4 D4.5 प्रहरंत; T8 G2 विसृजंतः (for प्रहरन्तः).

C. 9. 638
B. 9. 12. 47
K. 9. 11.47

इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ॥ ४६
ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ४७
तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ।
मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४८
तं वार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महायशाः ।
विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ४९
अथ भूयो महाराज शरेण नतपर्वणा ।
युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ५०
धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशाः ।
विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ५१
चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभिः शरैः ।
द्रुमसेनं चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ॥ ५२
चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ।
निजघान ततो राजंश्चेदीन्वै पञ्चविंशतिम् ॥ ५३
सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः ।
माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ॥ ५४
एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ।

---

46 D2 om. 46^{abc} (cf. v. l. 45). — ^{a}) D4 S घ्न- (D4 घ्नं)त (for हत). Dn1 D5 [आ]विध्यत; T G M2–4 वध्यत; M1 बध्नत (for विध्यत). Dn1 गृह्णंत; D1 गृह्णीथाः. — ^{b}) K4 प्रहरंत; D9 °रस्व (for °रध्वं). K5 D3–5. 9. 10 नि(D10 *)कृंततः; T3 M3 °गृह्णत (for °कृन्तत). — ^{c}) B1 D4. 9 वाचः स्म (by transp.). D4 विविधास्; T2 [ऽ]श्रूयंत (for श्रूयन्ते). — ^{d}) D10 तत्र (for तव). D2 वै बळे; T3. 4 G M भारत (for वै बले).

47 ^{b}) K5 B4. 5 D3–5. 8. 10. 11 धर्मपुत्रं (for °राजं). — ^{c}) D10 om.; T1 G1. 3 विव्याथ; M3 हित्वाथ (for विव्याध). D10 विशितैर्. — K4 Dn D4. 6 om. (hapl.) 47^{d}–49^{a}. — ^{d}) Ś1 K1. 2 हंतुकामं. Ś1 K1. 3 महाबलं; D1 °हवे; S (except T4 G3) °रथः (for °रथम्).

48 K4 Dn D4. 6 om. 48 (cf. v. l. 47). D1 om. 48. — ^{a}) M3 महाराजो. — ^{b}) K5 D3 शरांश्चैव (for नाराचान्वै). — ^{c}) D3 T2 मर्मणि; T4 मर्मम् (for मर्माणि). K3 धर्मज्ञो; B4 मार्ग° (for मर्म°). — ^{d}) K5 T2–4 G2 निजघान; D3. 10 निचषान. M1 व्यसृजत्प्र-हसन्निव.

49 K4 Dn D4. 6 om. 49^{a} (cf. v. l. 47). — ^{a}) K5 B (except B2) D1. 2. 11 आवार्य; D3 मातुलं; D5. 10 अवार्य; S संवार्य (for तं वार्य). D1–3 T3. 4 G2 पांडवो. D3 वेगैर् (for बाणैर्). — ^{b}) K5 D10. 11 M2 महाबलः (for °यशाः). D4 मद्रराजो महामनाः. — D3 om. (hapl.) 49^{c}–51^{b}. — ^{c}) T1 G1. 3 विव्याथ. D1 बहुभिः (for समरे).

50 D3 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) T3. 4 G अथ म(T3 रु)द्रो; M1 पुनः शल्यो (for अथ भूयो). M2–4 अथ मद्रेश्वरो राजन्. — ^{b}) T3. 4 G1. 2 M3. 4 शितेन (for शरेण). Ś1 K4. 5 B D5. 8–11 [आ]नत- (for नत-). — ^{c}) D4 समाजघ्नुः (sic). — ^{d}) D1 शल्यः (for सर्व-). B4 -लोकस्य (for -सैन्यस्य). K3 पर्वतः (sic) (for पश्यतः). D10 सैन्यस्य पश्य पश्यतः.

51 D3 om. 51^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) T3 धर्मात्मजो (for धर्मराजो). Ś1 K1–3 [ऽ]थ (for ऽपि). — ^{b}) D4 महाबल; T1. 2 °रथं; T3. 4 G M2. 4 °बलः; M1. 3 °बलं (for °यशाः). — ^{c}) K4 विचिंत्य; T1. 2 जघान; G1. 3 विव्याथ (for विव्याध). — ^{d}) Dn1. n2 D5 -बर्हण- (for -बर्हिण-). D4 -वाजिभिः; D8 -राजतैः; D10. 11 -वाससैः (sic) (for -वाजितैः). D1 विनद्य समरांगणे.

52 ^{a}) D10 चंद्रसेनश् (for °सेनं). — T2 reads 52^{b} twice. — ^{c}) K2 क्रमसेनं; D4 इंद्र°; S द्यु(T4 वि)मत्सेनं (M1 °नश्) (for द्रुमसेनं). D10 चतुःखष्ट्या (sic). — ^{d}) Ś1 (*sup. lin.*) निचखान (for निजघान). Ś1 K1. 2 हसन्निव; D1 पृथासुतः; T1. 2 महाबलः (for °रथः).

53 ^{a}) Ś1 K1–3 M2 चंद्रसेने; D4 M1 चक्ररक्षो; T4 न च रक्षि-; G2 चक्ररक्षौ (for °रक्षे). K2 च ते; G2 हतः; M1 हतौ (for हते). D4 शल्यं; M1 दृष्ट्वा (for शल्यः). — ^{b}) T2 धर्मराज्ञा (for पाण्डवेन). M1 शल्यः पार्थेन धीमता. — ^{c}) B2 T1. 2 महाराज; T1 ततो राजा (for ततो राजंश्). — ^{d}) Dn D1. 2. 6 नकुलं (D2 °ळं); D4. 8 T3. 4 G M चेदीनां (for चेदीन्वै). B1 om. (hapl.) from पञ्च up to सात्यकिं (in 54^{a}). Dn D1. 2. 5. 6. 10. 11 पंचभिः शरैः; M2 एकविंशतिं (for पञ्च°).

54 B1 om. सात्यकिं (cf. v. l. 53). D6 om. (hapl.) 54. — ^{b}) B (except B2) Dn D1. 2. 5. 8. 9 T4 G सप्तभिः (for पञ्चभिः). — ^{c}) Dn1 माद्रीपुत्रं; D1 सहदेवं (for माद्रीपुत्रौ). T2 च तौ राजौ; T4 G च विंशत्या (for शतेनाजौ). — After 54^{c}, G2 reads 56^{d}–57^{d}. G2

संप्रेषयच्छितान्पार्थः शरानाशीविषोपमान् ॥ ५५
ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापहरद्रथात् ॥ ५६
पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ।
निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ॥ ५७
ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम् ।
संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ॥ ५८
शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभः ॥ ५९
सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ६०
ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ॥ ६१
तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो बाणैः संनतपर्वभिः ।
दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महारथः ॥ ६२
ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडितः ।
बभूव हृतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ॥ ६३

C. 9. 655
B. 9. 12. 63
K. 9. 11. 64

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्येकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

om. 54^d. — ^{d}) T1 G1 विव्याथ; G3 विव्यथे. — After 54, Dn1 reads 43^c–44^d.

55 ^{b}) Dn D3–5 G3 राजसत्तमः. — D1 om. 55^{cd}. — ^{c}) Ś1 स प्रेषयन्; B1.3 D8 संप्रेष° (for संप्रेष°). K4 D4 शतान् (for शितान्). Dn D5.6 बाणान् (for पार्थः). T4 G संप्रयच्छति ता(T4 °च्छिता)न्पार्थः (T4 °र्थाः; G3 °र्थान्). — ^{d}) Dn D5.6 तथा; M3 पार्थो (for शरान्). D4 आसी-; M3 ह्याशी- (for आशी-).

56 For the sequence in G2, cf. v. l. 54. — ^{a}) Ś1 K1–3 चापि; T4 G1.3 तस्य (for चास्य). — ^{c}) Ś1 K1.2 वर्तमानोस्य; T2 G3 युध्यमानस्य (for वर्त°). — ^{d}) K1.5 B2–5 D8.8 T G1.2 [अ]पाहरद्; B1 [अ]पातयद् (for [अ]पहरद्).

57 For the sequence in G2, cf. v. l. 54. T4 om. 57^a–58^b. — ^{b}) D4 corrupt. D10.11 T2 G1 केतुश्छिन्नो. B1.3–5 Dn D1.2.5.6.8.9 महाहवे; G1.3 M3 °त्मनः (for °त्मना). — ^{d}) D4 T2.3 G2.3 M गिरेः (for गिरि-). K4 इवाहितं.

58 T4 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). — ^{a}) K5 निपातितं; D8 च पतितं; D10 नि**तं (for निपतितं). — ^{b}) K5 पांडवस्य; D10 °वश्च (for °वं च). K4 व्यचेष्टितं; T1 G1.3 [अ]प्यवस्थितं; T2 [अ]व्यव°; T3 [अ]भ्यव°; G2 [अ]प्युप°; M1 स्थितं रणे (for व्यवस्थितम्). — ^{c}) M1 माद्रराजो. T4 विसंक्रुद्धो महाराजः. — After 58^c, B4.5 read 61^d–62^d for the first time, repeating it in its proper place. Ś1 K1–3 om. 58^d–59^c. B4.5 om. 58^d. — ^{d}) D4 ममर्ष च (for मुमोच ह).

59 Ś1 K1–3 om. 59^{abc} (cf. v. l. 58). — ^{a}) B1 D8 शायक-. D4 S (except T1.2) -वर्षैस्तु (M1 °श्च) (for -वर्षेण). — ^{b}) D3 पर्जन्यम्. — ^{c}) M1 अत्यवर्षद्. — ^{d}) Ś1 K1 T4 क्षत्रियः; K3–5 B Dn1.n3 D1–6.8–11 T1 M1 क्षत्रियान्; Dn2 क्षत्रियात्मा (hypermetric) (for क्षत्रियं). Ś1 K2.5 B1 Dn2.n3 D1 क्षत्रियर्षभ; K4 °र्षभाः; T3 °र्षभं.

60 ^{a}) D1 om. च. — ^{c}) D4 S दशभिर् (for पञ्च°). — ^{d}) M1 अताडयत् (for अपीड°).

61 For the repetition in B4.5, cf. v. l. 58. — ^{a}) T1.2 तेन (for ततो). T4 बाणमहा- (for °मयं). Ś1 K1.3 B5 (marg.) G2 वर्षं; K2 हर्षं (sic); D2 जालं; G3 शल्यं (for जालं). — ^{b}) T1.2 विसृष्टं (for विततं). D6 पांडवो रथी (for °वोरसि). — ^{c}) K5 B (except B2) Dn D2.5.6.8.9.11 अथापश्यं; D4 प्रपश्याम (for अप°). — ^{d}) D2 मेघजालम्. B4 (both times) [उ]च्छ्रितं; D4 T1–3 [उ]त्थितं; G2 [उ]द्धतं; M1 [अ]चले (for [उ]द्गतम्).

62 For the repetition in B4.5, cf. v. l. 58. — ^{a}) B1 D9 तस्य क्रुद्धो रणे शल्यो. — ^{b}) B4 (both times) D10.11 शरैः (for बाणैः). — D8 om. 62^c–63^b. — ^{c}) K5 D3.11 संछादयामास; M1 प्रह्लाद° (for प्रच्छाद°). D9 दिशः प्रच्छादयन्सर्वे. — ^{d}) Ś1 K1–3 D1 वि- (for प्र-). Ś1 K1–3 समंततः; T1.2.4 महाबलः (for °रथः).

63 D8 om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). — ^{a}) Dn D1.2.5.6 [ऽ]स्यर्थं (for राजा). — ^{b}) D4 शर- (for बाण-). T1.2 -वर्षेण (for -जालेन). — ^{c}) Ś1 K1.2 भुवि; K5

१२

C. 9. 656
B. 9. 13. 1
K. 9. 12. 1

संजय उवाच ।
पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ॥ १
तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।
साधुवादो महाञ्जज्ञे सिद्धाश्चासन्प्रहर्षिताः ।
आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि संगताः ॥ २
भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३
सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया ।
मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ४
नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः ।
विद्ध्वा तं तु ततस्तूर्णं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ५
स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्तैर्महारथैः ।
विकृष्य कार्मुकं घोरं वेगघ्नं भारसाधनम् ॥ ६
सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष ।

D2. 3 हृत-; B1. 3–5 D8. 9 कृत-; Dn D5. 6 स ह; D10. 11 [अ]द्भुत-; T1. 2 हृदि; G1. 3 भृश- (for हृत-). D1 बभूव विह्वलो राजन्. — ^{d}) Dn2. n3 जृंभो. K4 D6 वृत्रहणं; Dn1 D9. 10 °हणे; D11 °हणो; T1. 2. 4 G M1 वज्रभृता; T3 M2. 4 वज्रहतो; M3 वृत्रहतो (for °हणा). D4 वृत्रेणेंद्रो यथाहवे.

Colophon: D7 missing. — *Adhy. name:* K4 भीमसेनयुद्धं; M2 शल्ययुधिष्ठिरयुद्धं; M3. 4 युधिष्ठिरयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 12; Dn D4. 10. 11 S 11 (as in text). — *Śloka no.*: K5 61; Dn 94; D5 101 (?).

12

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 M4 om. the ref. — ^{a}) K4 पांडवे (for पीडिते). — ^{c}) Dn1 D3 G1 सात्यकीर्. — ^{d}) D4 पार्थिवौ; T1. 2 दुर्जयौ; T3. 4 G1. 3 मारिष; G2 M भारत (for पाण्डवौ). — ^{e}) Ś1 K1 T4 रथे; T3 M1 रणे; G2 शरैः (for रथैः).

2 ^{a}) Ś1 K1–3 बहुधा; B2 कुरुभिर् (for बहुभिर्). — ^{c}) D3. 4 महाय(D4 °न्य)ज्ञे; D10. 11 °राज; T3. 4 G M °नासीत् (for °ञ्जज्ञे). — ^{e}) K5 आचार्यम् (for आश्च°). D1 भाषंतो (for [अ]भाषन्त). — ^{f}) D4 मुनयो ये समागताः.

3 ^{b}) Dn D1. 5 -सूतं (for -भूतं). Dn D1. 2. 5. 6 पराक्रमी. — ^{d}) T1 G1. 3 विव्याथ. D4 विव्याध सप्तभिस्ततः.

4 G1. 3 om. (hapl.) 4–5. — ^{a}) K4. 5 B1 Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9 M शतेनैव; B3 °न वै; D3 शतेवं (submetric) (for शतेनैनं). — ^{b}) Dn D1. 5 T2–4 G2 M धर्मराज- (for °पुत्र-). D4 धर्मपुत्रमभीप्सया. — ^{c}) D9 मद्रेश्वरो (sic); M1 माद्रेश्वरं. D9 om. (hapl.) from अवाकीर्य up to शूरो (in 6^{a}). K5 B3. 5 Dn D1–3. 5. 6. 8 T3 M अथा(Dn2. n3 °पा)कीर्य. T4 मद्रेशरथमाकीर्य. — ^{d}) K5 B1 D2 अनदन्; M1 अकरोत् (for अनदत्).

5 D9 G1. 3 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) D2 नकुळः. Ś1 K1 विद्ध्वा; K5 Dn2. n3 D3–6 T1. 2 M चैव (for चैनं). K4 नकुलः पंचविंशत्या. — ^{b}) Dn3 तु (for च). K3–5 D3. 10 पंचभिः (for सप्तभिः). — Ś1 K1–3 D1 T3 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) Dn2. n3 D2 विध्य (for विद्ध्वा). D8 तांस्तु; T2 तत्र; T4 G2 तु तं (by transp.). B4 Dn2. n3 D3. 10. 11 पुनस् (for ततस्). — ^{d}) K5 D3. 10. 11 ततो (for पुनर्). K4 B D2. 4–6 पंचभिः (for सप्त°).

6 D9 om. स तु शूरो (cf. v. l. 4). — ^{a}) D1 ततः (for स तु). K4 यत्न-; K5 यत्नैः; D3 यत्तैः; D4 राजन्; G2 युक्तः (for यत्तः). — ^{b}) Ś1 K1. 2 D10. 11 तु; Dn D2. 5. 6 च; D1 [ऽ]पि (for तैर्). — ^{c}) K4 विक्रम्य (for विकृष्य). D9 भग्नं; T4 वेगं (for घोरं). — ^{d}) D1 वेगवत्तरसा बली; D4 T3. 4 G M भारघ्नं वेगवत्तरं.

7 ^{b}) T1 G1 विव्याथ. — M1 om. (hapl.) 7^{c}–10^{d}. — ^{c}) D10 om. (hapl.) from त्रिसप्तत्या up to विव्याधैनं (in 8^{d}). K4. 5 D3. 11 तु (for त्रि-). — ^{d}) D2 नकुळं. S (except G2; M1 om.) पंचभिः (for सप्तभिस्). G2 तदा; G3 सह (for तथा).

भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ७
ततः सविशिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः ।
छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैनं त्रिसप्तभिः ॥ ८
सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।
सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसंनिभैः ॥ ९
सारथिं चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ।
विव्याध भृशसंक्रुद्धस्तं च भूयस्त्रिभिः शरैः ॥ १०
भीमसेनस्त्रिसप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
धर्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्यं समर्पयत् ॥ ११
ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्महारथैः ।
सुस्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा ॥ १२
तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३
ततोऽपरेण भल्लेन धर्मपुत्रस्य मारिष ।
धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स सुमहारथः ॥ १४
अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ १५

C. 9. 672
B. 9. 13. 17
K. 9. 12. 16

---

8 D10 om. up to विव्याधैनं; M1 om. 8 (for both, cf. v. l. 7). — a) M3 ततं च (for ततः स-). K4 D4. 5 -विशिखं. — b) D11 चिच्छिदे (for धन्विनः). — c) T4 भित्त्वा (for छित्त्वा). D4 सहसा (for समरे). B4. 5 सहदेवस्तु समरे (= 9a). — D3 om. (hapl.) 8d–10a. — d) T1 G1 विव्याथ; T4 षष्ठ्याथ (for विव्याध). D4 स सप्तभिः; T3. 4 G M2–4 त्रिभिस्तथा (G °दा) (for त्रिसप्तभिः).

9 M1 om. 9 (cf. v. l. 7). D3 om. 9 (cf. v. l. 8). D2 om. 9a–10b. — a) K4 सहदेवस्य (for °वस्तु). — b) T2 मातुळं. G1. 3 भीम- (for भूरि-). K2. 3 B1 D9 -तेजसं (for -वर्चसम्). — c) Ś1 K1. 4. 5 T2 सजम्; B1 सह्यम् (for सज्यम्). K4 M3. 4 अन्यं (for अन्यद्). — D3 repeats 9d after 10a. — d) Ś1 K1. 2 सप्तभिः (for पञ्च°). — f) Dn1 om.; T1. 2 अर्क-; T3. 4 G M (M1 om.) राजन् (for ज्वलज्-).

10 M1 om. 10 (cf v. l. 7). D3 om. 10a (cf. v. l. 8). K5 reads 10 twice. — a) K5 (first time) शरान्येवास्य समरे. — After 10a, D3 repeats 9d. — b) Dn D1. 2. 4–6 S (except T2; M1 om.) नत- (for [आ]नत-). K5 (second time) ** नानतपर्वणा. — c) T1 G1 विव्याथ; T3 सुव्याध (for विव्याध). B1 च भृशं; T3. 4 G M (M1 om.) सुभृशं (for भृशसं-). — d) Bom. ed. वै (for च). K4 शितैः (for त्रिभिः). K5 (first time) D3 तव वीरं त्रिभिः शरैः; K5 (second time) तं तं भूयस्त्रिभिस्त्रिभिः.

11 K2. 4 D11 om. (hapl.) 11ab. — a) K5 B D (except D4; D11 om.; D7 missing) तु (for त्रि-). — c) T3 समं राजंस्; G2 सहदेवस् (for धर्मराजस्). D9 षष्ठ- (for षष्ट्या). — After 11c, D3 ins.:

71* पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
गात्रे बाणैस्तु ते सर्वे शूराः सर्वे समर्पयन् ।
[L. 1 = 13b.]

— D3 om. 11d. — d) Ś1 K1 समा(K1 °म)र्दयन्; K2–4 D1 समार्दयत्; B2–4 Dn1. n2 D2. 5. 6. 11 समार्पयत्; M1 समर्चयत् (for समर्प°).

12 a) T4 om. शल्यो. — b) Ś1 K1. 2 निबद्धस्; D8 °र्विण्णैस्; D9 °षिद्धस् (for °र्विद्धस्). D3 महारथः. — c) K4. 5 D2–5. 10 शु(D2. 3. 10 सु)श्राव. D4 भूरिर्; D9 गात्राद् (for गात्रैर्). — d) Dn1 गिरिकं.

13 a) B2 सर्वानेव (for तांश्च सर्वान्). Dn D1. 5. 6 महाश्रेष्ठान्; D4 महेष्वासः (for °ष्वासान्). — c) T1 G1. 3 विव्याथ. — d) D4 महद्भूतम् (for तदद्भुतम्).

14 a) D6 परेण (for ऽपरेण). — b) K3 सायकैः (for मारिष). — c) T1. 2 चिच्छेद समरे सज्यं. — d) Ś1 K1. 4 D2 सज्जं; K5 D3 शल्यः; G2 सव्यं (for सज्यं). K4 G1. 3 कृत्वा; B2 D3 च सु-; Dn D6 च स; T3 G2 M1. 2 सेषुं; T4 M3. 4 सेषुर् (for स सु-). M2–4 महाबलः (M3 °लं) (for -महारथः). K3 सुघोरं हि महारथं; D1. 4 स सज्यं स महायशाः; T1. 2 धनुस्तस्य महात्मनः.

15 Ś1 K1. 2 Dn3 om. (hapl.) 15ab. D1 om. 15a–16b. — ab) K4 ततो (for अथ). — D3 om. (hapl.) 15b–25a. K4 सज्जं कृत्वा (for धर्मपुत्रो). K5 B3 D10. 11 S (except T1. 2) युधिष्ठिरः (for महारथः). Dn1. n2 D6 ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजं (Dn1 °जे) तदा रणे; D5 वेगेनान्यद्धनुर्गृह्य राजा धर्मभृतां वरः. — c) Dn1 साश्वसूतं. K2 -ध्वजं चास्य (for -ध्वजरथं). — d) K2 रथं (for शल्यं). K4 Dn T2. 4 G1. 2 M4 प्रच्छादयत्.

C. 9. 672
B. 9. 13. 17
K. 9. 12. 17

स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १६
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरार्दिते ।
मद्राणामधिपं शूरं शरौघैः समवारयत् ॥ १७
स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्धनुः ।
भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ १८
तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनम् ॥ १९
भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ।
नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् ।
धर्मराजः शतघ्नीं तु जिघांसुः शल्यमाहवे ॥ २०
तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् ।
सात्यकिप्रहितं शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरम् ॥ २१
भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणम् ।
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ २२
नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् ।
गदां च सहदेवेन शरौघैः समवारयत् ॥ २३
शराभ्यां च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत ।

16 D1 om. 16^{ab}; D3 om. 16 (for both, cf. v. l. 15). T3 om. (hapl.) 16. — ^{a}) K5 स ताड्यमानः; B2 छाद्यमानः स (by transp.); D2. 4–6 G M1 संछाद्यमानः; T2 M2. 4 प्रच्छाद्य°. — ^{b}) B4 D10 शायकैः. — B4 damaged for 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) K5 D2. 4 T2 अथाविध्य; Dn3 समाविध्यद् (for अथा°). — After 16, D3. 11 ins.:

72* एवं द्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।

17 D3 om. 17 (cf. v. l. 15). K2 om. 17. B4 damaged for 17^{ab}. — ^{b}) D3 शरार्दितैः. K4 धर्मपुत्रः शरार्दितः; T4 °राजेश्वरार्दिते; M1 °पुत्रशराचिते. — ^{c}) B1. 3. 5 Dn D1. 2. 5. 8. 9 शूरः; T3. 4 G M वीरं (for शूरं). — ^{d}) Dn2 D1. 9 शरोघैः. B1 Dn D4 T4 M1 समवाकिरत् (for °वारयत्). Ś1 K1. 3 शरैः संनतपर्वभिः; K4. 5 D10. 11 T1. 2 शरैर्विव्याध (T1 °थ) पंचभिः.

18 D3 om. 18 (cf. v. l. 15). — ^{ab}) T3 सात्यकिः. T3 transp. प्रचिच्छेद and क्षुरप्रेण. T1. 2 च (for प्र-). D4 क्षुरेण स (for क्षुरप्रेण). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 5 D4 T3 तांस्तु; B2 T1. 2 G तांस्तांस्; T4 सर्वांस् (for तांश्च).

19 D3 om. 19 (cf. v. l. 15). — ^{a}) T1–3 G M2–4 ततः (for तस्य). Dn3 मद्रराजः (for महाराज). M1 ततो माद्राधिपो राजन्. — ^{c}) M1 प्रेषयामासुः. — ^{d}) Dn1 -दंड- (for -दण्डं). K5 महाधनुः; D4 °हवे; D3 महद्धनं; T G1. 3 महारणे (T2 °थे); G2 M2–4 रणाजिरे; M1 महाप्रभं (for °धनम्).

20 D3 om. 20 (cf. v. l. 15). — ^{ab}) D3 राजानं (for नाराचं). M1 सायकं भीमसेनोथ (for 20^{a}). Dn D4. 6 M1 पावकं (for पन्नगम्). T G M2–4 भीमसेनः शरं घोरं कार्तस्वरविभूषितं. — ^{c}) D2 नकुळः. T3. 4 G M2–4 च (T4 तु) तथा (for समरे). — ^{d}) M2–4 च तोमरं (for गदां शुभाम्). — ^{e}) K4. 5 D10. 11 च (for तु). D4 धर्मराजस्तु शतघ्नीं. — ^{f}) K5 महाहवे (hypermetric) (for आहवे). — After 20, B2 ins.:

73* तेषां पतान्ति शस्त्राणि बहुभिः सायकैर्युधि ।

21 D3 om. 21 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K4 D2. 6 ततोपतत (sic) (for ताना°). — ^{b}) B4 damaged. K5 om.; D4 वि- (for वै). — After 21^{b}, B3 (marg.) ins.:

74* वारयामास समरे शस्त्रसंघैः स मद्रराट् ।

while D4 ins.:

75* चिच्छेद समरे राजन्सर्वेषां च पृथक्पृथक् ।

— ^{c}) D1 T2 M3 सात्याकिः (sic). M1 -प्रथितं (for -प्रहितं). — ^{d}) D1 corrupt. Dn शरैश्; D5 (orig.) भुजैश्; D5 (marg.) मध्ये (for भल्लैश्). D4 तोमरैः (for तोमरम्).

22 D3 om. 22 (cf. v. l. 15). — ^{a}) K2. 4 भीमसेन- (hypermetric) (for भीमेन). Ś1 K1–3 प्रेषितं; B2 निहतं; D3 प्रहतं (for प्रहितं). K5 D10. 11 प्रहितं भीमसेनेन; D4 भीमसेनेन प्रहितं; S वृकोदरेण प्रहितं. — ^{b}) K4 चंदन-; T1 कांचन- (for कनक-). S (except M4) -भूषितं (for -भूषणम्).

23 D3 om. 23 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D2 नकुळ-. D4 T3. 4 G M नकुलेन तथा (D4 ततः; M1 च तां) शक्तिं. — ^{b}) K5 Dn1. n2 -दंडा- (for -दण्डां). Ś1 K1 महाभयां; K2 भयासहां (for °वहाम्). D4 T3. 4 G M2–4 प्रेषितां रत्न(D4 हेम-; T3 रुक्म)भूषितां; M1 प्रेषितां भुजगोपमां. — B4 damaged for 23^{cd}. — ^{c})

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च ।
नामृष्यत्तं तु शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २४
अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्छितः ।
द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ २५
ततः शल्यो महाराज सर्वांस्तान्दशभिः शरैः ।
विव्याध सुभृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान् ॥ २६
ते वार्यमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः ।
न शेकुः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः ॥ २७
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।
निहतान्पाण्डवान्मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान् ॥ २८
ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ॥ २९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
परिवार्य तदा शल्यं समन्ताद्व्यकिरञ्शरैः ॥ ३०
स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः ।
वृतस्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥ ३१
तस्य धर्मसुतो राजन्क्षुरप्रेण महाहवे ।
चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिव ॥ ३२

C. 9. 690
B. 9. 13. 35
K. 9. 12. 35

M2–4 तोमरं (for गदां च). — ^{d}) Dn स शरैः (for शरौघैः). D4 समवाकिरत्; M3 °पातयत् (for °वारयत्).

24 D3 om. 24 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D5 स शराभ्यां (for शराभ्यां च). D1 om.; D2 T4 G2 तु; D10 वै (for च). — ^{b}) Ś1 K1. 2 शल्यश्; D8 राजा; T2 M2–4 राजंश् (for राज्ञश्). K4 Dn D1. 2. 5. 6 मारिष (for भारत). — D10 reads 24^{cdef} twice. — ^{c}) G2 तव (for पाण्डु-). — ^{d}) T1–3 अनादयत्; T4 G M अथानदत् (T4 M3 °यत्) (for ननाद च). — ^{e}) B4 damaged. Dn नामृश्यत्; D5. 8 नामृष्यं (sic). K3 Dn2 D10 (both times). 11 G1. 3 तत्र; T G2 M1. 3. 4 तत्तु (for तं तु). K4 D2 सैनेयः; K5 शैणेयः. — ^{f}) D4 शल्यस्य जयमाहवे; S शत्रोर्विजयलक्षणं.

25 D3 om. 25^{a} (cf. v. l. 15). B4 damaged. — ^{a}) Dn [अ]स्य (for [अ]न्यद्). — ^{c}) K3 सेत्र-ध्वरं (sic); D5 अस्य ध्वजं (for मद्रेश्वरं). T3. 4 रुंधन् (for विद्ध्वा). D1 द्वाभ्यामश्वांश्च संहत्य.

26 ^{a}) K5 D3. 4. 10. 11 T1. 2 M1 रणे राजन् (for महाराज). T3. 4 G M2–4 ततो (M2–4 °था) मद्रेश्वरो राजन्. — ^{b}) Dn1 सात्यकिं; Dn2. n3 सर्वांगं (for सर्वांस्तान्). B1 D9 तान्निशितैः; D3 द्वादशभिः (for तान्द°). — ^{c}) D3 *व्याथ; T1 G1. 3 विव्याथ. K4. 5 D3. 10. 11 G2 भृशसं-; T3. 4 G1. 3 M समरे (for सुभृशं). — ^{d}) Dn D2. 3. 5 (marg.) M4 महाद्विपं; D5 (orig.) °धिपं; G3 महद्विपान्. D1 अंकुशैरिव वारणं.

27 ^{a}) K5 न ते (hypermetric) (for ते). T4 वध्यमानाः (for वार्यमाणाः). — ^{b}) B4 damaged. K4 -राजे; D1 -राज्ञो (for -राज्ञा). D1 महाबलाः. D4 S मद्रराजेन धीमता (D4 मारिष). — ^{cd}) D8 corrupt for 27^{c}. Dn1, n2 नाशक्नुः (for न शेकुः). K5 B1. 2 D10 समरे; B4. 5 D6. 11 संमुखे (for प्रमुखे). T3. 4 G M2–4 transp. स्थातुं and तस्य. M1 स्थातुस् (for °तुं). B4 damaged from तस्य up to शल्यस्य (in 28^{b}). Ś1 K2 -निसूदन; B1 D3. 9 M2–4 °सूदनाः; B2 Dn D5 T2 G3 °षूदन; M1 °सूदिनं (for °षूदनाः). D1 तत्र संगरडंबरे; D4 तस्य सर्वे महाहवे (for 27^{d}).

28 B4 damaged up to शल्यस्य. — ^{b}) D9 सैन्यस्य (for शल्यस्य). — ^{c}) D4 मन्ये (for मेने). — ^{d}) D9. 10 M2–4 पंचालान्. T1. 2 M1 च स- (for अथ). Dn1 D3. 4 संजयान्; D1 सृंजये. — After 28, T3. 4 G ins.:

76* तथाविधं महाराज मद्रराजस्य विक्रमम् ।
असह्यं मानवैर्युद्धे तद्बभूव नरर्षभ ।

29 T3 om. 29–31. T4 om. 29. — ^{a}) D3 राजा (for राजन्). D3 om. from बाहुर् up to प्रताप (in 29^{b}). — ^{c}) Dn1 मानस-; D3 *नसा; D4 G M2–4 समरे (for मनसा). D4 द्रौणि (sic) (for प्राणान्). — ^{d}) T1. 2 G1. 3 मद्रराजम् (for मद्राधिपम्). T1. 2 अपोथयत्. M1 माद्राधिपमयुध्यत.

30 T3 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{b}) D4 om. सात्यकिश्च. B1. 3–5 D9 महाबलः; T4 G3 [अ]पराजितः (for महारथः). — T4 G1. 3 om. 30^{c}–31^{d}. — ^{c}) Dn1. n3 D1. 2. 6 G2 रणे; M3 तथा (for तदा). D11 (after corr. *sec. m.* as in text) सैन्यं (for शल्यं). — ^{d}) B4 damaged. K4 D8 विकि(K4 °क)रत्; Dn D4. 6 विकिरञ् (for व्यकि°).

31 T3 om. 31 (cf. v. l. 29). T4 G1. 3 om. 31 (cf. v. l. 30). K4 om. 31^{ab}. — ^{cd}) D6 एकस् (for वृतस्). M1 माद्र- (for मद्र-). Dn2 D6 -राजं (for -राजः). G2 वृतस्तान्योधयन्सर्वांश्चकारो मद्रकाधिपः.

C. 9. 691
B. 9. 13. 36
K. 9. 12. 36

तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
मद्रराजोऽतिबलवान्सैनिकानास्तृणोच्छरैः ॥ ३३
समाच्छन्नांस्ततस्तांस्तु राजन्वीक्ष्य स सैनिकान् ।
चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४
कथं नु न भवेत्सत्यं तन्माधववचो महत् ।
न हि क्रुद्धो रणे राजा क्षपयेत बलं मम ॥ ३५
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
मद्रेश्वरं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥ ३६
नानाशस्त्रौघबहुलां शस्त्रवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्समरे राजन्महाभ्राणीव मारुतः ॥ ३७
ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम् ।
शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवाततिम् ॥ ३८

---

32 ^{a}) K2 corrupt. D1 धर्मयुतो; T1 धर्मो रणे (for धर्मसुतो). K1. 4 M3 राजा (for राजन्). — ^{d}) M1 माद्रराजस्य. K3–5 B3–5 D (except D8. 9; D7 missing) T2 G2. 3 पार्थिवः; B2 पश्यतः (for पार्थिव).

33 ^{a}) D10 सूरे; S वीरे (for शूरे). — ^{b}) B4 damaged from रथे up to नु न (in 35^{a}). D3 महासुरे; D4 °रथः; T G M3 °बले (for °रथे). — ^{c}) M1 माद्रराजो. Ś1 K1–3 D2. 3. 10. 11 [ऽ]पि; K4 [ऽ]थ (for ऽति-). — ^{d}) D10 corrupt. Dn वृष्टिभिस् (for सैनिकान्). Ś1 K1–3 अ(K3 आ)स्तृणत्; K5 किरत् (submetric); B3 Dn D1–3. 5. 8. 9 त्वकिरत्; D4. 11 T1. 4 M1 आवृणोत् (for आस्तृ°). D6 संग्राममेवकिरच्छरैः.

34 D1 om. 34–39. B4 damaged. — ^{a}) K4 समाछंस् (submetric); B2 शरैश्छन्नांस्; D2 समाच्छिन्नांस्; D10. 11 M1 °वृतांस्; T3. 4 G सर्वाञ्छन्नांस् (for समाच्छन्नांस्). B2 तीक्ष्णै; M3 तांश्च (for तांस्तु). — ^{b}) K5 B3 Dn1 D2. 4. 10. 11 T3. 4 G1. 3 स्व-; T1. 2 च (for स). — ^{c}) K4 वृतयामास (for चिन्त°). — ^{d}) K4 B2 D2–4. 10. 11 T3. 4 G M -पुत्रो (for -राजो).

35 D1 om. 35 (cf. v. l. 34). B4 damaged up to नु न. — ^{a}) K3 B (B4 damaged) D3. 8. 9 नूनं; K4 D2. 5 G1. 3 तु न; K5 भूतं; D4 मम (for नु न). D10. 11 Bom. ed कथं नु समरे शक्यं (D10 सत्यं). — ^{b}) Dn D2. 5. 6 अर्थवच्च; T1. 2 माधवस्य (for तन्माधव-). K4 तव; Dn1 मम; T3. 4 G2 भवेत् (for महत्). — ^{c}) T1. 2. 4 अभि-; T3 G M अपि (for न हि). Ś1 K1. 2 T1. 2. 4 G1. 3 महाराज; K5 D3. 10. 11 रणे राजन्; D4 रणे शल्यः (for रणे राजा). — ^{d}) B5 क्षयमेतद्; D2 क्षपयेच्च; M1 °येत्तु (for °येत). D2 बळं. K5 D10. 11 T3. 4 G महत् (for मम). D3 शोषयेच्च महद्बलं; D4 कृपयेत बलं मम. — After 35, T G ins.:

77* अहं मद्भ्रातरश्चैव सात्यकिश्च महारथः ।
पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव न शक्ताश्च हि मद्रपम् ।
निहनिष्यति चेदद्य मातुलोऽस्मान्महायशाः ।
गोविन्दवचनं सत्यं कथं भवति किं त्विदम् ।

[(L. 1) T1 च (for मद्-). — (L. 2) T3 G2 स्म हि (for च हि). T1. 2 न शक्ताः समभिद्रुताः (for the post. half). — (L. 3) T1. 2 G1 चैव (for चेद्). T2 मातुळो. T1. 2 G1 महाबलः (for °यशाः). — (L. 4) T1–3 G1 नु (for तु).]

36 D1 om. 36 (cf. v. l. 34). — ^{a}) G1 सरथि- (for सरथ-). T4 -नागाश्च (for -नागाश्वाः). — ^{b}) Ś1 K1 -पूर्वजाः. K4 पांडवानां तु पूर्वकृत्; D4 पांडवाः क्रोधमूर्छिताः. — ^{c}) K2 M1 माद्रेश्वरं; K5 D3. 10. 11 मद्रराजं. Ś1 K1–3 समापेतुः (for °सेदुः). — ^{d}) T3. 4 G M2–4 लो(T4 दो)ळयंतः (for पीड°).

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 34). Dn1. n2 D6 om. 37^{ab}; Dn3 D5 read the same on marg. — ^{a}) D4 स तां (for नाना-). Ś1 K1. 2 -शस्त्रास्त्र-; M3 -शास्त्रौव- (for -शस्त्रौघ-). T2. 3 -बहलां. — ^{b}) D3. 4. 9 G2 शर- (for शस्त्र-). Dn3 D3. 4. 10 -वृष्टि- (for -वृष्टिं). Dn3 D10. 11 समुद्यतां; D3 °च्छ्रितां; M2 °ज्झितां (for °त्थिताम्). — ^{c}) T1 G1 व्यथमत्. D3 om. from रे राजन् up to पश्याम (in 38^{c}). K4 शरौघै (for समरे). Ś1 K1. 2. 4 D2. 4–6. 10 T1. 2 G3 राजा (for राजन्). — ^{d}) D10 corrupt. K4 महाप्राणो महाबलः.

38 D1 om. 38 (cf. v. l. 34). D3 om. 38^{abc} (cf. v. l. 37). — ^{a}) K2. 4 Dn D2. 5. 9 M -पुंखानां; K5 B3 T3. 4 G1. 3 -पुंखाभां; D4. 10 -पुंषाणां; G2 -पुंखौघां (for -पुङ्खां तां). — ^{b}) D4 M1 शरौघाणां (for शल्यक्षिप्तां). K4 D9 वियद्द्रुतां; M1 विहायसि (for वियद्गताम्). — ^{c}) D4 बाणवृष्टिम्; M1 आयातिं ताम् (for शरवृष्टिम्). K4. 5 G2 M3. 4 अपश्यामः. — ^{d}) K3. 5 B2–5 Dn D3–5. 8. 10. 11 T G इवायतिं; K4 °यतं; B1 D2. 9 °यतीं; D6 °जितं; M1 ततामिव (for इवाततिम्).

39 D1 om. 39 (cf. v. l. 34). — ^{b}) D2 प्रेरिता (for प्रेषिता). D4 S (except T1. 2) परमाहवे (for रणमूर्धनि). — ^{c}) T1. 2 च (for स्म). G1 दृश्यंत; G3

ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते शलभानां व्रजा इव ॥ ३९
मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः ।
निरन्तरमिवाकाशं संबभूव जनाधिप ॥ ४०
न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिद्व्यदृश्यत ।
बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाभये ॥ ४१
मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ।
लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम् ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४२
स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्शरैः संपीड्य मारिष ।
धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४३
ते छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
न शेकुस्तं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ॥ ४४
धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
न जहुः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ४५

C. 9. 704
B. 9. 13. 48
K. 9. 12. 50

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

दृश्येत; M3 विद्यंते (for दृश्यन्ते). — ^{d}) K5 B2. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 9 T3. 4 G1. 2 M1–3. 4 (*sup. lin.* as in text) Cn शकुनानां; D4. 6 G3 श(D4 स)कुंतानां (for शलभानां). Ś1 K1–3 इव व्रजाः (by transp.).

40 G1. 3 om. 40^{a}–41^{b}. — ^{a}) M1 माद्रराज-. D5 T3 G2 M -विनिर्मुक्तैः (for -धनु°). — ^{b}) B3 T3. 4 G2 M -भूषितैः (for -भूषणैः). — ^{c}) D3. 4 corrupt. D1 एकच्छायम्; M2 निपतंतम् (for निरन्तरम्). — ^{d}) D3 सर्वभूतं (for संबभूव). D4. 8 नराधिप.

41 G1. 3 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). D1 om. 41^{a}–42^{b}. — ^{a}) D10 om. न. K4 Dn D2 T3 G2 अस्माकं (for ना°). D4 पांडवानां तु नास्माकं. — ^{b}) K5 B1. 3. 4 D3. 6. 8–11 किं(D9 कं)चिद् (for कश्चिद्). K4 अदृश्यत; K5 प्रदृश्यत; B2 D5. 6 T1 व्य(D5 वि)दृश्यते; B5 D9 न दृश्यत; D4 विदृश्यतां (for व्यदृश्यत). — ^{d}) B2 तत्र (for कृते). D2 तेन; D4 शस्त्र-; G2 शत्रु- (for तत्र). K5 महाभयं; B (except B2) D8–11 T G °हवे (for °भये).

42 D1 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). — ^{a}) M1 माद्रराजेन. D2 बळिना; G2 बलवाल्ँ (for बलिना). — ^{b}) D8 corrupt. T4 बलिना (for लाघवात्). T2 शस्त्र- (for शर-). — D3 om. 42^{c}–43^{b}. — ^{c}) D1 पीड्यमानं; D10. 11 चाल्य° (for लोड्य°). K1. 4 B4 T4 G1 तदा; D10. 11 तु तं; G2 बलं (for तथा). — ^{d}) D2 बळार्णवं; D5 महा°. — ^{f}) K4 B3 D10 -मानवाः; B2 -पन्नगाः (for -दानवाः).

43 D3 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42); D1 om. 43. — ^{a}) K4 छन्नाञ्; B3 D4. 6. 8 T4 G2. 3 यत्नात् (T4 G3 °त्नाञ्); T3 युक्ताञ् (for यत्ताञ्). — ^{b}) K4. 5 D2. 10. 11 संछाद्य (for °पीड्य). D4 शरौघैः पीड्य मारिष. — ^{c}) K5 D3 अवस्थाय; Dn D2. 5. 6 अथाच्छाद्य; T3. 4 समाच्छा(T4 °सा)द्य (for अव°). — ^{d}) D5 T3 G3 विनदन्. Ś1 K1–3 सिंहनादान्व्यधान्मुहुः.

44 ^{a}) D3 corrupt. Dn1 D2 T3 छिन्नाः; D4 छिन्ने; G2 भग्नाः (for छन्नाः). D1 बाणैः (for तेन). — ^{b}) S (except T1. 2) मद्रपेन (M1 °पेण; M2–4 °केण) महात्मना. — After 44^{b}, Dn D5. 6 read 45^{cd}. K4 D1 om. (hapl.) 44^{c}–45^{b}. B4 damaged for 44^{c}–45^{d}. — ^{c}) D10. 11 न श(D11 नाश)क्नुवंस्; T3. 4 न च शेकुस् (for न शेकुस्तं). B1. 5 Dn D2. 4–6. 8 T1 G1. 2 ते; D3 च (for तं). D4 रथा; D6 न वा; T2 तथा (for तदा). — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रत्युद्यंतं; Dn1. n3 D5 °त्स्थातुं; D8 T3 °द्यातं; D4 प्रतिहंतुं (for प्रत्युद्यातुं). S महारथाः.

45 K4 D1 om. 45^{ab} (cf. v. l. 44). B4 damaged. — ^{a}) Ś1 K1. 2 ते (for तु). — ^{b}) T3 तदा (for रथाः). Ś1 K1. 2 भीमसेनपुरोगमाः. — Dn D5. 6 read 45^{cd} after 44^{b}. — ^{cd}) D2 न जहुः; S निजघ्नुः (for न जहुः). T3. 4 G1. 3 M1 transp. शूरं and शल्यम्. B2 D8 G1 -शोभितं (for -शोभिनम्).

Colophon om. in D1: D7 missing. — *Adhy. name:* Bom. ed. शल्ययुद्धम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 B2 10; B5 D11 13; Dn D10 S 12 (as in text). — *Śloka no.:* K5 48; Dn 46.

१३

C. 9. 705
B. 9. 14. 1
K. 9. 13. 1

संजय उवाच ।
अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसैः ।
तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ।
द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः ॥ १
तथेतरान्महेष्वासान्द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनंजयः ।
भूयश्चैव महाबाहुः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २
शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ।
न जहुः समरे पार्थं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ३
तेऽर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथाः ॥ ४
तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिताः ।
अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा ॥ ५
तथा कृष्णौ महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टौ युद्धदुर्मदौ ॥ ६
कूबरं रथचक्राणि ईषा योक्त्राणि चाभिभो ।
युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ॥ ७

13

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 B4 damaged up to विधूमो (in 9. 13. 18d). —ab) Ś1 K1. 2 [अ]युध्यद् (for विद्धो). M2–4 transp. विद्धो and युद्धे. D1 बाणैर्; T3. 4 G शरैर् (for युद्धे). B3 आशुगैः; D4 सायकैः; Cn (gloss: आयुधविशेषैः) आयसैः (as in text). —c) D9 चापि शरैः (for चानुचरैः). Ś1 K1 तस्य चानुचरः शूरस्. —d) D9 त्रैगर्तानां. Ś1 K1 महारथः. —e) B1 द्रौणं. T1 G1 विव्याथ. —f) K2 om. त्रिभिरे.

2 B4 damaged. —a) K4 तच्चेतरान्; T3 तथेतर- (for °तरान्). D3. 4 महेष्वासा. —b) T1. 2. 4 G1. 3 M2–4 समच्छिनत्; T3 समच्छिदत्; G2 अपीडयत् (for धनंजयः). —c) T G M2. 4 चैतान्; M3 चैनां (for चैव). K5 D3. 10. 11 महाराज (for °बाहुः). —d) K5 D2 M1. 3 अ(K5 इ)वाकिरन्. K4 शरवर्षेण चाकिरत्.

3 B4 damaged. —a) D3. 4 S (except M1) -कंटकिनस्. K4. 5 D3 तत्र; D1 वीरास्; T4 तेषु (for ते तु). —b) T3 तमार्छन्; G2 तावुभौ (for तावका). — B3 om. 3c–4b. D1 om. 3cd. —c) T3 जहुः (for जहुः). D10. 11 न जहुः पार्थमासाद्य. —d) D10. 11 ताड्यमानाः; T3 पीड्य° (for वध्य°). K5 D4 शरैः शितैः (by transp.); D3 शरैः शरैः; T1. 2 शिलीमुखैः.

4 B3 om. 4ab (cf. v. l. 3). B4 damaged. —a) K4. 5 D1. 3. 10. 11 T1. 2 अर्जुनं (for तेऽर्जुनं). Ś1 K1–3 रथवेगेन; K5 शरवर्षैश्च; B (B3 om.; B4 damaged) Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9. 11 शरवर्षेण; T3 रथमास्थाय (for °वंशेन). —c) M1 अपोधयंत (for अयोध°). —d) K5 परिचार्य; M1 प्रतिवार्य (for परि°). K4 B (B4 damaged) Dn D1. 2. 4–6. 8. 9 T1. 2 महारथं (for °रथाः). — For 4cd, T3. 4 G M2–4 subst.:

78* परिवार्य मुदा युक्ता योधयन्तश्चकाशिरे ।

[T4 तदा (for मुदा). T4 योधयंश्च प्रकाशिरे (for the post. half.).]

5 B4 damaged. —a) D4 तत्र; D5 तैः सु-; T4 तैश्च (for तैस्तु). Dn1 शरान्; M3 तदा (for शरा). G2 तैर्मुक्ताश्च शरा राजन्. —b) K2 कांतस्वर- (for कार्त°). Dn1 -विभूषितान्. —c) K4. 5 D3 रथोपस्थे; D1 °स्त्संगं (for °पस्थं). —d) Ś1 K1–3 ओजसा; D1 आहवे (for अञ्जसा). Dn2. n3 T2 M4 पूजयामासुरंजसा.

6 D1 om. 6. B4 damaged. —a) T2 G2 तदा (for तथा). —b) Ś1 K (except K3) D2. 3. 5. 6. 9 ऋषभौ. —c) Ś1 K1–3 शितैः शरैर्; D3 शरैर्वीरौ; D4 शरवर्ष- (for शरैर्वीक्ष्य). Ś1 K1. 2 Dn विभि(Ś1 °भु)न्नांगौ; K3–5 D2–6. 8–11 विनुन्नांगौ (for वितु°). T2 शरैर्विक्षिपतुर्नागौ; T3. 4 G विव्यथु(T3 °धु)श्च शरैर्घोरैः; M शरैर्विक्षततन्नांगौ. —d) K5 B (B4 damaged) D (D1 om.; D7 missing) T3. 4 G1. 3 प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः.

7 B4 damaged. D5 reads 7 on marg. —a) Ś1 D8 कूवरं; Dn2. n3 D1. 6 कवचं; D3 M3 कुबेरं (for कूबरं). D1. 6 -योक्त्राणि; M1. 2. 4 -चक्रे च (for -चक्राणि). —b) K5 B2. 3. 5 D11 रथ-; B1 ईशा; Dn1. n3 इषा; D9 ईशां; T2 यूषा; G2 यान- (for ईषा). Dn D6 T1. 2 चक्राणि; T3. 4 G M2–4 नेत्राणि (for योक्त्राणि). Ś1 K1–3 चाभितः; K5 B (B4 damaged) D3. 5. 6. 8–11

नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैव च नः श्रुतम् ।
यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ॥ ८
स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ॥ ९
ततोऽर्जुनो महाराज शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ॥ १०
ते वध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ॥ ११
ततोऽद्भुतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान् ।
सेनेन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ॥ १२
चक्राणां पततां चैव युगानां च धरातले ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ १३
ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां च भारत ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च सर्वशः ॥ १४

C. 9. 719
B. 9. 14. 15
K. 9. 13. 14

T_1 वा विभो; Dn वा पुनः; D_2 T_3 चाभिभोः (for °भो). D_1 तथा कृष्णौ महारथौ. — ^{c}) K_4 युगे; D_{10} युगश् (for युगं). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_{10} T_3 [अ]नुकर्षश्; K_5 °कर्मं; Dn $D_{4.8}$ °वर्षं; $M_{3.4}$ °षंगं (for °कर्षं). D_1 युगं तथा रश्मिगणः. — ^{d}) G_1 शरीभूतम्; G_2 शरघातम्; M_1 शरावृतम् (for शरभूतम्). T_3 तथा (for तदा).

8 D_1 om. 8–9. B_4 damaged. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ एतादृशं; $T_{1.2}$ M न ता° (for नैता°). $T_{3.4}$ G तादृशं दृष्टपूर्वं वा (G हि). — ^{b}) G_2 नासीन् (for नैव). $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_2 न च; $B_{2.3.5}$ Dn $D_{2.5.6.8.9}$ [अ]पि च (D_6 त्रि-; D_9 न); D_{11} च तत्; $T_{1.2}$ च मे (for च नः). T_4 [ऽ]श्रुतं (for श्रुतम्). — ^{c}) B_5 D_4 तादृशं; M_2 यादृशस् (sic) (for °शं). G_2 $M_{2.4}$ तस्य (for तत्र).

9 D_1 om. 9 (cf. v. l. 8). B_4 damaged. — ^{a}) T_4 वीरो (for भाति). M_{2-4} सर्वतः स रथो भाति. — ^{b}) D_4 T_{2-4} $G_{1.3}$ M_2 रुक्म-; $M_{1.3.4}$ रुग्म- (for चित्र-). K_5 -पुंषैः (for -पुङ्खैः). Dn $T_{1.2}$ G_2 शिलाशि(Dn °सि)-तैः (for शितैः शरैः). K_4 चित्रपुंखचितैः शरैः. — ^{c}) G_1 उल्काचितैः; M_1 कृत्तं शतैः (for उल्काशतैः). B_5 समं (for संप्र-). B_2 $T_{3.4}$ G -दीप्तैर् (for -दीप्तं). — ^{d}) D_2 T_2 भूतळे.

10 B_4 damaged. — ^{a}) G_3 महाराजः. — ^{b}) D_1 छिन्नं वीक्ष्य निजं रथं. — ^{c}) K_3 $D_{2.9}$ अवाकिरंस् (for °किरत्). — ^{d}) D_1 T_3 G इव (for यथा). D_2 [अ]-चळं. K_5 $D_{3.10.11}$ मेघो वृष्ट्येव पर्वतं (D_{10} °तान्).

11 D_1 om. 11. B_4 damaged. — ^{a}) Dn_1 पार्थेन (for समरे). — ^{b}) Dn_1 स्वस्य (for पार्थ-). Dn_2. n_3 D_3 T_2 पार्थानामं(Dn_2 T_2 °मां)कितैः शरैः; M_1 पार्थेनास्मांकि°. — ^{c}) K_3 पार्थं (for पार्थ-). K_4 अपश्यंत (for अमन्यन्त). T_3 पार्थमेकमपश्यंत. — ^{d}) $K_{4.5}$ Dn $D_{2,5,9}$ $T_{1.2}$ प्रेक्ष्यमाणास्. K_1 तथाधिपं; Dn $D_{2,5}$ Cn तदायुधं (D_2 °धि); M_3 तथा वधं (for तथाविधम्).

12 B_4 damaged. — ^{a}) K_2 ततः शूर-; K_4 $D_{3.10.11}$ $T_{1.2}$ कोपोद्धू(K_4 D_3 °द्धू-; T_1 °द्ध)त-; K_5 B_2 $D_{2.6}$ G_1 ततोद्धूत-; D_4 तथाभूत-; $T_{3.4}$ ततः श(T_4 पी)त-; M_1 तत्राद्भुत- (for ततोऽद्भुत-). K_5 -सरि- (sic) (for -शर-). D_2 -ज्वाळो. — ^{b}) D_2 -शब्दानिळो. — After 12^{b}, K_5 erroneously reads तावकानां ध्वजानां च and leaves some space blank thereafter. K_5 om. 12^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $D_{10.11}$ T_3 सैन्येंधनं; K_3 शनेंधनो (sic); D_1 जलं तव; D_3 सैन्यं धनं; T_2 सहेंधने (for सेनेन्धनं). — ^{d}) D_1 इंधनं (for तावकं).

13 B_4 damaged. — ^{a}) D_2 om. (hapl.) from पततां up to ईषाणा (in 14^{a}). T_2 विततां (for पततां). $K_{4.5}$ B (B_4 damaged) Dn $D_{1.3.5.6.8-11}$ $T_{1.2}$ G_1 [अ]पि (for [ए]व). D_4 ततः शराभिसृष्टानां. — ^{b}) Dn $D_{1.5}$ Cn युग्यानां; D_4 पततां (for युगानां). K_5 वसुधा- (for च धरा-). T_2 -तळे; M_2 -तलं (for -तले). — ^{c}) D_8 पताकानां च (hypermetric) (for पताकानां). — ^{d}) M_1 तथैव च (for रथैः सह). — After 13, D_1 ins.:

79* ईषाणां चापि योक्त्राणां वेणूनां चापि सर्वशः ।
भुजानां शिरसां चैव छत्राणां व्यजनैः सह ।
तत्र क्रुद्धस्य पार्थस्य अगम्या समभूद्धरा ।

14 D_2 om. ईषाणा (cf. v. l. 13). D_1 om. 14–17. B_4 damaged. — ^{a}) $D_{3.4}$ इषाणा(D_3 °ता)म् (for ईषा°). K_5 M_3 अनुकर्माणां; Dn_3 °कार्षाणां; Cn (gloss: रथानामधःस्थदारूणाम्) °कर्षाणां (as in text). — ^{b}) K_2 D_3 त्रिवे(K_2 °वी)नूनां; K_5 किन्नेनूनां (sic); D_{11} त्रिशूलानां (for °वेणूनां). T_4 om. (hapl.) from भारत up to प्रतोदानां च (in 14^{d}). D_9 वेणूनां च सहस्रशः. — After 14^{b}, K_5 ins. 81*. K_5 om. (hapl.) 14^{c}–16^{d}. D_9 om. (? hapl.) 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) Dn_2. n_3 योक्तॄणां; $D_{8.10}$ योक्त्रा(D_{10} °क्त्रा)नां. — ^{d}) D_3 M_{2-4} भारत; T G राशयः; M_1 मारिष (for सर्वशः).

15 K_5 $D_{1.9}$ om. 15 (cf. v. l. 14). B_4 damaged. — ^{a}) K_4 $D_{3.10.11}$ चापि (for चैव). — ^{b}) D_5 कुंज-

C. 9. 719
B. 9. 14. 15
K. 9. 13. 15

शिरसां पततां चैव कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां च महाराज स्कन्धानां च समन्ततः ॥ १५
छत्राणां व्यजनैः सार्धं मुकुटानां च राशयः ।
समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ॥ १६
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडनं यथा ।
भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्धनी ॥ १७
हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतप ।
रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १८
यथा हि भगवानग्निर्जगद्दग्ध्वा चराचरम् ।
विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो महारथः ॥ १९
द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ २०
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ श्वेताश्वौ धन्विनां वरौ ।
समीयतुस्तदा तूर्णं परस्परवधैषिणौ ॥ २१
तयोरासीन्महाराज बाणवर्षं सुदारुणम् ।
जीमूतानां यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २२
अन्योन्यस्पर्धिनौ तौ तु शरैः संनतपर्वभिः ।
ततक्षतुर्मृधेऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभाविव ॥ २३
तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।

लोष्णीष- (for कुण्डलो°). — ^{c}) D3 भूतानां (for भुजानां). D3. 10. 11 महाभाग (for °राज). — ^{d}) K4 T2 सुस्कंधानां ; B3. 5 D8 जंघानां च ; Dn D2. 5. 6 दंडा° ; D4 सचापानां (for स्कन्धानां च). B1. 3. 5 Dn D2. 6. 8 सहस्रशः ; D5 [ए]व सर्वशः (for समन्ततः). — After 15, D3 ins. :

80* सर्वेषां पततां चैव छत्राणां च समन्ततः ।

16 K5 D1 om. 16 (cf. v. l. 14). B4 damaged. — ^{a}) T4 G3 मकुटैः (for व्यजनैः). — ^{b}) S (except T1 G1) मकुटानां. Ś1 K1–3 भारत ; D8 सर्वशः (for राशयः). — ^{d}) B1. 2. 5 D9 -मार्गस्य (for -मार्गेषु). Ś1 K1. 2 B2 T2 वृष्टयः ; D4 राशयः ; T1. 3. 4 G M सर्वशः (M3 °तः) (for भारत). — After 16, N (D1 om. ; D7 missing ; K5 after 14^{b} ; B4 damaged) T1. 2 ins. :

81* ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशां पते ।

[Dn D5. 6. 9 तत्र (for ततः). D4 रणमध्ये (for रथमार्गे).]

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 14). B4 damaged. Bom. ed. transp. 17^{cd} and 17^{ef}. — ^{e}) K4. 5 D3. 4. 10 -जननं (for -जननी). — ^{f}) K1. 3. 5 B (B4 damaged) Dn1 D2. 6. 8. 9. 11 T1. 4 G M1 -वर्धिनी ; K4 D3. 4. 10 -वर्धनं.

18 B4 damaged up to विधूमो (in 18^{d}). — ^{a}) B3 दृष्ट्वा (for °त्वा). D2. 4 च (for तु). — ^{b}) K5 D3. 4 सहस्र- ; G2 सहस्रं (for सहस्रे). G2 वै (for द्वे). K3 B2. 3 D2. 4–6. 11 T1. 2. 4 G1. 2 M2. 4 परंतपः ; K5 B1. 5 D8. 9 समंततः (for परंतप). — ^{c}) K4 सपताकानां (for सवरूथानां). — ^{d}) B1 [अ]ज्वलत् ; D4. 9 [आ]ज्वलन् ; D8 [उ]ज्ज्व° (for ज्व°).

19 ^{a}) D3 पार्था (sic) ; D4 तथा (for यथा). D2. 4 S वह्निर् (for अग्निर्). — ^{b}) D1 दहन्विश्वं ; D9 जगद्दग्धं (for °दग्ध्वा). — ^{c}) Ś1 K1–3 वह्निस् (for राजंस्). — ^{d}) G2 M तद्वत् (for तथा). K5 D3. 10. 11 T3. 4 G M धनंजयः ; B1 D5. 9 महाबलः (for °रथः). T1. 2 ज्वलमानस्तथार्जुने (T2 °नः).

20 ^{b}) Dn पांडवानां (for °वस्य). T4 रथोत्तमं (for पराक्रमम्). — After 20^{b}, the sequence in Ś1 K1–3 is : 21^{cd}, 20^{cd}, 21^{ab}, 23^{ab}, 22, 24^{cd}, 23^{cd}, 24^{ab}, 25. — ^{c}) M1 स- (for [अ]ति-). — ^{d}) S पर्यवा(T3 °धा)रयत् (for प्रत्य°).

21 For the sequence in Ś1 K1–3, cf. v. l. 20. D1 om. 21. — ^{b}) D3. 11 तावुभौ ; D4 शराश्वौ (sic) ; D10 बलिनौ (for श्वेताश्वौ). B Dn D2. 5. 6. 8. 9 रथिनां (for धन्विनां). — ^{c}) Dn D2. 5 संपेततुस् ; D6 संयते तु ; T4 समरे तु ; G M2 समेयतुस् ; M3. 4 उत्पेत° (for समीय°). B5 Dn D2. 5. 6 T3 तथा (for तदा). K5 D3. 10. 11 [अ]न्योन्यं ; D9 हंतुं (for तूर्णं).

22 For the sequence in Ś1 K1–3, cf. v. l. 20. — ^{b}) M1 बाणवर्षः सुदारुणः. — ^{c}) K4 जीमूतैर्या ; D3. 10. 11 S °तयोर् (for °तानां).

23 For the sequence in Ś1 K1–3, cf. v. l. 20. D1 om. 23–24. — ^{a}) K3 B1. 4 D3. 8. 9. 11 T4 G अन्योन्यं (for °न्य-). Ś1 K1–3 चैव (for तौ तु). — ^{c}) D10. 11 तदा (for मृधे). — ^{d}) D4 शृंगाणां. K3 Dn ऋषभाव् (for वृष°).

अस्त्राणां संगमश्चैव घोरस्तत्राभवन्महान् ॥ २४
ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः ।
वासुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २५
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
मानयित्वा मुहूर्तं च गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २६
व्यश्वसूतरथं चक्रे सव्यसाची महारथः ।
मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ २७
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयम् ।
मुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ॥ २८
तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ।
चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिबर्हणः ॥ २९
स च्छिन्नं मुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ।
चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३०
तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३१

C. 9. 737
B. 9. 14. 33
K. 9. 13. 31

24 For the sequence in Ś1 K1-3, cf. v. l. 20. D1 om. 24 (cf. v. l. 23). — a) D8 ततो (for तयोर्). — c) T3 corrupt. K5 B2 Dn D3. 5. 6. 10. 11 शस्त्राणां (for अ°). Ś1 K1-3 संश(K2. 3 °च)यश्च (for °गमश्च). — d) K4. 5 B D (D1 om.; D7 missing) T1. 2 पुनः (for महान्).

25 For the sequence in Ś1 K1-3, cf. v. l. 20. — b) M1 रुग्म- (for रुक्म-). K3 -पुंख-; D10 -पुंषैः (for -पुङ्खैः). D1 T1 सुतेजितैः; D3. 4 °जसैः; T3. 4 G M शिलाशितैः (for सुतेजनैः). — c) D4 नवभिर् (for दश°). — d) T1 G1 विव्याथ. K5 D3. 10. 11 विव्याध भरतर्षभ.

26 a) Ś1 K1-3 प्रणम्य; D10. 11 °हर्षाद् (for °हस्य). — b) D8 प्राक्षिपद्; T G2. 3 M1 विक्षिपन्; G1 विक्षिप्य (for व्याक्षिपद्). D4 गांजिवं (for गाण्डिवं). Dn D1 गांजी(Dn1 °डी-; D1 °जि)वं व्याक्षिपद्धनुः; M2-4 गांडीवं विक्षिपन्ध(M3 °द्ध)नुः. — c) K3. 5 B3. 4 D3. 4. 10. 11 T G तु;. K4 तं; Dn D1. 5 स; D6 om. (for च). — d) S महारथं (G1 M2-4 °थः) (for °हवे). — After 26, D10 ins.:

82* निरुच्छ्वासं ततः कृत्वा गुरुपुत्रं महामनाः ।
सोऽसृजत्सायकान्संख्ये अर्जुनो जयतां वरः ।
चतुर्भिः सायकैश्चैव ताडयामास वोटकान् ।

27 D10 reads from 27a up to the prior half of 83* twice. B4 damaged for 27. — a) K3 विश्व- (sic); Dn3 अश्व- (sic) (for व्यश्व-). K5 -सूतं (for -सूत-). — b) Dn2. n3 T3 सव्यसाचि- (T3 °चिर्) (for °साची). K5 D2-4. 10 (both times). 11 परंतपः (K5 °प); T1. 2. 4 G M महाहवे; T3 °बलः (for °रथः). — c) D10 (both times) मृदुपूर्वे. Ś1 K1-3 D4 चैव (for चैनं). — d) T1 G1 विव्याथ. Ś1 K1-3 त्रिभिस्त्रिभिरताडयत्; K5 D3. 10 (both times). 11 पुनः पुनरताडयत्.

28 For the repetition in D10, cf. v. l. 27. — a) D4 रथाश्वे (for हताश्वे). Ś1 K1-3 ततस्तस्मिन् (for रथे तिष्ठन्). — b) K5 B D3. 8. 9 तदास्मयन् (K5 °यं; D3 °रन्); D4 ह्यविस्मयन्; T1. 2 व्यवस्थितः; T3 ह्ययस्मयं; T4 G [ऽ]प्यथ स्म(T4 °थास्म)यन्; M [ऽ]प्य(M1 व्य)यस्मयं (for त्वय°). Dn D1. 2. 6 प्रगृह्य च अयोमयं; D5 भारद्वाजात्मजो बली. — After 28b, D10 ins.:

83* यमदण्डनिभं घोरं शत्रुसैन्यभयंकरम् ।

[For the repetition of the prior half, cf. v. l. 27.] — B4 damaged from 28c up to 29d. — c) Ś1 K1 मुसुलं; K4 Dn1. n2 D1. 3-5. 9. 10 मुशलं; B (B4 damaged) मुषलं; D2 मुशळं. D4 पांडुपुत्रस्य. — d) D1 चिक्षेप गुरुनंदनः.

29 B4 damaged. — a) Dn तदापतच्च सहसा. — b) D4 -पट्टैर् (for -पट्ट-). — c) S (except T1. 2) पार्थो (for वीरः). — d) T3. 4 G M2-4 वीरः; M1 भीमं (for पार्थः). Dn3 T3 शत्रुर् (for शत्रु-). K2 -निवर्हनः; T3 °बर्हिणः.

30 a) S (except T1 G1) संछिन्नं. Ś1 K1. 2 मुसुलं; K3-5 Dn D1. 3-5. 9. 10 मुशलं; B मुषलं; D2 मुशळं; D8 मुषितं. — b) G1 द्रौणिं परमकोपनं. — c) Ś1 K1 आदधे. T2 परमं (for परिघं). — d) K5 B2 Dn1 D1. 3 नागेंद्र-; M1 शैलेंद्र- (for नगेन्द्र-). D3. 5 -शिखरोपमं. D4 नागेंद्रस्य करोपमं. — K4 om. 30ef. — e) D4 M पार्थस्य (for पार्थाय). — f) B4 damaged. D4 क्रोधाद्द्रौणिर्महाहवे; M1 द्रौणिः परमदुर्जयः.

31 a) K3 क्रुद्धः. — b) Ś1 K1-3 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — c) D3 त्वरतो; D4 तुरितो (for त्वरितो). K3 जज्ञे (for जघ्ने). — d) D3 corrupt.

:. 9. 738
ı. 9. 14. 34
ı. 9. 13. 32

स च्छिन्नः पतितो भूमौ पार्थबाणैर्महाहवे ।
दारयन्पृथिवीन्द्राणां मनः शब्देन भारत ॥ ३२
ततोऽपरैस्त्रिभिर्बाणैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः ।
सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहाबलः ।
न संभ्रान्तस्तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ३३
सुधर्मा तु ततो राजन्भारद्वाजं महारथम् ।
अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३४
ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पाञ्चालानां महारथः ।
रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ ३५
विकर्षन्वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ।
ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३६
सुरथं तु ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ।
चुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः ॥ ३७
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्किणी परिलेलिहन् ।
उद्वीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डसमद्युतिम् ॥ ३८

32 ^{a}) T2.4 G2.3 M1.3.4 संछिन्नः. — ^{b}) B1.4 D9 महामृधे (for °हवे). — ^{c}) Ś1 K1–3 द्रावयन्; T2 धार° (for दार°). K3.4 D8 पृथिवीं प्रा(D8 बा)णान्; D11 (before corr.) °वीं द्रौणिर्; D11 (after corr.) °वीशानां (for °वीन्द्राणां). D4 शब्देन दारयन्राज्ञां. — ^{d}) K4.5 B Dn D1–3.5.6.8–11 T1.2 मनांसीव च भारत; D4 मनांसि भरतर्षभ.

33 ^{a}) T3 अतो (for ततो). K5 D3.10.11 भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{b}) T1 G1 विव्याथ. — ^{c}) K4 सोभि-; K5 Dn D3.6 सोपि (for सोऽति-). D2 बळवता. — ^{d}) K5 D3 T1.2 तु; T4 G2 स (for सु-). D2 -महाबळः; D10.11 °त्मना (for °बलः). — ^{e}) Ś1 K3 नाभ्य-(K3 °भि)भ्रमत्; K1 नाभ्यद्रवत्; K2 नाभ्यत्रसत्; K4 D4 नासंभ्रमस्; K5 B5 D3.10.11 नाकंपत; B3 असंभ्रांतस्; D1 न चुक्षुभे; T G M2–4 न (T3 स) मुमोह; M1 न चचाल (for न संभ्रान्तस्). D2 T3 तथा; D10 ततो (for तदा). — ^{f}) D10.11 T3 पौरुषेषु (for °षे स्वे).

34 B4 damaged for 34^{ab}. — ^{a}) K3.4 B1.2.5 D5 M2.4 सुरथस्; K5 B3 Dn D1–4.6.8–11 T1.2 M1 सु(D1.2 स-; T2 स्व)रथं; T4 G सुशर्मा (for °धर्मा). K5 D3.10.11 M1 च; Dn1 om. (for तु). D1 तदा पार्थं; D5 T1.2 महाराज (D5 °जन्); T3.4 G M1.2.4 तदा (T3 °था) राजन् (for ततो रा°). — ^{b}) K4.5 B (B4 damaged) Dn D2.3.6.8–11 T1.2 भारद्वाजो; D1 अश्वत्थामा; D4 द्रौणिरेव; G1 विजयं तं (for भारद्वाजं). K4.5 B1 D3.6.8.9 T1–3 महारथः. — Ś1 K1.2 om. (hapl.) 34^{c}–37^{b}. K3 reads 34^{c}–35^{b} twice. — ^{c}) D2 M4 अवाकिरञ्. D10 क्षुर- (for शर-). D4 S (except T3 G1) -शतैः (for -व्रातैः).

35 For the repetition in K3, cf. v. l. 34. Ś1 K1.2 om. 35 (cf. v. l. 34). B4 damaged for 35–36. — ^{a}) K4 च; D3 तौ (for तु). K5 T2 सरथो (for सु°). K4 B1.3.5 D3.4.9 T1.2 ह्याजौ; Dn D5.6 राजन्; D1 नाम; D2 राजा (for ऽप्याजौ). — ^{b}) B1–3 D4.8.10.11 पंचालानां. K3 (first time) महारथं; Dn2 D9 T4 G3 °रथाः (for °रथः). — ^{c}) S (except T1.2) रथघोषेण महता. — ^{d}) T3.4 G [अ]भ्ययात्तदा (T3 °था) (for °धावत).

36 Ś1 K1.2 om. 36 (cf. v. l. 34). D1 om. 36. B4 damaged. — ^{a}) K4 व्यकर्षन्वै; D3 विकरन्वै; D4 M °कर्ष(D4 °र्श-; M3 °र्षा)श्च; T G °चकर्ष (for °कर्षन्वै). G1 श्रेष्ठः. — ^{b}) T3 -हरं (for -सहं). D4 दृढः. Dn1 सर्वभारदृढं सहं. — ^{c}) K5 D3.6 ज्वलन्नासी- (D6 °शी-); D2.4.10 °नासी-; D11 तलेनाशी-; T1.2 ज्वलदाशी- (for °नाशी-). T1–3 G2 M2–4 -समैः (for -निभैः). — ^{d}) K4 चैवम्; K5 D4.8 चैव; T3.4 G1.3 छन्नम् (for चैनम्). K4 T2 अवाकिरन्; K5 ह्यवाकिरन्. Dn D2.5.6 शरौघैस्त(D2.5 °घैः स)मवाकिरत् (D2.5 °रन्); D8 शरैश्चैवाभ्यवाकिरत्.

37 Ś1 K1.2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{a}) D10.11 G3 तं (for तु). K4 Dn D1.2.5.6 तदा; D4 M3 तथा (for ततः). K3.5 B D3.8.9 सुरथं वीक्ष्य संक्रुद्धम्. — ^{b}) K4 दृष्ट्वायांतं (for आपतन्तं). — ^{c}) B Dn1.n3 D1.2.5.6.8 चुक्रोध (for °कोप). M1 चुकोप दृष्ट्वा द्रौणिस्तु. — D2 om. 37^{d}–38^{c}. B4 damaged for 37^{d}–39^{b}.

38 D2 om. 38^{abc} (cf. v. l 37). B4 damaged. — ^{a}) D1.4.5 त्रिशाखां (D5 °षां); D3.10 °शिषां (for °शिखां). Dn3 D1.4.5.10 भ्रुकुटिं. — ^{b}) K2–5 B2 Dn D3.4.5 (marg.).6.8–11 T1 G1 सृक्किणी (D9.11 °णीं); B1.3.5 सृक्कणीं (B3 °णी); D1 T3 M3 सृक्कणी; D5 (orig.) सृग्विणी; T4 सृक्किणीं; G2.3 स्रक्किणी (G3 °णीः); M1.2.4 स्रक्कणी (for सृक्किणी). K4.5 B (B4 damaged) D (except D6; D2 om.; D7 missing) T M -संलिहन् (for -लेलि°). — ^{c}) K4.5 उदीक्ष्य; B (B4

स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगतः ।
शक्राशनिरिवोत्सृष्टा विदार्य धरणीतलम् ॥ ३९
ततस्तं पतितं भूमौ नाराचेन समाहतम् ।
वज्रेणेव यथा शृङ्गं पर्वतस्य महाधनम् ॥ ४०
तस्मिंस्तु निहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ४१
ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः ।
अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृतो रणे ॥ ४२
तत्र युद्धं महच्चासीदर्जुनस्य परैः सह ।
मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ४३
तत्राश्चर्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।
यदेको युगपद्वीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४४
विमर्दस्तु महानासीदर्जुनस्य परैः सह ।
शतक्रतोर्यथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४५

C. 9. 752
B. 9. 14. 48
K. 9. 13. 46

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

damaged) Dn D$_{5.6.8.9}$ तं वीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य). Ś$_1$ K$_1$ स्व-; T$_2$ G$_3$ स- (for सु-). T$_{3.4}$ G$_{1.3}$ राजन् (for रोषाद्). D$_1$ अश्वत्थामा ततो रोषाद्. — ^{d}) T$_2$ धनुज्याम् (for °ज्यार्म्). K$_1$ अवसृज्य; D$_9$ °मृष्य; Cn (gloss : अवकृष्य) °मृज्य (as in text). — ^{f}) K$_5$ D$_{3.10.11}$ G$_2$ -दंडोपम- (for -दण्डसम-). T$_1$ -प्रभं (for -द्युतिम्). B$_2$ Dn$_{1.}$ n$_3$ D$_{1.2.5}$ (marg. as in text). $_6$ यमदंडसमं युधि.

39 B$_4$ damaged for 39^{ab}. — ^{a}) D$_{3.5}$ भीत्वा (for भित्त्वा). — ^{b}) K$_4$ [अ]भिवेगतः; K$_5$ B (B$_4$ damaged) Dn D$_{3.6.8–11}$ T$_{1.2}$ [अ]तिवेगितः; D$_1$ धरातलं; D$_5$ [अ]तिवेगनः; T$_{3.4}$ G °वेगवत्; M$_1$ महीतलं; M$_{2.4}$ [अ]तिवेगवान् (for °वेगतः). — D$_1$ om. (hapl.) 39^{cd}. — ^{c}) K$_{3.4}$ B$_5$ D$_{4.10.11}$ T$_2$ M$_1$ [उ]त्सृष्टो; Dn [उ]त्कृष्टा (for [उ]त्सृष्टा). D$_5$ शक्राशनिसमोत्सृष्टो. — ^{d}) Ś$_1$ तरणी- (for धरणी-). K$_5$ D$_8$ -तले; T$_2$ -तळं (for -तलम्). M$_1$ विदार्यैव महीधरं.

40 ^{a}) K$_{4.5}$ B D (D$_7$ missing) स पतितो (for तं पतितं). S ततस्तं (T$_3$ °स्तु) निहतं दृष्ट्वा. — ^{b}) K$_{4.5}$ B D (D$_7$ missing) समाहतः; T$_{3.4}$ G त(T$_4$ र)थागतं; M$_1$ महारथं; M$_{2–4}$ धरागतं (for समाहतम्). — ^{c}) K$_3$ B$_2$ T$_{1.3.4}$ G$_{1.2}$ [ए]व; K$_{4.5}$ Dn D$_{1.3.5.6.8.10.11}$ M$_1$ च (for [इ]व). B$_{4.5}$ T G$_{2.3}$ M$_{2–4}$ महा- (for यथा). — ^{d}) K$_5$ Dn D$_{1–3.5.6.8.9.11}$ निपातितं; B$_{1.3–5}$ निपातनं; D$_4$ महद्भुतं (sic); T G M$_{2–4}$ महावने (M$_3$ °नं) (for °धनम्). B$_2$ D$_{10}$ पर्वतस्येव दीर्यतः.

41 B$_4$ damaged for 41^a–42^b. — ^{a}) K$_5$ B$_2$ D$_{3.10.11}$ वि- (for तु). B$_1$ D$_{4.9}$ S (except M$_2$) शूरे (for वीरे). — ^{d}) D$_1$ तस्यैव (for तमेव). K$_5$ वर; D$_5$ वरं (for वरः).

42 B$_4$ damaged for 42^{ab}. — ^{a}) Dn$_1$ तदा; Dn$_{2.}$ n$_3$ तव (for ततः). Ś$_1$ K$_{1–3}$ चैव; Dn D$_{5.6}$ T$_{1.2}$ G$_1$ सद्यो; D$_1$ शल्यो; D$_4$ सज्यं; D$_9$ जरो (sic); T$_3$ संध्यो; G$_3$ सेंद्रो (for सज्जो). — ^{b}) D$_5$ -मर्दनः; D$_6$ -दुर्लभः (for -दुर्मदः). — ^{d}) K$_{4.5}$ D$_{1–5.9–11}$ T$_2$ संसप्तक-; Dn D$_6$ त्रिगर्तक- (for संशप्तक-). D$_3$ -वृको; D$_4$ -वृतं; D$_9$ -युतो (for -वृतो). T$_1$ संशप्तकमिवोरणे (sic); T$_{3.4}$ G M °गणैर्वृतः (G$_{1.3}$ °तं).

43 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1–3}$ ततो; B$_1$ तच्च; B$_2$ तत्तु; M$_2$ तस्य (for तत्र). D$_5$ M$_1$ महान् (for महच्). Ś$_1$ K$_{1–3}$ ह्यासीद्; D$_6$ त्वा°; M$_1$ आ° (for चा°). — ^{b}) B$_{1–3}$ Dn D$_{1.2.5.6.8.9}$ एकस्य बहुभिः सह (Dn °मं). — G$_3$ om. (hapl.) 43^c–45^b. — ^{d}) K$_4$ -विवर्धने; D$_4$ °र्धनः (for °र्धनम्).

44 G$_3$ om. 44 (cf. v. l. 43). B$_4$ damaged for 44–45. — ^{a}) Dn D$_{1.5.6}$ अत्र (for तत्र). Ś$_1$ K$_{1–3}$ [अ]द्भुतम् (for [आ]श्चर्यम्). T$_3$ अपश्यामो. — ^{b}) M$_3$ राजंस् (for दृष्ट्वा). M तस्य (for तेषां). — ^{c}) Dn यदा; T$_2$ यथा (for यद्). D$_4$ वीरः; D$_8$ एकः (for वीरान्). — ^{d}) K$_3$ अर्जुनं.

45 G$_3$ om. 45^{ab} (cf. v. l. 43). D$_1$ om. 45. B$_4$ damaged. — ^{a}) D$_{2–4.10.11}$ सु-; T$_{1.2}$ च (for तु). Dn D$_6$ महाराज (for °नासीद्). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{3.4.10}$ T$_{1.2}$ एकस्य बहुभिः सह; T$_4$ विमर्दस्तु परैः सह. — ^{c}) D$_4$ शक्रस्येव (for शतक्रतोर्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ [अ]देव-; K$_2$ [अ]सुर- (for दैत्य-).

१४

C. 9. 753
B. 9. 15. 1
K. 9. 14. 1

संजय उवाच ।
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १
तयोरासन्महाराज शरधाराः सहस्रशः ।
अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥ २
राजा तु पार्षतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिरायसैः ।
द्रोणहन्तारमुग्रेषुः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान्दृढविक्रमः ।
सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ॥ ४
पीडितं प्रेक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं परिवव्रुः स्म पार्षतम् ॥ ५
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
व्यचरत्समरे राजन्दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ ६
शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमं च महारथम् ।
प्रभद्रकैः समायुक्तो योधयामास धन्विनौ ॥ ७
तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।

Colophon: D7 missing. —*Adhy. name:* K4 M2–4 सुरथवधः; D2 अश्वत्थामापराजयः; Bom. ed. संकुलयुद्धम्. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B2 11; B5 Dn3 (after corr.) 14; Dn1. n2. n3 (before corr.) D4. 10 S 13 (as in text). —*Śloka no.:* K5 Dn 48; D5 47.

14

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 [b]) D5 दृष्टद्युम्नश्च. M3 पार्षदः. — [c]) D1. 2 सुमहा-; D5 सहसा (for सुमहद्). — [d]) D2 -समाकुलं.

2 K4 om. 2. — [a]) K2 D1. 2 तयोरासीन्; Dn D6 T G M3 ततो राजन् (for तयोरासन्). Dn महानासीत्; D4. 9 महाराजन्; T G समापेतुः; M विनिष्पे(M1 °ष्पें)-तुः (for महाराज). — [b]) D3 om. शर. T4 om. (hapl.) from सहस्रशः up to जलधाराः (in 2[d]). D9 समंततः; D10 सह** (for सहस्रशः). — Ś1 K1–3 D9 om. (? hapl.) 2[cd]. — [c]) D2 काळे; D4 [आ]काशे; T3 चापि (for काले). — [d]) D2 जळ-; D5 M1 वारि-(for जल-). Dn D1. 2. 5 M2 सहस्रशः; M1 इवाशुगाः (for समन्ततः).

3 D1 om. 3. — [a]) D6. 10. 11 च (for तु). T3 युद्ध्वा (for विद्ध्वा). — [b]) B4. 5 D8. 10. 11 T3. 4 G M2–4 आशुगैः (for आयसैः). T1. 2 शरैः संनतपर्वभिः. — [c]) K2 D8. 10 क्षग्रेषुः; K3–5 B1. 2 D2. 5. 6. 11 T3. 4 G M1 उग्रेषुं; D3 अद्रेश (sic); T1. 2 उग्रैस्तु (for उग्रेषुः). — [d]) T1 G1 विव्याथ. D3 पुरा विद्ध्वाथ सप्तभिः.

4 [a]) K5 D5 दृष्टद्युम्नस्. T1. 2 M1 च (for तु). — [b]) D2 बळवान्. — [c]) D3. 5. 10 विशिषानां (for °खानां). Ś1 K1. 2 तु (for वै). — [d]) D4 अताडयत् (for अपीड°).

5 [a]) B4 पतितं (for पीडितं). Ś1 K B2 D3. 4. 10. 11 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — [b]) K5 Dn2. n3 D3–5. 9 सौदर्या. — [c]) K2 मारं (sic); B3. 4 युक्तं; D6 साकं (for सार्धं). — [d]) D9 परिबभ्रुः (for °वव्रुः). D3 S च (for स्म). K3 M1 पांडवं; T4 पार्थिवं (for पार्षतम्).

6 [a]) K4 G1 क्रूरैः; K5 B D (D7 missing) T2 M शूरः (for शूरैः). — [b]) K1 -रथैर्; D8 -रथं (for -रथैर्). — [c]) Dn D1. 2. 5 M3 व्यधमत्; M1 व्याचरत् (for व्यच°). D1 शत्रून् (for राजन्). — [d]) K4 तत्र; K5 B D1–6. 9–11 G1. 3 M अस्त्र- (for हस्त-). T4 लासयंतं च लाघवं.

7 D1 om. 7–8. — [a]) D10 शिखंडी. G3 -धर्माणं (for -वर्माणं). — [b]) K2 गोतमं. D8 om. च. — [c]) Dn1 D2 समायुक्तौ; D9 °युक्ते; T3 °युक्तैर्; T4 महाराजो (for समायुक्तो). — [d]) D3 घोषयामास (for योध°). T3 धन्विनं; G2 °भिः (for °नौ).

8 D1 om. 8 (cf. v. l. 7). D11 om. 8. — [a]) Ś1 K1–3 तत्रैव; K4 तथापि; D4 T1. 2 G2 तत्रासीत् (for तत्रापि). K2 D3 सुमहा- (for सुमहद्). — [c]) D9 प्राणः (for प्राणान्). K4. 5 Dn1 D3 संत्यज्यतो (K4 °तां); Dn2. n3 T1. 4 G °जतो; D5 T2. 3 M1. 2 °जतोर्; M4 °जतौ (for °जतां). D4 प्राणान्संत्यज्य युद्धे तु. — [d]) K4 -घातादि-; B1 -द्यूताति-; D3 -दाताभि-; D10 T1. 2. 4 G1 M1 -द्यूताधि-; G3 -द्यूताथ- (sic) (for -द्यूताभि-). K5 D4 -देविनां; Dn D2. 5 -देवनं; T4 -दैवतैः; G3

प्राणान्संत्यजतां युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ॥ ८
शल्यस्तु शरवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम् ।
पाण्डवान्पीडयामास ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९
तथोभौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्येण च बलेन च ॥ १०
शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥ ११
ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२

संछाद्य समरे शल्यं नकुलः परवीरहा ।
विव्याध चैनं दशभिः स्मयमानः स्तनान्तरे ॥ १३
सर्वपारशवैर्बाणैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितैः ॥ १४
शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्रीयेण महात्मना ।
नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६
तानापतत एवाशु पूरयानान्रथस्वनैः ।

C. 9. 769
B. 9. 15. 17
K. 9. 14. 17

-देवनैः; M_1 -देविनोः (for -देवने). T_3 परस्परवधैषिणोः; G_2 पणद्यूता दिने दिने.

9 [a]) $D_{10.11}$ सायक- (for तु शर-). — [b]) $T_{3.4}$ G_2 भृशं (for -दिशम्). — [c]) D_2 पीडयामासुः; G_2 योधयामास (for पीडया°). — [d]) Ś$_1$ K_{1-3} -सहोदरान्; D_6 -वृकोदरं (for °दरान्). $K_{4.5}$ Dn $D_{1.2.5}$ सात्यकिं च वृकोदरं.

10 D_1 om. 10. — [a]) D_4 तथैव; $D_{10.11}$ G_2 तथा तौ; T_4 ततोभौ; $G_{1.3}$ तत्रोभौ (for तथोभौ). Dn $D_{2.5.6.10.11}$ तु (for च). T_3 तथा बाणैर्यमौ युद्धे. — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ यमतुल्यौ पराक्रमे. — [c]) D_9 $T_{1.2}$ समरे (for राजेन्द्र). — [d]) B Dn $D_{2.6.8.9}$ धैर्येण (for वीर्येण). $K_{4.5}$ $D_{3.5.10.11}$ S [अ]स्त्र-; D_4 स्व- (for च). D_2 बळेन च; D_9 महाबलौ (for बलेन च).

11 [a]) $B_{1.4}$ D_{10} -शायक- (for -सायक-). $T_{1.2}$ -भिन्नानां (for -नुन्नानां). — [b]) K_2 महा**; M_1 महाहवे (for °मृधे). — [c]) $D_{3.4}$ भ्राता(D_3 °त)रं (for त्रातारं). Ś$_1$ K_{1-3} M_2 नाभ्यगच्छंत; B_2 $D_{1.2.4.6}$ T_4 नाधिगच्छंति (D_1 T_4 °त; $D_{2.6}$ °तः); Dn_1 नोपगच्छंत (for नाध्य°). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_2 कंचित्तत्र; $T_{1.2}$ तत्र केचिन् (by transp.). D_4 $M_{2.4}$ नराधिपाः (for महारथाः).

12 [a]) D_2 नकुळः. $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ राजन् (for शूरो). — [b]) K_3 प्रपीड्यते (for °डिते). — [c]) D_6 अति- (for अभि-). — [d]) Ś$_1$ $K_{1.2.4.5}$ B_4 Dn $D_{1.4-6.10}$ मातृ-; D_2 भ्रातृ- (for माद्रि-). After माद्रि, T_1 reads 28^{f}–29^{a} for the first time, repeating it in its proper place. Dn -नंदकः.

13 [a]) K_4 संसाद्य; K_5 आसाद्य; B (except B_2) Dn $D_{1-3.5.6.8.9}$ आच्छाद्य (for संछाद्य). B_4 $D_{10.11}$ वीरं (for शल्यं). — [b]) D_2 नकुळः. — [c]) T_1 G_1 विव्याथ. Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_4 विव्याध दशभिश्चैनं (D_4 °स्तीक्ष्णैः).

14 D_1 om. 14. — [a]) Ś$_1$ -पारगवैर्; $K_{1.4.5}$ $B_{2.4.5}$ Dn $D_{2-5.10.11}$ T_1 G_1 °सवैर्; D_8 °शरैर्; D_9 °शतैर्; T_2 °वशैर् (for °शवैर्). D_6 सर्वपारसवर्षाणि. — [b]) K_2 कंदार- (sic) (for कर्मार-). D_3 -वर्जितैः; T_4 -निष्ठितैः (for -मार्जितैः). — [c]) D_{10} -पुंषैः (for -पुङ्खैः). D_4 तैल- (for शिला-). S सुवर्णपुंखैर्विशिखैर्. — [d]) T_4 बाहु- (for धनुर्-). D_6 चायं; G_3 -यंत्रैः (for -यन्त्र-). K_5 Dn $D_{2.5}$ -प्रनो(Dn °णो)दितैः; T $G_{1.3}$ -प्रपीडितैः (for -प्रचोदितैः).

15 [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_8 T_2 स्वस्रेयेण (Ś$_1$ K_1 °न); K_5 $D_{1.5.10}$ M_3 स्वस्रीयेन; M_1 स्वस्त्रियेण (for स्वस्री°). T_{1-3} G हि ($G_{1.3}$ तु) मातुलः (T_2 °ळः); T_4 महाबळः (for °त्मना). — [c]) D_2 नकुळं. — [d]) $K_{1.2}$ सप्तभिर्; D_4 $T_{3.4}$ G M त्रिभिः सं-; $T_{1.2}$ शरैः सं- (for पत्रिभिर्).

16 [b]) D_2 $T_{3.4}$ G M_1 च (for ऽथ). — $D_{1.5.6}$ om. 16^{c}–17^{b}. — [c]) Ś$_1$ K_2 M_{2-4} तु (for च). K_3 T_3 माद्रीयो; G_2 नकुलो (for माद्रेयो). — [d]) $B_{4.5}$ Dn $D_{2-4.8}$ उपाद्रवत्; T_4 G उपेयिवान्; M_3 उपागमत् (for °द्रवन्). Ś$_1$ K_{1-3} मद्रराजः (K_3 °जं) प्रतापवान्; T_3 शल्यं मद्रपमेयिवान्; M_1 माद्रराजमभिद्रवत्.

17 $D_{1.5.6}$ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ ****न्; K_3 शीघ्रयानान्; $B_{1.3.4}$ $D_{8.11}$ पूरयाणान्; B_5 पूरया*न्; D_9 °माणांस् (for °यानान्). D_2 अथ; D_9 तथा (for रथ-). K_4 पूरयामासतुः शरैः; K_5 B_2 पूरयामास सायकैः; D_3 पूरय विरथस्वनैः (sic); D_4 स पूरयन्रथनिःस्वनैः (hypermetric). — D_3 reads 17^{c}–18^{b} after 28^{d}. — [c]) K_5 B_{3-5} Dn $D_{2.11}$ विदिशश् (for प्रदि°). — [d]) K_4 कंपमाना च; $B_{1.5}$ D_9 °मानांश्च; D_1

C. 9. 769
B. 9. 15. 17
K. 9. 14. 17

दिशश्च प्रदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ।
प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ १७
युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनं च सप्तभिः ।
सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ॥ १८
ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः ।
मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष ।
तदशीर्यत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ॥ १९
अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २०
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ २१
भीमसेनस्ततः षष्ट्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ॥ २२
मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ २३
अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महाबलः ।
विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः ॥ २५
माद्रीपुत्रौ तु संरब्धौ भीमसेनं च पाण्डवम् ।

°यामास; D4 °यतश्च; D5. 6. 10 °यानाश्च (for °यानांश्च). K4. 5 D3. 4. 10 मेदिनी. — ^{c}) B1 D9 अभि- (for प्रति-).

18 For the sequence in D3, cf. v. l. 17. — ^{b}) K4. 5 D3. 10. 11 T1. 2 M3 पंचभिः (for सप्त°). — ^{d}) K5 च पंचभिः (for त्रिभिः शरैः).

19 ^{a}) Dn D6 मद्रस्; D1 शल्यस् (for ततस्). — ^{c}) M1 माद्रेश्वरः. B1 खुरप्रेण. — ^{d}) D4 S मध्ये (for तदा). D10 तदा मारिष चिच्छिदे. — D1 om. 19^{ef}. T3 om. (hapl.) 19^{e}–21^{b}. — ^{e}) D4 ततः शीर्यंत; D5 तदाशी° (for तदशी°). D2 विच्छन्नं. T1. 2. 4 G1. 3 तदपास्य धनुश्छिन्नं. — ^{f}) G1. 3 ततः (for धनुः).

20 T3 om. 20 (cf. v. l. 19). K2 om. (? hapl.) 20. — ^{a}) D4 अन्य- (for अन्यद्). — ^{b}) T1. 2 महाबलः (for °रथः). — ^{c}) M1 माद्रराज-. K4 -रथात्; D8 -रथांस् (for -रथं). B2 मद्रेश्वरध्वजं तूर्णं. — ^{d}) Ś1 K1. 5 सायकैः (for पत्रिभिः).

21 T3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). D1 om. (hapl.) 21–22. — ^{a}) Ś1 K1 युधिष्ठिरश्च; K4 °ष्ठिरस्य (sic). D10 om. (hapl.) from मद्रेशं up to शरैः (in 22^{b}). D3 मद्रेण; G2 समरे; M1 माद्रेशं (for मद्रेशं). — ^{b}) D4. 9 तु (for च). T2 (also as in text) भारत (for मारिष). — ^{c}) D4 S (except T4 G3) भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{d}) T1. 2 तदा तूर्णम् (for उरस्येनम्). D2 अविध्यत; D5 अवध्यतां; T3. 4 G अपीडयत् (for अविध्यताम्).

22 D1 om. 22; D10 om. 22^{ab} (for both, cf. v. l. 21). — ^{a}) K3–5 B Dn D2. 3. 5. 6. 8. 9. 11 तु तं; D4 तथा; T1. 2 तदा; T3 G1 चतुः- (for ततः). — ^{b}) K2 D4 सात्यकिं (sic). K5 D11 दशभिः (for नव°). — B5 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. M3 reads 22^{cd} after 23. — ^{c}) T3. 4 G1. 2 मद्रेश्वरम्; M1 माद्रराजम् (for मद्र°).

23 B5 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). M3 om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{a}) G1 मद्रराजं; M1 माद्रराजस्. D4 तथा; G1. 3 पुनः; G2 तदा (for ततः). — ^{b}) D4 G1 M1 सात्यकिर्. T1. 2 दशभिः; M2. 4 निशितैः (for नवभिः). — ^{c}) T1 G1 विव्याथ. — After 23, M3 reads 22^{cd}.

24 ^{a}) K4 सरथं; T3. 4 G M2–4 समरे (for सशरं). T3 G1 चाप- (for चापं). — ^{b}) B5 G3 अष्टौ (sic); T3 G1 -यष्टिं (for मुष्टौ). D4 सायकैः; T4 मुष्टिना; M1 भारत (for मारिष). — ^{c}) T4 संघे; G1. 3 सद्यः; G2 M संखे (for संख्ये).

25 ^{a}) B3 D5 विराथिं. — ^{b}) M1 माद्रराजो. Ś1 K1–3 महाबलं; K5 B3 D3. 10. 11 S (except T1. 2) °रथः (for °बलः). — ^{c}) K5 D3–5. 10 विशिषानां (for °खानां). K4. 5 Dn D2–4. 6. 8 G3 शतेनैवम्; T4 शतं चैवम्; G2 शतैस्तूर्णं (for शतेनैनम्). — ^{d}) D8 जघान च; G2 निजघान (for आज°). B (except B2) D9 महाबलः (for समन्ततः).

26 ^{a}) G1 (before corr. as in text). 3 -पुत्रं (for -पुत्रौ). K4 Dn D1. 2. 4–6. 8 T1. 2 सु-; K5 D3. 10. 11 T3. 4 G M च (for तु). T4 G M संक्रुद्धौ (G1. 3 °द्धो) (for संरब्धौ). — ^{b}) T4 G3 भीमसेनश्. Ś1 K1–3 तु (for च). — ^{c}) B4. 5 Dn D1–6. 9 S (except T1 M1) कौरव्यं. — ^{d}) T1 G1 विव्याथ. D4 S निशितैः (for दशभिः).

युधिष्ठिरं च कौरव्य विव्याध दशभिः शरैः ॥ २६
तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ॥ २७
अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्रराजवशं गतान् ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली ॥ २८
आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९
स संनिपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शनः ।
सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३०
सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजं व्यवस्थितम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१
मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना ।
सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ॥ ३२
ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताभिसृतं नृपम् ।
अभ्यद्रवन्रथैस्तूर्णं मातुलं वधकाम्यया ॥ ३३
तत आसीत्परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ३४
तेषामासीन्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परम् ।

C. 9. 789
B. 9. 15. 37
K. 9. 14. 35

---

27 [a]) K2 D2.3.10 [अ]द्भुतम्. T3 G2 अपश्यामो. — [b]) M1 माद्रराजस्य. — [c]) D6 विहिताः (for सहिताः). K4 सर्वे; T4 G1 पार्थान् (for पार्था). K5 D3 M2–4 यदेतान्स(K5 °नं स-; D3 °कः स)हितान्पार्थान्. — [d]) K1 D10 नात्यवर्त(D10 °र्ते)त; K5 D3 G1 M2–4 अभ्यवर्तत; T3 न ह्यवध्यंत (for नाभ्यवर्तन्त).

28 [c]) K2 द्रष्टुं; K5 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). — After 28[d], D3 reads 17[c]–18[b]. T1 reads 28[f]–29[a] for the first time after माद्रि (in 12[d]). — [f]) K4 D3 अधिपो. K5 D10.11 बलात् (for बली).

29 For the repetition in T1, cf. v. l. 28. — [a]) D4 यदा वीरं; G3 बलं तस्य; M3.4 रथस्थं तु (for रथं तस्य). — [b]) K4 T2 समि(K4 स जि)त-; G1.3 समर- (for समिति-). Ś1 K1–3 -कोपनः; K4 -शोभितः (for -शोभनः). — [c]) D4 रथं तं तु; S (except M1) रथेनै-(T4 °थे नू)नं (for °नैव).

30 [a]) Dn1. n3 D3 तुमलो. D4 संनिपातस्तु सबलो; T3 °पातस्तु समरे तुमुलो (hypermetric). — [b]) K2 D3.4 [अ]द्भुत-. D3 -दर्शनं. — [c]) D8 om. शूरस्य. K4 सात्यकिः शूरसेनश्च. — [d]) M1 माद्राणाम्. Ś1 K1–3 मद्रराजस्य चानघ. — Ś1 K1–3 D1 om. 30[ef]. — [f]) K4 D3.9 संबरामर- (for शम्ब°).

31 [a]) B5 D4 सात्यकिं. Ś1 K1–3 सात्यकिश्च महाराज. — [b]) D4 मद्रेश्वरम् (for मद्रराजं). B2.5 D3.4.9–11 S अवस्थितं. — [c]) T1 G1 विव्याथ. S निशितैर् (for दशभिर्). — [d]) D9 तिष्ठन्निव वचोब्रवीत्.

32 [a]) D9 मद्री-; M1 माद्र- (for मद्र-). D8 संभृशं; G1.3 समरे (for सुभृशं). D2 मद्रराजो भृशं विद्धो. — [b]) D2 रणे (for विद्धस्). D4 विद्धः सात्यकिना रणे. — [c]) T1 G1 प्रतिविव्याथ. — [d]) K2 शिलाशितैः; Dn शिलीमुखैः; D3.5 श(D5 सि)तैः शरैः (for शितैः शरैः). D4 S विंशत्या निशितैः शरैः.

33 [a]) D3 T2 ततः पार्थो महेष्वासः. — [b]) K4 G2 त्वरिताभि-; T3.4 पार्थिवाभि- (for सात्वताभि-). T G1.3 -मुखं (for -सृतं). D3 सायकैश्चापि विक्षितं; M1 चापानुद्यम्य मारिष. — T4 om. 33[cd]. — [c]) K4 Dn D5 T2 अभ्यद्रवद्; K5 D3.10.11 °वर्तन्; D4 परिवव्रू (for अभ्यद्रवन्). K4 रथं; D1 तदा; D5 रणे; D8 T2 रथे (for रथैस्). — [d]) D2 T2 मातुलं. K2.5 D10.11 G2.3 -कांक्षया (for -काम्यया). M1 मद्रराजवधेप्सया.

34 D1 om. 34. — [a]) D6 M2 तत्र (for तत). K4 D4 चासीत् (for आसीत्). T1 तु सं-; T2 सुसं-; M2.4 परो (for परा-). Dn D2.5 तत्रासीत्स्वप(D2 °त्संप-; D5 °त्स प)रामर्दस्. — [b]) Dn D2.5 तुमलः; D3 तुमूलः. D4 तुमलं शोणितोदकं; M3 तुमुलं शोणितोदतः. — [c]) Ś1 K1–4 B2 Dn D2.4–6 नराणां (for शूराणां). K5 युद्धतां चैव; B1 वध्यमानानां; M3 विध्य° (for युध्य°). — [d]) K5 सिंहनादम् (hypermetric) (for सिंहानाम्). T1.2 गर्ज(T1 °र्जि)तां (for नर्द°). T3.4 G नर्द(G2.3 °द)तामितरेतरं.

35 [a]) T2 चास्मिन् (for आसीन्). K5 महाराजन्; D1 महाक्षेपः; D4 ततो राजन् (for महाराज). — [b]) Dn M2 व्य(Dn1 व्या)धिक्षेपः; G2 व्यतिषेधः (for °क्षेपः). D1 सिंहनादेन नर्दतां (cf. 34[d]). — [c]) D6 आमिषेच्छूनां; T3 अच्छभल्लानां (for आमिषेप्सूनां). — [d])

C. 9. 789
B. 9. 15. 37
K. 9. 14. 35

सिंहानामामिषेप्सूनां कूजतामिव संयुगे ॥ ३५
तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाभवत् ।
अन्तरिक्षं च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६
शरान्धकारं बहुधा कृतं तत्र समन्ततः ।
अभ्रच्छायेव संजज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ३७
तत्र राजञ्शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तथा ॥ ३८
तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शत्रुनिबर्हणः ।
यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९
मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
संपतद्भिः शरैर्घोरैरवाकीर्यत मेदिनी ॥ ४०
तत्र शल्यरथं राजन्विचरन्तं महाहवे ।
अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसंक्षये ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

Ś1 K स्फूर्ज(K4 °र्थ)ताम्; T1. 2 गर्ज° (for कूज°). Dn D2. 5. 6 गर्जतामिव कूजतां; D1 यथान्योन्यं सुगर्जतां.

36 a) K5 D4 तयोर्; T2 ततो (for तेषां). K2 -सहस्रौघा; B4 °स्रैस्तैर्; T4 °स्रा वै (for °स्रौघैर्). — b) M1 आस्तीर्णा (for °कीर्णा). — c) K5 अंतरिक्षे; B1–3 D2 °रीक्षं. K4 महता (for सहसा). — d) D4 T3 G M बाणावृतम्; T4 बाणव्रातम् (for °भूतम्). D3 महत् (for अभूत्). D4 भृशं (for तदा). B2 सर्वं बाणमयं तदा.

37 a) Ś1 K1–3 शरासा(K3 °शा)रं च; K5 D4 S शरांधकारे; D2 बाणांधकारे (for शरान्धकारं). K5 Dn D1. 2. 5. 6. 10. 11 सहसा; T1. 2 महति (for बहुधा). — b) K5 D2. 4 S कृते (for कृतं). K5 D10. 11 तेनं (for तत्र). T4 समन्वितः. — d) B2 T1 G1. 3 M पूर्णे; D4 T2–4 पूर्णैर्; D9 युक्तैर्; G2 पूर्णं (for मुक्तैर्). D6 om. from महात्मभिः up to चक्रे (in 39a). T4 महारथैः; M1 नभस्तले (for महात्मभिः).

38 D6 om. 38 (cf. v. l. 37). D1 om. 38. — a) K4 युक्तं (for मुक्तैर्). Dn D2 शरैर्मुक्तैस्तत्र राजन्. — b) K2 om.; Dn D2. 5 विमुक्तैर् (for निर्मु°). T3. 4 G1. 3 निर्मुक्तोरगसंनिभैः. — c) T G रुक्म- (for स्वर्ण-). D10 -पुंखैः (for -पुङ्खैः). M1 सुवर्णपुंखैर्विदिशो; M2–4 रुक्म- (M2 °क्म)पुंखैर्व्यराजंत. — d) K2 corrupt. K5 D5 व्यरोचत; Dn T1. 2 G2 व्यराजंत; M1 विराजंति (for व्यरोचन्त). Ś1 K1. 3 D2 G2 दश; B2. 3 Dn3 D5. 10. 11 तदा (for तथा). T3. 4 G1. 3 व्य(G1 वि)राजत वियत्तदा; M2–4 दिशश्च प्रदिशस्तथा.

39 D6 om. 39a (cf. v. l. 37). — a) D3 तत्राद्भुतं. T3 तत्राद्भुततरं चक्रे. — b) K3 -निबर्हणं; T3 °र्हिणः (for °र्हणः). — c) G1. 3 राजन् (for शूरो). — d) D2 तैर् (for वै). T G1. 3 [ऽ]योधयद्वै तदा बहून्.

40 D1 om. 40. B1 reads 40ab on marg. — a) M1 माद्रराज- (for मद्र°). T4 मद्रराजं च मत्सृष्टैः. — b) Dn D5 -बर्हण- (for -बर्हिण-). B2 -राजिभिः; D8 -वाजिभिः; T4 -वासितैः (for -वाजितैः). — d) K4. 5 Dn D2. 5. 9. 10 T4 G1. 3 अवकीर्यत. D6 अवकीर्यं च मेदिनीं.

41 a) T3. 4 G1. 3 ततः (for तत्र). Dn2 T3 शल्यं (for शल्य-). T1. 2 घोरं (for राजन्). — b) T4 महाबलं (for °हवे). — c) K4 G1 अपश्यामो. Dn D5. 6 पुरा (D5 °रो) यद्वत्; D1. 2 पुरा युद्धे; D4 अथापूर्वं (for यथा पूर्वं). T3 अपश्यामोदयापूर्वं. — d) Dn शक्रं च (for शक्रस्य). M1 सुर- (for [अ]सुर-). Ś1 K1–3 शर्वस्य पुरसंक्षये; D1 शक्रस्येवासुरक्षये.

Colophon: D7 missing. — *Adhy. name:* M2–4 एकानेकयुद्धं; Bom. ed. संकुलयुद्धम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 15; Dn D4. 10 S 14 (as in text). — *Śloka no.:* K5 Dn 43.

१५

संजय उवाच ।

ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः ।
पुनरभ्यद्रवन्पार्थान्वेगेन महता रणे ॥ १
पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः ।
क्षणेनैव च पार्थांस्ते बहुत्वात्समलोडयन् ॥ २
ते वध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३
ततो धनंजयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः ।
अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माणमेव च ॥ ४
शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवारयत् ।
नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५
द्रौपदेया नरेन्द्रांश्च भूयिष्ठं समवारयन् ।
द्रोणपुत्रं च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत् ॥ ६
भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् ।
शल्यं तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७
ततः समभवद्युद्धं संसक्तं तत्र तत्र ह ।
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८
तत्र पश्यामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्रणे ।

C. 9. 804
B. 9. 16.9
K. 9. 15. 9

15

☞ This adhy. is missing in D7 (cf. v. l. 9. 1. 1).

1 a) K4 D2. 3 T1–3 G1. 3 M2–4 सेना; M1 सैन्यं (for सैन्यास्). T4 G2 ततः सेनापरिभवे (G2 °तिर्भूयो). — b) K4 D2. 3 T1–3 G1 M2–4 -पुरस्कृता; D9 °स्कृतं; T4 °स्कृतान् (for °स्कृताः). K5 मद्रराजमुपस्कृताः; G2 °राजः पुरस्कृतः; M1 °राजस्य रक्षणे. — c) Ś1 K1. 2 अभ्याद्रवन्; T3 G2 M2. 4 अभ्य(T3 °प्य)हनत्; T4 अभ्यागतान्; G1. 3 M1 अभ्य(G1 °भ्या)पतत्; M3 °हनन् (for °द्रवन्). — d) T3. 4 G नदन्नेको म(T3 नदंती सा म-; G1.3 यदनेकैर्म)हारणे.

2 a) Ś1 K1. 3 B2 D1 पिंडितास्; B4. 5 पति°; T2 पीडितांस्; T4 पंडितास् (for पीडि°). — b) D4 M1 प्रधावंत (for °वन्तो). D3 मदोत्कटाः; M1 रणोत्कटान्; M3 °त्कटाः (for °त्कटाः). — c) D1 दक्षिणे (for क्षणेन). K5 B4 Dn3 D1. 3. 6. 10. 11 चैव (by transp.); B3 [ए]व तु. Ś1 K1. 5 D3 पार्था(K1 °र्थां)स्तान्; K2. 3 D2 तान्पार्थान्; D8. 10. 11 M2. 3 पार्थास्ते (for पार्थांस्ते). — d) K5 सुबहून्; Dn1. n2 D2. 5. 6 समंतात् (for बहुत्वात्). D1 समवारयन्; T3 G2. 3 M °लोळयन्; T4 प्रत्ययोधयन् (for समलोड°).

3 a) D2. 10. 11 समरे (for कुरुभिः). — b) K4 न च; M2–4 नैव (for नाव-). K5 D3. 8 पांडवानां च त-(K5 तत)स्थिरे. — c) D4 S (except T1. 2) क्षणेनैव महाराज (D4 रणे राजन्). — d) K5 D3. 10. 11 पश्यतोः कृष्णयोस्तदा.

4 B4 damaged for 4^{b}–6^{d}. — c) D4 S अवारयत्; D9 °किरञ् (for °किरत्). Ś1 K1. 5 D10 शरौघेन.

5 B4 damaged. — a) B1. 2. 5 Dn D2. 5. 6. 8. 9 T3. 4 G1. 3 च (for तु). — b) D10. 11 अवाकिरत् (for °रयत्). B1. 3. 5 D4. 8 ससैन्यं समवारयत्. — G3 om. (hapl.) 5^{c}–6^{d}. — c) K4 पार्षत (for पार्श्वतः). T2 नकुलं पांडवं स्थित्वा (sic). — d) D5 महाराजम्; M1 माद्रराजम्. D1 T G1. 2 M2–4 अयोधयत्; M1 अयुध्यत (for अवैक्षत).

6 G3 om. 6 (cf. v. l. 5). B4 damaged. — a) D11 G1 द्रौपदेयान् (for °देया). Ś1 K1. 5 D5. 8 T2. 3 M3 नरेंद्राश्च; K4 °द्रैश्च; Dn1. n3 D6 °द्राणां; D2 °द्रास्तान्; D3 G1 °द्रश्च (for नरेन्द्रांश्च). — b) B5 D1 M1 भूयिष्ठान्; D8 ससैन्यं (for भूयिष्ठं). K5 D3 समधारयन्. — c) Dn1. n3 द्रौणेः (for द्रोण-). K4 -पुत्रस् (for -पुत्रं). K4 D1 M2–4 तु (for च). Dn D5 पांचालाः; D6 पांचालं (for पाञ्चाल्यः). — d) D10 शिषंडी. D1 स शिखंडी अवारयत्.

7 D3 om. (hapl.) 7^{ab}. T G1. 3 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — b) K4 गदापाणिम्. Dn D5. 6 अ(D5 ह्र)वाकिरत्; D4 अथाह्वयत् (for अवार°). — c) B1. 3 शल्यस् (for शल्यं). T4 सैन्यं च (for सैन्येन).

8 a) K5 D3. 10. 11 सैन्यं (for युद्धं). — b) K5 B1 D9 सं(D9 स)शक्तं; Dn D2. 5. 6 °कुलं(D2 °ळं); D8 G1 °युक्तं (for °सक्तं). D4 वै युधि (for तत्र ह). — c) K4 तु; D4 om. (for च).

C. 9. 804
B. 9. 16. 9
K. 9. 15. 9

यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयुध्यत ॥ ९
व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः ।
रणे चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ १०
पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः ।
अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११
तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम् ।
अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२
पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः ।
प्राद्रवन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ १३
वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः ।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततः पौरुषमास्थाय मद्रराजमपीडयत् ॥ १४
जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धिर्महारथः ।
समाहूयाब्रवीत्सर्वान्भ्रातॄन्कृष्णं च माधवम् ॥ १५
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ।
कौरवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः ॥ १६
यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ।
भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः ॥ १७
सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकेश्वरम् ।
तत्र यन्मानसं मह्यं तत्सर्वं निगदामि वः ॥ १८

---

9 B4 damaged. B5 om. 9^{ab}. — ^{a}) D10. 11 पश्याम्यहं (for °महे). T4 कामं (for कर्म). — ^{b}) D4 [अ]पि; G2 [अ]धि- (for [अ]ति-). D4 महात्मनः; T3. 4 G2 -महारणे (for -महद्रणे). — D8 om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) D5. 9 -सैन्यानां (for -सैन्यानि). — ^{d}) Ś1 K1–3. 5 Dn D2. 5. 6. 9 अयोधयत्; D3 अपोथयत् (for अयुध्यत).

10 D8 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) Dn T3 तथा (for तदा). — ^{c}) S (except T2) क्रूरश् (for रणे). K2. 4. 5 B (except B4) Dn D1–5. 8–10 T4 [ऽ]भ्यासे (for ऽभ्याशे). D11 रणे चंद्रस्य सोभ्याशे.

11 ^{a}) D1 वारयित्वा (for पीड°). B2 स (for तु). D4 S (except T1. 2) स पी(T4 G संपी)डयित्वा राजानं. — ^{d}) B2. 5 D8 M3 अवाकिरन्; D5 इवाकिरत् (for अवा°).

12 ^{a}) Dn3 तं (for तल्.). — ^{b}) Dn [अ]स्त्र-; D5. 6 [अ]स्त्रे (for च). Ś1 K1. 2 महास्त्रतां; Dn1. n3 D5 कृतार्थतां (for °स्त्रताम्). — B4 damaged from 12^{c} up to 14^{c}. — ^{c}) D3 T2 अपूरयन् (T2 °यद्) (for अपूज°).

13 D2 om. 13. B4 damaged. — ^{a}) D10. 11 समरे (for शल्येन). — ^{b}) G3 शर- (for भृश-). K5 D3. 10. 11 -पीडिताः; Dn1 T4 G3 -वीक्षताः; D4. 5 -विक्षिताः (for °क्षताः). — ^{c}) Dn D5 पांडवं तं (for प्राद्रवन्त). B5 Dn D1. 5. 8. 9 रणे (for रणं). — ^{d}) Ś1 K1–3 क्रोशमात्रे; D4 °माना (for °माने). K3 युधिष्ठिरं.

14 B4 damaged for 14^{abc}. — ^{b}) K4 -राजेषु (for -राजेन). K1 D5 पांडवाः; K4 पांडवं. — ^{d}) D4 मद्रराजं युधिष्ठिरं (sic). — T3 om. 14^{e}–15^{d}. — ^{e}) D10 पौरुष्यम्. — ^{f}) K2 अमोडयत्; D10. 11 अताड° (for अपीड°).

15 T3 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) Dn1 corrupt. B4. 5 वास्ति; Dn2. n3 D5. 6 [ऽ]स्तु वा (by transp.). K3. 5 D1. 4. 10. 11 वास्तु; D3 चास्तु (for वेति). — ^{b}) D4 -युद्ध- (for -बुद्धिर्). — ^{c}) K5 corrupt. Dn1. n2 D2. 5. 6 स महात्मा (for समाहूय). T4 भ्रोतॄन् (for सर्वान्). — ^{d}) T2 कृष्णेन (for कृष्णं च). K4 पांडवं; D6 मानवं; T4 पांडवान्; G M पांडवाः (G3 °व) (for माधवम्). D4 तथा कृष्णं तथार्जुनं.

16 ^{a}) D2 T3 भीष्म- (for भीष्मो). — ^{b}) Ś1 पृथिवीभृतः; K1 पृथिकौरवे (sic); K2. 3 °वीतले; K4 D10 °वी(D10 °वि)क्षिताः; D1. 4 °वीश्वराः; G1. 3 योधपुंगवाः (for पृथिवीक्षितः). — ^{c}) T3 परिक्रांताः.

17 ^{a}) K4 D3 यथाभागो; M2–4 °भारं (for °भागं). — ^{b}) Dn D2. 5. 6 -निश्चयाः (for -पौरुषाः). G2 भवद्भिः कृतपौरुषैः. — K2 om. 17^{cd}. — ^{c}) D8 M4 विशिष्ट (for ऽवशिष्ट). D2 शल्योयं; T G एवायं (for एकोऽयं).

18 ^{a}) D1 रणे (for युधा). Dn येनम् (sic); D2 ह्येनम् (for जेतुम्). — ^{b}) K5 D1. 3. 10. 11 मद्रकाधिपं (D3 °पः). — ^{c}) K2 corrupt. Ś1 K1 M3 यत्र; K4. 5 B1. 3–5 Dn D1–3. 6. 8. 9 T2 अत्र; T1 अद्य (for तत्र). T1. 2 सर्वं (for मह्यं). T3. 4 तर्कयामास संदेहस् (T4 मह्यं तत्); G1 तर्कयन्मानसं मह्यं. — ^{d}) D2 तत्परं; D4 तत्त्वं तु; T1. 2. 4 G M3. 4 तद्धितं; T3 तत्पदं; M1. 2 संकल्पं (for तत्सर्वं). Ś1 K1. 2 निरगामि (for निगदामि). Dn1 तत्तत्परं विधीयतां; Dn2. n3 D5. 6 तत्परं संविधीयतां.

चक्ररक्षाविमौ शूरौ मम माद्रवतीसुतौ ।
अजेयौ वासवेनापि समरे वीरसंमतौ ॥ १९
साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ।
मदर्थं प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसंगरौ ॥ २०
मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाहं भद्रमस्तु वः ।
इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत ॥ २१
योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ।
स्वयं समभिसंधाय विजयायेतराय वा ॥ २२
तस्य मेऽभ्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
संयुञ्जन्तु रणे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ॥ २३
शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ।
पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनंजयः ॥ २४
पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ॥ २५
एवमुक्तास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैषिणः ।
ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा नृप ॥ २६

C. 9. 822
B. 9. 16. 27
K. 9. 15. 27

19 a) K5 B2.4.5 D1.3.11 S (except T1.2) वीरौ (for शूरौ). — b) M3 मद्रवती- (for माद्र°). — D10 repeats 19cd after 20b. — c) K4.5 D1.3 अयोध्यौ; Dn D2.5.6 दुर्जयौ; D4 T1 G1 अजयौ (T1 °य्यौ); D10 (first time) अयज्यौ (sic) (for अजेयौ). Ś1 K1.2 वासवस्य; D10 (second time) माधवेन (for वास°). — d) B4 D1.9.10 (both times).11 शूर- (for वीर-). K4 D8 -संगमे (for °मतौ). Ś1 K1.2 समरे कोविदौ मतौ; Dn D2.5.6 °रे चित्रयोधिनौ.

20 a) Ś1 K1.2 मा त्विमं; Dn D2.5.6 योत्स्येते (D6 °तौ); T4 M साध्विमं; G1 स्वध्वियौ (sic); G3 स्वत्रियं (sic) (for साध्विमौ). D2 मातुळं. — b) D3.10 यत्र; D4 वीरौ (for क्षत्र-). Dn D2.5.6 क्षत्रधर्मे व्य(D2 °मैव्य)-वस्थितौ. — After 20b, D10 repeats 19cd. — c) K4.5 D1.10.11 T1.2 मदर्थे; G1.3 तदर्थं (for मदर्थं). Ś1 K1.2 प्रत्ययुध्येतां (for प्रति°). — d) Ś1 K1.2 मानार्थौ; T3 ममत्वात्; G1 M1 मानार्हं; G3 अनर्हौ; M3 महार्हौ (for मानार्हौ). Ś1 K1.2 -विक्रमौ; K5 -संयुगौ; M1 -संगरं (for °गरौ). — After 20, K3 Dn D2.5.6 ins.:

84* किं वा प्रलपितेनाथ व्यर्थेनानेन किंचन ।

[Dn1.n2 [अ]पि (for [अ]थ).]

21 a) D10 मा (for मां). Dn D1.2.5.6 हन्यात् (for हन्ता). — c) D4 तु मे (for इमां). T3.4 G1.2 वाचं (for वाणीं). — d) K4 D1 T3 G2 M1 लोके (for लोक-). G3 -वीरौ (for -वीरा). G2 निबोधतां (for °धत).

22 a) Dn D2.5 मद्रराजेन; D4 मातुलं ह्यद्य (for °लेनाद्य). — b) K4 तत्र; K5 B2.4 D11 क्षात्र- (for क्षत्र-). D4 क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः. — K2 om. 22c–25b; Dr om. 22cd. — c) K5 corrupt. Ś1 K1.3 मनः स्वमाभि-; K4 S (except T2) स्वमंश°; D3 स्वमस्त्र°; D4 स्वपक्ष°; D5 वयं स° (for स्वयं स°). — d) K4.5 D3.4.11 च (for वा).

23 K2 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) T3 ततो (for तस्य). D10.11 मेप्यधिकं; T1.2 G1 ह्यभ्य°; T3 [अ]स्याप्य°; T4 विभ्यधिकं (sic); G3 सह्य° (sic); M1 मेत्य° (for मेऽभ्य°). D4 सत्त्वं (for शस्त्रं). — b) D8 वा; G3 तु (for च). D3 सर्वोपस्करणानि च; M1 °करणान्वितं. — c) K3 D10 संजुगं (D10 °तं) तु; K4 B2 D3 संयुज्यंतु; K5 संपूज्यंतु; Dn D6 संयु(D6 °युं)-जत; D1 संयुजंतु; D2 सुयुजंतु; D4 संयुज्यतु; D8 °युतं तु; D11 °सज्जंतु; T1 G1.3 M2–4 संयुज्यंतां; T2.3 G2 °युज्यतां; T4 °क्षिप्यतां (for °युञ्जन्तु). D4.5 T G1.3 M2–4 रथे (for रणे). M1 योजयंतु रथं शीघ्रं. — d) D6 -योजना; T1.3.4 G M2–4 -योजकैः; M1 -कोविदाः (for -योजकाः). D4 प्रशस्त्रे भद्रमोजसा.

24 K2 om. 24 (cf. v. l. 22). M2 om. 24a–25b. — a) K4.5 B5 D3.4 से(D4 सै)नेयो; G3 शैनेयं. M1 दक्षिणे. T1.2 पक्षं; G3 भागं; M1 चक्रे (for चक्रं). — b) M3 धृष्टद्युम्नं. D1 तथोत्तमं; T3.4 G3 M (M2 om.) तथेतरं (M1 °रे; M4 °रत्) (for तथोत्तरम्). — c) T4 पृष्ठतो वै (for °गोपो). M1 पृष्ठतो नकुलस्तत्र. — d) M1 वामपार्श्वे (for मम पार्थो).

25 K2 om. 25ab (cf. v. l. 22). M2 om. 25ab (cf. v. l. 24). — a) Ś1 K1 ममाप्यस्तु; B5 Dn1 D4.8 °द्यस्तु; M1 महाबाहुर् (for ममाद्यास्तु). — b) Dn D5 (after corr. as in text).6 भीमसेनो वृकोदरः. — cd) T3 पार्थाद् (for शल्याद्). D1 महाहवे (for °मृधे). Dn D2.5 एवमासंधितः शल्यं वधिष्यामि महामृधे (Dn1 °हवे).

26 a) T3.4 G3 ततश् (for तथा). D2 सर्वे (for चक्रुः). — b) K2 corrupt. K5 B2 D1.4.5.10.11 T1 तदा; D8 T2 तथा; T3.4 G M ततो (for सर्वे). G2

पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानां च विशेषतः ।
प्रतिज्ञां तां च संग्रामे धर्मराजस्य पूरयन् ॥ २७
ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्विनः ।
महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुंगवाः ॥ २९
ह्लादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
तूर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ॥ ३०

तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
महामेघानिव बहूञ्शैलावस्तोदयावुभौ ॥ ३१
शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिंदमम् ।
ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ३२
तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानो महामनाः ॥ ३३
ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ॥ ३४

राज- (for राज्ञः). D2 राज्ञः प्रियहितैषिणः. — K4 om. 26^{c}–27^{b}. — ^{c}) D1 हर्षस्तु; M3 प्रहर्षं (for °र्षः). M1 ततः प्रहर्षयन्सैन्यं. — ^{d}) M1 आयात् (for आसीत्). B1 D3.9 महा- (for तदा). K5 B D3.8–11 मृधे; D1 युधि (for नृप).

27 K4 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) K1 B पंचालानां. D1.4 पांचालसोमकानां च. — ^{b}) G1.2 मात्स्यानां. D2 परंतप; S (except T1.2) महात्मनां (for विशेषतः). — ^{c}) Dn1 D4 T2–4 G M2.3 प्रतिज्ञातं (for °ज्ञां तां). — ^{d}) B Dn D5.6.8.9 T4 G पूजयन् (for पूर°). D1.2 M1 धर्मराज्ञोभ्य(D1 °सूनोर)पूजयन्; D4 °राजेन पूर्वतः; M2–4 °राजोभ्यपूरयत्. — For 27^{cd}, K4.5 D3.10.11 subst.:

85* प्रतिज्ञां तां तदा राजा कृत्वा मद्रेशमभ्ययात् ।
[K5 D3 राज्ञा (for राजा).]

— After 27, Ś1 K1.2 leave a blank space of about half a stanza.

28 ^{a}) K4.5 Dn D2.3.5.6.8.9 T3 G1 शंखाश्च. Dn D2.5.6 T4 भेर्यश्च; D9 T1 M1 भेरीं°; G3 भेर्यां° (for भेरी°). — ^{b}) K2.3.5 B D3–6.8–11 T2–4 पुष्कला(T2 °ळा)न्; K4 M3 पुष्कलाः; Cn (gloss: वादित्राणि) पुष्करान् (as in text). — ^{c}) B2 प्रावादयंत; D3 आवादयंतः; T2 अवादयंश्च; T3 अनादयंत (for अवाद°). K2.5 B3–5 D10 पंचालाः. — ^{d}) K5 D9 M3 -नादाश्च (for -नादां°). T2 नादिरे; M1 चक्रिरे (for नेदिरे).

29 ^{a}) D4 अभ्यधावंत; T1.2 तेभ्यधावंश्च (for °धावन्त). B1 D9 समरे; T3.4 G1.3 M संक्रुद्धा (for °रब्धा). G2 तेभ्यधावन्सुसंक्रुद्धं. — ^{b}) K3.5 D3.4.10.11 T1.2.4 G1.2 M1 तर(D4 °प)स्विनं (for °स्विनः). — D1 om. 29^{cd}. — ^{c}) D4 हर्षवेगेन; D9 G1.3 °जातेन (for °जेनाथ). — ^{d}) M2–4 नर- (for कुरु-). T1.2 -नंदन; T3 G2 -पुंगव (for °गवाः). K5 D3 गर्जयं(D3 विदार्य)तो नभस्तलं.

30 ^{a}) D3 ह्रदेन; T2 नादेन (for ह्लादेन). Dn D5 -वृंदानां (for -घण्टानां). — ^{b}) D10 शंषानां (for शङ्खानां). D8 M2 निस्वनेन; M3 °गदेन (for °नदेन). — ^{c}) D4 पूर्व- (for तूर्य-). — ^{d}) T3.4 G नादयानाश्च.

31 ^{a}) D3 corrupt. Dn1 पुत्रास्. T3.4 G तान्प्रत्यगृह्णन्पुत्रास्ते. — ^{b}) K4 तु; Dn2.n3 स्व- (for च). — D1 om. 31^{cd}. — ^{c}) Dn D2.5.6 गर्जन् (for महा-). D3 शैलो; D4 वहून् (for बहून्). — ^{d}) D10 इव (for उभौ). Ś1 K1 शैलावस्थोदयावुभौ; D3 वर्षतोस्तोयदा°; D4 शैलपानौ तथा उभौ; T1.3.4 G शैलौ द्वौ तो(T3 °लेंद्रस्तो-; T4 °ला वै तो-; G1 °लौभौ तो-; G2 °लाभांस्तो-; G3 °लोभौ तो)यदागमे; T2 शैलाद्वातो यथागमे; M शैलावि(M2 °ला इ-; M3 °लानि)व घनागमे.

32 ^{a}) Ś1 K1–3 शैब्यस् (for शल्यस्). Dn D2.5.6 तं (for तु). B1 D5.9 समरे; T4 समदं (for समर-). D5 पार्थं; T4 क्रुद्धं (for -श्लाघी). — ^{b}) Ś1 K1–3 मद्र- (for धर्म-). K4.5 D2.5.8 M3 अरिंदम; Dn D6 °दमः (for °दमम्). — K3 om. (hapl.) 32^{c}–33^{d}; B1 reads the same on marg. — ^{d}) K4 मघवा (sic); K5 lacuna; Dn D2.6 पर्वतं; D4 वर्षासु; D11 शंबरं (for वर्षेण). Bom. ed. मघवा (for मघवान्). S (except M1) मघवानिव पर्वतं.

33 K3 om. 33 (cf. v. l. 32). B1 reads 33 on marg. — ^{b}) D3 यथा (for धनुः). — ^{d}) K5 corrupt. M1 महारथः (for °मनाः). — After 33, G2 ins.:

86* संदधे विविधान्बाणान्दर्शयन्हस्तलाघवम् ।

34 ^{a}) B1 D1.8 -वर्षेण; D4 -जालानि (for -वर्षाणि). — ^{b}) Ś1 K1.2 चिरं (for चित्रं). — D1 om. 34^{c}–35^{d}.

तावुभौ विविधैर्बाणैस्ततक्षाते परस्परम् ।
शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५
भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौण्डेन संगतः ।
पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
शकुनिप्रमुखान्वीरान्प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥ ३६
तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३७
दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा ।
चिच्छेदादिश्य संग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम् ॥ ३८

सकिङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
पपात रुचिरः सिंहो भीमसेनस्य नानदन् ॥ ३९
पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।
क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिपः ॥ ४०
स च्छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव ।
बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ४१
तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४२
हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।

C. 9. 839
B. 9. 16. 44
K. 9. 15. 44

—^{c}) Dn $D_{2.5.6}$ [ए]व (for च). D_2 कंचिद् (for कश्चिद्). —^{d}) M_1 दिशो वि- (for ददर्श). $K_{4.5}$ Dn_1 $D_{3.4}$ G_3 च ततो; M_{2-4} पुरतो (for चरतो). $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ युधि (for रणे).

35 D_1 om. 35 (cf. v. l. 34). —^{a}) B_2 D_4 निशितैर्; $T_{3.4}$ G M_{2-4} विधिवद् (for विविधैर्). —^{b}) D_3 तक्षाते च (for ततक्षाते). D_{10} परस्परैः. —^{c}) K_5 शार्दूलाद् (for °लाव्). D_3 शार्दूलाविव संप्रेप्सू; D_4 °वामिषस्यार्थे.

36 ^{ab}) $T_{1.2}$ transp. तव पुत्रेण and रणशौण्डेन. $T_{3.4}$ द्रोण- (for तव). $D_{4.10.11}$ युद्ध- (for रण-). D_4 संयुतः; G_3 °वृतः (for °गतः). —^{c}) Dn_1. n_2 $D_{2.5.6.10.11}$ $T_{3.4}$ G M_2 पांचालाः (D_2 °ळाः); $M_{3.4}$ पांचालः. —^{d}) $T_{1.2}$ तथा माद्रीसुतावुभौ. —Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. 36^{e}–38^{d}. —^{e}) K_3 -प्रमुषान् (for °खान्). —^{f}) K_5 B_1 Dn_1 D_3 प्रत्यगृह्णात्; Dn_3 °गृह्णीत् (for °गृह्णन्).

37 Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. 37 (cf. v. l. 36); D_1 om. 37. —^{a}) Dn_1. n_3 $D_{4.5}$ तुमलं. —^{b}) D_6 जयैषिणौ (sic). —^{d}) K_5 D_3 दुश्चरिते तव; B_5 दुर्मंत्रितेन च (for °ते तव).

38 Ś$_1$ $K_{1.2}$ om. 38 (cf. v. l. 36). —^{a}) K_3 दुर्योधनस्य. G_3 भीमस्तु. —^{b}) B_5 [उ]न्नत-; Dn $D_{2.4.6.10}$ S (except T_4) नत- (for [आ]नत-). B_4 शराणां नतपर्वणां. —^{c}) $D_{1.3}$ [आ]दित्य-; $T_{1.2.4}$ [उ]द्दिश्य (for [आ]दिश्य). D_1 -संकाशं (for संग्रामे). —^{d}) D_{10} गज- (for ध्वजं). K_5 $D_{1.3.10.11}$ -परिष्कृ($D_{1.10}$ °स्कृ)तं (for -विभूषितम्).

39 ^{a}) K_5 D_{10} -किं(D_{10} -कं)किनीक-; D_3 -किचिनिक- (sic); G_2 -किंकणीक- (for -किङ्कि°). D_2 -जाळेन. K_4 किंकिणीकृतजालेन. —^{b}) Dn D_6 महान्वै; D_5 शरेण; D_8 महतश् (for महता). Ś$_1$ $K_{1.2}$ -दर्शिना (K_2 °नः) (for -दर्शनः). —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ चचार (for पपात). K_3 D_4 रुचिरं; $B_{3.4}$ रुधिरः; D_{11} द्विरदः (for रुचिरः). $K_{3.5}$ B Dn $D_{2.5.6.8-11}$ संख्ये (for सिंहो). —^{d}) K_3 B_1 D_9 मारिष; $K_{4.5}$ B_{2-5} Dn $D_{2.3.5.6.8}$ मानद (B_2 D_2 °दः); D_1 नादवत्; D_4 वै तदा; $D_{10.11}$ पश्यतः; $T_{1.3}$ $G_{2.3}$ M_{2-4} नादयन् (G_3 °यत्); T_2 G_1 M_1 नानदत् (for °दन्).

40 D_8 om. 40^{a}. —^{a}) B (except B_2) D_9 पुनश्चापि; Dn $D_{2.5.6}$ भीमस्या(D_5 °श्चा)पि; D_1 पुनस्तस्य (for °श्चास्य). B_1 छिन्नं (for चित्रं). —^{b}) $K_{4.5}$ D_1 नाग-; D_2 दृढं (for गज-). D_2 गज- (for -राज-). —^{c}) D_1 शरेण; D_4 बाणेन (for क्षुरेण). D_{10} om. (hapl.) शितधारेण. Ś$_1$ K_1 Dn $D_{1.5.6}$ G_3 शत-; D_4 सीत-; M_3 शीत- (for शित-). —^{d}) K_5 D_3 स; T_4 वि- (for प्र-). Ś$_1$ $K_{1.5}$ Dn_1 $D_{1.8}$ नराधिप; T_3 °धिपं (for °धिपः).

41 ^{a}) $T_{2.4}$ $G_{2.3}$ M संछिन्न- (for स च्छिन्न-). —^{b}) G_3 प्लुतं (sic) (for सुतं). —^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} संगम्य (for विक्रम्य). —^{d}) $D_{3.4}$ रथोपस्थम् (for °पस्थ). D_3 उपाविशत् (hypermetric). K_5 Dn $D_{2.5}$ M_1 रथोपस्थ उपा(Dn $D_{2.5}$ °स्थं स आ-; M_1 °स्थमथा)विशत्.

42 S (except $T_{1.2}$) om. 42^{ab}. —^{b}) D_8 वृकोदरात्. D_4 भीमो गृह्य धनुः पुनः. —^{c}) K_5 D_3 T_4 M_1 तस्य; B $D_{4.8.9}$ $T_{1.3}$ G_1 M_{2-4} अस्य (for एव). —^{d}) K_3 B_5 [अ]हनत्तदा; $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ न्यकृंतत (for [अ]हरत्तदा). K_2 क्षुरेणाहनत्तदा (submetric); D_4 $M_{1.3}$ क्षुरेणापहरत्तदा.

43 ^{a}) $K_{4.5}$ D_3 हतसू(K_5 °स्त)तो; Dn D_4 T_4 G_3 °सूत-; D_6 रथसूता; G_2 हते सूते (for हतसूता). —^{b})

व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाभवत् ॥ ४३
तमभ्यधावत्त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तेऽभिपरीप्सवः ॥ ४४
तस्मिन्विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः ।
गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ४५
युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
स्वयं संचोदयन्नश्वान्दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ४६
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ॥ ४७
विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना ।
चिच्छेद योधान्निशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥ ४८
यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः ।
शरैरपातयद्राजन्गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ४९
साश्वसूतध्वजरथान्रथिनः पातयन्बहून् ।
आक्रीडदेको बलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ५०
साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तींश्चैव सहस्रशः ।

D10. 11 आस्थाय (for °दाय). — D9 om. 43^c–44^b. — ^c) K4 शिरो (sic); B Dn D2. 5. 6. 8 रणे; T3 G3 ततो (for दिशो). T1. 2 राज्ञो (for राजन्). K5 व्यद्रवन्संदिशो राजन्. — ^d) B Dn1. n2 D2. 5. 6. 8 T1–3 G M1 ततो (for तदा). T4 हाहाकारो महानभूत्.

44 D9 om. 44^ab (cf. v. l. 43). — ^a) T1. 2 अभ्यधावंस्; T3 °याच्च (for °धावत्). — ^d) K4 तेभ्यः; B (except B2) Dn D4. 5. 6. 8. 9 तव; T2. 4 G1. 3 ते हि (for तेऽभि-). D2 तव पुत्रं परीप्सवः.

45 ^a) K5 निदुषिते (sic); Dn D2. 5. 6 विनिहते; D3 °लुषिते; D4 °चलिते; T3 °मुशिते; M °लुळिते (for °लुलिते). — ^b) K1 न्यस्तास्; B2 व्यस्तास्; Dn2. n3 [ऽ]त्रसंस्; D1 संत्रस्तास् (hypermetric); T2 त्रासात् (for त्रस्तास्). D3 तत्र (for तस्य). Dn1 तत्रसंस्त पदानुगाः; D2 संत्रस्तास्य पदा°; T3 G M1. 2. 4 त्र(G1 संत्र [hypermetric])स्तांस्तस्य पदानुगान्. — ^c) Ś1 K1 गांडीवं; Dn2. n3 D1. 5 गांजीव-. Ś1 K1 lacuna for धन्वा विस्फार्य. K5 D3 विस्फूर्य; T2. 3 G3 M °स्फार्य (for °स्फार्य). — ^d) T3. 4 G1. 3 तद् (for तान्). D2 न्यहनत्; S (except T1. 2) व्य(G1. 3 वि)धमत् (for अहनत्).

46 ^b) Dn D2. 5. 6 अरिंदमः (Dn3 D5 °म) (for अमर्षितः). T3 अभ्ययादवमर्षितः. —D1 om. 46^cd. — ^c) Ś1 K1–3 प्र- (for सं-). Dn D10. 11 -नोदयन्; T3. 4 G2. 3 M2–4 Cv -चोदयानो (for -चोदयन्). K4 स्वयं संचोदयंतस्तान्; D2 संनोदयत तानश्वान्. — ^d) K5 हेमवर्णान्; Dn D6 हंस°; T3 दंतवत्तान् (for °वर्णान्). B1 महा- (for मनो-).

47 ^a) D4 T3 G2 M तद् (for तत्र). K2 D2. 4 [अ]द्भूतम्; K5 D1. 3. 10. 11 [आ]श्चर्यम् (for [अ]द्भुतम्). K4 Dn T3 अपश्यामः. — ^b) K2. 4 D2. 3 S (except M1) कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः. — ^c) D2. 3 पुरो (for पुरा). Dn D2 पुनर् (for मृदुर्). Ś1 K1. 2 क्रांतो (for दान्तो). — ^d) K4 यत्र वै; T1 यस्तदा; T3. 4 G2 यत्नवान् (for यत्तदा).

48 ^a) D3. 4 S (except T2 M1) वि(M3 नि)वृत्ताक्षः; D10 विकृता° (for विवृता°). K4. 5 B3 Dn D2. 3. 5. 6. 11 T2 तु; T3. 4 G M हि (for च). — ^b) T4 मन्युमान् (for मन्युना). T2 दीप्यमानस्तु मन्युना. — ^c) T3. 4 G विशिखैः (for निशितैः). M1 बिभेद निशितैर्योधान्; M2–4 बिभेद यौधान्विशि(M3 °धांश्च शि)खैः. — ^d) B (except B2) D8. 9 भल्लैः; Dn1. n3 D2. 5. 6 बाणैः; G1. 2 M2–4 शितैः; G3 शतैः (for शरैः). T4 शतशोथ सहस्रशः. — After 48, Dn D5. 6 read 51^c–52^b.

49 Ś1 K1. 2 lacuna for 49^a–51^b; Dn D1. 5. 6 om. 49. — ^a) K3 B1. 3. 5 D2. 8. 9 प्रत्युदियात्; K5 प्रत्युदियायौ (hypermetric); D4 G2 M2–4 अभ्यहनत्; T3. 4 G1. 3 M1 अभ्यगमत् (T4 °मन्) (for प्रत्युद्ययौ). — ^b) K5 B1. 5 D3 श्रेष्ठः; D9 छेद्यः (sic) (for ज्येष्ठः). T1. 2 तु (for स). D2 सा सा चाथो व्यनश्यत; D4 S (except T1. 2) सा सा (G2. 3 तां तां) सद्यो व्यनीनशत् (D4 विनश्यति). — ^c) K2 D2 राजा (for राजन्). D9 स शरैः पातयद्राजन्; D4 S (except T1. 2) न्यपात(M3 °वार)यत कौंतेयो. — ^d) K5 गिरिर् (for गिरीन्). T3. 4 G गिरीन्व(T4 °रिवै)ज्र इवोत्तमान्; M2. 4 गिरिव्रातैरिवोत्तमैः. — After 49, D2 reads 51^c–52^b.

50 Ś1 K1. 2 lacuna for 50. T4 om. 50^ab. — ^a) T2 -वरान् (for -रथान्). — ^b) T3 स तथा; G M यौ- (M2 यौ)धांश्च (for रथिनः). D4 प्रमथन्; T1. 2 [ऽ]पातयद् (T1 °यन्); T3 प्रादहद्; G1. 3 प्राध(G3 °थ)मद्; G2 प्रवरान्; M प्रहितान् (for पातयन्). — ^c) K3 सोक्रीडदेको; K5 Dn2 D1. 2. 10 T2–4 G1 M1 अक्री°; G2 आक्रीडतैको (for °देको). — ^d) K4 D1. 4 S तोयदैर्

व्यपोथयत संग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ५१
शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ५२
तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः ।
वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं समभ्ययात् ॥ ५३
ततस्तौ तु सुसंरब्धौ प्रध्माप्य सलिलोद्भवौ ।
समाहूय तदान्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ५४
शल्यस्तु शरवर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत् ।
मद्रराजं च कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५५
व्यदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिभिराहवे ।
उद्भिन्नरुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५६
पुष्पिताविव रेजाते वने शल्मलिकिंशुकौ ।
दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयोर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५७
दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयम् ।
हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुंधराम् ॥ ५८
शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्याद्दुर्योधनाय गाम् ।

C. 9. 855
B. 9. 16. 60
K. 9. 15. 59

(for °दान्).

51 For the sequence in Dn D5. 6, cf. v. l. 48; for that in D2, cf. v. l. 49. Ś1 K1. 2 lacuna for 51^{ab}. — ^{a}) K4 Dn2 D10 साश्वरोहांश्च (K4 °हान्स; Dn2 °हांस्तु); Dn1 D5. 6. 9 साश्वारोहांस्तु (for °श्च). — ^{b}) Dn1. n3 D5. 6 पत्तीं(D5. 6 °त्तिं)श्चापि; T1. 3 G1. 3 M2. 4 पत्तीश्चै(T1 °नैं-; T3 °नें)क-; T2 पत्तिनैक-; M1 पत्तयश्च (for पत्तींश्चैव). Dn3 D10. 11 सहस्रधा. — ^{c}) Dn D6 व्यपोथयत्तान्; M न्यपातयत (M1 °च्च) (for व्यपोथयत). D1 कौंतेयः (for संग्रामे). — ^{d}) B5 वज्रः (for रुद्रः).

52 For the sequence in Dn D5. 6, cf. v. l. 48; for that in D2, cf. v. l. 49. — ^{a}) K4 अन्यम् (for शून्यम्). Dn3 साश्वरोहांश्च तुरगान् (= 51^{a}). — ^{c}) D1 S (except T1) अभ्यधावत (for °द्रवत). K2 मद्रेण (for मद्रेशं). — ^{d}) Dn D1. 2. 4–6 T G1. 3 तिष्ठ (for शल्य).

53 ^{b}) Dn D6 [ऽ]भीरु- (for भीम-). K4 -दर्शनः; D1 -विक्रमः (for -कर्मणः). — ^{c}) B1. 4. 5 वित्रेषुस्. — ^{d}) Ś1 K1. 2 च (for तु). D4 एकः (for एनं). T2. 4 G3 समभ्यधात्.

54 ^{a}) K4 Dn1 D2. 5. 6 T1. 2 तु तौ सु-; K5 B2 D3. 10. 11 T3. 4 G M तौ भृश-; D4 तावति- (for तौ तु सु-). K5 D3. 10. 11 -संक्रुद्धौ; D1 °पन्नौ (for °रब्धौ). — ^{b}) K2 प्रामाप्य (sic); K5 B4 Dn2 D1. 6. 9–11 T1 प्रध्माय (Dn2 D9 °य्य); D3 °धाप्य; T2. 4 पद्मास्य-; T3 प्रदाप्य (for °ध्माप्य). T4 -जलजोद्भवौ (for सलिलो°). — K5 om. 54^{cd}. — ^{c}) K4 तावाहूय; Dn1. n2 समाहूतौ; D8 °हूत; D5 °ह्वयत् (for °हूय). Ś1 K1. 2 ततौ; D1 T2 तथा (for तदा). — ^{d}) Ś1 K1–3 भक्षयंतौ (for भर्त्स°). M1. 3. 4 परस्परं (for समीयतुः).

55 ^{b}) S अपीडयत् (for अवाकिरत्). K5 D3. 10. 11 पीडयामास पांडवं. — K2 B1 D2. 6 om. (hapl.) 55^{cd}. — ^{c}) K3. 5 B3–5 D (D2. 6 om.; D7 missing) M2–4 तु (for च). — ^{d}) T3. 4 G M2–4 शरैरेव (T3 °नं) समाकिरत्.

56 D1 om. 56^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1–3. 5 B4 D2–4. 10 अदृश्येतां; K4 विदृ°; T3. 4 G3 व्य(G3 *)दृश्येते; G1 संदृश्येते (for व्यदृश्येतां). Ś1 K1–4 महाराज; T2. 3 तथा राजन् (for तदा रा°). — ^{b}) D3 corrupt. K5 D10. 11 आचितौ; S (except T1. 2) °हतौ (for °हवे). — ^{c}) T4 G उद्गमद्- (for उद्भिन्न-). B2 Dn D6 -हृदयौ (for -रुधिरौ). B1. 2 T4 G वीरौ; Dn D5 चोभौ (for शूरौ). T3 उद्गमद्रुधिरापीडौ.

57 ^{a}) K3 रेजातौ; Dn D2. 4–6 राजेतां; D1 राजेंद्र; T1. 2 राजंतौ; M राजेते (for रेजाते). — ^{b}) K3 B Dn D1. 2. 4–6. 8. 9 T1. 3 G1 शाल्मलि-; K4 शाल्मीकि- (for शल्मलि-). Dn2. n3 -किंशुकैः (for °शुकौ). — For 57^{ab}, K5 D3. 10. 11 subst.:

87* पुष्पितौ शुशुभाते तौ वसन्ते किंशुकौ यथा ।

[D10. 11 वै (for तौ).]

— ^{d}) B1. 4. 5 Dn D2. 5. 6. 8. 9 T4 G2 ने(D2. 6. 9 न)-दतुर्; D4 संसक्तौ; M प्रयुद्धौ (for प्राणयोर्). K4 प्राणघाते सुदुर्मदौ; K5 वने शाल्मलिदुर्मदौ; B3 D1. 3. 10. 11 T1. 2 प्राणद्यूतेन (D1 T1. 2 °पु) दुर्मदौ (D1 संगरे).

58 D1 om. 58^{ab}. — ^{a}) K4 D4 T3 G2 सर्वाणि भूतानि; T1. 2 M2–4 सैन्यानि सर्वाणि (by transp.). — ^{b}) K4 B3–5 नाध्य(K4 °त्य)पश्यंस्; Dn D5 नाप्य-दृश्यंस्; D2 G3 M2–4 न व्यवस्यंस्; D4 नाभ्यगच्छंस् (for नाध्यवस्यंस्). B1 M1 ततो (for तयोर्). K2 M3 जनं; Dn जयः; D10 जये; D11 नयं; T4 जयौ (for जयम्). — ^{c}) D1 मद्रपतिं; D3 मद्रेश्वरं; D9 मद्राधिपे; G1. 3 धर्मात्मजः; M3 धर्मसुतः (for मद्राधिपं). S

इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ॥ ५९

प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ॥ ६०

ततः शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे ।
धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकृन्तत ॥ ६१

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
अविध्यत्कार्मुकं चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ॥ ६२

अथास्य निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभिः ।
द्वाभ्यामथ शिताग्राभ्यामुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ६३

ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरद्ध्वजम् ।
ततः प्रभग्नं तत्सैन्यं दौर्योधनमरिंदम ॥ ६४

ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथाकृतम् ।
आरोप्य चैनं स्वरथं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६५

मुहूर्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे ।
स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ६६

विधिवत्कल्पितं शुभ्रं महाम्बुदनिनादिनम् ।
सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(except $T_{1.2}$) शल्यं (for पार्थौ). —^{d}) K_2 corrupt. K_4 Dn_2 [ऽ]थ; D_8 स्व- (for ऽद्य).

59 ^{a}) B_1 D_9 [ऽ]पि (for वा). D_4 पांडवान्. —^{b}) D_1 दाता; $D_{2.6}$ दत्त्वा (for दद्याद्). —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ए]वं; D_1 वि-; $T_{2.3}$ वा (for [इ]व). $M_{1.2}$ संशयो (for निश्चयो). K_5 द्वैधा; D_3 द्वैधो; S (except $T_{1.2}$) ह्या(G_1 [ऽ]भ्या)सीद् (for नाभूद्). —^{d}) M_{2-4} यौधानां. $Dn_{1.n2}$ $D_{5.6}$ तव (for तत्र). D_4 S (except $T_{1.2}$) मारिष (for भारत).

60 ^{b}) $B_{4.5}$ D_2 धीमतः (for युध्यतः).

61 ^{a}) K_2 शल्ये. —^{b}) K_5 $D_{3.6.10}$ [अ]थ; B (except B_2) Dn $D_{2.5.9.11}$ [अ]ग्र्यं; D_8 [उ]ग्रो (for [आ]शु). K_2 Dn_3 युधिष्ठिरः; D_6 °ष्ठिरं (for °ष्ठिरे). —^{c}) Dn $D_{2.5.6}$ स चोग्रेण; D_4 शरा°; T_2 सिता° (for शिता°). —^{d}) K_1 बलेन; D_4 घोरेण; M_3 om. (for बाणेन). K_5 D_3 बाणेनैव निराकृतं; B_2 °न निचकर्त ह.

62 $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_8 M_3 om. (hapl.) 62; K_1 om. 62^{a}–63^{b}. D_{11} reads 62 on marg. —^{a}) D_1 [ऽ]न्य- (for ऽन्यत्). —^{b}) D_6 शल्यः. —^{c}) B_1 D_4 आविध्यत्. B_2 $M_{3.4}$ तस्य (for चास्य). —^{d}) M_1 शितेन (for क्षुरेण). K_5 D_{2-4} $T_{1.3}$ क्षुरग्रेण न्यकृंतत (K_5 D_3 निराकृतं; T_1 निकृंतत).

63 K_1 om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). —^{a}) D_4 corrupt. Dn $D_{2.5.6}$ तथा (for अथ). K_2 आशूंश्च (for अश्वांश्च). —^{b}) D_4 corrupt. K_4 T_1 चतुरोन्नत-. —^{c}) $B_{4.5}$ ताभ्याम् (for द्वा°). B $D_{8.9.11}$ $T_{1.4}$ G_1 अति-; Dn $D_{2.5.6}$ च नि-; D_4 T_3 G_2 M_1 तु नि-; G_3 द्वाभ्यां; M_2 तस्य; $M_{3.4}$ तं तु (for अथ). —^{d}) D_4 corrupt. K_5 $D_{3.10.11}$ तत्-; $T_{1.2}$ वै; M_1 तौ (for च). $Ś_1$ K_1 प्रार्ष्टि-; K_2 प्राज्णि-; Dn_1 पार्थि-; T_3 $G_{2.3}$ M प्राष्ठि- (M_1 °ष्टि-) (for पार्ष्णि-).

64 ^{a}) $T_{1.2}$ ततो ह्या- (for °तोऽस्य). —^{b}) T_3 पीडितो (for पीतेन). K_5 पीडितेन शितेन च. —^{d}) D_4 corrupt. $K_{4.5}$ Dn $D_{1-3.5.10}$ T_2 $G_{2.3}$ M_{2-4} अपहरद्. D_3 हृदि (for ध्वजम्). —^{e}) D_4 तु (for प्र-). —^{f}) $Dn_{2.n3}$ $D_{4.5}$ दुर्योधनम्; T $G_{1.3}$ M_{2-4} धार्तराष्ट्रम् (T_3 °ष्ट्राद्) (for दौर्योधनम्). Dn $D_{3.4}$ $T_{1.2}$ अरिंदमः; D_6 G_3 °दमं. G_2 धार्तराष्ट्रस्य मारिष.

65 ^{b}) B (except B_4) Dn $D_{2.5.6.8.9}$ अभ्यवर्तत् (for °धावत्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_4 तथा कृपः; D_{10} तथाकृता; T_2 तदा कृतं; T_4 तथागतं; G_3 °कृतिं (for °कृतम्). —^{c}) D_3 नैव (for चैनं). K_5 B_2 $D_{1.3.4}$ स्वरथे; Dn D_6 राजानं; $D_{10.11}$ स रथे; T_3 स्वरथात् (for °रथं). B (except B_2) $D_{8.9}$ आरोप्य स्वरथं चैनं.

66 ^{a}) $T_{3.4}$ G M_1 तान्हत्वा (for तौ गत्वा). —^{b}) T_3 G_2 वर्धमाने (for नर्द°). —^{c}) $D_{2.6.10}$ स्मित्वा (D_6 °ता); $G_{1.3}$ हित्वा (for स्थित्वा). D_6 चातो (for ततो). D_4 निवर्तत ततः शल्यो; T_3 G_2 ततः स मद्राधिपतिर्; T_4 ततो मद्राधिपस्तूर्णम्. —^{d}) $Ś_1$ K_1 D_4 अन्य-; D_8 T_2 M_1 अन्यत् (for अन्यं). K_5 आविशत् (for आस्थितः).

67 K_4 om. 67. —^{a}) $B_{1.3.5}$ $D_{8.9}$ दिव्यं; D_6

१६

संजय उवाच ।
अथान्यद्धनुरादाय बलवद्वेगवत्तरम् ।
युधिष्ठिरं मद्रपतिर्विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ १
ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ २
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ३
तांस्तानन्यान्महेष्वासान्साश्वान्सरथकुञ्जरान् ।
कुञ्जरान्कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः ।
रथांश्च रथिभिः सार्धं जघान रथिनां वरः ॥ ४
बाहूंश्चिच्छेद च तथा सायुधान्केतनानि च ।
चकार च महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ५
तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम् ।
परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ६

C. 9. 870
B. 9. 17. 7
K. 9. 15. 75

छत्रं ; G1. 3 भूयो (for शुभ्रं). — ^{b}) K5 महानाद- (for °म्बुद-). K5 B (except B2) D2. 8 T2 M1 -निनादितं ; D6 °नादितौ ; G1 °नर्दिनं (for °नादिनम्). — ^{c}) T1. 2 न्यस्त- (for सज्ज-). Ś1 K1 संज *** करणं (K1 °काराणां) ; G1. 3 सज्जं रथोपकरणैर्. — ^{d}) S रोम- (for लोम-). — After 67, T1. 2 ins. :

88* सुकूबरं सुचक्राक्षं विधेयाश्वं सुसारथिम् ।

[T2 सकूबरं सचक्राक्षं (for the prior half).]

Colophon om. in T3 M : D7 missing. — *Adhy. name :* Bom. ed. युधिष्ठिरयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B5 16 ; Dn D4. 10 S (T3 M om.) 15 (as in text). — *Śloka no. :* K5 65 ; Dn1 67 ; Dn2. n3 64.

16

1 D7 missing up to 80^{c} (cf. v. 1. 9. 1. 1). D1 S (except T1. 2) om. the ref. — ^{a}) M1 धनुश्चान्यदुपादाय. — ^{b}) K5 B4 D3. 10. 11 बलवान् (for °वद्). D1 स्वनवत्तरं (for वेग°). — ^{d}) K5 D1. 3. 10. 11 भित्त्वा (for विद्ध्वा). K4 Dn3 D1. 2. 5. 6. 10. 11 [उ]न्नदन् (for [अ]नदत्).

2 ^{a}) K1–3 च ; D9 स्म (for स). — ^{c}) Ś1 K1 अदीनात्मा (for अमेयात्मा). — ^{d}) Dn2. n3 D2 क्षत्रियः ; D5. 6. 10. 11 M2. 3 क्षत्रियं (for क्षत्रियान्). Dn2 D6. 10 T4 क्षत्रियर्षभ ; Dn3 °र्षभं ; D2 G3 °र्षभान्.

3 Dn1. n2 om. 3 ; Dn3 reads it on marg. — ^{b}) K4 B Dn3 D1. 4–6. 8. 9 T4 M2. 4 तथा ; G1. 3 M3 तदा (for शरैः).

4 ^{a}) K4 तांश्चान्यान् (submetric) ; Dn ततश्चान्यान् ; D1 तान्सर्वांश्च ; D10 तांश्च तांश्च ; T3. 4 तांस्तांश्चैव ; M1 एतांश्चान्यान् ; M2–4 तांस्तांश्चान्यान् (for तांस्तानन्यान्). D4 अन्यांश्च परमेष्वासान्. — ^{b}) K5 om. सरथकुञ्जरान्. Dn D2. 6 सवाजि- ; D4 साश्वांश्च (for साश्वान्स-). D3 -कौरवान् ; D10. 11 -कूबरान् ; T4 -यूथपान् (for -कुञ्जरान्). — After 4^{b}, K4. 5 B1–3 D3. 8–11 T1. 2 ins. :

89* अर्दयामास विशिखैरुल्काभिरिव कुञ्जरान् ।

[K4. 5 B3 D3. 8 कुंजरं (for कुञ्जरान्). T1. 2 मद्रराजः प्रतापवान् (for the post. half).]

— D1 om. 4^{cd}. — ^{d}) D6. 9 अथ (for अश्व-). T1. 2 -धाविनः (for -यायिनः). D4 अश्वानश्वाभिरोहितान्. — ^{e}) D1 पत्तींश्च ; D3 रथाश्च- (for रथांश्च). K5 D2. 10. 11 रथिनः (for रथिभिः).

5 D1 om. 5^{ab}. — ^{a}) K5 D3. 10. 11 तरसा ; B1 D9 समरे ; Dn D2. 6 T3 च तदा ; T4 बहुधा ; G2 शतधा (for च तथा). K2 बाहूंश्चिच्छेदयंस्तथा (sic) ; T1. 2 बाहूंश्च चि(T2 वि)च्छेद तदा (T1 °था). — ^{b}) T1. 2 सायुधान्केवलांस्तथा. — ^{c}) B1 D3. 9 वै महीं ; Dn D3 च (D3 वै) महा- ; M1. 2 महतीं (for च महीं). M यौधैस्. — ^{d}) D2 वेदीं तीर्णां (by transp.) ; T3 कीर्णां वेदीं.

6 Ś1 K1–3 om. 6^{ab}. — ^{a}) T2 तदा (for तथा). D4 एवं सोमकसैन्यानि. — ^{b}) K4. 5 निघ्नन् (for घ्नन्तं). D4 मृत्युर् ; M1 क्रुद्धम् (for मृत्युम्). — ^{d}) Ś1 K1–3 -सैनिकाः ; M1 -सृंजयाः (for -सोमकाः). After 6, T3. 4 G M ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* M2–4 शल्यमोहनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : T3 M 13].

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
समागतं भीमबलेन राज्ञा
पर्यापुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ॥ ७
ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्रं
मद्रेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।
आवार्य चैनं समरे नृवीरा
जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ८
संरक्षितो भीमसेनेन राजा
माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन ।
मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैः
स्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ ९
ततो रणे तावकानां रथौघाः
समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्तम् ।
पर्यावव्रुः प्रवराः सर्वशश्च
दुर्योधनस्यानुमते समन्तात् ॥ १०
ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् ।
तं चापि पार्थो नवभिः पृषत्कै-
र्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ ११

7 Before 7, T_{4} G M ins. संजयः. — ^{a}) K_{2} D_{6} corrupt. $Ś_{1}$ भीमसेनं (for °सेनश्). $D_{1.5}$ शनेश्च; D_{4} मितेश्च; T_{2} om. (for शिनेश्च). D_{1} पौत्रो (for नप्ता). — ^{b}) D_{3} om. पुत्रौ. D_{8} पौरुष- (for पुरुष-). — ^{c}) D_{9} समागमं; $T_{1.2}$ °पतन्; M_{1} °गता (for °गतं). M_{3} -सेनेन (for -बलेन). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) from राज्ञा up to भीमसेनेन (in 9^{a}). $T_{1.2}$ राजन्; M_{1} राज्ञः (for राज्ञा). — ^{d}) $K_{3.5}$ B Dn $D_{2.3.5.6.8.9.11}$ T_{2} पर्यासम्; K_{4} पर्येषुम् (for पर्यापुर्). $K_{3.5}$ B (except B_{2}) $D_{1.5.9}$ अथाह्वयंत; Dn $D_{2.3.6.8}$ °यंतं; G_{3} इवाह्वयंतः (for अथा°).

8 $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K_{4} $B_{2.3}$ च; $D_{1.4}$ स्म; T_{4} स (for तु). $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.4-6.8.9}$ $M_{2.3}$ नरेंद्र; B_{2} D_{1} नृपेंद्रं (D_{1} °द्र); B_{5} om; D_{3} महेंद्र; G_{2} नरेंद्रा (for नरेन्द्रं). — ^{b}) K_{5} Dn_{2}. n_{3} D_{3} महेश्वरं; D_{10} नरे° (for मद्रे°). D_{8} मद्रेश्वरं प्राप्य युधिष्ठिरं (submetric). — ^{c}) $D_{1.8}$ अवार्य. D_{5} वैरं; D_{8} सैन्यं (for चैनं). D_{1} सकला (for समरे). K_{3} B Dn $D_{2.5.6}$ $_{8.9}$ T_{4} नृवीरं; K_{5} नृवीरौ; D_{1} नरेंद्रा; G_{3} नृवीर्यं (for नृवीरा). — ^{d}) D_{9} जग्मुः (for जघ्नुः). Dn परैः; D_{4} M शितैः (for शरैः). D_{9} उग्रवेगौ; $D_{10.11}$ °वेगाः (for °वेगैः).

9 $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ om. up to भीमसेनेन (cf. v. l. 7). K_{3} D_{4} om. (hapl.) 9^{abc}. — ^{a}) Dn M_{1} सुरक्षितो; D_{1} स विक्षतो; $D_{2.5}$ G_{2} स रक्षितो (for संर°). K_{5} B $D_{8.9}$ -बलेन; Dn -सुतेन (for -सेनेन). $K_{4.5}$ $D_{1.3.5}$ राज्ञा (for राजा). — ^{b}) T_{3} -पुत्राभ्याम् (for -सुता°). K_{5} D_{3} अपि (for अथ). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ यादवेन; D_{1} सात्यकेन (for माधवेन). — ^{c}) M_{1} माद्राधिपं. Dn $D_{2.5.6}$ पंचभिर्; D_{3} च त्रिभिर् (for पत्रिभिर्). B_{5} उग्रबाणैः (for °वेगैः). — ^{d}) M_{3} तानंतरे (for स्तनां°). T_{2} जवेन (for निजघ्ने).

10 ^{a}) K_{4} बलौघाः; Dn D_{5} सहस्राः; D_{1} T_{3} रथौघः; D_{8} रथाद्याः; T_{4} रथौघान्; G_{3} रथासन् (for रथौघाः). M_{1} ततो रथौघा युधि तावकानां. — ^{b}) Dn D_{5} संवीक्ष्य (for समीक्ष्य). D_{3} मद्राधिपतिः. $Ś_{1}$ K_{1} शरासं; D_{4} परांस्तान् (for शरार्तम्). — ^{c}) K_{5} $D_{4.8}$ corrupt. $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ प्रवरान् (for °राः). K_{4} D_{1} सर्वराज्ञां; B_{4} सर्वशो (submetric); $D_{10.11}$ ते सुसज्जा; $T_{1.2}$ G_{2} M_{2-4} सर्वयो(M_{2-4} °यौ)धा (for °शश्च). Dn $D_{2.5.6}$ परि(D_{2} पर्या)वव्रु(D_{6} °चक्रु)स्तं पुरुषप्रवीरा; D_{3} पर्यधावंस्तु प्रचराः सर्वशो; $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ परिवव्रुस्ते (T_{3} पत्युः प्रवव्रुः; T_{4} पर्युः प्रवर्यः [sic]) प्रवराः समंताद्; M_{1} तं पर्यवृण्वन्प्रचरा नृसिंहा. — ^{d}) K_{3} अनुमतं; Dn_{1} T_{4} G_{2} °मतेः; D_{3} °गते; D_{4} °मतः (for °मते). K_{5} $D_{3.10.11}$ पुरस्तात्; $T_{1.3}$ G_{3} समेताः (for समन्तात्).

11 ^{a}) K_{4} तथाद्रुतं; Dn ततोद्रुतं; D_{5} तदद्रुतं; T_{2} ततो वृतं; T_{3} ततो भृशं; T_{4} ततोग्रजं (for ततो द्रुतं). D_{4} ततोद्भूतं मद्रकाणामधीपो. — ^{b}) K_{3} अभ्यविध्यतां; D_{1} $M_{2.3}$ अप्यविध्यत्; D_{2} अभ्यवर्षत्; T G प्रत्यविध्य(T_{3} °ध्या)त् (for अभ्य°). — After 11^{b}, M_{2-4} read 19^{cd}. — ^{c}) D_{4} पंचाभि (sic) (for तं चापि). — After 11^{c}, M_{1} reads 19^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. K_{5} D_{3} om. 11^{d}–12^{a}. — ^{d}) T_{1} $G_{1.3}$ विव्याथ. D_{4} बाणैस् (for राजंस्). Dn_{1}. n_{3} $D_{1.5}$ तुमले; $D_{4.6}$ तुमु(D_{4} °म)लैर्; G_{3} समरे (for तुमुले). K_{2} महात्मनः; D_{8} °त्मन्.

आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः
 शरैस्तदा संयति तैलधौतैः ।
अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ १२
ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ
 परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ ।
शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ
 महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ १३
तयोर्धनुर्ज्यातलनिस्वनो महा-
 न्महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिस्वनः ।
परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः
 प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ १४
तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ
 महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव ।
विषाणिनौ नागवराविवोभौ
 ततक्षतुः संयुगजातदर्पौ ॥ १५
ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
 युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
 शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १६
ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
 सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।

C. 9. 881
B. 9. 17. 18
K. 9. 16. 11

12 K_5 D_3 om. 12^a (cf. v. l. 11). — ^{a}) Dn D_5 -पूरायत- (for -पूर्णा°). $K_{2.4}$ -संप्रमुक्तैः; Dn $D_{2.5.6}$ -चापमुक्तैः; D_8 -संप्रयुतैः; S (except $T_{1.2}$) -विप्रमुक्तैः. — ^{b}) B_{3-5} Dn $D_{5.6.8.9}$ $T_{3.4}$ G तथा; M_2 सदा (for तदा). K_5 D_3 $T_{1.2}$ संप्रति (for संयति). T_3 G_2 $M_{2.4}$ संप्रधौ(G_2 °दा)तैः; T_4 M_1 सुप्र°; $G_{1.3}$ विप्र°; M_3 सुप्रयौधैः (for तैलधौतैः). — T_4 om. 12^{cd}. D_4 repeats 12^{cd} after 14^b. — ^{c}) D_9 आच्छादयतो; G_2 आमर्दयतां (for आच्छाद°). K_5 महाबलौ (for °रथौ). D_4 (second time) अन्योन्यमाच्छाद्य ववर्षतुः शरैर्. — ^{d}) G_2 चैव (for चापि).

13 Dn_3 om. 13. D_1 om. 13–14. — ^{a}) K_4 च; Dn_1 om. (for तु). K_5 पूर्णं; D_4 पूर्वं (for तूर्णं). K_5 सरथौ (for समरे). — ^{b}) K_1 परस्परस्यातुरम्; Dn_1. n_2 $D_{2.5.6}$ °स्परं चांतरं (for °स्परस्यान्तरम्). $K_{3.4}$ Dn_1. n_2 $D_{2.3.9.10}$ ईक्ष्यमाणौ; D_5 T_2 वीक्ष्य° (for ईक्ष°). — ^{c}) T_1 $G_{1.3}$ विव्यथतुर्. Dn_1. n_2 $D_{4.6}$ $M_{2.4}$ नरोत्तमौ; $T_{3.4}$ G $M_{1.3}$ महारथौ (for नृपोत्तमौ). — ^{d}) K_5 महारणे; T_4 °हवे; G_2 °रथौ (for °बलौ). Dn_1. n_2 अप्यधृष्यौ; D_9 T_2 अप्रधृष्टौ (for °धृष्यौ).

14 D_1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) B_1 $T_{1.3}$ $G_{1.2}$ M ततो; T_2 नाना- (for तयोर्). D_2 T_2 -तळ-. Some MSS. -निःस्वनो. — ^{b}) Ś$_1$ K B_4 D (except Dn_2; D_1 om.; D_7 missing) $T_{1.4}$ $G_{1.2}$ -तुल्यनिःस्वनः (G_2 °नौ); G_3 -निस्वनो महान्; M_1 -निस्वनोपमः (for -तुल्यनिस्वनः). — After 14^b, D_4 repeats 12^{cd}. D_4 om. 14^{cd}. — ^{c}) $T_{1.2}$ -शतैर् (for -गणैर्). — ^{d}) B_2 प्रहर्षतोर्; D_{10} प्रक°; T_4 अम°; G_1 वित्र° (for प्रव°). D_3 मद्रपपांडुवज्रयोः; $T_{1.2}$ °पांडवाग्र(T_1 °र्यं)योः; T_4 G M °कुरुप्रवीरयोः (for °पपाण्डुवीरयोः).

15 ^{a}) T_3 om. from तौ up to मद्राधिपतिं (in 17^c). K_4 $G_{1.3}$ रेजतुर् (for चेर°). $T_{1.2}$ -वर- (for -शिशु-). — ^{b}) T_4 G M_{2-4} महाहवे(M_3 °ये)षु (for °वनेषु). M_2 [आ]हव- (for [आ]मिष-). Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_5 -गृध्रिणाव् (K_4 D_5 °नाव्); K_3 -गृद्धिणाव्; K_5 -ग्रद्धिनाव्; Dn_3 D_4 -गृ(D_4 -ग)र्धिनाव्; D_1 -कांक्षिणाव्; T_4 -ग्रंथकाद्; G_3 -गंधिनाव् (for -गृद्धिनाव्). — ^{c}) K_5 D_3 नागबलाव् (for °वराव्). B_3 [उ]दितौ; D_4 [उ]त्तमौ; $T_{1.2.4}$ G [उ]ल्बणौ (for [उ]भौ). Dn $D_{2.5.6}$ महावने मत्तगजाविवोभौ (D_2 °विवाबभौ). — ^{d}) D_6 महावने (for ततक्षतुः). Ś$_1$ K_{1-3} संयुगे; K_5 D_3 संप्रति; $D_{10.11}$ संयति (for संयुग-).

16 T_3 om. 16 (cf. v. l. 15). T_4 om. 16^a–17^c. — ^{a}) D_6 तत्र (for ततस्). Dn $D_{2.5.6}$ $T_{1.2}$ च (for तु). D_3 मद्राधिपतिं; D_9 °पतेर् (for °पतिर्). D_3 om. महात्मा. — ^{b}) B_1 reads from युधिष्ठिरं up to सुसंप्र (in 17^b) on marg. D_8 M_1 भीमबलः. Dn प्रगृह्य; D_4 महाबल; M_1 प्रहस्य (for प्रसह्य). — ^{c}) T_1 विव्याथ. $T_{1.2}$ वेगं (for वीरं). D_4 विव्याध चैनं हृदयेनुवेगात्; G M विव्याध (G_1 °थ) गाढं हृदि संशि(G_2 °हि)तेन.

17 T_3 om. up to मद्राधिपतिं (cf. v. l. 15). T_4 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). D_3 om. 17^a–18^b. B_1 reads up to सुसंप्र on marg. — ^{a}) Dn D_6 $M_{3.4}$ तथा (for ततो). B_2 [ऽ]द्य-; Dn D_6 [ए]व; D_{10} G_3

जघान मद्राधिपतिं महात्मा
मुदं च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥ १७
ततो मुहूर्तादिव पार्थिवेन्द्रो
लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
शतेन पार्थं त्वरितो जघान
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १८
त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
शल्यस्य क्रुद्धो नवभिः पृषत्कैः ।
भित्त्वा ह्युरस्तपनीयं च वर्म
जघान षड्भिस्त्वपरैः पृषत्कैः ॥ १९
ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो
धनुर्विकृष्य व्यसृजत्पृषत्कान् ।
द्वाभ्यां क्षुराभ्यां च तथैव राज्ञ-
श्चिच्छेद चापं कुरुपुंगवस्य ॥ २०
नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
राजा धनुर्घोरतरं महात्मा ।
शल्यं तु विद्ध्वा निशितैः समन्ता-
द्यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ २१

[ऽ]पि; T2 हि; G1.2 M2.4 [अ]भि-; M3 वि- (for ऽति-). K2.4.5 Dn D2.5 [ऽ]पि; M2 स (for ऽथ). K2 [ऽ]थ; K5 B3-5 D9 तदा; B1 तु; D8 तथा (for ऽपि). — ^{b}) Dn D2.5 भृशं (for मुसं-). B3 -प्रमुकेन (for -प्रयु°). — For 17^{ab}, D4 subst.:

90* ततः स विद्धो विधिधर्मसूनुना
महाबलेनेन्द्रपराक्रमेण ।

— ^{c}) D4 मुमोच (for जघान). D4.9 T2 G3 M1 मद्राधिपतिर्; D8 °धिपं (submetric) (for °धिपतिं). K3 om. (hapl.) from महात्मा up to मद्राधिपतिः (in 20^{a}). — ^{d}) K2 Dn3 मुदे; K4 G2.3 मोहं; D4 मूर्छां (for मुदं). D4 तु (for च). D1.4 S (except T1) वृषभः (D4 °भं).

18 K3 om. 18; D3 om. 18^{ab} (for both, cf. v. l. 17). — ^{a}) Dn D2.5.6 निर्विचेष्टो; T1 G3 M पार्थिवेंद्र (G3 °द्रं) (for °वेन्द्रो). — ^{b}) B4.5 Dn3 D4 लब्ध्वा च (Dn3 D4 तु) (for लब्ध्वा). D4 T G M2-4 रोष- (for क्रोध-). K2 -संदीप्त-; D4 T4 G3 M3 -संसक्त- (for -संरक्त-). M1 लब्ध्वा स संज्ञां पुरुषप्रवीरः. — ^{c}) B2 D4 T1.2.4 G M2-4 शरेण; Dn शितेन; D3 स तेन (for शतेन). K2 पार्थैः; D3 T1.2 G1 पार्थस्; M3 पार्थास् (sic) (for पार्थं). Ś1 K1 त्वरितं (for °तो). T3 शरेण पार्थः स जघान गाढं. — ^{d}) D6 om. from मप्रभावः up to परैः (in 19^{d}).

19 K3 om. 19 (cf. v. l. 17). D6 om. up to परैः (cf. v. l. 18). — ^{a}) G2 द्रुतं (for त्वरंस्). Dn1 reads धर्मसुतो twice. — ^{b}) K5 D3.10.11 M2.4 शल्यस्य कोपान्; D1 T1.2 °स्य रुष्टो; D4 रोषात्तु शल्यं; M1 तं मद्रराजं (for शल्यस्य क्रुद्धो). — After 19^{b}, B1 reads 20^{c} for the first time, repeating it in its proper place. Ś1 K1.2 B4 D6.11 T2 om. (hapl.) 19^{cd}; M1 reads it for the first time after 11^{c} while M2-4 read the same after 11^{b}. — ^{c}) D3 corrupt. T3 ह्युरस्तत् (for ह्युरस्). B2.3.5 Dn1.n2 D5.8 M2.4 तापनीयं; M1 (first time) हेममयं (for तपनीयं). K4 D4 भित्त्वा पुरस्तात्त (D4 ह्युरस्तस्त)पनीयवर्मा. — ^{d}) M1 (first time) जयाय (for जघान). B2 समरे; B3.5 D5.8.9 त्वरितः; Dn त्वरितं (for त्वपरैः). M1 (first time).3.4 उदग्रैः (for पृषत्कैः).

20 K3 om. up to मद्राधिपतिः (cf. v. l. 17). D6 repeats 20^{a} after 20^{b}. — ^{a}) Ś1 K1.2 [ऽ]पि; D6 (both times) स (for तु). D10.11 प्रकृष्टं (for प्रहृष्टो). — ^{b}) Ś1 K1.2 विक्षिप्य; T1.2 प्रगृह्य; T4 G1.3 विकृष्यन्; G2 व्यकृष्यद् (for विकृष्य). K4 प्रहिणोत्; K5 D3 [अ]भ्यसृजत्; B3.5 प्रसृजन्; D5 G1.3 विसृजन्; D8.9 प्रसृजत् (for व्यसृ°). Ś1 K1 पृषत्कान्. —B1 reads 20^{c} for the first time after 19^{b}. — ^{c}) D6 om. from द्वाभ्यां up to राजा (in 21^{b}). K5 Dn D1.3.10.11 T1-3 G M शराभ्यां (for क्षुराभ्यां). D4 G M प्रवरस्य; T3 वृषभस्य (for च तथैव). Dn D2.5 G1.3 M2-4 राजंश् (for राज्ञश्). T4 द्वाभ्यां शराभ्यां च शरं धनुश्च. — ^{d}) Ś1 K1.2 मौर्वीं; T4 G1.3 राजन् (for चापं). D4 -सत्तमस्य (for -पुंगवस्य).

21 D6 om. up to राजा (cf. v. l. 20). — ^{a}) K4 धनुस्; T3 समं; G2 नृपस् (for नवं). Ś1 K1.2 [ऽ]न्यं (for [ऽ]न्यत्). T3 G2 प्रवरं; T4 स हि सं- (for समरे). — ^{b}) T G1.3 रेजे; M2-4 राजन् (for राजा). K2 महात्मनः; D3 °त्मना (for महात्मा). — T4 om. (hapl.) 21^{c}-24^{c}. — ^{c}) D3.10 शल्यस् (for शल्यं). K5 D1.3.10 त्व(D1 न्य)विध्यन् (for तु विद्ध्वा). D11

ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै-
भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी तयो-
र्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ २२
ततोऽपरेण ज्वलितार्कतेजसा
क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ ।
कृपश्च तस्यैव जघान सूतं
षड्भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ २३
मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् ।
वाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा
योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २४
तथा कृते राजनि भीमसेनो
मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा ।
छित्त्वा धनुर्वेगवता शरेण
द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २५
अथापरेणास्य जहार यन्तुः
कायाच्छिरः संनहनीयमध्यात् ।

C. 9. ८६० B. 9. 17. 27 K. 9. 16. 22

शिताग्रैर् (for समन्ताद्). K3.4 B Dn D2.5.6.8.9 T1.2 शल्यं हि (K3 T1.2 तु; K4 Dn3 च) विव्याध (T1 °थ) शरैः (K4 °तैः) समंताद्; D4 कृत्वा शल्यं सकलं बाणजालैर्; T3 G M शल्यं तथा (G2 °दा) शकलीकृत्य बाणैर्. — d) D2 सुरेंद्रो (for महेन्द्रो). Ś1 K1 पृषत्कैः; Dn D5 सिताग्रैः; D4 शराग्रैः; D11 समंतात् (for शिताग्रैः).

22 T4 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) B1.2 D2.11 G2 शल्ये (for शल्यो). Ś1 K1 पृषत्कैर्. — b) T3 [ऽ]थ (for च). — G1.3 om. (hapl.) 22c–24a. — c) B5 रौद्रे; T3 G2 रोषाद्; M1 रौग्मे (for रौक्मे). D1 T2 पर-; D4.5 तु सु-; T1 वर-; T3 इव; G2 M भुवि (for पटु-). K5 -धर्मणी; M3.4 -चर्मणी (for -वर्मणी). Ś1 निकृत्य रौक्मं च**वर्म*तयोर्; K1 °त्य रौक्मे च तयोस्तु वर्मणी; K2 °त्य रौक्मं च धनुश्च वर्मणो; K3 °त्य रुक्मं च तयोः सुवर्मयोर्; Dn D2.6 °त्य रु(D2 रौ)क्मैस्तु शरैरुरस्तयोर्. — T3 om. 22d–24a. — d) D4 भुजे; D6 ततो; T1.2 च तौ; M1 भुजान् (for भुजौ).

23 T4 om. 23 (cf. v. l. 21). T3 G1.3 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) Dn2.n3 D5 परेण (for ऽपरेण). K4 B Dn D2.4–6.8.9 M1 ज्वलनार्क-; K5 T1.2 ज्वलनोग्र-; D1.10.11 ज्वलिताग्नि-; D3 G2 ज्वलितो(D3 °ता)ग्र- (for °तार्क-). Ś1 K1–3 -वर्चसा (for -तेजसा). — b) G2 क्षणेन (for क्षुरेण). Dn D2.5.6 ध्वजम् (for धनुर्). K4 रुक्मवच; K5 D3 उन्ममंथ; D4 उच्चकर्षति (sic); T2 उद्बर्हत; M2 आममाथ (for उन्म°). — c) D4 क्षणेन (for कृपश्च). M3.4 तत्र (for तस्य). K4 संपश्यतोस्यैव जघान षड्भिः. — d) K4 सूतं (for षड्भिः). M3 om. (hapl.) from सोऽभिमुखं up to शरै (in 24b). D6.10.11 T2 M1 सोभिमुखः (for °मुखं).

24 T4 om. 24abc (cf. v. l. 21). T3 G1.3 om. 24a (cf. v. l. 22). M3 om. up to शरै (cf. v. l. 23). — b) K4 क्षुरैश् (for शरैश्). K2 सूतं; D4 चाशु (for वाहान्). — c) Ś1 (*sup. lin.*; orig. as in text) K1.2 ह्यकरोन्; K4 [अ]प्यकरोन्; T1 न्यकरोन् (for व्यक°). — d) M2–4 यौध- (for योध-). G2 तस्य (submetric) (for धर्मसुतस्य). — After 24, T G ins.:

91* यदद्भुतं कर्म न शक्यमन्यैः
सुदुःसहं तत्कृतवन्तमेकम् ।
शल्यं नरेन्द्रः स विषण्णभावा-
द्विचिन्तयामास मृदङ्गकेतुः ।
किमेतदिन्द्रावरजस्य वाक्यं [5]
मोघं भवत्यद्य विधेर्बलेन ।
जहीति शल्यं ह्यवदत्तदाजौ
न लोकनाथस्य वचोऽन्यथा स्यात् ।

[(L. 1) T1.2 तद् (for यद्). — (L. 2) T3 -कृतवान्यदेकः (for °वन्तमेकम्). — (L. 3) T3 शल्यो नरेंद्रस. — (L. 4) T1–3 मृगेंद्र- (for मृदङ्ग-). — (L. 6) T1 मोघो; T4 G1.3 मोघी- (for मोघं).]

25 b) B2 D1.4.10 [अ]थ; T2 [अ]पि (for [आ]शु). — c) T4 G1.2 M4 भित्वा; M1 हित्वा (for छित्त्वा). D4 मद्रपतेः (for वेगवता). — d) Ś1 K1.2 D1.4.8.11 नरेंद्र; D3.9 नरेंद्रः.

26 a) K3.5 B (except B1) Dn D1–3.5.6.10.11 T G तथा; M2–4 ततो (for अथ). Dn [अ]प-; T3.4 G [अ]पि (for [अ]स्य). B4 om.; D4 सारथेः; T3.4 G1.3 केतुं (for यन्तुः). — b) T3 शितं (for शिरः). K3–5 Dn D5.6 संहननीय-; D3 हरणीय- (submetric); D9

जघान चाश्वांश्चतुरः स शीघ्रं
तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २६
तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा-
मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां
माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ॥ २७
तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं
भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा
मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारम् ॥ २८
प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा
प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ २९
तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी
शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ३०
अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त-
द्भीमो महात्मा दशभिः पृषत्कैः ।

संनहताप- (sic); G2 सन्महनीय-; G3 संनुतनीय- (sic); Cv संनहनीय- (as in text). K2.3 -मध्यं (for -मध्यात्). D1 कायाच्छिरः पश्यतां भूपतीनां. — c) D8 वाहांश्; G2 सोश्वांश् (for चाश्वांश्). K3 B Dn D2.4.6.8–10 T1 M1 सु-; D1 T4 G1.3 च; T2 G2 [s]स्य; T3 M2–4 तु (for स). K4 B Dn D2.5.6.8.9 T1 शीघ्रांस्; D1 वर्म (for शीघ्रं). — d) B Dn D5.6.8.9 T4 G2 M2–4 तदा; G1.3 ततो (for तथा). Ś1 K1–3 तथा भृशं भीमसेनप्रनु(K3 °नः प्रणु)न्नः; T1.2 तथा ध्वजं वै कुपितो वृकोदरः.

27 D1 om. 27a–28b. — a) D4 शूरो; T3 G2 तथा; T4 G1.3 तदा; M1 दृष्ट्वा (for तम्). K4 [अ]ग्रणीं. M1 -धुरंधराणाम् (for -धनुर्ध°). — b) D8 स्वकं; D10 एकश् (for एकं). K1 प्रवीरं (for चरन्तं). T3.4 G1.2 M1.3.4 -वेलं (for -वेगम्). — c) D4 G1.3 M3 शरेण (for शतेन). K4.5 D3.10.11 T1.2 G1.2 M1.2.4 [अ]वकिरत् (T2 °रन्); D4 T3 M3 [अ]विकिरन् (D4 °रत्); G3 [अ]पि किरत् (for व्यकिरत्). T4 भीमः शरं विकिरंतं शराणां. — d) D3 T1.2 -सुतः (for -पुत्रः).

28 D1 om. 28ab (cf. v. l. 27). — a) D3 om.; T1 तं (for तैः). B1.4 शायकैर्. Ś1 K1.2 ईक्ष्य (for वीक्ष्य). — b) D4 शरेण (for शरैर्). Dn1.n2 D6 तस्य (for अस्य). D5 चर्म (for वर्म). — For 28b, G3 subst.:

92* भीमः शरैर्निशितैस्तिग्मतेजैः
शिलीमुखैरस्य चकर्त वर्म ।

— c) D8 corrupt. K4 D8 निकृंत- (for निकृत्त-). Dn1.n2 D2.5.6 ततोतिविद्धश्च हताश्वसूतो. — d) B4 T1 सहस्रभारं; Dn3 D4 T2.3 G2 °धारं; D9 स सुप्रतारं (for सहस्र°).

29 K3 reads 29ab twice. — a) T1 विगृह्य (for प्र°). K3 (first time) चक्रं च; T2 खड्गेन (for खड्गं च). B1 च रथं; T3 त्वरितं (for च रथान्). Ś1 K1.2.3 (second time) रथात्स तस्माद्दवतीर्य भूमौ. — b) K4 D1 प्रसह्य; D2 T1 प्रगृह्य (for प्रस्कन्द्य). K2 -पुत्रम् (for -सुतम्). T1.2 अन्वधावत् (for अभ्य°). — Ś1 K1–3 D1.3 om. (hapl.) 29cd; S (except T1.2) reads the same after 30. — c) D3 corrupt. B5 M1 हित्वा; M2.4 भित्त्वा (for छित्त्वा). Dn D2.4 रथैषां; T2 तथैषां; T4 [अ]थ शेषां; G2 [अ]थ सैषां; G3 च चैषां (for रथेषां). D4 राजन् (for सोऽथ). — d) D4 [s]भ्यगच्छत् (for °धावत्).

30 G1 om. 30ab. — a) K4.5 B2 D4.5 M2–4 [अ]थ (for [अ]पि). Ś1 K1.2 अथोपतत्नं; D4 T3.4 G2.3 M2–4 अभिद्रवंतं (for अथोत्पतन्तं). M1 तं चाभिधावंतमनुप्रविद्धं. — Dn D6 om. (hapl.) 30b. — b) D3 तथैव; D4 तथा हि (for यथैव). M1 क्रुद्धं तथैवांतकतुल्यमाजौ. — c) K1 D8 द्रौपदी(D8 °दे)यः. — Dn om. 30d. — d) D1 शनेश्च; D2.5.6 शैनेय- (for शिनेश्च). M1.2.4 सहिताः (for सहसा). Ś1 K1–3 प्रतीयुः; B4 (marg.; orig. as in text).5 D4.5 परेयुः; D2.3 परीप्सुः; D10 परायुः (for परीयुः). — After 30, S (except T1.2) read 29cd.

31 a) D4 तत्रापि; T3 तथास्य; G2 यथास्य (for अथास्य). Dn2.n3 T3 वर्म; M3 मर्म (for चर्म). T3 [अ]प्रतिमो. Ś1 K1 D4 निकृ(D4 °कृं)त्य; K3 Dn1.n2

खड्गं च भल्लैर्निचकर्त मुष्टौ
नदन्प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ३१
तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टा-
स्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः ।
नादं च चक्रुर्भृशमुत्स्मयन्तः
शङ्खांश्च दध्मुः शशिसंनिकाशान् ॥ ३२
तेनाथ शब्देन विभीषणेन
तवाभितप्तं बलमप्रहृष्टम् ।
स्वेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं
विसंज्ञकल्पं च तथा विषण्णम् ॥ ३३
स मद्रराजः सहसावकीर्णो
भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुख्यैः ।
युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन
सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ३४
स धर्मराजो निहताश्वसूतं
क्रोधेन दीप्तज्वलनप्रकाशम् ।
दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिं स तूर्णं
समभ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३५
गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य
दध्रे मतिं शल्यविनाशनाय ।
स धर्मराजो निहताश्वसूते
रथे तिष्ठञ्शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् ॥ ३६

C. 9. 900
B. 9. 17. 37
K. 9. 16. 32

निकृंतद्; K4 D5 निकृंतत; K5 D8 न्यकृंत (for न्यकृन्तद्). B2 अथास्य चर्मोत्तममभ्यकर्षद्. — b) K3 D3. 10. 11 नवभिः (for दशभिः). Ś1 K1 पृषक्कैः. D4 वीरस्य भीमो दशभिः पृषत्कैः. — c) B Dn D1. 2. 5. 6. 8. 9 S (except M1) भल्लेन चकर्त (T1. 2 निकृत्य) (for भल्लैर्निचकर्त). D4 मुष्टे; D11 भीमो (for मुष्टौ). — d) Ś1 K1 B1 ननंद (B1 °दंत) हृष्टस्; K2 ननंद चक्रुस् (sic) (for नदन्प्रहृष्टस्).

32 a) Dn राजंस् (for हृष्टास्). — b) D4 तथोग्राः; T1 नृवीराः; T2 तथौघाः (for रथौघाः). — c) T1. 2 G2 नादान् (for नादं). K5 B Dn D2. 5. 6. 8. 9 S (except M1) प्र- (for च). D5 उत्स्मयंतं; T3 उत्सहंतः (for उत्स्मयन्तः). — d) D2 G3 शंखान् (submetric) (for शङ्खांश्च). M1 -संप्रकाशान् (for -संनि°).

33 a) M1 तेनाह (for तेनाथ). D2 तु; D4 T3 G M सु- (for वि-). — b) K3 B1. 3 Dn D2. 5. 6. 9–11 T4 G2 तथा; B2 दृष्ट्वा (for तव). B1. 3–5 D8 [अ]भि- (B1. 5 °ति)गुप्तं; B2 [अ]तितप्तं; D4 T1 [अ]पि तप्तं; G1 [अ]हितस्तं (sic) (for [अ]भितप्तं). D8. 9 अप्रकृष्टं; D10. 11 S °धृष्यं (for °हृष्टम्). — c) K4. 5 क्लेदाभिभूतं; B2 तदाभि°; Dn कांदिक्च भूतं; D1–3. 5. 6. 10 कां(D3 किं)-दिग्भूतं; T3 स्वेदार्द्रभूतं (for स्वेदाभि°). D2. 10 रुधिरेणोक्षितांगं. — d) D1. 3. 10. 11 तदा (for तथा). B2 विसंज्ञं; Dn D3 विवर्णं; D2 G1 निषण्णं; T4 विषादं (for विषण्णम्).

34 a) Ś1 K1. 3 धर्मराजः; K2 मद्रराजा (for °राजः). Ś1 [अ]वकीर्णं; K3. 4 विकीर्णं; B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6. 11 T1. 3. 4 G1 M1. 2. 4 विकीर्णो. — b) Ś1 K1. 2 भीमायुधैः; K4 °दिभिः; B5 D6. 8 T2 M3 °ग्रजैः (for °ग्रगैः). D4 पांडवैर् (for पाण्डव-). M2 -यौध-. T4 -मुख्यं. G2 भीमाग्रगाः पांडवेयाथ मुख्याः. — c) D4 T G M2–4 युधिष्ठिरं चा(D4 T1–3 °रस्या-; G2 °रश्चा)भिमुखो जवेन; M1 ततोभ्यधावद्युधि धर्मराजं. — d) Dn D6 -हंता (for -हेतोः). T2 M1 प्रयाति; G2 प्ररुष्टः (for प्रयातः).

35 K4 D1 om. (hapl.) 35a–36b. — a) K5 B D (D1 om.; D7 missing) T4 G2. 3 M1. 2. 4 -सूतः. — b) K1. 2. 5 Dn1 D3. 10. 11 M4 दीप्तो; D4 दीर्घो (for दीप्त-). K5 B D (D1 om.; D7 missing) T1. 2. 4 G1. 3 M1. 2. 4 -प्रकाशः. — c) Ś1 K1–3 B2 D10. 11 T2 च; T3 om. (for तु). K2 B2 D3. 10. 11 G3 स्म (for स). B1 D9 हंतुं (for तूर्णं). M1 दृष्ट्वा तु मद्राधिपमापतंतं. — d) G2 M4 तमभ्यधावत् (for सम°). B2 त्वरितं; T3. 4 तमरिर्; G2 तरसा; M1. 3. 4 त्वरितो (for तमरिं). M4 जवेन (for बलेन).

36 K4 D1 om. 36ab (cf. v. l. 35). — a) Dn1 चरितं (sic); D3. 4 T3. 4 G M त्वरितो; T1. 2 तु ततो (for त्वरितं). T4 [ऽ]नुचिंत्य (for वि°). — c) Ś1 K1–3 निहतेथ; K4 विहताश्व-; B1. 4. 5 Dn D6. 8 [ऽ]भि(B5 °ति)ह° (for निह°). B1. 4. 5 Dn D2. 3. 6. 9–11 T1. 2. 4 G -सूतो (for -सूते). — d) B (except B1) D8 [ऽ]धितिष्ठन्; Dn D5. 6 व्यतिष्ठत् (D5 °ष्ठन्); D2 [ऽ]भ्यतिष्ठन्; D9 वितिष्ठन् (for तिष्ठन्). K2. 3 इव; T3. 4 G M2–4 अथ (for एव). D2 [अ]भ्यकृन्तत्; D6 [अ]भिकांक्षयन्; T3. 4 G1. 2 M1 [अ]न्वकर्षत्; G3

तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म
महात्मनो भागमथावशिष्टम् ।
स्मृत्वा मनः शल्यवधे यतात्मा
यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३७
स धर्मराजो मणिहेमदण्डां
जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य
मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३८
निरीक्षितो वै नरदेव राज्ञा
पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण ।
अभून्न यद्भस्मसान्मद्रराज-
स्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ३९
ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां
मणिप्रवालोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम् ।
चिक्षेप वेगात्सुभृशं महात्मा
मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ४०
दीप्तामथैनां महता बलेन
सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम् ।
प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता
यथा युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ४१

[आ]चकर्ष ; M2 [अ]वकांक्षन् ; M3. 4 [अ]न्वकांक्षत् (M3 °क्षन्) (for [अ]भिकाङ्क्षन्). D1 रथे तिष्ठन्सर्वयोधैकवीरः.

37 D1 om. 37^{ab}. — ^a) B4. 5 Dn D5. 6. 8 तत्र ; T3. 4 तस्य (for तच्च). G2 रौद्रं च (for शल्यस्य). K4 T1. 2 G2 M निशाम्य ; Dn D2. 5 निरीक्ष्य (for निशम्य). T4 कामं (for कर्म). — ^b) Ś1 K1 D6 महामना ; D2 °त्मनोद् ; D4 T1–3 G1 M1. 3. 4 तमात्मनो (for महा°). D2 भोगम् (for भागम्). K4 D3 [अ]विशिष्टं ; T G1. 3 [अ]व(T2 °वि)शेषं (for °शिष्टम्). — ^c) Dn D2. 5. 6. 10 S (except M1) कृत्वा ; D3 om. (for स्मृत्वा). D3 om. ; T4 G3 वधः ; M1 मतिं (for मनः). Dn1 शल्यवधं ; S (except M1) शत्रुवधे (for शल्य°). K2 Dn D2. 3. 10. 11 T G M2–4 महात्मा ; K3 यथात्मा ; B2 M1 धृतात्मा (for यतात्मा). D4 स्मृत्वा मनः शल्यविनाशनाय. — ^d) M इंद्रावरजेन.

38 ^a) D1 वर- ; D4 [ऽ]शनि- (for मणि-). K4 -कुंडलो (for -दण्डां). — T3 om. (hapl.) 38^b–40^a. — ^b) K4. 5 परम- ; D1 om ; S (T3 om.) ज्वलन- (for कनक-). — ^c) Ś1 K1. 2 नेत्रं (for नेत्रे). Ś1 K1. 2 च दीप्तं ; D11 सुदीप्ते ; M1 ततस्ते (for च दीप्ते). K3 प्रवृत्य ; B2 विकृत्य (for विवृत्य). — ^d) K4 मद्राधिपः ; Dn1 °धिपे (for °धिपं). D4. 5 M2 क्रोधमना ; M1 दग्धुकामो (for क्रुद्धमना). K3. 4 निरीक्षत् ; K5 D8 निरैक्षत ; Dn T2 G3 निरीक्षन् ; D2. 5 T4 G2 M निरीक्ष्य (for निरैक्षत्).

39 T3 om. 39 (cf. v. l. 38). The portion of the text from 39 up to the end of this adhy. is lost in B2 on missing folios. D6 reads 39 twice. — ^a) Ś1 K1 वै नरदेवेन ; K4. 5 D3. 10. 11 [ऽ]सौ नरदेव ; T4 G M धर्मसुतेन (for वै नरदेव). Dn राजा (for राज्ञा). — ^b) M3 भूतात्मना (for पूता°). K4. 5 M1 निर्गत- ; D1 वर्जित- ; D4 निर्वृत- ; D5 निर्हित- ; T4 निहत- (for निर्हृत-). — ^c) K2 Dn1 D10. 11 आसीन्न ; K4. 5 नाभूच्च (for अभून्न). B (B2 missing) Dn D2. 6 (both times). 9 T1. 2 भस्म स (for भस्मसान्). Ś1 K1 धर्मराजस् (for मद्र°). — ^d) K2 तदा (for तद्). D2–4 अद्भूतं. B1 प्रतिभातीह (for °भाति).

40 B2 missing (cf. v. l. 39). T3 om. 40^a (cf. v. l. 38). — ^a) Ś1 K1. 2 D3. 9 रुचिराग्र-. B3 -दंष्ट्रां (for -दण्डां). — ^b) Ś1 K1–3 -प्रकाशोज्ज्वलितां ; B4. 5 -प्रवालां ज्व° ; D1. 3. 10. 11 -प्रवेकोज्ज्व° ; T1. 3 G M2. 4 -प्रबद्धां ज्व° ; T2 M3 -प्रबंधां ज्व° ; T4 -प्रदीप्तां ज्व° ; M1 -प्रवाळज्व° (for -प्रवालोज्ज्व°). K4. 5 B (B2 missing) D8. 9 S (except T1. 2) सुदीप्तां ; D1. 4 सुतीक्ष्णां (for प्रदीप्ताम्). — ^c) T2 स (for सु-). D4 महामना (for महात्मा). — ^d) D4 मद्राधिपानां (for °पाय). Dn प्रवहन् (for प्रवरः).

41 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^a) K4. 5 क्षिप्ताम् (for दीप्ताम्). Ś1 K1. 3 [ए]तां ; T4 [ए]षां (for [ए]नां). D3. 10. 11 प्रहि(D10 °ह)तां (for महता). M3 जवेन (for बलेन). — ^b) T2. 4 G3 M सविष्फुलिंगां. — ^c) K4 D2. 4–6. 9 T2. 4 G3 प्रेक्षंत (for प्रै°). T3. 4 G M2–4 समंताद् (for समेता). — ^d) K4. 5 B (B2 missing) D (D7 missing) दिवो (D8 °व्ये) (for यथा). T2 युगांता ; T3 नमंतीं ; T4 नभोंते (for युगान्ते). B1 महतीव चोल्कां.

42 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^a) Dn D4

तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां
　यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।
सब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां
　ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ४२
गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनै-
　रभ्यार्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् ।
संवर्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं
　कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४३
ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां
　त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्षाम् ।
भूम्यन्तरिक्षादिजलाशयानि
　प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४४
घण्टापताकामणिवज्रभाजं
　वैडूर्यचित्रां तपनीयदण्डाम् ।
त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्तां
　ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ४५
बलप्रयत्नादधिरूढवेगां
　मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्रयित्वा ।
ससर्ज मार्गेण च तां परेण
　वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४६

C. 9. 910
B. 9. 17. 47
K. 9. 16. 16

कालरात्रिम्; D2 T2.3 G2.3 M काळरात्रीम् (T3 °त्रिम्). B1 Dn2 D9 om. (hapl.) from पाशहस्तां up to धात्रीमिव (in 42b). T4 वंश- (for पाश-). — b) Ś1 K3 चोर्ध्व-रूपां; D1 संपर्वतीं (for चोग्ररूपाम्). — D1 om. 42c–43d. — c) Ś1 K1.2 तां (for स-). Dn D5.6 महौजाः; D2 महौजसां (for अमोघां). — d) B5 D8.9 G1 यंतो (sic); Dn D2.5 यत्नाद्; T4 दीप्तां (for यत्तो).

43 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 43 (cf. v. l. 42). — a) K2 -अर्घ्यासन-; K4 B3 D4.9 -अग्रासन-; D8 -अग्राशन-; G1.3 -अग्र्यभूश-; M -अग्र्याशन- (for -अग्र्यासन-). D9 -यान- (for -पान-). D4 T2 M2–4 -भक्षैर्; T1.3.4 G1.3 M1 -भक्ष्यैर् (for -भोजनैर्). Dn D2.5.6 सु(D2.5 स)गंधधूपांबरभूषणैस्ताम्; G2 गंधैश्च वस्त्राशनपानभक्ष्यैर्. — b) D4 पांडुसुतेन; T3 G1.3 तां प्र(T3 सुप्र)सूतैः प्र- (for पाण्डुसुतैः प्र-). — c) K3 B4 D6.10.11 सांवर्तकाग्नि-; D3 संवर्तां कामां; G3 स्वशक्तिकाग्नि- (for संवर्त°). D4 om. तिमां. — d) D4 om.; D11 G3 अथर्वांगिरसाम्; T3 °गिरसोर्; G2 तथैवांगिरसीम् (for अथर्वाङ्गि°). D4 om. इव. Dn D2.6 [उ]ल्कां; D4 om.; D5 [उ]ज्ज्वलां (for [उ]ग्राम्).

44 B2 missing (cf. v. l. 39). — a) D4 corrupt. Dn प्रवि- (for प्रति-). — b) Dn1 दंष्ट्री; Dn2.n3 दंष्ट्रीं; D2 दृष्ट्वा; D4 हंत्रि (for त्वष्ट्रा). D2.3 अथ (for असु-). Ś1 K1–3 -रक्षां; B5 -भक्षी; Dn D1.5.6.10.11 -भक्ष्यां; D3 -भंत्तया (for -भक्षाम्). — c) D3 corrupt. K2.3 भूम्यंतरिक्षाणि; K4 B (B2 missing) Dn D2.5.6.8.9 °रि(B1.3.5 °री)क्षं तु; D1 T3.4 G2 M °रिक्षयु-; T2 °रिक्षाद्रि- (for °रिक्षादि-). T G2 M -जलाश्रयाणि. D4 भूम्यंतरिक्षे सजलाश्रयाणि; G1.3 भूम्यंतरिक्षं जलसंश्रयाणि. — d) D2.4.10.11 प्रगृह्य (for प्रसह्य). M3 भीतानि (for भूतानि). K3 निहंति; T1–3 नियंतुम्; M1 [अ]पि हंतुम् (for निहन्तुम्).

45 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 45abc. — a) Dn D5.6 ध्वजा- (for घण्टा-). D10.11 T1.4 G M2 -पताकां (for -पताका-). Dn D2.5.6 -रत्न-; T1 -चित्र-; T2 -चक्र- (for -वज्र-). K4.5 D9 T1.2 -भाजां; Dn D2.4–6 -शोभां; D3 -जालां; D10 M2 -नालां; D11 -मालां; T3.4 G2 -भूषां; G1.3 -भूषितां; M1 -भासं; M3.4 -भासां (for -भाजं). — b) B (B2 missing) D5.10 M2 वैदूर्य- (for वैडूर्य-). Ś1 K1–3 मणिहेम- (for तपनीय-). — c) K2 om. (hapl.) from न्नियमेन up to बलप्रयत्ना (in 46a). Ś1 K1.3 नियतेन; G3 निधनेन (for नियमेन). T1 गुप्तां; T2 क्षिप्तां (for क्लृप्तां). — d) D5 जिह्म- (for ब्रह्म-). B1 Dn D6 अघोषां; D2.5 सुघोषां (for अमोघाम्).

46 B2 missing (cf. v. l. 39). K2 om. बलप्रयत्ना (cf. v. l. 45). D1 om. 46a. — a) Dn D2 चलत्-; G2 बलैः (for बल-). M4 -प्रयत्नाम् (for -प्रयत्नाद्). K4.5 अधिगूढ-; Dn इव गाढ-; D2 अविमूढ-; D5.6 अविगाढ-; T1–3 G M अनि(G3 °व)रोध-; T4 अतिरूढ- (for अधि°). — b) Ś1 K1–3 तु; D2 T1 om. (for च). K3 घोरम्; Dn D5.6 सारैर्; D2 शरैर् (for घोरैर्). B (B2 missing) Dn D1–3.5.6.8–11 T1.2 अभि(D3 °धि-; D5 °ति)मंत्र्य यत्नात्; T3.4 G M अपि पूर(M1 °भिपूज-; M2.4 °पि पूज)यित्वा (for अभिमन्त्र°). — D1 om. 46cd. — c) K5 वेगेन (for मार्गेण). Ś1 K1–3 तथा परेण; T1.3.4 M2–4 च (T3.4 हि) तत्परेण; T2 न चांबरेण; G1.3 गतां खगानां (for

हतोऽस्यसावित्यभिगर्जमानो
रुद्रोऽन्तकायान्तकरं यथेषुम् ।
प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं
क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ॥ ४७
तां सर्वशक्त्या प्रहितां स शक्तिं
युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्यः
सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ४८

सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्र-
मुरो विशालं च तथैव वर्म ।
विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता
यशो विशालं नृपतेर्दहन्ती ॥ ४९
नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन
प्रस्यन्दता च व्रणसंभवेन ।
संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभू-
त्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ५०

च तां परेण).

47 B_{2} missing (cf. v. l. 39). —[a]) $T_{1.2}$ हतो हि; G_{3} अथोसि; M_{1} हंतास्मि (for हतोऽसि). $K_{4.5}$ B (B_{2} missing) $D_{1.3.8-11}$ पाप (for असाव्). M अथ (for अभि-). $Dn_{1.n3}$ -गर्जमानौ; D_{3} -गर्जमाणे (for °मानो). — D_{1} om. 47[bc]. —[b]) K_{3-5} B (B_{2} missing) Dn_{3} $D_{3.4.8-11}$ G_{2} रुद्रोंधकाय (for रुद्रोऽन्तकाय). D_{5} अंतकरीं (for °करं). $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ D_{4} महेषुं; D_{5} यथेष्टिं (for यथेषुम्). $Dn_{1.n2}$ D_{2} रुद्रांतकायांतकरं यथेष्टं (D_{2} °षुं). —[c]) B_{5} प्रसाह्य (for °र्य). Dn D_{5} बाहून्; D_{2} राजा; $M_{1.2}$ बाहू (for बाहुं). $Ś_{1}$ K_{1} lacuna for सुदृढं सु. K_{3} रुचिरं; B_{4} सुदृशं; D_{6} सुदृढः; $M_{1.2}$ सुदृढौ (for सुदृढं). B_{3-5} D_{3} सुपाणिः; M_{1} सुबाहुः; M_{2} सुपाणी. K_{2} प्रसार्य बाहुं सुविशालनेत्रः; D_{4} °हुं मणिरत्नचित्रं. —[d]) D_{1} रोषेण; M_{1} कोपेन (for क्रोधेन). Dn $D_{2.5.6}$ दीप्यन् (for नृत्यन्). $Dn_{1.n2}$ D_{4} T_{3} G M वृत्रहंता; Dn_{3} $D_{5.6}$ वज्रहंता; T_{1} दर्पहंता; T_{2} दर्पहेतोः; T_{4} हर्तृहंता (for धर्मराजः). — After 47, T G ins.:

93* स्फुरत्प्रभामण्डलमंशुजालै-
धर्मात्मजो मद्रविनाशकाले ।
पुरत्रयप्रोद्धरणे पुरस्ता-
न्माहेश्वरं रूपमभूत्तदानीम् ।
आवर्तनाकुञ्चितबाहुदण्डः [5]
संध्याविहारी तनुवृत्तमध्यः ।
विशालवक्षा भगवान्हरो यथा
सुदुर्निरीक्ष्योऽभवदर्जुनाग्रजः ।

[L. 1] T_{3} G_{2} -मंडलिनो; $G_{1.3}$ -मंडलैर् (for -मण्डलम्). $T_{1.2}$ आशु (for अंशु-). — (L. 3) $T_{1.4}$ -प्रोत्सरणे (for °द्धरणे). $T_{3.4}$ पुरा तु (for पुरस्तान्). — (L. 5) G_{2} आवर्जिताकुंचित-. — (L. 6) T_{4} संध्याभिहारी (for °विहारी). T_{2} -मध्यमः (for -मध्यः).]

48 B_{2} missing (cf. v. l. 39). —[a]) K_{2} Dn प्रति तां (for प्रहितां). $K_{4.5}$ $B_{3.4}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{2.5.6}$ स्व-; $B_{1.5}$ Dn_{3} $D_{1.3.4.8-11}$ $T_{2.3}$ सु-; G_{3} वि- (for स). —[b]) $Ś_{1}$ K_{1} lacuna for प्रतिवार्य. K_{2} [अ]प्रतिवीर्येण; K_{3} [अ]तिबलेन; K_{4} प्रतिवीर्य-; Dn $D_{2.4}$ [अ]प्रति-वीर्य- (for °वार्य-). —[c]) D_{3} corrupt. K_{2-4} Dn $D_{1.2.5}$ $T_{2.3}$ G_{2} M [अ]भिननंद; D_{10} °ननर्त (for °ननर्द). —[d]) K_{4} सम्यग्घुतश्; $B_{1.3}$ °ग्घृताम्; Dn $D_{2.5.6.11}$ °क्च्युताम्; D_{1} समागताम्; G_{1} सम्यक्स्नुताम् (for °ग्घुताम्). $K_{4.5}$ चाग्निर्; B_{3-5} T_{3} अग्निम् (for अग्निर्). D_{4} सम्यग्घुताग्निरिव घोरधारां.

49 B_{2} missing (cf. v. l. 39). —[a]) K_{4} वर्माशु; K_{5} शल्यस्य; D_{4} चर्माति-; D_{9} कर्माणि; T_{3} मर्माभि-; T_{4} G M वर्माभि- (for मर्माणि). —[b]) D_{1} om. तथैव. D_{8} तथैव च (by transp.). $Ś_{1}$ K_{3} चर्म; $K_{4.5}$ B (B_{2} missing) Dn $D_{1-3.5.6.8-11}$ भित्त्वा; D_{4} मर्माणि; $T_{3.4}$ M भीमा; G भीमां (for वर्म). —[c]) K_{2} D_{4} तां (for गां). $Ś_{1}$ K_{1} [अ]प्र(K_{1} °भि)सिक्तां; K_{2} [अ]व-सक्तां; $K_{4.5}$ [अ]प्रश(K_{4} °शि)क्तां; $Dn_{1.n3}$ $D_{5.6}$ [आ]शुकामा; Dn_{2} [अ]सुकामा; D_{1} [अ]प्रसक्तं; D_{8} [उ]ल्कभासा; D_{4} T_{4} [अ]ससक्तां; T_{3} [अ]प्यसक्ता; $G_{1.3}$ $M_{3.4}$ [अ]प्यसक्ता (G_{3} °क्तौ); G_{2} [अ]र्थशक्रो (sic); M_{1} ह्यसक्ता; M_{2} [अ]ति° (for [अ]प्र°). —[d]) K_{4} यथा (for यशो). $Ś_{1}$ K_{1} द(K_{1} म)हंतीं; K_{4} D_{8} दहंतं; B_{1} D_{9} वहंती; D_{4} च पीत्वा; T_{2-4} $G_{2.3}$ M हरंती (for दहन्ती).

50 B_{2} missing (cf. v. l. 39). D_{1} om. 50–51. —[a]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ नासाक्षिकर्णास्थि-; K_{3} °स्यकर्णास्य-; Dn $D_{2.3.5.6}$ M_{1} °स्यकर्णाक्षि-; G_{2} °क्षिकर्णेन; $M_{2.4}$ °क्षिकर्णाभि-; M_{3} °क्षिकर्णौ (sic) (for °क्षिकर्णास्य-). —[b]) G_{3} विष्यंदता; M_{1} प्रस्यंदिना (for प्रस्यन्दता). D_{4} -संल-भेन (for -संभवेन). —[c]) $D_{2.4}$ संसक्त- (for संसिक्त-).

प्रसार्य बाहू स रथाद्गतो गां
संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५१
बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्रराट् ।
ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ५२
स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः ।
प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुंगवः ॥ ५३
प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ।
चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ५४
धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
सम्यग्घुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे ॥ ५५
शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजम् ।
संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव व्यमुञ्चत ॥ ५६
ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्प्रभम् ।

C. 9. 921
B. 9. 17. 58
K. 9. 16. 55

K4 [ऽ]भवत् (for ऽभूत्). —^{d}) D4 corrupt.

51 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 51 (cf. v. l. 50). D5 om. 51^a–58^d. —^{a}) B1 प्रसह्य (for प्रसार्य). K3 Dn D2. 3. 6. 8. 10. 11 च (for स). B5 रथांगतो; Dn D2. 6 तथा गतो; D3 रणौ गतौ (sic); T2 रथोद्गतो; T3. 4 G2 M1. 2. 4 हतो गतो (for रथाद्गतो). K4. 5 प्रसार्य बाहू च तथा ततोगं; D9 G1. 3 °हू सहसा गतो गां; M3 °हू सहसोद्गतो गां. —^{b}) Ś1 G2 संभिन्न-; K2 D2. 3. 6. 9 T1 स च्छिन्न- (for संछिन्न-). Ś1 K2. 5 D3. 11 -मर्मा (for -वर्मा). —^{c}) Dn1 corrupt. Ś1 K1. 2 -बाहु-; T3. 4 G M -वीर्य- (for -वाह-). D4 विश्रस्तमौलिहृतहृन्महात्मा. —^{d}) M3 [आ]मिषस्य (for [अ]चलस्य). — After 51, S ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* T2–4 G M2–4 शल्यवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S 16].

52 B2 missing (cf. v. l. 39). D5 om. 52 (cf. v. l. 51). Before 52, T2–4 G ins. संजय उवाच. S transp. 52^{ab} and 52^{cd}. —^{a}) K1 [अ]भिमुखं; K2 °मुखे (for °मुखो). —^{b}) Ś1 K1. 2 धर्मपुत्रस्य; T2 °राजेन (for °राजस्य). G1. 3 मद्रराजस्य धर्मराट्. — For 52^{ab}, Dn subst.:

94* बाहू प्रसार्याभिमुखोऽतितूर्णं
स धर्मराजस्य समीपमद्र(?द्रि)राट् ।

— After 52^{ab}, T1. 2 read 56^{ab} and repeat 52^{cd}. —^{c}) T1 (second time) हतो (for ततो). D2 M2–4 निपातितो; D11 [ऽ]थ पतितो; T4 विनिहतो (for निपतितो). D6 T3 भूम्याम्; D10. 11 भूमिम्; G1. 3 सोभूद् (for भूमाव्). D4 अभितः पतितो भूमाव्. —^{d}) D9 [उ]स्थितः; T1 (second time) स्थितः (for [उ]च्छ्रितः). D1 वज्राहत इवाचलः.

53 B2 missing (cf. v. l. 39). D5 om. 53 (cf. v. l. 51). —^{a}) D4 तथा वै; T2 स तदा (for स तथा). M2 -वमांगो (for -सर्वाङ्गो). —^{b}) Dn [अ]परिक्ष(Dn3 °क्षि)तः; D2. 6 परिक्षितः; D3. 10 समुच्छ्रितः; D8 समं क्षितः (for समुक्षितः). —^{c}) D1 आलिंगित (for प्रत्युद्गत). Ś1 K1. 4. 5 प्रेम्ना; Dn प्रेक्ष्यो (for प्रेम्णा). —^{d}) K4. 5 Dn1 D4. 9 भूम्यां; T4 भूम्ना (for भूम्या).

54 B2 missing (cf. v. l. 39). D5 om. 54 (cf. v. l. 51). D1 om. 54^{ab}. —^{a}) D10 om. (hapl.) कान्तया. B4 सुप्तः; D9 कामी (for कान्तः). — D9 om. 54^{bc}. —^{c}) Ś1 K1. 2 भुक्तां (for भुक्त्वा). —^{d}) D6 नक्त-; T2 प्रिय- (for प्रियां). —^{f}) D8 शोभत; D10 चाभवत् (for सोऽभवत्). D3 स प्रसुप्त इवाभवत्.

55 B2 missing (cf. v. l. 39). D5 om. 55 (cf. v. l. 51). D1 om. 55–56. —^{a}) K4. 5 B5 D3 धर्मो; Dn1 D2. 4 धर्मी; D8 T2. 3 G2 धर्मे (for धर्म्ये). Owing to a fragmentary folio, the portion of the text in M1 from त्मना up to 9. 17. 11 is considerably damaged. Ś1 K1. 3 धर्मात्मना धर्मयुद्धे; K2 धर्मात्मा धर्मयुद्धे (submetric); Dn3 D10 धर्माधर्मात्मना युद्धे. —^{b}) K1 D2. 11 निहते (for निहतो). —^{c}) K4. 5 कृत; B1. 3. 5 घृत (for हुत). K4. 5 [आ]श्लिष्टः; D3 [आ]शिव (sic); D4 [अ]न्विष्टः; S [उ]त्सृष्टः (for स्विष्टः). —^{d}) K4. 5 T3 M2 प्रशांताग्निर्. Ś1 K1. 3 [अं]बरे (for [अ]ध्वरे).

56 B2 missing (cf. v. l. 39). D5 om. 56 (cf. v. l. 51); D1 om. 56 (cf. v. l. 55). T1. 2 read 56^{ab} after 52^{ab}. —^{a}) Ś1 K1. 2 निर्भिन्न- (for विभिन्न-). T1. 2 M2–4 -हृदयो. —^{b}) M2–4 -ध्वजः (for -ध्वजम्). Ś1 K1–3 अतियु(K3 इति यु)द्धायुधध्वजं; K4 विप्रयुद्धा°; B (B2 missing) D8. 9 T1. 2 विप्रमु(D9 T1 °यु)क्तायुधध्वजं (T1. 2 °जः); D3 विप्रविद्धमहद्ध्वजं. —^{c}) K4. 5 B (B2 missing) D8. 9 T3 G2 प्रशांतम्; T1. 2 तं शांतम् (for संशान्तम्). K4. 5 Dn1. n2 D2. 4. 6 T4 G2 M2 इव; D3 अधि (for

व्यधमद्द्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् ।
देहासून्निशितैर्भल्लै रिपूणां नाशयन्क्षणात् ॥ ५७
ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव ।
निमीलिताक्षाः क्षिण्वन्तो भृशमन्योन्यमर्दिताः ।
संन्यस्तकवचा देहैर्विपत्रायुधजीविताः ॥ ५८
ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
भ्रातुः सर्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ५९
विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् ।
हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्धदुर्मदः ॥ ६०
तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ।
कार्मुकं चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ६१
ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ६२
सकुण्डलं तद्ददृशे पतमानं शिरो रथात् ।

अपि). K_4 मद्रेशो ; D_4 om. (for मद्रेशं). —^{d}) $K_{4.5}$ D_4 $T_{3.4}$ G M नैव (G_3 °वं) लक्ष्मीर् (by transp.). K_3 विमुंचत ; B_4 $D_{3.4.10}$ $T_{3.4}$ G M_{2-4} विमुंचति ; T_2 प्रमुंचत (for व्यमुञ्चत).

57 B_2 missing (cf. v. l. 39). D_5 om. 57 (cf. v. l. 51). —^{b}) D_3 om. from मादाये up to देहासू (in 57^{e}). B (B_2 missing) $D_{8.9}$ [इं]द्र($D_{8.9}$ °दु)समप्रभं ; Dn $D_{2.6}$ °समप्रभः ; D_4 [इं]द्रायुधोपमं ; $T_{3.4}$ G M_{2-4} [इं]द्रायुधप्रभं ; M_1 [इं]द्रध्वजोपमं (for °धनुष्प्रभम्). — M_1 damaged for 57^{cd}. —^{c}) D_2 विधमद्. $K_{2.4}$ D_4 G_2 द्विषतां. T_4 संघे ; $G_{2.3}$ M_{2-4} संखे. —^{d}) $B_{1.3.4}$ $D_{8.9}$ गरुत्मान् (for खगराड्). Dn D_6 पन्नगानिव पक्षिराट्. — Ś$_1$ $K_{1.3}$ D_1 om. 57^{ef}. —^{e}) K_5 $T_{1.2}$ देहांस्तु ; B (B_2 missing) Dn $D_{2.6.8.9}$ देहांश्च ; D_4 देहान्सं- ; $D_{10.11}$ देहान्सु- ; T_3 देहांस्तान् ; G_3 ते सुतं (for देहासून्). Dn $D_{2.4.6}$ $T_{3.4}$ G M_1 बाणै (for भल्लै). —^{f}) $K_{4.5}$ $B_{1.3.4}$ Dn_1 n_3 $D_{6.9}$ T G नाशयत् (for °यन्). D_6 om. क्षणात्.

58 B_2 missing (cf. v. l. 39). D_5 om. 58^{abcd} (cf. v. l. 51). D_3 reads 58 after 74. —^{a}) D_4 G_2 M तथा ; T_4 $G_{1.3}$ तदा (for ततः). K_2 प्रागस्य (for पार्थस्य). —^{b}) T_2 श्चावृत्ताः. D_1 तदा (for तव). —^{cd}) K_4 ह्रिण्वंतो ; Dn_2 D_2 शृण्वंतो ; D_4 क्षुब्धाश्च ; $T_{1.2}$ कूजंति ; $T_{3.4}$ G_2 क्लिश्यंति ; G_1 क्षिण्वंति ; G_3 क्षीर्णंति (for क्षिण्वन्तो). K_4 D_8 शरम् (for भृशम्). D_8 शल्येन (for अन्योन्य-). K_4 D_3 -पीडिताः ; T G -कर्शिताः. K_5 निमीलिताक्षास्तु भृशं क्षिण्वंतोन्योन्यपीडिताः ; D_1 °क्षा नक्ष्यंतो मिथः संयातपीडिताः. — D_1 om. (hapl.) 58^{ef}. —^{e}) K_4 corrupt. D_4 -रुधिरा (for -कवचा). K_5 B (B_2 missing) Dn $D_{2.3.5.6.8-11}$ स्यंदं(K_5 $D_{10.11}$ क्षरं)तो रुधिरं देहैर् (D_3 °हे) ; $T_{1.2}$ संतप्ता बभ्रमुश्चैव ; $T_{3.4}$ G M_{2-4} संस(G_2 °सि)क्तरुधिरा देहैर् ; M_1 संसक्तरुधिरै**. —^{f}) M_1 damaged. K_3 विचित्रायुध- ; B_{3-5} Dn $D_{2.5.9}$ G_2 विशस्त्रा° ; D_6 $T_{1.2}$ विशस्ता° ; T_4 विवर्णा°. T_3 -जीवितान् ; M_{2-4} -जीवितैः. D_3 विपन्ना युधि विक्षिताः ; D_4 विपन्ना युद्धजीवितैः ; D_8 विशल्यायुधजीविताः.

59 B_2 missing (cf. v. l. 39). —^{b}) T_4 -राजात्मजो (for °नुजो). —^{c}) B_1 भ्रातुश्च (hypermetric) ; Dn $D_{2.5.6}$ भ्राता (for भ्रातुः). Dn $D_{2.4-6}$ $T_{3.4}$ G M_{2-4} सर्व- (for सर्वैर्). D_4 $T_{1.2}$ युक्तो (for तुल्यो). D_1 विचित्रकवचो नाम ; $D_{3.10.11}$ भ्रातुस्तुल्यो गुणैः सर्वैः. —^{d}) Dn_1 D_3 रथ- (sic) ; Dn_2. n_3 [ऽ]प्यथ ; D_8 रथे (for रथी).

60 B_2 missing (cf. v. l. 39). —^{a}) T_1 G_1 विव्याथ. Ś$_1$ $K_{1.3}$ $M_{3.4}$ नरश्रेष्ठ ; B (B_2 missing) D_9 नरव्याघ्रो ; D_1 शल्यतुल्यो ; D_4 T_3 $M_{1.2}$ नरश्रेष्ठं ; G_2 °श्रेष्ठान् (for °श्रेष्ठो). —^{b}) M_1 पत्रिभिर् (for नाराचैर्). D_4 दशभिस् (for बहु°). $K_{4.5}$ तथा ; T_2 स्मरन् (for त्वरन्). $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ नाराचेन त्वरन्निव. —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ एतस्य (for हतस्य). K_2 [अ]पचितं (for °चितिं). —^{d}) B_5 M_1 चिकीर्षन्.

61 B_2 missing (cf. v. l. 39). M_1 damaged for 61^{ab}. —^{a}) T_1 G_1 विव्याथ. D_4 शरैः ; T_2 शुभैः (for [आ]शुगैः). D_1 विव्याध तं शरैः षड्भिर्. —^{b}) G_3 धर्मराजं. T_3 स्मयन् (for त्वरन्). —^{c}) G_2 तस्य (for चास्य). Ś$_1$ $K_{1.2}$ विव्याध (for चिच्छेद). —^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ दृढकार्मुकः ; K_3 घोरकर्मणः (for ध्वजमेव च).

62 B_2 missing (cf. v. l. 39). —^{a}) $T_{3.4}$ G M_{2-4} वै (for ऽस्य). D_8 दीर्यमाणेन. —^{b}) $T_{3.4}$ G_1 सुदीप्तेन ; G_2 M_{2-4} °तीक्ष्णेन ; G_3 °दृप्तेन ; M_1 °शितेन (for °दृढेन). K_4 [अ]सितेन ; Dn_1 $D_{4.5}$ T_2 सितेन ; $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ M दृढेन (for शितेन). —^{d}) K_2 Dn $D_{1.4.5}$ T_4 G_2 M [अ]पहरत् ; D_3 [अ]भ्याहनत् (for [अ]पाहरत्). — For 62^{cd}, T_3 subst. :

95* शिरश्चिच्छेद बाणेन भल्लेन नतपर्वणा ।

63 B_2 missing (cf. v. l. 39). —^{a}) K_4 स (for

पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ६३
तस्यापकृष्टशीर्षं तच्छरीरं पतितं रथात् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभज्यत ॥ ६४
विचित्रकवचे तस्मिन्हते मद्रनृपानुजे ।
हाहाकारं विकुर्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ६५
शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः ।
वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तथा भृशम् ॥ ६६
तांस्तथा भज्यतस्त्रस्तान्कौरवान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता किरन्बाणैरभ्यवर्तत सात्यकिः ॥ ६७
तमायान्तं महेष्वासमप्रसह्यं दुरासदम् ।
हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ ६८
तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ६९
इषुभिर्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम् ।
अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ॥ ७०
चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतंगानिव शीघ्रगान् ॥ ७१
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।

C. 9. 937
B. 9. 17. 74
K. 9. 16. 70

तद्). — ^{b}) D8 यथा ; T1. 2 रणे ; T3. 4 G3 धरात् (sic) (for रथात्). — K4 Dn1. n2 D6 M3 om. (hapl.) 63^{c}–64^{b}; Dn3 reads the same on marg. M1 damaged for 63^{cd}. — ^{c}) D3. 10. 11 T4 अनु- (for इव). — ^{d}) D4 -वासिनः (for -वासिनम्). Ś1 K1. 2 पतन्स्व- (K2 °न्दु)र्गान्नरोत्तमः ; D1 पतेत्स्वर्गादिवामरः ; D3. 10. 11 T1. 2 पतन्स्व(T1. 2 पुनः स्व)र्गादिव च्युतः ; T3 G M2. 4 पततः स्वर्गवासिनः ; T4 पततामुपवासिनः.

64 B2 missing (cf. v. l. 39). K4 Dn1. n2 D6 M3 om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). D1 om. 64. Dn3 reads 64^{ab} on marg. — ^{a}) D4 [अ]पभृत- ; D8 °कृष्टं ; D10. 11 G2 °कृत्त- (for °कृष्ट-). K3 -शीर्षस्तु ; D4 G1. 3 M1 -मूर्धानं ; D10. 11 G2 -शीर्षं तु ; T3. 4 M2 -मूर्धं तत् ; M4 -मूर्धनस्तत् (for -शीर्षं तत्). Ś1 K1. 2 मद्रराजानुजस्यापि. — ^{b}) M1 देहं च (for शरीरं). Ś1 K1. 3 T1. 2 अपतद् ; Dn3 D2 पातितं (for पतितं). T3 G2 धरात् (sic) (for रथात्). K2 पतमानं शिरो रथात् (= 63^{b}). — ^{c}) D3 विसिक्तांगं ; D4. 9 च सिक्तांगं.

65 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) Ś1 K1. 2 तदा ह(K2 °स्मिन्ह)ते महावीरे. — ^{b}) Ś1 K1 तस्मिन् ; K2 तदा (for हते). Ś1 K B1. 3. 5 D6. 8. 9 मद्रनृपात्मजे ; D1 S मद्राधिपानुजे (for मद्रनृपा°). D4 पतिते मद्रकेश्वरे. — ^{c}) D3. 6. 10. 11 T1 प्रकुर्वाणाः ; T3. 4 G2. 3 प्रकुर्वतः ; M स्म कुर्वतः (for विकुर्वाणाः). — M1 damaged for 65^{d}–66^{a}. — ^{d}) D3 वै प्र- ; D9 संवि- ; D10. 11 [ऽ]भिप्र- ; M (M1 damaged) संप्र- (for विप्र-). Ś1 K1. 2 तव सैन्या विदुद्रुवुः ; G1. 3 पुनरेव प्रदुद्रुवुः.

66 B2 missing (cf. v. l. 39). M1 damaged for 66^{a}. — ^{b}) Ś1 K1–3 तावका भरतर्षभ. — ^{c}) D1 व्यद्रवन् (for वित्रेसुः). — ^{d}) Dn D2, 5, 6 राज्ञ(D2, 6 °ज्ञं)त्रस्तास् ; T1. 2 सर्वे ध्वस्तास् ; G1. 3 प्रविध्वस्तास् ; M3 रजोध्वस्तं (for °ध्वस्तास्). D3. 4. 10. 11 G2. 3 तदा ; M1 ततो (for तथा). Ś1 K1. 2 पलायनकृतोद्यमाः ; D1 मृगाः सिंहभयादिव ; T4 रजोध्वस्ताः प्रदुद्रुवुः.

67 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) D4 तत्र ; D8 तस्मात् (for त्रस्तान्). D3. 10. 11 S तांस्तथा (D11 T2. 3 G2 °दा) भज्यमानांस्तु. — For 67^{ab}, Ś1 K1, 2 subst. :

96* तत्सैन्यं तव पुत्रस्य विद्रुतं सर्वतो भयात् ।

— ^{c}) D1. 2 शनेर् (for शिनेर्). T3 [आ]किरद् (for किरन्). T3. 4 G1 M बाणान् (for बाणैर्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D2. 4 G2 अभ्यवर्षत ; K4 °धावत (for °वर्तत).

68 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) M1 damaged. B5 महेष्वासो. T3. 4 G M2–4 तमापतंतं शीघ्रेषुम् (M3 °घ्रास्त्रम्). — ^{b}) Ś1 K1–3 अप्रमेयं ; K4 B5 D11 दुष्प्रसह्यं ; D4 असह्यं सु- ; T1. 2 अप्रमत्तं ; T3. 4 G2 सात्यकिं तु (T4 सु-) ; G1. 3 M2–4 अप्रधृष्यं (for °सह्यं). — ^{c}) M3 राजा (for राजन्). — ^{d}) M2 अभ्यगृह्णाद्.

69 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K4 संमतौ (for समेतौ). — ^{b}) D10. 11 वार्ष्णेयौ वरवाजिनौ. — ^{c}) D1 कृतवर्मा सात्यकिश्च. — ^{d}) K3–5 B4 D1. 3. 4. 8. 10. 11 S (except T4) बलोत्कटौ.

70 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 70. — ^{a}) M1 damaged. Dn1. n3 D5. 8 विमलाभासौ (for °भासैश्). — ^{b}) D3 G1 corrupt. — ^{c}) K1 B5 Dn1 D2–4 आर्चिभिर् (for अर्चिर्भिर्). — ^{d}) D10. 11 -प्रभैः (for -प्रभौ).

71 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K4. 5 D3 -बलोद्भूतान् ; G1. 3 -गणाधूतान् ; M1 -समुद्भूतान्. — ^{c}) Dn D2, 6 समदृश्येतां ; D5 °दृश्येय ; T4 संप्रपश्यामि ;

चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ॥ ७२
तन्निकृत्तं धनुः श्रेष्ठमपास्य शिनिपुंगवः ।
अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ७३
तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
हार्दिक्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ७४
ततो रथं युगेषां च छित्त्वा भल्लैः सुसंयतैः ।
अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ७५

मद्रराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ७६
तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ।
बलं तु हतभूयिष्ठं तत्तदासीत्पराङ्मुखम् ॥ ७७
ततो मुहूर्तात्तेऽपश्यन्रजो भौमं समुत्थितम् ।
विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ७८
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।

G2 समपश्यामः; M2–4 °दृश्याम (for °पश्याम). Editions आकाशगानपश्याम. — ^{d}) Dn D3 पतंगाविव शीघ्रगौ.

72 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) Dn1. n2 हत्वा (for विद्ध्वा). — ^{b}) D5 चापि (for चास्य). D10 शिरः (for शरैः). — M1 damaged for 72^{c}.

73 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K4 T3 तन्निकृतं (T3 °त्य); Dn D5 निकृत्तं च; D2 निकृंत च; D3. 4 तन्निष्कृत्य (D4 °त्य) (for °कृत्तं). D5 om. (hapl.) from श्रेष्ठ up to धनुः (in 74^{a}). — B1 reads 73^{b}–74^{a} on marg. — ^{d}) K4 B (B2 missing) D8. 9 बलवत्तरम् (for वेग°). D1 वेगवत्तरसा युधि; S धनुर्जलदनिस्वनं.

74 B2 missing (cf. v. l. 39). D5 om. up to धनुः (cf. v. l. 73). T3. 4 G om. 74^{ab}. B1 reads 74^{a} on marg. — ^{a}) B1 उपादाय (for तदा°). — ^{b}) K4. 5 D2 T1. 2 वरिष्ठं. — ^{d}) K3 प्रतिविध्यत्. D6 स्तनांतरं. — After 74, D3 reads 58.

75 B2 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) M1 damaged. K2 Dn1. n2 रथ- (for रथं). Ś1 K1 ततो रथयुगेषाश्च; S (M1 damaged) ततो युगं र(M3 °गर)थेषां च. — ^{b}) Dn1. n3 D2. 5. 6 भित्त्वा; M4 हित्वा (for छित्त्वा). B (B2 missing) D8. 9 सुप(D8 स प)त्रिभिः; Dn च संयुगे; D1 सुतेजितैः; D2. 5 च संयुतैः; D4 T1. 2. 4 G M2–4 सुसं(D4 च सं-; M3 स सं)शितैः; T3 सुसंहितैः (for °यतैः). — ^{c}) D3 corrupt. K4 T4 अस्य; T2. 3 G M2–4 चास्य (for तस्य). T1 अश्वांश्च न्यवधीत्तूर्णं. — ^{d}) D1 T1. 4 G2. 3 M1. 3 तथोभौ; D3 तावुभौ; D4 T2. 3 G1 M2. 4 ततोभौ (for उभौ च). Ś1 K1 प्राष्टि-; D4 पाणि-; T2 प्राष्टि-; T4 G2. 3 M प्राष्ठि- (for पार्ष्णि-). — After 75, Dn3 (marg.) D2. 4. 8–11 S ins.:

97* हार्दिक्यं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारद्वतः प्रभो ।
अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् ।

[(L. 1) Dn3 D2. 8. 9. 11 ततस्तं (for हार्दिक्यं). M1 तपः (sic) (for कृपः). D4 प्रभुः; D10 तथा (for प्रभो). D9 कृपस्य च ततः प्रभो (for the post. half). — (L. 2) D4 T1 G आपोवाह; M1 अतो° (for अपो°). D4 शीघ्रं (for क्षिप्रं). T3. 4 वै तदा (for वीर्यवान्).]

76 B2 missing (cf. v. l. 39). K1 om 76^{ab}; M1 damaged for the same. — ^{a}) D1 ततः शल्ये (for मद्रराजे). Ś1 तस्मिन्; K3 शल्ये; T3. 4 G M (M1 damaged) वीरे (for राजन्). — ^{d}) D4 भीतम्; M3 कृतम् (for पुनर्). T4 आयात् (for आसीत्).

77 B2 missing (cf. v. l. 39). Ś1 K1–3 D8. 10 om. (hapl.) 77. D1 om. 77–84. — ^{a}) B1 D9 अपरे; T1. 2. 4 G स्वे परे (for तत्परे). K4. 5 B4. 5 D2. 6. 11 [अ]न्वबुध्यंत; Dn D5 [अ]न्वयुध्यंत (Dn3 °ते); D3 [अ]नुबुध्यंत (for [अ]व°). T3 स्वान्परान्नावबुध्यतः. — ^{b}) B1. 4 Dn D2. 5. 9 सैन्ये च; T3. 4 G2 सैन्ये तु (for सैन्येन). K4 B3 M1 वृताः; B5 च ते; D4 वृतं (for वृते). — ^{c}) B4 T1. 2 च (for तु). D4 बलं सर्वत्र भूयिष्ठं. — ^{d}) K4. 5 D3 T1. 2 G M2–4 त्रस्तम्; D6 हतम्; T3. 4 तूर्णम्; M1 सर्वम् (for तत्तद्). D4 त्रस्तं चासीद्विशां पते.

78 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 78 (cf. v. l. 77). — ^{a}) T3. 4 G2 मुहूर्तं. Ś1 K2 तु तद्भौमं (hypermetric); K1 तद्भौमं; Dn D2. 5. 6 सैन्यस्य; D3 अपश्यन्; D9 तं पश्यन् (for तेऽपश्यन्). — ^{b}) D4 corrupt. Ś1 K1. 2 तत्र; Dn1. n3 घोरं; D6 भूमौ (for भौमं). Dn खमुत्थितं; D3 समुच्छ्रितं (for °त्थितम्). — M1 damaged for 78^{cd}. — ^{c}) D3 विविध- (for विविधैः). K5 Dn D4. 5 शोणितश्रावैः; D8 °तास्रावैः (for °तस्रावैः). — ^{d}) D3 पश्यतं (sic); D11 प्रसिक्तं (for प्रशान्तं). T1. 2 भरतर्षभ (for पुरुष°). — For 78^{cd}, S (except T1. 2; M1 damaged) subst.:

98* विविधान्सरितश्चौघाञ्शोणितस्य विशां पते ।
[M2–4 स्रवतश् (for सरि°). G2 M2. 3 चौघान्.]

जवेनाततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् ॥ ७९
पाण्डवान्सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
आनर्तं च दुराधर्षं शितैर्बाणैरवाकिरत् ॥ ८०
तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम् ।
अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत ॥ ८१
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्पत्रिभिः कृतवर्मणः ।
विव्याध गौतमं चापि षड्भिर्भल्लैः सुतेजनैः ॥ ८२
अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम् ।
समपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥ ८३
ततः शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ।
विव्याध चाश्वान्निशितैस्तस्याष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ८४
एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्सहपुत्रस्य भारत ॥ ८५
　तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते
　　संग्राममध्ये कुरुपुंगवेन ।
　पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः
　　शङ्खान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ८६

C. 9. 953
B. 9. 17. 90
K. 9. 16. 85

---

79 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 79 (cf. v. l. 77). — b) D2 स्वबळम्; D3 च बलम्. G1 वाहनं स्वबलंतिकात् (sic); G3 वाहनं स्खलमंतिका (sic). — c) Ś1 K1. 2 [अ]भ्यपतत्; Dn [आ]पतितः (for °ततः). — d) D9 एकः स च निवारयत्.

80 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 80 (cf. v. l. 77). — a) D4 सर्वान् (for दृष्ट्वा). — b) D4. 5 दृष्टद्युम्नं. D4 पातितं (for पार्षतम्). Dn भग्नं स्वबलमंतिकात् (= 79^{b}). — c) D2 corrupt. Ś1 K1. 2 सात्यकिं च; K3 युधिष्ठिरं; K4. 5 अत्यर्थं च; Dn D6 आनर्च्छेत्तान्; D3 आवर्तय; D5 कुरुराजो; M धार्तराष्ट्रो (M1 °ष्ट्रं) (for आनर्तं च). Dn D3. 6 M दुराधर्षः. — D7 commences from 80^{d}. M1 damaged for 80^{d}–81^{a}. — d) K4. 5 D2. 4 शतैर्; Dn2. n3 D5. 7 T2 सितैर् (for शितैर्). Ś1 K1–3 शरैर् (for बाणैर्). B4 Dn D2. 3. 5–7. 10. 11 T3. 4 G अवारयत्.

81 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 81 (cf. v. l. 77). — a) M1 damaged. K3 D3. 7–9 परेण (for परे न). T1. 2 [अ]त्यवर्तत; T3 G1. 3 M (M1 damaged) [अ]न्ववर्तत; G2 [अ]न्वमन्यंत (for [अ]भ्यवर्तन्त). T4 तं परेता न्यवर्तत. — b) K1 मत्वा; B1 मर्त्यान्; D3. 7 मृत्यो; T1 मर्त्यौ; G2 नरा (for मर्त्या). B1 D2. 8 मृत्युर् (for मृत्युम्). B4 [अं]तकं; Dn D2. 5–7 [उ]द्यतं; D4 [आ]हवे (for [आ]गतम्). — c) B1 D4 [अ]न्य- (for [अ]न्यं). — d) T3. 4 G1. 2 M -स; G3 सं- (for ऽपि). D3 निवर्तत. Dn हार्दिक्योतिजवं ततः; D2. 5. 7 हार्दिक्योमितविक्रमः. — After 81, D2. 5 ins.:

99* प्रगृह्य च धनुर्घोरमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ।

82 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 82 (cf. v. l. 77). — a) Ś1 K1. 2 राजंस् (for राजा). — b) D2 चरमाणो. M1 महाबलः (for °रथः). — c) K2 corrupt. Ś1 K1. 3 चतुरो (for चतुर्भिर्). Dn1 च (for नि-). — d) K3 कृतवर्मणि. — e) D2 विंशत्या; T1 G1 विन्याथ (for विव्याध). T4 गौतमस्यापि. — f) Ś1 K1–3 transp. षड्भिः and भल्लैः. D5. 7 सुतेजसैः.

83 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 83 (cf. v. l. 77). — a) Ś1 K1. 2 तदा (for ततो). K4 Dn D6. 7 T4 राजन् (for राज्ञा). — b) T3 विसूताश्वरथं कृतं. — c) K3. 4 B (B2 missing) D3. 4. 7–11 तमपोवाह; K5 तमथो° (for समपो°). S (except T1. 2) हार्दिक्यं समपोवाह (T3 °मुपावहत्). — d) D9 सुरथेन. Dn D5–7 महाबलः (for युधिष्ठिरात्).

84 B2 missing (cf. v. l. 39). D1 om. 84 (cf. v. l. 77). — a) D3. 4 सारद्वतो. D10. 11 षड्भिः (for ऽष्टाभिः). Ś1 K1–3 ततः शा(K2 श)रद्वतीपुत्रः. — D4 om. 84^{cd}. — c) T1 G विन्याथ. D7 विव्याध निशितै राजंस्. — d) B (B2 missing) Dn1. n3 D2. 3. 5–8 तथा (for तस्य). Ś1 K1. 3 राज्ञः (for [अ]ष्टाभिः).

85 B2 missing (cf. v. l. 39). — a) Ś1 K1. 2 नवभि*****. — b) Ś1 K1–3 हत-; M2–4 युद्धं (for युद्ध-). M1 तेषां युद्धम***. — Dn2 om. 85^{c}. M1 damaged for 85^{cd}. — c) T3 दुर्मन्त्रिणो (for °ते). S (M1 damaged) घोरं (for राजन्). — d) D8 सिंह-; T G तव (for सह-). M3. 4 सुपुत्रस्य च भारत.

86 B2 missing (cf. v. l. 39). — a) T2 अस्मिन् (for तस्मिन्). K2 D10. 11 -धरे (for -वरे). Ś1 K2 प्रसक्ते; K1 प्रमंथे; D4 विशिष्टे; T3 G2 प्रशस्ते (for विशस्ते). — b) Ś1 K1. 2 तेनैव राज्ञा (for संग्राममध्ये).

युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ
पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।
चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-
न्निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ समाप्तं शल्यवधपर्व ॥

१७

संजय उवाच ।
शल्ये तु निहते राजन्मद्रराजपदानुगाः ।
रथाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बलात् ॥ १
दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसंनिभम् ।
छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ।
न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ २
दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन्बलम् ॥ ३
ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताः स्म योधने ।
धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ४

D4 निहते तु शल्ये; S (except T1. 2) कुरुसत्तमेन (for °पुंगवेन). — c) S (except G3) समस्ताः (for समेताः). B1 D9 परमं (for परम-). — d) Dn D2. 5–7 T1. 2 च (for प्र-). Dn D2. 5–7 विनिहत्य; G2 प्रसमीक्ष्य (for हत°). Ś1 K1 शक्त्या*** हतमीक्ष्य शल्यं; K2 शक्त्या हतं तत्र समीक्ष्य शल्यं; D1 शंखान्प्रदध्मुर्गतशल्यचित्ताः.

87 B2 missing (cf. v. l. 39). — a) Dn3 राजन् (for आजौ). — M1 damaged for 87bc. — b) Ś1 K1–3 D4 सुरासुरा; Dn1. n2 D2. 5–7 पुरा यथा; D10. 11 पुरा कृते; T1. 2 शूराः सुरा (for पुरा सुरा). Dn D2. 5–7 महेंद्रं (for यथेन्द्रम्). — c) K3 -व्याघ्र-; T3. 4 G M2–4 -शंख- (for -वाद्य-). D3 -शब्दं (for -शब्दान्). Ś1 K1. 2 तत्रो-दभूत्तूर्यमहानिनादः. — d) Ś1 प्रकंपयन् (submetric); K1. 2 प्रकंपयन्वै; Dn D1. 3. 5–7 T3 G1 M2–4 विनादयंतो; D9 ननाद°; M1 विदार° (for निनाद°). D1 च वीराः; D3. 10. 11 समेताः (for समन्तात्).

Colophon: B2 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3. 5 B1 D1. 2. 4. 7. 9–11 शल्यवध. — *Adhy. name:* T1 M2–4 शल्यानुजवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 D11 S 17; Dn D4. 10 16 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 87; Dn2. n3 D5 86.

17

1 a) K4. 5 शल्ये च; D2. 10 शल्येथ; D3 शल्येन; D4 T4 शल्ये वि- (for शल्ये तु). D5. 7 निहिते (for निहते). T3 G M शल्ये निपतिते राजन्. — c) T3. 4 G2. 3 M -शतं; G1 -दशा (for -शता). T3. 4 G योधा (for वीरा). D1 रथैः सप्तशतैर्वीरा. — d) D10 स्म हता (for महतो). D7 बळात्. D4 S (except T1. 2) निर्ययुः (G1 दुद्रुवुः) क्रोधमूर्छिताः.

2 a) T4 सुयोधनस् (for दुर्यो°). D7 च (for तु). — b) D2 गिरि- (for [अ]चल-). — d) K3 D3 T4 वीज्यमानैश्च (for °मानश्च). D4 सु-; T1. 2 तु (for च). — K4 om. 2e–3d. — e) D7 reads the first न गन्तव्यं on marg. (*sec. m.*). — f) D2 एवं (for इति). D10 माद्रान्. D4 उवाच ह; M3 अधारयत् (for अवा°). Dn D5–7 मद्रकानेव वारयत् (Dn1 °यन्).

3 K4 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) T3 G2 धीरेण; T4 G1. 3 M वीरेण (for ते वीरा). — b) B2 समंततः; D5. 7 M1 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). K2 Dn1. n2 om. (hapl.) one पुनः. — K5 om. 3cd. G1. 3 om. 3c–6b. — c) Dn D2. 5. 6. 7 (marg. as in text) जिगीषंतः (for जिघांसन्तः). — d) D3 corrupt. D4 पांडवं (for पाण्डूनां). Dn D2. 4. 8. 10 T2. 4 M3 प्रा(D10 प्र)विशद्; T3 प्राकिरन्; M1 प्रवि** (for प्राविशन्). D2. 7 बळं.

4 G1. 3 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) M1 damaged. B Dn D2. 5. 6. 8. 9 तत्र (for ते तु). T4 वीरा (for शूरा). — b) K4 कृतयोधाः; G2 °चिंताः (for °चित्ताः). K3 T1 च (T1 तु) योधने; B Dn D2. 5–9 T2. 4 G2 सुयोधने (Dn °नैः; D6. 8 °नाः); D1. 7 (marg. *sec. m.*) रणं प्रति; D3. 10. 11 च साधने; D4 स्म संयुगे (for स्म योधने). — d) T3. 4 M समयुध्यंत (for सहा°).

5 G1. 3 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) T1. 2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K3–5 B D (except D1) M1 च; T4 वि-

श्रुत्वा तु निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ।
मद्रराजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणां महारथैः ॥ ५
आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
पूरयन्रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ६
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ७
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ८
ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवैः पुरुषर्षभाः ।
क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा ॥ ९
पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाना महानदी ।
अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः ॥ १०
प्रस्कन्द्य सेनां महतीं त्यक्तात्मानो महारथाः ।
वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकाः ॥ ११
बहवश्चुक्रुशुस्तत्र क्व स राजा युधिष्ठिरः ।
भ्रातरो वास्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन ॥ १२
पाञ्चालानां महावीर्याः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ १३

C. 9. 967
B. 9. 18. 13
K. 9. 17. 12

(for तु). D3.5.7 निहितं (for निहतं). —^{b}) T3 G2 M2–4 धर्मराजं (for °पुत्रं). K4 पांडवं; D1.7 (marg.) वेष्टितं (for पीडितम्). D2 धर्मपुत्रेण पीडितं; T4 मद्रराजं प्र°. — K2 reads 5^{c} twice. —^{c}) K3 मंत्रराज- (for मद्र°). K4 D4 -प्रियैर्युक्तैर्; B (except B2) Dn D2.5–7 -प्रियास(D6 °यु)क्तैर्; D8 -प्रियाशक्तौ; T3 -प्रियैर्युग्यैर्; T4 -प्रियैर्युक्ते; G2 -प्रियैर्मुख्यैर्. —^{d}) K2 D3.8 मद्रकानां. M1 मद्रराजपदानुगैः.

6 G1.3 om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) T2 आजघान (for °गाम). —^{b}) Dn2.n3 D1.4.5.7 गांजीवं. Ś1 K1 D1 व्याक्षिपन्; K3.4 D3.4.8.9 वि(K3 D4 व्या)क्षिपद् (for °पन्). —^{d}) D2 महायशाः (for °रथः). D1.7 (marg. *sec. m.*) गगनं च वसुंधरां.

7 ^{c}) K4 -व्याघ्र. —^{d}) T3 सर्वतः; T4 पांडवाः (for सर्वशः).

8 D6 reads 8–11 twice (without var.). —^{a}) Dn1 दृष्टद्युम्नः. —^{b}) K4 पंचालाः; D2 पांचाल्यः; D7 पांचाळाः; T1–3 G1 पांचालैः (for पाञ्चालाः). —^{c}) D1 हि रक्षंतः; D6 प्रीतिमंतः; **Ca** (gloss: रक्षितुमिच्छन्तः) परीप्सन्तः (as in text). —^{d}) M1 lacuna for पर्यवारयन्.

9 For the repetition in D6, cf. v. l. 8. M1 lacuna for 9^{a}. —^{a}) G2 तैः (for ते). D4 परिवृत्तं. —^{b}) K3 B D पांडवाः (for पाण्डवैः). D1.3 पुरुषर्षभ; S (except T2 M1) °र्षभैः. —^{c}) D3 corrupt. B1.4.5 D8.9 सेनां तां (by transp.); D4 संक्रुद्धा; T2 ते सेनां. — After 9, B (except B2) Dn D2.3.5.7–10 read 11^{cd}.

10 For the repetition in D6, cf. v. l. 8. D1 om. 10–14. —^{a}) D4 corrupt. D8 पुरावातेन. —^{b}) K3.5 B4 Dn D2–7.10.11 T G M2.4 क्षोभ्यमाणा; D9 M3 क्षोभमाणा (for क्षोभ्यमाना). D3 महात्मना; D4 पुनः पुनः (for महानदी). —^{c}) B1.3.5 Dn D5.7–9.11 व्यक्षोभ्य(Dn D8 °भ)त; D2.6 व्य(D6 वि)क्षोभयन्; D4 आक्षोभ्यत (for अक्षो°). Dn3 D2.5–7 T1.2 महाराज; T3 ततो राजन्; T4 महाराजन् (for तदा रा°). —^{d}) D7 ध्वजनी. D8.11 ततः; D10 तदा (for पुनः).

11 For the repetition in D6, cf. v. l. 8. D1 om. 11 (cf. v. l. 10). T4 om. 11^{ab}. —^{a}) G1 प्रास्कंद (for प्रस्कन्द्य). D4 S (T4 om.) transp. सेनां and महतीं. Ś1 K1.2 प्रस्कंद्य(K2 °द)मानां महतीं. —^{b}) K3 B D (except D4; D1 om.) महात्मानो (Dn D6 °नौ; D3 °नं) (for त्यक्ता°). Dn महारथौ; D4 M2–4 विशारदाः; D5.7 महाबलाः (D7 °ळाः) (for °रथाः). — B (except B2) Dn D2.3.5.7–10 read 11^{cd} after 9. —^{c}) Dn1 D2.4 वृक्षानीव. —^{d}) B2 T1 G1 कंपयंतः स्म; D3 °यन्निव (for °यन्ति स्म). B (except B2) Dn D2.3.5–10 T3 G2.3 तावकान् (for °काः).

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 10). Dn om. (? hapl.) 12^{a}–14^{b}. —^{a}) B D8.9 प्रचुक्रुशुस्तत्र तत्र. —^{b}) D3 क्वासौ; T2 स्वेन; T3.4 G M2–4 क्व च (for क्व स). T4 राजन् (for राजा). —^{c}) K3 corrupt. K5 चास्य ते; B D2.5.7–9 पांडवाः (for वास्य ते). D4 भ्रातरौ वास्य तौ शूरौ. —^{d}) Ś1 K1–3 वेह; T2 ये तु; G1.3 M न च (for नेह). K4.5 D5.7.8 किंचन; B3 D8 T1 G3 केन च; T4 केनचित् (for केचन). D4 न हि पश्यंति केचन; G2 दृश्यंते समरे न च.

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 10). Dn om. 13 (cf. v. l. 12). D6 om. 13^{ab}. D3.10.11 transp. 13^{ab} and

एवं तान्वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ।
अभ्यघ्नन्युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ १४
चक्रैर्विमथितैः केचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः ।
प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः ॥ १५
आलोक्य पाण्डवान्युद्धे योधा राजन्समन्ततः ।
वार्यमाणा ययुर्वेगात्तव पुत्रेण भारत ॥ १६
दुर्योधनस्तु तान्वीरान्वारयामास सान्त्वयन् ।
न चास्य शासनं कश्चित्तत्र चक्रे महारथः ॥ १७
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ॥ १८
किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम् ।
न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १९
सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
अथ कस्मात्परानेव घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ २०

13^{cd}. — ^{a}) K2 पंचालानां; K4.5 B D4.5.7–9 पां(K4 B5 D4.9 पं)चाला (D7 °ळा) वा; D2.3.10.11 M1 पां(D2.3 पं)चालाश्च (for पाञ्चालानां). Ś1 K1–3 महावीराः; T2–4 G M2.4 °वीर्यैः; M3 °वीरः (for °वीर्यैः). — ^{b}) D4 शिषंडी. K2–5 B D4.5.7.8 वा (for च). D4 महारथिः; D9 °रथाः (for °रथः). — ^{c}) D4 च (for ऽथ). K4.5 D5 सैनेयो; D4 सैन्येयो (for शैनेयो). — ^{d}) B3.4 D9 महारथाः; G2 च भारत (for च सर्वशः).

14 D1 om. 14 (cf. v. l. 10). Dn om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). G2 om. 14^{a}–15^{b}. B4 reads 14^{ab} on marg. — ^{a}) D9 corrupt. D7 तद्; M4 ते (for तान्). T2 वाजिनः (for वादिनः). B (except B4) D5.7 T1.2.4 G1 शूरा (for शूरान्). — ^{b}) K4 M3 द्रौपदेयान्. K4.5 महारथान्; B (except B4) D8.9 च सर्वशः; D4 महारथः; T3 युधिष्ठिरः (for महारथाः). — ^{c}) Dn D2.5–7 अभ्यधावत्प्र(Dn1 D2.5 °न्प्र)धानं च (D2 °नाश्च); T1.2 G1.3 °यु(T2 G1 °घ्नु)युंयुधुश्चैव; T3.4 M °घ्नन्युयु- (T4 °न्विवि)धुश्चैव. — ^{d}) D9 माद्रीमद्र- (sic) (for मद्रराज-). K4 Dn D6.7 -पदानुगाः (K4 °गः).

15 G2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K4.5 Dn D2–7.11 T3.4 G1 विमथिताः (D4 °तां) (for °थितैः). B D8.9 रथैश्च पतितैः केचित्; D1.7 (marg.) केचिच्छस्त्रैर्विमथितैः; G3 चक्रेषु मथिताः केचित्. — ^{b}) Dn D5–7 छिन्ना; D2 शस्त्रैर् (for छिन्नैर्). K4.5 महाभुजैः; B2 परश्वधैः; Dn महारथैः; D1.7 (marg.) ध्वजैर्भुजैः; D2.5.6.7 (orig.) महागजैः (for °ध्वजैः). — ^{c}) D4 अभ्यदृश्यंत; D10.11 ते दृश्यंतेपि; T1.2 प्रादृश्यंतैव; T3.4 G2 सर्वैर्दृश्यंत; G1.3 M संप्रदृश्यंत (for प्रत्य°). — ^{d}) D5.7 निहिताः; T2 G1.3 [अ]भिहताः (G1 °तैः); M3 निगताः (for निहताः). K1.4 B1 T4 शरैः; T2 परे (for परैः).

16 ^{a}) Dn2.n3 D4 T3 M2–4 आलोड्य; D7 आळोक्य. D6 क्रुद्धो (for युद्धे). — ^{b}) Dn D10 योद्धा; D5.8.9 योधान्; M2–4 यौधा (for योधा). B1 D9 सहस्रशः (for समन्ततः). D1 तावका योधसत्तमाः. — ^{c}) D6 om. from वेगात्त up to ता (in 17^{a}). B Dn D2.5.7.9 वीरास्; D4 S सर्वे (for वेगात्). D1 पलायिता वार्यमाणाः. — Dn D7 om. (hapl.) 16^{d}–17^{a}; D5 reads the same on marg. — ^{d}) Ś1 K D1.3.4.10 पुत्रेण तव (by transp.); D5 मद्रपुत्रेण.

17 Dn D7 om. 17^{a}; D6 om. up to ता (in 17^{a}) (for both, cf. v. l. 16). D5 reads 17^{a} on marg. — ^{a}) K2 D1.3.10.11 च (for तु). D4 संक्रुद्धो (for तान्वीरान्). — ^{b}) D2 सांत्वयामास (for वारया°). D1 सत्वरं; D4 तावकान्; G1.3 सारवत् (for सान्त्वयन्). — ^{c}) K2 चाभि- (for चास्य). D3.10 T3 केचित्; D11 योधाश्; T4 G किंचित् (for कश्चित्). — ^{d}) D8.10.11 चक्रुर्. Ś1 K1 D3.6.8.10 T3.4 G1.2 महारथाः; D11 समंततः (for महारथः).

18 ^{a}) K2 गंधार-. — ^{c}) D9 महाराजन्; T3 G2.3 °राजं (for °राज). — ^{d}) K3 S वचनक्षमं (for °क्षमः).

19 ^{a}) B1–4 D8.9 किं च नः; B5 Dn1 किंचन; D5 किंचिन्नः; D7 किं स्विन्नः; G2 M3 किं नु सं- (for किं नः सं-). K2.4.5 T2–4 किं नः (K4.5 तु; T4 नु) संप्रेक्ष्यमाणा(K2 °ना)नां; Dn2.n3 D2.6 किं च नः प्रे(Dn3 किं नः संप्रे)क्ष्यमाणानां. — ^{b}) K4 हन्यतां (for °ते). D2.7 बळं. — ^{c}) D3 नियुक्तम् (for न युक्तम्). — ^{d}) D10.11 शासति (for भारत).

20 ^{a}) K3 D2.5.7 संहतैर् (for सहितैर्). D3.10.11 चापि; M एव (for नाम). T3 न च भीतैस्तु योद्धव्यम्; G2 सहैभिर्मम यो°. — ^{b}) B (except B2) D8.9 T1–3 G M2.4 [ए]वं; Dn D2.5.7 नः; T4 M3 [ए]व (for [ए]ष). — G3 om. 20^{c}–21^{d}. — ^{c}) M3 तस्मात् (for कस्मात्). T3.4 G1.2 M2.4 स्मरन्; M3 सरन् (for परान्). B D1.4.8.9 T1.2 M1 एवं (for एव). K4.5 अथ कर्मकरानेवं; Dn D2.5–7 अक(D2.5.7 स क)स्मान्मद्रकानेवं. — ^{d}) K3 यतो; Dn D2.5–7 प्रभो

दुर्योधन उवाच ।
वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम ।
एते हि निहताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ॥ २१
शकुनिरुवाच ।
न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
अलं क्रोद्धुं तथैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ॥ २२
यामः सर्वेऽत्र संभूय सवाजिरथकुञ्जराः ।
परित्रातुं महेष्वासान्मद्रराजपदानुगान् ॥ २३
अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
एवं सर्वेऽनुसंचिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ २४
संजय उवाच ।
एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः ।
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्वै वसुंधराम् ॥ २५
हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २६
पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् ।

C. 9. 982
B. 9. 16. 27
K. 9. 17. 26

(for ह्रतो). D9. 10 नृपः; T G1 M [ऽ]नघ (for नृप). G2 कुतो वा मर्षसे नृप.

21 G3 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{b}) B D2. 5. 6. 8. 9 नैव; Dn नैवं; T3 G1. 2 न ते (for नैते). T3. 4 G2 कुर्वन् (for चक्रुर्). K4 नृप (for मम). T1. 2 नैते कुर्वंति शासनं. — ^{c}) D3 एतैर्हि; D5 एतेन; D7. 10. 11 एते वि-; T3. 4 G1. 2 M2–4 तथा ते; M1 त एते (for एते हि). K5 स्वहिताः; B D8. 9 सहिताः; D3 निहिताः. — ^{d}) B1 D9 प्रस्कंदाः; Dn D4. 7 G2 प्रस्कन्ना; D1. 7 (marg. *sec. m.*) आश्रिताः; T3 प्रपन्नाः (for °स्कन्नाः). K5 Dn D7. 10 G1 -वाहिनी (D10 °नीः) (for °नीम्). T1. 2 प्र(T1 प्रा)स्कंदंतोरिवाहिनीं.

22 G1 om. the ref. After the ref., Dn D6 ins.:

100* वार्यमाणो (sic) मया पूर्वं न कृतं वचनं त्वया ।

[D6 न भक्तैः शासनं वचः (for the post. half).]

— ^{a}) D5 om. न भर्तुः शासनं. D3 भृत्य-; D4 T3 भर्तृ- (for भर्तुः). T1–3 G2. 3 M शूरा; T4 योधा (for वीरा). — ^{b}) D9 T4 G2 [ऽ]कुर्वन् (for कुर्वन्ति). — ^{c}) D2. 7 अळं. K3 Dn D2. 3 क्रोधं; T1. 2 Cv रोद्धुं; T3. 4 G2. 3 योद्धुं; G1 om. (for क्रोद्धुं). K2 D3. 10. 11 अथैतेषां; K4. 5 D1 T1. 2 M Cv तवैतेषां; B5 तथैवैषां; T3 ततो ह्येषां; T4 न तैस्तेषां; G1. 3 न चैतेषां; G2 न ते तेषां (for तथैतेषां). D4 अलं क्रोधेन वै तेषां. — ^{d}) D3. 5 नाथ; T2 नालं; G2 सायं (sic) (for नायं). D1. 5. 8 कालम्; D2. 7 काळ (for काल). D4. 6 उपेक्षितुः (D6 °तः); T2 °रितुं; T3 उपस्थिते (for उपेक्षितुम्).

23 ^{a}) B1. 3. 5 D8. 9 T3. 4 G3 M1 याम; G2 वयं (for यामः). D1. 7 सर्वेपि; D2. 5. 9 G3 सर्वत्र; D3. 4. 10. 11 सर्वे च (D4 तु) (for सर्वेऽत्र). K4 संयुज्य (for संभूय). — After 23^{a}, T4 reads 23^{cd} (transposed) for the first time, repeating it in its proper place. K4 om. 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) Dn1. n2 D5. 7 महेष्वासा; D2. 3 M1 °ष्वास (for °ष्वासान्). T4 (first time) महेश्वासान्परित्रातुं. — ^{d}) Ś1 K1. 3 -सहानुगान्; B4. 5 -पुरोगमान्; Dn2. n3 D5–7 -वशानुगान् (D6 °गाः) (for -पदा°).

24 K4 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — ^{a}) B (except B2) परिरक्षाम; D3 °रक्षंतो; D4 T3 G2 M चाभिरक्षामो; D8. 9 परिरक्षाय; G1. 3 चापि रक्षामो (for परिर°). — ^{b}) Ś1 D1–3 [अ]न्विताः; D4 भृशं; D9 नृपं; T4 (*sup. lin.* as in text) वृताः (for नृप). — Ś1 K1 lacuna for 24^{c}–25^{b}. K2 D4 om. 24^{cd}. — ^{c}) K3 सर्वं (for सर्वे). K3–5 Dn D1. 2. 6. 8. 9 T1–3 M1 तु; B3 G2 सु- (for ऽनु-). D5. 7 एवं संचिंत्य सर्वे तु. — ^{d}) T2 प्रयामो (for प्रययुर्). D1 सर्वे-; D9 मद्र-; T3 G2 तत्र (for यत्र).

25 Ś1 K1 lacuna for 25^{ab}. K2. 3 B Dn1. n3 D1–3. 5–8. 10 T1–3 om. the ref. K4 om. 25^{ab}. — ^{a}) D3 उक्त्वा (for उक्तस्). D10. 11 T4 G2 तदा (for ततो). T3 G3 राजन् (for राजा). K2 इत्युक्तस्ते सुतो राजन्. — ^{b}) D1. 7 बळेन; T1. 2 सैन्येन (for बलेन). Dn D2–5 नृप; T2 धृतः (for वृतः). K2 युद्धे शकुनिना तदा. — ^{d}) K3 कंपयंतो; S °यानो (for °यन्वै). D1 जगत्रयं (for वसुंधराम्). D3. 10. 11 कंपयन्निव मेदिनीं.

26 ^{a}) D4 T1. 2 घ्नत (for हत). T3. 4 G M घ्नत गृह्णी(M1 °ह्न)त युध्यध्वं. — ^{b}) G3 प्रहरंति (for °रध्वं). K2 निवर्तत; T4 निगृह्णत (for निकृन्तत). — ^{c}) Dn2. n3 D1. 3–5. 7 तुमलः (D7 °ळः); D2 तुमुळः. K3 इत्यासीत्तुमुलं युद्धं. — ^{d}) D6 स्वसैन्यस्य च चक्षतः.

27 ^{a}) M2 तावकाश्च (for पाण्डवास्). D4 [ऽ]पि; T1. 2 तान्; T3. 4 G M च (for तु). S (except T1. 2) राजन् (for दृष्ट्वा). D1 तथापि निहताः सर्वे. — ^{b}) B5 -पुरोगमान्; Dn1 D2. 6. 7 -वशानुगान्; D1 -पदानुगाः.

सहितानभ्यवर्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ॥ २७
ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्तं विशां पते ।
निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २८
ततो नः संप्रयातानां हतामित्रास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ॥ २९
अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्वशः ।
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलम् ॥ ३०

रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ।
अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूद्वसुंधरा ॥ ३१
वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्तुरंगमैः ।
अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ॥ ३२
भग्नचक्रान्रथान्केचिदवहंस्तुरगा रणे ।
रथार्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ।
तत्र तत्र च दृश्यन्ते योक्त्रैः श्लिष्टाः स्म वाजिनः ॥ ३३

T3 G2 M1. 2. 4 दृष्ट्वा मद्रपदानुगान्; M3 दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् (hypermetric). — After 27^{ab}, D1 ins.:

101* पश्यतां तव पुत्राणां पाण्डुपुत्रैरसंभ्रमम् ।

— D1 om. 27^{c}–29^{b}. T2 om. (hapl.) 27^{c}–28^{d}. —^{c}) Ś1 K1. 2 संहतान्. D2 सहितान्न न्यवर्तत; T1 सहिता न ह्य°; T3 G1. 3 M सहिताः संन्य°; T4 °ताः संनिपात्यंत; G2 निर्भीतिका निवर्तत. —^{d}) D7 corrupt. Dn सेनाम्; G3 बलम्; Ca (gloss: व्यूहविशेषम्) Cv (gloss: सेनामुखम्) गुल्मम् (as in text). Dn चोत्तमां (for मध्यमम्). T3 G2 गुल्ममध्यास्तु मध्यमं.

28 D1 T2 om. 28 (cf. v. l. 27). M1 om. 28. —^{a}) T3. 4 G मुहूर्तात्तु; M2. 4 ते मुहूर्तं (for °र्ताद्). T1 G1 वीर. —^{b}) Ś1 K1. 3 B1. 3 D4. 8. 9 हस्ताद्धस्तं; B5 हस्तारूढां; Dn D2. 5. 7 तावकाश्च (Dn1 D7 °कांश्च); D6 तावकाथ; D10. 11 T3 G M3 Cv हस्ताहस्ति; T1 हतदर्पा; T4 हस्तं हस्ता; Ca (gloss: झटिति) हस्ताहस्तं (as in text). —^{c}) D6 निहिताः (for निहताः).

29 D1 om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). B4 lacuna for 29^{ab}. —^{a}) K4 ततोनुसंप्रयातान्नो. —^{b}) K5 B1. 5 Dn D5–9 हतमद्रास्; B2 D2–4 T4 हता मद्रास् (for हतामित्रास्). G3 M1 तपस्विनः (for तर°). —^{c}) K4. 5 दृष्ट्वा; D1 ततः (for हृष्टाः). Ś1 K1–3 कलकला-; D7 किळकिळा-; S (except G1) किलिकिला-. —^{d}) K4 संहिताः (for सहिताः). K3 परैः (for परे). D1 पांडवाश्चक्रिरे मुदा; S (except T1. 2) अकुर्वंत रणे परे.

30 D3 om. 30^{a}–31^{b}. —^{a}) Ś1 K1 अथोत्थिता*; K4. 5 ततस्ततो हि (for अथोत्थितानि). Ś1 K1. 3 दंडानि; K2 Dn2 रुंढानि; K5 D9 T1 G1. 3 मुंडानि; Dn1. n3 रुंठानि; T2 युद्धानि; T3. 4 G2 कुंडानि (for रुण्डानि). D10. 11 उत्थितानि कबंधानि; M अथो(M1 °त्रो)त्थितान्यु-(M1 °न्य)रुंडानि. —^{b}) Ś1 K1. 3–5 सर्वतः; S भारत (for सर्वशः). Dn D2. 5–7 कबंधानि सहस्रशः. —^{d}) B1–3. 5 Dn2. n3 D2. 6. 8. 9 मध्ये च; D7 मध्ये वा; M1 मध्याद् (for मध्येन). B Dn D2. 4–9 T1. 2 M1 -मंडला-(D2. 7 °ळा)त्.

31 D3 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). D1 om. 31–37. —^{a}) D8 मानैर्; S (except T1. 2) भग्न- (for भग्नैर्). K4 युगाख्यैश्. —^{b}) T3 G2 निहताश्च महारथाः (G2 °थैः). —^{c}) Dn1 अति-; D4 अश्वि- (for अश्वैर्). D5 T1 M1 निपातितैश्. D8 एनं (for एव). —^{d}) D3 स्वच्छिन्ना. Ś1 K1. 2 [आ]सीद् (for [अ]भूद्). D4 क्लिश्यमाणैश्च भारत; S दृश्यंते (M1 क्लिश्यति) स्म समंततः.

32 D1 om. 32 (cf. v. l. 31). —^{a}) G2 पलायमानैर् (for वातायमानैस्). T3. 4 G M अप(T3 °व)रैर् (M1. 2. 4 °रै) (for तुरगैर्). T1. 2 वातायमानास्तुरगा. —^{b}) K2 corrupt. D3 M2–4 युगस(D3 °श)क्तैस्. K4. 5 B Dn D2–7. 9–11 ततस्ततः (for तुरंगमैः). D8 युगासक्तास्ततः परे; T1. 2 युगासक्ताः समंततः. —^{c}) S अ-(M1 आ)कृष्यंत (for अदृश्यन्त). —^{d}) D3 योद्धास्; T1. 2 योधैस्; M2. 4 यौधास्; M3 हतास् (for योधास्). D3 तत्र च (hypermetric) (for तत्र). Dn T4 महारणे (for रणाजिरे).

33 D1 om. 33 (cf. v. l. 31). B2 om. 33. K4. 5 om. 33^{ab}. —^{a}) G2 रणे (for रथान्). D8 चक्रे (for केचिद्). T4 भग्नचक्ररथाः केचिद्. —^{b}) B3 D10. 11 अहरंस्; T3. 4 G3 भ्रमं(G3 °म)तस्; M1 ऊहुश्च (for अवहंस्). K3 D2. 3. 8. 9 G2 M3 तुरगान् (for तुरगा). Dn अवहन्यू रणाजिरे. —^{c}) Ś1 K1 रथा*; K2 रथांश्च; D4 युगाया (sic); T3 रणात्तान्; T4 G1. 3 रणार्थं; G2 रणार्तान्; M1 रणाद्धि (for रथार्धं). —^{d}) D3 दिशो दिशो; D4 तत्र तत्र (for दिशो दश). B3 विदुद्रुवुः (for विबभ्रमुः). —^{e}) K3 Dn D2–7 स्म दृश्यंते; D10. 11 G1 व्यदृश्यंत (G1 °ते); M1 प्रदृश्यंते (for च दृ°). —^{f}) T4 योक्त्राः (for योक्त्रैः). K3 कृष्टाः; K4. 5 Dn D3–7. 9 क्लिष्टाः; D8 शिष्टाः (for श्लिष्टाः). K4 [अ]स्य;

रथिनः पतमानाश्च व्यदृश्यन्त नरोत्तम ।
गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव संक्षये ॥ ३४
निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु च ।
अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः ॥ ३५
अभ्यवर्तन्त वेगेन जयगृध्राः प्रहारिणः ।
बाणशब्दरवान्कृत्वा विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ॥ ३६
अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रचुक्रुशुः ॥ ३७
ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
मद्रराजं च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८
वध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
दिशो भेजेऽथ संभ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभिः ॥ ३९ C 9. 995 B. 9. 18. 40 K. 9. 17. 38

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

K5 D3. 7. 10. 11 स ; D4 T3. 4 G च (for स). D4 वाजिनं. Ś1 K1. 2 योक्त्राकृष्टाः स वाजिनः ; T2 योक्त्रैः श्लिष्टा रणाजिरे ; M1 रथैः क्लिष्टाश्च वाजिनः.

34 D1 om. 34 (cf. v. l. 31). — a) G2 रथेन. Dn D2. 5–8 T1. 2 M पात्य(D8 °त)मानाश्च ; T4 पतमानानां (for °मानाश्च). — b) K3 D3. 10. 11 दृश्यंते स ; B3 D2. 5. 7 व्यदृश्यंते ; T1 प्रदृश्यंत (for व्य°). K3–5 D4 नृपोत्तमाः ; B2. 4. 5 D8. 9 T1. 2 M नृपोत्तम ; B3 नृपसत्तम (hypermetric) ; Dn D2. 5–7. 11 T3. 4 नरोत्तमाः ; G2. 3 °त्तमं (for °त्तम). B1 दृश्यंते नृपसत्तम. — c) G2 गगन- (for गगनात्).

35 D1 om. 35 (cf. v. l. 31). D3 om. 35^{a}–36^{b}. — a) Dn3 ते हतेषु ; T2 सहितेषु (for निह°). Ś1 K1. 2 [अ]थ ; T3 M तु (for च). Dn D2. 5. 7 सर्वेषु ; D8 वीरेषु (for शूरेषु). — b) K4. 5 B D2. 6. 8–11 वै (for च). D4 मद्रराजाज्ञिजीविषुः (sic) ; S (except T1. 2) °जपदानुगैः. — c) K4. 5 अत्र ; B Dn D2. 5–9 एव (for अपि). — d) D10 पार्थौ. T2 मया हताः (for महारथाः).

36 D1 om. 36 (cf. v. l. 31). D3 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — b) B4 D4 -गृद्धाः (for -गृध्राः). — After 36^{ab}, M1 reads 37^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. D5. 7 om. (hapl.) 36^{c}–37^{b}. — c) D8 धनुः- ; M3. 4 जय- (for बाण-). T4 -शंख- ; M1 -भेरी- (for -शब्द-). M1 -रवं (for -रवान्). M2–4 श्रुत्वा (for कृत्वा). — d) D8 मिश्रिताः ; M1 मिश्रितं (for विमिश्राञ्). Some MSS. -निःस्वनैः.

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 31). D5. 7 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). M1 reads 37^{ab} for the first time after 36^{ab}. — a) B2 अश्वांस् ; D3 अश्वास् (for अस्मांस्). — b) Ś1 K1 B3 Dn1 लब्धलक्ष्याः ; K2 °रवा ; K4 D4 °लक्षा ; T3 लब्धालक्षाः ; G3 लब्धलक्ष- (for °लक्षाः). — c) T2–4 G2. 3 M2–4 धून्वानाः. K4 शरासनं विधुन्वानाः ; D8. 9 बाणशब्दरवान्कृत्वा (= 36^{c}). — d) T4 ततो नादं ; G1. 3 M सिंहनादं (for °नादान्). Ś1 K1 विचुक्रुशुः ; K4. 5 प्रचक्रतुः (K5 °मुः) ; D3. 4 प्रचक्रुशुः (for प्रचु°).

38 D6 reads 38^{ab} twice. — a) Dn D5. 6 (both times). 7 अनु- ; D3 अपि (for अभि-). — Dn2 om. (hapl.) 38^{b}. — b) D9 महान् (for महत्). — d) Ś1 K1 lacuna for दृष्ट्वा शूरं. Dn D5–7 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D10 निपातितः. K2 धर्मराजेन पातितं. — D6 om. 38^{e}–39^{d}. — e) M1 ततो दुर्योधनबलं. — f) D1 सर्वम् (for पुनर्). D4 आयात् (for आसीत्).

39 D6 om. 39 (cf. v. l. 38). D1 om. 39. Ś1 K1–3 om. 39^{cd}. — c) B1 Dn1 D4 T3. 4 G1. 3 M च (for ऽथ). D8 संप्राप्ते ; T4 संभ्रांतास् (for संभ्रान्तं). — d) Dn2. n3 त्रासितुं ; D7 तत्र तद् ; D10 त्रामितं ; T4 त्रासिता (for °तं). D3 दृढधन्वभिः ; M1 °धन्विनः.

Colophon. — *Adhy. name* : Ś1 K1–3 मद्रराजबलवधः ; D2 दुर्योधनसैन्यभंगः ; T1 शल्यपदानुगवधः ; M2. 4 मद्रराजपदानुगवधः ; M3 मद्रागमवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn D4. 10 17 (as in text) ; D11 (marg.) S 18. — *Śloka no.* : Dn 37 ; D5 39.

१८

संजय उवाच ।
पातिते युधि दुर्धर्षे मद्रराजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाभवन् ॥ १
वणिजो नावि भिन्नायां यथागाधेऽप्लवेऽर्णवे ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मनि ॥ २
मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ३
वृषा यथा भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता गजा इव ।
मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिता धर्मसूनुना ॥ ४
न संधातुमनीकानि न च राजन्पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५
भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत ।
यद्दुःखं तव योधानां भयं चासीद्विशां पते ।
तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्तत ॥ ६
निराशाश्च जये तस्मिन्हते शल्ये महारथे ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता विकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
मद्रराजे हते राजन्योधास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ७
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।

18

1 M4 om. the ref. — ^{a}) K4 B2 D3. 4. 9 T2 M2–4 पतिते. Dn1. n2 दुर्मर्षे; D3 दुर्धर्षं (for °र्षे). — ^{c}) Dn D6 तत्र (for तव). — ^{d}) Ś1 K1 ययुः; D1 स्थिताः (for [अ]भवन्). M1 प्रायस्ते विमुखा रणात्.

2 D1 om. 2^{a}–3^{b}. — ^{b}) K4 D3 corrupt. K2 S महार्णवे; B (except B2) Dn D2. 5–9. 11 [ऽ]र्णवेप्लवे (by transp.); D4 [ऽ]र्णवे प्लवात्. — ^{c}) D2 (marg. as in text) अगाधे; T4 अपार- (for अपारे). — Dn D6. 7 om. (hapl.) 2^{d}–3^{c}; K4. 5 read it after 4^{c}. — ^{d}) D2 (marg.; orig. as in text) हतनेत्रा (for हते शूरे). K4. 5 B D2. 5. 8–11 T1. 2 M1 महात्मना.

3 For the sequence in K4. 5, cf. v. l. 2. Dn D6. 7 om. 3^{abc}; D1 om. 3^{ab} (for both, cf. v. l. 2). — ^{a}) K4. 5 महाराजे; M2–4 हते राजन् (for महाराज). — ^{b}) T1. 2 वित्रेसुः (for वित्रस्ताः). D3 T2. 3 शरविक्षिताः. — ^{d}) D5. 7 यथा (for इव). T3 मृगाः सिंहैरिवार्दिताः.

4 For the sequence in K4. 5, cf. v. l. 2. D1. 4 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) D5. 7 यथा वृषा (by transp.); M1 वृक्षा यथा. G3 भिन्नशृंगाः; M4 भग्नदंताः (for °शृङ्गाः). — ^{b}) K1 चीर्ण-; T2 जीर्ण- (for शीर्ण-). D3. 10. 11 M2. 4 यथा गजाः (for गजा इव). — ^{c}) Dn D1. 4–7 प्रत्युपायाते (D4 °ति); T1. 2 प्रत्यपायाता; T4 °पायांतं (for °पायाम). — ^{d}) Dn1 M3 निर्जितो; Dn2. n3 °ते; G3 °तं (for °ता). K4. 5 B Dn D2–11 [अ]जातशत्रुणा; D1 पांडुपुत्रकैः (for धर्मसूनुना).

5 D1 om 5. — ^{a}) D4 T4 G न संस्थातुम्; M3 नासंधातुम् (for न सं°). G2 अनीकेषु; G3 °कानां (for °कानि). — ^{b}) D3 तव (for न च). D4 G1 पराक्रमं (for °क्रमे). — ^{c}) D5. 6 युधि (for बुद्धिर्). Ś1 K1 सैन्ये (for शल्ये). — ^{d}) K2 D10. 11 भूयो; D4 न च; D6 ततो (for तव). G2 M3 यौधस्य.

6 ^{a}) D3. 6 भीष्मद्रोणे. — ^{b}) T3. 4 G2. 3 पातिते (for भारत). — ^{c}) D2 तद् (for यद्). K3 तत्तु; D1 अथ (for तव). M यौधानां. — ^{e}) G1. 3 तच् (for स). G2 वै (for नः). D4 तद्भयं स शोकः स्याद् (submetric); T2 तद्भयं च न शोकोपि. — ^{f}) K3 [अ]भिवर्तत:; K4 B5 D5 [अ]भ्यवर्तते; M2–4 °वर्धत (for °वर्तत).

7 ^{a}) B Dn D5–9 तु (for च). B1 D4. 9 T3 G M राजन् (for तस्मिन्). — ^{b}) D4 T3 M महारथाः. — For 7^{ab}, T4 subst.:

102* निराशश्च हते शल्ये राजा राजन्महायशाः ।

— D1 om. 7^{cd}. — ^{d}) D2. 5. 7 निकृंताश् (for निकृत्ताश्). D5 च सितैः; S निशितैः (for च शितैः). K4. 5 निकृत्ता(K4 °तां)श्च सहस्रशः; D4 विनिकृत्ताः शितैः शरैः. — ^{e}) Dn2. n3 D5. 7 तस्मिन् (for राजन्). M1 ये शिष्टा मद्रराजस्य. — ^{f}) M2–4 यौधास्.

8 Ś1 K1. 2 Dn1. n2 D6 M3 om. (hapl.) 8; Dn3 reads it on marg. — ^{ab}) Dn3 transp. गजानन्ये and रथानन्ये. — ^{c}) D1 जवनानन्ये; T1. 4 °संपन्नान्; G2

आरुह्य जवसंपन्नाः पादाताः प्राद्रवन्भयात् ॥ ८
द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः ।
संप्राद्रवन्हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठचोदिताः ॥ ९
ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन्दिशः ।
धावन्तश्चाप्यदृश्यन्त श्वसमानाः शरातुराः ॥ १०
तान्प्रभग्नान्द्रुतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान्पराजितान् ।
अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ ११
बाणशब्दरवश्चापि सिंहनादश्च पुष्कलः ।
शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १२
दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयत्रस्तं प्रविद्रुतम् ।
अन्योन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १३
अद्य राजा सत्यधृतिर्जितामित्रो युधिष्ठिरः ।
अद्य दुर्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १४
अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
निःसंज्ञः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यताम् ॥ १५
अद्य जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनाम् ।

C. 9. 1012
B. 9. 19. 16
K. 9. 18. 17

वाजिसंपन्नाः; M2. 4 जय° (for जव°). D4 विमुखास्त्यज्य संग्रामं. —d) K4 Dn3 D2. 4. 5. 7–9 G3 M1 पदाताः; D3 प्रधानाः; T4 प्रद्रुताः (for पादाताः). K3. 5 D3. 4. 10. 11 तथा; K4 तदा; D1 दिशः (for भयात्).

9 a) D3. 4. 10. 11 द्विसहस्राश्; T3. 4 G द्विसहस्रं. —b) D1 गिरिराजसमा युधि. —T4 om. (hapl.) 9c–11d. —d) Ś1 K1. 2 D4 अंकुशांकुश-; K4. 5 अंकुशांबष्ठ-; M1 सांकुशांगुष्ठ-. Dn D2. 5. 7. 10. 11 -नोदिताः. D1 अंकुशेन प्रणोदिताः.

10 T4 om. 10 (cf. v. l. 9). D1 om. 10–12. —a) Dn D2. 5–7 T3 G2 रणे (for रणाद्). K1. 5 D9 भरतश्रेष्ठस्. —b) B1 D4. 9 भयात्; D3 दिशं (for दिशः). —c) D3. 10. 11 G3 M3 धावतश्; D4 वेपंतश्; G2 जीवंतश् (for धावन्तश्). Dn2 [ऽ]श्वान्; D6 [ऽ]प्यथ (for चापि). Dn2 D10. 11 G2 [अ]पश्याम; D3. 6 पश्याम; D4 दृश्यंत (for [अ]दृश्यन्त). K2 T2 धा(T2 या)वंतश्च प्रदृश्यंत; D7 धावंस्तथाप्यदृश्यंत. —d) Dn D6 corrupt. D3. 10. 11 श्व(D3 श्वा)समानाञ्; M1 श्वसंतश्च (for श्वसमानाः). K1 यथोरगाः; B D4. 5. 7–9 शराहताः; D2 शरार्दिताः: D3 महारथान्; D10 शरानुरान्; D11 श्रमातुरान्; Bom. ed. शराहतान् (for °तुराः).

11 T4 om. 11 (cf. v. l. 9). D1 om. 11 (cf. v. l. 10). —a) K4. 5 B4 D6. 9 T3 G1. 2 M1. 3. 4 हतान्; D4 हनान्; D7 क्षतान्; G3 हते; M2 गतान् (for द्रुतान्). —The portion of the text from 11c up to 35b is lost in B2 on missing folio. —c) Ś1 K1. 8 D10. 11 T3 अभ्यवर्तंत. D2. 7 पांचाळाः; D4 पांचालान्; Bom. ed. पंचालाः.

12 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 12 (cf. v. l. 10). —a) K2 T4 -शंख- (for -शब्द-). K3. 5 B4. 5 D2. 5. 8. 9 T3 M1 -रवाश्; K4 Dn D3. 4. 6. 7. 10 -रवांश् (for -रवश्). B1. 3 D4. 9 [ए]व (for [अ]पि). —b) K2. 4. 5 B3–5 D5 M1 सिंहनादाश्च पुष्कलाः (K2 °राः); Dn D2–4. 6. 7. 10 °नादांश्च पुष्कलान्. —c) B (B2 missing) D8. 9 -नादश्; D4 M1 -शब्दाश् (for -शब्दश्). —d) D4 दारुणास्तत्र जज्ञिरे; M1 समपद्यंत दारुणं.

13 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) T3 G1 तं दृष्ट्वा; T4 G2. 3 तद्दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु). S तावकं (for कौरवं). D1 दृष्ट्वा तु कौरवानीकं. —b) T3. 4 भयात्; G2 जय- (for भय-). D4 -ग्रस्तं (for -त्रस्तं). B1 परिद्रुतं; D8 विप्र°; D10 प्रद्रु° (for प्रवि°). —c) T1 समभाषंते; G2 °धावंत (for °भाषन्त). —d) D2. 7 पांचाळाः; Bom. ed. पंचालाः.

14 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) D3. 7 अथ (for अद्य). D1 हतामित्रः (for सत्यधृतिर्). —b) D1 सत्यवादी; D3. 4. 10. 11 T3 G M हतामित्रो (for जिता°). —c) K3 Dn D2. 7 (orig.) दीनो; D1. 7 (marg. *sec. m.*) राजा; D6 om. (hapl.) (for हीनो). —d) G2 दीप्तोयं (for दीप्तया). K2. 8 दीप्तया राज्यसंपदा; B (B2 missing) D8. 9 दी(D8 दृ)प्ताया नृपतिश्रियः; Dn त्यज्यतां नृपतिश्रियं (Dn2 °यः); D1. 7 (marg. *sec. m.*) भाग्यहीनो ऽगवास्थितः; D2. 5 (before corr.). 7 (orig.) दी(D7 ही)यतां नृपतिः श्रियं; D4 श्रिया च दीप्तया नृपः. —After 14, D4 ins.:

103* अद्य दिष्ट्या क्ष्माशयनं निरतामामुचक्षुषः (sic) ।
द्रौपद्या यश्च संकल्पः संसिद्ध इति घुष्यताम् ।

15 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) D6 स ह (for अद्य). K5 [आ]श्रुत्य (for श्रुत्वा). G2 शल्यं (for पुत्रं). —b) D1 नरेश्वरः; G3 जनेश्वर. D4 धृतराष्ट्रे जनाधिपे. —c) K4. 5 B (B2 missing) Dn D1–3. 5–7. 9–11 विह्वलः (D2. 7 °ळः); D8 विहतुः (sic) (for निःसंज्ञः). —D6 reads 15d–16d twice. —d) T1. 2 कश्मलं;

निहते सौबले शूरे गान्धारेषु च सर्वशः ॥ २२
कथं तेषां जयो न स्याद्येषां योद्धा धनंजयः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २३
द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ २४
येषां च जगतां नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः ।
कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ २५
भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्रराजानमेव च ।
तथान्यान्नृपतीन्वीराञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थं युधिष्ठिरम् ।
यस्य नाथो हृषीकेशः सदा धर्मयशोनिधिः ॥ २७
इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ।
प्रभग्नांस्तावकान्राजन्सृञ्जयाः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ २८
धनंजयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ २९
तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ।
दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीदुत्स्मयन्निव ॥ ३०
न मातिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् । C. 9. 1028 B. 9. 19. 32 K. 9. 18. 34

D11 प्रवीरेषु (for गान्धारेषु).

23 B2 missing (cf. v. l. 11). D8 om. 23 (cf. v. l. 22). —[a]) K2 Dn1 D4. 10. 11 transp. तेषां and जयो न. —[b]) D4. 9 योधा. —[c]) Dn1. n2 D4. 9 सात्यकी. D1 भीमसेनाद्या (for °नश्च). —[d]) D1 द्रौपदेयाश्च; D4 दृष्टद्युम्नश्च.

24 B2 missing (cf. v. l. 11). D8 om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). D1 om. 24^{ab}. —[a]) B (B2 missing) Dn D2. 5–7. 9 द्रौपदी- (for द्रौपद्यास्). —[c]) K5 D8 शिषंडी. —[d]) D1 यत्र राजा; D4 राजा चापि (for राजा चैव).

25 B2 missing (cf. v. l. 11). —[a]) T2. 3 एषां च; T4 एतेषां (for येषां च). K3–5 D1. 3. 5. 7. 8. 10. 11 T1 G3 M1 जगतो (for °तां). Dn D4. 6 येषां चैव जगन्नाथो. —[b]) K4. 5 कृष्णश्चैव (for नाथः कृष्णो). —[d]) M1 येषु (for येषां). K4 कृत्स्न-; K5 कृष्णो (for धर्मो). D1 हि रक्षकः; M1 व्यपाश्रितः (for °श्रयः). — After 25, T G ins.:

106* लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
येषां नाथो हृषीकेशः सर्वलोकविभुर्हरिः ।

[(L. 2) T3 एषां (for येषां). T4 -गुरुर् (for -विभुर्). T3 परः (for हरिः).]

26 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 26–27. —[a]) K2 कोन्यो द्रोणं; D3 T1. 3. 4 G2 M2. 4 भीष्मद्रोणौ (D3 T1 °णं) (for भीष्मं द्रोणं). —[b]) Ś1 K1. 2 मद्रराजं तथैव च. —[c]) D3. 4 नृपतिं (for °तीन्). B (B2 missing) Dn D2. 5–9 श्च(Dn2 त)थान्यान्नृ(Dn D2. 5–7 °न्भू)पतीन्सर्वा(Dn1. n2 °न्वीरा)न्.

27 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 27 (cf. v. l. 26). —[b]) B (B2 missing) Dn D2. 4–7. 9–11 M1 ऋते पार्थाद्युधिष्ठिरात्; D8 °र्थो युधिष्ठिरः. —[c]) D2 तस्य; D4 येषां (for यस्य). —[d]) Ś1 K D3. 6. 10. 11 T1. 2 सदा सत्य-; Dn संप्रसन्नो; D4 शमधर्म-; D8 सदा धर्मो (for सदा धर्म-). D2. 5. 7 -मयो (for -यशो-).

28 B2 missing (cf. v. l. 11). —[a]) Ś1 K1. 2 वदमानास्तु; D9 °मानस्ते; M °मानैस्तैर्. —[b]) B (B2 missing) Dn D2. 5–9 T3 वृताः (D9 °तः); D1 स्तुताः; M युतैः (for युताः). —[c]) B (B2 missing) D2. 3. 5. 7 प्रणुन्नांस्; Dn प्रद्रुतांस्; T1–3 G1. 3 M2–4 प्रभिन्नांस् (for प्रभग्नांस्). Ś1 K D3 सर्वतो (for तावकान्). Ś1 K D1. 3. 10. 11 योधान्; B3–5 D2. 4–9 युद्धे (for राजन्). — K5 reads 28^{d}–29^{b} on marg. —[d]) Ś1 K D1. 3. 6. 10. 11 सं(K4. 5 प्र)हृष्टाः; Dn1. n2 संजयाः; M1 पांचालाः (for सृञ्जयाः). Ś1 K1–3 सर्वतो (for पृष्ठतो). T4 ययुः (for ऽन्वयुः).

29 B2 missing (cf. v. l. 11). K5 reads 29^{ab} on marg. K3 om. 29^{c}–30^{b}. D1 om. 29^{c}–36^{d}. —[c]) B4 D4 M तु; D3 न; D10 om. (for च). —[d]) D2 महारथाः; D3 °रथ.

30 B2 missing (cf. v. l. 11). K3 om. 30^{ab}; D1 om. 30 (for both, cf. v. l. 29). —[a]) K5 corrupt. K3 तं (for तान्). D3 ते (submetric) (for प्रेक्ष्य). T2 द्रवतान्; T3 पुरतः; G3 समरः (sic) (for द्रवतः). D2. 5. 7 शूरान्; T3 G1 संख्ये; T4 संघे; G2. 3 M संख्ये (for सर्वान्). —[b]) K2 भीमसेने. —[c]) D4 तथा (for तदा). —[d]) K3 तं स्मयन्; B (B2 missing) D2. 4–11 T G विस्म° (for उत्स्म°). Dn अब्रवीद्विस्मयान्वितः; Bom. ed. °द्विजयाय च.

9. 1028
9. 19. 33
9. 18. 34

जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान्प्रतिपादय ॥ ३१
जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनंजयः ।
नोत्सहेताभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ॥ ३२
पश्य सैन्यं महत्सूत पाण्डवैः समभिद्रुतम् ।
सैन्यरेणुं समुद्धूतं पश्यस्वैनं समन्ततः ॥ ३३
सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्भयानकान् ।
तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ॥ ३४
मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ।
पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ॥ ३५
तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूराग्र्यसदृशं वचः ।
सारथिर्हेमसंछन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ॥ ३६
गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः पदातयः ।
एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ॥ ३७
नानादेशसमुद्भूता नानारञ्जितवाससः ।

---

31 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 31 (cf. v. l. 29). — ^{a}) K3 B (B2 missing) D3. 8. 10. 11 मामम्; K4. 5 न च (for न मा). Dn D2. 4. 5. 7 न माम- (D4 मां ह्य)तिक्रमेत्पार्थो; D9 मां प्रति क्रमते पार्थो; T3 G2 स मां न मन्यते पार्थो; T4 नामानि मंस्यते पार्थान्; G1 न मावमंस्यते पार्थो; G3 नावमानस्य ते पार्थो; M तमतिक्रम्य वै पार्थ. — ^{b}) B (B2 missing) D3. 4. 8. 9 धनुष्पाणिरवस्थितः (D4, 8 °तं). — ^{c}) Ś1 K1–3 जघनं; Dn जवेन; D2 (orig.) जघन्यं; D2 (marg.) जघान; Ca जघने (as in text). — ^{d}) D5 -पालय (for -पादय). K4. 5 अश्वानां प्रतिसंक्षये; D4 T G शनैरश्वान्प्रचो(D4 °णो)- दय (T3 °यन्); M चोदयाश्वाञ्शनैरिव.

32 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 32 (cf. v. l. 29). — ^{a}) D2 जघान; D8 तद्यमे; M4 जघनैर् (for जघने). B (B2 missing) D2. 5. 7–9 वर्तमानं (for युध्य°). K4. 5 युध्यमानं हि सततं. — ^{b}) Dn1 lacuna. D6 corrupt. D4 G1. 3 M मा (for मां). D4 T3 G M न संशयः; D10. 11 समंततः (for धनंजयः). — ^{c}) K3 B1. 3. 4 D3. 4. 8–10 [उ]त्सहेद् (for °हेत). K4. 5 B5 Dn D2. 5–7 T G1 M2–4 ह्य(D7 अ)तिक्रांतुं (K4 T2. 3 °तं); D4 [अ]प्यति° (for [अ]भ्यति°). G2 नोत्सहिष्यति विक्रांतुं. — ^{d}) D2 T2 वेळाम्. B4. 5 Dn महोदधेः; D4 °दये; D5 °निधिः (for °दधिः).

33 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 33 (cf. v. l. 29). — ^{a}) T3 जन्यन् (sic); T4 चान्यं (for सैन्यं). D3 समसाहं (sic); D4 महत्सूतं; D10 om.; G2 महशूरैः (sic) (for महत्सूत). K4, 5 D5. 7 पश्य सूत महत्सैन्यं. — ^{b}) T3. 4 G समभिद्रुतं. — ^{c}) B3 पश्य (for सैन्य-). K4 Dn1 D2–4. 7 M1 -रेणु (for -रेणुं). K3–5 B1. 4. 5 Dn3 D2–11 T1–3 समुद्धूतं; B3 महद्धूतं (for समुद्धूतं). — ^{d}) Ś1 K1 पश्य स्वैरं; D3. 8 M3 पश्य सैन्यं; D4 T4 G पश्य चैतं (for पश्यस्वैनं).

34 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 34 (cf. v. l. 29). — ^{a}) D4 बहुशः सिंहनादस्तु. — ^{b}) K4. 5 महद्भयान्; B (B2 missing) Dn D2. 4–9 महाभयान्; D3. 10. 11 भयावहान् (for °नकान्). — ^{c}) T3. 4 G M2–4 शनैः (for याहि). Dn D2. 5–7 रणे (for शनैः). — ^{d}) Dn वचनं (for जघनं). K4. 5 B (B2 missing) D4. 9 M1. 2 परिपालयन्; D7 °पाळय; D8 °पालनं (for °पालय).

35 B2 missing for 35^{ab} (cf. v. l. 11). D1 om. 35 (cf. v. l. 29). — ^{b}) D3 M3 नियुद्धेषु; D4 °सृतेषु (for °रुद्धेषु). B (B2 missing) Dn D2. 5–9 युध्यमाने (D9 °नं) च पांडवान् (B [B2 missing] D8. 9 °वं). — ^{c}) K4. 5 आवर्त्स्य(K5 °र्त्स्यं)ते (for °र्तते). B Dn D2. 3. 5–9 सूत (for तूर्णं). — ^{d}) D7 बळम्. Dn D6 अंजसा (for ओजसा). D4 मामहं बलमंजसः.

36 D1 om. 36 (cf. v. l. 29). — ^{a}) D3 लघुत्वं (for तच्छ्रुत्वा). — ^{b}) D6. 9 शूराग्र-; D10. 11 M1 Cap शूरार्थ-; T3. 4 G M2–4 शूरस्य; Ca (gloss: कर्मण इति शेषः) क्रूराय (for शूराग्र्य-). Ś1 K D3. 4 T1. 2 भाषतो (K3–5 D3. 4 °षितं) मधुरं वचः. — ^{d}) D8. 9 छन्नैर् (for शनैर्). B1 D9 प्रचोदयत्; D2. 5–7 अनो° (for अचो°).

37 Before 37, D4 ins. संजय उवाच. — ^{a}) D3 हीनं; D9 हीनांस्; T3 भिन्नास्; G2 बाणैस् (for हीनास्). D1 अवशिष्टास्तदा योधास्. — ^{b}) Ś1 K1. 2 त्यक्त्वात्मानं; D1 त्यक्त्वा प्राणान्; D3. 9 त्यक्त्वात्मानः (for त्यक्ता°). — ^{d}) D3 वतस्थिरे (for [अ]व°). D4. 8 संयुगे चावतस्थिरे.

38 ^{a}) G3 -शत- (for -देश-). M2. 4 -समुद्धूता; M3 °त्पन्ना (for °द्भूता). — ^{b}) K4. 5 D10 -रजत- (for -रञ्जित-). T3 M3 -वासनः (for °सः). B Dn D2. 3. 5–9. 11 नानानगरवासिनः; D1 °शास्त्रविशारदाः. — D1 om. 38^{c}–42^{d}. B1 reads 38^{c}–39^{d} on marg. — ^{c}) B (except B2) D9 व्यवस्थितास् (for अव°). D4 T2. 3 तथा (for तदा). M2–4 यौधाः.

अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ३८
तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ।
संमर्दः सुमहाञ्जज्ञे घोररूपो भयानकः ॥ ३९
भीमसेनं तदा राजन्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्या न्यवारयन् ॥ ४०
भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः ।
प्रक्ष्वेड्यास्फोट्य संहृष्टा वीरलोकं यियासवः ॥ ४१
आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यां चाकथयन्कथाम् ।
परिवार्य रणे भीमं निजघ्नुस्ते समन्ततः ॥ ४२
स वध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः ।
न चचाल रथोपस्थे मैनाक इव पर्वतः ॥ ४३
ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।
निग्रहीतुं प्रचक्रुर्हि योधांश्चान्यानवारयन् ॥ ४४
अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं पदातिः समवस्थितः ॥ ४५

C. 9. 1043
B. 9. 19 47
K. 9. 18. 48

39 D1 om. 39 (cf. v.l. 38). B1 reads 39 on marg. — ^{a}) D4 घोषः; S (except T1. 2) वेगात् (for तत्र). — ^{b}) D3 स दृष्ट्वा नः; D4 T1. 2 संसृष्टानां; D6 संधृ° (for संहृ°). D4 परैः सह (for परस्परम्). — ^{c}) G2 संबंधः (for संमर्दः). D4 शस्त्रौघसबलो जज्ञे. — ^{d}) T2 भयंकरः (for भयानकः).

40 D1 om. 40 (cf. v.l. 38). — ^{a}) Ś1 K (except K3) D3. 4. 8. 10. 11 T3 M1 भीमसेनस्. T2. 3 तथा (for तदा). — ^{b}) Ś1 K D3. 4. 8. 10. 11 T3 M1 धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः. — ^{c}) D2. 7 बळेन. — ^{d}) Dn नानादृश्या; D2. 7 G3 °देशा. Dn1. n2 D6–9 T3 G1 M न्य- (D8 नि)वारयत्. Ś1 K D3. 4. 10. 11 नानादेश्यान (K4 °श्याश्चि-; D4 °शान)वारयत् (K1 °यन्). — After 40, D4 reads 44^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

41 D1 om. 41 (cf. v.l. 38). T4 om. 41^{ab}. — ^{a}) K2 corrupt. Dn D5. 7 भीमसेने (for °मेव). D4 [अ]भ्यधावंत. — ^{b}) Dn D2. 5–7 ततो; D4 अन्ये (for रणे). K4. 5 जेतुं; D3 [s]न्ये च; D4 ये तु (for ऽन्ये तु). — D3 om. 41^{c}–42^{f}. — ^{c}) K2 प्रक्षेल्य (sic); D6 आक्ष्वेड्य; T2. 3 M प्रक्ष्वे(T3 °क्षे)ळ्य; T4 प्रक्षेप्य (for प्रक्ष्वेड्य). K2 [आ]स्फोड्य (for °ट्य). Ś1 K1. 2. 4 संक्रुद्धा (for °हृष्टा). K5 B Dn D2. 5. 7–9 G प्रक्ष्वेडा(K5 B1. 4. 5 D9 °ला-; D8 °ता-; G1 °ळा-; G2. 3 °ळ्या)स्फोटसंहृष्टा (K5 °क्रुद्धा). — ^{d}) D2 वीरा (for वीर-). Ś1 K1 -लोक-; D7 -ळोकं (for -लोकं). K3 जिघांसवः; T2. 3 G2. 3 इया° (for यिया°). K2 वीरलोकधियः सर्वाः.

42 D1 om. 42^{abcd} (cf. v.l. 38). D3 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^{a}) Dn D5–7 तं; T1. 2 च (for तु). — ^{b}) T1. 2 संक्रुद्धा (for संरब्धा). D5. 7 युध- (for युद्ध-). — ^{c}) Ś1 K3 निनेदुर् (for विने°). Dn ते (for हि). — ^{d}) Ś1 K1–3 राज्यां; Dn [s]न्योन्यं (for नान्यां). Dn2 D2. 8 चाकथयत्; D5. 6 M2–4 वाकथयन्; D10. 11 T G अकथयन् (for चाक°). Ś1 K1. 2 कथाः. M1 नानावाद्यान्यवादयन्. — After 42^{d}, M1 ins.:

107* निगृहीतुं तदा क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ।

— ^{f}) D8 संनिजघ्नुः (for निजघ्नुस्ते). B4. 5 परस्परं (for समन्ततः).

43 ^{a}) G3 सं- (for स). D1 कौंतेयः (for समरे). — ^{b}) D3 पदातीं; D4 पदातिर् (for पदाति-). — ^{c}) B D2. 5. 7–11 M2 त(D5. 7 ह)तः स्थानान् (for रथोपस्थे).

44 D1 om. 44^{a}–45^{b}. G1. 3 om. 44–45. D4 reads 44^{ab} for the first time after 40. — ^{a}) B5 Dn D3. 6 T3. 4 G2 M1. 3. 4 ततः (for ते तु). D3 T4 क्रुद्धो (for क्रुद्धा). — ^{b}) B (except B2) D4 (first time). 8 पांडवानां (for पाण्डवस्य). D3. 4 (both times) महारथाः; T M4 °रथाः; M2 पदानुगाः; M3 महारथ (for °रथम्). G2 पांडवाः सुमहारथाः. — ^{c}) K4 निगृह्य तं; B2 Dn2. n3 D3–5. 7. 8. 10 T2. 3 M निगृ(D3 प्रगृ-; M1 न गृ)हीतुं (for निग्र°). K2 B2 Dn D3. 5–7. 10. 11 G2 प्रवृत्ता; K4 प्रजघ्नुर् (for प्रचक्रुर्). D4 मे (for हि). — ^{d}) D4. 5. 8 T2. 3 योधाश्; M यौधाश् (for योधांश्). Ś1 K1. 2 अन्यान्; D6 तान् (submetric); T1–3 M1 चान्ये (for चान्यान्). K2. 3 B1 Dn3 D3. 8–11 T4 G2 अवारयत्; D2. 5–7 T1–3 M1 न्यवारयन् (D2. 5 °यत्) (for अवा°). Dn1. n2 योधास्तानन्वधारयन्.

45 D1 om. 45^{ab}; G1. 3 om. 45 (for both, cf. v.l. 44). K4 repeats 45^{ab} after 46^{b}. — ^{a}) M4 अयुध्यत (for अक्रु°). Dn वीरस् (for भीमस्). — ^{b}) B Dn D2. 5–9 रथैः; M2 तथा (for तदा). Ś1 **वस्थितैः; K1–3 समव°; B1–3 D3. 9 T3 पर्युप°; B4. 5

जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४६
रथाश्वद्विपहीनांस्तु तान्भीमो गदया बली ।
एकविंशतिसाहस्रान्पदातीनवपोथयत् ॥ ४७
हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य नचिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ४८
पादाता निहता भूमौ शिश्यिरे रुधिरोक्षिताः ।
संभग्ना इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ४९
नानापुष्पस्रजोपेता नानाकुण्डलधारिणः ।
नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥ ५०
पताकाध्वजसंछन्नं पदातीनां महद्बलम् ।
निकृत्तं विबभौ तत्र घोररूपं भयानकम् ॥ ५१
युधिष्ठिरपुरोगास्तु सर्वसैन्यमहारथाः ।
अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ ५२

प्रत्युप°; Dn1 पर्यवस्थित: (for °स्थितै:). — ^{d}) Ś1 K1–4 D4 समतिष्ठत; K5 स*तिष्ठत; B1. 5 D8. 9 T3 समुपस्थित: (for समव°).

46 ^{a}) K3 B (except B5) D3. 8–11 T G1. 2 -प्रति- (for -परि-). K2. 4 D2. 3. 5. 7 M4 -च्छिन्नां (for -च्छन्नां). — After 46^{b}, K4 repeats 45^{ab}. — ^{c}) K4 अब्रवीत् (for अवधीत्). D1 एको; M1. 2. 4 यौधान् (for योधान्). — ^{d}) B1. 3 D2. 5. 7–9 शूल(D2 °ळ)पाणिर् (D9 °णिम्); D4 दंडहस्तम् (for °पाणिर्).

47 D1 om. 47^{ab}. — ^{a}) T4 गजाश्व- (for रथाश्व-). T3 -प्रवि-; T4 -रथ-; G -विप्र- (for -द्विप-). B3 -वीरांस्तु; Dn D2. 5–7 -वीरांश्च; D9 -हीनांश्च; G1 -हीणांस्तु; G3 -हीणांस्तांस् (for -हीनांस्तु). — ^{b}) D9 स (for तान्). T3 भूमौ (for भीमो). D2 छादयन् (for गदया). D2. 7 बळी. — For 47^{ab}, Ś1 K B2 D3. 10. 11 T1. 2 subst.:

108* विप्रहीनरथाश्वांस्तान्नरान्स पुरुषर्षभः ।

[B2 D10. 11 T1 -हीण-; D3 -हीना (for -हीन-). K5 -रथाश्वां*; D3 रथाश्वास्तान्. K5 om. the post. half. K2 D10. 11 अवधीत्; B2 निरस; D3 नरान् (submetric) (for नरान्स).]

while D4 subst.:

109* भीमसेनो गदापाणिर्गदया वज्रकल्पया ।

— D1 transp. 47^{cd} and 48^{ab}. — ^{c}) D1 -साहस्रं. — ^{d}) Ś1 K1 D4 T2 प(T2 पा)दातान् (for पदातीन्). Ś1 K1. 2 समयोधयत्; K3. 5 D2. 5–7. 10. 11 समपोथ°; T2 G2 अवपात°; T3 सोप्यपात°; T4 अवपेष°; G1 अवबोध°; M1 अभ्यपोथ° (for अव°). Dn पदातिनः स पोथयत्; D1 पादातानामुपस्थितं.

48 D1 transp. 47^{cd} and 48^{ab}. — ^{a}) K4 D4 हत्वा तु (D4 तं); T3. 4 G M2–4 जघान (for हत्वा तत्). — ^{b}) D1 भीमसेनो रराज वै. — D1 om. 48^{c}–51^{b}. — ^{d}) T4 शिखंडी (for नचिरात्). D3 तान्वीरान्प्रत्यपद्यत.

49 D1 om. 49 (cf. v. l. 48). — ^{a}) K2 Dn D2. 4–7. 9. 10 T4 पदाता. M1 चैव (for भूमौ). D3 पदातिनो हता भूमौ. — ^{b}) K1 शिश्चिरे; K4 D3. 8 T4 शिशिरे; Dn D4. 6 शेरते; G3 शंसिरे; M गदया (for शिश्यिरे). — B1 reads 49^{c}–50^{d} on marg. — ^{c}) Ś1 K T1–3 M1 प्रभग्ना:; D8 समाना (for संभग्ना). Ś1 K1–3 त्वथ (for इव). D8 व्यावृत्तं; G1. 3 वेगेन (for वातेन). — ^{d}) Ś1 K1–3 पुष्पिता इव किंशुकाः; K4. 5 T1. 2 किंशुका इव पुष्पिताः.

50 D1 om. 50 (cf. v. l. 48). B1 reads 50 on marg. — ^{a}) D5. 7 -स्रजोद्भूता. Ś1 K Dn D3. 6. 10. 11 T1. 2 नानाश(Dn D6 °व)स्त्रसमायुक्ता (T2 °क्तान्); D4 नानायुद्धसमोपेता. — ^{b}) D7 -कुंडळ-. — ^{d}) Ś1 K1. 2 D3 -देश्याः; K4 -देशात् (for -देश-). D4 T3. 4 G1. 2 M नानाजनपदेश्वराः (D4 °दाधिपाः); G3 °पदजनेश्वराः.

51 D1 om. 51^{ab} (cf. v. l. 48). B4 damaged for 51–56. — ^{a}) T2 G2 पताक-. B1 S -संपन्नं (for -संछन्नं). — ^{b}) K2 पदातानां. Ś1 K1–3 बलं महत् (by transp.); K4. 5 D2. 4 महाबलं (D2 °ळं); D7 महद्बळं. — ^{c}) B1. 3. 5 Dn D5–7. 9 निवृत्तं वि-; D1 रणांगणं; M1 निहतं हि (for निकृत्तं वि-). B (B4 damaged) Dn D4–11 रौद्रं; D2 घोरं; T3. 4 G M2–4 राजन् (for तत्र). — ^{d}) D2 रौद्र- (for घोर-). B2 D3. 10. 11 भयावहं. Ś1 K D1 T1. 2 छिन्नं ताल(T2 °ळ)वनं यथा.

52 B4 damaged. — ^{a}) K3 -पुरोगानां. D4. 10 T3 G M च (for तु). T4 युधिष्ठिरं पुरोधाय. — ^{b}) Ś1 K B1. 2 Dn1 D1. 3. 4. 10. 11 T1. 2 M1 सह(B2 M1 °र्वे)-सैन्या (Dn1 °न्य-); Dn3 तव सैन्यं; T3 G2 सर्वे सैन्य- (for सर्वसैन्य-). — ^{c}) B1. 5 Dn1. n2 D2. 4. 5. 7. 9 M अन्वधावन् (for अभ्य°). T1. 2 महात्मानः (for °नं).

53 B4 damaged. — ^{a}) G3 सर्वास् (for सर्वे).

ते सर्वे तावकान्दृष्ट्वा महेष्वासान्पराङ्मुखान् ।
नाभ्यवर्तन्त ते पुत्रं वेलेव मकरालयम् ॥ ५३
तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ ५४
नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धिं पलायने ।
दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ॥ ५५
न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५६
अल्पं च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ॥ ५७
विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे स्थितम् ॥ ५८
शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः ।
यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तकः सदा । C. 9. 1057 B. 9. 19. 61 K. 9. 18. 62

D3. 4 M3 तावका. —^{b}) B1. 3. 5 D8. 9 T4 G1 M महेष्वासाः. K2 पराङ्मुखं; B1 D8 T4 M3 °ङ्मुखाः; D4 महारथाः (for पराङ्मुखान्). —After 53^{b}, D4 ins.:

110* समभ्यधावंस्त्वरिता युद्धाय जितकाशिनः ।

—^{c}) K1 Dn3 D1 T1. 2 G2. 3 M1. 2 अत्यवर्तंत (for अभ्य°). D4 पुत्रेण ते व्यधावंत. —^{d}) D2. 7 T2 वेलेव. D7 मकरालयं. D1. 5 T3. 4 G वेलामिव महोर्मयः (D1 महार्णवः; D5 पयोदधिः).

54 B4 damaged. —^{a}) D3 om. (hapl.) from पश्याम up to देशं प्र (in 56^{a}). —^{b}) Ś1 K1–3 T1. 2 विक्रमं (for पौरुषम्). —^{c}) B1 एकः; D4 T4 G2. 3 M एनं (for एकं). —^{d}) B2. 3 Dn1 D9 अभिवर्तितुं; D2 अति° (for अति°).

55 B4 damaged. D3 om. 55 (cf. v. l. 54). —^{a}) Dn D1. 4. 6. 7 -दूराद्य- (for -दूराप-). D2 -यानं; G1 -यातस् (for -यातं). M1 नातिदूरादिवायांतं. —^{b}) K4. 5 कृत्वा (for कृत-). D2. 9 G1 -बुद्धिः; D4. 8 -बुद्धि (for -बुद्धिं). —^{d}) K5 व्यद्रवीद् (for अब्र°). T3 भूत- (for भृश-). K4 -वीक्षितं; Dn1 -वीक्षतः; Dn2 D6 -विक्षतः; D2. 5 -दुःखितः; D7 (marg. as in text) -दुःखितं; T4 G3 -वीक्षितं (for -विक्षतम्).

56 B4 damaged. D3 om. up to देशं प्र (cf. v. l. 54). —^{a}) G3 तद् (for तं). D5 M3 प्रविश्यामि; G2 प्रपश्याम (for °मि). —^{b}) K2. 4 Dn D3. 4. 9 च; T4 [इ]व (for वा). —^{c}) K4. 5 तत्र (for यत्र). K2 D10. 11 वा; Dn वै; S (except T1. 2) नो (for वो). —^{d}) G1. 3 om. (hapl.) from किं सृतेन up to पाण्डवाः (in 58^{b}). K4 मृतेन; Dn गतेन; T1. 2 द्रुतेन; T3. 4 स्थितेन; G2 नु तेन; M3 धृतेन; **Ca** सृतेन (as in text). D8 वा; D4 च (for वः). D1 पांडवाः किं पलायते.

57 G1. 3 om. 57 (cf. v. l. 56). —^{a}) D4 अन्यं (for अल्पं). D7 बलम्. Ś1 K1. 2 अल्पं चैव बलं तेषां. —^{b}) D6 T3. 4 G2 बल- (for भृश-). K3 D2. 3. 5. 7 -विक्षितौ; B1 -वीक्षतौ; T2 -दुःखितौ; T3 -शातिनौ; T4 G2 -शालिनौ (for -विक्षतौ). Dn1 कृष्णे चैव बलं क्षितौ; Dn2. n3 कृष्णं च बलविक्षितौ (sic). —^{c}) Ś1 K1. 2 B5 D2. 4. 5 T3 M3 प्र-; D1. 7 [ऽ]पि (for ऽत्र). B1 D9 तिष्ठाम. —^{d}) K3–5 B D T1. 2 G2 M1 ध्रुवं. D8 वो (for नो).

58 G1. 3 om. up to पाण्डवाः (cf. v. l. 56). D6 reads 58^{a}–59^{a} twice. —^{a}) D1 पलायितांस्; D4 व्यपमानांस् (for विप्रयातांस्). D8 तु च; T2. 3 G2 M तु नो; T4 ततो (for तु वो). D6 (both times) [ऽ]मित्रान्; T3. 4 G2 हन्युः (for भिन्नान्). —^{b}) T2 पांडवान् (for पाण्डवाः). B Dn D2. 5. 6 (first time). 8. 9 T3. 4 G1. 3 M3. 4 -किल्बिषाः; D10 -विक्रियाः; D11 -विप्रियाः (for -किल्बिषान्). —^{c}) T1 अनुव्रज्य; T2 °सृज्य; T3 G1. 3 M4 °याय (for °सृत्य). T3. 4 वधिष्यंति; G1. 3 वधिष्यंतः; M3 [आ]हनिष्यंति (for हनि°). G2 अभियाम विजेष्यंतः. —^{d}) D10. 11 T4 G M2–4 श्रेयान्नः; M1 श्रेयांस्तत् (for श्रेयो नः). K4. 5 T1. 2 स्थितिः; Dn D1. 3. 6 (both times). 7 (marg.; orig. as in text). 10. 11 T3. 4 G M वधः (for स्थितम्).

59 For the repetition in D6, cf. v. l. 58. —^{a}) D1. 3. 10. 11 T1. 2 G3 शृण्वंतु (for शृणुध्वं). —^{b}) D1 वचनं (for यावन्तः). K5 B1–3 Dn D2. 3. 5–11 [ऽ]त्र; B4. 5 वै; D1 मे; T1. 2 ते; G2 तु; M4 स्युः (for स्थ). —^{c}) D1. 7 (marg.; *sec. m.*) नित्यं; T1. 2 यतः; T3. 4 G1. 3 M यदि; G2 युधि (for यदा). Ś1 K1–3 transp. शूरं च and भीरुं च. M1 शूरश् (for शूरं). D4. 9 भीमं; T3. 4 भीष्मं (for भीरुं). —^{d}) M3 मानयति (for मार°). K4. 5 समं; T3 G M यमः (for सदा). T4 मारयित्वाद्य कौसलं. —^{e}) K3 कोन्यो; K4 के तु; B2 कोत्र; D4 को न; M1 कोयं (for को नु). K4 मूढा. M3 नु (for न). D4 M1 बुध्येत (for

C 9.1057
B. 9. 19. 62
K. 9. 18. 63

को नु मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियब्रुवः ॥ ५९
श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थितम् ।
सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम् ।
जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्फलम् ॥ ६०
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
अचिरेण जिताँल्लोकान्हतो युद्धे समश्नुते ॥ ६१
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
पुनरेवान्ववर्तन्त पाण्डवानाततायिनः ॥ ६२
तानापतत एवाशु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृध्राः प्रहारिणः ॥ ६३
धनंजयो रथेनाजावभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ६४
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा यतो वै तावकं बलम् ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्यष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युध्येत). D1 को न युध्येत वै मूढो. — f) D1 मानवः (for पुरुषः). K3 D3 क्षत्रियव्रतः; K4. 5 B D4. 9. 10. 11 T1 क्षत्रियो ध्रुवः (D4. 10. 11 T1 °वं); Dn D2. 5. 7 °यं ब्रुवन्; D6 °याधमः; T4 °यर्षभ; G3 °यब्रवीत् (sic) (for °यब्रुवः). D8 पुरुषाः क्षत्रिया ध्रुवं.

60 a) T3 G2 श्रेयान् (for श्रेयो). M मे (for नो). — b) D11 कृष्णस्य; T2 समरे; M1 संयुगे (for क्रुद्धस्य). K5 D10. 11 [अ]भिमुखे (for प्रमुखे). K5 T1. 4 G M1. 2. 4 स्थितिः; T3 M3 स्थितः (for स्थितम्). — c) K4. 5 B5 D1. 6. 7 M2–4 सुखं; D3 शूरस्य (hypermetric); T1–3 G2 मुख्यः; G1 दुःखं; G3 दुःखः (for सुखः). K2. 4. 5 B2. 5 Dn D3–5 संग्रामि(D3 °म)को. — d) M युध्यतः (for °ताम्). T G दुःखो व्या(T4 G2 °खव्या)धिजरादिभिः (T4 °युजं; G1 °दिजः; G2 °दिजात्; G3 °युजः). — After 60^{d}, D9 T G ins.:

111* मर्त्येनावश्यमर्तव्यं गृहेष्वपि कदाचन ।
युध्यतः क्षत्रधर्मेण मृत्युरेष सनातनः ।
[(L. 1) G1 मर्त्यैर् (for मर्त्येन).]

— e) D10. 11 हत्वा; G2 जितो (for जित्वा). T2 वा; G2 [ऽ]त्र (for [इ]ह). — f) K2 हत्वा (for हतः). B (except B2) Dn D5. 6. 8. 9 महाफ(D8 °ब)लं; T1. 2 महद्यशः; M3 °द्बलं (for °त्फलम्).

61 a) M1. 4 योध-; M2 यौध- (for युद्ध-). D4 T3 श्रेयोन्यः; M3 श्रेयो वै (for श्रेयान्वै). — b) T1. 2 भारत (for कौरवाः). — D2 om. (hapl.) 61^{c}–62^{b}. — c) K2 सुचिरेण. K2. 4. 5 D4. 10 [अ]जिंताल्ँ; K3 B (except B2) Dn D3. 5–9. 11 T1. 3. 4 G1. 3 [ए]व ताल्ँ; D1 [अ]क्षयाल्ँ; G2 [अ]पि ताल्ँ; M1 शुभाल्ँ (for जिताल्ँ). — d) B1. 5 Dn D5. 6. 9 हता; B2 हत्वा; D3 M1 हते; D8 हतान् (for हतो). T2 युद्धात्; M3 युद्धं (for युद्धे). B (except B2) Dn D3. 5–9 ह्यवाप्स्यथ (Dn1 D8 °त) (for समश्नुते).

62 D2 om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). — a) D3 M2 च; D10. 11 G3 तद् (for तु). — b) K4 D4 T G M1 तु (for च). D8 पार्थिवं. — c) K3 B1. 2 D10. 11 S [अ]भ्यवर्तंत; K4 D8 [अ]नुव°; Dn D4. 6 न्यव° (for [अ]न्वव°). — d) D1 पांडवान्प्रति संगरे.

63 b) T3 व्यूढा वीराः (for व्यूढानीकाः). — K3 om. (hapl.) 63^{cd}. — c) K2 पुनरवास् (sic); D1. 3 अभ्युद्ययुस् (for प्रत्युद्य°). B1 D9 ततः; Dn1. n2 D6. 7 तथा (for तदा). D4 T3 पार्थान्; D8 पार्थौ (for पार्था). — d) M1 जये (for जय-). K2 B D1. 3. 4. 6–11 T1 G1 M1. 2 -गृद्धाः; G3 -गृद्ध- (for -गृध्राः). K2. 4. 5 B D T1. 2 प्रमन्यवः; M3 प्रधारिणः (for प्रहा°).

64 D1 om. from 64 up to the end of the adhy. — a) G1. 3 [आ]शु (for [आ]जाव्). — b) D4 T3. 4 G M संन्य(T3 न न्य)वर्तत (for [अ]भ्य°). — d) K4. 5 B2 व्याक्षिपद्; B3 व्याक्षिपन्; D9 प्राक्षिपद् (for विक्षिपन्). K3 Dn D2. 3. 5–7. 10. 11 व्याक्षिपन्गांडि(Dn1. n2 °न्गांडी-; D2. 3 °द्गांडि-; D5 °न्गांजि-; D7 °न्गांजी)वं धनुः.

65 D1 om. 65 (cf. v. l. 64). — a) D3 om; D4 M1 तु (for च). D6 माद्रीशकुनिपुत्रौ च. — b) D3. 9 महाबल; D7 °बळः; G2 M °रथः (for °बलः). — c) D3 रथेन (for जवेन). K4. 5 हृष्टो; B1. 3 D8. 9 वीरा; B4. 5 पार्था; D3 T1. 3 दृष्ट्वा (for हृष्टा). Dn D2. 5–7 जवेनाभ्यद्रवन्तू(D5–7 °वंस्तू)र्णं; D4 °भ्यद्रवन्दसा; T4 तथैवान्यांश्च संहृष्टा; M2–4 जवेनाभ्यपतद्धृष्टो. — d) K3

१९

संजय उवाच ।
संनिवृत्ते बलौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः ।
अभ्यवर्तत संक्रुद्धः पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ १
आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् ।
दृप्तमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनम् ॥ २
योऽसौ महाभद्रकुलप्रसूतः
सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः
सदोपवाह्यः समरेषु राजन् ॥ ३
तमास्थितो राजवरो बभूव
यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते ।
स तेन नागप्रवरेण राज-
न्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समन्तात् ।
शितैः पृषत्कैर्विददार चापि
महेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः ॥ ४
ततः शरान्वै सृजतो महारणे

C. 9. 1070
B. 9. 20. 5
K. 9. 19. 6

B2. 10 11 T1. 2 यत्ता वै; K5 यत्तो वै; Dn यत्नतस्; D2. 5–7 यत(D2 °त्त-; D6 °त्ता)स्तु; T3. 4 यत्तु वै; G2 योद्धुं वै (for यतो वै). D2. 7 बळं.

Colophon om. in D1. — *Adhy. name :* Ś1 K बलनिवर्तनं; T1. 2 दुर्योधनवाक्यं; M2–4 बलोपस्थापनं. — *Adhy no* (figures, words or both): B5 D10. 11 (marg.) S 19; Dn D4 18 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 67; Dn3 66; D5 69.

19

1 [a]) Ś1 K1 D1. 3. 10. 11 जनौघे; D4 रथौघे (for बलौघे). T3 योधेषु संनिवृत्तेषु; T4 G M2–4 संनिवृत्ते- (M3 °वर्ते)षु यौधे(T4 योधे-; G1. 3 सैन्ये-; G2 कुरु)षु. — [b]) S साल्वो. B3 D10 -जनाधिपः (for -गणा°). — [c]) K3 अभिवर्तत; K4. 5 M2–4 अभ्यद्रवत; B (except B3) D8. 9 °धावत; D1. 4 T3. 4 G M1 °द्रवत्सु- (for °वर्तत). K4. 5 संहृष्टः (for संक्रुद्धः). — [d]) K3 B1 D5–7 G3 सुमहा-; Dn च महा- (for सुमहद्). Dn1 -बलः; D7 -बळं (for बलम्). B2 D3. 10. 11 T2 M1 पांडवानां महद्बलं.

2 [a]) G2 प्रस्थाय (for आ°). T2 M3 च; M1. 2. 4 स (for सु-). D6 -भागं (for -नागं). — [c]) T2 हृष्टम् (for दृप्तम्). K4. 5 B3 Dn D1–3. 5–9 ऐरावण- (for °वत-). D4 ऐरावतगजप्रख्यम्. — [d]) D10 -मर्दनः.

3 [a]) K2–4 B Dn D2. 4. 5. 7. 9–11 T2–4 G महान्; D8 महद्- (for महा-). B4. 5 तत्र; M -पद्म- (for -भद्र-). K5 B1. 2. 4. 5 D9 -कुले; Dn -कुलः; D2. 7 -कुळ-; G1. 3 -कुरु- (for -कुल-). Dn प्रसंस्तुतः (for -प्रसूतः). — [b]) D4 स; T2 प्र-; T4 सं- (for सु-). D4 धार्तराष्ट्रस्य; T2 धृतराष्ट्रेण; T4 धर्मं° (for धार्त°). — K4 om. 3[c]–4[b]. — [c]) D2 M1 सुकल्पितं; M3 संकल्पितः (for सुक°). K2 D1. 9 शस्त्र- (for शास्त्र-). D1 -परंपराभिः; D9 -विनिश्चितज्ञैः (for °श्चयज्ञैः). — [d]) Dn1. n2 सदोपवाह्यैः; Dn3 D2. 6. 7 सदोपवाह्यैः; M1 °वाह्यं (for °वाह्यः). T3 [ऽ]सुमतश्च राज्ञः; T4 G1. 3 M सततं च राज्ञः; G2 स मतश्च राज्ञः (for समरेषु राजन्). D1. 7 (marg.; *sec. m.*) परैरजेयः समरांगणेषु. ❀ Cv (reading सदौपवाह्यः सततं च राज्ञः) : औपवाह्यः राजारोहणयोग्यो गजः । ❀ — S ins. after 3 : D4 after 5 :

112* ऐरावतं दैत्यगणान्विमृद्न-
ञ्शक्रो यथा संजनयन्भयानि ।

[(L. 1) M1 विमृश्नन्; M3 °मर्दन् (for °मृद्नन्). D4 ऐरावतो दैत्यचमूं विमृद्य. — (L. 2) D4 शक्रप्रयुक्तो (for शक्रो यथा सं-). T4 जहाति (for भयानि).]

4 K4 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). D1 om 4[ab]. D6. 7 om. (hapl.) 4[abc]. — [a]) S (except T1. 2) समास्थितो (for तमा°). D8 नाग- (for राज-). — [b]) D4 यथोदसंस्थः. B D8. 9 तपांते (B5 °पास्ते) (for क्षपान्ते). — [c]) D9 जघ्नन् (for राजन्). — [d]) D4 विरोययौ (sic); D7 अभ्युद्ययुः (for °द्ययौ). K4. 5 D1. 4. 5. 7 T G समस्तान्; Dn D3. 6. 10. 11 समेतान्; M समत्स्यान् (for समन्तात्). — D1 om. 4[ef]. — [e]) Ś1 K1. 3 B5 D5. 10. 11 सितैः; K4. 5 M1 शरैः; Dn सिक्तैः; D3 शिरैः; D4 शतैः; D6 स तैः (for शितैः). Ś1 K1 पृषत्कैर्; D3 पृथक्तैर्; D4 प्रषक्तैर्; T3 प्रषत्कैर् (for पृ°). Ś1 K D8 वितुतोद; T3 °दधार; G M °रराद (for °ददार). K5 D3. 6 वापि; D10. 11 वेगैर्; G2 चाजौ (for चापि).

9. 1070
9. 20. 5
9. 19. 6

योधांश्च राजन्नयतो यमाय ।
नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा
यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ॥ ५
ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयाश्च
तमेव नागं ददृशुः समन्तात् ।
सहस्रशो वै विचरन्तमेकं
यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ६
संद्राव्यमाणं तु बलं परेषां
परीतकल्पं विबभौ समन्तात् ।
नैवावतस्थे समरे भृशं भया-
द्विमर्दमानं तु परस्परं तदा ॥ ७
ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः
सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
दिशश्चतस्रः सहसा प्रधाविता
गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ८
दृष्ट्वा च तां वेगवता प्रभग्नां

— ^{f}) Dn2 om. from महेन्द्र up to ततः (in 5^{a}). Dn1. n3 -चाप- (for -वज्र-).

5 Dn2 om. ततः (cf. v. l. 4). — ^{a}) G1. 2 गजान्; M1 तु तान् (for शरान्). D3. 10 वै विसृजन्; G1. 2 वेगवतो (for वै सृजतो). D4 विमुंचतस्तस्य रणे महाशरान्. — D6 repeats 5^{b}–6^{a} after 6^{c}. — ^{b}) M योधांश्. Ś1 Dn1. n3 D10 यमालयं; Dn2 महारणे; D4 T3. 4 G M यमक्षयं (for यमाय). — For 5^{ab}, D1 subst. (reading it after 6):

113* ततः शरान्वै सृ[ज]ता नृपेण
योधाः समस्ता गमिता यमालयम् ।

— D1 om. 5^{cd}. — ^{c}) B5 M1 नान्यांतरं; Dn न तस्यांतं (for नास्यान्तरं). D3 T4 च (for वा). — ^{d}) D3 वज्रधरेण (for °धरस्य). — After 5, Ś1 K B Dn D2. 3. 5–11 ins.:

114* ऐरावणस्थस्य चमूविमर्दे
दैत्याः पुरा वासवस्येव राजन् ।

[(L. 1) D7 चमूर्विदार्य (for °विमर्दे). B D8. 9 ऐरावण-(B2 °त)स्येव चमूं विमृद्न(B5 °सृन्व)तो. — (L. 2) Dn D2. 5–7 यथा (for दैत्याः).]
while D4 ins. 112*.

6 For the repetition in D6, cf. v. l. 5. — ^{a}) K4. 5 B D2. 4. 8. 9 M2 सोमकसृंजयाश्; Dn D6 (both times) T1. 2. 4 G सृंजयाः सोमकाश् (by transp.); D5. 7 T3 सृंजयसोमकाश्. — ^{b}) K3–5 B (except B2) Dn D2. 3. 5–7 (marg. as in text). 8–11 T4 एक- (for एव). D1 शरौघान् (for समन्तात्). — Ś1 K1–3 M1 om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}. — ^{c}) D4 तं संघशो (for सहस्रशो). D1 विकिरंतम्; G2 प्रच° (for विचरन्तम्). D3 एके (for एकं). — K4 om. 6^{d}–7^{c}. — ^{d}) D6 गजेंद्रस्य; M3 सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य). D3 (*sup. lin.* as in text) वज्रं (for गजं). B D1. 4. 5. 10 T1. 2 G2 समीके; D7 समग्रं (for समीपे). — After 6, D1 reads 113*.

7 Ś1 K1–3 M1 om. 7^{ab}; K4 om. 7^{abc} (for both, cf. v. l. 6). D1 om. 7^{ab}. — ^{a}) Dn D3. 4. 7 T4 विद्राव्यमाणं (D3 °नं); D2. 5 तद्राव्य°; D6 विविध्य°; D9 स द्राव्य°; T2 संप्राप्य°; T3 संत्रास्य° (for संद्राव्य°). K5 तु बले; D4 च बलं; D7 तु बळं; T3 तुमुलं (for तु बलं). Dn1 प्रवेशात् (for परेषां). — ^{b}) Dn1. n2 काला(Dn2 °ल)घ्रातमिव; Dn3 D4 अनंतकल्पं; S (M1 om.) परेत° (for परीत°). D3 विभवैः; D4 च बभौ; G2 विभिदे (for विबभौ). D10. 11 T4 समंततः (for समन्तात्). — Dn D2. 5–7 transp. 7^{c} and 7^{d}. — ^{c}) K5 D11 T3. 4 G M च (for [ए]व). M [अ]वतस्थुः. K2 B5 T2 समरं (for समरे). D2 घ्नताम्; D5 स (for भयाद्). B2 नैवावतस्थे भृशं भयाय (submetric). — ^{d}) B1. 3–5 D8. 9 विमृद्यमानं; B2 D1. 6. 7 (marg.; *sec. m.*). 11 T1 विमर्द्य°; D2. 5. 7 आक्रम्यमाणं; T3 विदर्दमानं; M विमर्दमानास् (M3 °नस्) (for °मानं). K2 भयात्; T3 तथा; T4 यदा; G2 तत् (for तदा). D1. 7 (marg.; *sec. m.*) बलं (D7 °ले) पलायितं (for परस्परं तदा). D4 विद्राव्यमाणा हि गजेन तेन वै.

8 ^{a}) B2 तदा हि (for ततः प्र-). D3 T2 तदा चमूः; D4 चमूस्तदा (for महाचमूः). — ^{b}) D4 S (except T1. 2) जनाधिपेन (for नरा°). — ^{c}) D3. 10. 11 विधाविता; T2 प्रयापिता (for °धाविता). — K2. 3 om. (? hapl.) 8^{d}–9^{a}. — ^{d}) D3 om. (hapl.) from गं up to वे (in 9^{a}). Ś1 -वंशं (for -वेगं).

9 K2. 3 om. 9^{a}; D3 om. up to वे (in 9^{a}) (for both, cf. v. l. 8). — ^{a}) Dn D6 तु; D4 T1. 2 तु; D5. 7 हि; T3 om. (for च). T3. 4 G2. 3 M तान् (for

सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
अपूजयंस्तत्र नराधिपं तं
दध्मुश्च शङ्खाञ्शशिसंनिकाशान् ॥ ९
श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां
हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।
सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां
पाञ्चालपुत्रो न ममर्ष रोषात् ॥ १०
ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा
प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
जम्भो यथा शक्रसमागमे वै
नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ ११
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा
पाञ्चालराजं युधि राजसिंहः ।
तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं
वधाय राजन्द्रुपदात्मजस्य ॥ १२
स तं द्विपं सहसाभ्यापतन्त-
मविध्यदर्कप्रतिमैः पृषत्कैः ।
कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भि-
र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १३
ततोऽपरान्पञ्च शितान्महात्मा
नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे
तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ १४
तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं

C. 9. 1081
B. 9. 20. 16
K. 9. 19. 16

तां). K4.5 B Dn D2.4–6.8–11 T3 वेगवतीं (Dn3 D9 °ती); M1.3.4 °वतः (for °वता). Ś1 K1 प्रधावितां; T3.4 G2.3 M प्रभग्नान् (for °ग्नां). — [b]) G1.3 कुरु- (for युधि). M यौधमुख्याः. — [c]) D4 स्वपूजयंस् (for अपूज°). D2.10.11 ते तु; D3 ते च; T1.2 तं च; M2 तेत्र (for तत्र). Dn D6 S (except T1.2) जनाधिपं (for नरा°). K2 T1.4 G2 तदा; D2 M2–4 ते; D3 च (for तं). B D8.9 संपूजयंतस्तु (B3.4 °श्च) नराधिपं ते (B2.3 तं). — [d]) B D8.9 शंखान्प्रदध्मुः; D4.6 दध्मुश्च शंखं (for °श्च शङ्खाञ्). K4.5 शशिनः प्रकाशान्; B1 शशिसंनिभांस्तान्; Dn D6.7 हिम(D7 दधि)हारगौरान्; D4 T3.4 G M शशिहार(D4 °कुंद-; T4 °भास)गौरान् (for °संनिकाशान्).

10 [a]) G2 निनादांस् (for °दं). T2 त्वयि (for त्वथ). — [b]) D1 हस्ताद् (for हर्षाद्). K4.5 D3 G2 विमुक्तान् (for °क्तं). T3.4 G2 त्वथ (for सह). T1.2 सैन्य- (for शङ्ख-). K4.5 -मुक्तैः; T3.4 G M -नादैः (for -शब्दैः). — [d]) K4.5 B1.4 D3.5 पंचाल-; D7 पांचाळ-. D1 -राजो (for -पुत्रो). K4 Dn D2.3.5–7.11 T1.2 ममृषे न (for न ममर्ष). K3 B D2.8 कोपात्; D4 M1 राजन्; D10 भाषतां (for रोषात्).

11 [a]) D4 स (for तु). — [b]) Dn1 जवेन (for जयाय). — D1 om. 11[cd]. — [c]) Dn2 जृंभो; D3 वृत्रो (for जम्भो). Dn D5 -समागमेन; T3.4 G °स्थितं वै (T3 वा) (for °गमे वै). D6.7 तथा (for वै). — [d]) Dn D3.5–7 S ऐरावतम्. K1 D9 इंद्रवाहं.

12 [a]) B D2.4.8.9 च दृष्ट्वा; Dn D5–7 T4 G1.3 M निरीक्ष्य; T3 G2 समीक्ष्य (for तु दृष्ट्वा). — [b]) K4 पंचाल-; D7 पांचाळ-. Ś1 K D1.3.4.10.11 T1.2.4 -पुत्रं (for -राजं). K3 युध-; D10.11 युव- (for युधि). D2 शाल्व- (for राज-). B5 Dn1 D3 T2–4 M2–4 -सिंहं; D4 -पुत्रं (for -सिंहः). — [c]) M1 स (for तं). Dn3 प्रेरयामास; M1 प्रेषयदत्र (for °यामास). — [d]) Dn D5 ततः स राजा; D3.6.7 वधाय राजा (D3 राजेंद्र) (for °य राजन्). Dn D4.6 द्रुपदात्मजाय.

13 [a]) G1.3 ह (for तं). Dn D5–7 नृपं (for द्विपं). K4 चाभ्युपेतम्; Dn D5.7 T1–3 M2–4 ह्यापतंतम् (for [अ]भ्या°). K5 स तं द्विपं वै सहसाभ्युपेतम्; D3.10.11 स तं द्विपेंद्रं सहसापतंतम्. — [b]) D4.9 आविध्यद्; T1.2 ह्य° (for अ°). K1.3 B D3.6.8–11 अग्नि- (for अर्क-). Ś1 K1 पृषद्कैः; D9 शरौघैः (for पृषत्कैः). T4 सविद्यु-दर्कप्रतिमैः पृषत्कैः. — [c]) K2 corrupt. D1 अत्युग्रवेगैर्; D4 कर्मारधूतैर्; S तं तैलधौतैर् (for कर्मार°). — [d]) Dn अग्र-; D1 एव; D5.7 अग्र्य- (for उग्र-). K2 -कल्पैः; Dn D5–7 -हस्तैः; D1 वीरः; T1.2 G1 -हस्तं; T3 -वाहाः; T4 G2.3 M -हस्तः (for -वेगैः).

14 [a]) K3 B4 Dn D4.5.7.11 T1.2 M1 शतान् (for शि°). D4 रणे वै (for महात्मा). D2 ततस्तु पांचाळ-सुतो महारणे. — [b]) Dn1 D6 -वर्षान्; Dn2.n3 D5.7 -वर्यान् (for -मुख्यान्). D6 अविस्रस्त- (for विससर्ज). G3 कुंभैः (for कुम्भे). — [c]) K4.5 सु-; B2 च (for तु). D3.4 परमो; T3 परमैर् (for परम-). — [d]) S

विद्राव्यमाणं च निगृह्य शाल्वः ।
तीव्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं
पाञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ १५
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं
धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव ।
गदां प्रगृह्याशु जवेन वीरो
भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १६
स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं
साश्वं ससूतं सहसा विमृद्य ।
उत्क्षिप्य हस्तेन तदा महाद्विपो
विपोथयामास वसुंधरातले ॥ १७
पाञ्चालराजस्य सुतं स दृष्ट्वा
तदार्दितं नागवरेण तेन ।
तमभ्यधावत्सहसा जवेन
भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ १८
शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
तस्याभितोऽभ्यापततो गजस्य ।
स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै

नदन् (for तदा). M2.4 दिश्नः; M3 दिशं (for भृशं).

15 K4 reads and K5 D2 repeat 15ab after 19. — a) T4 स वेद- (for तं नाग-). Dn D5.7 तरसा; D4 परतः; G2 प्रहसन् (for सहसा). — b) Ś1 K1.2 D8 G3 विद्राव्यमानं. D2 (first time). 3.4 विनिगृह्य; D2 (second time) सहसा च; D10.11 विनिवर्त्य; M2–4 तु निगृह्य (for च नि°). Ś1 K2 D7 S (except T4) साल्वः; Dn D6 शाल्वं; D2 (both times) संख्ये (for शाल्वः). — c) K4.5 D4 T2.3 तत्रांकुशैः; Dn1.n3 D1.6 तीव्रां°. — d) K4.5 B (except B4) D1.3.5.7.9–11 पंचाल- (D1 °ह्य-; D7 °ळ-); D2 पांचाळ-. K4.5 Dn D1.5.7.10 S सुतं; D6 सुतः (sic) (for रथं). Dn D6 प्रहृष्टः; D1.4.7 T2 M3 °दृश्य; D10.11 °हृस्य; T1 G1 °दृर्श्य (for °दिश्य).

16 a) M1 तम् (for दृष्ट्वा). D9 स नागं; T3.4 G M2–4 गजेंद्रं; M1 निरीक्ष्य (for तु नागं). — b) T3 धृष्टद्युम्नं (for °म्नः). Ś1 K2 स्वरथः; K1 D3 G2.3 स रथात्; K4.5 (marg. as in text) D9 सहसा; D2 त्वरयन् (for स्वरथात्). Dn D6 शीघ्रगाश्च; G2 भीमवेगः (for शीघ्रमेव). M1 पांचालपुत्रः स्वरथात्पपात. — c) Ś1 K1 गजं; K2.3 रथं (for गदां). T1.2 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). Dn D3.5.6.7 (orig.; marg. sec. m. as in text) T4 [अ]थ; D10 [उ]ग्र-; T1.2 सु- (for [आ]शु). D1.7 (marg.; sec. m.) बलेन (for जवेन). G2 शूरो (for वीरो). — d) K4.5 M भूमौ. D1 प्रपातो (for प्रपन्नो). D6 भुवि (for भय-). D6 विह्वलांगं; D7 -विह्वळांगः.

17 D6 reads 17a twice. — a) T3 सकूबरं (for स तं रथं). B1 हैम-. D2 -विचित्रभासं (for -विभूषिताङ्गं). — b) T3 G2 साल्वः (for साश्वं). Ś1 K1 प्रमृद्य; K2 प्रपद्य; Dn1 विसृज्य; Dn2 D5.7 (orig.) विसृत्य; Dn3 D10.11 विकृष्य; D1.7 (sup. lin.) T1.2 विगृह्य; D2.3 T4 वि(D2 प्र)मृज्य; D4 बभंज; D6 विमुच्य; T3 G2 विभिद्य; G1 [अ]वमृद्य; G3 [अ]वमर्द्य (for विमृद्य). — c) D10 नदन्; T4 तथा (for तदा). T3 -बलाद् (for -द्विपो). B D2.3.9.11 उत्क्षिप्य हस्तेन महाद्विपोपि (D2 °पो वै; D11 °पोथ). — d) T1.2 तं पोथयामास; T3 व्यपाद°; G व्यपोथ° (for विपोथ°). D2 वसुंधरायां; D7 T2 °धरातळे; D8 °धरातलं.

18 a) K4.5 B2.4 D3.10 पंचाल-; D2.7 पांचाळ-. Ś1 K1–3 सुतः; B5 मुखं; M1 सुतांस् (for सुतं). K4.5 B Dn D5–9 स्स; D1–3.10.11 च; S (except T1.2) तु (for स). — b) K4.5 Dn D4.5.7 S (except T1.2) तथा; D2 सं- (for तदा). B5 [अ]र्पितं; D2 -मर्दितं (for [अ]र्दि°). D3.9 -बलेन (for -वरेण). — c) Ś1 K1.2 Dn D4.5.7 समभ्यधावत् (Dn D4.5.7 °वन्); K4.5 तमप्यधावन्; B3.5 D9 °न्वधावत्; D2.6 M2 °भ्यधावन् (for °भ्यधावत्). Dn D5–7 महता (for सहसा). T3.4 G2 महाबलो (for जवेन). — d) D1 शनेश् (for शिनेश्).

19 a) B5 शनैश् (for °रैश्). D3 विगृह्य; D4 निगृह्य तं (for निगृह्य). — b) D3.4 [अ]भीतो (for °भितो). K1.4 B4.5 D6.10.11 T3 G2 व्यापततो; B1 D3.5 (sup. lin.). 8.9 T1.2.4 G1.3 M2–4 ह्याप°; D1.7 [ऽ]ह्यु(D7 °भ्यु)त्प° (for ऽभ्याप°). Dn D5.6 निगृह्य; D3 गजेभ्यः (for गजस्य). D2 तस्याहवे वेगवतागतस्य. — c) D3 स तं गृहीतो; T1 समागृ°; T2.3 समं गृ° (for स संगृ°). D2 गजौघैश्; S (except T1.2) गजेंद्रश् (for गजो वै). D4 स संगृहतोिथ गजश्चतुर्भिश्. — d) Ś1 K1.2.5 B1 D6.9 वै (for तैर्). D4 कीर्यमाणस्; G2 पात्यमानश् (for वार्यमाणश्). Ś1 K1 स्स;

चचाल तैर्वार्यमाणश्च संख्ये ॥ १९
ततः पृषत्कान्प्रववर्ष राजा
सूर्यो यथा रश्मिजालं समन्तात् ।
तेनाशुगैर्वध्यमाना रथौघाः
प्रदुद्रुवुस्तत्र ततस्तु सर्वे ॥ २०
तत्कर्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे
पाञ्चालमत्स्या नृप सृञ्जयाश्च ।
हाहाकारैर्नादयन्तः स्म युद्धे
द्विपं समन्ताद्रुरुधुर्नराग्र्याः ॥ २१
पाञ्चालराजस्त्वरितस्तु शूरो
गदां प्रगृह्याचलशृङ्गकल्पाम् ।
असंभ्रमं भारत शत्रुघाती
जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २२
ततोऽथ नागं धरणीधराभं
मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशम् ।
गदां समाविध्य भृशं जघान
पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ २३
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य
मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
पपात नागो धरणीधराभः

C. 9. 1090
B. 9. 20. 25
K. 9. 19. 25

K2 सु-; K3 Dn D6.7 T4 स; D4 तु (for च). T4 संघे; M संखे (for संख्ये). K4 चचाल नैवासमबाणसंख्ये; D1.7 (marg.; *sec. m.*) विचुक्षुभे समरे हन्यमानः; D2 तैर्वार्यमाणश्च चचाल संख्ये; G1.3 चचाल तैर्वार्यमाणोत्मसंखे (G3 °घे). — After 19, K4 reads and K5 D2 repeat 15^{ab}.

20 ^{a}) K4.5 शूरः (for ततः). Ś1 K1.3 पृषक्वान्; K2 पृषत्कं; B5 पृथक् (submetric); D2 पृषत्कैः; D4 प्रषत्कैः (for पृषत्कान्). D4 स (for प्र-). D2.4 राजन् (for राजा). T3.4 G2 ततः पृषत्कानसृजत्स साल्वो. — ^{b}) T3.4 रविर् (for सूर्यो). K4.5 B D2.9 रश्मिजालैः (D2 °कैः); D7 °जाळं; D8 रथजालैः; T1 (*inf. lin.* as in text). 2 रश्मिशतं (for °जालं). — ^{c}) K3 B D2.6.8–10 T1.2 G2 तैर्; K4.5 ते च (for तेन). D2 आशुवेगैर् (for [आ]शुगैर्). Dn D5–7 वार्यमाणा (for वध्यमाना). D4 रथौघान्. — ^{d}) K4.5 तत्रैव; B ततश्च; Dn D2.5–7 T2.3 G2.3 तत्र (D2 G3 °तः) स्म (for ततस्तु). Ś1 K1.3 संख्ये (for सर्वे). D1.3.10.11 प्रदुद्रुवुः सहितास्तत्र तत्र; T4 M1 प्रदुद्रुवुस्तत्रसुश्चैव (M1 °स्तत्र) सर्वे.

21 D10 reads 21 twice. — ^{a}) B2 ततस्तु (for तत्कर्म). K2 B2 S साल्वस्य. Ś1 K1.2 D1 समीक्ष्य संख्ये; K4.5 °क्ष्यमाणाः; Dn D4–7 S (except T1.2) निरीक्ष्य सर्वे (for समी°). — ^{b}) K4.5 B1–3 D9.10 (both times). 11 पंचाल-; D2.7 पांचाळ-. Dn D1.6 T1.2 -मुख्या; D10 (both times). 11 -पुत्रा; T4 G2 -मात्स्या (for -मत्स्या). Ś1 K2 Dn D3 संजयाश्. — ^{c}) D3.10 (both times). 11 हाहाकारान्; T3 °कारं. B4 D10 (both times). 11 नादयंति; Dn T3.4 G2 नर्द (Dn1 °द)-यंतः (for नाद°). B1 D1.9 सुयुद्धे; B3 D3.6 च युद्धे; Dn D5–7 च सेनां; T1.2 तु युद्धे; T3.4 G M2.4 समीपे (M3 °के) (for स्म युद्धे). D4 हाहाकारान्नर्दतश्चापि राजन्; M1 हा हा हताः स्मेति च ते वदंतो. — ^{d}) M1 गजं (for द्विपं). B4.5 दुद्रुवुर्; T3.4 दुद्रुवुस्ते (T4 °वैं); G2 ददशुस्ते; M1 ममथुर् (for रुरुधुर्). D1.7 (marg. *sec. m.*; orig. as in text) शरौघैः; D4 समस्तान् (for नराग्र्याः). D3 तं नागमुख्यं रुरुधुर्नराग्र्याः.

22 ^{a}) K4.5 B1.5 D10.11 पंचाल-; D7 पांचाळ-. D3.9–11 T1.2 G1 -पुत्रस् (for -राजस्). B1.3 D3.5.7.9 च; T3.4 G स (for तु). D4 पांचालराजस्य सुतो महात्मा. — ^{b}) D3 [अ]चर-; D7 [अ]चळ-. K3 B1.5 D3.9 -तुल्यां (for -कल्पाम्). — ^{c}) B D3–11 T3 G2 ससंभ्रमं; D1.4 असंभ्रमाद्; G3 M2–4 °भ्रमन् (for °भ्रमं). K2 शत्रुघाते. — ^{d}) T3 G2 [ऽ]भि- (for ऽनु-). K3 नागैः.

23 ^{a}) D1 अथ (for ततो). K5 B (except B2) D3.9 तु; D1 [आ]शु; D10 [ऽ]द्य; T3 स; T4 नु (for ऽथ). — ^{b}) Dn D3.4 श्रवंतं. D7 जळद-; T3 ज्वलन- (for जलद-). — D1 transp. 23^{c} and 23^{d}. — ^{c}) B D3.9 समासाद्य; D4 समुद्यम्य (for समाविध्य). — ^{d}) K4 B5 D1.3.10.11 पंचाल-; D7 पांचाळ-. D5 सुतं (for सुतस्). T1.2 महात्मा (for तरस्वी).

24 ^{a}) D2 कुंभभिन्नः (for भिन्नकुम्भः). T2 विनद्यन् (for °द्य). — ^{b}) D4 चास्ये (for मुखात्). Dn D4–7 रुधिरं; T4 क्षतजान् (for °जं). Dn D5–7 प्रमुंचन्; D4 श्रवंश्च (for विमुञ्चन्). — ^{c}) D8 धरणीधराभं. — ^{d}) K4.5 B (except B2) D2.8.9 -प्रकंपे च-

क्षितिप्रकम्पाच्चलितो यथाद्रिः ॥ २४
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो
जहार भल्लेन शिरः शितेन ॥ २५

हतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन
पपात भूमौ सह नागराज्ञा ।
यथाद्रिशृङ्गं सुमहत्प्रणुन्नं
वज्रेण देवाधिपचोदितेन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्येकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

संजय उवाच ।
तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने ।
तवाभज्यद्बलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ २
संनिवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपमं स्थितं राजन्कीर्यमाणं शरैर्युधि ॥ ३
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।

(K_4 °पोच्च)लितो (for -प्रकम्पाच्च°). $D_{1.7}$ (marg.; *sec. m.*) यथा हतः पविना अद्रिकूटः.

25 ^{a}) K_2 निपत्यमाने; G_2 निहन्य° (for निपात्य°). G_3 [ऽ]थ (for तु). Dn गतप्रवर्षे; D_4 T_3 G_2 M_1 गजप्रवीरे; $D_{5.6}$ $G_{1.3}$ गजप्रव(D_6 °वी)र्ये; D_9 तदा गजेंद्रं; T_2 तथा गजेंद्रे; T_4 गजेंद्रवर्ये; M_{2-4} गजप्रबर्हे (for तदा गजेन्द्रे). — ^{b}) D_1 हाहापरे; D_8 °कृतं; M_1 °कृतस् (for °कृते). T_3 सैन्यस्य राजन् (for पुत्रस्य सैन्ये). — ^{c}) K_1 M_{2-4} साल्व-. $M_{2.4}$ -राज्ञश्च; M_3 -राज्ञस्तु (for -राजस्य). $D_{1.2}$ शनि- (for शिनि-). D_4 -प्रवीरे. Dn D_{5-7} T G M_1 शा(T G M_1 सा)ल्वस्य राज्ञस्तु (T_3 °जंस्तु; G_3 °ज्ञश्च) शिनिप्रवीरो. — ^{d}) D_2 खड्गेन (for भल्लेन). $D_{5.7}$ T_2 सितेन.

26 ^{a}) $K_{4.5}$ हतोत्तमांगो; D_4 हतोत्तमांगेन; D_5 कृत्तोत्तमांगो (for हतो°). T_4 हृदि (for युधि). Dn D_4 सात्यकेन (for सात्वतेन). — ^{b}) K_{3-5} Dn $D_{2.4.6.8.9}$ T G $M_{1.2}$ पपात भूमौ स ह ना(G_3 युधि ना-; M_1 स सना)गराजः ($D_{4.8.9}$ °जा). — D_1 om. 26^{cd}. — ^{c}) D_3 यथेव (for यथाद्रि-). B (except B_2) Dn $D_{2.4-9}$ $T_{1.2}$ सहसा (for सुमहत्). K_3 M_4 प्रनुन्नं; D_3 °सन्नं; $T_{3.4}$ G_2 °भिन्नं (for °णुन्नं). — ^{d}) M_{2-4} वज्रायुध- (for देवाधिप-). Dn $D_{2.5-7}$ -नोदितेन.

Colophon om. in Dn D_6. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K_1 M_4 साल्वराजवधः; $K_{2.3}$ $D_{10.11}$ T_1 M_2 शा(K_2 T_1 M_2 सा)ल्ववधः; $D_{2.4}$ शल्यवधः; M_3 साल्वावरोधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_3 D_{11} S 20; D_{10} 19 (as in text). — *Śloka no.:* K_5 28; Dn D_5 27.

20

1 Dn om. the ref. — ^{a}) M_1 ततस् (for तस्मिंस्). K_3 वि-; D_4 च (for तु). $D_{5.7}$ निहिते. $B_{3.4}$ शाल्वे; $T_{1.2}$ साल्वे; $G_{1.3}$ वीरे (for शूरे). $K_{4.5}$ तस्मिन्हते महेष्वासे. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $T_{3.4}$ G M साल्वे; $B_{3.4}$ $T_{1.2}$ शूरे (for शाल्वे). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K_3) Dn $D_{5.7}$ अभज्यत; $B_{2.4.5}$ $T_{1.3}$ G_2 तदाभज्यद् (for तवा°). M तवाभज्यत सैन्यं तद्. — ^{d}) D_4 वायुना. D_3 [ए]व. D_{10} यथा (for महा-). $K_{4.5}$ वातोद्धूत इव द्रुमः.

2 ^{a}) K_3 तं प्र-; T_3 तत्र (for तत्प्र-). D_7 बळं. — ^{c}) T_3 ददार. Ś$_1$ $K_{1.2}$ वीरः (for शूरः). Dn D_{5-7} वारयामास समरे. — ^{d}) T G -सेनां (for -सैन्यं). D_2 महारथः; $D_{4.5}$ °बलं; D_7 °बळः (for °बलः).

3 ^{a}) Dn संनिवृत्य. D_4 च (for तु). B Dn $D_{2.5.7-9}$ $T_{1.2}$ वीरा (for शूरा). — D_1 om. 3^{cd}. — ^{c}) $D_{3.8}$ $G_{1.3}$ शल्योपमं (G_1 °मः) (for शैलो°). $B_{4.5}$ T_3 स्थिरं; $G_{1.3}$ स्थितो (for स्थितं). — ^{d}) D_3 गर्जमानं; $T_{1.2}$ विकिरंतं; T_3 G_2 शीर्यमाणं; T_4 G_3 कीर्यमाणः

निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ४
तत्राश्चर्यमभूद्युद्धं सात्वतस्य परैः सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदाम् ॥ ५
तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवःस्पृक्सुमहानभूत् ॥ ६
तेन शब्देन वित्रस्तान्पाञ्चालान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ७
स समासाद्य राजानं क्षेमधूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८
तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्शरान् ।
जवेनाभ्यपतद्धीमान्हार्दिक्यः शिनिपुंगवम् ॥ ९
तौ सिंहाविव नर्दन्तौ धन्विनौ रथिनां वरौ ।
अन्योन्यमभ्यधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ १०
पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधाश्चान्ये नृपोत्तमाः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ११
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
अभिजघ्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२
चरन्तौ विविधान्मार्गान्हार्दिक्यशिनिपुंगवौ ।

C. 9. 1105
B. 9. 21. 13
K. 9. 20. 13

(for °माणं). Ś1 K1–3 T1. 2 शरान्; D3 शतैर् (for शरैर्). B1 (marg. as in text) सह; D10 युधिष्ठिर (sic); T3. 4 अपि (for युधि).

4 B1 reads 4^a–5^b on marg. — ^{a}) K2 युद्धे (for युद्धं). — ^{b}) D9 transp. पाण्डवैः and सह. — Ś1 K1. 3 om. 4^c–5^d. K2 Dn1 om. (hapl.) 4^c–5^b. — ^{c}) D3 निवृत्ते तु; D9 संनिवृत्ता (for निवृत्तानां). — ^{d}) D1 पुरस्तदा (for निवर्तनम्).

5 Ś1 K1. 3 om. 5; K2 Dn1 om. 5^{ab} (for both, cf. v. l. 4). D1 om. 5. B1 reads 5^{ab} on marg. — ^{a}) B4 तदाश्चर्यम्; D3 यत्रा° (for तत्रा°). D3. 8. 9 महद् (for अभूद्). — ^{b}) Dn2. n3 D5–7 कुरूणां पांडवैः सह (= 4^b). — ^{c}) D5. 7 यद्येको; G2 य एको (for यदेको). T4 G1 M धारयामास. — ^{d}) D10 दुरासहां (for °सदाम्).

6 B4 damaged for 6^{ab}. — ^{a}) K4. 5 -सदृशां; D4 -शूराणां; T1. 2 -संनादः (for -सुहृदां). — ^{b}) K4. 5 कृत- (for कृते). B2 T3 वर्माणि. D2. 9 दुष्कृते. — ^{c}) K4 D4 T2. 3 सिंहनाद-. — ^{d}) K3 B1. 3. 4 D3. 11 T G दिविस्पृक्. K3 D10 स; D4 तु (for सु-).

7 D1 om. 7^{ab}. — ^{a}) T4 शूरेण (for शब्देन). K4. 5 B Dn D5–9 वित्रस्ताः. — ^{b}) K4. 5 Dn D4–7. 9 पांचाला (D7 °ळा); B3. 4 पंचालान्; B5 पंचाला; D2 पांचाळान् (for पाञ्चालान्). K3 भरतर्षभान्; K4 D5 °र्षभाः. D8 पांचालो भरतर्षभः. — ^{c}) D1. 4 शनेर्. D2 शिनेश्च नप्ता संग्रामे. — ^{d}) D2 अभ्यपद्यत; D8 अनुप°; M3 अभ्यवर्तत (for अन्वपद्यत). Dn1 D10 सात्यकिं; S संयुगे (for सात्यकिः). — After 7, D1 ins.:

115* शतवर्माणमत्युग्रं महावीरं महाबलम् ।

8 D1 om. 8–9. — ^{a}) D4 समासाद्य तु राजानं. — ^{b}) Ś1 K1–3 T1–3 क्षेमधूर्तं; B1–3 D4. 8. 9 M °कीर्तिं; B5 °कीर्तिर्; Dn °मूर्तिं (for °धूर्तिं). K4 महाबलः; Dn D5–7 T3 °रथं (for °बलम्). — ^{c}) K4. 5 दशभिर् (for सप्त°). D8 भल्लैर् (for बाणैर्). — ^{d}) G2 रणमध्ये ह्यकंपयत्.

9 D1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) M1 तमापतंतं वेगेन. — ^{b}) K4. 5 Dn S प्रवर्षंतं; B D2. 3. 8. 9 °क्षिपंतं (for °वपन्तं). T1. 3. 4 G M बहून्; T2 महान् (for शितान्). — ^{c}) M1 वेगेन (for जवेन). T2 [अ]भ्यद्रवद् (for °पतद्). Dn D4–7 M1 वीरो; T3 श्रीमान्; M2–4 धन्वी (for धीमान्). — ^{d}) M3. 4 हार्दिक्यं.

10 ^{a}) K2 नंदंतौ; D1 गर्जंतौ (for नर्दन्तौ). D3. 10. 11 सात्वतौ च (D3 तौ) महावीर्यौ. — D1 om. 10^b–13^a. — ^{b}) K2 धन्विनां; D4 रथिनौ (for धन्विनौ). T4 धन्विनां (for रथिनां). — ^{c}) T4 corrupt. Ś1 K1 स्माभ्यधावेतां; K2–5 B D2. 3. 8 G2 अभिधा°; D9 अभिधावंतां; T3 G1 अभ्यधावंतौ (for °धावेतां). — ^{d}) T4 -प्रहर- (for -प्रवर-).

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B3 पंचालैर्; D2. 7 पांचाळैर्; D3. 10 G2. 3 पांचाला; T3. 4 G1 पांचाल्यैर्; Bom. ed. पंचाला (for पाञ्चालैर्). — D9 om. 11^b–12^a. — ^{b}) M योधाश्. B (except B2) D8 M1 नृपोत्तम; Dn D5–7 महारथाः (for नृपोत्तमाः). — ^{c}) D3. 5. 7. 10 प्रेक्ष्यकाः. — ^{d}) K4. 5 B D3. 4. 8. 10. 11 T1. 2 तयोर्घोरे स(K4 D4. 8. 11 °रस)मागमे.

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 10). D9 om. 12^a (cf. v. l. 11). — ^{a}) D3 नारदैर् (sic) (for नाराचैर्). — ^{b}) D6 G3 -महारथाः. — ^{d}) D9 प्रकृष्टाव्; M1 प्रहृ° (for प्रहृ°).

मुहुरन्तर्दधाते तौ बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३
चापवेगबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतंगानिव शीघ्रगान् ॥ १४
तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १५
स दीर्घबाहुः संक्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
अष्टाभिः कृतवर्माणमविध्यत्परमेषुभिः ॥ १६
ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥ १७
निकृत्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुंगवः ।
अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८
तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
आरोप्य च महावीर्यो महाबुद्धिर्महाबलः ॥ १९
अमृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्मणा ।
कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ २०
ततः सुनिशितैर्बाणैर्दशभिः शिनिपुंगवः ।
जघान सूतमश्वांश्च ध्वजं च कृतवर्मणः ॥ २१
ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः ।
हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
रोषेण महताविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष ।

13 D1 om. 13^{a} (cf. v. l. 10). — a) K2 om. from मार्गान् up to दधाते (in 13^{c}). — c) B D8. 9 मुहुरार्दयतामेतौ; D1–3. 5. 7. 10. 11 T1. 2 °रंतर्हितावेतौ (D2. 5 °वास्तां). — d) Dn परंतपौ (for परस्परम्).

14 D1 om. 14. B4 damaged for 14^{ab}. — a) D3. 4 वायु- (for चाप-). T3 -वेगाद् (for -वेग-). Ś1 K1. 2 -बलोपेतान्; D9 °द्धूतान्. — b) Dn D4. 5. 7 S (except T1. 2) बाणान्वै (for मार्गणान्). Dn -पुंगवान् (Dn1 °वौ) (for -सिंहयोः).

15 a) D4 [ए]व (for [ए]कं). K3 अन्य- (for सत्य-). M1 -धर्माणम् (for -कर्माणम्). — b) Dn T1–3 हृदिकात्मजं. D4 समासाद्य शिनेः सुतं. — Dn om. 15^{c}–16^{b}. — c) K2 आविध्य; D8. 9 आविध्यन्; G1 अवध्यन् (for अवि°). D5. 7 बहुभिर् (for निशितैर्). — d) T3. 4 G M1 चतुर्भिश्च तुरंगमान्.

16 Dn om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — a) D5–7 S (except T1. 2) दीर्घबाहुस्ततः क्रु(D5–7 °हुः सुसंक्रु-; M1 °हुस्तु संक्रु)द्धस्. — b) D1 सात्यकिः सुमहाबलः. — c) K4. 5 Dn D2–4. 6. 7. 9–11 T2. 3 G3 अष्टाभिः. — d) B1. 2 D9 आविध्यत्. S (except T1. 2) पुनर्विव्याध पत्रि(M2 सप्त)भिः.

17 a) K4. 5 पूर्णायतविसृष्टैस्तु. — b) T3 कृत्तवर्मा. Dn शिलासितैः; D4 S (except T1. 2) शिलीमुखैः; D5. 7 सिला(D7 °ळा)सितैः. — c) T3 आसाद्य; T4 °विध्य (for °हत्य).

18 a) K4. 5 Dn D1. 3. 4. 9 निकृतं तद्; T3. 4 G तं निकृत्तं; M1. 2. 4 तन्निकृत्तं (by transp.); M3 संनिकृत्तं. — K3 D7 G3 M3 om. (hapl.) 18^{b}–19^{a}. — b) Dn अपश्यत् (for अपास्य). — d) B5 D2. 10 सैनेयः; D4 सैन्येयः; T3. 4 G1. 2 M1. 2. 4 सात्यकिः (for शैनेयः). D1 समरे (for सशरं).

19 K3 D7 G3 M3 om. 19^{a} (cf. v. l. 18). — a) Ś1 K1. 2 D3. 10 स चादाय; K4. 5 T3. 4 G1. 2 M2. 4 समादा°. — b) D4 वसिष्ठः; D5. 9 वरिष्ठं. — c) D7 अपास्य (for आरोप्य). D4 महाबाहुर्; D10. 11 धनुः शीघ्रं (for महावीर्यो). — d) D4. 10. 11 महावीर्यो (for °बुद्धिर्).

20 a) G2 अवार्यमाणो (for अमृष्य°). — b) Dn1 चोदनं (for छेदनं). K4 Dn1. n3 D3. 6 T3 G3 कृतवर्मणः. — D3 om. (hapl.) 20^{c}–21^{d}. — c) Ś1 K3 M1. 2 विरथः; B5 [ऽ]भि°; D4 [ऽ]क्षि° (sic) (for ऽति°). M3. 4 कुपितो विरथं कर्तुं. — D10 om. 20^{d}–21^{c}. — d) D4 अभ्यगात्.

21 D3 om. 21; D10 om. 21^{abc} (for both, cf. v. l. 20). — a) T3 परैः (for ततः). Ś1 K1–3 D8 T2 स; D1 च; D4 M2–4 तु (for सु-). Ś1 K1–3 दशभिर् (for -निशितैर्). — b) Ś1 K1–3 निशितैः; T3. 4 G M2–4 नवभिः; M1 स षड्भिः (for दशभिः). D1 शनिपुंगवः. — K3 om. 21^{cd}. — c) B D2. 8. 9. 11 चाश्वांश्च; D4 चैवाश्वान्; T1. 2 सोश्वांश्च (for अश्वांश्च). T3. 4 G M जघान चाश्वान्सू(G2 साश्वं सू)तं च. — d) T3 G2 रथं (for ध्वजं).

22 b) D4 T3 G M महाबलः (for °रथः). — c) Ś1 संप्रेक्ष्य; D8 प्रेतं तं (for संप्रेक्ष्य). — d) D4 हयं; T2 कृतं (for रथं). K4. 5 Dn1. n2 D5. 7. 8. 10 -परिस्कृतं;

चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुंगवम् ॥ २३
तच्छूलं सात्वतो ह्याजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः ।
चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवम् ।
ततोऽपरेण भल्लेन हृद्येनं समताडयत् ॥ २४
स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ।
कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत ॥ २५
तस्मिन्सात्यकिना वीरे द्वैरथे विरथीकृते ।
समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ २६
पुत्रस्य तव चात्यर्थं विषादः समपद्यत ।
हतसूते हताश्वे च विरथे कृतवर्मणि ॥ २७
हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमरिंदमम् ।
अभ्यधावत्कृपो राजञ्जिघांसुः शिनिपुंगवम् ॥ २८
तमारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
अपोवाह महाबाहुस्तूर्णमायोधनादपि ॥ २९
शैनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३०
तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसावृते ।
तावकाः प्रद्रुता राजन्दुर्योधनमृते नृपम् ॥ ३१

C. 9. 1124
B. 9. 21. 32
K. 9. 20. 31

B5 D4 -पुरस्कृतं; D1 S (except T1. 2) -विभूषितं (for -परिष्कृतम्).

23 ^{a}) T3 G2 कोपेन (for रोषेण). D4 महताविष्टं. — ^{b}) D7 शूळम्. Dn D6 उद्धृत्य (for उद्यम्य). — ^{c}) D3 चिच्छेद (for चिक्षेप). Ś1 K1. 2 D1. 4 -वीर्येण (for -वेगेन). — ^{d}) D1 शनिपुंगवं; D4 G1 शिनिपुंगवः.

24 ^{a}) D3 T3. 4 G2. 3 M2–4 तं (for तत्). D3. 4 सूतं (for शूलं). D1. 5. 7 S (except T2) [ऽ]पि (for हि). K4. 5 ह्याशु (for ह्याजौ). — ^{b}) D4 बहुभिः (for निशितैः). — ^{c}) T1. 2 तूर्णमुत्पादयामास. — ^{f}) D3 हृष्टेन; D4 हृदि तं; G2 हार्दिक्यं (for हृद्येनं).

25 ^{a}) S1 K1 D2. 8 सुयुद्धे; K2 स्वयुद्धे; K3 सुयुधे; D3. 10. 11 युयुधे; T3 G2 स विद्धो (for स युद्धे). — ^{b}) D9 हताश्वे. — ^{c}) Ś1 K1–3 D1. 2. 10. 11 कृतस्तेन; D3 om.; M कृतास्त्रस्तु (for °स्त्रेण). — ^{d}) D1 पृथिवीम्; D5. 7 धरिणीम्; M विरथः (for धरणीम्). K5 अनुपद्यत; Dn D7 (marg. *sec. m.* as in text) अन्वपीडयत्; D8 T4 G1. 3 M समपद्यत; T3 G2 प्रत्य° (for अन्व°). — After 25, B2 reads 27^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

26 B5 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}. D1 om. 26. B2 om. 26^{ab}. — ^{a}) T3 धीरे (for वीरे). D4 महारथेनातिरथो. — ^{b}) D9 M3 द्वे रथे (for द्वैरथे). D8 विरथे कृते. D4 द्वैरथो विरथीकृतः. — ^{cd}) D8. 10 T1. 2 समापद्यत. D2 G2 M3 transp. सर्वेषां and सैन्यानां. M3 भयात् (for भयम्).

27 For the repetition in B2, cf. v. l. 25. B5 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) S (except T1. 2) पुत्राणां (for पुत्रस्य). D4 च तव (by transp.); T3 तु तथा; T4 G M1. 2. 4 तु तव. M3 अत्यंतं (for अत्यर्थं). — ^{b}) D3. 10. 11 T3. 4 G M2–4 समजायत; D8 चानुपद्यत (for सम°). — D1 om. 27^{c}–28^{b}. M1 om. 27^{cd}. — ^{c}) K4. 5 D3. 4 हते सूते; Dn D2. 5–7 सूते मृ(D2 ह)ते (for हतसूते). B1. 2 (both times). 3–5 Dn D8. 9 तु (for च). T3. 4 G M2–4 हताश्वे हतसूते च.

28 D1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). D6 om. (hapl.) 28^{a}–30^{b}. — ^{a}) D3 तथाश्वं (for हताश्वं). B2 Dn T3. 4 G M2–4 तु (for च). D4 समीक्ष्याथ: T3 G2 तमालोक्य; T4 समालोक्य (for °लक्ष्य). K4 हताश्वं समरे लक्ष्य. — ^{b}) K3 Dn2. n3 D2. 10 G1. 3 M1. 3. 4 अरिंदम; D7 M2 °दमः. — ^{c}) K3 अभिधावत्; K4. 5 अभ्ययाच्च; D1 ततोधावत्; G2 अन्व° (for अभ्य°). — Ś1 K1–4 om. (hapl.) 28^{d}–30^{a}. — ^{d}) D10 जिघांसुं. D1 शनिपुंगवं.

29 Ś1 K1–4 D6 om. 29 (cf. v. l. 28). D1 om. 29. — ^{a}) K5 B (except B2) D8. 9 तं चारोप्य; T3 समा° (for तमा°). G2 रथोपस्थं. — ^{c}) B4 D3. 10. 11 महाबाहुं; S °राज (for °बाहुस्). — ^{d}) D4 बहिः (for अपि).

30 Ś1 K1–4 om. 30^{a}; D6 om. 30^{ab} (for both, cf. v. l. 28). — ^{a}) D3. 10 G2 शै(D10 सै)नेय-; D7 सैनेये. T1. 2 तु स्थिते; T4 वीक्षिते; G1. 3 गर्विते; G2 M विष्ठिते (for ऽधि°). K5 शैनेयाधिष्ठिते राजन्; D1 शैनेयेन कृते रा°; D4. 5 सैन्ये युधिष्ठिरे (D5 °ते) रा°; T3 शैनेयं विहिते रा°. — ^{b}) M3 द्विरथे. — ^{c}) D2. 7 -बळं. K5 सर्वे; D4 दृष्ट्वा (for सर्वं). — ^{d}) Dn1 तरसा; M3 कृतम् (for पुनर्).

31 D1 om. 31^{ab}. — ^{a}) K2. 5 D3. 4 तत्परेण (for °रे न). K8 B2. 5 D2. 8. 5–8, 10. 11 T1. 3 M2–4 [अ]न्व-

दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वांश्चैको न्यवारयत् ॥ ३२
पाण्डूंश्च सर्वान्संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शिखण्डिनं द्रौपदेयान्पाञ्चालानां च ये गणाः ॥ ३३
केकयान्सोमकांश्चैव पाञ्चालांश्चैव मारिष ।
असंभ्रमं दुराधर्षः शितैरस्त्रैरवारयत् ॥ ३४
अतिष्ठदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ।
यथा यज्ञे महानग्निर्मन्त्रपूतः प्रकाशयन् ॥ ३५
तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे ।
अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्यः समपद्यत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(D3 °नु)बुध्यंत; Dn [अ]न्वयुध्यंत (Dn1 °ते); T2 [अ]न्वबुध्येते (for [अ]वबुध्यन्त). — b) B Dn D2. 5–9 सैन्ये तु (for सैन्येन). T2 महता (for रजसा). Ś1 K D3. 10. 11 [आ]वृताः; B2 [आ]कुले (for [आ]वृते). — c) M1 तावत्ते (for तावकाः). D3 प्राद्रुता; D4 वि° (for प्र°). T1. 2 तावद्विप्रद्रुतं राजन्. — d) D2. 5 M3 नृप; D4 तदा; T3 वरं (for नृपम्). Dn D6 सर्वे च सहसैनिकाः; T1. 2 दुर्योधनबलं भृशं.

32 D1 om. 32[ab]. — a) D2 दुर्योधनेन (for °नस्तु). — b) G3 स्वं बलम्. — c) D3 स्वजवेन (hypermetric). T3. 4 G M2–4 राजन् (for तूर्णं). — d) D1 M2–4 स तांश्च; M1 क्रुद्धश्च (for सर्वांश्च). B3 D8 चैतान्; D2 एको (for चैको). Dn1. n2 D5. 7 निवारयत्; D4 [ऽ]भ्ययोधयत्; T3 G2 [ऽ]भ्यवारयत् (for न्य°).

33 a) T4 G2 M2–4 हि (for च). D9 सर्वैः (for सर्वान्). T3 संक्रुद्धान्. Dn D6 सर्वान्पांडूंश्च संक्रुद्धो; D1 पांडोः सुतान्सुसं°; D4 पांडुश्च सर्वसं°; T1. 2 पांडवान्समरे क्रुद्धो; G1 M1 पांडून्सर्वान्सुसंक्रुद्धो (M1 °द्धान्); G3 पांडून्पांडून्सुसं°. — b) D10 पार्षदं. — c) K2. 5 Dn3 D7 शिखं(K5 °षं)डीनं. D3 द्रौपदेयांश्च (hypermetric). — d) B1. 3 पंचालानां च; D7 पांचाळानां च; T2 पांचालाश्चैव.

34 D1 om. 34. — a) K4. 5 D3. 5. 7. 10. 11 T1 कैकेयान्; B4 D4. 8 T2 कैक°; Dn D6 कौंते° (for केक°). K3 मामकांश्च (for सोम°). — b) Ś1 K1–3 सृंजयांश्च; B1. 3 पंचालांश्च; Dn1. n2 D2. 7 पांचाला(D2. 7 °ळां)श्च; D3 मत्स्यांश्च (submetric) (for पाञ्चालांश्च). D4 S योधयामास मारिष (D4 भारत); D10. 11 सृंजयानां च मा°. — c) Ś1 K1. 2 असंभ्रमाद्; D3 असम्भ्रमो (for असंभ्रमं). G2 दुराधर्षैः. — d) Dn D5. 7 सितैर्. K2 B (except B2) D8. 9 M शस्त्रैर्; D3. 10. 11 बाणैर् (for अस्त्रैर्). K1. 3 Dn D2. 4–7 T2 G2 अवाकिरत् (for °रयत्).

35 a) K2 हातुः (sic); K4 यत्र; K5 यत्तु; B (except B2) Dn D2. 5–9 यत्नात्; D1 वीरस् (for यत्तः). — b) D1 transp. पुत्रः and तव. D2. 7 महाबळः; M1 विशां पते (for महाबलः). — D1 om. 35[c]–36[d]. — c) Ś1 महा*ज्ञो; K1 महायज्ञो; K2 °यज्ञे; Dn1 °नासीन्; Dn2 °नस्ति (for °नग्निर्). — d) T3 मन्युभूतः; G2 आज्यसिक्तः; M1 हुतो मंत्रैः (for मन्त्रपूतः). K3 प्रकाशयेत्; K5 B1–3 D5. 8. 9 °शवान्; B4. 5 Dn D2. 4. 7 प्रतापवान्; D6 प्रवातवान्; S (except T2) प्रकाशते (for °शयन्). — After 35, D8–11 T2 ins.:

116* तथा दुर्योधनो राजा संग्रामे सर्वतोऽभवत् ।

36 D1 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) K3 ते परे न; D3. 4. 9 तं परेण (for °रे न). K3 [अ]भिवर्तंत; B (except B2) Dn D2. 5–9 T1 [अ]न्व(D8 °नु)पद्यंत; T2 M2 [अ]त्यवर्तंत (for [अ]भ्य°). — b) K4. 5 मृत्युर् (for मृत्युम्). T3 [आ]हतं; T4 G2 [आ]गतं; G1. 3 M [अ]भिभो (for [आ]हवे). — c) D3 अन्यद्. — d) K2 समपश्यत; D4 T1. 2 M1. 2 °वर्तत; G2 °दृश्यत; M3. 4 संन्यवर्तत (for समपद्यत).

Colophon: — *Adhy. name*: Ś1 K1–3 D2 M2–4 कृतवर्मपराजयः; D6 दुर्योधनसैन्यभंगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 D11 (marg.) S 21; Dn 19; D4 20 (as in text). — *Śloka no.*: K5 36; Dn 62 (sic); D5 37.

२१

संजय उवाच ।

पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
दुरुत्सहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ १
तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
परांश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ २
न च सोऽस्ति पुमान्कश्चित्पाण्डवानां महाहवे ।
हयो गजो रथो वापि योऽस्य बाणैरविक्षतः ॥ ३
यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशां पते ।
स स बाणैश्चितोऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ॥ ४
यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन वाहिनी ।
प्रत्यदृश्यत संछन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ॥ ५
बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ॥ ६
तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एको दुर्योधनो ह्यासीत्पुमानिति मतिर्मम ॥ ७
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।

C. 9. 1137
B. 9. 22. 8
K. 9. 21. 8

21

1 [a]) K4 Dn D4. 6 G1. 3 तव (for तु ते). —[b]) T2 रथस्तु; G3 सरथो (for रथस्थो). —After 1[b], Dn D6 ins.:

117* दुर्धरः स पुमान्कश्चित्पाण्डवान्प्रति भारत ।
[D6 दुरासदः (for दुर्धरः स).]

—[c]) K2. 5 D3. 4 T3 दुरुत्साहो; T1. 2 दुराधर्षो; G2 महोत्साहो; M1 दुरासदो (for दुरुत्सहो). B2 बभौ राजन्; T3. 4 G महाबाहुर् (for बभौ युद्धे). Dn बभौ रुद्रो यथा युद्धे; D1 दुःसहः शुशुभे युद्धे; D6 बभौ युद्धे यथा रुद्रो. —[d]) Dn D6 दैत्यसेनां; D8 यथा रौद्रः (for यथा रुद्रः).

2 [a]) K4. 5 -सहस्रैश्च; Dn -सहस्रौघैः; D6 -सहस्रेषु. —[b]) B2 च (for हि). —D1 om. 2[cd]. —[c]) D4 corrupt. T3 G2 नरांश्च (for परांश्च). K4 Dn D7. 11 शिषिचे; T3 सिषिचद्; M2–4 युयुधे (for सिषिचे). D3 om. (hapl.) from बाणैर्धा up to स स (in 4[c]). —[d]) D4 T3. 4 G1 पर्वतं; G3 पर्वतः.

3 D3 om. 3 (cf. v. l. 2). Ś1 lacuna for 3[a]. —[a]) B4. 5 समोस्ति; D5 चास्ति हि; D7 (marg. *sec. m.* as in text) चास्तीह (for च सोऽस्ति). K1 न च सोदृश्यत तदा; K2 न च सोभून्नरस्तत्र; K3 न च शास्ति बलात्कश्चित्. —[b]) K2 महामृधे; K4. 5 Dn D2. 4. 5. 7. 10. 11 S बलार्णवे; B2 महाबले; D6 °र्णवे (for °हवे). —[c]) B1 D1. 5. 9 transp. गजो and रथो. —[d]) K3 D10 यः स्याद्; T4 ये स्युर् (for योऽस्य). Ś1 K1. 4. 5 D6 न विक्षतः; D1. 7 (marg. *sec. m.*) न खंडितः; D2. 4. 5. 7 (orig.) न विक्षितः (for अविक्षतः).

4 D3 om. up to स स (cf. v. l. 2). D1 om. 4. —[a]) T2 योधा; M1 योद्धुं; M2. 4 यौधं; M3 यौधा. —[b]) Dn D2. 5–7 अपश्याम (for प्रपश्यामि). D4 महीपते; S (except T1. 2) महीतले (for विशां पते). —[c]) B (except B2) D8. 9 स तु; Dn1 सस-; T3 तस्य (for स स). Dn D2. 6 चितोद्धु(D2 °द्ध)तैः; D4 चितस्तीक्ष्णैः; D5. 7 चितोद्वृत्तैः; M3 आहतोभूद्वै (hypermetric) (for चितोऽभूद्वै). —[d]) S transp. पुत्रेण and तव.

5 [a]) D6 om. from सैन्येन up to ह्या (in 7[c]). T2. 4 महता (for रजसा). —[b]) K (except K1) B D1–4. 7–11 T1. 3. 4 M1 समुद्धतेन. —[c]) M1 प्रत्यपद्यत (for °दृश्यत). K2 Dn2. n3 D3 संछिन्ना; D1 संवृत्ता (for संछन्ना). —[d]) Ś1 K1. 2 तस्य; D3 रथा; D4 यथा (for तथा). B2 महात्मभिः; D3 °त्मना.

6 D6 om. 6 (cf. v. l. 5). —[a]) K4. 5 G1. 2 बाणभूतम्. K4 अपश्यामः (sic). —[b]) G1. 3 पृथिव्यां. G1 -तले (for -पते). —D1 om. 6[cd]. —[c]) B3–5 प्रहृतां; D3 प्रकृ*; D5. 9 T4 G2 °हितां; D7 (marg. *sec. m.* as in text) °क्षतां; D8 सहितां; T1 पतता; T2 [आ]पतता; T3 प्रहतां; G1. 3 M4 °ततां (for °कृतां). —[d]) Dn1. n2 वप्र- (for क्षिप्र-). D4 धन्विनां.

7 D6 om. up to ह्या (cf. v. l. 5). —[a]) D3 योद्धा; M2–4 यौध-. D9 तेषु सुयोधहस्तेषु. —[c]) B (except B2) Dn D2. 5. 7–9 च (for हि). S नास्ति दुर्योधनसमः. —[d]) D10. 11 इव (for इति). Dn D2. 5. 7. 9 स पुमानिति मे मतिः.

8 D1 om. 8. —[a]) T1. 2 अत्र; M1 तद् (for तत्र). D2–4 [अ]द्भुतम्. K4 D2. 3. 6 अपश्यामस्. —[b]) S (except T1. 2) पौरुषं (for विक्रमम्). —[c]) B

C. 9. 1127
B. 9. 22. 8
K. 9. 21. 8

यदेकं सहिताः पार्था नात्यवर्तन्त भारत ॥ ८
युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ ।
भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च सप्तभिः ॥ ९
नकुलं च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सहदेवस्य मारिष ॥ १०
तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
अभ्यधावत राजानं प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
ततो दुर्योधनं संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥ ११
नकुलश्च ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ १२
सात्यकिश्चापि राजानं शरेणानतपर्वणा ।
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च सप्तभिः ।
अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्दयत् ॥ १३
समन्तात्कीर्यमाणस्तु बाणसंघैर्महात्मभिः ।
न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १४
लाघवं सौष्ठवं चापि वीर्यं चैव महात्मनः ।
अति सर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः ॥ १५

(except B5) D9 S (except T2) एनं; D8 एवं (for एकं). — d) K2. 3. 5 B2 D3. 4. 10. 11 G1. 2 M1 नाभ्यवर्तंत; K4 ते न्यव°; B1 D8. 9 नानुव°; B3 नान्वपद्यंत; B4. 5 Dn D2. 5–7 नान्ववर्तंत (for नात्य°). S (except T1. 2) मारिष.

9 b) D3–5 भरतर्षभः. D1 विव्याध तव नंदनः. — K4 om. 9^{c}–10^{b}. — c) D4 तु; S (except T1. 2) त्रि- (for च). D6 om. (hapl.) from सप्तत्या up to च (in 9^{d}). — d) S पंचभिः (T4 °च च) (for सप्तभिः).

10 K4 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). B5 D3 om. (hapl.) 10^{ab}. — a) D7 नकुळं. G2 ततः (for चतुः-). — b) B4 Dn T4 M सप्तभिः (for पञ्चभिः). — c) T3. 4 G M2–4 पंचभिर् (for सप्त°). D4 द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्; M1 द्रौपदेयांश्च तावद्भिस्. — d) T1 G1 विव्याथ. D4 सात्यकिं च महारथः. — e) T3. 4 G समरे (for भल्लेन). — f) T1. 2 भारत; G2 हारिणः (for मारिष).

11 a) K2 D3 तदा (for तद्). M1 घोरं (for छिन्नं). — T3 om. 11^{b}–13^{c}. — b) B2 सहदेवो महाबलः. — c) D3. 10. 11 अभ्यद्रवत; T4 प्रत्यधावत; G2 अभ्यवर्तत (for °धावत). D8 om. from राजानं up to नकुलश्च (in 12^{a}). — T2 om. (hapl.) 11^{d}–16^{c}. — d) D4 [अ]थ; T1 सु- (for [अ]न्यन्). Dn नवभिर्नवभिः पुनः; M1 प्रगृह्यान्यच्छरासनं. — e) Dn युद्धे; T4 G3 संघे; G1. 2 M संखे. — f) G3 निशितैः (for दशभिः).

12 D3 om. नकुलश्च; T2. 3 om. 12 (for both, cf. v. l. 11). — a) D7 नकुळस्. K3 B3. 5 Dn D2. 5–7. 10. 11 तु (for च). B4 तदा (for ततो). — b) B1 D4 दशभिः (for नवभिः). K4. 5 B (except B1) D1–3. 5–8. 10. 11 T1 पुनः (for शरैः). — c) K3 घोररूपी; Dn1 °रूपं; D3 °रूपे; T4 G M2–4 °रूपो (for °रूपैर्). D3. 10. 11 महाबाणैर्; D6 महेष्वासान् (for °सो). — d) T1 G विव्याथ.

13 T2 om. 13; T3 om. 13^{abc} (for both, cf. v. l. 11). — a) B4. 5 D3. 10. 11 [ए]व (for [अ]पि). — b) M2–4 शतेन (for शरेण). K2. 4 Dn D1. 2. 4–6 G M1. 2. 4 नतपर्वणा. — d) B2 -राजस्तु; D3 -राजस्य; T4 -राजं च. B D1–3. 5–11 T1. 3. 4 G3 पंचभिः (for सप्तभिः). — e) D1 S (except T1 G1; T2 om.) तु (for च). D8 अशीत्या भीमसेनेन. — f) T3. 4 G2 M घोरै; G1. 3 घोरो (for शरै). K3 B1 Dn D2. 3. 5–7 T1 अर्दयत्; K4. 5 D10. 11 T3. 4 G M अ(D10. 11 T3 आ)र्पयत् (for आर्दयत्).

14 T2 om. 14 (cf. v. l. 11). — a) Ś1 K1. 2 वार्यमाणस्; G3 कीर्णमानस्; M3 कीर्यमाणं (for °माणस्). K2 च (for तु). — b) B (except B2) D8. 9 -वर्षैर्; G3 M3 -संखैर् (for -संघैर्). T1 महात्मनां (for °भिः). — c) D2. 7 चचाळ. D1 तदा राजा; D5. 7 महाबाहुः (for °राज).

15 T2 om. 15 (cf. v. l. 11). — a) Ś1 K1. 2 सौष्ठवं लाघवं (by transp.); B2 D4 S (T2 om.) लाघवात्सौष्ठवाच्. K2 T1. 3. 4 G चैव; D3 वापि (for चापि). — b) T3 om. (hapl.) वीर्यं चैव. B2 D4 T4 G M वीर्याच्; T1 धैर्याच् (for वीर्यं). K4. 5 B2. 4. 5 D3–5. 7. 10. 11 M [अ]पि (for [ए]व). K3 महात्मभिः. — c) K2 अभि; D5 अपि (for अति). D1 इति सर्वेपि वीरेंद्रा. — d) Ś1 K1–3 D1 तत्र; T4 तानि (for सर्व-). D1 संगरे; S (except M1; T2 om.) -पार्थिवाः (for -मानवाः). D4 व्यस्मयंत तदा रणे.

16 T2 om. 16^{abc} (cf. v. l. 11). — a) B2 D2 M1 धार्तराष्ट्रः; D10. 11 G1. 3 °राष्ट्रं. K3–5 B2 Dn D1–7. 10. 11

धार्तराष्ट्रास्तु राजेन्द्र यात्वा तु स्वल्पमन्तरम् ।
अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः ॥ १६
तेषामापततां घोरस्तुमुलः समजायत ।
क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा निशि ॥ १७
समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् ।
प्रत्युद्ययुर्महेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः ॥ १८
भीमसेनं रणे क्रुद्धं द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
ततो बाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतोदिशम् ।
नाज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ १९
तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ ।
घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
त्रासयन्तौ जगत्सर्वं ज्याक्षेपविहतत्वचौ ॥ २०
शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो विभुः ।
नादं चकार बलवान्सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् ।

C. 9. 1154
B. 9. 22. 25
K. 9. 21. 24

हि; B1. 3 D8. 9 [अ]पि; S (T2 om.) च (for तु). K4. 5 राजानं; Dn D6 राजानः; D2 राजेंद्रान् (for राजेन्द्र). — D5. 7 read 16^b on marg. — ^{b}) K3 D9 योधास्; D10 पार्थान् (for यात्वा). B2 M2–4 [अ]पि; D10 नु; T1. 3. 4 G2. 3 M1 हि (for तु). K4. 5 यत्ताः सुस्वल्पमंतरं; Dn D2. 6 सर्वानभ्यहनञ्शरैः; D3 पार्थिवः स्वल्पमंतरं; D4 गत्वा स्वल्पमथां°; D8 योधाः स्वल्पमनं°. — ^{c}) Dn अभ्यपश्याम; D2. 3 अपश्यमानं; M2–4 पश्चिमेन तु (for अपश्यमाना). — ^{d}) D4 यदवर्तंत; T1. 2 पर्यधावंत (for °वर्तन्त). K1 T1. 4 G M दंसिताः; D4 दर्शिताः; Cn (gloss : संनद्धाः) दंशिताः (as in text).

17 ^{a}) D4 T1. 2 G2 M घोषस् (for घोरस्). — ^{b}) Dn D4. 5 तुमलः; D2. 7 तुमुळः. D3. 10. 11 समपद्यत. — D1 om. 17^{cd}. — ^{c}) Dn2. n3 D7 क्रुद्धस्य हि; D2 प्रवृद्धस्य (for क्षुब्धस्य हि). S (except T1. 2) महार्णवस्य क्षुब्धस्य. — ^{d}) D7 -काळे. T3 महान्; G3 महा- (for यथा). B3 D4. 10. 11 स्वनः; D3 घनः; T3 इव; G2 ध्वनिः (for निशि).

18 ^{a}) B1. 5 D3 जेतुं; D4 तत्र; G2 चेरू (for ते तु). — ^{c}) D1 अभ्युद्ययुर्; D3 तत्प्रद्ययुर् (sic) (for प्रत्यु°).

19 ^{a}) D4 तथा (for रणे). D1. 3. 10. 11 क्रुद्धो (D3 °द्धे); D4 क्षुब्धं (for क्रुद्धं). — ^{b}) D4 व्यधारयत् (for न्यवा°). — ^{c}) D3. 10. 11 नाना-; D4 T1–3 G2. 3 M तयोर् (for ततो). — ^{d}) K4. 5 D3. 8 प्रयुक्तैः; T3. 4 G1. 3 M2–4 प्रवृत्तैः; G2 प्रावृतैः (for प्रमुक्तैः). T2. 3 G2 -दिशः (for -दिशम्). K3 प्रमुक्तैः पर्वतोर्चिषं. — D1 om. 19^{ef}. — ^{e}) Dn1 D2. 5 न ज्ञायंत; D3. 4. 8 नाज्ञायत. T2 G1. 3 वीर; M1 राजन् (for वीरा). — ^{f}) Ś1 K D2. 10. 11 कुतः; B2 Dn D3. 6 ततः; M1 न च (for तथा).

20 ^{a}) T1. 2 कृत-; T3. 4 G भीम-; M घोर- (for क्रूर-). — ^{b}) D1 सर्व- (for उभौ). T1. 4 भरत; G2 तावति- (for भारत). M दुःषहौ. — K4 om. 20^{cdef}. — ^{c}) M1 अविध्येतां. D4 G1. 3 घोररूपौ प्रयु(D4 तु यु)ध्येतां. — ^{d}) D4 corrupt. Dn1 कृते (for कृत-). — D1 om. 20^{ef}. — ^{e}) Dn3 D3. 10. 11 दिशः सर्वा (for जगत्सर्वं). — ^{f}) D3 corrupt. Ś1 K1–3 D4 G1 व्याक्षेप-; G3 हाक्षेप- (sic) (for ज्या°). Ś1 K1–3 D4 T3 -निहत-; K5 T4 G2 -विहित-; B Dn D2. 5. 7–11 -कठिन- (Dn1 D2 °ण-); T1 -पिहित- (for -विहत-). G1. 3 -त्वचा (for -त्वचौ).

21 ^{a}) D2 ततो (for रणे). M1 शूरो (for वीरो). T1. 2 शकुनिश्च धनुश्छित्त्वा. — ^{b}) K2 अभाषत; B1. 3. 5 D8. 9 अताडयत् (for अपीड°). — ^{d}) D2 सौबलश्च; D7 सुबळस्य. D2 शितैर् (for सुतो). Ś1 K1–3 D3. 10. 11 विभो; B (except B2) D9 भुवि; D1 विभौ; D5. 7 शरैः; G1. 3 बली; M1 युधि (for विभुः). — After 21^d, Dn D4. 6 ins.:

118* यन्त्रेण हन्यमानौ तु रथाङ्गावपि चिच्छिदे ।
मण्डलाग्रं धनुश्चापि निशितांस्तोमरानपि ।
नाराचानर्धनाराचान्सुपुण्यान्मुद्गरानपि ।
स्वर्णदण्डां च शक्तिं च भिण्डिपालान्परस्वधान् ।
निरुन्धयन्सत्यधृतिं कृत्वैतत्कर्म दारुणम् । [5]

[(L. 1) D6 [आ]हन्यमानौ. D4 सारथिश्च शिरः क्षिप्रं (for the prior half). D4 शरेण स तु चिच्छिदे (for the post. half). — (L. 4) D4 तु (for the second च). D4 भीडमाली (for भिण्डिपालान्). — (L. 5) D4 विरथं तं (for निरुन्धयन्). D6 सत्यधृतिः.]

— T4 G1. 3 repeat 21^{ef} after 23^d. — ^{e}) Ś1 K1–3 D1. 10. 11 बलवत्; D2. 7 बळवान्. — ^{f}) D10 T4 (second time) [अ]कंपयन्; Bom. ed. कोपयन् (for कम्प°).

अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २२
अथान्यं रथमास्थाय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २३
तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपं च मारिष ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २४
उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ।
अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ॥ २५
तथैव नकुलः शूरः सौबलस्य सुतं रणे ।
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ॥ २६
तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
योधयन्तावपश्येतां परस्परकृतागसौ ॥ २७
तथैव कृतवर्मा तु शैनेयं शत्रुतापनम् ।
योधयञ्शुशुभे राजन्बलं शक्र इवाहवे ॥ २८
दुर्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ॥ २९
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ।
राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३०
तयोर्युद्धं महच्चासीत्संग्रामे भरतर्षभ ।
प्रभिन्नयोर्यथा सक्तं मत्तयोर्वरहस्तिनोः ॥ ३१

D4 सर्वसैन्यमकंपयत्.

22 G2 om. 22–23. D10 repeats 22–23 after परि (in 9. 22. 11^{b}). —^{a}) D10 (both times) स तस्मिन् (for एत°). K4.5 B2 D4.5.7 T1.4 G1.3 M2.4 वीरो; D2 T2 वीर; M3 वीरौ (for वीरं). —^{c}) K4.5 रथे राजा (K5 °जन्); B1.3 D8.9 रणे राजन्; B4.5 रणाद्राजन् (for रथेनाजौ).

23 For the repetition in D10, cf. v. l. 22. G2 om. 23 (cf. v. l. 22). T3 om. 23. —^{b}) D1.3.6.10 (both times).11 T4 G1.3 -पुत्रो (for -राजो). —^{c}) D1 भित्त्वा (for विद्ध्वा). — K4 om. 23^{d}–24^{c}. —^{d}) D3 विद्ध्वा च (for विव्याध). D4.5.7 सप्तभिः (for पञ्चभिः). — After 23^{d}, T4 G1.3 repeat 21^{ef}. T4 G1.3 om. 23^{ef}. —^{e}) D3 [इ]व (for च). K5 महाराज; B1 महन्नादं (for महानादं).

24 K4 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). —^{a}) D2 घोरं (for चित्रं). M3.4 तद्युद्धं तु महानासीद् (sic). —^{b}) D2 चित्र- (for घोर-). D5.7 M2–4 विशां पते (for च मारिष). —^{c}) K3 ईक्षितुः; K5 B1.4.5 D9.11 ईक्षण-; B2 ईक्षितुं; Dn D2.3.5–7 प्रेक्षक-; D1 ईक्षक-; D4 वीक्षतां; D8 ईक्षणं; D10 प्रेक्षतां; G1.3 द्रष्टॄन् (submetric); Ca प्रेक्षितृ- (for ई°). G2 योधानां क्रोधजननं. —^{d}) T3.4 G2 M -पूजितं (for -सेवितम्).

25 ^{a}) Dn D4.6 T G M1 महेष्वासो. —^{b}) D7 नकुळं. T4 युधि (for युद्ध-). —^{c}) D3.4 S (except T1.2) अभ्यवर्षत् (for °द्रवद्). T3.4 G महाराज (for अमेयात्मा). —^{d}) K2 दशवर्षैः (sic) (for शरवर्षैः).

26 K3 om. 26–27. —^{a}) B1 D9 तथैनं; B2 तथैवं; B3 अथैनं (for तथैव). D7 नकुळः. —^{b}) D2.7 सौबळस्य; D3 G1.3 सुबलस्य. —^{d}) D4 पर्यकिरत् (submetric); M1 पर्यवाकिरत् (for °रयत्).

27 K3 om. 27 (cf. v. l. 26). —^{a}) G3 om. from समरे up to योधय (in 28^{c}). —^{b}) D3 सूतपुत्रौ; D4 युद्धशौंडौ; D7 कुळपुत्रौ; T2 कृत° (for कुल°). —^{c}) D1 युध्यमानाव्. D4 S (G3 om.) अदृ(D4 T2 च दृ)-श्येतां (for अप°). —^{d}) D1.3.10.11 कृतप्रतिकृतैषिणौ. (= 20^{d}).

28 G3 om. up to योधय (cf. v. l. 27). —^{a}) Ś1 K1–3 Dn D2.5–7 च; T3 तं (for तु). D1.3.10.11 तथैव कृतवर्माणं. —^{b}) K4 D1.3.10.11 शैनेयः; K5 सैनेयं; D4 सैन्येयं. Ś1 K1.2.4 D1.3.7.10.11 -तापनः; D4 -घातिनं (for -तापनम्). —^{d}) K2 D3.10.11 बलिं; D1 जंभं; D2.7 बळं; T1–3 G1 M3 बलिः; T4 M1.2.4 वलः (for बलं). K2.3 शत्रुर्; T G1.2 M शक्रम् (for शक्र). K4 बलशक्राविवाहवे.

29 After 29^{b}, D4 ins.:

119* पञ्चभिर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विव्याध मर्षयन् ।

—^{c}) D8 तथैव (for अथैनं). —^{d}) T1 G1 विव्याथ.

30 ^{b}) Dn2.n3 परमायुधः; T1.2 सुमहायुधं. D1.7 (marg. *sec. m.*) प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः (= 11^{d}). — K1 om. 30^{cd}.

31 D1 om. 31. —^{a}) K2 G1 M ततो (for तयोर्). M1 हि (for च). T3.4 G2.3 ततो युद्धं समभवत्. —^{b}) T1.2 संक्रंदे; T3.4 G M2–4 संरब्धं; M1 संसक्तं (for संग्रामे). —^{c}) T2 प्रभिन्नं वा; Ca (gloss: मदवाहिनोः)

गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
विव्याध बहुभिः शूरः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३२
तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः ।
घोररूपमसंवार्यं निर्मर्यादमतीव च ॥ ३३
ते च तं पीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम् ।
स च तान्प्रतिसंरब्धः प्रत्ययोधयदाहवे ॥ ३४
एवं चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो ॥ ३५
नराश्चैव नरैः सार्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा ।
हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिस्तथा ।
संकुलं चाभवद्भूयो घोररूपं विशां पते ॥ ३६
इदं चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च ॥ ३७
ते समासाद्य समरे परस्परमरिंदमाः ।
विव्यधुश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ॥ ३८
तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
प्रवातेनोद्धतं राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः ॥ ३९
रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासैश्चापि दन्तिनाम् ।

C. 9. 1173
B. 9. 22. 44
K. 9. 21. 43

प्रभिन्नयोर् (as in text). D5.7 तथा (for यथा). K3.4 B1 D10 शक्तं; B2.4.5 D2.8.9 -शक्ति; Ca (gloss: गाढलग्नम्) [आ]सक्तं (for सक्तं). T3.4 G2 प्रभिन्न(G2 °भग्न)योरिव तयोर्. —^{d}) D8 मल्लयोर् (for मत्तयोर्). K4.5 B Dn1.n2 D2.4.6–9 T1–3 G1 M वन- (for वर-). D7 -हस्तयोः (sic) (for -हस्तिनोः).

32 ^{a}) T3 शरैः (for रणे). —^{b}) K4.5 D8 T3.4 G महारथान्; D7 °बळान्. —^{c}) T1 G1 विव्याथ. Ś1 K1 D2 दशभिः (for बहुभिः). T1.2 G1 घोरैः; T3 शूराञ्; M1 शूर (for शूरः). D4 विव्याध त्रिभिरेकैकं.

33 K4 om. (hapl.) 33^{b}–34^{a}. —^{b}) M3 अपि (for इव). D6 om. from देहिनः up to यैर्विभो (in 35^{d}). D4 देहिनां (for °नः). — D1 om. 33^{cd}. —^{c}) Dn अहार्यं हि; D4 असंभाव्यं; D10 T G असंहार्यं (for °वार्यं). —^{d}) K5 Dn D5.7 अभीतवत्; B4.5 अतीव वा; D3.10.11 अवर्तत (for अतीव च).

34 K4 om. 34^{a}; D6 om. 34 (for both, cf. v. l. 33). T4 om. 34–35. —^{a}) K3 D3.10.11 G2 M1 ते च सं-; Dn D4.5.7 त एनं; D2 न च तं (for ते च तं). —^{b}) K3 D3 बालिशः; D2 लाळसं; G2 देहिनं (for बालिशम्). — D1 om. 34^{cd}. —^{c}) D4 तु (for च). K4.5 B D8.9 -संयच्छन् (B4.5 °च्छत्); Dn1 -संरब्धान्; D2.5.7 -संछि(D2 °छ)न्नान्; T3 M -संयाय; G1.3 -संधाय; G2 -संयुध्यत् (for -संरब्धः). —^{d}) D4 प्रत्ययोधयदाहवे.

35 D6 om. 35 (cf. v. l. 33). T4 om. 35 (cf. v. l. 34). —^{a}) Ś1 K1–3 D5.7 एवं युद्धमभूच्चित्रं. —^{b}) D1 तेषां; G1.3 तत्र (for तस्य). D4 पार्थिव (for भारत). — D1 om. 35^{c}–36^{b}. —^{c}) K4.5 B (except B2) Dn D2.5.7–9 च (for हि). K2.4.5 तथा; Dn D2.3.5.7.10.11 तदा; T2 योधा; M1 सदा (for यथा). —^{d}) Dn D2.5.7 इव (for विभो). Ś1 K M1 Ca देहिनास्त्वि(M1 °श्चें)द्रियैर्विभो (K5 [marg.] °रिव).

36 D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). —^{a}) T3.4 G M नराणां च (T3 तु; G2 तैर्) (for नराश्चैव). —^{b}) T3.4 G M1.3.4 दंतिनां (for °नो). K3 Dn D2.5.7 T3 G2.3 M1.3 (also as in text) सह (for तथा). — D9 om. (hapl.) 36^{cd}. —^{c}) Ś1 K1.2 transp. हयाः and हयैः. K3 समायुक्तैः; B1.5 Dn2.n3 D5.7 °युक्ता; D1 भटा योधैः; D8 समायुक्तौ (sic) (for °सक्ता). —^{d}) K2.3 B2 D1.3.4.10.11 T3 M1 सह (for तथा). — D1 om. 36^{e}–37^{d}. —^{e}) D7 संकुळं. B (except B2) D3.8.9 S (except T2) युद्धं (for भूयो).

37 D1 om. 37 (cf. v. l. 36). —^{a}) Ś1 K1–3 इदं घोरमिदं रौद्रम् (K3 चित्रम्). —^{b}) Ś1 K1.2 चित्रम् (for रौद्रम्). D9 इदं (for इति).

38 ^{a}) D3 om. ते. —^{b}) K4.5 Dn D1.2.5.6 अरिंदम. —^{c}) Ś1 K1–3 व्यधमंश्; D1.3.10.11 व्य(D3 वि)नदंश्; G1 विविधुश् (for °व्यधुश्). —^{d}) Ś1 K1.2 सहसैव; K4.5 सहसा वै; D1 विनशुश्च; T2 समाभाष्य; M1 °हूय (for °साद्य). Ś1 K T1.2 महाबलाः; T3.4 G परस्परं (for महाहवे).

39 ^{a}) Ś1 K D1.3 T1.2 तत्र; D10.11 पत्र-; G1 वस्त्रं (for शस्त्र-). Ś1 K1 M3 समुद्धूतं; D8 -संभूतं (submetric). Dn D5–7 तेषां च शस्त्रसंमर्दाद्; D2 तेषां शस्त्रस्य संमर्दाद्. —^{b}) M1 रजं. B3 D6 अपश्यत; G2 समंततः (for अदृश्यत). —^{c}) D1.10.11 G M वातेन च; D3 वातेन; D4 पत्तिभिश्च; T3 वातेनेव; T4 पादेन च

रजः संध्याभ्रकपिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ४०
रजसा तेन संपृक्ते भास्करे निष्प्रभीकृते ।
संछादिताभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथाः ॥ ४१
मुहूर्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः ।
वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ।
उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ॥ ४२
ततोऽपश्यं महाराज द्वंद्वयुद्धानि भारत ।
यथाप्राग्र्यं यथाज्येष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणे ।
वर्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वलाः प्रभाः ॥ ४३
शब्दः सुतुमुलः संख्ये शराणां पतताम्भूत् ।
महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य सर्वतः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वण्येकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

(for प्रवातेन). K2 [उ]द्धूतं; M3 [उ]द्धूतं. Dn D2. 5–7 निनदत्सु च योधेषु. — D1 om. 39^d–40^c. —^d) K4 धावतश् (for °द्विश्).

40 D1 om. 40^{abc} (cf. v. l. 39). —^a) M3. 4 -समुद्धूतं (for °द्धूतं). —^b) D3. 4. 7 T3 M निश्वासैश्. D8 M3 [ए]व (for [अ]पि). D7 दंशितं; T4 देहिनां (for दन्तिनाम्). — K2 reads 40^{cd} twice. —^c) K5 B D2. 3. 6. 8–11 T1. 2. 4 G1. 3 -कलिलं (for -कपिलं). K4 रजः संध्या च कलितं. —^d) T3 -रथं; M3 -वनं (for -पथं). — After 40, D1 ins.:

120* एकच्छायमिवाकाशं समभूत्तत्र धन्विनाम् ।

41 D1 om. 41^a–42^b. —^a) B4. 5 संपूर्णे; D3. 4. 10. 11 °पृक्तो; T3 M2–4 °वृत्ते; M1 °युक्ते (for °पृक्ते). —^b) K2. 3 Dn D2. 5–7 G3 M2–4 निष्प्रभे कृते; K4. 5 निह्नवीकृते. D3. 10. 11 भास्करो निष्प्रभः कृतः.

42 D1 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). —^a) T2–4 मुहूर्तम्. D4 T1 G2 अथ; D6 एव (for इव). B1 D11 T2 G1. 3 संपृक्तं; B2 °भूतं; T4 °रध्वं (for °वृत्तं). —^b) K4 विरजस्तं; K5 B5 D4 G1 M1 वि(G1 नि)-रजस्कं (for नी°). —^c) D3 -संसिक्तं; D4 T3. 4 G M2–4 -दिग्धायां; D6 T2 -सक्तायां; D10. 11 -रक्तायां (for -सि°). —^d) D5. 7 G3 भारत-. —^e) K4. 5 D3. 9. 11 T1. 3 उपशाम्यत्; Dn D2. 4–7 G1. 3 व्यप(G1. 3 °पा)-शाम्यत्; T4 M व्युप(M3. 4 °पा)शाम्यत् (for उपा°). D3 शीघ्रं (for तीव्रं). D1 शांतिं जगाम वेगेन; G2 व्युपशाम्योद्धतं तीव्रं. —^f) D2 रणे (for रजो).

43 D1 om. from 43^a up to 9. 22. 5^d. —^a) K4. 5 B4. 5 Dn D2. 4. 5. 7. 8 T3. 4 G2. 3 M2–4 [ऽ]पश्यन् (for ऽपश्यं). D3. 10. 11 अहं भूयो; T4 महाराजन्. — T3 om. 43^{cdef}. —^c) B2 -प्राणं; D3. 4 -प्रार्श; D10. 11 -प्राप्यं; T1. 2 चाग्र्यं (T2 °ग्रं); G2. 3 M -प्राग्रं; Ca (gloss: प्रधानं) -प्राग्र्यं (as in text). T4 om. from यथाज्येष्ठं up to शब्दः सु (in 44^a). K2–5 B2. 4 D3. 4. 6. 10. 11 S (T3. 4 om.) -श्रेष्ठं (for -ज्येष्ठं). —^d) Ś1 K1–3 D4 G2 चैव (for वै सु-). K4. 5 B1–3. 5 Dn D2. 3. 5–11 M1 -दारुणं; B4 -दर्शनं; G2 भास्करं (for -दारुणे). —^e) D4 M1 चर्मणा; D9 शस्त्राणां; G1. 3 वर्माणि; G2 वर्माणस् (for वर्मणां). —^f) D3 विदृश्यत. K4 T1. 2 G M2–4 [उ]ज्ज्वल- (M3 °लत्-) (for [उ]ज्ज्वलाः). D4 दृश्यंते ज्वलनप्रभाः.

44 D1 om. 44; T4 om. शब्दः सु (for both, cf. v. l. 43). —^a) K3 D3. 4. 10. 11 G3 शब्दश्च; B2 G1 स शब्दस्; Dn D2. 5–7 M शब्दस्तु; D9 शब्दः स; T3 G2 यथा प्राक् (for शब्दः सु-). Dn D4 तुमलः; D2 तुमुले; D5. 7 तुमले (D7 °ळे); D8 -तुमुरः; T2 -तुमलं (for -तुमुलः). Dn2. n3 D2. 5–7 T4 युद्धे; G M संखे. —^c) Ś1 K1 -वीरो (for -वेणु-). D3 -रवस्य (for -वनस्य). T3 [ए]व (for [इ]व). —^d) K4. 5 D9 सर्वशः; Dn1. n3 संयुगे; Dn2 D3. 4. 6. 10. 11 S (except T3) पर्वते (for सर्वतः).

Colophon om. in D1. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 3 द्वंद्वयुद्धानि; K4. 5 D6 द्वंद्वयुद्धं; Bom. ed. संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 D11 (marg.) S 22; Dn 20; D4 21 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 52.

२२

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके ।
अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
तांस्तु यत्नेन महता संनिवार्य महारथान् ।
पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रप्रियैषिणः ।
संनिवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३
तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ।
परेषां तव सैन्ये च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४
अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम् ।
तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
जिगीषमाणः संग्रामे धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥ ६
त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्कल्याणान्कृतवर्मणः ॥ ७
अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम् ।
अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान्रणे ।

C. 9. 1187
B. 9. 23. 9
K. 9. 22. 9

22

1 D1 om. up to 5 (cf. v. l. 9. 21. 43). —[a]) K3-5 Dn D2. 3. 6. 10. 11 T2-4 तदा; D4 G2. 3 महा- (for तथा). —[c]) D7 बळं. T3. 4 G1. 3 तस्य (for तत्र).

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). —[a]) K5 तां (for तांस्). D2 युद्धेन (for यत्नेन). S (except T1. 2) तांस्तु सर्वेण य(T4 G °र्वानय)त्नेन. —[b]) T1 संनिवर्त्य; T2 °पस्य (for °वार्य). D3 T3. 4 G M2-4 महारथाः. —[c]) B (except B2) Dn D3. 8. 9 S (except T4) पुत्रास्ते (Dn °नस्ते; M3. 4 °त्रार्थे) योधयामासुः. —[d]) B1 reads from पाण्डवानाम् up to तावकानां (in 4[a]) on marg. M2-4 पांचालानाम्.

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 1). B1 reads 3 on marg. —[a]) M2-4 संवृत्ताः (for नि°). M यौधास्. —[b]) D5. 7 -हितैषिणः; D10. 11 -जयै°; T4 -वधै° (for -प्रियै°). —[c]) D9 तैश्च (for तेषु). Ś1 K1. 2 D2. 5. 8. 9 G2. 3 [ए]व (for [ए]वं). D4 निवृत्तेष्वथ योधेषु.

4 D1 om. 4 (cf. v. l. 1). B1 reads तावकानां on marg. —[a]) G2 ततः समभवद्युद्धं. —T3 M1 om. (hapl.) 4[bc]. —[b]) T1. 2 सुरासुर- (for देवा°). D4 -समं महत् (for -रणोपमम्). —[c]) K4. 5 B D3. 6. 9-11 T2 सैन्ये वा; Dn D2. 5. 7 T1 सैन्यानां (for सैन्ये च). G2 तावकानां परेषां च (= 4[a]); M2-4 परेषां तावकानां च. —[d]) D5. 7 [अ]भूत् (for [आ]सीत्). Ś1 K1. 2 कोपि (for कश्चित्).

5 D1 om. 5 (cf. v. l. 1). G1 om. 5-6. —[ab]) T3. 4 G2. 3 M transp. युध्यन्ते and संज्ञाभिः. D2 युध्यंति. T3. 4 G2. 3 M2-4 स्म (for च). D4 संज्ञाभिरितरेतरं (for 5[b]). —[cd]) D4 तेषां वै युध्यमानानां क्षयो ह्यासीन्महांस्तदा.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). —[b]) B2 Dn1 D2. 4 T1-3 G2. 3 वृतः; D9 पुनः (for युतः). — D1 om. 6[cd]. —[c]) T3 G2. 3 M समरे (for संग्रामे). —[d]) D3 धृतराष्ट्रान्. K4. 5 महारथः (for सराजकान्). D4 धार्तराष्ट्रं सराजकं.

7 [a]) B3. 5 D3. 4 सारद्वतं. D1 हत्वा (for विद्ध्वा). —[b]) M1. 3. 4 रुग्म- (for रुक्म-). Ś1 K1-3 शिलीमुखैः; Dn2. n3 D2. 4. 7 शिला(D2 शिळा-; D7 सिला)सितैः. —[d]) K2 कल्याणं; K4. 5 कल्पांतान्; B Dn D2. 5. 7-11 नाराचैः; D1 ततोन्यान्; D8 शरावैः (sic) (for कल्याणान्). K2 तव (for कृत-).

8 [a]) B (except B2) D2. 3. 5. 7-9 च; Dn D6 [अ]थ; (for तु). —[b]) D1 रथेन तं; D4 रणाजिरात् (for यशस्विनम्). —[c]) T3. 4 G1. 2 M ततः (for अथ). D3. 8 सारद्वतो. —[d]) K3 प्रतिविध्यद्; T2 प्रत्ययुध्यद् (for °विध्यद्).

9 B2 om. (hapl.) 9[a]-11[b]. D8 om. (hapl.) 9-11. —[a]) M राजन् (for राजा). —[b]) D9 शर- (for सप्त-). D1 G1. 3 M1 -शतं (for -शतान्). M1 तदा; M2-4 तथा (for रणे). —[c]) Ś1 K1 B3. 5 D1. 2. 7. 8. 10 M2 प्रैषयद्; Dn गृहीत्वा (for प्रेषयद्). B1. 4. 5 D3. 9 वै (for [अ]सौ). —[d]) B5 धर्मराजो.

1167
23. 9
22. 9

प्रेषयद्यत्र राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९
ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ १०
ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ११
नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।
रथैरग्र्यजवैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः ।
आजग्मुरभिरक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १२

ततः प्रववृते रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः ।
पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ १३
रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायिनाम् ।
पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १४
तत्र युद्धं महच्चासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ १५
वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।
वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १६

---

10 B2 D3 om. 10 (cf. v. l. 9). K4 om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. D1 om. 10. — ^{a}) D4 ते रथादथ निर्मुक्ता. — ^{b}) K2 -संयुगः (for -रंहसः). — B1 reads 10^{c}–11^{d} on marg.

11 B2 om. 11^{ab}; D3 om. 11 (for both, cf. v. l. 9). K4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). B1 reads 11 on marg. — ^{a}) D1 रथास्तु (for समन्तान्). — ^{b}) K3 परिवव्रुर् (for °वार्य). After परि, D10 repeats 9. 21. 22–23. — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 11^{c}–12^{f}. — ^{c}) K4 अपश्यं; D8 अदृष्टं (for °श्यं). G3 तावकाश् (for सायकैश्). — After 11, Dn3 D4. 8. 9. 11 S ins. :

121* ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवैस्तं तथाकृतम् ।

[T1. 3. 4 G2 अदृष्ट्वा; T2 G1 तद्दृष्ट्वा; G3 तं दृष्ट्वा; M1. 2 दृष्ट्वा तु; M3. 4 दृष्ट्वाथ (for ते दृष्ट्वा). T2 G1 कर्म (for धर्म-). D4 अदृश्यं धर्मराजं तु (for the prior half). D8 M1 कौरवेयैस्; D9 T G1. 3 कौरवै(T3. 4 °व्यै)स्तैस् (for °स्तं). T1. 2 समावृतं; G3 तथावृतं (for °कृतम्).]

12 Ś1 K1. 2 om. 12 (cf. v. l. 11). D3 reads 12^{abcd} after 23^{d}. — ^{a}) K3 D5 [अ]मृश्यंत; D3 °ष्यत (for °ष्यन्त). S सुसं(T2 तु सं)क्रुद्धाः (for °रब्धाः). — ^{b}) Dn D2. 3. 7 M3 शिखंडी- (for शिखण्डि-). — D1 om. 12^{cd}. — ^{c}) K3–5 D3. 6. 10. 11 T1. 2 अश्ववरैर्; Dn D5. 7 उग्रजवैर्; T3 G2 अग्र्यै(G2 °श्वै)र्जं°; T4 अश्वज° (for अग्र्यज°). Dn M1 युक्ताः (for °क्तैः). — ^{d}) D10 -संयुतैः; T3 (also as in text) -शोभितं; M1 -संवृताः (for °तैः). — D3 om. 12^{ef}. — ^{e}) B3 G1 आजघ्नुर् (for °ग्मुर्). K3 D10. 11 T3 अथ (for अभि-). K5 M1 -रक्षंतं. — ^{f}) D5. 7 धर्मराजं (for कुन्तीपुत्रं).

13 ^{a}) K5 प्रचक्ष्यते; D3. 5 °वृत्तते (sic) (for °ववृते). Dn राजन्; D2 T4 युद्धं; D7 T1–3 G M2–4 घोरः; M1 घोरं (for रौद्रः). — After 13^{a}, D2 ins. :

122* देवासुररणोपमम् ।
तथान्यत्सुमहच्चैव

[(L. 1) = 4^{b}.]

— ^{b}) D4 शोणितो रथः (sic). M1 संग्रामं शोणितोदकं. — ^{d}) K4. 5 D2 T4 G3 M1 -विवर्धनं.

14 ^{a}) D1 सप्तशतं. D2 राजन् (for हत्वा). D10 रथान्स***यात्वा. — ^{b}) T3. 4 G आततायिनः. — The portion of the text from 14^{c} up to 43^{d} is lost in B2 on a missing folio. — ^{c}) D5. 7 पांडवैः (for °वाः). D1. 7 पंचालैः; G2 पांचालाः. T3 पांचालाः पांडवैः सार्धं. — ^{d}) B4. 5 D2. 5. 7 [अ]भ्यवर्तयन्; Dn [अ]न्ववारयन्; D4 [अ]भ्यवर्तत; M3 °पालयन् (for °वारयन्). D1 पुनरेताव्ययवारयन्.

15 B2 missing (cf. v. l. 14). — ^{a}) K4 ततो (for तत्र). Ś1 K1. 2 ह्यासीत्; D4 चापि (for चासीत्). — ^{b}) D4 सोमकैः (for पाण्डवैः). — D1 om. 15^{c}–19^{d}. — ^{c}) D3. 10. 11 T2 तत् (for नस्). D3 सदृशं (for तादृशं). K1 दृष्ट्वा; T2 द्रष्टुं; T3. 4 G2. 3 युद्धं (for दृष्टं). — ^{d}) K2. 3 नैवापि च; D4 न चैवापि; M2. 4 न तादृक्च; M3 न च तादृक् (for नैव चापि). D8 परिष्कृतं (for °श्रुतम्). T2. 4 G दृष्टपूर्वं न च श्रुतं; M1 न च नस्तादृशं श्रुतं.

16 B2 missing (cf. v. l. 14). D1 om. 16 (cf. v. l. 15). T3. 4 om. (hapl.) 16^{ab}. — ^{a}) K3 Dn3 D3. 10. 11 T2 G2 M2–4 तदा; K4. 5 G1. 3 महा- (for तथा). — ^{c}) T3. 4 वर्तमानेषु (for वध्य°). D7 (marg. ; orig. as in text) सैन्येषु; M यौधेषु (for यो°). — K4. 5 om. (hapl.) 16^{d}–18^{c}; T4 reads the same twice.

17 For the repetition in T4, cf. v. l. 16. B2 missing (cf. v. l. 14). D1 om. 17 (cf. v. l. 15).

निनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्यैश्च पूरितैः ।
उत्कृष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितेन च धन्विनाम् ॥ १७
अतिप्रवृद्धे युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।
धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १८
संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा ॥ १९
निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ।
चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही ॥ २०
सदण्डाः सोल्मुका राजञ्शीर्यमाणाः समन्ततः ।
उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलम् ॥ २१
विष्वग्वाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ।
अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुश्चास्पृशद्भृशम् ॥ २२
एतान्घोराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान् ।
पुनर्युद्धाय संमन्त्र्य क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः ।
रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ २३

C. 9. 1203
B. 9. 22. 25
K. 9. 23. 25

K4.5 om. 17 (cf. v. l. 16). G1.3 om. 17–18. — a) K3 D3.4.6.10.11 विनदत्सु. Dn D2.5 नद(Dn1 मह)-त्सु चापि योधेषु. — D3 om. (hapl.) 17^{b}–18^{c}. — b) Ś1 (marg.; orig. as in text) -वर्णैश्; D4 -तूर्यैश्; D10.11 -वादैश् (for -वर्यैश्). D4.8 पूजितैः (for पूरितैः). — For 17^{ab}, T1–3.4 (both times) G2 M subst.:

123* ज्याघोषैर्योधमुख्यानां तलघोषैः समंततः ।

[T2 तळ-.]

— c) D5 (*inf. lin.*; orig. as in text) उत्सृष्टैः; M1 आकृष्टैः (for उत्कृष्टैः). — d) Ś1 D1–3 गर्जितेषु; D6 गर्हितेन (for गर्जि°). D4 दंतिनां (for धन्विनाम्). D10 गर्जितैश्चैव धन्विनां.

18 For the repetition in T4, cf. v. l. 16. B2 missing (cf. v. l. 14). D1 om. 18 (cf. v. l. 15). K4.5 om. 18^{abc} (cf. v. l. 16). D3 om. 18^{abc}; G1.3 om. 18 (for both, cf. v. l. 17). — a) B5 Dn D2.5.7 अभि- (for अति-). B (B2 missing) D (except D9; D1.3 om.) T1 G2 M2–4 -प्रवृत्ते. — b) Dn विद्यमानेषु; T2.3.4 (both times) M भिद्य° (for छिद्य°). Dn वर्त्मसु; D2.5 T2 वर्मसु; D4.7 चर्मसु. — c) M2–4 यौधेषु. D2 सर्वेषु धावमानेषु. — d) Ś1 K1–3 गर्जमानेषु; D2.6 T1 जयगृद्धेषु; D7 T2 °गृध्रेषु; G2 °गृध्नुषु (for °गृद्धिषु). D4 T1.2 G2 M भारत; D10 चारिषु (for मारिष). T3.4 तावकेष्वितरेषु च (= 16^{d}).

19 B2 missing (cf. v. l. 14). D1 om. 19 (cf. v. l. 15). M1 om. 19^{ab}. — a) D4 समरे (for संहारे). K3–5 B1 D3.9 याते (for जाते). — b) M3 प्रवृत्ते (for पृथिव्यां). T G घोर- (for शोक-). — c) G1 बहूनाम् (for बह्वी°). — d) Ś K Dn D2.4.10 सीमंतोन्नयने; D5.7 वैधव्यजनने (for सीमन्तोद्धरणे). K3 यथा; B1.3–5 D9 तदा; S कृते (for तथा).

20 B2 missing (cf. v. l. 14). — a) K3–5 B4 D1.3.10 T1.2 महायुद्धे; B1.3.5 D8.9.11 ततो (D11 °दा) युद्धे; D4 महाराज; T3.4 G M1.3.4 महारौद्रे; M2 तदा रौद्रे (for तथा युद्धे). — b) K2 समंततः (for सुदारुणे). — c) K4.5 D3 T2 M1.3 आसीद् (for आसन्). — d) T2 तत्र (for तदा). K2 समंततः (for सुदारुणाः). D4 T3.4 G M उत्पाता भृशदारुणाः. — e) D2.7 चचाळ; D3 ववाद (for चचाल).

21 B2 missing (cf. v. l. 14). M2.4 om. 21. D1 M1 om. 21^{ab}. — a) D4 सुदंडाः; M3 सुचंडाः; Ca (gloss: समानाङ्गुलदण्डाः) सदण्डाः (as in text). D3 येक्रका (sic); D6 सोल्बणा; T2 G1 चोल्मुका (for सो°). T3 दंडाश्चाप्युल्मुका राजन्; T4 दंडाश्च कल्कका रा°. — b) K3 B (B2 missing) D2.3.8.9 की(D3 सा)-र्यमाणाः; D4 G2 M3 व्यकीर्यंत; T1.2 निपतंतः; T3.4 प्र(T4 वि)कीर्यंत; G1.3 व्यथयंतः (for शीर्यमाणाः). — c) Dn1.n2 D2.7 दिशो; D8 T2 दिवा (for दिवो). T3.4 G1 M1.3 भूमिम्; G2 भूम्याम्; G3 भूमीर् (for भूमाव्). — d) D11 रथि- (for रवि-).

22 B2 missing (cf. v. l. 14). — a) Ś1 K1 विश्वग्वाताः; D8 विश्ववा° (for विष्वग्वा°). K2 D2.8 आसीन् (sic) (for आसन्). — b) Ś1 K1 नीच-; D1 उच्चैः; G2 पांसु-; M1 नीचाः (for नीचैः). K4.5 D2.5.10 M1.2.4 -कर्षिणः; Dn1 D9 -कर्षणाः; G3 -काष्ठिनः (for -वर्षिणः). — d) K5 Dn3 D10.11 वेपथुं (for °थुश्). K4.5 D5.6.10 [अ]स्पृशन्; B (B2 missing) D5 (*sup. lin.*). 8.9 T1.3 G M [अ]भवद्; T4 [अ]विशद् (for [अ]स्पृशद्). T2 दिवं (for भृशम्).

23 B2 missing (cf. v. l. 14). — a) Ś1 K1.2 समुद्भूतान् (for अनादृत्य). — b) D1 तदोत्पातान्; D9 T4 समुत्पन्नान् (for °त्पातान्). K4 तु (for सु-). — c) D10.11 संयत्ताः (for संमन्त्र्य). — d) D8 भारत

9. 1204
9. 23. 26
9. 22. 26

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
युध्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ २४
ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा ॥ २५
अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ २७
गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २८
अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ ।
आसीद्गान्धारराजस्य विमलप्रासयोधिनाम् ॥ २९
बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः ॥ ३०
तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ ३१

(for अन्यथा:). T2 क्षत्रियास्तु परिवृढा:. — After 23^d, D8 reads 12^{abcd}. D1 om. 23^{ef}. — ^{f}) G2 M1 पुण्यं (for पुण्ये). K4 Dn1 D2. 9. 10 स्वर्ग- (for स्वर्ग°). T2 G2 इयासव: (for यिया°). K5 पुण्यस्वर्गयियासव:.

24 B2 missing (cf. v. l. 14). — ^{a}) K5 om. (hapl.) from गान्धार up to त्पराङ्मुखम् (in 27^d). D10 गंधार- (for गान्धार-). — ^{b}) D1 पुत्रो वीक्ष्य जनक्षयं. — After 24^b, D1 ins.:

124* शकुनिः परमया शक्त्या पाण्डवं बलमाद्रवत् ।
[Prior half hypermetric.]

— D1 om. 24^c–28^d. — ^{c}) K4 ये च; D2 यांतु (for यावत्). — ^{d}) D2 हंति (for हन्मि). K2 पांडवं. — For 24^{cd}, Dn subst.:

125* ते यावत्पृष्ठतो हन्ति पाण्डवान्रणदुर्मदान् ।

25 B2 missing (cf. v. l. 14). K5 D1 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) D4 वै (for नः). Dn D2. 5. 7 T1. 2 ततोऽभ्यधावंस्त्वरिता. — ^{b}) D3 मद्रराज-; Dn1 अग्रयोधास्; M2–4 मद्रयौधास्. — ^{c}) D2 किळकिळा-; D3. 4 T4 G2. 3 M किलिकिला-. K4 T2 -शब्दान्. — ^{d}) K4 B1. 5 अकुर्वंत:; Dn2. n3 D2. 5. 7 T1. 2 अकुर्वन्; T3. 4 °वंत (for °र्वन्त). K3 B4 Dn1 D3. 6 T3. 4 G1. 3 M परे तथा; K4 G2 तथापरे; D4 ततोपरे; D5 [*inf. lin.*] अपरे यथा; D10. 11 परे यथा (for [अ]परे तथा).

26 B2 missing (cf. v. l. 14). K5 D1 om. 26 (cf. v. l. 24). — ^{a}) T1. 2 G1. 3 M2–4 तेस्मांस्; M1 ते तांस् (for अस्मांस्). — ^{b}) Ś1 K1. 2 B3 Dn1 -लक्ष्या:. Ś1 K1–3 प्रहारिण: (for दुरासदा:). — Dn1. n2 om. (? hapl.) 26^c–27^b; Dn3 reads the same on marg. — ^{c}) Ś1 K1. 2 T2 धु(T2 धू)न्वाना:; D3 युध्यंत:; T3. 4 G2. 3 M1 धून्वंत:. — ^{d}) D3 इवाकिरन्.

27 B2 missing (cf. v. l. 14). K5 D1 om. 27 (cf. v. l. 24). Dn1. n2 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). Dn3 reads 27^{ab} on marg. — ^{a}) D3 शरै (for परैस्). B1. 3–5 Dn3 D3. 8 राजन् (for तत्र). — ^{b}) D4. 5. 7 T3 G2 तथा (for तदा). — ^{c}) S (except T1. 2) ततो दुर्योधनबलं. — ^{d}) S (except T1. 2) सर्वम् (for पुनर्).

28 B2 missing (cf. v. l. 14). D1 om. 28 (cf. v. l. 24). — ^{a}) D3. 10 गंधार-. — ^{b}) T3 सैन्यम्; G2 चान्यान् (for वाक्यम्). G2 एतत् (for आह). K2 महा- (for ततो). D2 बळी; D4 वलि: (sic). — ^{c}) D3 corrupt. — ^{d}) B5 मृतेन; Dn D2. 5. 7 गतेन; T2 द्रुतेन; T4 स्थितेन; G3 तु तेन (for सृतेन). D4 G1 च (for व:). T3 युध्यध्वं सुहतेन च. — After 28, D4 ins.:

126* सुरनारीरतिसुखं विमर्दमेवमन्यथा ।
उत्पाटितं द्वारमेतच्छ्रीमन्निदशसद्मन: ।
एवमुक्त्वा जगामाशु शकुनिस्तां पुन: पुन: ।
लक्षध्वजं वसिष्ठं च मनोनिलजवं महत् ।

29 B2 missing (cf. v. l. 14). — ^{a}) Ś1 K1. 2 अनीकं च सहस्राश्वम्; K3 °कं च ततो दृष्ट्वा. — ^{b}) B4 अनीकं; T3. 4 G2 बलानां (for अश्वानां). — T4 om. 29^c–31^d. — ^{c}) D3 गंधार-. — ^{d}) Ś1 K1 विपुल-; K2 Dn1. n2 D3. 10. 11 विशाल-; K3 विपुलं; D6 विमलं (for विमल-). D3 -प्राश-.

30 B2 missing (cf. v. l. 14). T4 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{b}) M2–4 बल- (for जन-). — ^{d}) D3 corrupt. Ś1 K1. 2 अभ्यहन्; D1 अहनन् (for अभ्यघ्नन्). K3 अभिहन्य शितै: शरै:; Dn अभ्यवर्षंच्छि°.

31 B2 missing (cf. v. l. 14). T4 om. 31 (cf. v. l. 29). D1 om. 31^{ab}. — ^{a}) D3 तदाभ्रम्; D4 तमभ्रम् (for तदभ्रम्). — ^{b}) K1. 2. 4 D3. 4. 8. 9 क्षिप्यमानं. — B4 lacuna for 31^c–32^b. — ^{c}) D1 तदा

ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
अभ्यचोदयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३२
असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः ।
सेनां निसूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम् ॥ ३३
गच्छ त्वं द्रौपदेयाश्च शकुनिं सौबलं जहि ।
रथानीकमहं रक्ष्ये पाञ्चालसहितोऽनघ ॥ ३४
गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं सौबलं जहि ॥ ३५
ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३६
पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३७
ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् ।
जघान पृष्ठतः सेनां जयगृध्रः प्रतापवान् ॥ ३८

C. 9. 1218
B. 9. 23. 40
K. 9. 22. 40

राजन् (for महाराज). —^{d}) D4 T1–3 G पांडवानां (for पाण्डूनां सु-).

32 B2 missing (cf. v. l. 14). D8 om. (hapl.) 32. B4 lacuna for 32^{ab}. —^{a}) T4 युधिष्ठिरं. G1 राजा; G3 राजन् (for प्रेक्ष्य). —^{b}) B5 सु-; Dn च (for स्व-). —^{c}) K5 D1–3. 5. 7. 10. 11 अभ्यनोदयद्. S (except T1. 2) अव्यग्रं. —^{d}) D1 महाबली; T2 महद्बलं. D9 स देवं समहाबलं.

33 B2 missing (cf. v. l. 14). —^{a}) D2 सबल- (for सुबल-). K4. 5 -पुत्रो मे; B1 M2 -पुत्रोयं; D3 -पुत्रेण; G2 -पुत्रोसौ (for -पुत्रो नो). — B4 damaged for 33^{bc}. —^{b}) D4 corrupt. K4. 5 बलं सं-; Dn D6 T G1. 3 जघने; D2 धनुः सं- (for जघनं). T G1. 3 पश्य (for पीड्य). B1. 3. 5 D8. 9 संस्थितः; T1. 4 G1. 3 M दंसितः (for दंशितः). Ś1 K1–3 जघनं पीडयन्स्थितः; G2 °ने पर्युपस्थितः. —^{c}) D3 corrupt. D6 सैन्यं (for सेनां). K4 Dn D1. 2. 5. 7. 9 T1. 2 G1. 3 निषूदयति; G2 नः सूद°; M1 निपीड° (for निसूद°). Ś1 K1. 2 Dn एकः; B1 T1. 2 एव (for एष). K3 D10. 11 T4 सैन्यानि सूदयत्ये(T4 °त्ते)ष; T3 सेनां निषूदयन्नेति. —^{d}) D1–4 T3. 4 G2. 3 दुर्मतिः; D11 दुर्गतिं (for दुर्मतिम्).

34 B2 missing (cf. v. l. 14). B4 lacuna for 34^{ab}. —^{a}) D1 T3 गच्छंतु; T4 युध्यंतु (for गच्छ त्वं). K3 B1. 3. 5 D3. 10. 11 T1. 2 G1. 3 M2–4 द्रौपदेयैश्च; D4 पांडवेयाश्च (for द्रौपदे°). —^{b}) D2 सौबलं; D8 सुबलं. Ś1 K1. 2 हत; D6 ततः (for जहि). D4 सौबलेयमभिघ्नतां. — K3 D1 om. (hapl.) 34^{c}–35^{d}. —^{c}) K4. 5 B3. 4 D4–11 धक्ष्ये; T1. 2 युध्ये; M1. 3 म(M1 व)ध्ये (for रक्ष्ये). D3 तथानीकं गमिष्येहं; T3 M4 रथानीकेन यु(M4 म)ध्येहं. —^{d}) D3 corrupt. K2 Dn1 D6. 10 पंचाल-; B5 पांचालान्; D7 पांचाळ-; D8 पांडवान्; T G पांचालैः (for पाञ्चाल-). M1 नृप (for ऽनघ).

35 B2 missing (cf. v. l. 14). K3 D1 om. 35 (cf. v. l. 34). —^{a}) T3. 4 G चैव (for सर्वे). —^{b}) D4 T3. 4 G M त्वया सह (by transp.); T1. 2 महाजवाः. —^{c}) Dn1 D2. 4–7 G1. 3 पदाताश्च; D9 पदातींश्च; G2 पदातिश्च. G त्रिसाहस्रं. — K4. 5 T4 G2 om. (hapl.) 35^{d}–37^{a}. —^{d}) B1. 4. 5 D8. 9 T3 G1. 3 M तैर्वृतो (for सौबलं). — After 35, D4. 5. 7 ins.:

127* किरन्तो यत्र चैवास्मान्परिशिष्टो महामते ।
समानुध्यानमहिमा भविष्यति न संशयः ।
न च शासनकर्तान्यस्त्वत्तस्तिष्ठति कश्चन ।
यदाज्ञापयसीत्येवमवदत्प्रीतिमानसः ।

[(L. 1) D4 कितवो ह्यत्र (for किरन्तो यत्र). — (L. 2) D4 -दृहितं (sic); D5 (*sup. lin.*). 7 -द्(D7 -ज)हिमा (sic). D4 दहिष्यसि (for भविष्यति). — (L. 3) D4 त्वद्वते निष्ठति ह्यसौ (for the post. half). — (L. 4) D7 प्रीत- (for प्रीति-). D4 corrupt for the post. half.]

36 B2 missing (cf. v. l. 14). K4. 5 T4 G2 om. 36 (cf. v. l. 35). B4 damaged. —^{a}) T1–3 G1 M2–4 -शतं (for -शताश्च). —^{b}) D3 शस्त्र-; D5. 7 धनुः- (for चाप-). B3. 5 D8. 9 आवृताः; D3 अन्विताः (for आस्थिताः). D4 चापपाणिरधिष्ठिताः (sic). —^{c}) D9 पंचाधिक्य-; T3 पंच चास्य (for पञ्च चाश्व-).

37 B2 missing (cf. v. l. 14). K4. 5 T4 G2 om. 37^{a} (cf. v. l. 35). D3 G1. 3 om. (hapl.) 37^{a}–38^{b}. —^{a}) K3 Dn1 D2. 4. 5. 7. 9 पदाताश्च; D1 पदातितस् (for पादाताश्च). D4 T3 त्रिसहस्रा. —^{c}) B1. 4. 5 D4. 8 तु (for हि). Ś1 K1. 2 D2. 5 तं (for ते). K5 तं (for तु). K4 रणे ह्यभ्यद्रवत्येनं; Dn D9 रणे त्वभ्यद्रवंतस्ते; D1 समरेभ्यद्रवंस्ते तु; T3. 4 G2 M समरेभ्यद्रवन्ह(T4 °ययुर्ह)ष्टाः. —^{d}) D1. 4 T3. 4 G2 M -दुर्मदाः (for °दम्).

38 B2 missing (cf. v. l. 14). D3 G1. 3 om 38^{ab} (cf. v. l. 37). —^{b}) K2 अत्यतिक्रम्य. —^{c})

अश्वारोहास्तु संरब्धाः पाण्डवानां तरस्विनाम् ।
प्राविशन्सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्रथान् ॥ ३९
ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्बलम् ।
गजमध्येऽवतिष्ठन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४०
तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितम् ।
प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४१
उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
न हि स्वेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत ॥ ४२

शूरबाहुविसृष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुरुपाण्डवाः ॥ ४३
ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशां पते ।
संपतन्तीभिराकाशमावृतं बह्वशोभत ॥ ४४
प्रासानां पततां राजन्रूपमासीत्समन्ततः ।
शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४५
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६

D4 T3.4 G1.2 M पृष्ठतोभ्य(G1 °तो ह्य)हनत्सैन्यं (D4 °च्चैव); G3 पृष्ठतो ह्यसिनं मत्स्यैर्. —^{d}) K1.2 D4.11 T4 G -गृध्नु:; K3 B1.3–5 D6.8–10 T1 M1 -गृद्ध:; M2–4 -गृद्धि: (M2 °द्धी) (for -गृध्र:).

39 B2 missing (cf. v. l. 14). D2 om. 39. B4 lacuna for 39^{ab}. —^{a}) D10 om. from अश्वारोहास्तु up to सादिन: (in 40^{a}). Ś1 K1.2 B5 Dn1 D3 M3.4 अश्वारोहांस्. Ś1 K1 तु संरब्धान्; K4.5 च संरब्धा:; D1.5.7 सुसं°; D3 तु संराधा:; T1.2 समारब्धा:; T3 M1 तु संक्रुद्धा: (for °रब्धा:). — K4 om. 39^{b}–40^{a}. —^{b}) K5 B1.5 Dn D1.6.8.9 T3 G2 M1.2 तरास्विन:. —^{c}) Dn प्रा(Dn1 प्र)द्रवन्; D8 प्रविशन्. Ś1 K2 प्राविशत्सौबलोनीकम्. —^{d}) Dn1 अभ्यधिक्रम्य.

40 B2 missing (cf. v. l. 14). K4 om. 40^{a}; D10 om. up to सादिन: (for both, cf. v. l. 39). —^{a}) K2 ततो (hypermetric); G1.3 तैस् (for ते). D4 T3.4 G M रथिन: (for सादिन:). —^{b}) D2 बळं. —^{c}) D4 corrupt. K5 (marg. as in text) D1.3.10.11 T1.2 रण-; Dn2.n3 राज-; T3.4 G M रथ- (for गज-). K2 B1.3–5 T1.2 व्यतिष्ठंत; K3 Dn D2.6.7 [ऽ]वतिष्ठंत (Dn D2.6 °तं); K4.5 च तिष्ठंत:; D3 च तिष्ठन्वै; D5 च तिष्ठंतं; D10.11 व्यातिष्ठन्वै; T3.4 G M व्यवस्थाप्य (for ऽवतिष्ठन्त:). —^{d}) K3 इवाकिरन्; Dn1 D2 M1–3 अवाकिरत् (for °रन्).

41 B2 missing (cf. v. l. 14). D1 om. 41^{ab}. —^{a}) K2 D3 T4 M4 तमुद्यत-; T2 शरो° (for तदु°). Ś1 K1 -महाप्रासम्; Dn D2 -गदाप्रासैर्; D5.7 -महाप्रासैर् (for -गदाप्रासम्). B4.5 Dn D2.4.5.7.8 T1.2 M1.4 महापुरुष- (for अका°). — B4 lacuna for 41^{cd}. —^{c}) D8 महायुद्धं; G1.3 महारौद्रं (for महद्युद्धं). —^{d}) K2 सुमंत्रिते.

42 B2 missing (cf. v. l. 14). B5 D1 om. 42^{ab}. —^{a}) D5 उपारमंश्च (for °मन्त). T2 नि:शब्दा: (for ज्या°). Dn D2.7 उपारमंश्चक्रशब्दा:. —^{c}) K4 न हि तेषां; B5 नायुधां च (for न हि स्वेषां). K2 Dn D5.7 T1.2 च (for वा). —^{d}) K4.5 D5.7 प्रत्यपद्यत.

43 B2 missing (cf. v. l. 14). —^{c}) K4 संपन्नम्; T3 संवानम् (for संपातम्). —^{d}) D5.7 अपश्यं; T3 अपश्य:. K4.5 -पुंगवा:; D2.4.5.7 -पांडवान् (for °वा:).

44 B2 resumes. D1 om. 44–45. B4 lacuna for 44^{ab}. —^{a}) K4 खड्गाभिर् (sic); K5 शक्ति°; D9 वृष्टि°; T2–4 G2 यष्टि° (for ऋष्टि°). —^{d}) B1 om. from वृतं up to प्रासा (in 45^{a}). K5 D4 आवृत्तं. B3 D8.9 बहुशोभवत्; B4.5 बहु शोभत (for बह्वशो°).

45 D1 om. 45; B1 om. प्रासा (for both, cf. v. l. 44). B4 lacuna for 45. —^{a}) D3 corrupt. K4.5 प्राशानां; M3 व्रातानां (for प्रासानां). G2 गाढ- (for राजन्). —^{b}) D4 G2 महद्रणे; T3.4 G1.3 विशां पते; M महारणे (for समन्तत:). —^{c}) D4 S (except T1.2) व्राता: (for [आ]काशे). —^{d}) B2 Dn1 भारत-. D4 S (except T1.2) संपतंतस्त(D4 °ति त)तस्तत:; D5.7 पततां नृपसत्तम.

46 D1 reads 46 after 50^{d}. —^{a}) D3 -सर्वांगं. K4.5 शरैर्विक्षतसर्वांगा. —^{b}) K2 D2.4.5.7.10.11 विप्रविद्धा (D2.11 °द्ध-); D1 बाणविद्धैर् (for विप्र°). K4 नियंत्रितै:; D4 सुपत्रिभि:; D5.7 पतत्रिभि:; D8 नियंत्रिभि:; M च वर्मि(M1 शर्म)भि: (for नियन्तृभि:). K5 विप्रविद्धांश्च पत्रिभि:.

47 D1 om. 47^{a}–50^{b}. —^{a}) K4 B D2.3.5–11 T1.2 G M1.2.4 अन्योन्यं (for °न्य-). K3 D5.7 प(K3 -प)रिशिष्टाश्; K4.5 B2.3 D2.6.8.9 सं(K5 -सं)निवि°; B1.4.5 संनिकृ°; D3 परिवृ°; T1.2 प्रतिविद्धाश्; T3 -प्रीतिविष्टाश्; G1.3 M प्रति(M1 **)सृ°; G2 प्रतिरु°

अन्योन्यपरिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
अविक्षताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ॥ ४७
ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृते ।
तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिंदमान् ।
अश्वान्राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति ॥ ४८
भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु ।
केशाकेशिसमालग्ना न शेकुश्चेष्टितुं जनाः ॥ ४९
अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ।
मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् ।
अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ॥ ५०
भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः ।
तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५१
रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः ।
व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५२
दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन केनचित् ।
साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५३

C. 9. 1234
B. 9. 23. 56
K. 9. 22. 56

(for -परिपि°). Dn अन्योन्यं सुमहद्युद्धं; D4 °न्यमभिगर्जतः. — ^{c}) K2–5 B1. 2 D3. 9. 11 आविक्ष(K2. 4 D3 °क्षि)ताः; B4 Dn D2. 5. 7 T3. 4 G1 M सुविक्ष(Dn2. n3 D7 °क्षि)ताः; D6 अधिक्षिप्ताः; D8 अविक्षिताः; T1. 2 परिक्षताः; G2. 3 संवीक्षिताः (for अविक्षताः). B2 D5. 7 T4 M2 च (for स्म). Dn1 D3 दृश्यंत; T1. 2 वध्यंते (for दृश्यन्ते). — ^{d}) Ś1 K1–3 मुखे (for मुखैः).

48 D1 om. 48 (cf. v. l. 47). M1. 3 om. (? hapl.) 48^a–49^b. — ^{a}) D8 घोरः. — ^{b}) K4. 5 Dn D3. 4 सैन्ये तु (Dn D4 च) (for सैन्येन). G1 वृतं. — ^{c}) Dn ततो (for तान्). K4. 5 B4 Dn D7–9 G M2. 4 अपक्रमतो; B3 T3 अतिक्र(T3 °क्रा)°; B5 पराक्रा°; D5 आप्रक्रा° (for अपाक्र°). Ś1 K1. 2 [ऽ]द्राक्ष्म; K4 Dn [ऽ]द्राक्ष्यं; D10. 11 राजंस् (for ऽद्राक्षं). D4 अपक्रांतांस्तु संप्रेक्ष्य. — ^{d}) T3 हेतोर् (for देशाद्). K3–5 B2 T3. 4 G2 M2. 4 अरिंदम; Dn D5 विशां पते; D2. 6. 7 अपाक्रमन् (D6 °मत्); D8 अरिंदमं; D10. 11 °दमाः; G3 °दमात् (for °मान्). D4 तस्मिन्वीरसमागमे. — D8 reads 48^e–49^d after 56^b. — ^{e}) M2. 4 अन्यान् (for अश्वान्). Ś1 K (except K3) T2 गजान्; D4 अथ (for राजन्). M2. 4 तु (for च). — ^{f}) B (except B2) D4. 8. 9 T3. 4 G M2. 4 तमसा (for रजसा). B2 दिवि; D4 रणे (for सति). Dn रजसा तमसावृतान्; D2. 5. 7 °सा संवृतेन हि.

49 For the sequence in D8, cf. v. l. 48. D1 om. 49 (cf. v. l. 47). M1. 3 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). M2. 4 om. 49^{ab}. — ^{a}) D8 निपातितांश्. G2 केचिद् (for चान्ये). D2 भूमौ निपतितानेव. — K3 D9 om. (hapl.) 49^b–51^a; D11 reads the same on marg. (*sec. m.*). — ^{b}) D4 T3. 4 G मुखैः (for बहु). — ^{c}) Dn केशाः केशैः; D2. 5 केशाकेश-; M2–4 केशाकेशं (for °केशि-). Dn समाजग्मुर्; D4 -समं लग्ना; M2–4 समापन्ना (for -समालग्ना). — ^{d}) Dn2 D5 T2 चेष्टितं; D8 चेतितुं (for चेष्टितुं). K4. 5 B (except B2) D (D1. 9 om.) T1. 2. 4 M नराः (for जनाः).

50 D1 om. 50^{ab} (cf. v. l. 47). K3 D9 om. 50 (cf. v. l. 49). D11 reads 50 on marg. — ^{a}) D2 अन्येन्यम्. — ^{b}) Ś1 K1 T3 G2 निकर्षंतो; K2 निष्कर्षंतो; D8 विकर्षंत (for °र्षन्तो). D3. 4 महाबल; D7 °बळाः; M2 °रथाः (for °बलाः). — ^{c}) D4 समालग्ना; T2 G1. 3 M °सक्ता; T3 G2 महासत्त्वा; T4 तटासक्ता (for समासाद्य). — ^{d}) D8 विजघ्नुर्. — After 50^d, D1 reads 46. D1 om. 50^e–52^d. — ^{e}) D2 अश्वाश्. Ś1 K1. 2 स्म; D4 तु (for च). Ś1 K1. 2 व्यपकृष्यंति; Dn °कर्षंते; D2. 6 T3 °कर्षंत; D4 विनिकृष्यंतो; T1. 2 [अ]प्यपकृष्यंत; T4 M3. 4 [अ]प्यपकर्षंत; G3 विप्रकृष्यंत; M1 [अ]प्यवकृष्यंते (for व्यपकृष्यन्त). D3 अश्वैश्चाप्यकृष्यंत (submetric); D10 अश्वैरुपरि * * *; G2 अश्वेभ्यश्च व्यकर्षंत. — ^{f}) Dn D2. 5. 7 वि- (for ऽत्र). Ś1 K1. 2 समागताः (for गतासवाः).

51 K3 D9 om. 51^a (cf. v. l. 49). D1 om. 51 (cf. v. l. 50). D11 reads 51^a on marg. — ^{a}) D3 भूमौ निपतिते सैन्ये. — ^{b}) K4. 5 [ऽ]पि; T3. 4 G [ऽ]त्र (for वि-). T1. 2 बहवो वि(T2 °वोथ)जिगीषवः; M3 °वो विषयैषिणः. — ^{c}) M3 om. one तत्र. — ^{d}) D10 शीर्ष- (for शूर-). D4 T4 शूराः पुरुषमानिनः.

52 D1 om. 52 (cf. v. l. 50). — ^{a}) B1 D9 रक्तोक्षितैश् (sic); D4 रुधिराक्तैश् (for रक्तोक्षितैश्). K4 रक्तभुजैर्; D7 छिन्नरुहैर्; T3 भिन्नभुजैर् (for छिन्न°). — ^{b}) Dn1 अपकृष्टैः; D8. 10. 11 M3 अवकृष्ट- (for अप°). D4 T4 G -शिरोधरैः; M -महाशरैः (for -शिरोरुहैः). — ^{c}) B1 समाकीर्णा; Dn1 D3. 9 महाकीर्णा; D2. 5. 7 मही स्तीर्णा; D8 महाराज (for मही कीर्णा).

53 ^{a}) D1. 5. 7 स्वैरं (for दूरं). M1. 3. 4 दूरं न शक्यते

C. 9. 1235
B. 9. 23. 57
K. 9. 22. 57

रुधिरोक्षितसंनाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परवधैषिभिः ।
सुसंनिकृष्टैः संग्रामे हतभूयिष्ठसैनिकैः ॥ ५४
स मुहूर्तं ततो युद्ध्वा सौबलोऽथ विशां पते ।
षट्सहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५५
तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ।
षट्सहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ॥ ५६
अश्वारोहास्तु पाण्डूनामब्रुवन्रुधिरोक्षिताः ।
सुसंनिकृष्टाः संग्रामे भूयिष्ठं त्यक्तजीविताः ॥ ५७
नेह शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः ।
रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥ ५८
प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ।
न पुनः सौबलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ५९
ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ।

तत्र (M3 गंतुं). — ^{b}) T3 हंतुम्; M3 तत्र (for गन्तुम्). K4. 5 अन्येन; T3 एतेन; M मर्त्येन (for अश्वेन). D7 om. केन. — D1 om. 53^{c}–54^{d}. D2 reads 53^{c}–54^{b} twice. — ^{c}) B D3. 8. 9 हस्त्यारोहैर्; Dn D2 (both times). 4. 5. 7 T1. 2 अश्वा°; D10 शाखा° (for साश्वा°). K4. 5 हयैर्; D9 हतैर् (for हतैर्). D6 साश्वारोहैर्हत-रथैर्; T3. 4 G M सा(G3 सु)रोहैर्निह(T4 °शि)तैरश्वैर्. — ^{d}) Ś1 K1. 2 आकीर्णे; K4 T2. 3 G1 आवृतैर् (for °ते). D7 T2 -तळे.

54 For the repetition in D2, cf. v. l. 53. D1 om. 54^{abcd} (cf. v. l. 53). — ^{a}) S -सर्वांगैर् (for -संनाहैर्). — ^{b}) D2 (both times) आत्तशब्दैर्; D4 शतशस्त्रैर्; D8 आक्ष° (sic) (for आत्त°). T3 G2 अनायुधैः (for उदा°). — ^{d}) D7 -वधैषिणैः; M -वधेप्सुभिः (for -वधैषिभिः). — ^{e}) Dn T1. 2 G2 M1–3 -कृष्टे; T3 -विष्टः; G1. 3 -विष्टे (for -कृष्टैः). D1 संजाते तत्र संग्रामे; D4 नदद्भिरथ***. — T2 om. (hapl.) 54^{f}–57^{c}. — ^{f}) K4 -सायकैः; B1. 2. 4. 5 Dn D1 T1 G1 M -सैनिके; D8 T3 -सैनिकः.

55 T2 om. 55 (cf. v. l. 54). D1 om. 55^{ab}. — ^{a}) Dn D4 मुहूर्तं तु; D2 M सुमुहूर्तं (for स मु°). D4 T3 G1. 2 M1. 2 तथा; T1. 4 G3 तदा (for ततो). K4 [ऽ]युध्यत्; K5 T1 युद्धात्; G1 युद्धं (for युद्ध्वा). — ^{b}) D7 सौबळोथ; T3 सौबलेयो; T4 G1. 3 °लेन (for °लोऽथ). M सर्वयौधवधे कृते. — ^{c}) = 56^{c}. K B1–3. 5 D1. 4–11 T1. 4 षट्साहस्रैर्; D8 सहस्रैश्च (for षट्सहस्रैर्). K2 शिष्टे; K4. 5 क्षिप्रम् (for शिष्टैर्). G1. 3 षट्सहस्ररथैः शिष्टैर्. — D9 reads 55^{d}–56^{c} on marg. — ^{d}) K4. 5 उपायात्; D1. 7 प्रययौ; D5 अपयात् (for अपायात्). T4 तदा; G2 तव (for ततः). D2 अपायाच्छ्रांतवाहनः (cf. 56^{d}); D4 प्रत्यदृश्यत भारतः. — After 55, Ś1 K D10. 11 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 20; D10 22; D11 23; — *Śloka no.*: K4 61].

56 T2 om. 56 (cf. v. l. 54). D4 om. 56. D2 om. 56^{ab}. D9 reads 56^{abc} on marg. After 56^{b}, D8 reads 48^{e}–49^{d}. — ^{b}) D3 समुच्छ्रितं. — ^{c}) T3 तैः; T4 G M त्रि- (for षट्-). K B1–3 D1. 2. 5–8. 10. 11 T1. 4 G M -साहस्रैर्. Dn शितैः; G1. 3 रथैः (for हयैः). Dn3 शिष्टे (for शिष्टैर्). — ^{d}) D1. 3. 7. 11 M1 उपायात्; D5 उप° (for अपा°). D2 M3. 4 श्रांतवाहनः; T3 शांतवाहनं; G1. 3 तव वाहिनी (for श्रान्तवाहनम्).

57 T2 om. 57^{abc} (cf. v. l. 54). — ^{a}) T4 अश्वारोहैस्; G3 °रोहांस्. B5 D2. 3. 10. 11 च (for तु). D8 अश्वारोहाः पांडवानाम्. — ^{b}) D3 अभवन् (for अब्रुवन्). D1 जयकांक्षिणः; D4 शरविक्षताः (for रुधिरोक्षिताः). — After 57^{b}, D1 ins.:

128* शकुनिं मारयामोऽद्य सहपुत्रं सबान्धवम् ।
ततो दुर्योधनं पापं पाण्डवानां प्रसादतः ।

— D1 om. 57^{c}–62^{d}. D8 om. 57^{cd}. — ^{c}) K2. 5 Dn D2. 5. 7. 10. 11 T4 -कृष्टे; B1 -कृष्टः; B2 D8 T3 G1. 3 -विष्टाः; D4 -विष्टे; D6 -कृष्टैः (for -कृष्टाः). — ^{d}) K4. 5 भूयिष्ठास्; D2. 4. 10. 11 T4 °ष्ठे. D2 -जीवितैः.

58 D1 om. 58 (cf. v. l. 57). B2 om. 58^{ab}. — ^{a}) K2 D2. 3. 10. 11 हि (for [इ]ह). M3 योद्धुं (for शक्यं). D4 परैर्; M1 रथे (for रथैर्). K2 युक्तं; Dn1 युद्धे (for योद्धुं). — ^{b}) K4 एवं. D4 -द्विपैः (for -गजैः). — ^{c}) D9 इव (for एव). K4. 5 Dn D2. 4. 5. 7 रथा एव रथान्यांतु. — ^{d}) K4. 5 कुंजरा एव कुंजरान्; D4 कुंजरान्कुंजरा अपि; T3. 4 G M कुंजरानेव कुंजराः. — After 58, D4. 5. 7 ins.:

129* वयं पश्चाद्गमिष्यामः सहितास्त्यक्तजीविताः ।
भृशं पलायने तस्मादुपाधिं समुपाश्रिताः ।

[(L. 2) D4 corrupt.]

59 D1 om. 59 (cf. v. l. 57). — ^{a}) K4. 5 B4 D5 प्रतिजातो (for °यातो). T2 [ऽ]पि (for हि). Dn प्रति-

प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ६०
सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेघे समुत्थिते ।
एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६१
ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः ।
पार्श्वतोऽभ्यहनत्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ॥ ६२
तत्पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वाभ्यवर्तत ।
तावकानां परेषां च परस्परवधैषिणाम् ॥ ६३
ते ह्यन्योन्यमवेक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
योधाः पर्यपतन्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६४
असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसंक्षये ।
प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव ॥ ६५
विमुक्तानां शरीराणां भिन्नानां पततां भुवि ।
सायुधानां च बाहूनामुरूणां च विशां पते ।
आसीत्कटकटाशब्दः सुमहाँल्लोमहर्षणः ॥ ६६
निघ्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातॄन्पुत्रान्सखीनपि ।
योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगाः ॥ ६७

C. 9. 1250
B. 9. 23. 71
K. 9. 22. 70

प्रयातः शकुनिः. — ^{b}) K_4 अवस्थितं; D_2 व्यवास्थितः; D_4 अधिष्ठितः; $T_{3.4}$ G_2 M अमर्षणः (M_3 °णं); $G_{1.3}$ मनीषिणः (for अवस्थितः). — ^{c}) Dn $D_{2.5.7}$ पुनः स; T_3 G_2 स पुनः (for न पुनः). D_7 सौबळो. — ^{d}) Dn D_5 योद्धुम्; G_2 युद्धाय (for युद्धम्). K_2 अत्याकरिष्यति; Dn $D_{2.5.7.9}$ अद्या(Dn °त्रा-; D_9 °स्या)गमि° (for अभ्यागमि°). D_4 युद्धमध्यं गमिष्यति.

60 D_1 om. 60 (cf. v. l. 57). — ^{a}) $G_{1.3}$ च; M_2 ते (for तु). K_{3-5} $B_{1.2.4.5}$ D_4 तु; Dn ते (for च). — ^{b}) M_1 ये (for ते). K_2 मत्त-; $Dn_{2.n3}$ मत्वा (for मत्ता). K_2 -महाधिपाः; S महागजाः (for °द्विपाः). — ^{c}) G_3 प्रययौ. D_4 तत्र. K_2 T_4 G पांचालो. — ^{d}) B_5 महारथं; D_4 व्यवस्थितः; T_3 महाबलः (for °रथः).

61 D_1 om. 61 (cf. v. l. 57). — ^{a}) $B_{3.5}$ $D_{2.8.9}$ T_3 कौरव्यो (for °व्य). — ^{b}) K_4 Dn_1 D_{10} G_3 M -मेघ-; K_5 -वेगे; D_2 -भौमे; D_9 -मध्ये (for -मेघे). D_7 समुच्छ्रिते; D_{10} °स्थितैः (for °स्थिते). D_8 शरजालसमन्वितः; D_4 रथोघैः समुपस्थितः.

62 D_1 om. 62 (cf. v. l. 57). — ^{a}) $T_{1.2}$ तत्र तेषु; M_3 तत्रस्थेषु (for ततस्तेषु). $B_{4.5}$ [उ]पजातेषु (for प्रया°). — ^{b}) D_7 सौबळः; G_3 स बलिः (for सौबलः). — ^{c}) D_4 corrupt. Dn_3 [ऽ]पि हनत्; D_9 [ऽ]भ्याहनत्; T_3 G [ऽ]भ्यगमत् (for °हनत्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पार्श्वतोभ्यद्रवत्तूर्णं.

63 ^{a}) D_4 ततस्तु (for तत्पुनस्). Dn D_{8-5} तुमलं; $D_{2.7}$ तुमुळं. — ^{b}) K_4 न्यवर्तत; D_3 [अ]भिवर्तत; T_2 निव°; M_3 व्यत्र° (for [अ]भ्यव°). B_2 त्यक्तप्राणमवर्तत; D_5 त्यक्त्वा प्राणाभ्यवर्तत. — ^{d}) $D_{2.4}$ $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M -जयैषिणां.

64 D_1 om. 64^{ab}. — ^{a}) K_4 न; Bom. ed. च (for हि). $Ś_1$ K_1 अवीक्षंतस्; K_2 अयक्षंत; K_5 Dn D_3 अवेक्ष्यंत; D_2 पतिष्यंत; $D_{5.8-10}$ अवैक्षंत; T_2 अवैक्षंतस् (for अवेक्षन्त). T_3 अन्योन्यं समवेक्षंत; T_4 $G_{1.2}$ M_{2-4} तेन्योन्यं समवी(T_4 °मुदै-; M_{2-4} °मवै)क्षंत; G_3 ततोन्योन्यं समीक्षंतस्. — ^{b}) $K_{4.5}$ -वरक्षये (for -समागमे). — ^{c}) G_2 वीराः; M_{2-4} यौधाः. B_5 पर्यचरन्; T_3 पर्यापतन् (for पर्य°). K_4 त्राणं; D_4 तत्र (for राजन्).

65 D_3 om. (hapl.) 65–69. — ^{b}) D_7 ळोक-. — ^{c}) K_4 Dn $D_{4-7.9-11}$ $T_{3.4}$ G_2 M महान् (for महा-). D_1 आसीत्कटकटाशब्दस् (= 66^{e}). — ^{d}) D_2 T_2 ताळानां. Dn भुवि (for इव). $K_{4.5}$ सुमहल्लो(K_5 °हाल्ँलो)महर्षणः (cf. 66^{f}).

66 D_3 om. 66 (cf. v. l. 65). D_1 om. 66–81. Dn reads 66^{ab} after 70^{b}. — ^{a}) K_4 नियुक्तानां; K_5 D_8 वियु°; Dn $D_{5.7}$ विमुखानां (for °क्तानां). M_2 शराणां हि (for शरीराणां). — ^{b}) B_1 भीरूणां; $D_{7.10.11}$ $G_{2.3}$ छिन्नानां (for भि°). T_3 भुवः; T_4 G_1 इव (for भुवि). — ^{c}) $B_{4.5}$ आयुधानां (for सायु°). — ^{d}) K_4 शत्रूणां; Dn D_4 कुरूणां; $T_{1.2}$ वीराणां (for ऊरूणां). M ऊरूणां पततामपि. — ^{e}) $K_{4.5}$ $B_{1.4.5}$ Dn $D_{2.5.7-9}$ चटचटा- (for कटकटा-). — ^{f}) K_3 लोमहर्षणं; S रोमहर्षणः (for लोम°).

67 D_3 om. 67 (cf. v. l. 65). D_1 om. 67 (cf. v. l. 66). M_1 om. (? hapl.) 67^{a}–68^{b}. — ^{a}) Dn भिंदितो; $D_{5.7}$ भिद्यंतो; T_1 निघ्नंतु; T_2 निघ्नंते; T_4 विनिघ्नन्; M_{2-4} निघ्नतां (for निघ्नन्तो). D_6 विविधैः (for निशितैः). K_2 शरैर् (for शस्त्रैर्). — ^{b}) B_1 $D_{4.8.9}$ S (except $T_{1.2}$; M_1 om.) पितॄन् (for सखीन्). — ^{c}) $M_{2.4}$ यौधाः. — Dn om. (hapl.) 67^{d}–69^{c}; T_4 reads the same twice. — ^{d}) K_3 D_5 [आ]मिख-; D_9 मिष्ट- (for [आ]मिष-). $D_{4.10}$ षगाः.

अन्योन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम् ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यघ्नन्सहस्रशः ॥ ६८
संघातैरासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६९
स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रसारिणाम् ।
स्तनतां च मनुष्याणां संनद्धानां विशां पते ॥ ७०
शक्त्यृष्टिप्रासशब्दश्च तुमुलः समजायत ।
भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ७१
श्रमाभिभूताः संरब्धाः श्रान्तवाहाः पिपासिताः ।
विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तावकाः ॥ ७२
मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः ।
जघ्नुः परान्स्वकांश्चैव प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान् ॥ ७३
बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः ।
भूमावभ्यपतन्राजञ्शरवृष्टिभिरावृताः ॥ ७४

---

68 For the repetition in T4, cf. v. l. 67. D3 om. 68 (cf. v. l. 65). D1 om. 68 (cf. v. l. 66). Dn om. 68; M1 om. 68^{ab} (for both, cf. v. l. 67). — ^{a}) K3 D4 अन्योन्य- (for °न्यं). D5. 10. 11 परि- (for प्रति-). — ^{b}) S (M1 om.; T4 both times) परस्परवधैषिणः. — ^{d}) K3 B3 D2. 6. 10. 11 M3. 4 निघ्नन्; K4. 5 D5. 7 जघ्नुः; D4 घ्नंति; T1. 2. 4 (both times) G1 [अ]भिघ्नन्; T3 G2. 3 [अ]भ्य° (for न्य°). K2 B2 समंततः (for सहस्रशः).

69 For the repetition in T4, cf. v. l. 67. D3 om. 69 (cf. v. l. 65). D1 om. 69 (cf. v. l. 66). Dn om. 69^{abc} (cf. v. l. 67). B1 D5–7. 10 M3 om. (hapl.) 69. — ^{a}) K3. 5 B (B1 om.) D2. 4. 8. 9 M1 संघा(D4 °पा-; D9 °ह)तेन. T1. 3. 4 (both times) G1. 3 M2 संया(T2 °घा)तैरासनाद्भ्रष्टैर्. — ^{b}) D2 ह्यश्वारोहैर् (for अश्वा°).

70 D1 om. 70 (cf. v. l. 66). — ^{a}) K4. 5 D6 परिपु(K4 °तु)ष्टानाम्; B4. 5 D3 प्रतिशिष्टानाम्; D3 °शब्दानाम्; T1. 2. 4 M °विष्टानाम्; G1 अप्रतिष्ठानाम्; Ca (gloss: पिष्टेभ्योऽपि पिष्टानाम्) प्रतिपिष्टानाम् (as in text). — ^{b}) B2 दीर्घ- (for शीघ्र-). K3 B1 D3. 4. 10. 11 -गामिनां; K4. 5 -कारिणां; B3–5 Dn D2. 5. 7–9 T4 -चारिणां (for -सारिणाम्). — After 70^{b}, Dn reads 66^{ab}. — ^{c}) K4. 5 Dn1 D3 स्वनतां; D4 त्वरतां (for स्तनतां). — ^{d}) D3 शतधानि (sic); S पततां च (for संनद्धानां).

71 D1 om. 71 (cf. v. l. 66). — ^{a}) Dn शक्त्यृ- (Dn1 °क्त्य)ष्टि-; D2 सुमुष्टि-; T2–4 G शक्त्यष्टि-; M3 शक्त्युष्ट्र- (for शक्त्यृष्टि-). K4 Dn1 -पाश-; D3 -प्राश-. K4. 5 B4. 5 D4 T3. 4 G1. 3 -शब्दैश्च; B3 M1–3 -शब्दस्तु; D6 -शकनानां (for -शब्दश्च). — ^{b}) Dn D4. 5. 9 तुमलः; D2. 7 तुमुळः. K4. 5 D3. 10. 11 समपद्यत. — ^{c}) D3 भिंदंति; D4 T2 छिंदतां; D9 T1. 3. 4 G2 भिंदंतः (D9 °तां) (for भिन्दतां). Dn D5. 7 परमास्त्राणि; D2 °गात्राणां; M4 °कर्माणि (for °मर्माणि). — T3. 4 G om. 71^{d}–74^{a}. — ^{d}) K2 corrupt. — After 71, T1. 2 ins.:

130* एवं हि योधाः संरब्धाः परस्परसमाहताः ।

72 D1 om. 72 (cf. v. l. 66). T3. 4 G om. 72 (cf. v. l. 71). T1. 2 om. 72^{a}–74^{b}. — ^{a}) D3 श्रमाभिभूत; D9 आत्माभिभूताः (for श्रमा°). Ś1 K1. 3 श्रमाभूताः (K3 °मवंतः) ससंरंभाः; K2 श्रमश्रांतं स्वसंरब्धाः; D4 श्रमेण कशिताः सर्वे. — ^{b}) K2 श्रांतवांसः; M1 °वक्त्राः; M2–4 °गात्राः (for °वाहाः). D4 पिपासिनः; D10. 11 °स्वः (for °सिताः). — ^{c}) Ś1 K1–3 धिक्कृतैश्; K5 Dn D2. 3. 5 विक्षिताः; D4 विलिताश्; D8 विक्षतैश् (for °ताश्). K2 च शतैः; Dn निशितैः (for च शितैः). M3 बाणैर् (for शस्त्रैर्). — ^{d}) D10 अभ्यवर्षत; M1. 2. 4 न न्यवर्तंत; M3 नात्य° (for अभ्य°).

73 D1 om. 73 (cf. v. l. 66). T3. 4 G om. 73 (cf. v. l. 71). T1. 2 om. 73 (cf. v. l. 72). — ^{a}) M3 मृता (for मत्ता). — ^{b}) B5 [ऽ]पि (for ऽत्र). — ^{c}) Ś1 K1. 2 transp. परान् and स्वकान्. Dn D2. 5. 7 M परान्स्वकांश्च भिंदंतः (M1 °ति). — ^{d}) Dn प्रासन्प्रासान्; D7 M2 प्रासाप्रासान्. K4. 5 M2–4 अनंतरं.

74 D1 om. 74 (cf. v. l. 66). T3. 4 G om. 74^{a} (cf. v. l. 71). T1. 2 om. 74^{ab} (cf. v. l. 72). D6 om. 74^{a}–75^{a}. — ^{ab}) Ś1 K1 lacuna for गतप्राणाः क्षत्रिया. K2 महावीरा (for गतप्राणाः). K2 हर्षिता; K4. 5 क्षुधिता (for क्षत्रिया). Ś1 K1. 4 -गृध्रिनः (Ś1 °णः). — D4 om. 74^{cd}. — ^{c}) B Dn D8. 9 चाभ्यपतन् (Dn °प्य)पतन्; D2 चाथ गतान् (for अभ्यपतन्). Dn D2 केचित् (for राजञ्). — ^{d}) M शस्त्र- (for शर-). T1. 2 -शक्तिभिर् (for -वृष्टिभिर्). K2 B1. 4, 5 Dn D2. 3. 5. 7–9 T G आहताः (for आवृताः).

75 D1 om. 75 (cf. v. l. 66). D6 om. 75^{a} (cf. v. l. 74). — ^{a}) B1 D9 पृथग्; D2 बक-; T1. 2 कंक-;

वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
आसीद्बलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ७५
नराश्वकायसंछन्ना भूमिरासीद्विशां पते ।
रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ७६
असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनः पुनः ।
तावकाः पाण्डवाश्चैव नाभ्यवर्तन्त भारत ॥ ७७
प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।
योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः ॥ ७८
शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धः समदृश्यत ।
उद्यम्य निशितं खड्गं रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ७९
अथोत्थितेषु बहुषु कबन्धेषु जनाधिप ।
तथा रुधिरगन्धेन योधाः कश्मलमाविशन् ॥ ८०
मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्बलम् ।
अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तत सौबलः ॥ ८१
ततोऽभ्यधावंस्त्वरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः ।
पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः ॥ ८२
कोष्टकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपारं तितीर्षवः ॥ ८३

C. 9. 1266
B. 9. 23. 87
K. 9. 22. 86

T_3 G_2 मृग- (for वृक-). T_3 -गृध्राः (for -गृध्र-). $Ś_1$ K_1 lacuna from नां up to हनि (in 75^b). K_2 -शृगालाश्च ; $T_{1.2}$ M -सृगालानां ; $T_{3.4}$ G -श्वकाकानां (for -शृगालानां). — ^{b}) Dn D_4 तुमलो ; $D_{2.5}$ तुमले (D_2 °ळे); $T_{1.2}$ तुमुलो (for °ले). $K_{4.5}$ $D_{4.5}$ मोहने ; D_2 T_2 मोदते ; D_9 तोदने ; T_4 $G_{2.3}$ मोदके (for °ने). D_3 सति (for ऽहनि). K_2 पर्यंटतश्च तत्र वै ; M_1 तुमुलो भृशदारुणः. — ^{c}) D_7 बळक्षयो. — ^{d}) T_3 भारत (for पश्यतः).

76 D_1 om. 76 (cf. v. l. 66). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नानाश्व- (for नराश्व-). $K_{2.3}$ $D_{3.6.10}$ $T_{1.2}$ -कायैः (for -काय-). D_8 -संछिन्ना (for °छन्ना). G_3 नराश्वसायकंछन्ना. — ^{b}) D_2 निरंतरा (for विशां पते). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 lacuna for दकचित्रा च. Dn -संसिक्ता ; D_5 -सिक्ता च (for -चित्रा च). K_2 रुधिरोक्षितगात्राणां. — ^{d}) K_4 $B_{4.5}$ Dn_3 $D_{3-5.7.8}$ $T_{1.3}$ M -वर्धनी ; B_3 -वर्धना (for -वर्धिनी).

77 D_1 om. 77 (cf. v. l. 66). — ^{a}) K_2 पट्टितैः ; S (except T_3) पट्टसैः (for पट्टिशैः). K_2 T_2 शूरैः ; $D_{2.7}$ शूळैस् ; D_4 प्रासैर् (for शूलैस्). — ^{b}) Dn D_8 तक्ष्यमाणाः ; D_3 तक्षमानाः ; D_4 वध्यमानाः ; T_1 कृष्यमाणाः ; T_{2-4} G क्रम° (for तक्ष°). S परस्परं (for पुनः पुनः). — ^{c}) K_{3-5} B D (D_1 om.) T G_2 पांडवेया(T_2 °यां)श्च ; $G_{1.3}$ °वानां च (for °वाश्चैव). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1-3.5}$ $D_{4.10.11}$ न न्यवर्तंत ; $T_{1.2}$ M_4 नात्य° (for नाभ्य°).

78 D_1 om. 78 (cf. v. l. 66). — ^{a}) T_4 प्रहरंते. B_5 T_4 यथाशक्तिर् ; $D_{3.5.7}$ °शक्तिं ; $T_{1.2}$ °शक्त्या. — ^{b}) K_4 कारणात् ; K_5 कारणं ; T_{2-4} $G_{2.3}$ धारणा (for °णम्). — ^{c}) M यौधाः. — ^{d}) K_2 व्रणे ; $D_{6.11}$ रणे ; T G मुखैः (for व्रणैः).

79 D_1 om. 79 (cf. v. l. 66). — ^{a}) G_2 शिरोप्रकृत्तकेशेषु. — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} कबंधं ; $K_{4.5}$ Dn_1 °धाः. $K_{4.5}$ D_3 $T_{1.2.4}$ प्रत्यदृश्यत ; B Dn $D_{2.5-9}$ M च (D_5 M स्म) व्यदृ° ; D_{10} स्म *दृश्यते ; G संप्रदृश्यत (G_2 °ते) (for सम°). — $Ś_1$ K Dn $D_{2.3.6.10}$ om. 79^{cd}. — ^{c}) B $D_{8.9.11}$ च शितं (D_8 °तैः); G_1 रुधिरं ; G_3 lacuna ; M_1 रुचिरं (for निशितं). — ^{d}) B $D_{8.9.11}$ $G_{2.3}$ परिप्लु(D_8 °स्तु)तं (for समुक्षितम्).

80 D_1 om. 80 (cf. v. l. 66). — ^{a}) $Ś_1$ K तदु- ($K_{4.5}$ °दो)त्थितेषु ; $D_{3.6.10.11}$ T_3 M_1 तथो° ; T_1 $G_{1.3}$ हतो° ; T_2 ततो° ; $M_{3.4}$ यथो° (for अथो°). T_3 घोरेषु (for बहुषु). G_2 उत्थितेषु ततो युद्धे. — ^{b}) $D_{3.4.10.11}$ नराधिप. — ^{c}) D_4 यथा ; D_8 तदा ; G_2 ततो (for तथा). — ^{d}) M_{2-4} यौधाः. K_5 $B_{1.2.5}$ Dn $D_{8.9}$ M_1 योधान्कश्मलमाविशत्.

81 D_1 om. 81 (cf. v. l. 66). — ^{a}) $K_{1.2}$ मंदे भूते. D_4 सैन्ये (for शब्दे). — ^{b}) B_1 पंचालानां ; D_9 पंचानां सु- (for पाण्डवानां). D_2 बळं. — ^{c}) D_3 अथावशिष्टतुरगैर्. — ^{d}) D_4 G $M_{1.2.4}$ उपावर्तत ; $T_{3.4}$ अपा° ; M_3 उपो° (for अभ्य°). D_2 सौबळः.

82 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ तम् (for ततो). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ जयगृध्नवः ; D_1 °मानिनः. — $K_{4.5}$ D_1 om. 82^{cd}. — ^{c}) D_4 पदातयोश् ; $G_{1.3}$ °तिनश्. D_3 पदातिनरनागाश्च. — ^{d}) M_1 सार्दिंश् (submetric); $M_{3.4}$ सादयश् (for सादिनश्). D_3 [उ]द्यतायुता ; T_4 °युधैः.

83 ^{ab}) K_3 कोष्ठकीकृतचापेन ; T G $M_{3.4}$ कोष्ठी(T_2 गोष्ठी- ; G_1 क्रोशी- ; G_3 क्रोधी)कृत्य तदाभ्येत्य ($T_{1.2}$ तदा ह्येनं ; G_2 तथाभ्येत्य ; $M_{3.4}$ च वाप्येनं) (for 83^a). D_3 परिशिष्य ; G_2 प्रचिक्षेपुश्. D_1 तान्योधाञ्जघ्नुराहवे

C. 9. 1266
B. 9. 23. 80
K. 9. 22. 87

त्वदीयास्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
साश्वपत्तिद्विपरथाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः ॥ ८४
केचित्पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम् ।
निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् ॥ ८५
रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः ।
विमानेभ्य इव भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षयाद्यथा ॥ ८६
एवमन्योन्यमायस्ता योधा जघ्नुर्महामृधे ।
पितॄन्भ्रातॄन्वयस्यांश्च पुत्रानपि तथापरे ॥ ८७
एवमासीदमर्यादं युद्धं भरतसत्तम ।
प्रासासिबाणकलिले वर्तमाने सुदारुणे ॥ ८८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

(for 83[b]). ❀ Ca: कोष्टकीकृत्य वेष्टयित्वा, तेनैव वेष्टनेन परिक्षिप्य निरुध्य । ❀ —[c]) D1 अस्त्रैर्; T3.4 G2 M शरैर्; G1 अन्यैर् (for शस्त्रैर्). T2 जग्मुर् (for जघ्नुर्). —[d]) D4 -पारे; D8 -पार- (for -पारं). D4 तितीर्षंति (for °र्षवः). — After 83, D1 ins.:

131* द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पश्यतः ।

84 D1 om. from 84 up to 9. 23. 14[ab]. —[a]) Ś1 K1.2 D8.9 G3 त्वदीयांस्. Ś1 K1.2 तान्स; B3 D4 तत्र; D3 तान्स्व (sic); D10 पुत्रं; T2.4 G1 M तं तु; T3 तं च; G2 तान्सु-; G3 ते तु (for तांस्तु). —[b]) D4 corrupt. Ś1 K1.3 सर्वत्र; K2 सर्वा*; T2 सर्वशः. D10 T3.4 G3 M -द्रुतं; T1.2 G1 -द्रुताः; G2 -द्रवन् (for -द्रुतान्). —[c]) B2 -सूत- (for -पत्ति-). B1 D9 M1 -ध्वज- (for -द्विप-). Dn D2.5.7 T3 G M -रथान् (for -रथाः). D3.10.11 रथाश्वपत्तिद्विरदाः; D6 साश्वाश्च पत्तिद्विरदाः. —[d]) Ś1 K1.3 पांडवाः. K3 चाभिदुद्रुवुः; K4.5 अति°; D3 अभ्य°; D4 T3.4 G M1.2.4 समभिद्रवन्; M3 समुपाद्रवन् (for अभिदुद्रुवुः).

85 D1 om. 85 (cf. v. l. 84). D6 om. from 85 up to 9. 23. 27. —[a]) D4 corrupt. K4 G3 पादातयः; T3 प्रधावतः (for पदातयः). Dn D2.5.7 ख(D5 ष)ड्गैर्; D10.11 पत्तीन् (for पद्भिर्). D3 केचित्पत्तयो यत्र (submetric). —[b]) K4.5 पीडयंतः; Dn D2 ऋष्टिभिश्च; D4 तुष्टि°; D5.7 रिष्टि° (for मुष्टि°). —[c]) D4 S (except T1.2) निजघ्नुः संकटे योधाः (D4 योधान्; M यौधाः). —[d]) Dn1.n2 D4 क्षीणशस्त्रांस्; D8 छिन्नशस्त्रास्. Dn1 तु तोमरान्; Dn2.n3 D2.5.7 ततोपरान्.

86 D1 om. 86 (cf. v. l. 84). D6 om. 86 (cf. v. l. 85). —[b]) D8 हस्तिसादिभिः; M द्विपयोधिनः (for हस्तिसादिनः). —[c]) B4 D10.11 दिवो; T1.2 परि- (for इव). D4 न्यस्ताः (for भ्रष्टाः). K4.5 यथा स्वर्गादवभ्रष्टाः. —[d]) B2 D2 T G पुण्यक्षये. B5 मुखा (sic); D3.4.10.11 M इव (for यथा).

87 D1 om. 87 (cf. v. l. 84). D6 om. 87 (cf. v. l. 85). —[a]) K3 D10 T1.2 G1 M आयत्ता; Dn आसाद्य; Ca (gloss: तापवन्तः) आयस्ता (as in text). D3 एवमन्योन्यसंपन्ना; D7 °न्यमनसो. —[b]) G1 M1–3 यौधा. K1.3 B D2.7.11 T1.2 जग्मुर्; D4 T3.4 G2.3 M1 [अ]भ्यघ्नन्; G1 M2.4 न्य(G1 ह्य)घ्नन्; M3 न्यघ्नुर् (for ज°). K3 B2 Dn D2.3.5.7.10.11 T3 महाहवे (for °मृधे). —[c]) T3.4 G पुत्रान् (for भ्रातॄन्). G2.3 स्वयं चाघ्नन् (for वयस्यांश्च). —[d]) T3.4 G भ्रातॄन् (for पुत्रान्). D4 विशां पते (for तथापरे).

88 D1 om. 88 (cf. v. l. 84). D6 om. 88 (cf. v. l. 85). —[b]) G2 भारत-. — M om. 88[cd]. —[c]) K4.5 प्राशासि-. K1.3.4 D3 -कलिलं; Ca (gloss: वने) -कलिले (as in text). D4 प्रासासिबालसलिले (sic). —[d]) G2 महारणे (for सुदारुणे).

Colophon om. in D1.6. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 संकुलयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 S 23; Dn 21; D4 22 (as in text); D11 24. — *Śloka no.:* Dn 88.

२३

संजय उवाच ।
तस्मिञ्शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले ।
अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्तत सौबलः ॥ १
स यात्वा वाहिनीं तूर्णमब्रवीत्त्वरयन्युधि ।
युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररिंदमः ।
अपृच्छत्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु राजा महारथः ॥ २
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ ।
असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः ॥ ३
यत्रैतत्सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
यत्रैते सतलत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ४
यत्रैष शब्दस्तुमुलः पर्जन्यनिनदोपमः ।
तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु तैः शूरैः शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप ।
सर्वतः संवृतो वीरैः समरेष्वनिवर्तिभिः ॥ ६
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यवस्थितम् ।

C. 9. 1279
B. 9. 24. 8
K. 9. 23. 8

23

1 D1 om. 1ᵃ–14ᵇ (cf. v. l. 9. 22. 84); D6 om. 1–27 (cf. v. l. 9. 22. 85). G1 om. the ref. —ᵃ) Ś1 K1–3 मृधे जाते; Dn3 D4 उपावृत्ते (for मृदौ जाते). S अल्पावशिष्टे सैन्ये तु. —ᵇ) K5 D5 निहितं (for °हते). D2 पांडवैर्निहतं बळात्; D4 पांडवानां हते बले. — Dn2 om. 1ᶜᵈ; Dn3 reads the same on marg. —ᶜ) T G -सहस्रैस्तु (for -शतैः शिष्टैर्). — M1 om. 1ᵈ–2ᶜ.

2 D1.6 om. 2; M1 om. 2ᵃᵇᶜ (for both, cf. v. l. 1). —ᵃ) K4.5 स यथा; B2 D4 स गत्वा; D3 सायाह्ने (for स यात्वा). —ᵇ) K3–5 B5 Dn1 D2.5.7.8 वै त्वरन्; Dn2 वै त्वरयन् (hypermetric) (for त्वरयन्). S (M1 om.) चोदयानः स्वकान्युधि. —ᶜ) D5.7 अति- (for इति). T1.4 G M2–4 संहृष्टः; T2 संहृष्य (for °ष्टाः). —ᵈ) Ś1 K1 B2.4 Dn1.n2 D3.10.11 अरिंदम; K2 B1.3 D2.5.7.9 °दमाः (for °दमः). —ᵉ) K4 Dn2.n3 D5.7.9 T2 अपृच्छन्; D8 अयच्छन् (for अपृच्छत्). B1 क्षत्रियास् (for °यांस्). T1–3 G1.3 M चात्र; T4 चैव; G2 चाथ (for तत्र). D4 आपृच्छत तदा वीरान्. —ᶠ) K4 कुरु-; B3 T1.2 G क्व स; D4 om.; T3.4 क्व च (for क्व नु). K5 D3.10.11 महाबलः; T G सुयोधनः (for महारथः).

3 D1.6 om. 3 (cf. v. l. 1). Ś1 K Dn om. (hapl.) 3. —ᵃ) B1.4.5 D3.4.7.10.11 तद्; B2 च (for तु). G3 वचनं (hypermetric) (for वचः). —ᵇ) B5 D3.5.7.10.11 तम् (for त). T3.4 G ऊचुर्भरतसत्तम. —ᵈ) B2 बल- (for रण-). D3.10.11 -बलः; D4 -रथे (for -रथः).

4 D1.6 om. 4 (cf. v. l. 1). —ᵃ) B4.5 तत्र (for यत्र). T3 G2 [ए]व (for [ए]तत्). T3 शस्त्रं (for छत्रं). —ᶜ) Bom. ed. ते (for [ए]ते). Ś1 K1–3 T1 सबल-; B4 D3.4.10.11 सतनु-; Dn च बल-; D2 सतळ-; T2 न बलं (for सतल-). —ᵈ) Dn योधास्; D4 रथे; D9 T2 रथांस् (for रथास्). K1 T1.4 G M दंसिताः; Dn वर्मिताः (for दंशिताः).

5 D1.6 om. 5 (cf. v. l. 1). —ᵃ) D4 M2–4 [ए]व (for [ए]ष). Dn D2.4.5 तुमलः (D2 °ळः); D7 तुमुळः. B4 D3.10.11 यत्रैष (D3 °व) तुमुलः शब्दः. —ᵇ) D9 T2 -निनदोपमं. — B1 reads 5ᶜ–6ᵈ on marg. —ᶜ) B2 अनु-; M1.2.4 अत्र (for तत्र). M3 [आ]गच्छ (for गच्छ). Dn [अ]द्रुतं; G1.3 द्रुतो (for °तं). —ᵈ) T2 तदा (for ततो).

6 D1.6 om. 6 (cf. v. l. 1). B1 reads 6ᵃᵇᶜᵈ on marg. —ᵃ) D3 ततो; T3 G3 स तैः (for तु तैः). Ś1 K1–3 शूरः; Dn सर्वैः; D3.10.11 योधैः (for शूरैः). — D5 om. (hapl.) 6ᵇᶜᵈᵉ. —ᵇ) D7 सौबलस्. K3 Dn D7 G1.3 तथा; T3 बली (for तदा). D2 समरेष्वनिवर्तिभिः (= 6ᶠ). —ᶜ) B2 Dn1 D2.4.7 T4 G2.3 M4 transp. तत्र and यत्र. T3 G2 [आ]स्ते; T4 G1.3 [आ]सीत् (for [अ]सौ). —ᵈ) K4.5 B1 D3.4 नराधिपः; B4 S जनाधिप (G1 °पः). —ᵉ) T4 संभृतः (for सर्वतः). B5 वीरः (for वीरैः). D4 M संवृतः (D4 M3 °त्तः) सर्वतो वीरैः (M3 °यैः); T3 G1.3 संवृतः (T3 °ते) समरे वी(G3 शू)रैः; G2 संवृतः स महीपालैः. —ᶠ) K5 [अ]निवर्तितं. D3.10.11 समरे चित्रयोधिभिः.

सरथांस्तावकान्सर्वान्हर्षयञ्शकुनिस्ततः ॥ ७
दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशां पते ।
कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ॥ ८
जहि राजन्रथानीकमश्वाः सर्वे जिता मया ।
नात्यक्त्वा जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः ॥ ९
हते तस्मिन्रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते ।
गजानेतान्हनिष्यामः पदातींश्चेतरांस्तथा ॥ १०
श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगृद्धिनः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ११
सर्वे विवृततूणीराः प्रगृहीतशरासनाः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १२
ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशां पते ।
प्रादुरासीच्छराणां च सुमुक्तानां सुदारुणः ॥ १३
तान्समीपगतान्दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १४
चोदयाश्वानसंभ्रान्तः प्रविशैतद्बलार्णवम् ।

---

7 D1. 6 om. 7 (cf. v. l. 1). —a) T4 तत्र (for ततो). D4 M3 दुर्योधनो. —b) Dn3 D3. 10 T3 G2 रथानीकैर्. G3 त्ववस्थितं (for व्यव°). K4. 5 D2 M2–4 रथानीकेऽव्ववस्थितं. —c) K4. 6 समग्रांस् (K5 °स्तांस्) (for सरथांस्). K4. 5 T3 G1. 2 योधान् (for सर्वान्). —d) K3 T4 तथा; Dn1. n2 D2. 7 तव; D4 T3 तदा (for ततः).

8 D1. 6 om. 8 (cf. v. l. 1). —a) Dn हृष्टं (for वाक्यं). —b) K4. 5 मही- (for विशां). —c) D4 कृतं (for कृत-). —d) D5 [ऽ]ब्रुवन् (for ऽब्रवीन्). K4 M नृप; T3 G2 इदं (for नृपम्).

9 D1. 6 om. 9 (cf. v. l. 1). D2 reads 9^{ab} twice. —a) K4. 5 यो हि (for जहि). M3. 4 शत्रु- (for राजन्). K4 रथानीके. —b) D4 च वि- (for सर्वे). D4 S हता (for जिता). — The portion of the text from 9^{c} up to 35^{d} is lost in B2 on a missing folio. —c) K4 D3. 9 न त्यक्त्वा; K5 नान्यत्यक्ता (hypermetric); Dn2. n3 नात्यक्त-; G2 अत्यक्त्वा (for ना°). T4 G2. 3 M संखे. —d) K4 om.; D9 वरो; T3 G3 शक्तो (for शक्यो). G3 युधिष्ठिरं.

10 B2 missing (cf. v. l. 9). D1. 6 om. 10 (cf. v. l. 1). —a) Ś1 K1 lacuna; K2. 3 महावीरे (for रथानीके). —b) B5 -पालितं; D7 -पाळिते; G2 M3 -पातिते (for -पालिते). —c) Ś1 K1 lacuna; K4. 5 गजारोहान्; G3 °नीकान्; M3 °नेकान् (for °नेतान्). Ś1 K1. 4. 5 D4 T2. 4 हनिष्यामि; K2 पतिष्यामि; D3. 8 G1 हनिष्याम (for °मः). K3 ततोहं निहनिष्यामि. —d) D3 पदातांश्. D2 च नरांस्; D3 त्वरितांस्; D4 शतशस्; T3 चैव तान् (for चेतरांस्). T3. 4 G M बहून् (for तथा).

11 B2 missing (cf. v. l. 9). D1. 6 om. 11 (cf. v. l. 1). —a) T4 विजयं (for वचनं). T2 तत्र (for तस्य). —b) G2 तावकान्. Ś1 K1 -गृध्रिणः; T1. 2 -गृध्नवः; T3 -गृध्निनः. — Ś1 K1 lacuna for 11^{c}. —c) D3. 10. 11 रथेन (for जवेन). K4 D9 T4 G3 M4 [अ]भ्यपतद्; D2. 5. 7. 8 °द्रवन्; D4 [अ]भिद्रवन् (for [अ]भ्यपतन्). D3 हृष्ट्वा; T3. 4 G M2–4 राजन् (for हृष्टाः). K2 अभिजग्मुर्महावीराः. —d) S (except T1. 2) हृष्टाः पां(G2 हृष्टां पां-; M1 राजन्पां)डववाहिनीं.

12 B2 missing (cf. v. l. 9). D1. 6 om. 12 (cf. v. l. 1). —a) K4. 5 B (B2 missing) D2. 3. 5. 9 विधृत-; D4 [ऽ]पि बद्ध-; D8 विधूत- (for विवृत-). Ś1 K1 सर्वे विवृ***राः; K2 सर्वे शरासिसंयुक्ताः; Dn अथ ते बद्धतूणीराः; S बद्धनिस्त्रिंशतू°. — Ś1 K1 lacuna for 12^{c}. —c) S (except T1 G1) धून्वानाः. K2 जयाशानिरता वीराः; K3 B4 D3 शरासनान्विधुन्वानाः (D3 °नान्). —d) K3–5 B4 Dn D2. 3. 5. 7. 10. 11 S (except T4) सिंहनादान्. K4 प्रचक्रमे; K5 °क्रमुः; D3. 10. 11 प्रणे-(D10 °ने)दिरे (for प्रचक्रिरे).

13 B2 missing (cf. v. l. 9). D1. 6 om. 13 (cf. v. l. 1). —a) D2. 7 T2 ज्यातळ-. K2 -निर्घोरः (for °षः). —c) T3 तु (for च). —d) Ś1 K1. 2 T1. 2 प्र-; D3. 4. 10 T3 G3 M3 स (for सु-). K3 विशां पते; T4 महामृधे; G2 महारणे; M2 सुदारुणं. Dn1 मुक्तानां सुखदारुणः.

14 B2 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 14^{ab}; D6 om. 14 (for both, cf. v. l. 1). —a) D2 तत् (for तान्). D5. 7 तान्वै समीपगान्दृष्ट्वा; T3 G2 पृष्ठतोभिगता°; T4 ततस्तानागता°. —b) Dn1 T1. 2 जवनोद्यत-; T3 राजा ह्यु°; G3 जनानु° (for जवेनो°). M तावकानुद्यतायुधान्.

15 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 15 (cf.

अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥ १५
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् ॥ १६
अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां महात्मनाम् ।
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधम् ॥ १७
समुद्रकल्पं तु बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मानासाद्य संजातं गोष्पदोपममच्युत ॥ १८
हते भीष्मे च संदध्याच्छिवं स्यादिह माधव ।
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः ॥ १९
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पथ्यं च माधव ।
तच्चापि नासौ कृतवान्वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥२०
तस्मिंस्तु पतिते भीष्मे प्रच्युते पृथिवीतले ।
न जाने कारणं किं तु येन युद्धमवर्तत ॥ २१
मूढांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान् ।

C. 9. 1294
B. 9. 24. 23
K. 9. 23. 23

v. l. 1). Before 15, M ins. अर्जुनः. — a) Dn D1. 2. 5. 7 नोदय. K4. 5 असंभ्रांतं; D4 हृषीकेश; T1. 2 असंभ्रांतान् (for °भ्रान्तः). — b) Ś1 K1. 2 प्रविशंतु; K4. 5 °शैवं; B1. 4 °शैनं; B3 Dn2. n3 D1. 2. 5. 7. 8 °शैनं; T3 M3 °श्यैतद्; M2. 4 °श्यैतं (for °शैतद्). Dn2. n3 महार्णवं. — c) K2 corrupt. M1 हंतुम् (for अन्तम्). Dn1 गमिष्याम. — d) K4. 5 शूराणां; M1 शत्रून्सु- (for शत्रूणां).

16 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 16 (cf. v. l. 1). — a) G1. 3 [अ]स्य (for [अ]द्य). — b) T1. 2 [आ]सन् (for [अ]स्य). — c) Ś1 K1-3 सहसा (for महतः).

17 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 17 (cf. v. l. 1). D1 om. 17. — a) D4. 7 -कल्प- (for -कल्पा). — b) D4 आसीत्; T1. 2 हता; T3 भूता; T4 ह्येषा (for भूत्वा). Ś1 K1. 2 ह्येषा; K4. 5 D4 तेषां; Dn3 D5. 7 M3 येषां; T4 [आ]हूता (for ह्येषां). D3 शूराणां महदात्मनां. — c) D4 क्षय- (for क्षयम्). B4 अभ्यगता; D4 -मध्यगता (for अद्य गता). Ś1 K1. 2 युद्धं; D2 सर्वा; D7 सर्वे (for युद्धे). — d) Ś1 K1-3 चैवं; D3 G3 देवं (for दैवं). K2 यथावधिं; D7 G3 यथाविधि (for °विधम्).

18 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 18 (cf. v. l. 1). — a) D3 om. कल्पं तु बलं. D1. 10. 11 च (for तु). D1 om. बलं. — b) M1 धार्तराष्ट्रं तु (for °ष्ट्रस्य). D1 दुर्मतेः (for माधव). — K3-5 D7 om. (hapl.) 18c-19b. — d) Dn गोपदां पदमच्युत; T3 गोष्पदा समपद्यत.

19 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 19 (cf. v. l. 1). K3-5 D7 om. 19ab (cf. v. l. 18). D1 om. 19ab. — a) T4 गते (for हते). B (B2 missing) Dn (Dn2 om.) D2. 3. 5. 8. 9. 11 तु संदध्यात्; D4 तदा ह्यासीत्; D10 शिवं ह्यासीत्; T1 M मतिर्ह्यासीत्; T2-4 G धीर्मं (T3 दीर्घं-; G3 भीम)मासीत् (for च संदध्यात्). — b) T1. 2. 4 G शमः; T3 रणः (for शिवं). S (except G2) इति (for इह). — d) K4. 5 तु; D4 [s]ति-; M3 स (for सु-). D7 -बालिशः. D2 धार्तराष्ट्रः सुयोधनः.

20 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 20 (cf. v. l. 1). — a) D4 उक्तो. Dn D2. 5. 7 तथ्यं (for वाक्यं). — b) B3. 5 सत्यं; D4 तथ्यं (for पथ्यं). Dn D2. 5. 7 हि; D8 तु (for च). D8 मारिष (for माधव). — D1 om. 20cd. — c) K4. 5 D3. 10 तथा; D9 ते च (for तच्च). M1 [अ]सौ (for [अ]पि). G3 नासीत्; M1 नापि (for °सौ). — d) K4. 5 मंद-; Dn D4. 5. 7 S हीन- (for वीत-).

21 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 21 (cf. v. l. 1). — a) D1 नि-; T4 वि- (for तु). Ś1 K1-3 प्रच्युते; B (B2 missing) D3. 8. 9 तुमु(D3 °म)ले; D4 S निहते (for पतिते). — b) Ś1 K2. 3 पतिते (for प्रच्युते). Ś1 K1-3 D3. 10. 11 धरणी- (for पृथिवी-). D2. 7 -तले; S -पतौ (for -तले). D1 वीरेंद्रे हितकांक्षिणि. — c) K2 शांतपां (sic) (for कारणं). K2. 4. 5 B1 Dn D1-5. 7. 9-11 G3 तु; D8 च (for तु). — d) T3 प्रवर्तत; G2 प्रवर्तितं (for अवर्तत). — After 21, D1 ins.:

132* हते द्रोणे च कर्णे च भूरिश्रवसि संगरे ।
दुःशासने च शाल्वे च शल्ये च सपरिच्छदे ।
भगदत्ते च वीरेन्द्रे नैवाशाम्यत हा रणः ।
येन भीष्मस्तथा द्रोणः कृपो विदुर एव च ।
पिता माता शमस्यार्थे प्रत्याख्यातास्तु पापिना । [5]

22 B2 missing (cf. v. l. 9). D6 om. 22 (cf. v. l. 1). D1 om. 22-35. — a) K4 मूढस्. D5. 7 T2 च (for तु). K4. 5 D5. 7 सर्वशो (for °था). D3 सैन्ये (for मन्ये). — b) K4. 5 सुरप्रिय; D2. 7 सुबा(D2 तु बा)लिशान्; D5 T2 तु (T2 च) बालि°. — c) D8 G3 पातिते. B (B2 missing) D8. 9. 11 शांतनोः. — d) Dn

बलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ २९
अक्षौहिणीपतीन्दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् ।
मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ३०
को नु राजकुले जातः कौरवेयो विशेषतः ।
निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३१
गुणतोऽभ्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोऽपि वा ।
अमूढः को नु युध्येत जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३२
यन्न तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितं वचः ।
प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोऽन्यस्य शृणुयात्कथम् ॥ ३३
येन शांतनवो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
प्रत्याख्याताः शमस्यार्थे किं नु तस्याद्य भेषजम् ॥ ३४
मौर्ख्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन ।
तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ।
प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्वचः ॥ ३५

C. 9. 1306
B. 9. 24. 37
K. 9. 23. 39

(hapl.) 29. K3 transp. 29 and 30. — a) K2.4.5 Dn1 D2 G2 वि-; M3 तु (for च). D4 om. शूरान्. — b) D10.11 पृथु- (for पृथङ्). K2 D2.4 मंडलिकान्; K4.5 (marg. as in text) तान्क्षमिभिर् (for माण्डलिकान्). M पृथक्कां (M3 पृथुकां) बोजमागधान्. — c) Ś1 lacuna for श्च and K1 for श्च रणे. D2.7 बळिनश्च; D4 M बलानि. K2 चापरान्; K3 समरं (for च रणे). — d) K3–5 Dn2.n3 D7 M शाम्यति; Dn1 D5.10 शाम्यत. D4 वैशसात्.

30 B2 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 30 (cf. v. l. 22). D8 om. 30 (cf. v. l. 27). K4.5 om. (hapl.) 30. K3 transp. 29 and 30. — a) D4 -हतान् (for -पतीन्). S अक्षो(M2 °क्षौ)हिणीं हतां दृष्ट्वा. — b) S संयुगे (for पातितान्). B5 D10.11 भीमसेननिपातितान्; D8 °सेने निपातिते (sic). — c) B4 द्रोहान्; B5 मोहान् (for लोभान्). — d) K3 Dn D7 S शाम्यति; D4.5.10 शाम्यत. D4 वैशसात्. — After 30, T1.3.4 G M2.4 ins.:

135* हतप्रवीरां विध्वस्तां दृष्ट्वा चेमां चमूं रणे ।
अलम्बुसे च निहते नैव शाम्यति वैशसम् ।
भ्रातॄन्विनिहतान्दृष्ट्वा वयस्यान्मातुलानपि ।
पुत्रान्विनिहतान्संख्ये नैव शाम्यति वैशसम् ।

[G2 om. line 2. — (L. 2) T3 हलायुधे (for अलम्बुसे). — (L. 3) T3 G2 अक्षोहिणीं हतां दृष्ट्वा (for the prior half; cf. 30a). T4 वयस्यानपि मातुलान् (for the post. half). — (L. 4) T3 G2 च (for वि-). T1 दृष्ट्वा; T4 G1.2 M4 संखे; G3 संघे (for संख्ये).]

31 B2 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 31 (cf. v. l. 22). D4 reads 31 after 33b. — a) D6 कुरु- (for को नु). K2.3.5 B1.3.4 D3.8 G1 M राजा; Dn राजन् (for राज-). D2.7 -कुले जातः; M हृषीकेश (for -कुले जातः). — b) K4 कौरवो वै; K5 °वेषु; T2 °वेये. — c) B4 कर्म कृत्वैवं (hypermetric) (for महद्वैरं). — d) M3 अन्यत् (for अन्यः). D4 सुयोधनः. — After 31, D4 ins.:

136* नृपप्रवीरान्विध्वस्तान्दृष्ट्वा चेमां महाचमूम् ।
[cf. line 1 of 135*.]

32 B2 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 32 (cf. v. l. 22). — a) K3 D3.4.6.10.11 T1.2 [ऽ]भ्यधिकान्; K5 [ऽ]प्यधिकं. B5 दृष्ट्वा; D3 हत्वा; T1.2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — b) D2.7 बळतः. B8 [ऽ]पि च; M3 युवा (for ऽपि वा). — c) G3 आमूढैः (for अमूढः). K3 न (for नु). — d) D3 जातप्रज्ञो. D4 **हितं; D8 हितं हितं.

33 B2 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 33 (cf. v. l. 22). — a) D2 तु (for न). G3 तस्मिन् (for तस्य). D2 वचो (for मनो). G1.3 [ऽ]पि (for हि). — After 33b, D4 reads 31. — c) Ś1 K1–3 G3 प्रथमं (G3 °मे); D4 शाम्यस्व; Dn पश्य मे; T2–4 G1 प्रशमं (T4 °माः) (for °मे). — d) K2.3 सैन्यस्य; D3 अन्योस्य; T3 G2 योन्यस्य (G2 °स्तु); M1 सोस्य तत्; M2–4 सोन्यतः (for सोऽन्यस्य). G2 मतं (for कथम्).

34 B2 missing (cf. v. l. 9). D1 om. 34 (cf. v. l. 22). — a) K2 D3.10.11 वीरो (for भीष्मो). — c) D3 M3.4 प्रत्याख्यातः (for °ताः). K2 B5 D3.10 समस्य. — d) Dn1 om. किं नु तस्या. D4 तु तस्य; T1.2 पुनश्च (for नु तस्य). T1 [अ]स्य; T3.4 G M1.2.4 [अ]स्ति; M3 [अ]स्मि (for [अ]द्य). Ś1 K1 भैषजं.

35 B2 missing up to 35d (cf. v. l. 9). D1 om. 35 (cf. v. l. 22). — a) K1 B (B2 missing) Dn D5.7–9 मौढ्याद्; K2 D4 मोक्षाद्; K4.5 मौर्ख्याद् (for मौर्ख्याद्). T3.4 G2 हतो; G1.3 हितो (for पिता). — b) B1 Dn1 D3.4.10 T3 जनार्दनः. — K5 D10 om. (hapl.) 35c–36b. — e) D2.4.7 ह्यसकृत् (submetric); T1 हि संस्मृत्य (for ह्यसत्कृत्य). — f) N (except D4.11;

C. 9. 1308
B. 9. 24. 37
K. 9. 23. 39

कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्दन ।
तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशां पते ।
नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ॥ ३६
उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।
न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रः कथंचन ॥ ३७
यावत्प्राणा धमिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य मानद ।
तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पातकम् ॥ ३८
न स युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ३९
तत्सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः ।
यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४०
यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् ।
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ४१
उक्तं हि बहुभिः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षत्रं गमिष्यति ॥ ४२
तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन ।

K5 D1. 10 om.) कस्माद् (for कस्मै). K2. 3 चोदयेद्; D7 T1 रोचते; G2 रोचयन् (for °येद्). D3 धनुः; Bom. ed. वदन् (for वचः). T2 कस्माद्रोचयते वचः.

36 K5 D10 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). B4 damaged. — ^{a}) D2 कुलांत-; D4 कुंभांत- (for कुलान्त-). K2 Dn3 G1 -करणे (for °णो). D1 [ऽ]स्माकं; T4 व्याप्य (for व्यक्तं). B2 कुलस्यांतकरो व्यक्तं. — ^{b}) K2 Dn D2 एव (for एष). — D1 om. 36^{cd}. — ^{c}) K4. 5 T1 M1 यथा; T2 यदा (for तथा). T4 नीतिमंतो महेष्वासो (sic). — ^{d}) D4 पतिश्चापि (for नीतिश्चैव). Ś1 K1 विशां पतेः. — ^{e}) K4 D2. 3. 5. 7. 10. 11 M नैव; T3 एष (for नैष). T2 पास्यति (for दा°). T3. 4 G1 मे (for नो). — ^{f}) D3. 7. 10 उच्यते (for अच्युत).

37 ^{a}) K2 उक्तं (for उक्तो). K2. 4. 5 D4. 8. 9 M1. 2. 4 हि; B3 [ऽ]यं; T3. 4 G M3 [ऽ]स्मि (for ऽहं). D4 बहुधा (for °शस्). D4 M2–4 तेन (for तात). — ^{b}) G1. 3 वीरेण तु (for विदुरेण). — ^{c}) D4 राज्यं (for भागं). — ^{d}) D10. 11 तु मानद; S (except T1. 2) सुयोधनः (for कथंचन).

38 B4 damaged for 38^{ab}. — ^{a}) B1 Dn1. n2 D1. 5. 7–9 M3 प्राणान्. K2 गमिष्यंति; K4. 5 चरि°; B1–3. 5 D8. 9 धारयति; Dn D1. 2. 4–7. 10. 11 S धरिष्यंति; D3 चरयति (sic) (for धमिष्यन्ति as in Ś1 K1. 3). — ^{b}) B3 D3. 8. 9 धृतराष्ट्रोपि (for धार्तराष्ट्रस्य). D3. 10. 11 दुर्मतेः (D3 °तिः); T3. 4 G M2 मारिष; M1. 3. 4 माधव (for मानद). Dn D1. 5. 7 धार्तराष्ट्रा महाबलाः (D1 हतत्विषः). — M3 om. (hapl.) 38^{c}–39^{b}. — ^{c}) K2 तस्माद् (for तावद्). K4. 5 T1. 2 अस्मासु (for युष्मासु). K2 [अ]पापे तु; K4. 5 पापेषु; B D8. 9 पापेसौ; D8 पापो वै (for [अ]पापेषु). — ^{d}) B4. 5 D8. 9 विचरिष्यति; Dn1. n3 D1. 5 प्रचरिष्यंति; D4 यं करिष्यति; T3 G1. 3 M1. 2. 4 प्रकरि°. K4. 5 B D9–11 T1. 4 G1. 3 M2. 4 पापकं; D6 M1 पापकृत् (for पातकम्).

39 M3 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). D1 om. 39–41. — ^{a}) K4. 5 B Dn D2. 5–11 T1 G2 च; D3 om.; T4 हि (for स). B Dn D2. 3. 6. 8. 9 T3 G M1. 2. 4 शक्यो; D5. 7 शक्तो (for युक्तो). K2 युधा (for ऽन्यथा). K4 यंतुम् (for जेतुम्). D4 न शक्यतेन्यथा जेतुम्. — ^{b}) D4 corrupt. K2 भारत; T3. 4 G केशव (for माधव). — ^{c}) K2 ब्रवीत्. D3 मा (for मां). — ^{d}) T2 तत्त्व-; T3 G2 दीर्घ- (for सत्य-). M2 -विक्रमः; M3 -कर्शनः (for -दर्शनः).

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{a}) D3 अव- (for अद्य). — ^{b}) D3 corrupt. Dn M3 महात्मनः (for दुरा°). — After 40^{b}, K4. 5 read 42^{ab}. D3 om. (hapl.) 40^{cd}. B4 damaged for 40^{c}–41^{d}. — ^{c}) D4 उक्तो (for उक्तं). D2 तत्र; D5 (marg. as in text) येन; G2 श्रुत्वा (for तेन).

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 39). Dn1 om. 41–42. Dn2. n3 om. 41. B4 damaged. — ^{a}) M1 श्रुत्वापि स (for यो हि श्रुत्वा). D3 च (submetric); G2 वदत् (for वचः). K4. 5 D5. 7 तथ्यं; G3 पार्थ (for पथ्यं). — ^{b}) D3 यथा तथा. — ^{c}) K4 B2 D5. 7. 10 T4 अवमन्यत; B1. 3. 5 D8. 9 T1–3 G2 नाभ्य°; D3 अभ्या°; D6 G3 M2 अभ्य°; M1. 3. 4 अस्य° (for अवा°). D2 अन्यममन्यत दुर्बुद्धिर् (hypermetric). — ^{d}) D4. 10 नाशमुप-; T2 नाश उप-; T4 नाशमुख- (for °मुखे). K4. 5 ध्रुवं नाशमुपेक्षितः; T1. 3 G °मुपस्थितं.

42 Dn1 om. 42 (cf. v. l. 41). K4. 5 read 42^{ab} after 40^{b}. — ^{a}) K2 मे; G2 वा (for हि). K5 D3. 10. 11 बहुशः. K4. 5 सार्धं (for सिद्धैर्). — ^{c}) K2 B4 D8 एवं; B2 एतं (for एनं). — ^{d}) G3 क्षतं (for क्षयं). G1. 3 गोत्रं (for क्षत्रं).

क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम् ॥ ४३
सोऽद्य सर्वाञ्रणे योधान्निहनिष्यामि माधव ।
क्षत्रियेषु हतेष्वाशु शून्ये च शिबिरे कृते ॥ ४४
वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ।
तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ॥ ४५
एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ॥ ४६
संयाहि भारतीं वीर यावद्धन्मि शितैः शरैः ।
दुर्योधनं दुरात्मानं वाहिनीं चास्य संयुगे ॥ ४७
क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
हत्वैतद्दुर्बलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ४८

संजय उवाच ।

अभीशुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना ।
तद्बलौघममित्राणामभीतः प्राविशद्रणे ॥ ४९
शरासनवरं घोरं शक्तिकण्टकसंवृतम् ।
गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ५०
हयपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः ।
व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥ ५१

C. 9. 1324
B. 9. 24. 53
K. 9. 23. 55

43 B4 damaged for 43ab. D1 om. 43a–45b. — b) K2.3 निरर्थं; Dn D2.5.7 यदुक्तं; T1.2 नियुक्तं; Ca निरुक्तं (as in text). D8 चैत्र (hypermetric) (for वै). — c) K5 D8 जाता; B2 D4.5.7.10 T G1.2 M गता; G3 श्रुता (for याता). K4.5 महात्मानो (for हि राजानो). D2 क्षयं यास्यंति राजानो; D3 एते गमिष्यंति राजानो (hypermetric). — d) T1.2 M1 -कृतेन हि (M1 वै) (for -कृते भृशम्).

44 D1 om. 44 (cf. v. l. 43). — a) K4.5 सोत्र; D4 योद्य (for सोऽद्य). M2-4 यौधान्. — b) Dn D5.7 विहनिष्यामि; T2.4 G1.3 M2-4 निहनिष्यति. — Dn1 D3 om. (hapl.) 44c–45d. — c) K2.5 हतेष्वासो; K4 महेष्वासो; Dn2.n3 D4 हतेष्वेषु (for °ष्वाशु).

45 D1 om. 45ab (cf. v. l. 43). Dn1 D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — b) Ś1 K1-3 संयोगं; D2.6.8.11 T G M4 संयुगे (for °गं). D10 संयुगे चोदयिष्यति. — c) T4 G M महद् (for भवेद्). Dn2.n3 D2.5.7 युद्धम् (for वैरम्). — d) D6 अनुमाने हि (for °नेन).

46 a) T4 एष (for एवं). — b) K4.5 Dn D7 G4 स्वयं; B5 यथा; D8 om. (for स्वया). — D1 om. 46cd. — d) D4 दुरात्मनि.

47 D1 reads 47ab after 48b. — a) Dn1 T3 संयातीं; T4 G3 M1.3 संयाति (for °हि). B D8.9 भारतान्; D4 कौरवं; T3 om.; G2 भारतं (for °तीं). T3 वीरो. K4.5 D1.3.5.7.10.11 T1.2 तस्माद्याहि चमूं वीर. — b) T4 युधि (for यावद्). Ś1 K1-3 दुर्निशितैः; D4 वधशतैः; M3 संनिशितैः (for हन्मि शितैः). D3 विधुन्वन्निशितैः शरैः; T3 युध्यामि निशि°; G यद्धन्मि (G3 °द्ध त्वं) निशि°. — D1 om. 47cd. M3 om. 47c–49d. — c) D3.10.11 महाबाहो (for दुरात्मानं).

48 M3 om. 48 (cf. v. l. 47). — a) K3 क्षयम्; K4 (marg.) जयम् (for क्षेमम्). B5 Dn1.n3 D2.5.7 गमिष्यामि (for करि°). — After 48b, D1 reads 47ab. D1 om. 48cd. — c) D4 [द्]नं; G3 [द्]त्र (for [द्]-तद्). D2.7 दुर्बलं. — d) G3 पांडव (for पश्यतः). — After 48, Ś1 K1.3 ins. an addl. colophon.

49 M3 om. 49 (cf. v. l. 47). B2.4.5 Dn1.n2 D2.6.8.9 M1 om. the ref.; Dn3 reads it on marg. — a) D4 corrupt. K4.5 B D2.3.6.8–11 अभीषु- (for °शु-). D3 दशार्हस्. — c) B3 तुमुलौघम्; Dn D4 T4 G M1 तं ब°; D7 तद्बलौघम्. — d) Dn अभीतं; T G तूर्णं सं-; M1.2.4 तूर्णं तु (M1 °र्णं*) (for अभीतः). D3 प्रविशद्. Ś1 K1-3 महत्; K4.5 बली; D1.10 बलं; D2.8 बलात् (for रणे). D4 अभिप्राविशदच्युतः.

50 D1 om. 50–52. — a) K3.4.5 B2 D2.4.5 T1.3 G1 M (M2 [*sup. lin.*] as in text) -वनं; B3.4 D6.8 -बलं; D3.9 -वने; T2.4 -वधं (for -वरं). D10.11 Bom. ed. गदा(Bom. ed. कुंत)खड्गशरैर्घोरं. — b) D3.10.11 -संकुलं; D6 -वर्जितं (for -संवृतम्). — c) K2 Dn2.n3 -पंथानां; T G -पाषाणं (for -पन्थानं). — d) G3 -नागं (for -नाग-). Dn1 D3 महद्- (for महा-).

51 D1 om. 51 (cf. v. l. 50). G1.3 om. 51–53. — a) D2 -पत्रि-; T3.4 -पक्षि- (for -पत्ति-). K2 -रथाकीर्णं; D3 -समा°; D4 -तला°; T3 -गणा° (for -लता°). — b) D4 महात्मना (for °यशाः). — c) K4.5 D3.4.6 T3 व्यचरंस्; D2 T2 विचरत् (for व्य°). — d) K2 [अ]पि (for [अ]ति-). T3.4 G2 M स्वर(T4 G2 स र)थेनाशुपातिना.

52 D1 om. 52 (cf. v. l. 50). G1.3 om. 52 (cf.

C. 9. 1325
B. 9. 24. 54
K. 9. 23. 56

ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥ ५२
ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परंतपः ।
किरञ्शरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधारा इवाम्बुदः ॥ ५३
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः शराणां नतपर्वणाम् ।
इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ॥ ५४
असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन्भुवि ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ॥ ५५
नरान्नागान्समाहत्य हयांश्चापि विशां पते ।
अपतन्त रणे बाणाः पतंगा इव घोषिणः ॥ ५६
आसीत्सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ॥ ५७
सर्वमासीज्जगत्पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ५८
ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
समासीदन्त कौरव्या वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ५९
शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भारत ।
ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ६०

---

v. l. 51). —^{a}) M$_3$ हेहयाः (for ते हयाः). D$_8$ पांडवं; S (except T$_1$; G$_{1.3}$ om.) पांडरा (for पाण्डुरा). —^{c}) D$_4$ सर्वाश्च (for °सु). B$_5$ D$_{3.4.9}$ दृश्यंत; T$_3$ दृश्यंते (for [अ]दृश्यन्त). —^{d}) Dn D$_{2.5.7}$ प्रणो(D$_2$ °नो)दिताः.

53 G$_{1.3}$ om. 53 (cf. v. l. 51). —^{a}) D$_{5.7}$ रणे राजन् (for रथेनाजौ). —^{b}) Dn D$_7$ M$_3$ परंतप. —^{c}) Dn शरशतैस्; D$_1$ **शतं; T$_3$ शरवरांस्; G$_2$ शिताञ्शरांस् (for शरशतांस्). Dn तीक्ष्णैर्; D$_1$ तीक्ष्णं (for तीक्ष्णान्). —^{d}) K$_{4.5}$ वारिधाराम्. K$_2$ Dn$_2$. n$_3$ D$_{4.8}$ M$_{3.4}$ इवांबुदाः (D$_4$ °दं; D$_8$ °दैः); D$_{3.10.11}$ घनो यथा.

54 D$_1$ om. 54–56. —^{a}) K$_{4.5}$ D$_{3-5.7}$ T$_{1.2}$ M$_3$ महा- (for महाञ्). —^{c}) D$_4$ corrupt. B$_{2.3.5}$ D$_8$ ताड्यमानानां; M$_{1.3.4}$ छादयामास (for छाद्यमानानां). —^{d}) D$_4$ S (except T$_4$) संग्रामे (for समरे). Dn D$_9$ सव्यसाचिनः; M$_{1.3.4}$ पांडुनंदनः.

55 D$_1$ om. 55 (cf. v. l. 54). —^{a}) K$_4$ D$_{2.4}$ G$_{2.3}$ असज्जंत; D$_5$ अमज्जंतस्; T$_{1-3}$ G$_1$ असज्यंतस् (T$_2$ °त); M$_{1.2}$ °क्तश्च; M$_{3.4}$ °क्तोपि (for °ज्जन्तस्). —^{b}) K$_4$ D$_7$ M$_{1.2.4}$ शरौघः प्रा(D$_7$ °घान्प्रा)पतद्भुवि; D$_4$ शरौघाः प्रापतंत वै. —^{c}) G$_{1.3}$ इंद्रायुध- (for °शनि-). D$_{4.9}$ -स्पर्शं-. —^{d}) Dn$_2$. n$_3$ D$_{5.7}$ गांजीव-. D$_2$ T$_3$ -प्रेरिताः; D$_4$ -प्रेषितं; D$_7$ °ताञ् (for °ताः). Ś$_1$ K$_{1-3}$ शिताः; D$_4$ रणे; D$_7$ शरान् (for शराः).

56 D$_1$ om. 56 (cf. v. l. 54). —^{a}) D$_7$ रथान् (for नरान्). Ś$_1$ K (except K$_3$) D$_{4.10}$ T$_{1.2}$ समासाद्य (for °हत्य). —^{c}) K$_{4.5}$ प्रपतंतो; T$_2$ आपतंते; T$_{3.4}$ G न्यपतंत (for अ°). D$_{3.10.11}$ वीराः (for बाणाः). —^{d}) D$_{11}$ घर्षिणः; G$_3$ घोषिणं (for °णः).

57 ^{a}) Dn आरात् (for आसीत्). D$_{5.7}$ T$_{1-3}$ G$_3$ M$_3$ अव(T$_3$ °वि)च्छिन्नं; D$_8$ अविच्छन्नं; G$_2$ अपि छन्नं (for अवच्छन्नं). —^{b}) Dn$_2$. n$_3$ D$_{1.5.7}$ गांजीव-. T$_3$ -प्रेरितैः. — After 57^b, K$_2$ reads 58^{cd}. K$_3$ om. (hapl.) 57^c–59^d. B$_1$ om. (hapl.) 57^c–58^b. G$_2$ om. 57^{cd}. —^{c}) K$_4$ Dn D$_{2.3.5.7.9}$ T$_{2-4}$ M प्रज्ञायंत. D$_1$ दिशः (submetric); S (G$_2$ om.) संग्रामे (for समरे). —^{d}) B$_{4.5}$ D$_9$ विदिशो (for प्र°). Dn$_2$. n$_3$ D$_{2.5.7}$ च (for ऽपि). D$_1$ प्रदिशो वा रणांगणे.

58 K$_3$ om. 58; B$_1$ om. 58^{ab} (for both, cf. v. l. 57). G$_2$ reads 58^{ab} after 59. —^{a}) K$_{4.5}$ (marg. as in text) सज्जम् (for सर्वम्). K$_4$ तूर्णं; D$_8$ पूर्वं; T$_2$ सर्वं (for पूर्णं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ जगत्सर्वं पूर्णमासीद्. —^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ गांडीवप्रेषितैः शरैः (= 57^b); K$_{4.5}$ शराणां नतपर्वणां. — D$_1$ om. from 58^c up to 9, 24. 2^d. G$_{1.3}$ M$_{1.3}$ om. (hapl.) 58^c–59^d. K$_2$ reads 58^{cd} after 57^b. —^{c}) M$_4$ रुग्म- (for रुक्म-). T$_4$ -पुंख- (for -पुङ्खैस्). D$_4$ तैलधूतैः; T शि(T$_1$ श)तैर्बाणैः; M$_{2.4}$ शिलाधौतैः (for तैल°). —^{d}) K$_2$ कंदार- (for कर्मार-).

59 K$_3$ om. 59 (cf. v. l. 57). D$_1$ G$_{1.3}$ M$_{1.3}$ om. 59 (cf. v. l. 58). Ś$_1$ K$_{1.2}$ om. 59. —^{a}) Dn दह्यमानाश्च; T$_4$ ते हन्यमानाः (for ते दह्य°). —^{b}) D$_3$ [ए]व (for [इ]व). Dn कुंजरान्. —^{c}) D$_{2.7}$ समासीदंति; T$_{1.2}$ °सीनास्तु; T$_{3.4}$ °सीदंस्तु; G$_2$ °सेदुस्तु (for °सीदन्त). Dn$_2$. n$_3$ D$_{5.7-9}$ T$_2$ कौरव्य. D$_{3.10.11}$ पार्थं न प्रा(D$_3$ प्र)जहुर्घोरा. —^{d}) G$_2$ वार्यमाणाः (for वध्यमानाः). D$_{5.7}$ सितैः. — After 59, G$_2$ reads 58^{ab}.

60 D$_1$ om. 60 (cf. v. l. 58). —^{a}) K$_{4.5}$ चारु- (for शर-). —^{b}) Dn प्रगर्जन्; D$_7$ प्रज्वलन्. Ś$_1$ K$_1$

यथा वनान्ते वनपैर्विसृष्टः
कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सघोषः ।
भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं
भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ६१
एवं स नाराचगणप्रतापी
शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजाः ।
ददाह सर्वां तव पुत्रसेना-
ममृष्यमाणस्तरसा तरस्वी ॥ ६२
तस्येषवः प्राणहराः सुमुक्ता
नासज्जन्वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः ।
न च द्वितीयं प्रमुमोच बाणं
नरे हये वा परमद्विपे वा ॥ ६३
अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणै-
र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।
स एव एकस्तव पुत्रसेनां
जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ६४

C. 9. 1337
B. 9. 24. 66
K. 9. 23. 68

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

D5.7 पार्थिव (D5 °वं); D8.10.11 भास्करः; D4 भारतः (for °त). — c) K3 D9 T3 तदा ह (T3 हि) (for ददाह). T3 घोरां; M1.2 क्रुद्धः; M3.4 पार्थः (for योधान्). — d) Ś1 K1-3 कक्ष्यम्; D4 काष्ठम्; D8 T3 कक्षाम् (T3 °क्ष्याम्).

61 D1 om. 61 (cf. v. l. 58). — a) M2.4 तपांते (for वनान्ते). K4.5 (orig.) तनयैर्; K5 (marg.) M पवनैर्; B Dn1. n2 D2.7.8 वनगैर्; Dn3 T2-4 G वनजैर्; D4 पवने; D5 च नगैर्; D9 वनगो-; Ca. वनपैर् (as in text). Dn1. n2 विसृष्टं. D3 यथा वनांते पवनेन सृष्टः. — b) Ś1 K1.2 कक्ष्यं. T2.3 G3 दहन् (for दहेत्). D8 कृष्णगतिं. K3 स घोरः; K3 B Dn D3-6.8.10.11 T4 G1.3 सुघोषः; D9 T1.3 G2 सुघोरः; T2 तु घोरः (for सघोषः). — c) K3 भूमि- (for भूरि-). K4.5 सुष्ठु-; D4 G2 गुल्म- (for शुष्क-). B1 D2.5.7.9.10 -लतावतानं; Dn °विमानं; D3 °वनांतं; T1.2 °प्रतानं (for °वितानं). — d) T1.2 वनं; T3.4 यथा; G1.3 सत्यं (for भृशं). K3 D8 T1-3 G M समिद्धो; D3 स विद्धो; T4 प्रवृद्धो (for समृद्धो). K3 B1 T4 G1.3 ज्वलन-; D7 ज्वळनः.

62 D1 om. 62 (cf. v. l. 58). K4.5 om. (hapl.) 62a. — a) D4-7 M3 -गणः; D10.11 -गणान्; M1 -गणैः (for -गण-). — b) D3 corrupt. T2 शराग्निर् (for शरार्चिर्). Dn2 -युगम-; T3.4 G M -शस्त्र- (for -तिग्म-). — T3 om. 62cd. — c) T4 सेनां (for सर्वां). D7 ददाह सेनां तव पुत्रस्य सर्वाम्. — Dn om. (hapl.) 62d-64c. — d) D7 असृष्यमाणां. G2 असृष्यमाणस्तु तदा स धन्वी.

63 D1 om. 63 (cf. v. l. 58). Dn om 63 (cf. v. l. 62). — a) M3 प्राणहताः. K4.5 सुयुक्ता; D3 सुशक्ता; D9 तु मुक्ता; T1 समस्ता; T4 विमुक्ता (for सु°). — b) K4 आसज्जन्वै; D2 नानाजवैर्; D5.7 नासज्जंत; T2.3 न सज्ज(T2 °ज्य)तो; T4 ह्यासज्जंतो; G2 स सज्जंतो; M1.2.4 न सज्ज(M1 °ज्यं)ते; M3 नानाविधा (for नासज्जन्वै). D2.7 M1 मर्मसु. T3.4 G1.2 M चित्र- (for रुक्म-). T1 न ज्ञायंते वर्मभी रुक्मपुंखाः; G3 सज्जंत वै वर्मविचित्रपुंखाः. — c) B D2.3.6-9 T2 स; D5 स्म (for च). B3 D3 T3 G2.3 M स; G1 सु- (for प्र-). B1 reads from च बाणं up to वज्रपाणिः (in 64d) on marg. T1.2 कांडं (for बाणं). — d) K3 नरेणये (sic) (for नरे हये). T1 स रथे; T2 [अ]पि रथे; T3 द्विरथे (for परम-). G2 नरे हये वापि द्विपे रथे वा.

64 D1 om. 64 (cf. v. l. 58). Dn om. 64abc (cf. v. l. 62). B1 reads 64 on marg. — a) T3 सु-; T4 G1.3 च; G2 स (for हि). T3 -चारैर् (for बाणैर्). M1 अनेकरूपैः खगमैर्महारथो. — b) D4 महद्- (for महा-). — c) Ś1 K1.3 एवैकस्; D3 एक एव (by transp.); D4 एष एनं; D5.7 एवमेकस्; D9 एष एकस्; T G2.3 एक एवं (T4 °नं); M एकनाथां. Ś1 K1.2.4 D10.11 पुत्रस्य सेनां. — After 64c, K4 ins.:

137* धनंजयः संयति सायकैर्वा ।

— d) Dn जवेन; D4 जहार (for जघान). T2 सैन्यान् (for दैत्यान्). T3 -हस्तः (for -पाणिः).

२४

संजय उवाच ।
अस्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनंजयः ॥ १
इन्द्राशनिसमस्पर्शानविषह्यान्महौजसः ।
विसृजन्दृश्यते बाणान्धारा मुञ्चन्निवाम्बुदः ॥ २
तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
संप्रदुद्राव संग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३
हतधुर्या रथाः केचिद्धतसूतास्तथापरे ।
भग्नाक्षयुगचक्रेषाः केचिदासन्विशां पते ॥ ४
अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथान्ये शरपीडिताः ।
अक्षता युगपत्केचित्प्राद्रवन्भयपीडिताः ॥ ५
केचित्पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवाहनाः ।
विचुक्रुशुः पितॄनन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ६
बान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातॄन्संबन्धिनस्तथा ।

Colophon om. in D1. — *Adhy. name:* Ś1 अर्जुनयुद्धं; K1. 3–5 T1 अर्जुनवाक्यं; D2 दुर्योधनसैन्यक्षयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 D10 S 24; Dn 22; D4 23 (as in text); D11 25. — *Śloka no.:* K5 58; Dn1 59; Dn2. n3 60; D5 65.

24

1 D1 om. 1–2 (cf. v. l. 9. 23. 58). — ^{a}) K3. 5 D3. 10 पश्यतां; T3. 4 G युध्यतां (for अस्यतां). K4 B2. 5 D5. 8–10 पतमानानां; D4 S (except T1. 2) लघुहस्तानां (D4 °श्र्यां); D7 परमास्त्राणां (for यतमानानां). — ^{b}) Ś1 K1. 2 शराणां दुर्निवर्तिनां. — ^{c}) D2 (marg.; orig. as in text) व्यर्थं (for मोघं). — D7 om. 1^{d}–2^{c}. — ^{d}) Dn2. n3 D4. 5 गांजीवेन.

2 D1 om. 2; D7 om. 2^{abc} (for both, cf. v. l. 1). — ^{a}) D3 रुद्राशनि-; G1. 3 इंद्रायुध- (for °शनि-). — B1 reads 2^{b} on marg. — ^{b}) K4. 5 अविषह्य-; B (except B4) °सह्यान्; D3 °षज्यान्; D9 तैरसह्यान् (for अविष°). D4 महायशाः; T3. 4 G1 M समंततः (for महौजसः). — ^{c}) T2 विसृज्य. T3. 4 G1. 3 M राजन् (for बाणान्). — ^{d}) Dn2. n3 D2. 10 T4 G2 M2–4 धारां.

3 ^{a}) D3. 9 भरतश्रेष्ठं. — Dn om. 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) B2 D4 S (except T1. 2) संग्रामे (for °मात्). — After 3, D3. 10. 11 ins.:

138* पितॄन्भ्रातॄन्परित्यज्य वयस्यानपि चापरे ।

[D3 धातॄन् (for भ्रातॄन्).]

4 Dn om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). K4. 5 om. 4. D1 om. 4–16. — ^{a}) K1 G1 हता (for हत-). D6 -धुर्यान्; D8 -धुर्यौ; T2. 3 G1 -यु(G1 यु)श्याः; G3 -युद्धा (for -धुर्या). D6 रथान्; T1 तथा; T2 तदा; T3. 4 G M3. 4 हताः (for रथाः). — ^{b}) D6 -सूतांस्; D10 T2 -सूतस् (for -सूतास्). T2 M1 रथाः परे. — ^{c}) B (except B2) Dn D2. 5. 7–9 भग्नेषा(B4. 5 °शा)युग(D5. 7 °रथ)चक्राक्षाः; S (except T1. 2) युगचक्राक्षभ(T3 G2 °श्च भ)ग्नाश्च. — D6 om. (hapl.) 4^{d}–5^{d}; B1 reads the same on marg. — ^{d}) T3. 4 G1. 3 प्रादुरासन् (for केचिदा°). — After 4, the sequence in T3 is: 8, 6, 7, 5.

5 For the sequence in T3, cf. v. l. 4. D1. 6 om. 5 (cf. v. l. 4). B1 reads 5 on marg. T1. 2 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{a}) D3 अन्योन्यं (for अन्येषां). K4. 5 (marg. as in text) कीर्णास्; B1 क्षुण्णास्; D3 छिन्नास् (for क्षीणास्). S (except T1. 2) अपरेषां शराः (T3 G2 तथा) क्षीणास्. — ^{b}) D10. 11 बाण-; T3 भृश- (for शर-). T3. 4 M1. 2 -वि(T4 -वी)क्षताः (for -पीडिताः). — K4. 5 D7 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) D4 सायुद्धात् (sic) (for युगपत्). S (except T1. 2) अपरे चाक्षताः केचित्. — ^{d}) D3 व्याद्रवन्. D5 शर- (for भय-). Ś1 K1 -विद्रुताः; T4 -विह्वलाः (for -पीडिताः). D3 प्राद्रवंति स्म चापरे; D9 °वंतश्च पीडिताः.

6 For the sequence in T3, cf. v. l. 4. D1 om. 6 (cf. v. l. 4). — ^{b}) D9 हता (for हत-). K4. 5 D3. 10. 11 T4 G2 -बांधवाः (for -वाहनाः). — ^{c}) K4. 5 प्रचुक्रुशुः; D4 विक्रुशुश्च (for विचुक्रुशुः). Dn1. n2 D2. 10 त्वन्ये; D11 त्वेवं (for अन्ये).

7 For the sequence in T3, cf. v. l. 4. D1 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) T4 G1. 3 पांडवांश् (for बान्ध°).

दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशां पते ॥ ७
बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथाः ।
निष्टनन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नराः ॥ ८
तानन्ये रथमारोप्य समाश्वास्य मुहूर्तकम् ।
विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे ॥ ९
तानपास्य गताः केचित्पुनरेव युयुत्सवः ।
कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ॥ १०
पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वास्य च वाहनम् ।
वर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम ॥ ११
समाश्वास्यापरे भ्रातॄन्निक्षिप्य शिबिरेऽपि च ।
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १२
सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथामुख्यं विशां पते ।
आप्लुत्य पाण्डवानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १३
ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना बभासिरे ।
त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥ १४
आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ॥ १५
धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।

C. 9. 1353
B. 9. 25. 16
K. 9. 24. 17

B_{5} नरव्याघ्रा; G_{2} नरानन्ये (for नरव्याघ्र). —^{b}) D_{4} तदा (for भ्रातॄन्). M_{2} तदा (for तथा). —D_{3} om. 7^{c}–8^{b}. —^{c}) D_{11} चुक्रुशुः (for दुद्रुवुः).

8 For the sequence in T_{3}, cf. v. l. 4. D_{1} om. 8 (cf. v. l. 4). D_{3} om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). —^{a}) $K_{4.5}$ विद्धा. —^{b}) D_{9} पूज्यमाना; G_{2} हन्य° (for मुह्य°). D_{2} विशां पते; D_{4} S (except $T_{1.2}$) विचेतसः (for महारथाः). —^{c}) $K_{4.5}$ $D_{2.3}$ निःस्वसं(K_{5} D_{2} °नं)तश्; Dn_{3} $D_{5.11}$ निःश्वसंतः; D_{10} निःश्वसंति; T G M_{1} नष्टसंज्ञाः (for निष्टनन्तः). Ś$_{1}$ K $D_{3.5.7}$ च (for स्म). T_{3} लिप्यंते (sic) (for दृश्यन्ते). —^{d}) D_{4} नृप (for नराः). K_{2} पार्थबाणैर्विशां पते.

9 D_{1} om. 9 (cf. v. l. 4). —^{a}) $D_{4.7}$ तेन्योन्यं (for तानन्ये). —^{b}) $K_{4.5}$ B Dn $D_{5-7.9.11}$ आ(Dn_{3} ह्या)श्वास्याथ; $D_{3.4.10}$ $T_{1.2}$ आ(D_{10} ह्या)श्वास्य च (for समाश्वास्य). D_{4} पुनः पुनः; $T_{3.4}$ G मुहुर्मुहुः (for मुहूर्तकम्). —^{c}) K_{2} विशांताश् (for विश्रान्ताश्). Dn $D_{2.5.7}$ विसृष्टाश्; D_{4} [अ]पि हृष्टाश्; G_{3} विपण्णाश् (for वितृष्णाश्). T_{3} विश्रांतांश्च वितृष्णांश्च. —^{d}) K_{2} om. पुनर्युद्धाय. M_{1} उत्थाय (for युद्धाय). D_{4} वास्थिताः; T_{1-3} G_{2} जज्ञिरे (for जग्मिरे).

10 D_{1} om. 10 (cf. v. l. 4). —^{a}) D_{9} उपास्य (for अ°). T_{4} G_{1} M_{2} नराः; G_{2} नरान् (for गताः). D_{4} किंचित्. —^{c}) K_{4} कुर्वंत; M_{2} °ति (for °तस्).

11 D_{1} om. 11 (cf. v. l. 4). —^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ अपरेषां वा (for °रे पीत्वा). —^{b}) D_{4} पर्यास्थाप्य; $T_{1.2}$ M_{3} समाश्वास्य (for पर्या°). K_{2} वानरं (sic); $K_{4.5}$ D_{4} $T_{1.2}$ M वाहनान् (for °नम्). —^{c}) K_{4} D_{7} चर्माणि; M_{3} सर्वाणि (for वर्माणि). D_{3} om. च. —^{d}) T G M_{2} जग्मुर् (for केचिद्). Dn_{1} -सत्तमाः.

12 D_{1} om. 12 (cf. v. l. 4). —^{a}) $B_{1.4.5}$ $D_{6.8}$ T_{1} $G_{1.2}$ M_{3} परे (for [अ]परे). B_{5} (also as in text) राजन् (for भ्रातॄन्). —^{b}) G_{1} corrupt. Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ शवरे; B_{5} समरे (for शिबिरे). $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ शिशून् (for ऽपि च). D_{7} निक्षिप्य शिबिरेषु च. —^{d}) Dn $D_{5.7}$ अवर्तयन्; D_{2} अवर्तंत (for अरोचयन्). D_{3} पुनर्युद्धे मनोदधन्; $T_{3.4}$ G पुनर्युद्धाय रोचयन्.

13 D_{1} om. 13 (cf. v. l. 4). Ś$_{1}$ K_{1-3} B_{2} D_{10} om. (hapl.) 13. D_{6} reads 13 twice. —^{a}) D_{4} सर्जयित्वा. —^{b}) K_{5} -प्रख्यं; T_{1-3} G_{2} M_{1} मुख्या; T_{4} M_{2-4} मुख्यान् (for -मुख्यं). $T_{3.4}$ G $M_{1.3.4}$ विशेषतः; M_{2} विचेतसः (for विशां पते). —^{c}) D_{7} आहृत्य; T_{3} G_{1} M आवृत्य (for आप्लुत्य). —^{d}) $K_{4.5}$ अवर्तंत (for अरोचयन्). G_{2} पुनर्युद्धाय रोचयन्.

14 D_{1} om. 14 (cf. v. l. 4). —^{a}) D_{10} वि- (for ते). D_{3} केकिनी- (for किङ्किणी-). D_{2} -जाळ- (for -जालैः). —^{b}) Dn T_{2} G_{2} समाच्छिन्ना; D_{5} (*sup. lin.* as in text).$_{7}$ °सन्ना (for °च्छन्ना). Ś$_{1}$ K (except K_{3}) $B_{2.4}$ Dn T_{2} बभाषिरे; D_{8} °सिता; D_{9} °शिरे (for °सिरे). —^{c}) T_{2} -समरे; T_{3} -विजयं (for °ये). T_{3} रिक्त्वा (sic) (for युक्ता). —^{d}) K_{2} $D_{3.4}$ दैत्येय-; $T_{1.2}$ दैवत-; T_{3} G ते दैत्य-; M_{2-4} दैत्याश्च (for दैतेय-).

15 D_{1} om. 15 (cf. v. l. 4). —^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} आगत्य. —^{b}) D_{4} हेम-; $D_{5.7}$ सर्व- (for स्वर्ण-). Dn $D_{2.5.7}$ -विभूषणैः; D_{3} -भूषणैः (submetric) (for -विभूषितैः). M गजवा(M_{2} तत्र वा)जिरथद्विपैः. —^{d}) $K_{2.5}$ Dn_{1} D_{2-5} अयोधयत्.

16 D_{1} om. 16 (cf. v. l. 4). $K_{4.5}$ D_{3} om. (hapl.) 16. D_{10} repeats 16^{ab} after 16. —^{a}) D_{8} च (for ऽपि). T_{3} G पांचालः. —^{b}) D_{4} S (except $T_{1.2}$)

C. 9.1354
B. 9. 25. 17
K. 9. 24. 17

नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन् ॥ १६
पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
अभ्यद्रवत्सुसंरब्धस्तावकान्हन्तुमुद्यतः ॥ १७
ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ।
बाणसंघाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ॥ १८
धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ।
नाराचैर्बहुभिः क्षिप्रं बाह्वोरुरसि चार्पितः ॥ १९
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
तस्याश्वांश्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
सारथेश्चास्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ॥ २०
ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिंदमः ॥ २१
दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ॥ २२
ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
पाण्डवान्रथिनः पञ्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
अशोभन्त नरव्याघ्रा ग्रहा व्याप्ता घनैरिव ॥ २४

[अ]पराजितः (for महारथः). — ^{c}) D2 नाकुलिश्; T3 °लश्. D11 तु (for च). — ^{d}) Ś1 B2 Dn1 D3.5.7 T1.2 M1 अयोधयत्. — After 16, D10 repeats 16^{ab}.

17 D10 om. 17^{ab}. — ^{a}) Ś1 K (except K3) पांचाल्यश्च; D1 धृष्टद्युम्नस्; D4 पांचालास्तु; T3 G M1 °लस्तु. D3 सुसं-; T3 G2 तथा; T4 महा-; G1.4 तदा (for ततः). D4 क्रुद्धाः; S (except T1.2) राजन् (for क्रुद्धः). — ^{b}) D4 वृताः; T3 पुनः (for वृतः). — ^{c}) K4.5 M अभ्यधावत्सु-; D2 °द्रवन्सु-; D6 °द्रवत; T G °धावत (for °द्रवत्सु-). K2 B3.4 D2.7 -संरब्धास्; K3-5 B1.2 D3.10.11 S -संक्रुद्धस्; B5 D5.8 -संरब्धांस्; Dn -संक्रुद्धांस्; D6 संरुद्धस्; D9 -संरंभांस् (for -संरब्धस्). — For 17^{cd}, D4 subst.:

139* अभ्ययुस्तावकान्युद्धे शतशोऽथ सहस्रशः ।

18 ^{a}) Dn च; D8 तान् (for तु). D3.8 पततस् (for [आ]प°). M2-4 तत्र (for तस्य). D4 तेषामापततां तूर्णं. — ^{b}) K3 B1 D2-4.6.11 T1 G2 M1 जनाधिपः; B5 नराधिप (for जना°). D1 पुत्रस्तव सुयोधनः. — For 18^{cd}, D4 subst.:

140* एकैकं दशभिर्बाणैरविध्यद्भरतर्षभः ।

19 ^{b}) K2 धीमता; D4 संगतः (for धन्विना). — ^{c}) Dn2 om. बहुभिः क्षिप्रं. K3.4 क्षिप्रैर्; K5 Dn1.n3 क्षिप्तैर्; M2-4 तूर्णं (for क्षिप्रं). — For 19^{c}, D3.8.10.11 subst.:

141* नाराचैरर्धनाराचैर्बहुभिः क्षिप्रकारिभिः ।

and ins. after it:

142* वत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिमार्जितैः ।
अश्वांश्च चतुरो हत्वा.

— ^{d}) Ś1 K1-3 D1.2.5.7 चार्दितः; K4 T4 चार्पयत्; K5 चाधितः (sic); D3 पार्षतः; D4 पार्थिव; M1 चाचितः (for चार्पितः).

20 ^{a}) K1 [ऽ]भि- (for ऽति-). D3 -रुद्धो (for -विद्धो). M2-4 महाबाहुस् (for महेष्वासस्). — ^{b}) D1 गाढविद्ध; D10 तोत्रार्पित (for °र्दित). — ^{c}) M1 वाहान् (for बाणैः). — ^{d}) G3 मन्यवे (for मृत्यवे). — ^{f}) K2 अपारयत्; Dn2.n3 D1 °तयत्; D4 °हरन् (for °हरत्).

21 ^{b}) K4 वाजिनं. M3.4 पृष्ठवाहेन वाजिना. — ^{c}) K2.4 M1.4 अपक्रामद्; Dn1 T1.2 अपाक्रमत्; D1 प्रदुद्राव (for अपाक्रामद्). D3 अतिरथो; D4 रथानीकान्; T1.2 च विरथो; T3 हृत° (for हत°). — ^{d}) K4.5 B2.4.5 Dn D1.5.8.9 G2.3 अरिंदम; D4 नृपोत्तमः (for अरिंदमः).

22 D1 om. 22. — ^{a}) K4 च (for तु). D4.5.7 S (except T1.2) -भूयिष्ठं (for -विक्रान्तं). — ^{b}) Dn D2.5.7 महारथः; D8 T1.2 °बलं; T3.4 G1.2 M1.2.4 अमर्षणः; G3 मनीषिणा; M3 अरिंदम (for महाबलः). — ^{c}) D4 ततो राजन्; D10 महाराजा (for °राज). — Ś1 K1.2 om. (hapl.) 22^{d}–25^{a}. — ^{d}) Dn1 om. प्र. D2 सौबलः.

23 Ś1 K1.2 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) D1 भग्ने दुर्योधने तत्र. — ^{b}) D3.4 G2 त्रिसहस्र- (D4 °स्रा) (for °साहस्रा). T3 द्विसहस्रमिता द्विपाः. — ^{c}) D10 corrupt. Dn2.n3 पांडवा. Bom. Kumbh. ed. सर्वान् (for पञ्च).

24 Ś1 K1.2 om. 24 (cf. v. l. 22). D1 om. 24–25. — ^{a}) B2.4 हताः; T3.4 पार्थाः (for वृताः). — ^{b}) B8

ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः ।
विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ २५
तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमपोथयत् ॥ २६
तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च विभिन्नान्सव्यसाचिना ॥ २७
भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः ।
करेण गृह्य महतीं गदामभ्यपतद्बली ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २८

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ।
वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
आविग्नं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ २९
गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्रजस्वलान् ।
धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥ ३०
प्रधाव्य कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
पेतुरार्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३१
तान्भिन्नकुम्भान्सुबहून्द्रवमाणानितस्ततः ।
पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ३२

C. 9. 1372
B. 9. 25. 35
K. 9. 24. 35

गजानीकेषु ; G3 द्विजानीकेन (for गजा°). — c) K3 B (except B2) D6. 8. 9 T3 G2. 3 M2. 4 नरव्याघ्र ; Dn3 D2. 3. 5. 7. 10. 11 महाराज (for नरव्याघ्रा). — d) D3 व्यासा नवैर् ; S तारागणैर् (for व्यासा वनैर्).

25 Ś1 K1. 2 om. 25^{a} (cf. v. l. 22). D1 om. 25 (cf. v. l. 24). — b) K2 लब्धलक्ष्यो. K2 D4 T3. 4 G M2–4 -बल: ; K3 -यशा: (for -भुज:). M1 प्रययौ यत्र सौबल: (= 22^{d}). — M2 om. 25^{cd}. — c) G3 निर्ययौ स (for विनिर्ययौ).

26 a) D3 स ; D10 om. ; G1. 3 ते (for तै:). K2. 4. 5 G1 परिवृता: ; D4 °वृत्त: (for °वृत:). D11 ससंतात्परिवृत: शूरै: (hypermetric). — b) D1 फाल्गुन: कुंजरोत्तमै:. — c) D2. 7 विमळैस् ; T2 विविधैस् (for विमलैस्). — d) T2 तवानीकम् (for गजा°). D (except D6. 8. 9) S (except T4) अयोधयत्.

27 a) D3 corrupt. Dn D2. 4. 5. 9. 10 [ए]व (for [ए]क-). D9 चाप- (for -बाण-). — b) D2 -रथान् (for -गजान्). — c) D3 परीतान् ; T3 घातितान् (for प°). G2 पतमानांश् (for पात्य°). — d) K3–5 B D G2 M1 निर्भिन्नान् (G2 M1 °ण्णान्) ; T1. 2 निर्भग्नान् ; T3. 4 निस्तीर्णान् (for विभिन्नान्).

28 b) D1 गजान् (for नागान्). T4 मत्तान् (for मत्त-). D3 -गजोपमान्. T2 नागान्वै पर्वतोपमान्. — c) D3. 10. 11 [आ]दाय ; D4 प्रगृह्य (hypermetric) (for गृह्य). — d) B3 अभ्यगमद् ; D4 T G M1. 2 °द्रवद् (for °पतद्). D2 बळी. M3. 4 कालदंडोपमां गदां. — D1 om. 28^{ef}. — e) K4. 5 B1. 4 D (except D4. 6 ; D1 om.) अथाप्लुत्य ; B2. 5 अत्र(B5 °था)त्युत्य (for °प्लुत्य).

29 a) D2 तमंतक- ; T2 समुद्यत- (for तमु°). — b) K3 महारथ: ; D3 °रथान् ; M3 °रथा: (for °रथम्). — c) B1. 4. 5 D3. 4 वित्रेपुस् ; D8 वित्रस्तास् (for वित्रेसुस्). D1. 4 सर्वे ; T G योधा: ; M1 यौधा: ; M2–4 नागा: (for सैन्या:). — d) K3 B1. 3. 4 D6. 8. 10. 11 शकृन्मूत्रे ; K4. 5 D1. 3-5 सकृन्मूत्रं. K2. 3 D4. 10. 11 S (except M3) च ; B5 वि- (for प्र-). K4. 5 D3. 5. 7 -शुश्रुवु: ; Dn2. n3 D2. 3 -सुश्रुवु:. —D1 om. 29^{ef}. — e) D3 आविध्य ; T2 आविद्धं (for आविग्नं). D2. 7 बळं. G2 दृष्ट्वा (for सर्वं). — f) K4 गदाहस्तं वृकोदरं.

30 D4 reads 30 twice. — a) D4 (second time) भीमसेनस्य. — b) D2. 7 रजस्वळान् ; T G कृतव्रणान् ; M क्षरद्व्रणान् (for रजस्वलान्). D1 भिन्नकुंभास्तदा गजा: ; D4 (first time) तं गजा निहतं मृधे (sic) ; D4 (second time) जृंभमाणगलस्थलान्. After the first occurrence of 30^{b}, D4 ins. :

143* पात्यमानान्प्रपश्याम लीनकुम्भान्क्षरद्व्रणान् ।

— D1 om. 30^{c}–31^{b}. — c) Dn T2 अपश्याम: ; D4 (first time) समंताच्च (for अपश्याम). — d) D4 (second time) आर्तक्रंदिन: (for पर्वतोपमान्).

31 D1 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — a) Ś1 K1–3 Dn D2. 5. 7 प्रधा(K2 °दा)न- ; K4 अवध्य- ; K5 D3. 10. 11 प्राद्रवन् ; T4 प्रधार्य (for प्रधाव्य). — b) B2 -गदार्दिता:. D4 भीमसेनेन ताडिता:. — c) K4. 5 -स्वनं (for -स्वरं). — d) G1 M2–4 भिन्न- (for छिन्न-).

32 a) K2 corrupt. D1. 3. 10. 11 प्र- (for तान्). D3. 10. 11 T1. 2 तु (for सु-). — b) Ś1 K1. 2 D3 द्रवमानान् ; D1 द्राव्यमाणान् ; D4 T4 G2. 3 धावमानान् (for द्रवमाणान्). Dn1. n3 D2. 5. 7 T3 ततस्तत: ; D4 समंतत: (for इतस्तत:). — c) D1. 5. 7 पात्यमानांश् (D5. 7 °नांस्) ; D2 पतमानं ; D8 यतमानाश् (for

C. 9. 1373
B. 9. 25. 36
K. 9. 24. 16

युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
गृध्रपक्षैः शितैर्बाणैर्जघ्नुर्वै गजयोधिनः ॥ ३३
धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ३४
दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान्ययौ ॥ ३५
अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु दुर्योधनो गतः ॥ ३६
अपश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
विषण्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ३७
आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ।
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः ॥ ३८
दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
युध्यध्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति ॥ ३९
ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।

पतमानांश्च). B_1 $D_{5.7.9}$ $T_{1.2}$ तु; D_3 सु- (for च). —^{d}) $B_{1.5}$ D_{10} विश्रेषु(D_{10} °शु)स्. $K_{4.5}$ सैनिकान्.

33 D_1 om. 33–50. —^{a}) D_4 तु (for ऽपि). D_3 युधिष्ठिरेपि संक्रुद्दे. —^{c}) $B_{1.3-5}$ D (except D_3; D_1 om) गार्ध्र- (for गृध्र-). $K_{4.5}$ B D (D_1 om.) T_4 M_{2-4} -पत्रैः (for -पक्षैः). $D_{5.7}$ T_2 सितैर्. —^{d}) D_4 निजघ्नुर्; T जग्मुर्वै (for जघ्नुर्वै). D_2 जयगृद्धिनः; T_3 G_2 गुल्मयोधिनः (for गज°). $D_{3.10.11}$ निन्युर्वै यमसादनं.

34 D_1 om. 34 (cf. v. l. 33). —^{a}) B (except B_3) Dn D_9 च (for तु). —^{b}) T_4 नराधिप. —$Dn_{1.n2}$ $D_{2.5.7}$ om. 34^{cd}; Dn_3 reads the same on marg. —^{c}) $B_{1.4}$ अपाक्रांते. —^{d}) M_3 हये (for हय-). $K_{4.5}$ -पृष्ठे; Dn_3 $D_{9.10}$ T_3 $M_{2.4}$ -पृष्ठ- (for -पृष्ठं). D_3 समासृतं.

35 D_1 om. 35 (cf. v. l. 33). —^{a}) D_4 G_2 दृष्ट्वा तुं; T_2 दुद्राव (for दृष्ट्वा च). D_4 कुंजरान् (for पाण्डवान्). —^{b}) D_4 पांडवैः (for कुञ्जरैः). Dn_1 परि**तान्. —^{c}) $T_{1.2}$ समेतैश्च (for धृष्टद्युम्नो). D_4 [ऽ]पि राजेंद्र; T_2 महाराजन् (for °राज). —^{d}) $D_{10.11}$ सहसा समुपाद्रवत्. —^{e}) $B_{1.3.5}$ $D_{9.11}$ पंचाल-; D_7 पांचाळ-. —^{f}) S कौरवान् (for कुञ्जरान्).

36 D_1 om. 36 (cf. v. l. 33). —^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} T_4 G_3 अथ दृष्ट्वा; D_4 अदृश्यंत; T_3 G अथादृष्ट्वा (for अदृष्ट्वा तु). $D_{2.5.7}$ रथानीकं; D_9 G_3 °नीकैर् (for °नीके). —^{b}) K_3 अरिंदमः; $Dn_{2.n3}$ D_8 °दम; $T_{3.4}$ G M_{2-4} अवस्थितं (T_3 °ताः; M_3 °ते) (for अरिंदमम्). —^{d}) G_3 सात्यकिः (for सात्वतः). —^{e}) $D_{3.4}$ $T_{2.3}$ क्षत्रियाः (for °यांस्). D_3 चैव (for तत्र). —^{f}) D_3 रूपो (sic); T G नो (for नु).

37 D_1 om. 37 (cf. v. l. 33). —^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ अपश्याम न; $D_{10.11}$ तेपश्यमाना; S (except $T_{1.2}$) अपयातं (M_{2-4} °श्यंतो) हि (for अपश्यमाना). —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{10.11}$ दिन- (for जन-). —^{c}) K_4 मन्यंत; $T_{3.4}$ G मत्वा तं (T_3 तु) (for मन्वाना). D_{2-5} हि (for नि). D_{10} मन्यमाना हतं तत्र. —^{e}) $D_{3.10.11}$ विवर्ण- (for विषण्ण-). —^{f}) D_2 पर्यपश्यंत (for °पृच्छन्त). T_3 ह्यपृच्छंस्तत्र ते सुतं.

38 D_1 om. 38 (cf. v. l. 33). —^{a}) D_4 स ते (for हते). Dn_2 om. सूते. —^{b}) K_1 प्रयाते; M_1 प्रययौ (for प्रयातो). $D_{2.7}$ सौबळः; D_9 सौबले. — After 38^{b}, $Ś_1$ K $D_{3.4.8.10.11}$ $T_{1.2}$ read 42^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) B_1 दुद्रुवंस् (sic); $D_{6.9}$ प्रा(D_9 चा)ब्रुवंस् (for त्व°). D_3 किं वः (for तत्र). —^{d}) K_2 D_4 क्षत्रिय-. $Ś_1$ दृश (for भृश-). $Dn_{2.n3}$ D_7 -विक्षिताः; $T_{3.4}$ G_2 -विह्वलाः; M_{1-3} -पीडिताः (for -विक्षताः).

39 D_1 om. 39 (cf. v. l. 33). —^{b}) $K_{4.5}$ $D_{2.3.5-7.11}$ द्रक्षध्वं; B_4 दुष्करं; Dn रक्षध्वं; D_4 सूध्वं (sic); D_{10} प्रेक्ष्यध्वं; M_{2-4} दृश्यते (for द्रक्ष्यध्वं). D_4 T_4 जीवितं (for जीवति). —^{c}) D_3 युध्यं च; G_3 युध्यस्व; M_3 वध्यध्वं (for यु°). —^{d}) $K_{4.5}$ Dn $D_{2.5-7}$ नो; D_3 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ वा (for वो). $G_{1.3}$ om. from जा up to येन स्म (in 41^{b}). — After 39, G_2 ins.:

144* ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः ।

40 D_1 om. 40 (cf. v. l. 33). $G_{1.3}$ om. 40 (cf. v. l. 39). —^{a}) M transp. ते and क्षत्रियाः. B_1 D_9 क्षतैर्देहैर्; D_3 क्षतगात्रा. —^{b}) B (except B_2) Dn $D_{2.5.7-9}$ -बांधवाः (for -वाहनाः). —^{c}) D_4 संपीडितां-

शरैः संपीड्यमानाश्च नातिव्यक्तमिवाब्रुवन् ॥ ४०
इदं सर्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिताः ।
एते सर्वे गजान्हत्वा उपयान्ति स्म पाण्डवाः ॥ ४१
श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।
हित्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४२
कृपश्च कृतवर्मा च प्रययुर्यत्र सौबलः ।
रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥ ४३
ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
आययुः पाण्डवा राजन्विनिघ्नन्तः स्म तावकान् ॥ ४४
दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान्महारथान् ।
पराक्रान्तांस्ततो वीरान्निराशाञ्जीविते तदा ।
विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ॥ ४५
परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ।
राजन्बलेन द्व्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ४६
आत्मनापञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह ।
तस्मिन्देशे व्यवस्थाप्य यत्र शारद्वतः स्थितः ॥ ४७

C. 9 1389
B. 9 25 53
K. 9. 24. 52

गास्; T3 प्रवृद्धमागाश्; G2 संविध्यमानाश् (for संपीड्य°). D2–4. 10. 11 तु (for च). — d) Dn D2. 5. 7 नाभिव्यक्तम्; D4 न ना° (for नाति°). K3–5 इति ब्रुवन्; Dn3 न वाब्रुवन्; D4. 10. 11 G2 M2 अथा°; T3 जनाब्रुवन् (for इवा°).

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 33). G1. 3 om. up to येन स्म (cf. v. l. 39). — a) D7 ततः (for इदं). D3. 9 सर्वं- (for सर्वं). D2. 7 बळं. D4. 5. 7 हत्वा; T4 अहो; G2 यत्नो; M हन्म (for हन्मो). — b) K4. 5 B1 D9. 10 येनास्म; D4 ये वास्मान्; T3 येन सं-; T4 येन वः; G2 यैश्च सं- (for येन स्म). D4 -चारकाः; D5. 7 -पालि(D7 °ळि)ताः; G1 -वारितां (for -वारिताः). — c) D5. 7 एतान्; M3 एष (for एते). B2 D5. 7 T1. 2 M सर्वान्; D3. 10 T3 G2. 3 सर्वं- (for सर्वे). — d) Ś1 K1–4 ह्यु(K1 ह्य)पयांति; K5 ह्युपा°; B1. 3 D3. 10 T1. 2 M2. 4 उपा°; Dn D6 समा°; D2 तमा°; D4 T3. 4 G उपयाताः; D5 उपायंति (for उपयान्ति). Dn D2. 5–7 G2 च; D4 तु (for स्म). D4 पांडवान्; G3 पांडव.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 33). — a) K2 corrupt. D5. 7 च (for तु). — b) B2 -रथः; D2 -बळः; G2 -बली (for -बलः). — Ś1 K D3. 4. 8. 10. 11 T1. 2 read 42cd for the first time after 38b. — c) B Dn D2. 5–7. 8 (second time). 9. 10 (second time) T3 G3 M2–4 भित्त्वा; D11 (second time) जित्वा; G2 हत्वा (for हित्वा). B2 पंचाल-; D3 (first time) पांचाल्य- (for पाञ्चाल-). — d) K4. 5 (both second time) T4 तदानीकं. K4 (second time) निरुत्सहं; Dn D5 सुदुःसहं (for दुरुत्सहम्). B3 तमनीकं तु दुःसहं.

43 D1 om. 43 (cf. v. l. 33). — a) T3 M3 कृतश् (for कृपश्). — b) K3 D11 T3 M3. 4 प्रययौ; D4 प्रयाता (for प्रययुर्). Ś1 K1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 5–7. 10 ययुर्यत्र स (D3 च) सौबलः. — d) D4 मुदा (for शूराः). T3 ते (for सु-). D4 S (except T1. 2) -योधिनः (for -धन्विनः).

44 D1 om. 44 (cf. v. l. 33). — b) K3 B D4. 6. 9–11 T1. 2 G -पुरस्कृताः; T3. 4 M -पुरःसराः (for -पुरोगमाः). — c) D2. 7 पांडवान्राजन्; T2 °वानीकं. — d) B1 विनिघ्नंस्ते; D2 विनिंदंतः; T1. 2. 4 G2 विनिघ्नंति (for °घ्नन्तः). D4. 8 तु; D7. 9 च (for स्म). B2 तावकाः. Dn निघ्नंतस्तावकान्रणे.

45 D1 om. 45 (cf. v. l. 33). — a) D4 आपतनान् (for °ततः). K4. 5 दृष्ट्वा तु पतिताञ्शूरान्. — b) K2 संहृष्टान् (submetric). — c) K3. 4 B2 Dn D2. 3. 5. 7. 8 परा(K3 °रि)क्रांतास्; D4 T4 G M अप(G3 °पा)क्रांतास्; T1. 2 अपक्रांतांस्; T3 असं° (for परा°). K4 D2. 7 तदा; B (except B3) D8. 9 तथा (for ततो). K2 वीर; K3–5 B1. 3 Dn D2. 3. 5–7. 10. 11 वीरा; T1. 2 दृष्ट्वा; T3. 4 G M राजन् (for वीरान्). — d) K3 Dn D2–4. 6. 7. 10 S निराशा; K4. 5 B D8. 9. 11 निराशं. K4 जीवितं (for °ते). S [ऽ]भवन् (for तदा). — e) T4 G विषण्ण- (for विवर्ण-).

46 D1 om. 46 (cf. v. l. 33). — a) B (except B2) Dn D2. 5. 7–9 परि(Dn1 °री)क्षीणबला(D2 °ळा)न्दृष्ट्वा. — b) G2 तावकान् (for तानहं). D3 पर्यंवाकिरं; D10 परितान् (submetric) (for परिवारितान्). — c) Dn व्रजन्; D4 राजा (for राजन्). K1–3. 5 B Dn1 D5. 9–11 व्यंगेन; K4 अंगेन; Dn2. n3 चांगेन; D2. 6 S त्र्यं(T3 त्वं)गेन (M1 °ण); D3 विंशेन (for द्व्यङ्गेन). — d) T3 कृत्वा (for त्यक्त्वा).

47 D1 om. 47 (cf. v. l. 33). — a) K4 आत्मानं (for आत्मना-). Ś1 K2 Dn D2. 3. 5–7. 10. 11 G3 युद्धे; K4. 5 T2 G2 Cv युध्यन्; D4 युद्धात् (for ऽयुध्यं).

C. 9. 1390
B. 9. 25. 53
K. 9. 24. 52

संप्रयुद्धा वयं पश्च किरीटिशरपीडिताः ।
धृष्टद्युम्नं महानीकं तत्र नोऽभूद्रणो महान् ।
जितास्तेन वयं सर्वे व्यपयाम रणात्ततः ॥ ४८
अथापश्यं सात्यकिं तमुपायान्तं महारथम् ।
रथैश्चतुःशतैर्वीरो मां चाभ्यद्रवदाहवे ॥ ४९
धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथंचिच्छ्रान्तवाहनः ।
पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा ।
तत्र युद्धमभूद्घोरं मुहूर्तमतिदारुणम् ॥ ५०
सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम् ।
जीवग्राहमगृह्णान्मां मूर्छितं पतितं भुवि ॥ ५१
ततो मुहूर्तादिव तद्गजानीकमवध्यत ।
गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ५२

— ^{b}) K2 B1.4.5 D3 पंचाल(K2 °ल्य)स्य; T3 पांडवानां; G Cv पांडवस्य (for पाञ्चालस्य). D4 बलेन च; D5 T1.2 °न हि; T4 G Cv महद्बलं (for बलेन ह). — ^{c}) Ś1 K B2 D4.6.10.11 व्यवस्थाय. — ^{d}) K2 तत्र. B3 D3.10 सारद्वतः; D4 शारद्वतं. K4.5 ततः; D1 कृतः (for स्थितः).

48 D1 om. 48 (cf. v. l. 33). T3 repeats 48^{ab} after 49. — ^{a}) D3 corrupt. Ś1 K1.2 ते; K4.5 D2.7.9.10 T1.2 तं (for सं-). K3 -प्रद्रुता; K4.5 च युद्धा (K5 °द्धा); B2 D2 -प्रयुध्य; B4.5 -प्रयुक्ता; D7.9.10 T2.3 (first time) प्रयुद्धा; T4 G M1.2 -प्रविद्धा; M3.4 -प्रवृत्ता (for -प्रयुद्धा). D3 ये च (for पश्च). Dn तश्च (Dn1 °त्र) युद्धे वयं पंच; D4 ततो भग्नं बलं सर्वं. — ^{b}) D2.7 T2 किरीटी-. D4 -पीडितं. — ^{c}) D3.9 धृष्टद्युम्नः. K2 महावीरं; K3-5 B (except B2) Dn D2.4-6.8.9 M1 महानीकं (D9 °कस्); D3.10.11 महारौद्रं (D3 °द्रस्) (for °नीकं). T G M2-4 धृष्टद्युम्नस्य चानीके (M3 °कं). — ^{d}) K4.5 Dn D2.5.7 T1-3 G1.3 यत्र. B (except B2) D4.8 G2 रणं (for रणो). K4 B (except B2) D3.8 G2 महत्; D4 पुनः (for महान्). — ^{e}) T G निर्जितास्ते (T3 °ताश्च; T4 °ताः स्म); M2-4 ह-(M3 ग)तास्तेन (for जिता°). B2 जिताः सर्वे वयं तेन. — ^{f}) Ś1 K1.2 D3 M3 व्यपायाम; T1.3 व्यपयामो; T2 °याता (for °याम). M1 रणं (for रणात्).

49 D1 om. 49 (cf. v. l. 33). — ^{a}) K4 D2.3 M सात्यकिं च; T3.4 °किनम् (for °किं तम्). — ^{b}) K4.5 B2 D4.7.11 T4 उपायातं; D3 °यंतं; D6.10 उपयां(D10 °या)तं; M1 [अ]भ्युपायांतं; M2-4 व्युपयातं (for उपायान्तं). T3.4 -बलं (for -रथम्). — ^{c}) T2 corrupt. D7.9 -शरैर् (for -शतैर्). K4.5 वीरैर्; D4 T3.4 G M2-4 वीरं (for वीरो). — ^{d}) Ś1 K1.2 चाभ्याद्रवद्; Dn चाप्य°; D3.10.11 अभ्य°; D4 T3.4 G M चा(D4 आ)सादयद् (for चाभ्यद्रवद्). K4.5 अभ्यद्रवत्तदाहवे; T2 चाभ्यद्रवत आहवे. — After 49, T3 repeats 48^{ab}.

50 D1 om. 50 (cf. v. l. 33). D6 om. 50^{abcd}. — ^{a}) K2 D4 मुक्तं. D3 धृष्टद्युम्नो ह मुक्तश्च. — ^{b}) K4 छन्न-; D4 कांत-; G1 ज्ञात- (for श्रान्त-). K3 B (except B5) D2.3.8.9.11 -वाहनात्. — After 50^{b}, D10 reads 52^{c}-53^{d}. — ^{c}) Dn1.n2 पर्वतो; D9 पतितं (for °तो). D3.4 T1.2 माधवानीके. — ^{d}) D3 दुष्कृते; T1.4 G2.3 M1.2.4 दुष्कृतिर्; M3 दुष्कृतिं. D3.10 T1.2 नरके; D4 निरये (for नरकं). — ^{e}) T3.4 G2.3 M ततो (for तत्र). D3 भूतम् (for युद्धम्). B4.5 G3 महत् (for अभूद्). G1.3 क्रूरं (for घोरं). — ^{f}) Dn1 अभि-; D2.5 (marg. as in text).7 अपि; M इव (for अति-). D10 मुहुर्घोरं****.

51 D1 reads 51 followed by 145*, after 55, all the three stanzas being read after the ref. preceding 9. 26. 1. — ^{a}) D10 om. from सात्यकि up to ततो (in 52^{a}). D4.6 च (for तु). K2 D3 महाराज (for °बाहुर्). — ^{b}) D3 corrupt. Dn1 D4.9 मर्म (for मम). D5 परिच्छिद्रं. T3.4 G1 मोहयि(G1 मामह)त्वा परिक्षतं; G2 मोहयित्वा सुदारुणं; G3 मां हत्वा परिरक्षितं. — ^{c}) D2 अपृच्छन् (sic); T3 गृहीत्वा (for अगृह्णान्). M मा (for मां). — ^{d}) G1 परमं (for पतितं). — After 51, D1 ins.:

145* सर्वे जयाय धावन्ति मया लब्धोऽद्य संजयः ।
इति ब्रुवाणः शैनेयो राजन्मामग्रहीत्तदा ।

52 D10 om. ततो (cf. v. l. 51). D1 om. 52-54. — ^{a}) T2 तथा (for ततो). T1.2 एव (for इव). Dn D2.5.7 तु; D3 तं; T1.2 [अ]थ (for तद्). — ^{b}) D3.8.9 अबध्यत; D4 अहन्यत; T3 अविध्यत; T4 अभज्यत (for अवध्यत). Dn D2.5-7 गजानीकस्य मध्य(Dn1 पृष्ठ)तः. — D10 reads 52^{c}-53^{d} after 50^{b}. — ^{d}) D3 वा (for च).

53 For the sequence in D10, cf. v. l. 52. D1 om. 53 (cf. v. l. 52). — ^{a}) K3 Dn2.n3 D2.5.7 अभिपिष्टैर्; B4.5 Dn1 D8.9 अति°; D3.4 T3.4 G3

प्रतिपिष्टैर्महानागैः समन्तात्पर्वतोपमैः ।
नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ५३
रथमार्गास्ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः ।
पाण्डवानां महाराज व्यपकर्षन्महागजान् ॥ ५४
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ।
राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ॥ ५५
परित्यज्य च पाञ्चालं प्रयाता यत्र सौबलः ।
राज्ञोऽदर्शनसंविग्ना वर्तमाने जनक्षये ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

संजय उवाच ।
गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १
चरन्तं च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिंदमम् ।
दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् ॥ २
समेत्य समरे राजन्हतशेषाः सुतास्तव ।

C. 9. 1403
B. 9. 26. 3
K. 9. 25. 3

प्रतिवि(D4 °षि)द्धैर्; T1 G1 M °विष्टैर् (for °पिष्टैर्). Ś1 K1. 2 यथा (for महा-). D10. 11 ते प्रविद्धा महानागाः. — c) Ś1 K1. 2 -प्रसंगा; G1 -प्रविद्धा (for -प्रसिद्धा). K3 Dn1 D4. 10. 11 G1 [ए]व (for [इ]व). K4. 5 नाभिप्रवि(K5 °सि)द्धे त्वगतिः; M1. 3. 4 अतिप्रवृत्तै(M1 °विद्धै)रगतिः. — After 53, M2. 4 ins.:

146* विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।

54 D1 om. 54 (cf. v. l. 52). — a) D4–7. 10 S रथमार्गं. K4. 5 रथमार्गांतरं चक्रे; D2 रथानां तु गतिं चक्रे. — b) D2 महाबळः. — T3. 4 G1. 3 om. (hapl.) 54^c–56^b. — d) D10. 11 G2 M1. 2 व्यपाकर्षन् (for व्यप°). G2 नवान् (for महा-).

55 For the sequence in D1, cf. v. l. 51. T3. 4 G1. 3 om. 55 (cf. v. l. 54). — b) B4. 5 शात्वतः; D1 यादवः (for सात्वतः). — d) K3. 4 D1. 4 अरिंदम (D4 °मौ); G2 M अमर्षणं (for अरिंदमम्). — D11 reads 55^c–56^b followed by repetition of 55^{cd} on marg. — e) K2 corrupt. D4 राजानो. — f) D4 -रथाः; D8 -बलं (for -रथम्).

56 T3. 4 G1. 3 om. 56^{ab} (cf. v. l. 54). D1 om. 56. D11 reads 56^{ab} followed by repetition of 55^{cd} on marg. — a) K3–5 D6 पांचालान्; B D2–5. 7. 9–11 T1. 2 M1 पांचाल्यं. K2 राजानो मृगयामासुः (cf. 55^e). — b) K3 M3. 4 प्रयातो. Dn याता यत्र च सौबलः. — c) T3 G1 M1. 2. 4 राजादर्शन-; G2 M3 राजद° (for राज्ञोऽद°). D4 -संविज्ञा; T2 -संदिग्धा; T3. 4 -संविग्नो (for °ग्ना). — d) Dn3 वर्तमान- (for °ने).

Colophon om. in D1. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 D10 S 25; Dn 23; D4 24 (as in text); D11 26. — *Śloka no.*: K5 Dn 60.

25

1 a) D3 राजानीके (for गजा°). T3. 4 G1. 3 राजन् (for तस्मिन्). — c) D2 बळे; T4 च ते (for बले). T G1. 3 राजन् (for चैव). — d) T1. 2. 4 G M सर्वशः; T3 पर्वभिः (for संयुगे).

2 a) D10 चरंतश् (for चरन्तं). D6 तु (for च). D3 ततो; D6 यथा (for तथा). S विचरंतम(G1. 3 °तं प्र)पश्याम (G1. 3 °मि; M4 °मो). — b) D1. 6 अरिंदम; S रणाजिरे (for अरिंदमम्). — c) S (except G1) इव (for यथा). — d) M कालं प्राणांतकारिणं.

3 a) G3 सत्येन (for समेत्य). T1. 4 G1. 3 M सहिता; T2 स महा-; T3 [आ]पारिता; G2 [आ]पततो (for समरे). D2. 5. 7 समरेभ्येत्य राजेंद्र. — b) T3 हताः शेषाः; G1. 3 अशेषाश्च (for हतशेषाः). — c) D3 अदृष्टमाने (sic); D10 अदृश्यमान-. K2 T3 कौरव्य. — d) Dn1 om. पुत्रे. T1

C. 9. 1403
B. 9. 26. 3
K. 9. 25. 3

अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।
सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३
दुर्मर्षणो महाराज जैत्रो भूरिबलो रविः ।
इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।
भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतोदिशम् ॥ ४
ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।
मुमोच निशितान्बाणान्पुत्राणां तव मर्मसु ॥ ५
ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ।
भीमसेनमपासेधन्प्रवणादिव कुञ्जरम् ॥ ६
ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ।
क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ॥ ७
ततोऽपरेण भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।

नृपे; T2-4 G1.3 M1 नृप (for तव). — ^{c}) B (except B2) D3.9 G2 सोदराः; D2.4.7 सौदर्याः; D3 ते वयं; D5 सौदर्य- (for सोदर्याः). K2 repeats from सहिता up to महाराज (in 4^{a}) after इत्येते (in 4^{c}). D8 भूता. — ^{f}) B D2.3.5-10 अभिद्र(B1.5 °द्रु)वन्; D11 अभीतवत् (for उपाद्रवन्). — After 3, T G ins.:

147* श्रुतवान्संजयश्चैव जयत्सेनः श्रुतान्तकः ।
दुर्विमोचनकश्चैव तथा दुर्विषहो बली ।

[(L. 1) T1 G1 श्रुतर्वा (for °वान्). G3 श्रुतर्वाथ सुजातश्च (for the prior half). T4 om.; G2 तथा दुर्विषहोऽरिहा (for the post. half). — (L. 2) T4 om. the prior half. T3 दुर्ममोंतकरश्च (for दुर्विमोचनकश्च). G2 दुर्धर्षणो (for दुर्विषहो). G3 बलिः (for बली).]

On the other hand, M2.4 ins.:

148* श्रुतवर्मा श्रुतर्वा च सुजातो दुर्विमोचनः ।

4 For the repetition in K2, cf. v. l. 3. B4 reads 4^{ab} twice. — ^{a}) D5.7 दुर्धर्षणो (for दुर्म°). B1.3.4 (both times).5 Dn1 D3.9.11 श्रुतांतश्च; B2 श्रुतायुश्च; D3 सुतारश्च (sic); G3 M2 दुष्प्रधर्षो (for महाराज). Ś1 K1.2 (both times).3-5 दुष्प्रधर्षो महाबाहुर्; M1.3.4 दुर्मर्षणपुरोगास्ते. — ^{b}) D10 जेत्रो; T3 चैत्रो (for जैत्रो). Ś1 K हरिः; T1.2 [ऽ]नलः; T3 रथः; G2 रथी; G3 [ऽ]नृणः (for रविः). Dn2.n3 D2.5.7 श्रु(D5.7 श्र)तायुश्च महाबलः (D2 °ळः); D6 कर्णो दृढरथो रथी. — After 4^{b}, B Dn1.n2.n3 (marg.) D2-4.5 (marg.; orig. after 150*).6-11 ins.:

149* जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विषहोऽरिहा ।

[B1.4 D5 (marg.).9 जयसेनः; D6 दुष्प्रहर्षः (for जयत्सेनः). Dn1.n2 D2.5 (orig.).7 श्रु(Dn1 D5 [*inf. lin.*] सु)तावर्तो; D3 सुनाभश्च (for सुजातश्च). D8.9 दुर्विसहो. Dn1.n2 D2.5 (orig.).7 जैत्रो भूरिबलो (D2 °ळो) रविः (Dn1.n2 हरिः) (= 4^{b}) (for the post. half).]

— B Dn3 D2.3.5 (line 1 on marg.).8-11 cont.:

150* दुर्विमोचननामा च दुष्प्रधर्षस्तथैव च ।
श्रुतर्वा च महाबाहुः सर्वे युद्धविशारदाः ।

[(L. 1) D10 दुर्विमोचनः श्रुतांतो (for the prior half). — D5 reads line 2 after 4^{d}. — (L. 2) D5 श्रुतवांश्च (for श्रुतर्वा). Dn3 श्रुतावर्तो महाबाहो (for the prior half). Dn3 जैत्रो भूरिबलो हरिः (cf. 4^{b}) (for the post. half).]

— After the above, D5 (orig.) ins. 149*. — D5 reads 4^{cd} on marg. — ^{c}) Ś1 K D1.3.10 अन्ये च (for इत्येते). D3 संहता (for सहिता). D4 एते चान्ये च सहितास्. — K2 om. (? hapl.) 4^{d}–5^{a}. — ^{f}) K4.5 T2 -दिशः (for -दिशम्).

5 K2 om. 5^{a} (cf. v. l. 4). D6 om. 5^{a}–6^{a}. — ^{a}) D1 गजानीकं (for महाराज). — ^{b}) K4 स रथं; T2 सुरथं. Dn धैर्यमालंब्य सुस्थितः; D1 हत्वा स्वरथमास्थितः. — ^{d}) B4 वर्मसु; B5 घर्मसु (sic) (for मर्मसु).

6 D6 om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) G1 तैः (for ते). D1 हन्यमाना; G2 शीर्यमाणा (for कीर्य°). M3 om. from भीमेन up to मपासेधन् (in 6^{c}). — ^{b}) D3 पुत्रस्तव; D4 तव पुत्रा (by transp.); D6 ततो भीमो. — ^{c}) Ś1 K1 अपा**; K2 उपाद्रुत्य; K3 D3.4.6.10.11 उपा(D4 समा)सेदुः; K4.5 B1.5 D5 T4 उपासेधन्; D8 T1 G1 (also as in text) M अवा(D8 °था)सेधन्; T2.3 अवासेयन्; G2 अथासीदन् (for अपासेधन्). — ^{d}) Ś1 K1 द्रुमा*; K4 D3.4 T1.2 प्रपाताद्; K3 द्रुमाणाम्; K5 प्रपाणाद्; B1 प्रवाणाद्; B4.5 Dn D2.5.8.10 प्रयाणा(D10 °ना)द्; T3 G2 प्रतोदैर्; T4 G1.3 प्रवाताद्; Ca (gloss: जलाशयाद्) प्रपानाद् (for प्रवणाद्). K2 ***सिव कुंजरं. — For 6^{cd}, D1.7 (marg.) subst.:

151* भीममेव समाजघ्नुः स्मरन्तं पूर्वकिल्बिषम् ।

[D7 स्मरंतः.]

7 ^{a}) G2 क्षुरप्रेण (for ततः क्रुद्धो). — ^{b}) B3 D5.7 दुर्धर्षणस्य. D6 शिर उग्रायुधस्य च; S (except T1.2) दुर्मर्षणशिरोहरत् (T3 °रो महत्; G1 °रोहरः; G2 °रो-

श्रुतान्तमवधीद्भीमस्तव पुत्रं महारथः ॥ ८
जयत्सेनं ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव ।
पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिंदमः ।
स पपात रथाद्राजन्भूमौ तूर्णं ममार च ॥ ९
श्रुतर्वा तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष ।
शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ १०
ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिबलं रविम् ।
त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्छद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ॥ ११
ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः ।
वसन्ते पुष्पशबला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ १२
ततोऽपरेण तीक्ष्णेन नाराचेन परंतपः ।
दुर्विमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १३
स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।
गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १४

C. 9. 1417
B. 9. 26. 17
K. 9. 25. 15

च्छिनत्; M1 °रोधरं). — ^{d}) D2 T2 भूतले. — After 7, D4 reads 8^{cd}.

8 D2 om. (hapl.) 8–10. M2. 4 read 8 after 10. After 8^{a}, Dn3 reads 10^{d}–11^{b}. Dn1. n2 om. 8^{b}–10^{c}. Dn3 om. 8^{b}. D10 repeats 8^{b} after 13^{b}. — ^{b}) K3 D3. 8. 9 सर्वाभरण-. — M2 om. 8^{cd}. Dn3 reads on marg. 8^{c}–9^{b}. D4 reads 8^{cd} after 7. The portion of the text from 8^{c} up to 20^{b} is written *sec. m.* in D5. — ^{c}) K4 सुबाहुम्; K5 सुवाहम्; D1. 7 (marg.) जयंतम्; D3 सुतारम्; D4 सुनाभम्; D7 (orig.) शतायुम् (for श्रुतान्तम्). D5 तत्र (for भीमस्). T3. 4 G2. 3 अवधीत्ताव(T3 °च्छांत)कं भीमस्; G1 अवधीच्छ्रुतांतकं भीमस् (hypermetric); M (M2 om.) अवधीच्छ्रुतकर्माणं. — ^{d}) K4. 5 B Dn3 D5–9 T1. 2 -रथं; D .8 -बलं; M1. 3. 4 -रणे (for -रथः).

9 Dn1. n2 D2 om. 9 (cf. v. l. 8). Dn3 reads 9^{ab} on marg. — ^{a}) K1. 5 D5. 9 जयसेनं; M1 °त्सेनस्. Dn3 तथा (for ततो). B1 reads from विद्ध्वा up to ततो (in 10^{a}) on marg. D3 हत्वा (for विद्ध्वा). — ^{c}) K3 D1. 3 M2 कौरव्य; B2. 3 T G M1. 3. 4 कौरव्यो (for °व्यं). — ^{d}) K4 Dn3 D1 G अरिंदम; D9 °दमं. — Ś1 K1. 2 om. 9^{e}–10^{b}. Dn3 om. 9^{e}–10^{c}. — ^{e}) K3 ततो (for रथाद्). S (except T1. 2) तूर्णं (for राजन्). — ^{f}) S (except T1. 2) राजन् (for तूर्णं). M1 महारथः (for ममार च).

10 Dn1. n2 om. 10^{abc}; D2 om. 10 (for both, cf. v. l. 8). Ś1 K1. 2 om. 10^{ab}; Dn3 om. 10^{abc} (for both, cf. v. l. 9). B1 reads up to ततो on marg. — ^{a}) K3 D1. 5 T2. 3 G2 श्रुतवांस्तु (D1 °श्र; D5 °स्तं); K4. 5 श्रुतपर्वा; D3. 4 सुप(D3 °त)र्वा तु; D7 श्रुतावर्तस्; D8 श्रुतबाहुस्; M °वर्मा (for °र्वा तु). — ^{b}) B (except B2) D5. 8. 9. 11 ते सुतः; T4 भारत (for मारिष). — ^{c}) K4. 5 स तेन; G3 शितेन (for शतेन). D1 T4 G1 M गृध्रपत्राणां; D3. 4 T2 °राजानां; D8 गार्ध्रवाजेन; D9 T3 G2 गार्ध्रपत्राणां; D10 गध्रवातानां (sic); G3 पत्रगृध्राणां (for गृध्रवाजानां). — Dn3 reads 10^{d}–11^{b} after 8^{a}. — ^{d}) Dn D8. 10 शरेण न(D8 °णान· ; D10 °णावृ)तपर्वणा; D4 संक्रुद्धस्ततयस्तथा (sic). — After 10, M2. 4 read 8.

11 For the sequence in Dn3, cf. v. l. 10. — ^{a}) D4 बलिं रंगे (for रणे भीमो). — ^{b}) D3 corrupt. Dn1 जघ्ने (for जैत्रं). B5 *नि·; G2. 3 भूमि- (for भूरि-). Ś1 K1. 3–5 Dn हरिं; K2 हरं; T2 दढं; T3. 4 G3 रथं; G2 रथी (for रविम्). D5 जैत्रं भूरि****; D3 कर्णं कुंडाशिनं दढं. — ^{c}) D4 corrupt. D5 त्रीनच्छिनत्त्रिभी राजन्. — D2 om. 11^{d}–14^{c}.

12 D2 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K4. 5 D3 न्यपतद् (sic); D4 अपतन्; T4 स पतन्. — After 12^{b}, K4 reads for the first time, repeating it in its proper place, 13^{a}, followed by a repetition of 12^{b}. — ^{c}) T3 तपांते (for वसन्ते). K4 B5 Dn2. n3 D3. 4. 8 -सबला. — ^{d}) K4. 5 D3. 5. 10 निकृंता; D4 पुष्पिता (for निकृत्ता).

13 K4 reads 13^{a} for the first time after 12^{b}, followed by a repetition of 12^{b}. D2 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) D3. 7. 10. 11 भल्लेन; S (except T1. 2) क्रुद्धस्तु (for तीक्ष्णेन). — ^{b}) D3 अंतकेन; D5 भल्लेन च; D10. 11 तीक्ष्णेन च (for नाराचेन). K4. 5 B5 Dn D5. 7–10 T3 G1. 3 M1 परंतप; D1 तवात्मजं (for परंतपः). — After 13^{b}, D10 repeats 8^{b}. — ^{c}) Dn D7 श्रुतावर्तं समाहत्य; D1 दुर्विमोचं समा°. — ^{d}) B1 प्रेरयामास (for प्रेष°).

14 D2 om. 14^{abc} (cf. v. l. 11). — ^{a}) D3 चापतद् (for प्रा°). — ^{b}) D10 om.; M3 वर (for वरः). — ^{c}) T4 गिरौ (for गिरेस्). Dn च (for तु). Ś1 K1–3 कूलजो; Dn1 D9 कुटजो; T3 lacuna; T4 ककुभो

C. 9. 1418
B. 9. 25. 16
K. 9. 25. 16

दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातं च सुतौ तव ।
एकैकं न्यवधीत्संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे ।
तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेततू रथसत्तमौ ॥ १५
ततो यतन्तमपरमभिवीक्ष्य सुतं तव ।
भल्लेन युधि विव्याध भीमो दुर्विषहं रणे ।
स पपात हतो वाहात्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ १६
दृष्ट्वा तु निहतान्भ्रातॄन्बहूनेकेन संयुगे ।
अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीमसभ्ययात् ॥ १७
विक्षिपन्सुमहच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
विसृजन्सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान्बहून् ॥ १८
स तु राजन्धनुश्छित्त्वा पाण्डवस्य महामृधे ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ॥ १९
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीमसेनो महारथः ।
अवाकिरत्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २०
महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम् ।
यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोरभूत् ॥ २१
तयोस्तत्र शरैर्मुक्तैर्यमदण्डनिभैः शुभैः ।
समाच्छन्ना धरा सर्वा खं च सर्वा दिशस्तथा ॥ २२

(for कूटजो). T वृक्षो (for भग्नो). K4. 5 गिरेस्तु कूटजा भग्ना; G गिरेः (G3 °रौ) ककुद् (G2 ककुदि-; G3 कुमुद)जो वृक्षो; M गिरेः कूटान्महान्भग्नो. — d) D4. 5 T4 [ए]व (for [इ]व). K4. 5 D2 पादपाः; D4 पावक; T1. 3 G पातितः (for पादपः).

15 a) Dn D2. 7 दुष्प्रधर्षस्. K2 तव सुतं (for ततश्चैव). — b) D6 corrupt. K4. 5 सुभ्रांतं; Dn D2. 7. 10 सुजातश् (for °तं). Ś1 K D1. 3. 6. 10 11 G2 सुतं; Dn सुतस्; D3 सुतैस् (for सुतौ). D4 सुजातस्तु सुतस्ततः. — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 15^{c}–16^{b}. — c) K3 D1. 3. 4. 6. 10. 11 न्य (D3 सु-; D4 व्य)हनत्; D7 त्ववधीत्; T1–3 G1 ह्यव°; T4 G2 अव°; G3 सोव° (for न्यव°). T4 G2. 3 संखे. M2–4 एतावपि वधीत्संखे. — d) K5 om. (hapl.) one द्वाभ्यां. B2 M शिलीमुखैः; D9 चमूमुखं; T G महाबलः (for चमूमुखे). — e) K4 शिलामुख-; D8 शिरो° (for शिली°). T1. 2. 4 G3 M -तु (M -तु)ष्मांगौ; T3 G2 -भिन्नांगौ. — f) K4. 5 नरसत्तमौ; Dn D1 T1. 4 G1. 2 रथि° (for रथ°). M3 युगपत्पेततू रथात्.

16 Ś1 K1. 2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). D1 om. 16. — a) D4 corrupt. B D5. 8. 9 पतंतम्; D3 जपंतं; T4 [ऽ]भियांतम्; G2 यांतं तम् (for यतन्तम्). K1 D7 अपरे; K5 D3. 4. 10. 11 समरे (for अपरम्). — b) Dn1 D8 अभीवी (D8 °वे)क्ष्य. Dn D3 सुत (D3 °ता)स्तव; T4 परंतपः (for सुतं तव). — c) Ś1 K1. 2 युधि संजज्ञे; K3 B2 D3. 10. 11 पातयामास; K4. 5 D6 पोथयामास; B4. 5 प्रविव्याध (submetric); D8 प्रविविव्याध (for युधि वि°). — d) K3 corrupt. T2. 3 भूमौ (for भीमो). D2 दुर्विषमं; D6 भीमबलं; D8 दुर्विसहं (for °षहं). — e) K2. 4 ततो वाहात्; B2 D4 T G रणे राजन्; D5 रथोपस्थात्; M रथाद्राजन् (for हतो वाहात्). — f) G1. 2 मिषतां (for पश्यतां).

17 a) D1 च; D8 ते; T4 वि-; M3 om. (for तु). D5 निहितान्. — b) T4 एकोपि (for एकेन). — c) D2. 7 तव पुत्रो (D7 अथ क्रुद्धो) महाराज. — d) K3. 4 Dn D4. 5. 7 (orig.) M3 श्रुतवान्; D1. 7 (marg.) T3 G2 सुपर्वा (T3 °र्वो) (for श्रुतर्वा). D5 अभ्यगात्.

18 D1 om. 18^{ab}. — a) B1. 3–5 D5. 8. 9 विक्षिप्य (for °पन्). D3 T1. 2 तु (for सु-). — b) K2 कांतस्वर- (for कार्त°). — c) D4 व्यसृजत्.

19 a) D6 च (for तु). — c) D4 दृष्ट्वा तं (for अथैनं). — d) D4 शतेन; D5 विंशता (for °त्या).

20 Dn1. n2 om. (hapl.) 20; Dn3 reads the same on marg. — a) T3 G अथ; T4 तथा (for ततो). Dn3 [ऽ]न्य- (for ऽन्यद्). — b) K2 महारथं; B3 D1–7. 10. 11 S (except T1. 2) महाबलः (for °रथः). — c) D7 अथाकिरत्.

21 a) D4 तदासीत्तु (for महदासीत्). K4 M2. 4 ततो; M3 तदा (for तयोर्). — b) K2 भयावहं. — D1 om. 21^{cd}. — c) M3 यादृशो (for °शं). D4 संयुगे; T3 समरं. K2 पूर्णं (for पूर्वं). G यादृशः समरः पूर्वं. — d) K2 D2. 5. 7 इव; K3 D10. 11 युधि; K4. 5 D4 विभो; B1. 3–5 Dn D3. 9 M2–4 बभौ; B2 मृधे; D6 विभु (for अभूत्).

22 a) M3 ययोस् (for तयोस्). D4 यत्र; T2 तु स (sic) (for तत्र). Dn3 D3. 10. 11 शितैर् (for शरैर्). D4 युक्तैर् (for मुक्तैर्). — b) D3 -दंष्ट्र- (for -दण्ड-). K4. 5 B2–5 Dn D2. 7 T1. 2 M2–4 शितैः; B1 D3. 8–11 M1 शरैः; D4. 5 सितैः; T3. 4 G मृधे (for शुभैः).

ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरायम्य सायकैः ।
भीमसेनं रणे राजन्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २३
सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।
भीमः संचुक्षुभे क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ २४
ततो भीमो रुषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष ।
सारथिं चतुरश्चाश्वान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ २५
विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २६
श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रं च भानुमत् ।
क्षुरप्रेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः ॥ २७
छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मनः ।
पपात कायः स रथाद्वसुधामनुनादयन् ॥ २८
तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ २९
तानापतत एवाशु हतशेषाद्बलार्णवात् ।
दंशितः प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ।
ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३०

C. 9. 1435
B. 9. 26. 35
K. 9. 25. 23

— ^{c}) D3 M3 समाच्छिन्ना. D2. 5. 7 दिशः (for धरा). D2. 7 सर्वाः. D9 समाच्छिन्नां धरां सर्वां; T3 अथैनं छिन्नधन्वानं. — ^{d}) D2 च वै वि-; D10. 11 दिशो वै (for च सर्वा). D3 दिशश्च विदिशस्तथा; D4 S (except T1. 2) न प्र(D4 प्रा)ज्ञायत किंचन (D4 संयुगे). — For 22^{bcd}, D1 subst.:

152* अवच्छन्ना धराभवत् ।

23 ^{a}) D1. 7 (marg.) T3 G2 सुपर्वा; D5. 7 (orig.) श्रुतायुः (for श्रुतर्वा). K3 श्रुतवांस्तु ततः क्रुद्धो. — ^{b}) K2. 4 B D (except D1. 4) आदाय; K3 यम्य च (for आयम्य). B4 D10 शायकैः; M1 **कैः (for सायकैः). — ^{c}) M3 रथे (for रणे). D4 T3. 4 G2. 3 M तूर्णं (for राजन्). — ^{d}) Ś1 K1-3 B D1 चार्दयत्.

24 ^{a}) Dn1 स तु; Dn2. n3 स्मृति- (for सोऽति-). — ^{b}) D4 पुत्रेण तव (by transp.). — ^{c}) K4 प्रचुक्षुभे; Dn2. n3 स चु°; G2 संक्षुभितः (for संचुक्षुभे). B1. 4, 5 D8. 9 क्षुब्धः (for क्रुद्धः).

25 ^{a}) D4 भीमसेनो (for ततो भीमो). D3 ततोतिमानुषो विष्टः. — ^{b}) D1 S (except T1. 2) तव पुत्रस्य (by transp.); D3 सुतस्य तव. D2. 5. 7 पश्यतः; D4 T1. 2 भारत (for मारिष). — ^{c}) T1. 2 [ऽ]श्वांश्च (by transp.); T3. 4 G [ऽ]प्यश्वान्; M वाहान्. K4. 5 सारथिं चतुरश्वांश्च. — ^{d}) K2. 3 B5 D5. 7. 10. 11 T1. 2 शरैर् (for बाणैर्). D1 यमालयं.

26 D1 om. 26. — ^{a}) K5 तमालक्ष्य; T3 G समालोक्य (for °लक्ष्य). — ^{b}) K5 Dn2 D5. 10 विशिखैर्; D3 °तैर् (for °खैर्). D3 -वाजिभिः; T1-3 G -वापिभिः (for -वाहिभिः). — ^{c}) D9 अपाकिरद्. — ^{d}) D2 (marg.; orig. as in text) पीडयन् (for दर्शयन्).

27 ^{a}) Dn3 D5. 7 श्रुतवान्; D1 T3 G2 सु(T3 स)पर्वा; D3. 4 सुतर्वा (for श्रु°). — ^{b}) D9 जग्राह (for आददे). D1. 4 षड्ग-. M3 -वर्मणी. — ^{c}) D4 T4 G1 M तस्याथ; T1 तस्य च (for अथास्य). D4 षड्गं. T2 अथादत्त ततः खड्गं; T3 तस्मादादधतः खड्गं; G2 विव्याधाथ ततः खड्गं; G3 तस्याददन्नथादौ तं (sic). — ^{d}) D3 om. च. G2 चर्म वै चंद्रभानुमत्. — ^{f}) D8 अपाहरत पांडवः.

28 D1 om. 28. D3 om. 28-29. — ^{a}) K1-3 भिन्नोत्तमांगस्य. Ś1 K1. 3 तदा; M1 पुनः (for ततः). T3. 4 G M2-4 क्षुरप्रेण हते (T4 हते; G3 मृते) तस्य. — ^{b}) T3. 4 G उ(G ह्यु)त्तमांगे (for क्षुरप्रेण). Ś1 K1. 2. 4 Dn1 D5. 10. 11 G महात्मना; D4 °रथः (for °त्मनः). — ^{c}) Dn1. n2 D2. 4 T2 सु-; D7 T3 G3 M स्व- (for स). — ^{d}) K1 अनुनादयत्; D4 °दयः (for °दयन्).

29 D3 om. 29 (cf. v. l. 28). T4 om. (hapl.) 29^{a}–30^{d}. — ^{b}) D9 तत्काम- (for तावका). G3 -मोहितान्. —K3 om. 29^{cd}. — ^{c}) Dn1 अभ्यद्रवत; D2 अभिद्रवंत; D4 अभ्यधावंत (for °द्रवन्त). M अभ्यद्रवन्सुसंक्रुद्धा. — ^{d}) D1. 8 भीमसेने; D10 M1. 3 °सेन- (for °सेनं). T1-3 G1 युयुत्सया; M जि(M1. 3 -जि)घांसया (for युयुत्सवः).

30 T4 om. 30^{abcd} (cf. v. l. 29). K4. 5 D1 om. 30. D6 repeats 30^{ab} after 30. — ^{a}) M आद्रवत (for आपतत). D10 एवाह; T3 G1. 2 °ज्जौ (for °शु). — ^{b}) D3 हतशेष-; S °शेषान् (for °षाद्). T1. 2 बलार्णवान्; T3 G महाबलान्; M1 बलादिव; M2-4 बलान्वितान् (for °र्णवात्). Dn D2. 7 हतशेषबलां(D2 °ळां)स्तु तान्; D4 °षा महाचमूः. — ^{c}) K1 T2 G2. 3 M

C. 9. 1436
B. 9. 26. 36
K. 9. 25. 34

ततस्तु संवृतो भीमस्तावकैर्निशितैः शरैः ।
पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३१
ततः पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।
जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३२
हत्वा दश सहस्राणि पत्तीनां परमेषुभिः ।
वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स्म विराजते ॥ ३३
भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।
मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३४
तं तथा युध्यमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान् ।
ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्यानि भारत ॥ ३५
विद्राव्य तु कुरून्सर्वांस्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।
दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रासयानो महाद्विपान् ॥ ३६
हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशां पते ।
किंचिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

दंसितः; D_{3} दंडितः; $D_{4.\,9-11}$ दंशितान् (for °तः). — ^{c}) D_{6} तं तु; $M_{3.\,4}$ केतुं (for ते तु). $Ś_{1}$ K_{1-3} transp. तं and वै. — After 30, D_{6} repeats 30^{ab}.

31 ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{4.\,5}$ B_{4} $D_{1.\,3.\,6.\,7.\,10.\,11}$ $T_{3.\,4}$ तावकान् (for °कैर्). D_{4} T_{3} G M निशितेषुभिः (for °तैः शरैः). — ^{d}) B_{5} [अं]बरान् (for [अ]सुरान्).

32 ^{a}) $K_{4.\,5}$ D_{1} M पंचा(D_{1} M °च)शतं. — D_{2} om. 32^{bc}. — ^{b}) D_{1} कारुषानां; M क्रुद्धरूपान् (for सवरूथान्). Dn सरथान्सपदानुगान्. — ^{d}) T_{4} सप्त शतान्.

33 ^{a}) K_{3} $D_{4.\,10.\,11}$ शत- (for दश). — ^{b}) T_{3} G पत्तीनां निशितैः शरैः; T_{4} पदातीनां शितैः शरैः. — ^{c}) M_{1} तु (for च). — ^{d}) K_{3-5} B $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.\,5-9}$ T G स (for स्म). $Ś_{1}$ K_{1-3} व्य(K_{2} वि)राजत. D_{4} पांडवो विरराज ह.

34 ^{a}) D_{4} च (for तु). — ^{b}) Dn $D_{2.\,5.\,7}$ युधि; S (except $T_{1.\,2}$) राजन् (for युद्धे). — ^{d}) $D_{2.\,7}$ सफळं; T_{4} स तत्र (for सफलं).

35 D_{1} om. from 35 up to the end of the adhy. including colophon. — ^{a}) K_{2} युधिमानांश् (sic); $D_{8.\,10}$ युध्यमानः (for °नं). $K_{4.\,5}$ D_{4} तु; B (except B_{4}) $D_{8.\,9}$ वै (for च). — ^{b}) M_{2-4} तु (for च). D_{8} तिष्ठंतं तावकान्रणे. — K_{2} repeats 35^{cd} after 36^{b}. — ^{c}) T_{2} M_{3} रक्षितुं (for ई°). D_{4} नोद्वीक्षितुं शक्नुवंश्च. — ^{d}) B Dn $D_{2.\,5.\,7-9}$ मारिष (for भारत). $K_{4.\,5}$ D_{6} तव सैन्या ज(K_{5} °न्याज्ज)नाधिप; $D_{3.\,10}$ T G तव सैन्या ($G_{1.\,3}$ °न्ये) नराधिपाः (D_{3} T_{3} G_{2} °प); D_{4} तावका भरतर्षभ; M तव सैन्ये महारथाः.

36 D_{1} om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{a}) D_{6} corrupt. Dn $D_{2.\,3.\,5.\,7.\,10.\,11}$ $T_{3.\,4}$ G_{2} च; D_{4} स (for तु). T_{3} हत्वा (for सर्वांस्). — ^{b}) K_{2} कृत्वा (for हत्वा). B_{2} महारथान् (for पदानुगान्). — After 36^{b}, K_{2} repeats 35^{cd}. K_{2} om. 36^{cd}. — ^{c}) $D_{2.\,3}$ शब्दस्. D_{4} S (except $T_{1.\,2}$) महच् (for ततश्). — ^{d}) D_{3} त्रासयंतो; D_{4} त्रासमानो; $T_{1.\,2}$ भ्रामयानो (for त्रास°). Dn $D_{5.\,7}$ महारथान्; D_{4} हयान्नृपान्; T_{3} G M हयद्विपान् (for महा°).

37 D_{1} om. 37 (cf. v, l. 35). — ^{a}) D_{7} T_{4} M_{1} -योधास्; M_{2-4} -यौधा (for -योधा). G_{2} सा (for तु). D_{0} हतभूयिष्ठधातूनां (sic). — ^{b}) M_{1} हत- (for तव). D_{4} S (except $T_{1.\,2}$) महारणे (for विशां पते). — ^{c}) $K_{4.\,5}$ किंचिच्छेषं. — ^{d}) K_{4} $D_{10.\,11}$ कृपणं. M दीना समभवत्कृशं.

Colophon om. in D_{1}. — *Adhy. name:* $Ś_{1}$ K_{1-3} धार्तराष्ट्रवधः; $K_{4.\,5}$ धृतराष्ट्रपुत्रवधः; D_{6} धार्तराष्ट्रशेषवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_{5} D_{10} S 26; Dn 24; D_{4} 25 (as in text); D_{11} (marg.) 27. — *Śloka no.:* K_{5} 39; Dn_{1} 38; $Dn_{2.\,n3}$ 37.

२६

संजय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशेषौ तदा संख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ १
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २
शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।
गृहीत्वा संजयं चासौ निवृत्तः शिनिपुंगवः ॥ ३
परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
योधयित्वा रणे पापान्धार्तराष्ट्रपदानुगान् ॥ ४
सुयोधनमभित्यज्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५
असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः ।
दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ॥ ६
असौ दुर्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७
प्रतिव्यूह्य बलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः । C. 9. 1450 B. 9. 27. 8 K. 9. 26. 8

26

1 After the ref., D1 reads 9. 24. 55, followed by 9. 24. 51 and 145*. — ^{b}) B1 D10. 11 M2–4 दुर्दर्शश्; D8 ददर्श; T3. 4 दर्शनश् (for सुदर्शश्). D1 तव पुत्रः सुदर्शनः. — ^{c}) Ś1 K1 T2 हतशेषे; M1 °शेषैर्; M2–4 °शिष्टैस् (for °शेषौ). D1 om.; T2 तथा संख्ये; T3 महाराज; M1 महामात्रैर्; M2–4 सहामात्यैर् (for तदा संख्ये). — Ś1 K1 om. (hapl.) 1^{d}–2^{a}. — ^{d}) D1 पुत्र-; T2 आजि- (for वाजि-).

2 Ś1 K1 om. 2^{a} (cf. v. l. 1). K2. 4. 5 D4 G1. 3 om. (? hapl.) 2^{ab}.

3 Before 3, T3. 4 G ins. श्रीभगवानुवाच. — ^{a}) T1–3 अत्र वो (T3 च) (for शत्रवो). K2 बाहभूयिष्ठा; G1 भरतश्रेष्ठा. — ^{b}) D2. 7 परिपाळिताः; T3 G2 °वारिताः; M विनिपातिताः. — ^{c}) D10 संजयश्. D8 om. from चासौ up to योधयित्वा (in 4^{e}). Dn2. n3 T4 [अ]पि; D4 [ए]व (for [अ]सौ). — ^{d}) D4 प्रयाति (for निवृत्तः). K2 शनिपुंगवः; D8 शिनिपुंगवं. D1 सात्यकिं संनिवर्तते.

4 D8 om. up to योधयित्वा (cf. v. l. 3). — ^{a}) Ś1 K2 परिश्रांतश्; D9 °त्रातश्; M2 °श्रांतं (for °श्रान्तश्). D7 नकुळः; M2 नकुलं. — ^{b}) M2 सहदेवं. Dn मारिष (for भारत). — D1 om. 4^{cd}. — ^{c}) K5 D8 योधान्; B2 शूरान्; B4. 5 D7 पार्थान्; D4 नागान्; D10 M3 पापो (M3 °पं); G2 वाहान्; G3 पार्थं (for पापान्). — ^{d}) Ś1 K1. 4. 5 D6 G2 धार्तराष्ट्रान्; D10 °राष्ट्रः (for °राष्ट्र-). K3 B (except B4) D3. 8. 9. 11 T4 धार्तराष्ट्रान्सहानुगान्.

5 ^{a}) D3. 10. 11 T4 G2. 3 दुर्योधनं; D4. 5. 7 आयोधनम् (for सुयो°). K4. 5 D3 परित्यज्य; Dn1 अभिव्रज्य; T1 परिक्रम्य; T2 अपि त्यज्य; T3. 4 G अतिक्रम्य; M अभिद्रुत्य (for °त्यज्य). — ^{b}) M3 यत्र (for त्रय). Dn1 यत्र; D3 एव; M3 ये ते (for एते). K2 व्यवस्थितं. — D3 om. 5^{c}–6^{b}. — ^{d}) D4 M1. 3. 4 [अ]पि (for [ए]व). Ś1 K1–3 महाबलः; G1 °रथैः (for °रथः).

6 D8 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) D6 T3 G पांचालः. — ^{c}) D2. 7 -बळं. D4 हित्वा. — ^{d}) B2 सह पूर्वैः; D6 सहसाधैः; T3. 4 G3 तव (T3 °था) सर्वैः (for सह सर्वैः).

7 ^{b}) D4 व्यवस्थिता; D9 °स्थितं. — D1 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}; D11 reads the same on marg. K4 repeats 7^{cd} after the repetition of 8^{ab}. — ^{c}) D9 वृत्रेण; D10 क्षत्रेण (for छत्रेण). D2. 4 ध्रीयमाणेन; D10 ध्रयमानेन (sic). — ^{d}) K5 Dn D2. 3. 5. 7 T2 प्रेक्ष्यमाणो (D8 °नो); D8. 9 वाजिमध्ये; D10 प्रेक्षमानो (for °माणो). K2 व्यवस्थितः; D10 मु**हुः (for मुहुर्मुहुः).

8 D1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). K4. 5 repeat 8^{ab} after 10; D11 reads the same on marg. — ^{a}) K4. 5 (both second time) क्षपयित्वा; T3 G2 M2. 4 प्रतिव्यूहन्; M3 ततो व्यूह्य (for प्रतिव्यूह्य). D7 बळं सर्वं; S (except T1. 2) रणे सर्वान् (for बलं सर्वं). — ^{b}) S (except T1. 2) यो(G1 M यौ)ध- (for रण-). B1. 4. 5 D9 व्यवस्थितं. — ^{c}) Ś1 K4. 5 एतं; D10 एवं न (hypermetric); T2 येन (for एनं). D4 शतैर्; T2 सितैर् (for शितैर्).

C. 9. 1450
B. 9. 27. 8
K. 9. 26. 8

एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ८
गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वां च प्राप्तमरिंदम ।
यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ॥ ९
यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किल्बिषी ॥ १०
तव हत्वा बलं सर्वं संग्रामे धृतराष्ट्रजः ।
जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा रूपं धारयते महत् ॥ ११
निहतं स्वबलं दृष्ट्वा पीडितं चापि पाण्डवैः ।
ध्रुवमेष्यति संग्रामे वधायैवात्मनो नृपः ॥ १२
एवमुक्तः फल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन मानद ।
यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः ॥ १३
हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्तनो हतः ।
मद्रराजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ॥ १४
हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च ।
रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ।

Dn1. n2 D2. 5. 7 तं ह(Dn1 हि)त्वा निशितैर्बाणैः. — ^{d}) D4. 8. 9 M3 (also as in text) भविष्यति.

9 D1 om. 9–11. — ^{a}) K2 गजानेवं (for °नीकं). — ^{b}) B (except B2) D2. 3. 5. 6. 8. 9. 11 T1. 2 M3 आरिंदमं. — ^{c}) Dn1 विद्रवत्येते; D4 °त्येष; T1. 2 G1 M1 [अ]भ्यतिवर्तेत; T3 ह्यतिवर्तते; T4 G2 ह्यनिवर्तेत (for विद्रवन्त्येते). — ^{d}) D8 यावद् (for तावज्). B1 D8. 9 याहि (for जहि).

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) T3 corrupt. K4. 5 D3 om.; Dn च (for तु). D8 T4 G पांचालं. D2. 5. 7 प्रयातु कश्चित्पांचाल्यः (D2 °ल्यं); M योधैः क(M1 कै)श्चित्तु पांचाल्यः. — ^{b}) T3 पांचाल्यो गम्यतामिति. — ^{c}) Dn3 परिश्रांतं. Dn2. n3 -ब(Dn3 ब)लं; D2. 7 -बलश्. K4. 5 सूतो; D2. 5. 7 चार्य (for तात). — ^{d}) Dn1. n2 [ए]तद्; Dn3 D4 T1. 2 G1. 3 M [ए]व (for [ए]ष). B1. 4. 5 Dn युध्येत; D2 युद्धेन (for मुच्येत). K3 कर्हिचित्; K4 Dn T4 G M किल्बिषात्; D2 किल्बिषं. D5. 7 मोक्तव्यो नैव किल्बिषी; T3 न मुच्येत च किल्बिषात्. — After 10, K4. 5 repeat 8^{ab}, followed by the repetition of 7^{cd} in K4.

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 9). T3. 4 om. 11^{a}–12^{b}. — ^{a}) K4. 5 क्षपयित्वा; D3. 10. 11 हत्वा तव (by transp.); M2–4 एवं हत्वा. D7 बलं. D4 प्रतिव्यूह्य च स बलं. — ^{b}) D6 om. (hapl.) from संग्रामे up to ध्रुवमेष्यति (in 12^{c}). Ś1 K1. 2 D3 धृतराष्ट्रजैः; D7 G3 °जं. — ^{c}) D8 विजितान् (hypermetric); M3 स्थितान् (for जितान्). — ^{d}) D4 वपुर् (for रूपं). Dn नृपः; D2. 7 G1 M3 महान् (for महत्). — After 11, D4 ins.:

153* यथा दैत्यचमूं हत्वा पुरा शक्रो महाबलः ।

12 T3. 4 om. 12^{ab}; D6 om. up to ध्रुवमेष्यति (for both, cf. v. l. 11). — ^{a}) K2 नियतं; G2 स हतं (for निहतं). K4. 5 B1 D9 M3 सु-; D10 स्वं (for स्व-). D2. 7 -बलं. K4. 5 B D2. 5. 7 मत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) M1 पीडितश्. D4 धृतराष्ट्रसुतो बलिः. — ^{d}) D8. 9 वधे (D9 °धं) च (for वधाय). T3 [आ]मतो (for [आ]त्मनो). B1 Dn1 D2. 3. 6. 8 T2. 4 G1. 3 M3 नृप; D9 नृपं.

13 S (except T1. 2) om. 13^{ab}. B4 damaged for 13–17. — ^{a}) Ś1 K1. 3–5 B (B4 damaged) Dn2 D1–11 फाल्गुनः; K2 फल्गुणस्; Dn1. n3 पांडवस्. D2. 5. 7 च (for तु). — ^{c}) D3 धार्तराष्ट्र-. K2 -हताः (for -सुताः). — ^{d}) Dn1 D1. 3. 7. 10. 11 T1. 2 माधव; T3. 4 संयुगे (for मानद). D9 भीमसेनेन मानद. — ^{e}) B2 T1. 2 G1. 3 यौ त्वेतौ; D4 युध्येतौ; M3 यावतो (for यावेताव्). Dn उत्थितौ कृष्ण; D4 T1. 2. 4 G1. 3 M द्राव(T1 अव-; T2 उप-; T4 व्याव)तिष्ठेतां (for आस्थितौ कृष्ण). D1 यौ चैतौ स्थितौ कृष्ण (submetric); G2 एतौ द्राववशिष्टौ वै. — K2 repeats 13^{f} after 14^{c}. — ^{f}) T3 corrupt. K4 तावच्च; D4 तौ चापि; D9 तावता (for तावद्य). Dn1 D2. 3 G1 भविष्यति.

14 B4 damaged. Before 14, T3 G2 M ins. अर्जुनः. — ^{a}) D9 शल्यो (for द्रोणः). — ^{b}) Dn1 om. कर्णो. D4 महत् (for हतः). B1 D8. 9 हतो वैकर्तनस्तथा; D1 हतः कर्णो धनुर्धरः; M3 सूतपुत्रश्च संयुगे. — ^{c}) K2 कृष्ण (for शल्यो). — After 14^{c}, K2 repeats 13^{f}. K2 om. 14^{d}.

15 B4 damaged. — ^{a}) D5 हताः (for हयाः). D1 M पंचशतं. — ^{b}) Dn शकुनिः (for °नेः). D2. 7 सौबलस्य. K4. 5 D4 ह (for च). — ^{c}) K4. 5 B1. 3 Dn D6. 8. 9 T1. 2. 4 M च; D2 त्रि- (for तु). B5 गते (for शते). D4 शतानि स्यंदनानां हि. — ^{d}) D3 ह्येव (for एव). — ^{e}) D2. 3 T2. 3 दंतीनां. Dn2. n3 D4. 5. 7 तु (for च). T4 दंतिनां चैव साहस्रं. — ^{f}) D3 त्रिसहस्राः; D4 T3. 4 G2 M द्विसा(T4 °स)हस्राः; T1. 2 G1

दन्तिनां च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः ॥ १५
अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ।
उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ १६
एतद्बलमभूच्छेषं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
मोक्षो न नूनं कालाद्धि विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १७
तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम् ।
अद्याह्ना हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ॥ १८
न हि मे मोक्ष्यते कश्चित्परेषामिति चिन्तये ।
ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति रणोत्कटाः ।
तान्वै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषाः ॥ १९
अद्य युद्धे सुसंक्रुद्धो दीर्घं राज्ञः प्रजागरम् ।
अपनेष्यामि गान्धारं पातयित्वा शितैः शरैः ॥ २०
निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः ।
सभायामहरद्द्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ॥ २१
अद्य ता अपि वेत्स्यन्ति सर्वा नागपुरस्त्रियः ।
श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ॥ २२
समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च त्यक्ष्यति ॥ २३

C. 9. 1467
B. 9. 27. 25
K. 9. 26. 23

त्रिसाहस्रं (for °स्राः). D4 T G1. 2 M च पत्तयः (for पदातयः). D1 सहस्रं च पदातिनां; G3 द्विसाहस्रं च वर्तय.

16 B4 damaged. K4. 5 om. (hapl.) 16^{bc}. — ^{b}) T3 तदा (for तथा). — ^{c}) D7 उळूकः. — ^{d}) K3 तु (for च). B5 शात्वतः.

17 B4 damaged. — ^{a}) D2. 7 बळम्. K2 M3 शिष्टं (for शेषं). — ^{b}) Ś1 K1–3 मानद (for माधव). — D1 om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) M1 transp. न and नूनं. D4 कालो; D7 काळाद्. Dn1 वै; D3. 10. 11 तु (for हि). G3 मोक्षो नूनं कालसिद्धो. — ^{d}) B2 भुवि विद्यति कस्यचित्.

18 D1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) B2 हि; Dn1. n2 D2. 3. 5. 7 [अ]पि (for वि-). D7 निहिते; T2 -निहतः (for °ते). Ś1 K1–3 शल्ये (for सैन्ये). D4 भुक्त्वा हि पृथिवीमेकां. — ^{b}) T G हतं; M1 स्थितः (for स्थितम्). — ^{c}) K4. 5 B (except B4) D8. 9 [अ]ह्नि; Dn D2. 5. 7 [अ]ह्ना वै; D3 [अ]ह्नि हि; G2 भ्राता; G3 [अ]हं हि (for [अ]ह्ना हि). D1 धर्मपुत्रो; D2 महाराज.

19 D1 om. 19^{ab}. — ^{a}) Dn1 वि-; D4 [अ]सौ (for मे). D3. 8. 9 किंचित् (for कश्चित्). Dn2. n3 न हि व्यमोक्ष्यते कश्चित् (sic). — ^{b}) D3. 10. 11 इह (for इति). K4. 5 T3 G3 चिंतय; D4 मे मतिः; D8. 9 चिंतयन्; T1. 2 निश्चयः (for चिन्तये). — ^{c}) T1. 2 समरे. Dn1. n3 कृत्वा (for कृष्ण). — ^{d}) D2 corrupt. D4 सहिष्यंति; T3. 4 G1. 3 नो (G1 न) हास्यंते (G3 °ति); G2 मे दास्यंति (for न हास्यन्ति). B1. 3. 5 D1 बलोत्कटाः; D3. 6. 10. 11 T3. 4 G मदो°; M3 रणोद्धटाः (for °त्कटाः). — ^{e}) M1 सर्वाश्चि- (for वै सर्वान्). — ^{f}) B4 Dn2. n3 D2. 3. 5. 7. 11 न (for अ-). D4 अद्यापि सुरमानुषं (sic).

20 D1 om. 20–22. B4 damaged. — ^{a}) D4 तु गोविंद; D7 स संक्रुद्धो; D8 सुसंक्रुद्धे; D9 °रब्धे; S समुद्युक्तं (T2 G2 °क्तो) (for सुसंक्रुद्धो). K4. 5 अद्य युद्धेषु संक्रुद्धो. — ^{b}) D9 धर्म- (for दीर्घं). K3 राज्य-; K4 रात्र- (for राज्ञः). — ^{c}) D3 अपि (for अप-). Ś1 K (except K3) Dn D4–7 T3 गांधारिं; M3 गंधारं (for गान्धारं). — ^{d}) D10. 11 घातयित्वा (for पात°). K2 T3 शरैः शि(K2 श)तैः (by transp.); D3. 5. 7 शि(D5. 7 सि)तैः शि(D5 श)रैः. D9 पायित्वा निशितैः शरैः (sic).

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) D4 च (for वै). — ^{b}) D2. 7 सौबळः. — ^{c}) Dn1 T2 G2 M3 आहरद्; M4 अहरन् (for °रद्). T3 बुद्ध्या; T4 G1. 2 युद्धे (for द्यूते). — ^{d}) D5 T4 M2–4 तान् (for तानि). K4. 5 पुनस्तेभ्यो हराम्यहं; D7 वार्यमाणोपि माधव.

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 20). Dn om. (hapl.) 22–25. B4 damaged. — ^{a}) K4. 5 तान् (for ता). B (B4 damaged) D9 M1. 2. 4 रोत्स्यंति (for वेत्स्यन्ति). D2. 5. 7 अद्य ज्ञास्यंति परमं; D4 अद्य ता विलपिष्यंति; T3. 4 G अपि (G2 °द्य) वेत्स्यंति मच्छक्तिं. — ^{b}) D2. 5. 7 दुःखं; D3 सर्व- (for सर्वा). B1. 2 D6. 10. 11 T1 G1 नागपुरे (for °पुर-). — ^{c}) D4 श्रुत्वा पितृंश्च भ्रातृंश्च. — ^{d}) K5 D3 निहितान्. D2. 5. 7 रणे (for युधि).

23 Dn om. 23 (cf. v. l. 22). B5 T3 om. 23^{ab}. — ^{a}) D2 वै तत्तु; D5. 7 मे कर्म; T1. 2 G M वै कृष्ण; T4 वार्ष्णेय (for वै कर्म). K4. 5 समं ममाद्य वै कर्म; D3 समासाद्य यत्कर्म (submetric). — ^{b}) T1. 2 G2 सर्वं कर्म; T4 G1. 3 M कर्म सर्वं (for सर्वं कृष्ण). — ^{c}) D6 अथ (for अद्य). — ^{d}) D9 प्रिय- (for श्रियं).

C. 9. 1467
B. 9. 27. 25
K. 9. 26. 24

नापयाति भयात्कृष्ण संग्रामाद्यदि चेन्मम ।
निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुबालिशम् ॥ २४
मम ह्येतदशक्तं वै वाजिवृन्दमरिंदम ।
सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहम् ॥ २५
एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना ।
अचोदयद्धयान्राजन्दुर्योधनबलं प्रति ॥ २६
तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सज्जा महारथाः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष ।
प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ॥ २७
तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वाञ्जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ॥ २८
सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् ।
सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ।
सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतोऽभ्ययात् ॥ २९
ततो ह्ययत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ॥ ३०
सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
रुधिराप्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् ॥ ३१
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां सहदेवो विशां पते ।
दुर्योधनं शरैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्धः समवाकिरत् ॥ ३२

$D_{2.5.7}$ प्र- (for च). $D_{1.3.10.11}$ मोक्ष्यति; $D_{2.4.5.7}$ -हा(D_4 हा)स्यति (for त्यक्ष्यति). $T_{1.2}$ श्रियं प्राणानपि त्यजेत्; $T_{3.4}$ G M श्रियं राज्यं च हास्यति.

24 Dn om. 24 (cf. v. l. 22). D_1 om. 24. B_4 damaged for 24–25. —^{a}) D_2 नोपयाति. $K_{4.5}$ यदा (for भयात्). —^{b}) D_4 corrupt. $K_{4.5}$ B (B_4 damaged) $D_{8.9}$ अद्य; $T_{3.4}$ G इति (for यदि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तन् (for चेन्). —^{c}) $K_{2.3}$ निहितं; K_5 निवृत्तं (for निहतं). $D_{2.5.7}$ निहनिष्यामि वार्ष्णेय. —^{d}) $T_{1.2}$ तु (for सु-). $D_{2.7}$ -बाळिशं; D_3 -बालिनं (for °शम्).

25 Dn om. 25 (cf. v. l. 22). B_4 damaged. —^{a}) D_8 चैतद्; $D_{9.10}$ त्वेतद्; M [अ]द्य तद् (for ह्येतद्). D_{11} अशक्यं वै; $T_{1–3}$ G_2 अप(T_3 हि प)-र्याप्तं (for अशक्तं वै). T_4 $G_{1.3}$ न ह्येतदपि पर्याप्तं. —^{b}) K_2 corrupt. $D_{2.5.7}$ अश्व- (for वाजि-). —^{c}) D_7 T_2 ज्यातळ-. T_2 M_1 -निर्घोषान्. T_3 G_2 सोस्तु ज्यातल-निर्घोषो. —^{d}) D_2 पाहि; $T_{1.3.4}$ G_2 M_4 यावद् (for याहि). $K_{4.5}$ D_4 याहि; T_1 एनं; $T_{3.4}$ G_2 एतान्; M एतं (for यावन्). G_3 अरीन् (for अहम्). G_1 वासुदेव निहन्म्यरीन्.

26 Before 26, S (except $T_{1.2}$) ins. संजयः. —^{a}) M_3 स एवम् (hypermetric) (for एवम्). —^{b}) D_1 विजयेन (for पाण्डवेन). B (except B_2) Dn $D_{2.5.7.9}$ मनस्विना; $T_{3.4}$ G_3 M महात्मना (for यशस्विना). —^{c}) Dn_{2}, n_3 $D_{1.2.7}$ अनोदयत् (for अचो°). M_2 रथं (for हयान्). —^{d}) $Ś_1$ K_1 -वधं; $D_{2.7}$ -बळं; M -रथं (for -बलं). D_9 दुर्योधनजिघांसया (= 27^{f}).

27 D_1 om. 27^{ab}. —^{a}) K_4 तदानीकम्. D_9 अभि-प्रेत्य. —^{b}) M_3 यत्र (for त्रयः). Dn_1 सज्ज-; M_2 सर्वं-; $M_{3.4}$ सर्वे (for सज्जा). —^{f}) D_4 S (except $T_{1.2}$) -वधेप्सया ($T_{3.4}$ °वः).

28 ^{a}) D_4 [आ]पततः (for सहितान्). S तान्स(M_2 तत्स)मीक्ष्य ततः सर्वान्. —^{b}) D_3 जघनोद्यत-; $M_{2.3}$ बलेनो° (for जवेनो°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B (except B_2) $D_{2.4.5.7–9}$ -कार्मुकः (K_2 D_4 °काः); G_3 -कार्मुकं (for -कार्मुकान्). —^{c}) $D_{2.7}$ सौवळो. T_3 [ऽ]प्यद्रवद् (for ऽभ्य°).

29 ^{a}) D_9 सुदर्शनं. —^{b}) T_2 समभ्यधात्. —^{d}) K_4 युयुत्सुते; K_5 °ध्यंते (for °धाते). M_1 युयुधान-किरीटिनौ. —^{f}) D_{10} -पृष्ठ्य-. D_9 भयात् (for ऽभ्ययात्).

30 B_4 damaged for 30^{ab}. —^{a}) K_3 B (B_4 damaged) $D_{3.8–11}$ हि यत्नतः; Dn $T_{1.3.4}$ $G_{1.3}$ M [ऽ]स्य यत्न(M_1 °त)तः; D_2 [ऽ]स्य पृष्ठतः; D_4 प्रयततः; $D_{5.7}$ [ऽ]श्वपृष्ठगः; D_6 [ऽ]भ्ययात्स तु; T_2 [ऽ]भ्यापततः (for ह्ययत्नतः). D_1 ततो दुर्योधनो राजा. —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नराधिपः; $D_{3.4.7.10}$ T_1 जनाधिपः. —^{c}) $K_{4.5}$ $M_{2–4}$ सहदेवं च ($M_{2–4}$ °वं तु; M_3 [also] °वस्तु) प्रासे(K_5 °शे)न; B (except B_2) $D_{2.5–8}$ M_1 सहदेवस्य प्रासे(B_1 °शे)न; D_9 सहदेवं तस्य प्रासेन (sic); $T_{1.2}$ सहदेवस्य शिरसि. —^{d}) $T_{1.2}$ प्रासेन (for शिरसि). D_3 $M_{3.4}$ प्रा(D_3 प्र)हनद्; T_1 प्रहरद् (for प्रा°). $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ तदा (for भृशम्).

31 ^{b}) M_1 पीडितः (for ता°). —^{c}) B_2 रुधिरोक्षित-; B_3 $D_{8.9}$ रुधिरप्लु(B_3 °रोत्लु)त-. —^{d}) K_2 $D_{5.9}$ आसीविष.

32 ^{a}) M_3 प्रतिलब्धस्. —^{d}) D_4 संक्रुद्धैः; T_3 om.

पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि निचकर्त ह ॥ ३३
तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः ।
पातयित्वा हयान्सर्वांस्त्रिगर्तानां रथान्ययौ ॥ ३४
ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्तानां महारथाः ।
अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३५
सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छिदे पाण्डुनन्दनः ॥ ३६
शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
शिरश्चिच्छेद प्रहसंस्तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ ३७
सत्येषुमथ चादत्त योधानां मिषतां ततः ।
यथा सिंहो वने राजन्मृगं परिबुभुक्षितः ॥ ३८
तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
विद्ध्वा तानहनत्सर्वान्रथान्रुक्मविभूषितान् ॥ ३९
ततस्तु प्रत्वरन्पार्थो दीर्घकालं सुसंभृतम् ।
मुञ्चन्क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति ॥ ४०

C. 9. 1485
B. 9. 27. 43
K. 9. 26. 41

(for संक्रुद्धः). K5 D2.5 समवाकिरन्; B4.5 T3 °ताडयत्; T4 G °वारयत् (for °वाकिरत्).

33 ^{a}) D1 M3 हि (for ऽपि). D3 विक्रास्य. — ^{b}) M1 युधिष्ठिरः (for धनंजयः). — ^{d}) K4.5 प्र-; D1 G1 च; T3.4 G2.3 वि- (for नि-). D4 च (for ह).

34 ^{a}) T3 तदानीकं. D2 यदा (for तदा). — ^{b}) B1.4.5 D4.8.9 S (except T1.2) निशितैः (for बहुभिः). D3 om. शरैः. — After 34^{b}, D3 reads from हारथाः (in 35^{b}) up to शर (in 35^{d}) for the first time, repeating the same in its proper place. T3.4 om. 34^{c}–36^{b}. — ^{c}) Dn2 यातयित्वा; M निहत्य तु (for पातयित्वा). B4 G1.3 M रथान्; Dn नृपान् (for हयान्). — ^{d}) D2 महारथान् (for रथान्ययौ). D4 त्रिगर्तानतु आययौ.

35 For the repetition in D3, cf. v. l. 34. T3.4 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) T1.2 सर्वे (for भूत्वा). — ^{d}) D3 (first time) शस्त्रै (sic) (for शर-). M1.3 अवाकिरत्. K4.5 शरवर्षेण चाकिरन्.

36 T3.4 om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). K4 om. 36^{ab}. — ^{a}) D4.7 (marg.; orig. as in text) स सुशर्माणम्; D9 सत्यवर्माणम् (for °कर्माणम्). Dn आहत्य (for आक्षिप्य). — ^{b}) D1 महारथः (for °यशाः). — Ś1 K1-3 B1 D1.8 om. (hapl.) 36^{c}–37^{b}. K5 om. 36^{c}–38^{b}. K4 reads 36^{cd} after 38^{b}. — ^{c}) D3 corrupt. K4 [ऽ]यं; T3 G2 [ऽ]थ (for ऽस्य). T3 स्यंदनं ज्येष्ठं; G2 °नाम्येषां (for °नस्येषां). D4 तथा स्यंदनमप्येषां. — ^{d}) Dn D4.9.10 T3.4 G3 चिच्छेद (D4 T3 °दे); G2 बिभिदे (for चिच्छिदे).

37 Ś1 K1-3 B1 D1.8 om. 37^{ab}; K5 om. 37 (for both, cf. v. l. 36). K4 om. (hapl.) 37^{ab}. — ^{a}) D7 शिळाशितेन. D5.7 च प्रभो; M भल्लेन (for च विभो). — ^{b}) M सुतीक्ष्णेन (for क्षुरप्रेण). D4 S महारथः (for °यशाः). — T1.2 read 37^{c}–38^{d} after 44^{b}. — ^{c}) Ś1 K1-3 विहसंस्; Dn2.n3 D3.10.11 T G सहसा; D1.4 समरे (for प्रहसंस्). — ^{d}) D1 रत्न-; M दिव्य- (for तप्त-). D7 -कुंडळ-. Ś1 -भीषणं; K3 D1.2.4.6 S -भूषितं; D10 -भूखणं (for -भूषणम्). — After 37, D1 ins.:

154* हाहाकारस्ततो जातो हते वीरे सुशर्मणि ।
तावकानां बलौघानां राजन्दुर्मन्त्रितात्तव ।

38 For the sequence in T1.2, cf. v. l. 37. K5 om. 38^{ab} (cf. v. l. 36). D1 om. 38–44. — ^{a}) D3.6 corrupt. B4 T1.3 G1.2 सत्येपुम्; D4 अन्येषाम् (for सत्येषुम्). Ś1 K1.2 अपि (for अथ). — ^{b}) M यौधानां. T3.4 तथा; G2 तदा (for ततः). D4 मिषतां सर्वधन्विनां; T2 स सत्येषुं तथादत्त. — After 38^{b}, K4 reads 36^{cd}. — ^{c}) D2.5.7 मृगं (for वने). — ^{d}) Ś1 K1 T3 भृशं; D2.5.7 वने; G3 मृगीं (for मृगं). G2 प्रति (for परि-). D4 मृगोपरि बुभुक्षितः.

39 D1 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D2 स; D4 तान्; D5.7 T2 G1.3 सं- (for तं). — ^{b}) K4.5 सुधर्माणं (for सुश°). — ^{c}) D9 तेन; T G च; M तु (for तान्). K4.5 T1.2 G1.3 M न्यहनत्; D2 संन्यहन्; D5 निहतान्; D8.9 अहरत्; T3.4 G2 [अ]भ्यहनत् (for अ°). T3 पश्चाद् (for सर्वान्). Dn विद्ध्वा बाणैः सुनिशितैः. — ^{d}) K5 om. रथान्. T4 G2 रत्न-; M1 हस्म- (for रुक्म-).

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 38). — ^{a}) K4 आतरं; B1.3 D8 प्रद्रुवन्; B4.5 प्रहरन्; Dn स त्वरन्; D2 प्राचरन्; D4.9 प्राद्रवन्; D5 प्रात्वरत्; T1.2 G1.3 प्रवरं; T3.4 G2 प्रवरः; M3 प्रहसन् (for प्रत्वरन्). D6 om. from पार्थो up to पूरयित्वा (in 41^{c}). K5 D3.7.10.11 ततः प्रायात्वरन्पार्थो; B2 ततः प्रया**न्पार्थो. — ^{b})

C. 9. 1485
B. 9. 27. 43
K. 9. 26. 42

तमर्जुनः पृषत्कानां शतेन भरतर्षभ ।
पूरयित्वा ततो वाहान्न्यहनत्तस्य धन्विनः ॥ ४१
ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं शितम् ।
सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ॥ ४२
स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
सुशर्माणं समासाद्य बिभेद हृदयं रणे ॥ ४३
स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ।
नन्दयन्पाण्डवान्सर्वान्व्यथयंश्चापि तावकान् ॥ ४४
सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान् ।
सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत्क्षयम् ॥ ४५
ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान्हत्वा पदानुगान् ।
अभ्यगाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४६
भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप ।
सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ४७
ततोऽस्य प्रहसन्क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४८
तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
परिवव्रू रणे भीमं किरन्तो विशिखाञ्शितान् ॥ ४९

D2. 7 दीर्घकाळं. K3 B (except B3) D2–4. 8–11 T3 G2 सुसंवृतं; M1 °भृशं (for °भृतम्). — ^{c}) D3. 4 T4 मुंचत्. K5 D2. 5. 7 कोप- (for क्रोध-). K2 D2 T3 -वशं (for -विषं). Ś1 K1–3 D3. 9 दीप्तं; T1. 2. 4 G1. 3 M तीव्रं; T3 G2 तत्र (for तीक्ष्णं). — ^{d}) K4. 5 D11 प्रस्था- (D11 °स्थ)नाधिपतिं; T G त्रिगर्तां° (for प्रस्थला°). K2 प्रभो (for प्रति).

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 38). D6 om. up to पूरयित्वा (cf. v. l. 40). — ^{a}) D5. 7 T3 M3 ततो (for तम्). Ś1 K1 पृषत्क्कानां; T4 पृषत्काणां. — ^{b}) D3–5 भरतर्षभः; S नतपर्वणां (T2 G1 °णा). — ^{c}) T3 ह्यस्य (for वाहान्). — ^{d}) D4 corrupt. K3 D10. 11 T3 प्रा- (D10 प्र)हरत्; K4. 5 B2. 3 Dn D2. 5–7 अहनत्; B1. 4. 5 D9 अहरत्; D3 प्राहनत्; D8 lacuna (for न्यहनत्). T1. 3. 4 G तत्र (for तस्य). G1 धन्विनं.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 38). — ^{a}) B Dn D2. 5. 7. 9 M समाधाय (for °दाय). — ^{b}) D8 -दंडसमं. K4. 5 रणे; B1 सितं; B2 T1. 2. 4 G महत्; B3–5 Dn D4. 6 परं; D3. 10. 11 तदा; T3 ह्ययात् (for शितम्). D2. 5. 7 यमदंडोपमप्रभं. — Ś1 K1–3 D3. 5 om. (hapl.) 42^c–43^b. B2 damaged for 42^{cd}. — ^{c}) D9 समुत्क्षिप्य (for °द्दिश्य). — ^{d}) K4. 5 स (for [आ]शु).

43 D1 om. 43 (cf. v. l. 38). Ś1 K1–3 D3. 5 om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). — ^{a}) Dn D2. 7 शरः सं-; T3 स तु तं (for स शरः). — ^{b}) D9 धन्विनां. M3 क्रुद्धेन दृढधन्विना. — ^{c}) M1. 3. 4 समाहत्य (for °साद्य). — ^{d}) B2 बिभिदे (for बिभेद). K2 हृदये.

44 D1 om. 44 (cf. v. l. 38). — ^{b}) M3 पृथिवी- (for धरणी-). D2. 7 -तळे. T G M1. 2. 4 निपपात महीतले (T2 °ळे). — After 44^b, T1. 2 read 37^c–38^d. — ^{c}) K4 मर्दयन् (for नन्दयन्). — ^{d}) S [ए]व (for [अ]पि). K2 कौरवान् (for तावकान्).

45 ^{a}) D1 M ततो (for रणे). — ^{b}) D8 तस्य; T4 पुमान् (for पुत्रान्). K4. 5 D6 M3 तस्य; D4 चास्य; D8 पुत्रान् (for अस्य). D1 धनंजयः; D4 महाबलान् (for °रथान्). — ^{c}) T3 [अ]ष्टौ षट्; G1 चाष्ट (for चाष्टौ). Ś1 K1. 2 त्रिंशतं च; B3 च त्रिंशत्तु; D3 च विंशच्च.

46 B5 om. 46–49. D1 om. 46. — ^{cd}) B1. 3. 4 D3. 9 अभ्ययाद्; M अत्यगाद् (for अभ्य°). D4 हत्वा (for सेनां). D2 हतशेषो; D3 हंत शेषां; D4 शतशोथ (sic) (for हतशेषां). T G अभ्यगात्तावकान्सर्वान्हतशेषान्महारथान्.

47 B5 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^{a}) Dn2. n3 D2. 5. 7 M भीमसेनस्तु संक्रुद्धः. — ^{b}) D3. 4 जनाधिपः; D8 °धिपं. — ^{c}) Ś1 K1. 2 अदृश्यं वै; K4 °श्यं ते; S (except G3) °श्यं तु.

48 B5 om. 48 (cf. v. l. 46). — ^{a}) G1 प्राहरत् (for प्रहसन्). K4. 5 हृष्टः; D4 तत्र (for क्रुद्धः). — ^{b}) K4 D5 अपातगत्; D4 अपोहरत् (for अपा°). — ^{c}) D6 transp. क्षुरप्रेण and सुतीक्ष्णेन. M3 तु (for सु-).

49 B5 om. 49 (cf. v. l. 46). — ^{a}) M पतिते (for निहते). M1 घोरे (for वीरे). — After 49^a, D1 ins.:

155* तदनीकवनं महत् ।
अदहद्भीमसेनस्तु हेलया बाणवह्निना ।

ततस्तु निशितैर्बाणैस्तदनीकं वृकोदरः ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात्पर्यवाकिरत् ।
ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५०
तेषु तूत्साद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महाबलाः ।
भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ।
तांस्तु सर्वाञ्शरैर्घोरैरवाकिरत पाण्डवः ॥ ५१
तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ।
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५२
व्याकुलं तदभूत्सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
तावकानां च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ॥ ५३
तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
उभयोः सेनयो राजन्संशोचन्तः स बान्धवान् ५४

C. 9. 1500
B. 9. 27. 57
K. 9. 26. 56

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

— D1 om. from 49[c] up to the end of the adhy. including colophon. — [c]) M शितान् (for रणे). Ś1 K1. 2 वीरं; D11 क्रुद्धाः (for भीमं). — [d]) Dn मुंचंतो (for किरन्तो). K4. 5 D4 विशिषाञ्; D3. 6. 10 11 विविधाञ्; G3 निशिताञ् (for विशिखाञ्). K4. 5 D2. 3. 5–7. 10. 11 T4 G3 शरान्; D8 G2 M बहून् (for शितान्).

50 D1 om. 50 (cf. v. l. 49). — [a]) D4 T3. 4 G M2–4 विविधैर् (for निशितैर्). — [b]) K5 तथानीकं; B1. 2 D3. 10. 11 T3 तवा°; D8. 9 तम°; G1 तदा° (for तद°). D6 अवाकिरत पांडवः. — [c]) D6 -समस्तस्य; D7 °स्पर्श (for °स्पर्शैः). — [d]) Ś1 K1. 5 D4 T4 M1 पर्यवाकिरन्; K4 Dn2. n3 D5 T1. 2 °वारयत्; Dn1 D2. 7. 8 G3 °वारयन् (for °वाकिरत्). D6 तदनीकं समंततः. — [e]) B (except B2) D2. 5. 7. 9 क्षणात्तु; Dn क्षणे तु (for क्षणेन). K4. 5 B2 D2. 4. 7 तं भीमो; B1. 3–5 Dn D5. 9 T2 तान्भीमो; T3 भीमोऽस्यन्; T4 G1. 3 M भीमो न्यान्; G2 भीमस्तान् (for तद्भीमो). D8 ततः क्षमावतस्तांस्तु. — [f]) K2 G3 ह्य(G3 अ)हनद्; K4 D5. 7 न्यद(K4 °ज)हद्; D4 ह्यहरद् (for न्यहनद्). D3–5. 7 G1 भरतर्षभः.

51 D1 om. 51 (cf. v. l. 49). — [a]) D7 तेन (for तेषु). B1. 4. 5 D2. 5. 7 तु छाद्यमानेषु; B3 भूच्छाद्य° (sic); Dn1 तच्छाद्य°; Dn2. n3 प्रच्छाद्य°; D8. 9 वै वध्य° (for तूत्साद्य°). S (except T1. 2) ततस्तु युध्य(M हन्य)मानेषु. — [b]) T2 सेनाध्यक्षं. B5 महारणाः; D2. 7 °बलाः; D3. 10. 11 °रथाः (for °बलाः). T3. 4 G M3. 4 सेनाध्यक्षो महाबलः. — [d]) D3 T3. 4 ततोयुध्यत; D9 ततो युध्येत; M समयुध्यत (for ततोऽयुध्यन्त). D4 ततो युयुधुर्भरतर्षभ (hypermetric). — B2 damaged for 51[ef]. — [e]) K3 D3. 10. 11 स (for तांस्). Ś1 K1 स; K2 om.; K3 D3. 5. 7. 10. 11 तान्; B4 च (for तु). D6 om. from शरै up to यैवार (in 52[d]). B (B2 damaged) Dn D2. 4. 5. 7–9 S (except T1. 2) राजन्; D3 बाणैर् (for घोरैर्). K4. 5 तान्सर्वान्स शरैर्घोरैर्. — B4. 5 repeat 51[f]–52[a] after 54[c]. — [f]) M न्यवारयत (for अवाकिरत).

52 For the repetition in B4. 5, cf. v. l. 51. D1 om. 52 (cf. v. l. 49). D6 om. up to यैवार (cf. v. l. 51). — [b]) T3 महारथाः. — [d]) D4 पर्यवाकिरन् (for °रयन्).

53 D1 om. 53 (cf. v. l. 49). — [a]) D7 ह्याकुलं. G3 सर्वान् (for सर्वं). — [b]) Ś1 K महद्बलं; D8 समंततः (for परैः सह). — [c]) K5 om. च. T4 तावकं चापि समरे. — [d]) Ś1 K1–3 युयुत्सुभिः (for °त्सताम्).

54 D1 om. 54 (cf. v. l. 49). M1 om. 54. — [a]) Ś1 K1 lacuna for तत्र योधास्तदा. B1 D8. 9 T4 ततः; D4 यत्र (for तत्र). T4 तयोः; M2. 4 यौधास् (for यो°). D4 T3. 4 G2. 3 समापेतुः; T2 M3 तथा पेतुः (for तदा पेतुः). K2 ते तत्र सहसा पेतुः. — [b]) D8 -समंततः; T3 -समागताः (for °हताः). — After 54[c], B4. 5 repeat 51[f]–52[a]. — [d]) D2 संशोचंत; T1. 3. 4 G2 M2–4 °चंति; G1. 3 संशेरंति (for संशोचन्तः). B4. 5 Dn2. n3 D5. 7–9 स्व- (for स). K4 T3. 4 G2 पांडवान्; G1 पांडवाः; M2–4 बांधवाः (for बान्धवान्).

Colophon om. in D1. — *Adhy. name:* Ś1 K D8. 9–11 सुशर्मवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 25; D4 26 (as in text); D10 S 27; D11 28. — *Śloka no.:* K5 56; Dn 54.

२७

C. 9. 1501
B. 9. 28. 1
K. 9. 27. 1

संजय उवाच ।
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे नरवाजिगजक्षये ।
शकुनिः सौबलो राजन्सहदेवं समभ्ययात् ॥ १
ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् ।
शरौघान्प्रेषयामास पतंगानिव शीघ्रगान् ।
उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २
शकुनिस्तु महाराज भीमं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः ।
सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ॥ ३
ते शूराः समरे राजन्समासाद्य परस्परम् ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैरा कर्णात्प्रहितैः शरैः ॥ ४
तेषां चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशां पते ।
आच्छादयद्दिशः सर्वा धाराभिरिव तोयदः ॥ ५
ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
चेरतुः कदनं संख्ये कुर्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ६
ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्बलं तव भारत ।

27

1 ^{a}) D8 तस्मिन्प्रववृते युद्धे. — ^{b}) K2 D3. 6. 10. 11 T1. 2 गजवाजिनर(D3 °रथ)क्षये. — ^{c}) D2. 7 सौबरो (D7 °ळो).

2 ^{a}) K3 B5 [ऽ]स्य पततस्; Dn D7 [ऽ]भ्याप°; D5 [ऽ]भ्यापतत् (submetric) (for ऽस्यापततस्). — ^{b}) S (except T1. 2) महाबलः (for प्रतापवान्). — ^{c}) D1 शरौघं. D8. 9 M1. 2. 4 पातयामास. — ^{d}) T2 घोषिणः (for शीघ्रगान्). D1 पश्यतां सर्वधन्विनां; D5. 7 पतंगाञ्शीघ्रगानिव. — ^{e}) Ś1 उलूपश्; T3. 4 G M1 °कं (for °कश्). D1. 2. 4–7 T3 तु (for च). S (except T1. 2) राजन् (for भीमं). — ^{f}) T1 G1 विव्याथ. S निशितैः (for दशभिः).

3 K3. 4 D6. 8 T3 om. (hapl.) 3^{ab}. D10 om. 3. — ^{a}) K5 Dn D3–5. 7. 11 T4 M च; T1 तं (for तु). T4 G3 महाराजन् (for °राज). — ^{b}) B1 D9 विव्याध दश(D9 च त्रि)भिः शरैः ($=2^{f}$). — After 3^{b}, D3 reads 5^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. D3 om. 3^{cd}. — ^{c}) S (except T1. 2) नवत्या निशितैर्बाणैः. — ^{d}) B1 D8 अपाकिरन्; T1 समवाकिरत् (hypermetric); T2 समाकिरत्; T3 स चाभ्ययात्; T4 G M समर्पयत् (for अवाकिरत्).

4 ^{a}) D3 शूराश्च; T4 ते वीराः (for ते शूराः). — ^{b}) T3 समाजघ्नुः (for °साद्य). — ^{c}) Dn D2. 5. 7 विविधुर्; D3 बिभिदुर्; T1 G1 विव्यथुर् (for °धुर्). — ^{d}) Dn1 D5 -बर्हण- (for -बर्हिण-). B1 D4 -वाससैः (for -वाजितैः). D1 जिघांसंतः परस्परं. — K1 om. (? hapl.) 4^{ef}. D1 om. 4^{e}–5^{d}. — ^{e}) T3. 4 G रुक्म- (for स्वर्ण-). D2. 7 शिळा-; D4 तैल- (for शिला-). D4 -धूतैर् (for -धौतैर्). — ^{f}) K3 B1. 2 D4. 6. 7. 10. 11 S (except T2) आकर्ण- (for आ कर्णात्). D4 -प्रहतैः; S (except T1. 2) -प्रच्युतैः (for प्रहितैः). Ś1 K2. 3 शितैः (for शरैः). — After 4, D8. 9 read 8^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

5 For the repetition in D3, cf. v. l. 3. D1 om. 5 (cf. v. l. 4). D8. 9 om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) D3 (both times) -भुजोन्मृष्टा; T3 -भृशोत्सृष्टा (for -भुजो°). D4 ताभ्यां भुजबलोत्सृष्टा. — ^{b}) D4 शस्त्र- (for शर-). — D3 reads 5^{c}–6^{b} on marg. — ^{c}) Ś1 K1 अच्छादयद्; B1 आह्लादयन् (sic); Dn T1. 2 M3 प्राच्छादयद्; D5. 7 प्रच्छादयद् (D7 °यन्); D6 आच्छादयन् (for °यद्). D4 आच्छादयत तान्सर्वान्. — ^{d}) K4. 5 तोयदाः. Dn D2. 5. 7 धारा इव नभश्च्युता (Dn2. n3 °श्च्युतः; D2 °श्च्युताः); D3. 10. 11 धारा इव पयोमुचः (D3 °खं); M प्रादिशश्च नराधिप.

6 D3 reads 6^{ab} on marg. — ^{a}) T2 तत्र (for ततः). — ^{b}) B (except B2) D8. 9 वीर्यवान्; Dn D4. 5. 7 मारिष (for भारत). — D3 om. (hapl.) 6^{c}–7^{b}. — ^{c}) D4 चक्रतुः (for चेरतुः). T2 सर्वं; T4 संघे; G2. 3 M संखे (for संख्ये). — ^{d}) D4 कुर्वंतु (for कुर्वन्तौ). Dn D2. 4. 5. 7 T3. 4 G तौ (for सु-). D10. 11 -महद्- (for -महा-). Ś1 K1 -भुजौ; K2 -बलः; B4 -रणं; B5 -बलं; Dn D2. 5. 7 T3. 4 G -रथौ; D10. 11 -बले (for -बलौ).

7 D3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). D1 om. 7–13. — ^{a}) K4. 5 D2. 6, 8 G2. 3 M3 छिन्नं (for छन्नं). Dn ताभ्यां वै.

अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ७
अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरच्छन्नैर्विशां पते ।
तत्र तत्र कृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान्बहून् ॥ ८
निहतानां हयानां च सहैव हययोधिभिः ।
वर्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ।
संछन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शबला इव ॥ ९
योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ १०
उद्वृत्तनयनै रोषात्संदष्टौष्ठपुटैर्मुखैः ।
सकुण्डलैर्मही छन्ना पद्मकिञ्जल्कसंनिभैः ॥ ११
भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ॥ १२
कबन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि ।
क्रव्यादगणसंकीर्णा घोराभूत्पृथिवी विभो ॥ १३

C. 9. 1514
B. 9. 28. 15
K. 9. 27. 14

शरसंछन्नं. — ^{b}) D2. 7 बळं. B2 T2 तद्बलं भरतर्षभ. — D3 reads 7^{c}–8^{b} on marg. — ^{c}) Dn सांधकारम्. — ^{d}) Dn D2. 5. 7 तत्र तु; D6 भारत (for तत्र ह).

8 For the repetition in D8. 9, cf. v. l. 4. D1 om. 8 (cf. v. l. 7). D3 reads 8^{ab} on marg. — ^{a}) D5. 7 अस्त्रैर् (for अश्वैर्). M3 विवर- (for विपरि-). — ^{b}) B (except B2) Dn D2. 8. 9 (last two both times) T3. 4 G1 M शरैः; D4 क्रूर-; D5. 7 शिरैश् (for शर-). Dn2. n3 D7. 8 (both times) G M2–4 छिन्नैः; D4 -हर्षैर्; T3 शृंगैर् (for -च्छन्नैर्). Dn D2. 5. 7 ततस्ततः (for विशां पते). — ^{c}) Ś1 K1–3 [आ]वृतो; K4. 5 D6. 10. 11 वृतो; T3 कृते (for कृतो). D9 मर्दो; T3 मार्गे (for मार्गो). — ^{d}) M3 गतान् (for हतान्). D3 कर्षद्भिरहितान्बहून्.

9 D1 om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K5 निहितानां (for निह°). Ś1 K1. 2 T4 हतानां (for हयानां). K4. 5 B (except B1) D4. 5. 7 M तु (for च). Dn D2 निहतैस्तु हयैश्चैव. — ^{b}) Ś1 K1. 2 सह- (for हय-). D3. 10. 11 -सादिभिः (for -योधिभिः). — ^{c}) K4 B (except B1) Dn3 G1. 3 चर्मभिर् (for वर्म°). K4 विनिकृत्तैश्चैव (hypermetric); Dn निकृत्तैश्च (submetric). — ^{d}) K4. 5 D3. 10 प्राशैश्; D9 प्रासैश् (for प्रासैश्). B2 भल्लैश्; B4. 5 D2. 3 छत्रैश् (for छिन्नैश्). B3 भारत (for मारिष). — After 9^{d}, N (D1 om.) T1. 2 ins.:

156* ऋष्टिभिः शक्तिभिश्चैव तोमरैश्च परंतप ।

[K3 व्यृष्टिभिः; Dn D2. 5. 7–9. 11 असि(D2 °शि)भिः; D4. 6 रिष्टिभिः; T1. 2 यष्टिभिः (for ऋष्टिभिः). B (except B2) Dn1. n2 D4. 5. 7–9 समंततः (for परंतप). D3. 10. 11 सासिप्रास(D3 °श)परश्व(D3. 10 °स्व)धैः (= 12^{d}) (for the post. half).]

— ^{e}) T1. 2 वसुधा (for पृथिवी). T4 तैस्तु; M भाति (for जज्ञे). — ^{f}) B1. 4. 5 D3 सबला; D2. 7 T4 G2 शबळा; D4 सुबला; T3 शबरा (for शबला). Ś1 K1. 2 [इ]व हि (for इव). M1. 2. 4 शबला कुसुमैरिव.

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 7). — ^{a}) Dn D2 योधैस्; M यौधास्. — Ś1 K1–3 B1 Dn1. n2 D2. 5. 7 om. (hapl.) 10^{cd}; Dn3 reads it on marg. — ^{c}) D3 व्यचरंतो. D6 क्रुद्धं. T3. 4 G1. 3 विचरंति(T4 °त) स्म संक्रुद्धा; G2 M व्यचरन्समरे क्रुद्धा. — ^{d}) D6 विनिजघ्नुः (for °घ्नन्तः). T G1. 3 M1. 2. 4 शितैः शरैः (for परस्परम्). G2 M3 निघ्नंतो नि(M3 विनिघ्नन्ति)शितैः शरैः.

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D5 उद्धृत्य; D7. 9 उद्धृत्य; T4 उद्वृत- (for उद्वृत्त-). T2 -नयना (for °नै). D4 क्रोधात् (for रोषात्). — ^{b}) D4 स्पंदस्याष्टमुखैः सह (sic). — ^{c}) T4 आभि- (for मही). D4 छन्नैः; M1 कीर्णा (for छन्ना). — ^{d}) K3 -संनिभं; B1 D8. 9 -सप्रभैः (for -संनिभैः). — After 11, K4. 5 read 13^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D2 छन्नैर् (for छिन्नैर्). D4 मही छन्ना; T2 महाराजन्. — ^{b}) D4 महागज- (for नागराज-). — ^{c}) T2 सगदैः; T3. 4 G M सशरैः (for साङ्गदैः). Dn D5 T1. 2. 4 G2 M सतल- (Dn1 °त-; T2 °ळ)त्रैश्; G1 शूलखड्गैश्; G3 सूर्यचित्रैश् (for सतनुत्रैश्). — ^{d}) D3 -प्राश- (for -प्रास-). K4. 5 Dn D2–5. 7. 8. 10 -परस्वधैः (D4 °रैः).

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B1. 5 D7. 9 उच्छ्रितैश् (for उत्थि°). T G1. 3 M3 चैव; M1. 2. 4 चापि (for छिन्नैर्). — ^{b}) D8. 9 च परैर्; T3. 4 G2. 3 M3 अपरैर् (for चाप°). T3 अपि (for युधि). — K4. 5 read 13^{cd} for the first time after 11. — ^{c}) K3 Dn1 D3. 4. 10. 11 -संछन्ना; T1. 2 -संपूर्णा (for -संकीर्णा). — ^{d}) T4 [आ]द्रा; M1. 2. 4 तु (for [अ]भूत्). B1 D8. 9 -पते; T3 G2 तदा; G1. 3 ततः; M1. 2. 4 बभौ (for विभो).

अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम् ॥ १४
एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ।
स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १५
सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १६
निर्बिभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिंदम ॥ १७
तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
प्राद्रवन्सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ॥ १८
प्रभग्नानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ १९
इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ।
प्राणाञ्जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदर्शयन् ॥ २०
एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २१
द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः ।
क्षुब्धसागरसंकाशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् ॥ २२
तांस्तदापततो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ।

14 [a]) Ś1 K1–3 अल्पावशिष्टं सैन्यं तु; D4 °वशिष्टैस्तुरगैः. — [b]) D9 कौरव्येयान्. Ś1 K1–3 कौरवेयं महाजवं (K2 °बलं). — [c]) D8 भूता; S (except T1. 2) राजन् (for भूत्वा). — [d]) K3 निन्युस्ते; D4 विनिन्युर्; G1 विनिन्ये; M निन्युर्वै (for निन्यिरे).

15 [a]) Dn1 भूयः; T4 वीरः (for शूरः). — [b]) D2. 7 सौबलेयः. — [c]) K4 प्राशेन. — [d]) D3 M3 प्राहनद् (for °रद्). — [e]) D7 विह्वलो. — [f]) D4 रथोपस्थम्. D2 ह्युपाविशत्.

16 [a]) D3 M1 ततो; T2–4 G2 M2–4 तदा (for तथा). — [d]) D3. 4. 9 भारतः.

17 [c]) K4. 5 Dn D4. 5. 7 निर्बिभिद्य (for विनिर्भिद्य). S स निर्भिद्य रणे चैव (T3 G2 शरौघेण). — [d]) K2 सिंहातोदम् (for सिंहनादम्). K3 B Dn1 D2–4. 8–11 T3 अरिंदमः; T1. 3. 4 G1. 3 M अथानदत्; G2 अनादयत् (for अरिंदम).

18 [a]) D3 ततः (for तेन). D1 नादेन (for शब्देन). — [b]) B2 सर्वे नृ-; D1 वीराश्च; D4 योधाश्च; D9 ससंस्था; M सर्वे च (for सर्वे स-). — D1 om. 18[c]–23[d]. — [c]) Ś1 K1. 4. 5 B2 T2 सहिता (for सहसा). K2 भूत्वा (for भीताः).

19 D1 om. 19 (cf. v. l. 18). — [a]) T3. 4 G प्रभिन्नान् (for °भग्नान्). — [c]) G2 स्वधर्मज्ञा (for अध°). — [d]) Ś1 K1. 3 भयेन; K4 मृतेन; Dn D2. 5. 7 गतेन; D3 श्रुतेन; T2. 3 द्रुतेन; G2 स्थितेन (for सृतेन). D4 G3 च (for वः).

20 D1 om. 20 (cf. v. l. 18). — [a]) Ś1 K1. 2 G1. 3 समादाय; M परां प्राप्य (for समाधाय). — [b]) D4 corrupt; T3 G2 समश्नुत (for °श्नुते). M प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यथ. — S (except T1. 2) om. 20[cd]. — [c]) D3. 10. 11 धीरो (for वीरो). — [d]) D3. 10. 11 युद्धे (for युधि). — After 20, D4 ins.:

157* शूलियास[पाश?]मतिक्रम्य शक्रलोकं समश्नुते ।

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 18). — [a]) D3 T G ततः (for तु ते). S (except T2) शूराः (for राज्ञा). — [b]) D2. 7 सौबळस्य. — D9 M1 om. (hapl.) 21[c]–23[b]. — [c]) K2 अपवर्तंत; T3 अभ्यवर्तंत; G2 °धावंत (for °वर्तन्त). — [d]) Ś1 K1 निवर्तिनं (for °र्तनम्).

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 18). D9 M1 om. 22 (cf. v. l. 21). — [a]) K4. 5 भ(K5 भु)वद्भिस्; D2 धाव° (for द्रव°). Ś1 K1. 2 चैव (for तत्र). T G द्रवद्भिस्तु ततो राजन्. — [b]) D2 ततः (for कृतः). — [c]) D2. 5 क्रुद्धं; D3 कुरुः; D7 क्रुद्ध-; T2 क्षुद्र-; G3 लुब्ध- (for क्षुब्ध-). Ś1 K1–3 Dn1 D2. 5–7 -संकाशं; D3 G3 °शाः; D4 °शे (for °शः). — [d]) T3. 4 G क्षुभितैः (for °तः). S (M1 om.) -दिशं (for ऽभवत्). Ś1 K Dn D2. 4–7 क्षु(Ś1 K क्षो)भितं ये(K4. 5 D2 ते)न तद्बलं (D2. 7 °ळं); D3. 8. 10 क्षुभिताः सर्वतोभवन्.

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 18). D9 M1 om. 23[ab] (cf. v. l. 21). — [a]) D6 om. from तो दृष्ट्वा up to पते (in 24[b]). K3 D10. 11 ततः; B D3. 8. 9 S (except T2; M1 om.) तथा (for तदा). D3. 10. 11 पुरतो; D8 T2 G3 पतितो (for [आ]पततो). T4 राजन् (for दृष्ट्वा). — [b]) D2. 7 सौबळस्य; T1. 2 °लेय- (for °लस्य). — [c]) Ś1 K1–3 अभ्युद्ययुर्; D4 प्रत्युद्याता; D11 °ययौ (for

प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजये वृताः ॥ २३
प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्षः सहदेवो विशां पते ।
शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ॥ २४
अथान्यद्धनुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मदः ।
विव्याध नकुलं षष्ट्या भीमसेनं च सप्तभिः ॥ २५
उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः ।
सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्पितरं रणे ॥ २६
तं भीमसेनः समरे विव्याध निशितैः शरैः ।
शकुनिं च चतुःषष्ट्या पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २७
ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः ।
सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छादयञ्शरवृष्टिभिः ।
पर्वतं वारिधाराभिः सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ २८
ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ २९
स जगाम रथाद्भूमिं सहदेवेन पातितः ।

C. 9. 1532
B. 9. 28. 33
K. 9. 27. 32

°द्ययुर्). —^{d}) K_{3} विजये व्रताः; $K_{4.5}$ °यैर्वृताः; B Dn $D_{2-5.7-9}$ °ये स्थि(D_{3} °यस्थि)ताः; D_{10} °ये ध्वनाः; D_{11} $T_{1.2.4}$ $G_{1.3}$ °योद्ध(D_{11} °द्य)ताः; T_{3} M °ये धृताः; G_{2} °यैषिणः (for °ये वृताः). K_{2} पांडवस्य जये वृताः.

24 D_{6} om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). —^{a}) $Ś_{1}$ K_{1-3} अभ्याश्व(K_{1} °श्वा)स्य; $K_{4.5}$ B_{3} Dn $D_{2-4.8-11}$ G_{2} M_{1} प्रत्याश्वास्य (for °श्वस्य). D_{4} सु-; M_{2-4} तु (for च). D_{1} प्रतिलभ्य ततः संज्ञां. —^{c}) Dn ददृशुर् (for दश-भिर्). —^{d}) D_{7} [अ]पि (for [अ]स्य). D_{2} त्रिभिः (for शरैः). — D_{3} repeats 24^{ef} after 27^{b}. —^{e}) B_{3} शनैश् (for धनुश्). $D_{1.4}$ दशभिः; D_{9} च शितैः; M निशितैः (for च शरैः). —^{f}) D_{2} सहदेवो; D_{7} सौबळस्य. D_{3} (second time) हि शक्तिना (for हस-न्निव).

25 ^{a}) D_{4} T_{3} अन्यधनुर्. —^{b}) $T_{3.4}$ G सौबलो (for शकुनिर्). G_{2} युधि (for युद्ध-). — After 25^{b}, K_{1} ins.:

158* सहदेवं चाभ्यवर्षच्छरैः संनतपर्वभिः ।
उलूकश्च ततो राजन्क्रोधेन महता युतः ।

—^{c}) T_{1} G_{1} विव्याथ. $D_{2.7}$ नकुळं. D_{4} षड्भिर् (for षष्ट्या). D_{1} विव्याध सहदेवं च. —^{d}) D_{1} षष्ट्या भीमं (for भीमसेनं). D_{4} M_{1} पंचभिः (for सप्तभिः). B_{2} पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः (= 27^{d}).

26 $Ś_{1}$ K_{1-3} $T_{3.4}$ om. (hapl.) 26^{ab}. G_{2} transp. 26^{ab} and 26^{cd}. —^{a}) $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ तु (for ऽपि). —^{b}) T_{1} G_{1} विव्याथ. D_{2} पत्रिभिः; D_{4} M पंचभिः (for सप्तभिः). — M_{3} repeats 26^{cd} after 27. —^{c}) M_{1} om. (hapl.) from सप्तत्या up to शकुनिं च (in 27^{c}). —^{d}) D_{1} प्ररक्षन्; D_{9} यज्ञसन् (sic) (for परीप्सन्). K_{2} T_{3} G_{2} विजयं (for पितरं).

27 M_{1} om. up to शकुनिं च (cf. v. l. 26). —^{a}) T_{2} सहितो (for समरे). $K_{4.5}$ भीमः शतेन समरे. —^{b}) T_{1} G_{1} विव्याथ. K_{2} Dn_{1} $D_{3.10.11}$ नवभिः (for निशितैः). — After 27^{b}, D_{3} repeats 24^{ef}. D_{6} $G_{1.3}$ om. (?hapl.) 27^{cd}. —^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ त्रिभिर्विद्ध्वा; B_{2} T_{4} ततः षष्ट्या (for चतुःषष्ट्या). —^{d}) M_{3} पार्श्वपांश्च (for °स्थांश्च). $Dn_{1.n2}$ D_{8} शरैः (for the second त्रिभिः). — After 27, M_{3} repeats 26^{cd}.

28 D_{1} om. 28. —^{b}) D_{3} तल- (for तैल-). K_{5} B_{1} $D_{8.9}$ G_{1} -पायिभिः; Dn_{1} -लापितैः; D_{2} -धौतिभिः; D_{3} -पातितैः; T_{3} -शातितैः (for -पायितैः). — After 28^{b}, D_{4} ins.:

159* प्रदुद्रुवुर्महाराज भीमसेनभयार्दिताः ।
उलूकस्तु ततः क्रुद्धो धनुरुद्यम्य मारिष ।

while G_{2} ins.:

160* गतोत्साहा महाराज दुद्रुवुर्भयपीडिताः ।
उलूकस्तु शितैर्बाणैः सहदेवमविध्यत ।

— G_{2} om. 28^{cd}. —^{c}) Dn_{2} $D_{2.5.7}$ सहदेवो (for °देवं). $Ś_{1}$ K_{4} B_{2} Dn_{2} $D_{2.4.5.7}$ $G_{1.3}$ क्रुद्धश्; $B_{1.3-5}$ $D_{6.8.9}$ क्रुद्धं (for क्रुद्धाश्). —^{d}) B_{2} चोदयञ् (for छाद°). D_{4} सायकैः समवाकिरत्; D_{8} छादयामास वृष्टिभिः. —^{e}) D_{7} पतंतं (for पर्वतं). —^{f}) $K_{4.5}$ $D_{8.9}$ [अं]बुदः. Dn $D_{2.4.5.7}$ G सविद्युदिव तोयदः.

29 ^{a}) S (except $T_{1.2}$) तत्र (for ततो). $K_{4.5}$ $D_{1.4}$ T_{3} G $M_{3.4}$ [अ]भ्यापततः; $T_{1.2.4}$ $M_{1.2}$ ह्याप° (for ऽस्याप°). $T_{1.2}$ तूर्णं (for शूरः). Dn $D_{2.5.7}$ तानपास्य ततः शूरः. —^{c}) D_{4} सुसंक्रुद्धो (for महाराज). —^{d}) $K_{2.4}$ $Dn_{2.n3}$ $D_{2.3.5.6}$ T_{3} G_{1} M अपहरत्.

30 B_{3} om. 30^{ab}. —^{a}) T_{3} चागात्स (for जगाम). D_{6} om. from रथाद्भूमिं up to भारत (in 31^{b}). —^{c}) T_{8} G M रुधिरोक्षित- (for °राप्लुत-). —^{d}) Dn D_{2}

रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन्पाण्डवान्युधि ॥ ३०
पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।
साश्रुकण्ठो विनिःश्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन् ॥ ३१
चिन्तयित्वा मुहूर्तं स बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ ३२
तानपास्य शरान्मुक्ताञ्शरसंघैः प्रतापवान् ।
सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३३
छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ॥ ३४
तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ॥ ३५
असिं दृष्ट्वा द्विधा छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३६
ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौबलः ॥ ३७
तामापतन्तीं सहसा शरैः काञ्चनभूषणैः ।
त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ३८
सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनकभूषणा ।
शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतह्रदा ॥ ३९
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौबलं च भयार्दितम् ।
दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौबलाः ॥ ४०
अथोत्क्रुष्टं महद्ध्यासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।

रणे; T1 मृधे; T2 रथे; T3.4 प्रति (for युधि). G2 वातरुग्ण इव द्रुमः.

31 D6 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). —^{a}) D8 विहतं. —^{c}) K2 D4 T1.4 G2.3 M सास्र- (for साश्रु-). T2 -कर्णो (sic) (for -कण्ठो). B3.4 T2.3 M विनिश्वस्य; D4 विघूर्णश्च (for विनिःश्वस्य). —^{d}) Dn T3 G M3 अथास्मरत् (for अनुस्मरन्). D2.7 (marg. also as in text) क्षत्तुर्वचनमस्मरन्.

32 D1 om. 32^{ab}. —^{a}) D2 च; T1.2 तु (for स). D4 S (except T1.2) चिंतयित्वा ततो राजा (D4 M2.3 °जन्). —^{b}) D10 -पूर्णेक्षणं. D4 बाष्पपर्याकुलेक्षणः. — K4 om. (hapl.) 32^{c}–33^{b}. —^{c}) G3 वसुदेवं (for सह°). —^{d}) D2 विद्धा च (for विव्याध). B4.5 शायकैः. T1.2 विव्याध त्रिभिराशुगैः.

33 K4 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). —^{a}) Ś1 K (K4 om.) तानासाद्य; T3 तानप्यस्य (for °पास्य). Ś1 K1.2 शरैर् (for शरान्). —^{b}) Ś1 K1 M3 शरपुं(M3 °सं)खैः; T4 सहदेवः (for शरसंघैः). —^{c}) D8 महाप्राज्ञो; S (except T1.2) समासाद्य (for महाराज). —^{d}) D1 संगरे (for संयुगे). S (except T1.2) शकुनेर्धनुरच्छिनत्.

34 Ś1 K1.2 om. 34^{ab}. —^{b}) D2 सौबलस्. B4 D6 T3.4 तथा (for तदा). —^{c}) D1.2 G1 M विमलं (D2 °ळं); T2 विपुळं (for °लं). —^{d}) D1 चिक्षिपे (for प्राहिणोत्).

35 ^{b}) D4 शरैः कांचनभूषितैः (cf. 38^{b}). —^{c}) D1 विशिखैः; T3 राजेंद्र; M2–4 सहसा (for समरे). —^{d}) Ś1 K1.2 D1.2 M1 सहदेवो (for सौबलस्य).

36 ^{a}) K4.5 D3 तदा; Dn1 D2.10.11 तथा (for द्विधा). K2 D9 छिन्नां. —^{b}) D4 गृहीत्वा (for प्रगृह्य). D3 प्रतिगृह्य महागदां. — D2 om. 36^{c}–37^{b}. After 36, B2 ins.:

161* ततो गान्धारनृपतिः कृतप्रतिचिकीर्षया ।

37 D2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). —^{b}) D3 लंका- (sic); T2.3 M काळ- (for काल-). K3 B Dn2 D1.6.9–11 T1 G1 -रात्रीम्. B2 [उ]त्थितां; T3.4 G M2.4 [अ]परां (for [उ]द्यताम्). —^{c}) D4 संक्रुद्धं. —^{d}) Ś1 K1.2 पांडवान् (for पाण्डवं). D2.7 सौबळः. D1 सहदेवाय सौबलः.

38 ^{b}) K2 त्रिशरैः (hypermetric) (for शरैः). D3.8.10.11 G2.3 M कनक- (for काञ्चन-). K2 D3.4 T3 M -भूषितैः. —^{c}) B5 T4 G3 द्विधा (for त्रिधा). —^{d}) D6 सौबलस्य (for सहदेवो).

39 ^{a}) T3 द्विधा (for त्रिधा). —^{b}) Ś1 K1–3 शीर्यमाणा यथोरगी. — D1 om. 39^{c}–45^{d}. —^{c}) D4 corrupt. Ś1 K1 lacuna for शीर्यमाणा यथा. Ś1 K1 [उ]त्सृष्टा; K4 [उ]द्दीप्ता; K5 [आ]दिष्टा; D6 [उ]दिष्टा; G1.3 दिव्या (for दीप्ता). K2 प्रचलंती यथोत्सृष्टा. —^{d}) S (except T1.2) विद्युद्रूपा नभस्थ(M1.2.4 °स्त)लात्.

40 D1 om. 40 (cf. v. l. 39). —^{a}) D3 विनिहितां. —^{b}) D2.7 सौबळं. T3.4 G तु (for च). D4 तथार्दितं; G2 भयार्दिताः (for °र्दितम्). M3 सौबलश्च भया-

धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाभवन् ॥ ४१

तान्वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे ॥ ४२

ततो गान्धारकैर्गुप्तं पृष्ठैरश्वैर्जये धृतम् ।
आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौबलम् ॥ ४३

स्वमंशमवशिष्टं स संस्मृत्य शकुनिं नृप ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्सुमहद्धनुः ॥ ४४

स सौबलमभिद्रुत्य गृध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ४५

उवाच चैनं मेधावी निगृह्य स्मारयन्निव ।
क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ४६

यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्नक्षैः सभातले ।
फलमद्य प्रपद्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ४७

र्दितः. — ^{d}) Dn भयेनाजौ (for भये जाते). K2 सुविह्वलाः; D7 ससौबळाः; T3 नु सौबलात्.

41 D1 om. 41 (cf. v. l. 39). — ^{a}) K4.5 ततोत्क्रुष्टं; Dn अथो कथं; D3 अथोत्कृष्यं; T2 °त्क्रुष्टा; G2 °ध्रुष्टं (for °त्क्रुष्टं). D4 महान् (for महद्). K2–5 B Dn D2.3.5–11 T G चासीत्; D4 आसीत्. — ^{d}) K5 D3–5.7.9 प्रायसो. Ś1 K1 विमुखाः प्रायशोभवन्.

42 D1 om. 42 (cf. v. l. 39). — ^{b}) D3 पांडु- (for माद्री-). — ^{d}) B3–5 Dn D2.5.7–9 दारयामास (for वार°).

43 D1 om. 43 (cf. v. l. 39). — ^{a}) Ś1 K D3.5.7 T1.2 युक्तं (for गुप्तं). D4 ततो गांधारिनियुक्तं. — ^{b}) K (except K1) B D2.6.8–11 T1 G3 पुष्टैर्; D3 पुष्टिर्; T2 पुष्ट्यैर्; T3 पुष्यैर्; T4 पार्ष्ठैर्; G1 प्रासैर्; G2 पार्ष्ठ्यैर्; M1.4 प्राष्ठ्यैर् (for पृष्ठैर्). Ś1 K1 जयैर्वृतः; K2.4 D3 जये वृतः (D3 °तं); D2 जवे धृतं; G2.3 जयोद्धृतं; M1 जये धृतः. Dn D4.5.7 पृष्ठ(Dn1 दृष्ट)रक्षैर्जये (Dn °यं) वृतं (D4 °तः); M3 पार्श्वैरश्वैर्जयैर्धृतः. — ^{c}) K2 रणैर् (for रणे). K2 D2.4 यातं; Dn यत्तः; M1.2.4 तूर्णं (for यान्तं). G2 आससादाथ शकुनिं. — K2 om. (hapl.) 43^{d}–44^{c}. — ^{d}) K4 [ऽ]थ सात्यकिः; D7 [ऽ]थ सौबळं; S (except T1.2) महाबलः (for ऽथ सौबलम्).

44 D1 om. 44 (cf. v. l. 39). K2 om. 44^{abc} (cf. v. l. 43). — ^{a}) D3 corrupt. D4 स्वभावम् (for स्वमंशम्). Ś1 K1 अप-; D10 इव (for अव-). Ś1 K1 -विष्टं; T3 -तिष्ठन् (for -शिष्टं). K3 B1–4 D4.11 तं; T1.2 तु; M च (for स). B5 D8.9 स्वमंशमवतिष्ठंतं; Dn D2.5.7 स्मयन्समवतिष्ठंतं; D6 स्वयं समवशिष्टं तं. — ^{b}) Dn D2.5.7 संसृत्य; T1.2 °श्रुत्य; T3 °मृश्य (for °स्मृत्य). K4 T2.4 M4 शकुनिर् (for °निं). K4 D3.6 नृपः; B2 T3.4 G1 M1.2.4 नृपं; D4 स्थितं (for नृप). — G3 om. 44^{cd}. — ^{c}) D2.5.7 कांचनाभेन. — ^{d}) K2 सहदेवैः (sic); K4 Dn3 D2 °देवं (for °देवः). B1.3–5 D3.9 प्रतापवान्; B2 D4 तमभ्ययात्; S (except T1.2; G3 om.) स(M त)मन्वयात् (for समभ्य°). — ^{e}) K2 corrupt. D2 अतिष्ठद् (for अधिज्यं). D2.7 बळवत्. G1 क्षिप्त्वा (for कृत्वा). — ^{f}) K4 B3.4 Dn2.n3 D2.3.5.9 T1.3.4 G1.2 व्याक्षिपत् (for °पन्). D3.4.8 च (D3 स) महद्; T G सशरं (for सुमहद्). M वि(M1 व्या)क्षिपन्नायतं (M1 °कं) धनुः.

45 D1 om. 45 (cf. v. l. 39). — ^{a}) D7 सौबळम्. K4 अभिधृत्य; B2 S (except T1.2) अतिक्रम्य (for अभिद्रुत्य). — ^{b}) K3 B Dn D7–9.11 गार्ध-; D2.5 गार्ध्र- (for गृध्र-). Ś1 K1.2 D6 T2 G1.3 -पक्षैः (for -पत्रैः). K4.5 Dn D4.5.7 शिला(D7 °ळा)सितैः; D2 शिळाशितैः; D9 समंततः (for शिलाशितैः). — ^{c}) Ś1 K1.2 अभ्यतुदत्; D6 °नदत्; M1.2.4 अस्याहनत् (for अभ्य°). K4 क्रुद्धं. — ^{d}) K2.5 G3 महाद्विपं.

46 ^{b}) Ś1 K1–3 D4.10.11 विगृ(Ś1 °ग्रा)ह्य; Dn D2.5–7 ग्लहं सं-; D1 पांडवः; D3 प्रगृह्य (for नि°). — D1 om. 46^{cd}. — ^{c}) K4.5 D3 T2 M2–4 -धर्मं- (for -धर्मे). K3 B1.2.4 Dn2 D2.4.6.8.9 स्थिरो (for स्थितो). — ^{d}) Dn D2.5.7 पुरुषर्षभ (for °षो भव).

47 ^{a}) B2.8 D3.8.9 कृष्यसे; T G1.2 भाषसे; G3 भाससी (sic); M कृतवान् (for हृष्यसे). Dn2 M3 मूढो. — ^{b}) K2 corrupt. Ś1 K1 D4 ग्लहैर्; K4.5 D6 ग्लहम्; B5 ग्रहन्; Dn D2.5.7 ग्लहेषु; D3 गृहन्; T1–3 G1 M गृह्णन् (for ग्लहन्). S (except G2) अक्षान् (for अक्षैः). D2.7 T2 सभातळे; D10 सभांतरे. D9 गृहपक्षैः सभातले. — For 47^{ab}, D1 subst.:

162* सभामध्ये विजित्या कूटद्यूतेन यद्भवान् ।

[prior half submetric.]

— ^{c}) D7 फळम्. K3–5 B2–5 D3.8–11 T4 M2–4 प्रपश्यस्व; B1 D4.6 °श्य त्वं (B1 स्वं) (for °द्यस्व). — ^{d}) T3 G2 तव (for तस्य). D6 मम संग्राममूर्धनि.

C. 9. 1551
B. 9. 28. 52
K. 9. 27. 50

निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्पुरा ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं तस्य मातुलः ॥ ४८
अद्य ते विहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।
वृक्षात्फलमिवोद्धृत्य लगुडेन प्रमाथिना ॥ ४९
एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
संक्रुद्धो नरशार्दूलो वेगेनाभिजगाम ह ॥ ५०
अभिगम्य तु दुर्धर्षः सहदेवो युधां पतिः ।
विकृष्य बलवच्चापं क्रोधेन प्रहसन्निव ॥ ५१
शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य छित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ५२
छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौबलः ।
ततो विद्धश्च बहुभिः सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ५३
ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५४
ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो
माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन
जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५५

48 a) M1 जानंतु; M3 निगतास् (for निह°). D2 दुराचारा (for °त्मानो). — b) D5 (also as in text).7 [ऽ]स्माद् (for ऽस्मान्). Ś1 K1.2 हि ध्य(K2 ह्य)वसन्; B2 उपहसन्; Dn3 अन्व°; T2 अप्यसहन्; T3 G2 M1.2 अपहसन्; M3 अहसन् (submetric) (for अवहसन्). K4.5 D1 ये चास्मान्प्र(D1 °न)हसन्पुरा; Dn1 ये स्म नन्वह°; G1.3 वेपमानाहसन्पुरा (G1 °नः). — c) K2 कुलंकारः; D2.7 कुळांगारः. — d) Dn चापि; G1 चाद्य (for तस्य). D2.7 T2 मातुळः.

49 B1 om. 49^{a}–50^{b}. — a) K3–5 B (B1 om.) Dn D2.3.5.6.8–11 निहनि(D10 °रि)ष्यामि; D1 M1 [ऽ]पहरि°; D4 corrupt; D7 आहरिष्यामि; T G M2 पातयि°; M3.4 विहरि° (for विहनि°). — b) Ś1 K (except K3) Dn T1.2 शरेण; D2.5.7 दंडेन (for क्षुरेण). D4 [उ]न्मथ्य वै; T1.2 ग्रथितं (for [उ]न्मथितं). — D1 om. 49^{cd}. — c) Ś1 K1.3 उद्धर्द्धं; K2 उद्धृतं; K4 उद्वेष्ट्य; Dn D2.5.7.10.11 आविध्य (D10.11 °द्धं); T1.2 उद्दिश्य; T3 आहत्य; G2 उत्कृत्य (for उद्धृत्य). B3 वृक्षात्फलं समुद्धृत्य. — d) K4 नगुडेन; D4 G1.3 M लकुटेन (for लगुडेन).

50 B1 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). Dn1.n2 D2.7 om. 50^{ab}; Dn3 reads it on marg. D6 om. (hapl.) 50^{b}–51^{a}. D1 om. 50^{c}–52^{b}. — c) K3 B4 Dn1 D2–4.10.11 रण- (for नर-). D2.7 -शार्दूळो; T3 -शार्दूलं; M -शार्दूल. — d) D2.5.7 अति- (for अभि-). K3 T3 (also as in text) -जघान (for -जगाम). Ś1 K (except K3) D4.10.11 T3.4 G तं (for ह).

51 D1 om. 51; D6 om. 51^{a} (for both, cf. v. l. 50). — a) Ś1 K1.2 च; K4 [अ]ति-; D3 प्र-; D8.10.11 सु- (for तु). — b) T G विशां (for युधां). Ś1 K1.2 पतिं; K4 प्रति; T G पते (for पतिः). — c) D3.11 विक्रम्य (for °कृष्य). D2.7 बळवच्. — d) K4 B1–3 D2.8.9 T1.2 प्रदहन्; Dn1 D3.10.11 °ज्वलन् (for °हसन्).

52 D1 om. 52^{ab} (cf. v. l. 50). D3 om. 52. — b) Ś1 K1.2 दशभिश् (for चतुर्भिश्). — c) G1 चित्र- (for छत्रं). D1 ध्वजं हयांश्; G2 धनुर्ध्वजं (by transp.). D1 [अ]पि (for [अ]स्य). — d) K4.5 D10 [उ]न्नदत् (for [अ]न°).

53 D1 om. 53^{abc}. — a) T2 तत्र (for -छत्रः). — b) D2.7 सौबळः. — c) K4.5 B (except B5) D3.4.6.9.10 T1 कृतो; Dn1.n2 D2.5.7 क्षतो (Dn1 °ते); Dn3 क्षितो; T2 क्रुद्धो (for ततो). M3 विद्ध्वा (for विद्धश्). D3 तु (for च). — d) T2 सर्वैर् (for सर्व-). T3 -वर्मसु (for -मर्मसु). D1 चिच्छिदे (for सायकैः).

54 D1 om. 54. — a) K2 देवो (for भूयो). T1.2 महाबाहुः; G1 °तेजाः (for °राज). — c) K2 D9 शकुनिः; Dn1.n2 D8 शकुनिं. — d) D9 पश्य (for शर-). D6 दुरासदं; D9 G1 °सदाः (for °सदाम्).

55 a) K4.5 सु- (for तु). D1 रुष्टः; T1.2 विद्धः (for क्रुद्धः). D2.7 सुबळस्य. T3.4 G क्रुद्धस्ततोसौ सुबलस्य पुत्रो; M क्रुद्धस्ततः सुबलस्यात्मजोपि. — b) Ś1 K1.2 D6 M1 -पुत्रं (for -सुतं). D1 प्रसह्य; D10 विनद्य (for विमर्दे). — c) K5 D3.10 प्राशेन. K5 जंबू- (for जाम्बू-). Dn2.n3 D2.5.7 -भूषितेन. — Dn D2 repeat 55^{d} after 58^{a}. — d) D6 corrupt. T3 एतौ (for एको). K2 Dn (second time) D3 [ऽ]पि पपात; K4.5 B2 T G निप°; M [ऽ]भिससार (for °पपात). Dn (first time) भूसौ (for शीघ्रम्).

माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं
प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
भल्लैस्त्रिभिर्युगपत्संचकर्त
ननाद चोच्चैस्तरसाजिमध्ये ॥ ५६
तस्याशुकारी सुसमाहितेन
सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन ।
भल्लेन सर्वावरणातिगेन
शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ५७
शरेण कार्तस्वरभूषितेन
दिवाकराभेन सुसंशितेन ।
हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन
पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ॥ ५८
स तच्छिरो वेगवता शरेण
सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन ।

C. 9. 1562
B. 9. 28. 68
K. 9. 27. 61

56 ^{a}) D3 चाथ (for तस्य). B1 D8.9 समुत्पतंतं; T4 G1.3 समुद्यतं तु. — ^{b}) K5 प्राशौ; Dn1.n2 प्रासा (sic) (for प्रासं). D2.5.7 सुवृत्तं च; T2 च वृत्तौ च; G2 सुवृत्तोरु- (for °त्तौ च). B6 रणौ (for भुजौ). B2 बलाग्रे; D4 रणाजिरे; D7 रणाय; T3 शिताग्रैः; M3 च पीनौ (for रणाग्रे). D3 प्रासार्थं वृत्तौ च भुजौ रणाग्रे. — ^{c}) K2 सहपत् (for युग°). D3 च कर्म (submetric); D4 संनिकृत्य (for संचकर्त). — ^{d}) T3 तु तदा (for तरसा).

57 ^{a}) Dn3 [अं]शुकानि सु-; G2 [आ]शुकालेन (for °कारी सु-). K5 -समाहितेन ह; G3 -समाश्रितेन (for °हितेन). — K4 om. (hapl.) 57^b–58^b. — ^{b}) D2 M2.4 दृढायुधेन; D3 °शयेन; T1 तथायसेन; M1 दृढायतेन (for °यसेन). — After 57^b, B2 ins.:

163* तथैव वेगात्सुदृढायुधेन ।

— ^{c}) T1 शरेण; T2 प्रासेन (for भल्लेन). D2 सर्वावरणातिवेगात्; D8.9 °भरणातिगेन (for °वरणातिगेन). — ^{d}) Dn1.n3 D2 प्रवीरः (for शरीरात्). D1 प्रजहार (for °ममाथ). M शीघ्रं (for भूयः). — D4 T3.4 G M ins. after 57: D7.8 after 59: T1.2 after 59^b:

164* तस्योत्तमाङ्गं च भुजौ सुवृत्तौ
शक्तिश्च पूर्वं निपपात भूमौ ।
पश्चात्कबन्धं रुधिरावसिक्तं
विस्पन्दमानं निपपात घोरम् ।

[(L. 1) M च (for सु-). D7.8 भुजौ सुवृत्तौ प्रचकर्त वीरः. — D7.8 om. line 2. — (L. 2) T4 सुशक्तिः; M3 शिरश्च (for शक्तिश्च). T1.2 transp. पूर्वं and भूमौ. D4 पपात पूर्वं पतितानि भूमौ. — (L. 3) T4 G2 रुधिरांबु- (for °राव-). — (L. 4) D4 T2.3 विष्पंदमानं (D4 °णं); T4 विपुष्ट° (for विस्पन्द°). T4 भूमौ (for घोरम्).]

— D7.8 S cont.:

165* रथोत्तमात्पार्थिवपार्थिवस्य ।

[T4 G2.3 तथोत्तमात् (for रथो°). G1.3 -सत्तमस्य (for -पार्थिवस्य).]

— D8 S cont.:

166* सुवर्णरत्नोत्तमभूषितं च
स सिंहनादं व्यनदन्महात्मा ।
निहत्य पापं सुबलस्य पुत्रं
स नैरृतीमेव दिशं महात्मा ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः पतन्तं [5]

[(L. 1) D8 M सुवर्णतारागणभूषिताद्वै (D8 °तांगात्). — (L. 2) D3 विनदन्. — D8 om. (hapl.) lines 3–4. — (L. 3) G3 शूरं (for पापं). — (L. 4) T2 स्वनैर्महीम्; M1 तन्नैरृतीम् (for स नै°). G2 वै (for एव). — (L. 5) D8 शिरस्थैः; M3 शिरस्तत् (for पतन्तं).]

— D8 cont.:

167* प्रावोदयद्भूमिपतेर्महात्मा ।

58 K4 D1 om. 58^{ab} (for K4, cf. v. l. 57). S (except T1.2) om. 58^a–59^b. — ^{a}) Ś1 K1.2 D8 -भूषणेन (for -भूषितेन). — After 58^a, Dn D2 repeat 55^d. K5 om. 58^b. — ^{b}) K3 B2 Dn D2.4.5.7 T1.2 दिवाकराभेण. B2 om. (hapl.) from सुसंशितेन up to पाण्डवेन (in 58^c). K2 Dn D8 सुशंसितेन; D4.5.7.10.11 सुसंहि° (for सुसंशि°). — Ś1 K1-3 om. (hapl.) 58^c–59^b. D3 om. (hapl.) 58^c–59^d. — ^{c}) Dn om. (hapl.) from हृतोत्तमाङ्गो up to सुवर्णपुङ्खेन (in 59^b). D8 कृत्तोत्तमांगो; D9 हतो° (for हृतो°). D1 पार्थिवेन (for पाण्डवेन). — ^{d}) D7 सुबळस्य.

59 Ś1 K1-3 S (except T1.2) om. 59^{ab}; Dn om. up to सुवर्णपुङ्खेन; D3 om. 59 (for all, cf. v. l. 58). D1 om. 59. — ^{a}) D4 corrupt.; T2 शतच्छिदा (for स तच्छिरो). — ^{b}) D7 शिळा-. K4.5 Dn3 D5.7.8 -सितेन (for -शितेन). — After 59^b, T1.2 ins. 164*, 165* and 166*. — ^{c}) D2.4.5 अ(D2 प्र)पातयत्; D7

C. 9. 1562
B. 9. 28. 62
K. 9. 27. 61

प्रावेरयत्कुपितः पाण्डुपुत्रो
  यत्तत्कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ५९
हृतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य
  भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रम् ।
योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा
  दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६०
विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा
  गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
भयार्दिता भग्नरथाश्वनागाः
  पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्राः ॥ ६१
ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा
  मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
शङ्खान्प्रदध्मुः समरे प्रहृष्टाः
  सकेशवाः सैनिकान्हर्षयन्तः ॥ ६२
तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
  हृष्टा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ ।
दिष्ट्या हतो नैकृतिको दुरात्मा
  सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अपाच्छिनत्; D_{8} T_{2-4} G_{2} M_{3} प्रावेशयत्; $M_{1.2.4}$ प्रायापयत् (for प्रावेर°). Dn प्राविशत्पांडुपुत्रो (submetric). — D_{2} om. 59^{d}. — ^{d}) K_{4} D_{6} यतः; D_{4} यशः; T_{4} जातं; M हृतं (for यत्तत्). $Ś_{1}$ K_{1} कुर्वाणम् (for कुरूणाम्). — After 59, $D_{7.8}$ ins. 164* and 165*, followed by 166* in D_{8}, while D_{4} S read 63.

60 ^{a}) K_{2} ततो मार्गं (sic); B_{4} कृत्तोत्तमांगं; $D_{3.7.9}$ हतो° (for हृतो°). $K_{4.5}$ B_{2} D_{2} S (except $T_{1.2}$) निरीक्ष्य; D_{4} शयानं (for समीक्ष्य). — ^{b}) $K_{3.5}$ भूमिं शयानं; D_{4} संप्रेक्ष्य वीरं (for भूमौ शयानं). — ^{c}) $K_{4.5}$ T_{4} -संज्ञा; D_{2} -चित्ता; $D_{10.11}$ -शक्ता (for -सत्त्वा). — T_{3} om. (hapl.) 60^{d}–62^{a}. — ^{d}) D_{8} प्रतस्थुः (for °जग्मुः). — For 60^{cd}, D_{4} subst.:

168* माद्रीसुतं ते सहसाभिपेतु-
  र्गान्धारयोधाः प्रगृहीतशस्त्राः ।

61 T_{3} om. 61 (cf. v. l. 60). D_{1} om. 61. — ^{a}) K_{5} D_{6} M_{4} प्रविद्रुताः (for विप्र°). $K_{4.5}$ शुद्ध-; D_{6} स्तब्ध- (for शुष्क-). G_{1} -गळा (for -मुखा). — ^{b}) Dn_{2}, n_{3} $D_{4.5.7}$ गांजीव- (for गाण्डीव-). K_{2} सदाहताश्च; T_{2} M_{2} समागताश्च (for °हताश्च). — ^{c}) $T_{1.2}$ इतस्ततो (for भयार्दिता). K_{5} D_{4} M_{1} -रथाश्व; G_{2} -हयाःस- (for -रथाश्व-). — ^{d}) $K_{4.5}$ च धार्तराष्ट्राः; Dn सधार्तराष्ट्रं. — After 61, K_{5} ins.:

169* शकुनिं योद्धुं तरसाजिमध्ये ।

62 T_{3} om. 62^{a} (cf. v. l. 60). — ^{a}) T_{4} G M संख्ये (G_{1} °ख्ये) (for ततो). — ^{b}) $Ś_{1}$ मदान्विता; D_{3} सुधा°; D_{9} मुदा युता; D_{10} सुतान्विता (for मुदा°). — ^{c}) M_{4} च (for प्र-). B_{1} $D_{4.10.11}$ समरेतिहृष्टाः; D_{3} °रेवहृष्टाः; S (except $T_{1.2}$) महता स्वरेण (for समरे प्रहृष्टाः). — Dn om. 62^{d}. — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ $D_{2.4.5.7}$ सकेशवान्. $K_{4.5}$ M_{3} सैनिक- (for °कान्). D_{3} प्रहर्षयंतः; D_{8} हर्षयंति.

63 D_{4} S read 63 after 59. — ^{a}) S पांडुपुत्राः (T_{2} G_{2} °त्रं) (for चापि सर्वे). D_{1} संपूजयंतो; D_{4} संपूजयंस्ते; M_{3} प्रतिपूजयंते. — ^{b}) $B_{2.4}$ $D_{6.11}$ दृष्ट्वा; G_{1} हृष्टं (for हृष्टा). G_{1} ब्रुवाणं. — ^{c}) D_{2} निकृतिको (for नैकृ°). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ T_{2} $G_{1.3}$ महात्मा; Dn_{2} D_{9} दुरात्मना (for दुरात्मा). — ^{d}) K_{2} corrupt. $K_{4.5}$ महात्मना; B_{2} D_{8} सहानुजो (for °त्मजो). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ -वर; D_{3} रिपुस् (for रणे). D_{9} त्वमेहि (for त्वयेति).

Colophon. — *Adhy. name:* $Ś_{1}$ K B Dn $D_{2.4-6.8.9}$ S (except M_{1}) शकुनिवधः; $D_{10.11}$ शकुन्युलूकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn

२८

संजय उवाच ।
ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः ।
त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥ १
तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात्सहदेवजये धृतः ।
भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ २
शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३
प्रगृहीतायुधान्बाहून्योधानामभिधावताम् ।
भल्लैश्चिच्छेद बीभत्सुः शिरांस्यपि हयानपि ॥ ४
ते हताः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः ।
त्वरिता लोकवीरेण प्रहताः सव्यसाचिना ॥ ५
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसंक्षयम् ।
हतशेषान्समानीय क्रुद्धो रथशतान्विभो ॥ ६
कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च परंतप ।
उवाच सहितान्सर्वान्धार्तराष्ट्र इदं वचः ॥ ७
समासाद्य रणे सर्वान्पाण्डवान्ससुहृद्गणान् ।

C. 9. 1574
B. 9. 29. 8
K. 9. 28. 8

26; D4 27 (as in text); D10 S 28; D11 29. — *Śloka no.:* K5 67; Dn 65; D5 66.

28

1 Before the ref., editions ins. अथ ह्रदप्रवेशपर्व. — [a]) D3 T2 क्रुद्धो. — [b]) D2 सौबलस्य. — [c]) Ś1 K1. 2 आक्रंदाः (K2 °दः); D1 आत्मीयं; D3. 9 आक्रांतः; G2 आस्कंदे (for आक्रन्दे). T3 त्यक्त्वा जीवितमात्रं ते. — [d]) Dn2. n3 D2. 5. 7 पांडवं. D4 T3 प्रत्यवारयन्; M1 च न्य°.

2 [a]) D7 ततो (for तान्). — [b]) T2 सहदेवो; M3 °देवे (for °देव-). K Dn D2. 4. 5. 7 वृतः; D9 M1. 2 धृतान् (for धृतः). D1 सहदेवश्च मारिष; D8 °वजयोद्धतान्. — D1 om. 2[c]–3[d]. — [d]) K4. 5 D4 क्रुद्धासी- (D4 °सि-) (for °शी-). K2 -दर्शनाः; B2 -लोचनः; Dn1 -तेजसः; D4 -दर्शनं; T2 -दृश्वनः (sic); T3 -दर्शिनः; M2–4 -दर्शनात् (for °नः).

3 With 3, cf. 30. D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — [a]) D3. 9 T2–4 G2. 3 शक्त्यष्टि- (D3 °ष्ठि-) (for शक्त्यृष्टि-). K4. 5 D2. 8 -प्राश-; Dn1 D10 -पाश- (for -प्रास-). G2 -शूलानां (for -हस्तानां). — Dn1. n2 om. (hapl.) 3[c]–4[b]; Dn3 reads it on marg. — [d]) D5. 7 गांजीवेन. K3 धनंजयं.

4 Dn1. n2 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). Dn3 reads 4[ab] on marg. — [a]) K3–5 B (except B2) Dn3 D1. 3. 5. 7. 10. 11 संगृ(D1. 8 स गृ)हीतायुधान्; D2 गृहीत्वा चायु°; D8 संगृहीत्वायु°; D9 स संगतायु° (for प्रगृहीतायु°). — [b]) D3 योधिनाम्; M2–4 यौधा° (for यो°). D2 अनुधावतां; D3 अपि धा°; D8 अभिधावतः; T3 अभ्यधावतां (for अभिधा°). — [d]) Ś1 **नि च; K1. 3 दढानि च; K2 धनूंषि च; S भुजानपि (for हया°).

5 [a]) D2. 3. 5. 7. 10. 11 हयाः; M2 यौधाः (for हताः). D4 प्रत्यदृश्यंत; D8 °युध्यंत (for °पद्यन्त). — [b]) K4. 5 बहुधा (for वसुधां). — [c]) K5 D3. 4. 6 S (except M3) स्वरता; D1. 10. 11 चरता (for त्वरिता). K4 B D2. 5. 7–9 त्व(D9 च)रतां लोकवीराणां. — [d]) K5 ते हताः; D4 समरे; S (except G1; T2 damaged) निहताः (for प्र°). — After 5, M2. 4 read 31–32.

6 [ab]) T3. 4 G M3 दृष्ट्वा राजन् (M3 °जा) (for राजा दृष्ट्वा). K3 D4. 9 G1. 3 सुबल-; D2. 8 स बल- (D2 °ळ-); D7 स्वजन-; M2. 4 च बल- (for स्वबल-). K4 -संक्षयात्. K2 दृष्ट्वा स्वबलमंतिकात्. — [c]) D3 हतशेखान् (sic). Ś1 K1 समाहूय (for °नीय). — [d]) K5 क्रुध्ये (sic); B Dn D2. 7 क्रुध्यन्; D4 S रथान्; D8. 9 क्रुद्धान् (for क्रुद्धो). Ś1 (orig.) K2. 3 रिपु-; Ś1 (*sup. lin.*) K1 रण-; D1 राजा; D4. 9 अथ; D6 नर-; S नव- (for रथ-). Ś1 K D2. 3. 5–7. 10. 11 -गणा(D5. 7 -शता)न्बहून्; Dn -शतान्वितान्; D1. 4 रणे विभो; G2 -शतान्प्रभो.

7 [b]) B1 D6. 9–11 T1–3 पदातांश्च; B2 D4 नरांश्चापि; D5. 7 पदातींश्च; G3 पताकांश्च (for पादातांश्च). D3. 10. 11 समंततः; D4 T4 G1. 2 M3 परंतपः. — [c]) S दुःखितान् (for सहि°). — [d]) Ś1 K1–4 B4. 5 Dn D2–5. 7 धार्तराष्ट्रान् (for °राष्ट्र). S महीपतिः (for इदं वचः).

C. 9. 1574
B. 9. 29. 8
K. 9. 28. 8

पाञ्चाल्यं चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्तत ॥ ८
तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः ।
प्रत्युद्ययू रणे पार्थास्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ९
तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे ।
शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ॥ १०
तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्तेन महात्मभिः ।
अवध्यत रणं प्राप्य त्रातारं नाभ्यविन्दत ।
प्रतिष्ठमानं तु भयान्नावतिष्ठत दंशितम् ॥ ११
अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृते ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ १२
ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः ।
अभ्यघ्नंस्तावकान्युद्धे मुहूर्तादिव भारत ।
ततो निःशेषमभवत्तत्सैन्यं तव भारत ॥ १३
अक्षौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।
एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः ॥ १४
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।
एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः ॥ १५
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।

---

8 ^{a}) D1 जित्वा; D4 पार्थान् (for सर्वान्). — ^{b}) D4 पांडवानां (for °वान्स-). Dn D2. 5 T3 -जनान् (for -गणान्). — ^{c}) B2 सानुगं चैव; D1 G1. 3 चापि सुबलं; D2 चापि सबळं; D4. 6 M1 चापि सगणं; G2 सबलं चापि (by transp.). T3 पांचालान्सबलांश्चापि. — ^{d}) D2. 5. 7 चापि (for शीघ्रं). K5 B2 D3. 5. 6. 10. 11 T1. 2. 4 G1 M3 न्यवर्तत; G2 निवर्तथ.

9 ^{a}) D4 ते तस्य (by transp.); G1. 3 तस्यैते. M1. 2. 4 वचनं (for शिरसा). T3 तेद्य; G2 [आ]दाय (for गृह्य). — ^{b}) T G M3 शासनं; M1. 2. 4 शिरसा (for वचनं). — ^{c}) K4. 5 प्रत्युद्ययौ; Dn3 D4 °द्याय; D3. 10. 11 अभ्युद्ययू (for प्रत्यु°). Ś1 K1–3 राजंस्; D6 T3 पार्थं (for पार्थास्). D1 प्रययुः पांडवान्सर्वे.

10 ^{a}) T3. 4 G एवापततः; M अ(M3 आ)वाप्य ततः (for अभ्यापततः). — ^{b}) M1 हतशेषा. — ^{c}) K2 आषी-; D2 आसी- (for आशी-). — ^{d}) M1 पांडवान् (for °वाः). Ś1 K D1. 10 T1. 2 समवारयन् (for °किरन्). D4 पांडवाः शीघ्रमर्दयन्; D6 °वैरर्दिता भृशं.

11 ^{a}) D3 भारत-; T2 समर- (for भरत-). K5 -श्रेष्ठं (for -श्रेष्ठ). — The portion of the text from 11^{c} up to 67^{b} is lost in B2 on missing folios. — ^{c}) K3 T2. 3 अविध्यत; D3 अवध्यंत. K3 D4 रणे (for रणं). — ^{d}) Ś1 K Dn D1 M3 [अ]प्यविंदत; D4 च विं°; D5. 7 [अ]भ्य(D5 °भि)पद्यत (for °विन्दत). — D1 om. 11^{e}–12^{d}. — ^{e}) T G M2–4 पलायमानं (for प्रतिष्ठ°). D4 ते हन्यमानासुभयात्; M1 पलायने मतिं कृत्वा. — ^{f}) K2. 4. 5 B (B2 missing) D3–6. 8–11 T G नावतिष्ठ(D4. 6 °ष्ठं)ति; Dn D2 न चा(D2 वा)तिष्ठत; (for नाव°). K3. 4 D4 दंशिताः (K3 °तः); T4 G2. 3 दंसितं; M संयुगे (for दंशितम्).

12 B2 missing. D1 om. 12 (for both, cf. v. l. 11). — ^{b}) T3 corrupt. — ^{c}) K4. 5 Dn D2. 3. 5. 10 S (except T1) प्रज्ञायंत. — ^{d}) Ś1 K1–3 च वि-; D10 *प्र-; D11 सप्र-; T3 प्रति- (for च प्र-). Dn प्रादिशो विदिशस्तथा.

13 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) B4. 5 पांडवानीकं (for °नीकान्). — ^{b}) K2 corrupt. D7 T2. 3 निसृत्य; M3 निहृत्य (for निःसृत्य). D2 विसृत्य बळवाहनः. — ^{c}) B4. 5 अभ्ययुस् (for अभ्यघ्नंस्). T3. 4 G तावकं (for °कान्). T3 सर्वं; T4 G सैन्यं; M1. 2. 4 सर्वे; M3 सर्वान् (for युद्धे). D1 अमारयंस्तव भटान्. — ^{d}) D5 मुहूर्तम् (for °र्ताद्). — Ś1 K1–3 om. 13^{e}–14^{d}. K4 om. (hapl.) 13^{e}–14^{b}. — ^{f}) D1 तत्र (for तव). D4 S तव सैन्यं विशां पते (D4 नरेश्वर); D5–7 सैन्यं तव (D6 तव सैन्यं) च भारत.

14 B2 missing (cf. v. l. 11). Ś1 K1–3 om. 14; K4 om. 14^{ab} (for both, cf. v. l. 13). D6 om. (hapl.) 14^{ab}. — ^{a}) S (except T3 M2) अक्षोहिण्यः. D3. 5. 7 च (for तु). — ^{d}) M सर्वास्ताः (for ताः प्रभो). Dn प्रभो पांडवसृंजयैः; D3 मुहूर्तादिव भारत.

15 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) T2 तासु (for तेषु). G1. 3 राजन् (for राज-). — ^{c}) D4. 9 T3 G3 राजा (for राजन्). — ^{d}) M भृश- (for भृशं). K4. 5 B (B2 missing) Dn D2. 5. 7–9 अदृ(D9 न दृ)श्यद्भृशवि- (K4. 5 °क्षतवि-; D7 °द्भुवि वि)क्ष(Dn2 D2. 7 °क्षि)-तः; D3. 4 दृश्यते (D3 अदृश्यत [hypermetric]) भृशविक्षितः.

16 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś1 K2 वक्ष्ये (sic); M वीक्षन् (for वीक्ष्य). K4 सर्वान् (for सर्वा),

विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान्वीक्ष्य संयुगे ॥ १६
मुदितान्सर्वसिद्धार्थान्नर्दमानान्समन्ततः ।
बाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ १७
दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ।
अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ १८
धृतराष्ट्र उवाच ।
निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिबिरे कृते ।
पाण्डवानां बलं सूत किं नु शेषमभूत्तदा ।
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि संजय ॥ १९
यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ।
बलक्षयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ २०
संजय उवाच ।
रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीनां च शतं शताः ॥ २१
एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्बलम् ।
परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ २२
एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ।
नापश्यत्समरे कंचित्सहायं रथिनां वरः ॥ २३
नर्दमानान्परांश्चैव स्वबलस्य च संक्षयम् ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ २४

C. 9. 1593
B. 9. 29. 26
K. 9. 29. 6

— ^{b}) Ś1 K1–3 शून्यां दृष्ट्वा (by transp.); D3 दृष्ट्वा सत्यां. — ^{c}) T3 G2 भीमेन (for विहीनः). D5. 7 -योधांश्च; M2–4 -यौधैश्च.

17 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) K2 corrupt. B5 सर्वसिद्धात्मान्; Dn D2 °सिद्धांश्च; D3. 10. 11 °तः सिद्धान्; D5. 7 °योधांश्च (for °सिद्धार्थान्). D1 कृतकार्या-न्रणस्थांते. — ^{c}) Ś1 K1–3 -चाप-; D1 -व्रज- (for -शब्द-). D6 -रथांश् (for -रवांश्). B4. 5 T3. 4 G2 [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) G3 जित्वा (for श्रुत्वा).

18 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{b}) K2 कलमलेशाभिसंवृनः (sic); D1 भयत्रस्तो बभूव ह; D4 कश्मलेन समावृतः. — ^{c}) D7 अपयातुं (for °याने). K4. 5 मतिं (for मनश्). — ^{d}) D3 -वाहनैः (for -वाहनः). — After 18, S ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* M3 सैन्यवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): S 29].

19 B2 missing (cf. v. l. 11). G1. 3 om. 19–20. — ^{b}) T3. 4 G2 निःशेषं. — ^{c}) K3–5 B (B2 missing) D (except Dn3 D4. 6) बले (for बलं). Ś1 K1. 2 Dn D2. 5. 7 सौते. — ^{d}) D5. 7 T3. 4 G2 M किं शेषमभवत्तदा. — ^{e}) T1. 2 एवं (for एतन्). Ś1 K1. 2 T4 पृच्छते.

20 B2 missing (cf. v. l. 11). G1. 3 om. 20 (cf. v. l. 19). D1 om. 20. — ^{a}) Ś1 K1. 2 यत्तु; B4 यथा (for यच्च). T3 मानी (for मन्दः). — B1 om. 20^{cd}; M1 reads it after 22. — ^{c}) B3. 4 Dn1. n3 D2. 5. 7–9 T2 तदा; D4 ततो; T3 इदं; T4 G2 इमं; M महद् (for तथा). — ^{d}) Dn1. n3 स एव; T1. 2 कुशलः; M3 य एकः (for स एकः).

21 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) T3 G2 च (for द्वे). G2 सहस्रं. T3 द्वे (for तु). T1. 2 द्वे सहस्रे रथानां तु. — After 21^b, T3 reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) D3 एवं चास्य (for पञ्च चाश्व-). K3 -सहस्रेण; T1. 2 °स्राणां (for °स्राणि). — ^{d}) D3 om.; D4 तु (for च). D3 वशं (for शतं). K4. 5 D4 शतं (for शताः). D1 T1. 2 पत्तीनामयुतं तथा; T3. 4 G पत्ती(T3 सप्त)नामयुतानि च; M पत्तयो द्विगुणं ततः.

22 B2 missing (cf. v. l. 11). T3 reads 22^{ab} for the first time after 21^b. — ^{b}) Ś1 K1. 2 महद्बले; D1. 4. 9 T1. 2 महाबलं; T3 (first time) महात्मनां; T3 (second time). 4 G M बलं तदा (for महद्बलम्). — ^{c}) S (except T1. 2) यत्प्रगृह्य (for परि°). K4. 5 D4 हि (D4 तु) तद्युद्धे; D5. 7 ययौ युद्धे; T3 यथैवेंद्रो; T4 G1. 3 सुयुद्धे वै; G2 [ए]व मुमुदे; M स वै युद्धे. — After 22, M1 reads 20^{cd}.

23 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) T3 एको हि (for एकाकी). M2–4 भरतश्रेष्ठस्. — ^{b}) B4 D1. 5–7 M3. 4 नृप. — ^{c}) K4. 5 D2. 3. 10 T2 G2 M2 किंचित्; D9 T4 G3 M1 कश्चित् (for कंचित्). — ^{d}) M1 सखायं. Dn2. n3 वरं; D8 T2 वर (for वरः).

24 B2 missing (cf. v. l. 11). K4. 5 om. 24^a–25^b. — ^{a}) T1. 2 यतमानान् (for नर्द°). Dn1 D1. 3. 4. 6. 10. 11 T1. 2 दृष्ट्वा (for चैव). — ^{b}) D2 स्वबलस्य; D9 सुबलस्य (for स्वब°). K3 Dn2. n3 D2. 8 च संक्षये (K3 °यः); D3 बलक्षयं (for च सं°). — After 24^b, B (B2 missing) Dn D2. 3. 5. 7–11 ins. :

एकादशचमूभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदम् ॥ २५
नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः ।
सस्मार वचनं क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥ २६
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।
महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणां च संयुगे ॥ २७
एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्ह्रदं नृपः ।
दुःखसंतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ २८
पाण्डवाश्च महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तव राजन्बलं प्रति ॥ २९
शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनंजयः ॥ ३०
तान्हत्वा निशितैर्बाणैः सामात्यान्सह बन्धुभिः ।
रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत ॥ ३१

170* तथा दृष्ट्वा महाराज एकः स पृथिवीपतिः ।

[Dn1 एकं स; Dn2. n3 D7 स एकं (D7 °कः) (for एकः स).]

On the other hand, S ins.:

171* दृष्ट्वा भरतशार्दूल कश्मलेनाभिसंवृतः ।
[post. half = 18^{b}.]

— ^{c}) T4 G2 M2 स तं; M1. 3. 4 रथं (for हतं). Ś1 K1 D7 स्वं; Dn D2 M1. 3. 4 स; D3 च; D8 तु; D9 सु-; T4 G2 M2 स्व (for स्व-). D4 -बलम् (for -हयम्). G1 स तं स्म भरतं त्यज्य; G3 सत्वरं स रथं त्यज्य. — ^{d}) T1. 2 प्रोत्सृत्य (for प्राङ्मुखः). M3 प्रद्र- वत्. B1. 3. 5 Dn D2. 5. 9 रणात् (for भयात्). D7 प्राद्रवत्प्राङ्मुखो रणात्.

25 B2 missing (cf. v. l. 11). K4. 5 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). — ^{a}) D8 चादाय (for आ°). K3 तां प्राज्ञो (for तेजस्वी). — K3 om. (hapl.) 25^{d}–27^{a}. — ^{d}) D5. 7 प्रसृतो (for प्रस्थितो). K4. 5 Dn2. n3 D1 M1. 2. 4 द्रुतं; Dn1 ध्रुवे; D6 वनं; D8 यदि; T4 भृशं (for ह्रदम्).

26 B2 missing (cf. v. l. 11). K3 om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) Dn D2. 5. 7 -दूरात् (for -दूरं). — ^{b}) K5 Dn1 D5 M3 नराधिप; T2 जनाधिप (for नराधिपः). — ^{c}) D4 तत्तु (for क्षत्तुर्). — ^{d}) B4. 5 पश्यतः; D1 धर्मतः; T1 भारत (for धीमतः). M धर्म- ज्ञस्य महात्मनः.

27 B2 missing (cf. v. l. 11). K3 om. 27^{a} (cf. v. l. 25). — ^{a}) M तु स (M1 सु-) (for नूनं). M1 -महत् (for महा-). T1. 2 -राज (for -प्राज्ञो). — ^{b}) K2 पुरः (for पुरा). — ^{c}) S व्यसनम् (for वैशसम्). — ^{d}) S सर्वशः (for संयुगे).

28 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) B1. 5 D3. 9 चिरं (for एवं). T1. 2 च (for तु). D8 एवं विचिंत्य- मानस्तु; D7 एवं चिंतयतस्तस्य; T4 G2. 3 M एवं चिं- (M °ताचिं)तयमानस्तु (M1 °नं तु). — ^{b}) Dn2 प्रवि- विक्षे; T2 °वेश (for °विक्षुर्). B3. 4 Dn D2. 5–9 पुनः (for नृपः). — D1 om. 28^{c}–32^{b}. — ^{c}) M मुहुः (for दुःख-). — ^{d}) D4 द्रष्टा (for दृष्ट्वा). Dn2 om. (hapl.) from राज up to स्तव (in 29^{d}). M2–4 राजा (for राजन्). T2 (*sup. lin.* as in text). 4 G1 जन-; T3 G2 जगत्-; G3 यम- (for बल-). T3 G2 -त्रयं (for -क्ष- यम्). — After 28, T G ins.:

172* दशैकाक्षोहिणीभर्ता तथा दुर्योधनोऽपि सन् ।
प्राप्तवान्व्यसनं तीव्रं दैवं हि बलवत्तरम् ।

[(L. 1) T2 स्वयं; T3 ततो (for तथा). G2 श्वसन् (for ऽपि सन्). — (L. 2) T3 दीप्तं (for तीव्रं).]

29 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 29; Dn2 om. up to स्तव (for both, cf. v. l. 28). M2. 4 om. 29–30. — ^{a}) K4. 5 D3. 10. 11 T1. 2 तु; B (B2 miss- ing) Dn (Dn2 om.) D2. 4–7. 9 [अ]पि (for च). — ^{c}) B1. 4 D7. 9–11 अभ्यद्रवंत. D8 T3. 4 G अभ्यधावन्भृशं क्रु(D8 G2 °न्सुसंक्रु)द्धास्. — ^{d}) D2 बळं.

30 With 30, cf. 3. B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 30 (cf. v. l. 28). M2. 4 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) Dn1 D9 T2 G2. 3 शक्त्यष्टि-; D8 T3 शक्त्याष्टि- (D8 °ष्टि-) (for शक्त्यृष्टि-). K4 D8 -प्राश-; D10 -पाश- (for -प्रास-). D9 -हस्ताभ्यां. — ^{b}) T3. 4 G M1. 3 यो(M1. 3 यौ)धानाम् (for बला°). T3 G2 अपि; T4 प्रति- (for अभि-). — ^{c}) B5 घोरं (for मोघं). — ^{d}) D4. 5. 7 गांजीवेन.

31 B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 31 (cf. v. l. 28). M2. 4 read 31–32 after 5. — ^{a}) M2. 4 हत्वा तैर् (for तान्हत्वा). — ^{b}) M3 बांधवैः (for बन्धु- भिः). K4. 5 सहामात्यैः स(K4 °त्यस)बंधुभिः. — ^{c})

सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
महावनमिव छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ३२
अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजञ्जीवमानो व्यदृश्यत ॥ ३३
द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्मणः ।
कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ ३४
धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ३५
धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथः ।
उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ ३६
तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
मुच्यतां संजयो जीवन्न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३७
द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलिः ।
ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति संजय साधय ॥ ३८
अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।
प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोक्षितः ॥ ३९
क्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ ४०

C. 9. 1609
B. 9. 29. 42
K. 9. 29. 23

D5. 7 धनंजयो (for श्वेतहये). B1 D2. 5. 7–9 राजन् (for तिष्ठन्). — ^{d}) D5. 7 सकृष्णो (for अर्जुनो). K2 D3. 7 G3 बहु शोभत.

32 For the sequence in M2. 4, cf. v. l. 31. B2 missing (cf. v. l. 11). D1 om. 32^{ab} (cf. v. l. 28). D7 om. 32^a–33^b. — ^{b}) K2 सर्वाजि- (for सवाजि-). — After 32^b, G2 reads 33^{ab}. — ^{c}) G2 -वातम् (for -वनम्). T4 इति (for इव). Ś1 K1 D3. 5. 9 T3 छन्नम्. D1 निहतं शतसाहस्रं. — ^{d}) D1 सकलं; D6 प्राभवत् (for अभवत्). D6 om. from वकं बलम् up to द्रोणपुत्रा (in 34^a). D2 बळं.

33 B2 missing (cf. v. l. 11). D6 om. 33; D7 om. 33^{ab} (for both, cf. v. l. 32). D1 om. 33^{ab}. G2 reads 33^{ab} after 32^b. — ^{a}) Dn1 D5 (*sup. lin.* as in text) -रथ- (for -शत-). D8 G2 -साहस्रैर्. — ^{b}) Ś1 K1–3 हि; D2 च (for ह). S बले दुर्योधनार्जिते (T2 °नाद्धते; G2 °ने हते; M1 °नार्पणे). — ^{c}) D2 महारथाद् (for °रथो). — ^{d}) K3 विदृश्यत; M1 [ऽ]त्र दृश्यते; M3 प्रदृश्यते.

34 B2 missing (cf. v. l. 11). D6 om. द्रोणपुत्रा (cf. v. l. 32). — ^{a}) D5. 7 राजन् (for वीरात्). — T4 om. 34^b–36^a. — ^{b}) T3 कृपाच्च; G3 तथा च (for तथैव). — ^{cd}) T3 कृपश्च कृतवर्मा च पार्थिवश्च तवात्मजः.

35 B2 missing (cf. v. l. 11). T4 om. 35 (cf. v. l. 34). D6 om. (hapl.) 35. — ^{a}) K4. 5 च (for तु). — Ś1 K1–3 om. 35^b–38^a. — ^{b}) K5 रसन्; D8. 10. 11 स ह; D4 रथं (for हसन्). — ^{c}) D4 किमु तेन (for किमनेन). — ^{d}) K4 [अ]र्थेन; M1 [अ]र्थो हि (for [अ]र्थोऽस्ति). D1 रिपुमित्रं हि मारय.

36 B2 missing (cf. v. l. 11). T4 om. 36^a (cf. v. l. 34). Ś1 K1–3 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^{b}) D1 शनेर् (for शिनेर्). — ^{d}) K4. 5 Dn2. n3 D4 हंतु (sic); D10 हंत (for हन्तुं). D8 तथा.

37 B2 missing (cf. v. l. 11). Ś1 K1–3 om. 37 (cf. v. l. 35). — ^{a}) K4. 5 तमासाद्य; D1 T3. 4 G तदागम्य (D1 °त्य); D4 ततस्तु वै; T1. 2 समागम्य (for तमा°). Dn2. n3 महाप्राज्ञ; M1 °प्रज्ञं (for °प्राज्ञः). — ^{b}) G3 (before corr. as in text) मुनिः (for ऽब्रवीत्). — ^{c}) Dn D5 राजन् (for जीवन्). — ^{d}) T2 नायं वध्यः (for न हन्तव्यः). B (B2 missing) Dn D5. 7–9 कदाचन (for कथं°).

38 B2 missing (cf. v. l. 11). Ś1 K1–3 om. 38^a (cf. v. l. 35). — ^{b}) D1 शनेर् (for शिनेर्). K1 कृतांजलिं; D2 °जळिः; T4 महात्मनः (for कृताञ्जलिः). — ^{d}) K2. 3 माधव (sic); K4. 5 गम्यतां (for साधय).

39 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) S हि (for तु). — ^{b}) D1 त्यक्त- (for न्यस्त-). — ^{c}) K4 प्रतिष्ठद्; Dn2 D9 प्रतिष्ठं; Dn3 G1. 3 प्र(G3 प्रा)तिष्ठे; D1 अगाच्छं; D3 प्रविशन् (for प्रातिष्ठं). K4. 5 यत्र; D1 तात; D8 एव (for येन). D11 नगरे; T4 रुधिरं (for नगरं).

40 B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) K4. 5 अतिक्रांतं; Dn D5. 6. 8. 10 T2 G3 M2. 4 अपा°; D3 समा°; M3 अवा° (for अप°). — Ś1 K1–3 om. 40^c–41^b. K4 om. (hapl.) 40^c–41^d. K5 reads 40^{cd} on marg. — ^{c}) D3 (second time) ततो (for एकं). D3 (first time) दृष्ट्वा (for राजन्). — After 40^c, the sequence in

C. 9. 1609
B. 9. 29. 43
K. 9. 29. 21

स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ।
उपप्रैक्षत मां दृष्ट्वा तदा दीनमवस्थितम् ॥ ४१
तं चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
मुहूर्तं नाशकं वक्तुं किंचिद्दुःखपरिप्लुतः ॥ ४२
ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान्ग्रहणं तदा ।
द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ४३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
भ्रातॄंश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः ॥ ४४

D3 is: 42^{b}, 43^{ab}, 40^{c} (r), 40^{d}–42^{b}, 44, 42^{c}, 42^{d}–43^{b} (r), 43^{cd}, 45. — ^{d}) Dn भूरि-; D4 शर- (for भृश-). Dn2 D2. 3. 5. 7 -वि(D7 -वी)क्षितं (for °क्षतम्). T4 पश्यामि भृशमीक्षितं.

41 For the sequence in D3, cf. v. l. 40. B2 missing (cf. v. l. 11). Ś1 K1–3 om. 41^{ab}; K4 om. 41 (for both, cf. v. l. 40). — ^{b}) K5 B (B2 missing) Dn D2. 5. 6. 8 न शक्नोति (for नाशक्नोद्). Dn -भाषितुं; D1 8 -वीक्षितं (for -वीक्षितुम्). — D1 om. 41^{cd}. — ^{c}) B3 D3 T2 M1. 3 -प्रेक्ष(T2 °क्ष्य)त. D3 मा (for मां). — ^{d}) D3–5. 7. 8. 10. 11 T3. 4 G2 M तथा (for तदा). K2 भीमम्; Dn चैकम् (for दीनम्). G M1. 2 उपस्थितं (for अव°). D2 तदनीकमवस्थितं.

42 For the sequence in D3, cf. v. l. 40. B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) D6 तद्रा (for तं च). D3 अभिशोचंतं; S (except T1. 2) अनुशोचानो (M1. 2. 4 °चन्वै) (for अपि शोचन्तं). — ^{b}) Ś1 K1–3 दृष्ट्वैकाकिनं रणे. — ^{c}) D5. 7 नाशकद् (for °कं). — ^{d}) Ś1 K1–3 D10. 11 अति- (for किंचिद्). — After 42, T G ins.:

173* यस्य मूर्धावसिक्तानां सहस्रं मणिमौलिनाम् ।
आहृत्य च करं सर्वं स्वस्य वै वशमागतम् ।
चतुःसागरपर्यन्ता पृथिवी रत्नभूषिता ।
कर्णेनैकेन यस्यार्थे करमाहारिता पुरा ।
यस्याज्ञा परराष्ट्रेषु कर्णेनैव प्रसारिता । [5]
नाभवद्यस्य शस्त्रेषु खेदो राज्ञः प्रशासतः ।
आसीनो हस्तिनपुरे क्षेमं राज्यमकण्टकम् ।
अन्वपालयदैश्वर्यात्कुबेरमपि नास्मरत् ।
भवनाद्भवनं राजन्प्रयातुं पृथिवीपते ।
देवालयप्रवेशे च पन्था यस्य हिरण्मयः । [10]
पताकावृतसूर्यांशुतोरणोच्छ्रितशोभिनः ।
प्रयाणे पृथिवीभर्तुर्धन्यानामभवन्गृहाः ।
आरुह्यैरावतप्रख्यं नागमिन्द्रसमो बली ।
विभूत्या सुमहत्या यः प्रयाति पृथिवीपते ।
तं भृशं क्षतमिन्द्राभं पश्यामेव धरातले । [15]
तिष्ठन्तमेकं दृष्ट्वा तु ममाभूत्क्लेश उत्तमः ।
तस्य चैवंविधस्याद्य जगन्नाथस्य भूपते ।
आपदप्रतिमैवाभूद्बलीयान्विधिरेव हि ।

[(L. 2) T3 G2 यस्य (for स्वस्य). T1 G1 (*sup. lin.* as above) वेश्म समागतं; T2. 3 वैशसमा° (for वै वशमा°). — (L. 4) T2. 3 आहारितः (for °रिता). — (L. 5) T3 यस्याज्ञा पततो राष्ट्रे (for the prior half). — (L. 6) T3 भेदो (for खेदो). — (L. 7) T1 G1 (*sup. lin.*) हास्तिनपुरे. — (L. 8) T1–3 G1 नास्मरन् (for °रत्). — (L. 9) G3 भगवान्भगवन्राजन् (corrupt) (for the prior half). T3 पृथिवीतले (for °पते). — (L. 10) T1. 3 G1 -प्रदेशे (for -प्रवेशे). — (L. 11) T3 -शूलांस्तु; T4 G2. 3 -सूर्यांशुस् (for -सूर्यांशु-). T3 -शोभिताः; T4 -शोभनः; G2. 3 -शोभितः (for -शोभिनः). — (L. 14) T4 प्रयातुं (for °ति). T3. 4 G2 पृथिवीपतिः. — (L. 15) T2 भृश- (for भृशं). — (L. 16) T1 G1. 2 तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु). — (L. 17) T1 G1 [अ]स्य (for [अ]द्य). T2 तस्य चैवंविधं नान्यज् (for the prior half). T1 G1. 2 भूपतेः (for °ते). — (L. 18) T2 विपद् (for आपद्). T2 [अ]भूवा; T3. 4 याभूद् (for [ए]वाभूद्).]

43 For the sequence in D3, cf. v. l. 40. B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) T4 [ऽ]स्य (for ऽस्मै). T4 इदं (for अहं). — ^{b}) T G नृपतेस् (T3 °ते) (for ग्रहणं). D1 उक्तं च ग्रहणादिकं. — ^{c}) D3 द्वैपायनं समासाद्य. — ^{d}) K2 corrupt. K4. 5 D1. 2. 5 T3. 4 G2. 3 जीवितो (K5 °नो) (for जीवतो). Ś1 K1. 3 D10. 11 आत्मनः (for आहवे). D3 जीवितोऽहं महाहवे.

44 For the sequence in D3, cf. v. l. 40. B2 missing (cf. v. l. 11). — ^{a}) Dn2. n3 D2. 5. 7 अपि (for इव). K4. 5 तद् (for च). K2. 3 D1. 3. 4. 10. 11 S स मु(K3 D3. 4 T4 सुसु)हूर्तमिव ध्या(D3 °मवध्या)त्वा; Dn1 सुमुहूर्तमपि च ध्यात्वा (hypermetric). — ^{b}) D2 पुनर् (for प्रति-). T3 तु (for च). D9 चेतनं. — ^{c}) D6 om. (hapl.) from सैन्यानि up to सर्वान् (in 45^{c}). S -सैन्यांश्च (for -सैन्यानि). — ^{d}) K4. 5 B (B2 missing) Dn D2. 3. 5. 7–9 समपृच्छत; M1 पर्यपृच्छच्च (for °पृच्छत). T3. 4 G तांस्; M1 मा (for मां). Dn1 D1. 9 T4 G2. 3 तदा; T3 तथा (for ततः).

तस्मै तदहमाचक्षं सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
भ्रातॄंश्च निहतान्सर्वान्सैन्यं च विनिपातितम् ॥ ४५
त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप ।
इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४६
स दीर्घमिव निःश्वस्य विप्रेक्ष्य च पुनः पुनः ।
अंसे मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥ ४७
त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति संजय ।
द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः ॥ ४८
ब्रूयाः संजय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥ ४९
सुहृद्भिस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवति मादृशः ॥ ५०
आचक्षेथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात् ।
अस्मिंस्तोयह्रदे सुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम् ॥ ५१
एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं ह्रदं नृपः ।
अस्तम्भयत तोयं च मायया मनुजाधिपः ॥ ५२
तस्मिन्ह्रदं प्रविष्टे तु त्रीन्रथाञ्श्रान्तवाहनान् ।
अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः ॥ ५३

C. 9. 1622
B. 9. 29. 55
K. 9. 29. 45

45 For the sequence in D3, cf. v. l. 40. B2 missing (cf. v. l. 11). D6 om. 45^{abc} (cf. v. l. 44). —a) K3 Dn D1. 2. 4. 5. 7. 9–11 T2–4 M आचक्षे (D9 °क्ष्यं); T1 G आचष्टे (for °क्षं). K4. 5 तस्मै सर्वाहमाचक्ष्ये. —b) K2. 3 D3. 7. 10 सर्व- (for सर्वं). Ś1 K1. 2 -दर्शनः; K3 -दर्शनं; D1 G1 -दर्शनात् (for -दर्शिवान्). —c) T4 भ्रातॄणां निधनं सर्वं. —d) D4 सैन्यांश् (for सैन्यं). T G1. 3 सैन्यानां च निपातनं; G2 M सैनिकांश्च (G2 °न्यांश्चैव) निपातितान्.

46 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) D2 किळ. G2 नराः (for रथाः). D3 स्पृष्ट्वा (for शिष्टास्). —b) D8 जनाधिप (for नरा°). —c) D4 प्रति- (for इति). D2 -काळे. K4. 5 [ऽ]यं; Dn D2. 5 (*sup. lin.* as in text) तु (for मां).

47 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) M1 संदीपम् (for स दीर्घम्). Dn D2. 5. 7 अथ; M उष्णं (for इव). Some MSS. निश्वस्य. —b) D1 समीक्ष्य च; D3. 10. 11 प्रत्यवेक्ष्य; D4 T1. 2 संप्रेक्ष्य च; T3. 4 G विप्रैक्षत (for विप्रेक्ष्य च). Ś1 K1–3 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). —c) K3–5 D3 अंशे; B (B2 missing) Dn D2. 7–11 असौ; D6 G3 आह (for अंसे). T2 गृह्य (for स्पृष्ट्वा). T3 अंशिनां प्राणिनां स्पृष्ट्वा (sic). —d) T3. 4 G1. 3 भरतर्षभ; G2 M प्रत्यभाषत (for पर्य°).

48 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) S (except T1. 2) त्वत्तोन्यो (for त्वदन्यो). T2 [ए]व; G2 हि (for [इ]ह). —b) D2 कच्चिज् (for कश्चिज्). T3 [अ]संशयं (for संजय). —c) B (B2 missing) Dn D2. 5. 7–9 न हि; D3 ह न; D4 G1. 3 M2. 4 नैव (for नेह). —d) G2 सुसहायाश्च. D4 आक्षिपं त्वहते पुनः (sic).

49 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) D4. 5. 7 ब्रूयात्; M2. 4 ब्रूहि. —b) T4 प्राज्ञ- (for प्रज्ञा-). D6 ईदृशं (for ईश्वरम्). — B4 damaged for 49^{c}–50^{b}.

50 B2 missing (cf. v. l. 11). B4 damaged for 50^{ab}. —a) D4 T3 तावकैर् (for तादृशैर्). —c) D3 हते; D10 हतो (for हृते). D3 राष्ट्रे (for राज्ये). —d) K4. 5 B (B2 missing) D (except D3) T1–3 M1 जीवेत (for जीवति).

51 B2 missing (cf. v. l. 11). —a) K4. 5 B (B2 missing) D1. 2. 4–11 T1 G1 M आचक्षीथाः; D3 अवाक्शिराः; T2 आचक्षे वा (for °क्षेथाः). G1 सर्वभयं (for °मिदं). —b) D4. 9 युक्तं (for मुक्तं). K4. 5 T G महाभयात्; B (B2 missing) D8. 9 °हवे; D3 °बलः (for °हवात्). —c) K2 असे (sic); T3 तस्मिंस् (for अ°). G2 तोये (for तोय-). D10. 11 T4 G2. 3 गुप्तं (for सुप्तं). —d) Dn1. n3 D9 जीवतं; D2 जीवितं (for जीवन्तं). K3 5 Dn2. n3 D2. 3. 5. 7 -विक्षितं (for -विक्षतम्).

52 B2 missing (cf. v. l. 11). —b) D2. 10 प्राविशं; D4 प्रविष्टस्; M3 प्राविशंस् (for °शत्). T3 G2 तद् (for तं). K3 B5 D10. 11 महाह्रदं (K3 °दः); K5 Dn2. n3 D1. 2. 6 T2. 3 G3 M2. 3 ह्रदं नृप (Dn2. n3 °पं); D8 महारथं; D4 ह्रदं ततः (for ह्रदं नृपः). —c) K3 अस्तभायत. —d) D5. 7 T4 G3 M4 मनुजाधिप.

53 B2 missing (cf. v. l. 11). D2 om. 53. —a) K4. 5 B1 D (D2 om.) T1–3 M2–4 ह्रदे; T4 नृपे (for ह्रदं). —b) K2. 3 वि- (for त्रीन्). T2 भ्रांत- (for श्रान्त-). —c) D1 तत्र; S (except T1. 2 G1) एव

C. 9. 1622
B. 9. 29. 56
K. 9. 29. 46

कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणिं च रथिनां वरम् ।
भोजं च कृतवर्माणं सहितान्शरविक्षतान् ॥ ५४
ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वानचोदयन् ।
उपयाय च मामूचुर्दिष्ट्या जीवसि संजय ॥ ५५
अपृच्छंश्चैव मां सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम् ।
कच्चिद्दुर्योधनो राजा स नो जीवति संजय ॥ ५६
आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपम् ।
तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
ह्रदं चैवाहमाचष्ट यं प्रविष्टो नराधिपः ॥ ५७
अश्वत्थामा तु तद्राजन्निशम्य वचनं मम ।
तं ह्रदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५८
अहो धिङ्न स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः ।
पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ॥ ५९
ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य च महारथाः ।
प्राद्रवन्रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्रणे ॥ ६०
ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ।
सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथाः ॥ ६१
तत्र गुल्माः परित्रस्ताः सूर्ये चास्तमिते सति ।

(for एकस्). —^{d}) T3 दिशं (for देशं). K3 D8 समुपायुषं (D8 °षः).

54 B2 missing (cf. v. l. 11). —^{a}) D3. 4. 10 सारद्व(D3 °ध्व)तं. Dn D2. 5. 7 चैव; D3 वीर; T3 धीरं (for वीरं). —^{b}) K2 Dn D3 वरः (for वरम्). —^{d}) D1 अत्यंतं (for सहिताञ्). D4 T3 G1. 2 M भृश-; G3 भ्रातृ- (for शर-). K3 D2. 3. 7 G3 -वि(G3 -वी)क्षितान्; Dn1 -वीक्षतान्.

55 B2 missing (cf. v. l. 11). —^{a}) M2. 4 सर्वे च (for ते सर्वे). D1 मामिदं प्रोचुर्; T1–3 समभि(T3 °ति)प्रेक्ष्य; T4 G M समति(M3 °भि)क्रम्य (for मामभिप्रेक्ष्य). — D1 om. (hapl.) 55^{bc}. —^{b}) K2 बाडम् (sic) (for तूर्णम्). K2. 4. 5 Dn1 D2–5. 7. 10. 11 T4 अनोदयन्. —^{c}) Ś1 K1–4 D3. 4 उपा(K4 °पे)याय; D7 M1. 2. 4 उप(D7 °पा)गम्य; T4 उपधाय (for °याय). Dn1 D3. 4. 10. 11 तु (for च). T1. 2 उपेत्य चैव मामूचुर्. —^{d}) S (except T1. 2) दिष्ट्या संजय जीवसि.

56 B2 missing (cf. v. l. 11). Ś1 K1–3 Dn1. n2 om. (hapl.) 56; Dn3 reads it on marg. D1 om. 56^{ab}. —^{a}) D3 corrupt. B (B2 missing) D2. 7–9 [पृ]च्छ ते; G1. 3 इमं (for [पृ]च्छ मां). —^{b}) K4. 5 Dn3 D3. 4. 6, 8. 10 T1. 2 M3 जनाधिप (D3. 4 °पः); D2. 5. 7 नराधिप (D7 °पं) (for जनाधिपम्). —^{c}) T2 किंचिद् (for कच्चिद्). —^{d}) D5 (marg.) ब्रूहि (for स नो).

57 B2 missing (cf. v. l. 11). —^{b}) D4 T3 तथा (for तदा). K4. 5 D1 नृप; M3 तव (for नृपम्). —^{c}) K4. 5 Dn D2. 5. 7 T3. 4 तथैव (T4 °वं); D1 T2 G3 तच्चैवं (for °व). K2 आचक्ष्यं; K4. 5 D6 °ख्यौ; Dn D1. 2. 4. 5. 7. 10 T1. 2. 4 G M °क्षे; D3 °क्ष्ये; T3 °ष्टे (for °क्षं). — D8 om. (hapl.) 57de. —^{d}) K4 यस्माद्; D4 M1. 2. 4 यन्मा (for यन्मां). — D3 om. 57^{e}–58^{d}. B4 damaged for 57^{ef}. —^{e}) K4 आचष्टं; B1. 3. 5 D4. 6. 9–11 °क्षं (D4. 10 °क्ष्यं); Dn D2 G M1. 3. 4 °क्षे (Dn2. n3 °क्ष्ये); D5. 7 °ख्ये; T3. 4 °ष्टे (for °ष्ट). T1 ह्रदं चैव समाचक्षं; T2 °वाचचक्षेयं. —^{f}) D1. 6 T G M1. 2 जनाधिपः; D9 M3 नराधिप (for °धिपः).

58 B2 missing (cf. v. l. 11). D3 om. 58 (cf. v. l. 57). K4. 5 B1 om. (hapl.) 58^{a}–59^{b}. —^{a}) Dn D2. 5. 7 रुदद् (for तु तद्). —^{b}) T3. 4 G1. 3 नृप (for मम). —^{c}) D4 ते (for तं). S ह्रदप्रवेशं श्रुत्वा च (T4 G2 तु).

59 B2 missing (cf. v. l. 11). K4. 5 B1 om. 59^{ab} (cf. v. l. 58). D8 om. 59^{ab}. —^{a}) Ś1 K1. 3 मां न; B4 Dn3 D6. 11 T2 स न (by transp.); D1 तं स; T4 च स; G2 मां स. T3 जानीते. —^{b}) K3 जीवंतो; D3. 5 जीवितो (for जीवतो). T3 जीवंतः स्म नराधिपः. —^{c}) D7 पर्यास्ता; T3 समर्था (for पर्याप्ता). —^{d}) T3 वयं (for सह). G2 सह योद्धुं परान्प्रति.

60 B2 missing (cf. v. l. 11). —^{a}) D2. 7 कालं. —^{b}) D4 विलप्य सु-; T3. 4 G M1 प्रविलप्य; M2–4 विप्रलप्य (for विलप्य च). — D8 om. (hapl.) 60^{c}–61^{d}. —^{c}) Dn1 रथिनः (for °नां). B5 D8. 9 M श्रेष्ठान्. —^{d}) D2. 5. 7 पांडुपुत्रभयार्दिताः.

61 B2 missing (cf. v. l. 11). D3 om. 61 (cf. v. l. 60). —^{b}) D4 कृपणः; T3 नृपस्य (for कृपस्य). K4. 5 Dn1. n3 D4. 5. 7–10 M सुपरिस्कृ(D4 °स्थि-; D9 °कु-; M °क्ष)तं; D1 परिसंस्कृतं; T G1. 3 तु परिष्कृ-

सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव संक्षयम् ॥ ६२
ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६३
तत्र विक्रोशतीनां च रुदतीनां च सर्वशः ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः श्रुत्वा तद्बलसंक्षयम् ॥ ६४
ततस्ता योषितो राजन्क्रन्दन्त्यो वै मुहुर्मुहुः ।
कुरर्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ॥ ६५
आजघ्नुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत ।
लुलुवुश्च तदा केशान्क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र ह ॥ ६६
हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरांसि च ।
क्रोशन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशां पते ॥ ६७
ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशातुराः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६८
वेत्रजर्झरहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशां पते ।

C. 9. 1638
B. 9. 29. 71
K. 9. 29. 61

(T3.4 G3 °क्षि)तं (for सुपरि°). G2 समाश्वास्य परिक्षतं. — B4 damaged for 61^{c}–62^{d}. — ^{c}) D2 सेनावेश्म जगामासुर् (sic). — ^{d}) B5 S (except T1.2) -शिष्टास् (for -शेषास्). D4 जनाः (for रथाः).

62 B2 missing (cf. v. l. 11). B4 damaged. — ^{a}) K4.5 ते तु; D4 अत्र; M यत्र (for तत्र). K4 D3 M1 गुल्म-; D6 गुल्मान्; G2 गुल्मैः; M3 गुल्मः (for गुल्माः). S -क्षिप्ताः (M1 °सं; M3 °प्तः) (for -त्रस्ताः). — ^{b}) D4 M3.4 नृप; M1.2 नृपे (for सति). D1 सूर्ये चास्तमितौजसि. — Dn3 reads 62^{cd} twice. — ^{c}) T3.4 G2 M1–3 च; M4 प्र- (for वि-).

63 B2 missing (cf. v. l. 11). K5 Dn D6 T1 om. (hapl.) 63–64. — ^{a}) D3 मृधा (for वृद्धा). — ^{b}) D8 रक्षका; G3 रक्षितो (for रक्षिणो). K2 नरः; D2.5 T3.4 G M3 जनाः; D7 (marg. as in text) युवा (for नराः). K4 T2 योषितां रक्षणे रताः. — After 63, K3 reads 69^{ab}.

64 B2 missing (cf. v. l. 11). K5 Dn D6 T1 om. 64 (cf. v. l. 63). K3 om. (hapl.) 64–67. — ^{a}) D11 तत्र विक्रोशमानानां. — ^{b}) D4 T3 रुदंतीनां. S (T1 om.) निस्वनः (for सर्वशः). — ^{c}) K2.4 D2–5.7.8.11 S (T1 om.) महा- (for महाञ्). S (T1 om.) -घोरः (T4 G1 M3 °रं) (for शब्दः). — B4 damaged for 64^{d}–65^{b}. — ^{d}) K4 D1 G M3 तं; T (T1 om.) तु (for तद्-).

65 B2 missing (cf. v. l. 11). K3 om. 65 (cf. v. l. 64). D1 om. 65–66. B4 damaged for 65^{ab}. — ^{a}) K4.5 B1.3.5 Dn D2.5–9 T1–3 तु (for ता). — ^{b}) K2 D3.10.11 M1.2.4 रुदंत्यः (for क्रन्दन्त्यो). K2 om. (hapl.) from वै up to नादयन्त्यो (in 65^{d}). K4.5 M2.4 च; D8.9 [ऽ]पि (for वै). — ^{c}) D4 कुररी (for कुरर्य). M1.2.4 नादेन (for शब्देन). — ^{d}) K4 D8 नादयंतो; D10 नदयंत्यो (for नाद°). D2 T2 महीतळं; D6 महद्बलं.

66 B2 missing (cf. v. l. 11). K3 om. 66 (cf. v. l. 64). D1 om. 66 (cf. v. l. 65). — ^{a}) Ś1 K1.2 बाहून् (for चापि). M आजघ्नुः पाणिभिः शोकाद्. — ^{b}) D10 corrupt. M उरांसि (for पाणिभिश्). K4.5 [उ]रः; B1 M च (for [उ]त). — B4 damaged for 66^{c}–67^{b}. — ^{c}) K4 B1.5 D4.5.8.9.11 लुलुंचुश्; K5 लुलुब्धुश् (sic); B3 मुमुंचुश्; Dn D2.6.7.10 लुलुचुश्; T1.4 G °पुश् (for °वुश्). B3 T2.3 M1 तथा (for तदा). — Ś1 K1.2 om. 66^{d}–67^{c}. — ^{d}) D2–5 क्रोशंतस्; D6 क्रंदंत्यस् (for क्रोशन्त्यस्).

67 B2 missing for 67^{ab} (cf. v. l. 11). K3 om. 67 (cf. v. l. 64). Ś1 K1.2 om. 67^{abc} (cf. v. l. 66). B4 damaged for 67^{ab}. — ^{a}) K4.5 D6 हाहाभूत-; T G °कारं; M1 °कारान् (for °कार-). D1 -निनादिन्यो; D8 -विनादंत्यो; T1.2 विधु(T2 °धू)न्वाना; T3.4 G विकुर्वंत्यो; M1 वदंत्यो वै (for -विनादिन्यो). — ^{b}) K4.5 B3.5 Dn2.n3 D1.2.6 T1.2 विनिघ्नाना (for °घ्नन्त्य). Dn D2.5.7 [उ]त (for च). S (except T1.2) विनिघ्नंत्यु(G2 °त्यो)दराणि च. — ^{c}) B2 D10.11 शोचंत्यस् (for क्रोश°). M विक्रोशंत्यश्च (M1 °त्यः प्र-) रुरुदुः.

68 D3 om. (hapl.) 68^{a}–69^{b}. — ^{a}) D4 ते तु (for ततो). K3–5 Dn2 दुर्योधनोमात्याः (sic). — ^{b}) T4 G M सास्र- (for साश्रु-). K4.5 B3 D5–7 भयातुराः; D1 भृशं तदा; M3 दुरासदाः (for भृशातुराः). — K3 reads 68^{cd} twice. — ^{c}) T3 उपाहृत्य; T4 G1.3 °मंत्र्य (for °दाय).

69 D3 om. 69^{ab} (cf. v. l. 68). B5 D1 M1 om. (hapl.) 69–70. M2–4 om. 69^{ab}. K3 reads 69^{ab} after 63. — ^{a}) T2 तत्र (for वेत्र-). K2.3 -जर्जर-; K4.5 T1 G1 -झर्झर-; B (B5 om.) D8.9 -व्यासक्त-; D4 -गहर-

शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ६९
आस्थायाश्वतरीयुक्तान्स्यन्दनानपरे जनाः ।
स्वान्स्वान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ७०
अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेश्मसु ।
ददृशुस्ता महाराज जना यान्तीः पुरं प्रति ॥ ७१
ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनबान्धवाः ॥ ७२
आ गोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः ॥ ७३
अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम् ।
प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ७४
तस्मिंस्तदा वर्तमाने विद्रवे भृशदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ७५
जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
एकादशचमूभर्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः ।
हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ ७६
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ।

(sic); D6 -मर्मर-; T2.3 -घुर्घुर- (for -जर्झर-). Dn D2.5.7.10.11 वेत्राग्रस(D10 °वश-; D11 °वस)क्तहस्ताश्च. — b) K4.5 Dn2.n3 दाराध्यक्षा; G1.3 द्वाररक्षा (for द्वाराध्यक्षा). — B4 damaged for 69^{cd}. — c) M (M1 om.) रमणीयानि (for शयनी°). — d) K2 corrupt. K1.4.5 Dn2.n3 D2.4.5.8.10.11 स्पर्धास्तरण-; B2 Dn1 D6 स्पर्ध्यं°; T2 मृद्वा°; G1.3 स्वाध्या° (for स्पर्ध्या°). M (M1 om.) ते (for च). T3.4 G2 स्वध्या(T4 साध्वा)-स्तरणमेव च. — e) K4 M3 ततस् (for ययुस्). — f) Ś1 (*sup. lin.* as in text) D5.7 द्वार-; B (B5 om.) D3.8–11 T1.2 जन- (for दार-). K3 -रक्षणः; D2.5.7 -रक्ष(D2 °क्षि)काः (for -रक्षिणः). D4 हतस्वजनबांधवाः (= 72^{d}); T3 G नगरं रक्षिणस्तदा; T4 °रं क्षीणमानसाः.

70 B5 D1 M1 om. 70 (cf. v. l. 69). — a) D3.5 -युक्ता (for -युक्तान्). — b) D9 स्यंदनेन (for स्यन्दनान्). K3 च परे; K4.5 नगरे (for अपरे). Ś1 K1–3 ययुः; D4.6.10.11 T1.2 पुनः (for जनाः). T3.4 G M2–4 अपरे स्यंदनान्पुनः (G1 °न्परः). — c) D4 om. (hapl.) one स्वान्. — After 70, D4 reads 73^{ab}.

71 K3 om. (hapl.) 71–74. — b) G वेश्मनि. — c) B2 corrupt. T3.4 G जना राजंस् (for महाराज). — d) T3 तथा; T4 G तदा (for जना). B5 D7 यांतः; Dn1 D2–4 T4 यांति; D10 धात्रीः; G1.3 यांत्यः (for यान्तीः). Dn1 पुरीं (for पुरं).

72 K3 om. 72 (cf. v. l. 71). D1 om. (hapl.) 72–74. — a) D10 भारत-. — b) D4 सुकुमार्यसुखार्चिताः. — c) D7 reads from प्रययु up to ययु (in 73^{c}) on marg. D3 प्रययौ (for °युर्). — d) T3.4 G M3 -पति- (for -जन-).

73 K3 om. 73 (cf. v. l. 71). D1 om. 73 (cf. v. l. 72). D4 reads 73^{ab} after 70. D7 reads up to ययु on marg. — a) Dn गोपालाश्वाविपालेभ्यो (Dn2 °लाश्व); D2 आ गोपाळाविपाळेभ्यो; D10 आ गोपालाधिपालेभ्यो. — b) Ś1 K1.2 T2 द्रवंते; K4.5 D6 द्रवंत्यो; D3 ब्रुवंत्यो; D4 द्रवद्भिर्; T3.4 रुद(T4 °च)द्भिर्; G1.3 पद्भिस्तन्; G2 रुदंतो; M1.2.4 दुद्रुवुर् (for द्रवन्तो). M3 कुर्वंतो भयमातुराः. — Ś1 K1.2 om. (hapl.) 73^{c}–74^{d}.

74 K3 om. 74 (cf. v. l. 71). D1 om. 74 (cf. v. l. 72). Ś1 K1.2 om. 74 (cf. v. l. 73). — a) D3 आदाव् (for अपि). D3 एषां; D4 S (except T1) तेषां (for चैषां). — c) K4.5 B (except B1) Dn1.n2 D3.7–11 प्रेक्ष्यमाणा(D3.10 °ना)स् (for प्रेक्ष°). T2.3 तथा; T4 तु ते (for तदा). — d) K4.5 B2 Dn2.n3 D5.8–11 अधावन्; B5 corrupt; D2.7 बांधवान्; D4 आगतान्; T1.3 G M प्राद्रवन्; T4 प्रययुर् (for आधावन्).

75 a) B Dn D3.6.8–11 T M तथा (for तदा). — b) K2.4.5 D2 M2–4 विद्रावे; Dn D1.7 (marg.) T1.3 विप्लवे; D3.7 (orig.) विद्रुते; T2 [ऽ]भिप्लवे (for विद्रवे). — c) Dn D5.7 M2 -संतप्तः (for -संमूढः).

76 a) D2 T4 G1 ततो; D5 यतो; T2 जिते (for जितो). T4 G2.3 M संखे. — e) D2 हतोथ (for हताश्च). K5 (marg.) कौरवाः (for कुरवः). B5 संख्ये (for सर्वे). — f) K4.5 T4 -पुरोगमाः; D6 -पुरस्कृताः (for -पुरःसराः).

77 a) B1 D1.9 T1.2 G1.3 M विमुक्तश्च; T3.4 G2 °क्तो हि (for °क्तस्तु). — b) D5 -योग- (for -योगाद्).

विद्रुतानि च सर्वाणि शिबिराणि समन्ततः ॥ ७७
दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय व्यधावन्नगरं प्रति ॥ ७८
प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सहाभिभो ।
युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य भीमसेनं तथैव च ॥ ७९
एतमर्थं महाबाहुरुभयोः स न्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता ।
परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्जयत् ॥ ८०
ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ।
असंभावितवांश्चापि राजदारान्पुरं प्रति ॥ ८१
तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ८२
अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ।
राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम् ॥ ८३

C. 9. 1655
B. 9. 29. 89
K. 9. 29. 77

— [a]) D4 विहतानि (for विद्रु°). D4 S (except T1. 2) सैन्यानि (for सर्वाणि). — [d]) Ś1 K1 शिविराणि; S (except T1. 2) शिबिराद्रै (for °राणि). — After 77, K4. 5 B Dn D2. 3. 5. 7–9. 11 ins. :

174* इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः ।
अदृष्टपूर्वा दुःखार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
हरिणा इव वित्रस्ताः प्रेक्ष्यमाणा दिशो दश ।

[(L. 1) D2. 5. 7 पलायंतो. D2. 3. 7 -नागा (for -नाथा). — K4. 5 om. lines 2–3. — (L. 2) Dn D2. 3. 7 -पूर्व- (for -पूर्वा). D2 -व्याकुलचेतनाः. — (L. 3) Dn D2. 5. 7 विभ्रष्टाः (for वित्रस्ताः). B1. 3. 4 D8 प्रेक्षमाणा; D11 वीक्ष° (for प्रेक्ष्य°).]

78 [a]) G1. 3 सहसा (for सचिवा). — [b]) T2 एके च दशवर्षिताः (sic). — [d]) K3 विधावन्; D1. 3. 6. 10. 11 प्रय(D1 ते य)युर्; D2 व्यद्रवन्; D4 तेधावन्; S (except T1. 2) ते यांति (for व्यधावन्).

79 D1 om. 79[ab]. — [a]) D2 प्राप्तकालम्. D4 ज्ञात्वा (for मन्ये). — [b]) Dn1 corrupt. D3 प्रवेशस्; D4 प्रविष्टं; D7 प्रविशं (for प्रवेशं). Ś1 K1–3 सहाभितः; K4. 5 B D3. 8–10 सह प्रभो; T3 सहायिभिः; G2 सहापि वा; M समं विभो (for सहाभिभो). D6 प्रवेशस्तैर्महाविभो. — [c]) K2. 4. 5 Dn D1. 3. 5. 7. 8. 10. 11 अनुज्ञाय; D6 T1. 2. 4 M3 °प्राप्य (for °ज्ञाप्य). — [d]) T3 G M वासुदेवं (for भीमसेनं). G1 [अ]भिभो; G3 विभो (for [ए]व च).

80 [a]) K2 T1. 2 एवम्; K4. 5 एनम्; B (except B3) D1. 7–10 T3. 4 G M2 एतद् (for एतम्). K2 उक्तं; D1 सर्वं; T1. 2 एतन् (for अर्थं). K4. 5 महाबाहो; T3. 4 G °राज; M2. 4 °बाहोर् (for °बाहुर्). — [b]) K4. 5 Dn3 संनि(Dn3 °न्य)वेदयत्; B4 G2 स न्यवेशयत्; D8 समवेदयत्; T3 तु न्यवे°; T4 तस्य वे°; G1 तन्नयवे°; M3 तं न्यवे° (for स न्यवे°). — [c]) K4. 5 भीतो (for प्रीतो). D9. 10 भवेद् (for ऽभवद्). — [d]) D5. 7 T G -वेदिनः (for °ता). — [e]) Dn1 परिपूज्य (for °ष्वज्य). K3 B1. 2 G2 महाबाहुं; T3. 4 G1. 3 °राज (for °बाहुर्). — [f]) K1 B3. 5 D1. 7 T2. 4 G M3 वेश्यापुत्रं; D9 T3 वैश्य° (for वैश्या°). K3 D4 विसर्जयत्.

81 B5 om. (hapl.) 81[ab]. — [a]) K4 च; K5 B1. 3 Dn D3–5. 7–9 स्व- (for स). — [b]) T3 G M तूर्णम् (for द्रुतम्). K4. 5 Dn D1. 2. 5–7 अनोदयत्. — [c]) K4. 5 Dn D2. 5. 7. 10 स (D2 न) संभावितवांश्चापि (Dn1 °वक्त्रांश्च; Dn2. n3 °वांश्चैव); B D3. 11 संवाहयित°; D1. 6 संभावयित°; D3. 4 संभवापित°; D9 स चाहयित°; T1 स प्रापयित्वा तांश्चापि; T2 संभावयित्वा तां चापि; T3 संप्राप्य इतरांश्चापि; T4 G संप्रापयितवांश्चापि; M राजदारानुपादाय. — [d]) M शीघ्रं गच्छन् (for राजदारान्).

82 D1 om. 82[ab]. — [a]) B4. 5 T3 तैश्च (for चैव). T4 सहितं. B1. 3 तैश्च समाहितः (B1 °महितैः) क्षिप्रम्; D9 तैश्च संसहितैः क्षिप्रम्. — [c]) Some MSS. हस्तिनपुरं. — [d]) G1. 3 अस्र- (for बाष्प-). B5 D9 -कंठाश्रु-; G3 -कंठोरु-; M -कंठास्र- (for -कण्ठोऽश्रु-). K3 -लोचनं.

83 K3 T3. 4 om. (hapl.) 83[ab]. — [a]) D1 G M3 अपश्यच; D3 °श्यस्स (for °श्यत). K4. 5 D7. 10 महाप्राज्ञो; B1. 5 D6. 9 °प्रज्ञं (for °प्राज्ञं). — [b]) D3 सोश्रु-; M सास्र- (for साश्रु-). K4. 5 D7 G2 विदुरः साश्रुलोचनः (G2 °नं). — [c]) T4 समीपं (for समीपान्). D4. 9 निःश्रांतं. — [d]) Dn1 शोकापहत-; D4 तमोपहत-; D9 शोकोपहृत- (for °हत-). K4. 5 Dn D5. 6 T1. 2 -चेतनं; D3. 7 -चेतनः; D8 -चेतसः (for °सम्).

84 [a]) K5 सत्यवृतिः; D1 सतां वृत्तिः (for सत्यधृतिः). — [b]) Dn च (for तु). T G प्रणयादमतः स्थितं; M

C. 9. 1656
B. 9. 29. 89
K. 9. 29. 78

तमब्रवीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ।
अस्मिन्कुरुक्षये वृत्ते दिष्ट्या त्वं पुत्र जीवसि ॥ ८४
विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः ।
एतन्मे कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ॥ ८५

युयुत्सुरुवाच ।

निहते शकुनौ तात सज्ञातिसुतबान्धवे ।
हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ८६
अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात् ।
भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८७
ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातॄणां चास्य सर्वशः ।
वाहनेषु समारोप्य स्त्र्यध्यक्षाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ८८
ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षँल्लोकाद्धि वाच्यताम् ॥ ८९
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् ।
प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित् ।
अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यकोविदम् ॥ ९०
प्राप्तकालमिदं सर्वं भवतो भरतक्षये ।

प्रभोस्तस्याग्र°. — Before 84^c, G2 ins. विदुरः. — c) D3.10.11 दिष्ट्या ; G1.3 M तस्मिन् (for अस्मिन्). K2.3 कुल- ; G2.3 एवं (for कुरु-). D8.9 -भये (for -क्षये). — d) K4.5 दृष्ट्या ; D3.10.11 अस्मिन् (for दिष्ट्या).

85 a) D3 राज- (for राज्ञः). D1 प्रवेशं (for °शाद्). — b) Ś1 K1.2 किमपि ; D4 °र्थं (for °सि). K2 [अ]ग्रतः (for [आ]गतः). — c) Ś1 K D1.3.6 T1.2 वै (for मे). — d) D1 विस्तरान्मे (for °रेण). — After 85, Ś1 K1–3 ins. an addl. colophon.

86 a) D1.3.6.10.11 G2 तत्र (for तात). — b) K3 स्व- (for स-). D1 ससुते च सबांधवे. — c) K3 D8.9 हताशेष- (for हत°). B1 Dn D4.5 -परिवारो (for -परी°). — d) K2 स्थितः ; B2.4.5 तदा ; Dn तव ; G3 तथा (for ततः). — e) Dn D2.4.5.7 हतं (D7 °त-) (for स्वकं). K2.4.5 सहायम् ; Dn D1.2.4.5.7 स्वहयम् (for स हयम्). S स्वकं (T3 G1 °यं) हयं (G रथं) समुत्सृज्य. — f) M2.4 transp. प्राङ्मुखः and प्राद्रवत्. M1 प्राङ्मुखं.

87 b) Ś1 K1.2 स्कंदावार- ; T3 स्कंधवारान् (for स्कन्धावार-). Ś1 K (except K2) D1.2.6 -निवेशनं ; Dn -निवासि यत् (for -निवेशनात्). — c) D2 -व्याकुलितं. D4 S (except T1.4) सैन्यं (for सर्वं).

88 a) D2 T2.3 M कळत्राणि. — b) D6 [ए]व ; T [अ]पि (for [अ]स्य). K3 B1.2 Dn D8–11 T1 G3 सर्वतः ; T4 भारत ; G1 संजय (for सर्वशः). — c) D1 यत्नात्सर्वे ; D3.6 वाहान्सर्वान् (D6 °र्वें) (for वाहनेषु). — d) K2.4.5 B2.4 Dn D2–7.10.11 T1 G1.3 अध्यक्षाः ; T3.4 G2 ह्य° ; M1 स्त्रीरक्षाः (for स्त्र्यध्यक्षाः).

89 a) B1 D2.5 (*sup. lin.* as in text) G2 M3 समनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). — b) D4 राजानं केशवं तथा. — c) Some MSS. हस्तिनपुरं. — d) G3 लक्ष्यं (for रक्षँल्). D1.2.5.7 S लोकस्य (for लोकाद्धि). Ś1 K2 वाश्य(K2 °श)तां ; D2 चाच्युतान् ; G3 याचितां (for वाच्यताम्). K4.5 रक्षँल्लोकाद्विना(K5 °द्धि भा)च्युतात् ; B D8.9.11 °कान्प्रधावितान् ; Dn पुरलोकस्य वाच्य तत् (sic) ; D3 रणलोकार्जितं यशः ; D4 रक्षँल्लोकाद्यवहितं ; D6 °दिव च्युतः ; D10 °दिवात्मनां.

90 Before 90, T1 G1 ins. संजय उवाच. — a) T3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). Dn च (for तु). — T3.4 om. (hapl.) 90^b–92^a. G M2–4 transp. 90^b and 90^d. — b) Ś1 D4 G वेश्यापुत्रेण ; B5 D3.9 वैश्य° (for वैश्या°). — M1 om. 90^{cd}. — c) G कालः प्राप्त (for प्राप्तकालम्). K2 ज्ञाता ; T2 प्राज्ञो (for ज्ञात्वा). — d) G2 सत्य- (for सर्व-). — e) G2 अनुपूज्यद् (for अपूजयद्). D5.7 विदुरश्चैव धर्मात्मा. — f) T2 धर्म- (for वाक्य-). Ś1 K Dn D1–3.5–7.10.11 युयुत्सुं वाक्यमब्रवीत्. — After 90, Dn1.n2 D6 ins.: 175*.

91 T3.4 om. 91 (cf. v. l. 90). Dn1.n2 D6 om. 91^{ab}. T1.2 om. 91^a–92^b. Dn3 reads 91^{ab} on marg. — b) K3 D9 ब्रुवता (D9 °तो) ; Dn3 D3 M भवता ; D4 कृतं ते ; D8 श्रुत्वा ते (for भवतो). Ś1 K1–3 M3 भरतर्षभ (for °क्षये). D10 भवते भारतक्षयः. — Ś1 K Dn3 D1–5.7–11 ins. after 91^b : Dn1.n2 D6 after 90 :

175* संस्मृतः कुलधर्मश्च सानुक्रोशतया त्वया ।
दिष्ट्या त्वां तात संग्रामादस्माद्वीरक्षयात्पुरम् ।
समागतमपश्याम ह्यंशुमन्तमिव प्रजाः ।
अन्धस्य नृपतेर्यष्टिर्लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ।

अद्य त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ॥ ९१
एतावदुक्त्वा वचनं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ।
युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ॥ ९२

C. 9. 1671
B. 9. 29. 105
K. 9. 29. 91

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ समाप्तं ह्रदप्रवेशपर्व ॥

बहुशो याच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः । [5]
त्वमेको व्यसनार्तस्य ध्रियसे पुत्र सर्वदा ।

[Dn1. n2 D6 om. lines 1–3; Dn3 reads them on marg. —(L. 1) K4. 5 D4 संस्मृत्य; Dn3 संस्मृतं; D1. 10 स स्मृतः; D3 संस्मृतं; Bom. ed. रक्षितः (for संस्मृतः). K4. 5 Dn3 D3 -धर्मं (for -धर्मज्ञ). K4 धिया (for त्वया). —(L. 2) K4 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). Ś1 K1. 2 Dn3 D9. 10 त्वं (for त्वां). K3 D3. 10. 11 इह (for तात). K2 D4 परं; K4. 5 पुरा; D3 पुनः (for पुरम्). —(L. 3) D2. 4 अपश्यामो. Dn3 D2. 7. 10 अंशुमंतम्; D4 हतं सुतम्; D8 ह्यसमंतम् (for ह्यंशुमन्तम्). —(L. 4) D5 दृष्टिर्; D9 पार्ष्णिर् (for यष्टिर्). D9 लब्धस्य (for लु°). D4 -दर्शिनीं; D5 -दर्शनः. — D11 om. lines 5–6. —(L. 5) D1 मुह्यमानस्य; D3. 10 वाच्य° (for याच्य°). —(L. 6) K2 व्यसनात्तस्य; D9 विवशस्तस्य (for व्यसनार्तस्य). D4 corrupt for the post. half. D1 जायसे; D2 प्रीयसे; D3 जीवसे (for ध्रियसे). Ś1 K1. 3 D1. 6. 10 सर्वथा; K2 D3. 8. 9 °शः (for °दा).]

—[c]) G M1 [अ]हमपि (M1 °भि-) (for त्वमिह). —[f]) M1 च (for श्वो). B1 D9 गंतासि; D1 हि गंता; D3 [ऽ]तिगंता; D8 गतोसि; G गंतास्मि; M1 [अ]स्मि गंता; M2–4 [ऽ]भिगच्छ (for °गन्ता). K1 जनाधिपं (for युधिष्ठिरम्).

92 T3. 4 om. 92[a] (of v. l. 90). T1. 2 om. 92[ab] (cf. v. l. 91). Before 92, D4 ins. वैशंपायन उवाच. —[b]) G2 सत्य- (for सर्व-). Ś1 K D (except D4. 8. 9) विदुरः साश्रुलोचनः. — After 92[b], Dn D5. 7 ins.:

176* युयुत्सुं प्रेषयामास स्वगृहं याहि पुत्रक ।
युयुत्सुरपि क्षत्तारं नत्वा स्वगृहमाययौ ।

[(L. 1) Dn3 तोषयामास (for प्रेष°).]

—[c]) Dn2 युयुत्सुः. D6. 11 G3 (after corr. as in text) -प्राप्य (for -ज्ञाप्य). —[d]) D8 om. from नृपक्षयम् up to दृष्टा ध्वस्त (in line 3 of 177*). D1 नृपालयं (for नृपक्षयम्). S (except T4) विवेश नृपतिक्ष(T1–3 °तेः क्ष)यं. — After 92[d], Ś1 K D T1. 2 ins.:

177* पौरजानपदैर्दुःखाद्धा हेति भृशनादितम् ।
निरानन्दं गतश्रीकं हतनागमिवाशयम् ।
शून्यरूपमपध्वस्तं दृष्ट्वा ध्वस्ततरोऽभवत् ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञो विक्लवेनान्तरात्मना ।
विवेश नृपते राजन्निशश्वास शनैः शनैः । [5]

[D6 om. up to दृष्ट्वा ध्वस्त (in line 3). Before line 1, K4 reads line 3 for the first time, repeating it in its proper place. K5 transp. lines 1 and 3. —(L. 1) D1 गत्वा (for दुःखात्). D2 -नादिते. —(L. 2) D4 च निःश्रीकं (for गत°). Ś1 K1. 3 D11 हतारामम्; D2–4 हतनागम् (for हत°). K2. 4. 5 D2 आश्रयं (for आशयम्). D1 हृतांबुमिव सागरं; D8. 9 हतनाथं नृपाशयं (for the post. half). — D1 om. line 3; K4 reads it for the first time before line 1. —(L. 3) Dn D2. 5. 7 शून्यद्वारम् (for °रूपम्). K4 (both times). 5 महाध्वस्तं; D4 T1 अव°; D5 corrupt (for अप°). Ś1 K1. 2 शून्यं नृपगृहं (Ś1 lacuna for गृहं) ध्वस्तं (for the prior half). K3 D3. 11 T1 दुःखाद्दुःखतरोभवत्; Dn D2. 5. 7 क्रु(Dn3 क)द्धनागं सरो यथा (for the post. half). — D3 om. lines 4–5. —(L. 4) Dn D5. 7 -धर्मात्मा (for -धर्मज्ञो). Dn विविक्तेन; T2 व्याकुलेन (for विक्लवेन). —(L. 5) The portion of the text from नृपते up to ततः प्रा (in 9. 29. 53[a]) is lost

in D5 on missing folios. D6.11 नगरे; D7 स्वगृहं (for नृपते). Ś1 K1 आरान्; Dn वेश्म; D1.4 पार्श्वे (for राजन्). Dn निःश्वसन्स; D1.2.4.7 निश्वसंश्च (for निशश्वास).]

—After 177*, D8 ins. line 2 of 178*. G1.3 om. 92ef. —f) D4 न्यपतत्; D8 न्यविशत्; T2 निवसत् (for न्य°). T3.4 G2 M न्यवस(M3 °विश)त्स्वगृहे तदा. — After 92, Ś1 K D (except D8; D5 missing) T1.2 ins.:

178* वन्द्यमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदुःखितः ।
चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भरतानां परस्परम् ।

[D1 om. line 1. —(L. 1) Ś1 K2 D8.9 नंद्य(K2 °द)मानः; K1 नर्यमानः; Dn1 वीक्ष्यमाणः; Dn2.n3 D2 वक्ष्यमाणः; T1.2 वत्स्यमानः (for वन्द्य°). —(L. 2) D2 धिग्धिक्क्षत्र-; D7 धिग्धिग्यन् (submetric) (for चिन्तयानः). D1 परं तीव्रं; T1.2 महाराज (for क्षयं तीव्रं). Dn धिक्कारयन्त्रयं तीव्रं (for the prior half). K2.4.5 भारतानां; T1.2 हतानां च (for भरतानां). D1 क्षयं तदा; D2 पितामह (for परस्परम्).]

Colophon: D5 missing. —*Adhy. name:* Ś1 K1-3 D1.4 दुर्योधनापसरणं (K2 °सरः; D1.4 °सरणः); K4.5 D6 ह्रदोपयाने दुर्योधनापसरणं (D6 °णः); D8 शल्यवधः; D7 दुर्योधनस्य ह्रदेपसर्पणः; M2-4 ह्रदप्रवेशः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B5 29; Dn 27; D4 28 (as in text); Dn S 30. —*Śloka no.:* K5 97; Dn 99.

— After the above colophon, K3 B3.4 add समाप्तं चेदं (B3 इदं; B4 च) शल्यपर्व; K4.5 B1.2 D2.4.7-9 शल्यपर्व समाप्तं; B5 समाप्तं; D1 शल्यपर्व संपूर्णं; D3 समाप्तोऽयं ग्रंथः संपूर्णः.

K4 concludes with:

अतः परं गदापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत संजय ॥

संवत् १८५१ शाके १७१६ मार्गशिर शुक्ला ६ भृगुवासरे लिखितं ।

K5 concludes with:

शुभमस्तु । अतः परं गदापर्व भविष्यति । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ।

B1 concludes with:

नारायणं नमस्कृत्येत्यादि ।

D1 concludes with:

स्वस्ति श्री संवत् १६४९ वर्षे शाके १५१४ प्रवर्तमाने श्रावणशुदि ६ गुरौ लिखिते अद्येह श्रीसूर्यपुरे तापीतटे वास्तव्य आभ्यंतरनागरज्ञातीय दुवे श्रीवामनसुतबोधाकेन लिखितं ।

यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥
भग्नपृष्ठकटिग्रीवाबद्धमुष्टिरधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं शास्त्रं यत्नेन परिपालयेत् ॥

शुभं भवतु । शिवमस्तु । गणेशदशपुत्रस्येदं पुस्तकं ।

D6 concludes with:

रामः । रामः । शुभमस्तु । रामः । रामः । श्रीदुर्गाशाह ।

D9 concludes with:

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्री । श्री । शुभमस्तु ।
मार्गशीर्षे कृष्णपक्षे एकादश्यार्कवासरात् ।
राजेश्वरेण लिखिता समाप्तं शल्यपर्वणि ॥ १ ॥

D10 concludes with:

अतः परं गदायुद्धपर्व । शुभमस्तु । नृसिंह ।

लिषितमिदमद्भुतं पुस्तकं भारताख्यं
दुरितनिचयघ्नन्तं भर्त्सनं दुर्मतेश्च ।
द्विनवषट्समेतैरङ्कभिश्चैव सैकै-
र्गतवति सति वर्षे गङ्गरामेण दिव्यम् ॥

संवत् १८१२ गुरुवासरे शल्यपर्वणि समाप्तः ।

D11 concludes with:

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

२९

धृतराष्ट्र उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत संजय ॥ १
कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥ २
संजय उवाच ।
संप्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
विद्रुते शिबिरे शून्ये भृशोद्विग्नास्त्रयो रथाः ॥ ३
निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा विजयिनां स्वनम् ।
विद्रुतं शिबिरं दृष्ट्वा सायाह्ने राजगृद्धिनः ।
स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते ह्रदमभ्ययुः ॥ ४
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे ।
हृष्टः पर्यपतद्राजन्दुर्योधनवधेप्सया ॥ ५
मार्गमाणास्तु संक्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।

C. 9. 1678
B. 9. 30. 6
K. 9. 30. 8

29

The introductory mantra :

179* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K2 B1. 2 Dn D2. 6–10. D6. 10 read व्यासं for चैव in the second line.

Before the introductory mantra, K2 ins. ॐ श्रीगणेशाय नमः; B1 D6. 7. 9. 10 श्रीगणेशाय नमः; Dn1 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः; D2 ॐ नमो भगवते व्यासाय; D8 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय. — S (except T1. 2), on the other hand, ins. before 1 :

180* संजय उवाच ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र सर्वं शून्यमदृश्यत ।
मत्तवारणसंघुष्टं शिबिरं विद्रुते बले ।
यत्र शब्देन महता नान्वबुध्यन्महारथाः ।
तत्र शब्दं न शृणुमो मनुष्यस्यापि कस्यचित् ।

[(L. 1) G2 सर्वसैन्यम् (for सर्वं शून्यम्). T3 अनृतं (sic); T4 अमन्यत (for अदृश्यत). — (L. 2) T3 -संमृष्टं (for -संघुष्टं). M3 शिबिरे. — G1. 3 om. line 3. — (L. 3) T3. 4 G2 ना(T4 अ)बुध्यंत; M2. 4 नावबुध्यन् (for नान्व°).]

☞ Owing to the missing folios, the portion of the text from the beginning up to 9. 60. 34[a] is lost in Ś2. T5 begins from 9. 55. 1.

1 Owing to the missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 48[b] is lost in D4; up to ततः प्रा (in 53[a]) in D5; and up to आगम्य तु त (in 37[a]) in D11. — [a]) T G2 तेषु (for सर्व-). T3 शस्त्रेषु; M1. 3. 4 -यौ(M1 -यो)धेषु (for -सैन्येषु). — [c]) D2 M1 सैन्येवशिष्टास्. T G मामका ह्यवशिष्टास्ते. — [d]) Dn1 D2 T3 G2 M अकुर्वत.

2 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K2. 3 T2 कृपश्च कृतवर्मा च. — [c]) B1 D7–9 तु; T3 स (for च). D6 धर्मात्मा (for मन्दात्मा). — [d]) M1. 2. 4 किमकुर्वंस्ततः परं.

3 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). T3 om. the ref. — [a]) K4 G1 M3 संप्रद्रवत्सु; B3 संप्राद्रवत्सु च (hypermetric). — [b]) M1. 2. 4 ततस्ततः; M3 समंततः (for महात्मनाम्). — [c]) D2 सैन्ये (for शून्ये). — [d]) T1–3 G3 भयोद्विग्नास् (for भृशो°).

4 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — [b]) B1 D3. 7–9 वै (for वि-). K1 स्वरं; D6 बलं (for स्वनम्). T G जयि(T3 बलि)नां सुमहास्वनं; M नर्दतां च महास्वनं. — [c]) M1. 2. 4 दृष्ट्वा तु शिबिरं शून्यं. — [d]) T4 मध्याह्ने (for सायाह्ने). T3 M जय-; G1 (also as in text). 3 सस- (for राज-). Ś1 K1 -गृद्धिणः; Dn2 -गृद्धिनः; T1 -गार्धिनः; G1. 3 -गांधिनः (for -गृद्धिनः). — [e]) D1 M3 स्थातुं; M1. 2. 4 स्थितिं (for स्थानं). — [f]) T1–3 G1. 3 M2–4 तं; G2 तु (for ते). D1. 6 अन्वयुः (for अभ्ययुः).

5 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K2 om. ऽपि. B2 S कौंतेयो (for धर्मात्मा). — [c]) Ś1 K1–3 हृष्टैः. K4 B Dn D6–10 T4 पर्य(Dn °र्या)चरद्; D2 °चरन् (for °पतद्). D8 राजा. — [d]) K3 सुयोधन-.

6 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). T3. 4 om. (hapl.) 6–7. — [a]) D8 संक्रोधास् (for संक्रुद्धास्). — [b]) Ś1 K1. 3 पुत्र-; K2 पुत्रे; Dn पुत्रा (for पुत्रं). B3. 4 प्रियै-

C. 9. 1679
B. 9. 30. 7
K. 9. 30. 8

यत्नतोऽन्वेषमाणास्तु नैवापश्यञ्जनाधिपम् ॥ ६
स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।
तं ह्रदं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया ॥ ७
यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः ।
ततः स्वशिबिरं प्राप्य व्यतिष्ठन्सहसैनिकाः ॥ ८
ततः कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
संनिविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं ह्रदं शनैः ॥ ९
ते तं ह्रदं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः ।
अभ्यभाषन्त दुर्धर्षं राजानं सुप्तमम्भसि ॥ १०
राजन्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम् ।
जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ११
तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
प्रतिरब्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः ॥ १२
न ते वेगं विषहितुं शक्तास्तव विशां पते ।
अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ॥ १३

दुर्योधन उवाच ।

दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुषक्षयात् ।
पाण्डुकौरवसंमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ॥ १४
विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः ।
भवन्तश्च परिश्रान्ता वयं च भृशविक्षताः ।

षिणः; S (T3. 4 om.) जिघांसवः (for जयैषिणः). — c) Ś1 K1 B2 [ऽ]न्विष्यमाणाः; M1. 2. 4 मार्गमाणाश् (for ऽन्वेषमाणास्). B2 वै; Dn D8. 9 ते; S (T3. 4 om.) च (for तु). — d) D2. 3 T1. 2 नराधिपं; D8 जनाधिप (for °पम्).

7 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). T3. 4 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) B2 T1. 2 तु; D1 ह (for हि). K2 D1 वेगेण; K4 योगेन (for वेगेन). — b) D6 अपक्रमत् (for अपा°). — For 7ab, G subst.:

181* यदा दुर्योधनो युद्धं त्यक्त्वा पत्तिरपाक्रमत् ।

[G1. 3 त्यक्त्वा पत्तिपराक्रमः (for the post. half).]

— c) D2 ह्रदं च (for तं ह्रदं). B3 G2 प्रविशच् (for प्रा°). D8 वा (for च). — d) D1 विष्टत्य (for विष्टभ्य). K4 च; M1 स (for स्व-).

8 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) T2. 3 तथा; T4 G M3. 4 तदा (for यदा). — b) D6 स्व-; T3 G3 सं-; G2 स- (for सु-). — c) M1. 4 तदा (for ततः). T2 ते (for स्व-). — d) T1. 2 प्रातिष्ठन्. T3. 4 G M2–4 सैनिकैः (for -सैनिकाः). B Dn1 D7–10 व्यतिष्ठंत स(D7–9 स्व)सैनिकाः; Dn2 D6 व्यव(D6 °वा)तिष्ठंत सैनिकाः.

9 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — c) T1. 2 समितिस्थेषु (for संनिविष्टेषु). T2 सैन्येषु (for पार्थेषु). T4 पांडवेषु निविष्टेषु. — d) T M प्रययुस् (for प्रयातास्). T3 transp. ह्रदं and शनैः.

10 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — b) B2 [आ]स्ते स; T1. 2 [अ]सौ स (for शेते). Ś1 K1 T1. 2 नराधिपः; D2. 3 स पार्थिवः; G2 सुयोधनः (for जनाधिपः). — cd) M1 अभ्यधावंत (for °भाषन्त). G1. 3 M3 transp. दुर्धर्षं and राजानं. D2 दुर्मर्षं; D8 M1 दुर्धर्षा. D9 अभ्यर्षंत दुराधर्षा (for 10c). D1 स्तंभिते (for सुप्तम्).

11 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 transp. उत्तिष्ठ and युध्यस्व. — c) B2 T1 जित्वा तु; D6 त्वं जित्वा (for जित्वा वा). — d) K2. 3 Dn आप्स्यसि (for आप्नुहि).

12 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) B2 M1 हतं (for बलं). B2 बलं (for सर्वं). — b) M1 बलं (for हतं). D7 दुर्योधनं. — c) K4 B2–5 Dn D1. 2. 8–10 प्रतिविद्धाश्; B1 °षिद्धाश्; D3 T1. 2 °रुद्धाश्; D6 °विद्धा; T3 G M °लब्धाश् (for °रब्धाश्). Ś1 K1–3 G3 भूयिष्ठा (for °ष्ठं).

13 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) B1. 3 Dn D8 विसहितुं; M1. 2. 4 प्रस° (for विष°). — b) D2 तत्र (for तव). — c) K2. 3 Dn2 D2. 6. 7. 10 G1 M3 अपि (for अभि-). — After 13, D3 ins.:

182* एवमुक्तः प्रत्युवाच तान्स तत्र महारथान् ।

14 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). D8 om. the ref. — a) D2 मुक्तास्. — b) D2. 6 तादृशात् (for ईदृ°). T G M3 जनसं-; M1. 2. 4 वै जन- (for पुरुष-). — c) B3 -संसर्गाज्; D6 -संघर्षाज्; S (except T1) -संमर्दे (for -संमर्दाज्). — d) K3 D1 T2 नरर्षभाः; B5 महारथान्; D8 महाबलान् (for नरर्षभान्).

15 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) T3 जीविष्यामो (for विजे°). — D8 om. 15cd. — c) D2 भवंति (for भवन्तश्). — d) D3 -विक्षिताः. T G अहं च भृशवि(T4 °वी)क्षतः; M3 भृशं च परिविक्षताः. — e)

उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ १५
न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः ।
अस्मासु च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥ १६
विश्रम्यैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे ।
प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रूञ्श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १७

संजय उवाच ।

एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजानं युद्धदुर्मदम् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते विजेष्यामो रणे परान् ॥ १८
इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जपेन च ।
शपे राजन्यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ॥ १९
मा स्म यज्ञकृतां प्रीतिं प्राप्नुयां सज्जनोचिताम् ।
यदीमां रजनीं व्युष्टां न निहन्मि पराञ्रणे ॥ २०
नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्विमोक्ष्ये कवचं विभो ।
इति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ २१
तेषु संभाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः ।
मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ २२
ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः ।
मांसभारानुपाजह्रुर्भक्त्या परमया विभो ॥ २३
ते तत्र विष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः ।
दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः संगता मिथः ॥ २४

C. 9. 1698
B. 9. 30. 25
K. 9. 30. 26

T_2 दर्दिनं (sic) (for उदीर्णं). T_4 बहुलं (for च बलं). Ś$_1$ K_{1-3} यस्मात् (for तेषां). G_3 उदीर्णबलमेतेषां. —^{f}) K_1 तत्र (for तेन). $T_{3.4}$ युद्धे. D_8 रोचते.

16 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). $T_{3.4}$ G om. 16^{ab}. M om. 16–17. —^{a}) K $D_{6.8}$ नन्वेतद्; $T_{1.2}$ भवताम् (for न त्वेतद्). —^{b}) B_5 युद्धं; $T_{1.2}$ युद्धे (for यद्वो). —^{c}) $D_{2.7.9}$ शक्तिर् (for भक्तिर्). —^{d}) D_2 काळः. T G दर्शि(T_4 °यि)ता कार्यगौरवात्.

17 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). M om. 17 (cf. v. l. 16). —^{a}) B_2 D_2 T_{2-4} $G_{1.3}$ विश्राम्य. D_8 एक- (for एकां). —^{c}) K_2 प्रतियोक्ष्ये. T G प्रतियोद्धास्मि ताञ्शत्रूञ्. —^{d}) D_1 तत्र (for ऽस्त्यत्र). $T_{1.2}$ श्वो हि नः (T_2 छेदा न) स्याच्छ्रमो मम; $T_{3.4}$ G श्वो न स्याच्च श्रमो मम. — After 17, D_3 (marg.) ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* 1°].

18 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{b}) T_3 M -दुर्मदः. —^{c}) K_2 om. ते. D_2 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजंस्त्वं. —^{d}) $B_{1.3.4}$ D_{6-10} S (except T_3) वयं (for रणे). K_3 रिपून्.

19 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{ab}) T_{1-3} G M सत्येन दानेन (by transp.); T_4 संयम्य दानेन. D_1 दमेन (for जपेन). —^{c}) T_2 यदा (for यथा). D_2 [अ]द्याहं (for ह्यद्य).

20 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $D_{7.9}$ युद्ध- (for यज्ञ-). Ś$_1$ K_{1-3} $T_{1.2}$ लोकान् (for प्रीतिं). —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 Dn_1 $D_{2.6-10}$ आप्नुयां; B_5 प्राप्नुयात्; T_1 आप्नुयाः (for प्राप्नुयां). —^{c}) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M अद्य व्यु($M_{1.3}$ पु)ष्टामिमां रात्रिं; T_3 यद्याद्युष्यामिमां रात्रिं (sic); T_4 अद्याप्युष्यामिमां रात्रिं; G_2 यदहं तामिमां रात्रिं. —^{d}) B Dn_2 $D_{1.3.6-10}$ न हि हन्मि; D_2 निहन्मि च; T_4 न हि नाद्मि (sic) (for न निहन्मि). T_{1-3} $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ [इ]ह चे(G_1 य)त्परान्; T_4 न चत्परान्; G_3 पयान्परान् (sic) (for पराञ्रणे).

21 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) $D_{3.8}$ G_3 न (D_3 स) हत्वा (for नाहत्वा). D_2 -पांचाळान्. —^{b}) $K_{2.3}$ B_2 प्रभो (for विभो). —^{d}) D_3 S (except $T_{1.2}$) नराधिप (for जना°).

22 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) B_2 G_2 M एवं; T_4 $G_{1.3}$ इति (for तेषु). Dn_2 संभाष्यमाणेषु; T_3 G_3 M संभाषमाणे तु; T_4 स्म भाषमाणे तु (for संभाषमाणेषु). —^{b}) K_2 Dn_1 व्याधस्. T M आगमन्; $G_{1.3}$ आगताः; G_2 आक्रमन् (for आययुः). —^{c}) D_7 corrupt. K_3 T_4 G_3 मांसा(K_3 °स)हार- (for मांसभार-). $K_{1.2}$ -परिश्रांतः.

23 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D_8 हिनंते (sic); T_3 [ऽ]भिगम्य; T_4 G निहत्य (for हि नित्यं). —^{c}) T_4 $G_{1.3}$ मांसाहारान्; M मांसभारम् (for °भारान्). S उपादाय (for °जह्रुर्). —^{d}) S युताः (for विभो).

24 $D_{4.5.11}$ missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K_4 $B_{1.4.5}$ $D_{2.3.7-10}$ T_1 धिष्ठितास्; D_6 T_2 M_{2-4} [अ]धिष्ठितास्; T_3 तिष्ठतां; G_2 विस्मितास् (for विष्ठि°). —^{b}) K_2 corrupt. $T_{1.2}$ विदुः (for रहः). —^{d}) Dn_2 T_4 सहिता (for संगता). M_1 मिहः (sic) (for मिथः).

C. 9. 1699
B. 9. 30. 26
K. 9. 30. 27

तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
निर्बन्धं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५
तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान् ।
अयुद्धमनसं चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ २६
तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः ।
व्याधाभ्यजानन्राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनम् ॥ २७
ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन्सुतं तव ।
यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गिताः ॥ २८
ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा ।
अन्योन्यमब्रुवन्राजन्मृगव्याधाः शनैरिदम् ॥ २९
दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः ।
सुव्यक्तमिति नः ख्यातो ह्रदे दुर्योधनो नृपः ॥ ३०
तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥ ३१
धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३२
स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत ।
किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा ॥ ३३
एवमुक्त्वा ततो व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः ।
मांसभारानुपादाय प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ३४

---

25 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K1–3 T1. 2 ते हि; M2. 3 तेषु (for तेऽपि). T2 सर्वा (for सर्वे). D3 महायोधाः (for महेष्वासा). — b) Ś1 K1 अ*युद्धाय; K2 प्रतियुद्धाय; B5 ह्ययुद्धार्थिनि; D1 युद्धानर्थिनि; D3 श्वो युद्धार्थिनि; T4 अयुद्धार्थी तु (for °र्थिनि). — c) D2 निर्वेधं (for निर्बन्धं). — d) B2. 5 S सुभृशं; D3 तथा वै (for तदा वै).

26 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 D3 G2 तदा (for तथा). K2 समुदीक्षत; S ते समुद्वीक्ष्य. — b) K2 T1 महारथं. — c) G1 अयुद्धमानसं. Dn2 सर्वे (for चैव). — d) B2 S पुत्रं तव (T4 तव पुत्रं; G2 पुत्रं चैव) निशाम्य ह (T1. 2 च; G2 वै).

27 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 3 transp. श्रुत्वा and च. M3 राज्ञश्च (for श्रुत्वा). K2 M1 om.; Dn1 D2 तु; Dn2 नु; T1 [अ]थ; G2 [ए]व (for च). K2 वचनं (for संवादं). — b) M3 श्रुत्वा (for राज्ञश्च). B5 T3 ततः; T1. 2 मिथः; G3 तथा (for सतः). G2 राज्ञः सलिलगस्य च. — c) Ś1 K1–3 G1 ह्यजानन्; D2. 3 T1. 2 G2 व्य°; D6 च राजन् (for [अ]भ्यजानन्). K3 B5 M2–4 राजेंद्रं. — d) B2 S सुतं तव (for सुयोधनम्).

28 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) B1 पुत्रं (for पूर्वं). — b) D2. 6 च; D8 तु (for हि). B4 सुतस् (for सुतं). — c) B3. 4 तेन (for तत्र). D8 यद्देशोपगतास्तत्र; S यदृच्छया ग°. — d) D8 दास्यंति (for राजानं). K3 B1–4 Dn D1. 3. 6. 10 T1. 4 G1. 3 M4 परिमार्गता; K4 D2 °मार्गितुं; B5 °मार्गणे; D7–9 M2. 3 °मार्गतः; T2 G2 °मार्गत; T3 M1 °मार्गकाः (for °मार्गिताः).

29 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — b) M3 ते (for तद्). G1 कांक्षितं (for भाषितं). G3 तथा (for तदा). D2 स्मृत्वा तद्भदभाषितं. — c) G3 वीर (for राजन्). D2 तदान्योन्यं ब्रुवन्राजन्. — d) B1 D1. 7–10 इव (for इदम्).

30 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — c) B1. 3 D1. 2. 7–10 अव्यक्तम् (for सु°). B Dn D1. 7. 10 इह; D3 अपि; T G1. 3 M2. 4 च हि; G2 चेह; M1 स हि (for इति). K2 यः; D3 च (for नः). D2. 3 M ज्ञातः; T3 तात (for ख्यातो). — d) T1. 2 G1. 3 M इह (for ह्रदे).

31 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 31. — c) D3 M1 आख्यातं. T2 गुप्तं (for सुप्तं). — d) D1 T2 अमर्षिणं.

32 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — c) Ś1 K1. 2 शय्यां च; D3 संवादं (for शयानं). Ś1 K1. 2 D2. 3 सर्वं; K3 चैव; T3 राजन्; T4 G3 सुप्तं (for सर्वे). — d) Ś1 K1–3 B2 D3 T1. 2 कथयाम. B2 त्वरान्विताः; D3 धनुर्भृतां; T2 °भृतः; T3 °भृतं (for °भृते). M3 शयानं मो धनं भृशं (sic).

33 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) B2 दुष्टात्मा; S धर्मात्मा (for सुप्रीतो). — b) Ś1 K2 बहुलानि; D2 T2. 3 बहुळानि. T4 च (for [उ]त). — c) D1. 3 शुष्केन. — d) Ś1 K1–3 परिक्लिन्नेन (for °ष्टेन). D9 शोषिता; G1 शोषिते; M3 शोणितैः (for शोषिणा).

34 D4. 5. 11 missing (cf. v. l. 1). — a) B Dn D6. 8 T1–3 M1 तु ते; D1 च ते; G1. 3 तथा (for ततो). — c) G3 M1 मांसा(M1 °स)हारान् (for मांसभारान्). M अपाहाय.

पाण्डवाश्च महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ॥ ३५
निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः ।
चारान्संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणाजिरम् ॥ ३६
आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥ ३७
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ ।
चिन्तामभ्यगमत्तीव्रां निःशश्वास च पार्थिवः ॥ ३८
अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ ।
तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ॥ ३९
आजग्मुः शिबिरं हृष्टा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपम् ।
वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४०
ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ ४१
ततो वृकोदरो राजन्दत्त्वा तेषां धनं बहु ।
धर्मराजाय तत्सर्वमाचचक्षे परंतपः ॥ ४२
असौ दुर्योधनो राजन्विज्ञातो मम लुब्धकैः ।
संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थे परितप्यसे ॥ ४३

C. 9. 1717
B. 9. 30. 44
K. 9. 30. 46

---

35 D4.5.11 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 B D (D4.5.11 missing) [अ]पि (for च). — b) Ś1 K1.2 -लक्ष्याः; D6 -कक्षाः (for -लक्षाः). — d) D3 उपस्थितं; M1 अवस्थिताः (for °स्थितम्).

36 D4.5.11 missing (cf. v. l. 1). — a) D2 M3 निष्कृतेस्; T3 निकृत्तेस्; G1.3 निकृत्तस् (for निकृतेस्). D3 अस्य (for तस्य). — b) Ś1 K3 Dn ते पार-; D1 तत्पार-; D2 निष्पारं (for ते पारं). K2 ते परा*मनेप्सया; T G M2 तस्याभिग(T1.2.4 °पि ग-; M2 °धिग)-मनेप्सया; M1 मूलस्यान्वेषणं प्रति; M3.4 मूलाभि(M4 °धि)गमनेप्सया. — c) K4 B2 चरान्. — d) T3 ते; M4 तं (for तद्). K4 B Dn D1.2.6.7.9.10 रणाजिरे; T2 °जिरात्; T3 विचक्षणाः; G2 M रणांकणं (G2 °णे) (for रणाजिरम्). D3 समंतान्मनुजाधिपः; D8 स समंताद्रणाजिरे; T4 समरे साधुमंत्रणात्; G1 समंताद्द्रविणात् (submetric); G3 समंतात्प्राद्रवद्रणात्.

37 D4.5 missing (cf. v. l. 1). D11 missing up to आगम्य तु त (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K1.2 आगत्य. D2 [आ]शु (for तु). — b) D3 दृष्टं; D11 दृष्ट्वा (for नष्टं). — c) D3.11 न्यवेदयंश्च; D8 निवेदयंत; G2.3 न्यवेदयंस्ते (G3 °तः) (for °यन्त). — d) K3 तथा ये चास्य सैनिकाः.

38 D4.5 missing (cf. v. l. 1). — a) M1 तु (for तद्). — b) B2.4 D6 M1 चराणां. K4 D1.2 T1.3 M2 भरतर्षभः. B2 (marg.; orig. as in text) तस्माद्देशादपाक्रमत् (cf. 39c). — d) K4 D2.11 स (for च). T3.4 G M4 निश्वासैः सह पार्थिवः. — After 38, T1.2 ins.:

183* अरिशेषे भवति तु संदिग्धो विजयो भवेत् ।
राज्यं लभे कथं तद्धि पूजितं विजयादिभिः ।

[(L. 1) T2 जीवति (for भवति).]

39 D4.5 missing (cf. v. l. 1). — a) B2 तथा; D3.11 T4 G2.3 M3.4 अव-; M1.2 एवं (for अथ). K2 पार्थानां; T4 G M दीनानां (for पाण्डूनां). T3 अवस्थितान्निरानंदान्. — b) T3 पांडवान्; G M3.4 पांडूनां (for दीनानां). T4 ****च भारत; M1.2 पांडवानां नरर्षभ. — c) B4.5 Dn D2 T2 G3 M2–4 अपाक्रम्य; D8 उप°; D9 अपक्राम्य; D11 उपाक्रम्य; T3.4 G1.2 अति° (for अप°). — d) T3 तदा; G3 तथा (for विभो).

40 D4.5 missing (cf. v. l. 1). — ab) K2 आजग्मुः; D11 T1.2 आगम्य (for आजग्मुः). D3 transp. हृष्टा and दृष्ट्वा. Dn1 नृपाः; D8 नृप (for नृपम्). — c) M3.4 त्वरमाणाः (for वार्य°). T1.3.4 G2.3 M3.4 प्रहृष्टाश् (for प्रवि°). — T1.2 om. (hapl.) 40d–41a. — d) B2 भीमसेननिवेशनं; S (T1.2 om.) भीमसेनदि(G2 M1 °नं दि)-दृक्षवः (G1.3 °या).

41 D4.5 missing (cf. v. l. 1). T1.2 om. 41a (cf. v. l. 40). — b) D2 महाबळं. D11 भीमसेनस्य पश्यतः (= 40d). — c) D6 ते स्म (for तस्मै). T3 G1.2 M ते (for तत्). K2 आचक्षुर्; D11 °क्ष्य (for °ख्युर्). D1 तस्मै सर्वं समाचख्युर्. — d) K3 D11 M1.2 दृष्टं (for वृत्तं). T3 तच् (for यच्). D6 तैः; G1 नः (for वै).

42 D4.5 missing (cf. v. l. 1). — b) D1 महद्धनं (for धनं बहु). — d) D8 प्रचचक्षे (for आच°). Ś1 K1.3 B1 D11 M3 परंतप. B2 कथयामास हर्षितः.

43 D4.5 missing (cf. v. l. 1). — a) D2.3.6.11 M3.4 राजा. — b) B4 लुब्धकः. — c) Ś1 K1.2 Dn1

C. 9. 1718
B. 9. 30. 45
K. 9. 30. 47

तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशां पते ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरैः ॥ ४४
तं च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलह्रदम् ।
क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ४५
ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशां पते ।
पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानां च सर्वशः ॥ ४६
सिंहनादांस्ततश्चक्रुः क्ष्वेडांश्च भरतर्षभ ।
त्वरिताः क्षत्रिया राजञ्जग्मुर्द्वैपायनं ह्रदम् ॥ ४७
ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
प्राक्रोशन्सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ४८
तेषामाशु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् ।
बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्पृथिवीपते ॥ ४९
दुर्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५०
अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः ॥ ५१
उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्चापराजितः ।
पाञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।
हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः ॥ ५२
ततः प्राप्तो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

D1 T3 G2 सलिले; T4 °लैः (for °लं). —^{d}) T4 यस्यार्थं. K2 T2 M3 परितप्स्यसे; Dn D8 °तप्यते (for °तप्यसे).

44 D4. 5 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) M3 भीमसेनेन. —^{b}) M1 पतिः (for पते). —^{c}) G3 कौरव्यो (for कौन्तेयो). —^{d}) D6 सैनिकैः; D11 -सोदरः (for सोदरैः). K2 D3 हृष्टोभूत्स स(D3 °त्सस)होदरैः (D3 °रः).

45 D4. 5 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) G1 तच्छ्रुत्वा तु; G3 एतच्छ्रुत्वा; M1 श्रुत्वा तं च (by transp.). Dn महेष्वासः; T3. 4 G2 °ष्वासाः (for °ष्वासं). —^{b}) D6 संस्तब्ध- (for प्रविष्टं). K3 B1–4 Dn D1–3. 7. 8 T2–4 G2. 3 M4 सलिलं; K4 B5 D11 °ले (for °ल-). S1 D10. 11 T1. 2 M1 -ह्रदे. —^{c}) D3. 11 एनं तदा (for एव ततो). K4 B1 Dn D2. 7. 9. 10 T G2 M2. 4 [ऽ]-गच्छन्; M3 [ऽ]पश्यन् (for ऽगच्छत्). G1. 3 प्रातिष्ठंत ततो राजन्.

46 D4. 5 missing (cf. v. l. 1). B3 reads 46 twice. —^{a}) S (except T2) किलि- (for किल-). —^{d}) K2. 4 B1. 3 (both times). 4 D1. 9. 10 T3 पंचालानां; D2 पांचाळानां. D3 सहस्रशः (for च सर्वशः).

47 D4. 5 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 47–48. —^{a}) K4 D1. 2 M2–4 सिंहनादं. —^{b}) B4 क्षोभांश्च; T1–3 G2 M1. 3 क्ष्वेळांश्च; T4 क्ष्वेळं (for क्ष्वेडांश्च). M2. 4 क्ष्वेळितांश्च नरर्षभ. —^{d}) Ś1 K2 द्वैपायन-. T3. 4 G1. 2 M उदक्रोशन्परस्परं.

48 D5 missing; D4 missing up to 48^{b} (for both, cf. v. l. 1). G3 om. 48 (cf. v. l. 47). —^{b}) Ś1 K1. 2 घृष्टश्चेति; D11 दृष्टवीर्यो; T3 G2 °श्चाद्य; M1 दृष्टं चेति; M3 दृष्टश्चैष (for °श्चेति). T4 G2 M1. 3 सकृद् (for [अ]स°). —^{c}) T2 सैनिकास् (for सोमकास्).

49 D5 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) K2 G आशु-; T3. 4 चाशु- (for तत्र). T3. 4 G -वेगवत्; M3 वेगवान् (for वेगिनाम्). B2 D3. 4. 11 T2 M1. 2. 4 रथाना(M1 °थमा)रुह्य वेगिनां (D3. 11 °गतः; M1. 2. 4 °गवत्). —^{c}) Dn D3. 11 तुमलः; D2 तुमुळः. —^{d}) K3 दिवंस्पृक्; D1 T1. 3. 4 दिविस्पृक् (for दिव°). M2–4 -तले (for -पते).

50 D5 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D11 दुर्योधनात्. G1. 3 M1 परीप्संतं (for °तस्). —^{b}) K3 ते च; T3. 4 G M3 पार्थास् (for the first तत्र). T3 G2 युधिष्ठिरः. —^{c}) K3 तत्र; T3 G1 M2–4 तं वै; T4 सर्वे; G3 तान्वै (for ते वै). G2 अन्वगच्छन्प्रमुसं वै. —^{d}) M2. 4 राजानः. D11 T3. 4 G2. 3 M3 -वाहनं (for °नाः).

51 D5 missing (cf. v. l. 1). —^{c}) M1. 2. 4 तु (for च). T3 G1. 3 पांचालः (G3 °ळः) (for पाञ्चाल्यः).

52 D5 missing (cf. v. l. 1). T4 om. (hapl.) 52^{ab}. —^{b}) K3. 4 B Dn D1. 3. 4. 6–11 T1. 2 M3 महारथः (D9 °थाः); D2 महाबळः (for [अ]पराजितः). —^{c}) K4 B5 D1. 2. 4 पंचाला(D2 °ळा)नां. Ś1 K1. 3 श्रेष्ठा; K2 शूरा (for शिष्टा). T3. 4 G2. 3 M पांचालाश्चैव (T4 °श्चापि) ये शिष्टा. —^{d}) D4 मारिष (for भारत). —^{e}) D3 M3 सर्व- (for सर्वे). —^{f}) Ś1 K1. 2 D11 शतशोथ; K4 D2 हतशेषाः; D1 सदस्याश्च (for शतशश्च). Ś1 K1 सहस्रशः (for पदातयः).

द्वैपायनह्रदं ख्यातं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ ५३
शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ।
मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूत्ते सुतः स्थितः ॥ ५४
अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ।
सलिलान्तर्गतः शेते दुर्दर्शः कस्यचित्प्रभो ।
मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ५५
ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् ।
शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिःस्वनम् ॥ ५६
युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र ह्रदं तं सह सोदरैः ।
आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ५७
महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
उद्धुन्वंश्च महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ॥ ५८
यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ५९
इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः ।
अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ६०
दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र यशस्विनाम् ।
तथेत्युक्त्वा ह्रदं तं वै माययास्तम्भयत्प्रभो ॥ ६१
ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६२

C. 9. 1737
B. 9. 30. 64
K. 9. 30. 65

53 D5 missing up to ततः प्रा (cf. v. l. 1). — a) D5 धर्मराजो; D8 महाराजः (for °ज). — b) K2. 4 B1. 3–5 Dn D1–4. 6. 7. 9–11 M2. 4 धर्मराजः; D5 महाराजः; D8 सतेजाः स (for धर्मपुत्रो). K4 B D T1. 2 M2 प्रतापवान् (for युधिष्ठिरः). — c) D2. 3. 5 द्वैपायनं. B1 D1. 2. 7–10 घोरं (for ख्यातं). — d) D6 तत्र (for यत्र).

54 a) G1. 3 शिवामळ- (for शीतामल-). D2 शीतामळजळं ह्रद्यं. — b) Ś1 K1 भास्करं (for सागरम्). — c) Dn2 D1–3. 5. 11 T3 M1 स्तंभ्य; M2. 4 स्तब्ध्वा (for स्तभ्य). Ś1 K1–3 माययास्तंभ्य सलिलं. — d) Ś1 K1–3 सु(K2 स्व)तस्ततः; K4 B1. 5 Dn D1. 5–10 स्थितः सुतः (by transp.). T1. 2 यत्र शेते सुतस्तव; M2 (*inf. lin.*; orig. as in text) यत्राभूत्तत्र ते स्थिताः.

55 M3 om. 55^{ab}. — a) D3. 11 विधिवद् (for विधिना). — b) D5 पार्थिव (for भारत). — c) T2 सलिलांतर्गते. T3. 4 देशाद्; G2 जातो (for शेते). — d) K4 दुर्द्दश्यः; D1. 3. 9 दुर्दशः; D4 दुर्धर्षः (for दुर्दर्शः). K2 T2 विभो (for प्रभो). — e) K3 D4. 8 T4 G1. 3 M4 मा(G3 म)नुष्यस्य (for °षस्य). T2 मनुष्येंद्रो. — D6 reads 55^{f}–57^{a} on marg. — f) D3 T4 G जनाधिप; D5 T1. 2 नराधिप; D6 M3 नराधिपः (for जना°).

56 D6 reads 56 on marg. — a) M3 राजन् (for राजा). — b) T G [ऽ]पि सन् (for वसन्). — c) Ś1 K1. 2 D3. 8. 11 M1 शुश्राव. Dn2 तुमलं; D3. 11 S (except T1. 2) बहुलं (T3 G1. 2 °ळं) (for तुमुलं). — d) B1. 4. 5 D1. 5. 7 T2. 3 M -निस्वनं.

57 D6 reads 57^{a} on marg. — a) B2 T3 G2 स; D3. 4. 10 M च; T1. 2 G1. 3 [ऽ]पि (for तु). — b) B1. 3. 4 Dn D1. 5–10 तं ह्रदं (by transp.); S (except G2) ह्रदं तैः. — c) T4 महाबाहुस् (for °राज). — d) T4 -जयाय (for -वधाय).

58 a) D3 महतां. T1. 2 सिंह- (for शङ्ख-). B2 S (except T1. 2) -शब्देन (for -नादेन). — c) Ś1 उद्धुर्ध्वंश्च (sic); K2 उद्धुणंश्च (sic); K3 उद्धन्वंश्च; K4 उद्धूतश्च; B1–4 Dn D1. 4 (marg.). 5–10 ऊर्ध्वं धुन्वन्; B5 G2 M उद्धून्वंश्च; D2 अद्भुतश्च; D3. 11 धुन्वानश्च; D4 (orig.) उत्कर्षंश्च; T2–4 G1. 3 धु(T4 G3 धू)न्वंश्चापि (for उद्धुन्वंश्च). K4 D2 महारेणुः. — d) D2 व्याप्य; G1. 3 M3 चैव (for चापि).

59 a) D5. 6. 8 युधिष्ठिरस्य. — b) T3 कृत्वा (for श्रुत्वा). — d) K2 D1. 6. 9. 11 अब्रवीत् (for अब्रुवन्).

60 a) T4 [ऽ]भ्यायांति (for ह्या°). — c) D3. 4 अभ्यायास्यामहे; T3 अपहा°; M1 अपाया° (for अपया°). — d) K2 वो (for नो).

61 a) Ś1 K1–3 ततः (for तु तत्). — b) B2 तथा (for तेषां). B2 तेषां; B3 T1. 2 G1 चैव; D2 तस्य; T3 तावद्; T4 G2. 3 तव (for तत्र). K4 B Dn D1. 5–10 तरस्विनां. — c) D9 रथं (for ह्रदं). G3 तत् (for तं). K3 वो; S (except T1. 2) तु (for वै). — d) D1. 4 प्रभुः.

62 a) K4 -प्राप्य; D3 -ज्ञाय (for -ज्ञाप्य). D2 तत्र तु प्राप्य राजानं. — b) D2 -परायणं (for °यणाः). — c) D2. 5–7. 9. 10 दूरे.

C. 9. 1738
B. 9. 30. 65
K. 9. 30. 66

ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
न्यविशन्त भृशं श्रान्ताश्चिन्तयन्तो नृपं प्रति ॥ ६३
विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ६४
कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति ।
कथं नु पाण्डवा राजन्प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६५
इत्येवं चिन्तयन्तस्ते रथेभ्योऽश्वान्विमुच्य ह ।
तत्रासांचक्रिरे राजन्कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

संजय उवाच ।
ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
तं ह्रदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ १
आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ॥ २
पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम् ।
विष्टभ्य सलिलं शेते नास्य मानुषतो भयम् ॥ ३

---

63 [a]) S (except T1. 2) ते तु गत्वा महाध्वानं. — [b]) D2 वीक्ष्य; D11 प्रति (for प्रेक्ष्य). M4 भारत (for मारिष). — [c]) B3. 4 D2 न्यवसंत; D1 न्यवेशंत; D6 न्यवसन्सु-; M1. 2 न्यविशंस्ते (M2 °स्तं) (for °शन्त). D8 श्रुत्वा; D9 शांताश् (for श्रान्ताश्). — [d]) K4 Dn चिंतयाना; B2 निःश्वसंतो (for चिन्तयन्तो).

64 [a]) T2 स्तब्ध्वा; T4 धार्ता (sic) (for सुप्तो). — [b]) K2 महामनाः; D2 °रथः; D8 °बल (for °बलः). — [d]) S (except T1. 2) युद्धकांक्षिणः.

65 [a]) K3 D7 न; D1-3. 5. 8 T1 तु (for नु). — [b]) D5 युद्धं (for राजा). S कथं नु (G2 M1. 3 च; G3 न) स्यात्स पार्थिवः. — [c]) D1. 3-5 तु; D8 वा; S (except T1. 2) च (for नु). D3. 11 चापि; T1. 2 चात्र; T3. 4 G M वीराः (for राजन्). — [d]) K4 D2 M1 -योत्स्यंति; D8 T1 -पश्यंति (for -पत्स्यन्ति). K4 B (except B5) Dn D1. 3. 5. 6. 11 कौरवे; D2 °वैः (for °वम्). D4 मथिष्यंति च कौरवं.

66 [a]) K4 B (except B2) Dn D1. 2. 5-10 इत्येवं चिंतयानास्तु (Dn D5 °श्च). — [b]) K4 D5-7. 9. 10 ते; D3. 11 M1. 3 च (for ह). — [c]) Ś1 K1. 2 [आ]पचक्रिरे (for [आ]सांच°). K3 तत्रापेक्षां चक्रिरे ते. — [d]) D6 नृपाः; T1. 2 तथा; T3. 4 G M1. 2. 4 तदा (for रथाः).

Colophon. — *Sub-parvan:* K4 D2 गदायुद्ध; Cal. Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश; Bom. ed. गदा. — *Adhy. name:* Ś1 K1-3 ह्रदगमनं; D3 पांडवाभियानः; T4 निषादवाक्येन ह्रदय(ह्रद?)संदर्शनं; M2. 4 ह्रदप्रवेशः; M3 युधिष्ठिरगमनं; Cal. ed. दुर्योधनान्वेषणम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 30; Dn D7. 9-11 1; D8 2; S 31. — *Śloka no.:* Dn D7 68; D9 66.

30

1 D11 om. the ref. — [a]) B3 Dn G1 [उ]प-; D4 [अ]पि; D8 प्र- (for [अ]प-). — [c]) Ś1 K1. 2 ह्रदं तं (by transp.); Bom. ed. ते ह्रदं. K3 Dn1 G1 प्रतिपद्यंत; D11 प्रत्यपद्यंते (for °पद्यन्त). — [d]) D5 नृपः (for ऽभवत्).

2 [a]) T1. 2 G1. 3 M तु; G2 तं (for च). D1. 8 -श्रेष्ठं; D6. 11 -श्रेष्ठस्; G1 M2-4 -श्रेष्ठास्; M1 -श्रेष्ठांस् (for -श्रेष्ठ). T3 आसाद्य कौरवश्रेष्ठास्; T4 °द्य कुरुभिः श्रेष्ठास्. — [b]) T G M3 तत्र; M1 तं तु; M2. 4 तस्थुर् (for तदा). K2-4 B D T1. 2. 4 G1. 2 M4 द्वैपायनं. — K2 T2 om. (hapl.) 2[d]-3[a]. — [d]) Ś1 K1 कृत्वा; D8 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). D3 T3 सलिलेशयं. — [f]) K4 B4 Dn1 T1 G1. 3 कुरुनंदन. G2 उवाचाथ युधिष्ठिरः.

3 K2 T2 om. 3[a] (cf. v. l. 2). Before 3, T1 G ins. युधिष्ठिरः. — [a]) D8 मे (sic); T3 [ए]तां (for

दैवीं मायामिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ४
यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् ।
तथाप्येनं हतं युद्धे लोको द्रक्ष्यति माधव ॥ ५

श्रीवासुदेव उवाच ।

मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत ।
मायावी मायया वध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६
क्रियाभ्युपायैर्बहुलैर्मायामप्सु प्रयोज्य ह ।
जहि त्वं भरतश्रेष्ठ पापात्मानं सुयोधनम् ॥ ७
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ।
क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ॥ ८
क्रियाभ्युपायैः पूर्वं हि हिरण्याक्षो महासुरः ।
हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निषूदितौ ।
वृत्रश्च निहतो राजन्क्रिययैव न संशयः ॥ ९
तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
रामेण निहतो राजन्सानुबन्धः सहानुगः ।
क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ १०
क्रियाभ्युपायैर्निहतो मया राजन्पुरातने ।

C. 9. 1754
B. 9. 31. 12
K. 9. 31. 12

[इ]मां). —^{b}) G1.3 प्रचोदितां (for प्रयोजिताम्). —^{d}) D1 T3 [अ]स्ति (for [अ]स्य).

4 ^{a}) K2.3 Dn D5.8 दैवी-; G3 M1 देवीं (for दैवीं). —^{b}) K3 B2.5 D11 T3.4 G M2.4 [ऽ]पि; M1 [ऽ]स्ति (for हि). —^{c}) D4 निकृत्यां. D3.7 निकृत-; D5 च कृत- (for निकृति-). B2 -प्राज्ञो (for -प्रज्ञो). D8 निकृत्तानिकृतिं प्राज्ञो; D11 कृत्यानि च कृतिप्रज्ञो. —^{d}) T1.2 स (for मे). B2 T3.4 G M जीवन्मम (T3 °न्नेह) न मोक्ष्यते.

5 B4 om. 5^{a}–6^{b}. —^{a}) B2 कुरुते (for समरे). B (B4 om.) Dn D6–10 Ca सह्यं (for साह्यं). —^{b}) K4 यज्ञभृत्; S वासवः (for वज्रभृत्). B2 समरे वृत्रहा-भयं. —^{c}) T2 G2 एतं (for एनं). B2 लोका (for युद्धे). —^{d}) B1.3.5 D (except D2.4) T3 G2.3 लोका द्र(D7 °कान्द्र)क्ष्यंति माधव; B2 युद्धे रक्ष्यंति माधव.

6 B4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). T3.4 G श्रीभगवान् (for श्रीवासुदेव). —^{a}) D6.8 मायाविनम्. K4 B5 मायाविनमिमं (K4 °दं) पापं; T3.4 G °नं महामायं. —^{d}) M4 एव (for एतद्).

7 ^{a}) D4 क्रिया ह्युपायैर्; G1 क्रियाप्युपायैर् (for °भ्युपायैर्). K4 D2 T1.2 बहुलैर्; B1.2 D1.4.6.10.11 T3.4 G M बहुभिर्; B3.4 विविधैर् (for बहुलैर्). ❀ Ca: क्रियाभ्युपायैः प्रतिक्रियोपायैः, उत्सेचनेन स्तम्भनिवृत्त्यादिरूपैः । ❀ —^{b}) D2 माययाप्सु; D6 मायामस्य; T3 मायावत्सु (for °मप्सु). Ś1 K1–3 D4 T2 G1 प्र(K2 नि)युज्य; G3 प्रसज्य (for प्रयोज्य). Ś1 K1.2 D3.5–7.9–10 च; D1 T G हि (for ह). D11 मायामप्सु प्रयोजय. —^{c}) B3 [इ]मं; B4 मां (sic); D4 तं (for त्वं). G2 भारत-. —^{d}) K4 B (except B5) Dn D1.5–10 T1 G1 मायात्मानं; T2–4 G2.3 माययैव (for पापात्मानं).

8 ^{a}) K4 D2 विविधैर् (for इन्द्रेण). —^{b}) T3.4 G2.3 M हता वै; G1 भग्ना वै (for निहता). — G3 om. (hapl.) 8^{cd}. —^{c}) K2 बलिभिर्; K4 विविधैर्; D6 बहुलैर्; D9 इंद्रेण (for बहुभिर्). D2 S (G3 om.) क्रियाभ्युपायपू(D2 T1.2 °यैः पू)र्वं हि. — B1 om. (? hapl.) 8^{d}–9^{a}. —^{d}) G1 महात्मनः.

9 B1 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). —^{a}) D4 क्रिया ह्युपायैर्; T3.4 G1.2 M क्रियाभ्युपाय- (for °भ्युपायैः). B (B1 om.) Dn D4–11 बहुभिर्; D1.2 विविधैर् (for पूर्वं हि). —^{b}) K3 D4 हिरण्याख्यो (for °क्षो). D8 T4 महाबलः (for °सुरः). — K4 om. (? hapl.) 9^{cdef}. —^{c}) T3.4 G1.3 [अ]पि (for [ए]व). —^{d}) K3 मायया (for क्रियया). Ś1 K1.2 B (except B2) Dn D1.3 निसूदितौ; K3 D5 M निसूदितः; D2 T3.4 G3 [अ]भिसूदितः (G3 °तौ); D4.6.8 T1.2 G2 निषूदितः (D4 °ताः); G1 हि सूदितः (for निषूदितौ). —^{e}) T3 सहितो (for निहतो). —^{f}) D6 क्रियेव तु (for क्रिययैव). D7 निसंशयः; S (except T1.2) महाबलः (for न संशयः).

10 D5 om. 10^{ab}. —^{a}) Dn D1.6 M1 पुलस्त्य-. —^{c}) D5 इंद्रेण देवराजेन. —^{d}) D3 (marg.).4 G सहानुजः (for °गः). K1 सानुबंधाः सहानुगाः; K2 D3 M सानुबंधमहा(D8 °सहा-; M °पदा)नुगः; D3 (orig.) क्रिययैव न संशयः (= 9^{f}). —^{e}) K4 क्रियायां (for क्रियया). K2 D8 यागम्; M2 [उ]पायम् (for योगम्). B2.5 D6 T2.4 क्रियायोगं समा(B2 °गमुप-; T4 °गमव)स्थाय. —^{f}) D8 वध्यास् (sic) (for तथा). K4 विक्रमैः; D8 विक्कम (for विक्रम).

11 ^{a}) D4 T4 क्रिया ह्युपायैर्. K4 D2 बहुभिर्; B Dn D1.5–10 निहतौ; D11 विविधैर्; T1.2 पूर्वं हि;

C. 9. 1754
B. 9. 31. 13
K. 9. 31. 12

तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ११
वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ।
सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निषूदितौ ॥ १२
क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो ।
क्रिया बलवती राजन्नान्यत्किंचिद्युधिष्ठिर ॥ १३
दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा ।
क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर ॥ १४

संजय उवाच ।

इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः ।
जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् ।
अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ १५
सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया ।
सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशां पते ॥ १६
जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छञ्जीवितमात्मनः ।
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन ॥ १७
स च दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क्व ते गतः ।
यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन्व्यवस्थितः ॥ १८
सर्वे त्वां शूर इत्येव जना जल्पन्ति संसदि ।

G2 हि हतो; M1.3 निहता (for °तो). — ^{b}) B Dn D1.5–9 पुरातनौ; T1.2 °तनः; M1.3 °तनाः; Ca (gloss: पूर्वशरीरे) °तने (as in text). D3.4 मद्रराजः पुरा त्वया; D11 T3.4 G मयो नाम महासुरः (D11 पुरातनः). — ^{c}) D6 S नरकश् (for ता°). T3 G1.3 M1.2.4 तथा; T4 G2 M3 यथा (for महा-). D8 -विप्र (sic); T1.2 -वीर्यौ (for -दैत्यो). — ^{d}) D1 T3 विप्रचित्तश्. S (except T1.2) दानवः (for वीर्यवान्).

12 ^{a}) D4 इल्वणश्. — ^{b}) D8 त्रिशिखिश् (for °राश्). T4 G यथा (for तथा). G3 [आ]हवे (for विभो). — After 12^{b}, K4 reads 13^{c}–14^{b} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) B1.3 सुंधोपसुंधाव्. T3.4 G M3 दैत्येंद्रौ; M1.2.4 दैत्यौ च (for असुरौ). — ^{d}) D4 [अ]पि (for [ए]व). Some MSS. निसूदितौ. — After 12, T1 ins.:

184* तारकश्च महादैत्यो ह्यन्धकश्च निषूदितः ।
[Prior half = 11^{c}.]

13 For the repetition in K4, cf. v. l. 12. K3 om. (hapl.) 13^{a}–14^{b}. — ^{a}) D4 क्रिया ह्युपायैर्. — ^{b}) T3 corrupt. T2.4 G1.3 मही; G2 च हि (for विभो). D11 भुज्यते त्रिदिवं किल. — D2 T3.4 G om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}.

14 For the repetition in K4, cf. v. l. 13. K3 D2 T3.4 G om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). D9 om. (hapl.) 14. — ^{ab}) B1 चापि; D11 तत्र (for चैव). T1.2 दैत्याश्च बहवो राजन् (for 14^{a}). Ś1 K1.2 भुजगास् (for पार्थिवास्). K4 (both times) प्रभो (for तथा). M निहता बहवो राजन्राक्षसाश्चापरे युधि. — ^{c}) D4 क्रिया ह्युपायैर्. — ^{d}) D11 transp. क्रियां and तस्मात्. S (except T1.2) दैत्याश्च शतशस्तथा (M3 °शो नृप). — After 14, D3 (marg.).4 ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: वासुदेववाक्यं].

15 ^{a}) T3 उक्त्वा (for उक्तो). — ^{b}) D2–9.11 T2 शंसि(D2.5 °शि)त- (for संशित-). — ^{c}) B2 जलसुप्तं; D3.4.11 °स्थितं (for °स्थं तं). D3.11 महाराजं. — ^{d}) D2 महाबळं; D4 T1.2 M3 °रथं (for °बलम्). — ^{e}) S (except T1.2) राजेंद्र (G1 °द्रः) (for कौन्तेयः). — ^{f}) T3.4 तव पुत्रं महारथः (T4 °थं).

16 Before 16, T1 G2.3 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{b}) D1.2 T4 तु; T3 सु- (for ऽप्सु). K2.3 त्वया कृतः (by transp.). D11 समारंभः कृतस्त्वया. — ^{c}) D3.7.9.11 T1.2.4 M2–4 सर्व- (for सर्वं). D4.10 क्षात्रं; D8 दीप्तं (for क्षत्रं). — ^{d}) D11 स्वं (for स्व-). T1.2 -जनं; M1.2 -बलं (for -कुलं). T4 स्वकुलस्य विशां पते.

17 ^{a}) D2 जलाशय-. D1.9 [ऽ]सि (for ऽद्य). — ^{b}) D5 रक्षञ्; S (except T1.2) इच्छञ् (for वाञ्छञ्). — After 17^{b}, D3 reads 28 for the first time, repeating it in its proper place. D11 om. 17^{c}–20^{b}. — ^{c}) T2 युद्धार्थं (for युध्यस्व). — G1 om. (hapl.) 17^{d}–20^{a}. — ^{d}) T4 सहसास्मिन् (for सहास्माभिः).

18 D11 G1 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D5 T2 क्व (for स). K3.4 B D (except D2.4; D11 om.) T1.2.4 G2.3 ते; T3 [ऽ]ति- (for च). S (except T1.2; G1 om.) मानो (for दर्पो). G3 नृप- (for नर-). — ^{b}) T3 क्व (for स). S (except T1.2; G1 om.) दर्पः (for मानः). B2 कुतो; T3 स ते (for क्व ते). — ^{c}) Ś1 K1.2 D3 यत्त्वं; D4 स्वयं (for यस्त्वं). D8 G3 संस्तंभ्य. D1.5 शलिलं. — ^{d}) K2 भीतो राजा; S (G1 om.) राजन्भीतो (by transp.).

19 D11 G1 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) M1 त्वा.

व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥ १९
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।
कौरवेयो विशेषेण कुले जन्म च संस्मर ॥ २०
स कथं कौरवे वंशे प्रशंसञ्जन्म चात्मनः ।
युद्धाद्भीतस्ततस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २१
अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् ॥ २२
कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंस्तथा ॥ २३
संबन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान्बान्धवांस्तथा ।
घातयित्वा कथं तात ह्रदे तिष्ठसि सांप्रतम् ॥ २४
शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्या वदसि भारत ।
शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ २५
न हि शूराः पलायन्ते शत्रून्दृष्ट्वा कथंचन ।
ब्रूहि वा त्वं यया धृत्या शूर त्यजसि संगरम् ॥ २६
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः ।
घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातॄंश्चैव सुयोधन ॥ २७
नेदानीं जीवितें बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।

C. 9. 1771
B. 9. 31. 30
K. 9. 31. 29

K4 B5 D2–4 शूरम् (for शूर). K3.4 B Dn D1.5–10 T1–3 एवं. — ^{b}) T1 जानन्; T3 G3 राजन्; T4 G2 M नरा (for जना). — ^{c}) M3.4 व्यर्थवद् (for व्यर्थं तद्). — ^{d}) D1.5 शलिल-. T4 शौर्यस्थंडिलशायिनः.

20 D11 om. 20^{ab}; G1 om. 20^{a} (for both, cf. v. l. 17). G3 om. 20^{a}–21^{b}. — ^{b}) D5.6 क्षत्रियस्य. D2.4 कुलो(D2 °लो)द्भव; T3 G1 M1.3 °द्गतः (for °द्भवः). — ^{d}) D2 कुळे; D7.9.10 T1 कुलं; T2 कुल- (for कुले). D3.11 संस्मरन्; T3 संस्मृतः; T4 संस्कृतः; G1 संस्थितः (for संस्मर). D8 स्वकुले जन्म संस्मर.

21 G3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). D11 om. 21. — ^{a}) D7.9 उत्पन्नः; T2 न कथं (for स कथं). — ^{b}) T1.2 प्रशस्तं (for प्रशंसन्). — ^{c}) T2 युद्धभीतस्; T3.4 G °द्धाद्भस्तस् (for °द्धाद्भीतस्). D4 कथं (for ततस्). D2 चायं (for तोयं). M युद्धात्पराजितस्तोयं. — ^{d}) S (except T1.2) प्रविष्टः (for °श्य). K4 प्रतितिष्ठसे.

22 ^{a}) Ś1 K1.3 अव्ययस्थानं; Dn1 °वस्थानां; D2 अस्त्ववस्थानं (for अव्यव°). T1.2.4 G M अयु(M3 °बु)-द्धेन व्यवस्थानं; T3 अयुध्य समव°. — ^{b}) M [ए]व (for [ए]ष). — ^{c}) D11 अव्यग्रं (for अस्वर्ग्यं). — ^{d}) T2 राज्ञः (for राजन्).

23 ^{a}) D2 अयं (for कथं). M1 परम् (for पारम्). K3 Dn1 वै; D2 तं; D5 तु (for हि). — ^{b}) K3 T3.4 G त्वं हि; Dn हि त्वं; D4 [ऽ]द्य त्वं; M वै त्वं (by transp.). D3.11 युद्धस्य त्वं जिजीविषुः. — ^{d}) T3.4 G2.3 M1.2.4 सखीन्; G1 सुखी (for तथा). B3.4 पुत्रान्भ्रातॄंस्तथा पितॄन्; D2 स्वजनान्पितृबांधवान्.

24 Ś1 K1.2 D8 om. (hapl.) 24^{ab}. — ^{a}) T1.2 M2–4 बांधवांश्च; T3.4 G M1 मातुलान् (for वयस्यांश्च). G1.3 वै (for च). — ^{b}) D2 मातुलान्; S वयस्यान् (for मातुलान्). T1.2 M2–4 मातुलां(T2 °ळां)स् (for बान्धवांस्). D11 अपि (for तथा). — ^{c}) D3.11 कथयित्वा (for घात°). D2 रणे; D11 ह्रदे (for कथं). D2 द्यूते (for तात). — ^{d}) K4 D2 जले (D2 °ळे); D11 कथं (for ह्रदे).

25 ^{a}) D6 च (for न). K4 D2 शूरमानी वचस्त्वं हि; M3 सांप्रतं शूरमात्मानं. — ^{b}) B Dn D1.5–10 मृषा (for मिथ्या). T4 वाचसि (for वदसि). D8 मानतः; T1.2 कौरव (for भारत). — ^{c}) T2 दुर्धर्ष (for दुर्बुद्धे). — ^{d}) D4.8 S पश्यतः (for शृण्वतः).

26 ^{b}) D1 शत्रुं. — ^{c}) K4 D2 चार्थं; D4 त्वं वै (for वा त्वं). Ś1 K1–3 D3.11 कया; D1 T3 यथा; D2 स्वया (for यया). K4 B3–5 Dn D1–3.9–11 T4 G वृत्या (sic); D4 बुद्ध्या; D8 कृष्ण; T2.3 मत्या; M श्रुत्या (for धृत्या). — ^{d}) K4 D2 यस्त्वं; D3.4.6.8.11 T G1.2 M1.2.4 शूरस् (for शूर). D8 G2 त्वमसि (for त्यजसि). D6 संगरे; T2–4 G1.2 संयुगं (T4 G2 °गे) (for संगरम्). G3 शूरस्य जहि संयुगं.

27 ^{a}) M1.2.4 समुत्तिष्ठस्व युध्यस्व. — ^{b}) K3 M3 विनीत-; D2 नियम्य; T1.2 G3 विहाय (for विनीय). D8 तवम् (sic); D9 नयम् (for भयम्). — ^{c}) D8 T1.2 पातयित्वा (for घात°). T1.2 -सैन्यान्. T3.4 G M प्रमुखे सर्वसैन्यानां. — ^{d}) S (except T1.2) भ्रातॄणां च (for भ्रातॄंश्चैव). K3 D3.8 सुयोधनं (sic); T3.4 G2 विशेषतः (for सुयोधन).

28 Ś1 K1.2 om. (hapl.) 28; D3 reads it for the first time after 17^{b}. — ^{b}) D3 (both times) कार्य-

C. 9. 1772
B. 9. 31. 30
K. 9. 31. 29

क्षत्रधर्ममपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ।। २८
यत्तत्कर्णमुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम् ।
अमर्त्य इव संमोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ।। २९
तत्पापं सुमहत्कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत ।
कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत पलायनम् ।। ३०
क्व ते तत्पौरुषं यातं क्व च मानः सुयोधन ।
क्व च विक्रान्तता याता क्व च विस्फूर्जितं महत् ।। ३१
क्व ते कृतास्त्रता याता किं च शेषे जलाशये ।
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ।। ३२
अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ।। ३३
एष ते प्रथमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ।। ३४

दुर्योधन उवाच ।

नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत् ।
न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ।। ३५

धर्म-; T3 कार्याकार्य- (for कार्या धर्म-). D5 -चिकीर्षता; M °र्षुणा (for °र्षया). — ^{c}) Dn1 D5. 8 T3 G (G3 damaged) उपाश्रित्य; D8 (both times). 9. 11 T1. 2 समा° (for अपा°). — ^{d}) D8 (both times) युद्धं कुरु; D11 कुरु युद्धं (for त्वद्विधेन).

29 ^{a}) K1 B (except B3) Dn2 D1–7. 9. 10 T1 यत्तु; K2 यस्त्वत्; K4 D2 यस्मात्; D1. 8 G1. 3 यस्त्वं; T2 त्वं हि; T3. 4 G2 यस्त्वं (for यत्तत्). D11 क्रौर्यम् (for कर्णम्). Ś1 K3. 4 D11 T2 G1 M1 अपाश्रित्य (for उपा°). — ^{c}) S दुःशासनं च मोहात्त्वम् (M संमोहात्). — ^{d}) D4. 8 स्वम् (for त्वम्). T G आत्मानं नावबुद्धवान्.

30 ^{a}) T2 तदा त्वं; T3. 4 त्वं (T4 तं) पापं (for तत्पापं). — ^{b}) D6 M1. 3 -बुध्यस्व. — ^{c}) G2 लोके (for मोहाद्). — ^{d}) D4 रोचते च (for °येत). D6 (marg. *sec. m.* as in text) पराभवं. B2–4 रोचयेत्प्रपलायनं; G3 °ये न पलायिनः.

31 ^{a}) D2 ते सत्-; D4 ते यत्; T2. 4 G1. 3 चैतत्; T3 च ते (for ते तत्). — ^{b}) K4 D2 ते (for च). M1. 2 मानं. —^{c}) Ś1 K1. 2 D1–4. 11 ते (for च). D4 च विक्रमस् (for विक्रान्तता). D4 T3. 4 G2. 3 M तात (for याता). — B2 om. (hapl.) 31^{d}–32^{a}. — ^{d}) D3 तद्; D11 ते (for च). G2. 3 M विष्फूर्जितं; Ca विस्फू° (as in text).

32 B2 om. 32^{a} (cf. v. l. 31). — ^{a}) M3 क्व च ते (hypermetric). D1 कृतार्थता; T3 क्षत्रज्ञता; T4 क्व धनता (sic); G1. 3 कृतज्ञता (for कृतास्त्रता). D4 कथं नांता महाराज (sic). — ^{b}) D1 त्वं; T3. 4 G नु (for च). G1 शेते (for शेषे). Dn D3 जलाशयं; D2 जलाशये. — ^{c}) D3 T3. 4 G2. 3 M समुत्तिष्ठस्व; D7 सत्यमुत्तिष्ठ; D9 समुत्तिष्ठ च. — ^{d}) T4 om.; M1. 3 धर्मतः; M2. 4 संमतः (for भारत).

33 ^{a}) B1–3 D5–7. 10 तु वा; B4. 5 Dn D8. 9 त्वं वा (by transp.); D1 तु*; D3. 4 त्वं हि. — ^{b}) M1 प्रशासि (for °धि). — ^{c}) M1 हत वा (sic) (for अथ वा). — ^{d}) T2 स्वर्गमाप्नुहि भारत.

34 ^{a}) Ś1 K1–3 मे; M वै (for ते). K4 B D (except D3. 4. 11) T1. 3. 4 G परमो (for प्रथमो). — ^{b}) D3 M3 transp. सृष्टो and धात्रा. D5 शिष्टो; D6 पृष्टो (for सृष्टो). K2 महात्मनः; M स्वयंभुवा (for महात्मना). — ^{c}) Ś1 K1–3 मा; D2 T3. 4 G M तत्; D3. 11 T1. 2 स; D4 सं- (for तं). S (except T1. 2) यथातत्त्वं (for °तथ्यं). — ^{d}) D1. 9 महारथः. S (except T1. 2) पौरुषे त्वं (G2 M स्वे) व्यव (T3 यथा) स्थितः. — After 34, B5 D3 (marg.). 4 ins. an addl. colophon [*Adhy. name:* D3. 4 युधिष्ठिरवाक्यं]. — D3. 4 cont.: D1. 2. 5–7. 9. 10 ins. after 34:

185* संजय उवाच ।
एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।
सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) D7 उक्ते. D3 -राजेन (for -पुत्रेण). — (L. 2) D3 जले सुप्तस् (for सलिलस्थस्).]

35 D4 M3 om. the ref. D2 सुयोधन (for दुर्यो°). — ^{a}) D4 [ए]व (for [ए]तच्). B5 धर्मराज; D8 महाबाहो (for °राज). — ^{b}) D3. 11 भयं (for यद्भीः). K4 D2. 4 T1. 2 G2 आविशत्. D8 यद्भीमः प्राणिमाविशेत् (sic); T3 यद्भीः प्राणं समा°. — ^{c}) D5 हि (for च). D8 प्राणि- (for प्राण-). — ^{d}) D8 व्यवयातो (for व्यप°). G3 हि (for ऽस्मि).

36 ^{a}) S (except T1 M1) विरथश् (M3 °तश्) (for अरथश्). M3 चानुषंगी. — ^{b}) K2 T3 M1. 2. 4 निहत-; B3. 4 निहतौ; D8 विगतः; D11 विहतौ (for निहतः).

अरथश्चानिषङ्गी च निहतः पार्ष्णिसारथिः ।
एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३६
न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशां पते ।
इदमम्भः प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥ ३७
त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।
अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे ।
तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ३९
हत्वा वा समरे पार्थान्स्फीतं राज्यमवाप्नुहि ।
निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ४०

दुर्योधन उवाच ।

यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन ।
त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४१
क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुंगवाम् ।
नाभ्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ४२
अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।
भङ्क्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ४३
न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् ।
द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ४४
अस्त्विदानीमियं राजन्केवला पृथिवी तव ।
असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्प्रशासितुम् ४५

C. 9. 1790
B. 9. 31. 48
K. 9. 31. 47

Ś1 K1. 2 प्राष्टिं-; T2 प्रष्टि-; T3 M प्राष्ठि- (for पार्ष्णि-). B3. 4 D11 -सारथी (B3 °थीः); T3 -भारत (sic) (for -सारथिः). G1. 3 हतप्राष्ठि(G3 °ष्ठि)श्च भारत. —[c]) K2 चा*गतः; K3 चावगणः; Dn1 चाप्यगुणः (for °गणः). D3. 11 परिश्रांतश्च वै (D11 °तरः) संख्ये; D4 एकश्चास्म्यतनुत्राणः; T G M1. 2. 4 एकश्च विगणः सोहं (T2 °यं); M3 एकश्चाविगणश्चाहं. —[d]) K3. 4 D2 अरोचयत् (D2 °यन्).

37 [a]) D2 रणहेतोर्न च तथा. —[b]) T3 मही- (for विशां). —[c]) K3 corrupt. D5 हि (for ऽस्मि). —[d]) Dn श्रमादिदम्; D11 °ह्विदम्; T3 G2 विश्रमार्थम् (for श्रमात्त्विदम्).

38 [a]) D7 चास्यसि हि; M2 च श्रांतोसि (for चाश्वसिहि). —[b]) Ś1 K1–3 [अ]त्र (for [अ]पि). —[c]) D11 अयम् (for अहम्). D2 उत्थाप्य (for °य). D11 शूरान् (for सर्वान्). —[d]) T3. 4 G -योद्धास्मि (for -योत्स्यामि).

39 D11 om. the ref. T3 धर्मपुत्र (for युधिष्ठिर). —[a]) K1 Dn2 D2. 9 अश्वस्ता. S नः सर्वे (for सर्वे स्म). D11 आश्वस्ताः सर्व एव स्मश्. —[b]) T4 द्विरघां (sic) (for चिरं त्वां). —[c]) Dn1 damaged for तदिदा. S (except M1) त्वम् (for तद्). D7 समुत्तिष्ठन्. —[d]) Ś1 K1–3 [ए]व; B4 च; D5 [इ]व (for [इ]ह).

40 [a]) T2–4 G1. 3 च (for वा). D3. 11 अस्मान्समागतान्सर्वान्. —[b]) K2 सीतं; D3. 11 हत्वा; T3 एतद् (for स्फीतं). D8 राष्ट्रम् (for राज्यम्). D4 अवाप्स्यसि. —[d]) Ś1 K1 D3. 4. 11 वीरलोकान्. D1. 3. 11 T3 G M अवाप्नुहि; D4 T1. 2 गमिष्यसि (for अवाप्स्यसि).

41 D11 om. the ref. —[a]) G2 न चाहं (for यदर्थं). D8 राष्ट्रम् (for राज्यम्). S (except T1) इच्छेयं. —[b]) D5 कुरुसत्तम; T3. 4 G M1. 3 कुरु(T3 G2 M3 °ल)वर्धन (for °नन्दन). —[c]) K2 इमे हि; D4 एते ते; D11 ते त्वया; G2 त्वया मे (for त इमे). D8 विनिहताः (hypermetric). K3 संख्ये (for सर्वे). —[d]) G1. 3 वै (for मे). D8 जनेश्वराः. G2 भ्रातरो मनुजेश्वर.

42 [a]) Ś1 K D2–4. 11 वसुधां (for पृथिवीं). —[b]) B3 -बांधवां (for -पुंगवाम्). —[c]) D11 corrupt. K4 B D1. 5–7. 9. 10 ह्युत्सहामि; T1. 2 [ए]तदि(T2 °तामि)च्छामि; M1 [अ]प्युत्सहे तु (for [अ]भ्युत्सहामि). —[d]) T3 विहीनाम् (for विधवाम्). D1. 8 इह (for इव). K3 D2. 3 योषितां.

43 [b]) K2 त्वा विजेतुं; D11 S (except T1. 2) विजेतुं त्वां (by transp.). K2 युधिष्ठिरं. —[c]) K3 T3 G2 भुंक्ष्व; D8. 9 T2 M1 भुक्त्वा; D11 जये; T4 G3 हत्वा (for भङ्क्त्वा). Dn D3 पंचाल-. —[d]) D5. 11 उत्सहे (for उत्साहं).

44 [b]) T3. 4 G राज्यं (for कार्यं). Dn1 T2 केनचित्; M1. 2. 4 किंचन (for कर्हिचित्). —[c]) D2 M3 द्रोणकर्णे. D4 तु (for च). D5 निहते; T2 शांते च; G2 M1 संक्रांते (for संशान्ते). —[d]) D5 हते चैव (for निहते च).

45 [a]) D3 M1 अयं (for इयं). —[b]) D2 केवळा. —K4 om. 45[c]–46[b]. —[c]) T3 [ऽ]पि (for हि). Dn1

C. 9. 1791
B. 9. 31. 49
K. 9. 31. 48

सुहृदस्तादृशान्हित्वा पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ४६
अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः ।
रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥ ४७
हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।
एषा ते पृथिवी राजन्भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः ॥ ४८
वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी ।
न हि मे निर्जितस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ४९
गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम् ।
हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथासुखम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषथाः ।
नैतन्मनसि मे राजन्वाशितं शकुनेरिव ॥ ५१
यदि चापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ।
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५२
अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।
न हि धर्मः स्मृतो राजन्क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५३
त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् ।

G1 om. (hapl.); D4 राजन् (for राजा). — d) G3 राजत् (for इच्छेत्). D4 प्रशाधितुं (for °सितुम्).

46 K4 om. 46ab (cf. v. l. 45). — a) T4 सदृशास् (for सुहृदस्). K2.3 D1–6 G1 M2–4 हृत्वा; D11 दृष्ट्वा; T1 छित्त्वा (for हित्वा). — b) B4 पौत्रान्; D6 हृत्वा (for पुत्रान्). T1 G1.3 पितॄन्भ्रातॄन्सुतानपि. — D6 om. 46c–47d. — c) Dn कृते; D4 [भ्रा]हृते; T4 हृते (for हृते). — d) K3 जीवति.

47 D6 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) D4 वने. — b) K4 D2 T2 M अजिनैः; B2 ह्यद्यापि; Dn2 ह्यनुजैः; D5 G2 स्वजनैः (for ह्यजिनैः). D8 प्रतिवेष्टितः; S (except T1 M1) परिवारितः; Ca (gloss: आच्छादितः) प्रतिवासितः (as in text). — c) M transp. हि and नास्ति. D2 राजन् (for राज्ये). — d) T2 ह्यनवेक्ष्यस्य; G1 हतपथ्यस्य (for °पक्षस्य).

48 D4 repeats 48 after 49. — b) K3 हताश्व-. M3 नत- (for हत-). T2 हताश्वान्हतकुंजरान्. — c) K2.3 शून्या (for राजन्). — d) K2.3 D2.3 [ए]तां; D4 (both times).10.11 S [इ]मां (for [ए]नां).

49 b) D2 -चर्मणि; D5 T1.2 M -चर्म वै; T3.4 G -चर्म च (for -चर्मणी). — c) D5.6 इति (for न हि). K2.3 B D (except D2.3.5) निर्जनस्य; T4 जीवितस्य (for निर्जि°). K3 Dn [अ]द्य (for [अ]स्ति). — d) Dn जीवितेस्ति; D4 °तेन; D11 °तेपि; T1–3 G °तस्य; T4 निर्जितस्य (for जीवितेऽद्य). B1 D1.3 प्रभो. — After 49, D4 repeats 48.

50 a) D4 भुंज (for भुङ्क्ष्व). — b) T1.2.4 G निहतस्वि(T2 G2 °द्वि)षं; T3 विगतेश्वरां (for निहते°). — c) Ś1 K1 हीन- (for हत-). M1.2.4 -यौधां (for -योधां). B1 -योधां (for -रत्नां). — d) Ś1 क्षीणव*; K1 °वर्णां; K2.3 °प्रायां; B5 °कोषां; D1 °प्राणां; D2 °वित्तां; D3 °यंत्रां; D4 °शस्त्रां; D5 °शूरां; D6 °वैरां; D7 °रत्नां; D11 °वाहां; T G शीर्णक्षत्रां (for क्षीणवप्रां). M शीर्णां स्वजमिवासुखां. — After 50, D3 (marg.).4 ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: दुर्योधनवाक्यं]. — D3 (marg.).4 cont.: D1.5–7.9.10 ins. after 50:

संजय उवाच ।

186* दुर्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महायशाः ।
श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) D4 एवमुक्तस् (for दुर्योधनं).]

51 a) D2 आर्तः (for आर्त-). D3.11 T2–4 G2 -प्रला- (T2 °ला)पं. K3 मे तात; D2 रुयसे (sic) (for मा तात). — b) K2 B Dn D1–6.9–11 M4 प्रभाषिथाः (K2 °ताः; D6 °ता); D8 M3 °षिथ (for °षथाः). — c) D2.3 ते तात; D5 राजेंद्र (for मे राजन्). T1.2 नैतन्मे रोचते राजन्. — d) B1.5 Dn D1.3.4.6.8.11 वासितं; D5 M भाषितं; T3.4 G1.3 वचनं (for वाशितं). G2 शकुनेरिव भाषितं.

52 a) D8 यदा (for यदि). K3 B D (except D2.6.8) T G2.3 M2–4 वा (for च). M1 [अ]सि (for [अ]पि). K2 [अ]समर्थः स्यास्; T4 समर्थस्य. — b) Dn त्वां (for त्वं). — c) D11 इत्येवम् (for इच्छेयम्). Dn D3 G M2.3 अवनीं. — d) M3 त्वदायत्तां (for त्वया दत्तां).

53 a) D8 स्वधर्मेण. D2 M3 नि- (for न). — b) M3 त्वदायत्तां (for त्वया दत्तां). — c) T2 भवेद् (for स्मृतो). — d) B3 D4 T4 परिग्रहः (for प्रति°).

54 a) S (except T3) च न (by transp.). — b)

त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ५४
अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।
त्वयेयं पृथिवी राजन्किं न दत्ता तदैव हि ॥ ५५
धर्मतो याचमानानां शमार्थं च कुलस्य नः ।
वार्ष्णेयं प्रथमं राजन्प्रत्याख्याय महाबलम् ॥ ५६
किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः ।
अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीम् ॥ ५७
न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ।
आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन्स कथं दातुमिच्छसि ।
मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुंधराम् ॥ ५८
सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि ध्रीयेत भारत ।
तन्मात्रमपि नो मह्यं न ददाति पुरा भवान् ॥ ५९
स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशां पते ।
सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम् ॥ ६०
एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ।
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम् ॥ ६१
त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुध्यसे ।
पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेनाद्य मोक्ष्यसे ॥ ६२

C. 9. 1809
B. 9. 31. 67
K. 9. 31. 66

D_1 इमां; S अपि (for अहम्). —^{c}) K_3 $D_{4.5.8}$ त्वा. B_5 $T_{1.2.4}$ G च; T_3 सु- (for तु). S (except $T_{1.2}$) युद्धेन (for युद्धे वि-). —^{d}) D_7 भोक्तासि. K_2 वसुदाम्; $D_{5.11}$ पृथिवीम् (for वसुधाम्). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_2 विभो (for इमाम्).

55 ^{a}) D_4 $T_{2.3}$ अनीश्वरस्य (for °रश्च). —^{b}) B_1 $D_{1.4.11}$ T_4 $G_{2.3}$ M अर्हसि (for इच्छसि). —^{c}) $T_{1.2}$ [ए]षा (for [इ]यं). —^{d}) $B_{3.4}$ D_5 किं नु; D_8 कां न (for किं न). D_7 तव; T_4 तद्; G_2 तथा (for तदा). M_1 तु (for हि).

56 ^{a}) Dn धर्मार्थं (for धर्मतो). $T_{1.2}$ याचमानस्य. —^{b}) D_4 T_3 G_2 स्व-; $G_{1.3}$ M_1 हि (for च). D_4 T_3 च (for नः). Bom. Kumbh. ed. प्रशमार्थं कुलस्य नः. —^{c}) S (except $T_{1.2}$) वार्ष्णेयः. —^{d}) S (except $T_{1.2}$) प्रत्याख्यातो (M_1 °य) महाबलः.

57 $T_{1.2}$ transp. 57^{ab} and 57^{cd}. —^{a}) G_1 शृणु (for किम्). D_4 T $G_{1.2}$ M_{2-4} [अ]द्य (for त्वं). G_3 शृण्विदानीं तदा सद्यः. —^{b}) $K_{2.3}$ [ऽ]यं (for हि). —^{c}) D_2 अभिभूतस्; D_8 पराभूतस्; Ca (gloss: आक्रान्तः) अभियुक्तस् (as in text). S हि (for तु). T_2 नो (for को). T_2 M_1 राजन्. —^{d}) D_2 G M इच्छेत; D_4 इच्छसि; D_{11} इच्छेच्च; $T_{1.2.4}$ इच्छति; T_3 इच्छेत्तु (for इच्छेद्धि).

58 ^{a}) G_2 स (for न). T_4 भवं (for महीं). —^{b}) K_3 ईषत् (for ईशः). D_{11} [ऽ]सि कुरु- (for कौरव-). D_8 M_3 -नंदनः. —^{c}) D_{10} (marg.) आक्षेप्तुं; G_2 अर्जितं (for आच्छेत्तुं). $D_{3.11}$ च बलाद्; D_6 बलवद्; T_3 सौबलाद्; G_2 स्वब° (for वा ब°). —^{d}) D_5 तां कथं; D_{11} कथं त्वं (for स कथं). G_2 अर्हसि (for इच्छसि). —^{e}) D_{11} om.; T_{1-3} G त्वं; T_4 हि (for तु). T_3 समरे (for संग्रामे). —^{f}) D_2 पाळय.

59 ^{a}) B_5 Dn D_{11} शू(B_5 शु)च्यग्रेण. D_3 M_1 भूमिर् (for भूमेर्). —^{b}) T_4 corrupt. $K_{2.3}$ Dn D_6 अभि-; T_1 $G_{1.3}$ अव-; M_1 अप- (for अपि). K_1 प्रीयेत; $K_{2.3}$ -पूर्येत; K_4 B Dn $D_{1.4-10}$ T_{1-3} $G_{1.3}$ -धीये (D_8 °षे)त; D_{11} $M_{1.3}$ वि(M_1 -वि)ध्येत; G_2 दीय्येत (sic); $M_{2.4}$ भिद्येत (for ध्रीयेत). D_3 अभ्यविध्यत भारत. ❀ Ca: अपिधीयेत आच्छाद्येत। ❀ —^{c}) K_4 $D_{2.4}$ T_1 यो; $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1.8}$ चेन्; $B_{2.3}$ $D_{6.9.10}$ तन्; $D_{5.7}$ यन्; $T_{3.4}$ G M_{2-4} वै; M_1 वा (for नो). $Ś_1$ K_{1-3} मह्या. —^{d}) $D_{3.11}$ प्र- (for न). $T_{3.4}$ G M_{2-4} transp. पुरा and भवान्. D_2 तु यो (for पुरा).

60 ^{a}) $D_{4.11}$ T_3 एनां; T_4 G_2 M एवं; $G_{1.3}$ एव (for एतां). —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} प्रदातासि; $G_{1.3}$ त्वं ददासि (for प्रद°). $K_{2.3}$ महीपते (for विशां पते). —^{c}) B_5 $D_{4.11}$ शूच्यग्रं न; D_8 M_3 सूच्यग्रेण (D_8 °न). —^{d}) $D_{2.4}$ G_2 त्यजसे. D_5 समग्रां किं नियच्छसि.

61 ^{a}) $D_{1.8}$ आधाय (for आसाद्य). —^{b}) Dn प्रशाधि; $T_{1.2}$ स कथं (for प्रशास्य). D_4 वसुधाम् (for पृथिवीम्). $T_{3.4}$ G M केवलं पृथिवीपते. — T_2 om. (hapl.) 61^c–63^b. —^{c}) $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ M नु (for हि). M_1 [अ]मूढो. D_5 व्यवस्येतां.

62 T_2 om. 62 (cf. v. l. 61). —^{a}) D_2 केवळ-. K_1 -बाल्येन; $K_{2.3}$ -मौढ्येन; K_4 -मौर्ध्येण (sic); D_4 -मूर्खेन; D_5 -मौर्च्येण; $D_{6.7}$ -मौर्ख्येन (for -मौर्ख्येण). —^{b}) $G_{1.3}$ [ए]व (for [अ]व-). D_5 विमूढो दातुमर्हसि. — K_2 reads 62^{cd} twice. —^{c}) Dn T_3 दातुकामोसि; D_8 °मेन; T_4 °मो हि. —^{d}) T (T_2 om.) G जीवंस्त्वं न

अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ६३
आवयोर्जीवतो राजन्मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।
संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति ॥ ६४
जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ।
जीवयेयं त्वहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ६५
दहने हि कृतो यत्नस्त्वयास्मासु विशेषतः ।
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ।
त्वया विनिकृता राजन्राज्यस्य हरणेन च ॥ ६६
एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ६७

संजय उवाच ।

एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

(for जीवितेन). K4 B D (except D4) T3 G2.3 वि-; T1.4 G1 [अ]व- (for [अ]द्य).

63 T2 om. 63^{ab} (cf. v. l. 61). — ^{a}) K4 वापि; D10 त्वं वा (by transp.); M3 पार्थ. — ^{b}) D4 om. from थिवी up to च त्व (in 64^b). M1 वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^{c}) K2 हि मतो (for निहतो). — ^{d}) D1 स्वर्ग-; T3 वीर- (for व्रज).

64 D4 om. up to च त्व (cf. v. l. 63). — ^{a}) D5 reads from जीवतो up to संशयः (in 64^c) on marg. D2.7.9 T2 M1 जीवितो; D3 जीविते (for जीवतो). — ^{b}) D5 om. the first च. — ^{c}) K2 संशयं. — ^{d}) D8 विनयो; T1 G1.2 विजयो (for °ये). K2.3 B4.5 Dn D1.5–11 T2.3 M नौ; D3.4 च (for नो).

65 ^{a}) D2 जीवितुं. D2.11 T3.4 G त्वयि; M2.3 मयि (for तव). D4 दुष्प्राज्ञ; S दुष्प्रापं (for दुष्प्रज्ञ). — ^{b}) T1.2 M2–4 संपरि-; T3 G यत्परि- (for संप्रति). — D11 om. 65^{cd}. — ^{c}) B D1.7–10 T1.2 G अहं (for त्वहं). T1.2 पाप (for कामं). T3.4 जीवयेयमहंकारान्; M2–4 न जीवयेयं त्वां कामं (M3 lacuna for कामं). — ^{d}) B6 D4 न च; Dn नतु (for न तु). D8 त्वं (for त्वं). D3.6.8 जीवितुक्षमः. T G न त्वं जीवितुमर्हसि; M1 न तु त्वं जीवितार्हणः; M2–4 न च त्वं जीवमर्हसि.

66 ^{a}) D2–4.11 दहनेन. Ś1 K1.3 D4 च; K2 ह; K4 तु; D7 M1 नि- (for हि). — ^{b}) B5 D4.8 T4 [अ]स्माकं; T3 [आ]त्मानं (for [अ]स्मासु). B1 D1.8 विशां पते (for विशेषतः). G1.3 त्वयास्मानवि (G3 °व)-शेषतः. — ^{c}) K2 D7 आसीविषैर्; T2 G1.3 M1.2.4 आशीविष- (for °षैर्). K2 विषश्चापि; T3 चापि विभो; T4 चापि तदा; G2 चापि दृष्टा; M1.3 विषेणापि; M2.4 विषे चापि (for विषैश्चापि). — G2 reads 66^d twice. — ^{d}) K2 B2 जलेन; D1.2.5.11 T2 M3 जले वा; G2 (second time) वने च (for जले च). D4 G2 (both times) प्रवेशिताः; G3 °शने; M °शनं (for °शनैः). — ^{e}) T3 G राज्ञा (for राजन्). — ^{f}) B4 जन्यस्य; D1 राज्याय (for राज्यस्य). B2 हरणेपि; G1 [आ]-हरणेन (for हरणेन). D6 वा (for च). — After 66, N ins.:

187* अप्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च ।

[K2 अप्रियानां. Ś1 K1–3 D2.3.11 वचनाद् (for °नैर्). D5 अप्रियैर्वचनैश्चापि (for the prior half).]

— D2.3.11 cont.:

188* असंबद्धप्रलापाच्च वनवासाभिसंश्रयात् ।

— D3.11 further cont.:

189* हृदान्निष्क्रम्य युध्यस्व ततः श्रेयो भविष्यति ।

[cf. 67^{cd}.]

67 ^{a}) D5 तेद्य; T1.3.4 G1.3 तात; M1 चापि; M2.4 पापं (for पाप). — ^{b}) D5 जीवितुं त्याज्य (*sup. lin.* नाद्य) कथ्यते (sic). — D11 reads 67^d on marg. (*sec. m.*). — ^{d}) Ś1 K1 B1.2 D6.7.9.10 युद्धे; Dn2 तत्र; D11 ततः; M1 तव (for तत्ते). D5 युद्धेनैव भविष्यति.

68 D11 om. 68. N T2 om. the ref. — ^{a}) D4.5 च (for तु). T3 G2 तद्विधा (for विविधा). D1 एवं बहुविधा वाचो. — ^{b}) T4 क्षेप- (for जय-). — ^{c}) D2 कीर्तयंतः. T4 हि (for स्म). D2 ये (for ते). — ^{d}) D8 तव (for the first तत्र). S (except T2 M1) नराधिप (T1.3 G2 °पाः) (for जना°).

३१

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
प्रकृत्या मन्युमान्वीरः कथमासीत्परंतपः ॥ १
न हि संतर्जना तेन श्रुतपूर्वा कदाचन ।
राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ २
इयं च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम् ।
प्रसादाद्ध्रियते यस्य प्रत्यक्षं तव संजय ॥ ३
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ॥ ४
श्रुत्वा स कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
किमब्रवीत्पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
संजय उवाच ।
तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकस्थस्तवात्मजः ।
युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ६
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो जनाधिपः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः ॥ ७

C. 9. 1824
B. 9. 32. 6
K. 9. 32. 8

Colophon. —*Sub-parvan:* D2 गदायुद्ध; Cal. Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश; Bom. ed. गदा. —*Adhy. name:* Ś1 K1.3 दुर्योधनयुधिष्ठिरसंजल्पः; K2 दुर्योधनसंजल्पः; D3 युधिष्ठिरदुर्योधनसंजल्पः; T1.4 M2–4 युधिष्ठिरसुयोधनसंवादः; T2 धर्मदुर्योधनसंवादः; Bom. ed. सुयोधनयुधिष्ठिरसंवादः; Cal. ed. दुर्योधनभर्त्सनम्. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B2 Dn D7.9 2; B4 31; D8 3; S 32. —*Śloka no.:* Dn 69; D7 72; D9 73.

31

1 [a]) M1 एष (for एवं). D1 संतर्जमानस्; T3 संतुद्य°; T4 स उच्य° (for संतर्ज्य°). T3 च (for तु). —[b]) S (except T3 M1) transp. मम and पुत्रो. D2.11 महाबलः (D2 °ळः) (for महीपतिः). —[d]) K4 D2.5.11 G3 M3 परंतप; D4 स मंदधीः (for परंतपः).

2 [a]) B5 संतर्जनं; G3 संतर्जिता (for °र्जना). K4 Dn1 D4 न हि संतर्ज(D4 °र्ज्य)मानेन. —[b]) B D (except D3–5.11) कथंचन (for कदा°). —[d]) G2 सर्वलोकेश्वरोभवत्. —After 2, K3 B (except B4) D (except D11; D3 marg.) ins.:

. 190* यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा ।
खेदायैवाभिमानित्वात्सहेत्सैवं कथं गिरः ।

[(L. 1) D5.6 -छायाभिः. D5 छत्रा (for स्वका). B3 प्रभो (for प्रभा). —(L. 2) K3 सदा च (for खेदाय). Dn D1 [अ]तिमानित्वात्. K3 D1 सहेच्चैवं; Dn2 D2.6 सहसैवं (D6 °व) (for सहेत्सैवं).]

3 [a]) T3 यथा (for इयं). D3.11 हि (for च). M3 पृथ्वी (submetric). —[b]) K1.3 सम्लेच्छार्या(K3 °र्यं)विका (sic); T3 °धिपका. D4 तथा (for भृशम्). —K3 D3 om. (hapl.) 3[c]–4[d]. —[c]) T3 प्रसृता (for प्रसादाद्). M2 प्रीयते (for ध्रि°). T1.2.4 G1 M1.2.4 तस्य (for यस्य). —[d]) B4 संजय.

4 K3 D3 om. 4 (cf. v. l. 3). —[a]) K4 D3 T2.4 तर्जमानस्. —[b]) D3.11 S विषमस्थो (for पाण्डुपुत्रैर्). —[c]) B5 D3.11 तु (for च). —[d]) B3.4 दुर्जनैर्; D2 निर्जितो; D6.11 विजने; T1 निर्जितैश्; T2 विजनैश्; T3 वृजनैश्; G1 न जनैश्; G2.3 निर्जनैश् (for °ने). B3–5 D2.5 वा(B3.4 आ)वृतो; T1.2 च वृतो (for चावृतो). Ś1 K1 [s]भवत्; M परैः (for भृशम्). D4 निर्जितेनावृतो भृशं; T4 विजनश्चापि सोभृशं (sic).

5 [a]) = 7[a]. K4 D4 श्रुत्वा तु; B1 D1.5–10 स श्रुत्वा (by transp.); Dn संश्रुत्वा. G3 कटुकं. D3.11 T1.3.4 G2 M श्रुत्वा वा(D3 व)चः सुक(D3 T1.3.4 स क)टुकाः; T2 श्रुत्वा वाचोस्य कटुका. —[b]) D1 om. युक्ताः. K4 om. (hapl.) one पुनः. —[c]) T3 उक्तवान् (for अब्रवीत्). T4 G2 पांडवेयं; G3 °वीयांस्. T2 किं ब्रवीत्पांडवेयांस्तांस्. —[d]) D11 पांडव (for संजय).

6 B4 om. the ref. —[a]) D2.8 T2.3 तर्जमानस्. Ś1 K1.4 B3.4 D5 T3 तथा (for तदा). T1.2 M2–4 राजा. —[b]) K3 उदकांतस्; D1 °कास्स; M1 °कस्थं (sic) (for °कस्थस्). Ś1 K1.2 अभितः पांडुनंदनैः. —[d]) K4 D2.8 च; S (except T2) हि (for ह). D11 आतृमध्यगतेन हि.

7 D11 transp. 7[ab] and 7[cd]. —[a]) = 5[a]. K3 D1 स श्रुत्वा (by transp.); D4 श्रुत्वा सु-; T1.2.4 G2 M श्रुत्वा

C. 9. 1825
B. 9. 32. 9
K. 9. 32. 9

सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुनः पुनः ।
मनश्चकार युद्धाय राजानं चाभ्यभाषत ॥ ८
यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः ।
अहमेकः परिद्यूनो विरथो हतवाहनः ॥ ९
आत्तशस्त्रै रथगतैर्बहुभिः परिवारितः ।
कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ १०
एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यं योधयितुं युधि ॥ ११
विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापः समाश्रितः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः ॥ १२
न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्वृकोदरात् ।
फल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ॥ १३
यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः ।
एकः सर्वानहं क्रुद्धो न तान्योद्धुमिहोत्सहे ॥ १४
धर्ममूला सतां कीर्तिर्मनुष्याणां जनाधिप ।
धर्मं चैवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् ॥ १५

तु; T_3 $G_{1.3}$ श्रुत्वापि. D_3 श्रुत्वा वाचः स कटुका. —^{b}) M_1 विषम*. K_4 B_2 $D_{2.10}$ S नराधिपः (T_4 $G_{1.3}$ °प). D_{11} जययुक्ताः पुनः पुनः (= 5^b). —^{c}) T_4 $G_{1.3}$ वि- (for च). K_3 $B_{3.5}$ $T_{2.3}$ M निश्वस्य. —^{d}) M_2 (also as in text) उदकस्थो. S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

8 $Ś_1$ K_1 D_{11} om. (hapl.) 8^{ab}. —^{a}) B_2 D_{3-8} S (except T_2) राजन् (for राजा). Cal. ed. सलिलान्निर्गतो राजा. —^{b}) S (except T_1 G_1) धून्वन्. K_4 D_2 T_2 हस्तं. D_4 मुहुर्मुहुः. —^{c}) K_2 युद्धस्य (for युद्धाय). —^{d}) K_2 प्रतिभाषत; D_1 T_2 चाप्य° (for चाभ्य°).

9 Before 9, $D_{3.4.11}$ $T_{3.4}$ G ins. दुर्योधनः. —^{a}) $Ś_1$ K_1 अमी; K_2 असौ (sic); K_3 अये (for यूयं). T_2 पार्थं. —^{b}) D_{11} मे (for स-). $K_{2.3}$ T_4 -बल- (for -रथ-). —K_2 T_4 om. (hapl.) 9^{cd}. —^{c}) $D_{3.4}$ परिश्रांतो; T_3 परिस्यानो (sic); M_{2-4} °न्यून्यो; Ca °द्यूनो (as in text). —^{d}) K_4 B_5 D_2 -बांधवः (for -वाहनः).

10 ^{a}) $K_{2.3}$ M_1 रथशतैर्; K_4 B_{2-5} D_2 अधि(D_2 °भि)गतैर्; $D_{7.9.10}$ रथोपेतैर्; T_3 रथवरैर्; M_4 °गजैर् (for °गतैर्). —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{3.11}$ M_4 -वारितैः. —^{c}) D_3 reads कथमेकः on marg. K_2 स्म (for सन्). —^{d}) T_4 अहं योद्धुं समुत्सहे.

11 = (var.) 49. —^{a}) $Ś_1$ एकैकान्येन; K_{1-3} °कध्ये(K_3 °स्ये)न (sic); K_4 °कस्यैव; $D_{2.5}$ °केन च; $D_{3.4}$ °कस्य च; $T_{1.2}$ M_1 °कश्चैव; $T_{3.4}$ G °कशश्च; $M_{2.3}$ °कश्चेह; M_4 °कश्च हि (for °केन तु). D_6 G_3 M_1 मा. D_{11} एकैकस्तु मया यूयं. —^{b}) K_2 युध्ययेयं; M_3 योध*ध्वं. $T_{3.4}$ योधध्वं सयुधिष्ठिराः. —^{c}) D_1 तु; D_4 [अ]पि (for हि). D_{11} T_{1-3} G M योधैर्; T_4 युद्धे (for वीरैर्). D_2 न ह्येकेनेह बहुभिर्. —^{d}) K_2 B Dn $D_{1,3,5-11}$ M_{2-4} न्याय्यो (M_4 °यो); K_4 D_2 योग्यो; D_4 योधे (for न्याय्यं). K_2 योधयितं; $D_{6.11}$ °यतुं (for °यितुं). $T_{1.3.4}$ G पुनः; T_2 M रिपुः (for युधि).

12 = (var.) 50. —^{a}) S हीनशस्त्रो (for विशेषतो). —^{b}) K_2 B_1 $D_{1.3.7-10}$ T_1 चापत्-; D_2 आपः; T_3 श्वासं (for चापः). D_3 -समावृतः; D_4 -समन्वितः. D_5 श्रांतश्चापविवर्जितः; D_6 शांतवाहः समन्वितः. —^{c}) B_3 भृश-. $D_{2.3.11}$ विक्षित- (for विक्षत-). T_4 तु (for च). —^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ हत-; D_3 शांत- (for श्रान्त-). D_4 हतसैन्यः ससैनिकः; D_5 श्रांतवाहो विसैनिकः.

13 K_3 D_5 M_1 om. (hapl.) 13^a–14^b. —^{a}) T_3 हि (for मे). —^{b}) K_2 D_1 पार्थं (for पार्थाद्). —^{c}) $Ś_1$ K_1 नार्जुनाद्; K_2 फल्गुणाद्; Some MSS. फाल्गुनाद्; G_2 कथं च (for फल्गुनाद्). —^{d}) B_1 $D_{1.2.4.6.10}$ पंचालेभ्यो. K_2 यथा पुनः; $D_{3.11}$ [ऽ]थ पांडव (for ऽथ वा पुनः).

14 K_3 D_5 M_1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). —^{b}) D_8 तव सोमकाः; $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ सैनिकास्तव (by transp.). —^{c}) D_{11} एष; M_{2-4} युष्मान् (for एकः). K_3 T_{2-4} $G_{1.3}$ M_{2-4} क्रुद्धान् (for क्रुद्धो). M_1 युष्मान्क्रुद्धानहं सर्वान्. —^{d}) K_1 मर्तान्; K_2 तेनान् (sic); K_3 $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ एतान्; D_4 T_4 ये तान्; G_2 ह्येतान्; $M_{1.3}$ कथं; $M_{2.4}$ एको (for न तान्). D_4 इव (for इह). K_4 B Dn $D_{1-3,5-11}$ वार(K_4 धार-; D_8 बाध)यिष्ये युधि स्थितः (K_4 $D_{3.5.10}$ °धिष्ठिर).

15 Dn_1 reads 15^{ab} twice. —^{a}) $D_{3.11}$ हि वै; D_8 [अ]मला (for सतां). Dn_1 (second time) धर्मं चैवेह कीर्तिर् (submetric). —^{b}) T_4 G_3 मानुषाणां. $Ś_1$ K_1 D_4 T_4 नराधिप; B_1 $D_{1.8}$ युधिष्ठिर; D_9 जना**. —^{c}) D_4 च (for [इ]ह). —^{d}) $M_{1.2.4}$ पालय. D_8 न (for प्र-). D_4 S ते (for [अ]हम्).

16 ^{a}) K_2 च सर्वान्; $D_{6.7.9.10}$ सर्वान्वै (for वः

अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
अन्वंशाभ्यागतान्सर्वानृतून्संवत्सरो यथा ॥ १६
अद्य वः सरथान्साश्वानशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता रात्रिसंक्षये ।
तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत पाण्डवाः ॥ १७
अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनाम् ।
बाह्लीकद्रोणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः ॥ १८
जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ॥ १९
पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनेः सौबलस्य च ।
मित्राणां सुहृदां चैव बान्धवानां तथैव च ॥ २०
आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन ।
दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ २२
दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य दिष्ट्या जानासि संगरम् ।
यस्त्वमेको हि नः सर्वान्संयुगे योद्धुमिच्छसि ॥ २३
एक एकेन संगम्य यत्ते संमतमायुधम् ।
तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥ २४
अयमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २५

C. 9. 1843
B. 9. 32. 27
K. 9. 32. 27

सर्वान्). D3.11 समुत्थाय च वः सर्वान्; D5 अहं युद्धाय सर्वान्वः. — b) K3 om. (hapl.) from संयुगे up to रात्रि (in 17^{d}). D4 प्रतियोत्स्याम संगरे. — c) K1 D3 अन्वा(D3 °न्व)शाभ्यागतान्; K2 अत्तुं शम्याग° (sic); K4 B4 D5–10 G2 अनुगम्याग°; B1.2 D1.2 Ca अनुगत्याग°; B3 अनुक्रमाग°; B5 अन्यानभ्याग°; Dn1 ***द्याग°; Dn2 अन्वग(marg. °हम)द्याग°; T1.2.4 G1.3 अन्वभ्याशग° (T2.4 G1 °शं ग°); T3 अन्वभूत्संग°; M अद्याभ्याशग° (for अन्वंशाभ्याग°). — d) B2 सांवत्सरो. K4 युधि (for यथा). S निहनिष्यामि भारत (T3.4 G2 संयुगे).

17 K3 om. up to रात्रि (cf. v. l. 16). — a) D8 अथ (for अद्य). D1.2.5 सर्वान् (for साश्वान्). — b) T4 अनस्त्रो; G2 सशस्त्रान् (for अशस्त्रो). — c) T3 च (for [इ]व). — d) D8 वितता (for सविता). — M2 om. (hapl.) 17^{f}–18^{a}. — f) D8 M3.4 स्थिरा भवत; G2 M1 स्थिरीभवथ.

18 M2 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). D6 om. 18^{ab}. — c) Ś1 K1.3 Dn D2.3 बाह्लिक-. G3 -भीष्माभ्यां (sic) (for °णां). T4 बाह्लीकभीष्मद्रोणेभ्यः. — d) K2 ह (for च).

19 a) D7.9 च तथा (for शूरस्य). — c) D4.5.11 M1 शूरस्य (for शल्यस्य).

20 D2 om. (hapl.) 20. — a) S (except T2.3) भ्रातॄणां (for पुत्राणां). — b) G1 जन्मनः स्थावरस्य च (sic). — G3 repeats 20^{cd} after 26. — c) G3 (second time) भ्रातॄणां (for मित्राणां). — d) T G1.2.3 (both times) M च सर्वशः (for तथैव च).

21 a) K2 मित्राणाम् (for आनृण्यम्). D8 अथ; G1 अस्य (for अद्य). S यास्यामि (for गच्छामि). — b) K3 हत्वा त्वा; Dn1 D4.6 त्वां हत्वा (by transp.). — Before 21^{c}, S ins. संजयः. — c) D4 राजेंद्रो (for वचनं). S एवमुक्त्वा तु वचनं. — d) B3 S (except M1) नराधिपः. — After 21, S ins.:

191* सलिलान्तर्गतः श्रीमान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

22 M1 om. (hapl.) 22^{ab}. — a) D1 इह; D2 अभि-; T3 असि (for अपि). D1 कौरव्य (for जानीषे). — b) D1 उपाश्रितः (for सुयोधन). — c) G1.3 वर्धते (for वर्तते). — d) K4 D2.5 जनाधिप; D1 च भारत (for महाभुज).

23 a) S गांधारे (for कौरव्य). — b) T3.4 G2 संयुगं (for संगरम्). — c) Ś1 K1 यत् (for यस्). Ś1 K1.2 D2 [ऽ]पि नः; K4 [ऽ]सि नः; T1.2.4 G M [ऽ]द्य नः; T3 वृतः (for हि नः). — d) Ś1 K Dn2 D10 संगरे (for संयुगे). Ś1 K1 अर्हसि (for इच्छसि).

24 a) D4 G2 एकमेकेन; T3 एकेनै°. K2 संगत्य. — b) K2 ये तु (for यत्ते). D8 संयतम् (for संम°). — c) D8 T4 तदादाय; T3 समा° (for त्वमा°). — d) D1 त्वितरे; D8 ते च सं- (for ते वयं).

25 a) K2.3 अहम्; K4 B2 D5.6 स्वयम्; D2.3 इमम्; D11 G2 इदम्; M अन्यम् (for अयम्). Dn एकं (for इष्टं). T4 मे (for ते). — b) T3 निरमायं (sic) (for वीर भूयो). K2 ते; K3 वै (for [अ]हम्).

दुर्योधन उवाच ।

एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे वरोऽद्य मम दीयते ।
आयुधानामियं चापि वृता त्वत्संमते गदा ॥ २६
भ्रातॄणां भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते ।
पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह ॥ २७
वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे ।
इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ॥ २८
अन्नानामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः ।
युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ॥ २९
गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम् ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन ।
एक एकेन संगम्य संयुगे गदया बली ॥ ३१
पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः ।
अद्य ते जीवितं नास्ति यद्यपि त्वं मनोजवः ॥ ३२

संजय उवाच ।

एतत्स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः ।
सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ३३
तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।

— ^{c}) D4 corrupt. D11 हित्वैकं. B3–5 S (except G1) हत्वैकं भव नो राजा. — ^{d}) = 53^{d}. M3 गतो (for हतो). D5 reads वा on marg. D3 T3.4 G हतः स्वर्गमवाप्नुहि. — After 25, D11 ins.:

192* तत्रोच्चैश्चुक्रुशुः सिद्धास्तस्य वाक्यान्तरे नृप ।

26 ^{a}) D11 T1 एवं (for एकश्). Ś1 K1 आक्रंदो. — ^{b}) B D (except D3.4.11) T3 शूरो; M वीरो (for वरो). K3.4 B3–5 D2.4–7.9.10 S दीयतां (for °ते). — ^{c}) D5 वापि; D3 चाथ (for चापि). G1.3 आयुधानामथापीयं. — ^{d}) K4 B1–3 Dn D2.4–6.8.9 धृता; B4 धृत्वा; D1 भूयात्; D11 वृत्ता (for वृता). B3.4 D4 त्वत्संमता; D2 सा त्वन्मते (for त्वत्संमते). K1 तदा (for गदा). S मता मे स(M3 सं)ततं गदा. — After 26, G3 repeats 20^{cd}.

27 G3 om. 27^{ab}. — ^{a}) K4 B Dn D5–7.9.10 हंतैकं; D1.8 हत्वैकं (for भ्रातॄणां). D4 G1 एकं (for एकः). — ^{b}) T1.2 शक्तो; G2 कश्चिन्; M जेतुं (for शक्यं). Ś1 K1.4 D3 यो माभि-; D2 M2.4 मा (D2 मे) योभि-; D11 M1 मामभि-; T1.2 मां यो हि (for मां योऽभि-). D4 शक्तं यदभिमन्यसे. — ^{c}) T4 G2.3 M संखे. — ^{d}) T2 संयुध्यतु; M2 संयुध्येत (for स युध्यतु).

28 ^{a}) D8 वृतानि; T4 युक्तानि (for वृत्तानि). D11 तव; G2 खलु (for रथ-). — ^{c}) T1.2.4 M2–4 त्वेकं; T3 G चैकं (for एकं). — ^{d}) T3 भवेत्सद्यो (for भवत्वद्य). D2 महाद्भुतं.

29 ^{a}) K4 B5 D1–3.7–10 अस्त्राणाम्; B3.4 D5.6 अर्थानाम्; G3 आत्मनाम्; Ca अन्नानाम् (as in text). K3 om. (hapl.) from पर्यायं up to युद्धानामपि (in 29^{c}). T1 G2 इव (for अपि). — ^{b}) T1.3 G भोक्तुम् (for कर्तुम्). D8 इच्छामि (for इच्छन्ति). T4 भोक्तुमिच्छामि चातुरं.

30 ^{a}) Ś1 K2 D4.8 M1 त्वा (for त्वां). — ^{b}) T3 वधिष्यामि (for विजे°). K4 सहानुगाः (sic); D2.11 °नुगं (for °नुजम्). — ^{c}) B1.4 Dn1 D1.4.7 पंचालान्; D2 पांचाळान्. D8 संजयांश् (for सृञ्ज°). — ^{d}) K4 D2 तत्र (for तव). S बांधवाः (for सैनिकाः). — After 30, B1.2.5 D1.2.3 (marg.).4.5.7–10 ins.:

193* न हि मे संभ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ।

31 D11 G1 om. the ref.; D6 reads it on marg. (*sec. m.*). D8 om. 31^{ab}. — ^{a}) D3.11 भद्रं ते (for गान्धारे). — D5 om. (hapl.) 31^{b}–32^{a}. — ^{b}) K3 मां वा योध; M1 मया योद्धुं (for मां योधय). D3.11 युद्धं कुरु महामते. — ^{c}) D6 त्वं हि चैकेन संगम्य. — ^{d}) T1.2.4 G M transp. संयुगे and गदया. K2 गदी (for बली). T3 ततो याः संयुगे भुवि (sic).

32 D5 om. 32^{a} (cf. v. l. 31). — ^{c}) T1.2 अथ (for अद्य). D5 जीवनं; G1 भुवि तन् (for जीवितं). — ^{d}) T3 युध्यसे (for यद्यपि). T2 मनोजयः; G2 °जवात्; G3 °जवं (for °जवः). B1.2.5 Dn D1.3 (marg.; orig. as in text).5–9 यदींद्रोपि तवाश्रयः. — After 32, D3.4 ins. an addl. colophon.

33 B4 D11 T2 G1 om. the ref. — ^{a}) D8 समर-; T3 स रथ- (for स नर-). — ^{c}) D1.6.8 G2 शेते; D3 स्विनः (sic); D4 तत्र; D11 स्वभ्रे; T3 शूरो (for

वाचं न ममृषे धीमानुत्तमाश्वः कशामिव ॥ ३४
संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् ।
अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् ।
अन्तर्जलात्समुत्तस्थौ नागेन्द्र इव निःश्वसन् ॥ ३५
स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम् ।
उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्रश्मिमानिव ॥ ३६
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम् ।
गदां परामृशद्धीमान्धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥ ३७
गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलपाणिमवस्थितम् ।
सगदो भारतो भाति प्रतपन्भास्करो यथा ॥ ३८
तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिंदमम् ।
मेनिरे सर्वभूतानि दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ३९
वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम् ।
ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिप ॥ ४०
तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः ।
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ४१
अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

C. 9. 1860
B. 9. 32. 45
K. 9. 32. 45

श्वश्रे). —^{d}) D_1 महान्गज (for महानाग).

34 D_1 om. (hapl.) 34–35. —^{a}) $T_{1.2}$ ततो ; T_4 G_2 तदा (for तथा). K_3 D_8 वाक्यतोदेन (for वाक्प्र°). T_3 तथोदासीनवाक्येन. —^{b}) T_3 मन्यमानः ; $G_{1.3}$ तुद° (for तुद्य°). —^{c}) K_4 $B_{1-3.5}$ D (except D_8 ; D_1 om.) वचो न ; B_4 वेगेन (for वाचं न). T_3 [आ]ममृषे. B_1 Dn $D_{5-7.9.10}$ राजन् (for धीमान्). —^{d}) D_5 सदश्वश्च ; D_6 जात्यश्वस्तु (for उत्तमाश्वः). Ś$_1$ K_{1-3} D_6 कषाम् ; D_{11} कशान्.

35 D_1 om. 35 (cf. v. l. 34). —^{a}) K_2 वि- ; D_9 स (for सं-). —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ वेगवान् (for वीर्य°). —^{c}) D_5 महा- (for अद्रि-). D_3 तात (for गुर्वीं). — T_3 om. (hapl.) 35^d–37^a. —^{d}) B_1 D_8 -भूषितां (for -भूषणाम्). $D_{3.4}$ S (T_3 om.) जातरूपपरिष्कृ($D_{3.4}$ °स्कृ)तां (= 37^b). — K_4 T_4 om. (hapl.) 35^e–37^b. —^{e}) D_2 अंतर्जळात्. —^{f}) D_4 नागेंद्रम्. Some MSS. निश्वसन्.

36 K_4 $T_{3.4}$ om. 36 (cf. v. l. 35). —^{a}) $D_{3.10.11}$ $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ हित्वा (for भित्त्वा). K_2 स्तंभितस्. D_5 तदा संस्तभ्य तत्तोयं ; M_1 समभिस्तंभितात्तोयात्. —^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2.3.11}$ अंसे ; D_{10} स्कंदे (for स्कन्धे). —^{c}) $D_{3.11}$ उदतिष्ठन्महाराज. —^{d}) Ś$_1$ K_1 D_8 प्रपतन् ; D_{11} साग-राद् (for प्रतपन्). $K_{2.3}$ B (except B_1) Dn $D_{1-7.9.11}$ T_1 $G_{1.3}$ रश्मिवान् ; D_8 अंशुमान् (for रश्मि°). G_2 प्रपतन्निव रश्मिवान्.

37 K_4 T_4 om. 37^{ab} ; T_3 om. 37^a (for both, cf. v. l. 35). —^{a}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ $D_{2.4.5.11}$ T_2 G_3 M सैक्यायसीं ; Dn_1 शैक्याप्रसीं (sic) ; G_2 सर्वायसीं (for शैक्या°). —^{b}) $K_{2.3}$ -परिच्छदां ; Dn_1 $D_{1.5.8}$ °स्कृतां (for °ष्कृताम्). $D_{2-4.11}$ M_1 कांचनांगदभूषणां (M_1 °षितां) (= 35^d). —^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} Dn D_3 परामृषद् ; D_2 T_3 °मृशन् (for °मृशद्). D_{11} वीरो (for धीमान्). —^{d}) D_2 महाबळः ; D_8 °बल ; S °यशाः (for °बलः). — After 37, M_1 reads 38^{ef}.

38 ^{a}) $D_{3.11}$ ददृशिरे (for तु तं दृष्ट्वा). —^{d}) D_2 गदाहस्तम् ; $M_{2.4}$ शूलहस्तम् (for °पाणिम्). K_4 D_2 अरिंदमं ; B Dn $D_{6.8.10}$ T $G_{2.3}$ M_4 इव स्थितं (for अवस्थितम्). — M_1 reads 38^{ef} after 37. —^{e}) B Dn $D_{3.4.6.7}$ T_4 $G_{1.3}$ M_{2-4} स गदी. K_4 D_2 धीमांश्च स(D_2 स धीमान्स)गदो भाति. —^{f}) T_3 G_2 प्रतापाद् ; T_4 दीप्तांशुर् (for प्रतपन्).

39 K_4 om. 39^{ab}. —^{a}) D_4 T_2 M समुत्तीर्णं ; D_6 तमुदीर्णं (for °त्तीर्णं). T_1 गदा- (for महा-). D_{11} T_3 -बाहो (for -बाहुं). —^{b}) T_2 दुर्योधनम् (for गदाहस्तम्). —^{d}) D_{11} T_{2-4} G_2 M गदा- (for दण्ड-). K_4 B (except B_5) Dn $D_{1.4.6-10}$ -पाणिम् (for -हस्तम्).

40 ^{a}) D_5 तथा (for यथा). —^{c}) Dn_1 D_4 -पंचालाः ; $T_{1.2}$ -भूतानि ; $T_{3.4}$ G M -सैन्यानि (for -पाञ्चालाः). —^{d}) D_3 T_3 transp. पुत्रं and तव. Ś$_1$ K_1 $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{4.7.10}$ G_1 जनाधिपं ; B_{3-5} D_3 नराधिप (B_5 °पं).

41 ^{a}) $D_{9.11}$ $T_{3.4}$ G_2 समुत्तीर्णं. K_2 om ; $D_{1.4.8}$ च (for तु). —^{b}) Ś$_1$ K_1 समदृश्यंत ; D_8 °कंपत (for °हृष्यन्त). B_5 पांडवाः (for सर्वशः). $K_{2.3}$ दर्शयंतः परस्परं ; $M_{1.2.4}$ तव पुत्रं तु सर्वशः. —^{c}) D_2 पांचाळाः ; D_6 पंचालाः. $D_{1.5}$ T_3 पांडवाश्चैव (for °वेयाश्च). —^{d}) D_2 तथान्योन्यं ; D_3 ते अन्योन्य- ; M_1 अन्योन्यस्य ; M_3 तेन्योन्य- (submetric) (for तेऽन्योन्यस्य). T_{1-3} $G_{2.3}$ M तलं (T_2 °ळं) (for तलान्). Ś$_1$ दधुः. T_4 तेन्योन्यं सलिलं ददुः.

C. 9. 1861
B. 9. 32. 45
K. 9. 32. 45

उद्धृत्य नयने क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ४२
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा संदष्टदशनच्छदः ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान्सहकेशवान् ॥ ४३
अवहासस्य वोऽस्याद्य प्रतिवक्तास्मि पाण्डवाः ।
गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ४४
उत्थितस्तु जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षितः ॥ ४५
तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम् ।
शरीरं स तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥ ४६
तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
वैवस्वतमिव क्रुद्धं किंकरोद्यतपाणिनम् ॥ ४७
स मेघनिनदो हर्षान्नदन्निव च गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थान्गदया युधि वीर्यवान् ॥ ४८

दुर्योधन उवाच ।

एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीर योधयितुं युधि ॥ ४९

---

42 ^{a}) B4 D8 अवहास्यं; D11 अवहारं; T1. 2 G M1 अपहासं (T1. 2 °स्यं); M2–4 अवहास्य (for °हासं). M3 om. तु. Ś1 K1–3 मत्वा स; B2 तं दृष्ट्वा; T1. 2 M2–4 तन्मत्वा (for तं मत्वा). D4 अवहासं ततो मत्वा. — ^{c}) Dn D2 M3 उद्वृत्त-; D6–9 **Ca** उद्धृत्य (for उद्वृत्य). B3 D2 -नयनः; Dn -नयनं (for नयने). S क्रूरे (for क्रुद्धो). — ^{d}) B5 T3 दिधक्षन्; D5 दिधिक्षुर्; D8 दिह° (for दिध°). K2 पांडवं.

43 D5 om. (hapl.) 43. — ^{a}) B3 त्रिसिखां. Ś1 K1. 2 D11 भ्रुकुटिं; K3 भ्रकुटीं; Dn1 D6. 8. 9 भृकुटीं (D6 °टिं). — ^{b}) D8 स दृष्ट्वा (for संदष्ट-). — ^{d}) D9 M3 om. (hapl.) सहकेशवान्.

44 Before 44, all MSS. (except D5 T1. 2 M1) ins. दुर्योधनः. — ^{a}) S (except T3 G2) अपहास्यस्य. K4 वोद्यास्य; T2 चोयस्य; G2. 3 यो ह्यद्य (for वोऽस्याद्य). B (except B2) D (except D2. 3. 11) अस्यावहासस्य फलं. — ^{b}) K4 D2. 3. 11 S **Ca** प्रतिमोक्तास्मि; B (except B3) Dn D1. 4. 9. 10 °भोक्ष्यथ (Dn °त); D5 °लप्स्यथ; D7. 8 °मोक्ष्यथ (for °वक्तास्मि). T3 G2. 3 पांडव. ❀ **Ca**: प्रतिमोक्ता प्रतिकर्ता । ❀ — ^{c}) D1 गमिष्यध्वं. D3. 11 यथा (for हताः). K2 सर्वा (sic); T4 ह्यद्य (for सद्यः). — ^{d}) Dn1 D1. 4 सपंचाला.

45 Before 45, all MSS. (except T1–3 M1) ins. संजय उवाच. — ^{a}) B1. 3. 4 Dn D3–7. 9 च; D1. 10 T2 स; T1 तज्- (for तु). T3 जलांतस्थात्. M1 उदतिष्ठज्जलात्तस्मात्. — ^{b}) S योद्धुकामः सुतस्तव. — ^{c}) T1. 2 M अतिष्ठच्च; T3 उत्तिष्ठंस्तु; T4 G1 अतिष्ठत्तु (for °त). — ^{d}) D5 शस्त्रैः सर्वांगविक्षितः.

46 T3. 4 G2 M om. (hapl.) 46^{ab}. — ^{a}) D8 -दग्धस्य. — ^{b}) T1. 2 G1. 3 रुधिरेण (for सलिलेन). D10 समुत्थितं; G3 °क्षितः (for °क्षितम्). — G2 reads 46^{cd} twice. — ^{c}) K2 corrupt. T1. 2 G2 (second time) M शरीरं तु; T3. 4 G1. 3 स्रवन्निव (for शरीरं स). T2 तथा; T3 गजो (for तदा). D3. 11 शरीरं त्रिबभौ तत्र; G2 (first time) स्रवन्निव गदापाणिः. — ^{d}) D1. 3. 5. 11 श्रवन्; M1 स्रवति (for स्रवन्). G2 (second time) महीधरात्.

47 ^{a}) D6 उच्छ्रित- (for उद्यत-). — ^{c}) D5 वैवस्वतोद्यतमिव. — ^{d}) D11 दंडेनोद्यत- (for किंकरो°). D5 सहदंडं युगक्षये; S शूलपाणिमिव स्थि(T1 G1. 3 M1. 2. 4 °मवस्थि)तं. ❀ **Ca**: किंकरो यमदण्डः । ❀

48 ^{a}) T3 समभून्; M3 तं मेघ- (for स मेघ-). T4 G2. 3 वर्षन् (for हर्षान्). — ^{b}) K4 B Dn D2–4. 6–11 नर्दन् (for नदन्). D2 च गोवृषान्; D3. 11 यथा वृषः. D1 S (except M1) वि(D1 प्र-; T4 G लि)नदन्निव गोवृषः (G3 °षा). — ^{c}) T G1 M1–3 तदा; M4 तथा (for ततः). K4 D2 सर्वान्; T3 पार्थं (for पार्थान्). — ^{d}) K2. 3 पांडवान् (for वीर्यवान्). D2 नादयन्स ह वीर्यवान्; S गदया भीमविक्रमः.

49 = (var.) 11. B2. 4 G3 om. the ref. G3 om. 49–50. — ^{a}) Ś1 एकैकप्येन (sic); K1. 2 °क(K2 °म)ध्येन (sic); K4 D2. 3. 11 एकमेकेन; T1 एकैकश्च*; T2 °कश्चेति; T3. 4 G1 M1 °कशश्च; M2. 4 °कं चेति; M3 °कं चापि (for °केन च). Ś1 G1 मा (for मां). G2 एकैकश्च मया यूयं. — ^{b}) S (G3 om.) योधयध्वं (for आसीदत). — ^{c}) K2. 4 D2 S (G3 om.) न्याय्यं; D8 वार्यो; D11 वीर (for न्याय्यो). — ^{d}) K2. 3 B Dn1 D1. 2. 4–10 वीरो; D11 न्याय्यो (for वीर). D5 योधयतुं (sic). S (G3 om.) रणे (for युधि).

50 = (var.) 12. G3 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{a}) D8 -वर्मो; G2 -धर्मा (for -वर्मा). D4 न्यस्तकर्मविशेषेण. — ^{b}) D8 [उ]त्सु (for [अ]प्सु). T2 अवप्लुतः; T4 परिस्थितः (for °प्लुतः). — ^{c}) T3 G2 भृश-.

न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५०
युधिष्ठिर उवाच ।
नाभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५१
आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान्यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ॥ ५२
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन योद्धुमिहेच्छसि ।
तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

C. 9. 1878
B. 9. 32. 62
K. 9. 32. 62

D2. 3 विक्षित-; T2 विषक्त- (for विक्षत-). B4 तु (for च). — After 50, B2. 5 ins.:

194* सर्वोपकरणैर्हीनं वर्मशस्त्रास्त्रवर्जितम् ।
एकाकिनं युध्यमानं पश्यन्तु दिवि देवताः ।

— B2. 5 cont.: B1. 3. 4 D (except D3. 11) ins. after 50:

195* अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह ।
युक्तं त्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वं चैव सर्वदा ।

[(L. 2) D5 युद्धे (for युक्तं). B1. 2. 5 Dn1 D1. 5. 6 न युक्तम्; B4 अयुक्तम् (for त्व°). B1. 4. 5 D1 एवं (for एतद्). D8 युक्तानुयुक्तमित्येव (for the prior half). B4 त्वत्सिद्धिं (for वेत्सि त्वं). D5 वीर (for चैव). B1 D8 तद्वेत्सि (D8 वदेत्स) त्वं च सर्वदा; Dn त्वयि सिद्धं च स°; D2 तद्वै त्वं वेत्सि स° (for the post. half).]

51 D3 reads from 51 up to the ref. before 54 on marg. — [a]) K1. 4 B1. 3 Dn D1–4; 6. 7. 9. 10 T G M1 मा भूद्; D5 अभूद् (for ना°). D5 अद्य; D11 एवं (for इयं). — [b]) Ś1 K1–3 -चन; D2. 7. 8 एव; D11 अद्य; T G1. 2 M एकं (for एवं). G3 कथं प्रज्ञा सुयोधन. — [c]) T2. 3 G3 M1 यथा (for यदा). — [d]) D1 जघ्नुर्युद्धे; D11 S युधि (T3 °द्धे) जघ्नुर् (G2 °ग्मुर्) (by transp.). — After 51, K3 B D (except D11; D3 marg.) **Ca** ins.:

196* क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणम् ।
अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ।
सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।
न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शक्रलोकगतिः परा ।
यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्म एव तु । [5]
तदाभिमन्युं बहवो निजघ्नुस्त्वन्मते कथम् ।
सर्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थो विहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ।

[(L. 1) K3 निरपेक्षेषु निर्घृणं (for the post. half). — (L. 2) D5 वै; D7 नु (for तु). — (L. 3) B3 D10 तनुत्यजाः. — (L. 4) B3 पुंसां (for प्रोक्ता). Dn शक्रलोके. B3 प्रोक्ता स्वर्गगतिः परा; D5 शक्रलोकाय दीक्षिताः (for the post. half). — (L. 5) K3 अपि (for यदि). B2. 5 D5. 6 एष (for एव). B5 वः (for तु). — (L. 6) prior half = (var.) 51[c]. D5 निर्जघ्नुस् (for निज°). — K3 om. lines 7–8. — (L. 7) D2 सर्वेऽ. B1 विमृष्यते; Dn2 °श्यते; D5–9 °षते (for °शते). D1 कार्यं; D2 वर्णैः (for जन्तुः). — (L. 8) **Ca** पिहितं (for वि°). Dn1 om. द्वारं. D2 पदस्थः पिहितद्वारः (for the prior half). D2 परलोकाय.]

52 D3 reads 52 on marg. — [a]) B3 आमुक्त-; S गृहाण; **Ca** आमुञ्च (as in text). B2 आमुंच कवचौ वीरौ. — [b]) K2 मूर्धजं. Ś1 K1–3 D4. 10 सं(D4 नि)यमस्व; D11 अपिधत्स्व; T3 G2 नमयस्व (for यम°). T1. 2 ह (for च). — [c]) D1 वा (for च). M3 आधि- (sic) (for अपि). D2 यन् (for ते). — [d]) M3 तद् (for अपि). G2 आधत्स्व. Ś1 K1 तच्चाप्याधत्स्व भारत. — After 52[d], D2 ins.:

197* इषुं प्रासं गदां वापि वरं भूयो ददाम्यहम् ।

— 52[ef] = (var.) 25[ab]. — [e]) Dn D4. 11 G2 इदम् (for इमम्). Ś1 K1–3 D2. 4. 11 इष्टं; M3 एकश् (for एकं). T3 वै (for ते).

53 D3 reads 53 on marg. — [a]) Ś1 K1–3 D4. 5 पांडुपुत्राणां; D3 पांडवानां हि (for °वेयानां). — [b]) Ś1 K B5 D1. 8. 11 युद्धम् (for योद्धुम्). B5 सह (for इह). Dn D3. 5–7. 9. 10 येन त्वं योद्धु(Dn युद्ध)मिच्छसि. — B1 reads 53[cd] on marg. — [c]) D11 तु (for वै). — D11 om. (hapl.) from राजा up to सुतो (in 54[a]). Ś1 K1–3 T1. 2 G1. 3 तं (K2 om. तं) हत्वा भव राजा वा (K2. 3 राजा वै; T1. 2 राजा त्वं; G1. 3 नो राजन्). — [d]) = 25[d]. B5 M आप्स्यसि (for आप्नुहि). — [e]) K2 corrupt. D2 ऋते तु; D3 हते च; T3 मुच्यते (for ऋते च). S जीवितं (for °ताद्). D3 युद्धे (for वीर). B5 अपरं जीविताद्न्यं. — [f]) Ś1 K1. 2 युधि; D3 वीर (for युद्धे). B1 कं; G1 [ऽ]हं (for किं). K2. 3 T3 G1 कुर्महे; T1. 2 कुर्मि ते (for कुर्म ते). B5 कं च काममिहेच्छसि.

C. 9. 1878
B. 9. 32. 62
K. 9. 32. 62

ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥ ५३

संजय उवाच ।

ततस्तव सुतो राजन्वर्म जग्राह काञ्चनम् ।
विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ५४
सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ५५
संनद्धः स गदी राजन्सज्जः संग्राममूर्धनि ।
अब्रवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ५६
भ्रातॄणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥ ५७
अथ वा फल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
योत्स्येऽहं संगरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ५८
अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टविनद्धया ॥ ५९
गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तय ।
गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान् ।
गृह्णातु स गदां यो वै युध्यतेऽद्य मया सह ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

54 D_{11} om. up to सुतो (cf. v. l. 53). T_2 G_3 M_{2-4} om. the ref.; D_8 reads it on marg. —^{a}) $K_{2.3}$ सुयोधनो (for तव सुतो). D_1 राजा (for राजन्). —^{b}) G_3 धर्मं (for वर्म). —^{d}) Dn_2 जंबूनद-. K_3 -परिकृतं; B_5 D_2 -विभूषितं; Dn_1 $D_{1.3-5.8.11}$ -परिस्कृतं (for °ष्कृतम्).

55 ^{a}) $D_{3.11}$ [ऽ]थ; $D_{5.6.9.10}$ T_2 [ऽ]प-; D_7 M_{2-4} [ऽ]पि; T_3 [ऽ]सौ; G_2 तु (for ऽव-). B_2 $T_{2.4}$ -बंध-; D_5 M_1 -नद्ध- (for -बद्ध-). T_3 -तनु- (for -शिरस्-). Dn $T_{2.4}$ -त्राणं. D_4 T_1 स बबंध शिरस्त्राणं. —^{b}) D_5 तप्त-; D_8 शुभ्र-; S (except G_2) शुद्ध- (for शुभ-). D_4 च; $T_{1.4}$ $G_{1.3}$ M_{2-4} -धृक्; M_1 -धृत् (for -भृत्). —^{c}) $T_{1.2}$ $M_{2.4}$ राज-; M_1 तव (for राजन्). M_1 तु (for च). D_1 T_3 रराज पुत्रस्ते राजन् (T_3 °स्तेजस्वी). —^{d}) $T_{3.4}$ शैलराडिव कांचनः.

56 ^{a}) $B_{1.2.4}$ $D_{4.8}$ T_3 सगदो (B_4 °दं); T_4 कवची (for स गदी). $Ś_1$ K_4 $D_{2.3.11}$ $T_{1.2}$ M_2 राजा (for राजन्). $K_{2.3}$ समनद्धो (K_3 स प्रसन्नो) गदी राजा. —^{b}) $Ś_1$ K $D_{2.3.11}$ स्थितः; G_3 सज्जं (for सज्जः). $Ś_1$ K_1 -मूर्ध्नि वै; D_{11} -धीरधीः (for -मूर्धनि). —^{c}) S राजन् (M_1 °जा) (for सर्वान्).

57 ^{a}) $G_{1.3}$ गदया हि (for भवताम्). —^{b}) M_1 युध्येत (for युध्यतां). D_4 बली; $T_{1.2}$ भृशं; T_3 मम (for मया). —^{c}) D_{11} योत्स्यामि; M_3 मा योत्स्ये. —^{d}) K_2 corrupt. $D_{2.4.8}$ M_3 च (for वा).

58 ^{a}) K_2 corrupt. $K_{3.4}$ B D फाल्गुने(K_3 °णे)-न. $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{3.11}$ [आ]जौ; K_4 [ए]व (for [अ]द्य). —^{b}) D_4 पुरुषर्षभ (for भरत°). —K_4 $D_{2.3.11}$ read 58^{cd} after 60^{b}. —^{c}) D_5 संगरे; M_1 सह सं- (for संगरं). —^{d}) K_3 विजिष्ये; T_3 विशिष्ये (for विजेष्ये). — After 58, B_2 D_{11} read 60^{ef} for the first time, repeating it in its proper place.

59 ^{a}) D_4 अद्यैव च; D_6 अद्य युद्धे (for अहमद्य). T_4 विजेष्यामि. —^{b}) $D_{1.2}$ सुदुर्जयं; D_5 °र्दमं (for °र्गमम्). —^{d}) $K_{1.4}$ $D_{3.4.11}$ G $M_{1.2}$ -पिनद्धया; B Dn $D_{1.2.5-10}$ T_{1-3} -नि(T_3 -वि)बद्धया; T_4 -विवर्धया (sic).

60 ^{a}) K_4 D_2 कश्चिन्मां (K_4 °न्मे) न गदायुद्धे. —^{b}) T_3 वि- (for [इ]ति). K_4 B D (except D_6) M_2 चिंतये; $T_{1.2}$ M_1 °यन्; $G_{1.3}$ °या. — After 60^{b}, K_4 $D_{2.3.11}$ read 58^{cd}. —^{c}) $D_{2.3.11}$ T_1 G M_2 पोथयिष्यामि; T_{2-4} M_3 योधयि°; $M_{1.4}$ वो वधि°. —^{d}) T $G_{1.2}$ पृथक्पृथक् (for समागतान्). — After 60^{d}, K_3 B D (except $D_{3.11}$) ins.:

198* न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन ।
न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।
अथ वा सफलं ह्येतत्करिष्ये भवतां पुरः ।
अस्मिन्मुहूर्ते सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति ।

[(L. 1) $D_{4.8}$ नेमे (for न मे). Dn_1 सपार्थाः (for समर्थाः). K_3 ते; D_8 च (for वै). D_2 बद्धुं (for योद्धुं). $D_{5.6}$ केनचित् (for केचन). D_8 योद्धव्या येन केन च (for

३२

संजय उवाच ।
एवं दुर्योधने राजन्गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ १
यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं वापि सहदेवमथापि वा ॥ २
किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ३
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।
आयसे पुरुषे राजन्भीमसेनजिघांसया ॥ ४
कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ।

C. 9. 1893
B. 9. 33. 5
K. 9. 33. 5

the post. half). — (L. 2) D2 आत्मनो. — (L. 3) D2 सफळ. B2 पुनः; B4. 5 वधात् (for पुरः). — B8 damaged for line 4. — (L. 4) Dn1 यदि (for सत्यं). D8 च (for वा). D5. 6. 8 चैतद्.]

— B2 D11 read 60^{ef} for the first time after 58. B8 damaged for 60^{ef}. — ^{e}) Ś1 गृह्णीतां; K2. 3 गृह्णीयात्; K4 गृहीतां; D8 T G1. 2 गृह्यतां; D11 (first time) गृहीत्वा (for गृह्णातु). Ś1 K4 D2. 3 वै; K1 B1. 3–5 Dn D1. 5–7. 9. 10 च; D8 मे; D11 (first time) हि; T G1. 2 तु (for स). D8 गदा; G1 मया (for गदां). K1–3 योद्ध; D2 युद्धे; D8 योद्धुं (for यो वै). B2 (first time) गृह्यतां वा गदा शीघ्रं; B2 (second time) G3 प्रगृह्यतां गदां (G3 मया) यो वै (sic); D4 गृह्यै गदया योद्धुं (submetric); · D11 (second time) स गृह्णातु गदामद्य. — ^{f}) K2. 3 B1. 2 (second time). 4. 5 D1. 5–10 योत्स्यते; B2 (first time) युध्यतां; Dn योत्स्येद्य; D4 युध्यतो (for °ते). Ś1 K1 B2 (both times) D3. 11 (first time) हि; K2. 3 D4 वै; Dn1 om.; Dn2 स; D8 यो; T3. 4 G1. 3 तु (for ऽद्य). D2 यो युध्येद्गदया सह; D11 (second time) यो युध्येत मया सह.

Colophon damaged in B3. — *Sub-parvan :* K4 D2 T1–3 M2. 4 गदायुद्ध; Bom. ed. गदा. — *Adhy. name :* Ś1 K1–3 D3 दुर्योधनगर्जनं; T1–3. M2. 4 द्वंद्वयुद्धसंनाहः; M3 गदायुद्धसंनाहः; Bom. Cal. ed. युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 6; B4 32; Dn D7. 9. 10 3; D3 4; S 33. — *Śloka no.:* K3 70; D9 71.

32

1 T3 om. the ref. — ^{a}) B3 damaged from एवं up to न्यस्तशस्त्रात्मा (in 9^{c}). D1–3 G1 दुर्योधनो. — ^{b}) D2. 8 गर्जमानो; D8 °मानं (for °माने). D11 S पुनः (for मुहुर्मुहुः). — ^{cd}) K2. 3 B5 D1. 5 युधिष्ठिरं च (K2. 3 सु-; D1 तु). S वासुदेवोब्रवीत्क्रुद्धो युधिष्ठिरमिदं वचः.

2 B3 damaged. Before 2, G ins. श्रीभगवान्; M2. 4 वासुदेवः. Ś1 K D2–4. 11 transp. 2 and 3. — ^{a}) K3 स (submetric) (for नाम). Dn2 त्वयं; D3. 11 गदा-; D4 [अ]प्ययं; T1. 2 [अ]प्यहं; T4 G2 ह्यहं (for ह्ययं). S (except M1) क्रुद्धो (for युद्धे). — ^{b}) D8 T1. 2 G2 M3 वारयेत्. Ś1 D6. 9 M1. 4 त्वा (for त्वां). K4 G3 युधिष्ठिरं; D8 M4 °रः. — ^{c}) K3 G2 चापि; B1. 2. 4 D1. 2. 5–10 चैव (for वापि). — After 2, Ś1 K D2–4. 11 read 12^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

3 B3 damaged. Before 3, D11 ins. वासुदेव उवाच. Ś1 K D2–4. 11 transp. 2 and 3. — ^{a}) T1. 2 व्याहृतं (for साहसं). — ^{b}) Dn वा कृतम्; T1. 2 साहसम्; M3 व्यावृतम् (for व्याहृतम्). — ^{d}) D5 राजन् (for राजा). D11 भवान्राजा भवत्विति. — After 3, D6. 8 read 12^{cd}, substituting for it line 4 of 201* in its proper place.

4 B3 damaged. — ^{a}) D1 M3 एकेन (for एतेन). T1. 2 G2 निकृता; M1 विहिता (for हि कृता). D11 शिक्षा; Ca (gloss : अभ्यासः) योग्या (as in text); Cv (gloss : युद्धयोग्यक्रिया, अभ्यास इत्यर्थः) योढ्या. — ^{b}) K4 [इ]व; D2 च (for [इ]ह). D3. 11 चतुर्दश. — After 4^{b}, D5 ins.:

199* यत्त्वया हि कृतं पूर्वं भीमसेनजिघांसया ।
तस्याद्य कार्यवृत्तस्य वाक्यस्यानृण्यतां व्रज ।
[(L. 1) post. half = 4^{d}.]

— D5 om. 4^{c}–6^{d}. — ^{c}) D9 G2 आयासे. T2 M3 पुरुषो. K1 आयासः पुरुषो राजन्; M1 आयसैः पुरुषै राजन्. — ^{d}) S -वधेप्सया.

C. 9. 1894
B. 9. 33. 6
K. 9. 33. 5

साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ॥ ५
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ॥ ६
तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ।
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशां पते ॥ ७
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ।
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ॥ ८
सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः ।
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ९
को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ १०
न हि पश्यामि तं लोके गदाहस्तं नरोत्तमम् ।
युध्येद्दुर्योधनं संख्ये कृतित्वाद्धि विशेषयेत् ॥ ११
फल्गुनं वा भवन्तं वा माद्रीपुत्रावथापि वा ।
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ॥ १२
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति ह ।

---

5 D_5 om. 5 (cf. v. l. 4). B_3 damaged. — ^{b}) K_4 $D_{2-4.11}$ अस्मासु; $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ °द्भिः (for °भिर्). D_3 पुरुषर्षभ. — D_{11} om. 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) $D_{1.8}$ तूर्णं; D_3 $T_{1.3.4}$ G M_{1-3} यत्त्वम्; T_2 M_4 यस्त्वम् (for त्वं तु). — ^{d}) D_3 S अनु- (for ह्यनु-). D_4 नरोत्तम.

6 D_5 om. 6 (cf. v. l. 4); D_{11} om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). B_3 damaged. — ^{a}) K_2 corrupt. B_1 D_2 अस्मात्; B_5 Dn अद्य (for अस्य). K_3 प्र-; B_1 न; D_2 तु (for [अ]नु-). D_3 नान्यं पश्यामि भीमाद्धि; S न चान्यमस्य ($T_{1.2}$ °द्य) पश्यामि. — ^{b}) B_1 प्रतियोद्धा महाहवे. — ^{d}) K_4 ह एव (for च नाति-).

7 B_3 damaged. — ^{c}) $D_{3.11}$ वृत्तं हि; M_1 विषमः (for °मं). K_4 तु (for च). D_1 विषमं संकुलं क्लिष्टं; D_5 °मं धार्तराष्ट्रस्य; T_4 शकुनिं विषमे चैव. — ^{d}) D_6 यथापूर्वं; $T_{1.2}$ भवतैव (for तव चैव). S (except G_1) विशेषतः (for विशां पते).

8 B_3 damaged. — ^{a}) D_7 बलभीमः. $D_{3.11}$ महाबाहुः (for समर्थश्च). — ^{b}) S राजन् (for राजा). — T_3 reads 8^{cd} twice. — ^{c}) $D_{4.6}$ बलवांश्च; $T_{1.2}$ °वान्वै; T_3 (second time) सोयं राजन् (for बलवान्वा). K_3 $D_{1.4.8}$ T_3 (both times) M च (for the second वा). $D_{3.11}$ बलं कृत्वापि सुमहत्; D_5 बलिनामपि सर्वेषां. — ^{d}) $D_{7.9}$ विशां पते (for विशिष्यते).

9 B_3 damaged up to न्यस्तश्चात्मा. — ^{a}) M_1 यो (for सो). G_2 राजा (for राजंस्). T_3 शक्तः (for शत्रुः). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 विशेषतः; K_2 निवेषतः; D_2 निबोधितः (for निवेशितः). — D_5 om. 9^{cd}. — ^{c}) D_2 नृपश्च् (for न्यस्तश्च्). G_2 [अ]द्य; M_1 तु (for सु-). $D_{1.4.7.9}$ न्यस्तश्चास्मासु विषमे (D_4 °मः); $T_{3.4}$ °त्मास्य विषयं. — ^{d}) T_3 $G_{1.3}$ एवम् (for कृच्छ्रम्). T_2 आसादिता; Ca आपा° (as in text). D_4 कृच्छ्रे वै पतितः स्वयं; T_4 एवात्मा पतिता वयं.

10 ^{a}) S (except T_1) हि (for नु). T_3 विनिश्चित्य (for °र्जित्य). — ^{b}) D_4 शत्रुणा; D_5 शत्रुम् (for शत्रून्). M_1 नैकेन. K_2 वैरिणः; D_3 °णां. — After 10^{b}, $D_{2.4.6.8.10}$ ins. 200*. D_4 reads 10^{cd} twice. — ^{c}) $D_{6.8.10}$ [ए]व (for [ए]क-). D_2 -बाणेन (for -पाणेन). D_4 (second time) पणेनैव पणित्वा वै; $T_{3.4}$ $G_{2.3}$ पति($T_{3.4}$ °रि)त्वा चैकबाणेन; G_1 पतितश्चैव बाणेन. — ^{d}) $T_{2.3}$ G शोचयेद् (for रोच°). D_6 ध्रुवम् (for एवम्). G_2 आहवे. $D_{3.11}$ रोचयेदेव साहसं; D_4 (second time) को न रोचेदेवमाहवं (hypermetric). — $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1.5.7.9}$ subst. for 10^{cd} : $D_{2.4.6.8.10}$ ins. after 10^{b} :

200* कृच्छ्रप्रासेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ।

[B_2 कृच्छ्रे (for कृच्छ्र-). Dn -प्रासं न.]

11 ^{a}) $T_{1.2}$ लोकेस्मिन् (for तं लोके). — For 11^{b}–12^{d}, $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1.5-10}$ subst. 201*. — ^{b}) K_4 B_3 $D_{2.3}$ नरोत्तम; D_{11} नराधिपं; T $G_{1.3}$ M_{2-4} नरेश्वर (for नरोत्तमम्). G_2 गदाहस्तस्य संयुगे (= 12^{d}). — B_3 damaged for 11^{cd}. — ^{c}) K_4 B_4 $D_{3.4.11}$ $T_{1.2}$ M योद्य; $T_{3.4}$ G योद्धुं (for युध्येद्). T_4 $G_{2.3}$ $M_{1.3}$ संखे; $M_{2.4}$ युद्धे. — ^{d}) $K_{2.3}$ वा; T_3 तु (for हि). G_1 विभीषयन् (for विशेषयेत्). D_4 योधयेदजितं रणे; T_4 कृत्वा विषमफल्गुनां (sic); G_2 ऋते भीमं जगत्त्रये; G_3 कृती कृतिविभीषयन्.

12 G_2 om. 12–13. — ^{a}) $K_{3.4}$ $D_{2-4.11}$ फाल्गुनो (K_3 °नं); S (G_2 om.) फल्गुनो. $D_{2.3.11}$ [ऽ]थ (for वा). K_4 $D_{2-4.11}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3}$ भवान्वापि (T_4 G_3 °थ) (for भवन्तं वा). — ^{b}) T_4 माद्रीपुत्रम्. K_4 B_4 तथा (for अथ). — $Ś_1$ K $D_{2-4.11}$ read 12^{cd} for the first time after 2; $D_{6.8}$ after 3. — ^{d}) T_3 गदाहस्तं सु.

एकं च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १३
वृकोदरं समासाद्य संशयो विजये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥ १४
भीम उवाच ।
मधुसूदन मा कार्षीर्विषादं यदुनन्दन ।
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ १५
अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः ।
विजयो वै ध्रुवं कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ॥ १६
अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ।
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ १७
सामरानपि लोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान्युधि ।
योधयेयं रणे हृष्टः किमुताद्य सुयोधनम् ॥ १८
संजय उवाच ।
तथा संभाषमाणं तु वासुदेवो वृकोदरम् ।

C. 9. 1910
B. 9. 33. 22
K. 9. 33. 22

संयुगे. — For 11^b–12^d, B1. 2. 5 Dn D1. 5–10 subst.:

201* योऽद्य दुर्योधनं रणे ।
गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि ।
न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फल्गुनः ।
जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ।

[(L. 2) D1 -युद्धे; D8 -हस्ते (for -हस्तं). B5 विनिर्जेतुं; Dn1 विजेतुं हि (for °तुं वै). — (L. 3) MSS. फाल्गुनः. — (L. 4) Dn1 D1 शक्ता.]

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^a) D5 तं (for स). Ś1 वाहले (sic); K2. 3 भाषसे (for वदसे). T3 शत्रून्; M3 शत्रुर् (for शत्रुं). — ^b) B1. 2 D1. 5–10 हि; Dn2 च (for ह). K2 युध्यस्व गदयेत्यह; Dn1 °स्व विगतज्वरः. — ^c) T1. 2 M चा(M वा)स्मान्; T3 G1. 3 वा त्वं; T4 वाद्य (for च नो). — ^d) D5 भाषितं (for भारत).

14 G2 reads 14^ab twice. — ^b) Ś1 समयो; K2. 3 समर्थो (for संशयो). K2 D3 T2 G1. 2 (both times). 3 M विजयो; B3 D7. 9–11 वै जये (for विजये). D3 T4 मम; T1 [ऽ]पि नः (for हि नः). T3 रणेस्मिन्संशयो मम. — ^c) T3 ध्यायतो (for न्या°). Dn1 युध्यमानस्य. — ^d) Dn1 corrupt. D8 कृतीत्वेष; D11 कृतीत्येष. B5 Dn2 सुयोधनः (for महाबलः). — After 14, K3. 4 B1. 5 D (except D11; D3 marg.) ins.:

202* एकं वास्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः ।
नूनं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च संततिः ।
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुनः ।

[B5 D4 om. line 1. — (L. 1) D6 च (for वा). Dn1 एकं च नो निहत्याजौ (= 13^c); D8 एकं च वास्मान्नित्यर्थं (sic) (for the prior half). — (L. 2) K3 च (for न). K3 -मार्गोयं; D5 -लाभेष्वां (for -भागेषा). D5 संततेः. — (L. 3) B5 अत्यर्थं; D5 अत्यंतं (for अत्यन्त-). D5 तथा (for सृष्टा). K3 D6. 8 भैक्षाय.]

15 Ś1 K1. 3 भीमसेन (for भीम). — ^a) D5 यदुनंदन (for मधुसूदन). — ^b) D3. 11 संशयं; T4 विवादं (for विषादं). D5 मधुसूदन; S (except T2) यदुपुंगव (for °नन्दन). — ^d) S [अ]स्य सु- (for भृश-). D5 चिरवैरस्य माधव.

16 D4 om. 16. — ^a) D3. 11 transp. अहं and सुयोधनं. Ś1 K1. 3 युद्धे; T4 G2. 3 M संखे. — ^b) D5 हनिष्यामि. D8 संशयं. — ^c) Ś1 K1–3 M3 वा; D2 नो (for वै). K4 B D (except D2. 3. 11; D4 om.) T G M1 ध्रुवः. — ^d) T4 धर्मराजेह (for °जस्य). K4 D2 धीमतः; D3 पश्यते (for दृश्यते).

17 ^a) K2 अद्य तेन (sic); D6 अप्यर्धेन (for अध्य°). D4 [अ]यं; T4 G3 [ए]व; G1 [ए]वं (for [इ]यं). T3 अद्यास्य भेत्स्यति शिरो; G2 एनं न गणये कृष्ण. — ^b) K2. 3 B2 T3 M1 गुरुतरा. — ^c) T3 शतधा (for न तथा). — ^d) D5 कुर्यान्मा; D8 *कार्षीर् (for मा कार्षीर्). G1. 3 मनसि (for माधव). — After 17, B D (except D11; D8 marg.) S ins.:

203* अनया गदया चाहं संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनार्दन ।

[(L. 1) G2. 3 सो (for च). B (except B3) Dn D1. 3–10 अहमेतं (B4 D1. 5. 8 °नं) हि गदया; M अहमेतेन (M8 °वैनं) गदया (for the prior half). D2 आहवे (for उत्सहे). — (L. 2) D1 संतु (for सर्वे). D1 सर्वे; G2 तस्य (for सन्तु).]

18 ^b) G1 -शक्ति- (for -शस्त्र-). D3. 4. 11 अपि (for युधि). — ^c) D8 वारयेयं (for योध°). B D (except D2. 3. 11) कृष्ण (for हृष्टः). — ^d) Ś1 K1 किमुतैकं; D3 किमु नाथ. — After 18, D4 ins. an addl. colophon.

C. 9. 1910
B. 9. 33. 23
K. 9. 33. 22

हृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १९
त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्तो न संशयः ॥ २०
त्वया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रसुता रणे ।
राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ॥ २१
कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा ।
त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ॥ २२
हत्वा दुर्योधनं चापि प्रयच्छोर्वीं ससागराम् ।
धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ॥ २३
त्वां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनङ्क्ष्यति ।
त्वमस्य सक्थिनी भङ्क्त्वा प्रतिज्ञां पारयिष्यसि २४
यत्नेन तु सदा पार्थ योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ।
कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा ॥ २५
ततस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम् ।
विविधाभिश्च तं वाग्भिः पूजयामास माधवः ॥ २६
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्वे एवाभ्यपूजयन् ॥ २७
ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ २८
अहमेतेन संगम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।

---

19 M1 om. the ref. After the ref., B5 (lines 1–7 only) Dn D9 ins. a passage given in App. I (No. 2). — a) Ś1 K1 B5 संभाषमाणस्; K2 °मानं; Dn2 D9 °माणे; D1 संजल्पमानं (for संभाषमाणं). D1 तं (for तु). S तं तथा भाषमाण(M1 वासुदेव)स्तु. — b) M1 भाषमाणं (for वासुदेवो). — B5 om. 19^{cd}. — c) Ś1 K1–3 D1 संहृष्टः; B1 कृष्णः सं- (for हृष्टः सं-).

20 Before 20, T3.4 G2.3 ins. श्रीभगवान्; M2.4 वासुदेवः. — a) T2.4 M आसाद्य (for आश्रित्य). D6 महाराज (for °बाहो). — c) T3 तु तां (for स्वकां). — d) Ś1 D11 Ca प्राप्ता. S (except M1) श्रियं प्रा(T2 °यमा)प्नोत्यसंशयः (T1 G3 M2–4 °यं).

21 a) K4 [अ]पि (for वि-). — b) D1.3 T2 धार्तराष्ट्र- (for धृत°). Ś1 K1 वने; D2 [अ]धुना (for रणे).

22 a) Dn T2 M3 कलिं(T2 °ळिं)ग-; D2.3 M1 कालिं(D2 °ळिं)गा; T3 कळिंगा. M4 मगधाः. — c) K2 D8 आश्रित्य (for आसाद्य). M1 -बुद्धे (for -युद्धे). D2 त्वया च निहता युद्धे. — d) D5 -नंदनैः (for -नन्दन).

23 a) G1 सुयोधनं. — c) Ś1 K1–3 धर्मराजस्य. — d) D1 शचीपतिं. D2 प्रयच्छ त्वं सुवर्चसः; S सशैलवनकाननां (M2–4 °कां).

24 a) K3 त्वा. T1.2 तु प्राप्य; M3 प्राप्य स (for च प्राप्य). K4 D2 पार्थं; D5 पार्थौ (sic) (for पापो). — b) D4.8 S विनश्यति (for विनङ्क्ष्यति). — c) T2 अद्य (for अस्य). K1 D2.4.9 सक्थिनीं; K2.3 सक्कि- (K3 °क्कि)नी; B2.4.5 D1 शक्थि(D1 °क्ति)नी (for सक्थिनी). M1 भित्त्वा. T3.4 G1.2 त्वमद्य युधि तं हत्वा (G1 भंक्त्वा). — d) K4 B Dn D1.2.4–10 T2 G2.3 पाल(D2 °ळ)यिष्यसि. D3.11 प्रतिज्ञापारमेष्यसि.

25 a) D8 प्रयत्य (for यत्नेन). S हि त्वया (T1 G1 सदा) (for तु सदा). — cd) B2 सुकृती (for कृती च). D1 [अ]पि (for [ए]व). B5 नित्यशः; D3 सर्वदा; D11 वीर्यवान् (for नित्यदा). S कृती च युद्धशौंडश्च बलवांश्चापि (T1.2 M °श्चैव) पार्थिवः. — After 25, B5 ins. lines 8–38 of the passage given in App. I (No. 2).

26 B5 om. 26–28. M2 om. 26^{a}–27^{b}. Before 26, M2–4 ins. संजयः. — a) K4 च (for तु). T1.2 पांडवं (for सात्यकी). D2 ततस्तु सर्वे राजानः. — b) K2 पूरयामास; D2 पूजयंतश्च (for °यामास). T1.2 केशवः (for पाण्डवम्). — B1 Dn D1.5–10 om. 26^{cd}. — c) G2 विजयाभिश् (sic) (for विविधा°). T1.2 विविधाभरणस्रग्भिर्. — d) D2 पूजयामासु पांडवाः (sic); S (M2 om.) भीमसेनं जने(G2 नरे)श्वर (G1 °रः; M1.3.4 °रं).

27 B5 om. 27; M2 om. 27^{ab} (for both, cf. v. l. 26). — a) K1 D2.4 पंचालाः. — b) D2 ये च राज-; M3 धर्मात्मज- (for धर्मराज-). — d) D8 [अ]भिपूजयन्; T3 ह्यपू° (for [अ]भ्यपू°).

28 B5 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) K2.3 तत्र; G1.3 तदा (for ततो). — b) D2.3.11 अभाषत (for अथाब्रवीत्). — c) K4 संजयैः.

29 Before 29, T1.2 G1.3 ins. भीमः. — a) Dn1 एवेह; T3.4 G1.3 एकेन; G2 एकश्च (for एतेन). K4 अहमेकेन तेन संगम्य (hypermetric). — d) D3.11 मामयं; D7.9 ममैष; T3.4 G एष मां (by transp.),

न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः ॥ २९
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम् ।
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः ॥ ३०
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमद्य राजन्सुखी भव ॥ ३१
अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
प्राणाञ्श्रियं च राज्यं च मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३२
राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ३३

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३४
तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
निर्यूथमिव मातङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ३५
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनस्तदा राजन्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ३६
राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम् ।
स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ३७
द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।

C. 9. 1931
B. 9. 33. 44
K. 9. 33. 44

30 D1 reads 30^b–31^a on marg. — ^{b}) K3 D2. 3. 8. 11 M1. 3 निहतं; T3 निहते; Ca निहितं (as in text). T1. 3. 4 हृच्छयं; T2 M हृच्छ्रयं; G1. 3 हृद्गतं (for हृदये). Dn D1. 4 चिरं; T3 ध्रुवं; G3 मम (for भृशम्). — ^{c}) G2 दुर्योधने (for सुयो°). Dn1 परिक्रोधात्; D9 धार्तराष्ट्रं; D11 राष्ट्राराष्ट्रे (sic) (for धार्त°). — ^{d}) K2 D4 षांडवे.

31 D1 reads 31^a on marg. — ^{a}) D2 हरिष्यामि (for [उ]द्धरि°). — ^{b}) T3 पार्थिव (for पाण्डव). D6 S हृद्गतं (for हृच्छयम्). — ^{c}) D7 निहन्मि (for °त्य). Dn1 निहत्य धार्तराष्ट्रं त्वम्; T3. 4 G निहते गदया पापे. — ^{d}) D5 सद्यो (for अद्य). B5 M1 सुयोधनं; D4 सुषी भव.

32 ^{a}) D2 माळां. — ^{b}) T2 प्रतिमोच्य; M °योक्ष्ये (for °मोक्ष्ये). — ^{c}) Ś1 K1–3 श्रेयश्च; Dn प्रियं (for श्रियं). D1. 8 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^{d}) M स (for ऽद्य).

33 ^{a}) S (except T1 G1) तु (for च). D11 राष्ट्राराष्ट्रो (sic) (for धृत°). K3 [ऽ]स्य; D2 [ऽ]सौ; D4 तु (for ऽद्य). — ^{b}) S निपातितं (for मया हतम्). — ^{c}) M संस्मरति (for स्मरिष्यति). T3 स्वयं; T4 G2 भयं (for [अ]शुभं). — ^{d}) D8 यत् (for तत्).

34 Before 34, M ins. संजयः. — ^{b}) D5 आदाय (for उद्यम्य). T1. 3. 4 G2 M भारत (for वीर्यवान्). — ^{c}) D2–4. 11 S अवा(D3. 11 T1. 2 °था-; G2 °व)तिष्ठत (for उद°). — ^{d}) K4 D4. 7. 10 T1. 4 G1. 3 M2. 3 [आ]ह्वयत्. — After 34, K1. 3 B D (except D11; D3 marg.) ins.:

204* तदाह्वानममृष्यन्वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् ।
प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ।
गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् ।
ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम् ।

[(L. 1) K3 अमृश्यन्. — (L. 2) D1 मध्ये मत्त (for मत्तो मत्तम्). — K1 om. lines 3–4. — (L. 4) post. half = 36^b. K3 B1 D5. 8 कैलाशम्; D2 कैळासम्. K3 श्रृंगिणं यथा (for इव शृङ्गिणम्).]

— B5 cont.: 205*.

35 D1. 8 om. (hapl.) 35^a–36^b. — ^{c}) Ś1 D3. 11 नियूथम्; B1–3 Dn D5–7. 9. 10 वियूथम्; T3 निर्व्योहम्; T4 G3 निर्व्यूहम्; G1 निर्व्यूहम्; G2 M2 निर्यूहम् (for °थम्). — ^{d}) G3 समशिष्यंत (for °हृष्यन्त). D11 T4 G2 M3 समहृष्य(G2 °नह्य)त पांडवः. — B2 D2. 3 (marg.). 4–7. 9. 10 ins. after 35: B5 cont. after 204*:

205* न संभ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।
आसीद्दुर्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ।

[(L. 1) D5 संत्रासो (for संभ्रमो). D5 ग्लानिर्भयं (for °र्न च). — (L. 2) D6 सूर्य (for सिंह).]

36 D1. 8 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) D4 om. from तमुद्यत up to शकुने (in 38^d). B2. 3 Dn D5–7. 9. 10 T1 समुद्यत- (for तमु°). — ^{b}) B1. 4. 5 D3. 5. 6. 11 कैलाशम्; D2 कैळासम्. K3 शृंगिनं. — ^{c}) B4 D8 T2. 3 G1. 3 M1 तथा (for तदा). — ^{d}) Ś1 K1. 2 सुयोधनम्.

37 D4 om. 37 (cf. v. l. 36). Before 37, T3. 4 G ins. भीमः. — ^{a}) G3 राष्ट्राच् (for राज्ञा). K4 D2 हि; S च (for [अ]पि). — ^{b}) D11 [अ]स्मासु च (by transp.). — ^{c}) K4 D1 स्मरंस् (for स्मर). D8 त्वं

C. 9. 1932
B. 9. 33. 44
K. 9. 33. 44

द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥ ३८
यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि ।
अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥ ३९
त्वत्कृते निहतः शेते शरतल्पे महायशाः ।
गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ४०
हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।
वैरस्य चादिकर्तासौ शकुनिर्निहतो युधि ॥ ४१
भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।
राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ४२
एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ॥ ४३
अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः ।
त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ४४
अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।
राज्याशां विपुलां राजन्पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ४५

दुर्योधन उवाच ।

किं कत्थितेन बहुधा युध्यस्वाद्य मया सह ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ४६
किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम् ।
हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ४७

(for तद्). K3 D10 T3 दुष्करं; B2 त्वं कृतं (for दुष्कृतं). — ^{d}) Ś1 K1.2 कृतं; K3 B1 D5–7.9.10 भूतं; D2 दत्तं; T4 G2 युक्तं (for वृत्तं). B4 यत्कृतं पापकर्मणा.

38 D4 om. up to शकुने (cf. v. l. 36). K3 om. 38^{a}–44^{b}. — ^{a}) T2 सु- (for च). Kumbh ed. परामृष्टा (for परिक्लिष्टा). — ^{b}) D2 रजस्वला. — ^{c}) D2 T3 द्यूतेन; D11 T1.2 G1.3 द्यूते च; T4 विरले (sic) (for द्यूते यद्). Ś1 K1 निर्जितो; T G वंचितो (for विजितो). Dn1 D8 G3 राजन् (for राजा). M1.3 द्यूते यदि जितो राजा. — ^{d}) S -लाघवात् (for -निश्चयात्).

39 K3 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D2 दुष्टानि; D8.11 M2 दुष्टात्मा (for °त्मन्). — ^{b}) T3 तथा; T4 G1.3 तदा (for असि). — ^{c}) M3 corrupt. T1.2 पार्थेषु यत्कृतं त्वागस्; T3.4 G M1.2.4 पुरा पार्थेष्वनागःसु. — ^{d}) D11 M2–4 तेषां (for तस्य). Dn2 D4 T3 महाफलं; D2 महत्फलं.

40 K3 om. 40 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D6.11 यत्- (for त्वत्-). — ^{b}) D3.11 महामनाः (for °यशाः). — ^{c}) D4 om. from गाङ्गेयो up to शल्यः (in 41^{b}). K2 M3 भरतश्रेष्ठ. — ^{d}) B2 हि (for नः).

41 K3 om. 41 (cf. v. l. 38). D4 om. up to शल्यः (cf. v. l. 40). — ^{a}) B1 G3 M1.3 ततो (for हतो). — ^{b}) M2 शल्कः (sic) (for हतः). S च वीर्यवान् (for प्रताप°). — ^{c}) Ś1 K1.2 वैशसं (for वैरस्य). Ś1 K (K3 om.) [अ]पि (for [आ]दि-). T1.2 G M वैराग्नेरादिकर्ता च; T3 वैदेहाश्च त्रिगर्ताश्च. — ^{d}) D5–10 रणे (for युधि). S शकुनिर्विनिपा(G2 M °श्च निपा-; G3 °र्युधि पा)तितः.

42 K3 om. 42 (cf. v. l. 38). — ^{a}) D4 च; G3 नि- (for ते). — Ś1 K2 D1 T4 G2.3 om. (hapl.) 42^{bc}. K1 om. 42^{bcd}. — ^{b}) D10 सपुत्राः; D11 पुत्रास्तु (for °श्च). T3 G1 तव (for सह-). — T2 om. 42^{cd}. — ^{c}) D4 शूद्राः (for शूराः). — ^{d}) T1 सर्वे युद्धाभिनंदिनः.

43 K3 om. 43 (cf. v. l. 38). — ^{ab}) D11 अन्ये (for एते). D2 S (except M1) transp. निहता and बहवः. D6 बहवः (for निहता). D3 क्षत्रियाः (for बहवः). B3 Dn क्षत्रिया युधि. D5 क्षत्रिया निहता रणे (for 43^{b}). — ^{c}) D6 प्रातीकामी; D7.9 प्रीति°; T1 प्रातिगामी (for °कामी). D1 हतः; T4 तदा; M1 ततः (for तथा). K4 D2 G3 कामो (sic) (for पापो). — ^{d}) D1 T4 -कृत्तमः; T3 G3 M1 -कृत्ततः (for -कृद्धतः).

44 K3 om. 44^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{b}) D2 कुलघ्नो. T2 यम-; T4 M3.4 [ऽ]धर्म- (for ऽधम-). — ^{c}) D2 एवाद्य; D11 अद्य नि- (for अप्यद्य). D6 गमिष्यामि; M1 वधि° (for हनि°).

45 ^{a}) K3 T2 ह (for ऽहं). — ^{c}) D2 विफलां; T2 विपुलां. K2 चैव; T1.2.4 G1.2 M2–4 चापि; M1 पाप (for राजन्). T3 राज्यांश्च विपुलांश्चापि (sic). — ^{d}) B2 सु-; M2–4 तु (for च). S (except T3) दुष्टतां (for दुष्कृतम्).

46 After the ref., B2 ins. 206*. — ^{a}) K4 T G1.3 M4 कत्थनेन (for कत्थितेन). B D (except D2.3.11) T3.4 G1.3 M3.4 बहुना (for °धा). G2 बहुना किं प्रलापेन. — ^{b}) K2 om. युध्य. — ^{c}) D3 transp. ते and ऽहं. T2 हनिष्यामि (for विने°).

गदिनं कोऽद्य मां पाप जेतुमुत्सहते रिपुः ।
न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरंदरः ॥ ४८
मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ।
दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ॥ ४९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाञ्चालाः सहसृञ्जयाः ।
सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ॥ ५०
तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
भूयः संहर्षयामासू राजन्दुर्योधनं नृपम् ॥ ५१
बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ५२

C. 9. 1946
B. 9. 33. 58
K. 9. 33. 58

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

---

47 a) B1. 3 नु (for न). K4 M मा (for मां). B4 S पार्थ (for पाप). — b) D4 S गदापाणि(D4 °हस्त)-मवस्थितं. — D4 reads 47cd twice. — c) K2. 3 D1. 5. 11 T3 M1 हिमवच्छिखराकारं; D3. 4 (both times) °षराकारां.

48 a) B1 मे; M1 मा (for मां). K4 D2 S पार्थ; D3 युद्धे (for पाप). — b) K4 B (except B3) D5–7. 9. 10 हंतुम्; D2 T3 G2 योद्धुम् (for जेतुम्). Ś1 K1. 2 G3 M2. 4 रिपुं. — c) D11 युध्यमानस्तु; S (except G3) °मानश्च (for °मानस्य). — d) T3 इव (for अपि). B4 G3 पुरंदरं. — B5 Dn D9 ins. after 48: B2 after the ref. before 46:

206* यदेतत्कथितं पूर्वं मदीयं दुर्विचेष्टितम् ।
सर्वं तत्र च मे किंचिच्छङ्कितं कर्तुमेव हि ।
अरण्ये चापि वसतिं दास्यं च परवेश्मसु ।
तथा रूपविपर्यासमकरिष्यमहं बलात् ।
हताश्च बान्धवास्तुभ्यं क्षयस्तुल्योऽयमावयोः । [5]
पतनं संप्रति तु मे यदि नाम भवेद्युधि ।
तदतिश्लाघ्यमेव स्यात्कालो वा तत्र कारणम् ।
अद्यापि हि न मे जेता धर्मेणास्ति रणाजिरे ।
छद्मना यदि जेष्यध्वमकीर्तिः स्यास्यति ध्रुवम् ।
अधर्म्या वायशस्या च पश्चात्तप्स्यथ वै ध्रुवम् । [10]

[(L. 3) B2 अरण्यवास- (for °ण्ये चापि). — (L. 4) B2. 5 कारितास्तु मया बलात् (for the post. half). — (L. 5) B2 कृताश्च (for हताश्च). — (L. 6) B2 पतितं (for पतनं). B2 न (for तु). — (L. 7) B2 पदवे (sic) (for तदति-). — (L. 8) B2. 5 transp. हि and न. Dn1 भवद् (sic) (for जेता). — (L. 9) B2. 5 Dn2 वा वि- (for यदि). B2. 5 कीर्तिः स्थास्यति वा (B5 वो) ध्रुवं (B2 भुवि) (for the post. half). — (L. 10) B2. 5 च (for वा). Dn2 प्राप्स्यथ (for तप्स्यथ).]

49 Before 49, K4 ins. दुर्योधनः. — a) T2 गर्ज्य. Ś1 K B4. 5 D2–4. 11 मा गर्ज कौंतेय वृथा. — b) Ś1 K1 M1 शरदभ्रम्. T G M2–4 शा(T2. 3 श)रदाभ्र इवाफ-(T2. 4 G2 °ज-; T3 °च-; G1. 3 °च्छ)लः. — c) M2–4 दर्शय त्वं. — d) B4 त्वय्यद्य; Dn तेद्यापि; D1 ते युधि; M ते(M2 त्व)येह (for तत्तेऽद्य). Ś1 K1–3 वर्ण्य(K2 °ल्य)ते; B3 D3 वर्तते. T1. 2. 4 G यावन्ना-सूनि(T2 °स्रं नि)हन्मि ते; T3 °न्नाभिनिहन्यसे.

50 Before 50, S (except M3) ins. संजयः. — b) B Dn D1. 5–10 पांडवाः; D2 पांचालाः (for पाञ्चालाः). D4 संजयैः; D3 -संजयाः. — d) D3 ता वाचो (for तद्वचो).

51 Dn om. 51ab. — a) B1–3 D1. 5–10 G3 उन्मत्तम्; D2 मातंगम् (for तं मत्तम्). — b) D2 T2 तळ-; T3 जय- (for तल-). K2 D2. 11 मानवः; S पार्थिवाः (for मानवाः). — c) T4 तदा (for भूयः). Dn2 D2 संपूजयामासु(D2 °स); D11 संहर्षयामास. — d) K2 D3 राजा (for राजन्). T3 दुर्योधनो. D2 S द्विषः; D3 नृप; D4 नृपः (for नृपम्).

52 a) Dn1 व्यूहंति (for बृंहन्ति). S राजन् (for तत्र). — G3 om. (hapl.) from 52b up to 9. 33. 1a. — b) B2 D1. 5. 9 ह्रेषंति. — c) Ś1 K1. 3 संप्रदीयंते (K3 °त); D2. 10 °दीप्यंत; D4 समदीप्यंत; T3 संप्रदृश्यंते; M3 °दीर्यंते (for °दीप्यन्ते). — d) S (G3 om.) यशस्विनां (for जयैषिणाम्).

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* K1 गदा; K4 D2 M1. 2. 4 गदायुद्ध; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 भीमदुर्योधनगर्जनं; D2 Bom. Cal. ed. भीमसेन(D2 भीम)दुर्योधनसंवादः; T1. 2 वाग्युद्धं;

३३

C. 9. 1947
B. 9. 34. 1
K. 9. 34. 1

संजय उवाच ।
तस्मिन्युद्धे महाराज संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पूजयित्वा नराधिपाः ।
शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति चाब्रुवन् ॥ ३
अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं च पाण्डवम् ।
दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४
चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।
शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ।
स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ६

M3. 4 भीमविकत्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 Dn D9 4; B4 D2 33; D3 5; S (G3 om.) 34. — *Śloka no.:* Dn 78; D7 56; D9 81; D11 53.

33

1 G3 om. 1ᵃ (cf. v. l. 9. 32. 52). —ᵃ) Dn1 यस्मिन् (for त°). —ᵇ) B1 Dn D1. 2. 5. 7–10 T4 G2 सुसंवृत्ते; D11 संवृत्ते (submetric) (for संप्रवृत्ते). T2 भयानके; T3. 4 G M भयावहे (for सुदारुणे). —ᶜ) D4 उपाविष्टेषु. —ᵈ) K2 om. (hapl.) पाण्डवेषु.

2 G2 reads 2ᵃᵇ twice. —ᵃ) D4 शमस् (sic) (for ततस्). K2 तल-; D2 T2 ताळ-. D6 नाम; T1. 2 M1 राजंस् (for रामस्). T3. 4 G2 (first time) ततस्तत्र (T4 °तो घोरे) महाराज. —ᵇ) K4 ततो (for तयोर्). K3 D3. 4. 11 T1. 2 तयोर्युद्धमुपस्थितं (K3 D4 °ते). —ᶜ) D4. 6 M3 तु; D11 स्व- (for तत्). S युद्धम् (for राजन्). B5 यदृच्छयैवाजगाम. —ᵈ) B5 वनमाली (for आजगाम). K3 M3 महायुधः; T1. 2. 4 G M1 महाबलः (for हलायुधः). — After 2, the sequence in M2 is as follows: 6–9, 11–15, 10ᵉᶠ, 3ᶜᵈ, 10ᵃᵇᶜᵈ, 4–5.

3 For the sequence in M2, cf. v. l. 2. M2 om. 3ᵃᵇ. —ᵇ) K4 D4 जनाधिप (D4 °पाः); D11 नरा**; T1. 2 महाबलाः (T2 °लं); G2 च पार्थिवाः (for नराधिपाः). B1. 2. 5 Dn D1. 2. 5–10 पांडवाः सहकेशवाः. — After 3ᵇ, K3 B (except B4) D (except D11; D3 marg.) ins.:

207* उपगम्योपसंगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ।
पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् ।

[(L. 1) B5 पर्यपूजयन्; D1 प्रति° (for प्रत्य°).]

—ᶜ) D2 कौशलं. —ᵈ) T3 पश्यताम्; M1 दृश्यताम् (for पश्य राम). M1 इव (for इति). B1. 2 Dn D1. 5–10 पार्थिव (Dn1 °वं); B5 ते नृपाः (for चाब्रुवन्).

4 For the sequence in M2, cf. v. l. 2. —ᵇ) Ś1 K1 दृष्टं (for कृष्णं). K2 B D (except D2) T1 G1 M स- (for च). —ᶜ) D1 कौंतेयं; D11 कौरव्य (for °व्यं). —ᵈ) D8 अवस्थितः.

5 For the sequence in M2, cf. v. l. 2. Before 5, S (except M1) ins. रामः. —ᵃ) T2–4 G M2–4 दिनानि; M1 त्वहानि (for अ°). —ᵇ) S [अ]न्ये (for मे). K3 T2. 3 निसृतस्य; D4 प्रस्थि° (for निःसृ°). S मे (for वै). —ᶜ) D5 पुष्येन. D1 संप्राप्तो (submetric) (for संप्रयातो). D8 वै (for ऽस्मि). —ᵈ) T3 श्रवणेन समागतः. —ᶠ) K4 पांडव (for माधव). — After 5, K3 B (except B4) D (except D2. 11; D3 marg.) ins.:

208* ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
युद्धभूमिगतौ वीरावुभावेव विरेजतुः ।

[(L. 2) K3 B (except B4) D3. 7. 10 युद्धभूमिं. Dn अपि (for एव). K3 B1. 2 D1. 8 रराजतुः; B5 [अ]भ्यनंदतः (for विरेजतुः).]

6 For the sequence in M2, cf. v. l. 2. Before 6, M4 ins. संजयः. M3 reads 6ᵃᵇ after 7ᵇ. —ᵃ) D11 रामं (for राजा). —ᵇ) D11 गदायुधं (for हला°). — D6 om. (hapl.) 6ᶜ–7ᵇ. —ᶜ) M1 कौशलं. —ᵈ) D2 यथोदयं; D8 यथा तथा; D11 यथाविधि (for °तथम्).

कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम् ।
सस्वजाते परिप्रीतौ प्रियमाणौ यशस्विनौ ॥ ७
माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
अभिवाद्य स्थिता राजन्रौहिणेयं महाबलम् ॥ ८
भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तव जनाधिप ।
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ॥ ९
स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य पुनः पुनः ।
पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ।
एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ १०

परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान्सृञ्जयानपि ।
अपृच्छत्कुशलं सर्वान्पाण्डवांश्चामितौजसः ।
तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ॥ ११
प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान्क्षत्रियांश्च महामनाः ।
कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदं च यथावयः ॥ १२
जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा स परिषस्वजे ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्यपृच्छत ॥ १३
तौ चैनं विधिवद्राजन्पूजयामासतुर्गुरुम् ।
ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदा युतौ ॥ १४

C. 9. 1964
B. 9. 34. 18
K. 9. 34. 18

7 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. D_6 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 B_3 $D_{1.3-5}$ अपि (for चापि). — ^{b}) M_3 गदायुधं (for हला°). — After 7^{b}, M_3 reads 6^{ab}. — ^{c}) $D_{1.3}$ T G $M_{1.2.4}$ परं (for परि-). $Ś_1$ K_{1-3} G_2 -प्री(G_2 प्री)तं; $T_{1.2}$ प्रीत्या (for -प्रीतौ). M_3 स्वजाते परमप्रीतौ. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B D_2 T_1 $G_{1.2}$ प्रीयमाणौ ($Ś_1$ K_1 °नौ); D_3 M_1 प्रियमाणं; T_3 °मानौ (for °माणौ). $D_{3.11}$ यदास्विनं; M_1 हलायुधं (for यशस्विनौ).

8 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. — ^{a}) D_2 T_4 यथा (for तथा). G_3 वीरौ (for शूरौ). — ^{d}) $K_{1.3}$ रौहिणियं. D_2 महाबळं. D_4 प्रणतमर्वंदयन् (sic).

9 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. T_4 om. 9–10. — ^{a}) D_9 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ [ऽ]पि; D_{11} च (for ऽथ). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} ते च (for तव). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_1 D_{11} जनाधिपः. S (T_4 om.) पुत्रश्च तव भारत. — ^{c}) T_1 तौ तथैव (for तथैव च). T_2 तौ तथोद्यतगदौ (submetric). — ^{d}) D_2 बळं; D_4 गुरुं (for बलम्). T_{1-3} $G_{1.3}$ M पूजयेतां हलायुधं. — For 9^{cd}, G_2 subst.:

209* अभिवाद्य ततस्तौ तु सस्वजाते हलायुधम् ।

10 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. T_4 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) $M_{3.4}$ वचस् (for च ते). — ^{b}) $K_{2.3}$ पूजयित्वा; D_2 प्रतियुज्य (for °पूज्य). B_{3-5} नराधिपाः; $D_{5-7.9.10}$ समंततः (for पुनः पुनः). — ^{c}) M_1 महाबाहोर्. — ^{d}) $D_{2.3.11}$ इति राममथाब्रुवन्. — G_2 om. 10^{ef}. — ^{e}) D_{11} एनम्; M_1 वाचम् (for एवम्). D_2 महात्मानौ (sic) (for °नं). — ^{f}) K_1 रौहिणीयं. $K_{2.4}$ Dn_2 D_8 T_2 नराधिप; D_2 महाबळं; D_3 जनाधिप; $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ महारथाः (T_3 °थं) (for नराधिपाः).

11 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. — ^{a}) $K_{2.3}$ D_2 तथा (for तदा). — ^{b}) K_4 D_2 तथा (for अपि). B_1 D_6 पांडवानपि सृं(D_6 °न्सहसृं)जयान्. — ^{c}) D_2 कुशळं; D_5 कुसलं. T_4 चापि (for सर्वान्). — T_2 om. (hapl.) 11^{d}–12^{a}. — ^{d}) $K_{3.4}$ B D (except D_5) पार्थिवांश् (for पाण्ड°). K_2 T_4 अमितौजसः. — ^{f}) G_2 ह्यपृच्छंस्; G_3 पृच्छंतस् (for पप्रच्छुस्).

12 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. T_2 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) D_2 हृत्यभ्यर्च्य; $D_{3.11}$ प्रत्याख्याप्य (D_{11} °य); D_4 प्रत्यागृह्य; D_5 प्रत्याभ्यर्च्य; T_1 तान्प्रत्यर्च्य (for प्रत्यभ्यर्च्य). D_2 हळी; D_8 M_1 बळी; T_3 हरिः; G_3 हरे (for हली). — ^{b}) K_4 महाबलः; B Dn $D_{1.3.6-10}$ T_2 °त्मनः; D_5 °यशाः; $T_{3.4}$ G °रथान् (for °मनाः). M_1 क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः. — ^{c}) M_3 श्रुत्वा (for कृत्वा). $D_{1-4.11}$ -संयुक्तं (D_1 °क्तान्); S -संप्रश्नं (for -संयुक्तां). — ^{d}) D_4 संवादं; $T_{1.2}$ सचिवांश्; T_3 संविदश्; G_2 न्यषीदंश् (for संविदं). D_8 यथावयं; M_{2-4} °न्वयं (for °वयः).

13 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. — ^{b}) K_4 D_2 च; S (except T_1) सं- (for स). B_5 $D_{7.8.11}$ परिसस्वजे. — ^{c}) $D_{2.11}$ [ए]नम्; D_3 [इ]माव्; $D_{5.8}$ [ए]वम्; D_6 T_4 [ए]तान्; $T_{1.2}$ [ए]नाव् (for [ए]ताव्).

14 For the sequence in M_2, cf. v. l. 2. — ^{a}) K_2 चैतौ; K_3 B_3 चैतं; B_2 चैव; D_2 एनं; $D_{7.9}$ च तं; $G_{1.3}$ चैवं (for चैनं). D_{11} राजा (for राजन्). — ^{c}) $D_{7.9}$ ब्रह्मणाम्. $D_{1.6}$ अपि (for इव). $D_{5.11}$ देवेश. — ^{d}) K_2 D_2 युतं; B_4 $D_{5-7.9.10}$ $M_{1.3}$

C. 9. 1964
B. 9. 34. 18
K. 9. 34. 17

ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रौहिणेयमरिंदमम् ।
इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ॥ १५
तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
न्यविशत्परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः ॥ १६
स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः ॥ १७
ततस्तयोः संनिपातस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
आसीदन्तकरो राजन्वैरस्य तव पुत्रयोः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

जनमेजय उवाच ।
पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥ १
साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्तास्मि केशव ।
न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम् ॥ २
एवमुक्त्वा तदा रामो यातः शत्रुनिबर्हणः ।
तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मञ्शंसितुमर्हसि ॥ ३
आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः ।

[अ]न्वितौ (for युतौ).

15 For the sequence in M_{2}, cf. v. l. 2. —^{a}) T_{3} तत्र (for ततो). —^{b}) K_{1} रौहिणीयम्. $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ D_{3} अरिंदमः; Dn अवस्थितं; D_{6} अरिंदम (for °मम्). —^{c}) B_{3} गदा-; D_{2} महद् (for महा-).

16 ^{a}) T_{2} महाबाहो. —^{c}) D_{4} om. from न्यविशत् up to अक्रिया (in 9. 34. 8^{c}). K_{3} D_{11} न्यवसत्; $B_{2.5}$ न्यवशत् (sic) (for न्यवि°). —^{d}) S प्री(T_{4} प्रि)यमाणो (for पूज्यमानो). D_{11} मनोरथैः (for महा°).

17 D_{4} om. 17 (cf. v. l. 16). —^{a}) $T_{3.4}$ G_{2} बभौ रामः स मध्यस्थो. —^{b}) D_{2} नीळवासाः. $K_{2.3}$ स्मित-; B_{5} $D_{2.8}$ शित-; T_{4} G_{3} स्थित- (for सित-). —^{d}) D_{3} परिपूर्णो; $T_{3.4}$ G °वीतो (for °कीर्णो).

18 D_{4} om. 18 (cf. v. l. 16). —^{b}) K_{2} तुमुले; Dn D_{11} तुमलो; D_{2} तुमुळो. $K_{3.4}$ D_{7} S रोमहर्षणः. —^{c}) M_{2} अंतकरं. —^{d}) T G वैरस्यांते विधिस्सतोः.

Colophon om. in $D_{4.11}$; D_{3} reads it on marg. — *Sub-parvan :* K_{4} D_{2} $M_{2.4}$ गदायुद्ध; Bom. ed. गदा; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name :* $Ś_{1}$ K_{1-3} Dn बलदेवागमनं; T_{1} रामाभिगमनं; T_{2} बलरामाभिगमनं; $T_{3.4}$ G_{1} M_{2-4} रामागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_{2} Dn $D_{9.10}$ 5; B_{4} G_{3} 34; T $G_{1.2}$ M 35. — *Śloka no.:* Dn $D_{7.9}$ 21.

34

1 D_{4} om. up to अक्रिया (in 8^{c}) (cf. v. l. 9. 33. 16). —^{a}) T_{4} om. from यदा up to एवमुक्त्वा (in 3^{a}). $Ś_{1}$ K_{1-3} $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ यथा (for यदा). $D_{1.8}$ राजंस् (for रामस्). —^{b}) K_{4} D_{2} S (T_{4} om.) युद्धे तस्मिन् (by transp.). K_{4} D_{2} T_{1} G_{1} अव- (for उप-).

2 D_{4} T_{4} om. 2 (cf. v. l. 1). —^{a}) Dn_{1} धृतराष्ट्रस्य (for धार्त°). K_{4} D_{2} धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं. —^{b}) S (except M_{3}; T_{4} om.) चेत् (for च). T_{1-3} G_{1} कर्तासि (for °स्मि). M_{2} माधव (for केशव). —^{c}) S (T_{4} om.) त(T_{2} य)था (for न च). D_{8} [ए]षां (for [ए]व). —^{d}) T_{3} करिष्यामि (for गमि°). D_{8} T_{1-3} G यथातथं.

3 D_{4} om. 3; T_{4} om. एवमुक्त्वा (for both, cf v. l. 1). —^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} ततो; K_{4} D_{2} यदा; D_{6} om.; $T_{1.3}$ G_{3} तथा (for तदा). D_{6} om. रामो. —^{b}) K_{4} B_{5} D_{2} गतः; D_{6} ततः (for यातः). $D_{7.10}$ क्षत्र- (for शत्रु-). D_{5} S (except G_{2}) -निषू(D_{6} M °सू)दनः. —^{d}) B_{2} राजन् (for ब्रह्मन्). Dn $D_{2.5}$ शं(Dn सं)-शितुम्; D_{3} संसि° (for शंसि°). T G ब्रह्मन्ब्रूह्यद्य मे प्रभो; M ब्रह्मञ्शंससि (M_{1} °तु) मे प्रभो.

4 D_{4} om. 4 (cf. v. l. 1). —^{a}) $D_{3.11}$ त्वं; G_{2} नो (for मे). $Ś_{1}$ K_{1-3} B_{4} Dn D_{1} विस्तरशः; $D_{3.11}$ यथावृत्तं (for विस्तरतः). —^{b}) K_{2} उपस्थिते; D_{11}

कथं च दृष्टवान्युद्धं कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ।
शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनाम् ॥ ५
स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
उक्तवान्वचनं तथ्यं हितं चैव विशेषतः ।
न च तत्कृतवान्राजा यथाख्यातं हि ते पुरा ॥ ६
अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः ।
आगच्छत महाबाहुरुपप्लव्यं जनाधिप ॥ ७
ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जितः ।
अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ ८
न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालचोदिताः ।
निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ॥ ९
ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः ।
प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥ १०
तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।
क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥ ११

C. 9. 1980
B. 9. 35. 12
K. 9. 35. 13

°स्थितं (sic) (for °स्थितः). — c) Ś1 K1 पृष्टवान् (for दृष्ट°). — d) B1 सन्मतः ; B2. 4 D1. 8 संमतः ; B5 मे मतः ; Dn संजय ; D11 सत्तमः ; S वै द्विज (for सत्तम).

5 D4 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) K3. 4 उपप्लवे ; Dn1 °प्लवो ; D2. 11 °प्लव्य- ; D3 °प्लुत्य ; T1. 2. 4 G M1. 3. 4 °प्लाव्ये ; T3 M2 °प्लाव्य- (for °प्लव्ये). B4 प्र- (for नि-). — c) K2 D11 प्रेषिते. T2–4 G3 M2–4 धार्तराष्ट्रस्य. — d) K4 D2 समीपे. D11 मधूसूदने. — e) B2. 4. 5 समं ; T1. 2 धर्मं (for शमं). — f) D1 हितार्थी ; D9 °र्थैं (for °र्थं). G2 -धन्विनां (for -देहिनाम्).

6 D4 om. 6 (cf. v. l. 1). K4 om. 6^{a}–25^{b}. — a) D6. 9 S (except T1 G1) हस्तिनपुरं. — b) M2 धार्तराष्ट्रं. — c) S (except G1) पथ्यं (for तथ्यं). — d) T1. 2 इदं (for हितं). T G2 M विशां पते ; G1. 3 महामते (for विशेषतः). — e) D3. 5. 6. 11 राजन् (for राजा). — f) K2 तथाख्यातं ; B2 यथातथ्यं ; T2 यदाख्यातं. K2. 3 D3. 11 पुरा हि ते (by transp.) ; B1 Dn D1. 2. 7. 9. 10 हि तत्पुरा ; B2 D5. 6 हितं पुरा ; B3. 4 पुरा हितं ; D8 हि तत्सुर ; M4 हि मे पुरा. Ś1 K1 तदाख्यातं पुरैव ते.

7 D4 om. 7 (cf. v. l. 1). K4 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) D1. 8 समं ; T4 च तं (for शमं). Ś1 K (K4 om.) B3 D3 तात ; D11 राजन् (for तत्र). — b) D3. 5 T3 -सत्तम. — c) D1. 5. 6 M अगच्छत (M1 °च्च) ; T1. 2 G1. 3 आगच्छ(G3 °म)च्च ; T3 °म्य च ; G2 अपश्यत (for आगच्छत). — d) K2. 3 उपप्लव्यां ; D11 °प्लव्ये ; T G1. 3 M °प्लाव्यं ; G2 °प्लाव्ये (for °प्लव्यं). B5 नराधिप ; D5. 8 जनाधिपः ; D11 जनार्दनः (for °धिप). — After 7, T4 ins. 210*.

8 D4 om. up to अक्रिया (cf. v. l. 1). K4 om. 8 (cf. v. l. 6). T4 om. 8^{ab}. — b) S (except M1 ; T4 om.) धृतराष्ट्र- (for धार्तं°). Ś1 K1–3 D2 T2 -विवर्जितः (for -विस°). — T1–3 G M ins. after 8^{b} : T4 after 7 :

210* आजगाम नरव्याघ्रः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

[T3 M2–4 नरव्याघ्र.]

— M om. 8^{cd}. — c) Ca cites अक्रियायां (as in text). D5 अक्रियावान्नरव्याघ्रः ; D11 अविक्रियायां नरव्याघ्रः (hypermetric). — For 8^{cd}, T G subst. :

211* यथोक्तं च यथावृत्तमुक्त्वा पाण्डवमब्रवीत् ।

[T2 युधावृत्तम् ; T3 व्रतं मुक्त्वा ; T4 धृतं मत्वा ; G2 वचो ह्युक्त्वा (for यथावृत्तम्). T3 पांडवानिदमब्रवीत् (= 8^{d}) ; T4 G2 पांडवानां ततोब्रवीत् (for the post. half).]

9 K4 om. 9 (cf. v. l. 6). — a) D5 अकुर्वंति. — b) D2 काळ-. B4 D (except D5. 10) -नोदिताः (for -चोदिताः). — d) D5 पुष्येन.

10 K4 om. 10 (cf. v. l. 6). — b) T3 G रथिनां (for बलिनां). D1. 4 वर ; D8 वरं. D2 बळेषु बळिनां वीरः. — d) B1 D1. 2. 6. 8 S प्रतापवान् (for महामनाः). K2 रोहिणेयो महासनः.

11 K4 om. 11 (cf. v. l. 6). Before 11, G2 ins. रामः. — b) K1–3 D1 सहाय्यं ; T2 साहायं. — c) Ś1 K1 अपि (for इति). D3 च (for तत्). — d) T3 रामस्येति ; T4 G1. 3 न मंस्य(T4 °स्यं)ति ; G2 राजमध्ये (for नास्य चक्रे). T2 तथा (for तदा). — After 11, D2. 11 ins. :

212* धीमानरिविनाशाय कृतं सर्वं सदा हरिः ।
सस्मार स तदा तत्र इदं तत्र पुनः पुनः ।

C. 9. 1981
B. 9. 35. 13
K. 9. 35. 14

ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः ।
तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ।
मैत्रे नक्षत्रयोगे स सहितः सर्वयादवैः ॥ १२
आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिंदमः ।
युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥ १३
रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः ।
पाण्डवेयान्पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरून् ॥ १४
गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।
संभारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ।
आनयध्वं द्वारकाया अग्नीन्वै याजकांस्तथा ॥ १५
सुवर्णं रजतं चैव धेनूर्वासांसि वाजिनः ।
कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ।
क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ॥ १६
प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ।
ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान् ॥ १७
एवं संदिश्य तु प्रेष्यान्बलदेवो महाबलः ।
तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरूणां वैशसे तदा ।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतः समुद्रादभिजग्मिवान् ॥ १८
ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथान्यैर्द्विजसत्तमैः ।
रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ।

[(L. 2) D2 तेन (for the second तत्र).]

12 K4 om. 12 (cf. v. l. 6). — [b]) D4 बभूव (for जगाम). — [c]) D2 हळधरः. — [d]) B4 D1 T4 G2. 3 सरस्वत्या. — [e]) Ś1 K1 B1. 2. 5 Dn D1. 3. 4. 8 T4 मैत्र-; T3 पुष्य- (for मैत्रे). D4 [ऽ]श्विन्; T G वै; M1 तु (for स). D2. 7. 9. 11 मैत्रन(D2 °त्रे न)क्षत्रयोगेन (D7 °ण).

13 K4 om. 13 (cf. v. l. 6). — [a]) Ś1 K1-3 समाशिश्राय; D11 आ*यामास (for आश्रया°). K2 भौजस्. T3. 4 G तं (for तु). — [b]) B (except B1) D1-4. 11 S अरिंदमं. — [d]) D4 S च (for तु). K2. 3 पांडवं.

14 K4 om. 14 (cf. v. l. 6). — [a]) D7 रौहिण्येये. — [b]) T2 पुष्येन; G2 पुष्ये च. D8 मधुसूदनं (sic). — [d]) D5. 11 M4 अभिमुखं. K2 परान् (for कुरून्).

15 K4 om. 15 (cf. v. l. 6). — [a]) B2 एवं. G2 पथस्तस्थौ. — [b]) K3 प्रेख्यान्; B5 D10 प्रेक्ष्यान्; D11 प्रेक्ष्यान्. — Before 15[c], T3 G ins. रामः. — [c]) Ś1 K1. 3 B1 D1. 5. 11 M3 संभारास्; K2 आनरा (sic); B5 D3 T1-3 G1 संभारं (for °रांस्). B3-5 Dn D11 T G1. 3 M1 तीर्थयात्रायाः. — B1 D1. 8 om. (hapl.) 15[de]. — [e]) B2. 3 D (except D3. 11; D1. 8 om.) T1. 3 द्वारकायाम्. — [f]) T3. 4 G1 अग्निं मे; G3 अग्निर्मे (for अग्नीन्वै). K3 D11 T4 G1. 3 याजकास्; D8 योजकांस्; M3 जातकांस् (for याज°). G2 आसीन्मे द्वारकास्तदा (sic).

16 K4 om. 16 (cf. v. l. 6). — [a]) Dn2 D2. 8 सुवर्ण-. Dn1 गाश्च (for चैव). — [b]) Dn2 D2-4 G3 धेनुर् (for धेनूर्). Dn1 (*sec. m.*) धेनवोपस्करांस्तथा; G2 तथा वासांसि नो जनाः. — [c]) D2. 8 कुंजरान्स (sic); D4 °राश्च- (for °रांश्च). D8 रथश्; T3 G2 हयांश् (for रथांश्). — [d]) Dn1 corrupt. K3 D3 खरोष्ट्र-. D5 षरोष्ट्रं च यथाविधि; T G M2-4 खरोष्ट्रमहिषानपि; M1 °ष्ट्रांश्चैव सर्वशः. — [e]) Dn1 तात (for सर्वं). — [f]) K2. 3 D3. 8. 11 परिच्छदः.

17 K4 om. 17 (cf. v. l. 6). T2 om. 17[a]. — [a]) D1. 3-5. 11 Ca प्रतिश्रोतः; D7 परिश्रोतः. M सरस्वत्यां. — [c]) D1. 8 ऋत्विजांश्. D8 आनयध्वं. D7 (also as in text). 9 हि (for वै). — [d]) D11 वै (for च). D4 नरर्षभान् (for द्विज°).

18 K4 om. 18 (cf. v. l. 6). — [a]) G2 आ- (for सं-). B3 तान् (for तु). B1 D7. 9. 10 प्रेख्यान्; D6 प्रैषान्. Dn एवं संदि(Dn2 °प्रे)श्य प्रे(Dn2 दि)ष्यान्वै; D3 11 एवमादिश्य तान्सर्वान् (D11 °न्प्रेक्षान्); D8 एवं दिश्य तु संप्रेष्यान्. — [b]) K2. 3 G2 महायशाः (for °बलः). — [c]) T G गतो (for ययौ). D4. 11 S रामः (for राजन्). — [d]) K2 वैशसं. D8 T3 तथा (for तदा). — [e]) Ś1 K1 D4. 8 सरस्वती-; T1. 3 G1 M2-4 सरस्वत्याः; T2 G2 °स्वत्यां; G3 °स्वत्या (for °स्वतीं). B1. 3. 5 D1. 3. 5 -श्रोतः; D2 G2 -स्रोतं (for -स्रोतः). — [f]) B Dn D1. 2. 5-10 समंताद्; D4 T2 G2 समुद्रम् (for °द्राद्). D2 प्रति-; D4 इव; G1. 3 अपि (for अभि-). — After 18, S ins.:

213* रामो यदूत्तमः श्रीमांस्तीर्थयात्रामनुस्मरन् ।

19 K4 om. 19 (cf. v. l. 6). — [a]) K3 reads from श्च सुहृ up to यानै (in 19[f]) on marg. T1-3

गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ १९
श्रान्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषाम् ।
तानि यानानि देशेषु प्रतीक्ष्यन्ते स्म भारत ।
बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्नं समन्ततः ॥ २०
यो यो यत्र द्विजो भोक्तुं कामं कामयते तदा ।
तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजह्रुस्तदा नृप ॥ २१
तत्र स्थिता नरा राजन्रौहिणेयस्य शासनात् ।
भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥ २२
वासांसि च महार्हाणि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छताम् ॥ २३
यत्र यः स्वपते विप्रः क्षत्रियो वापि भारत ।
तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं क्लृप्तमदृश्यत ॥ २४
यथासुखं जनः सर्वस्तिष्ठते याति वा तदा ।
यातुकामस्य यानानि पानानि तृषितस्य च ॥ २५

C. 9. 1997
B. 9. 35. 20
K. 9. 35. 31

G1 M1. 2. 4 स (for the first च). K2 om. (hapl.) सुहृद्भिश्च. — ^{b}) G3 यथा (for तथा). M1 तथान्यैश्च द्विजातिभिः. — ^{c}) D8 रत्नैर् (for रथैर्). S नागैस् (for गजैस्). M1 चाश्वैः (by transp.). — ^{e}) T1. 2 स- (for गो-). D2 -खरोक्त-; D5 -षरोष्ट्र- (for -ख°). D3. 11 -सु- (for -प्र-). Ś1 K1–3 गोखरोष्ट्राश्वयुक्तैश्च; T3 G2 खरोष्ट्रसंप्रयुक्तैश्च. — ^{f}) T3. 4 G2. 3 M बहुविधैर् (for च बहुभिर्). T G नृप (for वृतः). D11 यानैर्बहुभिरावृतः.

20 K4 om. 20 (cf. v. l. 6). D8 om. 20^{ab}. T3. 4 G om. (hapl.) 20–21. — ^{a}) K2 विपुलायुषां; Dn क्रांतवपुषां; T1. 2 M क्लांतमनसां (for °वपुषां). — ^{b}) K2 क्लांतवपुषां; D2. 3 बहुला(D2 °ळा)युषां; D11 बहुलायुधं; T2 विपुळायुषां. — After 20^{b}, D4 ins. 214*. K3 reads 20^{cdef} twice. — ^{c}) D11 यानि (for तानि). D3 यानीह (for यानानि). — ^{d}) K2. 3 (both times) D2. 4. 11 T2 M2–4 प्रतीक्षंते; B3. 4 M1 °क्षंति; T1 °च्छंते (for °क्ष्यन्ते). — ^{f}) D4 क्षिप्रम्; D11 तृप्तम् (for क्लृप्तम्). T1. 2 M राजन् (for अन्नं). — For 20^{cdef}, B1. 2. 5 Dn D1. 5–10 subst.: D4 ins. after 20^{b}:

214* देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च ।
अर्चायै चार्थिनां राजन्क्लृप्तानि बहुशस्तथा ।

[D8 om. line 1. — (L. 1) D4 om. देशे तु. — (L. 2) D6 व्याच्छेचैव (for अर्चायै च). D1 बहुभिस् (for °शस्).]

21 K4 om. 21 (cf. v. l. 6). T3. 4 G om. 21 (cf. v. l. 20). Ś1 K1–3 om. (hapl.) 21–22. D8 om. 21^{ab}. — ^{a}) B5 यत्तु (for यत्र). B1. 2 Dn D1. 5–7. 9. 10 भोज्यं; D4 om. (for भोक्तुं). — ^{b}) B1. 2. 5 Dn D1. 4–7. 9. 10 भोक्तुं; D2. 3 भोज्यं (for कामं). D6 वै कामयेत् (for कामयते). D2 यदा (for तदा). — ^{c}) D8 तथा (for the first तस्य). D11 वै (for तु). T1. 2 M2–4 [ए]व (for [ए]वं). — ^{d}) D11 उपाजह्रुस्. D5 तदाज्ञया; T2 M2. 4 तथा नृप.

22 K4 om. 22 (cf. v. l. 6). Ś1 K1–3 om. 22 (cf. v. l. 21). D5 om. 22. — ^{a}) S यत्र (for तत्र). B4 D2. 6. 7. 9. 10 तत्र स्थिता; D1 स्थितास्तदा (for स्थिता नरा). — ^{b}) D7 रौहिण्येयस्य; M3 रोहिणे°. — ^{c}) D2. 6. 11 भक्ष- (for भक्ष्य-). D2. 3. 11 T4 -भोज्यस्य; G3 -पेयानि (for -पेयस्य). — ^{d}) D8 T2 राशिं; T3 G2 राजस्; M3 शीघ्रं (for राशींस्). T1. 2 M पृथक्पृथक्; T3. 4 G ततः (G3 °था) पृथक् (for समन्ततः).

23 K4 om. 23 (cf. v. l. 6). G3 repeats 23^{cd} after 26^{b}. — ^{c}) T2 लुप्तानि (for क्लृप्तानि). — ^{d}) Dn ऋच्छति (Dn2 °तां) (for इच्छताम्).

24 K4 om. 24 (cf. v. l. 6). B3 partly damaged. — ^{a}) K2 तत्र (for यत्र). B1–3 Dn D5–9 Ca (gloss: इच्छति) यः स्वदते; D3 यच्चेहते; D10 यः सदने; D11 यत्रेहते; T1. 2 [ए]व सुषुपुर्; T3 [उ]पस्पर्शते; T4 G1. 3 प्रस्वपि(T4 °प)ते; G2 स्वपिति वा; M3 ये स्वपते (for यः स्व°). K2 D11 T1 M3 विप्राः. D1 यदन्नं स्वदते विप्रः. — ^{b}) M2–4 शेते यो (for क्षत्रियो). T G M1 यो वा (T2 ना) जागर्ति भारत. — ^{c}) S तत्र तत्रैव संक्लृप्तं (T1. 2 M सर्वस्य). — ^{d}) K3 सर्वक्लृप्तम्; T1. 2 M क्लृप्तं सर्वम् (by transp.); T4 G तत्र (G1 °त्र) सर्वं. G1. 3 अपश्यतः; G2 तु पश्यति (for अदृश्यत). T3 तत्र प्रपश्यति (submetric).

25 K4 om. 25^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) D11 सर्व-; T4 G2 तत्र (for -सुखं). — ^{b}) B Dn D1–3. 5–7. 10. 11 याति तिष्ठति; D8 यातु तिष्ठतु; D9 याति याति च (for तिष्ठते याति). B D (except D3. 11) वै (for वा). S तिष्ठते च (T2 तिष्ठतेव; G1. 3 स्थित एव; G2 तिष्ठते स) दिवानिशं. — ^{c}) K4 D2 ते बल(D2 °ळ)स्य च; T3 धातुकामस्य (for यातु°). Ś1 K1 यातुकामानि पानानि; T4 यथा तु कामयानस्य. — D5 reads 25^{d} on marg.

C. 9. 1998
B. 9. 25. 31
K. 9. 35. 32

बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
उपजह्रुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ २६
स पन्थाः प्रबभौ राजन्सर्वस्यैव सुखावहः ।
स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम् ॥ २७
नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्षः शुभान्वितः ।
विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः ।
नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ २८
ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा
पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणाश्च
यदुप्रवीरो हलभृत्प्रतीतः ॥ २९
दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै
सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गीः ।
हयांश्च नानाविधदेशजाता-
न्यानानि दासीश्च तथा द्विजेभ्यः ॥ ३०
रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं च
शृङ्गीसुवर्णं रजतं च शुभ्रम् ।
अयस्मयं ताम्रमयं च भाण्डं

— ^{d}) K2 corrupt. D1 पापानि; T3 दानानि; T4 या° (for पा°). G2 हि (for च).

26 D5 om. 26. B3 damaged for 26–27. — ^{a}) G3 नास्तत्र (for चान्नानि). — ^{b}) G3 सवस्त्राभरणानि च. — After 26^{b}, G3 repeats 23^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1.3 B5 Dn D9 G2 उपाजह्रुः; K2 उपाजंर्ख (sic) (for उपजह्रुः). D2 तात (for तत्र). — ^{d}) D8.11 वासांसि (for वस्त्राणि). T3.4 G2.3 सु(G3 स)वस्त्रा(T4 °र्णा)भरणानि च.

27 B3 damaged. — ^{a}) K3 D2.3.11 स पंथा; T4 G3 संबंधः (G3 °धाः); G2 स बंधुः; M3 सुपंथाः (for स पन्थाः). K4 प्रवरो; T3 सुमहान् (for प्रबभौ). B5 तत्र; G3 राजा (for राजन्). D8 यथा प्रबभौ राजन्. — M3 reads 27^{bc} twice. — ^{b}) T3 सर्वस्मै स (for °स्यैव). G2 शुभावहः. — ^{c}) K4 T1.3 तथा (for तदा). K2 वीरस्; B1 D1.3.8.11 S (M3 both times) राजन् (for वीर). — ^{d}) G3 स्वर्ग- (for तत्र). K2 तत्र वस्त्राणि वै तव.

28 ^{a}) B2 G3 नित्यं (for नित्य-). K2 नित्यप्रमुदितोपेते; D1 °ताः पेतुः; D2 °तो येन; D8.11 °ता रम्याः; T3 °तो वीरः; G2 नित्यं प्रमुदितः प्रीतः. — ^{b}) K2 स्वद-; D6 साधु- (for स्वादु-). K2 D1 -भक्ष्याः; K3 B Dn D5.7–10 -भक्ष्यः; T G M3 -भक्ष्य- (for -भक्षः). Ś1 शुभावहः; D1 शुभान्विताः; D6.8 सुभान्वितः; D11 शुभानि च; T G -ज(T3 G2 -फ)लान्वितः (for शुभान्वितः). — B3 damaged for 28^{cdef}. — ^{c}) Dn2 विपण्यापण्य-; D9 °ण्णापण-; D11 T2–4 G2.3 M °णापण- (for °ण्यापण-). K3 -पुण्यानां; D9 -पण्णानां; T1.2 -पण्यैश्च (for -पण्यानां). K2 विपणानां पण्य (submetric); Dn1 विपण्या**पण्यानां. — ^{d}) Ś1 K1.2 D3.11 नानारूप-; D5 राजराज- (for नानाजन-). K4 -शतैर्युतः; D2 -पदैर्वृतः; D3 -शतैर्वृ[illegible]; T4 -समावृतः (for -शतैर्वृतः). — K4 om. 28^{e}–29^{b}. — ^{e}) Ś1 K1–3 -शतोपेतो (K2 °त-) (for -लतो°).

29 K4 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) D8 महान् (submetric) (for महात्मा). D8 G2 M1 नियम-. K3 स्थितस्य; D1 स्थिरात्मा; D4 समास्थितः; T2–4 G स्थितानां (for °त्मा). — ^{b}) D1 वने सु- (for पुण्येषु). M3 पापेषु (for तीर्थेषु). T3 समानि; G2 धनानि (for वसूनि). — ^{c}) D4 om.; T3 सदा (for ददौ). Ś1 K1–3 T1.2 -दक्षिणां स (T1.2 च); K4 D2 °णासु; D4 °णा मुदा (for °णाश्च). M1 ददौ द्विजेभ्यो विधिवद्विधिज्ञो. — ^{d}) Ś1 K1 यदा (for यदु-). D2 हळ-. T1.4 G M2–4 -धृक्; T2 -धृत् (for -भृत्). T3 प्रतिष्ठः (for प्रतीतः). M1 रत्नानि चाग्र्याणि यदुप्रवीरः.

30 ^{a}) D5 दोग्ध्री; D8.11 दोग्धीश् (for दोग्ध्रीश्). Dn1 D2.8 धेनुश्. M स (for च). — ^{b}) Ś1 K1.3 T1 सवाससः (for सु°). D5 -नद्ध-; D7.9 -बृद्ध- (for -बद्ध-). Ś1 K1.2.4 D2–4.6.8.11 T1.2 -शृंगाः; K3 -शृंखलाः (for -शृङ्गीः). — ^{c}) Ś1 K1 D2.4.11 T2 हयाश्. Ś1 K1 D2 T2 -जाता; D5 -यातान् (for -जातान्). — B3 damaged for 30^{d}. — ^{d}) Ś1 K1 ह्यग्र्याणि; K2 रक्तानि; K3 D11 अन्या(K3 °ग्र्या)नि (for यानानि). Ś1 K B4 D2–4.11 वासांसि; B1.2 Dn D5.10 दासांश्च; T4 G3 दासीं च (for दासीश्च). K4 B1.2 Dn D4–7.9.10 शुभान्; B4 D2.3.11 तदा; D1.8 शुभा; T1.2 शुची; T3 G2 ददौ; T4 G1.3 M3 शुचि-; M1.2.4 शुचिर् (M2 °चीर्) (for तथा).

31 B3 damaged. — ^{a}) Ś1 रत्नाणि; D4 रक्तानि; D8 बलानि; S वासांसि (for रत्नानि). D5 S -विद्रुमांश् (T4 G3 °माश्). — ^{b}) D3.11 शृंगं; D4 अर्घ्यं;

दद्दौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३१
एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा
सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि ।
ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव-
स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तः ॥ ३२

जनमेजय उवाच ।
सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे ।
फलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव च ॥ ३३
यथाक्रमं च भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।
तीर्थानां विस्तरं राजन्गुणोत्पत्तिं च सर्वशः ।
मयोच्यमानां शृणु वै पुण्यां राजेन्द्र कृत्स्नशः ॥ ३५
पूर्वं महाराज यदुप्रवीर
ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।
पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम
यत्रोडुराड्यक्ष्मणा क्लिश्यमानः ॥ ३६
विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः
सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र ।
एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां

C. 9. 2010
B. 9. 35. 42
K. 9. 35. 43

D5 सृगी: (sic); D7. 10 [अ]प्यग्रं; D9 [अ]थग्र्यं (sic); T1. 2 गृहान्; T3. 4 G गृहं; M शृंगी: (for शृङ्गी-). K2 -स्ववर्णं. K4 G2 च शुद्धं; B1. 2 Dn D5. 7. 10 सुशुद्धं; B4 सुप्रभं; D6 तु शुद्धं; D9 सुशुक्कं (for च शुभ्रम्). D8 अग्र्यं सुवर्णं रजतैशुशुद्धं (sic). — c) Ś1 K1-3 D1 T3. 4 G2. 3 अयोमयं. T1. 2 च शुभ्रं; G2 तथैव; M2 च भाजनं (for च भाण्डं).

32 a) K3 चित्तं; D7 वित्तौ (sic). — K4 om. 32^{bcd}. — b) G2 -तीर- (for -तीर्थ-). T G -गतेषु (for -वरेषु). — d) B1-3 Dn D1. 6-10 -वृत्तिः; D4 -बुद्धिः; M2. 3 -वृत्तं (for -वृत्तः). — After 32, B4 ins. an addl. colophon.

33 B4 om. 33-34 with the ref. — a) K4 सरस्वतानां; D8 सारस्वत्यानां. D4. 5 (marg. as in text) तीर्थाणां. — b) S ब्रवीहि; Ca वदस्व (as in text). — d) Ś1 K1. 3 -निर्वृत्तम्; Ca -निर्वृत्तिम् (as in text). S Cv निवृत्तिमपि क(T4 G3 °त्तमपि क-; G2 °त्तिप्रतिक)र्मणां (T2 °णः).

34 B4 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) B1. 5 Dn D1. 5-10 यथाक्रमेण; B2 अथाक्रमं च; G3 यथाकामं च; M नामधेयानि (for यथाक्रमं च). K4 B2 D2. 5. 8 T3 भगवांस्. — b) T3. 4 G तीर्थानामपि (T4 °नां चैव) सर्वशः. — K3 om. (hapl.) 34^{c}-35^{b}. — c) D6 T3. 4 G ब्रूहि (for ब्रह्मन्). G2 विद्वन् (for ब्रह्म-). — d) D4 तु; D5 च (for हि).

35 K3 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). B3 damaged for 35-37. B4 जनमेजय (for वैशंपायन). — a) D5 संभवं; M2 विस्तृतिं; M3 विस्तरो; Bom. ed. च फलं (for विस्तरं). — b) T3 स्रोतोत्पत्तिं. — Before 35^{c}, K ins. संजय उवाच. — c) K2. 3 B (B3 damaged) D (except D2. 8. 11) G2. 3 M1 [उ]च्यमानं (D6 °ने) (for °मानां). B2. 5 अखिलं; B4 शृण्वर्ण्वे (sic); D5-7. 9. 10 वै पुण्यं (D6 °ण्ये); S (except M1) शृणु मे (for शृणु वै). — d) K2 B1 Dn D1. 4. 8 G3 M1 पुण्यं; B5 D5-7. 9. 10 शृणु (for पुण्यां). B5 कृत्स्नतः; S पावनीं (M1 °नं) (for कृत्स्नशः). B2 पुण्यां राजंस्तत्त्वतः (submetric).

36 B3 damaged. — a) K2 महं (sic) (for पूर्वं). K4 B1 D (except D3. 8. 11) T4 G1. 2 -प्रवीरो (G1 °रा) (for °र). — b) D11 T3 -मित्र- (for -विप्र-). K3 -गणैः स्म; K4 -वरेषु (for -गणैश्च). K4 राजन्; T3 पार्थं; T4 सिद्धां (for सार्धम्). D2 ऋत्विक्सुहृद्भिः प्रवरैश्च राजन्. — c) B4 प्रभावं. G2 महसाजगाम (for समुपा°). — d) S क्षीयमाणः (for क्लिश्यमानः).

37 B3 damaged. — a) K4 T3 -पापः (for -शापः). D3 आयतेजसा (sic); D5 S आस(T1. 2 M3 °त्त)तेजाः; D8 आप्य तेन; D11 आप तेजः (for आप्य तेजः). D4 स वै विमुक्तः पुनरेत्य तेजः. — b) D3. 11 नरेंद्रः. — c) D2 इदं; D4 S (except T1) एतत् (for एवं). Ś1 K1. 2 D1 स; D4 च (for तु). K2 D2. 4 T2 M तीर्थं (for तीर्थ-). Ś1 K1. 2 -प्रवरः; D1 -वरः (sic) (for -प्रवरं). G3 प्रधानं (for पृथिव्यां). — d) D4 प्रशंसनात्; D8 प्रवा° (for प्रभा°). D2 अस्य; T3. 4 G1. 3 तत्र (for तस्य). D3. 11 M3 प्रभासं (for °सः). — After 37, K3 S ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* T1. 2. 4 G2 M2 रामतीर्थयात्रा; M1 तीर्थयात्रा; M4 गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा. —*Adhy. name:* M2. 4 धनप्रदानं,

C. 9. 2010
B. 9. 35. 42
K. 9. 35. 43

प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ॥ ३७

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवान्सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत ।
कथं च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जत ॥ ३८
कथमाप्लुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ ३९

वैशंपायन उवाच ।

दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन्विशां पते ।
स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ ॥ ४०
नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानार्थं च भारत ।
पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभलक्षणाः ॥ ४१
तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
अत्यरिच्यत तासां तु रोहिणी रूपसंपदा ॥ ४२
ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः ।
सास्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा ॥ ४३
पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसच्चिरम् ।
ततोऽस्य कुपितान्यासन्नक्षत्राणि महात्मनः ॥ ४४
ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ।

— *Adhy. no.* (figures, words or both): T G1. 2 M 36; G3 35].

38 a) D2. 7. 9. 10 कथं च (for किमर्थं). D4 भवान् (submetric). — b) G2. 3 यक्ष्माणं (for यक्ष्मणा). D3. 11 T3. 4 G1. 3 परिगृह्यते (D3 °त); D5 M समपद्यत; T1. 2 पर्यगृह्यत; G2 प्राप्तवान्द्विज (for समगृह्यत). — c) D4 तु तीर्थे (for च तीर्थ-). — d) T2 कस्मिंश् (for त°). K2. 3 [ऽ]न्वमज्जत; D4 म°; G3 नि°; M1 ह्य° (for न्य°).

39 B3 damaged for 39–43. — a) Ś1 K1–3 वा तस्मिन्; S तास्मिंश्च (for °स्तु). — b) D5 कथम् (for पुनर्). Ś1 D8 आप्यायितां (D8 °ते); K1. 3 °यतां; T4 G2. 3 °यते (G3 °तः) (for °यितः). K2 चंद्रो न सज्जतां शमी (sic). — c) D3 एवं (for एतन्). B5 एतत्सर्वं समाचक्ष्व. — d) B2 तपोधन; B4 महात्मने; D4 °सुमुने (hypermetric) (for °मुने).

40 B3 damaged. — a) K2 यास्तु; D11 T3 तात; T1. 2. 4 G M2. 3 राजन् (for यास्ताः). D5 दक्षस्य या दुहितरः; M1. 4 दक्षस्य कन्या यास्ता वै. — c) Ś1 B1 Dn1 D5. 8 सप्ताविंशतिं (D8 °तिः); D1. 4. 7. 9. 10 सप्तविंशतिः. K4 कन्यां. B4. 5 सप्ताविंशतिं कन्यास्ता; Dn2 सप्ताविंशतिकाः कन्या; D2 स सप्तविंशतिकन्यास्तु (hypermetric); D3. 11 सप्तविंशति कन्यानां; S सप्तविंशत्ततः (T1. 2 °त्तु ताः; T4 °ति ताः) कन्याः. — d) Ś1 K1–3 सोमस्य (for सोमाय). B4 तदा (for ददौ). S सोमाय प्रददौ प्रभुः (G1. 3 °दात्प्रभुः; G2 °दाद्विभुः; M3 °दाद्भवः).

41 B3 damaged. — a) D11 -योगे. D4 -विनिरताः (hypermetric); M1 -सहिताः (for -निरताः). — b) D8 नात्यर्थं (submetric) (for संख्यानार्थं). B1. 5 Dn D1. 5. 6. 8–10 M ताभवन्; D7 *भवन्; T G भावयन् (for भारत). — D8 reads 41^{c}–42^{b} on marg. — c) D8 यक्ष्मो वै; T3 पर्यस्तास्; T4 G2. 3 पत्न्य(T4 °त्न्या)-स्तास्; M3 पत्नयस् (for पत्न्यो वै). T2 पत्न्यस्तस्य तु राजेंद्र. — d) K4 -लक्ष्मणः; B (B3 damaged) Dn D1. 6–10 -कर्मणः (for -लक्षणाः). D5 सोमस्य समदर्शिनः.

42 B3 damaged. D8 reads 42^{ab} on marg. — a) K2 D4. 5. 8. 11 त्रिशालाक्षो; D2 विशाळाक्ष्यो. — b) B5 D1. 8 S (except M2) [अ]भवन् (for भुवि). — c) K3 T4 G2 अतिरिच्यत; D3. 5. 11 अतिरिच्येत (for अत्यरिच्यत). D2 नस्तां (sic) (for तासां).

43 T1 om. (hapl.) 43. B3 damaged. — a) Ś1 K1 तस्याः; D8 तस्य (for तस्यां). — b) D8 प्रति-; G2 स्नेहं (for प्रीतिं). — c) K4 सस्यग्रूपा; D5 T2 तस्य हृद्या; D8 साथ हृद्या. — d) D8 तु भुजे; S (T1 om.) भजते (for बुभुजे). D2–4. 11 तदा; T3 तथा; M4 शशी (for सदा).

44 T3. 4 G om. 44^{ab}. — a) M2 पुरो (for पुरा). T1. 2 शशी पुरा हि राजेंद्र. — b) K2 corrupt. K1 अवशश् (for °सच्). Dn2 D5. 10 परं (for चिरम्). — c) Ś1 K1 तस्योस्य (sic); D4 ततस्ताः; T1. 2 ततोस्मै (for ततोऽस्य). T1 M2–4 कुपिता ह्यासन्; T3. 4 G1. 3 °ता राजन् (for °तान्यासन्). B1. 2. 5 Dn D1. 5–10 ततस्ताः कुपिताः सर्वा. — d) B1. 2. 5 Dn D1. 5–10 नक्षत्राख्या (for °णि). K3 सहस्रशः; D3 महात्मना; T1. 2 °त्मने (for °त्मनः).

45 a) Dn ता गताः; D3. 11 ततस्ताः; T4 M3 तं गत्वा (for ता गत्वा). D8 आहुः. — b) D2 T G अनिंदिताः (D2 °त) (for अतन्द्रिताः). — d) S रोहिण्यां (T2 °ण्या) वसते सदा.

सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा ॥ ४५
ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर ।
वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ॥ ४६
श्रुत्वा तासां तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वाधर्मो महान्स्पृशेत् ॥ ४७
ताश्च सर्वाब्रवीद्दक्षो गच्छध्वं सोममन्तिकात् ।
समं वत्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ४८
विसृष्टास्तास्तदा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा ।
तथापि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ।
रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ४९
ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् ।
तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवाश्रमे ।
सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ॥ ५०
तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन ॥ ५१
अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवाञ्शशी ।
रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ ५२
गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा ।
सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ॥ ५३
रोहिण्यामेव भगवन्सदा वसति चन्द्रमाः ।

C. 9. 2028
B. 9. 35. 60
K. 9. 36. 17

---

46 a) D1 corrupt. — b) S त्वत्सकाशम्. M इहागताः (for प्रजेश्वर). — After 46^b, B2. 5 ins.:

215* संप्राप्ताः परिभूताः स्मो गतिर्भव पितः स्वयम् ।

[B2 स्वा (for स्मो). B2 भवसि तत् (for भव पितः).]

— c) D2. 4 वसामो (for वत्स्यामो). K4 नियमाहारास्.

47 a) K3 दक्षस् (for श्रुत्वा). D3. 4. 11 T4 G2 transp. तासां and तु. K4 D2 T1–3 G1. 3 M श्रुत्वा तु वचनं तासां. — b) K3 श्रुत्वा (for दक्षः). — c) = 51^c. T1. 2 सोम (for समं). K4 वर्तय. S सर्वासु (for भार्यासु). — d) D4 त्वां धर्मो. D2 मा चाधर्मे मनः कृथाः; D3. 11 मा त्वा धर्मोन्यथा स्पृशेत्; D8 मा त्वधर्मोभयान्स्पृशेत् (sic).

48 a) B5 D5–7. 9. 10 तु (B5 स) सर्वा; T G M2–4 सर्वाश्च (by transp.). Ś1 K1–3 D3. 11 सर्वास्ताश्च ब- (K2. 3 °श्चाब्र)वीद्दक्षो; M1 ताः सर्वा अब्रवी°. — b) K4 B4 D2. 4 T G सोममंतिकं; B1–3. 5 Dn D1. 5–10 शशिनोंतिकं. — c) D2 वसति (for वत्स्यति). D4 भार्यासु (for सर्वासु).

49 a) D2 T3. 4 M निसृष्टास्; D3 निसृतास्; D11 नृसृतास् (sic) (for विसृष्टास्). K3 Dn D1. 2. 4–9 तथा; T3 ततो (for तदा). G1 विनिसृष्टास्तदा जग्मुः. — b) D2 T2. 3 G शीतांशोर्. D3. 11 -भवने. Ś1 K1 ततः; K2. 3 Dn तथा; T3. 4 G शुभाः (for तदा). M भर्तारं प्रीतमानसाः. — c) D11 तथो (submetric); S (except T1 G1) ततस्तु (for तथापि). K2 D4 सो * (for सोमो). — d) M3 एष (for एव). — e) D4 रोहिण्यां. K4 D2 रोहिणीं न्य(K4 ब्य)वसत्येष; B5 °ण्यामवसत्प्रीतः; S °ण्या सार्धमवसत् (M1. 2. 4 °भवत्) (= 52^c). — f) D4 प्रीयमाणां; D8 प्रियमाणो.

50 a) Ś1 om.; K1 स (for ताः). — b) K2 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). — S transp. 50^{cd} and 50^{ef}. — c) D4 तात (for तव). D7. 9 रक्ता (for युक्ता). K4 त्वयि शुश्रूषणोद्युक्ता; D3 तव शुश्रूषणायुक्ता. — d) D2 वसामो हि; M वसिष्यामस् (for वत्स्यामो हि). D5–7. 9. 10 [अं]तिके; S [अ]ग्रतः (for [आ]श्रमे). — D1 om. (hapl.) 50^f–53^c. — f) D4 नाचरेद् (for नाकरोद्). Ś1 K1 नाकरोत्तव शासनं (K1 °नात्).

51 D1 om. 51 (cf. v. l. 50). — a) T2–4 G2. 3 M1. 2. 4 तु (for तद्). M3 मत्वा (for श्रुत्वा). — b) M3 om. (?hapl.) from दक्षः up to मा त्वां (in 51^d). — c) = 47^c. K2 सर्वं (for समं). K2. 3 T2–4 G1 M1. 2. 4 सर्वासु (for भार्यासु). — d) K2. 3 D6 T1. 2 G1. 3 M1. 2. 4 त्वा. Dn1 स्वप्स्ये (for शप्स्ये). T1. 2. 4 G M2–4 हि (T2 M2–4 ह) चंद्रमः; M1 मृतात्मत (sic) (for विरोचन). D3. 11 चंद्रमो मम शासनात्; T3 मा त्वां शप्स्यामि चंद्रमः.

52 D1 om. 52 (cf. v. l. 50). G1. 3 om. (hapl.) 52^a–54^b. — a) M1 अनादृश्य. — c) M4 रौहिण्या. D8 अभवत् (for अवसत्). K2 रोहिण्यामेवमवसत्. — d) D4 सहिताः (for कुपिताः). D9 पुरः (for पुनः). T1. 2 ततस्ताः कुपिताननाः.

53 D1 om. 53^{abc} (cf. v. l. 50). G1. 3 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) T4 M3 तु (for च). T1. 2 वचनं (for पितरं). — b) Ś1 K1. 2 पुनः; D3. 11 ततः (for तदा). S (G1. 3 om.) शिरोभिः प्रणतास्तदा (T3

C. 9. 2029
B. 9. 35. 61
K. 9. 36. 18

तस्मात्त्वस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ॥ ५४
तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ।
ससर्ज रोषात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ॥ ५५
स यक्ष्मणाभिभूतात्माक्षीयताहरहः शशी ।
यत्नं चाप्यकरोद्राजन्मोक्षार्थं तस्य यक्ष्मणः ॥ ५६
इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः ।
न चामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाभ्यगच्छत ॥ ५७
क्षीयमाणे ततः सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे ।
निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वशः ॥ ५८
ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि संक्षयः ।
कृशाश्चासन्प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ॥ ५९
ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्महीपते ।
किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते ॥ ६०
कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ।
श्रुत्वा तु वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम् ॥ ६१
एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वांस्ताञ्शशलक्षणः ।
शापं च कारणं चैव यक्ष्माणं च तथात्मनः ॥ ६२
देवास्तस्य वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन् ।

°तैस्तथा). — ^{c}) D11 समो (for सोमो). — ^{d}) Dn तव; D3. 11 भवान् (for भव).

54 G1. 3 om. 54^{ab} (cf. v. l. 52). — ^{a}) K2 B D (except D1. 4) T1–3 M1–3 भगवान्. — After 54^{b}, B D (except D11; D3 marg.) ins.:

216* न त्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ।
[B5 अर्हति (for इच्छति).]

— ^{c}) D4 त्वं (for नस्). Ś1 K D2 पाहि; B4 त्राणि (sic) (for त्राहि). K2 सर्वाय (sic); D1. 11 सर्वा हि; D4 नः सर्वा (for सर्वा वै). — ^{d}) K2 सम (for सोम). T4 आविशत्; M1 आवसेत्. D4 यथा नः स समाविशेत्.

55 Ś1 K1–3 om. (hapl.) 55. — ^{a}) G1. 3 कृत्वा (for क्रुद्धो). — ^{c}) D5 रोषं (for रोषात्). — ^{d}) D3. 11 तदा दक्षः प्रजापतिः.

56 ^{a}) K2 यक्ष्मतो (submetric) (for स यक्ष्मणा). T1. 2 [अ]भिभूतः स (T1 सन्). — ^{b}) K3 D3–5. 9 क्षीयेत; K4 S क्षीयते. G1 भरतः (sic) (for [अ]हरहः). — ^{c}) G1 चाकरोद् (submetric) (for चाप्य°). — ^{d}) D1 मोक्षार्थं यक्ष्मणस्ततः.

57 ^{a}) D2. 8 इष्टेष्टिभिर् (for इष्टे°). — ^{b}) S विचित्राभिर् (for विविधा°). — ^{c}) D3. 10 वा (for च). T2 पापाद् (for शा°). — ^{d}) D7 यक्षं (for क्षयं). Ś1 K1 क्षयं चाप्यत्यगच्छत; K2 क्षयं चाभ्यगच्छत (submetric); T1. 2 क्षीयमाणोभि(T1 °धि)गच्छति; T3. 4 G M क्षयं चैवाधिगच्छति.

58 ^{a}) K2 D3 क्षीयमाने; D4 क्षी*माणे. — ^{b}) Dn D1. 5 औषध्यो; D3. 11 उषे(D11 °ष)ध्यो (sic) (for ओषध्यो). Dn1 प्र*ज्ञिरे. — ^{c}) D2 M2–4 निरास्वादुरसाः; D3. 11 °स्वादतमाः; T4 G2. 3 °स्वादारसाः. D8 G1. 3 सर्वे (for सर्वा). — ^{d}) S हीन- (for हत-). B1 D1. 7. 9. 10 सर्वतः; D5. 6 पर्वताः (sic) (for सर्वशः).

59 ^{a}) K2 corrupt. Dn D1. 5. 8 औषधी(Dn2 °धि)नां; D3 उषधीनां (for ओष°). T4 क्षयं याते (for क्षये जाते). — ^{b}) D4 प्रजानाम् (for प्राणि°). D2 इह; D3. 11 एव (for अपि). K4 D2 संक्षये; D3 °यं. — ^{d}) K2 क्षीयमाने.

60 ^{a}) Dn समागत्य (for °गम्य). — ^{b}) S नराधिप (T4 °पाः) (for महीपते). — Before 60^{c}, T1. 2. 4 G ins. देवाः. — ^{c}) T2 किमर्थं (for किमिदं). D3. 11 पूर्वं तु यादृशं रूपं. — ^{d}) D3. 11 तादृशं; T2 या° (for ई°). K4 D1. 2 S सं- (for न). D8 ईदृशं संप्रकाशतां.

61 ^{a}) T4 तत् (for नः). — ^{b}) K4 corrupt. D2 कृतं (for भयम्). D4 येनायं ते महान्क्षयः. — T3 om. (hapl.) 61^{cd}. — ^{c}) B2 T4 M2–4 च (for तु). S (T3 om.) कारणं (for वचनं). G3 तत्तु (for त्वत्तो). — ^{d}) M1 विधास्याम. K2 T1. 2 [ऽ]भयं (for वयम्). — After 61, G2 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* 36].

62 Before 62, G2 ins. वैशंपायनः. — ^{b}) T3. 4 G1 च (for ताञ्). D8 शाप- (for शश-). K4 M3 -लक्ष्मणः. — ^{c}) B (except B5) Dn D1. 5–10 T3 G2 शापस्य (for शापं च). D1. 8 लक्षणं (for कारणं). — ^{d}) D8 यथा (for तथा). B4 पुनः (for [आ]त्मनः).

63 ^{ab}) B (except B5) Dn D1. 5–7. 9. 10 तथा (for तस्य). T1 G ततः (for वचः). D8 तस्य (for गत्वा). Ś1 K D2–4. 11 ते सर्वे सहिता भूत्वा त्रिदशा द(K4 °शाध्य)क्षमब्रुवन्. — Before 63^{c}, T1. 2 ins. देवाः. — ^{c}) K2

प्रसीद भगवन्सोमे शापश्चैष निवर्त्यताम् ॥ ६३
असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किंचिच्छेषो हि लक्ष्यते ।
क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चापि गताः क्षयम् ॥ ६४
वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ।
तथा वयं लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६५
एवमुक्तस्तदा चिन्त्य प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।
नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्तयितुमन्यथा ।
हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित् ॥ ६६
समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ।
सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जञ्शशलक्षणः ।
पुनर्वर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ६७
मासार्धं च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति ।
मासार्धं च सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ६८
सरस्वतीं ततः सोमो जगाम ऋषिशासनात् ।
प्रभासं परमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ६९
अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः ।

C. 9. 2052
B. 9. 35. 79
K. 9. 36. 35

D1. 3. 11 भगवान्. K3 G3 सोमो (sic); K4 D2. 3. 11 सोमात्; Dn1 सोम (for सोमे). T1. 2 G1. 2 M प्रसीदतु भवान्सोमात् (M2 °न्सोमे). — d) D7 corrupt. K3. 4 D2. 3. 11 T G M3 चैव; B Dn D1. 5. 6. 8–10 [ऽ]यं वि- (for चैष).

64 ab) K2. 3 च; M2 तु (for हि). G1 शेषः (for क्षीणः). D8 किं च (for किंचित्-). K4 D2. 4 T G2 M च; D7 [ऽ]पि हि (hypermetric); D9 [ऽ]पि; G1. 3 तु (for हि). D3. 11 असौ चाप्यायको लोके क्षयरूपो हि दृश्यते. — c) D1 क्षये (for क्षयाच्). K4 D2 देवस्य (for देवेश). D8 क्षयाच्च मम आस्यं वै; T1. 2 क्षयं व्रजति शीतांशौ; T3. 4 G M क्षयाच्च तस्य वै देव. — d) T3 सर्वा (for प्रजाश्). Ś1 K1 चेमा; B (except B1) D5–7. 9. 10 चैव; T3. 4 G M अपि (for चापि). K4 ततः क्षयं; D3. 11 क्षयं गताः (by transp.). T1. 2 तत्प्रभो (T2 °जा) आगताः क्षयं.

65 a) D4 corrupt. K3 G1. 3 वीरुधोषधयश्; K4 D1. 5–7. 9–11 वीरुधौ°; Dn2 G2 M4 वीरुदौ° (for वीरुदो°). D2 सर्वा (for चैव). — After 65b, B D (except D11; D8 marg.) ins.:

217* तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं विनास्माभिर्जगच्च किम् ।

[D8 दक्ष (for क्षये). B5 न क्षीणं च (for विनास्माभिर्).]

— c) B D (except D2–4. 11) इति ज्ञात्वा (for तथा वयं).

66 a) K2. 3 उक्त्वा. B D5–7. 9. 10 ततो; S तु सं- (for तदा). B Dn D1. 5–8 देवान् (for चिन्त्य). — c) D4 [ए]व; M1 तत् (for [ए]तत्). — d) S अंजसा (for अन्यथा). — e) G2 [अ]पि (for तु). Ś1 K1 lacuna; K2 -दोषा; K3 -राजं (sic); M3. 4 -तेजा (for -भागा). — f) Ś1 K1. 2 निवर्तिष्यति; D5 °र्तयितु; D11 °र्तष्यति (sic); T2 °र्तिष्यतु; G1 °र्तष्यतु (sic); G3 °र्तिष्यंतु; M1 °र्तयति (for °र्तिष्यति). D11 केपिचित् (sic).

67 a) Ś1 K1 वर्तस्व; K3 S (except M3. 4) वर्तेत; Dn1 वर्तेत (for °तु). Ś1 K1 D4 T4 भार्यासु (for सर्वासु). — b) Ś1 K1 D4 T4 सर्वासु (for भार्यासु). S सर्वशः (for नित्यशः). — c) D1 च वरे तीर्थे (hypermetric); D3. 11 च तीर्थानि (for वरे तीर्थे). D8 सरस्वत्यां वरे तीरे; S अस्मिंस्तीर्थवरे चापि. — d) D1 मज्जतां; D2. 5. 6. 9 उन्मज्जत् (D5. 9 °ज्जेत्); D8 यन्मज्जञ्; T1. 3. 4 G2. 3 M2–4 निमज्ज्य; T2 G1 M1 निमज्जेत् (for उन्मज्जञ्). D2. 8 शशि- (for शश-). D4 -लक्ष्मणः. D3. 11 प्रतिलोमानि गच्छतु. — e) D3. 11 वहिष्यते; T3 वर्धियते (sic) (for °ष्यते). — f) K2 तद्वो (sic); D3. 11 तथा (for तद्वै).

68 D6 om. (hapl.) 68. — a) M2 मासार्धश्. T3. 4 G तु (for च). Ś1 K D2–4. 11 क्षयः सोमे (D11 °मो) (for क्षयं सोमो). — T2 om. (hapl.) 68b–69a. — b) Ś1 K D2–4 भविष्यति (for गमि°). — c) D2 मासर्द्धि (sic). B (except B5) Dn D1. 3–5. 7–11 T3. 4 G1. 3 तु; D2 न (for च). K4 D2 तथा; B1 तदा; D8 नित्य-; S (T2 om.) पुनर् (for सदा). Ś1 K D3. 4. 11 वृद्धिः. — d) Dn1 नित्यम् (for सत्यम्). K2–4 D2–4. 11 अस्तु; D9 M2. 4 एव (for एतद्). S (T2 om.) ब्रवीमि वः (for वचो मम). — After 68, D2. 3 (marg.). 4. 5 (marg.). 6–10 ins.:

218* समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसंगमम् ।
आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ।

[(L. 1) D2 सरस्वत्याश्च (for °त्यब्धि-). D6 -संगमे.]

69 T2 om. 69a (cf. v. l. 68). — a) S (T2 om.) तीर्थयात्रां (M3 °त्रास्) (for सरस्वतीं). K2. 3 तदा (for ततः). — b) Ś1 K1–3 मुनि- (for ऋषि-). Ś1

C. 9. 2052
B. 9. 35. 79
K. 9. 36. 35

लोकान्प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ७०
देवाश्च सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम् ।
सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ७१
ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्जाथ देवताः ।
सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ७२
मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान्कदाचन ।
गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ७३
स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम् ।
प्रजाश्च मुदिता भूत्वा भोजने च यथा पुरा ॥ ७४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः ।
प्रभासं च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ॥ ७५
अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः ।
स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान्प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ७६
अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः ॥ ७७
ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली ।

K D2. 3. 11 -सेवितां; D4 -संस्तुतां (for -शासनात्). B Dn D1. 5–10 स जगामर्षिशासनात्. — c) K4 B D प्रथमं; G3 अप्यमं (sic) (for परमं). D4 तीर्थी. — d) K3. 4 D2. 3. 11 T2–4 M सरस्वत्यां. T2 गतो महत् (for जगाम ह).

70 B1 om. (hapl.) 70–75. — a) Ś1 K1. 3 अमावस्यां; T4 जगामास्यां (for अमावास्यां). D8 -राज (for -तेजास्). — b) K3 D3. 5. 11 M तत्रो(M2 °तो)न्मज्य; K4 T1. 2 ततोमज्जन्; T3. 4 G तत्राम° (G1 °त्र म°) (for तत्रोन्म°). T3 महाद्युते. — c) D3. 11 M1 लोकं. B4 प्रभाषयामास. — d) D2 सितांशुत्वम् (for शीतां°). T1 G2 अवाप्य. K4 D2. 8 T4 G2 M सः; B3. 4 D4 ह (for च).

71 B1 om. 71 (cf. v. l. 70). — a) K4 D2–4. 11 [अ]पि; B (B1 om.) Dn D1. 5–10 तु (for च). — b) B4 प्रभाषं; D4 प्रभासे; S (except T1 G1) प्रसादं (for प्रभासं). K3 पुष्करं; D1 च क्षणं; D2 T2 पुष्कळं. — d) D1 प्रमुखा. D3. 11 S (except M1) स्थिताः (for ऽभवन्).

72 B1 om. 72 (cf. v. l. 70). — a) K2. 3 S देवो (for सर्वा). — b) T3 विससर्जंत (sic); M1 विससर्जं ह (for °र्जाथ). — c) B (B1 om.) Dn D5. 6. 8. 10 सोमं; D1 M3 सोमः (for सोमं). D1 [ऽ]पि (for च). Dn1 प्रीते; D8 S (except T4 M1) भूयः (for प्रीतो). — d) D4 damaged. Dn1 देवो; D8 मिदं (sic); T1–3 G प्रीतो (for भूयो). M2–4 वचनं चेदमब्रवीत्.

73 B1 om. 73 (cf. v. l. 70). — a) K2. 3 प्रियाः (for स्त्रियः). T2 पुत्रं. — b) K4 om.; D4 माथ (for मा च). D4 कथंचन. — c) Dn1 युक्तः सुखी; T3 युक्तपदो (for युक्तः सदा). D6 मच्छासनपरो भूत्वा. — d) T1–3 कुरु त्वं (T3 मे); G1. 3 कुरुषे (for कुरु वै). T3 G3 महत् (for मम).

74 B1 om. 74 (cf. v. l. 70). — a) T2 सं- (for स). S महातेजा (for °राज). D8 स विसृष्टेन महता. — b) D9 [अ]द्य (for [अ]थ). — c) D4 भूताः (for भूत्वा). — d) K4 पुनरीजुर्; B (B1 om.) Dn D1. 5–10 पुनस्तस्थुर्; D2 पुनरासन्; D3. 11 T G M2 ईं- (D3. 11 भे-; T3 G3 रे)जिरे च; D4 पुनरेव; M1. 3. 4 रेमिरे च (for भोजने च). T4 G1. 3 M पुरं (for पुरा).

75 B1 om. 75 (cf. v. l. 70). — a) B (B1 om.) Dn D1. 5. 6. 8–10 एवं (for एतत्). — K4 om. 75c–76d. — c) D1. 2. 8 तथा (for यथा). — d) D2 च वरं; M1 प्रभवद् (for प्रवरं). Ś1 K1–3 D3. 4. 11 कृतं; D5–7. 9. 10 T3. 4 G महत् (for ह्यभूत्).

76 K4 om 76 (cf. v. l. 75). — a) Ś1 K1. 3 अमावस्यां; D2 °वाश्यां. — b) D1. 4 नित्यं च; T1. 2 स नित्यं; M3 नित्यतः (for °शः). D1 शशिलक्षणः; D8 शशिलांछनः; M3 शशलक्षणं. — c) D2 corrupt. D4 [आ]प्यायितः (for °यते). D4 शीघ्रं; M1 भीमान् (for श्रीमान्). — d) B1 T1 M तीर्थसत्तमे; D1. 3. 7. 8 °मुत्तमे.

77 a) K2. 3 D4. 7 ततश्; T3. 4 G अथ (for अतश्). Bom. ed. [ए]तत् (for [ए]नं). D5 विजानंति; M1 प्रजानाति; M3. 4 प्रजानां तु (for प्रजानन्ति). — b) Ś1 K1. 2 प्रभास (for °सम्). D8 भारत (for भूमिप). K3 प्रभासप्रवरं कृतं. — c) D7 परमं. T3 प्रासस् (for लेभे). — d) K4 उत्सृज्य; D2 मज्जन्स; T3 G1 आमज्ज्य (for उन्मज्ज्य). — After 77, S ins.:

219* लोकान्प्रभासयामास पुपोष च वपुस्तथा ।
तत्र स्नात्वा हली रामो दत्त्वा प्रीतोऽथ दक्षिणाम् ।

[(L. 1) Prior half = 70a. T3 पुनरच्छ वपुस् (sic);

चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ७८
तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः ।
उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ७९
उदपानमथागच्छत्त्वरावान्केशवाग्रजः ।
आद्यं स्वस्त्ययनं चैव तत्रावाप्य महत्फलम् ॥ ८०
स्निग्धत्वादोषधीनां च भूमेश्च जनमेजय ।
जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।
तस्मान्नदीगतं चापि उदपानं यशस्विनः ।
त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १
तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् ।
उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुधः ॥ २
तत्र धर्मपरो ह्यासीत्त्रितः स सुमहातपाः ।

C. 9. 2066
B. 9. 36. 3
K. 9. 37. 3

M पुपोषौषधयस् (for पुपोष च वपुस्). G2 तदा (for तथा). — (L. 2) T4 G1 ततः (for तत्र). T1. 2 G दक्षिणाः; T4 लक्षणां (sic) (for दक्षिणाम्).]

78 ^{a}) B3 च; D11 स (for तु). B4 ततश्चंद्रमसोद्भेदम्; D1 °स्तु चमसोद्भूतम्. — ^{b}) T2–4 G M अभि- (T2 °भी) तस् (for अच्युतस्). Ś1 K1. 3 सो; D1 हि (for तु). D2 बली; M2–4 हली (for बली). T1 अगमत्त्वभितो बली. — ^{c}) K4 D2. 4 G3 चमसोद्भेदम्; D3 चंद्रमसोद्भेद (hypermetric); M2 चमसोद्भेक (sic) (for °द्भेद). K2 D3 T2. 4 M एव (for एवं). — ^{d}) Dn ये; D5 यज्ञ (for यं). K4 कथयन्पुनः; B1 °मग्रतः (sic); D2 °यंति च; D4 °येन्निह. T G यं ज(T3 या ज- [sic]; G1 यज्ञ)नोकथयञ्छ्रुवि.

79 ^{a}) D2. 10 T3 गत्वा (for दत्त्वा). Ś1 K2. 4 D3. 4. 11 तु (for च). T4 तत्र स्नात्वा विशिष्टानि. — ^{b}) D1 विसृष्टानि; T3 निविष्टानि; T4 दानानि च (for विशिष्टानि). D2 हळायुधः. — ^{d}) Ś1 K1 तु (for च). B5 प्रभुः; M2–4 तथा (for तदा).

80 ^{a}) K1 उ*पानम्; M3 उप° (for उद°). K3 उपगाच्छ्र (sic); D2 अथोगच्छत्; D3. 11 उपागच्छन् (for अथागच्छत्). — ^{b}) T3 परमं (for त्वरावान्). B1 केशवात्मजः (sic); D8 °ग्रतः. — ^{c}) T2 आद्य-; T3 आर्यं (for आद्यं). M2 तदयनं (for स्वस्त्य°). — ^{d}) K4 D2 तथा; B Dn D1. 5. 7–10 G1 यत्र; D6 यम्; T3 ततो (for तत्र). Ś1 K1–3 D3 [अ]वाप; D11 वाप (sic); T1 स्नात्वा (for [अ]वाप्य). D2 महत्फळं; T1. 2 M महाबलः; T3. 4 G महारथः (G2 °थं).

81 ^{a}) K4 Dn2 D5. 8–10 M2. 4 औषधीनां. — ^{b}) T3. 4 G2. 3 भुवश्च (for भूमेश्च). — ^{c}) S मुनयो (for राजेन्द्र). — ^{d}) T G निगूढां तां (for नष्टामपि).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2 D6 तीर्थयात्रा; K3. 4 B1 Dn D2 रामतीर्थयात्रा; B4 D5. 7. 9. 10 बलदेवतीर्थयात्रा; D3 हलधरतीर्थयात्रा; D4 सोमतीर्थयात्रा; D11 हलायुधतीर्थयात्रा; M2–4 गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 प्रभासवर्णनं; B2 प्रभासतीर्थवर्णनं; M2–4 चंद्रशापमोक्षः; Bom. ed. प्रभासोत्पत्तिकथनम्; Cal. ed. चंद्रशापोपाख्यानम्. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn D9. 10 6; D7 5; T G1. 2 M 37; G3 36. — *Śloka no.*: Dn 88; D7. 9 89.

35

1 G3 संजय (for वैशंपायन). — ^{a}) D2 (marg.) महीगतं; D8 नदागतं; T3 न विगतं (sic) (for नदी°). — ^{b}) N ह्युदपानं. D3 यशस्विनं; D4 तपस्विनः; T1. 3. 4 G2 महामनाः; T2 G1. 3 M महात्मनः (for यशस्विनः). — ^{c}) D3. 11 तु; T G M2–4 वै; M1 [ए]व (for च). S (except M3) ततो राजन् (for महाराज). — ^{d}) D2 हळायुधः.

2 D1 G2 om. (hapl.) 2. — ^{a}) D10 गत्वा (for दत्त्वा). G3 महद् (for बहु). — ^{b}) T1–3 M च वै; T4 [अ]थ वै; G1. 3 बहु (for तथा). — ^{c}) T3 उपसृत्य (for °स्पृश्य). S (except T1 M1; G2 om.) तु (for च). Ś1 K1–3 D11 राजेंद्र (for तत्रैव). — ^{d})

C. 9. 2066
B. 9. 36. 3
K. 9. 37. 3

कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३
तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४
जनमेजय उवाच ।
उदपानं कथं ब्रह्मन्कथं च सुमहातपाः ।
पतितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तमः ॥ ५
कूपे कथं च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यदि श्राव्यं हि मन्यसे ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
आसन्पूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसंनिभाः ॥ ७
सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ।
ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ॥ ८
तेषां तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ।
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९
स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च ।
जगाम भगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः ॥ १०
राजानस्तस्य ये पूर्वे याज्या ह्यासन्महात्मनः ।
ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११
तेषां तु कर्मणा राजंस्तथैवाध्ययनेन च ।

Ś1 K1-3 मुसुलायुधः; B1. 2. 5 मुषला°; D2-5. 7-9. 11 मुशला°.

3 a) D3 धर्मोपरो; D4 धर्मरतो (for °परो). D1 चासीत्; T2 [s]प्यासीत्; Bom. ed. भूत्वा (for ह्यासीत्). — b) Ś1 त्रित*; K1 damaged; S त्रि(T3 त)तस्तु (for त्रितः स). K3 D1 तु; T3 M2. 4 स (for सु-). K4 D2 M2-4 -यशाः (for -तपाः). — c) T2 वै वसता; G1. 3 चैव सता (G1 °दा) (for च व°). K3 तस्य; T1. 2. 4 [अ]नेन (for तेन).

4 a) B1 सैन्यं; D5 वैनं; D6 एनं (for चैनं). — b) Dn D2 ग्रहान्; D3 M2-4 गृहं (for गृहान्). — K3 repeats 4^{cd} after 6^{b}. — c) K3 (second time) D10 तत्र (for ततस्). D5 तु वै; T G M1 तु तौ (for तौ वै). M2-4 तत्रस्थः सोममपिबत्. — d) D2 ततो (for त्रितो). B4 -सत्तम; D5 -सत्तमं (sic); S -पुंगवः (M3. 4 °वैः) (for -सत्तमः).

5 a) K4 उदपानान् (sic); D9 °पाने; M1 °पानः (for °पानं). — b) D1. 8. 11 M1. 2 स (for सु-). — c) T4 कथितः; M पातितः (for पतितः). B1 T2 स (for सं-). G1 कथं कूपं च संत्यक्तो. — d) D2 भ्रातृभिर्; D9 भ्रातॄणां (for भ्रातृभ्यां). K4 B1. 2. 5 D6. 7. 9. 10 T1. 2. 4 G1. 3 M3. 4 -सत्तम.

6 a) Dn1 D1 कूपं (for कूपे). D5. 11 वि- (for च). K4 D2 [ए]व (for [ए]नं). Dn2 कूपे च वसता तेन (= 3^{c}). — b) Ś1 K1. 2 D2 गृहं. T G जग्मतुर्भ्रातरौ गृहान्. — After 6^{b}, K3 repeats 4^{cd}, while B D (except D2. 11; D3 marg.) ins.:

220* कथं च याजयामास पपौ सोमं च वै कथम् ।

[D8 योजयामास (for याज°). D7 पणं (sic) (for पपौ).]

— d) Ś1 श्रव्यं; K1 द्रव्यं (sic). M3 मंस्यसे (for मन्यसे). K4 B D (except D3. 4. 11) श्रोतव्यं यदि मन्यसे.

7 a) D2 पुरा- (for पूर्व-). D4 चैव (for राजन्). — b) D8 सर्वैव (for मुनयो). Ś1 K D2-4. 11 भ्रातरो मुनयस्त्रयः. — D6 om. 7^{c}–8^{d}. — c) D7 द्विजश् (for द्वितश्). — d) Ś1 K D2. 3 त्रेताग्नि-; D4. 11 चैवाग्नि- (for चादित्य-). K3 D4 G1 M3 -संनिभः.

8 D6 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) D3 प्राजापति- (for प्रजा°). — b) B5 S प्रजापतय एव च. — K4 om. 8^{c}–9^{b}. — c) T1. 2 -लोकं (for -लोक-). D2 T2 -जिताः; T3 -चितः (for -जितः). Ś1 K1 चैव (for सर्वे).

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). T4 G2 om. (hapl.) 9–10. — b) B1 कदाचन; T2 यमेन च (for दमे°). D5 यमेन नियमेन च. — T3 om. 9^{c}–10^{d}. — c) D1. 5. 9 गोतमो. — d) M1 -परः (for -रतः). G3 तदा (for सदा).

10 T3. 4 G2 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) M1 अति- (for स तु). K2 D7. 9 G3 दीर्घेन. D2 काळेन. — b) B3 damaged from प्रीति up to पुत्रान (in 11^{d}). — c) K4 भरत; M2-4 तपसा (for भगवान्). — d) D1 आत्मना (for °नः).

11 B3 damaged up to पुत्रान. — a) D7. 9 तत्र (for तस्य). Dn1 ते ह्यासन्; Dn2 तह्यासन्; T3. 4

त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता तथा ॥ १२
तं स्म सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः ।
अपूजयन्महाभागं तथा विद्वत्तयैव तु ॥ १३
कदाचिद्धि ततो राजन्भ्रातरावेकतद्वितौ ।
यज्ञार्थं चक्रतुश्चित्तं धनार्थं च विशेषतः ॥ १४
तयोश्चिन्ता समभवत्रितं गृह्य परंतप ।
याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूंस्ततः ॥ १५
सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम् ।
चक्रुश्चैव महाराज भ्रातरस्त्रय एव ह ॥ १६
तथा तु ते परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्प्रति ।
याजयित्वा ततो याज्याँल्लब्ध्वा च सुबहून्पशून् १७
याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः ।
प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८
त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् ।

C. 9. 2283
B. 9. 36. 19
K. 9. 37. 18

एवापि (for ये पूर्वे). B1. 2. 4 D1. 7–10 ह्यासन्; B5 चासन्; D5 त्वासन्; D6 [s]प्यासन्; T1. 2 G2. 3 M2–4 चापि; M1 वापि (for पूर्वे). G1 राजंस्तस्य द्वये चापि. — b) D4 यज्या; D3 यज्ञा (for याज्या). K3 B (B3 damaged) Dn D1. 5–10 राजन्; D11 आसन्; T2 चा° (for ह्या°). — c) T4 सर्वे स्वर्गगते ह्यासंस्. — d) B2 पुत्रम् (for पुत्रान्).

12 a) K4 D2 सार्धं (for राजंस्). — b) K3 B Dn D1. 5–10 तथा च; T1. 2 G1 M तपसा (for तथैव). T3. 4 G2. 3 तपःस्वाध्या(T4 °ध्य)यनेन च. — c) K3 प्राप्तो (for प्राप). Ś1 K1. 2 D4. 8 त्रि(K1 त)तस्तु श्रेष्ठतां प्राप्तो (D8 °प्य); K4 D2. 11 S त्रितः (T3 राजा) श्रेष्ठत्वमापेदे (K4 D2. 11 M1 °पन्नो). — d) S (except M2) च (for [ए]व).

13 B3 damaged for 13a–14c. — a) K1. 2 T1. 2 ते स्म; K4 तं च; B (B3 damaged) Dn D1. 5–10 G2. 3 तथा; D2. 4 ते च; T3. 4 G1 तस्य; M1. 3. 4 तस्मै (for तं स्म). T3. 4 सत्यं; G1. 2 तस्य; G3 तस्यां (for सर्वे). T2 महाभाग. — b) D3. 11 -कर्मणः (D3 °णा) (for -लक्षणाः). — T3 om. 13cd. — c) B5 D3. 8 महाभाग; D2 °त्मानं; D4 °भागी; T4 G2. 3 M °भागास् (for °भागं). — d) D4 यथा (for तथा). K4 D2. 4 विद्वांसम्; S (T3 om.) विद्वांस (for विद्वत्तया). T (T3 om.) G M2 च (for तु). B (B3 damaged) Dn D1. 5–10 यथास्य पितरं पुरा (B5 D1. 5 तथा); D3 यथा विद्वांस्तथावतुः (sic); D11 यथा विद्या यथा तपः.

14 B3 damaged for 14abc. — a) T3 G2 तत्र तौ; T4 च त्रितो (for हि ततो). Ś1 K1–3 D3. 4. 11 कदाचिद्धि (D3 °द्वै) महाराज; D2 °चित्समहाभागौ (sic). — b) D5 एकनिश्चयौ; D11 °तस्थितौ; G2 °धर्मिणौ (for °तद्वितौ). — c) D3 यज्ञार्थे. B5 T G2. 3 M चिंतां (for चित्तं). G1 यज्ञार्थं च धनार्थं च. — d) K4 M धर्मार्थे (M °र्थं) (for धनार्थं). D4 M1 तु (for च). B Dn D1. 5–10 त(D1 य)था वित्तार्थमेव च (B1 तु); G1 क्रतुचिंतां विशेषतः.

15 a) K1 B Dn D1. 5–10 बुद्धिः (for चिन्ता). — b) T2 संप्र-; M तं प्र- (for त्रितं). B1. 3 D8 T2 परंतपः; G1. 2 °तपं. Ś1 K1–3 त्रितं संगृह्य सत्तमं. — d) D6 T2 परि- (for प्रति-). Dn2 पशुं. Dn तथा; D3 तव; T4 तदा (for ततः).

16 B3 damaged. — a) K4 D2 M1. 2 सोमं पास्याम संहृष्टाः. — b) Ś1 K1 M1 यज्ञ-; G2 यज्ञे (for यज्ञं). D4. 5 M2–4 महत्- (for महा-). B1 T2 -बलं (for -फलम्). K4 D2 प्राप्य यज्ञान्महाफलान् (D2 °ल्लान्). — c) B1. 2. 5 D5–7. 9. 10 T1 [ए]वं (for [ए]व). K3. 4 B (B3 damaged) D (except D3. 4. 11) T1. 2 M तथा (T1. 2 M °दा) राजन् (for महाराज). — G1 om. (hapl.) 16d–18c. — d) K1 B1. 4. 5 Dn D1. 4–10 T G2. 3 च; D2 तु; M1 हि (for ह). — After 16, K4 D2 ins.:

221* तथा ते समयं कृत्वा गृहान्निष्क्रम्य पार्थिव ।

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) T2 तदा (for तथा). K2. 3 B5 ते तु (by transp.); B3 damaged; D3 त्रिते; S (G1 om.) हि (G2 च) ते. — b) B5 D1. 8 G2 अपि; D2. 3. 11 तथा; D4 इति; T3 पतिः (sic) (for प्रति). — c) T2 योजयित्वा. K2. 3 D1 याज्यं (for याज्याँल्). — d) D7 लब्धस्; M2 बद्ध्वा (for लब्ध्वा). K2–4 B Dn D1. 5–10 तु (for च). D3. 11 [अ]थ (for सु-). D8 पशून्बहून् (by transp.).

18 G1 om. 18abc (cf. v. l. 16). — a) M न्यायेन (for याज्येन). — c) D3 प्राचीं दिशि (sic); D5. 8 प्राचीदिशं. S (except T1 M1; G1 om.) महाराज (for °त्मान). — d) T4 G3 जग्मुस्ते च (for आजग्मुस्ते).

19 b) G2 भाति (for याति). T1–3 हृष्टवान्. M1 पुरस्ताद्धृष्टवद्गतः. — c) D7 द्विजस्(for द्वितस्). — d)

C. 9. 2083
B. 9. 36. 20
K. 9. 37. 18

एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ॥ १९
तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् ।
कथं न स्युरिमा गाव आवाभ्यां वै विना त्रितम् ॥ २०
तावन्योन्यं समाभाष्य एकतश्च द्वितश्च ह ।
यदूचतुर्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर ॥ २१
त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः ।
अन्यास्त्रितो बहुतरा गावः समुपलप्स्यते ॥ २२
तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे ।
त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ॥ २३
तेषामागच्छतां रात्रौ पथिस्थाने वृकोऽभवत् ।
तथा कूपोऽविदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ॥ २४
अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः ।
तद्भयादपसर्पन्वै तस्मिन्कूपे पपात ह ।
अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयंकरे ॥ २५
त्रितस्ततो महाभागः कूपस्थो मुनिसत्तमः ।
आर्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी ॥ २६
तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥ २७

Ś$_1$ K$_{1-3}$ पृष्ठाः (K$_{2.3}$ हृष्टौ) कालयतः पशून्; T$_{3.4}$ G त्रितश्चा(T$_3$ °स्या)कालयन्पशून् (G$_1$ °न्बहून्); M का(M$_1$ पा)लयंतौ ततः पशून्.

20 ^{a}) M$_{2.4}$ ततश् (for तयोश्). — ^{b}) Ś$_1$ K B$_5$ D$_{2.3.11}$ -धनं (for -गणं). S एकतस्य द्वितस्य च. — ^{c}) K$_4$ D$_{2.3.8}$ तु; B$_{2.3.5}$ D$_{11}$ T$_{1.2}$ M$_{1.2.4}$ नु; D$_{5-7.9}$ T$_4$ च; T$_3$ वा (for न). G$_2$ लभ्या (for न स्युर्). — ^{d}) D$_4$ आवयोर् (for आवाभ्यां). B D (except D$_{2.4.11}$) T$_4$ हि; T$_2$ च (for वै). T$_{2-4}$ G M त्रितं विना (by transp.). T$_1$ आवाभ्यां चेति तं विना.

21 ^{b}) D$_7$ द्विजश् (for द्वितश्). D$_{3.11}$ हि (for ह). — ^{c}) D$_4$ पापं; G$_2$ प्राप्तौ (for पापौ). T$_4$ यदुवाच मिथः पापात्. — ^{d}) S जनाधिप (for जनेश्वर).

22 ^{b}) T$_4$ ततो; M$_1$ त्रिषु (for त्रितो). Ś$_1$ K$_1$ देवेषु (for वेदेषु). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ अन्यस्; T$_4$ ततस्; G$_2$ अतस् (for अन्यास्). B D$_n$ D$_{1.5-10}$ आवाभ्यां (B$_5$ D$_{5.7.10}$ अन्यास्तु) बहुला गावस्. — ^{d}) K$_{2.3}$ गा वै; B D$_n$ D$_{1.5-10}$ त्रितः; T$_3$ स्वयं (for गावः). K$_4$ D$_2$ इत्युप-; D$_4$ भूयस्तु (for समुप-). T$_4$ M$_4$ -लभ्यते (for -लप्स्यते). M$_{1.3}$ गावस्तु लभते मुनिः.

23 ^{a}) K$_3$ तथा; T$_{1-3}$ G तेन; M$_{3.4}$ ताव् (for तद्). K$_2$ D$_3$ M$_3$ सहितो; G$_2$ सेवितो; G$_3$ संहितौ (for सहितौ). — ^{b}) T$_4$ गां (for गाः). K$_3$ प्रकल्पय; D$_{6.7.9}$ प्रा(D$_6$ प्र)कल्य; T$_{1.2}$ M प्रगृह्य; T$_{3.4}$ G प्रमथ्य (for प्रकाल्य). K$_{2.3}$ D$_n$ D$_{2.9}$ व्र(K$_3$ प्र)-जामहे; T$_{2.3}$ G प्रयावहे (for व्रजा°). Ś$_1$ K$_1$ गाः प्रकाश्य प्रजावहे. — ^{c}) T$_3$ त्रिते (for त्रितो). T$_3$ G [ऽ]भि-; T$_4$ M$_1$ हि (for ऽपि). G$_1$ गच्छन्तं; G$_2$ गच्छेत्तं; M$_1$ गम्यतां (for गच्छतां). T$_{2-4}$ कर्म (for कामम्). — ^{d}) S (except T$_1$ G$_3$) भ्रातृभ्यां (for आवाभ्यां). B$_{3.4}$ हि; D$_4$ च (for वै). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{3.6.11}$ M$_1$ निराकृतः; T$_2$ विनिःसृतः.

24 Before 24, T$_{3.4}$ G ins. वैशंपायनः. — ^{a}) Ś$_1$ K D$_2$ स्म; D$_{11}$ M$_{1.2}$ तु (for आ-). — ^{b}) D$_{n1}$ तस्मिन्; T$_3$ पद-; G$_3$ पथ- (for पथि-). B (except B$_2$) D$_{5-10}$ T$_{1.2}$ -स्थानां (for -स्थाने). G$_1$ वृतो (for वृको). — ^{c}) B D$_n$ D$_{4-10}$ तत्र; D$_1$ ततः; T$_1$ तदा (for तथा). T$_{3.4}$ G तथा(T$_3$ °दा-; G$_2$ °तो)विदूरे कूपोभूत् (T$_4$ °पायाः [sic]). — ^{d}) M$_{1.3}$ सरस्वत्यां. T$_{1.2}$ M नदी-; G$_{1.3}$ तटी- (for तटे). D$_8$ महत्; S गतः (for महान्).

25 ^{a}) K$_4$ अर्थार्थितो; T$_3$ G$_{2.3}$ ततस्त्रितो; T$_4$ तत्र त्रि° (for अथ त्रि°). Ś$_1$ K$_{1-3}$ [ऽ]पि तं (for वृकं). D$_{n1}$ अथ त्रितेन तद्दृष्ट्वा. — ^{b}) D$_8$ पथि तिष्ठत्स तत्तथा. — ^{c}) G$_1$ -सर्पद् (for -सर्पन्). — ^{d}) B$_5$ कूपे तस्मिन् (by transp.). — ^{e}) D$_{3.11}$ तु (for सु-).

26 ^{a}) T$_4$ ततस्त्रितो (by transp.). Ś$_1$ K$_1$ M$_{2.4}$ -भाग; B D$_n$ D$_{1.5-8.10}$ T$_1$ -राज्ञ; D$_9$ -राजन् (for -भागः). — ^{b}) D$_{n1}$ कूपस्थं; D$_{n2}$ °स्थे. Ś$_1$ K D$_{2-4}$ द्विज- (for मुनि-). D$_{8-11}$ -सत्तम. G$_1$ कूपस्था मुनिसत्तमाः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.3.11}$ भृशं; T$_{2.3}$ G$_{2.3}$ M महच्च (for ततश्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{3.11}$ तं च; D$_2$ तं तु; D$_4$ न च; T$_{1.2.4}$ G$_{1.3}$ M$_{3.4}$ ततः; T$_3$ तत्तु; G$_2$ तत्र; M$_{1.2}$ तं तौ (for तौ तु). D$_6$ संशुश्रुवतुर्. M$_3$ मुनिः.

27 ^{a}) G$_3$ हित्वा (for ज्ञात्वा). Ś$_1$ K$_{1-3}$ भूमौ (for कूपे). — ^{b}) M$_1$ भ्रातरं त्वेकतद्वितौ. — D$_1$ om. 27^c–28^d. — ^{c}) G$_{1.3}$ प्र- (for the first च). — ^{d}) T$_{2-4}$ G$_{2.3}$ M$_{2.4}$ तमुत्सृज्य (for समु°).

भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
उदपाने महाराज निर्जले पांसुसंवृते ॥ २८
त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते ।
निमग्नं भरतश्रेष्ठ पापकृन्नरके यथा ॥ २९
बुद्ध्या ह्यगणयत्प्राज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यसोमपः ।
सोमः कथं नु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥ ३०
स एवमनुसंचिन्त्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३१
पांसुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः ।
अग्नीन्संकल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥ ३२
ततस्तां वीरुधं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
ऋचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः ।
ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं नृप ॥ ३३
आज्यं च सलिलं चक्रे भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ।
सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिम् ॥ ३४
स चाविशद्दिवं राजन्स्वरः शैक्षस्त्रितस्य वै । C. 9. 2100 B. 9. 36. 36 K. 9. 37. 34

---

28 D1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) K2. 3 D6. 8. 9 -लब्धाभ्याम् (for -लु°). — b) B1 D2–4. 8. 11 T1 G M सु- (for स). — c) D8 उपपत्ति (sic) (for उद-पाने). B Dn D5–10 T1. 2 M तदा (B5 °था ; M3 °तो) राजन् (for महाराज). — d) Dn D8 निर्जने ; D2 निर्जळे. Some MSS. पांशु- (for पांसु-). D2 -वर्जिते (for -संवृते). Ś1 K1–3 विशाले पांशुसंह(K2 °हि)ते.

29 a) D1 तत ; M4 त्रितम् (for त्रित). Ś1 K1–3 आसाद्य ; D3 °लभ्य (for °लक्ष्य). — b) Dn कूपे वीर- ; T G वीरुत्पुंज- (for कूपे वीरुत्-). — B4 om. 29^{c}–31^{d}. — c) S नि(T2. 3 वि)मग्नो (for °ग्नं). — d) Ś1 K1–3 D2. 3 निरये (for नरके). K4 B (B4 om.) Dn D1. 4–10 नरके दुष्कृती यथा.

30 B4 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) T1 तथा (for बुद्ध्या). D2 T1 व्यगणयत् ; D3. 11 विगणयन्. K1 पापो (for प्राज्ञो). B (B4 om.) Dn D1. 4–10 स बु(Dn1 सद्बु)द्ध्याग(D4. 6 °द्ध्या ग)णयत्प्रा(D4. 6 °न्प्रा)-ज्ञो ; T2–4 G M ततो ह्य(T2 M °तोन्व- ; G2 °तो व्य)चिंतयत्प्राज्ञो (G2 °द्राज्ञां). — b) T4 corrupt. D1 M मृत्युभीतो ; T2. 3 G मृतभूतो (for मृत्योर्भीतो). T2 M2 [ऽ]स्म्य(M2 °प्य)सोमपः ; T3 स्तहास्समं (sic) ; G2 M4 [ऽ]स्मि (M4 °पि) सोमपः ; G3 ह्यसोमपी ; M3 त्रिसोमपः (for ह्यसो°). — c) D5 T3 सोमं (for सोमः). K4 B2. 3 D2. 5. 7. 9. 10 T1 G2 तु ; D6 हि (for नु). T3 पास्यस्याद् (sic) (for पातव्य). B1 Dn कथं नु सोमः पातव्य ; M1 सोमः कथं न्विहस्थेन. — d) G2 ह्यत्रस्थेन ; M1 पीतः सम्यङ् (for इहस्थेन). D8 मही (sic) (for मया). G3 इह स्थाने मयापि सत्.

31 B4 om. 31 (cf. v. l. 29). — a) K4 B (B4 om.) Dn D1. 6–10 S (except M3) अभि- ; D5 अति- (for अनु-). Ś1 K1–3 -चिंत्यै(K2 °त्ये)व ; K4 B (B4 om.) Dn D1. 5–10 -निश्चित्य ; D2–4. 11 T1 G1 -संचित्य (for -संचिन्त्य). — Ś1 K1–3 G3 om. (hapl.) 31^{c}–33^{b}. — c) B2 वीरुधस्. D2–4. 11 T1. 3. 4 G1. 2 M राजॅंस् (for तत्र). T2 ददर्श वीरुधां जालं. — d) B2 लंब-माना ; D2. 3. 9 T2. 3 G1 M1. 3 °मानं (for °मानां).

32 Ś1 K1–3 G3 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) Some MSS. पांशु-. B4 तदा (for ततः). — b) K4 D2–4. 11 वि(K4 नि)खन्य ; D7 विचित्य ; T1. 2. 4 G1. 2 M2–4 न्यखनत् ; T3 [ऽ]खनत्स ; M1 निष्पाद्य (for विचिन्त्य). D2–4. 11 पुनः (for मुनिः). — D1 om. (hapl.) 32^{c}–33^{d}. — c) D4 T2 G1. 2 M अग्निं ; T3 अह्नि (for अग्नीन्). — d) D2. 3. 5. 11 M हो(M3 हौ)-त्रम् ; T2–4 G (G3 om.) होतॄन् (for होत्रे). S (except T1 ; G3 om.) आत्मानम् (for चा°). D4 वा ; T2 हि (for च).

33 Ś1 K1–3 G3 om. 33^{ab} (cf. v. l. 31). D1 om. 33^{abcd} (cf. v. l. 32). T3 M1 om. 33^{ab}. — a) D3. 11 तु ; D5 G1 तं (for तां). T2 M (M1 om.) राजन् (for सोमं). — b) K4 D2–4. 11 कल्पयित्वा (for संकल्प्य सु-). B5 [आ]शु ; M (M1 om.) स (for सु-). B2–4 D8 -महायशाः (for °तपाः). — e) K3 corrupt. Ś1 K1. 2 T4 G M1 ग्राव्णस्तु ; B4 D1. 4 ग्रावणः ; T2 ग्लाव्णस्तु ; T3 गावस्तु (sic) ; M2–4 ग्रावाणं (for ग्रा-वाणः). Ś1 शार्कराः ; K1 शार्करान् ; K3 D1 G1 M2–4 शर्करां. — f) D4 स्रुवं च (for प्रचक्रे). D5 तथा ; T1. 4 G मुनिः (for नृप). T3 *चक्रेभिषवं**.

34 a) M1 कृत्वा (for चक्रे). — b) D6. 8. 11 भागाश्च. B5 G2 त्रिदिवौकसः. — cd) K4 निषवं ; D8 [अ]भिसवं (for °षवं). Ś1 K विपुलं ; Dn D2. 3. 11 तुमलं (D2 °ळं) (for तुमुलं). B3. 4 मुनिः (for ध्वनिम्). S सोम-स्याभिषवस्याग्रे (M1 °वोदग्रः ; M2–4 °वस्यांते) प्र(M1. 2 सं)वृत्त(T1. 2 G1, 3 °द्ध)स्तुमुलो ध्वनिः.

C. 9. 2100
B. 9. 36. 37
K. 9. 37. 35

समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५
वर्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः ।
आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुध्यते ॥ ३६
ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ।
श्रुत्वा चैवाब्रवीद्देवान्सर्वान्देवपुरोहितः ॥ ३७
त्रितस्य वर्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ।
स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान्देवानपि महातपाः ॥ ३८
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ।
प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्तते ॥ ३९
ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः ।
ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ४०
दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ।
ऊचुश्चाथ महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ॥ ४१
अथाब्रवीदृषिर्देवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः ।
अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२
ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ।
मन्त्रयुक्तान्समददात्ते च प्रीतास्तदाभवन् ॥ ४३
ततो यथाविधि प्राप्तान्भागान्प्राप्य दिवौकसः ।

---

35 D5 reads 35^{a}–37^{c} on marg. — ^{a}) D2. 11 समाविशद् (for स चा°). — ^{b}) D4 corrupt. K3 B1 Dn D1 स्वनः; B2. 3 D7. 9. 10 पुनः; B4. 5 सुनः; D6 चनः (sic); D3 शुनः (for स्वरः). K3. 4 D1 साक्षात्; B1. 4. 5 Dn शैक्ष्यस्; B2. 3 D5. 7. 9. 10 शब्दस्; D2 तस्य; D3 रूक्षस्; T1–3 G चैव (for शैक्षस्). K4 B3 च; T2 हि (for वै). Ś1 K1 स्वरश्चै*श्शितस्य वै; T4 स्वरस्यैव त्रितस्य वै. — ^{c}) G3 corrupt. K2. 4 B1–4 D4–9 T1 G1 सम(D4 °मा)वाप्य; K3 °वाये (sic); D1 °वापि; M2 समावाप (for सम°). T3. 4 G1 तद् (for तं). D2. 3. 11 समा(D2 °म)धावंत तं यज्ञं. — ^{d}) D4 तथा (for यथा). B5 ब्रह्मवादिना; D2. 11 °नः.

36 D5 reads 36 on marg. — ^{a}) Dn2 -महा-; T1. 2 तदा (for तथा). — ^{b}) K4 M3 तु (for सु-). K2 -महात्मसु. — G2 reads 36^{cd} twice. — ^{c}) T3 श्राविशं; T4 G2 (first time). 3 आ(G2 अ)विशत्; G2 (second time) आसन्नं (for आविग्नं). K4 T3. 4 G2 (first time) राजन्; G1. 3 गत्वा (for सर्वं). — ^{d}) K3 च नु; B4 चाव-; Dn D1–3. 11 T2–4 G1. 2 (second time). 3 M2–4 न च (by transp.); G2 (first time) M1 नाव-. D2 बुध्यसे; M1 -बुध्यत.

37 B2 om. 37^{ab}. D5 reads 37^{abc} on marg. — ^{a}) D3. 4 T1. 2. 4 G1. 3 M1 तु; D10 स; M2–4 तं (for सु-). Dn1 D3. 11 तुमलं. K2. 3 यज्ञं (for शब्दं). — ^{b}) M3. 4 शुश्रुवे. Ś1 K1. 2 [अ]स्य; K3 [अ]ह; D3. 11 च; T G2 M स; G1. 3 तु (for [अ]थ). — ^{c}) G2 स्मृत्वा (for श्रुत्वा). S [ए]व च (T4 G2. 3 वा) (by transp.). T4 [अ]ब्रुवन् (for [अ]ब्रवीद्). K4 B D M सर्वान् (for देवान्). — ^{d}) K4 B Dn D1–7. 9–11 T2. 3 M देवान्; D8 तस्माद्; T1 सर्वं; T4 सर्व- (for सर्वान्).

38 G1 om. 38^{a}. — ^{a}) T3 यतस्त्रितस्य यजनं. — ^{c}) K2. 3 M3 च (for हि). T3 दुष्टः (for क्रुद्धः). T2 स्पृशेद् (for सृजेद्). — ^{d}) D3 महासुराः (for °तपाः).

39 Ś1 K1–3 om. 39^{ab}. — ^{b}) M3 वचनं (for सहिताः). D3 -दैवताः. — ^{c}) D3 प्रययौ. M3 तत्र (for यत्र). D1 T1 [आ]स्ते (for [अ]सौ). T2–4 G आ-ययुस्त(T3 °स्ते)त्र यत्रास्ते. — ^{d}) K3 D4 T2–4 G2 त्रितो; T1 त्रेतो; G3 ततो (for त्रित-). K3 यज्ञं. T G च; M1 तु; M2–4 स्म (for प्र-).

40 ^{b}) D1. 3 द्विजः (for त्रितः). — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 40^{d}–41^{a}. K4 om. (hapl.) 40^{d}–41^{c}. — ^{d}) M3. 4 सर्व- (for यज्ञ-). T2–4 G -कर्मणि (for °सु).

41 Ś1 K1–3 om. 41^{a}; K4 om. 41^{abc} (for both, cf. v. l. 40). — ^{c}) Ś1 K1 [अ]त्र; K2. 3 [अ]स्य; D2. 4 [ए]व; S [ए]नं (for [अ]थ). K3 T3. 4 G1. 3 महाभाग (G3 °गा); D2. 3. 11 G2 °त्मानं; T1. 2 M2–4 °राज (for °भागं). — ^{d}) T3 प्राप्त- (for प्राप्ता). D2 भागार्धिनो (for °र्थिनो).

42 ^{a}) G1. 3 तथा (for अथ). D3. 11 G1 ऋषीन्; D4 ततो (for ऋषिर्). — ^{b}) Ś1 K1–3 अवध्वं (for पश्यध्वं). Ś1 K1 G1 M2–4 मा; K4 च; T1. 2 त्रि-; M1 वै (for मां). — T4 om. (hapl.) 42^{c}–44^{b}. — ^{c}) D3. 6. 8 तस्मिन् (for अ°). T3 G अति- (for प्रति-). D2 T3 G1 घोरे (for कूपे). — ^{d}) M1 मां (for नि-). Ś1 K1–3 D2. 3. 11 T3 -चेतनं.

43 T4 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^{a}) T1. 2 तत्र (for ततस्). D8 स्थितो (for त्रितो). D1. 3 महाभाग. — ^{b}) D4 भागं. G2 एषां (for तेषां). — ^{c}) B2–4 D1. 6 -पू(B2 -यु)तान् (for -युक्तान्). Ś1 K1 समादा*;

प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति ॥ ४४
स तु वव्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ।
यश्चेहोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ॥ ४५
तत्र चोर्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती ।
तयोत्क्षिप्तस्त्रितस्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ४६
तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन्यथागतम् ।
त्रितश्चाप्यगमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥ ४७
क्रुद्धः स तु समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ।
उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४८
पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ ।
तस्माद्रूपेण तेषां वै दंष्ट्रिणामभितश्चरौ ॥ ४९
भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ।
प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्क्षवानराः ॥ ५०
इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विशां पते ।
तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ॥ ५१
तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ।

C. 9. 2117
B. 9. 36. 53
K. 9. 37. 52

$K_{2.3}$ M_1 समाद(K_2 °ध)त्त; B Dn $D_{1.4-6.8-10}$ T_3 समददत्; D_2 सममदात्; D_7 समं ददत्; $T_{1.2}$ समाजह्रे (for समददात्). —^{d}) D_4 S (except G_1; T_4 om.) तेन (for ते च). D_4 T_2 M_{2-4} ततो (for तदा).

44 T_4 om. 44^{ab} (cf. v. l. 42). —^{a}) D_1 (*sup. lin.* as in text) दिवि (for -विधि). —^{b}) B_2 om. प्राप्य. $Ś_1$ K_1 यथाविधि; G_3 दिवौकसां (for °सः). — K_4 om. 44^{cd}. D_1 om. (hapl.) 44^{c}–46^{a}. —^{c}) B_1 ददौ (for ददुस्). —^{d}) T_3 वरं यं (for वरान्यान्). Dn_2 D_8 [ई]प्सितान्; M_3 [इ]च्छसि (for °ति). $Ś_1$ K (K_4 om.) $D_{2.4.11}$ वरान्ये मनसि (D_4 मानसे) स्थिताः ($D_{4.11}$ °तान्); $D_{3.5}$ °न्यान्मनसस्थि(D_5 °से स्थि)तान्.

45 D_1 om. 45 (cf. v. l. 44). D_{11} om. 45. —^{a}) $D_{2.3}$ $G_{2.3}$ वरान् (for वरं). $K_{2.3}$ B_4 $D_{2.6}$ देवास्. —^{b}) B_4 प्राप्तुम् (for त्रातुम्). T_3 इह (for इतः). —^{c}) $K_{1.3}$ यच् (for यश्). D_3 ह (for [इ]ह). K_3 $T_{2.3}$ [अ]पः (for [उ]प-). T_4 -सृजेत् (for -स्पृशेत्). —^{d}) G_1 [ऽ]स्तु (for स). M_{2-4} सोमपानां (for स सोमप-).

46 D_1 om. 46 (cf. v. l. 44). D_6 om. 46^{a}–47^{b}. —^{a}) K_4 [ऊ]र्मिवती; D_{11} M_1 [ऊ]र्मीमती; T_3 [उ]न्नमती (for [ऊ]र्मि°). —^{b}) M_1 उदतिष्ठत् (for उत्पपात). — After 46^{b}, D_4 ins.:

222* आजगाम द्रुतं प्रीता तस्मिन्कूपे सरस्वती ।

—^{c}) T_2 M_4 तत्र; G_1 तथा; M_3 यत्र (for तया). K_4 B D (except $D_{8.9}$; $D_{1.6}$ om.) T_4 G_2 क्षिप्तः; M_1 [उ]च्छ्रितस् (for [उ]त्क्षिप्तस्). K_4 ततस्; B D (except $D_{2.11}$; $D_{1.6}$ om.) T_1 $G_{1.2}$ समुत्- (for त्रितस्). —^{d}) D_4 om. from त्रिदिवौकसः up to निलयं (in 47^{d}).

47 D_4 om. up to निलयं; D_6 om. 47^{ab} (for both, cf. v. l. 46). —^{a}) K_3 $D_{1-3.5.7}$ [उ]क्त्वा (for [उ]क्त्वा). —^{b}) $Ś_1$ K_1 राजञ्जग्मुर् (by transp.). K_4 B D (except $D_{3.8.11}$; $D_{4.6}$ om.) यथागताः (for °गतम्). —^{c}) $Ś_1$ D_5 [अ]प्यागमत्; $D_{3.11}$ [अ]थ ग°; D_{7-10} T_2 [अ]भ्याग°; T_4 [अ]प्यागतः (for [अ]प्यगमत्). D_6 उत्पपात ततः प्रीतः. —^{d}) T_2 स्वयं च (for स्वमेव). S भवनं (for निलयं). $D_{2.3.11}$ T_3 ततः; D_8 गतः (for तदा).

48 K_4 om. 48. —^{a}) M_1 कूपान् (for क्रुद्धः). B_5 $D_{5-7.10}$ तु स (by transp.). —^{b}) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) K_1 सदा (for तदा). T_3 तावृषिर्भ्रातरौ तथा; G_1 भ्रातरौ तावृषी तदा. —^{c}) B_4 परमं (for परुषं). —^{d}) K_2 T_1 महातपः; T_{2-4} G M परंतपः ($T_{3.4}$ $M_{1.2.4}$ °प) (for महातपाः).

49 ^{a}) B_4 पशुं; M_3 पश्य (for पशु-). K_3 D_6 -लब्धौ. D_3 तस्मान्; T_3 यत्नान् (for यस्मान्). —^{b}) $Ś_1$ K_1 पलायितौ (for प्रधावितौ). — M_1 om. 49^{c}–50^{b}. —^{c}) D_3 यस्माद् (for त°). T $G_{2.3}$ M_{2-4} तासां; G_1 ताभ्यां (for तेषां). K_3 वा (for वै). B Dn $D_{1.5-10}$ तस्माद्वृकाकृती रौद्रौ. —^{d}) B Dn $D_{1.5-10}$ $T_{3.4}$ G दंष्ट्रिणाव् (for °णाम्). $Ś_1$ K $D_{2.4.11}$ मुखकर्षिणां; G_3 अहितश्चरौ (for अभि°). D_3 दंष्ट्रिणौ मुखकर्षिणौ.

50 M_1 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). —^{a}) $K_{2.3}$ विभावितौ (for भवितारौ). D_8 शापौ (for शप्तौ). —^{b}) Dn_1 D_4 T_2 शापेन; D_{11} पानेन (for पापेन). —^{c}) K_4 पशवश्; M_2 प्रसवाश् (for °वश्). S (except T_1) [अ]पि (for [ए]व). —^{d}) D_5 गोलांगूलाख्य-; D_7 °लक्ष्यं-; $D_{8.11}$ °लार्क्ष-; M_1 °लश्च; $M_{3.4}$ °लाश्च (for °लर्क्ष-).

51 ^{a}) $K_{2.4}$ Dn_2 $D_{1.4}$ G_1 उक्तेन; $D_{2.3.11}$ T_2 M_1 °क्ते च; $T_{1.3}$ G_3 $M_{3.4}$ °क्तेथ; M_2 °क्तौ तु (for °क्ते

C. 9. 2117
B. 9. 36. 54
K. 9. 37. 52

दत्त्वा च विविधान्दायान्पूजयित्वा च वै द्विजान् ॥ ५२
उदपानं च तं दृष्ट्वा प्रशस्य च पुनः पुनः ।
नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनशनं तदा ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

वैशंपायन उवाच ।
ततो विनशनं राजन्नाजगाम हलायुधः ।
शूद्राभीरान्प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ १
यस्मात्सा भरतश्रेष्ठ द्वेषान्नष्टा सरस्वती ।
तस्मात्तदृषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति ह ॥ २
तत्राप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।
सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ३
तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।

तु). T3.4 तथा (for तदा). —^{b}) D2.3.11 क्षणेन (for क्षणाद्). —^{c}) Ś1 K1 तथैव ताव्; D2.3 यथाभूताव् (for तथा°).

52 ^{a}) M1 हि (for [अ]पि). —^{b}) D2 हळायुधः. —^{c}) K2 corrupt. G3 नत्वा (for दत्त्वा). Dn M विधिवद्; D1 विविधं (for °धान्). Ś1 K1 B2 D2.8.9 दानान्; D1 देयं; D3.4 T G1.2 M1.3.4 देयान्; M2 देवान् (for दायान्). —^{d}) G2 तु (for च). D2 यथाविधि; D4 द्विजोत्तमान् (for च वै द्विजान्).

53 ^{a}) Ś1 K D11 तद्; T3.4 G1.3 वै; M1 सं- (for तं). K2 दिष्ट्वा; K4 दृश्य; B D (except D4) T1 वीक्ष्य; M1 -स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). —^{b}) K3 प्रशम्य (for °स्य). —^{c}) T2–4 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा). —^{d}) T3 विशसनं (for विनशनं). K2 T3 तथा (for तदा).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1–3 B1–3 Dn D4 T1.2 M2 रामतीर्थयात्रा; K4 D3.11 हलधरती°; B4.5 D5.6 बलदेवती°; D2 गदायुद्धे हलधरती°; D9 M1.4 तीर्थयात्रा. — *Adhy. name :* Ś1 K1–3 D3 त्रितकूपवर्णनं (D8 °नः); T1.2.4 G1 उदपानप्रशंसनं (T4 °शंसा; G1 °शंसः); M2.4 त्रितवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 Dn D9.10 7; B4 G3 37; T G1.2 M 38. — *Śloka no.:* Dn D7.9 54.

36

1 ^{a}) T G नाम; M राम (for राजन्). —^{b}) K2 जगाम (submetric); K4 B D (except D5) जगामाथ; T3 ह्याजगाम (for आ°). S (except T2) महाबलः (for हलायुधः). — T3 om. (hapl.) 1^{c}–3^{b}. —^{c}) Ś1 K1–3 श्रुत्वाभीरान्; K4 शूद्रामासान् (sic); B2 शूराभीरान् (for शूद्रा°). D4 G2 द्वेषमाणा; G1 द्विषमणा (sic); G3 द्विषान्ना (sic); M वीक्षमाणा (for प्रति द्वेषाद्). T1.2 शूद्राभिर्द्विष्यमाणा या; T4 शूद्राभीरस्पृष्टजाना (sic); Cv °भीरा निषादाश्च. —^{d}) T4 कृष्णा (for नष्टा).

2 T3 om. 2 (cf. v. l. 1). K4 B1.2.5 D2.6–9 G2 om. (hapl.) 2^{ab}. —^{a}) Dn1 तस्मात् (for य°). K3 Dn1 D11 भारत- (for भ°). —^{b}) B3 T1.2.4 G1.3 शूद्र- (G1 °र)द्विष्टा (T1.2 °ष्या); M2 ** द्वेष्टा (for द्वेषान्नष्टा). —^{c}) B (except B1) D5–7 तु; D1.4.9.10 G1.3 M2–4 तम्; T (T3 om.) G2 M1 ताम् (for तद्). Ś1 K1 मुनयो (for ऋषयो). —^{d}) T2 G M आहुर् (for प्रा°). B2.4.5 Dn D1.6–11 हि; T (T3 om.) G च (for ह). Ś1 K D2–4 प्राहुर्विनशनं तदा; B1 °शने इति.

3 T3 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). —^{a}) K2.4 B Dn D1.3–11 G3 M तत्र; K3 D2 यत्र (for तच्च). T (T3 om.) G1.3 M अतिक्रम्य (for उपस्पृश्य). D2 बळः. G2 ततः स विश्रांतबलः. —^{b}) K3 D2 G1.2 सरस्वत्या. D2 महाबळः. —^{c}) B4 D6.8 स्व-; Dn1 T2 स-; D1 स्वर्- (for सु-). T3 M3 गच्छन् (for ऽगच्छत्). —^{d}) Ś1 K1–3 तटे वनं (K1.2 °रं); K4 T G तटं व(T3.4 G2 प)रं; D2.3.11 तटांतरं; D4 M3 तथो (M3 °दो) वरं; M2.4 तटं तदा (for तटे वरे). M1 सरस्वत्यां सरोवरं.

क्रीडाभिर्विमलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः ॥ ४
तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।
अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ५
तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
समेत्य सहिता राजन्यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ६
तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।
पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ७
आक्रीडभूमिः सा राजंस्तासामप्सरसां शुभा ।
सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ८
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्रेषु माधवः ।
श्रुत्वा गीतं च तद्दिव्यं वादित्राणां च निःस्वनम् ॥ ९
छायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुतः ॥ १०
विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः ।
नृत्तवादित्रगीतं च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ॥ ११
तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।
अजाविकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ॥ १२
भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः ।
प्रययौ सहितो विप्रैः स्तूयमानश्च माधवः ॥ १३
तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिंदमः ।

C. 9. 2131
B. 9. 37. 13
K. 9. 38. 13

---

4 ^{a}) D3 ततश्; S (except T1) यत्र (for तत्र). K2. 3 शुद्धा (for शुभ्रा). — ^{b}) D2 सर्वकाळम्. B2 अतंत्रिताः. — ^{c}) D2. 11 क्रीडंति (for क्रीडाभिर्). D2 विमळाभिश्; D4 निर्मला°; T3 G2 M विविधाभिः. S (except G2) वै (for च). — ^{d}) K4 क्रीडंति विमला नराः; D2 क्रीडाभिर्विमळाननाः.

5 Ś1 K om. (hapl.) 5^{b}–6^{a}. — ^{b}) T3 मासे मासे. T1. 2 जलेश्वराः; G3 जनेति च (sic); M1 नरेश्वर (for जने°). — ^{c}) D11 अति- (for अभि-). D3. 11 तीर्थं तत् (by transp.); D5 M3 तं तीर्थं.

6 Ś1 K om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) S नृत्यंति (for [अ]दृश्यन्त). — ^{c}) T1. 2 समेताः (for °त्य). D4 om. from राज up to सदा (in 7^{c}). K4 समेत्य च महाराज. — ^{d}) Ś1 K1–3 B4 D2 स्वर्गं; K4 D3. 11 -स्वर्गं (K4 °र्ग्यं); D1 -प्राणं; T2 G1 M -प्राग्रं (T2 °ग्र्यं) (for -प्राप्तं). D5 -सुषं; M (M2 also as in text) -श्रुतं (for -सुखम्).

7 D4 om. up to सदा (cf. v. l. 6). — ^{b}) K4 महोरगाः (for सवीरुधः). — ^{c}) Ś1 K1–3 पुष्पैः पुण्यैश् (by transp.); D3. 11 पुष्पैः फलैश्. Ś1 K D2. 11 चिता; D3 च ता; T4 M2 तथा (for सदा). — ^{d}) K2 कीर्यमाना; T1. 2 °माणैः (for °माणाः). D5 G2 समंततः (for पुनः पुनः).

8 ^{a}) Ś1 K1 lacuna; K2 सुकृतां (for सा राजंस्). K3 आक्रीडभूमिनिरतास्. — ^{b}) D3 शुभां; D4 तदा; D11 शुभाः (for शुभा). Ś1 K1–3 तपसामप्सराः (K3 °प्सरसः) शुभाः (K1. 2 °भा). — ^{c}) K2 T4 सभूमिका; B2 अ°; D1 स्व° (for सु°). K4 व्या- (for वि-). T2 सा भूमिरिति विख्याता; M1 भूमिकेळीति वि°. — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 वने; D4 शुभा; T3 G2 शुभे; M1–3 परे; M4 सुखे (for वरे).

9 ^{a}) M1 स्नात्वाथ. — ^{b}) B D1. 4–10 विप्राय. — ^{c}) K2 corrupt. K3 धीतं च; D4 च गीतं (by transp.). M1 तं (for तद्). T3 वाक्यं (for दिव्यं). — ^{d}) Dn1 निश्चयं; Some MSS. निस्वनं.

10 ^{a}) K3. 4 D2–4 S (except M1) छायां च (K3 D3 °याश्च) विपुलां (T2 निपुणां) दृष्ट्वा. — ^{b}) Dn1 D4 -राक्षसां. — ^{c}) D4 च तत् (for ततस्). — ^{d}) K2 B4 D2. 3 M2–4 अगच्छद्; K3 B5 D4 T G अ(T4 G3 आ)गमद् (for आगच्छद्). D9 M4 रौहिणीसुतः.

11 ^{b}) S (except T1. 2) गंधर्वाप्सरसान्वि(G1. 3 °सो ग-; G2 °सोन्वि)ताः. — ^{c}) K3 B D नृत्य- (for नृत्त-). K4 नृत्तं गीतं च वादित्रं. — ^{d}) M3 damaged. D1 कुर्वंतः; D7 कुर्वंतु; D8 कुर्वंती (for कुर्वन्ति). K2 B1. 2. 5 D1. 5. 11 -मनोहरं (for °रमम्). D4 T G M1. 2. 4 प्राप्त(D4 M2. 4 °मु)वंतो मनोरमं (T4 G1. 3 °थं).

12 ^{a}) D2–4. 8. 10. 11 G1. 3 M गत्वा (for दत्त्वा). D2 हळधरो; T1 बल° (for हल°). — ^{b}) G2 धनं (for वसु). — ^{c}) K2 B5 S खरोष्ट्रं च; D3. 9. 11 गोखरोष्ट्र- (for °रोष्ट्रं).

13 ^{a}) D11 भाजयित्वा. D2. 3. 11 यथाकामं (for द्विजान्कामैः). — ^{b}) D3 तथा (for महा-). — ^{d}) T G M1. 2. 4 तु; M3 स (for च).

14 M3 reads 14^{c}–15^{b} after 16^{d}. — ^{c}) K4 corrupt; T3 lacuna. B1 गंध-; D8 गर्ग्यं- (for गर्गं-).

C. 9. 2132
B. 9. 37. 14
K. 9. 38. 13

गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ॥ १४
यत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।
कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ॥ १५
उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।
सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विहिता वै महात्मना ।
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम् ॥ १६
तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप ।
उपासांचक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ॥ १७
तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः ।
विधिवद्धि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ १८
उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्द्विजेभ्यो विप्रदाय सः ।
नीलवासास्ततोऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायशाः ॥ १९
तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
श्वेतपर्वतसंकाशमृषिसंघैर्निषेवितम् ।
सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ॥ २०
यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।

B3.5 D1.3.5.11 -श्रोतो; T2 -स्तोमं; M3.4 -स्रोतं (for -स्रोतो). Ś1 K1–3 महावीर्य; K4 D4 °बाहुर्; D2.3.11 °तेजा; D5 [ऽ]थाजगाम; T1.2 G1.3 महत्तीर्थम्; G2 महाराज (for °तीर्थम्). — ^{d}) D5 किरीटी च; G2 ह्याजगाम (for आ°). D1.8 [अ]थ; D10 [ए]व (for [ए]क-). S (except M1) Cv -कुंडलः (for -कुण्डली).

15 For the sequence in M3, cf. v. l. 14. — ^{a}) K4 B D M1 तत्र (for यत्र). Ś1 K1 शर्वेण; D2 M1 गर्गेन. — ^{b}) Ś1 K1–3 भाविता तपसात्मना. — B4 G1.3 om. (hapl.) 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) K2 कालान्काल-; D2 काळज्ञान-; T2 कालज्ञेन (for °ज्ञान-). D5–7.10 -गतिं (for -गतिश्). — ^{d}) D8 द्योतिषां (for ज्यो°). D4 व्यतिक्रमात्; Ca °क्रमः (as in text). S (G1.3 om.) ज्योतिषां गतिरे(T4 °मे)व च.

16 For the sequence in M3, cf. v. l. 14. B4 G1.3 om. 16^{abcd} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D1 उत्पपातारुणाश्चैव (sic). — ^{b}) T3 विविधा (for शुभाश्च). — ^{c}) D3.11 T3 M1 सरस्वत्यां; D6.8 M3 °त्या (for °त्याः). D4 शुचौ; T1 तटे (for शुभे). T1 तीर्थ. — ^{d}) K3 विहिते; K4 B1–3 Dn D1.5–10 Ca वि(K4 वे)दिता; T1 विहितं (for °ता). T1.2 च; M3 हि (for वै). T4 G2 M1.2.4 विहितानि महा(T4 °ता नियता)त्मना. — ^{e}) T4 नाम (for नाम्ना). D8 G2 तु (for च). D1 om.; D11 तीर्थं च (for तत्तीर्थं). — D11 om. 16^{f}–17^{c}. — ^{f}) K4 गार्गं श्रोत; B3 D1.5 गर्गश्रोत; D3 तद्गर्गश्रोत (hypermetric); D8 गार्ग्यश्रोत (for गर्गस्रोत). D10 स्थितं (for स्मृतम्).

17 D11 om. 17^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K3.4 D4 महाराज; D8 °भाग; S (except G2.3) °त्मानम् (for °भागम्). D8 तत्र शब्दं महानागम् (sic). — K3 om. (hapl.) 17^{b}–18^{a}. — ^{b}) B2 मुनयः (for ऋषयः). D3.7.8 सुवृता; G1 संवृता (for सुव्रता). Dn2 नृपाः (for नृप). D2 ऋषयः संशितव्रताः; T3 G2 °यः सुव्रतानघ. — ^{c}) K4 यज्ञं (for नित्यं). — ^{d}) D3.11 प्रभावतः (for प्रति प्रभो). S कालज्ञानगतिं (G1.3 °नातिगं) प्रति.

18 K3 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). — ^{b}) D2 बळः. D1 बलस्तत्स्नानतत्परः. — Dn om. 18^{cd}. — ^{c}) D4 विविधं (for विधिवत्). K2.3 D4 च; T3 तु; T4 G2 तद् (for हि). D3 विविधान् (for हि धनं). S प्रादान् (for दत्त्वा). — ^{d}) K3 om. भावितात्मनाम्.

19 T3 damaged for 19^{ab}. — ^{a}) K2 उच्चावचं; D8 लब्धावचांस् (sic) (for उच्चा°). D5.8.11 भक्षान्; S (T3 damaged) देयान् (for भक्ष्यान्). — ^{b}) B Dn D1.5–10 विप्रेभ्यो (for द्विजे°). D2.3.11 [ऽ]थ; D8 T1.4 G1.3 [ऽ]पि; G2 M2–4 [ऽ]भि-; M1 तु (for वि-). D4 S (T3 damaged) च (for सः). — ^{c}) D2 नीळ-. K3 B2–4 Dn2 D2.5–7.9–11 तदा; B1.5 Dn1 D1.3.8 तथा (for ततो). — ^{d}) D2 ततः परं (for महायशाः).

20 ^{a}) T4 ततो (for तत्र). D2.3.11 -शाखं (for -शङ्खं). — ^{b}) K4 D2.3 G1 M -मेघम् (D3 M1 °घ); D11 -मेखम्; T1.2 -पद्मम् (for -मेरुम्). B5 T G [उ]त्थितं; D4 [उ]द्धृतं (for [उ]च्छ्रितम्). — ^{c}) D1.3 स्वेत-; D8 श्येन- (for श्वेत-). — ^{d}) K2.3 ऋषिमिश्र; T4 °संघ- (for °संघैर्). — ^{e}) T1 तीर्थं (for जातं). — ^{f}) D11 नग-; M3 नागं (for नगं). T2.3 ताळ-.

21 T3 partly damaged. — ^{a}) K1–3 Dn2 D2.3.8.10.11 T1.2 G1 यक्ष-; D4 यत्र (for यक्षा). T3 यक्षो विद्याधरश्चैव. — G1.3 om. (hapl.) 21^{b}–22^{c}. — ^{b}) D2.3.11 द्विजोत्तमाः; S (T3 damaged; G1.3 om.) सहस्रशः (for [अ]मितौजसः). — T4 om. (hapl.) 21^{cd}. — ^{c}) D2 -बळा. D4 पिशाचाश्चापि बहवो. — ^{d}) T1.2

पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः ॥ २१
ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः ।
व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते ॥ २२
प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्तः पृथक्पृथक् ।
अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ ॥ २३
एवं ख्यातो नरपते लोकेऽस्मिन्स वनस्पतिः ।
तत्र तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ॥ २४
तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थे यशस्विनाम् ।
ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ २५
पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनैः ।
पुण्यं द्वैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २६
तत्र गत्वा मुनीन्दृष्ट्वा नानावेषधरान्बलः ।
आप्लुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् ॥ २७
तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान्सुपुष्कलान् ।
ततः प्रायाद्बलो राजन्दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥ २८
गत्वा चैव महाबाहुर्नातिदूरं महायशाः ।
धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ॥ २९
यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः संनिवेशनम् ।
महाद्युतेर्महाराज बहुभिः पन्नगैर्वृतम् ।
यत्रासन्नृषयः सिद्धाः सहस्राणि चतुर्दश ॥ ३०

C. 9. 2149
B. 9. 37. 31
K. 9. 38. 31

M तत्र (for यत्र). Ś1 K1 महौजसः (for सहस्रशः). G2 भूताश्चैव सहस्रशः.

22 G1. 3 om 22[abc] (cf. v. l. 21). — [a]) K3. 4 B1 D4. 5. 8 ह्य(D8 ह्या)सनं; M2 [ऽ]भ्यशनं (for ह्यशनं). D5–7. 9. 10 S (G1. 3 om.) कृत्वा (for त्यक्त्वा). — [b]) D2 फळं; S (G1. 3 om.) फलैस् (for फलं). Dn1 च ते तदा (for वनस्पतेः). — D11 om. (hapl.) 22[c]–24[b]. — [d]) D2 काळे काळे. T2 भुज्यते (for भुञ्जते). G1. 3 कालेन समभुंजते.

23 D11 om. 23 (cf. v. l. 22). — [a]) T1 व्रतैश् (for प्राप्तैश्). Ś1 K1. 3 ते ते (for तैस्तैर्). T2 व्रतैश्च नियमस्थैस्तैः. — [b]) D7 विचरंतं; S (except G2) सुमहद्भिः (for विचरन्तः). — [c]) T4 अदृश्यमानान्. — [d]) B1 D2. 4. 6. 8 पुरुषर्षभाः (D4 °भः); S भरतर्षभ (for पुरुष°).

24 D11 om. 24[ab] (cf. v. l. 22). — [a]) K2 ख्याते; D4 ख्याता (for ख्यातो). B2. 3 D3–7. 9. 10 -व्याघ्र (for -पते). — [b]) D2 पृथिव्यां (for लोकेऽस्मिन्). T3 G1. 3 महीरुहः; T4 महीपतिः (for वनस्पतिः). — [c]) B Dn D1. 5–10 ततस्; T3 damaged (for तत्र). G1 सरस्वत्यां.

25 [a]) B3. 4 यस्मिंश्; Dn अ° (for त°). D4 M तु (for च). D11 नर- (for यदु-). — [b]) D6 दृष्ट्वा (for दत्त्वा). B (except B5) Dn D1. 4–10 पयस्विनीः (B2–4 °नीं); D2. 8. 11 तपस्विनां; T4 यशस्विनः; M3 महायशाः (for यशस्विनाम्). — [c]) G1. 3 तत्र वासांसि भांडानि. — [d]) T G [आ]भरणानि; M [उ]च्चावचानि (for विविधानि).

26 [b]) Ś1 K1 पूजितांश् (for °तश्). D2 S द्विजो- (T3 G नरो)त्तमैः (for तपोधनैः). — [c]) T1. 2 नैसर्गिकं; M नैतंतवं (M4 °पं) (for द्वैतवनं). T3 G2 पुण्यां कै(G2 कौ)शिकिनीं राजन्; T4 पुण्यान्कैसनिकं रा°; G1 पुण्यनैसनिकं रा°; G3 पुण्येन सैनिकं रा° (sic). — [d]) K2 धराबलः (sic); T1–3 G1 M1. 3. 4 महाबलः; T4 G2. 3 हलाबलः (sic) (for °युधः).

27 [a]) T2. 4 मुनिं (for मुनीन्). — [b]) Some MSS. -वेश- (for -वेष-). S बहून् (for बलः). — [c]) D8 सलिलं. D5 [अ]थ (for [अ]पि). — [d]) D1. 8 पूजयित्वा च वै द्विजान्.

28 [a]) In D5 the portion of the text from तथैव up to भगवंस्त्वत्र (in 9. 37. 47[d]) is lost on missing folios. Ś1 K1–3 D2. 3. 11 च (for [ए]व). K4 D1 दत्त्वा च (for [ए]व दत्त्वा). — [b]) D1 परिभागांश्; Ca °भोगान् (as in text). K4 Dn D4 च; D2 स (for सु-). D2 T2 -पु(D2 पु)ष्कळान्. — [c]) D2 बळो.

29 D5 missing (cf. v. l. 28). — [a]) G2 तत्र (for गत्वा). D2. 7. 9. 10 चैवं; T1 चैनां; T2 चैनं; T3 चैतन्; T4 G2 चैतन्; G1. 3 चैतान्; M3 चापि (for चैव). D11 T4 महाराज (for °बाहुर्). — [b]) B2 -दूरान्; B3 D6. 7. 9 T1. 2 -दूरे (for -दूरं). S महाबलः (for °यशाः). — [c]) T3 शुद्धात्मा; M1 स धीमान् (for धर्मात्मा). B2 -तीर्थानां; D4. 8 -वर्मानं; D11 -धन्यानां; G1. 3 -धर्मान्वा (for -धन्वानं). — [d]) D4 अच्युतं.

30 D5 missing (cf. v. l. 28). M1 om. (hapl.) 30. — [a]) T1 तत्तु; T2 ततः; T3. 4 G तत्र (for यत्र). — [b]) D7 वासुगेः. T1. 2. 4 G M2–4 तन्; T3 तु (for सं-).

C. 9. 2150
B. 9. 37. 32
K. 9. 38. 31

यत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन्यथाविधि ।
पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म कौरव ॥ ३१
तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसंचयान् ।
प्रायात्प्राचीं दिशं राजन्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ३२
आप्लुत्य बहुशो हृष्टस्तेषु तीर्थेषु लाङ्गली ।
दत्त्वा वसु द्विजातिभ्यो जगामाति तपस्विनः ॥ ३३
तत्रस्थानृषिसंघांस्तानभिवाद्य हलायुधः ।
ततो रामोऽगमत्तीर्थमृषिभिः सेवितं महत् ॥ ३४
यत्र भूयो निववृते प्राङ्मुखा वै सरस्वती ।
ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ॥ ३५
निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली ।

K2 नाके स्म निवेशयन् (submetric). — c) D4 तं महद्भिर् (for महाद्युतेर्). — ef) D4 S (M1 om.) तत्र (for यत्र). M3 स्निग्धाः (for सिद्धाः). B Dn D1. 6–10 ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश·

31 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) Ś1 K1. 2 G1 M3 तत्र; G3 चतुर्- (for यत्र). S (except M1) समासाद्य (for °गम्य). — b) D7 वासुगिं. B5 पन्नगेश्वरं. — d) K3 D6 अभिषिंचन् (D6 °चद्); K4 Dn D9 T3. 4 अभ्यषिंचद्. D3 यथाविधं. — f) D1. 3. 11 स्म न (by transp.). B3 D7. 9. 10 पौरव; M1 भारत. T1. 2 न विद्येत हि भारत; T3. 4 G M2–4 न स्म विद्य(T3 G1 विंद)ति भारत·

32 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) D4 विविधं (for विधिवद्). — b) D3 सविप्रो (for विप्रेभ्यो). T G M2–4 विप्राणां वित्तसंचयान् (M3 °यं); M1 विप्रेभ्यो धनमच्युत. — c) D3. 11 ततः; S ययौ (for प्रायात्). B Dn D1. 6–10 तत्र (for राजन्). — For 32d–35b, B Dn D1. 6–10 subst. 224*. — d) K4 D4 S (except T3 G2) स वीर्यवान् (for स्वतेजसा). — After 32, D2 ins., followed by line 2 of 224*:

223* तस्यां दिशि विचित्राणि तीर्थानि परमाणि च ।

33 For the substitution in B Dn D1. 6–10, cf. v. l. 35. D5 missing (cf. v. l. 28). — a) K2 तिष्ठन्; T3. 4 G वीरस् (for हृष्टस्). — b) Ś1 K1. 3 तिष्ठंस्; K2 हृष्टस् (for तेषु). — T2 om. (hapl.) 33c–36b. — c) D4 बहु (for वसु). S (T2 om.) द्विजाग्रे(G2 M1. 2 °ग्र्ये-; M3 °ते)भ्यो (for °तिभ्यो). — d) D2. 3. 11 [अ]भि (for [अ]ति). S (T2 om.) भिर्जगाम महाबलः. ❀ Ca (reading जंगमाति तपस्विनः): जंगमानि तपस्विनः, तेषामपि जंगमतीर्थत्वात् । ❀

34 For the substitution in B Dn D1. 6–10, cf. v. l. 35. D5 missing (cf. v. l. 28). T2 om. 34 (cf. v. l. 33). — a) Ś1 K1 स तस्थाव्; D4 तत्रापि; T1 ततस्तान् (for तत्रस्थान्). K3 -सर्वांस्तान्; D2 G3 M4 -संघातान्; D3. 11 T4 -संघांश्च (for °स्तान्). — c) D2 तत्र (for ततो).

35 D5 missing (cf. v. l. 28). T2 om. 35 (cf. v. l. 33). — a) M1. 2. 4 तत्र (for यत्र). — b) K2. 3 D3 प्राङ्मुखं (D3 °खं); D4 M1 प्राङ्मुखी. — For 32d–35b, B Dn D1. 6–10 subst.:

224* तथा तीर्थान्यनेकशः ।
सहस्रशतसंख्यानि प्रथितानि पदे पदे ।
आप्लुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः ।
कृत्वोपवासनियमं दत्त्वा दानानि भूरिशः ।
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु तत्र तीर्थनिवासिनः । [5]
उद्दिष्टमार्गः प्रययौ यत्र भूयः सरस्वती ।
प्राङ्मुखं वै निववृते वृष्टिर्वातहता यथा ।

[L. 1) B D9. 10 तत्र (for तथा). — D2 ins. line 2 after 223*. — (L. 2) B5 प्रयुतानि; D2 प्रार्थितानि; D8 प्रतिष्ठंति (for प्रथितानि). — (L. 3) B1. 2 तत्र (for तेषु). — (L. 4) B5 -नियमान्. B3. 5 D6. 7. 9 सर्वशः; D8 भूरिदः (for °शः). — (L. 5) B2 D6. 7. 9 वै; D8 तांस् (for तु). B5 ततस् (for तत्र). — (L. 6) D6. 8 तत्र (for यत्र). — (L. 7) B2. 5 प्राङ्मुखी. B5 संनिववृते; D8 चैव नि° (for वै निव°). Dn वाताहता.]

— c) Ś1 K1 D8 नैमिषेयानाम्; B5 निमिषेयाणाम्; S (T2 om.) नैमिशे(G2 °शी)यानाम्. — d) Ś1 K T1 अपेक्षार्थं; D2. 3 T4 G2. 3 अवेक्ष्यार्थं. K2. 3 मनस्विनां (for महात्मनाम्).

36 D5 missing (cf. v. l. 28). T2 om. 36ab (cf. v. l. 33). — a) D3 G2 निवृत्ती(G2 °त्ता)नां (for °त्तां तां). Ś1 K1 च; K2 om.; D2. 3. 11 तु (for तां). — b) Ś1 K1–3 यत्र (for तत्र). D3 दृष्टां; T (T2 om.) G M1 गत्वा (for दृष्ट्वा). — c) D2 ससितो (for वि°). — G3 om. (hapl.) 36d–39e. — d) D2 बलः. — After 36, D4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: बलदेवतीर्थयात्रा].

बभूव विस्मितो राजन्बलः श्वेतानुलेपनः ॥ ३६

जनमेजय उवाच ।

कस्मात्सरस्वती ब्रह्मन्निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः ।
व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥ ३७
कस्मिंश्च कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः ।
विनिवृत्ता सरिच्छ्रेष्ठा कथमेतद्द्विजोत्तम ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विनः ।
वर्तमाने सुबहुले सत्रे द्वादशवार्षिके ।
ऋषयो बहवो राजंस्तत्र संप्रतिपेदिरे ॥ ३९
उषित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि ।
निवृत्ते नैमिषेये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
आजग्मुरृषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४०
ऋषीणां बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशां पते ।
तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ॥ ४१
समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः ।

C. 9. 2163
B. 9. 37. 45
K. 9. 38. 44

37 D5 missing (cf. v. l. 28). G3 om. 37 (cf. v. l. 36). — ^{a}) T1. 4 तस्मात् (for क°). D2 राजन् (sic) (for ब्रह्मन्). — ^{b}) D3 प्रवृत्ता (for नि°). T2 तथा; Bom. ed. -भवत् (for ततः). — ^{c}) K2 corrupt. K3. 4 B Dn1 D1–4. 7. 9–11 M1 व्याख्यातम्; D8 आख्यानम्; T G (G3 om.) M2–4 आख्यातुम् (M3 °तम्) (for व्या°). — ^{d}) M1 om. (hapl.) from अध्वर्यु up to यदु (in 38^{b}). B4 Dn1 अध्वर्य- (for अध्वर्यु-).

38 D5 missing (cf. v. l. 28). G3 om. 38 (cf. v. l. 36). M1 om. up to यदु (cf. v. l. 37). Dn1 M3 om. (hapl.) 38. — ^{a}) K4 B Dn D1. 6–10 कास्मिंश्चित्; D3 कस्माद्यत्; D4 कस्माच्च (for कस्मिंश्च). D3. 4 कारणात्. D1 ब्रह्मन्; T3 तस्मिन्; G2 [s]पि स्विद् (for तत्र). — ^{b}) D3 युधि-; D4 जदु- (for यदु-). T1. 2 M1. 2. 4 -सत्तमः (for -नन्दनः). — T3 om. 38^{cd}. — ^{cd}) T (T3 om.) M (M3 om.) निवृत्ता च (for विनिवृत्ता). G1 सतिश्रेष्ठा (sic) (for सरिच्छ्रेष्ठा). T1 सा कथं वै (for कथमेतद्). B Dn D1. 6–10 निवृत्ता हेतुना केन कथमेव (B5 द्विजश्रेष्ठ) सरिद्वरा; G2 निवृत्ता च कथं तत्र सरस्वति द्विजोत्तम.

39 D5 missing (cf. v. l. 28). G3 om. 39^{abcde} (cf. v. l. 36). — ^{b}) B5 नैमिषियास्. S (G3 om.) नैमिशेया (T3 °शिय्या-; G2 °शीया) स्तपोधनाः. — After 39^{b}, K4 ins. :

225* द्वादशं वार्षिकं सत्रं समुपासन्यतव्रताः ।

while D2 ins. :

226* सायंप्रातर्व्रतपरा नक्तसंभोजनाः परे ।
पञ्चाग्नितपसो ग्रीष्मे वर्षास्वाकाशशायिनः ।
तृणाशिनस्तथा चान्ये मार्गशायिन एव च ।
कण्टकप्रवरे घोरे स्वहारो भूमिशायिनः ।

— K3 reads 39^{cd} after 40^{b}. — ^{c}) T3. 4 वर्तमाना: (for °ने). K2 स्व-; B1 T3 तु (for सु-). B Dn D1. 4. 7–10 M1 -विपुले; D6 -तुमुले (for -बहुले). — After 39^{d}, Dn reads 40^{ef} for the first time, repeating it in its proper place. Ś1 K1. 2 D1. 3. 6. 8 M2–4 om. (hapl.) 39^{e}–40^{d}; D10 reads it on marg. — ^{e}) G2 बहुशो (for बहवो). — ^{f}) K3. 4 B Dn D2. 4. 7. 9–11 तत्सत्रमभिपेदिरे.

40 D5 missing (cf. v. l. 28). Ś1 K1. 2 D1. 3. 6. 8 M2–4 om. 40^{abcd} (cf. v. l. 39); D10 reads it on marg. — ^{a}) K3 महाराज; G3 °भाग (for °भागास्). — ^{b}) T G तत्र (for तस्मिन्). S (M2–4 om.) तीर्थे (for सत्रे). — After 40^{b}, K3 reads 39^{cd} and om. (hapl.) 40^{cd}. — ^{c}) D2 निवर्ते; T1 G1 निमित्ते (for निवृत्ते). B1. 2 Dn2 D7 नैमिषीये; T G1. 3 °शेये; G2 °शीये (for °षेये). D4 विवृत्ते नैमिषेयाणां; M1 निवृत्ता नैमिशेया वै. — Dn reads 40^{ef} for the first time after 39^{d}. — ^{e}) G2 आजग्मू. — ^{f}) Dn1 (both times) तत्र (for तीर्थ-).

41 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) T2. 3 बहुळत्वात्. D2. 3. 11 T4 M1 ऋषीणां तु (D2 T4 M1 च) बहुत्वाच्च (T4 M1 °त्तु). — ^{b}) K2 S (except T1. 2) सरस्वत्यां. — ^{c}) D11 तोयानि (for तीर्थानि). D3 न च गम्यंते; D8 तत्र शोभंते; T3 न गणायंते (for नगरा°). — ^{d}) D2 कूळे; D6 कुले; D8 स्थले (for कूले). D2. 3. 11 तथा (for तदा). S कूले वै दक्षिणोत्तरे.

42 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) D1. 2. 9 G2. 3 स्यमंतपंचकं; T2. 3 शमंत°. Ś1 K1–3 समं रूपमकुर्वत. — ^{b}) Ś1 K1–3 यावत्ते; D2. 11 तद्धिते; D3 सादत्ते; D4 **त्ते (for तावत्ते). Ś1 K1 ऋषयस्तदा; D3 T2 G3 द्विजसत्तम. — ^{c}) T3 -लाभान् (for -लोभान्). — ^{d}) D4 तीर्थम्; D9. 11 तीर- (for तीरं). Ś1 K1–3 D4 उपाश्रिताः.

तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४२
जुह्वतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वाध्यायेनापि महता बभूवुः पूरिता दिशः ॥ ४३
अग्निहोत्रैस्ततस्तेषां हूयमानैर्महात्मनाम् ।
अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४४
वालखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः ।
दन्तोलूखलिनश्चान्ये संप्रक्षालास्तथापरे ॥ ४५
वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः ।
नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४६
आसन्वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।
शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवौकसः ॥ ४७
ततः पश्चात्समापेतुरृषयः सत्रयाजिनः ।
तेऽवकाशं न ददृशुः कुरुक्षेत्रे महाव्रताः ॥ ४८
ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मिमाय वै ।
जुहुवुश्चाग्निहोत्राणि चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ४९
ततस्तमृषिसंघातं निराशं चिन्तयान्वितम् ।

---

43 D_5 missing (cf. v. l. 28). K_3 reads 43 on marg. —^{a}) T_2 जिंह्वतां (sic); $T_{3.4}$ G स्थितानां; M_1 आह्वता (for जुह्वतां). $D_{3.11}$ वै (for तु). — D_{10} reads 43^{c}–44^{b} on marg. (*sec. m.*). —^{c}) $K_{2.3}$ B Dn $D_{1.4.6.7.9.10}$ M [अ]ति-; D_8 [आ]त्म- (for [अ]पि). —^{d}) K_4 बहवः (for बभूवुः). D_3 M_3 पुरिता; D_{10} T_2 G_1 परितो (G_1 °ता) (for पूरिता).

44 D_5 missing (cf. v. l. 28). D_{10} reads 44^{ab} on marg. —^{a}) $D_{6.7.9.10}$ तत्र (for ततस्). —^{b}) B_3 $D_{6.7.9.10}$ क्रियमाणैर्; M_3 हूयमाणैर् (for °मानैर्). D_1 महात्मभिः. —^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} दीप्यमाना.

45 D_5 missing (cf. v. l. 28). —^{a}) $Ś_1$ K_1 G_1 M बालखिल्या; $B_{1.2.4}$ Dn_1 वालि°; D_4 वाला°. —^{b}) K_1 M_4 अश्मकूटाश्; D_2 °कूट्टाश्; D_3 अस्मकुट्टाश्. — K_4 om. (hapl.) 45^{c}–46^{b}. —^{c}) D_3 दंतोलूषलिनश्. T_4 [ए]व (for [अ]न्ये). —^{d}) K_2 संप्रजालास्; B_{1-3} $D_{6.7.9.10}$ प्रसंख्यानास्; D_1 संप्रख्यातास्; D_2 संप्राक्षालास्; $D_{8.11}$ संप्रक्ष्याला(D_8 °ता)स्; $T_{1.2.4}$ G M °क्षाळास्; T_3 संप्रादाशास्; **Ca** संप्रक्षालास् (as in text). $K_{2.3}$ [ए]व च (for [अ]परे).

46 D_5 missing (cf. v. l. 28). K_4 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). —^{ab}) Dn_1 $D_{1.8}$ वायुभक्ष्या; D_3 °भक्ष-; M_3 °नाभाः (for °भक्षा). K_2 om. (hapl.) जलाहाराः पर्णभक्षा. D_2 जळाहाराः; S फला° (for जला°). T_3 $G_{1.3}$ तृण- (for पर्ण-). B_5 $D_{1.8}$ -भक्ष्याः. B_5 D_4 M_3 तथापरे (for च तापसाः). — After 46^{b}, D_2 ins.:

227* कणधूमभुजश्चान्ये तथा मासोपवासिनः ।
सर्वतिथ्युपवासाश्च तथा ह्यन्ये सहस्रशः ।
भूमिपात्रभुजश्चान्ये तथा भूमिभुजोऽपि हि ।
आवसथ्याग्निनिरताश्चेताग्निनिरतास्तथा ।
विघसाभ्याशिनस्तीव्रास्तथान्ये मितभोजनाः । [5]

—^{c}) T G -धर्माश्; $M_{2.4}$ -धाराश् (for -युक्ताश्). M_3 अन्ये नियमधाराश्च. —^{d}) D_{11} -शालिनः (for -शायिनः). S तथान्ये स्थंडिलेशयाः.

47 D_5 missing (cf. v. l. 28). —^{a}) K_3 D_3 आसनैर्; D_1 आसंस्ते; D_8 आसते; T_1 $M_{1.2.4}$ न्य(T_1 अ)वसन्; T_2 अविशन्; T_3 ते सर्वे; M_3 वननैर् (sic) (for आसन्वै). —^{b}) $D_{2.3.11}$ समंततः; M_{2-4} तटे ततः (for समीपतः). —^{c}) K_2 $D_{3.11}$ शोभयंत. —^{d}) Dn_1 दिवौकसां.

48 D_5 missing (cf. v. l. 28). —^{a}) K_4 B Dn $D_{1.6-10}$ शतशश्च; G_2 ततस्तत्र; M_{2-4} तत्र पश्चात् (for ततः प°). D_4 समासेदुर्; T_3 समीपे तु; M_3 समापेत्य (for °पेतुर्). —^{b}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-3.8.9.11}$ $T_{3.4}$ तत्र (for सत्र-). T_3 वासिनः (for -याजिनः). G_2 ऋषयः सत्यवादिनः. —^{c}) T_3 damaged. $T_{1.2.4}$ G M_{2-4} च (for न). $Ś_1$ K D_4 पश्यंति (for ददृशुः). $D_{2.3.11}$ तावकाः समपश्यंत; M_1 ते चावकाशं ददृशुः. —^{d}) K_2 गुरुक्षेत्रे; B Dn $D_{1.6-10}$ सरस्वत्या (B_1 Dn °त्यां); $G_{1.3}$ M_2 कुरुक्षेत्रं (for °क्षेत्रे). K_4 महातपाः; D_1 °बलाः; T_{2-4} G °यशाः (for °व्रताः).

49 D_5 missing (cf. v. l. 28). M_1 reads 49^{ab} twice. —^{a}) $B_{1.4}$ तु; $D_{2.3.11}$ T_3 M_{2-4} **Cv** तैस् (for ते). $T_{1.2}$ ततो यज्ञे (T_1 °ज्ञैः) पवित्रैस्तैस्; M_1 (second time) ततो यज्ञं व्यवर्धंस्ते. —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} परिमाय; K_4 निग°; $B_{1.4}$ $D_{1.4.7.9.10}$ निर्म°; D_2 विनिमीय; D_8 निर्मलाय; M_1 (second time) निर्मिमीय; **Cv** निर्विमाय (for निर्मि°). Dn तीर्थं निर्माय वै तदा; $D_{3.11}$ तत्तीर्थं विनिमीयते; S (M_1 first time) तत्र कृ(G_2 श्रु)त्वा सरस्वतीं. —^{c}) T_4 जुह्वांश्चैव (sic) (for जुहुवुश्च). B_1 Dn $D_{1.6-10}$ $G_{1.3}$ [अ]ग्निहोत्रांश्च.

50 D_5 missing (cf. v. l. 28). —^{a}) T_3 तु; M_3

दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५०
ततः कुञ्जान्बहून्कृत्वा संनिवृत्ता सरिद्वरा ।
ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५१
ततो निवृत्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
भूयः प्रतीच्यभिमुखी सुस्राव सरितां वरा ॥ ५२
अमोघा गमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहम् ।
इत्यद्भुतं महच्चक्रे ततो राजन्महानदी ॥ ५३
एवं स कुञ्जो राजेन्द्र नैमिषेय इति स्मृतः ।
कुरुक्षेत्रे कुरुश्रेष्ठ कुरुध्व महतीः क्रियाः ॥ ५४
तत्र कुञ्जान्बहून्दृष्ट्वा संनिवृत्तां च तां नदीम् ।
बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ॥ ५५
उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः ।
दत्त्वा दायान्द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ।
भक्ष्यं पेयं च विविधं ब्राह्मणान्प्रत्यपादयत् ॥ ५६

C. 9. 2178
B. 9. 37. 60
K. 9. 38. 59

स (for तम्). Ś1 K1-3 -संघं (K1 °गं) तु; B4 -संपातं (for -संघातं). — ^{b}) D11 निराशिं. Ś1 K1 [अ]न्विता; D2 स्थितं; G3 [अ]न्वितः (for °तम्). — ^{d}) D2 तथामर्थे (sic); T4 तेषामर्थं. Dn1 T2 सरस्वतीं.

51 D5 missing (cf. v. l. 28). B Dn D1.6 om. (hapl.) 51^{a}–52^{b}. D7 reads 51 on marg. — ^{a}) D2 T2.4 G M2-4 तत्र (for ततः). D8 G2 कुंडान् (for कुञ्जान्). M1.3 गत्वा; Cv कृत्वा (as in text). — ^{b}) K4 T G सरस्वती; M महानदी (for सरिद्वरा). — ^{c}) G1.3 -मनसां (for -तपसां). — ^{d}) D8 कारुणाज्. K4 धर्मनैपुणदर्शिनां; T2-4 G माननार्थं महात्मनां; M यतीनां भावितात्मनां (cf. 43^{b}).

52 D5 missing (cf. v. l. 28). B Dn D1.6 om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). D7 M3 om. 52^{ab} — ^{a}) M2.4 याता (for ततो). T1-3 G2 निवृत्ता (for °त्य). D2.3.11 बहुधा (for राजेन्द्र). — ^{c}) Ś1 K Ca भूयः प्रचिंत(Ca °पंच)यामास; D2.4.6 G1 भूयः प्रतीच्या(G1 °चा)भिमुखी; D3.11 चिंतयामास राजेंद्र; T4 अभूदुदीच्यभिमुखी. — ^{d}) Ś1 K तथैव; D3.11 ततः सा; T3 G2 बभूव; T4 सहस्रा (for सुस्राव). B1-3.5 D1.2.6-10 प्रसुस्राव सरिद्वरा; B4 Dn सुस्राव सा सरिद्वरा.

53 D5 missing (cf. v. l. 28). T3 damaged up to इत्यद्भुतं. — ^{a}) K4 D6 अमोघ-; T1.2.4 G M2.4 अमोघं (for अमोघा). D4 अमोघतागमं कृत्वा. — ^{b}) D4 ततो (for तेषां). D2.8 ब्रवीम्यहं; T (T3 damaged) G2.3 M जगाम ह; G1 व्रजाम ह (for °म्यहम्). — After 53^{b}, D3 ins. 228*. — ^{c}) K4 इत्येवं सु-; D2 S (T3 damaged) अत्यद्भुतं (for इत्य°). T1.4 G2.3 M तदा; T2 तथा; T3 यथा; G1 ततश् (for महच्). Ś1 K D2-4.11 कृत्वा (for चक्रे). — ^{d}) B Dn D1.6-10 T1 G1 M2 तदा; M1 तथा (for ततो). Ś1 K D2.3.11 [ऽ]गच्छन् (for राजन्). D4 ततोगच्छंस्तदा च ते. — After 53, Ś1 K ins.: D3 after 53^{b}:

228* तत्रैव कुञ्जमध्ये तु सा जगाम सरस्वती ।

[K3 तथा (for तत्र). D3 कुंड- (for कुञ्ज-).]

while D2.3.11 ins.:

229* यथागतं पुण्यजला कुरुक्षेत्रं प्रविश्य ह ।

[D2 पुण्यजळा.]

54 D5 missing (cf. v. l. 28). Ś1 K D3.11 om. 54^{ab}. — ^{a}) B5 अयं (for एवं). D4 हि कुरु-; D8 T3 स कुंडो (for स कुञ्जो). B D1.2.6-10 राजन्वै (for राजेन्द्र). Dn एवं स कुंजयो (? °जो यो) राजन्. — ^{b}) B Dn D6-10 नैमिषीय; D1 corrupt; S नैमिशे(G2 °शी)य (for °षेय). B2-5 D1.2.8 M1 श्रुतः; Dn श्रुतं; D4 श्रुतिः (for स्मृतः). — ^{c}) Ś1 K1 -श्रेष्ठं; K2.3 -क्षेत्रं (for -क्षेत्रे). D4 यदु- (for कुरु-). B1.3.4 Dn D1.6-10 कुरुश्रेष्ठ कुरुक्षेत्रे. — ^{d}) K2.3 कुर्वंती; K4 कुर्वंश्च; D2.3.11 कुर्वंस्ते; M1 वर्तते (for कुरुध्व). K1.2 M1 महती क्रिया; K4 B D (D5 missing) T1 G1.2 Cv महतीं क्रियां.

55 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) T3 कुंडान् (for कुञ्जान्). — ^{b}) Ś1 K1 महा- (for च तां). B Dn D1.6.7.9 निवृत्तां च सरिद्वरां (B2 D6.7.9 °रस्वतीं); D8.10 निवृत्ता च सरिद्वरा (D10 °रस्वती). — ^{c}) T3 damaged. Ś1 K1-3 राजन्; D2.3.11 G3 तस्य; G2 चात्र (for तत्र). — ^{d}) Ś1 K1.3 च; B2 [अ]पि; G2 [अ]स्य (for [अ]थ).

56 D5 missing (cf. v. l. 28). — ^{a}) K4 D1 S च (for तु). B5 तत्रैव; M1 तीर्थेषु (for तत्रापि). — ^{b}) B4 यत्न- (sic) (for यदु-). — ^{c}) D1 दानं; D8 दानान्; T G2.3 M2-4 देयान्; G1 देयं; M1 [आ]धारं; Ca दायान् (as in text). D4 द्वियातिभ्यो; M1 द्विजाग्र्येभ्यो (for °तिभ्यो). — ^{d}) D4 भांजानि (for भाण्डानि). — ^{e}) Dn भक्ष्य-; D2.3 भक्षं (for भक्ष्यं). B Dn D1.6-10 G1 भोज्यं (for पेयं). K4 D4 M1 विधिवद् (for विविधं).

C. 9. 2176
B. 9. 37. 60
K. 9. 38. 59

ततः प्रायाद्बलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ५७
बदरेङ्गुदकाश्मर्यप्लक्षाश्वत्थविभीतकैः ।
पनसैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा ॥ ५८
सरस्वतीतीररुहैर्बन्धनैः स्यन्दनैस्तथा ।
परूषकवनैश्चैव बिल्वैराम्रातकैस्तथा ॥ ५९
अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ।
कदलीवनभूयिष्ठमिष्टं कान्तं मनोरमम् ॥ ६०
वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तोलूखलिकैरपि ।
तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम् ॥ ६१
स्वाध्यायघोषसंघुष्टं मृगयूथशताकुलम् ।
अहिंस्रैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यन्तसेवितम् ॥ ६२

Ś1 K1-3 रुक्मस्तेयं च विविधं. — f) B Dn D1. 6-10 M1 ब्राह्मणेभ्यः (M1 °षु) प्रदाय च (M1 वै).

57 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) M2 तत्र (for ततः). — c) T3 damaged. K2 D8 सरस्वतीं; D4 T (T3 damaged) G °त्यां (for °तीं). Ś1 K1 D2 -वनं; T4 -परं (for -वरं). — d) Ś1 K1 -गणाकुलं; D1. 8 -गणैर्युतं; D4 -गणान्वितं (for °युतम्). — After 57, M ins.:

230* हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
[M1 -कूजितं (for -शोभितम्).]

— M1 cont.: 231*.

58 D5 missing (cf. v. l. 28). M1 om. 58ab. — a) K2 Dn2 M3. 4 बदरींगुद-; K4 °रांगुद-; D2. 3. 11 °रेंदुक- (for °रेङ्गुद-). D3 -कास्मर्य-; T1. 2. 4 G1. 2 M4 -श्यामाक-; G3 -ह्यामलका- (hypermetric); M2 -काश्मर्थ-; M3 -श्यामारि- (for -काश्मर्य-). T3 बदरेङ्गुवश्याम-. ❀ Ca: काश्मर्यो गम्भारी । ❀ — b) K2-4 B D2. 4. 6-10 T1 G1 -बिभी(D2 °भि)तकैः; Dn2 -बिभीषकैः; D1 -कदंबकैः; D3. 11 -कपित्थकैः (for -विभीतकैः). — c) Ś1 K1-3 पा(K2 प)लाशैश्; B1. 3. 4 कक्कोलैश्; B2. 5 Dn D6-10 कंकोलैश्; D1 बकुलैश्; D2 फुल्लकैश्; D3 घुलसैश्; D4 पुंनासैश्; D11 चुलसैश्; M1. 3. 4 तिलकैश् (for पनसैश्). D2. 7. 8 पलासैश्; D9 पराशैश् (for पला°). — d) G1. 3 किरीशैर् (for करीरैः). T4 जंबुभिस्; G1 बिंदु°; G3 बंधु° (for पीलु°). T1. 2 M2-4 करवीरैश्च पीलुभिः. — M2-4 ins. after 58: M1 cont. after 230*:

231* सालैस्तालैस्तमालैश्च ककुभैश्च सकेतकैः ।
[M2 करभैश् (for ककुभैश्).]

59 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) B (except B5) Dn D1. 6-10 G3 -तीर्थ-; G1 -ती* (for -तीर-). — b) D2. 3. 11 धन्वनैः; S चंदनैः (for बन्धनैः). K3 D8 T1. 4 G1. 3 M स्पंदनैस् (for स्यन्द°). B Dn D1. 6-10 तरुभिर्विविधै(B5 °बंधनै)स्तथा; D4 मधुकैश्चंदनैस्तथा. — c) G1 corrupt. B Dn D1. 4. 6-10 करू(D9 °लू)षक-; T3 मधूदक-; T4 G2 वरूथ(G2 °ध)क-; G3 परीष्टक-; M2 पारूषक- (for परू°). B1. 3 D6. 7. 10 G3 -वरैश्; B4. 5 -वलैश्; D2. 3. 11 -धनैश्; D9 -बकैश् (for -वनैश्). — d) D10 आम्लातकैस्; D11 आताम्र° (for आम्रात°). D4 विविधाम्रातकैस्तथा; S बिल्वैरामलकैरपि (M3 °स्तथा).

60 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) Ś1 K अविमुक्तक-; B3. 4 अभि° (for अति°). Some MSS. -खंडैश्च (for -षण्डैश्च). D6 अभियुक्तं षंडैश्चैव. — b) D2. 3. 11 शोभितैः; M2 °तः (for °तम्). — c) D2 S (except M3. 4) कदळी-. — d) K4 D2. 11 इष्ट-; B Dn D1. 6-10 T1. 2 G1. 3 M1. 2. 4 दृष्टि-; T3 कृषि-; T4 द्रष्टु-; G2 तुषि-; M3 इष्ट्वा; Ca इषु- (for इष्टं). K4 Dn2 D2. 3. 11 -कांत- (for -कान्तं). B Dn D1. 3. 6-10 T G2. 3 मनोहरं; Ca °रमम् (as in text). Cap इष्टकांतं (gloss: यज्ञेष्टका अंते यस्य) मनोरमम्. — After 60, D11 ins. an addl. colophon.

61 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) K2 corrupt. D2 वाद्यंबु-; D3 वाधबु- (sic) (for वाय्वम्बु-). D1. 8 -फेन-; D2 -फळ-; T2. 3 -पल- (for -फल-). Dn1 D4 -पर्णाद्यैर्; D7 -पूणादैर्; D9 -मूलादैर् (for -पर्णादैर्). — b) B5 कुंडोलूखलिकैर्; Dn2 T1. 3 G1 दंतोलूखलकैर्; D1 °खिलिनैर्; D2 °खलिभिस्; T4 °खलिनैर् (for °खलिकैर्). D2. 3. 8. 11 तथा (for अपि). — c) K2 [अ]श्मकुंटैर्; B4 D3 [अ]स्मकुट्टैर्; Dn2 अश्मकुटैर् (for °कुट्टैर्). K2. 3 वानीयैर्; K4 यातैर्वै; B4 वीनेयैर्; D6 वायव्यैर्; T G वाते(T1. 4 G3 °तो)यैर् (for वानेयैर्). M3 तथाश्मककुभैर्वयैर् (sic). — d) T3 वृतः; M3 युतः (for वृतम्).

62 D5 missing (cf. v. l. 28). — a) S (except T3) -घोषैः (for -घोष-). — b) T M गज- (for मृग-). Ś1 K1 D11 T4 -समाकुलं; M3 -शतायुतं (for °कुलम्). G1. 3 गजयूथैः समावृतं. — c) Ś1 K1-3 D8 अहिंसैर्; T G1. 3 अजस्रं (for अहिंस्रैर्). K4 M अहिंसकैर्धर्मपरैर्;

सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः । यत्र मङ्कणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

जनमेजय उवाच ।

सप्तसारस्वतं कस्मात्कश्च मङ्कणको मुनिः ।
कथं सिद्धश्च भगवान्कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १
कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्द्विजसत्तम ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

राजन्सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् ।
आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३
सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला मानसह्रदा ।
सरस्वती *ओघवती सुवेणुर्विमलोदका ॥ ४

C. 9. 2189
B. 9. 38. 4
K. 9. 39. 4

D2. 3. 11 अहिंसाकर्मपरमैर् (D2 °निरतैर्); G2 तैरजस्रं धर्मपरैर्. — [d]) Ś1 K चात्यंत-; B Dn D1. 4. 6–10 अ-(D4 चा)त्यर्थ-; M3 अंतर- (for अत्यन्त-). D2. 3. 11 ऋषिभिश्चा(D11 °श्चां)त्यसेवितं (D3 °वासितं) (sic).

63 D5 missing (cf. v. l. 28). — [b]) M3 महाबलः (for हलायुधः). — After 63[b], M3 reads 9. 37. 1[a] for the first time, repeating it in its proper place. — [c]) Ś1 K1 T3. 4 तत्र; M3 कश्च (for यत्र). D3. 11 मं(D3 मुं)कुणकः; D7 मंकर्णकः. K3 सिद्धिस्; D7 सिद्धं (for सिद्धस्).

Colophon om. in Ś1 K. D5 missing. — *Sub-parvan :* B1 Dn D2 T1. 2 M2. 4 रामतीर्थयात्रा; B2 D3. 3. 11 हलधरतीर्थ°; B3–5 D1. 4. 6. 7. 9 बलदेवतीर्थ°; M1 तीर्थयात्रा; Bom. Cal. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं; Kumbh. ed. ह्रद-प्रवेश. — *Adhy. name :* T1. 2 नैमिशेयकुंजप्रशंसा; M4 सरस्वतीप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 G3 38; Dn D7. 8. 10 8; T G1. 2 M 39. — *Śloka no. :* Dn 65; D7. 9 66.

37

1 D6 is missing up to भगवंस्त्वत्प्र (in 47[c]) (cf. v. l. 9. 36. 28). M3 reads 1[a] for the first time after 9. 36. 63[b]. — [b]) K1 क*; K4 कस्मान्; D2. 11 कथं; T3 G2 गतो (for कश्च). — [c]) Dn -विधश् (for सिद्धश्). K3. 4 B D1–4. 6–10 T1–3 स (for च). D11 कथं सिद्धः समभवत्. — [d]) K3 कस्यास्य; T4 कश्च श्चा (sic) (for कश्चास्य). Dn D4. 10 भवेद् (for ऽभवद्).

2 D5 missing (cf. v. l. 1). — [a]) T3 वंशः. T G समुद्भूतः (for °त्पन्नः). — [b]) Ś1 K1–3 चाधीते; Dn2 D8. 9 °त-; D1 °ती; D10 T1. 4 G3 वाधीतं; T3 G2 चाधीतो (for °तं). K2. 3 B2 Dn D1. 3. 8. 9 T3. 4 G2 द्विजोत्तमः; D7 °त्तमं; T2 च वै द्विज (for द्विजोत्तम). M किं वाधीयत स द्विजः. — D1 om. (hapl.) 2[cd]. — [cd]) Ś1 K1 यथावद् (for विधि°). S एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथावृत्तं (T3. 4 G °तत्त्वं) महामुने.

3 D5 missing (cf. v. l. 1). D8 om. 3[a]–4[b]. — [a]) S सप्त नद्यः (for राजन्सप्त). G2 सरस्वत्यां; M3 °स्वत्या. — [b]) D7 यानि (for याभिर्). — [c]) T1. 3 आहृता (for °हूता). Dn2 बलविद्भिर् (for °वद्भिर्). T G तु (for हि). — [d]) T3. 4 G याता (for the second तत्र).

4 D5 missing (cf. v. l. 1). D8 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). — [a]) D6 सप्रभा. — [b]) K2 D3. 11 मानसं ह्रदा (K2 °दं); K4 T3 G2 सुम(K4 च म)नोहरा; B Dn D1. 6. 7. 9. 10 च मनोरमा; D4 मनसा वृता; T1. 2. 4 G1. 3 M सुतनुस्तथा (for मानसह्रदा). — [c]) Ś1 K1 ओघनामा; K2–4 D2. 3. 11 [ओ]घनामा च; B Dn D1. 6–10 चो-(B2–5 चौ)घवती; T G1. 3 M [ओ]घ(G1 [ओ]ज- ; G3 [ऊ]र्मि)माला च (for *ओघवती). D4 सुवेणुरपरा चैव; G2 सरस्वतीसुमाला च (sic). — G1 reads 4[a]–6[c] (without var.) twice. — [d]) K4 B Dn D1. 6–10 T3 सुरेणुर्; D4 सुतनुर्; T1 G °वेणी (for °वेणुर्). M1 सुवेणुप्रभवापि च.

5 For the repetition in G1, cf. v. l. 4. D6 missing (cf. v. l. 1). — [a]) D3 महति; T3. 4 G तु मखे; M3 यजतो; Ca महतो (as in text). — [b]) B

C. 9. 2190
B. 9. 38. 5
K. 9. 39. 5

पितामहस्य महतो वर्तमाने महीतले ।
वितते यज्ञवाटे वै समेतेषु द्विजातिषु ॥ ५
पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा ।
देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्यज्ञविधौ तदा ॥ ६
तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
यजतस्तत्र सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७
मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।
उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्र तत्र ह ॥ ८
जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ॥ ९
तस्य यज्ञस्य संपत्त्या तुतुषुर्देवता अपि ।
विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥ १०
वर्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।
अब्रुवन्नृषयो राजन्नायं यज्ञो महाफलः ।
न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ॥ ११
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम् ।
पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।
सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥ १२
तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टा वेगयुक्तां सरस्वतीम् ।
पितामहं मानयन्तीं क्रतुं ते बहु मेनिरे ॥ १३

D (except D4; D5 missing) T4 महामखे; T1–3 G M महीपते (for °तले). — T4 om. 5^{c}–7^{b}. — ^{c}) K4 चिंत्यते; T3 विरते; M1 विताने (for वितते). B2 D6. 7. 9. 10 -वाटे च; D1 -संभारे (for -वाटे वै). — ^{d}) B Dn D1. 6–10 संसिद्धेषु; D4 संमतेषु (for समे°). B3. 4 महात्मसु (for द्विजातिषु).

6 For the repetition in G1, cf. v. l. 4. D5 missing (cf. v. l. 1). T4 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) K2 विविधं; K4 D3. 11 विपुलैर्; D2 विमळैर् (for °लैर्). T3 पुण्याहघोषपरिते; G M °षे विपुले(G2 °तते). — ^{b}) B1 D2. 4. 6. 8. 11 देवानां; D1 गवानां (sic); T3 वेदांत- (for वेदानां). K3 विमलैस्; T3 G M1. 2. 4 निनदे (for °दैस्). — ^{c}) M1 ऋत्विक्षु; M2–4 सर्वेषु (for देवेषु). ❀ Cv (reading वेदेषु चैव त्र्यङ्गेषु): त्र्यङ्गेषु संहिताक्रमपदाख्याङ्गत्रयसहितेषु वेदेषु । ❀ — ^{d}) G2 यज्ञे च वै (for यज्ञविधौ). G3 -विधानतः (for -विधौ तदा). B1 D1 T3 M3 तथा; T1. 2 G1 ततः (for तदा).

7 D5 missing (cf. v. l. 1). T4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K3 [ए]ष च; B5 T2 M1. 2. 4 चैवं (for चैव). — ^{b}) ❀ Ca: प्रपितामहो ब्रह्मैव, दक्षादीन्पितामहानपेक्ष्य प्रपितामहः । ❀ — ^{c}) D4 T2–4 G3 तस्य; G2 तेन (for तत्र). — ^{d}) K2 -समृद्धिनः; K3 °नां; D1. 8 °मान् (for °ना).

8 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2 चिंतता; G3 चिंतया (for चिन्तिता). D2 मनसा चिंतितो ह्यर्थो. — ^{b}) M1 धर्मार्थाः (for °र्थ-). K4 D1. 8. 11 T G1. 2 तथा (for तदा). G3 धर्मार्थशमतास्तथा (sic). — ^{c}) Ś1 K1–3 T4 उपा(K2. 3 °प)तिष्ठंत; D2. 8 उपतिष्ठति; Ca °तिष्ठन्ति (as in text). — ^{d}) K1 D1. 8 द्विजातीस्; T2 G3 M3 °तिस् (for °तींस्).

9 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 जातश्; Dn1 D8 जग्मुश् (for जगुश्). — ^{cd}) S प्रा(T1. 3 G प्र-; T4 अ)वाद्यंत च (G1 °तात्र; G2 °ति च) तूर्याणि विचित्राणि विचक्षणैः. ❀ Ca: अञ्जसा मुख्यभावेन । ❀

10 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K4 Dn D1. 4. 6. 11 तुष्टुवुर् (for तुतुषुर्). M1–3 दै(M2. 3 दे)वतानि (for देवता). T3. 4 G -गणाः (for अपि). T1. 2 तुष्टुवुर्दैवतान्यपि. — ^{c}) T1. 2 G M2. 4 च परं (for परमं). T4 चक्रुः (for जग्मुः). — ^{d}) D2. 3. 11 किं नु; S सर्वे (for किमु).

11 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 K1 B5 T2 तदा; T4 G2 M3 महा- (for तथा). — ^{b}) M पुष्करेषु पितामहं. — ^{c}) T2 अब्रवन्. Ś1 K1–3 मुनयो (for ऋषयो). — T4 om. (hapl.) 11^{d}–16^{a}. — ^{d}) K2 T3 G3 M1 -बलः; B Dn D1. 6–10 -गुणः (for -फलः). — ^{f}) D11 वेगयुक्ता (for यस्मादिह).

12 D5 missing (cf. v. l. 1). T4 om. 12 (cf. v. l. 11). K3 om. (? hapl.) 12^{ab}. G3 om. (hapl.) 12^{a}–14^{b}. — After 12^{b}, D2 reads 13^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. B2 D11 om. (hapl.) 12^{cdef}. D6 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}; D1 reads it on marg. — ^{c}) T1 सरिता; M1 यज्ञार्थे (for यजता). — ^{d}) Ś1 K1. 2 साहूता; D2 आहुता; D3 अहता (sic); M1 आहता (for आहूता). G2 पुष्करे तु (for °रेषु). — ^{f}) Ś1 K1. 2 जज्ञे (for नाम्ना).

13 D5 missing (cf. v. l. 1). T4 om. 13 (cf. v. l.

एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
पितामहार्थं संभूता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥ १४
नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
तत्र चित्राः कथा ह्यासन्वेदं प्रति जनेश्वर ॥ १५
तत्र ते मुनयो ह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिनः ।
ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥ १६
सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ।
आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ॥ १७
नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ।
आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ॥ १८
गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ।
आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ॥ १९
विशालां तु गयेष्वाहुर्ऋषयः संशितव्रताः ।
सरित्सा हिमवत्पार्श्वात्प्रसृता शीघ्रगामिनी ॥ २०
औद्दालकेस्तथा यज्ञे यजतस्तत्र भारत ।

C. 9. 2207
B. 9. 38. 22
K. 9. 39. 22

11). G_3 om. 13 ; D_6 om. 13^{ab} (for both, cf. v. l. 12). T_3 om. (? hapl.) 13^{ab}. G_1 om. (hapl.) 13^{a}–14^{b}. D_2 reads 13^{ab} for the first time after 12^{b}. D_1 reads 13^{ab} on marg. — ^{a}) K_4 मुनयस्तु तथा तुष्टा. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वेश- ; K_3 B Dn $D_{1.7-10}$ त्वरा- ; K_4 वेद- ; G_2 वेष- (for वेग-). K_3 Dn_2 D_8 -युक्ता. — ^{c}) K_3 मानयंतः ; D_9 आनमंतीं ; $T_{2.3}$ मानयंति ; M_{2-4} उपायांतीं (for मानयन्तीं). — ^{d}) M_1 तं (for ते). T_{1-3} G_2 क्रतुं तं मेनिरे बहु.

14 D_5 missing (cf. v. l. 1). T_4 om. 14 (cf. v. l. 11). G_3 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). G_1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). — ^{a}) T_3 एता (for एषा). — ^{b}). $D_{3.11}$ पुष्करे च. — D_6 T_3 om. (hapl.) 14^{c}–17^{f} — ^{c}) G_1 उद्भूता (for संभूता). — ^{d}) G_2 पुष्ट्यर्थं (for तु°). K_4 महात्मनां ; G_2 महर्षिणां (for मनीषिणाम्).

15 D_5 missing (cf. v. l. 1). T_4 om. 15 (cf. v. l. 11). D_6 T_3 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) S ($T_{3.4}$ om.) नैमिशे. — M_1 om. (hapl.) 15^{b}–16^{a}. — ^{b}) T ($T_{3.4}$ om.) M (M_1 om.) समासाद्य (for °गम्य). D_3 reads from समासते up to समागम्य (in 16^{a}) on marg. $Ś_1$ K_{1-3} महामते ; D_8 समागमे ; G_2 °सत (for °सते). — ^{c}) M_3 चिंताः (for चित्राः). K_2 चक्रे ; K_3 चक्रुर् (for ह्यासन्). — $Ś_1$ K_{1-3} om. (hapl.) 15^{d}–16^{a}.

16 D_5 missing (cf. v. l. 1). T_4 om. 16^{a} (cf. v. l. 11). D_6 T_3 om. 16 (cf. v. l. 14). $Ś_1$ K_{1-3} M_1 om. 16^{a} (cf. v. l. 15). D_3 reads up to समागम्य on marg. — ^{a}) K_4 B Dn $D_{2.3.7.9-11}$ यत्र ते ; T_1 नैमिशे (for तत्र ते). S (except G_2 ; $T_{3.4}$ M_1 om.) राजन् (for ह्यासन्). — ^{b}) $D_{2.4}$ S (except M_4 ; T_3 om.) -वादिनः (for -वेदिनः). — ^{c}) T_4 समासाद्य (for °गम्य). — ^{d}) M_1 [ऽ]चिंतयन् ; M_8 संस्मेरुर् (for सस्मरुर्). T_2 ते (for वै). T_4 विशां पते (for सरस्वतीम्).

17 D_5 missing (cf. v. l. 1). D_6 T_3 om. 17 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_4 $D_{2.3.7.9.10}$ M_{2-4} [अ]नु- ; G_2 सं- (for तु). T_1 ध्यानान् ; G_2 -स्मृता ; M_3 -ध्यातं (for ध्याता). — ^{b}) $K_{2.3}$ T_4 $G_{2.3}$ M मुनिभिः ; G_1 मुनयः (for ऋषिभिः). K_2 -वाजिभिः ; Dn -वेदिभिः ; T_4 -यायिभिः (for -याजिभिः). $T_{1.2}$ मुनिभिः सत्यवादिभिः. — ^{d}) $D_{7.9}$ T_2 $G_{2.3}$ M साहाय्या($D_{7.9}$ °य्या)र्थं. — ^{e}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2.4.11}$ -वेगा ; B_5 -यशा ; Dn -पुण्या ; T_4 $G_{1.3}$ -तेजास् ; M_2 -भाग (for -भागा).

18 D_5 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_3 निमिषे ; S (except G_1) नैमिशे. T_3 G कनकाक्षी ; T_4 कांक्षितोर्थी (sic) (for काञ्चनाक्षी). $D_{1.3}$ च (for तु). — ^{b}) B_2 तत्र (for सत्र-). S मुनीनां भावितात्मनां. — ^{c}) K_4 आगत्य ; S आहूता (for आगता). K_4 om. (hapl.) from सरितां up to आहूता (in 19^{c}). — ^{d}) M_8 तत्र चैव सरस्वती.

19 D_5 missing (cf. v. l. 1). K_4 om. up to आहूता (cf. v. l. 18). — ^{a}) D_7 गजस्य. — $Ś_1$ K_{1-3} om. (hapl.) 19^{bc}. — ^{b}) D_2 गयस्य (for गयेषु). $D_{2.3.11}$ महाक्रतौ. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ गये ; T_{1-3} G M तत्र ; T_4 तेन (for गय-). T_{1-3} G तेन ; T_4 तत्र ; M चैव (for -यज्ञे).

20 D_5 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_8 G_1 corrupt. $B_{3.4}$ M_1 तां (for तु). $B_{1.2}$ $D_{4.6.7.9.10}$ गयस्य (for गयेषु). K_4 B_5 विशालां तां गजे (B_5 °ये) प्राहुर् ; T_4 विशाला तुंगयोश्चाभूद् (sic) ; G_2 °ला तु गये चाभूद् ; G_3 °लविषये चाभूद्. — ^{b}) K_4 Dn $D_{2.6.7}$ T_2 शांसि- ($D_{2.6}$ °शि)त- (for संशित-). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 $B_{2.3.5}$ Dn $D_{1.6.7.11}$ प्रस्तुता ; $B_{1.4}$ °श्रुता ; D_8 °स्नुता ; D_9 °सृता ; D_{10} °स्तुता (for °सूता).

इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
सप्तसारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ॥ २८
शृणु मङ्कणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
आपगामवगाढस्य राजन्प्रक्रीडितं महत् ॥ २९
दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत ।
स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम् ।
सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमम्भसि ॥ ३०
तद्रेतः स तु जग्राह कलशे वै महातपाः ।
सप्तधा प्रविभागं तु कलशस्थं जगाम ह ।
तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः ॥ ३१
वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ।
वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान् ।
एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३२
इदमन्यच्च राजेन्द्र शृण्वाश्चर्यतरं भुवि ।
महर्षेश्चरितं यादृक्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३३
पुरा मङ्कणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ।
स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥ ३४

C. 9. 2225
B. 9. 38. 40
K. 9. 39. 29

Dn1 -समागमे; D1.8 T3.4 समागता (for °गताः). — D9 om. 27^cd. — ^c) Dn -सारस्वती (for °स्वतं). — T3.4 om. (hapl.) 27^d–28^c. — ^d) M1 तत्र (for ततस्). B1-3 Dn D1.6.7.10 तु; G1 स्म; G3 तं (for तत्).

28 D5 missing (cf. v. l. 1). K4 om. up to पुण्यं; T3.4 om. 28^abc (for both, cf. v. l. 27). — ^a) M1 सप्तैवैताः; M2.4 सप्त चेमाः; M3 सप्तैवेमाः (for इति सप्त). — ^b) G1 प्रति- (for परि-). — ^c) D1 G2.3 तीर्थं (for चैव). — ^d) T3.4 G2.3 तथा (for तीर्थं). K4 ** तमं; D2–4.11 S पुण्यतमं (for पुण्यं तथा). B5 श्रुतं (for स्मृतम्). Ś1 K1 ततस्तत्प्रथमं स्मृतं; K3 ततस्तत्परिकीर्तितं; D1 पुण्यप्रदमिति स्मृतं.

29 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^b) Ś1 K1 M3 कौमारे; K4 कुमार- (for कौ°). — ^c) K4 आयताम्; D8 आजगाम् (sic) (for आपगाम्). K4 D8 G1 अपगाढस्य; Ca अव° (as in text). — ^d) D2.3.11 राजेंद्र (for राजन्प्र-). T3 -तपितं; T4 lacuna; G1.3 -जपितं (for -क्रीडितं).

30 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^c) B1 M2–4 स्नायतीं; B2 स्मयंतीं; T4 ध्यायंतीं (for स्ना°). K4 D2.3.11 S रुचि(G2 °धि)राकारां; D4 °पांगां (for °पाङ्गीं). — ^d) T2 विश्वार्चिताम् (sic); G1 विवाससम् (for दिग्वा°). D4 अलंकृतां. — ^e) Ś1 K1–3 D1 सरस्वत्या. M1 सरस्वत्यास्तटे राजन्. — ^f) D8 स्कंदेदे (sic); D9 चस्कंधे. B (except B3) Dn D1.6.8 बीजम्; T G रेत (for वीर्यम्). M रेतश्चस्कंद चांभसि.

31 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K2.3 G1.3 च (for तु). — ^b) Ś1 K1–3 कलशे तु; D2 कळशे वै; S कलशेन (for °शे वै). D11 महात्मना (sic). — After 31^b, S (except M1) ins.:

233* ऋषिः परमधर्मात्मा तदा पुरुषसत्तमः ।
[M2–4 -सत्तम.]

— ^c) K3 D8 प्रविभागे; D1 M1 विप्रभागं; D4 T1 G1 प्रविभक्तं; T2 विभजंतं; M2–4 च विभागं (for प्रवि°). T1.2 G1 M तत् (for तु). — ^d) D8 कलशस्थे. — ^e) T3 damaged. T4 G सप्तर्षयस्तत्र जा(T4 °स्ततो जा-; G2 °स्तु संज्ञा)ता; M ऋषयः सप्त एवासन्. — ^f) Ś1 K1.2 ज**; K4 यज्ञार्थे; D2 यजुर्ये; D11 यज्ञिरे; M जाता ये (for जज्ञिरे). D4 विशेषा मारुता गणाः; T1.2 जज्ञिरे सप्त(T2 °रेभ्यो म [sic])रुद्गणाः; T3 **** मरुद्गणाः; T4 G जज्ञे येभ्यो (T4 चैव; G1 चैभ्यो) मरुद्गणः.

32 D5 missing (cf. v. l. 1). K3 om. 32. — ^a) Ś1 K1.2 वायुतेजो (K2 °जा) (for °वेगो). D2 -बळो; T2 G2 -जितो (for -बलो). — ^b) T2 वायुवाहा (hypermetric); T3.4 G वायुगो (for °हा). D2.3.11 वायुवाहः सुमंडलः. — ^c) Ś1 K1.2 D2.3 T1–3 वायुजालो (D2 °ळो; T3 °तो); K4 वायूज्वलो (for वायुज्वालो). Ś1 K1 -रजो; Dn2 T4 G1.3 M1.2 -रे(Dn2 -र)तो (for -रेता). — ^d) D4 T2 M1 वायुश् (for वायु-). — ^f) Ś1 K1.2 वायूनां; M1 मरुतो (for °तां). S भावयिष्णवः (for जन°).

33 D5 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D8.11 अन्यं (for अन्यच्). K2.3 D2.3.11 तु (for च). K4 B Dn D1.4.8–10 इदमत्यद्भुतं राजन् (D4 °जा). — ^b) T3 damaged from शृण्वा up to कुशाग्रेणेति (in 34^b). Ś1 K1 आश्चर्यमयं; D2–4.11 °र्यांतरं; S (except G2; T3 damaged) °र्यतमं (for °र्यतरं). — ^c) D8 यावत् (for यादृक्). — ^d) T4 कीर्तितं (for विश्रुतम्).

34 D5 missing (cf. v. l. 1). T3 damaged up to

C. 9. 2225
B. 9. 38. 40
K. 9. 39. 40

ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ३५
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३६
ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।
सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ३७
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नरिनर्तिस वै ।
हर्षस्थानं किमर्थं वै तवेदं मुनिसत्तम ।
तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ ३८

ऋषिरुवाच ।

किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं स्रुतम् ।
यं दृष्ट्वा वै प्रनृत्तोऽहं हर्षेण महता विभो ॥ ३९
तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।

कुशाग्रेणेति. — a) Ś1 K1 संकर्षणः (for मङ्कणकः). D4 G3 विद्धः (for सिद्धः). — b) G1 पुराग्रेण (for कुशा°). K4 च; G2 [अ]पि (for [इ]ति). K4 तच्छ्रुतं; D1.4 T3.4 G1.3 विश्रुतं; D8 T1.2 विश्रुतः; G2 विक्षतः (for नः श्रुतम्). — c) K3 ततः (for क्षतः). K3 किरे (sic); D4.9 T4 करो (for करे). — d) T3.4 तत्र (for तस्य). D1 [s]श्रवत्; D3.11 [s]वमत् (for ऽस्रवत्). — e) T2 तं (for स). D1 [s]थ (for वै). — f) G2 स्मयाविष्टः; M1 हर्षोद्धृतः (for हर्षाविष्टः). K3 प्रनर्तवान्; D3.11 च नृत्तवान्; T2 प्रतापवान्; G3 प्रणृत्तवान् (for प्रनृ°). T3 राजन्हृष्टः प्रहृष्टवान्.

35 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) K2 B2 D3.7.11 T1.3 G1 M2 (also as in text) प्रवृत्ते; G3 प्रणृत्ते (for प्रनृत्ते). D1 T4 तु (for वै). K3 एवमेते समुत्पन्नाः (= 32e); K4 ततस्तं तु प्रवृत्तं वै. — b) D1.8 जगत् (for च यत्). — c) K2–4 D3.11 प्रवृत्तम्; G3 प्रणृत्तम् (for प्रनृत्तम्). T2 अभयं; G2 अभवद् (for उभयं). — d) D3 तैजसास् (for तेजसा). D6 [अ]स्य च; M3 सत्य- (for तस्य). K3 सोस्रवत् (sic) (for मोहितम्).

36 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 विनितप्तो; D8 विज्ञाप्तो वै; M1 विज्ञापितो (for विज्ञप्तो वै). T2 महादेवम्. — T4 om. (hapl.) 36de. — d) K4 D2.3.11 मुनेर्; G3 M स्वृषेर् (for ऋषेर्). Ś1 K1.3.4 D4 नरोत्तम; K2 नृपोत्तम; D2.3.11 महात्मनः; D8 M3 नराधिपः. — e) D3 M3 देवस्. — f) T4 तदा (for तथा).

37 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) D1.8 देवा; D8 देव- (for देवो). — b) K2 corrupt. T3.4 G2 अथैव (for अतीव). K4 D4 T3.4 G2 हि; D1 M1 च (for ह). — c) Ś1 K1 -काम्यार्थं; B5 -कामस्तं; D8 -कार्यार्थं (for -कामार्थं). — d) S तं शिवः (M3 ते शिवं) प्रत्यभाषत.

38 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K1–3 मैवं; B5 Dn1.n2 (orig.) D2.3 Ca हंहो; Dn2 (marg.) T4 G अहो; T1.2 हर्षाद्; T3 damaged; M त्वं भो (for भो भो). — b) K4 नरिनर्ति (for °नर्तिस). B D (D5 missing) किमर्थं नृत्यते भवान्; T1.2 °र्थं त्वं प्रनृत्यसि (T1 °से); T3.4 G M °र्थमिह नृ(M1 °मतिनृ-; M2–4 °मभिनृ)त्यसि (T4 °से). — D6 om. 38cdef. — c) K2.3 किमेतत् (for किमर्थं). K2.3 ते; B1–4 Dn D1.7–10 च; B5 T G2 M वा; G1.3 तद् (for वै). — d) Ś1 K1 तदाह; K2.3 वदस्व; K4 D4.11 T3 M1.3 तदेवं; T4 किमेतन्; G1.3 वदैव (G3 °वं) (for तवेदं). D4 -पुंगव (for -सत्तम). B Dn D1.7–9 तवेद(Dn D9 °देव)मधिकं मुने (D8 °नेः). — After 38d, D11 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* गदा]. — D3.11 S om. (hapl.) 38ef. — e) D2 -पथि (for -पथे).

39 D5 missing (cf. v. l. 1). T1.2 मंकण (for ऋषिर्). — a) T2 पश्यामि हि (for न पश्यसि). D2.4.11 मे विप्र; T G M1 मे देव; M2–4 देवेश (for मे ब्रह्मन्). — b) Ś1 K1.4 स्रवत्; K3 B1.4 Dn D1.6–8 श्रुतं; D9 सृतं (for स्रुतम्). D2.3.11 करस्थं शाकसंश्रयं (D11 °स्रवं); T3 करं शाकरसावृतं. — c) T3.4 G2.3 तं; M यद् (for यं). T2–4 G2 च; G3 वि-; Bom. ed. सं- (for वै). T1.2 प्रनृ(T1 °सृ)त्ये (for प्रनृत्तो). K2–4 B Dn D1–4.6–10 यं दृ(K2–4 B2 Dn1 D6 यद्दृ)ष्ट्वाहं प्रनृ(K3 °वृ)त्तो वै; D11 यद्दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो; G1 दृष्ट्वा तु विप्रनृत्तोहं. — d) G1.3 क्षणेन (for हर्षेण). Dn प्रभो; D1 नृप; D8 वितं (sic) (for विभो).

40 D5 missing (cf. v. l. 1). Before 40, Ś1 K1–3 ins. वैशंपायनः. — a) T G ततस्तम् (for तं प्रहस्य). — b) Dn1 मोहितः; T3 damaged; M3 मोहयन् (for मोहितम्). — Before 40c, T1.2.4 G1.3 ins. देवः; G2 शिवः. — c) B5 Dn1 तु; Dn2 नु; T G M1 वै; M2–4 ते (for न). K4 ब्रह्मन् (for विप्र). — d) K4 D2–4 T1 [इ]ह (for [इ]ति). K3 D1 प्रपश्यतां (D1 °तं) (for °श्य माम्). B5 T2–4 G M न

अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ४०
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत् ॥ ४१
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ ४२

ऋषिरुवाच ।

नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ ४३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ४४
देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ४५
सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ ४६

C. 9. 7239
B. 9. 38. 54
K. 9. 39. 53

गच्छामीह (B5 M °ति) पश्यतां (T4 दृश्यतां; G1. 3 M पश्य मां).

41 D5 missing (cf. v. l. 1). —a) Ś1 K1. 2 M2–4 उक्तो (for उक्त्वा). B5 D3. 11 M नर- (for मुनि-). Ś1 K1–3 -श्रेष्ठो; B5 D1. 4 M -श्रेष्ठ; D3. 11 -व्याघ्र (for -श्रेष्ठं). —b) K2 धीमते; B5 वै तदा (for धीमता). D4 महादेवो महातपाः. —c) T2. 3 अंगुल्य-ग्रेण. —d) K4 मंगुष्ठं- (sic) (for स्वाङ्गुष्ठस्). B5 [ऽ]नघ; S भृशं (for ऽभवत्).

42 D5 missing (cf. v. l. 1). —a) Ś1 K1 Dn1. n2 (marg. as in text) कृताद्; K2 जात (sic); T3 -क्षतं; G3 क्षणाद् (for क्षताद्). —b) T1 भीम-; T2 हेम- (for हिम-). —c) Ś1 K यद्; D1. 4. 7–11 S तं (for तद्). K4 D8 पीडितो; T1. 2. 4 G M व्रीळितो; T3 मुदितो (for व्रीडितो). —d) T G नतः; M1 पतन् (for गतः). — After 42, B D (except D11; D5 missing; D3 marg.) ins.:

234* मेने देवं महादेवमिदं चोवाच विस्मितः ।

[D1 इत्युवाचाथ विस्मितः (for the post. half).]

— while T3 ins.:

235* उवाच पार्वतीनाथमिन्दुरेखावतंसकम् ।

43 D5 missing (cf. v. l. 1). All MSS. (except G2; D5 missing) om. the ref. T3. 4 om. 43–44. —a) Ś1 K1 B1 नान्यद्; K2. 3 D3. 4. 7 नान्य- (for नान्यं). T (T3. 4 om.) G1 M देवम् (for देवाद्). — G2 om. 43cd. —c) Ś1 K1–3 चराचरस्य; T (T3. 4 om.) G (G2 om.) M1 सुरासुरेषु; M2–4 गतागतेषु (for सुरासुरस्य). —d) G3 स्थितिस् (for गतिस्). Ś1 K1–3 D4 -भृत्; Bom. ed. -धृत् (for -धृक्).

44 D5 missing (cf. v. l. 1). T3. 4 om. 44 (cf. v. l. 43). G2 transp. 44–45. —a) D3. 4 S (except G1; T3. 4 om.) सर्वं (for विश्वं). —b) D9 हि (for [इ]ह). M3 महर्षयः (for मनीषिणः). —c) K4 पूर्वं (for सर्वं). T1. 2 व्रजति (for विशति). G त्वामेव संविशंतीह. —d) K4 D3. 4. 11 चैव (for एव).

45 D5 missing (cf. v. l. 1). Before 45, T3 ins. ऋषिः. G2 transp. 44–45. —a) T4 दृश्यस् (for शक्यस्). —b) K1. 4 -ज्ञातं (for -ज्ञातुं). Dn पुनरेव युगक्षये (= 44d). —c) K2 corrupt. D2. 4. 11 T1–3 G1. 2 सर्वेश; T4 M सर्वे प्र- (M च); G3 सर्वेपि (for सर्वे स्म). K3 दृश्यंत; B2 दृश्यंति (for दृश्यन्ते). Ś1 K1 त्वयि सर्वे ह्यदृश्यं(Ś1 °श्य)*. — After 45c, B D (D5 missing) ins.:

236* भावा ये जगति स्थिताः ।
त्वामुपासन्त वरदं

[(L. 2) D2. 3. 11 उपासंति; D4 उपासंत (sic). B5 D2. 3. 11 वरद.]

—d) Ś1 K1–3 पुरा; B (except B5) Dn D1. 6. 7. 9. 10 देवा; D11 सुरासुर- (hypermetric) (for सुरा). K2. 3 ब्रह्मर्षयो (for ब्रह्मादयो). D8 देवब्राह्मणयोनघ (sic).

46 D5 missing (cf. v. l. 1). —a) M1 सर्वस्वम् (for °स्त्वम्). D2. 3. 11 लोकानां (for देवानां). —b) T3 G2 शिव; T4 विभो; G1. 3 तथा (for च ह). — G3 reads 46cd twice (without var.). —c) D3. 7 त्वत्प्रसादाः (sic). —d) K3 D3. 8 T1. 3. 4 G M1 मोदंते (D3 °ति; D8 °तां) हि (M1 ह). D4 T2 M3 कुतोभयाः (for [अ]कुतो°). — After 46, T G Kumbh. ed. ins.:

237* त्वं प्रभुः परमैश्वर्यादधिकं भासि शंकर ।
त्वयि ब्रह्मा च विष्णुश्च लोकान्संधार्य तिष्ठतः ।
त्वन्मूलं च जगत्सर्वं त्वदन्तं च महेश्वर ।
त्वया हि वितता लोका सप्तेमे सर्वसंभव ।
सर्वथा सर्वभूतेश त्वामेवार्चन्ति दैवतम् । [5]
त्वन्मयं हि जगत्सर्वं भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

C. 9. 2420
B. 9. 38. 54
K. 9. 39. 59

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽब्रवीत् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तपो मे न क्षरेदिति ॥ ४७
ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ।
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धमहं सदा ॥ ४८
सप्तसारस्वते चास्मिन्यो मामर्चिष्यते नरः ।
न तस्य दुर्लभं किंचिद्भवितेह परत्र च ।
सारस्वतं च लोकं ते गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ४९
एतन्मङ्कणकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
स हि पुत्रः सजन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

स्वर्गं च परमस्थानं नृणामभ्युदयार्थिनाम् ।
ददासि च प्रसन्नस्त्वं भक्तानां परमेश्वर ।
अनावृत्तिपदं नृणां नित्यं निःश्रेयसार्थिनाम् ।
ददासि कर्मिणां कर्म भावयन्ध्यानयोगतः । [10]
न वृथास्ति महादेव प्रसादस्ते महेश्वर ।
यस्मात्त्वयोपकरणात्करोमि कमलेक्षण ।
प्रपद्ये शरणं शंभुं सर्वदा सर्वतः स्थितम् ।
कर्मणा मनसा वाचा तमेवाभिजगाम ह ।

[(L. 2) T1. 2 शक्रश् (for विष्णुश्). Kumbh. ed. संधाय (for °यं). T3 लोकान्संधारयिष्यत (for the post. half). — (L. 3) Kumbh. ed. om. (hapl.) from the post. half of line 3 up to the prior half of line 6. — (L. 4) T3 विहिता (for वितता). T4 G1. 3 सप्तमे; G2 स त्वं वै (for सप्तमे). T3 G2 -भावन (for -संभव). — (L. 5) G2. 3 सर्वदा (for °था). T1. 2 देवताः; T4 सर्वदा (for दैवतम्). — G3 om. line 6. — (L. 6) Kumbh. ed. भूत-. — (L. 7) T4 G2. 3 Kumbh. ed. परमं (for °म-). — (L. 8) T2 ददाति (sic). G2 सु- (for च). G1 सन् (for त्वं). — T2 om. lines 9–12; T4 om. (hapl.) lines 9–11. — (L. 9) T3 अनावृत्य (for °वृत्ति-). G2 नित्यं विक्रीयसेर्थिनां (sic) (for the post. (half). — (L. 10) T3 G2 कर्मणां (for कर्मिणां). T3 G2 भावध्या(T3 °ज्ञा)नाय योगतः; G3 ध्यानयन्भावयोगतः (for the post. half). — (L. 11) T1 G1. 2 वृथा (for वृथा). T3 ते (for [अ]स्ति). T3 स्यान् (for ते). — T1 om. line 12. — (L. 13) T2 प्रपद्य (for °द्ये). T4 सर्वदं (for °तः). — (L. 14) G1. 3 हि (for [अ]भि-). G2 त्वामेव शरणं भजे; Kumbh. ed. तमेवाभिजगाम्यहम् (for the post. half).]

47 D5 missing up to भगवंस्त्वत्प्र (cf. v. l. 1). Before 47, T3. 4 G ins. वैशंपायनः. — a) D2 श्रुत्वा (for स्तुत्वा). — b) K4 B5 D2. 11 T1. 2. 4 G1 M1 ऋषिः स (by transp.); T3 G2. 3 M2–4 ऋषिः सं-. K3. 4 B Dn D1. 6–10 T1. 2 [ऽ]भवत् (for ऽब्रवीत्). D3. 4 ऋषिभिः सहितोब्रवीत् (D4 °भवत्). — After 47b, B D (except D4; D5 missing) ins.:

238* यदिदं चापलं देव कृतमेतत्क्षयादिकम् ।
[D6 मया विभो (for क्षयादिकम्).]

— Before 47c, T1. 2 ins. मंकणः. — c) D11 -प्रसादेन; M1 °दान्मे (for °दाद्धि). B Dn D1. 6–10 अ(B1–3 D7. 9 त)तः प्रसादयामि त्वां (D8. 9 त्वा); D5 *****यामि त्वा. — d) K2 corrupt. M1 वै (for मे).

48 a) T1. 2 प्रीयमाणस्; T3 damaged (for प्रीतमनास्). — Before 48c, G2 ins. शिवः. — c) T2 ततस् (for तपस्). M1 ववृतां (for वर्धतां). — e) T1. 3. 4 G M1. 3. 4 चैव; T2 ते ह (for चेह). — f) K2 तदा (for सदा).

49 a) K2. 3 चापि; B5 तीर्थे; G3 वास्मिन् (for चा°). — b) B5 येर्चयिष्यंति चापि मां; S अर्चयिष्यंति ये (M1 नो) नराः. — c) B5 M1 न तेषां; T G M2–4 तेषां न (for न तस्य). — d) K2–4 भवति; D1 भुवि च (for भविता). K4 B D3. 4. 6–9 M1 वा (for च). — M3 om. 49e–50b. — e) K4 B Dn D1. 4–10 ते लोकं (by transp.); D2. 3. 11 लोकं स (D11 च). — f) K3 D2. 3. 11 गमिष्यति.

50 M3 om. 50ab (cf. v. l. 49). — a) T2 एवं; T3 damaged (for एतन्). — b) D3 चरित्रं. T1 भूरितेजसं. — After 50b, D4 ins.:

239* कथितं च नृपतिश्रेष्ठ किं भूयः कथयामि ते ।
[Prior half hypermetric.]

— While M ins.:

240* सप्तसारस्वतं चापि यथोत्पन्नं तथोदितम् ।

— D4 M1 om. 50cd. — c) B Dn D1. 2. 5–10 सुकन्यायाम्; D3. 11 तु जन्या° (for सजन्या°). S (M1 om.) स पुत्रः सहजन्यायाम्. — d) M3 मातरिश्वनः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1 गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा; K2–4 B1 M3. 4 रामतीर्थयात्रा; B2–5 D1,

३८

वैशंपायन उवाच ।
उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः ।
तथा मङ्कणके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ १
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च ।
पूजितो मुनिसंघैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वान्स्पृष्ट्वा तोयं च भारत ।
प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३
तत औशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४
महता शिरसा राजन्ग्रस्तजङ्घो महोदरः ।
राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ५
तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ।
यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।
तत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ॥ ६
तत्प्राप्य च बलो राजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ।
विधिवद्धि ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ७
जनमेजय उवाच ।
कपालमोचनं ब्रह्मन्कथं यत्र महामुनिः ।

C. 9. 2254
B. 9. 39. 6
K. 9. 40. 8

6–8. 10 बलदेवती°; Dn D3.4 हलधरती°; D2 बलरामती°; D5 M1 तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 मंकणकवरप्रदानं; T1.2 सप्तसारस्वतप्रशंसा (T2 °सनं); T3.4 G1.3 मंकणकचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 G3 39; Dn D10 9; T1–3 G1.2 M 40; T4 42. — *Śloka no.:* Dn 56; D7 58; D9 59.

38

1 D11 om. the ref. T3 damaged for 1cd. — c) K2 तदा; D11 तत्र (for तथा). D1 मंकनके. — d) S (except M1; T3 damaged) परां (for शुभां).

2 a) D2 दानं दत्त्वा (by transp.); M1 दत्त्वा धनं. — b) K4 उपोषितः; B3.4 °ष्य ह; D9 उपास्य च (for उपोष्य च). — c) K1 -संगैश्च. S पूजितो मुनिभिश्चापि (T1.2 M1 °श्चैव).

3 b) K2.3 D11 दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा). — c) T1.2 त्वरितं. M1 राजंस् (for रामस्). — d) D5 तीर्थार्थं तु (for तीर्थहेतोर्). K3 महाबल; D2 °बळः.

4 T2 om. (? hapl.) 4ab. — a) D1 तत्र (for तत). Ś1 K1–3 B2 D2–7. 9–11 त्वौशनसं; D1 [अ]प्यौश° (for औश°). — b) D2 हळायुधः; T1 महाबलः (for हलायुधः). — c) D2 कपाळ-. — d) Dn1 D9 युक्तो; Cv मुक्तो (as in text).

5 b) K1 -जंगो (for -जङ्घो). Ś1 K1 रहो**; K4 Ca (Cap as in text) रहोदरः; D3 महोरगः; M3 रमहोदरं (sic) (for महोदरः). Dn ग्रस्तजंघावहोदरः (sic). ❀ Ca: रहो गूढं क्षाममुदरं यस्य । एतेन रहोदर इत्यन्वर्थं नाम । महोदर इति च पठन्ति । ❀ — d) K2 G1.3 तदा (for पुरा).

6 T3 damaged up to यत्रास्य. — a) M3 यत्र (for तत्र). K4 पूर्णं (for पूर्वं). — b) M2–4 तु (for सु-). — c) D2.3.11 G1.3 M2–4 निखि(D3 °षि)ला; T1.2 निर्णीता; M1 निर्लीना (sic) (for अखिला). T3.4 G2 यत्रास्य (T3 damaged) निखिला नीतिः. — d) D4 महात्मना. — M2–4 om. (? hapl.) 6e–7d. — e) D3 corrupt. K3 B Dn D5–7. 9. 10 यत्रस्थश्च; S (M2–4 om.) तत्र सं- (for तत्रस्थश्). — f) D4 S (M2–4 om.) Cv देव- (for दैत्य-). D9 -निग्रहं; G3 -विग्रहे (for °हम्).

7 M2–4 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) D6 तत्संप्राप्य; T1.2 तत्र प्राप्य; G2 तत्प्राप्य तु (for °प्य च). D2 बळो. G1.3 तत्रापि (G1 °त्प्राप्य) च महाराज. — b) Dn तीर्थप्रवरसत्तमं; D3 तीर्थं चरममुत्तमं. — c) Ś1 K1.3 प्र-; K2 B (except B5) D (except D3.11) वै (for हि).

8 K3 om. (hapl.) from जनमेजय up to वैशंपायन

C. 9. 2254
B. 9. 39. 9
K. 9. 40. 8

मुक्तः कथं चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना ।
वसता राजशार्दूल राक्षसास्तत्र हिंसिताः ॥ ९
जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः ।
क्षुरेण शितधारेण तत्पपात महावने ॥ १०
महोदरस्य तल्लग्नं जङ्घायां वै यदृच्छया ।
वने विचरतो राजन्नस्थि भित्त्वास्फुरत्तदा ॥ ११
स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह ।
अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२
स पूतिना विस्रवता वेदनार्तो महामुनिः ।
जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ १३
स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः ।
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४
आप्लुतः सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ।
स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ १५
सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा ।
सर्वपापप्रशमनं सिद्धक्षेत्रमनुत्तमम् ॥ १६
स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ।
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ।

(before 9). K_4 om. (hapl.) 8 and the following ref.. T_3 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) $D_{2.3.11}$ पुण्यं; G_2 यत्र (for ब्रह्मन्). — ^{b}) $T_{1.2}$ प्राप्तो; G_2 विप्र (for यत्र). — ^{cd}) $D_{6.8}$ T_3 $G_{2.3}$ M_1 मुक्तं (for मुक्तः). B_2 वा (for च). K_2 लग्नः; D_1 भग्नं (for लग्नं). $T_{1.2}$ कथं चास्य शिरो लग्नं केन चैव तु हेतुना.

9 $K_{3.4}$ om. the ref. (cf. v. l. 8). — ^{b}) Ś$_1$ K_1 राघवेन. — ^{d}) B Dn $D_{1.4-10}$ राक्षसाञ्श(D_5 °न्ग)मयिष्यता; $M_{1.2.4}$ °सांस्तत्र हिंसता.

10 ^{a}) T_3 damaged from जनस्थाने up to राजन्नस्थि (in 11^{cd}). — ^{b}) K_4 D_2 T_4 G महात्मनः (T_4 G_2 °ना) (for दुरा°). — ^{c}) T_2 शरेण (for क्षुरेण). K_4 $D_{6.11}$ शत-; D_3 शर-; G_1 सित- (for शित-). — ^{d}) $K_{3.4}$ B $D_{2.3.5-7.9.11}$ उत्पपात; D_8 तत्प्रयाय (for तत्पपात). $D_{7.9}$ महात्मनः.

11 T_3 damaged up to राजन्नस्थि. — ^{a}) Ś$_1$ K_1 सहोदरस्य; K_4 B_5 रहो° (for महो°). $K_{2.3}$ वै (for तल्ल्). — ^{b}) $K_{2.3}$ तद् (for वै). — ^{c}) Dn_1 $D_{2.4-6.8.10}$ विचरता (for °तो). — ^{d}) Dn स्थित्वा (for अस्थि). T_1 भूत्वा (for भित्त्वा). $D_{2.4}$ शिरस्; D_{11} [आ]विशत्; T_2 पुरत् (sic); Ca [अ]स्फुरत् (as in text).

12 ^{c}) B_4 अतिगंतुं; T_1 अभिगंतुर् (for °गन्तुं). Ś$_1$ K_1 तदा (for महा-). $D_{1.4.5.8}$ -भाग; D_{11} S (except T_4 G_1) -प्राज्ञ (for -प्राज्ञस्).

13 ^{a}) D_5 पूजिता (for पूतिना). K_4 $D_{1-3.5.11}$ विश्रवता; $B_?$ प्रस्र° (for विस्र°). ❀ Cv (reading सपूतिना) सपूतिना दुर्गन्धसहितेन । ❀ — ^{d}) T_3 damaged from पृथिव्या up to मृषीणां (in 14^{d}). K_4 B Dn $D_{1.4-10}$ चेति (for इति). K_2 नाश्रुतं; $T_{1.2}$ विश्रुतं (for नः श्रुतम्).

14 T_3 damaged up to मृषीणां. — ^{b}) T_4 सरांसि च (for महातपाः). — $14^{cd}=19^{cd}$. — ^{d}) $K_{2.3}$ मुनीनां (for ऋषीणां).

15 Ś$_1$ K_{1-3} om. (hapl.) 15–19. T_3 damaged up to न च. — ^{a}) B_1 Dn_1 $D_{3.9.11}$ T_1 आप्लुत्य; M_{2-4} सोप्लुतः (for आ°). — ^{b}) Dn $D_{3.7.9.10}$ अवाप्नुयात् (for °प्तवान्). — ^{c}) Dn D_7 सुश्रा(D_7 °स्रा)व. K_4 विप्रर्षिर्; B_2 $D_{4.6.8-10}$ विप्रेंद्र; $D_{2.3.11}$ राजेंद्र; T_3 damaged (for विप्रेन्द्रो). — ^{d}) $D_{2.11}$ वचनात् (for वचनं). D_2 तदा (for महत्). $D_{1.4.6}$ मुनीनां भावितात्मनां (cf. 14^{d}); D_{10} मुनिनोक्तं वचो महत्.

16 Ś$_1$ K_{1-3} om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D_{11} T_{2-4} G $M_{1.3}$ सरस्वत्यां. $T_{3.4}$ G तु तत्तीर्थं (for तीर्थवरं). — ^{b}) M_1 औशनसस् (sic). B_1 Dn T_4 M_3 तथा; $D_{2.7}$ सदा (for तदा). — D_1 repeats 16^{cd} after 17^{d}. T_3 damaged for 16^{c}–17^{d}. — ^{d}) K_4 ताद्धि; B_2 विद्ध-; B_5 $D_{9.10}$ G_3 $M_{1.2.4}$ सिद्धि- (for सिद्ध-).

17 Ś$_1$ K_{1-3} om. 17 (cf. v. l. 15). T_3 damaged for 17^{abcd}. — ^{a}) B_2 च गत्वा; D_1 मत्वा तु; $D_{2.3.11}$ जगाम (for तु गत्वा). $B_{3.4}$ तीर्थं; B_5 तत्तु (for तत्र). — ^{b}) $B_{3.4}$ ख्यातम् (for तीर्थम्). D_3 युजः (sic); $G_{1.3}$ ततः (for द्विजः). — ^{c}) $G_{1.3}$ तस्य (for तत). D_1 त्वौशनसे; D_8 T_4 G M चौश° (for औश°). $T_{1.2}$

तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥ १७
ततः स विरुजो राजन्पूतात्मा वीतकल्मषः ।
आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ १८
सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १९
ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥ २०
तत्र दत्त्वा बहून्दायान्विप्रान्संपूज्य माधवः ।
जगाम वृष्णिप्रवरो रुषङ्गोराश्रमं तदा ॥ २१
यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन भारत ।
ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२
ततो हलधरः श्रीमान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
जगाम यत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत् ॥ २३
रुषङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।

C. 9. 2273
B. 9. 39. 28
K. 9. 40. 18

तत औ(T2 स तस्थौ)शनसं तीर्थं. — ^{d}) K4 -स्पृश्यतस्. M4 स तस्मात्र परंतप. — After 17^{d}, D1 repeats 16^{cd}, while D2 reads 18^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{f}) G3 अंतर्जले. D2. 3. 11 T3. 4 G M1 नृप; T2 प्लुतः; M2–4 ततः (for तदा). — After 17, B D (D3 marg.) ins.:

241* विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
स चाप्यन्तर्जले मूर्धा जगामादर्शनं विभो ।

[(L. 1) B1 Dn अवाप्तवान् (for °प ह). — (L. 2) B1 Dn2 तदा (for विभो).]

18 Ś1 K1–3 om. 18 (cf. v. l. 15). D2 reads 18^{ab} for the first time after 17^{d}. — ^{a}) T2 सन् (for स). K4 विबभौ; B Dn D1. 3–10 विशिरा; D2 (first time) दनुजो; T1 G1 M नी(G1 वी)रुजो; T2. 3 निरु(T2 °र)जो; Cv विरुजो (as in text). D11 राजा; Cv हुत्वा (for राजन्). — ^{b}) S महात्मा (for पूतात्मा). D2 (first time) विगतक्लमः; D5 वीतकिल्बिषः. — ^{d}) K4 B5 (marg.) रहोदरः.

19 Ś1 K1–3 om. 19 (cf. v. l. 15). D11 om. 19. — ^{a}) D2 [ऽ]पि (for ऽथ). D2 आश्रमे. — ^{b}) K4 D2 विप्रयुक्तो; G1 विप्रो मुक्तो. — $19^{cd} = 14^{cd}$.

20 T3 damaged for 20^{ab}. — ^{a}) D2. 3. 11 T1. 2. 4 G तत् (for ते). — ^{b}) S (T3 damaged) तदा (G2 °था) (for ततस्). K2. 3 भारत; T4 तस्य तु (for मानद). — ^{d}) Dn समाहिताः (for °गताः). — After 20, B D ins.:

242* स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिः ।
पीत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः ।

[(L. 1) D5 यात्वा (for गत्वा). B5 D2. 3. 11 महामुनिः (for °नृषिः). — (L. 2) B5 D3 तीर्त्वा (for पीत्वा). B5 D3. 11 तपः (for पयः). D1 च (for सु-). B5 आपन्नतो; D2. 11 आयातवान् (for °त्तदा). D2 नृप (for मुनिः).]

21 ^{a}) Ś1 K1 अत्र (for तत्र). T G1 M2 गत्वा; G2 damaged (for दत्त्वा). K4 D3. 11 M1 दानान्; T1–3 देवान्; T4 G M2–4 द्रे(G2 *)यान् (for दायान्). — ^{b}) T3. 4 संमान्य (for संपूज्य). T2 सादरः (for माधवः). — ^{c}) B5 D2 -प्रवरं (for °रो). S जगाम तत्र राजेंद्र (cf. 23^{c}). — M1 om. (hapl.) 21^{d}–23^{c}. — ^{d}) T3 damaged. Ś1 K D2. 11 उत्तं(Ś1 K1. 2 °तं)कस्य; Dn रुषङ्गोर्; D3 रुत्तंकोर्; D8 रुक्कगोर्; S (M1 om.; T3 damaged) उ(G1 त्रि)शंगोर् (for रुषङ्गोर्). B2 M2–4 महत्; T (T3 damaged) G प्रति (for तदा).

22 M1 om. 22 (cf. v. l. 21). T3 damaged. — ^{a}) K2. 4 D2. 3. 9. 10 M2–4 तत्र (for यत्र). K4 तथा (for तपो). — ^{b}) B2–5 आर्ष्टि(B5 °ष्णि)सेनेन. K2. 3 मानद (for भारत). — D1 om. 22^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 प्राप्तवांस् (for लब्ध°). S (M1 om.; T3 damaged) यत्र (for तत्र). — ^{d}) K4 D2 T (T3 damaged) G महातपाः; M2. 4 °यशाः; M3 °रथः (for °मुनिः). — After 22, B (except B4) D (except D1; D8 marg.) ins.:

243* सर्वकामसमृद्धं च तदाश्रमपदं महत् ।
मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो ।

[(L. 1) B5 -मभृद्धिश् (for -समृद्धं). B3 Dn D2. 4. 8 वै (for च). Dn1 D2. 4. 8 तत्र (for तद्). — D5 om. line 2]

23 M1 om. 23^{abc} (cf. v. l. 21). D5 om. up to ब्राह्मणैः. — ^{a}) D2 हळधरः; S (M1 om.) हलायुधः (for हलधरः). — ^{c}) K4 B3 D (except Dn D11) T2–4 G1. 3 तत्र (for यत्र). — ^{d}) Ś1 K1 Dn रुषङ्गुस्; K2 रुषल्गुस्; D5 रुषंगस्; T1. 2. 4 G2. 3 M उशंगुस्; T3 उशङ्कुस्; G1 त्रिशंगुस् (for रुषङ्गुस्). T3 M1 उत्ससृजत् (for अत्यजत्).

C. 9. 2274
B. 9. 39. 28
K. 9. 40. 28

देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा बहु ॥ २४
ततः सर्वानुपादाय तनयान्वै महातपाः ।
रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मा पृथूदकम् ॥ २५
विज्ञायातीतवयसं रुषङ्गुं ते तपोधनाः ।
तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥ २६
स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम् ।
पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसंघैर्निषेविताम् ॥ २७
स तत्र विधिना राजन्नाप्लुतः सुमहातपाः ।
ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः ।
सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वान्पुत्रानुपासतः ॥ २८
सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ २९
तत्राप्लुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः ।
दत्त्वा चैव बहून्दायान्विप्राणां विप्रवत्सलः ॥ ३०
ससर्ज यत्र भगवाँल्लोकाँल्लोकपितामहः ।
यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः ।
तपसा महता राजन्प्राप्तवानृषिसत्तमः ॥ ३१
सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः ।

---

24 a) Ś1 D5 रुषंगो (D5 °गोर्); K1. 3 Dn रुषद्गुर्; K2 रुषग्लुर्; T1. 2. 4 G M उशंगुर्; T3 उशक्कुर् (for रुषङ्गुर्). D2 राजंस् (for वृद्धस्). — b) K4 D1 -वृद्धश्च; Dn -विद्यश्च; D5 -निष्ठश्च; D8 निश्चित्य (for -नित्यश्च). — T3 damaged for 24^{c}–25^{b}. — c) D1 घृत- (for कृत-). — d) B Dn D1. 4–10 तदा; T1. 2. 4 G M1 नृप (for बहु).

25 T3 damaged for 25^{ab}. — a) G2 समादाय (for उपा°). — K4 om. (hapl.) 25^{c}–28^{b}. — c) Ś1 K1. 3 Dn रुषद्गुर्; K2 हृषद्गुर्; T1. 2. 4 G M उशंगुर्; T3 उशक्कुर् (for रुषङ्गुर्). — d) K2. 3 B D T G2. 3 M3 मां (for मा). G2 सरस्वतीं (for पृथूदकम्).

26 K4 om. 26 (cf. v. l. 25). G2 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}. — a) Dn1 D2. 5. 6. 11 T2 [अ]तीव- (for [अ]तीत-). Dn1 -तपसं; D6 -मनसं; D8 -वचसं (for -वयसं). — b) Ś1 K1–3 Dn रुषद्गुं; T1. 2. 4 G1. 3 उशंगुं; T3 उशंशु (sic) (for रुषङ्गुं). T1. 2 तं (for ते). M उशंगुं तं तदात्मजाः. — B3 om. 26^{c}–28^{b}. — c) D5 ते; D11 तान् (sic); S (except G3; G2 om.) तद् (for तं). B4 D5–7. 9. 10 च (for वै). T3 उपानीय (for °निन्युः). — d) Ś1 K1–3 Dn D11 तपोवनं; D5 °निधिं (for °धनम्).

27 K4 om. 27 (cf. v. l. 25). B3 om. 27; G2 om. 27^{ab} (for both, cf. v. l. 26). D2. 11 om. 27^{a}–28^{b}. — a) D8 corrupt. M1 सुतैस् (for पुत्रैस्). M2 सदा (for तदा). T2 भीमान्. — T3 damaged for 27^{cd}. — c) D1 T1. 2 G1 पुण्य- (for पुण्यां). — d) T2 विद्वत्संगैर्निषेविता.

28 K4 om. 28^{ab} (cf. v. l. 25). B3 om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). D2. 11 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — a) T4 G ततः स; T3 **स (for स तत्र). T3 विधिवद् (for विधिना). — b) K2 आप्लुता (sic); B (B3 om.) D (D2. 11 om.) T1 आप्लुत्य (for °तः). D5. 8. 9 T3. 4 G1 M3 स (for सु-). — c) D3 तीर्थं (for तीर्थ-). Ś1 K1 -गुरूंश्; D5 (marg. as in text). 6. 10 -वरांश्; S (except T3) -गुणं (for -गुणांश्). — d) D2. 3. 11 मुमोद (for प्राहेदम्). G1 -सत्तमं (for °मः). M3 प्राहेदं सुमहातपाः. — e) B1. 4 Dn1 D4. 5. 8 T1 M1 -व्याघ्रः (for -व्याघ्र). — f) G2 सर्वैः (for सर्वान्). Ś1 K1–3 प्रवासतः; D2 उवाच ह; D3. 11 विवं(D11 °न)द्य च; S इदं वचः (for उपासतः). — After 28, D3. 11 ins.:

244* प्रोवाच कर्म तत्त्वज्ञः प्रीतस्तीर्थस्य दर्शनात् ।

29 a) K2. 3 D2–4. 11 तीर्थे (for तीरे). — c) K2 पृषदके (for पृथू°). Ś1 K1–3 जप्य(K2 °स्य)मानो; Dn2 D2. 3. 11 जाप्यपरो; G1 जप्यवरो (for °परो). — d) B1. 3 स्व-; B4 स्वौ (sic); T1. 2 वै (for श्वो-). D7. 8 -भरणं (for -मरणं). K4 तु ये (sic); D4 नयेत्; T4 त्यजेत् (for तपेत्). D2. 3. 11 न स भूयो भविष्यति; D5 मरणान्नापयात्यधः; Ca नैनं श्वोमरणं तपेत् (as in text).

30 a) G3 समर्थात्मा (for स धर्मात्मा). — K4 om. 30^{c}–32^{b}. — c) D5 बहुधा (hypermetric) (for बहून्). D8 दानान्; S देयान् (for दायान्). — d) M1. 2 धर्म- (for विप्र-).

31 K4 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) Dn1 om. यत्र. — b) Ś1 K1 सर्वं-; K2. 3 S ब्रह्मा (G3 °ह्म-) (for लोकाँल्). ❀ Ca: (reading लोकालोकं) लोकालोकं लोकप्रकाशम् । ❀ — c) B1. 3. 4 D2 आर्ष्टिसेनः. — d) D8 ब्रह्मण्यं; S ब्राह्मणः (for °ण्यं). K2 संश्रित-; Dn1 D1. 3–8. 10 शंसि(D5 °शि)त- (for संशित-). — e)

ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रो महामुनिः ।
महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महातपाः ॥ ३२
तत्राजगाम बलवान्बलभद्रः प्रतापवान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।
कथमार्ष्टिषेणो भगवान्विपुलं तप्तवांस्तपः ।
सिन्धुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ १
देवापिश्च कथं ब्रह्मन्विश्वामित्रश्च सत्तम ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः ।
वसन्गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
तस्य राजन्गुरुकुले वसतो नित्यमेव ह ।
समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशां पते ॥ ४

C. 9. 2288
B. 9. 40. 4
K. 9. 41. 4

D2. 3. 11 transp. महता and तपसा. — f) S प्राप्तवान्सिद्धिमुत्तमां.

32 K4 om. 32^{ab} (cf. v. l. 30). D5 reads 32 on marg. T3 damaged for 32^{ab}. — a) K2 सिद्धद्विपश्च; D3 M3 सिंधुद्वीपं च; T4 °द्वीपस्य (for °द्वीपश्च). S (T3 damaged) संप्राप्य (M2 °पद्) (for राजर्षिर्). — b) D3. 11 देवर्षिश् (for देवापिश्). K2 सत्तमः (submetric); D8 महत्तपाः (for महातपाः). — G1. 3 om. (? hapl.) 32^{cd}. — d) K3 B1. 3–5 Dn D1–4. 6–11 तथा मुनिः; K4 T G2 M2–4 महातपाः; D5 तथैव च; M1 महायशाः (for °मुनिः). — Ś1 K1–3. 4 (hapl.) M1 om. 32^{ef}; Dn2 reads it on marg. — e) D5 -यशस्वी (for -तपस्वी). D8 महता तपसा भगवान् (hypermetric); T G तपस्वी भग(G1. 3 बल)वानुग्र. — f) S (M1 om.) उ(G1 गु)रु- (for उग्र-). D3 M2. 4 -तेजो (for -तेजा). B5 D1–4. 8, 11 T1. 2 M2. 4 -यशाः (for -तपाः).

33 a) K4 तद् (for तत्र). D2. 4. 8. 9 T3. 4 G2 भगवान् (for बल°). — b) S बलदेवः (for °भद्रः). T3 G2 महायशाः; T4 G1. 3 महातपाः (for प्रतापवान्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K1. 3. 4 B1. 2. 4 T1. 2 M2–4 रामतीर्थयात्रा; B3 M1 तीर्थयात्रा; B5 D1. 5. 6. 8. 9 बलदेवती°; D2 गदापर्वणि बळभद्रती°; D3. 11 बलभद्रती°; D4. 10 हलधरती°; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name :* Ś1 K1 कपालमोचनं नाम पृथूदके; K2. 3 कपालमोचनपृथूदके; T1. 2 कपालमोचनं; M2. 3 उशंगुचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 G3 40; Dn D3. 10 10; T G1. 2 M 41. — *Śloka no.:* Dn D7 37; D3 39.

39

1 a) Hypermetric. D2. 3. 11 M1. 2. 4 किम् (for कथम्). K1. 3 B5 D3 आर्ष्टि(K1 °ष्टि-; B5 D3 °र्ष्णि)षेणो; K2 D8 आर्ष्टिष(D3 °य)णो; B1. 3. 4 °सेनो (for °षेणो). D8 भगवन्; D11 बलवान् (for भग°). T1. 2. 4 G आर्ष्टिषेणः कथं ब्रह्मन्; T3 आर्ष्टि*****. — b) T3 damaged. T3 विपुळं; M1 विमलं (for विपुलं). K4 कृतवान्विपुलं तपः; D8 निपुणं भगवांस्तपः. — c) D5 [अ]त्र (for [अ]पि). T3 **द्वीपधरश्चापि. — d) D1 ब्राह्मणं (for °ण्यं). K3 तपः; K4 ततः; D3. 9. 11 तथा; S (except M1) पुरा (for तदा).

2 a) K4 D3 देवाश्चापि (sic) (for °पिश्च). B1 Dn चापि; T1. 2 M1. 2. 4 राजन्; T3. 4 राजा (for ब्रह्मन्). — b) Ś1 K1 तथैव च; B1. 3 D2. 3. 8 T3 G1 M2–4 च सत्तमः; M1 महातपाः (for च सत्तम). — c) M3 माम् (for मम). K2 Dn1 D3. 7–9 G2 भगवान्; K4 तत्त्वेन (for भगवन्). — d) D2 कौतूहळं; D3 कौतुहलं.

3 b) K1. 3 B5 D3 आर्ष्टि(K1 °ष्टि-; B5 D3 °र्ष्णि)षेणो; D6 आर्ष्टिसेनो (for °षेणो). Ś1 K1 महाद्विजः; G2 महातपाः (for द्विजोत्तमः). — c) M1 आसीद्; M3 वसेद् (for वसन्). D2 M1 राजन्; D5 शश्वन् (for नित्यं). — d) S (except T2 M1) नियमे(T1. 3 G2 °मा)ध्ययने रतः.

4 a) G1. 3 तस्मिन् (for तस्य). — b) D1 मितम्

C. 9. 2289
B. 9. 40. 5
K. 9. 41. 5

स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ॥ ५
स विद्वान्वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः ।
तत्र तीर्थे वरान्प्रादात्त्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६
अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ७
अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
अपि चाल्पेन यत्नेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान् ॥ ९
तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत् ॥ १०
तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः ।
तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११

(for नित्यम्). Ś1 K1–3 B5 T4 G2 M3 हि; B3 D5–7. 9. 10 T3 च (for ह). —^{c}) G1 M3 समाविर् (for °सिं). Ś1 K1–3 G1 नागमन्; D4 °माद् (for °मद्). D4 वद्या (sic) (for विद्या). —^{d}) D8 corrupt. K2 विदा (sic); Dn Ca वेदो (for वेदा).

5 ^{ab}) D2 सु-; D5. 8 अ- (for स). K2. 3 Dn1 D3. 11 निर्विणस् (sic); B4 निर्विन्नस्; D5 -निर्विन्नस् (for निर्विण्णस्). K2. 3 transp. ततो राजन् and तप(K2 °पां)स्तेपे. T3 महायशाः (for °तपाः). — D6 om. (hapl.) 5^{c}–6^{d}. —^{c}) D1 [ऽ]सौ (for वै). D8 [अ]नेन (for तेन). D11 तपसा तेन चीर्णेन. —^{d}) Ś1 K1. 2 B2–5 Dn D1. 4. 5 प्राप; D8 प्राप्त-; T3 प्राप्तो (for प्राप्य). D9 देवान् (for वेदान्). M3 असत्तमान् (for अनु°).

6 D6 om. 6 (cf. v. l. 5). —^{a}) Ś1 K1 D11 स वे(K1 सुवे)दान्; K2. 3 सविद्यो; M3 om. (for स विद्वान्). K2 वाद- (for वेद-). B4 -युक्तस्तु; S (except M1) -संयुक्तः (for -युक्तश्च). —^{b}) M3 सिद्धाच् (for सिद्धश्). K2 D2–5. 8. 11 च ऋषि-; K3. 4 स्यादृषि-; G3 चाप्यष्टि- (sic) (for चाप्यृषि-). D4 -सत्तम. — After 6^{b}, G2 ins.:

245* ततापः राजन्संप्राप्य तीर्थं वै सुमहातपाः ।

—^{c}) K3 T1. 2 M1 तीर्थ- (for तीर्थे). T1. 2. 4 G1 M प्राप्य (for प्रादात्). T3 तत्राप राजंस्तीर्थानि. —^{d}) T3 त्रीणि (for त्रीन्).

7 Before 7, T3 ins. मुनिः. —^{a}) D5. 6 T2. 3 M3 तस्मिंस् (for अ°). K2. 3 D2. 3. 11 T3 G1 M -नद्याम् (for -नद्या). —^{b}) K2 वा न वा; D1 पावनः (for मानवः). —^{c}) S वाज(T2. 3 °जि)पेयस्य (for वाजिमेधस्य). —^{d}) D2 फलं. K2. 3 B Dn D1. 3. 4. 7–11 प्राप्स्यति; D5 प्राप्नोतु; D8 प्राप्यति (for प्राप्नोति). D1 पुष्कलाम्; D2 T2. 3 पुष्कलं; D8 मानवः; M3 पुष्कलः.

8 Ś1 K1–3 D7 om. (hapl.) 8; D10 reads it on marg. (*sec. m.*). —^{a}) Dn नैवाद्य; S व्याले(T3 °धि)भ्यो (for नैवात्र). —^{b}) D2. 10 व्यालाद्. K4. 5 उपेष्यति (for भवि°). S न भयं भविता पुनः. — G2 reads 8^{cd} twice. —^{c}) D2. 3 चान्येन; G2 (first time) वा स्वेन (for चाल्पेन). B1. 5 Dn D1. 4–6. 8–10 कालेन; T3 G2 (first time) पुण्येन (for यत्नेन). G2 (second time) काले कालेन यत्नेन. —^{d}) S (G2 both times) तपः (for फलं). D5 G2 (both times) प्राप्नोति (for प्राप्स्यति). D1 पुष्कलान्; D2 T2 पुष्कलं.

9 ^{a}) G1 उक्तो (for उक्त्वा). D11 महाराज (for °तेजा). —^{b}) B3. 4 T3. 4 G1. 2 पुनः; D8 प्रति (for मुनिः). —^{c}) D1 सिद्धिं स; T1. 2 स सिद्धो (by transp.); M1 सिद्धश्च. D11 एवं सिद्धः समभवद्. —^{d}) K1 आर्ष्टिषेणः; B3–5 आर्ष्णि(B3 °ष्टिं)सेनः (for आर्ष्टिषेणः).

10 T2 om. (hapl.) 10^{ab}. —^{a}) Ś1 K1–3 B5 Dn T4 अस्मिन् (for त°). Ś1 K1 B2 D1 G2 M1 तथा (for तदा). D2 तस्मिंस्तीर्थे तदा चैव; D3. 11 तस्मिंस्तीर्थेन दानेन (D3 °ने च). —^{c}) D8 दैवाश्चापि; G3 दैवापिश्च. Ś1 K1. 2 -तेजा (for -राज). —^{d}) D4 ब्रह्मण्यं. Ś1 K प्राप तन्; T2 प्रापितं; T4 G3 प्राप्तवान् (for प्रापतुर्). D5 तदा; M3 महान् (for महत्). G1 ब्राह्मण्यं प्राप्तुमर्हसि.

11 ^{a}) Ś1 K तत्र; D11 अद्य (for तथा). Ś1 K D3. 10. 11 [अ]पि; D2 स (for च). S तथा (T2 °दा) कुशिकदायादस्. — After 11^{a}, D9 reads 13^{bcd} for the first time, repeating it in its proper place. D9 om. 11^{bcd}. —^{b}) D4 जप-; D6 जपन्; D9 जपे (for तपो-). —^{c}) D8 च सु-; T3 M1 चैव (for वै सु-). —^{d}) B5 M1 अवाप च (M1 ह) (for °सवान्).

12 ^{b}) K4 पुरुषो; G1 प्रवरो (for प्रथितो). D8,

गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि ।
तस्य पुत्रोऽभवद्राजन्विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत्किल ।
स पुत्रमभिषिच्याथ विश्वामित्रं महातपाः ॥ १३
देहन्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ १४
एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्तदा ।
विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ॥ १५
इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च ।
जगाम त्रिदिवं राजन्विश्वामित्रोऽभवन्नृपः ।
न च शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ॥ १६
ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम् ।
निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गबलान्वितः ॥ १७
स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् ।
तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान्बहून् ॥ १८
ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठोऽऽश्रममभ्ययात् ।

C. 9. 2303
B. 9. 40. 19
K. 9. 41. 19

---

a. 11 T G2. 3 M क्षत्रियप्रवरो भुवि (D2. 3 मुनिः; M1 युधि). — c) G1. 3 M2–4 यस्य (for तस्य). K2. 3 महाराज (K2 °जन्); D2. 4 [ऽ]भवद्राजा; D3 भरद्वाज (sic); D11 महानासीद्; T1–3 M त्व(T3 [ऽ]प्य)भूद्राजन् (for ऽभवद्रा°). — d) K4 om. (? hapl.) from प्रतापवान् up to विश्वामित्रं (in 13d).

13 K4 om. up to विश्वामित्रं (cf. v. l. 12). — a) T4 G1. 3 कुशिकस् (for कौ°). Ś1 K1. 2 तस्य; D8 तत्र; D11 तेन (for तात). — D9 reads 13bcd for the first time after 11a. — b) Ś1 K1. 3 D2. 3. 5. 8. 11 -योग्यो; D1 -योगो (for -योगी). M1 transp. अभवत् and किल. D2 किळ; D5 पुरा (for किल). — c) B1 अभिषेच्य; Dn D2 °षिंच्य (for °षिच्य). T1. 2 [ए]व; T3. 4 G M [आ]शु (for [अ]थ).

14 a) D11 -न्यासेन (hypermetric) (for -न्यासे). T4 मतिं (for मनश्). — b) B4 द्विजाः (for प्रजाः). — c) K2 D2. 6 S महाराज (for °प्राज्ञ). — d) K4 याहि (for त्राहि). K2 T4 महद्भयात्. T3 त्राह्यस्मानिति चाब्रवीत्.

15 T3 om. 15ab. — b) D3. 11 T1. 2 G1. 3 M2–4 ता वै; T4 स वै; G2 तान्वै (for ततो). G1 गाधी; M3 गाधीः; M4 गाथिः (for गाधिः). G2 जनांस् (for प्रजास्). K4 B3–5 D (except Dn D2) ततः (for तदा). — c) S कृत्स्नस्य (for विश्वस्य). M3. 4 गोपो (for गोप्ता). — d) S भवितैष (for °ष्यति).

16 a) D7 नु; T1. 2 G1. 3 M [अ]थ (for तु). T2 ययौ; M3 सुतं (for ततो). — b) T1. 2 M ह; G2 वै (for च). — c) T3 च तथा (for त्रिदिवं). T1. 2. 4 G2 M जगाम स तदा (M2 °था) राजा; G1. 3 निर्ज- (G3 °ज)गाम तदा राजा (G1 °जन्). — After 16c, S ins.:

246* पथा वै पुण्यकर्मणाम् ।
तथा गाधिसुतो राजा

[(L. 1) T1 पथि; T2 पदे; T3 यथा; G2 पदं; M1 गतिं (for पथा). G1 -कर्मिणां. — (L. 2) T2. 3 तदा; M3 ततो (for तथा).]

— d) T1–3 G1. 2 [ऽ]प्यभून्; T4 G3 M ह्यभून् (for ऽभवन्). T1. 4 G1. 3 M नृप; G2 श्रुतः (for नृपः). — e) K2 corrupt. B D (except D2. 3. 11) स (for च). — f) T3. 4 G2 अभि- (for अपि). T4 -वीक्षितुं (for रक्षितुम्).

17 a) D2. 5. 7 सुश्राव. T4 राजन् (for राजा). D11 T1–3 G2 [अ]सौ (for स). — b) D2. 3. 11 T3 G1. 3 M1 महद्भयं; T1. 2 G2 M2–4 भयं महत् (for महाभयम्). T4 राक्षसेंद्रान्महद्भयं. — c) K3 निर्ययौ नरनागाश्व-. — d) D2 -बळान्वितः; G2 -बलैर्युतः.

18 a) K2. 4 B3. 4 Dn D2. 3. 6. 7. 9–11 यात्वा (for गत्वा). — b) B2. 4. 5 D2. 3. 6. 8 वशिष्ठाश्रमम्. K3. 4 B2. 5 D3. 5. 8. 11 अभ्य(K4 °ध्य)गात् (for °यात्). —K3 om. (hapl.) 18c–19b; D5. 10 (*sec. m.*) read it on marg. T3 damaged for 18cd. — c) T2. 4 G3 ततस्; M2–4 तत्र (for तस्य). D3. 11 T1 वै (for ते). Ś1 K1. 2 तनयाः (for सैनिका). Ś1 K1 तत्र (for राजंश्). — d) K4 D2. 3. 11 चैव (for तत्र). D1. 3 [अ]लयान् (sic) (for [अ]नयान्). T (T3 damaged) G जघ्नुस्तत्र मृगान्बहून्; M1 चक्रुस्तस्य भयं बहु.

19 K3 om. 19ab (cf. v. l. 18). D5. 10 read 19ab on marg. — a) B2 स (for तु). Dn1 प्रीतो (for विप्रो). — D11 om. (hapl.) 19b–20a. — b) Ś1 K1. 2. 4 B4 Dn D1. 3 M3 वसिष्ठाश्रमम्; D2. 3 वशिष्ठो वनम् (for वसिष्ठोऽऽश्रमम्). K4 B5 Dn1 D10 अभ्य(K4 °ध्य)-

C. 9. 2304
B. 9. 40. 20
K. 9. 41. 19

ददृशे च ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ १९
तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
सृजस्व शबरान्घोरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ २०
तथोक्ता सासृजद्धेनुः पुरुषान्घोरदर्शनान् ।
ते च तद्बलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ॥ २१
तद्दृष्ट्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२
सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन्सरस्वत्याः समाहितः ।
नियमैश्चोपवासैश्च कर्शयन्देहमात्मनः ॥ २३
जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।
तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् ॥ २४
असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे ।
न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः ॥ २५
ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः ।
तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६
तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।
अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् ॥ २७
स तु वव्रे वरं राजन्स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।

गात् (for °यात्). T G1. 3 वसिष्ठस्तु स्वमा(T1 स्व आ)-श्रमे; G2 °स्वाश्रमे तदा; M1. 2. 4 °श्चाश्रमं ययौ. — ^{c}) D1. 3 सहसा; T4 G1 M1 ददर्श (G1 °र्शे) (for ददृशे). Ś1 स; K1 B D (except Dn1; D11 om.) [ऽ]थ; T G तु (for च). K4 ददृशे सुतरां सर्वं. — ^{d}) D5 भजमानं; T G1. 2 M वध्य° (for भज्य°). D4 G2 M2–4 महद्वनं; D5. 7. 9 महाबलं (for °वनम्). G3 वध्यमाना-न्महात्मना.

20 D11 om. 20^a (cf. v. l. 19). — ^{a}) T4 -राजन् (for -राज). — ^{b}) B (except B1) D2. 3. 6. 11 वशिष्ठो. — ^{c}) D11 सृजस्व शिबिरात्रस्यान्; T G विसृजस्व ब(G1 °न्स्वब)लान्घोरान्; M विसृजस्व ब(M1 °स्स्वब)लं घोरम्. — ^{d}) Dn गां स्वाम् (by transp.).

21 ^{a}) D3 यदुक्ता; T2 M3 ततोक्ता (for तथोक्ता). M4 ससृजद् (for सासृ°). — ^{b}) K2 -दर्शनं (for °नान्). — ^{c}) T3 damaged from ते च up to तद्दृष्ट्वा (in 22^a). D3. 9 तु (for च). T4 ते च तस्य बलं सर्वं. — ^{d}) D1 -दिशः (for -दिशम्).

22 T3 damaged for तद्दृष्ट्वा. — ^{a}) T4 M3 तं (for तद्). K4 B D (except D11) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D3 विद्रुतं; D9 सर्वतः; T2 विस्मितं (for विद्रुतं). — ^{b}) Ś1 K1–3 [ऽ]थ (for तु). — ^{c}) K4 D5 T1 M4 ततः (for तपः). D3 मन्यमानं. — ^{d}) D8 तपसं च (for °स्येव).

23 ^{a}) K4 तस्मिंस्; Dn योऽस्मिंस् (for सोऽस्मिंस्). M3 तीर्थे (for तीर्थ-). K1 -वने (for -वरे). — ^{b}) K2 Dn2 D8 सरस्वत्या; D2. 3. 11 T1. 2 G3 M °त्यां (for °त्याः). K3 समेहितः (sic); D3 समाश्रितः. — B4 om. 23^c–25^d. — ^{d}) N (except K3 D3. 11; B4 om.) कर्षयन्; S क्षपयन् (M1 °येद्) (for कर्शयन्).

24 B4 om. 24 (cf. v. l. 23). Dn om. 24^{ab}. — ^{a}) K4 D1 -भक्ष्यः (for -भक्षः). — ^{b}) Ś1 K1–3 पर्णभक्षश्च (for पर्णाहारश्च). B5 भारत (for सोऽभवत्). — ^{c}) T G M2–4 ततः; M1 अथ (for तथा). K1. 2 स्तंडिल-; T4 सलिल- (for स्थण्डिल-). — ^{d}) M1 ते (for ये).

25 B4 om. 25 (cf. v. l. 23). — ^{a}) T4 अन्यत्र (for असकृत्). Ś1 ह्यस्य; K1 ह्यस्य (for तस्य). T1. 2 M3 च (for तु). T3 तप्यमानस्य देवास्तु. — ^{c}) B2 [तु]वास्य; D3 S (except M1) तस्य (for चास्य). — ^{d}) G M1 अपयाता (for °याति). B1. 3 Dn D2. 3. 11 कदाचन (for महात्मनः).

26 ^{a}) T4 परम- (for परेण). — ^{b}) D1 बहुविधिं. B3 D3 नृप; D4 ततः (for तपः). — ^{c}) M3 भास्करारोगा (sic) (for °राकारो). — ^{d}) G1 गाधिः समवपद्यत.

27 B3 damaged from 27^a up to 9. 40. 7^d. — ^{a}) T G2. 3 घृणया; G1 प्रणया (sic); M तृष्णया (for तपसा). K2 च; B2 तं (for तु). K4 M2–4 समा-; D2 T2–4 G1. 3 M1 तदा; D9 यथा (for तथा). K1. 2 T3 युक्तो (for युक्तं). D5 तथा तु तपसा युक्तं. — ^{b}) K3 महातपाः; K4 M1 जनाधिप (K4 °पं); D11 M3. 4 पितामह (M4 °हं) (for °हः). Ś1 K1 विश्वामित्रः पिता-महात्; K2 °मित्रो बभूव ह. — Ś1 K1. 2 G1. 3 om. (hapl.) 27^c–28^d. — ^{c}) T3 अपृच्छत; G2 अपश्यत (for अमन्यत). — ^{d}) T3 G2 damaged. D9 यत् (for तत्). K4 वरदो वरदस्य यत्; D2 °दो वरमंस्यत (sic); D10 °दोथ वरं ददौ; T (T3 damaged) M °दोदर्श-यत्तदा.

28 Ś1 K1. 2 G1. 3 om. 28 (cf. v. l. 27). B3 damaged. — ^{a}) D9 रद्दान् (sic) (for राजन्). T3

तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २८
स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ।
विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ॥ २९
तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।
पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानानि शयनानि च ॥ ३०
तथा वस्त्राण्यलंकारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ।
अददान्मुदितो राजन्पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ३१
ययौ राजंस्ततो रामो बकस्याश्रममन्तिकात् ।
यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो बक इति श्रुतिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मयोनिभिराकीर्णं जगाम यदुनन्दनः ।
यत्र दाल्भ्यो बको राजन्पश्वर्थं सुमहातपाः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः ॥ १

C. 9. 2319
B. 9. 41. 2
K. 9. 42. 1

श्रुत्वा वत्रे महाराज. — ^{b}) D11 इह (for इति). M1 तमहं ब्राह्मणोस्त्विति (sic). — ^{c}) M1 चेति (by transp.).

29 B3 damaged. — ^{a}) M1 [अ]ग्र्येण (for [उ]ग्रेण). — ^{b}) S (except T3) ब्राह्मण्यं सु- (for °णत्वं). T3 G -म(T3 म)हातपाः; T4 -महत्तपाः (for महायशाः). — ^{c}) D11 विचचार महतीं सर्वां (hypermetric). — ^{d}) D6 तत्र-; D11 कृतः (for कृत-). D1 S सुरोत्त(T4 °प)मैः; D8 °त्तमात् (for °पमः).

30 B3 damaged. — ^{a}) K2 corrupt. D5 अस्मिंस् (for त°). — ^{b}) K4 Dn प्रादाय. Ś1 K1–3 विपुलं; M2 विधिवद् (for विविधं). — ^{c}) Ś1 K1. 3 यशस्विनीस्; T3. 4 G तपस्विभ्यस् (for पयस्विनीस्). G2 धीरो (for धेनूर्). — ^{d}) T3 G2 देयानि (for यानानि). S विविधानि (for शयनानि).

31 B3 damaged. — ^{a}) K3. 4 B (B3 damaged) Dn D1. 2. 4–8. 10 अथ (for तथा). D5. 6. 11 S (except T1. 2) अलंकारान्. — ^{b}) D3. 5. 11 भक्षं; D6 T3. 4 G2. 3 भक्ष्य-; D8 भक्ष- (for भक्ष्यं). B5 T1–3 G M भोज्यं; T4 -भोज्यान् (for पेयं). T1. 2 M च केवलं; T3. 4 G अनुत्तमं (T4 °मान्) (for च शोभनम्). — ^{c}) K4 B (B3 damaged) Dn D1. 4–10 T4 G2 अददत्; D2. 8. 11 स ददौ (for अददान्). Ś1 K1 B1 D5 पूजितो (for मुदितो). — ^{d}) Ś1 K1 भक्षयित्वा (for पूज°).

32 B3 damaged. — ^{a}) D3. 11 T4 G1 तदा; T3 तथा (for ततो). Ś1 K D2 M3 ययौ रामस्ततो (K4 D2 °दा) राजन्. — ^{c}) T G1. 3 M1. 3 तत्र (for यत्र). G1. 3 चक्रे (for तेपे). — ^{d}) D4. 7 दाल्भो बक; S बको दाल्भ्य (by transp.). B1 स्मृतिः; Dn स्मृतः; D9 T2–4 G2. 3 M2 श्रुतः (for श्रुतिः). D5 बकदाल्भ्यो महानृषिः.

Colophon damaged in B3. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1. 2. 4 D3. 4. 10. 11 M2. 4 रामतीर्थयात्रा; B5 Dn D1. 6. 9 बलदेवती°; D2 गदापर्वणि रामती°; D5. 8 M1 तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा (Cal. ed. गदायुद्ध) पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K1–3 विश्वामित्रवरप्रदानं; T1 पृथुकप्रशंसनं; T2 पृथकप्रशंसा; M2. 4 विश्वामित्रवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 (*sec. m.*) 40; B2 Dn D9. 10 11; B1 G3 41; T G1. 2 M 42. — *Śloka no.:* Dn1 17 (?); Dn2 D7 32; D9 33.

40

1 B3 damaged for 1–7. — ^{a}) K2. 3 T1. 2 आकीर्णो; T3 राजर्षि (for आकीर्णं). Ś1 K1. 4 B (B3 damaged) Dn D1. 8 ब्रह्मयोनेरि(K4 D1 °नेर-; B5 Dn °निर)वाकीर्णं; D2–7. 9–11 ब्रह्मघोषै(D3. 11 °संघै)-रवा°. — ^{b}) K2 corrupt. — D2. 3 read 1^{cd} twice. D11 repeats 1^c after 1^d. — ^{c}) Ś1 K3 T3 M4 तत्र (for यत्र). K2 बलो; T4 महा-; G1 भगो (for बको). — After the second occurrence of 1^c, D3. 11 ins.:

247* धृतराष्ट्रेण सत्कृतः ।
किंचित्प्रयां पदे मात्रं (sic)

[D11 om. line 2.]

C. 9. 2318
B. 9. 41. 2
K. 9. 42. 2

तपसा घोररूपेण कर्शयन्देहमात्मनः ।
क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ २
पुरा हि नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् ॥ ३
तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनीषिणः ।
बलान्वितान्वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिम् ॥ ४
तानब्रवीद्बको वृद्धो विभजध्वं पशूनिति ।
पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ५
एवमुक्त्वा ततो राजन्नृषीन्सर्वान्प्रतापवान् ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ॥ ६
स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अयाचत पशून्दाल्भ्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ॥ ७
यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तम ।
एतान्पशून्नय क्षिप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ॥ ८
ऋषिस्त्वथ वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित् ।
अहो बत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि ॥ ९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं च रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।
मतिं चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ॥ १०

— [d]) $D_{2.3}$ (both second time) पावकं; T_4 G_2 पश्वर्थी; G_3 बह्वर्थं; M_{2-4} पार्श्वस्थं (for पश्वर्थं). K_1 B (B3 damaged) D ($D_{2.3}$ first time) आश्रमस्थो महातपाः. — D_{11} om. 1[ef]. — [e]) $T_{1.2}$ जहार (for जुहाव). — [f]) D_3 राष्ट्रै (sic); M_3 राज्यं (for राष्ट्रं). D_5 om. वैचित्रवीर्यिणः. D_1 राष्ट्रस्थैश्चित्रवर्षिणः; S राष्ट्रं कोपसमन्वितः.

2 B_3 damaged. — [b]) N (except $D_{3.5.10}$; B_3 damaged) G_2 कर्षयन्; T_1 दर्श°; $G_{1.3}$ कृश° (for कर्श°). — D_8 om. 2[c]–3[b].

3 D_8 om. 3[ab] (cf. v. l. 2). B_3 damaged. — [a]) K_4 B (B_3 damaged) Dn $D_{1.6.7.9.10}$ नैमिषीयाणां (K_4 °नां); D_3 S नैमिशेयानां (D_3 °षेयानां; T_4 °शयानां); D_4 नैम्रषियाणां (sic). — T_3 om. 3[c]. — [c]) G_1 वृत्तं. $K_{2.4}$ $D_{2.3.11}$ T_1 विश्वजिते; D_8 °जिता; T_4 G_1 °जितं; M वैश्वजितश्च (for विश्वजितो). $Ś_1$ $K_{1.3}$ [अं]तं वै; K_4 S (T_3 om.) चैव; D_8 ते वै (for ऽन्ते वै). — [d]) B (B_3 damaged) Dn_1 $D_{1.3.4.6.7.9-11}$ पंचालान्; D_2 पांचाळान्. B_5 मुनयो (for ऋषयो). $Ś_1$ K_{1-3} पांचाल(K_2 पंचाग्नि)पतयोगमन्.

4 B_3 damaged. — [b]) S दक्षिणार्थे. Dn_2 मनीषिणं; D_{11} °षिभिः; T_4 $G_{1.3}$ महात्मनः (for मनीषिणः). — After 4[b], T G ins.:

248* तत्र ते लेभिरे राजन्पाञ्चालेभ्यो महर्षयः ।

[G_2 [ए]ते (for ते). T_2 भेजिरे (for लेभिरे).]

— [c]) M पयोन्वितान्वत्सध(M_1 °धा)रान्. — [d]) D_1 निर्घातान् (for निर्व्याधीन्). S सप्त- (for एक-). — After 4, $D_{2.3.11}$ ins.:

249* तेषां विप्रददौ राजा ब्राह्मणानां वृषांस्तदा ।

[D_2 हि (for वि-).]

5 B_3 damaged. — [a]) B (B_3 damaged) Dn $D_{1.4-6.8-10}$ T_3 G_2 दाल्भ्यो; D_7 दाल्भो; $T_{1.2.4}$ $G_{1.3}$ M विप्रो (for वृद्धो). — [b]) D_3 corrupt. — [d]) K_3 om. (hapl.) from भिक्षिष्ये up to एवमुक्त्वा (in 6[a]). D_6 भक्षिष्ये (sic). D_1 -सत्तमः.

6 K_3 om. एवमुक्त्वा (cf. v. l. 5). D_1 om. (hapl.) 6. B_3 damaged. — [a]) K_4 $D_{3.11}$ S बको; D_5 ऋषीन् (for ततो). — [b]) D_5 सर्वांश्चैव (for ऋषीन्सर्वान्). M_1 समागतान् (for प्रतापवान्). — [d]) $Ś_1$ K_1 द्विजसत्तमः (for ब्राह्मणो°).

7 B_3 damaged. — [a]) T_4 -चरो (for -गतो). B_4 दृष्ट्वा (for भूत्वा). $T_{1.2}$ स समीपं ततो भूत्वा. — [b]) D_8 T_2 नरेश्वरं (for जने°). — [c]) Dn_1 दांत्यः (sic); Dn_2 corrupt (for दाल्भ्यः). — [d]) M_1 [ए]व (for [ए]नं). $D_{2.11}$ ऋषि(D_{11} °षी)तो; $D_{4.8}$ हृषितो; T_{1-3} ऋषिम्; G_1 ऋषिर् (for रुषितो).

8 [a]) B_{1-3} Dn_1 $D_{1.4.8}$ M_4 मृतान्; T_3 गता; G_1 मृतं (for मृता). — [b]) $K_{1.4}$ B Dn $D_{1.2.4.7-11}$ $G_{2.3}$ M -सत्तमः. T_3 गास्तथा मुनिसत्तम. — [d]) Dn_2 $D_{6.8}$ $T_{1.3.4}$ G_2 यदिच्छसि; D_3 न यच्छसि; D_7 यदी*सि.

9 [a]) K_2 स्वप-; $B_{2.5}$ $D_{5-7.9.10}$ तथा (for स्वथ). D_6 (marg. as in text) -विधं श्रुत्वा; S बकः क्रु(T_2 °को वृ)द्धश्च (for वचः श्रुत्वा). — [b]) K_2 रोषाविष्टो द्विजोत्तमः (= 10[b]). — [c]) M_1 अहो चैतन्; M_2 यदृच्छया; M_3 अहो बको (for अहो बत). $Ś_1$ K_{1-3} नृशंसां; D_{11} °सो (for °सं). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} वाचम् (for वाक्यम्).

10 [a]) $B_{1-3.5}$ $D_{5-7.9.10}$ T_1 मुहूर्तेन; B_4 Dn $D_{1.2.4.8}$ मुहूर्तं तु (D_1 स; $D_{2.4.8}$ वै). — $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 10[c]–11[b]. — [d]) K_3 भीमतः; D_1 भीमते;

स उत्कृत्य मृतानां वै मांसानि द्विजसत्तमः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ॥ ११
अवकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावकम् ।
बको दाल्भ्यो महाराज नियमं परमास्थितः ।
स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १२
तस्मिंस्तु विधिवत्सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १३
छिद्यमानं यथानन्तं वनं परशुना विभो ।
बभूवापहतं तच्चाप्यवकीर्णमचेतनम् ॥ १४
दृष्ट्वा तदवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।
बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः ॥ १५
मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।
अथासौ पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदा नृप ॥ १६
यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोचयितुं नृप ।
अथ वैप्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ १७
ततो वैप्राश्निकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया ।

C 9. 2337
B. 9. 41. 20
K. 9. 42. 20

D8.11 भूपते; S भारत (for भूपतेः).

11 Ś1 K1.2 om. 11^ab (cf. v. l. 10). — ^a) K3 B (except B5) D (except D2.3.11) स तूत्कृत्य; T G उत्कृत्य तु (G2 च) (for स उत्कृत्य). T1.2 मृतां गां; T3.4 तदा गा; G1.2 मृता गा (for मृतानां). K3 D5 च (for वै). — ^b) M1 मांसेन. K3 B Dn D1.5–7.9.10 मुनि- (for द्विज-). D1.11 T4 -सत्तम. — ^d) D8 च नृपतेः (for नरपतेः). K2 पुरः; D5 तदा; D6 सदा; S परं (for पुरा).

12 ^a) K4 T2 अवकीर्णः; Dn1 D4.6.8.9.11 अवाकीर्णे; T1.3.4 G M1.3 अवतीर्णः (G3 M3 °र्णे) (for °कीर्णे). D2 सरस्वत्यां; D6.11 T2 M3 °त्या (for °त्यास्). — ^b) D11 T3 M1 तीरे (for तीर्थे). K2 D3 प्र(D3 प्रा)ज्वल्य. — Ś1 K1.2.4 D3.11 om. 12^cd. — ^c) G2 ततः परं (for बको दाल्भ्यो). — ^d) D5.9 परमं स्थितः. S परं नि(T3 जपं नि-; T4 G1.3 जपन्नि)यममास्थितः. — ^e) M3 om. स. Ś1 K1 [अ]थ; T G [अ]ग्नौ (for [अ]स्य). — ^f) D2 T3 राष्ट्रे; T4 राज्यं (for राष्ट्रं). Ś1 K1 अस्य; K2.3 किल; T3 मांसं (for मांसैर्).

13 ^b) S वर्तमाने (for संप्रवृत्ते). T4 [ऽ]ति- (for सु-). — ^c) T3 तथा; T4 G तदा (for ततो). — ^d) S (except G1 M1) भारत (for पार्थिव). — After 13, N ins.:

250* ततः प्रक्षीयमाणं तद्राष्ट्रं तस्य महीपतेः ।

[K2 तु (for तद्). B3–5 D1.2.6–8 राज्यं; D4 रथ्यं (sic) (for राष्ट्रं). K2 B1 D3.4.8 महीपते.]

14 ^a) Ś1 K1.3 वध्यमानं (for छिद्य°). K1 यथानतं; K4 यथावत्तद्; B5 यथावत्; D2 तथान ते (sic); D8.11 यथा रम्यं; T G यथा [illegible]ंतं (for यथानन्तं). — ^b) D1 om. वनं. D8 विभोः; D11 T यथा; G1.3 तथा (for विभो). — ^c) B1–3 Dn D2.4.6.7.9.10 [आ]पहृतं; B4 D8 S [अ]पहृतं; B5 [उ]पद्रुतं; D1 [अ]पकृतं; D3.11 [अ]थ हुतं; D5 [अ]पगतं (for °हृतं). G2 तद्वद् (for तच्च). — ^d) B Dn D1.2.4–10 T G1.3 व्यव(D6 T2 °प)कीर्णम्; D11 G2 अव° (for [अ]प्यव°).

15 ^a) K4 D3 तमव-; B1–4 Dn1 D1.2.4–11 तथा(B1 °दा)व-; B5 तद्यव-; Dn2 तथा च (for तदव-). Ś1 K1 च (for तु). — ^b) S (except T1) राज्यं (for राष्ट्रं). B4 मनु*धिपः; D3.8 मनुजाधिप; T4 च जनाधिपः. — ^c) D11 निर्मना (for दुर्मना). — ^d) D3.11 पार्थिव; T1.2 च प्रभो; T4 M3 स (M3 वै) प्रभुः (for च प्रभुः).

16 ^b) K2 पुरः; D5 तदा (for पुरा). M1 ब्राह्मणैः सह पार्थिवः. — After 16^b, K4 (marg.) B D ins.:

251* न च श्रेयोऽध्यगच्छत्तु क्षीयते राष्ट्रमेव च ।

[K4 B1 Dn D2 [ऽ]ध्यगच्छन्त; B4 D1 °गच्छंन; D3.5.11 [ऽ]धिगच्छन्स (D5 °त्तु); D10 [ऽ]ध्यगच्छत्तत् (for °गच्छत्तु). B1.2 D3.11 एव तु (B1 तत); D5 इत्युत (for एव च).]

— ^c) B Dn D1.2.4–10 यदा (D2 °था) स; G3 असौ च; M2 यथासौ. D1 क्षीणस्; D8 छिन्नस् (for खिन्नस्). — ^d) K4 D3.11 तथा; T3 G2 M यथा (for तदा). B Dn D1.2.4–10 [अ]नघ; D3.11 G2 नृपः; T3 नृपं.

17 B1–4 Dn D1.3.7.9–11 om. (hapl.) 17^ab. — ^a) T2 यथा (for यदा). D4.6 वा (for च). M1 शक्तोभूद् (for शक्नोति). — ^b) T3 राज्यं (for राष्ट्रं). K2–4 B5 D2.4–6.8 T3.4 G मोक्षयितुं (for मोच°). K3.4 D4.6 T1.2 G1.2 M1.2.4 नृपः. — K2 M3 om. 17^cd. — ^c) D1 ततो (for अथ). K4 अथ वैप्राश्निकानां तु; D3.5 अ(D5 त)थैव प्राश्निकांस्तत्र; S (M3 om.) अथ विप्रादि(T2.3 °प्राधि-; M1 °प्राश्नि-; M2.4 °प्राश्नि)कांस्तथा. — ^d) D7.9.10 पप्रच्छुर्.

C. 9. 2397
B. 9. 41. 20
K. 9. 42. 20

मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्बकः ॥ १८
तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् ।
तस्यैतत्तपसः कर्म येन ते ह्यनयो महान् ।
अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ १९
सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा बकमब्रवीत् ।
निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ॥ २०
प्रसादये त्वा भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ।
मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः ।
त्वं गतिस्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २१
तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।
दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ॥ २२
ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत्संरम्भं च विहाय सः ।
मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ २३
मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
हृष्टात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव ह ॥ २४
धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्थचेता महामनाः ।
स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २५
तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।

---

18 ^{a}) K2 D1 M3.4 अथ (for ततो). D1 ते प्राश्निकाः; D2.4.8 वै ब्राह्मणाः; T G विप्रादि(T2.3 °धि)काः; M विप्र(M1 °प्रा)श्निकाः (for वैप्रा°). D2 प्रोचुः; T3 चाहुः (for प्राहुः). — ^{b}) Ś1 K1.2 ऋषिर्; K3 ऋषिं; B1.2 Dn D10 T1 पशुर्; B5 D11 पशुं; T2 पशोर् (for पशु-). D2.4 पशुभिर्विकृतस्त्वया; T3 G2 पश्वर्थिनिकृत°; T4 प्रकृतीन्प्रकृत°. — ^{c}) Ś1 K2 अपि; D3.11 उप-; T G M1.2.4 अथ; M3 इह (for अभि-). Ś1 K1 [इ]व; K2.3 [ए]व; K4 D3.11 [इ]ह; S (except T4) [इ]दं (for [इ]ति). — ^{d}) D2 धृतराष्ट्रं; S राष्ट्रं तव (by transp.). D5 बको मुनिः (by transp.).

19 ^{a}) K3 कूपमानस्य (sic); D5 हूयमाणस्य. — ^{b}) M1 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य). Ś1 K1–3 [अ]द्य; T1.2 [आ]सीत् (for [अ]स्य). D3.11 क्षयोभवत्; T3 महान्क्षयः (by transp.). — After 19^{b}, T4 ins. 252*. Ś1 K D1.2 T4 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{c}) S (T4 om.) तत् (for [ए]तत्). D8 तपसा. — ^{d}) B2.5 [ए]ष; D6 वै (for ते). B3.4 D5.7.9.10 [ऽ]द्य लयो; D6 प्रलयो; M3 [ऽ]प्यनयो (for ह्यनयो). — T1–3 G M ins. after 19^{d}: T4 after 19^{b}:

252* यदीच्छसि महाबाहो शान्तिं राष्ट्रस्य भूमिप ।

[T1.3.4 G1.2 यदिच्छसि.]

— ^{e}) T3.4 G2 त(T4 अ)स्मिन्; G1.3 असौ; M1 अर्वाक् (for अपां). D3 कुंभे; D8 T4 कुले; T1–3 G M1 कूले (for कुञ्जे).

20 ^{a}) M2 दृष्ट्वा (for गत्वा). — ^{c}) G1 निपात्य. T3 सहसा; M2 तरसा (for शिरसा). D5 पादौ (for भूमौ). — ^{d}) K2 प्रांजलिर्भरतर्षभः; M2–4 °यपीडितः.

21 ^{a}) K3.4 B D G3 त्वां (for त्वा). — ^{b}) K4 नः (for मे). — ^{c}) D1 मंदस्य (for लुब्धस्य). Ś1 K1–3 मम लुब्धस्य दीनस्य; M1 मंदीभूतस्य लुब्धस्य. — ^{d}) K2 B1.3 D6–8 G3 मौर्ख्येन; D2.11 मौर्खे(D11 °र्ख्ये)ण; D5 T3 G2 मूर्ख(D5 °र्ष)स्य; M1 मौढ्येन (for मौर्ख्येण). T1.2 G1.3 ह्त- (for हत-). M2–4 मौर्ख्येणाक्षे(M3 °ण क्ष)पितो ह्यसि. — ^{e}) Dn D3.11 G1 M1 नाथ.

22 ^{a}) D1.2 तत् (for तं). T4 तदा (for तथा). — ^{b}) K2.3 D2.4.8 -चेतनं; D11 -चेतसः (for °सम्). — ^{c}) M3 तत्र (for तस्य). K3 याज्ञे; D5.11 यज्ञे (for जज्ञे). — ^{d}) K4 B2.4.5 D8.11 S तस्य; D2 चैव (for तच्च). K4 व्यमोक्षयत्; T1 G1.3 विमोचयत्.

23 ^{a}) K2 corrupt. B3.4 T2 M2–4 [आ]सीत् (for [अ]भूत्). — ^{b}) K2 मोक्षयित्वा; Dn सरस्तं च (sic) (for संरम्भं च). D3 विहाय च; D5 °सतः (for °य सः). — ^{c}) M2 (orig.; *sup. lin.* as in text) मोक्षाय (for मोक्षार्थं). B2.5 D6.10 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य). — ^{d}) K4 G1 आहुतीः.

24 ^{a}) T1.2 तथा (for ततो). — ^{b}) D3.11 प्रगृह्य च; M2–4 संप्रगृह्य (for प्रति°). B3 बहून्पशून् (by transp.); S तथा (T4 G1 [*sup. lin.* as in text]. 3 यथा; M3 तथो) पशून्. — ^{c}) S नैमिशारण्यं (T3 °ण्यैर्). — ^{d}) K4 B (except B1) D1.4–10 G2 च; D2.8.11 सः; T4 हि (for ह). K2 पुनरेव जगाम ह.

25 ^{a}) M4 महातेजाः (for ऽपि धर्मात्मा). — ^{b}) B1 सुस्थ-; B2 सुष्ठ- (for स्वस्थ-). D2.4.8 -तपाः (for -मनाः). — T3 damaged for 25^{cd}. — ^{c}) K4 T (T3 damaged) G3 M भवनं (for नगरं). T4 G1.3 M2–4 राजन् (for राजा). — ^{d}) D3.11 S (T3 damaged) प्रविवेश (for प्रतिपेदे).

असुराणामभावाय भावाय च दिवौकसाम् ॥ २६
मांसैरपि जुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः ।
दैवतैरपि संभग्ना जितकाशिभिराहवे ॥ २७
तत्रापि विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ।
वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ २८
रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम् ।
ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥ २९
यत्र यज्ञे ययातेस्तु महाराज सरस्वती ।
सर्पिः पयश्च सुस्राव नाहुषस्य महात्मनः ॥ ३०
तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।
आक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ॥ ३१
ययातेर्यजमानस्य यत्र राजन्सरस्वती ।
प्रसृता प्रददौ कामान्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ३२
यत्र यत्र हि यो विप्रो यान्यान्कामानभीप्सति ।

C. 9. om.
B. 9. 41. om.
K. 9. 42. om.

26 ^{a}) M अत्र (for तत्र). D1 तीर्थं. — ^{c}) D6 आसुराणाम्. — ^{d}) K2 B (except B1) D1–3. 5. 7. 9–11 T2. 3 भवाय; T4 G जयाय (for भावाय). K4 D3. 11 त्रि- (for च). D6 (marg. *sec. m.*) वर्धनाय दिवौकसां.

27 ^{a}) D (except D3. 11) T2. 3 G M1 अभि- (for अपि). D5 T3. 4 [अ]ग्निम् (for [इ]ष्टिम्). — ^{b}) K4 अक्षयंत; D4 अहक्षीयं (sic) (for अक्षीयन्त). T4 ततोक्षीयंत तेसुराः. — ^{c}) Ś1 K1 Dn1 D2. 5. 6 देवतैर्; B4 स वैतैर् (sic); D8 नैव तैर् (sic) (for दैवतैर्). Dn2 D2. 4. 8 M2 अभि-; T3. 4 G1. 3 इह (for अपि). B4 D2. 4 -संविग्ना; M3 संभग्नौ.

28 T3 damaged. — ^{a}) D2 तच्च (for तत्र). T4 G1. 3 विविधान् (for विधिवद्). Dn2 गत्वा (for दत्त्वा). — ^{c}) K4 वाजिभिः; G1 °नं (for °नः). — ^{d}) D8. 11 अश्वतरी- (for चा°). D8 -शुभान् (for -युतान्). T2 M1 रथांश्चाश्वतरीस्तथा.

29 ^{a}) Ś1 K2 महार्घाणि; K1 °त्माणि (sic); T G2. 3 M2–4 °राज; G1 °राजन् (for °र्हाणि). — ^{b}) K2–4 Dn1 D5. 8 S (except T2) धन- (for धनं). D2 T2 पुष्कलं. — ^{c}) T1–3 M महाराज (for °बाहुर्). — ^{d}) T4 ययातं. D11 -पतेः (for -पते). D1 ययातेः पृथिवीपतेः; G2 ययातं पुण्यमुत्तमं.

30 ^{a}) K2 B (except B2) D (except D1. 4. 8. 10) T (except T2) G3 M2. 4 तत्र; M3 ततो (for यत्र). B1 जज्ञे; D2 तत्र; D9 याज्ञे; T2 यज्ञो (for यज्ञे). B4 D1. 5–7. 9. 10 च (for तु). — ^{b}) T3. 4 G यत्र (T4 °यौ; G1. 3 °त्सा) राजन् (for महाराज). — After 30^{b}, G3 reads 32^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) D11 सर्पिषू (sic); T4 सस्तुः (for सर्पिः). T3 पयस्या; T4 पयांसि (for पयश्च). K4 D1. 2. 6. 7 सुश्राव; D4. 5. 8 शुश्राव. — ^{d}) Ś1 K1 नहुषस्य.

31 T3 damaged for 31^{ab}. — ^{a}) D8 तद्दृष्ट्वा; D10 तत्रेष्ट्या; D11 तं दृष्ट्वा (for तत्रेष्ट्वा). S (except G2; T3 damaged) पुरुषव्याघ्र. — ^{c}) K4 D7–9 T2 अक्रामद्; D3. 6. 11 आक्र°. T2 ऊर्ध्वस् (for ऊर्ध्वं). S त्वरितो (for मुदितो). — ^{d}) T3 रेमे (for लेभे). K1 लोभांश्; S कामांश् (for लोकांश्). D2 T2 पुष्कळान्. — After 31, B D (except D3. 11) ins.:

253* पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजतः प्रभो ।
औदार्यं परमं कृत्वा भक्तिं चात्मनि शाश्वतीम् ।
ददौ कामान्ब्राह्मणेभ्यो यान्यान्यो मनसेच्छति ।
यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे ।
तस्य तस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादिशयनादिकम् । [5]
यत्र संभोजनं चैव दानं नानाविधं बहु ।
ते मन्यमाना राज्ञस्तु संप्रदानमनुत्तमम् ।
राजानं तुष्टुवुः प्रीता दत्त्वा चैवाशिषः शुभाः ।

[D2 om. lines 1–3. — (L. 1) D9 तस्य (for तत्र). D5 च (for तु). B1. 3 Dn1 D1. 4. 6–10 प्रभो. — (L. 2) B5 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — (L. 3) D8 यान्यान्स मनसेप्सितान् (for the post. half). — (L. 4) D2 [आ]श्रित (for स्थित). B5 यत्नतो (for आहूतो). — (L. 5) Dn तत्र तत्र (for तस्य तस्य). B5 गृहाणि (for गृहादि-). — (L. 6) B1. 2. 5 D10 षड्रसं (for यत्र सं-). D4 धनं (for दानं). Bom. ed. तथा (for बहु). Dn1 D8. 7. 9 दानानि विविधं बहु; D5. 10 दानानि विविधानि च (D5 om. च) (for the post. half). — (L. 7) D2 संप्रधानम्. — (L. 8) B Dn1 ददुश् (for दत्त्वा).]

32 B D (except D2. 3. 11) om. 32–33. — ^{a}) Ś1 D8. 11 यजातेर्. — ^{b}) M1 यस्या (for यत्र). — G3 reads 32^{cd} for the first time after 30^{b}. — ^{c}) K1 T3. 4 G1. 2 प्रस्तुता; K2. 3 प्रसन्ना; K4 प्रभूतान्; M1 प्रस्नुता (for प्रसृता). M2–4 राजन् (for कामान्). D2 आश्रितानां ददौ कामान्; T2 सद्द्युता प्रययौ राजन् (sic).

C. 9. om.
B. 9. 41. om.
K. 9. 42. om.

तत्र तत्र सरिच्छ्रेष्ठा ससर्ज सुबहूत्रसान् ॥ ३३
तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य संपदा ।
विस्मिता मानुषाश्चासन्दृष्ट्वा तां यज्ञसंपदम् ॥ ३४
ततस्तालकेतुर्महाधर्मसेतु-
र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
वसिष्ठापवाहं महाभीमवेगं
धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

जनमेजय उवाच ।
वसिष्ठस्यापवाहो वै भीमवेगः कथं नु सः ।
किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १
केन चास्याभवद्वैरं कारणं किं च तत्प्रभो ।

---

33 B D (except D2. 3. 11) om. 33 (cf. v. l. 32). — a) K1 T3 G2 स्थितो; T4 [अ]भितो (for हि यो). — c) G2 तस्य तस्य (for तत्र तत्र). K1 श्रेष्ठान्. — d) K2 रजान् (sic) (for रसान्).

34 a) B5 ततो (for तत्र). T4 सु- (for स-). — b) K2 om. (? hapl.) from प्री up to तां (in 34d). T1. 2 संपदां. — c) D8 वत्सला (for विस्मिता). T1. 3. 4 G M हि (for च). T2 विस्मिता नरशार्दूल. — d) Ś1 K1 T3. 4 यज्ञस्य (for तां यज्ञ-). K3. 4 B4 D3 -संपदां.

35 a) K4 प्रीतस्ताळकेतुर् (hypermetric); D1 लोकहेतुर्; T ताळकेतुर् (for ताल°). M2. 4 महान् (for महा-). D7 G1 om. (hapl.); D9 महात्मा कृतात्मा (for °धर्मसेतुर्). T4 om. from धर्म up to कृता (in 35b). Ś1 K (except K4) B (except B5) Dn D4-6. 8. 10 -केतुर् (for -सेतुर्). — b) D9 मुदा तत्र दत्वा; G3 कृतात्मा महात्मा (by transp.). K4 महाधर्मनित्यः; M1 ददौ वै महादाननित्यः (hypermetric) (for महादाननित्यः). — c) D2. 3. 6. 11 वशिष्ठापवाहं. K2. 3 -भीमवेगो; D2. 3 -रुद्रवेगं (for -भीम°). D8 वसिष्ठापवाहां महाभीमवेगां. — d) K4 कथं धृतात्मा (hypermetric); D5. 10 महात्मा; D6. 7. 9 वृतात्मा (for धृ°). D4 om. (hapl.); D5. 10 कृतात्मा (for जि°).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3 B1. 2. 4 Dn M2. 4 रामतीर्थयात्रा; K4 गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा; B5 D1-3. 6. 8-10 बलदेवतीर्थयात्रा; D4 M1 तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 3 बकोपाख्यानं; G1 यायातमाहात्म्यं; M2. 4 बकमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 22; B4 G3 42; Dn D9. 10 12; D7 10; T G1. 2 M 43; Bom. ed. 41. — *Śloka no.:* Dn1 37; Dn2 38; D9 40.

41

1 a) B2. 5 D2. 5. 6. 11 वशिष्ठस्य. Ś1 K1-3 अपवाहे. D8 om. from वै up to प्रभावं च (in line 5 of 254*). K4 B Dn D1-3. 5-7. 9-11 [s]सौ; D4 om. (for वै). T1 G1. 3 वसिष्ठापवाहो ब्रह्मन्वै (hypermetric); T2. 3 °ष्ठापवहे ब्रह्मन्; T4 वासिष्ठेपमहाब्रह्मन् (sic); G2 वसिष्ठवाहो ब्रह्मन्वै. — b) K2 M2 भीमवेगा. D2. 4. 5. 11 T4 तु (for नु). K2 T4 मे; M2. 4 सा (for सः). — c) Dn1 T4 तु; M1 हि (for च). — d) T2 किमर्थं (for तमृषिं).

2 D8 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K4 केन वास्य; B (except B5) Dn D1. 4-7. 9. 10 कथमस्य; T G2 M1. 3. 4 केन चा(M3. 4 वा)पि (for केन चास्य). T3. 4 G2 ब्रह्मन् (for वैरं). G1. 3 केन चापवहद्ब्रह्मन्. — b) T3 कारणात्. Ś1 K1 किं च वै; K4 किंचन; D3. 11 किं तु (D3 तु) वै (for किं च तत्). D2. 3. 11 विभो (for प्रभो). — c) S वद (for शंस). K4 B4 महाप्राज्ञ; B3 °भाग; M3 °राज (for °प्राज्ञ). D2. 3. 11 सर्वमेतत्समाचक्ष्व. — d) T3. 4 G च (for हि). B1 तिष्ठामि; T3 तृप्स्यामि (for तृप्यामि). B1-4 Dn D6. 7. 9 कथ्यति; B5 °तः; D5 °ते; T1. 2 M ते वचः; T3. 4 G कर्हिचित् (for कथ्यताम्).

3 D8 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) K2 B2. 5 देवृ-

शंस पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
विश्वामित्रस्य चैवर्षेर्वसिष्ठस्य च भारत ।
भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ३
आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् ।
पूर्वतः पश्चिमश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ४
यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्सुमहत्तपः ।
यत्रास्य कर्म तद्घोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५
यत्रेष्ट्वा भगवान्स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम् ।
स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ॥ ६
तत्र सर्वे सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप ।
सेनापत्येन महता सुरारिविनिबर्हणम् ॥ ७
तस्मिन्सरस्वतीतीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः ।
वसिष्ठं चालयामास तपसोग्रेण तच्छृणु ॥ ८
विश्वामित्रवसिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
स्पर्धां तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ९
तत्राप्यधिकसंतापो विश्वामित्रो महामुनिः ।
दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ।
तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्धर्मनित्यस्य भारत ॥ १०
इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ।
आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठं जपतां वरम् ।
इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ ११

C. 9. 2369
B. 9. 42. 12
K. 9. 43. 12

षेर्; K3 D2. 4 राजर्षेर्; D3. 5–7. 9–11 विप्रर्षेर्; G2 च ऋषेर् (for चैवर्षेर्). —[b]) D1. 2. 5. 6 वशिष्ठस्य. Ś1 *भारत; B5 महात्मनः (for च भारत). —[d]) T1 -सिद्धि- (for -स्पर्धा-). T G1. 3 -करं (for -कृतं).

4 D8 om. 4 (cf. v. l. 1). —[a]) B5 D1. 5. 6. 11 वशिष्ठस्य. —[b]) K4 यत्र राजन्सरस्वती. —[c]) K2. 3 D4 पश्चिमे; B Dn D1–3. 5–7. 9–11 पार्श्वतश्; T3. 4 G पृष्ठतश् (for पश्चिमश्). Ś1 K D4 M2–4 तु (for च). T3. 4 G2 [अ]पि (for [आ]सीद्).

5 D8 om. 5 (cf. v. l. 1). —[a]) D6 T2 तत्र; T4 अत्र (for यत्र). T4 स्थातुं (for स्थाणुर्). K2 T3 महाराजंस्. —[b]) B1 Dn उत्तमं; D5–7. 9. 10 परमं (for सुमहत्). D3. 11 तप्तवान्सुमहातपाः. — G2 reads 5[cd] twice. —[c]) K4 D3. 10 T4 G1. 3 M तत्रास्य; T3 G2 (second time) तत्तस्य; G2 (first time) तत्रास (for यत्रास्य). T4 कतमद् (for कर्म तद्). —[d]) G2 प्राव्रवंति (for प्रवदन्ति).

6 D8 om. 6 (cf. v. l. 1). —[a]) D5 तत्र (for यत्र). —[c]) G1 (orig.). 3 ज्ञापयामास; G1 (*sup. lin.*) ख्याप° (for स्थाप°). T3 तीरे (for तीर्थं). —[d]) S (except M3) प्रभुः (for प्रभो). D5 स्थाणुसंज्ञं महेश्वरः.

7 D8 om. 7 (cf. v. l. 1). D5 reads 7–8 on marg. —[a]) B (except B1) T1–3 G1. 2 M3 यत्र (for तत्र). Ś1 B (except B2) D (D8 om.) तीर्थे (for सर्वे). K4 B3. 4 पुरा (for सुराः). K2. 3 स्कंधम्. — T4 om. 7[bc]. —[b]) K2 D5 नराधिपः; M2–4 जनाधिप (for नरा°). —[c]) B Dn D2. 5. 7. 9 G1 सैनापत्येन. T (T4 om.) G तं स्कंदं (for महता). —[d]) T3 सुराराति- (for °रिवि-).

8 D8 om. 8 (cf. v. l. 1). D5 reads 8 on marg. —[a]) K4 B D (except D1; D8 om.) T1. 2 G2 M2–4 सारस्वते (for सरस्वती-). —[b]) S महातपाः (for °मुनिः). —[c]) B2. 3 D3. 5. 6. 11 वशिष्टं. Ś1 K1. 4 कलयामास; K2 D2. 3. 11 काल°; D4 चल°; T3 ताप° (for चाल°). —[d]) M1 तपसा वै बलादपि.

9 D8 om. 9 (cf. v. l. 1). —[a]) B3. 5 D5. 6. 11 -वशिष्ठौ. —[c]) T1. 2. 4 G2. 3 M तपोन्वितां (M1 °तौ); T3 तपोधिकां (for तपःकृतां). D1 तीव्र (sic). —[d]) T3 G2 चक्राते (for चक्रतुस्). K2. 3 वै (for तौ). D1 तपस्विनौ; G3 सुयोधनौ (for तपो°).

10 D8 om. 10 (cf. v. l. 1). —[a]) T1. 2 तस्य (for तत्र). Ś1 K1–3 B1. 5 Dn D1 [अ]भ्यधिक- (for [अ]प्य°). B1 Dn S -संतप्तो; D2 -संलापो (for -संतापो). —[b]) K4 महातपाः. —[c]) B5 D1–3. 5. 6. 9. 11 वशिष्ठस्य. —[d]) Dn D5. 11 M अधि-; D6 अव-; D7. 9. 10 अति- (for अभि-). M सः (for ह). —[e]) T G M1. 3 च; M2. 4 तु (for हि). —[f]) D6 धर्मनिष्ठस्य.

11 D8 om. 11 (cf. v. l. 1). —[a]) T3 G2 येयं (for इयं). —[b]) D1 -समीपे; D3 -सपीतं (sic) (for -समीपं). D2. 3. 11 तपोवनात् (for °धनम्). —[c]) Ś1 K1. 3 आनेष्यति तु; K2 आनिष्यतित्त (sic); G2 आनयिष्यतु (for °ति). —[d]) D2. 3. 5. 6. 11 वशिष्ठं; S

C. 9. 2370
B. 9. 42. 13
K. 9. 43. 13

एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनिः ।
सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १२
सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगाम ह ।
जज्ञे चैनं महावीर्यं महाकोपं च भामिनी ॥ १३
तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा ।
उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १४
हतवीरा यथा नारी साभवद्दुःखिता भृशम् ।
ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ १५
तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ।
यावदेनं निहन्म्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ॥ १६
साञ्जलिं तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
विव्यथे सुविरूढेव लता वायुसमीरिता ॥ १७
तथागतां तु तां दृष्ट्वा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
विश्वामित्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ॥ १८
ततो भीता सरिच्छ्रेष्ठा चिन्तयामास भारत ।
उभयोः शापयोर्भीता कथमेतद्भविष्यति ॥ १९
साभिगम्य वसिष्ठं तु इममर्थमचोदयत् ।
यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २०

जपतं (for वसिष्ठं). Ś1 K1 जगतां; K3 Dn2 D3–6. 11 जयतां; D1 तपतां (for जपतां). —^{e}) T3. 4 G2 [आ]-यातं; M1 [आ]हूतं (for [आ]गतं). T4 मुनि- (for द्विज-). Dn D9 -वरं (for -श्रेष्ठं). G1. 3 तमाया(G3 °यां)तं नरश्रेष्ठं·

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 1). —^{a}) T1. 2. 4 G M मनसा; T3 तपसा (for भगवान्). —^{b}) Ś1 K1. 4 D2. 3. 11 महानृषिः; K2. 3 °तपाः (for °मुनिः). —^{c}) T2 संस्मार· Ś1 K1 सरितं; K2. 3 तां सरित्- (for सरितां). —^{d}) M1 क्रोधात्·

13 D8 om. 13 (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś1 K1 सा स्थ्याता; D11 साधिता (for सा ध्याता). —^{c}) D3. 5. 9 यज्ञे; D11 ययौ; S गत्वा (for जज्ञे). Ś1 K1. 4 चैवं; D3 वैनं; T1–3 M चैव (for चैनं). —^{d}) K2 D11 भासिनी; B D2. 4. 9. 10 भाविनी (for भामिनी).

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 1). —^{a}) K4 D10 एवं (for एनं). Ś1 K1–3 कंपमाना (for वेप°). S तदा (M1 °था) तं वेपमानांगी· —^{b}) D2 प्रांजलिस्; T2 G1 प्रांजली· S भृशं (for तदा). —^{c}) D11 उत्तस्थे (submetric) (for उपतस्थे). K4 D3. 11 वरमुनिं (for मुनिवरं)·

15 D8 om. 15 (cf. v. l. 1). —^{b}) Dn1 या (for सा). B4 व्यथिता (for दुःखिता). T1. 2 M दुःखिता साभवद्भृशं· —^{d}) D2. 3. 11 -पुंगवं (for -सत्तमम्).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 1). —^{a}) D4 T1. 2 ततः (for मुनिः). B3. 4 श्रेष्ठो (for क्रुद्धो). —^{b}) K3 B (except B1) Dn2 D2. 3. 5. 6. 11 वशिष्ठं. — Ś1 K1–3 M3 om. (hapl.) 16^{c}–18^{d}. —^{c}) G2 अत्र (for अद्य).

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 1). Ś1 K1–3 M3 om. 17 (cf. v. l. 16). B1. 2. 4 Dn om. 17^{ab}. —^{a}) D2 सांजळीं; D3. 5–7. 9. 10 G1 प्रांजलिं (for साञ्जलिं). D3. 11 T1. 2. 4 G1. 3 M (M3 om.) तदा; T3 तथा (for ततः). —^{c}) D2 तु विमूढेवं; D3 सा च मूढेव; T2 सुविरूढेव. —^{d}) D2. 3. 11 T4 G वात- (for वायु-). — For 17^{c}–19^{d}, B Dn D1. 4–10 subst. 254*.

18 Ś1 K1–3 M3 om. 18 (cf. v. l. 16). —^{a}) T3 तथा (for तु तां). —^{d}) D11 वशिष्ठं.

19 ^{a}) K4 T1. 2 G2 M4 भीत्या. — Ś1 K1–3 G2 om. (hapl.) 19^{c}–20^{d}. —^{c}) T3 विप्रयोर् (for शापयोर्). T1 उभयोः शापभीता सा· — For 17^{c}–19^{d}, B Dn D1. 4–10 subst.: D2 ins. lines 5–6 only after 19:

254* प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता ।
तथारूपां तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् ।
अविचारं वसिष्ठं त्वमानयस्वान्तिकं मम ।
सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम् ।
वसिष्ठस्य प्रभावं च जानन्त्यप्रतिमं भुवि । [5]

[D8 om. up to प्रभावं च (in line 5) (cf. v. l. 1). — (L. 1) B5 Dn1 D1. 9 हता; D4 महा- (for [आ]-हता). — (L. 2) D10 तथागतां (for °रूपां). — (L. 3) B2 D5. 6 वशिष्ठं. D5 ममांतिकं (by transp.). — (L. 4) D5. 6 transp. श्रुत्वा and ज्ञात्वा. D2 [उ]पायं (for पापं). — (L. 5) B2. 4. 5 D6 वशिष्ठस्य.]

20 Ś1 K1–3 G2 om. 20 (cf. v. l. 19). —^{a}) T2 आभि- (for साभि-). K4 B1. 5 Dn D2. 3. 11 वसि-(D2. 3 °शि)ष्ठं तं; B3. 4 D1. 6. 7. 9. 10 वसि(B3 D6 °शि)ष्ठं च; D4. 5. 8 वसि(D5 °शि)ष्ठस्य (for वसिष्ठं तु). —^{b}) B2–4 Dn1 D4–7. 9. 10 T1 G1 इदम् (for इमम्). D7 वाक्यम् (for अर्थम्). D1–3. 5. 11 अनोदयत्; M अचिं-

उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः ।
चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम् ॥ २१
तां कृशां च विवर्णां च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
उवाच राजन्धर्मात्मा वसिष्ठो द्विपदां वरः ॥ २२
त्राह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनी ।
विश्वामित्रः शपेद्धि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम् ॥२३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् ।
चिन्तयामास कौरव्य किं कृतं सुकृतं भवेत् ॥ २४
तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वसिष्ठो मय्यतीव हि ।
कृतवान्हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ॥ २५
अथ कूले स्वके राजञ्जपन्तमृषिसत्तमम् ।
जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २६
इदमन्तरमित्येव ततः सा सरितां वरा ।
कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥ २७
तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत ।
उह्यमानश्च तुष्टाव तदा राजन्सरस्वतीम् ॥ २८
पितामहस्य सरसः प्रवृत्तासि सरस्वति ।
व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवाम्भोभिरुत्तमैः ॥ २९
त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषूत्सृजसे पयः ।
सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहे ॥ ३०

C. 9. 2338
B. 9. 42. 31
K. 9. 43. 31

तयत् (for अचोद°). — c) D4. 10 T G (G2 om.) उक्तं (for उक्ता). D3 सरितश्रेष्ठा (sic).

21 a) K3 शापतोर् . — b) D3. 11 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — c) T3 तथा; T4 G तदा (for महा-). — d) G1. 3 ऋष्योर्; M2. 4 हृदा; M3 हृदि (for ऋषि-). K2. 3 सती (for भृशम्). D5 ऋषिभिस्त्रासमभूद्भृशं (hypermetric); D3 ऋषिणा विसिना भृशं (sic); T1. 2 ऋषिभ्यां त्रासिता भृशं; T4 ऋष्योर्वै दुःखिता भृशं.

22 a) D9 स तां कृशां (for तां कृशां च). B4 तु (for the second च). — d) K3 B2. 4. 5 D2. 3. 6. 11 वशिष्ठो. D7 भगवान् (for द्विपदां). D3 वरं. S वसिष्ठः सुमहातपाः.

23 Before 23, N ins. वसिष्ठ उवाच. — a) K1. 4 B Dn D1. 4. 6–10 पाहि (for त्राहि). — b) D8 वहु (for वह). K2 M2. 4 मा (for मां). Ś1 K1. 4 B5 D5. 7–9 -गामिनि. — c) K4 D8 M1. 3. 4 हि त्वा; D5 त्वां हि (by transp.). — d) K3 Dn D3. 11 विचारणं.

24 b) S (except M3) वै (for सा). — d) B D किं कृत्वा; T G कृत्वा किं; M कृतं किं (by transp.).

25 a) G1 तस्यां (for तस्याश्). — b) B4 D2. 3. 5. 6. 11 वशिष्ठो. Ś1 K1–3 ह (for हि). M1 वसिष्ठो महतीं मयि. — c) G1. 3 ऋषिर् (hypermetric) (for हि). Ś1 K1–3 D2. 3 अद्य; K4 मह्यं; D11 मेद्य (for नित्यं). G2 कृतवान्हितमत्यंतं. — d) D5 यथा (for मया).

26 a) K1 कूलेंबके (sic); D2. 6 कूळे (D6 कुले) स्वके. — b) D1 तपंतम् (for जपन्तम्). — c) T4 जुह्वंतं. M अभिसं- (for कौशिकं). D5 प्रेप्य; T G दृष्ट्वा (for प्रेक्ष्य). — d) K3. 4 D2. 6–9. 11 S (except M1. 2) अभि(K3 T3 °वि-; D7 °प्य-; D9 °पि)चिंतयत्; D8 अभ्यर्षिचयत्.

27 a) Ś1 K1–3 B2 D4. 6. 7. 9. 10 [ए]वं. — c) D2 कूळापहारम्; D3. 6 T1 कुलाप°; G1 कूलापभागम्. — d) Ś1 K1–3 वै तदा; S भारत (for सा सरित्).

28 a) D2. 8 कूलो(D2 °ळा)पहारेण. T1. 2 कू(T1 कु)लापहारिणा तेन. — b) B2 Dn2 मित्रावरुणिर्. Ś1 K1 औह्यते; K4 S (except M1. 4) ऊह्यत (for औ°). — c) D9 T1 M3. 4 ऊह्यमानः. B1. 3. 4 Dn D1. 4–8. 10 स; D9 सु-; D11 om. (for च). — d) T3 तथा (for तदा).

29 Before 29, G2 ins. वसिष्ठः. — a) D3 शिरसः. — b) T3 प्रवृद्धा. M3 सा (for [अ]सि). B1. 4 Dn D1. 5. 7. 11 T G M3 सरस्वती. — c) T3. 4 चैव; M1 एव (for चेदं). Dn कृत्स्नं (for सर्वं). — d) K3 T3 तथा (for तव). M3 च (for [ए]व). G1. 3 पृथिव्यांभोभिरुत्तमैः (G3 °मे).

30 a) D7. 8 आकाशगे. T1–3 G1 देवी. — b) K2. 3 त्वमेव; T2 मखेषु; G2 मेघौघात् (for मेघेषु). B D10. 11 G2 सृजसे (D11 °ते); D3 [उ]त्सृजसि (for °से). — c) D6 T3 G2. 3 तु (for च). — d) T1. 4 G यथा; M ततो (for त्वत्तो). K2. 4 B1–4 Dn D1. 4. 6–10 T4 अधीमहि; G3 अयामहे; M2 अरीमहे (sic) (for अधी°). D5 त्वत्तोस्मनधीमहि (sic); T2. 3 यथावदवसीमहे (T3 °भिधीयते).

31 a) D3 T3. 4 G1. 3 M2–4 तुष्टिः; T1 ऋद्धिः; T2

C. 9. 2389
B. 9. 42. 32
K 9. 43. 32

पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्तिः सिद्धिर्वृद्धिरुमा तथा ।
त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं त्वय्यायत्तमिदं जगत् ।
त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ॥ ३१
एवं सरस्वती राजन्स्तूयमाना महर्षिणा ।
वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ।
न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम् ॥ ३२
तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
अथान्वेषत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३३
तं तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्महत्याभयान्नदी ।
अपोवाह वसिष्ठं तु प्राचीं दिशमतन्द्रिता ।
उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा तु गाधिजम् ॥ ३४
ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
अब्रवीदथ संक्रुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः ॥ ३५
यस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
शोणितं वह कल्याणि रक्षोग्रामणिसंमतम् ॥ ३६
ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।

बुद्धिः; G2 वृद्धिः (for पुष्टिर्). D1 तुष्टिस्; D2. 3. 11 M ऋद्धिस्; T G पुष्टिस् (for द्युतिस्). M3 om. (hapl.) from स्तथा up to सिद्धि (in 31^b). M1 तदा (for तथा). — b) Ś1 K1. 2 D2. 3. 7 सिद्धि- (for सिद्धिर्). Ś1 K1. 2 -वृतिर्; K3 धृतिर्; K4 सिद्धिर्; B Dn D1. 4. 5. 7–10 बुद्धिर्; D3 रुद्धिर् (sic); G3 ह्रीर्धीर् (for वृद्धिर्). B5 उषा तथा; T1. 2 G2 य(G2 त)था तथा; T3. 4 G1. 3 M अनुत्तमा (for उमा तथा). D6 धृतिस्तु सिद्धिरुत्तमा. — c) M1 तथा त्वमेव (hypermetric) (for त्वमेव). D3 वेणी (for वाणी). T1. 2 M transp. स्वाहा and त्वं. D8 त्वमेव तु सर्वमेव; T3. 4 G2. 3 त्वमेव वारुणी स्वाहा. — d) K4 B Dn D1–3. 5–7. 9. 10 तवायत्तम्; D4 एव तद् (submetric); D8 त्वमेव तु; D10 तथायत्तम्; T2 त्वया°; T3 M त्वदा° (for त्वय्या°). — e) G2 -लोकेषु (for -भूतेषु). G1. 3 त्वमेव सर्वमेवैषु. — f) D8 वसतां हि; G1. 3 वस(G3 °य)सीव (for °ह).

32 b) K2 D1–3 स्तूयमाणा (sic). S स्तुता तेन महात्मना (T2 °हर्षिणा). — c) T3 G1. 3 फेनिला (for वेगेन). Ś1 K1 [ए]वाहृतं; K2. 3 [ए]व हृतं; G2 चावहद्; M3 [उ]पगतं (for [उ]वाह तं). D3 सर्वं; D4 पूर्वं; M1 om. (for विप्रं). T4 फेनलोलहतं विप्रं. — e) D1 चामीया (sic); D8 चाक्षीणं; T4 वोभीक्ष्णं; G3 सा° (for चा°). D2. 3. 11 न्यवेदयत्तदाभी(D2 °थाभी-; D3 °दा ती)क्ष्णं; M1 न्यवेदयच्च साभीक्ष्णं. — f) M1 वै (for तं). K1 विश्वामित्रायुतं मुनिं (sic).

33 a) Ś1 K1. 3 उपानीतं; K2 उपासीनं (for तमानीतं). — After 33^b, D2. 3. 11 ins.:

255* अस्त्रोद्यतः समुत्तिष्ठद्विश्वामित्रो मुनिं प्रति ।
तं गृहीतायुधं दृष्ट्वा वसिष्ठान्तकरं मुनिम् ।
कौशिकं सुमहत्क्रुद्धं कालमृत्युमिवापरम् ।

[(L. 1) D3 [ऽ]पि तं मुनिं (for मुनिं प्रति). —(L. 2) D3 उग्रमायुधं (for गृहीता°). MSS. वशिष्ठांत-. D2 तदा (for मुनिम्). — (L. 3) D2 सुमहा-. D2 काळ- (for काल-).]

— c) Ś1 K1–3 अन्वियेष; B1 M1 अथान्वैषत्; B3 तथान्वेषात्; D2 अथान्वेषान्; D3. 11 °न्वे(D3 °न्वै)ष्य; D8 °न्वैछत्; T2 °न्वेष (for °न्वेषत्). — d) K2 corrupt. B2. 5 D3. 6. 11 वशिष्ठांत-. D1 T4 -करस् (for -करं). K4 D8 तथा; T2 सदा (for तदा).

34 a) T1. 2 च (for तु). D3 अभिप्रेष्य (for °प्रेक्ष्य). — b) K4 B Dn D1. 4–7. 9. 10 T1 G1 M2–4 ब्रह्मवध्या-. Ś1 K1–3 निशि; Dn2 तदा (for नदी). T3 ब्रह्महत्यां महानदी. — c) G3 अथोवाह (for अपो°). K3 B2. 4 D1. 3. 5. 6. 11 वशिष्ठं. Ś1 K Dn D1. 3. 4. 8. 11 T3 G2 तं (for तु). — d) D1. 5. 8 प्राची-. D11 दिशि (for दिशम्). K3 अमंत्रिता; B2 Dn आनिंदिता (for अतन्द्रिता). — f) B D (except Dn) T1. 2. 4 G2. 3 च; G1 [अ]थ (for तु).

35 a) T1. 3. 4 G तथा (for ततो). D8 [ऽ]त्याविहीतं (sic); T3 [उ]पवाहितं (for ऽपवा°). — b) D2. 3. 5. 6. 11 वशिष्ठम्. T3 G1 -सत्तमः. — c) K4 B4. 5 Dn D4. 8 त्वथ; B3 D1. 5–7. 9. 10 T4 दुःख- (for अथ). K3 जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य (sic) (= 26^c); T3 अब्रवीत्क्रोधसंयुक्तो. — d) Ś1 K1–3 [ऽ]त्य(K2 °भ्य)मर्षणः; K4 त्वम°; S सरस्वतीं (for ह्यमर्षणः).

36 a) K2–4 B Dn D1–4. 6–11 T3 G2. 3 मां. D5 त्वं मां (for मा त्वं). T1. 2 यस्मात्त्वं सरितां श्रेष्ठे; T4 समाजा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे (sic). — D5 reads 36^c–37^b on marg. — c) M3 रुधिरं (for शोणितं). D3. 8 कल्याणी. — D6 om. 36^d–37^c. K3 reads 36^d–37^b on marg. — d) Ś1 K1–3 -संमितं; K4 -संयुतं; D2. 3. 11 -संमता; M1 -संवृता (for -संमतम्). T1. 2, 4

अवहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ॥ ३७
अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ ३८
एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

वैशंपायन उवाच ।
सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत् ॥ १
अथाजग्मुस्ततो राजन्राक्षसास्तत्र भारत ।
तत्र ते शोणितं सर्वे पिबन्तः सुखमासते ॥ २
तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः ।
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३
कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सतपोधनाः ।

C. 9. 2403
B. 9. 43. 4
K. 9. 44. 4

G राक्षसानां च संमतं; T3 राक्षसानां महात्मनां.

37 D6 om. 37^{abc} (cf. v. l. 36). K3 D5 read 37^{ab} on marg. — ^{a}) T3.4 G2.3 तथा (for ततः). — ^{b}) K2 corrupt. — Ś1 K1–3 om. (hapl.) from 37^{c} up to 9. 42. 1^{b}. — ^{c}) M4 अभवत् (for अवहत्). T4 G2.3 शोणितैर्मिं(G3 °तं मि)श्रं. — ^{d}) D6 तथा (for तदा).

38 Ś1 K1–3 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^{a}) D1 corrupt. M ऋषयश्चाथ देवाश्च. — ^{b}) B1.2 D1.5–7.9.10 T3 तदा (for तथा). — ^{c}) D1 T4 G M3.4 तदा (for तथा). — ^{d}) B5 दुद्रुवुर् (for बभूवुर्). D5 बभूवुर्दुःखिता भृशं.

39 Ś1 K1–3 om. 39 (cf. v. l. 37). — ^{a}) B2.4 D1.3.5.6.11 वशिष्ठापवाहो; T G वसिष्ठोपहृतः (G1 °ह्वता; G3 °हृता); M वासिष्ठा(M2.4 °ष्ठो)पवाहं. — ^{b}) K4 D3 शीघ्रः ख्यातो; D2 लोके ख्याता; T G शीघ्राद्यातो; M शीघ्रं कृत्वा (for लोके ख्यातो). Dn D11 नराधिप. — ^{c}) B5 D1.2.11 आगच्छत; Dn D7.10 T1 G1.3 M अगच्छच्च; G2 अगच्छत (for आगच्छच्च). T1.2 G M ततो; T3 तथा (for पुनर्). T4 अगच्छच्छतशो मार्गं. — ^{d}) M3 तम् (for स्वम्).

Colophon om. in Ś1 K1–3. — *Sub-parvan:* K4 B2.4 D1.7.9.10 हलधरतीर्थयात्रा; B1.3 Dn T1.2 M2.4 रामतीर्थयात्रा; B5 D2–6.8.11 बलदेवतीर्थयात्रा; M1 तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* T1.2 M2.4 सरस्वतीशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 23; B4 G3 43; Dn1 D9.10 13; Dn2 12; D7 11; T G1.2 M 44. — *Śloka no.:* Dn 40; D7.9 41.

42

1 Ś1 K1–3 om. 1^{ab} (cf. v. l. 9. 41. 37). — ^{a}) K4 D2.3.11 शप्ता तेन च (K4 तु) क्रुद्धेन; M1 क्रुद्धेन तेन संशप्ता. — ^{c}) K3 reads from तस्मिं up to शोणितं (in 1^{d}) on marg. D3 अस्मिंस् (for त°). D3.4.9.10 तीर्थे (for तीर्थ-). D2.11 पुण्ये; T3.4 G शुद्धे (for शुभ्रे). — ^{d}) T3 समुपाहरत्; G1 M1 °दावहत् (for °पावहत्).

2 ^{a}) K3 om.; T3 G2 तदा; T4 G3 तथा (for अथ). B4 M2 जग्मुस् (for [आ]जग्मुस्). K4 वेगिता (hypermetric); T3 तथो (for ततो). Ś1 K1.2 D2.3.11 आजग्मुः सर्वतो (D2.3.11 °ग्मुर्वेगिता) राजन्. — ^{b}) T1.2 M2–4 तत्र ह (for भारत). D5 राक्षसा रुधिराशिनः. — ^{c}) D3 ते तत्र (by transp.); S (except G2.3) ततस्ते. D2.3.6.11 सर्वं (for सर्वे). — ^{d}) K4 सेवंतः (for पिबन्तः). D5 सुषम्. D11 आसत (for °ते). S पिबंतः समुपासते.

3 ^{a}) T3 शप्ताश् (sic) (for तृप्ताश्). B4 स्व*; G2 लघु- (for च सु-). — ^{b}) K4 D5 सुषिता; B4 दुःखिता; Dn1 S (except T3) सुखिनो (for °ता). — ^{d}) K2 यथा स्वर्गमुपासते; S °र्गगतो (M1 °ता) नरः.

4 ^{a}) D3 काळस्य. — ^{b}) G3 सर्षयः. K4 B Dn

C. 9. 2403
B. 9. 43. 4
K. 9. 44. 4

तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४
तेषु सर्वेषु तीर्थेषु आप्लुत्य मुनिपुंगवाः ।
प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः ।
प्रययुर्हि ततो राजन्येन तीर्थं हि तत्तथा ॥ ५
अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ।
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम् ।
पीयमानं च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ॥ ६
तान्दृष्ट्वा राक्षसान्राजन्मुनयः संशितव्रताः ।
परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ७
ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः ।
आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ८
कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम् ।
एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा पास्यामहे वयम् ॥ ९
ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।
दुःखितामथ तां दृष्ट्वा त ऊचुर्वै तपोधनाः ॥ १०
कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।
करिष्यन्ति तु यत्प्राप्तं सर्व एव तपोधनाः ॥ ११
एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम् ।

$D_{2.3.6.7.9–11}$ T_2 $M_{1.3}$ सु-; $D_{1.4.5.8}$ $M_{2.4}$ च; T_3 G_2 तु (for स-). —^{c}) D_5 उपाजग्मुः (for समा°). —^{d}) $T_{2–4}$ $G_{1.3}$ ऋषयः (T_3 ऋषिं तं) समुपासते.

5 ^{a}) D_9 ते तु; G_3 एषु (for तेषु). $T_{3.4}$ चाप्लुत्य (for तीर्थेषु). —^{b}) $Ś_1$ $K_{1–3}$ B_4 Dn D_8 त्वाप्लुत्य; $B_{2.3.5}$ $D_{4.6.7.9.10}$ स्वा°; T_3 चाजग्मुर्; T_4 आजग्मुर्; G_1 वाप्लुत्य; G_2 चा° (for आ°). —^{c}) $Ś_1$ $K_{1–3}$ प्रापुः प्रीतिं; $T_{1.2}$ $M_{2–4}$ प्रीतिं प्रा($T_{1.2}$ M_3 चा)प्य (by transp.). —^{d}) $D_{4.9}$ ततो (for तपो-). $T_{3.4}$ G विशां पते (for विशारदाः). —^{e}) D_1 अथाजग्मुस् (for प्रययुर्हि). —^{f}) K_4 T_1 $G_{1.3}$ M तु तत्; $T_{2.3}$ G_2 ततस्; T_4 कृतं (for हि तत्). $K_{2–4}$ T_4 G_2 M तदा. B D येन ($D_{3.6.11}$ यत्र; D_8 पेतु [sic]) तीर्थमसृग्वहं (D_2 °हा).

6 ^{a}) K_2 [आ]गत्य; $G_{1.3}$ [आ]गमन् (for [आ]गम्य). $T_{1–3}$ $G_{1.3}$ महाभाग; T_4 °राज (for °भागास्). —^{b}) M_1 तं (for तत्). K_2 तीर्थे. K_4 $D_{2.3.11}$ S प्रभो (for तदा). — B_4 D_7 om. (hapl.) 6^d–7^c. —^{d}) D_3 सलिलेन (for शोणितेन). K_2 D_8 परिप्लुतः; D_3 °प्लुतां; D_{11} °प्लुताः; T_2 समुत्थितं; T_3 $G_{1.3}$ समाश्रितं; G_2 सुमिश्रितं; M समुक्षितं (for परिप्लुतम्). —^{e}) D_3 रक्षसोभिर् (sic) (for च रक्षोभिर्). —^{f}) $D_{2.11}$ S राज- (for नृप-). $Ś_1$ K समागम्य (K_2 °त्य) महाव्रताः (K_1 °रथाः) (= 8^b).

7 B_4 D_7 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). K_3 om. (hapl.) 7^a–8^b. —^{a}) D_2 सर्वान् (for राजन्). —^{b}) Dn_1 $D_{3.8.11}$ T_2 शंसित-; $D_{2.5}$ शंशित- (for संशित-). —$T_{3.4}$ om. (hapl.) 7^c–8^b; D_5 reads it on marg. —^{d}) D_{11} प्रचक्रमे (for °क्रिरे).

8 K_8 $T_{3.4}$ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7); D_5 reads it on marg. —^{ab}) G तां (for ते). M_3 transp. महाभागाः and समागम्य. D_2 महात्मानः (for °भागाः). $D_{1.8}$ समागत्य (for °गम्य). —^{d}) D_3 reads from वचन up to ततः सा (in 10^a) on marg. Dn D_{11} अब्रवीत् (for अब्रुवन्).

9 D_3 reads 9 on marg. —^{a}) T_3 $G_{1.3}$ वद; T_4 बत (for ब्रूहि). —^{b}) G_1 corrupt. D_8 स (for ते). —^{c}) D_2 आकुळतां; $T_{1.3.4}$ G अग्रा(T_3 °ग्र)ह्यतां; T_2 आकुलिता (for °लतां). K_2 T_2 G_1 याता; D_1 जातः; T_3 याति; M_3 यात्वा (for यातः). —^{d}) K_3 T_3 यास्यामहे; K_4 व्याख्या°; B Dn_2 D_1 $T_{1.2.4}$ G M_1 ध्यास्या°; Dn_1 ध्याया°; $D_{2.11}$ वत्स्या°; $D_{3–7.9.10}$ ज्ञास्या°; M_3 [उ]पास्या°; M_4 वेत्स्या° (for पास्या°). D_8 श्रद्धास्यामहे वयं.

10 D_3 reads ततः सा on marg. —^{a}) $D_{2.3}$ आचष्टे; D_8 आचछे (sic); D_{11} आचक्ष (for °ष्ट). —^{b}) $K_{2.3}$ महीपते; T_4 प्रवेपिनी (for °पती). D_2 वेपमाना सरस्वती. —^{c}) D_5 दुःषिताम्. G_2 तां तथा (for अथ तां). B_5 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). —^{d}) K_4 B D ऊचुस्ते (D_2 °श्च) (by transp.); T_2 तदोचुर्; G_3 तामूचुर्. B_1 तां; D_2 [ए]ते; D_3 [ऽ]ति- (for वै).

11 K_4 om. 11^a–12^b. —^{b}) M_3 एवं. B_5 सरिद्वरे (for श्रुतोऽनघे). $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ शा(T_3 को)पश्चापि तवानघे. —^{c}) T G करिष्यामस् (for °ष्यन्ति). D_5 तत् (for यत्). $D_{2.3.9.11}$ करिष्यामो वयं पूजां (D_9 यत्नं); M_1 तत्करिष्यंति यत्प्राप्तं.

12 K_4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^{b}) $D_{2.11}$ वै; T_4 $G_{1.3}$ च (for ऽथ). —^{c}) D_3 $T_{1.2.4}$ G $M_{2–4}$ विमोक्षयामहे सर्वे; T_3 विनिमोक्ष्या°; M_1 मोक्षयामः सरि-

विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ १२
तेषां तु वचनादेव प्रकृतिस्था सरस्वती ।
प्रसन्नसलिला जज्ञे यथा पूर्वं तथैव हि ।
विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा ॥ १३
दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम् ।
कृताञ्जलीस्ततो राजन्राक्षसाः क्षुधयार्दिताः ।
ऊचुस्तान्वै मुनीन्सर्वान्कृपायुक्तान्पुनः पुनः ॥ १४
वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात् ।
न च नः कामकारोऽयं यद्वयं पापकारिणः ॥ १५
युष्माकं चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।
पक्षोऽयं वर्धतेऽस्माकं यतः स्म ब्रह्मराक्षसाः ॥ १६
एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
ये ब्राह्मणान्प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ १७
आचार्यमृत्विजं चैव गुरुं वृद्धजनं तथा ।

C. 9. 2434
B. 9. 42
K. 9. 44

च्छ्रेष्ठां. — ^{d}) K4 B2.5 D2.3.11 T1.2.4 G M2–4 एनां; D1 देवीं (for एतां). — After 12, B D ins.:

256* ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।
उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ।
आराध्य पशुभर्तारं महादेवं जगत्पतिम् ।
मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।

[(L. 1) D5 ये (for ते). B2 राक्षसा (for ब्राह्मणा). — D5 reads line two twice. — (L. 2) D5 (both times) उपचारैश् (for °वासैश्). D2 नियमैर् (for विविधैर्). D6 धर्मैः (for यमैः). D2.3.11 अपि (for तथा). D5 (second time) देहशोषणतत्पराः (for the post. half). — (L. 4) D2.3.11 तां देवीं मोक्षयामासुः (for the prior half).]

13 K4 S om. (? hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) B D (except D3) तेषां तु सा प्रभावेन (B2.3 D9 °ण). — K2 om. 13^{cd}. — ^{c}) T G [अ]भूस्त्वं (for जज्ञे). D3.11 M3 प्रसन्नं सलिलं जज्ञे. — ^{d}) K4 D3 M2–4 [ए]व ह (K4 च); D8 च हि; G2 वह (for [ए]व हि). — After 13^{d}, T G ins.:

257* एवमुक्त्वा च मुनयो दुःखाच्चैनां व्यमोचयन् ।

[T1.2 तु; T3 G2 [अ]थ (for च). G1.3 विमोचयन्.]

— ^{e}) K4 D10 निर्मुक्ता (for विमुक्ता). Ś1 K1–3 D2.3.11 सा; M1 [अ]थ (for च). T G मुक्ता च (T3 विमुक्ता; T4 G3 युक्ता च; G2 मुक्ता तु) सरितां श्रेष्ठा. — ^{f}) Ś1 K1.2 D2.3.11 च; K4 om. (for सा). M1 विबभूव यथा पुरा.

14 ^{a}) K3 D8 सरस्वत्यां. — ^{b}) G1 मुनिहस्तैस् (for 'भिस्तैस्). K4 तथागतं; B2 यथाकृतं. — After 14^{b}, N ins.:

258* तानेव शरणं जग्मू राक्षसाः क्षुधितास्तथा ।

[D8 तोयेन (for तानेव). D11 क्षुभिता (for क्षुधितास्). Ś1 K1–3 Dn तदा; D11 भृशं (for तथा). D2 राक्षसास्ते क्षुधार्दिताः (for the post. half).]

— ^{c}) K2–4 D2.11 कृत्वांजलिं (K2 °लीस्; D2 °ळीस्); D4.8 बद्ध्वांजलिं (for कृताञ्जलीस्). D6 S कृतांजलिपुटा राजन् (D6 °टास्ते तु). — ^{d}) B1 D7.9.10 क्षुधितार्दिताः; D2 क्षुधितास्तदा. S शिरोभिः प्रणिपत्य च. — ^{ef}) D2 G3 transp. मुनीन्सर्वान् and कृपायुक्तान्. D6 ऋषीन् (for मुनीन्). T3 राजन् (for सर्वान्). Ś1 K1.2 M2 -युक्ताः; M3 -विष्टान् (for -युक्तान्). Dn1 om. (hapl.) the second पुनः.

15 Before 15, T G ins. राक्षसाः. — ^{a}) T3 om. वयं. K3 D6.7.9.10 T4 च; T1.2 तु; T3 om. (for हि). D11 क्षुभिताश्. D5 वयं सर्वे हि क्षुधिता. — ^{b}) K2 D2.3.11 T3.4 G धर्माद्धीताश् (D11 °तान्); K3 °द्धीनाच्; Dn1 D7.8 T2 °धीनाश्; M2 °धीनांश्; M3 °र्थिनश् (sic) (for °द्धीनाश्). D11 om. च. K3 D7.8.11 M2.3.4 (also as in text) शाश्वतान्. — ^{c}) D1 च वै; D2 च तत्; D8 वस्तत् (sic); Cv च नः (as in text). — ^{d}) M1 वयं यत् (by transp.). K4 damaged; D1 काम- (for पाप-).

16 ^{a}) D2 M1 तु; M3 वा (for च). Ś1 K D (except Dn) T4 G M1.2 प्रसादेन (for [अ]प्रसा°). — ^{b}) D8 सुकृतेन (for दुष्कृ°). D5 पूर्वकर्मविपाकतः. — ^{c}) K2 पापोयं; K3 यत्क्षयं; B D यत्पापं (for पक्षोऽयं). — ^{d}) B5 ततः; D5 येन; T G यथा (for यतः). B Dn D1.3.4.6–10 Cv स्मो; D6 वै; S स्युर् (for स्म). — After 16, B D (except D2.3.11) read 18^{ef}.

17 B1 om. (hapl.) 17. G1 M1.3 om. (hapl.) 17^{a}–18^{d}. — ^{a}) D4 ह (for हि). D3 त्रय- (for वैश्य-). D3 एवं हि शूद्रवैश्यानां. — ^{c}) K4 प्रद्विषंते; D11 प्रतिद्विषंति (hypermetric); T1–3 विद्विषंति (for प्र°).

C. 9. 2422
B. 9. 43. 23
K. 9. 44. 23

प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
योषितां चैव पापानां योनिदोषेण वर्धते ॥ १८
तत्कुरुध्वमिहास्माकं कारुण्यं द्विजसत्तमाः ।
शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ १९
तेषां ते मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम् ।
मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ २०
क्षुतकीटावपन्नं च यच्चोच्छिष्टाशितं भवेत् ।
केशावपन्नमाधूतमारुग्णमपि यद्भवेत् ।
श्वभिः संस्पृष्टमन्नं च भागोऽसौ रक्षसामिह ॥ २१
तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान्यन्नानि वर्जयेत् ।
राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ २२
शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः ।
मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ २३
महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा ।

---

18 G1 M1.3 om. 18^{abcd} (cf. v. l. 17). Ś1 K1-3 T4 M2.4 om. (hapl.) 18^{abcd}. —^{a}) D2.3.5.11 T2 ऋत्विजश्. T1.3 G2.3 आचार्यानृत्विजश्चैव. —^{b}) D1-3.6.11 T3 G3 गुरु-; T1.2 गुरून्. D2.3.11 T1.2 G2 वृद्ध-जनांस्. —^{c}) T1-3 G2.3 येवमन्यं(T2 °मंस्यं)ति पुरुषास्. —^{d}) T1 हि (for [इ]ह). — B D (except D2.3.11) read 18^{ef} after 16. —^{e}) Ś1 K1-3 योषितश्. B2-5 Dn D1.4-10 T4 G2 पापेन (for पापानां). —^{f}) Ś1 K1 योनिर् (for योनि-). K4 -दोषाच्च (for -दोषेण). T3 वर्तते. B2-5 Dn D1.4-10 योनिदोषकृतेन च. — After 18, S ins.:

259* पक्षोऽस्माकमृषिश्रेष्ठा यदत्रानन्तरं क्षमम् ।

[T2 पक्षे. T3 इति (for ऋषि-). T3.4 क्षयं (for क्षमम्). G2 यदत्रानंतमक्षयं (for the post. half).]

19 ^{a}) K4 शमात्मानं (sic) (for इहास्माकं). —^{b}) B1.2.4.5 Dn D1.4-10 तारणं; B3 T2-4 G1.3 M3 कारणं (for कारुण्यं). T4 मुनि- (for द्विज-). —^{c}) T2.3 G2 M2-4 सर्वेपि; T4 सर्वे हि; G1.3 सर्वे वै (for सर्वेषां). —^{d}) T2 अव- (for अपि). T3.4 कारणे.

20 ^{a}) S तेभ्यः (for तेषां). B5 D2.4-7.9.10 M2.4 तु; T1.2 अपि; T3 M1 तद्; T4 G तम् (for ते). B2 D4.9 वचनं; S ऋषयः (for मुनयः). Dn तुष्टास् (for श्रुत्वा). —^{d}) Dn प्रत्यय-; T3 G2 मुदित- (for प्रयत-). T4 ऊचुर्वै मुनयस्तदा.

21 Before 21, T G ins. ऋषयः. —^{a}) K3 D1.5 G2 क्षतं; K4 B Dn D4.6.10.11 T1.2 G1.3 M1 क्षुतं; D2 श्रुतं; D3 सुतं; T3 क्षत-; T4 क्षुर-; Cv (gloss: दग्धं विसर्गमित्यर्थः) हुतं (for क्षुत-). D3 G2 कीटोप- (for -कीटाव-). D8 कीटावपन्नमन्नं यद्. —^{b}) K4 यथा (for यच्च). K4 B1-3.5 Dn D4-10 S [उ]च्छिष्टाचि- (D8 °न्वि-; T G °श्रि-; M °र्जि)तं; D2 °ष्टमिषं; D3.11 [उ]त्सिष्टासितं (D3 °सं) (for °ष्टाशितं). D3 भवत्. B4 य*च्छिष्टाचितं भवेत्; D1 यत्कोष्ट्रा विकृतं भवेत्. — K4 om. (hapl.) 21^{cd}. —^{cd}) G2 केशोपपन्नम्. K1 आहूतम्; K3 औधूतम् (for आ°). D2.3.11 अनुष्णम् (for आरुग्णम्). M2 चैव (for अपि). T1-3 G M3.4 चैव यत् (for यद्भवेत्). T4 lacuna; M1 वारुणीमनु चैव यत् (for 21^{d}). B Dn D1.2 (also as in text).4-10.11 (also as in text) सकेशमवधूतं च रुदितोपह(D2.11 °त्वोपन-; D6 °तापह)तं च यत्. — After 21^{d}, D2.3.11 ins.:

260* अवधूतमविज्ञातमतिशीतं च यद्भवेत् ।
पतितान्नं सूतिकान्नं पुंश्चल्यान्नं च यद्भवेत् ।

[D3 om. (hapl.) line 1. — (L. 1) D2 अवज्ञातम् (for अवि°). — (L. 2) D11 पुंश्चल्योन्नं.]

— D8 om. 21^{ef}. —^{e}) T4 G2.3 संसृष्टम्. D3 S तु (for च). K4 B Dn D1.2.4-7.9-11 ए(B5 श्व)भिः संसृ(K4 D11 °स्पृ)ष्टमन्नं च (K4 तु). —^{f}) K4 D2.3 S भागास्ते (T3 G2 °र्थे) (for भागोऽसौ). K2.3 इति; D11 T2 G1 इव (for इह).

22 ^{a}) D8 हत्वा; G3 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). D2.3.11 तथा; T4 M तदा (for सदा). G3 विप्र (for विद्वान्). —^{b}) D11 G3 अन्यानि (for अन्नानि). B Dn D1.3.4.6-10 एतान्यस्नाद्विव(D3 °न्विव-; D8 °द्विस)र्जयेत्; D2.5 एतान्ज्ञात्वा वि(D5 °न्सर्वान्वि)व°. —^{c}) B1.4 Dn D1.4.8.11 ह्यसौ; D3 यथा; D5 हि सो (sic); G1 सदा (for असौ). T G2.3 राक्षसान्नं स भुंक्ते हि; M1 °सान्नानि सो भुंक्ते (sic); M2-4 °सानां हि यो भुंक्ते. —^{d}) M2-4 स (for यो). D5 अन्नम्; M त्वन्नम् (for ह्यन्नम्).

23 ^{a}) T4 योधयित्वा (sic). K2.3 तु तं; T3.4 G M1 तु तत् (for ततस्). —^{c}) S मोक्षार्थं रक्षसां तेषां (= 20^{c}). —^{d}) K2.3 तां नदीं (by transp.); K4 D4.6 नदीनां. Ś1 K1 प्रेक्ष्य चोद(K1 मोच)यन्; K2.3 प्रत्यशोधयन्; Dn D1 °नोदयन्; T1.2 G M संप्रसादयन्; T3 संप्रदर्शयन्; T4 समपूजयन्.

अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २४
तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः ।
अरुणायां महाराज ब्रह्महत्यापहा हि सा ॥ २५
एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ॥ २६

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवाञ्शक्रो ब्रह्महत्यामवाप्तवान् ।
कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आप्लुत्याकल्मषोऽभवत् ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर ।
यथा बिभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ॥ २८
नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत्समयं चेदमब्रवीत् ॥ २९
नार्द्रेण त्वा न शुष्केण न रात्रौ नापि वाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ३०
एवं स कृत्वा समयं सृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥ ३१
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
हे मित्रहन्पाप इति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३२
एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः ।

C. 9. 2438
B. 9. 43. 38
K. 9. 44. 38

24 a) T3 वचः (for मतं). T3.4 G1.3 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — c) D2.11 आरुणाम्. ❀ Cv: अरुणां गोदावरीसमीपस्थामरुणाख्यां नदीम् । ❀ — d) D5 स्वं तत्त्वं (for स्वां तनुं). K2.3 S (except G1) भरतर्षभ.

25 a) D2.11 वै (for ते). T2 स्नातास् (for स्नात्वा). — b) K2 Dn D7.8 तनूं; B5 D1.10 T1–3 तनुं; T4 तत्र (for तनूस्). Ś1 K1 गता दिवं (by transp.). — c) D8 महाराजन्. — d) K4 B Dn D1.4.6.7.9.10 T1 G1 M2–4 -वध्यापहा (for -हत्या°). K2 D5 ब्रह्महत्या महायशः (D5 विनश्यते); D8.11 °त्यापहारिणी; G2 °त्यां विहाय च.

26 M1 om. 26^{ab}. — a) K2 D5 T1.3 एवम्; B (except B2) D1 G2 एतद्; D11 T2 एनम् (for एतम्). D1 मतम्; G2 धर्मम् (for अर्थम्). D2.3.11 इह ज्ञाय; T G2 M2–4 अ(T1.4 G2 इ)तो ज्ञात्वा (for अभिज्ञाय). G1.3 ब्रह्महत्यां गतो (G3 °तां) ज्ञात्वा. — b) T1.2.4 G M2.4 देवदेवः (for °राजः). M3 देवदेवेशतक्रतुः (sic). — c) K3.4 B2.4.5 Dn2 D2.3.10 तीर्थे (for तीर्थ-). T1.4 ज्ञात्वा (for स्नात्वा). M1 शक्रश्चात्र तथा स्नात्वा. — d) Ś1 K1 पाप्मनः; T3 स तथा (for पाप्मना). D2.3.11 विमुक्तिं प्राप्तवान्किल (D2 °ळ). — After 26, B5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* बलदेवतीर्थयात्रा].

27 b) K4 B D (except D2.3.11) M2–4 -वध्याम् (for -हत्याम्). G2 समाप्तवान्. — c) K4 कस्मिंश्च (for अ°). Ś1 K1.3 सु-; K2 स्व-; D1.4 तु (for च). T1.2 वा; T3.4 G M स (for वै). — d) D11 आप्लुतो. K2 [अ]कल्मशो; D5.11 °खो.

28 a) K2 corrupt. T4 M2–4 [इ]दम्; G1 [ए]कम् (for [ए]तद्). — b) T1.2 पुरातनं; M1 नरेश्वर (for जने°). — c) M3 विभेद. D1.3 समये. — d) K2 पुनः (for पुरा).

29 b) K2.3 D3.11 T1 -रश्मीन्. Ś1 K1 सूर्यरश्मीनुपाविशत्. — c) D8 येन (for तेन). T3 तेनेंद्रमकरोत्संख्ये (sic). — d) K2 D3 T2.3 इमम् (for इदम्). K4 समये चैवमब्रवीत्.

30 a) K1.4 D2.11 T4 G M1 नार्द्रेण त्वां (K4 च); Dn D1.4–10 न चार्द्रेण; T2 आर्द्रेण त्वां (for नार्द्रेण त्वा). D3 च (for न). Ś1 K1.2 D1.4.5 शुष्केन. — b) D3 चापि (for नापि). B1.3–5 Dn D1.2.4–10 चाहनि; G1.3 M वा दिवा (for वाहनि). K4 न रात्रौ वा दिवा न च; B2 T1.2.4 G2 न रात्रौ न (T4 वा) दिवापि वा (B2 °वा तथा); T3 रात्रौ वापि दिवापि वा. — c) D2.3 वाधिष्यामि न दैत्येंद्र. — d) D2 शपे; M4 संखे (for सखे). D2.3 सदा (for शपे). K2 सख्ये सत्येन तेन ते; D11 सखे शपे सत्येन तदा (hypermetric).

31 a) D8 M1.2.4 कृत्वा तु (M1 स); M3 उक्त्वा तु (for स कृत्वा). Dn एवं स समयं कृत्वा; G2 एवं स शिरसा तेन (= 33^{a}); Cv एवं स कृत्वा समयं (as in text). — b) Ś1 D3 T G1.3 स्पृष्ट्वा; K1.2 B D2.4–7.9.10 दृष्ट्वा; D11 स्मृत्वा; Cv सृष्ट्वा (as in text). — c) T3 स (for [अ]स्य).

32 b) K4 B D4–7.9.10 T1 G3 M1.3 अन्वियात्; D2 अन्वगात्; D8 अन्विय (sic) (for अन्वयात्). — K2 om. (hapl.) 32^{cd}. — c) B3.4 D1.4–7.9.10 G1.3 भो; D8 नो (for हे). K3 पापवृजे (sic); D1

C. 9. 2438
B. 9. 43. 39
K. 9. 44. 38

पितामहाय संतप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ॥ ३३
तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि ।
इष्ट्वोपस्पृश देवेन्द्र ब्रह्महत्यापहा हि सा ॥ ३४
इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय ।
इष्ट्वा यथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ ३५
स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्महत्याकृतेन ह ।
जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ॥ ३६
शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
लोकान्कामदुघान्प्राप्तमक्षयान्राजसत्तम ॥ ३७
तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा
दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
अवाप्य धर्मं परमार्यकर्मा

सुपापेति; D8 विपाशेति; D9 यान्पापेति; M3 शक्र इति (for पाप इति). B1. 2 M2 भो भो मित्रहन्पापेति; Dn भो मित्रहत पापेति; D2. 3. 11 क्व यामीति क्व यामीति. — d) K4 T4 ब्रुवाणः; M1 बहुशः (for ब्रुवाणं). D4 शत्रुम् (for शक्रम्).

33 a) G3 स एवं (by transp.). — b) Dn D1. 5 नोद्यमानः. — c) D5 स तदा; D6 संतप्तम्; T2 संप्राप्त (for संतप्त). — d) T2. 4 G1. 2 एवम्; T3 इदम् (for एतम्). K4 निवेदयत्; D1 उदैरयत् (for न्यवेद°). D5 अर्थं ह्येतन्निवेदयत्.

34 a) K4 तत्र; D6 ततो (for तम्). — b) D5 महेंद्राय (for अरुणायां). — c) B5 इह; M3 गत्वा; M4 स्पृष्ट्वा (for इष्ट्वा). K3 [अ]पस्पृश्य; K4 Dn D2-4. 8-11 [उ]पस्पृश्य; D6 T2 [अ]पस्पृश (for [उ]प°). Ś1 K1 देवेश; K4 T2-4 G1. 3 राजेंद्र (for देवेन्द्र). — d) D2. 3 M2-4 -वध्यापहा. Dn D1. 4-10 तीर्थे पापं भयापहे. — After 34, B D ins.:

261* एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु ।
निगूढमस्या गमनमिहासीत्पूर्वमेव तु ।
ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं प्लावयामास वारिणा ।
सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं संगमो महान् ।
इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकशः । [5]
अत्राप्लुत्य सुघोरात्त्वं पातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ।

[(L. 1) D3. 11 तुल्य- (for पुण्य-). D2 -जळा; D5. 7 -जना (for -जला). — B4 om. (hapl.) line 2. D5 reads lines 3-5 on marg. — (L. 3) Dn2 देवी; D8 देवाः (for देवीं). Dn1 D1-3. 11 ततोभ्येत्यारुणा देवी (for the prior half). The portion from यामास up to ध्वजाः (in 9. 43. 24d) is lost in D4 on missing folios. D3. 11 पावयामास (for प्लाव°). — (L. 5) D8 जप (for यज). Dn D6 ददद्; D11 ददौ (sic) (for दद). D8 ददातीनान्यनेकशः (sic) (for the post. half). — (L. 6) B2 Dn आप्लुत्यात्र (by transp.); D7. 9 अवाप्लुत्य. D2. 3 आप्लुत्य च स घोराद्वै; D11 आप्लुत्य सुघोरान्वै (submetric) (for the prior half). D9 द्वि (for वि-). D8 पातकात्प्रतिमुच्यसे (for the post. half).]

35 D4 missing (cf. v. l. 261*). — a) T3. 4 G सन् (for स). D3 T G3 M2-4 सरस्वत्यां; D6. 7. 11 G1 M1 °त्या (for °त्याः). — b) D8 कुंडे वै; T1. 2. 4 G2 M गुह्यायां; T3 गुह्यया; G1 गुह्याया; G3 गंगायां (for कुञ्जे वै). — For 35c-36b, B5 subst. 262*. — c) D2 बळभिद्; D3 हुलभिद् (sic); M2-4 वलभिद् (for बल°). — d) Ś1 K1-3 अथास्पृशत्; K4 (sup. lin. as in text) यथाविधि; Dn2 D6 T G2. 3 M2-4 उपस्पृशत्; D2. 3 M1 उ(D2 अ)पस्पृशन्.

36 D4 missing (cf. v. l. 261*). — a) B2 पापिना (for पाप्मना). — b) K4 B1-4 Dn D1. 5-7. 9. 10 G1 M2-4 -वध्या- (for -हत्या-). Ś1 K1. 4 (also as in text) B1. 4 D6-7. 9. 10 च; S तु (for ह). — For 35c-36b, B5 subst.:

262* ब्रह्मणो वचनाच्छक्रोऽयजद्यज्ञैरनेकशः ।
दत्त्वा दानान्यनेकानि स्नात्वा तीर्थे शतक्रतुः ।
विपाप्मा विरजाः श्रीमान्ब्रह्मवध्यां विधूय सः ।

— c) K2. 3 संहृष्टश्च जगामातस् (K3 °श्तु). — d) K3 Dn D1. 3. 5. 8. 11 T3 M1. 3. 4 त्रिदिवेश्वरः.

37 D4 missing (cf. v. l. 261*). — a) K2 corrupt; K4 T1. 2 तत्र; T3. 4 G2 तस्य (for तच्च). G1. 3 शरीरस्यापि नमुचेस्. — b) D3. 11 तथा (for तत्र). — cd) Ś1 K1 कामधुघान्; B2. 4 Dn D6 °दुहः; D1 पुण्यकृतान्; D5 कामदुघः; D7-9 M °दुहान् (for °दुघान्). D6 अक्षय्यान्. B5 लोकानवाप वै पुण्यान्क्षयान्कर्मभिरर्जितान्.

38 D4 missing (cf. v. l. 261*). Before 38, B D (D4 missing) ins. वैशंपायन उवाच. — a) B5 D2. 3 S तदा (for बलो). — b) B5 transp. दत्त्वा च and दानानि. T1. 2 [अ]पि; M1. 2. 4 [अ]थ (for च). T4 विद्यानि (for दानानि). Ś1 K1-3 चतुर्विधानि (for पृथग्वि°). — c) K4 (also as in text) D1. 2. 5 पर-

जगाम सोमस्य महत्स तीर्थम् ॥ ३८
यत्रायजद्राजसूयेन सोमः
साक्षात्पुरा विधिवत्पार्थिवेन्द्र ।
अत्रिर्धीमान्विप्रमुख्यो बभूव
होता यस्मिन्क्रतुमुख्ये महात्मा ॥ ३९
यस्यान्तेऽभूत्सुमहान्दानवानां
दैतेयानां राक्षसानां च देवैः ।
स संग्रामस्तारकाख्यः सुतीव्रो
यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ॥ ४०
सेनापत्यं लब्धवान्देवतानां
महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
साक्षाच्चात्र न्यवसत्कार्त्तिकेयः
सदा कुमारो यत्र स प्लक्षराजः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

जनमेजय उवाच ।
सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
कुमारस्याभिषेकं तु ब्रह्मन्व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
यस्मिन्काले च देशे च यथा च वदतां वर ।

C. 9. 2451
B. 9. 44. 2
K. 9. 45. 2

मार्थ-; T_{3} त्वनिवार्य-; G_{3} परकार्य- (for °मार्य-). D_{8} अत्रापि धर्मं परमार्थकामो-. —^{d}) D_{11} लोमस्य (sic) (for सो°). B_{5} तदा (for महत्). $K_{3.4}$ B (except B_{5}) Dn $D_{1-3.6-11}$ $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ सु-; D_{5} च (for स).

39 D_{4} missing (cf. v. l. 261*). —^{a}) D_{11} तत्र (for यत्र). —^{b}) T_{3} राक्षसेंद्र (sic); G_{3} पार्थिवेंद्रः. D_{8} साक्षात्तापराधिपः पार्थिवेंद्रः (sic). —^{c}) D_{2} वेद-मुख्यो; T G ब्रह्मपुत्रो (for विप्रमुख्यो). —^{d}) T_{2} हेतौ; G_{3} कहाना (sic) (for होता). M_{2} तं तु (for क्रतु-). B_{2} Dn_{1} D_{10} M_{2} -मुख्यो; G_{2} -मध्ये (for -मुख्ये).

40 D_{4} missing (cf. v. l. 261*). —^{a}) D_{9} तस्य (for यस्य). K_{4} om. भूत्. $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ B (except B_{1}) Dn $D_{1.2.5.7.9.10}$ G_{3} -महद्; K_{3} D_{8} T_{2} -महा- (for -महान्). —^{b}) $D_{3.11}$ दैत्येयानां; D_{8} यस्यांतेभूद् (for दैतेयानां). D_{3} दानवानां च; $T_{3.4}$ रक्षसां चैव (for राक्षसानां च). D_{11} वेदैः; T_{3} मुख्यैः (for देवैः). —^{c}) T_{4} corrupt. $G_{1.3}$ संग्रामो वै (for स संग्रामस्). D_{11} तारकाख्यं. T_{3} G_{2} सुतीर्थौ (for °व्रो). B Dn $D_{1.5-10}$ यस्मिन्युद्धं ($D_{8.9}$ °द्धे) तारकाख्यं सुतीव्रं (D_{6} °घोरं). —^{d}) Dn_{1} स्कंधस्. K_{4} B_{3-5} $D_{2.3.11}$ S तारकं वै (T_{3} °कं च; T_{4} °कान्वै) (for तारकाख्यं). T_{3} [आ]-जघान.

41 D_{4} missing (cf. v. l. 261*). —^{a}) B D_{2} T_{1} सैनापत्यं. —^{b}) S महासेनस्त्वंतकर्तासुराणां. —^{c}) K_{4} $D_{3.7.10}$ चैवं; B Dn $D_{1.6.8}$ T_{3} चापि; D_{5} सैन्यं; D_{9} चैनं; T_{4} वासं; G_{2} चैव (for चात्र). G_{3} न्यविशत्; M_{1} निवसत् (for न्य°). —^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{2.3.11}$ सनत्कुमारो (for सदा कु°). Dn स (Dn_{2} om.) पुष्कराक्षः; $T_{1.2}$ M ररक्ष राजन्; $T_{3.4}$ G न क्षत्रकामाः (T_{3} °नामा) (for स प्लक्षराजः).

Colophon: D_{4} missing. —*Sub-parvan:* $Ś_{1}$ K_{1-3} $B_{1.2}$ $T_{1.2}$ $M_{2.4}$ रामतीर्थयात्रा; K_{4} गदायुद्धे रामतीर्थयात्रा; B_{4} Dn $D_{2.3.6.8.9.11}$ बलदेवतीर्थयात्रा; B_{5} D_{1} हलधरतीर्थयात्रा; M_{1} तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. —*Adhy. name:* $Ś_{1}$ K_{1-3} वसिष्ठान्वापवाहः; $T_{1.2}$ अरुणाप्रशंसनं; $M_{2.4}$ शापमोक्षः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B_{2} 28; B_{4} G_{3} 44; Dn_{2} 13; D_{7} 12; $D_{9.10}$ 14; T $G_{1.2}$ M 45. —*Śloka no.:* Dn 50; $D_{7.9}$ 49.

43

1 D_{4} missing up to ध्वजाः (in 24^{d}) (cf. v. l. 261*). T_{4} om. the ref. —^{a}) T_{3} य (for ऽयम्). —^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ मे; M_{1} तु (for ते). K_{2} मुनि-; G_{3} जन- (for द्विज-). —^{c}) D_{1} च; G_{2} मे (for तु). —^{d}) D_{1} विद्वन् (for ब्रह्मन्). D_{8} व्याचक्षुम् (sic); T_{2-4} $G_{2.3}$ आख्यातुम्; G_{1} नो ख्या° (for व्याख्या°).

2 D_{4} missing (cf. v. l. 1). —^{a}) D_{2} काळे. K_{4} $D_{5-7.9.10}$ यस्मिन्देशे च काले च. —^{b}) K_{4} D_{2} -चद्व-

C. 9. 2451
B. 9. 44. 2
K. 9. 45. 2

यैश्चाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः ॥ २
स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महत् ।
तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

कुरुवंशस्य सदृशमिदं कौतूहलं तव ।
हर्षमुत्पादयत्येतद्वचो मे जनमेजय ॥ ४
हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य जनाधिप ।
अभिषेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ५
तेजो माहेश्वरं स्कन्नमग्नौ प्रपतितं पुरा ।
तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयम् ॥ ६
तेनासीदति तेजस्वी दीप्तिमान्हव्यवाहनः ।
न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ७
स गङ्गामभिसंगम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः ।
गर्भमाहितवान्दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ॥ ८
अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।
उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते ॥ ९
स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः ।
ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १०
शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ११

दतां; D1 वेदविदां (for च वदतां). Ś1 K3 वरः. G1 यथा च ***श्वरः. — c) D2 बळवान् (for भग°). — d) D11 येन तु; T1-3 G M1 केन च; T4 केनचित् (for येन च). K4 प्रभो.

3 D4 missing (cf. v. l. 1). — c) D8 यथा (for तथा). Ś1 K1-3 तत्; D2.3.11 त्वं (for मे). S तथा सर्वं स(T1.2 त्व-; M1 म)माचक्ष्व. — d) Dn2 D8 कौतुहलं.

4 D4 missing (cf. v. l. 1). D6 reads the ref. on marg. (*sec. m.*). D8 om. 4. — b) K2.3 M1 परं; G3 हितं (for इदं). T3 महत्; T4 मम; G1.3 हि ते (G3 मे) (for तव). K4 B D (D6 om.; D4 missing) कौतू(Dn2 °तु)हलमिदं तव (D8 वचः). — c) T3 उत्पादयन्. K4 B (except B5) D (D6 om.; D4 missing) T1.2 एव (for एतद्). — d) K4 वचसो; Dn1 *चो मे; T3 अवोचं (for वचो मे).

5 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) T1-3 G अहं तत् (G1 ते); T4 हंत तत् (for हन्त ते). — b) K2 शृणुनस्य (sic); T1-3 G M2.4 शृण्वतस्ते; T4 शृणु तत्ते; M1 शुश्रूषा चेज् (for शृण्वानस्य). B5 D5-7.9.10 T4 नराधिप. — d) T4 प्रभवं.

6 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 M4 रेतो (for तेजो). T2.3 महेश्वरं (T3 °रात्) (for माहेश्वरं). Ś1 K1-3 स्कंदम् (for स्कन्नम्). — b) Ś1 K1 अग्निः; M3 अग्नेः (for अग्नौ). B1 S प्रणिहितं (for प्रपतितं). Dn1 भुवि; T1.2 तदा (for पुरा). — c) D1 -भक्ष्यो. T G तत्सर्वं भगवानग्निर्. — d) T2.4 हर्तुम् (for दग्धुम्). K2 B3 अव्ययं. T3 अशक्तो धर्तुमक्षयं; G2.3 नाशक्नोद्धर्तुमक्षमः.

7 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 [आ]सीन्मंद-; D2 °दत; T1.2 G1.3 सीदति; T4 तेजसि (for [आ]सीदति). T3 न सेहे चातितेजस्वी. — b) K4 B2 दीप्तवान् (B2 °मान्); D11 दीप्तिवान्. — c) K2 तदैव (hypermetric); K4 D11 M1.2.4 चैतद्; D8 T2 चैवं; T1.3.4 G M3 चैनं (for चैव). D8 न चैतद्धारयामासुस्. — d) B1 D9 तथा (for तदा). K4 D3.11 तोययुक्तं (K4 नोपायुक्त) तदा प्रभुः; T G ब्रह्मणे उ(T1.2 चो-; T4 G2 हु)क्तवान्प्रभुः; M ब्रह्मायुंजत्तथा प्रभुः.

8 D4 missing (cf. v. l. 1). T1.2 om. (hapl.) 8^{ab}. — a) S (T1.2 om.) उप- (for अभि-). — b) K2 ब्रह्मणा; T4 ब्राह्मण-. — T3 om. 8^{cd}. — c) K1 आर्दितवान्; D3.11 M आधत्त° (for आहित°).

9 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) K4 तथा (for अथ). G3 तद् (for तं). — b) T1.2 G3 च; T4 G2 [अ]व- (for वि-). T3 न सेवेतेह धारणे. — c) Ca cites उत्ससर्ज (as in text). G3 तरौ (for गिरौ). S तस्मिन् (for रम्ये). — d) K4 हिमवत्यमरान्विते; D2.6.11 °त्परमार्चिते.

10 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) D11 विवृते (for ववृधे). — c) D2 ज्वळनाकारं. — d) D9 गर्भ**. D11 कर्तिकाः (for कृत्तिकाः).

11 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) Ś1 K1-3 T2 शरस्तंभे. — b) K3 ममत्वात्मजम् (sic); D2 अनळात्मजम्. — c) S सर्वास्ताः (by transp.). — T3 om. (?hapl.) 11^{d}–15^{c}. — d) K1 B1.2 [ऽ]ति-; K2 D6 T1.2

तासां विदित्वा भावं तं मातॄणां भगवान्प्रभुः ।
प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ १२
तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः ।
परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥ १३
यत्रोत्सृष्टः स भगवान्गङ्गया गिरिमूर्धनि ।
स शैलः काञ्चनः सर्वः संबभौ कुरुसत्तम ॥ १४
वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥ १५

कुमारश्च महावीर्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः ।
गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ १६
स देवस्तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७
स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः ।
स्तूयमानस्तदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥ १८
तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः ।
दिव्यवादित्रनृत्तज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥ १९

C. 9. 2468
B. 9. 44. 19
K. 9. 45. 19

M3 त्रि- (for ऽभि-). K4 D2. 5–7. 9. 10 T1 G M -चुक्रुशुः ; B4 -चुक्रुतुः ; D3 -चक्रतुः ; D11 -चक्रुशुः ; T2 -चक्रुशुः (for -चक्रमुः). T4 समायमिति चुक्रुशुः.

12 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K4 D2. 3. 11 T1. 4 G2. 3 M1. 4 भावं तु ; B5 M3 तं भावं (by transp.) ; G1 भगवान्. — c) Dn1 प्रस्नुतानां ; G2 षट्स्तनानां ; G3 प्रास्नुतानां ; Ca प्रस्नु° (as in text). G1. 3 स्तनं (for पयः). — d) T2 आननैर् ; M1 वचनैर् (for वदनैर्).

13 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 13 (cf. v. l. 11). — a) K2 तेपि ; D3 तं तु (for तं प्र-). D2 समाळक्ष्य. — G3 om. 13c–15d. — d) D11 om. देव्यो. M1 देव्यो दिव्यं वपुश्च ताः.

14 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 14 (cf. v. l. 11). G3 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) Ś1 K1. 4 तत्र (for यत्र). K4 [उ]पविष्टः (hypermetric) (for [उ]त्सृष्टः). T1 G1 M च गर्भः स ; T4 G2 च गर्भश्च (for स भगवान्). T2 यत्रोत्सृष्टस्य गर्भस्य. — b) K2 D1–3. 6. 11 T2 गंगायां (D1 T2 °या) ; T4 गर्भायां (sic) (for गङ्गया). — c) D2 शैळः ; G1 शैल-. K4 om. ; T4 क्षिप्रम् (for सर्वः). — d) K2. 3 प्रबभौ ; T1 G2 स बभौ ; T4 अभवन् (for संबभौ). K2–4 B1 Dn कुरु- (K2 °ल)नंदन ; S (T3 G3 om.) मेरुरु(G2 °स)त्तमः.

15 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 15abc (cf. v. l. 11). G3 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) M1 वर्धिता ; M3 वर्धतां. D3. 11 T (T3 om.) G (G3 om.) M2 तेन (for चैव). K2 गर्त्तेन (sic) (for गर्भेण). — b) D2. 3. 11 चानु- ; T4 ह्यनु- ; M2 चापि (for तेन). — c) Ś1 K1. 3 B1. 2. 4 ततश् (for अ°). — d) T3 नियताः (for गिरयः). T G1. 2 कांचनात्मकाः (T4 °त्मजाः ; G1 °त्मिकाः) ; M1 कनकाकराः.

16 D4 missing (cf. v. l. 1). — a) B Dn D2. 3. 6–10 सु- ; D5. 11 स ; T G1. 3 M तु (for च). G2 तस्मादेव कुमारस्तु. — b) T3 गांगेयः स (for कार्त्तिकेय). — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 16c–17b. — c) D11 गांगेयं. — d) S (except G1) -कायो (for -योग-). D2 -बळान्वितः ; T4 G2 M2 (also as in text) महाबलः. — After 16, D5 reads 31ab.

17 D4 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K1–3 om. 17ab (cf. v. l. 16). B4 M1 om. (hapl.) 17ab. D8 reads 17ab after 18b. — a) The portion of the text from स देवस्त up to आभिषेचनिकं (in 9. 44. 3c) is lost in T3 on a missing folio. B1. 3 Dn D1. 5–10 श(D8 स)मेन (for स देवस्). K4 *व (for चैव). T4 स देवस्त्वतितेजस्वी. — b) T4 [अ]पि (for च). — c) D2 T4 M2. 4 चैव (for ऽतीव). — d) K2 सोमवत् (for चन्द्र°). D1 -मानसः (for -दर्शनः). D8 चंद्रलेखोपमाननः.

18 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). — a) D7 कस्मिन् (for त°). K2 देवी (sic) (for दिव्ये). — b) Ś1 K1. 2 B2 शरस्तंभे. K4 Dn D2. 3. 11 T4 G1. 3 [अ]न्वितः (for वृतः). K3 शरस्तंबेंद्रियावृतः. — After 18b, D8 reads 17ab. — c) T4 सूयमानस्. Ś1 K1 B1. 2 Dn D1. 2. 6–10 सदा ; T2 तथा (for तदा). M1 राजन् (for शेते). — d) T2 गंधर्व- (for गन्धर्वैर्). D5 विबुधैस् (for मुनिभिस्). K2 D5. 11 T2. 4 G1. 3 M3 तदा (for तथा).

19 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). B3 partly damaged. — a) D1 M1 अथ (for तथा). K2–4 B4. 5 D5. 8 T1 [ए]वम्. K3 अन्वदर्श्यंत ; K4 °मोदंत्यो (sic) ; B4 D1. 5. 8 अनुनृत्यंत (D1 °तो ; D5 °ति ; D8 °तं) ; S (T3 missing) उपनृत्यंति (for अन्वनृत्यन्त). — b) D8 सहस्रधा. — c)

C. 9. 2469
B. 9. 44. 20
K. 9. 45. 20

अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरितां वरा ।
दधार पृथिवी चैनं बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे बृहस्पतिः ।
वेदश्चैनं चतुर्मूर्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ २१
धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससंग्रहः ।
तत्रैनं समुपातिष्ठत्साक्षाद्वाणी च केवला ॥ २२
स ददर्श महावीर्यं देवदेवमुमापतिम् ।
शैलपुत्र्या सहासीनं भूतसंघशतैर्वृतम् ॥ २३
निकाया भूतसंघानां परमाद्भुतदर्शनाः ।
विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ॥ २४
व्याघ्रसिंहर्क्षवदना बिडालमकराननाः ।
वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ २५
उलूकवदनाः केचिद्गृध्रगोमायुदर्शनाः ।
क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनै राङ्कवैरपि ॥ २६

K2 B (B3 damaged) Dn D1. 2. 5–7. 9. 10 -नृत्यज्ञाः; K4 -नृ*ज्ञाः; D8 -नृत्यंत्यः (for -नृत्तज्ञाः). — ^{d}) D3. 5 T2. 4 G स्तुवंतश्; D9 स्तवंत्यश्.

20 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). B3 damaged. D8 corrupt for 20^{ab}. — ^{a}) K3 D3 नेगं (for देवं). D1 अनुषोम्निश्च तं देवं (sic); T1. 2 अन्वयुस्ताः स्त्रियः सर्वा; T4 G अन्वयुश्चाग्नयः सर्वे; M अन्वयुस्ताश्च तं देवं. — ^{b}) D1 S (T3 missing) च (for वै). D5 गंगा चैव सरस्वती. — ^{c}) D9 चैवं. — ^{d}) Ś1 K1 दधती (for बिभ्रती). D9 नृपम्; M3 चैनम् (for रूपम्).

21 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). D6 om. 21^{a}–22^{b}. B3 damaged. — ^{a}) D5 यात- (for जात-). K4 B1. 4. 5 D (D6 om.; D4 missing) T2 तत्र; B2 चैव (for तस्य). — ^{b}) M4 चक्रे चात्र (for क्रियाश्चक्रे). — ^{c}) D11 G3 देवश् (for वेदश्). D2. 3. 11 [ए]व (for [ए]नं). — ^{d}) D2 कृतांजळी.

22 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). D6 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K2 धनुर्वेधा चतुष्पादा (sic). — ^{b}) Ś1 चास्त्र-; K1 शास्त्र-; T2. 4 M सास्त्र- (for शस्त्र-). D9 ससंनहः. — ^{d}) K3 D5 T4 [इ]व (for च). D2 केवळा.

23 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). B3 damaged. — ^{a}) T4 तद्; M1 सं-; M2–4 तं (for स). T4 दर्शनं (for ददर्श). K2 D1 महादेवं; D2. 3. 11 °वीर्यो; S (T3 missing) °त्मानं (for °वीर्यं). — ^{b}) D5 प्रभुं (for देव-). Dn उपागतं; G1 M2–4 उमापतिः (for °तिम्). — ^{c}) D2 शैळपुत्र्या. K3. 4 B1. 2. 4 D5–7. 9. 11 समासीनं; S (T3 missing) समागम्य (for सहासीनं). — D8 om. 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) K2 om. (hapl.) from शतैर् up to भूतसंघा (in 24^{a}). B5 -गणैर् (for -शतैर्). K3 S (T3 missing) भूतसंघैः (G2 °खैः) समावृतं (T4 G1. 3 M °तः).

24 D4 missing (cf. v. l. 1). T3 missing (cf. v. l. 17). K2 om. निकाया भूतसंघा; D8 om. 24^{a} (for both, cf. v. l. 23). B3 damaged. — ^{a}) G2 निकायो; M2 निकायं; Ca निकाया (as in text). — ^{b}) Dn परमाद्भूत-; M2 °मात्मक- (for °माद्भुत-). — B2 om. (hapl.) 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) Ś1 K1–3 D2. 11 विकृताचारा; Dn °ता रौद्रा (for °ताकारा). — ^{d}) K2 -ध्वजः. S (except G1; T3 missing) विकृतावर(T4 °रु)णध्वजाः.

25 T3 missing (cf. v. l. 17). B2 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). B3 damaged. — ^{b}) D2 T1 बिडाळ-; T4 G3 बिलाळ-; M विलाळ- (for बिडाल-). D3 reads from ननाः up to पाराव (in 26^{c}) on marg. — ^{c}) D4 बक- (for वृष-). D2. 11 -चित्र- (for -दंश-). T1. 2 G M Cv [ए]व; T4 [अ]पि (for [अ]न्ये). ❁ Cv : वृषदंशो वनमार्जारः । ❁ — ^{d}) K3 गजोष्ठ-; D1 S (T3 missing) खरोष्ट्र- (for गजोष्ट्र-). B4 तत्र तत्र व्यधारयन् (= 27^{d}).

26 T3 missing (cf. v. l. 17). D8 om. (hapl.) 26^{a}–27^{b}. B3 damaged. D3 reads up to पाराव on marg. — ^{a}) M1 -दर्शनाः (for -वदनाः). K2 केषे (sic); K4 D1 चान्ये; D2 चापि (for केचिद्). — ^{b}) K2 गृद्ध- (for गृध्र-). G1. 3 गृध्रमायू(G3 °यु)रदर्शनाः. — ^{c}) T4 क्रौंचपारातवदनैः; G2 °वाराहवदनैः. — ^{d}) K2 शंकथैर्; K4 व्याहुवैर्; Dn शंकवैर्; D1 आकुलैर्; D2 मकरैर्; D7 रांतकैर्; T1. 2 G1. 3 M2–4 भैरवैर्; Ca राङ्कवैर् (as in text). T4 G2 काकवक्त्रैश्च भैरवैः; M1 वदनैः कंकसंनिभैः.

27 T3 missing (cf. v. l. 17). D8 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). B3 damaged for 27^{ab}. — ^{a}) M2–4 श्वाविद्-. D5. 7. 9. 10 M1 -शल्लक- (D5 °ल्लक-; M1 °ल्ल-) (for -शल्यक-). — ^{b}) K3 T1. 2 G1. 3 M1. 4 खरैळ(K3 °ल)क-; B (B3 damaged) Dn D4–7. 9. 10 M2 अजै-

श्वाविच्छल्यकगोधानां खरैडकगवां तथा ।
सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥ २७
केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रालातगदायुधाः ।
केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः ॥ २८
सप्तमातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशां पते ।
साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥ २९
रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजगा दानवाः खगाः ।
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्सपुत्रः सह विष्णुना ॥ ३०
शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुं कुमारवरमच्युतम् ।
नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
ऋभवो नाम वरदा देवानामपि देवताः ।
तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः ॥ ३२
स तु बालोऽपि भगवान्महायोगबलान्वितः ।
अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३३
तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ।
युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च ॥ ३४
किं नु पूर्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति ।

C. 9. 2484
B. 9. 44. 35
K. 9. 45. 35

ड(M2 °ळ)क-; D1 अजाविक-; D3 खड्गैडक-; T4 M3 खरेळक-; G2 क्रमेळक- (for खरैडक-). In Ś1, the portion from गवां up to केचिच्छैलाम्बुद (in 28^{a}) is written in Devanāgarī. S (T3 missing) अपि (for तथा). — ^{c}) Ś1 D2. 3. 11 T4 G1 वपूंष्येते; K2 वपूंषांते (sic); D3 चापुस्यन्ये (sic); G3 वपुष्येते (for वपूंष्यन्ये). — ^{d}) G3 दिव्यं (for the second तत्र). D8 न्यधारयन्.

28 T3 missing (cf. v. l. 17). — ^{a}) B4 M1 शैलांबुध-; T4 शल्यांबुद-. — ^{b}) B Dn D3–10 T4 चक्रोद्यत-; D1 हस्तोद्यत-; T1. 2 चक्राकारा (for °लात-). D6 -करायुधाः; T4 -गदायुधैः. D2 चक्रालातहलायुधाः. — ^{c}) Dn -पुष्पाभाः (for -पुञ्जाभाः). — K3 transp. 28^{d} and 29^{a}.

29 T3 missing (cf. v. l. 17). K3 transp. 28^{d} and 29^{a}. B3 damaged for 29–32. — ^{a}) K3 S (T3 missing) [अ]पि (for [ए]व). — ^{cd}) D2. 3. 11 T2. 4 G च (for ऽथ). T1. 2 M transp. मरुतः and वसवः. G3 मरुतः (for वसवः).

30 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 damaged. — ^{a}) D5 साध्याः; T (T3 missing) G M1. 2. 4 यक्षाः; M3 युक्ता (for सिद्धा). — ^{b}) K2 corrupt. Dn2 D3. 7–9 T1 G भुजंगा. K4 तथा (for खगाः). D6 सिद्धा भुजगदानवाः; M1. 2. 4 गंधर्वोरगकिंनराः. — ^{c}) G3 स्वयंभुः; Ca °भूर् (as in text). — ^{d}) K4 असुनाः (sic) (for सपुत्रः). D3 सुपुत्रो विष्णुना सह; M1 संप्राप्तस्त्वथ विष्णुना.

31 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 damaged. — ^{a}) K2 corrupt. B5 G1, 3 तदा; M1, 3 त्वथ (for तथा). T4 शक्रोभ्ययाद्द्रष्टुकामः. — ^{b}) Ś1 K1 उत्तमं; B4 D5 अद्भुतं (for अच्युतम्). T1. 2 M कुमारममरप्रभं (M2. 4 °भुं); T4 °ममितौजसं; G °ममितप्रभं. — ^{c}) Dn1 T (T3 missing) G M1 [ए]व (for [अ]पि).

32 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 damaged. D3 reads 32^{cd} on marg. — ^{c}) Dn1 ऋतवो; G3 ऋषभा (for ऋभवो). Ś1 K1–3 वा (K2. 3 वै) रुद्रा (for वरदा). B (B3 damaged) Dn D1–10 पितरो (D1 ऋभवो) जगतः (B1 °तां) श्रेष्ठा (B5 सिद्धा); T4 ऋषयो नाम च पुरा. — ^{f}) K3 यमो धाता; D2. 3 यातुधानाश्च; D6 व्योमा धामाश्च; D10 G2 यामा यामाश्च; D11 यामधामाश्च; T1. 2 व्योमयानाः; T4 G3 यमाया (G3 °सा)श्च; M1 यामासामाश्च; Ca यामा धामाश्च (as in text). T1. 2 G1 सहस्रशः.

33 T3 missing (cf. v. l. 17). — ^{a}) D2 बाळो. K4 B (except B3) D (except D2. 3. 7. 11) बलवान् (for भग°). — ^{b}) D2. 3. 11 -समन्वितः (for -बला°). — ^{d}) D2 शूळहस्तं.

34 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 damaged. — ^{a}) T4 G1. 3 तथा (for तम्). M1 आव्रजंतम् (for आव्रजन्तम्). K2 T4 G1. 3 M2–4 आलोक्य; K3 आलभ्य (for °क्ष्य). — ^{b}) G3 मनोहतं (for °गतम्). — K3 om. (hapl.) 34^{c}–35^{d}. Dn1 repeats 34^{cd} after 35.

35 T3 missing (cf. v. l. 17). K3 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^{a}) K2 corrupt. Ś1 K1 को; K4 B Dn D1–3. 7–11 T1 G3 कं (for किं). D3. 8. 10 T1 तु (for नु). D2 बाळो. — ^{b}) K4 D1. 3. 5. 6. 11 M1 अभ्युपेष्यति; D2 °पेयुषि; T (T3 missing) G °पै(G1. 3 °पे-; G2 °दे)ति च; M2–4 °पैति मां (for °पैष्यति). — ^{c})

C. 9. 2485
B. 9. 44. 36
K. 9. 45. 35

अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम् ॥ ३५

तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ।
युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः ॥ ३६

ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान्प्रभुः ।
स्कन्दः शाखो विशाखश्च नैगमेषश्च पृष्ठतः ॥ ३७

एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः ।
यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ॥ ३८

विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा ।
शाखो ययौ च भगवान्वायुमूर्तिर्विभावसुम् ।
नैगमेषोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ३९

सर्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४०

हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४१

ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ४२

प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुंगव ।
इदमूचुर्वचो राजन्कार्त्तिकेयप्रियेप्सया ॥ ४३

अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४४

D9 पिता (for अपि). K2 D8 अपि; B4 एति; D10 याति (for इति). — ^{d}) M आसीदेतन् (M3 °न्मम) (for तेषामासीन्). — After 35, Dn1 repeats 34^{cd}.

36 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 partly damaged. — ^{a}) D2. 3. 8. 11 T1. 2 G M2–4 एवम् (for एतम्). T4 तेषामेव ह्यभिप्रायं. — ^{b}) K4 अपि (for उप-). Ś1 K1–3 D3 M1 -लभ्य (for -लक्ष्य). D11 च (for सः). — ^{c}) D8 पुरा यद् (for युगपद्). — ^{d}) K2 corrupt. D7 ततः (for तनूः).

37 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 partly damaged. — ^{b}) D2. 3. 11 क्षणात्स च महामनाः. — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 37^{c}–38^{b}; D5 reads it on marg. — ^{c}) K4 गुहः; Dn D4–8 T4 G1. 3 M1. 3. 4 तस्य; M2 तस्याः (for स्कन्दः). — ^{d}) K4 B (B3 damaged) Dn D1. 2. 4–11 T1 नैगमेयश्च; D3 °मैशश्च; M2 नैज(*sup. lin.* °क)मेयश्च (for नैग°). B1 M2. 4 पृष्ठजः. ❀ Cv : एकः प्रागेव विद्यमानः कुमारः । शाखविशाखनैगमेषाख्यं तु रूपत्रयं पश्चाद्गृहीतमेवं चतुर्मूर्तिरिति भावः । ❀

38 T3 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1–3 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D5 reads 38^{ab} on marg. — ^{a}) D8 कृत्वा च (for स कृत्वा). Dn M1 चात्मानं; G1 स्वात्मानं. T (T3 missing) G2. 3 M2–4 एवं कृत्वा स्वमा- (M2–4 स चा)त्मानं. — ^{b}) D2. 3. 11 S (except M1; T3 missing) कुमारो (for चतुर्धा). — ^{c}) B4 D5 ततो; M1 यत्र (for यतो). K3 D8 स्कंधो.

39 T3 missing (cf. v. l. 17). B3 partly damaged. — ^{a}) D11 विशाषश्च (for विशाखस्तु). T4 ततो (for ययौ). T1. 2. 4 G देवी; M2 यत्र (for येन). — ^{b}) T (T3 missing) G ततो गिरिवरात्मजां. — ^{c}) D5 स; M तु (for च). — ^{d}) S (except G2; T3 missing) दिव्य- (for वायु-). D6 -मूर्तिं; D9 -मूर्ति-. — ^{e}) K2. 3 नैगमेशो; B Dn D1–7. 9. 11 °मेयो; D8 °सय्यो; M1 नैजमेषो (for नैग°). D8 दुर्गां (for गङ्गां). Ś1 K1 नै * मेषो * * द्रुंगां. — ^{f}) K2 corrupt. K4 B1. 5 D2. 3. 9 T2 पावकः; M1 पावकिः (for पावक-). B D4. 7–10 T2 M1 प्रभुः (for -प्रभः). G1 कुमाराः पावकप्रभाः.

40 T3 missing (cf. v. l. 17). — ^{a}) K2 corrupt. Ś1 K1. 3 B4 D1. 6. 7. 9. 10 भासुर-; B2. 3 D3. 4. 8 भास्कर- (for भास्वर-). G3 -रूपास् (for -देहास्). M1 च (for ते). — ^{b}) G1 सह- (for सम-). — ^{c}) Ś1 K1. 2 अभ्यधावन्; K4 अप्यधावद् (for समभ्ययुर्). K3 तानभ्यधावदव्यग्रांस्; B4 तान्समर्च्य स्वरव्यग्रास्; D8 तान्समेत्य सुरा व्यग्रास्. — ^{d}) D2 अद्भूतम्.

41 T3 missing (cf. v. l. 17). — ^{b}) G1. 2 -गंधर्व- (for -दानव-). — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 41^{c}–46^{b}. — ^{c}) K3 D7. 8. 11 तं दृष्ट्वा; D5 दृष्ट्वा तु तन् (hypermetric); S (T3 missing) दृष्ट्वा तन् (T1. 2 G1 M3 तं) (by transp.). M3 महताश्चर्यम्. — ^{d}) D2. 8 अद्भूतं. S (T3 missing) रोम- (for लोम-).

42 T3 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1. 2 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^{b}) Dn1 D8. 11 G1 M1 पितामहः. — ^{c}) D4. 5. 7. 8 M1. 3 गंगायाः.

43 T3 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1. 2 om. 43 (cf. v. l. 41). — ^{b}) B4 -सत्तम; M3 -पुंगवं (for °व). — ^{c}) T4 तदा (for वचो).

44 T3 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1. 2 om. 44

ततः स भगवान्धीमान्सर्वलोकपितामहः ।
मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४५
ऐश्वर्याणि हि सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
भूतयक्षविहंगानां पन्नगानां च सर्वशः ॥ ४६
पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् ।
समर्थं च तमैश्वर्ये महामतिरमन्यत ॥ ४७
ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः ।
सेनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४८

सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
तान्सर्वान्व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ४९
ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
अभिषेकार्थमाजग्मुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ५०
पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५१
तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
निषेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ५२

C. 9. 2502
B. 9. 44. 53
K. 9. 45. 53

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

(cf. v. l. 41). — a) D2 बाळस्य. Dn D2. 4. 8. 11 M1. 3 भगवान्. — c) K3 प्रियार्थी.

45 T3 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1. 2 om. 45 (cf. v. l. 41). — a) T1. 2 M2–4 प्रीतः ; T4 G देवः (for धीमान्). — d) ❀ Ca : किमाधिपत्यम् । ❀

46 T3 missing (cf. v. l. 17). Ś1 K1. 2 om. 46^{ab} (cf. v. l. 41). — a) K3 G2 [इ]ह ; B5 D5–7. 9. 10 T2 M3 च (for हि). T4 ऐश्वर्याणि सहस्राणि. — b) S (T3 missing) -दानव- (for -गन्धर्व-). — c) K2 corrupt. D2. 3. 11 S (T3 missing) -पिशाचानां (for -विहंगानां).

47 T3 missing (cf. v. l. 17). — a) K2 T1. 2 G1. 3 दिदेश (for [आ]दिदेश). K2 [आ]दौ (for [अ]-सौ). — b) K2 निकाये सुमहात्मनां ; G1. 3 कौरवेय महात्मनः. — c) K2 त सैन्येन (sic) ; K3 Dn D6 G3 तमै(K3 °वै- ; Dn °थै)श्वर्यं ; T4 G1. 2 °श्वर्यान् (for °श्वर्ये). K4 समर्थतममैश्वर्यं ; D2. 3. 11 समर्थमेतमैश्वर्यं ; T1. 2 M2–4 सामर्थ्यं च तथै(M3 °दै)श्वर्यं. — d) G1. 3 -मुनिर् (for -मतिर्).

48 T3 missing (cf. v. l. 17). — a) K2 स ख्यात्वा ; D3 T2 संध्यात्वा ; D11 ध्यात्वा स (by transp.). M1 स मुहूर्तं ततो ध्यात्वा. — b) D2. 3. 11 G3 श्रेयसे (for °सि). G3 स्थितं ; M3 स्थिताः (sic). — M3 om. (hapl.) 48^{c}–49^{b}. — c) B D7. 10 सैनापत्यं. K4 तस्मिन् (for तस्मै). — d) D8 -भूतेन ; T4 -देवेषु (for -भूतेषु).

49 T3 missing (cf. v. l. 17). M3 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). Ś1 K1–3 om. 49. — a) T (T3 missing) G देव- (for सर्व-). — b) D8 राजानं ; T1. 2 च राजन् (for राजानः). T4 G1. 3 येन राजन्परिश्रुताः ; G2 येन रामे वशीकृताः. — D3 repeats 49^{c}–50^{b} after 51. — c) G1 om. सर्वान्. D2. 11 G1. 3 आदिदेश (for व्या°).

50 For the repetition in D3, cf. v. l. 49. T3 missing (cf. v. l. 17). K4 om. 50^{ab}. — d) K4 Dn1 D2. 5. 8. 9 शैलेंद्र- ; D3. 11 M2 °द्रात् ; G1 °द्रे. K2 B5 D1 S (T3 missing) तदा (M2 °था) (for ततः).

51 T3 missing (cf. v. l. 17). — a) K3 पुण्या. K2 D4 हो(D4 है)मवती. K3 D4 देवी (for देवीं). — K2 om. 51^{bc}. — b) K3 सरस्वती. — c) D1. 2. 5. 6 G2. 3 स्यमंत- ; T2 शमंत- (for समन्त-). Ś1 K1 यां. — d) T1. 2 पितृ- (for त्रिषु). K1. 2 विश्रुतां ; K4 °ते ; B2 °तं ; Dn D11 M1. 3 °ताः (for °ता). — After 51, D3 repeats 49^{c}–50^{b}.

52 T3 missing (cf. v. l. 17). D3 om. 52^{ab}. — b) B5 -गुणान्विताः. — d) K4 सर्वेषां (for सर्वे सं-).

Colophon : T3 missing. — *Sub-parvan* : K2. 4 M2. 4 रामतीर्थयात्रा ; B1. 3–5 D1. 4. 6–8. 10 बलदेवतीर्थयात्रा ; B2 Dn हलधरतीर्थयात्रा ; D11 M1 तीर्थयात्रा ; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान ; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name* : Ś1 K1 कुमारसंभवः ; B1–4 Dn2 D1. 7. 10 T1. 2. 4 G कुमाराभिषेकः ; M2. 4 कुमाराभिषेके देवगणसमागमः ;

४४

C. 9. 2503
B. 9. 45. 1
K. 9. 46. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽभिषेकसंभारान्सर्वान्संभृत्य शास्त्रतः ।
बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाज्यं यथाविधि ॥ १
ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
दिव्यरत्नाचिते दिव्ये निषण्णः परमासने ॥ २
सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ३
इन्द्राविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ॥ ४
पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान्मित्रेण वरुणेन च ॥ ५
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसंख्येयैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥ ७
वैखानसैर्वालखिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।

Bom. ed. कुमाराभिषेकोपक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 Dn1 D9.10 15; B4 G3 45; Dn2 14; D7 (*sec. m.*) 13; T1.2.4 G1.2 M 46. — *Śloka no.:* Dn D7.9 53.

44

1 T3 missing up to आभिषेचनिकं (in 3^c) (cf. v.l. 9.43.17). T4 om. the ref. — ^a) T1 तदा; T2 G1.3 तथा (for ततो). T4 तेभिषेचनसंभारान्; G2 अभिषेकस्य सं°. — ^b) T2 G1.3 शाश्वतः (for शास्त्रतः). D11 संस्मृत्य शास्त्रतस्तथा. — ^d) K4 B1.3.4 D1.3–7.9.10 जुहावाग्निं (K4 °स्य; D1.5 °थ); B2 हुत्वा चाग्निं; T4 जुहुतीव (for जुहावाज्यं).

2 T3 missing (cf. v.l. 1). M2 reads 2 and 3 transposed after 17. — ^a) Dn हैमवता; D5 हिमवतो. — ^b) K2 -शोधिते (for -शोभिते). — T4 om. 2^cd. — ^c) B5 D2.3.6.11 T1.2 G1.3 -रत्नचि(T1.2 °यु)ते; D1 -मुक्ताचिते; D4.8 M3 -रत्नान्विते (for °चिते). K2–4 B D G1.2 M1.4 पुण्ये; M2.3 शुभ्रे (for दिव्ये). — ^d) K3.4 B D4–7.9.10 T1 G1.3 M1 निषण्णं.

3 For the sequence in M2, cf. v.l. 2. T3 missing up to आभिषेचनिकं (cf. v.l. 1). — ^a) B2 सर्वैर्. K4 D2 T1.2.4 G1.2 -मंगळ-. M1 संभृतैः सर्वसंभारैर्. — ^b) D5 तथा (for विधि-). D2.11 T4 M1.4 -पुरस्कृतैः (T4 °ते) (for °तम्). — Ś1 K1.2 om. 3^c–4^b. — ^c) Dn1 D1–3.5.11 T2 M3 अभिषेचनि(D3.5.11 °न)कं (for आभिं°). K4 D11 दिव्यं (for द्रव्यं). — ^d) D1 -गणः. M1 गृहीत्वा त्रिदशाः प्रभो.

4 Ś1 K1.2 om. 4^ab (cf. v.l. 3). — ^a) K3 इंद्रो विष्णुर्; B Dn D1.4.7.8 T1.3 G2 इंद्रविष्णू; D5 इंद्रविष्णौ (sic). B3.4 महात्मानौ; M3 °र्यैम्णा (for °वीर्यौ). — M3 om. (hapl.) 4^b–5^a. — ^b) Dn D3.8 सूर्यचंद्रमसौ. S (M3 om.) तथा (T2 °दा) चंद्रदिवाकरौ. — ^c) G2 तथा धाता (for धाता चैव). D11 धाता विधाता च तथा. — ^d) S (except T4; M3 om.) तथो(T2 M1 °तो)भाव् (for तथा चैव). Dn D9 G1.3 M1 [अ]-न(D9 G3 °नि)लानिलौ; D2 [अ]निळानळौ.

5 M3 om. 5^a (cf. v.l. 4). T G M1.2.4 transp. 5^ab and 5^cd. — ^a) D3 पूर्णा (for पूष्णा). K1 D8 भागेन (for भ°). K2 [अ]र्यैम्णा च; B5 D1–3.11 T1.3.4 G M1.2.4 चार्यम्णा (by transp.); D4 [अ]र्यमणा; T2 चार्येण. — ^b) T2 G3 चांशेन; T3 नित्येन; G2 [आ]दित्येन; M तथैव (for अंशेन). K4 अंशेने*वि***; T4 शशांकेन विवस्वता. — M3 om. 5^cd. — ^c) K2.3 रुद्रेण; D3 रुद्रस्य; D8 इंद्रश्च (for रुद्रश्च). D3 सहिता.

6 ^a) Ś1 K1–3 सर्वैर्; D1 रुद्रो (for रुद्रैर्). — ^b) K2 अश्विनां (sic) (for °भ्यां). K3.4 धृतः; G1.3 [आ]वृतः; M3 वृषः (for वृतः). — ^c) Ś1 K2 D2.11 T4 विश्वैर्देवैर्; M3 विश्वदेवैर् (for विश्वे°). — ^d) K2 corrupt. T2 M सर्वैश्च (for साध्यैश्च). D3 वसुभिः (for पितृभिः). K4 तदा (for सह).

7 T3.4 om. (hapl.) 7^b–8^a. — ^b) B5 -किंनरैः; D5 -सत्तमैः (for -पन्नगैः). G2 ऋषिभिश्च महात्मभिः. — M1 om. 7^c–8^d. — ^c) K2 असंक्षियैस्; B3 D5–7.9.10 G2 °ख्यातैस् (for °ख्येयैस्). — ^d) Ś1 K1–3 D2.8.11 परैः; K4 च तैः; B4 वधैः; D5.7.10 तथा; T2

भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ।
सर्वैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ॥ ८
पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ।
अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ॥ ९
क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ।
ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशां पते ॥ १०
मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ।
समुद्राश्च ह्रदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च ।
पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप ॥ ११
अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।
उमा शची सिनीवाली तथा चानुमतिः कुहूः ।
राका च धिषणा चैव पत्न्यश्चान्या दिवौकसाम् ॥ १२
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ।
ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।
मासार्धमासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप ॥ १३
उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वामनः ।
अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ॥ १४
धर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्हि संगताः ।
कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये ॥ १५
बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।

C. 9. 2520
B. 9. 45. 18
K 9. 46. 18

नरैः (for वरैः).

8 $T_{3.4}$ om. 8^{abc}; M_1 om. 8^{abcd} (for both, cf. v. l. 7). D_{11} om. 8^{abcd}. — ^{a}) K_2 वैशाखासैर् (sic); D_5 वैषानसैर्; D_8 वैश्वानरैर् (for वैखानसैर्). $Ś_1$ K_1 Dn_1 M (M_1 om.) बाल(Dn_1 वालि)खिल्यैर् (for वाल°). — ^{b}) K_2 वायुहारैर्; D_8 चर्वा° (for वाय्वा°). Dn_2 मरीचिषैः; D_7 °चयैः; D_9 °चियैः (for °चिपैः). — ^{c}) T_2 पितृभिश् (for भृगु°). — ^{d}) T_4 ऋषिभिश् (for यति°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ च महार्षिभिः; D_1 च यतात्मभिः; $D_{2.3}$ ब्रह्मवादिभिः (for च महात्मभिः). — ^{e}) K_4 $D_{1.4.6–10}$ $T_{1.4}$ G सर्पैर्; B_5 सुरैर्; T_2 सर्व- (for सर्वैर्). $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ सिद्धैर् (for पुण्यैर्). — ^{f}) $Ś_1$ K_1 Dn_1 D_5 योगि- (for योग-). $T_{1.2}$ च सं- (for तथा). K_4 गतः; B_1 वृतं. $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ योगिभिश्च समावृतः.

9 ^{b}) K_2 पुलचश्च; D_1 om. (for पुलहश्च). — ^{c}) D_4 S (except $T_{2.3}$) काश्यपो. $D_{2.3.11}$ [ऽ]थात्रि-; M_1 [ऽ]त्रिं च.

10 ^{a}) $D_{4.8}$ S (except T_4) हरिः (for हरः). $D_{2.3.11}$ प्रचेता. — ^{b}) K_2 D_{11} मनु-; K_4 महर् (sic). D_4 मेनुर् (sic); G_2 वसुर् (for मनुर्). K_2 -दक्षैस. $M_{2–4}$ प्रजापतिः (for तथैव च). — ^{c}) D_{11} गृहाश् (for ग्रहाश्). — ^{d}) T_3 ज्योतिषां (for ज्योतींषि).

11 ^{a}) K_2 मूर्तिमत्या; D_{10} °मंत्यश् (for °मत्यश्). — ^{b}) D_{11} देवाश्; $T_{1.4}$ नगाश्; T_2 G M नागाश् (for वेदाश्). T_3 नागाश्च पतगास्तथा. — ^{d}) D_1 तीर्थाणि. — ^{e}) M_2 दिवश् (for दिशश्). B_4 चापि; $D_{8.11}$ सर्वाः (for चैव). — ^{f}) G_3 विदिशश् (for पादपाश्).

12 ^{a}) T_2 अदितेर् (for °तिर्). D_5 देवमाताश्. — ^{b}) G_1 transp. ह्रीः and श्रीः. $K_{2.3}$ च (for श्रीः). $Ś_1$ K_1 देवी (for स्वाहा). — ^{c}) K_2 om. from उमा up to चानुमतिः (in 12^{d}). $T_{1.2}$ उषा (for उमा). T_4 शशी (for शची). B_4 $D_{2.5}$ शिनीवाली; $D_{3.6}$ शनी°; D_{11} निशि°; T_2 सती°; M सिनीबाली (for °वाली). — ^{d}) K_4 B Dn_2 $D_{1–3.6–8.10.11}$ T_3 [ए]व (for च). T_4 M [अ]नुमती. D_3 कुहुः (for कुहूः). — ^{e}) M_2 स- (for च). B_4 $D_{2.5.11}$ वृ(B_4 वृ)षणा; Dn भूषणा; D_3 घृषणा (for धिषणा). D_1 नराश्च ऋषयश्चैव. — ^{f}) Dn_1 D_{11} पत्न्याश्; T_3 पत्यश् (for पत्न्यश्). K_2 om. श्चान्या.

13 ^{b}) K_4 D_2 [अ]प्येक- (for [अ]नेक-). — ^{c}) K_1 corrupt. B_4 सानुवतः; D_{11} °चरणः (hypermetric) (for °चरः). — ^{d}) K_1 काला:; K_2 Dn $D_{8.11}$ M_2 कला-; D_3 $T_{2.3}$ कळा- (for कलाः). D_1 कनकाद्रिस्तथैव च. — ^{e}) Dn $D_{1.3.11}$ T_3 -मास- (for -मासा). D_1 -वाराश्च (for ऋतवस्).

14 ^{a}) D_9 हयः श्रेष्ठो. — ^{b}) K_2 राग- (for नाग-). B Dn $D_{1.4–7.9}$ T_2 G_2 वासुकिः; $D_{2.8.11}$ वीर्यवान् (for वामनः). K_4 नागराजो हि संगतः. — K_4 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{d}) D_{11} चौषधिस् (submetric); T_2 ओषधिभिः (for चौष°). $D_{2.8.11}$ तथा (for सह).

15 K_4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) M_4 धर्मं (for धर्मश्). K_2 D_8 देव; D_1 एव; $T_{3.4}$ सर्वे; G_2 देवाः (for °वः). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ सुसंगताः; K_2 समा° (sic) (for हि सं°). — ^{c}) D_2 काळो. G_2 [ऽ]प- (for the first च).

C. 9. 2520
B 9. 45 18
K. 9. 46. 18

ते कुमाराभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ १६
जगृहुस्ते तदा राजन्सर्व एव दिवौकसः ।
आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ १७
दिव्यसंभारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।
सरस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव तु ॥ १८
अभ्यषिञ्चन्कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः ।
सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयावहम् ॥ १९
पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम् ।
तथाभ्यषिञ्चद्भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ २०
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः ।
कामवीर्यधरान्सिद्धान्महापारिषदान्प्रभुः ॥ २१
नन्दिषेणं लोहिताक्षं घण्टाकर्णं च संमतम् ।
चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥ २२
ततः स्थाणुं महावेगं महापारिषदं क्रतुम् ।
मायाशतधरं कामं कामवीर्यबलान्वितम् ।

---

16 ^{a}) Dn_{2} M_{3} बहुत्वाच्चैव; D_{2} $T_{2,3}$ G_{2} बहुळत्वाच्च. Ś$_{1}$ $K_{1,2,4}$ $D_{2,3}$ नोक्ता हि ($D_{2,3}$ वै); D_{11} S ये नोक्ता (by transp.). D_{1} बहुलत्वान्नैव चोक्ता ये (hypermetric). — ^{b}) D_{11} वै विविधा (hypermetric); M_{3} om. (for विविधा). D_{3} -गुणाः (for -गणाः). — ^{d}) Dn_{1} **स्तत:; T_{4} समंततः (for ततस्ततः).

17 ^{a}) K_{2} corrupt. — B_{4} T_{4} om. (hapl.) 17^{c}–19^{b}. — ^{c}) K_{2} आभिषेचनकं; Dn_{1} $D_{3,5,6,8,9,11}$ अभिषेचनिकं. — ^{d}) D_{5} मंडलानि; $T_{2,3}$ G_{2} मंगळानि (for मङ्गलानि). T_{3} सर्वतः (for °शः). — After 17, M_{2} reads 2 and 3 transposed.

18 B_{4} T_{4} om. 18 (cf. v. l. 17). $G_{1,3}$ om. 18^{a}–19^{b}. — ^{a}) K_{3} -संयुक्तः. D_{8} दिव्यं संभाससंयुक्तैः (sic). — ^{b}) G_{2} transp. कलशैः and काञ्चनैः. B_{3} कलसैः; M_{3} कुशलैः (for कलशैः). — ^{c}) K_{2} corrupt. T_{3} G_{2} M सारस्वतीभिः. D_{6} दिव्याभिः (for पुण्याभिर्). $T_{1,2}$ सरिद्भिः पुण्यगंधाभिर्. — ^{d}) K_{2} D_{6} पुण्य- (for दिव्य-). $K_{2,4}$ B_{1-3} Dn D_{1} च (for तु). S (T_{4} $G_{1,3}$ om.) अद्भिस्ताभिरलंकृतं.

19 B_{4} T_{4} om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). $G_{1,3}$ om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) K_{2} corrupt. K_{3} Dn_{1} D_{4} M_{3} अभ्यषिंचत्; D_{6} अभ्याषिंचन्; $D_{8,9}$ T_{1} अभिषिंचन्; T_{3} अभिषिच्य (for अभ्यषिञ्चन्). — ^{b}) Dn संप्रहृष्ट-; S (T_{4} $G_{1,3}$ om.) हृष्ट(T_{3} G_{2} °द्य)रूपा (for संप्रहृष्टा). — ^{c}) K_{1} D_{11} सेनापत्यं; S (except T_{1}) °पत्ये (for °पतिं). G_{2} महावीर्यम्. — ^{d}) K_{3} B D भयंकरं (for भयावहम्). $T_{1,4}$ सुराणामभयावहं.

20 ^{a}) T_{3} यत्र (for यथा). — ^{b}) D_{2} जळेश्वरं; T_{3} जने° (for जले°). — ^{c}) Dn ह्यषिं(Dn_{2} °सिं)चद्; D_{3} [अ]भ्यषिंचन्; $D_{8,9}$ [अ]भिषिंचद् (for [अ]भ्य°). — K_{2} om. 20^{d}–21^{c}. — ^{d}) K_{4} B_{4} $D_{4-7,9,10}$ सर्व-; G_{3} M_{4} ब्रह्म- (for ब्रह्मा). — ^{e}) B_{2} D_{4} S (except $T_{2,3}$) काश्यपश्च. T_{4} महाराज (for °तेजा). — ^{f}) $D_{5-7,9,10}$ लोक-; D_{8} चानु- (for ना°). D_{4} -कीर्तिणः. — After 20, M_{2} reads 25 and 26 transposed.

21 K_{2} om. 21^{abc} (cf. v. l. 20). — ^{a}) K_{4} ततो (for तस्मै). D_{2} तत्र (for प्रीतो). Ś$_{1}$ $K_{1,3}$ तस्मै ब्रह्मादयः प्रीता. — ^{c}) G_{3} क्रम- (for काम-). Ś$_{1}$ K_{1} -रूप- (for -वीर्य-). K_{4} -चरान्; D_{2} -बळान्; $D_{3,11}$ -बलान् (for -धरान्). K_{4} *ष्टान्; $D_{2,3,11}$ G_{3} सर्वान्; T_{3} नित्यं (for सिद्धान्). — ^{d}) D_{5} महान्; T_{1-3} $G_{1,3}$ तथा; T_{4} तदा (for महा-). D_{11} -पार्षदान् (submetric); M_{3} -परिष° (for -पारिष°). K_{3} प्रभो; D_{2} नृप (for प्रभुः). K_{2} महान्प्राणिपदां प्रभो (sic); M_{1} नववर्षपदान्प्रभुः.

22 ^{a}) K_{3} B D (except $D_{2,3,11}$) नंदिसे($B_{2,5}$ D_{1} °षे-; B_{4} °शे)नं; K_{4} नंद्सेनं; T_{1} नंदिर्गणं; T_{2} °शेषं; M_{2} °षेकं (sic) (for °षेणं). — ^{b}) K_{2} D_{3} घंटकर्णं; D_{4} घंठाकर्णं; D_{8} घंटाकेतुं. K_{2} om. च. — ^{c}) K_{4} B_{5} S चा(T_{3} वा)पि; $D_{2,3,11}$ चास्य (for अस्य). D_{11} [अ]नुचरणं (hypermetric); S [अ]तिबलं(T_{3} °ला). — ^{d}) D_{8} स्थाने (for ख्यातं). $T_{3,4}$ $G_{1,3}$ कुपित- (for कुमुद-). D_{2} -माळिनं; $D_{5,6}$ -मानिनं. Ś$_{1}$ K_{1-3} ख्यातं कुसुममालिनः; G_{2} पंचमं केतुमालिनं.

23 ^{a}) K_{4} S (except $T_{1,4}$) तथा; B_{3} तत्र (for ततः). $K_{2,4}$ B D M_{3} स्थाणुर् (for °णुं). $D_{1,4-7,9,10}$ महातेजा; D_{8} G_{1} °देवो; T_{2-4} G_{3} °देवं; M_{1} °वेणुं (for °वेगं). — ^{b}) T_{3} damaged. M_{3} माहा-. $T_{1,2}$ M_{3} -परिषदं; G_{1} $M_{2,4}$ -पार्षदं (M_{2} °तं) (submetric) (for -पारिषदं). $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,5,9-11}$ प्रभुं; B_{3} $D_{1,4,6-8}$ प्रभुः; T_{2} कृतं (for क्रतुम्). M_{1} महापार्षदमक्रतुं. — ^{c}) D_{8} corrupt. D_{5} महाशक्ति-; M_{1} महामाया- (for

ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिबर्हणम् ॥ २३
स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।
जघान दोर्भ्यां संक्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ॥ २४
तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्ऋतसंकुलाम् ।
देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विश्वरूपिणीम् ॥ २५
जयशब्दं ततश्चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ॥ २६
यमः प्रादादनुचरौ यमकालोपमावुभौ ।
उन्माथं च प्रमाथं च महावीर्यौ महाद्युती ॥ २७
सुभ्राजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ २८
कैलासशृङ्गसंकाशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।
सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ॥ २९
ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः ।
ददावनुचरौ शूरौ परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३०
परिघं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् ।

C. 9. 2536
B. 9. 45. 34
K. 9. 46. 34

मायाशत-). K2 -वृतं; K4 -चरं (for -धरं). Ś1 K1-3 दत्तं; K4 D2. 3. 11 S वीरं (G1 °र्यं) (for कामं). — [d]) Dn2 वीर्यशौर्य-; T3 कामरूप-; M2. 4 °राग- (for °वीर्य-). D2. 3. 11 -समन्वितं (for -बलान्वितम्). — [f]) K2 -वारणं (submetric); M1 -निबर्हिणं (for °र्हणम्).

24 [a]) T2 ह (for हि). T3. 4 राजन् (for युद्धे). — [b]) T3 आभि- (for भीम-). — [d]) B4 अयुतानि (for प्र°).

25 M2 reads 25–26 (transposed) after 20. — [a]) K2 transp. तथा and देवाः. Dn2 ततो; T2 G2 तदा (for तथा). — T3 lacuna for 25[b]. — [b]) K1. 2 नैनृत-; K4 दैवत-; D2 नैकृत-; D4. 6 *र्ऋत-; M1 वै व्यंग- (for नैर्ऋत-). K2 -संतलां; D2 -संकुलां; D3 -संकुशां (for -संकुलाम्). T1. 2 G3 सेनान्यै (G3 °न्ये) भू(G3 ध्र)तसंकुलां. — [d]) K2 D4 ऋजय्यां (sic); Dn2 अजयां; D1 अवध्यां (for अजय्यां). K3 B Dn2 D1. 4–10 विष्णु-; K4 Dn1 देव-; D3. 11 शत्रु- (for विश्व-).

26 For the sequence in M2, cf. v. l. 25. — [a]) K3. 4 B D (except D1. 3) T1. 2 G1. 3 तथा; T3. 4 M1. 4 तदा (for ततश्च). — [b]) M2 सुराः (for देवाः). D1. 4. 8 चराचराः; G1 सदानवाः (for सवासवाः). — Ś1 K B4 om. 26[cd]. — [c]) B (B4 om.) D5. 7. 9. 10 T1 G1 गंधर्वा (for गन्धर्व-). — [d]) D2. 3. 11 पिशाचा मुनयस्तथा.

27 [a]) D2 corrupt. B (except B4) D1. 4. 7–10 S ततः (for यमः). T3 अनुचरान्; T4 °समौ (sic) (for °चरौ). D6 ततः पादानुचरौ (submetric); D11 यमः प्रददे चारौ (submetric). — [b]) K2 corrupt. Dn1 D7–9 T1. 3. 4 G1. 3 M यमः; T2 मया (sic) (for यम-). D3. 11 -लोकोपमाव् (for -कालो°). — T4 om. 27[c]–29[b]. — [c]) D4 उन्माथं च; G3 lacuna (for °थं च). D5–7. 9. 10 उन्माथश्च प्रमाथश्च; T2. 3 G2 उन्मादं च प्रमादं च. — [d]) D8 -कृती; T3 -मतिः; G1 -मती; M3 -मतिं (for -द्युती).

28 T4 om. 28 (cf. v. l. 27). — [a]) K2 कृताजो (sic); K4 D2. 3. 10. 11 T (T4 om.) G2 सुभ्राजौ (D8 °तौ); D1 शुभ्राजो (sic); G1. 3 व्यभ्राजौ (for सुभ्राजो). K4 D2. 3. 11 भ्रातरौ; D4. 6–9 M भास्वरश्च (M1 °रा); T (T4 om.) G1. 2 भास्व(T1 G2 °स्क)रौ (for भास्करश्च). D5 सुभ्राजो भास्करस्यैव. — [b]) Ś1 K1. 2 Dn1 यातौ; D8 जातौ (for यौ तौ). D2. 3. 9 -पायिनौ. — K4 om. (hapl.) 28[c]–30[d]. — [c]) B4 सूर्यस्तु (for तौ सूर्यः). — [d]) G2 तत्र; M1 राजन् (for प्रीतः).

29 T4 om. 29[ab] (cf. v. l. 27). K4 om. 29 (cf. v. l. 28). — [a]) D3–6. 8 कैलाश-; D9 कैलासं (for कैलास-). K2 -शंस- (sic); K3 -संग- (for -शृङ्ग-). T3 -सदृशौ (for -संकाशौ). — [b]) D4 श्वेतिमालानुलेपनौ. — B3 damaged for 29[cd]. — [c]) T2 सोमे (for सोमो). K2 Dn D2 [ऽ]प्यनुचरं. D11 सोमोथानुचरं प्रात (sic); T4 सोपि चानुचरौ प्रादान्. — [d]) K2 Dn द्यु- (for सु-). B5 मालिं सुमालिमेव च.

30 K4 om. 30 (cf. v. l. 28). — [a]) K2 corrupt. D2 ज्वाळा-; M1 बाला- (for ज्वाला-). D6 -सिंहं (for -जिह्वं). G3 तदा (for तथा). T1-3 G1 M ज्योतिम् (for °तिर्). — [c]) D8 मेरू; T4 G3 वीरौ (for शूरौ). — [d]) D4 -प्रमापिनौ (for °थिनौ). T3 परलोकप्रमादिनौ.

31 [a]) Ś1 K1-3 D2. 3. 8 च गदां; K4 च घटं; B3. 4 चाव(B4 °य)टं; B5 च पटं; D10 च चटं; D11 च कटं; T1. 2. 4 G M1. 2. 4 विक(T1. 2 °घ)टं; T3 विकथं; M3 विटकं (for च वटं). — [b]) D8 corrupt. D2 -बळं.

C. 9. 2536
B. 9. 45. 34
K. 9. 46. 34

दहतिं दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंमतौ ।
अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥ ३१
उत्क्रोशं पङ्कजं चैव वज्रदण्डधरावुभौ ।
ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ।
तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ३२
चक्रं विक्रमकं चैव संक्रमं च महाबलम् ।
स्कन्दाय त्रीननुचरान्ददौ विष्णुर्महायशाः ॥ ३३
वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ॥ ३४
कुन्दनं कुसुमं चैव कुमुदं च महायशाः ।
डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ॥ ३५
वक्रानुवक्रौ बलिनौ मेषवक्त्रौ बलोत्कटौ ।
ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरौ वरौ ॥ ३६
सुव्रतं सत्यसंधं च ददौ मित्रो महात्मने ।
कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ॥ ३७
सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ।

— ^{c}) D2 दहतं; D7. 10 दहतीं; D8 ददतीं; D11 दहतुं (for दहतिं). Ś1 K1–3 दहनिं (K2. 3 °तिं); D8 हननं; D11 विदहं (for दहनं). T1. 2 महादिद(T2 °व)हरौ चैव; T3 ददौ च दहनाच्चैव; T4 G M दहा(G1 दह-; G2 M1 पदा)तिदहनौ चैव. — ^{d}) D3. 9 प्रचंडो. D1. 4 वीर-; D9 वायु- (for वीर्य-). D1 -संमितौ; D3 -सत्तमौ (for -संमतौ). S प्रचंडान्वीर्यसंमतान्. — B3 damaged for 31^{ef}. — ^{e}) D8 भृशो; T1. 3. 4 G M1 ईशो (for अंशो). D11 यौ च (sic) (for पञ्च).

32 ^{a}) B5 उत्कार्यं; Dn1 D3 M3 उत्क्रो(D3 °त्क्रौ)श- (for उत्क्रोशं). B D (except D2. 3. 11) पंचकं; T1 संस्तरं; T2–4 G1. 3 M3. 4 प(T3 स-; M3 वे-; M4 व)-स्करं; M1 पत्तरं; M2 वल्करं (for पङ्कजं). — After 32^{a}, the sequence in B4 is: 33^{c}–34^{b}, 32^{c}–33^{b}, 33^{c}–34^{a} (r), 32^{b}. D8 om. 32^{bcdef}. — ^{b}) T3. 4 ज्ञान- (for वज्र-). T3 -गंध- (for -दण्ड-). D2. 3 -धरायुधाः. — D5 reads 32^{c}–39^{b} on marg. — ^{c}) D2 अनळ-. — ^{e}) T4 च (for हि). K2 शत्रौ; D7 शत्रू; D9 शत्रु-; T2 शत्रोर् (for शत्रून्). — ^{f}) Dn1 जहतुः; T1. 2 निघ्नतः (for जघ्नतुः).

33 For the sequence in B4, cf. v. l. 32. D5 reads 33 on marg. — ^{a}) K4 चक्रविक्रमकौ; B1. 2 Dn1 M2. 4 व(M2. 4 च)क्रं च विक्रमं; T3 चक्रंतिचक्रतुश् (sic); T4 G2. 3 चक्रं विचक्रकं. — After 33^{a}, the sequence in G2 is: 35^{d}–36^{a}, 33^{b}–35^{c}, 35^{d} (r), 38, 36^{a} (r), 36^{b}–37^{b}, 41, 39^{a}–40^{b}, 41^{ab} (r), 42^{ab}, 40^{cd}. K4 M3 om. (hapl.) 33^{b}–34^{a}. — ^{b}) K3 संक्रुद्धं; D2. 3. 11 विक्रमं; T3 संभ्रमं (for संक्रमं). D2 -बळं; T3 -बलः (for -बलम्). — K3 om. (hapl.) 33^{c}–34^{b}; Ś1 K1. 2 read it after 35^{b}. — ^{d}) K2 महाबलं (for °यशाः).

34 For the sequence in B4, cf. v. l. 32; for that in Ś1 K1. 2 G2, cf. v. l. 33. K4 M3 om. 34^{a}; K3 om. 34^{ab} (for both, cf. v. l. 33). D8 T2 om. (hapl.) 34^{a}–35^{b}. D5 reads 34 on marg. — ^{a}) T1 दंतनं; T3 चंदनं (for नन्दनं). T4 वर्धानानं चकं चैव (sic). — ^{b}) B5 T1 -विशारदं. — ^{c}) D5 दधतुः. — ^{d}) B4 D1. 4–7. 9. 10 अश्विनौ भिषजां वरौ.

35 For the sequence in Ś1 K1. 2 G2, cf. v. l. 33. D8 T2 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). D5 reads 35 on marg.. — ^{a}) K4 D2. 3. 11 T1. 3 G M कुंदरं; B3. 4 क्रंदनं; Dn स्कंदनं; D4. 6. 7. 9 कुंदं च (for कुन्दनं). K3 Dn T1. 3 G2 M कुमुदं; G1 क्रमुकं; G3 lacuna (for कुसुमं). T4 कुंदं कुमुदकं चैव. — ^{b}) K3 Dn M कुसुमं; D1 सुमहं; T1 G1. 3 क्रमु(G1 °म)कं; T3. 4 G2 संक्रमं (for कुमुदं). — ^{c}) K4 D3 डंबरो ङंबरश्; D4 डंबराडंबरं; D5 उदुंबरौदंबरौ (hypermetric); D6 कुंबराकुंबरौ; G1 संबरासंबरौ. — ^{d}) D5 दधौ (for ददौ). D4 भ्राता (for धाता). K4 महात्मनः.

36 For the sequence in G2, cf. v. l. 33. Ś1 K1–3 om. (hapl.) 36^{a}–37^{b}. D5 reads 36 on marg. — ^{a}) K4 B1. 2. 5 D (except D2. 3) T3. 4 चक्रानुचक्रौ. D2 बळिनौ. — ^{b}) K4 B D (except D4) मेघ- (for मेष-). K4 T1 G1 -वक्रौ; B1. 2. 5 Dn D4–10 -चक्रौ; B3 damaged; D1 -चक्र- (for -वक्त्रौ). D2 बळोत्कटौ; M2. 4 मदो°. — ^{c}) K4 transp. ददौ and त्वष्टा. G1. 3 महाभागौ (for °मायौ). — ^{d}) T G3 स्कंदस्य. B1 D (except D2. 3. 11) T4 उभौ; T1 G1 परौ; M1. 2. 4 तदा; M3 च तौ (for वरौ).

37 For the sequence in G2, cf. v. l. 33. Ś1 K1–3 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). D5 reads 37 on marg. — ^{a}) M2. 4 सुप्रीतं (for सुव्रतं). T2. 4 सत्यसत्यं (for °संधं). D2. 3. 11 सुव्रतं तस्य संबंधं. — ^{b}) D3. 11 प्रीतो; D8 मिष्टौ (sic); M3 तस्मै (for मित्रो). D1

सुप्रभं च महात्मानं शुभकर्माणमेव च ।
कार्त्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ॥ ३८
पालितकं कालिकं च महामायाविनावुभौ ।
पूषा च पार्षदौ प्रादात्कार्त्तिकेयाय भारत ॥ ३९
बलं चातिबलं चैव महावक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ॥ ४०
घसं चातिघसं चैव तिमिवक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः सत्यसंगरः ॥ ४१

सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसम् ।
हिमवान्प्रददौ राजन्हुताशनसुताय वै ॥ ४२
काञ्चनं च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
ददावानुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत ॥ ४३
स्थिरं चातिस्थिरं चैव मेरुरेवापरौ ददौ ।
महात्मनेऽग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ॥ ४४
उच्छ्रितं चातिशृङ्गं च महापाषाणयोधिनौ ।
प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ॥ ४५

C. 9. 2552
B. 9. 45. 50
K. 9. 46. 50

महामुने (for °त्मने). — T3.4 G om. 37^{cd}. — ^{d}) T1.2 ततो (for तपो-). Ś1 K1 D2 -विशारदौ ; K2–4 B1.3.4 Dn D3.11 -समन्वितौ (for -धरौ प्रभुः).

38 For the sequence in G2, cf. v. l. 33. D5 reads 38 on marg. — ^{a}) Dn अदर्शनीयौ. — K3 om. (hapl.) 38^{cdef}. — ^{c}) Dn2 सप्रभं ; D4.7–10 सुव्रतं ; G3 lacuna (for सुप्रभं). — ^{e}) T G3 M3 कार्त्तिकेयस्य. Ś1 K1 *प्रादाद् ; D11 संप्रात (sic) ; M3 स प्रादाद् (for संप्रा°). M1.2.4 प्रददौ कार्त्तिकेयाय. — D3 reads 38^{f}–39^{c} on marg. — ^{f}) T1.2.4 G M1.2.4 -विश्रुतः ; T3 °तान् (for °तौ).

39 For the sequence in G2, cf. v. l. 33. D5 reads 39^{ab} on marg. D3 reads 39^{abc} on marg. — ^{a}) Ś1 K2 पार्चितकं ; K1 D3–10 पाणीतकं ; K4 पातालकं ; Dn M1 पालित्र(M1 °त्तं)कं ; M2–4 हलित्त- (M3 °लीस- ; M4 °लीत्त)कं (for पालितकं). K4 M का(M1 पा)लकं. B2.4 चैव (hypermetric) (for च). K3 D1.2.11 पालि(D2 °ळि)कं कालिकं चैव ; T1.3 G2 बालिनं वल्कलं चैव ; T2 G1 पा(G1 ब)लिनं वलकं चैव ; T4 G3 वा(G3 ब)लिनं बलिनं (G3 °कं) चैव. — ^{b}) B3.4 -मायाधराव् (for °विनाव्). — ^{c}) G3 lacuna for पूषा च पार्ष. Ś1 K1 D8 च पार्षतौ (D8 °दं) ; T G1.2 M3 पा(T2.4 प)रिषदौ ; M1 पार्षददौ (sic) (for च पार्षदौ). G3 चादात् (for प्रा°).

40 For the sequence in G2, cf. v. l. 33. — ^{a}) D2 बळं चातिबळं चैव. — ^{b}) D5 -वज्र- ; M2.4 -वक्त्र- (for -वक्त्रौ). K2 बलाबलौ ; D2 महाबळौ (for °बलौ). — K2.3 D2.11 M3 om. (hapl.) 40^{c}–41^{b}. D3.5 read 40^{d}–41^{c} on marg. D10 reads 40^{d}–41^{b} on marg.

41 For the sequence in G2, cf. v. l. 33. K2.3 D2.11 M3 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). T3.4 om. 41^{a}–42^{b}. D3.5 read 41^{abc} on marg. D10 reads 41^{ab} on marg. — ^{a}) M2 त्रि- (for [अ]ति-). B1 घर्षं चातिघर्षं चैव ; D1.3–5.7.9.10 G2 यमं चाति(D1 °पि)यमं चैव ; D6 घृसं चातिघृसं चैव ; D8 मयं ज्वानियमं चैव (sic) ; T1.2 G1.3 सवं चातिसवं चैव ; M4 ससं चातिससं चैव. — ^{b}) B1 त्रिवक्त्रौ तौ (for तिमिवक्त्रौ). — ^{d}) D6 -सागरः (for -संगरः).

42 T3.4 om. 42^{ab} (cf. v. l. 41). — ^{a}) D5 तथात्मानं (for महा°). — M2 om. (hapl.) 42^{b}–43^{a}. — ^{b}) T (T3.4 om.) G च (for [ए]व). — ^{c}) T3 स (for प्र-). — ^{d}) M (M2 om.) प्रजापति- (for हुताशन-).

43 M2 om. 43^{a} (cf. v. l. 42). — ^{a}) Dn1 D9 om. च. — G2 om. (hapl.) 43^{c}–45^{b}. — ^{c}) G3 चानुचरौ (for अनु°). T4 एताव् (for मेरुर्). — ^{d}) D8 वै तदा (for भारत).

44 G2 om. 44 (cf. v. l. 43). — ^{a}) Dn स्थितं चातिस्थितं चैव. — The portion of the text from 44^{b} up to 93^{b} is lost in T3 on missing folios. — ^{b}) Dn1 D2 [अ]परो ; D8 °रं (for °रौ). T1.2 मेरुरेवापरापरौ. — ^{c}) B1 D4.6–10 महात्मा तु (D6 सो) (for °त्मने). — ^{d}) D2 महाबळ-.

45 T3 missing (cf. v. l. 44). G2 om. 45^{ab} (cf. v. l. 43). — ^{a}) K4 उत्पातं ; B3 D7–10 उच्छृंगं ; D8.11 उत्थितं ; D4 रौच्छृंग (sic) ; G1 M3 उच्छृतं (for उच्छ्रितं). K4 B1.5 Dn D2.3.11 [अ]ग्नि- ; T1.2 [अ]पि (for [अ]ति-). — ^{b}) Dn1 -यौधिनौ. S (G2 om. ; T3 missing) मेघमालिनमेव च (= 43^{b}). — After 45^{b}, the sequence in Ś1 K1–3 is : 47^{c}–48^{c}, 46^{d}–47^{b}, 45^{cd}. D7 om. (hapl.) 45^{c}–46^{b}. D11 om. 45^{cd}. — ^{c})

C. 9. 2552
B. 9. 45. 50
K. 9. 46. 50

संग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ ॥ ४६
उन्मादं पुष्पदन्तं च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ४७
जयं महाजयं चैव नागौ ज्वलनसूनवे ।
प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ॥ ४८
एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ।
सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः ॥ ४९
ददुः सेनागणाध्यक्षाञ्शूलपट्टिशधारिणः ।
दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेषविभूषितान् ॥ ५०
शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।
विविधायुधसंपन्नाश्चित्राभरणवर्मिणः ॥ ५१
शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ५२
द्रोणश्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलंधमः ।
अक्षसंतर्जनो राजन्कुनदीकस्तमोभ्रकृत् ॥ ५३

B3–5 D1 चाग्नि-; D4 वह्नि- (for अग्नि-). G2 ददावनिलपुत्राय. — K4 G1. 3 om. (hapl.) 45^{d}–47^{c}. D6. 9. 10 om. (hapl.) 45^{d}–46^{c}. T4 reads (without var.) 45^{d}–47^{c} twice. — ^{d}) D5. 8 परिषदाव् (for पारि°). K2 T (T3 missing) M3 विंध्य: पा(T4 M3 विंध्यपा)रिषदाञ्शुभान् (K2 °दांस्तथा); M1. 2. 4 विंध्य: पार्षदाञ्शुभान् (submetric).

46 For the sequence in Ś1 K1–3 and the repetition in T4, cf. v. l. 45. T3 missing (cf. v. l. 44). K4 G1. 3 om. 46; D6. 9. 10 om. 46^{abc}; D7 om. 46^{ab} (for all, cf. v. l. 45). Ś1 K1–3 om. (hapl.) 46^{abc}. D1 om. (hapl.) 46. — ^{a}) D3 [अ]पि (for [ए]व). — D3 reads 46^{c}–47^{b} on marg. — ^{c}) D11 ददाव् (submetric) (for प्रद°). — M2 om. (hapl.) 46^{d}–47^{c}. — ^{d}) T2. 4 -परिषदाव्; M1. 4 -पार्षदाव् (submetric). D2 पार्षतौ शुभलक्षणौ.

47 For the sequence in Ś1 K1–3 and the repetition in T4, cf. v. l. 45. T3 missing (cf. v. l. 44). K4 G1. 3 om. 47^{abc} (cf. v. l. 45). M2 om. 47^{abc} (cf. v. l. 46). D3 reads 47^{ab} on marg. — ^{a}) K3 उन्माथं. D5 पुष्पवर्णं; Bom. ed. शंकुकर्णं (for पुष्पदन्तं). G2 उन्मादं पुष्पकं चैव. — ^{b}) Bom. ed. पुष्पदंतं (for शङ्कुकर्णं). — ^{c}) Ś1 K1–3 वह्नि-; B5 चाग्नि- (for अग्नि-). — ^{d}) D3. 11 -लक्षणा (for -दर्शना).

48 For the sequence in Ś1 K1–3, cf. v. l. 45. T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) D5 ज्वलं महाज्वलं चैव; G1. 3 गयं महागयं चैव. — ^{b}) Ś1 K1–3 नागा; B4 महा-; D2. 3. 7 नागो; S (T3 missing) गंगा (for नागौ). D2 ज्वळन-; D4. 8 दहन- (for ज्वलन-). — ^{c}) Ś1 K1. 3 प्रददुः. D3. 11 -व्याघ्रो. — Ś1 K1–3 om. 48^{d}. — ^{d}) K4 महापारिषदावुभौ (= 46^{d}); S (T3 missing) महाबलपराक्रमौ.

49 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) M3 संध्याश् (for साध्याश्). T1 देवाश्च; T2 M3 बहवो; T4 G M1. 2. 4 वसवो (for रुद्राश्च). — ^{b}) D2. 3. 11 बहवः; S (T3 missing) रुद्राश्च (for वसवः). — ^{c}) T4 G2. 3 सरांसि (for सागराः). B1 सरितं; M1 °ताश् (for °तश्). — ^{d}) K2 -धनः; D2 -बळाः; T1 G2. 3 -बलान्; T2 -बल (for -बलाः).

50 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) M3 -गणाध्यक्षः. — ^{b}) D2 शूळ-. K4 -पट्टिस-; S (T3 missing) -पट्टस- (for -पट्टिश-). M1 -योधिनः (for -धारिणः). — ^{d}) Ś1 K1–3 B (except B3) D4 -वेश- (for -वेष-). K4 D3 -विभूषिताः; T4 -समन्वितान्; G1. 2 -विभूषणान् (for °षितान्).

51 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) K4 B (except B2) Dn D1. 4. 6–8. 10 [अ]प्येषां (for [अ]न्येषां). — ^{b}) K3 स्कंधस्य. D2. 3. 11 S (except M2; T3 missing) ये चान्ये स्कंदसैनिकाः. — ^{d}) D8 corrupt. B3 lacuna; Bom. ed. -भूषिताः (for -वर्मिणः). D2. 3. 11 T (T3 missing) G1 चित्रावर(T4 °रु)णव(D3. 11 °च)र्मिणः.

52 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) S (T3 missing) गज- (for शङ्कु-). D5 विकुंभश्; T4 निकुंभिश्. D8 शक्रकर्णोतिकुंतश्च. — ^{b}) D8 तथा (for पद्मः). K1 कुसुम (for कुमुद). — ^{c}) D8 अनशो; S (T3 missing) सुनंदो (for अनन्तो). M2 -भुजौ. — ^{d}) M1 om. (hapl.) from था कृष्णो up to थैवै (in 54^{b}) T4 कृष्णोतिकृष्णकौ.

53 T3 missing (cf. v. l. 44). M1 om. 53 (cf. v. l. 52). — ^{a}) B1 घ्राणप्रणा (sic); B2–5 Dn D1. 3. 4. 6–11 घ्रा(D9 प्रा)णश्रवाः. K1 कपिः कर्कः; D1. 3 कपिस्कंदः (for °स्कन्धः). D5 कपिघ्राणश्रवास्कंदाः. — ^{b}) Ś1 K1 कांचनाख्यो. D1 जनंधमः; D2. 11 जळंधयः; D5 जलंधरः; T2 जलंदमः; M3 बलंधमः (for जलं°), D8

एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ।
सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ५४
पुण्यनामा सुनामा च सुवक्त्रः प्रियदर्शनः ।
परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ॥ ५५
अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ।
ज्वालाजिह्वः करालश्च सितकेशो जटी हरिः ॥ ५६
चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।
विद्युदक्षो धनुर्वक्त्रो जठरो मारुताशनः ॥ ५७
उदराक्षो झषाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ।
समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ॥ ५८
पुत्रमेषः प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
धूम्रः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥ ५९

C. 9. 2566
B. 9. 45. 64
K. 9. 46. 64

रचनाक्षो जलंधमः. — ^{c}) B (except B4) D3–7. 9. 10 अक्षः; D1 T1. 2 G2 M (M1 om.) अक्षि-; D2. 11 पर्षत्-; G1 अक्षिः; G3 दृष्टिः (for अक्ष-). T2 -संदर्शनो; M3 -संधर्जनो (sic) (for -संत°). — ^{d}) B3 नदीकर्णस्; T1. 2 कुनदीनस्; G2 कुरंदीकस् (for कुन°). D1–11 तमोंत-; S (M1 om.; T3 missing) तथाभ्र- (T4 °ग्र-; G3 °श्रु-; M2 °भि-) (for तमोभ्र-). M2 -जित् (for -कृत्). Ś1 K1–3 कुंदनीकस्तमोभ्रभृत्; K4 कुनदांकुस्तथोभ्रधृक्.

54 T3 missing (cf. v. l. 44). M1 om. up to थैवै (cf. v. l. 52). — ^{a}) G2 वीराक्षो (for एकाक्षो). K2 द्वादशाक्षिश्च; S (M1 om.; T3 missing) °शभुजस् (for °शाक्षश्च). — ^{b}) G3 च (for [ए]क-). D2. 3. 11 -करः; D4 -रजः; D8 -सटः; T4 G1. 3 -जडः (for -जटः). T1. 2 तथैवैकादशप्रभुः. — B3 damaged for 54^{cd}. — ^{c}) S (T3 missing) विकचो (for °टो). — ^{d}) D8 व्याचक्षः; T (T3 missing) व्याघ्रास्यः. D8 -कोपनः (for -कम्पनः).

55 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{b}) Ś1 K1. 3 सुवक्षाः; K4 B (except B1) D5–7. 9. 10 G1 सु(D5 स)चक्रः (for सुवक्त्रः). — Ś1 K om. (hapl.) 55^{c}–56^{b}. — ^{c}) D1. 5 प्रियश्रुतः; D2. 3 परिश्रवः; T (T3 missing) G प(T2 पा)रिस्रावः; M परिस्रुवः (for °श्रुतः). — ^{d}) G2 प्रियो (for प्रिय-).

56 T3 missing (cf. v. l. 44). Ś1 K om. 56^{ab} (cf. v. l. 55). — ^{a}) D8 S (T3 missing) गजोदरो (for अजो°). — ^{b}) B3 स्कंदाख्यः; T4 G1. 3 स्कंदाक्षः. D2. 3 स्कंधाश्वः (D3 °दश्च) प्रियदर्शनः. — ^{c}) D2 ज्वालावर्णः (for ज्वालाजिह्वः). K4 D2 S (T3 missing) करालश्च; D5. 7. 9. 10 करालाक्षः (for °लश्च). — M3 om. 56^{d}. — ^{d}) Dn1 D4–7. 9. 10 शिति-; Dn2 D1. 3. 8 शित-; D2 शत- (for सित-). D9 -केशी. Ś1 K1 जयो हरः; K2 हे हरः (submetric); K3 जयंहरः; D8 जटाहलिः (for जटी हरिः). K4 सितशंको जटीश्वरः; S (M3 om.; T3 missing) वज्रनाभो वसुप्रभः (G1. 3 °प्रियः; M2. 4 °प्रदः) (= 58^{b}). — Ś1 K B3 D1–11 ins. after 56: B4 after the first occurrence of 57^{ab}:

263* परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः ।

[Prior half = 55^{c}. K1–3 परिस्रुतः; D8 °श्रांतः (for °श्रुतः).]

57 T3 missing (cf. v. l. 44). M1 om. (hapl.) 57^{a}–58^{b}. B4 repeats 57^{ab} after 263*. — ^{a}) B4 (both times) M3. 4 द्वि-; B5 damaged (for ऽष्ट-). B5 -दंष्ट्रश्च (for -जिह्वश्च). K4 चंडदंडोष्ट्रजिह्वश्च; T1 G1. 2 M2 चतुर्दंष्ट्रो(G2 M2 °तो)ष्ट°. — ^{b}) T2 मेघनाथः. — ^{c}) K4 विद्युदास्यो; B D (except Dn1 D2. 3) M2 °ताक्षो; T2 °दंडो; G3 °त्क्षोभ- (for °दक्षो). — ^{d}) B (except B3) Dn D1. 4. 6. 10. 11 जाठरो; T4 G2 जंघालो (for जठरो). K4 मरुताशनः; T1. 2 मारुतात्मजः (for °शनः).

58 T3 missing (cf. v. l. 44). M1 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). — ^{a}) Ś1 K1–3 बदराक्षो; B (except B1) D3. 7. 9–11 T4 G उदा° (for उद°). B (except B4) Dn D1. 4–7. 9. 10 रथाक्षश्; D11 झखाख्यश्; G2 विषाक्षश् (for झषा°). K4 उदाराख्यो महावृक्षो. — ^{b}) Ś1 K1–3 D5 वसुनाभो (K2 °दो); K4 बहुनादो; G3 यज्ञनाभो; M2. 4 वज्राक्षश्च (for वज्रनाभो). K4 Dn D11 G1 वसुप्रभुः; B3 D4. 6. 8 M2–4 °प्रदः (for °प्रभः). — ^{c}) D5 सुमहत् (for राजेन्द्र). B3 तथा उरगराजेंद्रः. — ^{d}) K4 D1 G1. 3 -कंपस्; T4 -कर्मा (for -कम्पी). K1 lacuna for तथैव. D5 सैलकंठोपकंठकौ.

59 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) B1. 2. 4. 5 Dn D2. 4. 5. 8 वृष-; B3 D1. 6. 7. 9–11 वृषो; T2 M2 तंत्र-; G मंत्र-; M1. 3. 4 तत्र (for पुत्र-). B5 -सेनः; Dn D3. 4 T (T3 missing) G1. 3 -मेप-; D1. 8. 9 M1 मेघः; G2 -योगः (for -मेषः). D1 T2. 4 G3 -प्रभावश्; T1 -प्रभाषश् (for प्रवाहश्). Ś1 K पुत्रमेषप्रवाहाश्च (K4 °हर्षस्). — ^{b}) G2 नंदावनंदकौ. — ^{c}) K4 T4 धूमः; Dn1 D9 T2 G2 M धूम्र-; G1 धूरुः (for धूम्रः). K2 श्वेपा- (sic); D2 श्वेत- (for श्वेतः). Ś1 K1 कलिंदश्च;

C. 9. 2567
B. 9. 45. 65
K. 9. 46. 65

प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ॥ ६०
क्षेमवापः सुजातश्च सिद्धयात्रश्च भारत ।
गोव्रजः कनकापीडो महापारिषदेश्वरः ॥ ६१
गायनो हसनश्चैव बाणः खड्गश्च वीर्यवान् ।
वैताली चातिताली च तथा कतिकवातिकौ ॥ ६२
हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।
रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतशीर्षश्च नन्दकः ॥ ६३
कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः ।
कालकाक्षः सितश्चैव भूतलोन्मथनस्तथा ॥ ६४

K_{2} om.; $D_{4.7.9}$ कलिंगाश्च; T_{2} कळिंगश्च. —^{d}) G_{2} भैरवस्; M_{3} वरदास् (for °दस्).

60 T_{3} missing (cf. v. l. 44). D_{11} om. (hapl.) 60. —^{a}) $T_{1.2}$ दंतश् (for नन्दश्). G_{2} प्रियश्चैव सुनंदश्च. — D_{3} reads 60^{b}–61^{a} on marg. —^{b}) $Ś_{1}$ K_{1} योनंदश्च; D_{1} गोनर्दश्च; D_{6} °दश्च; D_{8} महानंदः; M_{1} महावीर्यः (for गोनन्दश्च). — K_{4} om. (hapl.) 60^{c}–62^{b}. —^{c}) K_{3} प्रचोदश्; B_{2} सुनंदश् (for प्रमोदश्). —^{d}) D_{8} G_{1-3} ध्रुवकृत्; $T_{1.2}$ घृतकस्; M_{3} ध्रुवतस् (for °कस्). T_{4} स्वस्ति****स्तथा.

61 T_{3} missing (cf. v. l. 44). K_{4} om. 61 (cf. v. l. 60). D_{3} reads 61^{a} on marg. —^{a}) B Dn $D_{2.6.7.9-11}$ T_{4} क्षेमवाहः (B_{5} °यः); $D_{1.3.4.8}$ °बाहुः; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ °पापः; G_{2} °पालः (for °वापः). B_{1} सुरापश्; $B_{2.3}$ Dn $D_{6.7.9.10}$ सुवाहश्; B_{4} $D_{1.3-5.8}$ सुबाहुश्; B_{5} सुवायश् (for सुजातश्). M_{3} क्षेमापश्च तथा (sic). — D_{5} reads 61^{b}–62^{a} on marg. —^{b}) B Dn $D_{1.4-7.9.10}$ G_{2} $M_{2.4}$ सिद्धपा($M_{2.4}$ °मा)त्रश्; $D_{2.3.11}$ मृदुगात्रश्; $T_{1.2}$ चित्रयात्रश्; M_{1} सिंहयात्रश् (for सिद्ध°). M_{3} प्रियकश्चैव नंदश्च (= 61^{a}). —^{c}) K_{2} -ब्रह्म-; Dn_{1} G_{2} -वज्रः; $G_{1.3}$ -वृषः (for -व्रजः). B_{4} करकापीडो; T_{2} कनकापीठो; T_{4} °विद्धो; G_{3} कनकंचहो (sic). D_{11} कनकापीडो महासर्पो (hypermetric). —^{d}) B_{3} damaged. $Ś_{1}$ K_{1-3} महापारिषदः शरः; B_{5} °षदां वरः; $D_{2.11}$ महापार्श्वो मदंव(D_{2} °ब)रः; G_{1} M_{1} महापार्षदेश्वरः (submetric); $M_{2.4}$ महात्मा पार्षदश्वरः.

62 T_{3} missing (cf. v. l. 44). K_{4} om. 62^{ab} (cf. v. l. 60). B_{3} damaged for 62^{ab}. D_{5} reads 62^{a} on marg. —^{a}) $T_{1.2}$ गायनी; T_{3} G हायनो; M_{1} गायको (for °नो). D_{6} दुःसहश्; T_{1} हायनीश् (sic); T_{2} हसानिश्; T_{4} $G_{1.3}$ वासनश् (for ह°). —^{b}) $D_{2.11}$ $G_{1.2}$ M_{1} बाण-; $D_{4.8}$ चापः (for बाणः). —^{c}) K_{2} corrupt. K_{3} $B_{3.4}$ $D_{2.3}$ वैताडी; T_{1} M वे(M_{1} वै)ताळी; G_{1} वैताळिश्; G_{3} वेताळश्. $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ $B_{3.4}$ $D_{3.11}$ चा($B_{3.4}$ वा)तिताडी; $B_{1.2}$ $D_{2.4.5.7.9}$ गतिताली (D_{2} °डी); $T_{1.4}$ G M_{1} चातिताळी; $M_{2.4}$ °काळी; M_{3} °दादी (for चातिताली). K_{4} वैतारी गतितारी च; D_{8} द्वैताली च त्रिताली च; T_{2} वैकाळी वातिकाळी च. —^{d}) K_{4} वातिक-; B Dn $D_{1.4.6-8.10}$ कथक-; D_{9} कथिक-; T_{1} काळीक-; T_{2} काशिक-; T_{4} G ताळि($G_{2.3}$ °ळी)क-; M_{1} शैलिक-; M_{2-4} कालिक- (for कतिक-). Dn_{2} -वांतिकौ; D_{2} -चातिकौ; D_{3} -वत्तिकौ; D_{7-9} -वार्तिकौ; T_{1} $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ -पातिकौ; $T_{2.4}$ G_{2} -पालि(T_{4} °ळि)कौ (for -वातिकौ). D_{5} कलहश्च रणप्रियः; D_{11} तथा कटिकटावुभौ.

63 T_{3} missing (cf. v. l. 44). For 63–64, D_{5} subst. 264*. —^{a}) K_{4} $D_{2.3.11}$ हंसकः; $T_{1.2}$ मांसाळी; M मांसादः (for हंसजः). $T_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ कंक- (for पङ्क-). D_{1} -दिग्धश्च; D_{8} -दिश्चाहुः (sic) (for -दिग्धाङ्गः). T_{4} G_{2} मांसादः खड्गदिग्धां(G_{2} °विद्धां)गः; $G_{1.3}$ मांसाळिकः कदिग्धांगः. —^{b}) K_{2} D_{7} M_{3} समुद्रो मादनश्; K_{4} °द्रोत्पादनश्; B_{3} समृद्धोन्मादनश्; B_{5} T (T_{3} missing) G समुद्रो मा(T_{4} म)नसश् (B_{5} °दश्) (for °द्रोन्मादनश्). G_{2} हि (for ह). —^{cd}) T_{2} रजत्कट-; G_{1} मनोत्कटः; M_{3} रणोद्भटः (for °त्कटः). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ प्रहासी; $D_{1.3.4.8}$ प्रवाहश्; T (T_{3} missing) G (except G_{2}) $M_{2.4}$ प्रभासश् (for प्रहासश्). — K_{4} om. (hapl.) 63^{d}–64^{a}. $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1.4.6-10}$ -सिद्धश् (for -शीर्षश्). M_{3} om. च. K_{2} नंदनः. M_{1} प्रभासः श्वेतशीर्षश्च नंदकः कालखंडकः.

64 T_{3} missing (cf. v. l. 44). K_{4} om. 64^{a} (cf. v. l. 63). —^{a}) K_{2} D_{1} कलकंठः; $B_{1.5}$ (marg.; orig. as in text) कालकश्च; D_{2} कालटंकः; D_{3} बालकंठः; D_{4} कालकंदः (for °कण्ठः). B_{1} प्रभाषश्; B_{3} प्रहासश्; D_{1} प्रवाहश् (for प्रभासश्). T (T_{3} missing) G M_{2-4} कालः ($T_{1.2}$ काळः; G_{1} कालं; M_{3} बालः) कांड(G_{1} °ड्ड)-शरीरश्च; M_{1} गिरिकश्च महावीर्यस्. —^{b}) $M_{3.4}$ वरः (for ऽपरः). D_{6} तथांगस्तडकोपरः; D_{8} तथा कुंभोदकोपरः. —^{c}) K_{4} कालकाख्यः; B_{5} कालकाशि-; Dn क- (Dn_{1} का)णिकाक्षः; D_{2} बाळकांत-; $D_{3.11}$ का(D_{11} बा)लकांतः; $D_{6.7}$ कालकक्षः; M_{1} वलाकश्च; M_{2-4} बलकांडः (for कालकाक्षः). $Ś_{1}$ $K_{1.3}$ Dn $D_{4.8}$ शितश्चैव; K_{2} चिताक्षश्च; K_{4} $D_{2.3.11}$ स्मितश्चैव (for सित°). $T_{1.2}$ नळकांधि(T_{1} °काद्धि)स्थितश्चैव; T_{4} $G_{1.3}$ बालकर्धिः (G_{1}

यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवयाजी च सोमपः ।
सजालश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ॥ ६५
तुहनश्च तुहानश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥ ६६
वसनो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
धमन्तो मन्मथकरः सूचीवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ६७
श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ।
दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥ ६८
अचलः कनकाक्षश्च बालानामयिकः प्रभुः ।
संचारकः कोकनदो गृध्रवक्त्रश्च जम्बुकः ॥ ६९

C. 9. 2576
B. 9. 45. 74
K. 9. 46. 74

°कंसिः) स्थिर°; G2 बालकः स्थविर°. — d) K4 धूमन्वो मन्मथस्तथा; B4 D1. 2. 4. 7–10 भूतानां (D2 °तळो) मथनस्तथा; S (T3 missing) भूतलोन्मा(T2 °ळोन्मा-; G1 M1 °लो मा-; G2 °कोन्मा)दन(T4 °दक-; G2 °नस)-स्तथा. — For 63–64, D5 subst.:

264* समुद्रोन्मदनश्चैव महानादी रणोत्कटः ।
कालकश्च प्रहासश्च तथाङ्गारकवह्निकौ ।
एते चान्ये च बहवो महाशाली रणोत्कटः ।

65 T3 missing (cf. v. l. 44). — a) Dn T2 यज्ञवाह-; D5 M3 °बाहुः (for °वाहः). Dn1 om.; D5 प्रबाहुश्; T1. 4 G M1 सुवाहश्; T2 स्व° (for प्र°). — b) Dn1 वेदयाजी; D11 देवयायी; T2 °यानि (for °याजी). D2 [इ]ति (for च). K3 Dn D11 सोमपाः. — D5 om. 65c–66d. — c) K4 सजलश्; B D4. 6. 7. 9. 10 मज्जा(B4 °ज्ज)नश्; Dn D3. 8. 11 मज्जा(Dn2 °जा-; D8 °ज)लश्; D2 सज्वालश्; T1. 2 जालरश्; G2 ऋरबालश्; G3 सज्जालश्; M ऋजालश् (M2. 4 °जश्) (for स°). T4 -देवः (for -तेजाः). D1 अजाननो महातेजाः; G1 सजलाश्चमहा°. — d) Ś1 K1 क्र(K1 कु)थोन्माथौ; K4 प्रार्थकारी; S (T3 missing) कुद्धाकुद्धौ (for क्रथक्राथौ). D1 तावुभौ (for भारत). K2. 3 स्वथोमा(K3 क्वाथोन्मा)थौ तथैव च; D2. 3. 11 क्रथः क्रोथोथ भारत.

66 T3 missing (cf. v. l. 44). D5 om. 66 (cf. v. l. 65). — a) G1. 3 तुहानश् (for तुह°). K2 तुलानश्; T4 तुनाभश्; G3 [अ]तुहानश् (for तुहा°). K4 B1. 3 Dn D1. 4. 6. 7. 9. 10 तुहर(B3 °न)श्च तुहारश्च; D2. 3. 11 कुहनश्च जु(D2 म)हानश्च; G2 तुहसश्च तुहासश्च. — b) K4 -वीर्यश्; T1. 2. 4 G1. 2 -सेनश् (for -देवश्). B5 भारत; D6 (marg. *sec. m.*) चित्रकृत् (for वीर्यवान्). — After 66b, D10 reads 67cd for the first time, repeating it in its proper place. K3. 4 om. (hapl.) 66c–67d. — c) T1. 2 G1. 3 M1 माधु(G1. 3 °तु)रः. D2. 3. 11 च सुसादश्; T1. 2 सुप्रसारश्; G1 सुप्रभातश्; G2 संप्रखादश्; G3 सुप्रभावश् (for °सादश्). — d) B3 Dn D2. 3. 11 किरी(D3 °रि)टश्. D2 महाबळः.

67 T3 missing (cf. v. l. 44). K3. 4 om. 67 (cf. v. l. 66). — a) D1. 4–7. 9. 10 वत्सलो; D2. 3 G1. 3 वसुनो; D11 वसुतो; T1. 2 वसानो (for वसनो). K2 T1. 2. 4 G M2–4 मधु(G1 °सु)कर्णश् (for °वर्णश्). B1 रसनो मनुपर्णश्च; B3. 4 सवरो मधुप°; M1 वसंतो मधुप°. — b) G2 कल्याणोदर (for कलशो°). — D10 reads 67cd for the first time after 66b. — c) Ś1 K1. 2 वसंतो; B1. 2. 5 Dn D1. 4–7. 9 धर्मदो; D2 वमंतो; D8 वर्मदो; T1. 4 यवंतो; T2 G1. 3 M2 धवंतो; G2 यवनो; M3. 4 सवनो (for धमन्तो). D4 मन्मथतरः. B3. 4 मत्तोन्माथकरश्चैव; D3. 11 वमनोन्मा(D3 °न्म)थनकरः. — d) D3. 4. 6. 11 शूची-; D8 शुची-; M1. 3 सूचि- (for सूची-). T4 G -पालश् (for -वक्त्रश्). D2. 3. 11 सीवनः (for वीर्यवान्). D5 शूरो योद्धा महाशयः.

68 T3 missing (cf. v. l. 44). — a) K2 om.; T1. 2 च (for सु-). — K4 om. (hapl.) 68b–69a. — b) K2 पांडरः (for पाण्डुरः). T1. 2 पांडुरः सुमहाबलः; T4 G M दारुवक्त्रश्च पां(M2 भां)डरः. — c) T G M1. 3 कुंड-; M2. 4 कांड- (for दण्ड-). — d) K3 S (T3 missing) राजन्; D2. 3. 11 राजा (for रजः). D2 कोकिळकस्. Dn D5. 6 रजकः (Dn1 रजः [submetric]; D5 जरठः; D6 जरजः) कोकिलस्तथा.

69 T3 missing (cf. v. l. 44). K4 om. 69a (cf. v. l. 68). — a) D2 अचळः; S (T3 missing) आढकः (for अचलः). Ś1 K1–3 कल्कलाक्षश्; D6 कनकाख्यश्; G3 कनकाकश्; M1 कांचनाक्षश् (for कनका°). — b) K4 तथा (for प्रभुः). B Dn D1. 4–10 बा(B1 ब)लानामपियः प्रभुः; D2 °मात्मिकः प्रभुः; D3 °माभ्रिकप्रभः; D11 बालनामाभ्रिकः प्रभः; T1. 2 G1. 3 बालो नामाधिकः प्रभुः; T4 बालानामधिकः प्रभुः; M2–4 बलनामयिकः प्रभुः. — c) K2. 3 संचारणः; B1 °लकः; Dn1 °रः (submetric); G1. 3 °रिकः (for °रकः). — d) G3 शुभ्र- (for गृध्र-). B Dn D4–6. 8–10 M2. 3 -पत्रश्; D1. 7 M4 -पक्षश् (for -वक्त्रश्). K2 लंबुकः; T1 चुंबकः; T4 G2 वं(G2 चुं)-चुकः; G1. 3 जांबुकः (for जम्बुकः).

70 T3 missing (cf. v. l. 44). K2 om. 70ab. — a) K4 लोकेश-; T (T3 missing) G M1 लोपाश-; M2–4 पालाश- (for लोहाश-). T1. 2 जफलः (for जठरः).

C. 9. 2577
B. 9. 45. 75
K. 9. 46. 75

लोहाशवक्त्रो जठरः कुम्भवक्त्रश्च कुण्डकः ।
मद्गुग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रभाः ॥ ७०
पाणिकूर्मा च शम्बूकः पञ्चवक्त्रश्च शिक्षकः ।
चाषवक्त्रश्च जम्बूकः शाकवक्त्रश्च कुण्डकः ॥ ७१
योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।
पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ह ।
यौवनस्थाश्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय ॥ ७२
सहस्रशः पारिषदाः कुमारमुपतस्थिरे ।
वक्त्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु ताञ्जनमेजय ॥ ७३
कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ।

B1-4 Dn D1. 4-7. 9. 10 लोहाज(Dn D4 °ग्र)वक्त्रो जवनः; B5 लोहवक्त्रो जवनकः; D2. 3. 11 लोहवक्त्रोथ जठ(D11 °व)रः. — ^{b}) K3 कुबु-; D2 जृंभ-; D3 जंभ-; T1. 2 शाखा- (for कुम्भ-). B1 reads from कुण्डकः up to शाकवक्त्रश्च (in 71^{d}) on marg. K4 T4 G M चंडकः; B1-4 Dn D1. 4-7. 9. 10 कुंभकः; B5 कुंडजः; D2. 3. 11 कुंडलः (D2 °ळः); T1. 2 तुंडकः (for कुण्डकः). — ^{c}) K4 मुद्र-; B1. 2. 4 Dn D1. 4. 8 मुंड-; B3 D5-7. 9. 10 स्वर्ण-; B5 शृणु- (sic.); D2. 3. 11 मंगु-; T1. 2 M2-4 उग्र-; T4 G1. 3 शुभ्र-; G2 शुद्ध-; M1 ओष्ठ- (for मद्गु-). Ś1 K1-3 G3 -वक्त्रश् (for -ग्रीवश्). K4 विष्णौजा (sic); D11 कृष्णौहा; T1. 2 कृष्णश्च; G2 चंडौजा (for कृष्णौजा). — ^{d}) D3 सस-; T4 हास- (for हंस-). K4 चंद्रनः; B1. 2 Dn D1. 5-7. 9. 10 G2 चंद्रभः; B5 T (T3 missing) G1. 3 चंद्रमाः; D4. 8 चंद्रजः; M1 वीर्यवान् (for चन्द्रभाः). B3. 4 हंसवर्णश्च तंतु(B3 °भु)जः. — After 70, M1 ins.:

265* चन्द्रमाः पाणिकर्मा च उडुकश्च महाबलः ।

71 T3 missing (cf. v. l. 44). B1 reads up to शाकवक्त्रश्च on marg. — ^{a}) K3 D8. 10 -कूर्चश्; K4 -कर्मा; B1. 5 (marg.) Dn D5. 6 -कूर्चा; D1. 4. 7. 9 -कूर्चाश् (for -कूर्मा). B1 [श्च]थ (for च). Ś1 K1. 3. 4 D7. 9 जं(Ś1 जां)बूकः; D5. 6 सु(D6 श)मकः; D8 शंदूकः (for शम्बूकः). K2 पाणिकूश्च च जामूकः (sic); B2 पाणिकूर्चावलमुकः; B3. 4 °कुर्वारणानू(B4 °दू)कः; B5 पांडुवर्चावरक्षुकः; D2. 3. 11 दा(D2 द्रौ)णिवक्त्रश्च दु(D2 धू)म्राक्षः; T (T3 missing) G M2. 4 पा(T1 वा-; G2 म)णिकर्मा च मंडूकः; M1 सर्वकर्मविशेषज्ञः; M3 वाणिकर्मा वकंडुकः. — ^{b}) K2 शिक्षयः; K4 शिष्यकः; Dn1 om.; D5 शिक्षिकः; T4 शीर्षकः; G1 शिक्षतः (for शिक्षकः). D2. 3. 11 पंचवक्त्र वि(D2 °व)शिक्षितः. — ^{c}) Dn1 om. चाषवक्त्रश्च. Ś1 K1 चाधू-; K2 जंबु-; K4 माष-; B1. 2. 5 Dn2 चास-; D8 बाळ-; T1. 2 G M मेष-; T4 श्लक्ष- (for चाष-). K2 जंपूकः; K3 D2. 3. 11 जांबूकः; Dn भल्लूकः; M1. 2. 4 जंबूषः (for जम्बूकः). — ^{d}) K4 D2. 3. 11 शाखा-; B5 शारि-; Dn D4 शाख-; D1 चाष-; G2 छाक-; M1 शराग- (hypermetric) (for शाक-). K2-4 कुंट(K3 °ठ-; K4 °ब)कः; B1-4 Dn D1 कुंच(B3. 4 D1 °ज)कः; B5 D4 कंचु(D4 °बु)कः; D3 कुडलकः (hypermetric); D5-7. 9-11 कुंज(D11 °ड)लः; M1 शांडिकः (for कुण्डकः). D8 शतबाहुः सहस्रदक्; T (T3 missing) G1. 3 M2-4 शाखावक्त्रश्च तुंडकः.

72 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) T1. 2 G1 M -युक्तो. D5 S (T3 missing) महात्मा च (for °त्मानः). — ^{b}) B1 D3 S (T3 missing) ब्राह्मणप्रियः; D1 ब्रह्मचारिणः (for ब्राह्मणप्रियाः). — D5 reads 72^{cd} on marg. — ^{c}) S (T3 missing) पैतामहो महात्मा च. — ^{d}) D9 G2 M2-4 -पारिषदश्; T1. 2. 4 G3 -परिषदश्; G1 M1 -पार्षदश् (submetric) (for -पारिषदाश्). D5-7. 9. 10 च ये; T1. 2 G M2-4 च यः; T4 ततः (for च ह). K2 सततं ब्राह्मणप्रियाः (= 72^{b}); D2. 11 महांतः पार्षदाश्च ते (D11 ये). — ^{ef}) M1 transp. बालाश्च and वृद्धाश्च. D2 बाळाश्.

73 T3 missing (cf. v. l. 44.). — ^{a}) Ś1 K1-3 परिवृताः; D2. 11 पार्षदाश्च; G1 M1 पार्षदाः (submetric) (for पारिषदाः). D3 सहस्रशश्च पारिषदाश्च (hypermetric). — ^{b}) K4 B (except B5) D (except D11) T1. 2 अव- (for उप-). — ^{c}) K2 -विधो वृत्ते (sic); T4 -विधाकारैः; G1 -विधैर्यैं तत् (for °र्ये तु).

74 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) Ś1 K1 -कुकुटि-; D3 -मकुट-; M1 -कर्कट- (for -कुक्कुट-). Ś1 K1 -वक्त्रश्. — After 74^{a}, B2 ins.:

266* दीर्घवक्त्राश्च भारत ।
श्वगोमायुमुखाश्चैव
[Line 1 = 76^{b}.]

— B5 om. (hapl.) 74^{b}-76^{a}. D6 reads 74^{b} on marg. — ^{b}) K2. 3 Dn काकोलूक-; T (T3 missing) G1. 3 M शशगोधा-; G2 शिंशुमार- (for शशोलूक-). Ś1 K1 स चोलूकमुखस्तथा. — After 74^{b}, B1 Dn read 77^{cd}, while M3 reads 76^{ab}. D2. 3 om. 74^{c}. D11 om.

खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ ७४
मनुष्यमेषवक्त्राश्च सृगालवदनास्तथा ।
भीमा मकरवक्त्राश्च शिंशुमारमुखास्तथा ॥ ७५
मार्जारशशवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च भारत ।
नकुलोलूकवक्त्राश्च श्ववक्त्राश्च तथापरे ॥ ७६
आखुबभ्रुकवक्त्राश्च मयूरवदनास्तथा ।
मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषाननाः ॥ ७७
ऋक्षशार्दूलवक्त्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ।
भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाः परे ॥ ७८
गरुडाननाः खड्गमुखा वृककाकमुखास्तथा ।
गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ॥ ७९
महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ।

C. 9. 2586
B. 9. 45. 84
K. 9. 46. 84

(hapl.) 74^{c}–75^{b}. M1 om. (? hapl.) 74^{c}–76^{a}. D1.6 read (*sec. m.*) 74^{cd} on marg.; G2 reads it after 83^{b}. — ^{c}) K4 B1.3.4 Dn D4–7.9.10 M3 [अ]न्ये (for [ए]व). — After 74^{c}, K2 reads 78^{d}–79^{b}. K2 om. 74^{d}. D2.3 transp. 74^{d} and 75^{a}.

75 T3 missing (cf. v. l. 44). B5 M1 om. 75; D11 om. 75^{ab} (for both, cf. v. l. 74). B1 Dn D4–7.9.10 om. (hapl.) 75. D1 om. 75^{a}–76^{b}. D8 om. (hapl.) 75^{a}–77^{b}. T1 om. (hapl.) 75^{a}–79^{b}. G3 om. (? hapl.) 75–78. D2.3 transp. 74^{d} and 75^{a}. — ^{a}) Ś1 K1–3 -मेघ-; K4 -मेख- (for -मेष-). — D2 om. 75^{b}. D3 om. (hapl.) 75^{b}–77^{b}. — ^{b}) Ś1 K4 शृगाल-; K3 मंगाल-; T2 सृगाळ- (for सृगाल-). B3.4 T4 G2 om. (hapl.) 75^{cd}. T2 G1 om. (hapl.) 75^{c}–78^{a}. — After 75^{c}, Ś1 K1.3 read 78^{d}–79^{b}, repeating 78^{d} in its proper place, while M2.4 read 76^{d}–77^{a}. Ś1 K1.3 om. 75^{d}. D2 om. (hapl.) 75^{d}–76^{a}.

76 For the sequence in M2.4, cf. v. l. 75. T3 missing (cf. v. l. 44). B5 om. 76^{a}; M1 om. 76 (for both, cf. v. l. 74). D1 om. 76^{ab}; D2 om. 76^{a}; D3.8 T1.2 G1.3 om. 76 (for all, cf. v. l. 75). M3 reads 76^{ab} after 74^{b}. — ^{a}) Dn1 -शार-; D11 T4 G2 M2.4 -शुक- (for -शश-). M3 मार्जालशुकवक्त्राश्च. — B1 om. (hapl.) 76^{bc}. — ^{b}) K2 दीक्ष- (for दीर्घ-). — ^{c}) D2 नकुळोलूक-; D5.7.9.10 लांगूलो° (for नकुलो°). — K4 om. (hapl.) 76^{d}–77^{a}. — ^{d}) K2 B3.4 D2 om. च. B1.2.5 Dn D1.4–7.9.10 काकवक्त्रास्; M3 श्वेतवक्त्रास् (for श्ववक्त्राश्च).

77 For the sequence in M2.4, cf. v. l. 75. T3 missing (cf. v. l. 44). D3.8 om. 77^{ab}; T1.2 G1.3 om. 77 (for both, cf. v. l. 75). K4 om. 77^{a} (cf. v. l. 76). M3 om. 77^{ab}. — ^{a}) G2 आघु- (for आखु-). M2 -बभ्रूरु-; M4 -बभ्रुर- (for -बभ्रुक-). D1 आखुवक्त्रविषक्ताश्च; M1 °बभ्रुमुखाश्चैव. — ^{b}) D4 मयूख-; D5 मार्जार- (for मयूर-). — B1 Dn read 77^{cd} after 74^{b}. — ^{c}) Ś1 K1–3 D1.3.8.11 [ए]व (for [अ]न्ये). — After 77^{c}, D1 reads 85^{d}–86^{b} for the first time, repeating it in its proper place, while M1 reads 79^{d}–80^{c}. The sequence in D3.11 after 77^{c} is: 78^{d}, 79^{ab}, 78^{a}, 77^{d}, 78^{c}, 78^{b}. D1 om. 77^{d}–79^{b}. T4 om. (hapl.) 77^{d}–79^{c}.

78 For the sequence in D3.11, cf. v. l. 77. T3 missing (cf. v. l. 44). T1.2 G1.3 om. 78 (cf. v. l. 75). D1 T4 om. 78 (cf. v. l. 77). — ^{a}) Ś1 K1–3 -मार्जार-; D2 -शार्दूळ- (for -शार्दूल-). — K2 om. 78^{c}. D10 om. (hapl.) 78^{c}–79^{b}. — ^{c}) M3 om. भीमा. B5 [अ]न्ये (for [ए]व). — Ś1 K1.3 read 78^{d} for the first time (followed by 79^{ab}) after 75^{c}; K2 reads 78^{d}–79^{b} after 74^{c}. — ^{d}) K3 (both times) B1.2.5 Dn D5.6.8.9 च ये (for परे). S (T1.2.4 G1.3 om.; T3 missing) तरक्षुवदनास्तथा.

79 For the sequence in D3.11, cf. v. l. 77; for that in Ś1 K1–3, cf. v. l. 78. T3 missing (cf. v. l. 44). T1 om. 79^{ab} (cf. v. l. 75). D1 om. 79^{ab}; T4 om. 79^{abc} (for both, cf. v. l. 77). D10 om. 79^{ab} (cf. v. l. 78). — ^{a}) Hypermetric. G2 M1 गरुडास्याः (for °डाननाः). K4 खर-; B1.5 Dn1 D2.4.8 खङ्गि-; B3.4 G3 M1 खग-; D5–7.9.11 कंक-; G2 पद्म- (for खड्ग-). — ^{b}) Ś1 K1–3 भेक-; B5 वृष- (for वृक-). D2 -काकि-; G2 -कोक- (for -काक-). D2.8.11 परे (for तथा). — B5 G1.3 om. (hapl.) 79^{cd}. — ^{c}) K4 -मुखोष्ट्र-; D3 -घरोष्ट्र-; T1.2 G2 M2–4 -वानर- (for -खरोष्ट्र-). D6 -मुखान्ये च (for °श्चान्ये). — K4 D2 om. (hapl.) 79^{d}–80^{c}. D5 om. 79^{d}. — M1 reads 79^{d}–80^{c} after 77^{c}.

80 For the sequence in M1, cf. v. l. 79. T3 missing (cf. v. l. 44). K4 D2 om. 80^{abc} (cf. v. l. 79). — ^{a}) D11 D6 महाजगर-; D4 महज्जठर-; T1.2 भोगीजठर- (for महा°). G2 -पादाश्च; M1 -पादांसास् (for -पादाङ्गास्). — ^{b}) D3.11 स्तबकाक्षाश्च; D5 भाव°; T1 G1.3 श्वका°; T2 काकाक्षापि (for तारकाक्षाश्च). D8

C. 9. 2587
B. 9. 45. 85
K 9. 46. 85

पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे ॥ ८०
कोकिलावदनाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः ।
कृकलासमुखाश्चैव विरजोम्बरधारिणः ॥ ८१
व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शताननाः ।
आशीविषाश्चीरधरा गोनासावरणास्तथा ॥ ८२
स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ।
ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषिताः ॥ ८३
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतोमुखाः ॥ ८४
पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ।
पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ ८५
तथा कीटपतंगानां सदृशास्या गणेश्वराः ।
नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ ८६
नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथापरे ।

भावृकाक्षाश्चैव भारत (hypermetric). — Ś$_1$ K$_{1-3}$ om. (hapl.) 80^d–81^a. — ^{d}) K$_4$ वृक- ; D$_2$ चक्र- ; D$_{3.11}$ वक्र- ; T (T$_3$ missing) G M$_1$ व्यक्त- ; M$_{2-4}$ बस्त- (for वृष-).

81 T$_3$ missing (cf. v. l. 44). Ś$_1$ K$_{1-3}$ om. 81^a (cf. v. l. 80). — ^{a}) B$_{1-4.5}$ (marg.) D (except D$_{1-3.11}$) कोकिलाभाननाश् ; B$_5$ (orig.) °लाभामुखाश् ; G$_2$ °लस्याननाश् (for °लावदनाश्). S (except G$_1$ M$_1$; T$_3$ missing) [ए]व (for [अ]न्ये). — ^{b}) D$_8$ corrupt. K$_2$ शुन- ; K$_4$ ये च (for श्येन-). D$_{2.3.9}$ -तित्तिरकाननाः. — K$_4$ om. (hapl) 81^c–82^b. G$_{1.3}$ om. 81^c–83^b. M$_3$ reads 81^c–82^b after 83. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ कृकिलास- ; D$_{4.6.7.9}$ कृकलाश-. Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ [अ]न्ये (for [ए]व). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ T$_2$ M$_4$ विरजां(T$_2$ °जरां)बरधारिणः ; D$_6$ विविधाचीर°.

82 For the sequence in M$_3$, cf. v. l. 81. T$_3$ missing (cf. v. l. 44). K$_4$ om. 82^{ab} ; G$_{1.3}$ om. 82 (for both, cf. v. l. 81). — ^{a}) D$_{2.3}$ M$_1$ वाल- ; T (T$_3$ missing) M$_{2-4}$ बाल- ; G$_2$ फाल- (for व्याल-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{2.3.11}$ तृण- ; K$_2$ सण- (sic) ; B$_{2-4}$ Dn$_1$ शूलि- ; B$_5$ (marg. as in text) शृंगि- ; D$_{4.8}$ शृणि- ; T$_{1.2.4}$ G$_2$ मणि- ; M स्थूल- (for शूल-). M$_3$ -वक्त्राश् (for -मुखाश्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ गंड- ; B$_5$ (marg. as in text) मुंड- ; D$_2$ चट- ; D$_8$ जंठ- ; D$_{11}$ T$_2$ M$_1$ चंद्र- ; M$_8$ चक्र- (for चण्ड-). B$_{1.2.5}$ (marg.) Dn D$_{1.4-10}$ शुभाननाः ; D$_2$ खरा° ; D$_8$ सुखा° ; D$_{11}$ सिता° ; T$_{1.2.4}$ G$_2$ M$_{1.3.4}$ शशा° ; M$_2$ भृशा° (for शता°). — ^{c}) D$_{2.3.11}$ साशी- ; T$_2$ आसी- (for आशी-). D$_3$ -विखाश् ; M$_1$ -विषैश् (for -विषाश्). Ś$_1$ K$_1$ चीनधरा ; B$_{3.4}$ विषधरा ; D$_{2.3.11}$ चीरवरा ; T (T$_3$ missing) G$_2$ M$_{2-4}$ सक्तकंठा (for चीरधरा). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ नानासा(K$_{1-3}$ °शा)वरणा(K$_3$ °ण)स्तथा ; D$_{1.5.6.9.10}$ नानासावदना° ; D$_{2.3.11}$ गोनसावरणा° ; D$_{4.8}$ गोना(D$_8$ °मा)साश्वमुखा° ; T (T$_3$ missing) M गोनासा(T$_{1.2}$ °गा)भरणा° ; G$_2$ गोनासचरणा°.

83 T$_3$ missing (cf. v. l. 44). G$_{1.3}$ om. 83^{ab} (cf. v. l. 81). — ^{a}) D$_2$ स्थूळोदराः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ स्थूलाक्षाश् ; D$_2$ स्थूळांगाश्. T$_4$ G$_2$ वृकोदराः (for कृशो°). — After 83^b, G$_2$ reads 74^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ मंडकर्णा ; T$_{1.2}$ महाकंठा ; G$_1$ °काणा ; G$_2$ °काय- (for °कर्णा). — ^{d}) D$_6$ मौना (for नाना-). D$_{2.10}$ S (T$_3$ missing) -व्याळ-. D$_{5-7.9.10}$ -विभूषणाः (for °षिताः). — After 83, M$_3$ reads 81^c–82^b.

84 T$_3$ missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) M$_1$ मृगेंद्र- (for गजेन्द्र-). K$_{2.3}$ -च(K$_3$ -व)र्मावरणास्. — ^{c}) B$_4$ स्कंक- ; T$_2$ स्कंदे- ; M$_1$ स्कंधो-. K$_{2.3}$ बाहु(K$_2$ °ल)-मुखास् ; D$_2$ महीराजंस् (for महाराज). Ś$_1$ K$_1$ स्कंध**-मुखा राजंस्. — ^{d}) K$_4$ D$_{1.5-7.9-11}$ G$_2$ M$_3$ [अ]प्युदरतो- ; B$_4$ क्षुद्र° ; D$_4$ [ए]वोद° ; D$_8$ [अ]भ्युद° (for ह्युद°).

85 T$_3$ missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) T$_{1.2}$ तथा कंठे- ; T$_4$ G M बाहुमुखास् (for हनु°). — ^{b}) T$_{1.2}$ -मुखा (for तथा). D$_9$ उभाव् (for -मुखा). T (T$_3$ missing) G M$_3$ परे ; M$_{2.4}$ ह्यपि (for अपि). — G$_3$ om. (hapl.) 85^{cd}. — ^{c}) K$_4$ व्याळाननाश् ; D$_8$ आस्या° (for पार्श्वा°). — D$_1$ reads 85^d–86^b for the first time after 77^c. — ^{d}) Dn -वेष- ; D$_{2.3.11}$ -दिश- (for -देश-). D$_3$ ततः ; T$_{1.2}$ G$_1$ परे (for तथा).

86 For the repetition in D$_1$, cf. v. l. 85. T$_3$ missing (cf. v. l. 44). — ^{b}) K$_2$ D$_{5.8}$ G$_2$ सदृशास्य- ; B$_3$ °शाक्षा ; D$_6$ °शाश्वा ; M$_3$ °शाश्च (for °शास्या). D$_{2.3.11}$ महाननाः (for गणेश्वराः). — ^{c}) D$_2$ T$_{1.2}$ G$_{1.2}$ M -व्याळ-. G$_1$ -मृगाश् (for -मुखाश्). — K$_4$ om. (hapl.) 86^d–88^c. — ^{d}) Dn$_1$ om. बहु. K$_2$ D$_{4.5.8-10}$ -शिरोदराः ; D$_{3.11}$ °रुहाः ; D$_6$ °मुखाः (for °धराः). G$_1$ बहवो बाहुरोधराः (sic).

87 T$_3$ missing (cf. v. l. 44). K$_4$ om. 87 (cf. v. l. 86). — ^{a}) K$_{2.3}$ -वक्षो- ; M$_1$ -वेष- (for -वृक्ष-).

भुजंगभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥ ८७
चीरसंवृतगात्राश्च तथा फलकवाससः ।
नानावेषधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ८८
उष्णीषिणो मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ।
किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्धजाः ॥ ८९
त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ।
शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ॥ ९०
चित्रमाल्यधराः केचित्केचिद्रोमाननास्तथा ।
दिव्यमाल्याम्बरधराः सततं प्रियविग्रहाः ॥ ९१
कृष्णा निर्मांसवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठा निरूदराः ।
स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ९२
महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः ।
कुब्जाश्च दीर्घजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९३
हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे ।

C 9. 2601
B. 9. 45. 99
K. 9. 46. 99

Ś1 K1–3 M1 -धराः (for -भुजाः). T2. 4 G M2–4 नानाकृतिमुखाः केचिद् . —b) S (T3 missing) बहुकर्णाक्षिनासिकाः . —c) D3 -भोज- (for -भोग-). K3 M1. 2 -वसना . D2 भुजगाभोगवदना . —d) T4 -मल- (for -गुल्म-).

88 T3 missing (cf. v. l. 44). K4 om. 88^{abc} (cf. v. l. 86). D5 om. 88^{ab}. —a) K2 -संहृत- ; K3 D1. 6. 7. 11 -संव्रृत्त- (for -संवृत-). —b) B (except B5) Dn D1. 4. 7–10 M2 नाना- (for तथा). B5 D4. 7–10 -कनक- ; T1. 2 G2 वल्कल- ; T4 पलल- (for फलक-). D2. 3. 11 तन्वाज्वल(D2 °ज्वळ- ; D3 °ह्रूल)नवाससः ; D6 नानाकुंजनिवासिनः . — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 88^{c}–89^{b}. —c) B D1. 4. 7 -वेश- (for -वेष-). B2 Dn1 D5 T1. 2 G1. 3 [अ]न्ये (for [ए]व). — After 88^{c}, B D M1 ins. :

267* नानामाल्यानुलेपनाः ।
नानावस्त्रधराश्चैव

—d) B5 वर्म (for चर्म-). G1 om. वासस . D5 चर्मधरास्तथा (submetric).

89 T3 missing (cf. v. l. 44). Ś1 K1–3 om. 89^{ab} (cf. v. l. 88). —a) S (except G1 ; T3 missing) मकुटिनः . —b) B3. 4 D5–7. 9. 10 सुग्रीवाश्च (for कम्बुग्रीवाः). M1 सुवाससः (for सुवर्चसः). —c) D5 -शिरास् ; D9 -मुखास् (for -शिखास्). —d) K4 कपिल- ; B2. 3 D5–7. 9. 10 कांचन- ; D8 कलित- ; M3 कुटिन- (for कठिन-).

90 T3 missing (cf. v. l. 44). —a) D5 त्रिशिषा . Ś1 K1 3 G विशिखाश् ; D5. 11 द्विशिषाश् (for °खाश्). —b) K2 -मुखाः ; D5 -शिषाः (for -शिखाः). D4. 8 तथा (for परे). D11 [अ]परे पंचशिपास्तथा . —c) D5 शिषंडिनो . S (except T1 ; T3 missing) मकुटिनो . —d) D2 जटिळास् . D5 परे (for तथा). S (T3 missing) मुंडाश्चैव जटाधराः .

91 T3 missing (cf. v. l. 44). —a) K4 B1–3 Dn D1. 4. 6–10 -माला- (for -माल्य-). D5 सर्वे ; D8 चैव (for केचित्). S (T3 missing) चित्रमाल्यां(M1 °लां)बरधराः . — T4 om. (hapl.) 91^{bc}. —b) D2. 8. 11 रोमांबरास् (for रोमाननास्). K4 रोचमानाननास्तथा ; D5 चित्रवस्त्रोनुरंजिताः (sic). —c) Ś1 K दिव्या नानांबरधराः ; M1 तीक्ष्णाननप्रहरणाः . —d) K4 पृथु- (for प्रिय-). K2. 3 -दर्शना. (for -विग्रहाः). — B1. 5 Dn D1. 4–7. 9. 10 subst. for 91^{cd} : D8 ins. after 91 :

268* विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ।

[D5 विग्रहेश्च महावीर्यै (for the prior half). D5. 6 कुरुसत्तम .]

92 T3 missing (cf. v. l. 44). —a) D4 S (T3 missing) कृष्ण- (for कृष्णा). G2 निर्माण- (sic) (for निर्मांस-). —b) D5. 6. 8 स्थूल- (for दीर्घ-). Ś1 K1–3 D2. 4. 11 तनूदराः ; K4 कृशो° ; D10 विभू° (for निरू°). T (T3 missing) G M3 दीर्घपृष्ठोदरोरसः . — M2. 4 om. (hapl.) 92^{c}–93^{d}. —c) D2 स्थूळ- . B4 स्थूलोष्ठा ह्रस्वपृष्ठाश्च ; D8 स्थूलपृष्ठा प्रचेष्टा च . —d) K3 प्रलंबाधरमेहनाः ; T4 G लंबकोट(T4 G2 °द)र° .

93 T3 missing up to 93^{b} (cf. v. l. 44). M2. 4 om. 93 (cf. v. l. 92). D5 reads 93^{b} on marg. —b) D1. 4. 8 दीर्घ- (for ह्रस्व-). D7. 9 T2 -मात्राः (for -गात्राश्). T1. 2 प्रभावहाः (T2 °तः) ; T4 G2 M1. 3 प्रबाहवः (for च वामनाः). G1. 3 ह्रस्वगात्रनिबाहवः . —c) K3 B1. 2. 4. 5 Dn D4–10 ह्रस्व- ; D1 कृश- (for दीर्घ-). K4 S (M2. 4 om.) -जिह्वाश् ; D4. 8 -खंजाश् (for -जङ्घाश्). — D11 om. (hapl.) 93^{d}–94^{c}. —d) D3 -शिरोदराः .

94 D11 om. 94^{abc} (cf. v. l. 93). —a) Ś1 K क(K2 व)र्ण- ; G3 व्याघ्र- (for कूर्म-). —b) T2–4 M वृकव्याघ्रनखा(T4 °घ्रानना ; M °घ्रनसा)स्तथा ; G1 3 कूर्म- (G1 व्याघ्र)नासा वृकाननाः . — K4 om. 94^{cd}. D2 om,

पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे ॥ ८०
कोकिलावदनाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः ।
कृकलासमुखाश्चैव विरजोम्बरधारिणः ॥ ८१
व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शताननाः ।
आशीविषाश्चीरधरा गोनासावरणास्तथा ॥ ८२
स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ।
ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषिताः ॥ ८३
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतोमुखाः ॥ ८४
पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ।
पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ ८५
तथा कीटपतंगानां सदृशास्या गणेश्वराः ।
नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ ८६
नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथापरे ।

भावृकाक्षाश्चैव भारत (hypermetric). — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 80^{d}–81^{a}. — ^{d}) K4 वृक-; D2 चक्र-; D3. 11 वक्र-; T (T3 missing) G M1 व्यक्त-; M2–4 बस्त- (for वृष-).

81 T3 missing (cf. v. l. 44). Ś1 K1–3 om. 81^{a} (cf. v. l. 80). — ^{a}) B1–4. 5 (marg.) D (except D1–3. 11) कोकिलाभाननाश्; B5 (orig.) °लाभामुखाश्; G2 °ल-स्थाननाश् (for °लावदनाश्). S (except G1 M1; T3 missing) [ए]व (for [अ]न्ये). — ^{b}) D3 corrupt. K2 शुन-; K4 ये च (for श्येन-). D2. 3. 9 -तित्तिरकाननाः. — K4 om. (hapl) 81^{c}–82^{b}. G1. 3 om. 81^{c}–83^{b}. M3 reads 81^{c}–82^{b} after 83. — ^{c}) Ś1 K1–3 D5 कृकि-लास-; D4. 6. 7. 9 कृकलाश-. Ś1 K1. 2 D1. 2 [अ]न्ये (for [ए]व). — ^{d}) Ś1 K1 D2 T2 M4 विरजा(T2 °जरा)बरधारिणः; D6 विविधाचीर°.

82 For the sequence in M3, cf. v. l. 81. T3 missing (cf. v. l. 44). K4 om. 82^{ab}; G1. 3 om. 82 (for both, cf. v. l. 81). — ^{a}) D2. 3 M1 वाल-; T (T3 missing) M2–4 बाल-; G2 फाल- (for व्याल-). Ś1 K1. 3 D2. 3. 11 तृण-; K2 सण- (sic); B2–4 Dn1 शूलि-; B5 (marg. as in text) शृंगि-; D4. 8 शृणि-; T1. 2. 4 G2 मणि-; M स्थूल- (for शूल-). M3 -वक्त्राश् (for -मुखाश्). — ^{b}) Ś1 K1 गंड-; B5 (marg. as in text) मुंड-; D2 चट-; D3 जंठ-; D11 T2 M1 चंद्र-; M3 चक्र- (for चण्ड-). B1. 2. 5 (marg.) Dn D1. 4–10 शुभाननाः; D2 खरा°; D3 सुखा°; D11 सिता°; T1. 2. 4 G2 M1. 3. 4 शशा°; M2 भृशा° (for शता°). — ^{c}) D2. 3. 11 साशी-; T2 आसी- (for आशी-). D3 -विखाश्; M1 -विषैश् (for -विषाश्). Ś1 K1 चीनधरा; B3. 4 विषधरा; D2. 3. 11 चीरवरा; T (T3 missing) G2 M2–4 सक्तकंठा (for चीरधरा). — ^{d}) Ś1 K1–3 नानासा(K1–3 °शा)वरणा(K3 °ण)स्तथा; D1. 5. 6. 9. 10 नानासावदना°; D2. 3. 11 गोनसावरणा°; D4. 8 गोना(D8 °मा)साश्चमुखा°; T (T3 missing) M गोनासा(T1. 2 °गा)भरणा°; G2 गोनासचरणा°.

83 T3 missing (cf. v. l. 44). G1. 3 om. 83^{ab} (cf. v. l. 81). — ^{a}) D2 स्थूळोदराः. — ^{b}) Ś1 K1–3 स्थूलाक्षाश्; D2 स्थूळांगाश्. T4 G2 वृकोदराः (for कृशो°). — After 83^{b}, G2 reads 74^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 मंडकर्णा; T1. 2 महाकंठा; G1 °काणा; G2 °काय- (for °कर्णा). — ^{d}) D6 मौना (for नाना-). D2. 10 S (T3 missing) -व्याळ-. D5–7. 9. 10 -विभूषणाः (for °षिताः). — After 83, M3 reads 81^{c}–82^{b}.

84 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) M1 मृगेंद्र- (for गजेन्द्र-). K2. 3 -च(K3 -व)र्मावरणास्. — ^{c}) B4 स्कंक-; T2 स्कंदे-; M1 स्कंधो-. K2. 3 बाहु(K2 °ह)-मुखास्; D2 महीराजंस् (for महाराज). Ś1 K1 स्कंध**-मुखा राजंस्. — ^{d}) K4 D1. 5–7. 9–11 G2 M3 [अ]प्युदरतो-; B4 क्षुद्र°; D4 [ए]वोद°; D8 [अ]भ्युद° (for ह्युद°).

85 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) T1. 2 तथा कंठे-; T4 G M बाहुमुखास् (for हनु°). — ^{b}) T1. 2 -मुखा (for तथा). D9 उभाव् (for -मुखा). T (T3 missing) G M3 परे; M2. 4 ह्यपि (for अपि). — G3 om. (hapl.) 85^{cd}. — ^{c}) K4 व्याळाननाश्; D8 आस्या° (for पार्श्वा°). — D1 reads 85^{d}–86^{b} for the first time after 77^{c}. — ^{d}) Dn -वेष-; D2. 3. 11 -दिश- (for -देश-). D3 ततः; T1. 2 G1 परे (for तथा).

86 For the repetition in D1, cf. v. l. 85. T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{b}) K2 D5. 8 G2 सदृशास्य-; B3 °शाक्षा; D6 °शाश्चा; M3 °शाश्च (for °शास्या). D2. 3. 11 महाननाः (for गणेश्वराः). — ^{c}) D2 T1. 2 G1. 2 M -व्याळ-. G1 -मृगाश् (for -मुखाश्). — K4 om. (hapl.) 86^{d}–88^{c}. — ^{d}) Dn1 om. बहु. K2 D4. 5, 8–10 -शिरोदराः; D3. 11 °रुहाः; D6 °मुखाः (for °धराः). G1 बहवो बाहुरोधराः (sic).

87 T3 missing (cf. v. l. 44). K4 om. 87 (cf. v. l. 86). — ^{a}) K2. 3 -वक्षो-; M1 -वेष- (for -वृक्ष-).

भुजंगभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥ ८७
चीरसंवृतगात्राश्च तथा फलकवाससः ।
नानावेषधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ८८
उष्णीषिणो मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ।
किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्धजाः ॥ ८९
त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ।
शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ॥ ९०
चित्रमाल्यधराः केचित्केचिद्रोमाननास्तथा ।
दिव्यमाल्याम्बरधराः सततं प्रियविग्रहाः ॥ ९१
कृष्णा निर्मांसवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठा निरूदराः ।
स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ९२
महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः ।
कुब्जाश्च दीर्घजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९३
हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे ।

C 9. 2601
B. 9. 45. 99
K. 9. 46. 99

Ś1 K1–3 M1 -धराः (for -भुजाः). T2. 4 G M2–4 नानाकृतिमुखाः केचिद्. — ^{b}) S (T3 missing) बहुकर्णाक्षिनासिकाः. — ^{c}) D3 -भोज- (for -भोग-). K3 M1. 2 -वसना. D2 भुजगाभोगवदना. — ^{d}) T1 -मल- (for -गुल्म-).

88 T3 missing (cf. v. l. 44). K4 om. 88^{abc} (cf. v. l. 86). D5 om. 88^{ab}. — ^{a}) K2 -संहृत-; K3 D1. 6. 7. 11 -संवृत्त- (for -संवृत-). — ^{b}) B (except B5) Dn D1. 4. 7–10 M2 नाना- (for तथा). B5 D4. 7–10 -कनक-; T1. 2 G2 वल्कल-; T4 पलल- (for फलक-). D2. 3. 11 तन्वाज्वल(D2 °ज्वळ-; D3 °द्वल)नवाससः; D6 नानाकुंजनिवासिनः. — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 88^{c}–89^{b}. — ^{c}) B D1. 4. 7 -वेश- (for -वेष-). B2 Dn1 D5 T1. 2 G1. 3 [श्र]न्ये (for [ए]व). — After 88^{c}, B D M1 ins. :

267* नानामाल्यानुलेपनाः ।
नानावस्त्रधराश्चैव

— ^{d}) B5 वर्म- (for चर्म-). G1 om. वासस. D5 चर्मधरास्तथा (submetric).

89 T3 missing (cf. v. l. 44). Ś1 K1–3 om. 89^{ab} (cf. v. l. 88). — ^{a}) S (except G1; T3 missing) मकुटिनः. — ^{b}) B3. 4 D5–7. 9. 10 सुग्रीवाश्च (for कम्बुग्रीवाः). M1 सुवाससः (for सुवर्चसः). — ^{c}) D5 -शिरास्; D9 -मुखास् (for -शिखास्). — ^{d}) K4 कपिल-; B2. 3 D5–7. 9. 10 कांचन-; D8 कलित-; M3 कुटिन- (for कठिन-).

90 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) D5 त्रिशिषा. Ś1 K1 3 G विशिखाश्; D5. 11 द्विशिषाश् (for °खाश्). — ^{b}) K2 -मुखाः; D5 -शिषाः (for -शिखाः). D4. 8 तथा (for परे). D11 [श्र]परे पंचशिषास्तथा. — ^{c}) D5 शिषंडिनो. S (except T1; T3 missing) मकुटिनो. — ^{d}) D2 जटिळास्. D5 परे (for तथा). S (T3 missing) मुंडाश्चैव जटाधराः.

91 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) K4 B1–3 Dn D1. 4. 6–10 -माला- (for -माल्य-). D5 सर्वे; D6 चैव (for केचित्). S (T3 missing) चित्रमाल्यां(M1 °लां)बरधराः. — T4 om. (hapl.) 91^{bc}. — ^{b}) D2. 8. 11 रोमांबरास् (for रोमाननास्). K4 रोचमानाननास्तथा; D5 चित्रवस्त्रोनुरंजिताः (sic). — ^{c}) Ś1 K दिव्या नानांबरधराः; M1 तीक्ष्णाननप्रहरणाः. — ^{d}) K4 पृथु- (for प्रिय-). K2. 3 -दर्शना. (for -विग्रहाः). — B1. 5 Dn D1. 4–7. 9. 10 subst. for 91^{cd} : D8 ins. after 91 :

268* विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ।

[D5 विग्रहैश्च महावीर्यै (for the prior half). D5. 6 कुरुसत्तम.]

92 T3 missing (cf. v. l. 44). — ^{a}) D4 S (T3 missing) कृष्ण- (for कृष्णा). G2 -निर्माण- (sic) (for निर्मांस-). — ^{b}) D5. 6. 8 स्थूल- (for दीर्घ-). Ś1 K1–3 D2. 4. 11 तनूदराः; K4 कृशो°; D10 विभू° (for निरू°). T (T3 missing) G M3 दीर्घपृष्ठोदरोरसः. — M2. 4 om. (hapl.) 92^{c}–93^{d}. — ^{c}) D2 स्थूळ-. B4 स्थूलोष्ठा ह्रस्वपृष्ठाश्च; D8 स्थूलपृष्ठा प्रचेष्टा च. — ^{d}) K3 प्रलंबाधरमेहनाः; T4 G लंबकोट(T4 G2 °द)र°.

93 T3 missing up to 93^{b} (cf. v. l. 44). M2. 4 om. 93 (cf. v. l. 92). D5 reads 93^{b} on marg. — ^{b}) D1. 4. 8 दीर्घ- (for ह्रस्व-). D7. 9 T2 -मात्राः (for -गात्राश्). T1. 2 प्रभावहाः (T2 °ताः); T4 G2 M1. 3 प्रबाहवः (for च वामनाः). G1. 3 ह्रस्वगात्रनिबाहवः. — ^{c}) K3 B1. 2. 4. 5 Dn D4–10 ह्रस्व-; D1 कृश- (for दीर्घ-). K4 S (M2. 4 om.) -जिह्वाश्; D4. 8 -खंजाश् (for -जङ्घाश्). — D11 om. (hapl.) 93^{d}–94^{a}. — ^{d}) D3 -शिरोदराः.

94 D11 om. 94^{abc} (cf. v. l. 93). — ^{a}) Ś1 K क(K2 व)र्ण-; G3 व्याघ्र- (for कूर्म-). — ^{b}) T2–4 M वृकव्याघ्रनखा(T4 °घ्रानना-; M °घ्रनसा)स्तथा; G1 3 कूर्म- (G1 व्याघ्र)नासा वृकाननाः. — K4 om. 94^{cd}. D2 om.

C. 9. 2601
B. 9. 45. 99
K. 9. 46. 99

दीर्घोष्ठा दीर्घजिह्वाश्च विकराला ह्यधोमुखाः ॥ ९४
महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथापरे ।
वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः ॥ ९५
सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः स्वलंकृताः ।
पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च वक्रनासाश्च भारत ॥ ९६
पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजाः ।
नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ।
नानावर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ॥ ९७
कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ।
हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा ॥ ९८
दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ॥ ९९
वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसंनिभाः ।
श्वेताङ्गा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथापरे ।
कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १००
चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ।

(hapl.) 94^{c}–95^{b}. — ^{c}) Ś$_{1}$ दीर्वोष्ठ-. B Dn $D_{1.3.6}$ -जंघाश्च; T_{4} -जिह्वोष्ठा (for -जिह्वाश्च). K_{2} वानरेंद्राथ जिह्वाश्च (sic); $D_{4.7-10}$ दीर्घोच्छ्वासा दीर्वजंघा; D_{5} दीर्घोष्ठजंघाहस्ताश्च. — ^{d}) $T_{1.3}$ G_{1} M विकराळा. Ś$_{1}$ K_{1} B_{5} G_{3} ह्ययोमुखाः; K_{2} ह्यलो°; M_{3} ह्योसो° (sic) (for ह्यधो°). D_{3} करालाश्चाप्ययोमुखाः; D_{5} कराला विकृताननाः.

95 D_{2} om. 95^{ab} (cf. v. l. 94). — ^{a}) D_{8} द्विदंष्ट्राश्च (for ह्रस्वदंष्ट्राश्). Ś$_{1}$ K_{1-3} ह्रस्वदंष्ट्रा महादंष्ट्रा. — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1.3}$ B_{3} दीर्घ-; $D_{3.11}$ S चित्र- (for चतुर्-). — ^{c}) Ś$_{1}$ $K_{1.3}$ वानरेंद्र-; $D_{2.5.6.11}$ T_{3} वा($D_{2.11}$ व)-रुणेंद्र-; T_{4} चारणेंदु- (for वारणेन्द्र-). S -मुखाश् (for -निभाश्). K_{4} वारणेंद्राननाश्चान्ये. — ^{d}) D_{7-9} T_{3} भीम- (sic) (for भीमा).

96 ^{a}) D_{5} स्व- (for सु-). — D_{1} om. (hapl.) 96^{b}–97^{c}. — ^{b}) D_{2} स्वळंकृताः. — D_{5} om. 96^{c}–97^{d}. — ^{c}) S (except M_{1}) पिंगला(T_{1-3} $G_{1.2}$ °ळा)क्षाः शंकु- (G_{1} शंख-; G_{3} नील)कर्णाः. — G_{3} om. (hapl.) 96^{d}–99^{c}. — ^{d}) B $D_{4.6-10}$ रक्त-; $D_{2.3.11}$ वज्र-; T G_{1} चक्र-; G_{2} छिद्र- (for वक्र-). S (G_{3} om.) -पादाश् (for -नासाश्).

97 D_{1} om. 97^{abc}; D_{5} om. 97^{abcd}; G_{3} om. 97 (for all, cf. v. l. 96). D_{6} T $G_{1.2}$ M_{3} om. (hapl.) 97. — ^{a}) M_{2} पृष्ठ- (for पृथु-). — ^{b}) K_{4} $B_{3.4}$ Dn $D_{2.7.10}$ $M_{1.2.4}$ स्थूलो(D_{2} °ळो)ष्ठा. K_{4} हनु- (for हरि-). D_{4} स्थूलोष्ठोदरमूर्धजाः; D_{8} स्थूलोदरविमू°. — ^{c}) Dn_{1} -पाषोष्ट्र-; $D_{3.8.11}$ $M_{1.2.4}$ -पा(M_{1} -प)दोष्ठ- (for -पादौष्ठ-). D_{8} -दंताश्; $M_{1.2.4}$ -पृष्ठाश् (for -दंष्ट्राश्). — ^{d}) D_{1} -हस्ति-; $D_{3.11}$ -हरि- (for -हस्त-). — ^{e}) Ś$_{1}$ K_{1-3} -वंदिभिर्; K_{4} -वर्णाभिर्; B Dn $D_{3-5.7-10}$ -चर्मभिर् (for -वर्मभिर्). Ś$_{1}$ K_{1} आच्छिन्ना; D_{8} आयच्छन् (for आच्छन्ना). — ^{f}) B_{5} Dn -वासा(Dn °स)श् (for -भाषाश्). D_{5} नानाभाषाकृतीगुणाः.

98 G_{3} om. 98 (cf. v. l. 96). D_{4} reads 98^{a} twice. — ^{a}) T_{3} [अ]नेक-; G_{2} एक- (for देश-). D_{2} -भाषाश्च; D_{4} (first time) भारत (sic); D_{5} -भाषाभिर् (for °सु). — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{3.11}$ जयं(K_{3} °पं)तो; $T_{3.4}$ G_{2} ज्वलंतो; $M_{2.4}$ जल्पंते (for जल्पन्तो). S (except T_{3} M_{1}; G_{3} om.) ईश्वरं (for °राः). — D_{5} om. 98^{cd}. — ^{c}) B_{2} संप्रहृष्टाः; T_{3} मुदा परि-; T_{4} हृदा मुदा (for हृष्टाः परि-). G_{1} -वदंति (for -पतन्ति). — ^{d}) D_{4} हाहा (sic); S (except T_{4}; G_{3} om.) राजन् (for महा-). Ś$_{1}$ K_{1} -पारिषदस्; D_{8} -परिषदास्; T_{3} परिषदं; G_{2} परिषदस्; $M_{1.2.4}$ पार्षदाः (submetric) (for -पारिषदास्). D_{11} तदा; $T_{1.2}$ M_{2-4} स्मृताः (for तथा). K_{4} महोत्कर्षवहः सदा.

99 G_{3} om. 99^{abc} (cf. v. l. 96). — ^{a}) $D_{2.3.11}$ -नासा; D_{5} -नषा; D_{8} -पाद-; M_{3} -भुजा (for -नखा). — ^{b}) $D_{3.9}$ -पादाः; D_{8} -पृष्ठ- (for -पाद-). D_{1} -मुखाः; T_{2} -रुहाः; M_{3} -नखाः (for -भुजाः). $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ दीर्घबाहुशिरोधराः. — ^{c}) B_{1} दीर्घाक्षा (for पिङ्गा°). S (G_{3} om.) पिंगळा(M °ला)क्षा नीलकंठा ($T_{1.2}$ °कर्णा). — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{1} च मारिष; K_{2-4} च भूमिप; D_{5} तथोदराः (for च भारत).

100 $D_{1.7}$ T G om. (hapl.) 100. — ^{a}) K_{2} बलोदर-; $M_{2.4}$ शुको° (for वृको°). $D_{3.11}$ केचित् (for चैव). M_{3} शुकोदरशिभाश्चैव (sic). — ^{c}) K_{3} श्वेतांग-; Dn $D_{4.6.8-10}$ श्वेताक्षा (for °ङ्गा). D_{5} श्वेताक्षा लोहिताक्षाश्च. — ^{d}) D_{5} नीलग्रीवास्; D_{6} पिंगलाक्षास्; M पीनांगा(M_{1} °सा)श्च (for पिङ्गाक्षाश्च). K_{2} om. तथा. — B_{3} damaged for 100^{ef}. — ^{e}) $D_{2.3}$ कल्माष-; D_{8} कल्मषा; D_{11} कल्माखा (for °षा). M कल्माषबाहवो

नानावर्णाः सवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०१
पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
शेषैः कृतं पारिषदैरायुधानां परिग्रहम् ॥ १०२
पाशोद्यतकराः केचिद्व्यादितास्याः खराननाः ।
पृथ्वक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहवः ॥ १०३
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
शूलासिहस्ताश्च तथा महाकाया महाबलाः ॥ १०४
गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः ।
असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ १०५
आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवाः ।
महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ॥ १०६
अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजसः ॥ १०७
एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप ।
उपतस्थुर्महात्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनम् ॥ १०८
दिव्याश्चाप्यान्तरिक्षाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः ।

C. 9. 2616
B. 9. 45. 114
K. 9. 46. 114

राजंश्. — ^{f}) K4 -वर्माश्; D2. 3. 10 -कर्णाश्; M1. 2 -मल्लाश्; M3 -मालाश् (for -वर्णाश्).

101 ^{a}) S चा (T3 M2–4 च) मीकरापीड (T3 °वेद)-निभाः. — ^{b}) K4 -राजकाः; B2 -राशयः (for -राजयः). — T3. 4 G om. (hapl.) 101^{c}–104^{b}. — ^{c}) K2 D6 T1. 2 M -वर्ण- (for -वर्णाः). B1. 3. 4 Dn1 D3. 5. 11 T1. 2 सुवर्णाश्; D4. 8 सकर्णाश्; D6 -कुवर्णाश् (for स°). — After 101, D5 ins.:

269* नानाप्रहरणा ये वै नानाशस्त्रास्त्रकोविदाः ।

102 T3. 4 G om. 102 (cf. v. l. 101). D5 om. 102. — ^{a}) M1 एव (for एषां). — ^{c}) D3. 11 यं यैः; M1 एषां (for शेषैः). B Dn D1. 2. 4. 6–9 T2 M1 कृतः. K3. 4 D6 T2 परिषदैर्; D3. 11 M1. 2. 4 पार्षदैर् (D11 °तैर्) (submetric) (for पारिषदैर्). — ^{d}) K4 B D (except D2; D5 om.) T1. 2 M1 परिग्रहः (for °हम्).

103 T3. 4 G om. 103 (cf. v. l. 101). B3 partly damaged. — ^{a}) D4. 8 पाशोदित- (for °द्यत-). D5 त्वन्ये; T1. 2 M2–4 चैव (for केचिद्). — ^{b}) Ś1 K1 व्याधितास्याः. — D5 om. 103^{cd}. D2 reads 103^{c}–104^{d} after 106. — ^{c}) Ś1 K4 B Dn D1. 4. 7–10 पृष्ठाक्षा; D6 पृष्ठास्या; T1 प्रादग्ध-; T2 प्रदष्ट-; M2 प्रचक्षा (for पृथ्वक्षा). D2 नीळ-; M3 दीर्घ- (for नील-). T1. 2 M2 -कर्णाश् (for -कण्ठाश्).

104 For the sequence in D2, cf. v. l. 103. T3. 4 G om. 104^{ab} (cf. v. l. 101). — ^{a}) K4 D2. 8. 11 -शक्ति-; B3. 4 -वज्र-; T1. 2 M -पाश- (for -चक्र-). — K4 om. (hapl.) 104^{b}–105^{a}. D7. 9 om. 104^{bcd}. — ^{b}) Ś1 K1–3 मुसुल-; B4. 5 मुषल-; Dn D1. 3. 5. 11 मुशल-; D2 मुसळ- (for मुसल-). — B1. 2. 5 Dn D1. 4–6. 8. 10 om. 104^{cd}. — ^{c}) D2 शूळासि-. G3 तदा (for तथा). T3 शूलासिहस्त्यश्वपदा; G2 शूलहस्तहस्तिपदा. — ^{d}) G2 -काळा (for -काया). D2 महाबळाः.

105 K4 om. 105^{a} (cf. v. l. 104). B1. 2. 5 Dn D1. 4. 6–10 transp. 105^{ab} and 105^{cd}. — ^{a}) K1. 2 B5 -भुसुंडि-; B1–4 -भुषुंडि-; D1 -भुशंडि-; D3. 11 -भुशंढी-; T1 G3 -मुसुंठि-; T2. 4 G2 -मुसंठि-; T3 G1 -मुसुंडि-; M -मुसृंठि- (M2 °ढि-) (for -भुशुण्डि-). D5 खड्गशक्तिगदाहस्ताः. — B3. 4 T3 om. (hapl.) 105^{bc}. — ^{b}) D5 प्राश- (for तथा). S (T3 om.) मुद्गर- (for तोमर-). — D5 om. 105^{cd}. D7. 9 om. 105^{c}. D4 repeats 105^{cd} after 106^{b}. — ^{c}) Dn प्रास- (for असि-). S (T3 om.) -पट्टस- (for -मुद्गर-).

106 D9 om. 106^{ab}. — ^{a}) D8 वीरैर् (for घोरैर्). — ^{b}) D3. 11 महाजयाः; D5 ह्यनेकशः; T3 G2 महाजवैः; M1 °बलाः (for °जवाः). — After 106^{b}, K3 reads 108^{a}, while D4 repeats 105^{cd}. K3 om. 106^{c}. D5 reads 106^{c}–110^{d} on marg. — ^{c}) D6 -वेगा; T2 M1 -जवा (for -बला). S (except G2) -भागा (for -वेगा). — ^{d}) T1. 2 G3 -परिषदस्; M (except M3) -पार्षदास् (submetric). D2. 7. 10 तदा (for तथा). G1 महदापार्षदास्तथा (sic). — After 106, D2 reads 103^{c}–104^{d}.

107 D5 reads 107 on marg. — ^{b}) K2. 3 Dn D2. 8. 11 M1 हृष्ट्वा (for हृष्टा). D8 रणाधिपाः (for रणप्रियाः). — K3 om. 107^{cd}. — ^{c}) K4 छिन्न- (for घण्टा-). Ś1 K1. 2 -जालाव- (for -जालपि-). D2. 3. 11 घंटाजाल (D2 °ळ) निबद्धांगा. — ^{d}) D4. 8 ददृशुस् (for ननृतुस्). M1 ननंदुश्चानिलोपमाः.

108 M1 om. (hapl.) 108^{a}–109^{b}. K3 reads 108^{a} after 106^{b}. D5 reads 108 on marg. — ^{a}) D8 वाचो (sic) (for चान्ये). — K3 om. 108^{bcd}. — ^{b}) T1. 2 -परिषदा; G3 M3 -पारिषदो; M2. 4 -पार्षदा (submetric)

C. 9. 2617
B. 9. 45. 115
K. 9. 46. 115

व्यादिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराभवन् ॥ १०९
तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ११०

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।
शृणु मातृगणान्राजन्कुमारानुचरानिमान् ।
कीर्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥ १
यशस्विनीनां मातॄणां शृणु नामानि भारत ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्चराचराः ॥ २
प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ।
श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३
अप्सुजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ।

(for -पारिषदा). K4 तथा (for नृप). G1 महदापार्षदा नृप (sic). — [d]) Dn यशस्विनः.

109 M1 om. 109[ab] (cf. v. l. 108). D5 reads 109 on marg. B3 partly damaged. — [a]) T3 [ए]व (for [अ]पि). K2, 4 B1, 5 Dn D6, 8, 9 T1, 2 G1 M4 अंतरि(B1 °री)क्षाश्; B2 M2 आंतरीक्षाश् (M2 °क्ष्याश्). — [b]) K4 नरोत्तमाः; D4 T1, 2 [अ]नलोपमाः (for [अ]निलो°). — [c]) Dn1 T1 M4 देवतैः. T1, 2, 4 G शूरैः (for शूराः). T3 व्यादिष्टा देवतातूर्यैः. — [d]) K3 स्कंधस्य. D8 [अ]पिचरा (for [अ]नुचरा). Ś1 K1-3 बभुः; D1 विभो; D11 तथा (for [अ]भवन्). D5-7, 9 स्कंदस्यापि च भारत.

110 D5 reads 110 on marg. — [b]) K2 corrupt. Ś1 K1 अर्बुधानि; Dn1 अर्बूदानि. — [c]) B1, 2, 5 Dn D1, 8 अभिषेकुं; D5 °षिकुं (for °षिक्तं).

Colophon. — *Sub-parvan:* K2, 4 B1 D3, 11 M4 रामतीर्थयात्रा; B2, 4, 5 Dn D1, 4, 6, 8 बलदेवतीर्थयात्रा; D2 M1 तीर्थयात्रा; D5, 7, 9, 10 हलधरतीर्थयात्रा; Cal. ed. गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Bom. ed. गदापर्वणि बलरामतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. हृदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K1-3 कुमारपार्षदवर्णनं; Dn D7, 9 कुमाराभिषेकः; T1, 2 गणकीर्तनं (T1 °संकीर्तनं); T4 कुमारसैन्यवर्णनं; M3 कुमारगणसंकीर्तनं; M4 कुमाराभिषेके गणसंकीर्तनं; Bom. ed. स्कंदाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3 D9, 10 16; B4 G3 46; Dn2 15; T G1, 2 M 47. — *Śloka no.:* Dn2 D7 114; D9 113.

45

1 The ref. is damaged in B3. — [b]) T4 कुमारचरितानिमान् (sic). — [c]) B3 कीर्त्यमानं. K4 Dn1 T4 महावीर; T1-3 G महावीर्यान् (for मया वीर).

2 [a]) T4 G1 यशस्विनो मातृगणाज्. — [b]) T3 is damaged from नामानि up to गोनसी (in 3[b]). — [c]) M1 त्विमे (for त्रयो). — [d]) T4 कल्याणीश्च (for °णीभिश्). K3 D5 च भारत; D6, 7, 10 च भागशः (for चराचराः).

3 T3 damaged up to गोनसी. — [a]) D2 पद्मावती विशालाक्षी. — [b]) B3 damaged. K4 reads from पलिता up to कमलाक्षी (in 6[b]) twice omitting (both times) 4[c]-5[b]. K2 पतिता; K4 (both times) मलिना; B1, 2 Dn D2 M2, 4 पालिता; D5, 7 प्राणिता; D9, 10 पाणिता; T1 पालीका; T2, 4 G2, 3 M3 पालिका (for पलिता). Ś1 K1-3 [उ]शी(K2, 3 °श)नसी; Dn गौनसी; D3 गोलनी; D4, 5, 7, 9, 10 गोस्तनी; D6 गोलसी; S (T3 damaged) गोनसा (for °सी). B5 पलिता गौरशीतला. — [c]) D1 transp. श्रीमती and बहुला. Dn2 D4 बहुलाश्; T2, 3 G2 बहुळा. — [d]) K3 Dn2 T1 -पुत्रिकाः; T2 G3 -पुत्रका.

4 For the repetition in K4, cf. v. l. 3. — [a]) D5 अप्सुयाता. M [अ]थ (for च). D2 गोपाळी; T3, 4 G बृहती (for गोपाली). — [b]) B1 बृहदंब्रालिका; D2, 3, 11 °दंतालि(D2 °लि)का; D9 M1 °दंबालिकास्; T2 °दंबाधिका. T1 तदा (for तथा). T3 बृंदवावालिना

जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयंकरी ॥ ४
वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ।
एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५
उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्ष्यथ शोभना ।
शत्रुंजया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥ ६
माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थनेमिश्च भारत ।
गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुला चामिताशना ॥ ७
मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ॥ ८
पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ९
सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।

C. 9. 2628
B. 9. 46. 10
K. 9. 47. 10

तथा; G2 बृद्ददंबातिनामदा (sic). — K4 om. (hapl.) 4^c–5^b. — ^{c}) B5 प्रजावती; T1 G2 M जाया° (for जया°). T3 damaged from मालतिका up to महा (in 5^c). B3 D1 मातालिका; T1.4 G M2–4 मालिनि- (G1 M3 °नी)का (for मालतिका). D2.3.11 जायावती मालविका; T2 जाया च मालिनीका च. — ^{d}) D2.3.11 ध्रुवदंती; T2 धूपयत्ना; T4 यूपरत्ना; G2 ध्रुत°; G3 ध्रुवयत्ना (for °रत्ना).

5 For the repetition in K4, cf. v. l. 3. K4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). T3 damaged up to महा. — ^{a}) T1 G1 बहु- (for वसु-). Dn2 च (for सु-). M3 -भामा (for -दामा). T2 G2 वसु(T2 बहु)धामा सुधामा च. — ^{b}) D2.11 लंबिका; T1.2 पिशंगी; M2 विशाखा (for विशोका). Ś1 K1 नंदनी. — ^{c}) M1.4 एकचूला महाचूला. — ^{d}) Ś1 K1.2 D2 वक्र-; B4 वज्र- (for चक्र-). M3 -नेमी. B3.4 तु (for च). —After 5, D2 reads 7^{cd}.

6 For the repetition in K4, cf. v. l. 3. K3 T4 om. (hapl.) 6^a–7^b. B3 reads 6–8 after 11. —^{a}) Ś1 K1 अध्वंजनी; K2 अन्वेजस्वी; K4 (both times) अन्वेजनी; T1.2 G अतेजस्वी (G1 °स्व); T3 अतेजिसे (sic); M1 अंतेजानी; M2–4 सुतेज(M4 °जि)नी (for उत्ते°). Ś1 K1.2.4 (both times) तरत्सेना; T1.2 भव°; T3 G1.3 M2–4 भर°; G2 हर°; M1 धर° (for जय°). — ^{b}) Dn2 D4 T2 कमलाक्षा; D2 °ळाक्षी (for °लाक्षी). K4 च; T2 अति-; G2 असि- (for अथ). T3 कमलाद्य****. — After 6^b, D6 reads 8^{ab}. D4.6.10 repeat 6^{cd} after 8. — ^{c}) T3 शत्रुजाया (for शत्रुंजया). D2 चैवं; T1 [ए]वान्या; T2 [ए]व च (by transp.); T3 [ए]वाक्षा; G1 [ए]वाधि-; G2 [ए]काक्षी; G3 M [ए]वाथ. — ^{d}) G1.3 नाशना (for क्रोधना). T3 G M1 शलभा-; M2.4 वलभी- (for शलभी). K4 करी; D8 परी; T1 G1.3 M2.4 -मुखा; T2.3 G2 M1 -मुखी; M3 तदा (for खरी). D1 क्रोधना खेचरीश्वरी; D4 (second time). 5. 6. 10 (last two second time) °ना शलभेश्वरी; D10 (first time) °ना शलभीश्वरी.

7 For the sequence in B3, cf. v. l. 6. K3 T4 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). G3 om. 7^{ab}. — ^{a}) D9 शुन-; T1 भव्य-; T2 भव-; M3 शुभ्र- (for शुभ-). K2 D3.5.8 -वक्त्राश्च (for -वक्त्रा). — ^{b}) B1.5 Dn D6.7.9 -सेनिश्च; D1 -श्रेणिश्च; D4.5.8 -सेविश्च (for -नेमिश्च). — D2 reads 7^{cd} after 5. — ^{c}) D4 प्रीत-; D5 कटु-; T1 गीति-; G2 हित- (for गीत-). Ś1 K1–3 [अ]थ (for च). D1 वल्कलिनी (for च कल्याणी). — ^{d}) K4 D2 कटु(D2 °टु)ला च; B1.2.4 D3.4.7–10 रुद्ररोमा; B5 बहुला च; Dn D5.6 कद्रुरोमा; D1 रुद्ररूपा; T4 G2 रुद्रमाला; G1 om.; M1 भद्रलाभा; M2–4 कद्रुमाला (for °ला च). Ś1 K1.2.4 B4 T4 [अ]सि(K4 T4 °मि)ताननाः; D6 [अ]मिताशनी. K3 कद्रुला शासितासना; B3 रुद्र******; T1.2 मधुमालामितौजसा; T3 शूरमालोमिवाशना (sic); G3 कुरुमालातिशोभना.

8 For the sequence in B3, cf. v. l. 6. D6 reads 8^{ab} after 6^b. — ^{a}) K4 मेघस्वरा; S तेजस्विनी (for मेघस्वना). B4 चोघवती; B5 राग°; Dn D2 भग° (for भोग°). — ^{b}) Dn2 D10 सुभ्रुश्च; D3.6.8 सुभ्रश्च; D7.9 शुभ्रुश्च (for सुभ्रूश्च). K4 करकावली; D2 कनकप्रिया; D8 कनकांचनी; T3 रसनावती (for कनका°). M1 सुभद्रा कनावती (submetric). — B4 repeats 8^{cd} after 11. — ^{c}) Ś1 K1–3 D5 T4 अलाता- (K3 °भा)क्षा; D8 अनाताक्षी (for अला°). M2.4 विंध्यवती (for वीर्य°). B5 चपला भोगवती (submetric). — ^{d}) D8 विद्रजिह्वा. — After 8, D4.6.10 repeat 6^{cd}.

9 D1 om. (hapl.) 9–11. —^{a}) D8 येसावसु (sic) (for पद्मावती). D8 M4 स-; M3 च (for सु-). — ^{b}) D11 शंकरा; T2 कुंडरा; G2 कंधरा (for कन्दरा). B4 Dn D2.6.11 T3 G2 बाहु- (for बहु-). T1.2 -लोचना; M1 -शोधना (for -योजना). Ś1 K1–3 कर्परा बहुयाज(K2 °जि)ना. — ^{c}) B2 संतालका; B4 °नका; B5 °रका; D11 T3 सांतानिका (for संता°). Ś1 K1.3 कोलव्या;

नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ॥ १०
शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भामिनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥ ११
संकारिका निष्कुटिका भ्रमा चत्वरवासिनी ।
सुमङ्गला स्वस्तिमती वृद्धिकामा जयप्रिया ॥ १२

धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।
एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ।
कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत ॥ १३
लम्बसी केतकी चैव चित्रसेना तथा बला ।
कुक्कुटिका शङ्खनिका तथा जर्जरिका नृप ॥ १४

K2.4 कौलव्या; D5 T4 G2.3 M3 कौरव्या (for °व्य). —d) D2 कमळा च महाबळा; S रामा (M1 कमला [hypermetric]) च कमलावती.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9). D6 om. 10ab. D5 reads 10 on marg. —a) T1.2.4 G1.3 M2–4 मालिदा; T3 मारिघा; G2 माळीदा; M1 मालिका (for सुदामा). Ś1 K1.3 वसु- (for बहु-). D8 -नामा; T2.3 -धामा (for -दामा). —b) D8 भद्रभा; T1.2 वसुना; T3 सुधामा; T4 सुदामा; G1.3 वसुदा; G2 सुधर्मा; M2.4 वसुहा; M3 वसुभा (for सुप्रभा). —c) Ś1 K1–3 ऋतु-; D2.3 नित्य-; S नृत्त- (for नृत्य-). D8 शंकारिका निष्कुटिका (cf. 12a). —d) D2 शतोलूखळ-; D3.11 °षल-; T1.3 G2 M ततो(T3 G2 M1 °थो)लूखल-; G1.3 दंतोलू° (for शतोलू°). D3 -मेषला; T2 -मेखळा. D6 शतशोलूखला तथा.

11 D1 om. 11 (cf. v.l. 9). S (except M1) om. (hapl.) 11a–14b. —a) D4.8 शतघ्नी च (for °घण्टा). K4 D2.3.11 महानंदा (for शता°). —b) D11 शुभगंधा; M1 भागनेत्रा (for भगनन्दा). B Dn1 D4–7.9 भाविनी (for भामिनी). K2 भगमदा च भासिनी; D2.3 सुभगा त्वथ भामिनी. —c) Ś1 K -शीला; B5 Dn2 -सिता; Dn1 -सीता; D2 -शता; D3.11 -शिता; D5 -सिंची; D8 -शांता; M1 -भीता (for -शीता). —d) D2 M1 भद्रकाळी; D4 चंद्रकाली; D8 चंद्रकेला (for भद्रकाली). D5 भामिनी (for भारत). — After 11, B3 reads 6–8, while B4 repeats 8cd.

12 S (except M1) om. 12 (cf. v.l. 11). —a) B1–3 Dn झंकारिका; B5 सकालिका; D1 सुंकारिका; D3.4.8.10.11 शंका°; D6.7.9 ऋकांबिका; M1 त्संकारिका; Bom. ed. ऋक्षांबिका (for संकारिका). B4 निष्कुतिका; Dn निष्कुरिका; D2.3.11 निकुथिका; D4 निष्कटिका (for निष्कु°). Ś1 K1.3 सकारिका निष्कु(Ś1 °ष्कु)भिका; K4 संसारिका निकुरिका; D5 निष्कींबिका निकुटिला. —b) B Dn D4.7–10 वामा; D1–3.5.6.11 रामा (for भ्रमा). D1.5 चदुर-; M1 चतुर- (for चत्वर-). K4 कुमारांगीरवाहिनी. —c) D2 सुमंगळा. D1 स्वस्तिमही (for °ती). M1 समंगला सास्तिमतिर्. —d) B1–4 D5–7.9.10 बुद्धिकामा; B5 वृद्धिका च; D4 वृद्धकामा (for वृद्धि°). B3 जन-; M1 जरा- (for जय-). Ś1 K1.2 -प्रभा; K3 D2.3.11 -प्रदा (for -प्रिया).

13 S (except M1) om. 13 (cf. v.l. 11). —a) M1 धनदा सा (hypermet\ric) (for धनदा). K4 D3.7 सुप्रदाता; D2 [भ्रा]सुप्रसादा (for सुप्र°). D6 धनदा सुखदा चैव. — B3 damaged for 13bc. —b) Ś1 K1.4 भवता; K2.3 भाविता; D2 प्रवदा; D6 प्रसादा (for भवदा). Dn D1.5.6 M1 जनेश्वरी (M1 °रा); D2 जळे°; D9 जलजेश्वरी (hypermetric) (for जलेश्वरी). —c) K3 D4 ऐडी; D8 एडा (for एडी). D8 भेडी (for भेडी). Ś1 K1 समीडी च; B4 शतैजी च (sic); D3 समेटी च (for °डी च). K4 ऐडी भेडी नासमेडी; D1 एरी भेरी समेरी च; M1 होळी वेळी समेळी च. —d) D2 वेताळ-; D4 वेताली; M1 वैताळी (for वेताल-). — Ś1 K1–3 om. 13ef. —e) D1 कंठतिः. B1.4.5 कालका; Dn कणिका; D3.11 कलिका (for कालिका). M1 तंडुली काळिका चैव. —f) K4 [अ]वदचित्रा (for देवमित्रा). D5 [अ]दितिप्रिया (for च भारत).

14 S (except M1) om. 14ab (cf. v.l. 11). —a) K1 D3 लंभसी; K4 M1 लंबुसी; B1.2 तंबुसी (B1 °षी); B3 स्तंबाशी; B4 स्तथाशी; B5 लंवासी; Dn तंत्वसी; D1 तमुसी; D2 नेनसी; D4.8 तंवसी (D8 °री) (for लम्बसी). Ś1 K1–3 के(K2.3 कै)तवा; B3–5 केतका; D4 कितकी; M1 पनसा (for केतकी). D5–7.9.10 वसुश्रीः (D6.10 °श्री) कोटरा (D5.6 °री) चैव. —b) D11 मित्र- (for चित्र-). B1.2 Dn D4.5.7–10 तथाचला; M1 तथानला. —c) K4 D11 कुष्कुटिका; D1 कुर्क°; D8 कुर्कु°; T2 ककूटाका; T3 G2 कुकू(G2 °रू)पिका (for कुक्कुटिका). B D1.3.4.7–10 शं(D1 शृं)खलिका; D2 शशनिका; D5.6 शंखि(D5 °षि)निका; D11 शंसिनीका; T1 शिखंडिका; T2.3 G M1.3.4 शंख(M4 °क)णिका. M2 कुक्कुनीका शंकणीका. —d) M2.4 ततो (for तथा). Ś1 K1–3 मंदरिका; K4 सर्जरिका; B Dn D1.3.5–7.9.10 T4 शकुनिका; D4.8 शंकुलिका; T1.2 G M2–4 झ(T1 ज)र्झरिका; T3 जर्झरिता (for जर्ज-

कुण्डारिका कोकलिका कण्डरा च शतोदरी ।
उत्क्राथिनी जरेणा च महावेगा च कङ्कणा ॥ १५
मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ।
खशया चुर्व्युटिर्वामा क्रोशनाथ तडित्प्रभा ॥ १६
मण्डोदरी च तुण्डा च कोटरा मेघवासिनी ।
सुभगा लम्बिनी लम्बा वसुचूडा विकत्थनी ॥ १७
ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
पृथुवक्त्रा मधुरिका मधुकुम्भा तथैव च ॥ १८

C. 9. 2637
B. 9. 43. 19
K. 9. 47. 19

रिका). K4 [अ]पि च; D5 परा (for नृप).

15 ^{a}) K2 कुंटारिका; K4 D11 M2.4 कुंडालिका; Dn2 D2 कंडारिका; D3 कुडा°; D5 कंडाभिका; T1.2 G2.3 M1.3 कुंड(T1 °डा)लीका; T3 कुलिका वै; T4 कुलीकका; G1 कुंडिलिका (for कुण्डारिका). B1.2.5 Dn D2.8 कोकिलि(D2 °ळि)का; D3.11 कैकि°; D5–7.9.10 कौकुलिका; T1 M2.4 कालविका; T2 M3 कालवि-(M3 °बि)ला; T3.4 G1.3 काश्वलिका; G2 कबळिका; M1 कौळबिला (for कोकलिका). D4 कुंजदिका किलिकिका. — ^{b}) Ś1 K1.2 भंडरा; B1.2 Dn कुंभका; B3.4 कंडूरा; B5 D1.7–10 कुंभिका; D2.3.11 कुंडरा; D4 कुंडिका; D5.6 कुमुदा; T1.2 G2 कुंडला; T3.4 G1 क(T4 म)मला; M1 बर्बरा; M2.4 करंडा (for कण्डरा). Ś1 K1–3 M2 [अ]थ (for च). B3 damaged; D5 शितोदरी (for शतो°). G3 कमलाधरतोदरी. — B3 damaged for 15^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1.3 उत्क्राथनी; D1.6.7.9.10 उत्क्रोथिनी; D5 उत्कोर्थिनी; T1 उत्कारिका; T3 G2 उत्कालि(T3 °ळि)-का; T4 G1.3 उत्क्रोडिंका; M2–4 उत्का(M2 °ह्ला)धिका (for उत्क्राथिनी). K4 जलभटा; B1.2.5 Dn2 D1.4.8 जलेला (Dn2 D1 °ना; D4 °जा) च; B4 जराला च; Dn1 जनेला च; D2.3 जल(D2 °ळ)चरा; D5–7.9.10 जने(D6 °नी)ना च; D11 जलवरा; T1.4 G1.3 जरेंद्रा-(T4 °द्रे)दा; T3 M2–4 च राजेंद्र; G2 M1 ज(M1 ज्व)रेंद्रा च (for जरेणा च). K2 उत्क्राथगी गरोणा च; T2 उत्ताधिका जरेंद्राथ. — ^{d}) D5 महावाणी; M2.4 °वेदा (for °वेगा). Ś1 K1–3 B (B3 damaged) Dn D1.4.6–10 [अ]थ (for च). B2 D5.6 कं(B2 शं)कला; T3.4 G1 M कंक्षणा; G2 कर्षणी (for कङ्कणा).

16 ^{a}) D4 महाभुजा; D8 महाजवा (for मनो°). D8 कंडिकिनी; T1 M3 घंट°; T2 कुंटा°; T3 कुल° (for कण्ट°). — ^{b}) K2 प्रघांसा; B2 D1.4.8 प्रयसा; D6 प्रवसा; T3.4 G3 प्रसखा (T3 °भा); G1 प्रस्खना; G2 M1 प्रखा(M1 °भा)सा (for प्रघसा). D1 पूतला. T1.2 प्रघसा पू(T1 भू)तवाहिनी. — After 16^{b}, D8 ins.:

270* वेगपाश्विटपावासा काननाक्रीडनप्रभा ।

— T1.2 om. (hapl.) 16^{c}–17^{b}. — ^{c}) K2 corrupt. B1.2.4 D7.9.10 खेशया; B3.5 ख(B3 वा)गया; D4.6 केशया (for खशया). Ś1 K1 मु(K1 चु)म्लुटिर्; K3 दुश्रुटिर्; B1 तुर्वुंचिर्; B2.4 [अं]तर्वृंटिर्; B3 दुर्वृंटिर्; B5 [अं]तर्धिंदुर्; D3.11 चु(D3 वु)च्युटिर्; D4 चत्रुद्दिर्; D6.7 [अं]तर्घंटी; D9.10 [अं]तर्घंटिर् (for चुर्व्युटिर्). D2.3.11 यामा; D4.6 नामा (for वामा). K4 वेयसानु-प्रस्फुटिर्वा; Dn खेशयत्रुर्व(Dn1 °तुव)टिर्वामा; D1 केश-यान्नर्घंटिर्नामा; D5 शज्जीतघटिली वामा; D8 केशयंती त्रुटिर्नामा; T3 मोषिका पुच्छत्रासामा; T4 G2.3 ए(G2 ऐ-; G3 श्रे)षिका पुच्छ(G2 चुच्छु)दा वामा; G1 M3 ऐषिका पुच्छंद(M3 °श्वदा)वामा; M1 तोषिका चुच्चुटा वामा; M2 ऐषदा चुर्चुंदा वामा; M4 एषिका चच्चुदा वामा; Bom. ed. केशयंत्री त्रुटिर्वामा. — ^{d}) K1 क्रो-थना; K2 क्रोसंता; Dn M2.4 क्रोधना; D8 क्रोह्मना; G M3 कोपना; M1 तोळना (for क्रोशना). D2.3.11 M2.3 च (for [अ]थ). K4 कोकनासा तडित्प्रिया; T3 कोपना वातवत्प्रभा; T4 कोपनाभाथ दिक्प्रभा.

17 T1.2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K4 B3–5 D T3 G2.3 मंदोदरी. B1 तुहुंडी; B2.4 D2.5.6.10.11 च तुंडी; B5 D1 तुशुंडी; Dn1 तुत्रुंडी; Dn2 तुबुंडी; D3 च भुंडी; D4 तुभुंडी; D7.9 च मुंडी; D8 तुमुंडी; T3.4 G2 M2–4 च चंडा; G1.3 प्रचंडा; M1 च मुंडा (for च तुण्डा). — ^{b}) K2 कोजरा; B3 द्योतना; Dn1 कोटरी; M1 करटा; M2–4 कोदारा (for कोटरा). D4.8 मेघ- (for मेघ-). B D (except D2.3.11) M1 -वाहिनी (for -वासिनी). — ^{c}) T सुतरा (T3.4 °ना); G1.3 पूतना; G2 सुतला; M1 सुभागा; M2–4 सुकला (for सुभगा). D4.8 मे(D8 म)लिनी; D5 लंबना; T1.2 तंत्रिणी (for लम्बिनी). T3 अंबा (for लम्बा). — ^{d}) B2 D5–7.9.10 G2 ताम्र-; B3.4 बहु-; T G1.3 M1.3 वास-; M2 वायु-; M4 वासु- (for वसु-). G1.3 M -चूळा (for -चूडा). K2 T G M2–4 विकर्तना (K2 °नी); K4 Dn2 D1.3.4.8 °त्थिनी; B1.4.5 D5–7.9.10 विकाशि(D9 °श)-नी; B3 damaged; M1 [अ]वकत्थनी (for विक°).

18 B3 damaged up to लोह. — ^{a}) Dn2 T1.2 -वर्णा- (for -वेणी-). — ^{b}) $= 21^{b}$. D5 रत्न-; D8 लोम-; T G M1 हेम- (for लोह-). D2 T2 -मेखळा; D3 -मेषला; T3 G1.3 -मालिनी; T4 G2 -मालिका (for -मेखला). — Ś1 K1–3 D6 om. (hapl.) 18^{c}–21^{b}; T G om,

C. 9. 2637
B. 9. 46. 19
K. 9. 47. 19

पक्षालिका मन्थनिका जरायुर्जर्जरानना ।
ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ॥ १९
खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुण्डला ।
अमोचा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ॥ २०
वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ॥ २१
शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ।
जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा ॥ २२
कालेडिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डी च भूमिप ॥ २३

(? hapl.) 18^{c}–20^{b}. — ^{c}) D2 मधु- (for पृथु-). K4 -मंती; B5 -वक्त्री; Dn2 D7. 9. 10 -वस्त्रा; D2. 11 M -वर्ती; D5 -वक्षा (for -वक्त्रा). B1. 5 Dn D1. 4. 8 मधुलिका; D5. 7. 9. 10 °निका (for °रिका).

19 Ś1 K1–3 D6 T G om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) B5 D4 यक्षा(B5 °क्ष)णिका; D1. 8 पक्षाणि(D1 °नि)का; D2. 3. 11 मंथा(D3 °ता)रिका (for पक्षालिका). B1. 2 मत्सुतिका; B3 मांबलिका; B4 माघलिका; D1. 2 मत्सु(D2 °त्सु)निका; D3. 5 मत्सुरि(D5 °लि)का; D4. 8 मत्कुणिका; D7. 9. 10 मत्कु(D9 °ल्कु)लिका; D11 मन्सुनिका (for मन्थनिका). K4 मंथानिका सुर्मुणिका; M1 पद्मानिका मुकुळिका; M2–4 मंथा(M2 मस्था)निका ममणिका. — ^{b}) K4 जरायुर्जरी तथा (submetric). — ^{c}) Dn2 दहदरा; D1 देहदहा; D2. 3 दक°; M1 दहनका (for °दहा). B2 विख्याता ददुहा चैव; D8 ख्यातिख्याता दहे चैव. — ^{d}) M2–4 ख्याता (for तथा). K4 तमधमा.

20 Ś1 K1–3 D6 om. 20; T G om. 20^{ab} (for both, cf. v. l. 18). — ^{a}) K4 B2. 3 खटखटा; B4 खटचखटी (hypermetric); B5 खेठखेठा; D2. 3. 11 षटंष(D2 °ख)टा; D9 कंडकंडा; M1 चेटकूटा; M2–4 ख(M2 व)दामदा (for खण्डखण्डा). — ^{b}) K4 मूविणा; D1. 9 M2–4 भूपणा; D2. 3. 11 मूषि(D2 °खिं)णी; D4 पूषिणा; M1 पूषला (for °णा). K4 B Dn D1. 5. 7–10 -कुट्टिका; D2 -कुंडळा; D3 -कुंडली:; D4 -कुडिका (for -कुण्डला). — D2 om. (hapl.) 20^{c}–21^{b}. B8 damaged for 20^{cd}. M transp. 20^{cd} and 21^{ab}. — ^{c}) B4 अशीका; D3. 7. 9. 11 अमोघा; D4. 8 मुमोचा; T1. 2 G3 M आ(T2 अ)मोदा; T3 आरूघा; T4 G1 आरोदा; G2 अरावा (for अमोचा). D4 वै (submetric) (for चैव). T2 कौरव्या; M1 राजेंद्र (for कौरव्य). D1 अवमोचा च कौरव्य.

21 Ś1 K1–3 D6 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). D2 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). T G om. (? hapl.) 21^{ab}. M transp. 20^{cd} and 21^{ab}. — ^{a}) D3. 11 M बहुवेणी- (for वेणुवीणा-). — ^{b}) = 18^{b}. M हेम- (for लोह-). — ^{c}) K4 शकोलूक-; D3 शशा° (for शशो°). D8 -मुखा. — After 21^{c}, K2. 3 read 22^{c} and 22^{d} (transposed). — ^{d}) K2. 3 नख-; K4 खार-; D5 षर-; M1. 3 कर-; M4 कार- (for खर-). T1. 2 मनोजवा; T3. 4 G1. 2 M महारवा (for °जवा).

22 ^{a}) D10 S शिंशुमार-. B5 कृष्णा; T3 G2 चैव (for श्वेता). — ^{b}) K2 भिवेषणा; Dn D4–7. 9 T2. 3 M1 बिभीषणा; D2. 8 विभू°; M3 विभा° (for विभी°). — K2. 3 read 22^{c} and 22^{d} (transposed) after 21^{c}. — ^{c}) Ś1 K1. 2 जटालका; B5 D2. 4 °लोका; Dn1. n2 जहालिका; D11 जलोका (submetric); T3 जटारिका; M1 जटिलाका (for जटालिका). Ś1 K1–3 B4. 5 D2 T1. 4 G1. 3 कामचारी; D1. 4 M1 °चरा (for °चरी). D3. 6 G2 जटिला (D3 जटाली; D6 जटानिका [hypermetric]) कामचारी च. — ^{d}) K4 रलोहजा; T1 G3 [अ]थ लोह(G3 °ल)हा; T2 M1. 2. 4 च लोहहा (M1 °दा; M2. 4 °ना); T3 च लेलिहा; T4 G2 [अ]थ लेलिहा; G1 [अ]थ लोहभा; M3 [अ]थ लोभगा (for बलोत्कटा). D2–4. 11 दीर्घजंघा च लोह(D3 °त्क)टा.

23 ^{a}) B1. 5 Dn D1. 5–10 काले(D5 °या-; D7. 9 °लो)हिका; B4 °मिका (for °डिका). Ś1 K1 B3. 4 वा(B3. 4 चा)मरिका; K2 वासनिका (for वाम°). T1. 2. 4 G कानेळिका वाश(G1. 3 वथ-; G2 वाग)तिका (G1. 3 °गा); T3 कानेदिवा काशलिका; M1 अनेळका वाशकुनी; M2–4 काळेयका पाशनिका. — ^{b}) S कु(G2 मु)मुदा (for मुकुटा). B3 damaged from चैव up to काया ह (in 23^{cd}). — K2 om. (? hapl.) : T1–3 G3 om. (hapl.) 23^{cd}. K4 om. (hapl.) 23^{c}–24^{b}; G2 repeats it after 25. — ^{c}) T4 G1. 2 (second time) शोभिताक्षी (for लोहि°). — ^{d}) K3 हरिपिंगी; B5 D1. 4. 5. 7–10 °पिंडा; M3 हारिचिंडी (for हरिपिण्डी). Ś1 K1 पार्थिव; B5 भूमिपते (hypermetric); D2. 3. 11 M2. 4 भारत (for भूमिप). T4 G1. 2 (first time) शिरिं(G1 गिरिं-; G2 चिरं)डी चैव भारत; G2 (second time) गरिकर्णी च भारत.

24 For the repetition in G2, cf. v. l. 23. K4

एकाक्षरा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ।
क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा ॥ २४
चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ।
खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना ॥ २५
शङ्खकुम्भस्वना चैव भङ्गदा च महाबला ।
गणा च सुगणा चैव तथाभीत्यथ कामदा ॥ २६
चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा ।
पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशाः ।
पयोदा गोमहिषदा सुविषाणा च भारत ॥ २७
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना ।
गोकर्णी च सुकर्णी च ससिरा स्थेरिका तथा ।
एकचक्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥ २८

C. 9 2648
B. 9. 46. 30
K. 9 47. 30

om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). D5 om. 24^{ab}. — a) B1. 2. 4. 5 Dn D1. 4. 6–10 एकत्वचा ; B3 एकांबरा ; T G1. 3 एकाळ(T1 °काळि- ; T3 °काल- ; G3 °कळ)का ; G2 (first time) एकदंता (for एकाक्षरा). D1 स्वर्णसमा ; D6 सुंदसुमा ; T1–3 कुंकुसुमा ; G1. 3 च कु° (for सुकु°). D2. 3. 11 एकांबरा मुक्तकेशा ; G2 (second time) एका कंकुसुमा चैव ; M1 एकाचरा संकुसुका ; M2–4 एकाक्षी कसुका (M3 कुसुमा) चैव. — After 24^{a}, M3 reads 26^{d}–27^{c} for the first time, repeating it (without var.) in its proper place. D1 om. 24^{b}–25^{c}. — b) Dn2 D8 T1. 3. 4 G (G2 first time) -वर्णा ; D11 T2 G2 (second time) M2. 4 -कर्णा ; M3 -कल्वा (sic) (for -कर्णी). Dn1 D2. 3. 11 भूमिप (for भारत). — c) Ś1 K1. 2 क्षीरकर्णी ; D3 क्षुद्रकर्णी ; D5 खर° ; T4 क्षुराणी च ; G2 क्षतांगी च ; M2 क्षरकर्णी (for क्षुर°). B1. 2 Dn1 D4. 8 क्षु(D4 क्ष)रकर्णा चतुष्कर्णा ; T1–3 G1. 3 क्ष(T2. 3 क्षु)राणी च चतुष्कर्णा. — d) Ś1 K1–3 D2 -प्रावरणी ; K4 °रणं ; M1 -प्रवरणा ; Bom. ed. -प्रावरणास्. T3 तदा. D5 कर्णपीता सुलोचना.

25 D1 om. 25^{abc} (cf. v. l. 24). — b) Dn1 D4. 8 T2–4 G2. 3 गोकर्णा. — K4 D3 om. (hapl.) 25^{cd}. — c) D5 षरकर्णी ; T1 स्वन° ; M1 त्वर° ; M2 वर° (for खर°). Dn1 D4. 8. 9 खरकर्णा (D9 °र्णी) महाकर्णा. — d) B5 खरभेरी- ; D8 भेरीस्वर- (for °स्वन-). K3 B5 -समस्वना ; Dn1 -महानना ; T1–3 M3 °स्वने (for °स्वना). — After 25, G2 repeats 23^{c}–24^{b}.

26 a) B5 -दंत- ; G3 -कूर्म- (for -कुम्भ-). B1. 3–5 D1. 4. 6. 8. 10 -श्रवा ; B2 D7. 9 -श्रवाश् ; Dn T G1. 3 M1. 2. 4 -स्वरा ; D5 -रवा ; M3 -गरा (for -स्वना). — T3 om. (hapl.) 26^{bc}. — b) K4 भंगना ; B1. 2 Dn2 D9 M1 भगदा ; T1. 4 M2–4 भवदा ; T2 भवता ; G भयदा (for भङ्गदा). Ś1 (*sup. lin.* as in text) महागदा ; D1 बलाबला (for महा°). D2 भगंदा च महाबळा ; D5 भेरीशब्दा महाबला. — c) K2 स्वगणा (for सु°). G2 सगणा सुगुणा चैव. — D2. 3. 11 om. (hapl.) 26^{d}–27^{c} ; M3 reads it for the first time after 24^{a}. — d) Ś1 K1 भे*थ ; K2. 3 भेल्यथ ; D6 भीम्यथ ; G1. 2 कालि(G2 °ली)क- ; M कालित- (for [अ]भीत्यथ). M1. 3 -कामदे (M3 °दाः). T1. 2 तथा काळी तथा मदा (T1 मदा तथा) ; T3. 4 तथा काळि(T4 °ली)कसामदा (T4 °दसा).

27 For the repetition in M3, cf. v. l. 26. D2. 3. 11 om. 27^{abc} (cf. v. l. 26). — a) T2 M3 चतुष्पद- (for °ष्पथ-). K2 D1. 6 T1. 2 -रथा ; D3 -तरा ; T3. 4 -रसा (for -रता). D5 वामा (for चैव). — T1. 2 om. (hapl.) 27^{bc}. Dn2 reads 27^{bcdef} on marg. — b) K2. 3 भूरितीर्था ; Dn2 भूमि° ; T3 भूतिनाथा (for भूतितीर्था). K3 D7. 9. 10 -गोचरी (for -गोचरा). K4 भूमितीर्थाभ्यगोचरा ; D1 भूतितीर्थागावगा (submetric) ; T4 G M भूति(T4 तिर्दि)नी धान्य(G2 वाच्य)गोचरा. — c) B2 दंतदा (for पशुदा). D5 वसुदा ; T3 वित्तगा (for वित्तदा). T4 वित्ता (for चैव). — d) D3. 5 सुषदा ; T1–3 महदा ; T4 शुहदा (sic) ; G M भग(G1 M1 °व- ; G3 °य)दा (for सुखदा). D5 महाशया ; G1. 3 °बला ; M3. 4 °शना (for °यशाः). — e) T3 [अ]ग्नि- (for गो-). D1–3. 11 -महिष्यादा (for °षदा). D5 पयोदा धनदा गोदा. — f) D (except D2. 3. 11) सुविशाला ; T1. 2 सुवर्णानी (T1 °नि) ; T3 G2 शुनिवर्णा ; T4 M2. 4 सुनि(M2 °नी)वर्णा ; G1. 3 अग्निवर्णा ; M1 सुनिषण्णा ; M3 वसुवर्णा (for सुविषाणा). D5 भयप्रदा (for च भारत).

28 a) T1. 2 प्रतिमा (for प्रतिष्ठा). D6 चाप्रतिष्ठा ; G2 ह्यप्र° (for सुप्र°). D5 सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा च. — b) T2 सुलोचना ; G1 सुकोचरा (for सुरोचना). — D2. 5 om. (hapl.) 28^{cdef}. — c) Dn1 D4 T2 गोकर्णा. K4 वसुकर्णी ; T2. 4 च सुकर्णा (for °र्णी). B1 नैककर्णी सुकर्णी च ; B2–5 Dn D1. 4. 6–10 नौकर्णी (Dn1 D6 °र्णा) सुख(B5 शुक- ; D8 शिव)कर्णी (Dn1 D6 °र्णा) च. — d) Ś1 B D3. 11 T1 सशिरा ; Dn D1 वशिरा ; D4. 6. 7. 9. 10 विशिरा ; D8 वसुदा ; T3 नशिका ; T4 G3 सरिका ; G1 सविका ; G2 ससीका ; M1 सारिका ; M4 ससंसिरा (hypermetric) (for ससिरा). B1 D4, 6–10

एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ।
कार्त्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ॥ २९
दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत ।
सरला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलंकृताः ॥ ३०
माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ।
निर्मांसगात्र्यः श्वेताश्च तथा काञ्चनसंनिभाः ॥ ३१
कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ।
अरुणाभा महाभागा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ॥ ३२
ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ।
लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥ ३३
ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्ष्यश्च तथापराः ।
वरदाः कामचारिण्यो नित्यप्रमुदितास्तथा ॥ ३४

मंथि(D8 °थ)नी ; B2 मंडिनी ; B3-5 शं(B4 श)क्थिनी ; Dn सक्थिनी ; D1 मोक्षिनी ; D3. 11 छेटि(D11 °दि)का ; T1. 2. 4 G1. 2 M सै(M1 स्थि- ; M2 से- ; M3 स)रिका ; T3 शैलिका ; G3 सैनिका (for स्थैरिका). — ^{e}) T1 सुर- ; T2 नर- ; T3 G M2-4 कर- ; T4 खर- ; M1 क्रूर- (for एक-). K4 B Dn D1. 4. 8 G2 -वक्त्रा ; D3. 11 -वस्त्रा ; D6. 7. 9. 10 T4 -चंद्रा (for -चक्रा). T3 मेष- (for मेघ-). B5 -वक्त्रा ; D6. 7. 9. 10 -कर्णा (for -रवा). — ^{f}) D3. 11 महामोहा ; T3 मेघमाली (for °ला). K2 Dn G1 विलोचना (Dn2 °नी) ; T4 त्रिशो° ; G3 विमो° (for विरो°).

29 ^{a}) K2. 3 बह्वयो वै ; D2 बह्वयस्ता ; D3 बह्वयश्च ; S बहुला (T2-4 G2 °ळा) (for बहवो). — ^{b}) T4 मातरो बहुलास्तथा. — D1 om. 29^{c}–30^{d}. K3 repeats 29^{cd} after 32^{b}. — ^{d}) K3 (first time) नानारूपधरास्तथा. — After the first occurrence of 29^{cd}, K3 reads 31^{c}–32^{b}.

30 D1 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) B1 -दंत्यो (for -नख्यो). D5 दीर्घदंत्यो महादंष्ट्रा ; S दीर्घदंत्यो (T1. 2 °दंता ; G1. 3 °दैत्या) दीर्घनेत्रा (M1 °नखा). — ^{b}) Ś1 K1. 4 दीर्घकुंड्यश् ; Dn1 D8 T2. 3 G2. 3 °तुंडाश् ; Dn2 °तुंडीश् ; D2 °रोम्णो ; D3 T1 °तुंडा ; D11 दीर्घाराम्यश् (for दीर्घतुण्ड्यश्). D2 [ऽ]थ (for च). — D5 om. 30^{c}–31^{a}. — ^{c}) B1. 2 D2-4. 6-11 सबला (D2 °ळा) ; B3-5 शंबला ; Dn सवना ; G M1. 2. 4 सरळा ; M3 कराळा (for सरला). K4 D3 T4 G1. 3 मधुरा. — ^{d}) T3 योगावस्थाः (for यौवनस्थाः). K2 D3. 4 स्वलंकृता ; D2 स्वळंकृताः.

31 D5 om. 31^{a} (cf. v. l. 30). — ^{a}) S (except T4 M1) महत्त्वेन (for माहात्म्येन). — ^{b}) G1 -क्रोधरतास् (for -रूपधरास्). — K3 reads 31^{c}–32^{b} after the first occurrence of 29^{cd}. — ^{c}) K4 B Dn D5 T G -गात्राः (for -गात्र्यः). — After 31^{c}, the sequence in G2 is : 34^{b}, 32–33, 35^{ab}, 36^{cd}, 37^{cd}, 34^{a}, 34^{b} (r), 34^{cd}, 35^{cd}, 36^{ab}, 35^{ab} (r), 37^{ab}, 38. T3 om. (hapl.) 31^{d}–34^{a}. G2 om. 31^{d}. — ^{d}) D2. 3. 11 तस- (for तथा). K2 तथा कांसच भारत (sic).

32 For the sequence in K3 G2, cf. v. l. 31. T3 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) M3 कृष्णा. T2 -मेष- (for -मेघ-). K2 च भा (sic) (for -निभाश्). — ^{b}) K2 corrupt. D5 धूम्ररक्तप्रभास्तथा. — After 32^{b}, K3 repeats 29^{cd}, omitting 32^{c}–34^{b}. — ^{c}) D6 अरुणाश्च ; T4 आरुरोह (for अरुणाभा). B1 महाभाग ; D4. 7. 9. 10 °भोगा (for °भागा). D5 तृणाभाः पर्णवर्णान्या. — ^{d}) D11 -केशाः (for -केश्यः). Ś1 K1 D1 [ऽ]सितांबराः ; D2. 5. 7. 8 शितां° ; D3 शिरां° ; T1. 2 G2. 3 M1. 3. 4 सि(T2 शि)ताननाः ; T4 स्थिराननाः ; G1 स्थिताननाः (for सिताम्बराः).

33 For the sequence in G2, cf. v. l. 31. T3 om. 33 (cf. v. l. 31). K3 om. 33 (cf. v. l. 32). D4 om. (hapl.) 33^{a}–34^{b}. D11 om. 33. — ^{a}) D8 -स्वराश् (for -धराश्). D5 G2 [अ]पि (for [ए]व). — ^{b}) K4 D2 T2 पिंगाक्षा (for °क्ष्यो). T1. 2. 4 G2 लोम- ; G1. 3 लोल- (for लम्ब-). Ś1 K1. 2 -शेखराः ; D2 T2 -मेखळाः ; D3. 5 -मेषलाः ; G1 -मेघलाः (for -मेखलाः). — ^{c}) T (T3 om.) G लंबोदरा. B5 D2. 3 M1 लंबकर्ण्यस्.

34 For the sequence in G2, cf. v. l. 31. T3 om. 34^{a} (cf. v. l. 31). K3 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). D4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{a}) K4 ताम्राक्षास् ; D1 °स्यास् ; T4 धूम्राक्ष्यस् (for ताम्रा°). Dn D2. 3. 11 G1. 3 M -वक्त्राश् ; D1 -कर्णाश् ; G2 -चूडाश् (for -वर्णाश्). — ^{b}) K4 T G1. 2 (both times). 3 हर्यक्षा(T4 °क्षी)श्च ; D1 हरिकंठ्यस् (for हर्यक्ष्यश्च). D5 अग्निवर्णा महाप्रभाः. — ^{c}) D2 वरटाः (for वरदाः). M3 काल- (for काम-). — ^{d}) K4 B Dn D4. 6-10 T G M1 नित्यं (for नित्य-). T3 तदा (for तथा). D1 नित्यप्रमुदिताननाः.

35 For the sequence in G2, cf. v. l. 31. T G1. 3 M read 35^{ab} after 36^{b}. — ^{a}) K2-4 B D T1 G1. 2 (both

यम्यो रौद्र्यस्तथा सौम्याः कौबेर्योऽथ महाबलाः ।
वारुण्योऽथ च माहेन्द्र्यस्तथाग्नेय्यः परंतप ॥ ३५
वायव्यश्चाथ कौमार्यो ब्राह्मयश्च भरतर्षभ ।
रूपेणाप्सरसां तुल्या जवे वायुसमास्तथा ॥ ३६
परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमाः ।
शक्रवीर्योपमाश्चैव दीप्त्या वह्निसमास्तथा ॥ ३७
वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ।
गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः ॥ ३८
नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा ।
नानाविचित्रवेषाश्च नानाभाषास्तथैव च ॥ ३९
एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुभयंकराः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं त्रिदशेन्द्रस्य संमते ॥ ४०

C. 9. 2662
B. 9. 46. 44
K. 9. 47. 44

times). 3 M1. 3 याम्या (for °म्यो). K2–4 B Dn2 D1–8. 10. 11 T1. 2 रौद्रास्; D9 रुद्रास् (for रौद्र्यस्). Ś1 K1 सौम्यः; K2 Dn D8 G1. 3 सौम्या; T4 सोम्या (for सौम्याः). T3 याम्यकाद्याननाः सौम्याः. — b) B4 कैकेय्योथ; T3. 4 G1. 2 (second time). 3 नानारूपा; M कौ(M2 कु)मार्योथ (for कौबेर्योऽथ). D2 महाबळाः. Ś1 K1–3 कौबेर्यो गा(K2 °र्या ग्र)रुडास्तथा. — c) D8 वरुण्यो; T4 वारुण्यास्. D1 T1–3 G M2–4 [ऽ]प्यथ; T4 त्वथ; M1 चैव (for ऽथ च). D6 T1 माहेंद्रास्. — d) K2 om.; K4 T3 [आ]ग्नेयाः. D5 च भारत (for परंतप).

36 For the sequence in G2, cf. v. l. 31. D5 om. 36^{ab}. — a) Ś1 K1–3 om. (hapl.) from श्चाथ up to वैष्णव्य (in 271*). Dn2 वायव्याश्च. D2. 3. 11 तु (for च). D8 [अ]पि (for [अ]थ). K4 वायव्याप्यथ कौमार्या; S वायव्या अथ कौबेर्यो (T2 °रव्यो; G1 °मार्या). —After 36^{b}, T G1. 3 M read 35^{ab}, while Ś1 K D4. 6–10 ins.:

271* वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबलाः ।

[Ś1 K1–3 om. वैष्णव्य. K4 वैष्णव्योप्यथ सौमित्र्ये (sic) (for the prior half).]

— D2. 3. 11, on the other hand, ins.:

272* वैष्णव्योऽतिभयाश्चान्याः क्रूररूपा भयंकराः ।

— c) D7. 9 G1 अप्सरसा. D1 रूपेणाप्सरसोश्यामा (sic). — d) S च ताः (T3 याः; T4 ये) (for तथा). B Dn D1. 4. 6–10 मनोहार्यो मनोरमाः; D5 मनोहारिवयोमुखाः.

37 For the sequence in G2, cf. v. l. 31. T G1. 3 M transp. 37^{ab} and 37^{cd}. — a) T2 -पुष्पोपमा. — b) Ś1 K1. 2 तथान्या; K4 ऋध्या च; D2. 3. 11 तथार्थे; D5. 8. 9 तथार्ध्या (sic); D6 तथार्थो; T G धनाढ्या; M2. 3 तथाढ्या; M4 तथार्या (for तथर्द्ध्या). B5 D3 धनदोपमा. Dn तथा बह्व्यो धनोपमाः. — c) M3 चक्र- (for शक्र-). T3 -वीर्यसमाश् (for -वीर्योपमाश्). B (except B5) Dn D1. 4–10 युद्धे; D2 राजन् (for चैव). — d) T1. 2 दीप्त-; T3 G1. 3 M2–4 दीप्ता (for दीप्त्या). D2 स्वग्नि- (for वह्नि-). D5 S -समप्रभाः (for -समास्तथा). — After 37, B D ins.:

273* शत्रूणां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत ।
कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ।
अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाचिन्त्यपराक्रमाः ।

[(L. 1) D11 निग्रहे (for वि°). D2 वसंत्युत; D5 भयंकरा (for भवन्त्युत). —(L. 2) Dn सम- (for काम-). D5 [अ]पि (for [इ]व). — Post. half = 36^{d}. D2 तथा वायुसमा जवे; D5 जवे वायुसमप्रभाः (for the post. half). —(L. 3) D2 -बळ-.]

38 For the sequence in G2, cf. v. l. 31. — a) M2 वृष- (for वृक्ष-). K4 -कंदर- (for -चत्वर-). Ś1 K1–3 D3. 11 om. (hapl.) from वासिन्यश्च up to श्मशान (in 38^{c}). Dn -चारिण्यश्; M1 -वासीश्च (for -वासिन्यश्). — b) G3 चतुष्कस्थ- (for °ष्पथ-). M2–4 -निवेशनाः (for -निकेतनाः). — c) T1 शुभाः; T2 शबाः (sic); G1 गुह्याः (for गुहा-). K4 D1 -श्मसान-. — d) K2. 3 B1 Dn -प्रस्रवणाश्रयाः (K2 °या); K4 D3–5. 8. 11 -प्रश्रवणालयाः; D6 -सुस्रवणा°; M3 -प्रासवना° (for -प्रस्रवणा°).

39 K4 om. (hapl.) 39^{ab}. — a) D8 -विधारिण्यो (hypermetric). — K2 transp. 39^{b} and 39^{d}. — b) D1. 4. 8 -माल्यधरास् (for -माल्याम्बरास्). S नानामाल्यां- (G1 °मालां-; M4 °वेषां)बरस्रजः (G1 °जाः). — c) B D8 -वेशाश्; T2 -वेगाश् (for -वेषाश्). Ś1 K1–3 नानावादित्रवेशाश्च. — d) K4 Dn -भावास्; B4 G3 -भासास्; D6 M2. 4 -वेषास् (for -भाषास्). K2. 3 च भारत; S तथापराः (M3 °रे) (for तथैव च). — For 39^{cd}, D5 subst.:

274* नानाविधैर्बहुगुणैश्चित्रायुधविभूषणैः ।

40 T4 om. (? hapl.) 40^{ab}. — a) T3 G एताश्चान्याश् (for एते चान्ये). B5 S (T4 om.) मातॄणां (for बहवो). — b) T3 G शत्रुसेना- (T3 G1 °सैन्य-) (for

C. 9. 2662
B. 9. 46. 44
K. 9. 47. 44

ततः शक्त्यस्त्रमददद्भगवान्पाकशासनः ।
गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ॥ ४१
महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम् ।
तरुणादित्यवर्णां च पताकां भरतर्षभ ॥ ४२
ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ।
उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्यबलान्विताम् ॥ ४३
विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्धिनीम् ।
उमा ददौ चारजसी वाससी सूर्यसप्रभे ॥ ४४
गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।
ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव बृहस्पतिः ॥ ४५
गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ।
अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ४६
पाशं तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।
कृष्णाजिनं तथा ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ।
समरेषु जयं चैव प्रददौ लोकभावनः ॥ ४७
सेनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।

गणाः शत्रु-). Dn2 -भयंकरीः. — c) D2.3.11 महात्मानस्. — d) D11 त्रिदिशेंद्रस्य ; M2–4 त्रिदशेशस्य. T1 संमतौ. T3 G2 त्रिदशेंद्रसुसंमतं ; G1.3 °शेंद्रसमं मतौ. — After 40, M2.4 ins.:

275* दिव्याश्च प्रददौ तस्मै नानारत्नसमाचिताः ।

41 a) D2.3.11 T G2 M अददाद्. K3 D1 ततः शक्तिं समददद् ; D5 °क्तिं प्रददौ (submetric) ; G1 ततस्तु शत्रुसंमर्दाद् ; G3 ततस्तु शस्त्रमददाद्. — c) The portion from जशार्दूल up to महास्वनां (in 42a) is damaged in B3. T4 नर- (for राज-).

42 a) B3 damaged ; G3 महाप्रभां (for °स्वनां). T3 -घोरां (for -घण्टां). — b) D5 महा- ; D6.8.10 शित- (for सित-). — c) T3 damaged. K4 B2 D5–7.9.10 T4 G3 अरुणादित्य-. D3.11 -वर्णाभां ; D4.5 -वर्णाश्च (for -वर्णां च). — d) D5 पताकां च महाप्रभां.

43 b) K2 -बलं ; D3.11 -भयं (for -चमूम्). D5 सर्वां भूतमयीं चमूं. — c) S (except M1) उग्र- (for उग्रां). — d) B4 -समन्वितां ; D2 -बळान्वितां. — After 43, B D ins.:

276* अजेयां स्वगुणैर्युक्तां नाम्ना सेनां धनंजयाम् ।
रुद्रतुल्यबलैर्गुप्तां योधानामयुतैस्त्रिभिः ।
न सा विजानाति रणात्कदाचिद्विनिवर्तितुम् ।

[(L. 1) B1 D1.8 सु- ; B3.4 D5.7 च (for स्व-). B2.5 Dn D1.3.9 -गणैर् (for -गुणैर्). Dn नाना- (for नाम्ना). B4 धनंजयीं ; D3.8.9 °जयं. D2 तां सेनां जनमेजय (for the post. half). — (L. 2) B3 damaged. B5 -तुल्यां ; D8 -लब्ध- (for -तुल्य-). B4 -गुणैर् ; D2 -बळैर् (for -बलैर्). B (B3 damaged) D5–7.9 युक्तां (for गुप्तां). — (L. 3) D2 रणे (for रणात्). D1 विनिवर्तनं ; D5 परिवर्तितुं ; D8 विनिवार्तितं.]

44 a) G2 ददौ विष्णुर् (by transp.). — b) D2 माळां. D2.11 जय- (for बल-). B1 Dn1 D4.8.11 T1 G1 M1.2.4 -विवर्धनीं. D3 मालां च जयवर्धनां ; T4 मालाममरवर्धिनीं. — T3 damaged for 44c–45b. — c) K2.3 T2 G M अरजसी ; B1.2 Dn D1.3–10 T1.4 विर- (D3 °रे)जसी. — d) K2 वाससे. D6.7.9.10 रवि- ; T1.2.4 G M3 चंद्र- (for सूर्य-). D11 T1.2 G -संनिभे (for -सप्रभे). K4 वस्त्रे सूर्यसमप्रभे ; D5 वाससी (marg.) भास्करप्रभे.

45 T3 damaged for 45ab. — a) T2 कमंडुलुं ; G1 कमंडलां ; M3 °डलूं. M1 प्रादाद् (for दिव्यम्). — c) K2 प्रीता. K4 G1.3 महाराज (for कुमाराय). — d) Dn दत्तं (for दण्डं).

46 B3 damaged up to चित्र. — a) G3 दयितुः (for °तं). D7.9 पत्रं ; T1 छत्रं ; T2 चित्रं (for पुत्रं). — b) T1 मायूरं. K2 -बर्हितं ; D1.3.8 T1 -बर्हणं. — c) D8 -चूडश् (for -चूडं). — d) D8 ददौ च (for प्रददौ). Ś1 K1 D1 चरणायुधः.

47 T3 damaged up to बल. — a) K4 B D T4 नागं ; T1.2 G छागं (for पाशं). T (T3 damaged) G देवो (for राजा). — b) D2 बळ-. T3 -समन्वितः. — c) K2.3 D2.3.11 T1–3 M3 ददौ ; K4 B Dn D1.4–10 T4 M2.4 ततो (for तथा). — d) D8 कुमाराय (for ब्रह्मण्याय). K2.3 D2.3.11 M3 तदा (for ददौ). S नृप (for प्रभुः). — e) Ś1 K1 सा**षु ; T4 G2 समरे वि- (T4 वै) (for °रेषु). D5 समरे विजयं नित्यं.

48 a) B1–3.5 Dn1 D4.6.8.9 सैनापत्यम्. — b) K3 स्कंद्यो ; Dn स्कंधो. Ś1 K1 B3 D11 M1 -गणस्य च (D11 हि) ; K4 D5 G -गणैः सह ; T4 -गणस्तथा. — c) Ś1 K1.2 D3.8 ज्वलितार्चिष्मान् ; D2 S (except T4) ज्वल(D2 °ळ)नार्चि°. — d) D2.3.11 प्रदीप्त (for द्वितीय).

शुशुभे ज्वलितोऽर्चिष्मान्द्वितीय इव पावकः ।
ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ॥ ४८
सा सेना नैरृती भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना ।
सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी ।
शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरुपशोभिता ॥ ४९
ततो देवनिकायास्ते भूतसेनागणास्तथा ।
वादयामासुरव्यग्रा भेरीशङ्खांश्च पुष्कलान् ॥ ५०
पटहाञ्झर्झरांश्चैव क्रकचान्गोविषाणिकान् ।
आडम्बरान्गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ५१
तुष्टुवुस्ते कुमारं च सर्वे देवाः सवासवाः ।
जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५२
ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ ।
रिपून्हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः ॥ ५३
प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।
प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान्रिपून् ॥ ५४
सर्वेषां भूतसंघानां हर्षान्नादः समुत्थितः । C. 9. 2680 B. 9. 46. 62 K. 9. 47. 62

— e) Ś1 K1–3 D2. 3. 11 T3 M3 पा(K3 प)रिषदा(T3 M3 °द)श्; D1. 8 परिषदैश्; M1. 2. 4 पार्षदैश् (submetric) (for पारिषदैश्). K4 ततश्च पार्षदैश्चैव; G1 ततः पार्षदैवैश्च (submetric). — f) Ś1 K1–3 D2. 11 T1 G1 M3 समन्विताः; K4 समंततः; B3. 4 D3 G2 M4 समान्विता (for °तः). — After 48, B (except B4) D ins.:

277* ययौ दैत्यविनाशाय ह्लादयन्सुरपुंगवान् ।

[D2 ययुर्. D2 ह्लादयंतः सुरांस्तदा (for the post. half).]

49 a) K4 नर्दती; T2 नैर्यतीर्; T3 नैर्रृतिर् (for °ती). T1 दीर्घो; T2–4 धीमान्; G1. 3 श्रीमान्; G2 तत्र (for भीमा). M2–4 सा सेना दीप्यमाना च. — b) M1 -तोरणा (for -केतना). T3 अमंदोत्थितकेतना. — c) D5 -शंष-. Ś1 K (except K2) Dn D2 -मुरुजा; T1. 2. 4 M2–4 -मुरवा (for °जा). — d) T4 G1 M1 [अ]थ; M3 [अ]ष्ट- (for स-). — e) T1. 3 G1. 2 शरदि. S बभौ (for [आ]भाति). — f) K4 B1–4 Dn D1–4. 6. 8. 10. 11 T2–4 G1. 3 इव; D7 अव-; D9 अभि- (for उप-). B5 ज्योतिर्गणविराजिता; D5 नक्षत्रैश्च निशाकरैः.

50 a) T4 भूत- (for देव-). G1. 3 ततो ग्रस्तनितावासो (sic). — b) B D नानाभूत- (for भूतसेना-). D1 -गणैर्वृताः; D2 -गणास्तदा; D4. 8 -गणैस्तथा; M2 च भारत (for -गणास्तथा). K2. 3 भूतसेनाधिपास्तथा. — c) B3 damaged from रव्यग्रा up to वसुधातले (in 61^{d}). M1 चोदयामासुर्; M4 पातया° (for वादया°). T3 अव्यग्रं. D8 T4 वादयामास सु(T4 चा)व्यग्रा. — d) K3 B1. 2. 4 D1. 6. 7. 9. 10 T1 G1 भेरीः; T4 भेरि- (for भेरी-). D2 -शब्दांश्च; D5 -शंषांश्च; T3 -शंखस्य; G1 शंखाश्च (for -शङ्खांश्च). K2 पुष्कलं; D2 T2 पुष्कळान्. B5 भेरीः शंखैकपुष्कराः.

51 B3 damaged. — a) D7 पट्टहाञ्; M1 पटह- (for पटहाञ्). K2 D2. 3 जर्जरांश्; K3 D1 T3 जर्झरांश्; Dn1 T2 झझरांश्; D4 घर्भरांश्; D7. 9 घर्घरीश्; D8 बर्बरांश्; M झर्झ(M1 °र्झु)रीश् (for °रांश्). D2 [अ]पि (for [ए]व). G1 पटानझर्झुरांश्चैव. — b) Ś1 K1. 3 कृकि(K3 °क)वान्; B1. 2 D1. 2. 4. 6. 7. 9–11 क्रकचान्; D3 क्षकवान्; T G1. 3 M2 कंकणान्; G2 गोकर्णान्; M1. 3 कृकरान्; M4 कृकर्णान् (for °चान्). B4 D3. 11 गोविषाणिकाः; D7. 9 गोवृषाणिकान्; D8 S गोविषाणकान्. K2 कृतवाद्यो विषाणिकान्; K4 कृकघोजोर्वी°; D5 क्रकवान्गोमुखांस्तथा. — M1 om. 51^{cd}. — c) Ś1 K1 औ(Ś1 ओ)दुंबरान्; K2 एएबरान् (sic); B2 अतं° (for आडम्बरान्). D3 गौमुखांश्च; D5 गोविषाणान्. — d) Ś1 K1. 2 दिंडिमांश्च; D6 डिजिमांश्च.

52 B3 damaged. — a) K2 T4 च (for ते). K4 B (B3 damaged) D तु; T4 वै (for च). — b) K2 om. from सर्वे up to देव (in 52^{c}). G1 सर्व- (for सर्वे). — c) Dn1 D11 जग्मुश्च. — d) G3 तुष्टुवुश् (for ननृतुश्).

53 B3 damaged. — a) D2 M1 महादेवस् (for °सेनस्). — b) Dn त्रिदशेषु; S त्रिदशानां. — c) D8 G2 रिपुहंतास्मि. — d) D3. 8 ये वै; S (except M1) ये(T2 ए)षां (for ये वो). Ś1 K1–3 वैर- (for वध-).

54 B3 damaged. D1 om. 54^{ab}. — a) K2 गवं (sic); D2. 4. 5. 8 वरान् (for वरं). K2 देवं; T2 देवात् (for देवास्). — b) K2 -सत्तमं; M1 -सत्तमाः. — c) T3 G2 तथा देवा (for महात्मानो). — d) B5 अरीन् (for रिपून्). K3 त्रिदशेभ्यो वरं ददौ (= 53^{b}).

55 B3 damaged. — b) K2 T3 G1 M3 हर्षनादः. K4 तमन्वितः; D8 समुत्थितं (for °त्थितः). — c) D3 अपूरयस्स; T1 G M1. 2. 4 आपूरयत. — d) D2. 3 वरदेन (for वरे दत्ते). K4 महात्मनः.

अपूरयत लोकांस्त्रीन्वरे दत्ते महात्मना ॥ ५५
स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः ।
वधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थं च दिवौकसाम् ॥ ५६
व्यवसायो जयो धर्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः ।
महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ५७
स तया भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया ।
गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ।
दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुहः ॥ ५८
तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा ।
व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः ।
अभ्यद्रवन्त देवास्तान्विविधायुधपाणयः ॥ ५९
दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ।
शक्त्यस्त्रं भगवान्भीमं पुनः पुनरवासृजत् ।
आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥ ६०
अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा ।
उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥ ६१
संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन्क्षितौ ।
यथान्तकालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ॥ ६२

---

56 B3 damaged. —^{b}) T1.2 G1.3 सह (for वृतः). —^{c}) D1 युद्धे (for युधि). — D11 om. (hapl.) 56^{d}–57^{c}. —^{d}) D1 रक्षायै (for °र्थं). S रक्षसां भरतर्षभ.

57 B3 damaged. D11 om. 57^{abc} (cf. v. l. 56). —^{a}) T4 व्यवस्यंति (for °सायो). K3 जवो (for जयो). D5 लक्ष्मीर् (for धर्मः). —^{b}) D5 धर्मः सिद्धिर् (for सिद्धिर्लक्ष्मीर्). Ś1 K1 स्थितिर्वृं(K1 °वृ)तिः; K2 वृतिस्थितिः; K3.4 B1.2 Ca धृतिः स्थितिः; T3 G स्मृतिर्धृतिः (by transp.). —^{c}) T4 महासैन्यस्य देवानाम्. —^{d}) M3 उप- (for अग्रे).

58 B3 damaged. —^{a}) D9 तथा (for तया). K2 T1.2 देव. K4 स तया सेनया भीमश्. —^{b}) K4 चलन् (for शूल-). D3 -धारया (for -हस्तया). — After 58^{b}, K4 B (B3 damaged) D ins.:

278* ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्मया ।

[K4 ज्वलनालात-; D3 ज्वलिताजात-; D6 ज्वलितास्त्रप्र- (for °तालात-). D7 ज्वलितालाधरारिण्या (sic) (for the prior half). K4 D4 चित्रावरण-; Dn2 °भरत- (for °भरण-). D2 -चर्मया; D3 -कर्मया; D8 -चर्मणा.]

— Ś1 K1–3 T3 G3 M1 om. (hapl.) 58^{cd}. —^{c}) B1 Dn D1.3.4.8.11 -मुशल-; B2.4.5 -मुषल-; D2 -मुशळ-; D5 -मुद्गर- (for -मुसल-). D10 -धारिण्या (for -नाराच-). —^{d}) M2 -शूलमुद्गरहस्तया (= 58^{b}). — D10 om. (? hapl.) 58^{e}–59^{b}. —^{e}) B4 दृष्ट्या; T1.3.4 G M वृतः; T2 चतुः- (for दृप्त-). Ś1 K1.2 B5 D2.5.8 -विनादिन्या. —^{f}) T2 निनद्य; G2 विनद्धः (for विनद्य).

59 B3 damaged. D10 om 59^{ab} (cf. v. l. 58). —^{a}) K1 -दैत्येया. —^{b}) D5 T3 तदा (for तथा). —^{c}) K2 वृद्रवंतो (corrupt); D5 T4 G1.3 विद्रवंति (T4 °त) (for व्यद्रवन्त). K2.3 D1 भयोद्विग्ना (for दिशः सर्वा). —^{d}) K2.3 दिशो जग्मुः; D1 दिशः सर्वा (for भयोद्विग्नाः). —^{e}) M1 अभ्यद्रवंश्च. D10 G M2–4 देवांस् (for देवास्). T1.2 च; M1.2 ते (for तान्).

60 B3 damaged. —^{a}) K4 D2.5.11 च सततं; D1 समंततः; T1.2.4 G M3 चाप(G1 वाप-; G3 च प)-ततः; T3 M1 चाथ (M1 °पि) ततः; M2.4 चासीत्ततः (for च स ततः). T4 स्कंदः; G1 क्रुद्धान् (for क्रुद्धः). D8 तं दृष्ट्वा च ततः क्रुद्धः. — D8 om. (hapl.) 60^{b}–61^{a}. —^{b}) K4 G2 M1 स्कंद-; D1 ततस्; T4 क्रुद्धस् (for स्कन्दस्). —^{c}) K3 शक्त्या तु; T3.4 शस्त्रं च (T4 स); M3 शक्त्यास्त्रं (for शक्त्यस्त्रं). T1–3 G1 देवः (for भीमं). G2 व्यष्टंभयत्तदा देवः. —^{d}) K3 M3 अवासृजन्; D5.7.9.10 °किरत्; D11 °रयत्; T G अरिंदमः (for अवासृजत्). —^{e}) K1.2 आदधश्(K2 °दाश्); K3 D1.5 (marg.) G2 M3 आददच् (G2 M3 °दाच्); T1 अदधाश्; T2.3 M2 अदधात्; G1 अदधच्; M1 आदत्त (for आदधच्). T2 आत्मनस्; T3 चात्मना (for °नस्). —^{f}) T4 हविषि (for °षा). K4 D2.5 S [इ]व (for [इ]द्ध). S यथा (for इव). B4 [अ]चलः; D2 [अ]नळः.

61 D8 om. 61^{a} (cf. v. l. 60). B3 damaged. —^{a}) K4 शास्त्रे तु (for शक्त्यस्त्रे). M1 विसृष्टे त्वथ शक्त्यस्त्रे. —^{b}) K3 D8 स्कंधेन. —^{c}) D2.3 -ज्वाळा; T G2 M -जालं; G3 भूयो (for -ज्वाला). —^{d}) B5 धरणी- (for वसुधा-). D2 T2 -तळे.

62 ^{a}) B5 प्रह्रादयंतश्; D2 M3 संह्लाद°; T1.2 संहारयंतश्; T4 संह्रादाश्चैव (for °दयन्तश्). S शतशो (for च तथा). D5 संह्रादयंतीव तथा. —^{b}) M1 om. from

क्षिप्ता ह्येका तथा शक्तिः सुघोरानलसूनुना ।
ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ॥ ६३
स शक्त्यस्त्रेण संग्रामे जघान भगवान्प्रभुः ।
दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ।
वृतं दैत्यायुतैर्वीरैर्बलिभिर्दशभिर्नृप ॥ ६४
महिषं चाष्टभिः पद्मैर्वृतं संख्ये निजघ्निवान् ।
त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतम् ॥ ६५
ह्रदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः ।
जघानानुचरैः सार्धं विविधायुधपाणिभिः ॥ ६६
तत्राकुर्वन्त विपुलं नादं वध्यत्सु शत्रुषु ।
कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ॥ ६७
शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिभिः समन्ततः ।
दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ॥ ६८
पताकयावधूताश्च हताः केचित्सुरद्विषः ।
केचिद्घण्टारवत्रस्ता निपेतुर्वसुधातले ।
केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिपेतुर्गतासवः ॥ ६९

C. 9. 2618
B. 9. 45. 80
K. 9. 47. 80

श्चापतन् up to सुघो (in 63^b). K3 निर्वाता; M3 निर्याताश् (for निर्या°). Ś1 K1 अभवन्; K2. 3 अपतन्; D6. 8 च पतन्. — ^{c}) K3 [अं]ताल्; D8 तु (for [अ]न्त-). D2 -काळ-; T4 G1. 3 -काले (for -काल-). G2 यथा कालेन समये. — ^{d}) B2 समंततः; T2 यथा नृप.

63 M1 om. up to सुघो (cf. v. l. 62). — ^{a}) D4. 8 मुक्ता; G2 क्षेप्ता; M3 क्षिन्ता (sic) (for क्षिप्ता). D2. 3. 11 ह्येषा; G2 सेका (sic) (for ह्येका). K4 [अ]-द्यथा (sic); B Dn D1. 2. 4–7. 9. 10 T1. 2 यदा; D3. 11 T3 यथा; D8 गदा; T4 M3 -दशा; G1. 3 मुदा; M2. 4 तदा (for तथा). — ^{b}) K2 स्वघोरा. K4 हर-; D2 [अ]नळ-; T4 [अ]निल- (for [अ]नल-). — ^{c}) T1. 3. 4 G1 तदा; T2 G2. 3 तथा (for ततः). D7 M3 कोट्या; T3 [ऽ]नेका (for कोट्यो).

64 ^{a}) K3 M1 स शक्त्यास्त्रेण; G2 शक्त्यृष्ट्यस्त्रेण. Ś1 K1 समरे; T G M1 भगवाञ् (for संग्रामे). B1. 2. 5 D ततः प्रीतो महासेनो. — ^{b}) T G दनुजान्; M1 बलवान् (for भग°). B5 जघान भरतर्षभ. — ^{c}) Ś1 K D4 दैतेयं (for दैत्येन्द्रं). — ^{d}) K3. 4 B3. 4 -परिग्रहं (B3 °हः); M1 -पराक्रमः (for °क्रमम्). — ^{e}) K4 T1. 2 G1. 2 M वीरं; T3 वीरो (for वीरैर्). — ^{f}) D2 बळिभिर्. S प्रभुः (for नृप).

65 B3 damaged up to संख्ये. — ^{a}) Dn2 महिषश्; T3 महेषुं (for महिषं). — ^{b}) Dn2 वृतः. T1 संघैर्; T4 G3 M1. 3. 4 संघे; G2 M2 संखे (for संख्ये). T G जघान ह; M2–4 [ऽ]भिजघ्निवान्. — ^{c}) D4 त्रियात्रं (for त्रिपादं). K2. 3 -दशैर्; T3 -शरैर् (for -शतैर्). — ^{d}) T3 बलसं-; T4 G1. 3 बलिभिर् (for दश°). G2 जघान बलिनां वरः.

66 D5 reads 66 on marg. — ^{a}) K2 ह्रददं (sub-metric); T4 स्रुतोदरं (for ह्रदो°). B4 न्रिखर्वस्य; D3. 11 निषर्वैश्च; D8 निखश्चैव (sic); M1 त्रिखर्वैश्च (for नि°). — ^{b}) T2 ईश्वरैः; M4 ईश्वरं.

67 ^{a}) B3 damaged; B4 D2. 5–10 तथा (for तत्र). K4 [अ]कुर्वीत; D1. 4–6. 8 कुर्वंति; T4 [अ]कुर्वंस्तु; G1 [अ]कुर्वत (for °र्वन्त). D2 विपुळं; D5 विपुलैर्; S तुमुलं (for विपुलं). Ś1 K1–3 तत्राकुर्वन्महानादं. — ^{b}) D3 वध्य स्व-; D5 वध्याश्च-; D11 वध्येषु; M1 वध्यन्स्व- (for °त्सु). Ś1 K1–3 वध्यमानेषु शत्रुषु; K4 नादैर्विध्यत्सु श°; B3 नानावाद्यं स्वश°. — ^{d}) K4 दारयंतो; B3 damaged; Dn1 पूरयंत; Dn2 °यंति; D3 °यंत्यो (for °यन्तो). G3 दिशः (for दश). — After 67, B (except B4) D ins. :

279* ननृतुश्च ववल्गुश्च जहसुश्च मुदान्विताः ।

[D5. 6 ववंदुश्; D8 सवल्गुश् (for व°). D4 मदान्विताः.]

68 ^{a}) B3 damaged. T3 G2 शक्ते(T3 क्र°)स्तस्य (for शक्त्यस्त्रस्य). B4. 5 D2 G2 च (for तु). K4 D3 शक्त्यस्त्रशास्त्र(D3 °त्रु)राजेंद्र. — ^{b}) K2 Dn2 D6 [ऽ]र्चिभिः (sic). D2 इतस्ततः; S विशां पते (for समन्ततः). — After 68^b, B D (except D3. 11) ins. :

280* त्रैलोक्यं त्रासितं सर्वं जृम्भमाणाभिरेव च ।

[B4. 5 भाषितं (for त्रासितं). B4 कुंतमाणाभिर् (for जृम्भ°). D8 तु (for च).]

— B3 damaged for 68^c–69^d. — ^{c}) D3 दग्धनः (sic); T4 त्रस्ताः (for दग्धाः). M1 यौधा (for दैत्या). — ^{d}) T3 उच्चकैः; T4 मुच्यते (for चापरे).

69 B3 damaged for 69^{abcd}. — ^{a}) T1 G1. 3 चावधूता (by transp.); T4 च धौस्तात (sic); G2 च निर्धूत-. T3 पताकयाभवद्भूतगात्रा (hypermetric). — ^{b}) G2

C. 9. 2699
B. 9. 46. 81
K. 9. 47. 81

एवं सुरद्विषोऽनेकान्बलवानाततायिनः ।
जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ॥ ७०
बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः ।
क्रौञ्चं पर्वतमासाद्य देवसंघानबाधत ॥ ७१
तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
स कार्त्तिकेयस्य भयात्क्रौञ्चं शरणमेयिवान् ॥ ७२
ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादितम् ।
शक्त्या बिभेद भगवान्कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ७३
सशालस्कन्धसरलं त्रस्तवानरवारणम् ।
पुलिनत्रस्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ॥ ७४
गोलाङ्गूलर्क्षसंघैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
कुरङ्गगतिनिर्घोषमुद्भ्रान्तसृमराचितम् ॥ ७५
विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः ।
शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजैव स पर्वतः ॥ ७६

-गात्राः (for हताः). — ^{c}) D3 घोरा (for घण्टा-). D3 -वरत्रस्ता; T3 -रवात्तत्र (for -रवत्रस्ता). — ^{d}) K3 B (B3 damaged) Dn D1. 4–7. 10 निपेतुर्; D9 निष्पेतुर्. S धरणी- (for वसुधा-). D2 T2. 3 -तळे. — ^{e}) K4 प्रहरणोद्भिन्ना; D1 °णैश्छन्ना; D3 °णैर्भिन्ना; T1 °णाच्छन्ना; T2. 4 G1 M2 °णच्छिन्ना; T3 °णच्छन्ना; M1 प्रहर*श्छिन्ना; M3. 4 °णश्छिन्ना (for °णैश्छिन्ना). — ^{f}) B (except B3) D1. 4. 7–10 T2 G1 विनिष्पेतुर्. D5. 7. 9. 10 G2 गतायुषः.

70 ^{a}) D3 पुरद्विषो. G3 M2. 4 नैकान् (for ऽनेकान्). — ^{b}) D2 बळवान्; T G सबलान् (for बलवान्). — ^{c}) S (except T3) जिगाय (for जघान). M1 बलवान् (for समरे). G1. 3 धीरः; M1 देवः (for वीरः). — ^{d}) D2 महाबळः; S (except T3) जघान ह (G2 सः; M च) (for महाबलः).

71 T3 om. (hapl.) 71^{ab}. — ^{a}) M1 वाणो. T1. 2 स; M1 [अ]स्ति (for [अ]थ). K4 D3. 8 दैत्येयो; S (T3 om.) दैत्येंद्रो. — ^{b}) Ś1 K3 बडेः; K1 धेनुः; D2 बळेः; T2 वालि- (for बलेः). D2 महाबळः; T4 प्रतापवान् (for महाबलः). — ^{c}) K3. 4 B5 Dn D2. 3. 5. 6. 8 S क्रौंच-. B D (except D3) आश्रित्य; S आस्थाय (for आसाद्य). — ^{d}) K2. 3 -संघम्. B5 अयोधयत्; D2–4. 11 अधावत; D5 G2 अबाधयत्. T3 देवसंघातमभ्ययात्.

72 ^{a}) Dn तमभ्ययुर्; D2. 3. 11 °न्वयान्; M3. 4 ततोन्वयान् (for तमभ्य°). — ^{b}) K4 शूरः (for सुर-). D4. 9 -शत्रुर् (sic) (for -शत्रुम्). — ^{c}) M3 om. स. G3 बलात् (for भयात्). K4 T1 स कार्त्तिकेयभयात्क्रौंचं (hypermetric); D11 कार्त्तिकेयस्य च भयात्; M1 कार्त्तिकेयभयाद्दैत्यः. — ^{d}) D5 reads शरणमेयिवान् on marg. K2. 3 B Dn D1. 4–9 ईयिवान्. K4 शरणं समुपेयिवान्.

73 ^{a}) D2. 3. 11 महासेनः (for °मन्युः). T4 तत्र क्रौंचमभिद्रुत्य. — ^{b}) M2 मेघ-; M3 क्रौंचं (for क्रौञ्च-). K2 T G2. 3 M2–4 -विनादितं (T1. 2 °तः); D2. 7. 9. 10 -नि(D2 -वि)नादितं (for °दितम्). M1 महानादं विनद्य च. — ^{c}) G2 चिच्छेद; M2. 3 विभेद.

74 ^{a}) K1–3 B1. 4 Dn S -साल-; D2 -शाळ- (for -शाल-). K2 T2 -स्कंद- (for -स्कन्ध-). K4 B2 -शरभं; B1 -शरणं; B3. 4 D5 -सबलं; B5 Dn1 D1. 3. 4. 7–10 -शबलं; D2 M3. 4 -सरळं; D6 M1 -सरल- (M1 °ळ-); T1–3 G1 -तरळं; T4 G3 -तरळ-; G2 -तरुकं; M2 -सरळम् (for °लं). — ^{b}) B4. 5 ग्रस्त- (for त्रस्त-). B1 M -वारण- (for -वानर-). K4 -कारणं; D1. 4. 6. 8 -वाहनं; M -वानरः (M3. 4 °रं) (for -वारणम्). — D4 om. 74^{c}–75^{d}. — ^{c}) B3 damaged. T1 विलीन-; T2–4 G M प्रली(T2 °ती)न- (for पुलिन-). T4 G3 M1 -स्रस्त- (for -त्रस्त-). M1. 2 -विहगो. B (B3 damaged) D (D4 om.) प्रो(D7 पौ)ड्डीनोद्भ्रांत(B4 °ड्डीन)विहगं. — ^{d}) Ś1 K B4 समुत्पतित-; B3 **पतित-; M3 विनिष्पतति (for °ष्पतित-). M1. 2 -पन्नगः.

75 D4 om. 75 (cf. v. l. 74). — ^{a}) K3 Dn2 T2 गोलांगूलर्क्ष-; G1 गोलांगलर्क्ष-; M3 गोलांगूलार्क- (for °लर्क्ष-). S (except M1) -चमरैर् (for -संघैश्च). — ^{b}) D2 M1 स्रवद्भिः; T3 भ्रमद्भिर् (for द्रव°). M1. 2 चा(M2 अ)नुनादितः; M3 अभिनादितं. — ^{c}) K4 तुरंगगति-; D1. 5. 7. 9. 10 कुरंगमवि-; T G M1. 2. 4 कु(T3 तु)रंगा(G2 °ग)रुत-; M3 गुरुगोरुत- (for कुरङ्गगति-). B Dn D1–3. 6. 7. 9–11 -निर्घोष-; M1 °षैर् (for °षम्). D3 कुरंगगतिभिर्घोर-. — ^{d}) G1 उत्क्रांत- (for उद्भ्रान्त-). K4 -मृगराजितं; T1. 2 M2–4 -सृ(T1 -स)मराजिरं (T2 °तं); T3 -ससुरा**; T4 G2. 3 -भ्रमराचि(G2 °न्वि)तं; G1 -स्रमराचितं (sic); M1 -चमराजिरः (for -सृमराचितम्). B Dn D1–3. 6–11 -वि(Dn D1. 7–9. 11 -नि)नादितवनांत(D7 °बलात्त-; D8. 9 °बलोत्त-; D10 °बलांत)रं; D5 नादितं प्राणिभिस्तदा.

76 ^{a}) B2 शलभैः; D2. 3. 5 सरभैः (D5 °सैः) (for श°) — ^{b}) K2 corrupt. D5 शरभैर् (for सहसा).

विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः ।
किंनराश्च समुद्विग्नाः शक्तिपातरवोद्धुताः ॥ ७७
ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः ॥ ७८
तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
बिभेद शक्त्या क्रौञ्चं च पावकिः परवीरहा ॥ ७९
बहुधा चैकधा चैव कृत्वात्मानं महात्मना ।
शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ८०
एवंप्रभावो भगवानतो भूयश्च पावकिः ।
क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ८१
ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विषः ।
सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ८२
ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्खाश्च भारत ।
मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् ॥ ८३
दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यश्च मारुतः ।
गन्धर्वास्तुष्टुवुश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ८४
केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ८५

C. 9. 2716
B. 9. 46. 98
K. 9. 47. 98

77 ^{ab}) B3 lacuna for समुत्पेतुस्तस्य. M2.4 तस्य शृंगात्समंततः (for 77^{b}). — ^{c}) S भयोद्विग्नाः. — ^{d}) T1 G M1.3.4 -प्रास-; T2 -पून-; T3 -हस्त-; T4 -वेग- (for -पात-). Ś1 K1.4 -रवोद्यताः; K2 °द्धुतः; K3 °द्धिताः; Dn M1.2.4 °द्धुताः; D5 G2 -रव(G2 -वर)-द्रुताः; T1 G1 M3 -रवोद्धृताः.

78 Ś1 K B4 om. 78. T3 damaged for 78^{cd}. — ^{c}) G1.3 प्रदीप्तान्. G3 -श्रेष्ठान्. D2.3.11 प्रदीप्तं पर्वतं दृष्ट्वा; D5 °प्तान्यर्धदेहाश्च (sic). — ^{d}) D1 M4 विविधाभरणस्रजः.

79 ^{a}) Ś1 K1–3 Dn D1–3.11 अभि- (for अति-). — ^{b}) K2 D3 मृते (sic) (for मृधे). — After 79^{b}, B D ins.:

281* स चैव भगवान्क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ।
सहानुजं जघानाशु वृत्रं देवपतिर्यथा ।

[(L. 1) D2.3.11 चैनं; D5 एव (for चैव). — (L. 2) Dn सहात्मजं; D5 सानुजं च (for सहानुजं).]

— ^{c}) Bom. ed. क्रौंचं शक्त्या (by transp.). — ^{d}) G1 पावकः.

80 ^{a}) K4 D3.11 वापि; B2.4.5 चापि; D2 सोपि; T2 चैनं (for चैव). — ^{b}) Ś1 K कृत्वा रूपं; Dn कृतात्मानं (for कृत्वा°). Ś1 K3 महात्मनः; K4 B D °बलः (B4 Dn °लं; D2 °ळः); T3 °घनः; G3 °मनाः (for °त्मना). — ^{c}) B3 damaged. D3 दीप्ता (for क्षिप्ता). T4 पुनस् (for रणे). T G तेन (for तस्य). — ^{d}) D2.3 हतो नेति (sic); D11 हस्तमेति; T3 प्रणमेते (sic) (for पाणिमेति).

81 ^{b}) B (except B5) Dn D1.3.4.6–11 G2 ततो; D5 तथा; T3 damaged; T4 G3 हतो; M1 भूयो (for अतो). D5 -भूतश् (for भूयश्). — After 81^{b}, B D ins.:

282* शौर्याद्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ।

[B2.5 सौर्याद्. D2.3.11 सूर्याद्द्विगुणयोगे च (for the prior half).]

— ^{c}) S (except T3) विनिर्भिण्णो.

82 ^{a}) Dn च (for स). D8 वाचो; S क्रौंचं (T3 °चाद्) (for देवो). — ^{b}) B5 G1.3 -द्विषं (for -द्विषः). D5 T3 विनिहत्य (T3 °भिद्य) सुरद्विषः. — ^{c}) K2.3 संस्तूयमानो; K4 संबध्य°; B1.4.5 स भाष्य°; D2 संभाव्य°; D3.6 स भज्य°; D4 स सज्य°; Ca सभाज्य° (as in text). — ^{d}) Dn1 पर- (for परं). K3 च; T4 सः (for ह). — After 82, B1.5 ins.:

283* भिन्ने क्रौञ्चे गिरिवरे चण्डपुत्रे च पातिते ।

83 ^{a}) D8.11 S नेदुः (for राजन्). — ^{b}) D11 महा-; T1.2 G2 दिव्य-; T3.4 G1.3 M दिव्याः (for नेदुः). D8 सशंखाश्चैव भारत. — D5 om. (? hapl.) 83^{c}–84^{b}. — ^{c}) K2 मुमुदुर् (for °चुर्). Dn1 D9 -घोषाश्; S (except M2.4) -सेनाश् (for -योषाश्). — ^{d}) M1 परंतप (for अनुत्तमम्). — After 83, B3 D6.7.9 read 87^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

84 D5 om. 84^{ab} (cf. v. l. 83). — ^{a}) Ś1 K1.2 D1.8 M1 दिव्यं. T4 समादाय. — ^{b}) B5 भारत (for मारुतः). K4 D2 ववुः (K4 om.) पुण्याश्च मारुताः. — ^{c}) K2–4 T3 M1 चैव; D5 चैवं. — ^{d}) D2.3.11 देवाश्चापि; T3 यं चानर्चं; G2 यज्वानस्तु (for °श्च).

85 ^{a}) D8 corrupt. Ś1 K1.2 अन्यं; B1 एव (for एनं). — ^{b}) K4 सुतं; T G विभुं (for प्रभुम्). — B8

C. 9. 2717
B. 9. 46. 99
K. 9. 47. 99

केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ॥ ८६
एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८७
एतत्ते कथितं राजन्कार्त्तिकेयाभिषेचनम् ।
शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवंशस्य पुण्यताम् ॥ ८८
बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् ॥ ८९
ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक्पृथक् ।
तदा नैरृतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्ये पावकात्मजः ॥ ९०
एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ ९१
औजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपां पतिः ।
अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ ९२
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्दं चाभ्यर्च्य लाङ्गली ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्याभरणानि च ॥ ९३
उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।
पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयं च लाङ्गली ।

---

damaged for 85^{cd}. — ^{d}) K4 अव्रतं; T1 G1 उग्रजं (for अग्रजम्).

86 ^{b}) K2 विभावसु (sic); D3 °वसौ. — ^{c}) Dn1 T G कृत्तिकायाश्; M3 कार्त्तिकेयाश् (for कृत्तिकानां). — ^{d}) D5 वदंति हि; T3 सुतंत्युत (sic) (for वदन्त्युत).

87 ^{b}) K2 चतुबाल (sic) (for °र्धा च). D2 महाबळं; D10 M3.4 °बल:. — B3 D6.7.9 read 87^{cd} for the first time after 83. — ^{d}) S शतधा च (M2 °धाथ) सहस्रधा.

88 ^{a}) K2 कलितं (for कथितं). — ^{b}) D11 कार्त्तिकेयस्याभिषेचनं (hypermetric). — ^{c}) Ś1 K1.3 देव; K2 देव्याः; S चेमां (G2 °मं; M2 [also] °माः) (for चैव). K4 सरस्वत्यां. — ^{d}) D3 G1 तीर्थं; G2 तीर्थान्; G3 तीर्थे. B (except B5) D (except D2.3.11) -वयंस्य (for -वंशस्य). G1.3 सेवितां (for पुण्यताम्).

89 ^{a}) S (except T2.4) तत्तीर्थं- (for तीर्थप्र-). — ^{b}) S जि(G3 जा)तेषु (for हतेषु). — ^{c}) D8 महाबाहो (for °राज). — T4 om. (hapl.) 89^{d}–91^{c}. — ^{d}) D8 त्रिविष्टमपि चापरं.

90 T4 om. 90 (cf. v. l. 89). B4 om. 90–92. — ^{a}) G3 [इ]व (for च). — ^{b}) D1 ददातीशः (for °वीशः). — ^{c}) B (B4 om.) Dn1 D5–10 ददौ (for तदा). D2 नैकृत-; D10 दैवत- (for नैरृत-). S (T4 om.) तथा (T3 °तो) नैरृतमुख्येषु. — ^{d}) K2 त्रैलोके; K4 B1–3 D (except D1) त्रैलोक्यं.

91 T4 om. 91^{abc} (cf. v. l. 89). B4 om. 91 (cf. v. l. 90). — ^{a}) T3 तस्यास् (for तस्मिंस्). — ^{b}) K4 तैश्च (for तीर्थे). D8 -कुळांतकः; S (except M1; T4 om.) -कुलांतकृत्. — ^{c}) D3.11 कार्त्तिकेयो (for अभिषिक्तो). — ^{d}) D6 स तैः; M1 प्रभुः (for सुरैः).

92 B4 om. 92 (cf. v. l. 90). — ^{a}) K4 ओजसं; B (B4 om.) D तैजसं; T G औ(G1 ओ)शनं (for औजसं). — ^{b}) M1 यस्मिंस् (for यत्र). D4.7.10 S तीर्थे; D5.6.8.9 तीर्थम् (for पूर्वम्). T G1.3 M महामतिः; G2 ह्यपां पतिः (for अपां पतिः). K4 ****मुमापतिः. — ^{d}) D11 वरुणो यादसां पतिः.

93 ^{a}) K4 B (except B4) D4.7.9.10 अस्मिंस्. D4 T3 तीर्थे (for तीर्थ-). K4 स्नानात्. — ^{b}) K3 स्कंधं; D2 वरुणं (hypermetric) (for स्कन्दं). D1 T1.2 G1.2 M अभ्यर्च्यं. T3 लांगली भरतर्षभ; T4 धर्मात्मा वै सतां गतिः. — Ś1 K1–3 T2 om. (hapl.) 93^{c}–94^{d}; B1 reads it on marg. — ^{c}) D5 रत्नान् (sic); T1.3 G2 M वित्तं; T4 G1.3 नित्यं (for रुक्मं). — ^{d}) D5 वासांस्याभरणांस्तथा (sic).

94 Ś1 K1–3 T2 om. 94^{abcd} (cf. v. l. 93). B1 reads 94^{abcd} on marg. — ^{a}) T3 G M तां तु (for तत्र). — ^{b}) D5 साधुभिः (for माधवः). — ^{c}) B5 पृष्ठ-; T1 M1 पूज्यं; T3 G2 अश्व-; T4 आस्यं (sic); G1.3 अद्य (for पूज्य). D5 तीर्थवरे; G2 -तीर्थं परं (for तीर्थवरं). D5 M2.4 तत्र (for तच्च). — ^{d}) T1 G1 स्पृष्टतोयश्च (G1 °यं च) लांगली. — ^{e}) B5 तुष्टः; D8 हृष्ट- (for हृष्टः). D5 राजन् (for चैव). — ^{f}) G3 सोभवन्; M1 भगवान्; M2–4 अभवन् (for ह्यभ°). D3.11 यादवोत्तमः.

95 ^{a}) D5 आख्यातं. — ^{b}) K2 D6 M1.2.4 मा (for मां). D5 T1.2 -पृष्टवान् (for -पृच्छसि). — ^{c}) Dn यदा; D7 यथो; T G (except G2) यत्र (for यथा). — ^{d}) D4 यथा (for स्कन्दो). B5 D4.7.9.10 समागतः;

हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः ॥ ९४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यथाभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः ॥ ९५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

जनमेजय उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मञ्श्रुतवानस्मि तत्त्वतः ।
अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १
यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन ।
प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नं च मनो मम ॥ २
अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ३
अपां पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः सुरासुरैः ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम् ।
आदौ कृतयुगे तस्मिन्वर्तमाने यथाविधि ।
वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ॥ ५
यथास्मान्सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा ।

C. 9. 2739
B. 9. 47. 6
K. 9. 48. 7

D8 °गमः; T3 सहागतैः (for समा°). — After 95, S ins.:

284* सेनानीश्च कृतो राजन्बाल एव महाबलः ।

[T3 सेनानित्वे; T4 G1. 2 °निश्च (for °नीश्च). T2 M2 च ततो; T4 चतुरो (for च कृतो). G2 स्तुतो महान् (for महाबलः).]

Colophon. — *Sub-parvan:* K2–4 B1. 2 D2. 3. 11 T1. 2 M1. 2. 4 रामतीर्थयात्रा; B3. 5 Dn D4. 7–10 बलदेवतीर्थयात्रा; B4 हलधरतीर्थयात्रा; D1 बलदेवयात्रा; D6 बलरामतीर्थयात्रा; M1 तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा- (Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* Ś1 K B Dn D4. 7–10 M1. 4 कुमाराभिषेकः; D1 स्कंदाभिषेकः; T1. 2 कुमारविजयः; M2. 4 (also) क्रौंचभेदनं; Bom. ed. तारकवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 G3 47; Dn 16; D9. 10 17; T G1. 2 M 48. — *Śloka no.:* Dn 136; D7 108; D9 109.

46

1 [a]) D7 इत्यद्भुतम्. G2 M1 दिव्यं (for ब्रह्मन्). D2. 3. 11 इत्यद्भु(D2 अत्यद्भू)तं परं ब्रह्मन्. — K3. 4 D6. 8 om. (hapl.) 1[c]–2[d]. — [c]) D3 अभिषिक्तं; M1 °षेकः. — [d]) D5 तव प्रभो (for यथाविधि).

2 K3. 4 D6. 8 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) D3. 11 यं; D6. 7 T1 M3 तत् (for यत्). D1 तृप्तम्; D11 सर्वपूतम् (hypermetric) (for पूतम्). — [b]) Ś1 K1 तपोनिधे (for °धन).

3 [b]) B2 D2. 3. 11 वधस् (for वधं). G1 तदा. — [c]) G2 तु (for मे). — [d]) Ś1 K1. 3 मम; M1 च मे (for हि मे). D2 परं कौतूहलं हि मे.

4 [a]) D6 त्वस्मिन्; T1 त°; M1. 2. 4 चा° (for ह्य°). — [b]) Dn D6–11 पुरा सुरैः (for सुरासुरैः). — [c]) K2 तं (for तन्). K4 D4. 7. 9 M3 महाप्रज्ञ; B1 Dn °भाग. — [d]) D2. 11 संजय; G3 संक्रम (for सत्तम).

5 [a]) B5 यथा; G1 त्विदं; M2 इमं (for इदं). D5 कर्म (for चित्रं). — [b]) D5 पूर्वं चित्रं; S (except M3. 4) पूर्वकाले (for °कल्पे). K3 यथायथं; S °भव- (T2 °वे)त् (for °तथम्). — [c]) T3 तथा; G2 पुरा (for आदौ). G3 कृतौ (for कृत-). K4 B D राजन् (for तस्मिन्). — [e]) D3. 11 M3 सर्वे (sic) (for सर्वाः). — [f]) K4 B4 [ए]नम्; T3 तम् (for [इ]दम्). D2 समेत्यैव यथाब्रुवन्.

6 [a]) D8 स्म (for [अ]स्मान्). D3 सुरराट्; G1 स सुराञ्; M3 सुराञ् (submetric) (for सुरराट्). B4 यक्षो (for शक्रो). — [b]) T1. 3 G M2. 4 त्राति; T2 M3 त्राहि (for पाति). M1 नित्यदा. T4 भये त्राता हि

C. 9. 2734
B. 9. 47. 7
K. 9. 48. 7

तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ॥ ६
वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ।
समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः ॥ ७
सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ।
एवमस्त्विति तान्देवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम् ।
अपां पतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९
अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम् ।
जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ १०
अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशाः ।
सरितः सागरांश्चैव नदांश्चैव सरांसि च ।
पालयामास विधिना यथा देवाञ्शतक्रतुः ॥ ११
ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
अग्नितीर्थं महाप्राज्ञः स जगाम प्रलम्बहा ।
नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ॥ १२
लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदानघ ।
उपतस्थुर्महात्मानं सर्वलोकपितामहम् ॥ १३
अग्निः प्रनष्टो भगवान्कारणं च न विद्महे ।

सर्वदा. — c) D5.6 एव (for अपि). D2 राजेंद्र; D5 सर्वोस्मान् (sic) (for सर्वासां). — d) D2 सर्वासां (for सरितां). K4 B4 च; T2 वा (for वै). Ś1 K1.3.4 गतिर् (for पतिर्). D5 परित्राहि पतिर्भव; D11 अपां भव पतिर्विभो.

7 a) T4 वासांच्चक्रे (sic) (for वासश्च ते). D2 महा-; T2.3 तथा (for सदा). — b) M1 समुद्रे (for सागरे). — c) B1.2 Dn1 D3 वशो; D8 [आ]वासो (for वशे). — d) Dn D11 न संशयः (for नदीपतिः).

8 a) B5 तु तव; S (except M1) तव च (by transp.). — b) K4 D2.3.5.6 T G2.3 M2.4 हानिर्वृ- (K4 D2 G2 M4 °वृ)द्धिर्भविष्यति (D6 M2 °तः); G1 हार्दिक्यं ते भविष्यति. — c) Dn T4 तं (for तान्). T3.4 M1 देवो (for देवान्).

9 a) K2 समागत्य. S तु ते (M1 तं) (for ततः). — b) G1.3 वरुणं वासवालयं. — c) T3 हि; G1.2 वि- (for प्र-). Dn वै (for हि). — d) D5 -दिष्टेन (for -दृष्टेन).

10 Ś1 K1–3 om. (hapl.) 10. — a) D2 अभिषिंच्य. B5 T3 तदा (for ततो). Dn1 देवो. — b) D2.3 S (except M1) पयसां. — c) B5 ययुः (for जग्मुः). D5 चान्ये ह्यवस्थानं; M1 स्थानानि स्वान्येव (by transp.). K4 D2.3.11 स्थानानि जग्मुः स्वान्येव; T G1.3 स्वान्ये- (T3 प्रागे)व जग्मुः स्थानानि; G2 स्वानि स्थानानि संजग्मुः. — d) D2 जळेश्वरं.

11 a) K3 तदो; D1 तु तैर्; T3 तथा; M1.2.4 तदा (for ततो). Ś1 K1 देवो. — c) Dn सरितं. — d) K3 reads नदांश्चैव twice. B1–4 Dn D1.2.4–8.10.11 नदीश् (for नदांश्). B (except B4) D (except D?.3.11) [अ]पि (for [ए]व). T3 नदांसि च सरांसि च. — D3 reads 11^{c}–23^{f} twice, omitting 12^{e}–13^{d} both times. — e) D8 (second time) ददृशे तस्य विधिना. — f) D3 (both times) T2 G1.3 देवः (for देवान्).

12 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. — a) D2 corrupt. D8 (both times) G1 तत्र (for ततस्). Ś1 K1 संस्पृश्य (submetric) (for [अ]प्युप°). — b) K4 ददौ (for दत्त्वा). B2 विपुलं; D5 T4 M1 विधिवद् (for विविधं). — c) K4 B5 D6 महाप्रज्ञो; B3.4 D2.3 °प्राज्ञ; D1 °तेजा; D5 °बाहो; M1 नरव्याघ्र (for महाप्राज्ञः). T G M2–4 तस्मात्तीर्थान्न(T2 °र्थं न)रव्याघ्र. — d) K4 B D (D8 both times) जगामाथ; M2 तज्जगाम (for स ज°). D7.9 फलंवहा (for प्रलम्बहा). G2 जगाम प्रबलं बलः. — D8 (both times) om. 12^{e}–13^{d}. — e) T3 damaged from नष्टो up to शमी (in 12^{f}). T1.2 प्रणष्टो (for नष्टो न). — f) K2 Dn2 D11 T1.2.4 G1.3 शमीगर्भो; Dn1 D6 °गर्भं; D3 समीयोंग (sic); T3 **गर्भो (for शमीगर्भे).

13 D8 (both times) om. 13 (cf. v. l. 12). K4 repeats 13^{a}–15^{b} after 17. — a) D3 लोकलोक-; D11 लोकाल्ँलोक- (for °लोक-). B2 -विनाशेन; Dn1 -विकाशे च. D2 लोक्यलोकविनाशाश्च. — b) D2.3 प्रादुर्भूतस् (for °भूते). D3.11 T2–4 G1.3 M1 तथा (for तदा). D1 [अ]नघे; S नृप. — c) B (except B4) D (except D2.3.11; D8 om.) M1 सुरा यत्र (for महात्मानं). — d) K4 (both times) G2 सर्वं; D1 पूर्वं; D2.3.11 तदा (for सर्व-).

14 For the repetition in D8, cf. v. l. 11; for that in K4, cf. v. l. 13. Before 14, T1 ins. देवाः. — a) Ś1 K1.3 T2–4 G2.3 प्रणष्टो. Dn1 D5

सर्वलोकक्षयो मा भूत्संपादयतु नोऽनलम् ॥ १४
जनमेजय उवाच ।
किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः ।
विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् ।
शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥ १६
प्रनष्टे तु तदा वह्नौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ॥ १७
ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि ।
ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ॥ १८
देवाः सर्वे नरव्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः ।
ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन्सवासवाः ।
पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् ॥ १९
भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
तत्राप्याप्लुत्य मतिमान्ब्रह्मयोनिं जगाम ह ॥ २०

C. 9. 2750
B. 9. 47. 22
K. 9. 48. 22

G1. 2 भगवन्. — b) T3 मरणं (for कारणं). K4 (first time) किं न; D1 S (except T3 G1 M1) न च (by transp.). B2 विद्यते; D8 (second time) विग्रहे (for विद्महे). — c) K2. 3. 4 (both times) B D (D8 both times) G1 -भूत- (for -लोक-). D9 राजन् (for मा भूत्). — T3 damaged from 14d up to the ref. before 16. — d) K4 (both times) बलं (for ऽनलम्). K2. 3 संपादय ततोनलं; B D (D8 both times) M1 °दय विभोनलं (D2 °ळं); T4 संपदायतु नो लयं (sic).

15 For the repetition in D8, cf. v. l. 11; for that in K4, cf. v. l. 13. T3 damaged. — a) D11 कथं प्रनष्टो भगवान्. — b) Ś1 K1. 3. 4 (both times) T1. 2. 4 G2. 3 प्रणष्टो; D11 देवोग्निर् (for प्रनष्टो). K4 (second time) हव्यवाहनः (for लोकभावनः). — c) D6 विज्ञातं. M1 देवस्. — d) T (T3 damaged) G M2–4 पृच्छतः; M1 सत्तम (for तत्त्वतः).

16 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. T3 damaged for the ref. — a) G1. 3 भृगु- (for भृगोः). S (except M1) शापभयाद् (for शापाद्भृशं). K4 वीरो; D5 (sup. lin. as in text) दृष्टो (for भीतो). — c) Ś1 K1–3 D6 समासाद्य; D1 उपा°. — T3 om. (hapl.) 16d–19c. — d) K2 नानाश. K2. 3 D3. 11 T4 तदा; M3 तथा (for ततः).

17 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. T3 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) Ś1 K T2. 4 G2. 3 प्रणष्टे. T1. 2 G1. 3 तथा (for तदा). — M3 reads 17b–18d twice. G3 om. (hapl.) 17c–19d. — c) Ś1 K1–3 अन्विष्यंतस् (K1 °त); B1. 3. 4 Dn D7. 8 (second time). 10 अन्वैषं (D10 °शं) त; B5 अन्वेषयंस्; D2 M1 °षंतस् (for °षन्त). D2. 5. 11 ततो (for तदा). K4 B3–5 वह्निं; D2. 11 राजन्; G2 सर्वे; M3 (both times) नष्टे (for नष्टं). T (T3 om.) G1 अन्वेषयंस्तथा (T2 °दा) सर्वे. — d) K2 स्खलनं (for ज्वलनं). — After 17, K4 repeats 13a–15b.

18 For the repetition in D8, cf. v. l. 11; for that in M3, cf. v. l. 17. T3 om. 18 (cf. v. l. 16). G3 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) S (except M1; T3 G3 om.; M3 first time) आगम्य (for आसाद्य). — K3 D1 om. (hapl.) 18b–19c. — b) D7 सामी- (for शमी-). D3 -गर्भस्थ. Ś1 K1 D4. 8 (both times) च; K4 B3. 4 D2. 3 T4 G (G3 om.) M (M3 both times) ह (for हि). — d) D8 (both times) G1 समासीनं; M1 ज्वलमानं (for वस°). T1. 4 G1. 2 M (M3 both times) यथातथं (for °विधि). T2 वसानं यतथातथं (sic).

19 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. T3 om. 19abc (cf. v. l. 16). G3 om. 19abcd (cf. v. l. 17). K3 D1 om. 19abc (cf. v. l. 18). — a) Ś1 K (K3 om.) समागम्य; S (except M1; T3 G3 om.) महाराज (for नरव्याघ्र). — c) Ś1 K1 च; B5 M1 तु; T1. 2. 4 G2 M2–4 ते (for तं). — d) K4 प्रीता भूयः; M1 प्रहृष्टास्तु (for प्रीताभूवन्). D3. 11 शमीगर्भस्थमेव च (= [var.] 18b); T3 पूतोभूत्सुमनाः सदा. — e) Dn1 यथाकथं (for °गतं). — f) Dn D1 -भक्ष्यश्च. D8 भवान् (for ऽभवत्).

20 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. T3 damaged for 20a–21b. — a) Ś1 K1. 3 भृगुशापान्; K2 भृगुनाथ (for भृगोः शापान्). D2 महीपाळ; D8 (second time). 9 महाभाग; G1. 3 M1 महाराज. — b) D8 (first time) G1 -वादिनां. — c) Ś1 K1. 2 यत्रापि; D8 (first time) तदापि; T (T3 damaged) G M2–4 तथैव; M1 स तत्र (for तत्रापि). Ś1 K1–3 D2. 3. 11 M1 भगवान्; G2 भवमान् (for मति°). — d) B5 ब्रह्मतीर्थं; T (T3 damaged) G1 M2. 3 °योनिद् (for

C. 9. 2750
B. 9. 47. 23
K. 9. 46. om.

ससर्ज भगवान्यत्र सर्वलोकपितामहः ।
तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ।
ससर्ज चान्नानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २१
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च ।
कौबेरं प्रययौ तीर्थं तत्र तप्त्वा महत्तपः ।
धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलबिलः प्रभुः ॥ २२
तत्रस्थमेव तं राजन्धनानि निधयस्तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली ततः ।
गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ॥ २३
ददृशे तत्र तत्स्थानं कौबेरे काननोत्तमे ।
पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ॥ २४
यत्र राज्ञा कुबेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ।
धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणामिततेजसा ॥ २५
सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ।
यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ॥ २६
अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ।
वाहनं चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोरमम् ।
विमानं पुष्पकं दिव्यं नैरृतैश्वर्यमेव च ॥ २७

°योनिं). Kumbh. ed. ब्रह्मशापान्मुमोच ह.

21 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. T3 damaged for 21^{ab}. T (T3 damaged) G1. 2 M3. 4 om. 21^{ab}. G3 om. (hapl.) 21^{abcd}. — b) M1. 2 ब्रह्मा (for सर्व-). Ś1 K1–3 -लोकान् (for -लोक-). — c) B5 यत्र (for तत्र). — d) K3 सेह; K4 सर्व-; D3 सर्वे (for सह). Ś1 K1–3 यथा पुरा; Dn T1–3 G1. 2 M पुरा प्रभुः (by transp.); D1 पृथुश्रवाः; T4 सवासवैः. D2. 11 सर्वदेवप्रभुः पुरा (D2 सुराः). — e) K4 धान्यानि; B4. 5 चान्यानि; D2. 3. 11 [अ]न्नानि च (by transp.); D4–7. 8 (second time). 9. 10 तीर्थानि. K2 T2. 3 G2 M तदा; B4 यथा (for तथा). D1 ससर्ज चात्र धामानि.

22 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. — a) T4 ततः (for तत्र). T3 पीत्वा (for दत्त्वा). — b) T3 damaged from विविधानि up to राजन्नैल (in 22^{f}). D2 M2 सः; M1 [उ]त (for च). Ś1 K1–3 वसूनि विधिवद्बलः. — c) Ś1 K1. 2 D3 कौवे(D3 °वी)रं; B2 D6. 7. 8 (both times) कौरवं (for कौबेरं). K4 om. तीर्थं. — D3 reads 22^{def} on marg. — d) K3 B5 D2. 3. 5. 9. 11 M1 यत्र (for तत्र). D2 तप्तं (for तप्त्वा). D8 (both times) M1 महातपाः. T (T3 damaged) G M2–4 य(M2. 4 त)त्र तप्त्वा तपो (T2 °तो) महत्. — f) Ś1 K B3. 4 D3 राजा (for राजन्). Ś1 K1. 3 चैडवि(Ś1 °बि)डः; K2 चैडदुतः; K4 वै कपिलः; B3. 4 D3 चैलविलः; D2 G1. 2 ऐळविळः (G1 °ळिः); D7 ऐलनिलः; T1 ऐळिबिळः; T2 वैताळिभिः; T4 G3 M ऐळिवि(M2. 3 °बि)ळिः. D3. 11 पुरा (for प्रभुः).

23 For the repetition in D8, cf. v. l. 11. — a) Dn तत्रस्थमेवं राजानं. — b) D1 धान्यानि; T1–3 G M3. 4 धनानां; M1. 2 रत्नानि (for धनानि). B3 विधयस्; T3 नियतस्; G2 सिद्धयस् (for निध°). Ś1 K1–3 धनाधिपतयस्ततः (K2. 3 °दा); D8 (both times) नानाविधयशस्तथा. — c) D5 उपातिष्ठन् (for उपतस्थुर्). K4 B3 नरश्रेष्ठं; G1 सरिच्छ्रेष्ठां (for नरश्रेष्ठ). D8 (first time) उपतस्थौ नरव्याघ्र. — d) T3 तं (for तत्). K2. 3 D4–6. 8 (first time). 11 गतः; D1 T1. 2. 4 G1. 3 M1–3 तदा; D7. 9. 10 बलः; T3 G2 M4 तथा; T3 (also) हली (for ततः). — e) K1–3 तत्र; D1 हुत्वा; M4 दत्त्वा (for गत्वा). B3. 4 Dn D4. 6. 8 (second time). 9 दत्त्वा (for स्नात्वा). — f) T1. 2. 4 G3 ब्राह्मणानां. Ś1 K1. 3. 4 D3. 11 T1. 2 ददौ धनं (by transp.); B3. 4 धनं बहु; T3 महाधनं.

24 b) D1 कौबेरं. K4 कौबेरं काननोत्तमं; B2 M1 °रे कानने शुभे; T G M2–4 °रं (T4 G M3 °रे) कानने प्र(T1 °नं प्र-; G1 M3 °नप्र)भुः. — d) K3 विमलं; T2 विपुळं. D2. 3. 11 तु; T2 स (sic) (for सु-).

25 a) K2. 3 B Dn D1. 4–10 M1 यक्ष- (for यत्र). K4 D2. 3. 11 यक्षराक्षसवीरेण. — b) D8 वराँल् (for वरा). D1 सु- (for च). B3. 4 पुष्कलान्; D2 T2 पुष्कळाः. K3. 4 वराँल्लब्ध्वा (K4 °ब्धा) च पुष्कलान् (K3 °लाः). — cd) B1 धनाधिपत्यं च सख्यं च (hypermetric) (for 25^{c}). D1 transp. सख्यं च and रुद्रेण.

26 a) Ś1 K1–3 सुराणां (for सुरत्वं). — b) Ś1 K1. 2 नड-; S (except T3) नळ- (for नल-). D8 कुबेरत्वं च शाश्वतं. — c) K4 D2. 3. 5. 11 -बाहुर्; T1–3 G M2–4 -भागो; T4 -राजो; M1 -प्राज्ञो (for -बाहो).

27 a) D4. 8. 9 G1 अभिषिक्तं. D5 तु (for च).

तत्राप्लुत्य बलो राजन्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥ २८

निषेवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना बदरपाचनम् ।
नानर्तुकवनोपेतं सदापुष्पफलं शुभम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तीर्थवरं रामो ययौ बदरपाचनम् ।
तपस्विसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १
भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
स्रुचावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥ २
तपश्चचार सात्युग्रं नियमैर्बहुभिर्नृप ।
भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भामिनी ॥ ३
समास्तस्या व्यतिक्रान्ता बह्व्यः कुरुकुलोद्वह ।

C. 9. 2765
B. 9. 48. 4
K. 9. 49. 4

T (except T3) G (except G2) यत्रैव. — b) T2 सहागम्य (for समा°). — c) K4 आसनं (for वाहनं). K4 T4 G2.3 यद्; D8 सं- (for तद्). — d) K2 मनोगमं; B1.5 Dn D1.4.6–10 S °जवं; D3 °हरं (for °रमम्). — e) K4 रम्यं (for दिव्यं). B5 विमलं पुष्करं दिव्यं. — f) B3 damaged from श्रयं up to दायांश्च (in 28b). K1.2 नैनृतैश्वर्यम्.

28 B3 damaged up to दायांश्च. — a) T3 ततस्तत्र (for तत्राप्लुत्य). K4 Dn ततो राजन्; D2 बलो रा°; T G M3 महाराज. — b) S देयान् (for दायांश्च). T1–3 G M2.4 सु-; M3 स (for च). T2 -पुष्कळान्. Ś1 K1 दत्त्वा दानं यथाविधि. — c) Ś1 K2.3 त्वरितं. K2.3 D2.3.5.11 T G2 M2–4 राजंस् (for रामस्). — d) D8 T2 G3 -लेपनं. G2 तीर्थं स्रोतानुलेपनं.

29 a) M2 (also as in text) निषेवितः (for °तं). T G महा- (for सर्व-). T4 G2 -सर्पैर् (for -सत्त्वैर्). — b) K4 वरद-; G3 बनर- (for बदर-). D1–3.5.11 -पावनं; M3 -चावनं (for -पाचनम्). T3 नाम्नाभिमरलापनं (sic); G2 नाम्ना बदरिकावनं. — c) D3 corrupt. Ś1 K1 नाना*क-; K2.3 नानाद्रुम-; D3 नानर्जक-; T1.2.4 G1.3 M सर्वर्तुक- (for नान°). D5.10 -बलोपेतं; G1.3 -वरो° (for -वनो°). B3.4 नर्तकप्रवणोपेतं; T3 G2 सर्वर्तुकुसुमो°; Ca नानर्तुकवनो° (as in text). — d) T4 तथा (for सदा-). Dn -फलद्रुमं; D2 -फळं शुभं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1.2.5 Dn D2 रामतीर्थयात्रा; B4 D6 M1.2.4 तीर्थयात्रा; D1.4.5.8.9 बलदेव(D5 °भद्र)तीर्थयात्रा; D3 हलधरती°; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* D7.9 वरुणाभिषेकः; M2–4 कुबेरवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 20; B4 G3 48; Dn 17; D9.10 (marg. *sec. m.*) 18; T G1.2 M 49; Bom. ed. 47. — *Śloka no.:* Dn1 31; Dn2 D7 32; D9 33.

47

1 D11 om. 1ab; D3 reads it on marg. B3 damaged up to बदर. — a) K2 तथा; D1.3.4.8 तत्र; T4 तस्मिंस् (for ततस्). K3 D4 तीर्थं. T4 -वरो. — b) K2.3 नाम्ना (for ययौ). K4 D5 व(D5 ब)रद- (for बदर-). Dn1 D1–3 -पावनं; T3 -वासिनं (for -पाचनम्). G2 ययौ बदरिकावनं. — c) D9 G2 M4 तपस्वी (for °स्वि-). D5 reads from चरितं up to कुमारी (in 2c) on marg.

2 D5 reads up to कुमारी on marg. — a) D1.6.11 T2.4 G1.3 M2–4 भारद्वाजस्य. — c) Ś1 K4 T4 G3 श्रुचावती; K2 D3.8 श्रुत्वा°; B1 श्रुवा°; B2 स्रुवा°; B3–5 D1.2.4–7.9.10 श्रुता°; Dn सुरा°; D11 प्रचा°; T2 सचा°; T3 सृजा°; M3 सुस्रा° (for स्रुचा°). B4 om. विभो. — d) S (except T3) कौ(T4 कु)मार- (for कुमारी). T3 व्रत- (for ब्रह्म-).

3 a) Ś1 K1.3 साप्युग्रं; T1.2 यात्युग्रं; T4 G1.3 चा° (for सा°). — b) B1–3 Dn D4–10 M1 वृता; Di

चरन्त्या नियमांस्तांस्तान्स्त्रीभिस्तीव्रान्सुदुश्चरान् ॥ ४
तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशां पते ।
भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः ॥ ५
आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः ।
आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६
सा तं दृष्ट्वोग्रतपसं वसिष्ठं तपतां वरम् ।
आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७
उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा ।
भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ॥ ८
सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
शक्रभक्त्या तु ते पाणिं न दास्यामि कथंचन ॥ ९
व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ १०
इत्युक्तो भगवान्देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम् ।
उवाच नियमज्ञां तां सान्त्वयन्निव भारत ॥ ११
उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते ।
यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ १२
तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।

धृता; T $G_{1.2}$ M_{2-4} प्रभो; G_3 विभो (for नृप). — ^{d}) B_3 damaged. B (B_3 damaged) Dn_1 $D_{7.9}$ भाविनी; T_4 मानिनी.

4 D_{10} reads 4 on marg. (*sec. m.*). — ^{b}) K_2 बहुगुरु- (for बह्वयः कुरु-). $D_{1.3.11}$ -कुलोद्भव (D_{11} °वाः); D_2 -कुळोद्वह. G_2 बह्वयो नैव कृतोद्वहा. — ^{c}) $D_{2.3.11}$ तस्याः (for तांस्तान्). — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} अति-; G_2 तथा (for स्त्रीभिस्). G_1 स्त्रिंस्त्रि (sic); G_3 त्रिभिः (for तीव्रान्). M_1 सुदुष्करान्. D_3 स्त्रींस्तीव्रान्सुदुश्चिरान् (submetric); D_{11} स्त्रीतिजान्सुदुश्चरान् (sic).

5 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 M_3 च (for तु). D_2 श्रुतेन; T_1 तु तीव्र-; T_4 त्वनेन (for तु तेन). — ^{b}) D_1 तपसा नियमेन च; $D_{2.3.11}$ °सा चरितेन च. — ^{c}) $D_{2.3.11}$ देवेंद्रो (for भक्त्या च). $K_{2.3}$ M च परया; T G परमया (for च भगवान्). — ^{d}) $K_{2.3}$ S भगवान् (for परया).

6 ^{b}) B_3 damaged; S (except M_1) तदा (for प्रभुः). — ^{c}) S ब्रह्मर्षेर् (for विप्र°). — ^{d}) B_2 $D_{2.5.6.11}$ वशिष्ठस्य.

7 ^{a}) M_3 तु (for तं). G_1 -तपसा. — ^{b}) B_2 $D_{2.5.6.11}$ वशिष्ठं. K_3 om. from तपतां up to किमा (in 8^{d}). $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_3 वदतां; D_5 $T_{1.2}$ G M_{2-4} जपतां (for तपतां). — ^{c}) $T_{2.3}$ आचार्यैर् (for °रैर्). S (except M_1) बहुभिर् (for मुनि°). K_2 सृष्टैः; B_3 Dn D_1 जुष्टैः; D_8 वृष्टैः; T G M_3 जुष्टं (for दृष्टैः). K_4 आचारैर्मुनिदृष्टैश्च. — ^{d}) T_1 पूरयामास; G_1 पू**मास. M_1 भामिनी (for भारत).

8 K_3 om. up to किमा (cf. v. l. 7). — ^{a}) S विनयज्ञा (for नियमज्ञा). D_5 सा; $M_{1.3.4}$ वै (for च). D_1 उवाचातिथिमाज्ञाय; D_8 °च नियमं ज्ञात्वा. — ^{b}) D_5 T_3 G_2 च (for सा). D_3 प्रियं तदा. — ^{c}) D_2 -शार्दूळ. S भगवंस्त्वमृषिश्रेष्ठ. — ^{d}) B_3 damaged from पयसि up to दास्या (in 9^{b}). D_1 मे प्रभो (hypermetric) (for प्रभो).

9 B_3 damaged up to दास्या. — ^{a}) T_3 सर्वमध्ये (for °मद्य). K_3 यथा शक्तिस्. — ^{c}) T_3 पुत्र- (for शक्र-). K_2 $B_{1.4.5}$ D (except $D_{2.3.11}$) S (except M_1) च (for तु). — ^{d}) D_1 नाभिदास्यां (for न दास्यामि). T_3 कदाचन.

10 ^{a}) G_3 वृत्तैश् (for व्रतैश्). — ^{b}) M_1 मनसा (for तपसा). — ^{c}) K_2 मे; D_1 om.; D_2 हि (for वै). — ^{d}) $D_{3.8}$ T_4 G_3 त्रिभुवनेश्वर (D_3 °रं).

11 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ परीक्ष्य तां; K_3 परीक्षितां. — ^{c}) B_3 damaged from उवाच up to उग्रं (in 12^{a}). K_4 समयज्ञां; $T_{1.4}$ G M_{2-4} विनयज्ञस्; T_2 नियमज्ञस् (for °ज्ञां). B (B_3 damaged) D (except $D_{2.3.11}$) उवाच नियमं ज्ञा(D_1 °मैज्ञा)त्वा; T_3 °च नियमांस्तांस्तान्. — ^{d}) $D_{2.3.11}$ सांत्वपूर्वमिदं वचः.

12 ^{a}) B_3 damaged; B_5 उग्रस्; D_9 उग्र- (for उग्रं). $T_{1.2.4}$ G_2 M_{2-4} हि; T_3 हे; G_1 damaged (for वै). G_3 उग्रं तपश्च चरसि. — ^{b}) T_3 सिद्धिसिद्धिता (sic); $G_{1.3}$ विदितो (sic) (for °ता). $Ś_1$ K_1 मम; K_2 मा नु; G_2 मे हि (for मेऽसि). D_3 सुव्रतैः. K_4 विदितामपि सुव्रते; M_1 °तं मे तपोधने. — ^{d}) K_2 हृद्गता; K_4 $B_{3.4}$ $D_{2.11}$ $T_{1.2}$ $M_{3.4}$ हृद्गतं; D_1 हृच्छयः; D_5 तत्त्वतः (for हृद्गतः). D_3 पूर्वकल्याणी हृद्गतं; D_6 तव कल्याणकृत्ततः.

13 ^{a}) K_3 तच्च सर्वं; $D_{2.3}$ तत्र स(D_3 पू)र्वं; $T_{1.2}$ M_3 तत्सर्वं च (M_3 om. च) (for तच्च सर्वं). S

C. 9. 2782
B. 9. 48. 21
K. 9. 49 21

न च स्म तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात् ॥ २०
हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसंचयः ।
अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २१
पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ।
दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्तयतानघा ॥ २२
चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता ।
दुःखं कमलपत्राक्षी महर्षेः प्रियकाम्यया ॥ २३
अथ तत्कर्म दृष्ट्वास्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः ।
ततः संदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ॥ २४
उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रताम् ।

---

20 M3 om. up to दिनं च (cf. v. l. 19). K2 om. 20. — a) D1 -महत्-; T1. 2. 4 G M (M3 om.) -चिरं (for -महान्). T3 तस्यां पचंत्यां तु चिरं. — b) D2 काळो. Ś1 K1. 3 T3. 4 G1 भरतर्षभ (for पुरुष°). — c) T4 ततः (for न च). K3 तान्प्रपश्यंती; B4 तान्यपत्यंत; D3 सा तान्यपचन्; D8 मान्यपश्यंत (sic); D11 तान्यपचन् (sic); S (except T3 M1; M3 om.) तानि पच्यंते (for तान्यपच्यन्त). — d) T1. 2 अभ्ययात्; T3. 4 G3 M2. 4 अत्यगात्.

21 a) D8 दग्धाश्च; M3 दग्धं (for दग्धश्च). Dn1 D5 स; D6 om. (for च). — b) D7 काष्ठ**यः; T3 damaged (for काष्ठसंचयः). — cd) B3 damaged from अकाष्ठ up to शरीरम (in 21d). K4 आकाष्ठम्; Dn आकाशम् (for अकाष्ठम्). T3 अन्नं (for अग्निं). T3 damaged for सा दृष्ट्वा स्व. M2 सं- (for सा). Ś1 K D3 स्वं (for स्व-). T G1. 2 M1. 2. 4 [अ]पचत्; G3 [आ]पंयत्; M3 [अ]वपत् (for [अ]दहत्).

22 T4 reads 22 after 38. — a) D2. 3 प्रक्षाल्य (for प्रक्षिप्य). — b) D1 चारुदर्शने. — c) B4 दग्धा दग्धौ; D2 जग्धौ पुनः (for दग्धौ दग्धौ). D3 om. (hapl.) one दग्धौ. Ś1 K1 तथा; K2 पता (sic); K3 ततः (for पुनः). Dn1 प्रादाव् (for पा°). G2 दग्धा दग्धा पुनः प्रादाद्. — d) D5 corrupt. B3-5 Dn D1-3. 6-11 T1-3 G [अ]नघ; D4 [अ]क्षघ (sic) (for [अ]नघा). Ś1 K1-3 उपावर्त्य तथानघा; K4 उपावर्तयतेनघ; T4 **वर्तयदानघ.

23 a) K4 D2. 8 तु; D5 सा; D11 तौ (for च). T4 चरणौ दह्यमानैषा; G1. 3 °णे दह्यमाने च. — b) T3 damaged from नाचिन्त up to महर्षेः (in 23d). K4 नाविंदयद् (for नाचिन्तयद्). K1 अनिर्दिता. D5 वेदनां नान्वपद्यत. — c) M2 सुखं (for दुःखं). B (except B3) D M1 कुर्वाणा दुष्करं कर्म. — d) K4 B1. 2. 4 D (except D2. 3) T2 महर्षि- (for °र्षेः). — After 23, B D S Ca. v ins.:

286* न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथ वाभवत् ।
शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येव हर्षिता ।
तच्चास्या वचनं नित्यमवर्तद्धृदि भारत ।
सर्वथा बदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ।
सा तन्मनसि कृत्वैव महर्षेर्वचनं शुभा । [5]
अपचद्बदराण्येव न चापच्यन्त भारत ।
तस्यास्तु चरणौ वह्निर्ददाह भगवान्स्वयम् ।
न च तस्या मनोदुःखं स्वल्पमप्यभवत्तदा ।

[(L. 1) B3 damaged. D2. 11 न दौर्मनस्यं; D8 मनस्य तस्य (sic) (for न वैमनस्यं). B4 D1 तस्याश्च; T4 °सीन्; M1. 2. 4 °स्ति. T2 मुखं; G1 दुःख- (for मुख-). D9 T1. 2. 4 यथा; G3 [ऽ]थ च (for ऽथ वा). M2. 4 न च (for [अ]भवत्). D5 मुखभेदोपि कर्हिचित् (for the post. half). — (L. 2) D2 अग्निमादीप्य; T3. 4 G2 अग्नौ संदीप्य (T3 °दिश्य) (for अग्निनादीप्य). Dn1 जन- (for जल-). Dn1 D1-3 -मध्ये च (for -मध्येव). S जलमध्ये यथा स्थि(ता) (G1 °तः) (for the post. half). ꣸ Ca : जलमध्येव । इवार्थे वशब्दः । आर्षो वा संधिः । ꣸ — M3 om. lines 3-7. — (L. 3) D1 तथास्या; D4. 8. 10 तस्यास्या; D6 T1. 2 तस्याश्च; M (M3 om.) तच्चास्य. T1 G1. 3 पचनं; T3 G2 साहसं (for वचनं). T1 आवर्तद्; M1 अभवत्तद् (hypermetric) (for अवर्तद्). G2 अवर्तत हि भारत (for the post. half). — D6 G1. 3 om. (hapl.) lines 4-6; D5 reads them on marg. T4 om. line 4. — (L. 4) M1. 4 वक्तव्यानि (for पक्त°). B1 D2-4. 7. 9. 11 कन्यया; T1-3 G2 M1 काम्यया; M2. 4 भारत (for कन्यका). — (L. 5) B1 ज्ञात्वैव; B2. 5 Dn D1-5. 8. 11 कृत्वा वै (for कृत्वैव). B3. 4 सा तथ्यं कर्तुमिच्छंती; T G2 M2. 4 सा तद्धृदि (T3 G2 सांतर्हृदि) दृढं कृत्वा; M1 सा तां धृतिं दृढां कृत्वा (for the prior half). D4 महर्षे; D8 सहर्षे. M1 वचनात् (for वचनं). D3. 8 शुभां; M2. 4 शुभं. — (L. 6) T4 अपचद्यद् (for °चद्). B3 damaged from न up to वह्नि (in line 7). T3 [ए]व (for च). — (L. 7) S (except T3; M3 om.) च (for तु). S (M3 om.) भृशं (for स्वयम्). — (L. 8) M3 तच्चास्या (submetric) (for न च तस्या). Dn अल्पम् (for स्व°). M1 अगमत् (for अभवत्). B3. 4 किल (for तदा).]

24 a) T2 अतस् (for अथ). T3 तां (for [अ]स्याः). — c) T2 स (for सं-).

प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ॥ २५
तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते संपत्स्यते शुभे ।
देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ॥ २६
इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
सर्वपापापहं सुभ्रु नाम्ना बदरपाचनम् ।
विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम् ॥ २७
अस्मिन्खलु महाभागे शुभे तीर्थवरे पुरा ।
त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ २८
ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः ।
वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल ॥ २९
तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने ।
अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ३०
ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याभवत्तदा ॥ ३१
अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थिताम् ।
अथागमत्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ३२
ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशाः ।
तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ३३
प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ।
क्षीणोऽन्नसंचयो विप्र बदराणीह भक्षय ।

C. 9. 2801
B. 9. 48. 40
K. 9. 49. 39

---

25 ^{a}) Ś1 K उवाच भरतश्रेष्ठ; M3 °च च कुरुश्रेष्ठ. — ^{c}) B3 damaged from प्रीतो up to निय (in 25^{d}). — ^{d}) T1–3 G M विपुले(T2 °ळे)न; T4 च दृढेन (for नियमेन).

26 ^{a}) D2. 3. 11 तपसा (for तस्माद्यो). M3 काम्यः. — ^{b}) K2 स्म (for स). K4 संपश्यते (for °त्स्यते). M1 चिरात् (for शुभे). — ^{c}) K1 देहे. — ^{d}) T G2 M3. 4 च नि-; G1. 3 त्वं नि- (for मयि). Ś1 K1 वत्स्यसि; K2 वत्स्यहे.

27 ^{a}) K2. 3 तीर्थप्र- (for ते तीर्थ-). — ^{b}) D2. 3. 11 ध्रुवं; S ख्यातं (for स्थिरं). D9 चाते (sic) (for लोके). — ^{c}) K4 Dn D2. 3. 8. 11 M1. 3 -पाप्मापहं; T4 G M2. 4 -पापहरं (for -पापापहं). K2 सुता (sic); B1 D5 T3 शुभ्रु; B5 D1 शुभ्रं (for सुभ्रु). — ^{d}) D1 तीर्थं (for नाम्ना). D2. 5. 8. 11 -पावनं. — ^{e}) B3 damaged from तं त्रिषु up to अस्मि (in 28^{a}). B2 विश्रुतं; D5 विध्यातं; G1 व्याख्यातं (for वि°). M3 om. लोकेषु. — ^{f}) G2 ब्रह्मादिभिर् (for ब्रह्मर्षि°). K2 अपि प्लुतं; K4 B1 D2–5. 8. 11 T3 M1. 2. 4 अभिष्टुतं; B4 परिप्लुतं; Dn अपि स्तुतं; T1. 2 अनुष्ठितं; M3 अभिष्ठितं (for °प्लुतम्). G3 ब्रह्मऋषिभिराप्लुतं.

28 B3 damaged for अस्मि. — ^{a}) K4 किल; D5 षलु (for खलु). M1 अस्मिन्बहुमते भागे. — ^{b}) K4 om.; B Dn D1–4. 7–11 [ऽ]नघे; D5. 6 G1 शुभे (for पुरा). — ^{c}) S (except M1) न्यस्य (for त्यक्त्वा). T1. 2 याता (for जग्मुर्). K4 तपेत्युक्त्वर्षयो जग्मुर्. — ^{d}) D2. 3. 11 सरस्वतीं (for अरुन्धतीम्).

29 ^{a}) D2. 3. 11 तु; S सु- (for वै). K3 महाभाग. — ^{b}) K4 B1–3 D2. 3. 7. 9 -शंसिताः; D4 T3 G2 -संस्थिताः (for -संशिताः). G3 अत्रिते संशितव्रतां (sic). — ^{c}) T2 प्रत्यहं; T3. 4 G ते वन्य- (for वृत्त्यर्थं). D2 फळ-मूळानि. — ^{d}) K2 corrupt. T3 तदा; T4 युधिः (sic) (for ययुः). D2 किळ.

30 ^{a}) T4 वृष्ट्यर्थिनां (for वृत्त्य°). — ^{b}) B2 हिमवद्वनं; T1 °द्गिरे. — ^{d}) Ś1 K1–3 तत्र (for तदा). T2 -वार्षकी. — After 30, K2 reads 37^{a}–38^{b} for the first time, repeating it in its proper place.

31 ^{a}) D2. 3 गत्वा (D3 °ता) च; T3 च श्रुत्वा; G M2–4 च कृत्वा (by transp.); M1 कृत्वा हि. T1. 2 तत्र कृत्वाश्रमं तत्र; T4 ते च तत्राश्रमं कृत्वा. — ^{b}) Ś1 K1–3 न्यविशंत (for न्यवसन्त). K2. 3 D2. 3. 11 तपोधनाः; D5 तपःस्थिताः. — ^{c}) K2 D2 कल्याणि (K2 °नि). — ^{d}) D1 किल (for तदा).

32 D5 reads 32 on marg. — ^{a}) D1. 4. 8 T3. 4 G M2–4 तदा (for ततो). — ^{b}) D8 तीर्थं; S (except M1) तीर्थे (for तीव्रं). — ^{c}) T1. 2 तदागमत् (T1 °मं); M2. 4 आजगाम (for अथागमत्). T1. 4 G2. 3 M1 त्रिणयनः. — ^{d}) T1. 2 सं- (for सु-). K4 Dn1 D2. 4. 5. 8. 9 G1 तथा (for तदा).

33 ^{a}) D1. 6 ब्राह्मयं; D3 ब्रह्मयं; D5. 9 T G M2 ब्रह्म- (for ब्राह्मं). K2 T1. 4 G M2–4 तदा; T2. 3 तथा (for ततः). — ^{b}) D8 महातप- (for °देवो). — ^{c}) D3 corrupt. Ś1 K1 देवि; K2. 3 देहि (for देवो). — ^{d}) K2 om. भिक्षा. K4 D2. 3. 11 तव (for शुभे). T3 भिक्षार्थं चास्महे शुभे (sic).

34 ^{a}) Ś1 K1–3 D11 T1–3 तु (for तं). — ^{b}) K3

C. 9. 2801
B. 9. 48. 40
K. 9. 49. 40

ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ॥ ३४
इत्युक्ता सापचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी ॥ ३५
दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा ।
अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ३६
अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः ।
अहःसमः स तस्यास्तु कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ३७
ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् ।
ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं तदा ॥ ३८
उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ॥ ३९
ततः संदर्शयामास स्वरूपं भगवान्हरः ।
ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्यास्तच्चरितं महत् ॥ ४०
भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितम् ।
अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ४१
अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ॥ ४२
ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः ।

Dn1 ब्रह्माणं. — c) Ś1 K1–3 न मे (for क्षीणो). D8 [ऽ]र्थै-; T4 G2 M नः (for ऽन्न-). K4 ब्रह्मन् (for विप्र). — d) K2 corrupt. D2. 3. 11 [ए]व (for [इ]ह). T3 भक्षणैः (for भक्षय). — f) D7 पंच च (for पचस्व). G3 एतत्तु; M1 इमानि (for एतानि). S (except M1) भामिनि (for सुव्रते). B5 पचैतानि महाव्रते.

35 a) B5 तथा (for इति). B2. 5 D2. 3 G2 M4 उक्त्वा (for उक्ता). Dn1 om. सा. G1 चापचत्; G3 [अ]पाचयत् (for सापचत्). — c) Ś1 K1–3 अधि(K2 °पय-; K3 °ध्य)श्रयत्; D8 अधिसृत्य (for °श्रित्य). D5. 6 सम्(D6 °मि)द्धेसौ; T3 समिद्धाग्नौ (for °द्धेऽग्नौ). — d) K2. 3 T4 G तपस्विनी; M1 शुभव्रता (for यशस्विनी).

36 a) G2 मनोहराः (for °रमाः). K2 D1. 5 पुन्याः (sic); T3 पुण्य- (for पुण्याः). — b) M1 शुभाः (for कथाः). K4 D2. 5 T4 सुश्राव; D8 श्रुत्वा च (for शुश्राव). T3 ताः (for सा). D1 T G M2–4 शुभा (T3 °भाः); M1 कथाः (for तदा). — c) K2 आसिता (for अतीता). — d) M1 लोके (for घोरा). K1 -वार्षिकं; B3 damaged (for -वार्षिकी).

37 K2 reads 37a–38b for the first time after 30. — a) K2 (second time) corrupt; K3 D4 अनश्नत्याः; B3 damaged; D1 अनस्नंत्याः; D2. 3. 11 अरुंधत्याः (for अनश्नन्त्याः). K3 पचत्याश्; T3 M3 पतंत्याश्. — b) K2 (both times). 3 D3. 8 शृण्वत्याश्. — c) T1. 2 G1 M2. 4 अह्ना (for अहः-). K3 तस्यासु; K4 तस्याश्च (for तस्यास्तु). B D दि(B4 दी)नोपमः स तस्याथ (B5 °श्च); T3 अक्षः समः समस्यास्तु; T4 अह्ना समस्य तस्यास्तु; G2 अह्ना तस्या वसंत्यास्तु; G3 अह्ना समस्तास्तस्यास्तु. — d) B4 मीतः (sic); Dn2 [ऽ]पीतः; D4 M3 नीतः (for ऽतीतः). B5 च (for सु-).

38 For the repetition in K2, cf. v. l. 37. — a) K3 Dn2 D2. 3. 5–7. 9–11 तु (for ते). T3 पृष्टाः (for प्राप्ताः). — b) D2 फळानि. B4 पर्वताः; D2 T4 पर्वतान्. — T3 om. (hapl.) 38c–42d. — c) K2 प्रीता; G1. 3 देवः (for प्रीतः). — d) K2. 3 D8 [अ]रुंधती. B3–5 D (except Dn2) ततः (for तदा). — After 38, T4 reads 22.

39 T3 om. 39 (cf. v. l. 38). B3 damaged up to यथापूर्वं. — a) K4 सर्वज्ञे; T1. 2. 4 G M2–4 भद्रं ते; M1 कल्याणि (for धर्मज्ञे). D1 उपस्पृश्य सुधर्मज्ञे. — b) S (except M1; T3 om.) हि तान् (for इमान्). — c) S (except M1; T3 om.) प्रीतोस्मि ते महाभागे.

40 T3 om. 40 (cf. v. l. 38). — a) D1. 7 स; T1 तद्; T2. 4 G2 M2–4 तां; G1 तं; M1 स्वं (for सं-). — b) Ś1 K1. 2. 4 M1 रूपं स; K3 तूष्णीं स (for स्वरूपं). M3 परः (for हरः). — c) G2 तथा (for तदा). Dn देवस् (for तेभ्यस्). — d) K3 तस्याश्च; K4 तस्याः सं-; B1–4 Dn D4–10 तस्याथ; B5 तस्यास्तु; M2–4 तथा (M3 °दा) तच् (for तस्यास्तच्). M1 शुभं (for महत्).

41 T3 om. 41 (cf. v. l. 38). — c) B4 तस्याश् (for अस्याश्). D5 तु (for च). T2 यत्नतो (for यत्तपो). Ś1 K1 दृष्टं; K2 तीव्रं; K3 तप्तं; D1 T2 विप्र (for विप्रा). D3. 11 तस्याश्च (D3 °स्य) तपसो विप्राः. — d) D1. 3. 11 T1. 2 G सम(D1 न स)मेतन् (for न समं तन्). B3 न समस्तं संमतं मम (hypermetric); T4 सममेति मतिर्मम (sic); M1 नमन्तप्यन्मतं मम (sic).

42 T3 om. 42 (cf. v. l. 38). — b) M1 चीर्णं (for तप्तं). D2–4. 11 M1 सुदुष्करं. — c) D3 अनश्नत्या. D1 तपत्या च; D4 ***च; D6 पंच समाः; G1 पचंत्यापः; M3 पवंत्याश्च (for पचन्त्या च). D8 M2 अन-

वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ४३
साब्रवीत्पृथुताम्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।
भगवान्यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमुत्तमम् ।
सिद्धदेवर्षिदयितं नाम्ना बदरपाचनम् ॥ ४४
तथास्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः ।
प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ।
एवमस्त्विति तां चोक्त्वा हरो यातस्तदा दिवम् ॥ ४५
ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम् ।
अश्रान्तां चाविवर्णां च क्षुत्पिपासासहां सतीम् ॥ ४६
एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।
यथा त्वया महाभागे मदर्थं संशितव्रते ॥ ४७
विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः ।
तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः ॥ ४८
विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ।
अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना ॥ ४९
तस्य चाहं प्रसादेन तव कल्याणि तेजसा ।

C. 9. 2818
B. 9. 48. 57
K. 9. 49. 55

श्रंत्याः पचंत्याश्च. — d) B3. 4 पाचिताः ; D1 G2 पालिताः ; T1. 2. 4 G1. 3 M2-4 -वार्षिकाः (for पारिताः).

43 b) S (except G2) तदा (T4 °तः) (for पुनः). — c) B3 damaged. — d) T4 om. (hapl.) from हृदि up to त्रिरात्रमुषितः (in 45b). M1 हृदा (for हृदि). K4 D2. 3. 11 S (except M1) यस्ते(K4 D2 T4 °त्ते)भिलषितो हृदि (T4 om. हृदि).

44 T4 om. 44 (cf. v. l. 43). K4 om. (hapl.) 44ab. — c) Dn1 T1. 2 G1 M भगवन्. S (except M1 ; T4 om.) तुष्टो मे (for मे प्रीतस्). — d) G1 तीर्थः. D6-7. 9 अद्भुतं (for उत्तमम्). — e) D2. 3. 11 -सहितं ; S (T4 om.) -चरितं (for -दयितं). — f) D2 T3 -पावनं.

45 T4 om. up to त्रिरात्रमुषितः (cf. v. l. 43). — a) D3 तस्य ; T3 यदा ; G1. 3 यथा (for तथा). D6 देशे (for देव-). D5 अत्र यो मर्त्यो देवेश ; D8 तीर्थे तथास्मिन्देवेश. — b) K2 corrupt. D5 त्रिरात्रिम्. B3 damaged ; T1 नरः ; T2-4 G M2-4 भुवि (for शुचिः). — d) D2 फलं. — B4 repeats 45e after line 1 of 287*. — e) K3 B3 चोक्ता ; B1. 2. 4 (first time). 5 D (except D2. 3. 11) S देवः (for चोक्त्वा). — After 45e, B (except B3) D (except D2. 3. 11) S ins. :

287* प्रत्युवाच तपस्विनीम् ।
सप्तर्षिभिः स्तुतो देवस्

[(L. 1) D3 T3. 4 G यशस्विनीं (for तप°). — After line 1, B4 repeats 45e omitting line 2. — (L. 2) D4 T2. 3 M1 ततो (for स्तुतो).]

— f) B (except B3) D (except D2. 3. 11) ततो लो- (B2. 5 Dn1 D1. 4. 8 ना)कं ययौ तदा (D5 स्वकं) ; T G M1. 2. 4 तदा (T2. 3 °था ; M1. 2. 4 °तो) यातस्त्रिविष्टपं ; M3 तयोरातस्त्रिविष्टपः (sic).

46 b) G1. 3 स्थितां (G3 °त्वा) दृष्ट्वा (for तां दृष्ट्वा च). — c) K2 D1. 2 च विवर्णां ; T1. 2. 4 G M1. 2 अवि° ; T3 इव वर्णाच् (sic) ; M3. 4 अविषण्णां (for चाविवर्णां). — d) Ś1 K1 क्षुत्पिपासापहां ; D3 °सापिसहां (hypermetric) ; T3. 4 °सार्दि(T4 °दि)तां (for °सासहां). D5. 7. 9. 10 क्षुत्पिपासासमायुतां.

47 a) B3 damaged. Dn1 (*sec. m.*) तपः- (for एवं). K2. 3 D2 शुद्धिः ; K4 D3 सिद्धिं ; G1 सिद्धः (for सिद्धिः). K4 Dn1 D3 T2 परां ; D2. 3. 6. 11 M3 पुरा (for परा). D2 प्रोक्ता ; M3 प्राप्ताम्. — b) D2 ह्यरुंधत्या. T G विशिष्टया (for विशुद्धया). — Before 47c, M1 ins. इंद्रः. — c) T1. 2 त्वया तथा (for यथा त्वया). — d) D1 मदर्थे. Dn D3. 7. 11 T2 शंसित- (for संशित-). G2 -व्रतं.

48 a) K2. 3 च (for हि). — b) K3 वव्रे ; T4 वृत्ते (for व्रते). K2. 3 [s]स्मिन्वै ; D6 त्वस्मिन् ; T4 [s]न्यस्मिन् (for ह्य°). Ś1 K1 सु(Ś1 स)मर्शितः ; K2. 3 सम(K3 °स)र्जितः ; D2. 3. 8. 11 °र्थितः ; G1 स * र्पितः (for समर्पितः). — c) K2 यथा चेदं ; T1. 2 G1 M यथा तथा (M3 °दा) ; T3. 4 G2. 3 तथा तथा (for तथा चेदं). Ś1 K M3 वदामि. — d) Ś1 K B3 D2. 3. 11 नियमैः परितोषितः.

49 a) S विशिष्टं (for विशेषं). K4 त्वपि (for तव). — b) K3 om. (hapl.) from प्रयच्छामि up to कल्याणि (in 50b). T1 M2. 4 परं (for वरं). Ś1 K1 वने ; K4 च ते ; T1. 2 M2. 4 वरं ; G1. 3 परे ; M1. 3 परं (for वरे). — c) K4 चिरं तस्यां ; Dn2 वरस्तस्य ; D9 वरं तस्या ; G1 सरस्वत्या (for वरस्तस्या). G3 अरुंधत्यां सरस्वत्यां. — d) K2 corrupt. K4 यद् (for यो). Ś1 K1 वै दत्तो (by transp.) ; T3 दत्तैव. D3 G1 महात्मनः.

C. 9. 2 819
B. 9. 48. 58
K. 9. 49 55

प्रवक्ष्याम्यपरं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ५०
यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वत्स्यते सुसमाहितः ।
स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्देहन्यासाच्च दुर्लभान् ॥ ५१
इत्युक्त्वा भगवान्देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् ।
स्रुचावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ५२
गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह ।
पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां दिव्यगन्धिनाम् ॥ ५३
नेदुर्दुन्दुभयश्चापि समन्तात्सुमहास्वनाः ।
मारुतश्च ववौ युक्त्या पुण्यगन्धो विशां पते ॥ ५४
उत्सृज्य तु शुभं देहं जगामेन्द्रस्य भार्यताम् ।
तपसोग्रेण सा लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ॥ ५५

जनमेजय उवाच ।

का तस्या भगवन्माता क्व संवृद्धा च शोभना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि मे ॥ ५६

---

50 K3 om. up to कल्याणि (cf. v. l. 49). — a) D2 तस्याश्चाहं; T1. 2 तस्या (T1 °स्यां) वर-; M3 तस्य जातं (for तस्य चाहं). K4 T G1. 3 M3. 4 प्रदानेन; B D (except D2. 3. 11) प्रभावेन; G2 प्रदास्यामि (for प्रसादेन). — b) T2 कल्याण- (for कल्याणि). T4 कल्याणि तव तेजसा. — c) K2. 3 M3 प्रयच्छामि; T4 G1. 3 स व- (G1 संव)क्ष्यामि (for प्रव°). B4 D5–7. 9 T1. 2 परं (for [अ]परं). — d) Dn1 D4. 5 परम् (for वरम्). K4 एव; B5 अद्य (for अत्र). G2 ददामि ते (for यथाविधि).

51 a) Ś1 K1 एकां; K2. 3 चैकां (for त्वेकां). D9 रंसनीं (sic) (for रजनीं). — b) K3 D2. 11 वसते (K3 °ति) (for वत्स्यते). Ś1 K1. 3 [ऽ]त्र (for सु-). K2 वसत्कृतसमाहितः (sic); D8 वसते सुसमाहितं. — c) D8 *स्नात्वा; T3 damaged; T4 संहृत्वा; G1. 3 संस्मृत्वा; G2 स गत्वा (for स स्नात्वा). K2. 3 प्राप्नुते; Dn D3. 6. 11 M1 प्राप्यते; T G प्राप्नुयाल्. B3 damaged from लोकान् up to दुर्लभान् (in 51d). Ś1 K1–3 लोकं. — d) G2 अत्र (for देह-). Dn2 D3. 7 T1. 2 G2 -न्यासान्; D2 -नाशे; M1 -त्यागात् (for -न्यासाच्). B D G1 M1 सु- (for च). Ś1 K1–3 दुर्लभं.

52 b) D3 सह राजन् (for सहस्राक्षः). D6 सहायवान् (for प्रताप°). — c) Ś1 K2 D5 श्रुचावतीं; B श्रु(B2 स्रु)वा°; Dn सुराव(Dn2 °वं)तीं; D1–4. 6–11 श्रुतावतीं; T2 स्रुचा°; T3 ह्रदा°; T4 साश्रुचार्ग्री; G2 प्रभावतीं (for स्रुचा°). K2. 3 G3 तदा (G3 °तः) पुण्यं; D2 महाभागां. — d) D2. 3. 11 प्रति; T3 (also as in text) तदा (for पुनः).

53 D11 om. 53. T3 damaged up to पुष्पाणां. — a) G1 हृते (sic); G3 गजे (sic) (for गते). — b) S (except M1; T3 damaged) ततो (for तत्र). G1. 3 वर्ज्ञं (for वर्षं). — c) K4 पुण्यानां (for पुष्पाणां). — d) Ś1 K1–3 पुण्यानां (for दिव्यानां). K4 B D (D11 om.) M1. 2. 4 पुण्य- (for दिव्य-). B3 damaged from गन्धिनाम् up to श्चापि (in 54a).

54 a) B3 damaged. B (B3 damaged) D देव- (for नेदुर्). M1. 2. 4 [ए]व (for [अ]पि). — b) B D नेदुस्तत्र (for समन्तात्सु-). G2 -महात्मनः (for °स्वनाः). T3 संयतासुरपुंगवैः. — c) T3 तथा (for ववौ). K1 युक्त्वा; K2 युक्ता; K4 B D (except D3. 11) पुण्यः; T3. 4 G M2. 3 युक्तः; M1 दिव्यः (for युक्त्या). T1. 2 मरुतश्च ववुर्युक्ताः. — d) B5 -गंधी; D3 T1. 2 -गंधा; M2. 3 -गंधैर् (for -गन्धो).

55 T3 damaged for 55 and the following ref. — a) Ś1 K1. 4 D2. 3. 5. 11 च; K2. 3 M1 सा; D4 तं; D8 न (for तु). K4 D2. 3. 11 M2. 4 [अ]शुभं; B1. 2. 5 Dn D6. 7 शुभा; T1. 2 वशं (T1 °नं); G1. 3 शिवं (for शुभं). B3. 4 तं संत्यज्य शुभा देहं; T4 G2 उत्सृज्य तु शरीरं सा (G2 तज्); M3 उत्सृज्य सुशुभं देवं. — b) D5–7. 9. 10 [अ]स्य च (D7 तु) (for [इ]न्द्रस्य). K2. 3 दारतां; K4 भारत (for भार्यताम्). — c) K3 तपसौघेन. K2 T4 G2 M2 सा लब्धा; K4 लब्ध्वा च; B (except B3) Dn D2–11 तं लब्ध्वा (D8 °ब्धं); D1 लब्धां ते; G3 सा बाला; M1 लब्ध्वा तं (for सा लब्ध्वा). — d) T1. 2. 4 G2. 3 M रेमे तेन (by transp.). B2 महाद्युतिः; B3 महाव्रता; D3. 8. 9. 11 T2 G2 M2. 4 सहाच्युता; G1 सहसाच्युत (hypermetric); M3 सहाप्युत (for °च्युत). D1 रेमे सह महाद्युते.

56 T3 damaged for the ref. D7 om. (hapl.) 56 and the following ref. B3 damaged up to च. — a) Ś1 K1 D3 तस्य (sic); M1 कस्या (for तस्या). K3 D3. 8 भगवान्; T3 [अ]प्यभवन् (for भगवन्). D8 प्रीता (for माता). T1. 2. 4 G M2–4 का (T2 को) नु तस्याभवन्माता. — b) K4 B1 D5. 6. 10 क्व समृद्धा; D1. 4. 8. 9 T4 क्व सा (D1 च) वृ°; T3 सुसंतुष्टा; G1. 3 कं संवृद्धा; G2 कथं वृ° (for क्व संवृ°). K2 G1. 3

वैशंपायन उवाच ।
भारद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः ।
दृष्ट्वाप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथुलोचनाम् ॥ ५७
स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः ।
तदावपत्पर्णपुटे तत्र सा संभवच्छुभा ॥ ५८
तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः ।
नाम चास्याः स कृतवान्भारद्वाजो महामुनिः ॥ ५९
स्रुचावतीति धर्मात्मा तदर्षिगणसंसदि ।
स च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥ ६०
तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो
वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।
जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा
शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६१

C. 9. 2830
B. 9. 48. 68
K. 9. 49. 66

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[अ]ति- (for च). M1 सा शुभा (for शोभना). —c) B D (D7 om.) विप्र; T3 चेह (for ब्रह्मन्). —d) D2 कौतूहळं. Ś1 K1.3 मम (for हि मे). S कौतूहलमतीव मे (T1.2 हा).

57 D7 om. the ref. (cf. v. l. 56). —ab) K3 B1.2.5 D (except D1.3.11) T3.4 G2 M2.4 भरद्वाजस्य. B1.2 Dn2 D8 महर्षेः (for विप्रर्षेः). T3 स्थानाद् (for स्कन्नं). B3.4 रेतः प्रचस्कंद मुनेर्भरद्वाजस्य वै (submetric). —c) T3 आसक्तां (for आयान्तीं).

58 a) K4 समुज्जग्राह. D11 रेतं. —b) B3 damaged from रेण up to त्पर्ण. K4 तपतां; D1.5.8 जयतां (for जपतां). K2 परः; D3.8 वर (for वरः). —c) B1.2.5 Dn D1.4–10 आपतत्; B4 आनयत्; T1.2 आवहत्; T4 G1.3 आहितं; M3 आभवत् (for आवपत्). K2.3 T4 पत्र- (for पर्ण-). K4 D2.3.11 दधार पर्णपुटके; T3 तदा सुवर्णवर्णाभा; G2 तदास्यावस्करांतस्य (sic). —d) G1 वा (for सा). D5 समभूत्; D11 M3 ह्यभवत् (for सं°). B (except B4) Dn D1.2.4–7.9 10 सुता; D3.11 तदा (for शुभा). Ś1 K1–3 तत्र सा संबभूव ह; D8 तत्र सायं भवत्सुता; M2.4 तत्रेयं साभवच्छुभा.

59 a) D2.3.11 T1.2 स (for तु). T3 -कर्माणि; G1 -रुक्मादि (sic) (for -कर्मादि). —c) Dn1 चास्याः सं-; D8 वास्याः प्र-; T1.2.4 G1.2 M तस्यास्तु (M1 °स्याः स); T3 तस्यापि (for चास्याः स). B5 भगवान् (for कृतवान्). —d) K3.4 B D (except D3.11) T G2 M1.2.4 भरद्वाजो. M1 महानृषिः (for °मुनिः).

60 a) Ś1 D1 श्रुचावती; B1.3–5 Dn श्रुवा°; B2 स्रुवा°; D2–10 श्रुता°; T2 सृचा°; T3 प्रजा°; M3 सुस्रा° (for स्रुचा°). D2.3.11 च (for [इ]ति). —b) K2 तदक्षि-; B Dn D1.2.4–10 T1 G1.3 देवर्षि-; T2 तमृषिर्; M महर्षि- (M3 °र्षिर्) (for तदर्षि-). D8 -संपदा (for -संसदि). — T4 lacuna for 60c–61a. —c) N (except B4.5) स्वे (for स). D8 आश्रमेभ्यस्य; D11 °मेनास्य; G3 °मे तस्य; M2 °मे न्यस्त्वा (for °मे न्यस्य). —d) T3 हिमवन्नगं.

61 T4 lacuna for 61a. B3 damaged for 61ab. —a) D8 [अ]भ्युपस्पृश्य. —b) M1 धनानि (for वसूनि). T3 तु (for च). K2 महद्-; D5.6 तदा महा-). —c) D1 स; D2 च (for सु-). —d) K3 वृष्टि- (for वृष्णि-). T1.2 शक्रस्य तत्तीर्थवरं तदानीं.

Colophon. —*Sub-parvan*: Ś1 K B1.3.4 D2.3.11 T1.2 M2–4 रामतीर्थयात्रा; B2.5 Dn D1.4–6.8.9 बलदेव- (D5 °भद्र)ती°; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. —*Adhy. name*: Ś1 K1–3 बदरपाच(K3 °व)नोपाख्यानं; T1.2 M2.4 स्रु(T1 स्र-; T2 सृ)चावतीवरलाभः; Bom. ed. बदरपाचनतीर्थकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B2 20; B4 G3 49; Dn 18; D9.10 (marg. *sec. m.*) 19; T G1.2 M 50; Bom. ed. 48. —*Śloka no.*: Dn D7 67; D8 66.

४८

C. 9. 2831
B. 9. 49. 1
K. 9. 50. 1

वैशंपायन उवाच ।

इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बली ।
विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ॥ १
तत्र ह्यमरराजोऽस्यावीजे क्रतुशतेन ह ।
बृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ २
निरर्गलान्सजारूथ्यान्सर्वान्विविधदक्षिणान् ।
आजहार क्रतूंस्तत्र यथोक्तान्वेदपारगैः ॥ ३
तान्क्रतून्भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युतिः ।
पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः ॥ ४
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम् ।
इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ५
उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ।
ब्राह्मणान्पूजयित्वा च पानाच्छादनभोजनैः ।
शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ॥ ६
यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः ।
असकृत्पृथिवीं सर्वां हतक्षत्रियपुंगवाम् ॥ ७

48

1 a) G2 अथो (for ततो). — b) M3 प्रबलो (for प्रवरो). D1.4–10 बल:; D2 बळी; T3 हली (for बली). — T3 om. 1c–2d. — c) G2 [ऽ]थ स; M3 धेनु- (for धन-). B3 damaged from त्नानि up to तत्र ह्य (in 2a). D9 -रत्नादि-. — d) D9 ददौ स्नाय; T1.2 स्नात्वा दत्त्वा (for ददौ स्नात्वा).

2 T3 om. 2 (cf. v. l. 1). B3 damaged for तत्र ह्य. — a) T1.2 G M वै; T4 हि (for ऽस्याव्). — b) K2 एजे; D8 वाजि-; M2 ईशे (for ईजे). K4 D3.11 तु; B Dn D1.4–10 च; D2 M1 वै; T4 हि (for ह). — c) K2 बृहस्पतिश्च. — d) D2 T2 विपुळं.

3 a) D2 M निरर्गळान्; D8 गिरिर्गलान्; T G अन(T2 °नि)र्गळान् (for निरर्गलान्). Ś1 K1.3.4 B2.5 (marg.) Ca (Cap as in text) सर्वरथ्यान् (K4 °थान्); K2 ससरथ्यां; T1 ज्योतिरुक्थ्यान्; T3 सचारुंध्यान्; T4 सजां धीमान्; G2 सहस्राक्ष:; M1 द्विजान्कृत्वा; M2–4 सजारुथ्यां (for °रूथ्यान्). D1 निराकुलान्सुविपुलान्. ❀ Ca: निरर्गलान्सर्वरथ्यान् । निरर्गलाननिवारितार्थिजनान् । सर्वरथ्यान् .... सजारूथ्यानिति पाठे त्रिगुणदक्षिणानित्यर्थः । ❀ — b) T3 मखान्; T4 तदा; G1.3 अश्वान् (for सर्वान्). T1 विषय- (for विविध-). D6 विधिवद्दत्तदक्षिणान्. — c) T3 आजुहाव (for आजहार). Dn1 D3 M3 क्रतुं (for क्रतूंस्). M3 तात (for तत्र). — d) T1.2 यथोक्तं (for °क्तान्). D3 T3 देव- (for वेद-). — After 3, G2 ins.:

288* यत्र पूर्वं सुरपतिः क्रतूनां शतमेव हि ।

4 a) T1.2.4 G M2–4 क्रतूंस्तान् (by transp.); T3 शतांस्तान्. B3 damaged from भरतश्रेष्ठ up to पूर (in 4c). — b) K2 शतवत्यो (sic); D1 G3 M1.2.4 शतं कृत्वा; D2.3.11 कृतकृत्यो; D4 शतकृत्यो; D7 G2 °कृत्वा; T3 क्रतून्कृत्वा; T4 शतान्कृत्वा (for शतकृत्वो). D2 महामुनिः. — c) K4 D10 G1 पूजयामास; D11 पार° (for पूर°). — d) D5 ष्यातः; T4 om. (for ख्यातः).

5 a) D9 T2 G3 तस्या (for तस्य). K4 [अ]भवत्तीर्थं; D3.11 च तीर्थं तु; S (except M1) तु तत्तीर्थं (for च त°). — b) D1 शिवपुण्य-. D3.11 अनामयं; Ca सनातनम् (as in text). S (except M1) शिवं पुण्यजलावृतं (T4 °प्लुतं; G2 °श्रयं). — c) D5 ततः (for इति). — d) D2.3.11 T3 -प्रणा(D3 °ना)शनं; G2 -विमोचनं (for -प्रमो°).

6 a) D5 उपस्पृशच् (for °स्पृश्य). B2 [अ]पस्; S (except M1) तु (for च). — b) Ś1 K1–3 मुसुलायुधः; K4 Dn D1–5.7.8.11 मुशला° (D2 °ळा°); B4.5 मुषला°. — c) D2.3.11 T (except T3) भोजयित्वा (for पूज°). K4 D5 G2 तु; T3 G1.3 [अ]थ (for च). — d) B D (except D2.3.11) सदाच्छादन- (for पानाच्छा°). Dn D9 -भाजनैः. — e) D6.8 T4 G1.3 शुभ- (for शुभं). D4 तीर्थे. D5.6 यस्माद् (for त°). G2 जगाम सुमहांस्तस्माद्. — f) T3 -ह्रदं (for -तीर्थं). T3 G2 अनुत्तमं (for जगाम ह).

7 a) K3 D4 महाभाग; D8 G1.3 °बाहो; T4 °बाहुर् (for °भागो). — b) D6 भार्गवैः. Ś1 K1–3 स; K4 च (for सु-). — c) M2 अजयत् (for असकृत्).

उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ।
अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च ।
प्रददौ दक्षिणार्थं च पृथिवीं वै ससागराम् ॥ ८
रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय ।
उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान् ॥ ९
पुण्ये तीर्थे शुभे देशे वसु दत्त्वा शुभाननः ।
मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ॥ १०

यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते ।
पुत्रोऽदितेर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ॥ ११
तत्र निर्जित्य संग्रामे मानुषान्दैवतांस्तथा ।
वरं क्रतुं समाजह्रे वरुणः परवीरहा ॥ १२
तस्मिन्क्रतुवरे वृत्ते संग्रामः समजायत ।
देवानां दानवानां च त्रैलोक्यस्य क्षयावहः ॥ १३
राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।

C. 9. 2843
B. 9. 49. 15
K. 9. 50. 14

B_{1-4} D (except $D_{2.3.11}$) जित्वा; B_5 T G $M_{1.3}$ कृत्वा; $M_{2.4}$ कृत्स्नां (for सर्वां). — ^{d}) T_3 M_2 हत्वा (for हत-). T_3 $M_{2.4}$ -पुंगवान्. — After 7, D_6 ins. 289*.

8 K_2 $G_{1.3}$ om. (? hapl.) 8^{ab}; D_6 om. 8. — ^{b}) K_3 कस्यपं; D_2 $T_{2.3}$ G_2 M काश्यपं. T G_2 -पुंगवं (for -सत्तमम्). — ^{c}) K_2 Dn D_5 $T_{2.4}$ G_3 M_3 अजयद्; T_3 यजस्व (for अयजद्). K_2 वाजिपेयेन; B_3 $D_{1-5.7-11}$ वाजिमेधेन. — ^{d}) D_5 वै (for च). — ^{e}) M_3 पृथिवीं (for प्रददौ). K_4 B_3 $D_{2.3.11}$ M_1 दक्षिणार्थे च; $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1.4.5.7-10}$ दक्षि(D_5 °क्ष)णां चैव; G_3 °णार्थाय (for °णार्थं च). — ^{f}) D_1 च (for वै). T G M_{2-4} पृथिवीं (M_3 प्रददौ) सागरांबरां; M_1 °वीं सचराचरां. — B_{1-4} Dn $D_{1.2.4.5.7-10}$ ins. after 8: B_5 after 9: D_6 after 7:

289* दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
सगोहस्तिकदासीकं साजावि गतवान्वनम् ।
पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते ।

[B_3 om. lines 2–3. — (L. 2) D_8 -राशीकं (for -दासीकं). $B_{2.5}$ साजावि धनवद्ध(B_5 °बंध)नं; Dn_1 °विकतरां धनं; Dn_2 °विकनरं धनं; D_2 °विकवरं शुभं; $D_{4.6}$ °विगतवाजिकं (D_6 °चिनं); D_5 नानादानमनंतकं (for the post. half). — B_4 D_2 om. line 3. — (L. 3) D_5 पुण्य- (for पुण्ये). $D_{5.7.10}$ तीर्थे. D_6 पुण्यैस्तीर्थवरैस्तत्र (for the prior half). D_1 -सेवितं (for °ते).]

9 $B_{1.2}$ Dn $D_{1.4-10}$ om. 9^{a}-10^{b}. D_2 om. 9^{ab}. — ^{c}) Ś$_1$ $T_{2.3}$ यथान्यायं. — ^{d}) $T_{2.4}$ M_1 यथा (for तथा). — After 9, B_5 ins. 289*.

10 $B_{1.2}$ Dn $D_{1.4-10}$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). B_5 om. 10^{ab}; B_3 damaged for the same. — ^{a}) K_4 $D_{2.3.11}$ S (except $M_{1.2}$) पुण्य- (for पुण्ये). — ^{b}) S (except M_1) हलायुधः (for शुभाननः). — ^{c}) T_3 मुनीनां च; M_3 विनयाच्च (for मुनींश्चैव). T_4 [अ]धि- (for [अ]भि-). D_1 -वंद्य (for -वाद्य). Ś$_1$ K $D_{2.3.11}$ [अ]सौ; M_1 [आ]शु (for [अ]थ). G_2 मुनिभिः सहितो भूत्वा. — ^{d}) K_2 corrupt. $D_{2.11}$ T (except T_3) G_2 M यामुनं; D_3 G_1 यामुनीं (G_1 °निं) (for यमुना-). $D_{1.6}$ -तीरम् (for -तीर्थम्). K_3 आगतं; $D_{2.3.11}$ आगतः; T_3 (also as in text) अभ्यगात्; G_1 आगतान्; M_1 आविशत् (for आगमत्). G_3 यामुनीं तीर्थगामितान् (sic).

11 ^{a}) D_9 ईजयामास (for आनया°). Ś$_1$ K_{1-3} यत्राहृ(Ś$_1$ °ह्व)यामास पुरा. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ राजसूये; K_2 वाजिमेधे (for राजसूयं). $K_{2.3}$ महाक्रतौ; D_1 महीपतिः; $D_{3.11}$ महाद्युते; T G अपां पतिः; $M_{1.2.4}$ महामते (M_1 °तिः); M_3 महाक्रतुं (for महीपते). — ^{c}) T G M_4 दितेः सुतान् (T_4 $G_{1.3}$ °तं); $M_{1.2}$ आदिदेवो; M_3 आदितेयो (for पुत्रोऽदितेर्). D_4 $T_{1.2.4}$ महाभाग; $G_{1.3}$ °बाहो (for °भागो). — ^{d}) $B_{3.4}$ [ऽ]थ (for वै). K_2 $D_{2.4.10}$ मित-; $B_{3.4}$ [अ]मित-; D_5 T_3 शित- (for सित-). K_4 $M_{2.3}$ -प्रभुः; T_3 -व्रतः (for -प्रभः).

12 ^{a}) D_{11} स तु; T $G_{2.3}$ यत्र; $M_{1.3.4}$ सर्वान्; M_2 यक्षान् (for तत्र). — ^{b}) K_4 $D_{1.4.5}$ देवतांस्; $T_{1.2}$ M दानवांस्; $T_{3.4}$ $G_{1.3}$ दा(T_3 वा)रुणांस् (for दैवतांस्). $K_{2.3}$ दैवतान्मानुषांस्तथा; $D_{2.3.11}$ मानवान्दानवां°; G_2 दानवान्मानुषां°. — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} एवं; K_4 परं (for वरं). B_3 damaged from क्रतुं up to परवीरहा (in 12^{d}). D_2 समाजज्ञे; D_{11} °जह्रुर् (for °जह्रे). S गंधर्वान्राक्षसांश्चैव. — ^{d}) T_1 वरुणं.

13 K_4 om. (? hapl.) 13. — ^{a}) D_8 विप्रे; D_{11} सिद्धे (for वृत्ते). — ^{b}) D_5 समपद्यत. — ^{c}) S असुराणां (for दानवानां). — ^{d}) Dn लोकानां च (for त्रैलोक्यस्य). B D (except $D_{2.3.11}$) भयावहः (for क्षया°).

14 ^{a}) T_3 G_2 जातस्तु (for जायते). $D_{2.3}$ T G -महान् (for -महा-). D_5 जायंते सुमहाघोराः. — ^{d}) D_5 संग्रामाः. S संक्षयः पार्थिवान्प्रति. — After 14,

C. 9. 2844
B. 9. 49. 15
K. 9. 50. 14

जायते सुमहाघोरः संग्रामः क्षत्रियान्प्रति ॥ १४

सीरायुधस्तदा रामस्तस्मिंस्तीर्थवरे तदा ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च द्विजेभ्यो वसु माधवः ॥ १५

वनमाली ततो हृष्टः स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षणः ॥ १६

यत्रेष्ट्वा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत ॥ १७

तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥ १८

द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशां पते ॥ १९

एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परंतप ॥ २०

तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
आप्लुतो भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे ॥ २१

द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
संप्राप्तः परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः ॥ २२

असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

M3 reads 16^{cd}.

15 B3 damaged for 15^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 मीनायुधस्; K4 B4 नीरा°; S (except G2 M1) हला° (for सीरा°). K3 G3 तथा; M1 ततो (for तदा). G2 तत्तीर्थमगमद्राजंस्. — ^{b}) T1. 2 अस्मिंस् (for त°). Ś1 K1–3 तथा; D3. 11 S (except M1) शुभे (for तदा). — ^{c}) Ś1 K1–3 गत्वा; T2 ततः; M1. 2 शुचिः (for तत्र). — ^{d}) Ś1 K1 विप्रेभ्यो (for द्विजेभ्यो). — B1. 2. 5 Dn D1. 4–10 subst. for 15 : D2 ins. after 15 :

290* तत्रापि लाङ्गली देव ऋषीनभ्यर्च्य पूजया ।
इतरेभ्योऽप्यदाद्दानमर्थिभ्यः कामदो विभुः ।

[D3 om. line 1. — (L. 1) D1 देवम् (for देव). — (L. 2) D2 [ऽ]ददाद्; D8 [ऽ]प्यदानानि (sic) (for ऽप्यदाद्). D8 प्रभुः (for विभुः).]

16 ^{a}) M3 तदा (for ततो). K4 B3. 4 D2. 3. 11 [ऽ]गच्छत् (for हृष्टः). — ^{b}) B1. 2. 5 D M1 महर्षिभिः (for द्विजातिभिः). — M3 reads 16^{cd} after 14.

17 ^{a}) K4 T3. 4 M2. 4 तत्र (for यत्र). T1. 2 [ए]ष (for [इ]ष्ट्वा). K4 परम- (for भगवाञ्). — ^{b}) K1. 4 Dn1 D3. 11 T2 G1 राजसत्तमः. — ^{c}) Ś1 K1 चाधिपत्यं. — ^{d}) K4 प्रभा*; G2 प्रभावांश्; M2. 3 प्रभां च (for प्रभावं). Ś1 K1–3 Dn D1. 2. 4. 6. 8 चाप्यपद्यत; T3 चाप्यविंदत; T4 चानुपद्यत; M2–4 प्रत्य° (for चाभ्य°).

18 ^{a}) D2. 3. 11 M1. 2. 4 तीर्थे (for तीरे). — ^{b}) T3 G1 सर्व- (for सर्वे). — ^{c}) T1. 2. 4 G1 M3 तथा (for -देवाः). D1. 5 T3 M2. 4 च (for स-). — ^{d}) Ś1 K1–3 ये (for ह).

19 ^{a}) D3. 11 द्वैपायनिः. — K2 T3 om. (hapl.) 19^{bc}. — ^{b}) T4 कृतश् (for कृष्णश्). — ^{c}) G3 राक्षसश्.

20 D5 reads 20^{a}–21^{b} on marg. — ^{a}) T2 ये ते (for एते). — ^{d}) S (except M1) शुभे (for शिवे). D2. 3. 11 च भारत (for परंतप).

21 D5 reads 21^{ab} on marg. — ^{a}) S (except G1 M1) यत्र (for तत्र). — ^{b}) S, कैटभं मधुमेव च. — ^{c}) Ś1 K1. 3 आप्लुतौ; B D (except D2. 3. 11) आप्लुत्य. — ^{d}) K4 D4 उत्तमं; T2. 3 उत्तमः. K2 D1. 3 तीर्थप्रवरमु(K2 °स)त्तमे.

22 B3 damaged. — ^{c}) B1. 2. 4 D (except D2. 3. 11) संप्राप्य (for °प्तः). — ^{d}) G1 सिद्धाश् (for सिद्धिं). D5 गताः; T3 गतिं.

23 ^{a}) D2 अशितो. D2 T2 देवळश्. — ^{b}) K4 D2. 3. 11 -यशाः (for -तपाः). — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) from 23^{c} up to 9. 49. 2^{b}. — ^{c}) B5 परं योगं समास्थाय. — ^{d}) K4 B4 युक्तयोगो महामतिः; B3 D3. 11 योगयुक्तो महामतिः; S योगयुक्तोभवन्मुनिः.

४९

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः ।
गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय असितो देवलः पुरा ॥ १
धर्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः ।
कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु ॥ २
अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दाप्रियाप्रियः ।
काञ्चने लोष्टके चैव समदर्शी महातपाः ॥ ३
देवताः पूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ॥ ४
ततोऽभ्येत्य महाराज योगमास्थाय भिक्षुकः ।
जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥ ५
देवलस्याश्रमे राजन्न्यवसत्स महाद्युतिः ।
योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः ॥ ६
तं तत्र वसमानं तु जैगीषव्यं महामुनिम् ।

C. 9. 2860
B. 9. 50. 7
K. 9. 51. 7

Colophon om. in Ś1 K1. 2. — *Sub-parvan:* K4 B Dn D3 T1. 2 M2. 4 रामतीर्थयात्रा; D4. 6. 8. 9. 10 (marg. *sec. m.*). 11 बलदेवतीर्थयात्रा; Cal. ed. गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्यान; Bom. ed. गदापर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name:* T1. 2 आदित्यवर्णनं; M2. 4 आदित्य(M2 °त्यतीर्थ)स्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 D9. 10 20; B4 G3 50; Dn2 19; D7 (*sec. m.*) 18; T G1. 2 M 51. — *Śloka no.:* Dn D7. 9 24.

49

1 Ś1 K1. 2 om. the ref. and 1ᵃ–2ᵇ (cf. v. l. 9. 48. 23). K3 D11 om. the ref. — ᵃ) B5 D5 स (for तु). G3 धर्मा*. — ᵇ) B4 D8 T2 G1 तपोधन; D4 °धनं; M1 °धने (for °धनः). — ᶜ) B5 गार्हस्थ्य-; D3–5. 11 गार्हस्थं. M1 परमं योगमास्थाय. — ᵈ) K3 स्वसितो; K4 B Dn D1. 4–11 ह्यसितो; D2 अशितो. D2.T2 देवळः.

2 Ś1 K1. 2 om. 2ᵃᵇ (cf. v. l. 1). — ᵃ) T3 शांतो (for दान्तो). — ᵇ) S (except M1) यज्ञशीलो; Ca (gloss: इन्द्रियेष्विति शेषः) न्यस्तदण्डो (as in text). D8 -मनाः (for -तपाः). — K4 T2 om. (hapl.) 2ᶜ–3ᵈ. — ᶜ) D1–3. 8. 11 transp. कर्मणा and मनसा. M1 चैव (for वाचा). — ᵈ) D2. 3. 11 शत्रुषु; S (except T3; T2 om.) साधुषु (for जन्तुषु).

3 K4 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — ᵇ) Ś1 K1–3 D3. 11 सम- (for तुल्य-). M3 -प्रियाप्रिये. B Dn D1. 2. 4–10 तुल्य(D2 सम)निंदात्मसंस्तुतिः; T3 तुल्यनिंदात्म***. — After 3ᵇ, B D (except D3. 11) ins.:

291* प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत्समदर्शनः ।

[D6 यमवान् (for °वत्). D1. 2. 5 अ(D5 ह्य)भवत्तुल्य- (D2 °त्प्रिय)दर्शनः (for the post. half).]

— ᶜ) T1 लोष्टने; Some MSS. लोष्ठके. B (except B2) D (except D2. 3. 11) कांचने लोष्टभावे च. — ᵈ) B5 तुल्यश्चासीन् (for समदर्शी).

4 T3 om. (hapl.) 4–6. — ᵃ) B4. 5 D2. 3. 11 देवान्सं-; T1. 2 M2. 4 देवान्वै; T4 G1. 3 देवांश्च (for देवताः). Ś1 K1 D2 चैव (for नित्यम्). B1–3 Dn D1. 4–10 M1 देवानपूजयन्नित्यम्. — ᵇ) Ś1 K1 ह्यतिथींश्; K4 महर्षींश् (for अतिथींश्). M3 द्विजोत्तम (for द्विजैः सह). — ᶜ) K3. 4 D2. 3 G2 ब्रह्मचर्ये (for °चर्य-). M1. 2. 4 ब्रह्मचर्ये स्थितो नित्यं. — ᵈ) T4 तथा (for सदा).

5 T3 om. 5 (cf. v. l. 4). — ᵃ) T1. 2 G M तत्र (for ततो). K3 B3 D6. 8–10 महाभाग; D7 °भागम् (for °राज). T4 नतह्येष महाभाग (sic). — ᵇ) Ś1 K1–3 तूर्णम्; K4 D2. 3 दूरम्; D11 रूपम् (for योगम्). Ś1 K1 भक्षुकः; K2 भिक्षुरः; D2. 3. 11 भिक्षुभिः; D8 भीक्ष्णकः (sic) (for भिक्षुकः). D7 आस्थाययच भिक्षुकः (sic). — ᶜ) K2 T2 जैगीषि(T2 °ष)वो; D8 G3 जैगिष(G3 °षु)व्यो. T1 मुनिं. M1 सिद्धस् (for धीमांस्). G2 जनिवक्त्रो मुनिर्नाम. — ᵈ) D11 transp. तस्मिन् and तीर्थे. Ś1 K1. 4 D2. 3. 11 महातपाः; K2 B3. 4 महात्मनः; K3 महामनाः (for समाहितः).

6 T3 om. 6 (cf. v. l. 4). — ᵃ) D2 T2 देवळस्य. — ᵇ) Ś1 K1–3 M3 अवसत्; D2. 3. 11 निवसन्; D5 निवसत् (for न्य°). Ś1 K1–3 B1–4 D5 सु- (for स). B3. 4 -मतिः; D1 M3 -मुनिः (for -द्युतिः). — ᶜ) S (T3 om.) -युक्तो (for -नित्यो). — M1 om. (hapl.)

C. 9. 2861
B. 9. 50. 8
K. 9. 51. 7

देवलो दर्शयन्नेव नैवायुञ्जत धर्मतः ॥ ७
एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ।
जैगीषव्यं मुनिं चैव न ददर्शाथ देवलः ॥ ८
आहारकाले मतिमान्परिव्राड् जनमेजय ।
उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ॥ ९
स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् ।
गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ॥ १०
देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्वयः समाहितः ॥ ११
कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।
चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ १२
समास्तु समतिक्रान्ता बह्वयः पूजयतो मम ।
न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किंचन ॥ १३
एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्कलशं गृह्य देवलः ॥ १४
गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितां पतिम् ।

6^{d}–8^{a}. — ^{d}) Ś1 K1 प्राप (for प्राप्तो). D8 ऋद्धिं प्राप्तो महत्तपः.

7 M1 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D11 M3 स तत्र; T3 तत्र तं (by transp.). D8 स्थितं तत्र समानं च. — ^{b}) B4 D11 T4 जैगीषव्यो; D8 जैगिषव्यं; G3 जैगीषुव्यं. B3.4 D11 T1.4 G2 महामुनिः; T3 मुनिर्मुनिं (for महामुनिम्). — K3 repeats (without var.) 7^{c}–8^{b} after 10^{b}. — ^{c}) T2 देवळो; T3 देवता (for देवलो). K2 D7 नैव (for एव). — ^{d}) D4.6 न वा; G2 नैवं (for नैव). K4 [अ]युक्तं च; B3.4 T2.3 [अ]युंजीत (sic); B5 [अ]मूह्यत; D1.6.8 [अ]मुंचत; G2 युंजीत (for [अ]युञ्जत). T2 धर्मजः. Ś1 K1–3 नैवायुक्त स ध- (K2 सुध)र्मतः. — For 7^{cd}, D2.3.11 subst.:

292* न ज्ञातस्तेन मुनिना देवलेन महात्मना ।

8 For the repetition in K3, cf. v. l. 7. M1 om. 8^{a} (cf. v. l. 6). — ^{b}) K2.3 D2 M4 दीर्घः कालो (D2 °ळो); D1 T3.4 दीर्घकाल-; D3 °काले (for °कालो). Ś1 K1–3 व्यपाक्रमत्; Dn D1.9 T3.4 G2 M3 व्यतिक्रमः; D3.8 °क्रमात् (for °क्रमत्). — T3 damaged for 8^{cd}. — ^{c}) T2.4 G2.3 M1.2 जैगीषव्यो; G1 जैगिषुव्यो. K4 B1 Dn D1.4–10 मुनिवरं; B5 T1.2.4 G M2–4 मुनिं तं च (B5 तु); M1 मुनिस्तं च (for मुनिं चैव). — ^{d}) Dn स (for न). D8 स (for [अ]थ). T1.2 G M ददर्शाथ स दे(G1.3 के)वलं (T2 °ळं; M3.4 °लः); T4 ****स देवलः. — For 8^{cd}, D2.3.11 subst.:

293* जैगीषव्यः कदाचित्स दर्शयामास देवलम् ।

[D2 देवळं.]

9 ^{a}) Ś1 K1 आकार- (for आहार-). D2 -काळे. — G2 reads 9^{cd} twice. — ^{c}) Dn D2.3.9.11 उपातिष्ठत्स; T3 G2 (first time) गृहे तिष्ठति (for उपातिष्ठत). K4 Dn2 धर्मज्ञ; D4.8 M3 सर्वज्ञो; T G2 (first time) धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). — ^{d}) K2.3 B3.4 भिक्षा-; D2.3.6.11 भैक्ष्य-. D2 -काळे. T G1.2 (first time) M स (for स). D2 T2 देवळं; G2 (first time) M2 देवलः; M3 देवनं (for देवलम्). G3 भैक्षमेव स केवलं.

10 ^{a}) B3.4 om. स. G1.3 -वेषेण (for -रूपेण). — ^{b}) K2.3 transp. प्राप्तं and तत्र. B3.4 श्रांतं; T3 प्राप्य (for प्राप्तं). S तं तु (for तत्र). T1.2 M -मुनिः. — After 10^{b}, K3 repeats 7^{c}–8^{b}. K3 om. 10^{cd}. — ^{c}) D2.3.11 विपुलं (D2 °ळं) (for परमं). — ^{d}) D2.3.11 T1.3 G2 परमां (for विपुलां). M1 तदा. K2 B5 T2.4 G1.3 M2–4 प्रीतिं च परमां तदा.

11 ^{a}) D3 देवलं; T2 देवळस्. Ś1 K1–3 तं; D5 च (for तु). D3 तथाशक्तिः; M यथाशक्त्या (for °शक्ति). — ^{b}) M3 भूतलं (for भारत). — ^{d}) K3 B3.4 D2.3.11 समा बह्वीः; D3 समावास्य; T G M2.4 समाहूय; M3 धमाभूय (sic) (for समा बह्वयः). K2 समाहिते; D2 °हिताः.

12 ^{a}) D6 तत्र (for तस्य). K4 D10 T1–3 M1.3 नृपतेर्. — ^{b}) D2 T2 देवळस्य. — ^{c}) T4 G2 सा (for सु-). D5 याता (for जाता). — ^{d}) Ś1 K1–3 B1 Dn2 D1.8 -मतिं (for -द्युतिम्).

13 ^{a}) Dn समभिक्रांता; M °तिक्रामन्. — ^{b}) D8 तस्य (for बह्वयः). D9 पूजयितो. — ^{c}) D1.5 मनसा (D5 °सो); D2 अळसो (for अलसो). — ^{d}) T4 अनुभाषत (for अभ्य°).

14 ^{a}) Dn वै (for वि-). — ^{c}) B1.2.5 अंतरीक्ष-; G3 अंतरिक्षं. S -गतः (for -चरः). — ^{d}) K3 B3.4 कलसं; D2 कळशं; T4 सकलं (for कलशं). D2 T2 देवळः.

15 ^{a}) K3.4 गच्छन्नेवं; M1.2 गत्वा चैव (for गच्छ-

जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ॥ १५
ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथासितः प्रभुः ।
कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ॥ १६
इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ।
स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप ह ॥ १७
कृतजप्याह्निकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ॥ १८
ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत ॥ १९
न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथंचन ।
काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ॥ २०
तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम् ।
प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ॥ २१
असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
दृष्टः प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ २२
चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ॥ २३
एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ।
उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विशां पते ।
जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥ २४

C. 9. 2878
B. 9. 50. 25
K. 9. 51. 24

न्नेव). T1.2 च; M4 तु (for स). — T4 om. (? hapl.) 15^{c}–16^{d}. — ^{d}) M1 ततः (for गतं). D2.3.11 आगतं पुरतः स्थितं.

16 T4 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D1–3.6.11 सविस्मयं; T1.2 M स विस्मितश्; T3 G2 तु विस्मयं (for सविस्मयश्). D1 चित्ते (for चिन्तां). — ^{b}) D2 जगामापि; T3 स जगाम; G1 आजगाम (for जगामाथ). K4 M3.4 सितप्रभुः; B1.2 Dn D1.2.4–10 T1.2 G3 [अ]सि(D1.4.7–10 °मि)तप्रभः; B3 [अ]सितः**; D3 सितः प्रभुः; T3 शितव्रतः (for [अ]सितः प्रभुः). — B3 damaged for 16^{cd}. — ^{c}) D11 जातः (for प्राप्तः). — ^{d}) D2.3.11 M1 समुद्रं. D1 स्नातुम् (for स्नात). T1.2 G M2–4 समुद्रं सुम(M3 स म)हातपाः; T3 समुद्रं सरितां पतिं.

17 ^{a}) Dn1 इत्येव. — ^{b}) D2 अशितस्. Ś1 K1 T3 ततः; B3 D5.6 T1 तथा (for तदा). — ^{c}) T G गत्वा (for स्नात्वा). T G M2 समुद्रं. — ^{d}) D6.8 शुचि-. K2 D2.8 जाप्यं. D11 च; T G सः (for ह).

18 ^{a}) K4 D2.3.11 -जाप्याह्निकः; D9 T3 -जप्याहितः; G2 -माध्याह्निकः; G3 -जप्याह्निकं (for °कः). — ^{b}) D1 स्वं जगाम; D2.3.11 T3 G चाज°. T4 सः (for ह). Ś1 K1 आश्रमेभ्याजगाम ह. — ^{c}) B3.4 कलसं. Ś1 K1.2 परि-; D2 जळ- (for जल-). D2.3 G2 -संपूर्णं; D5 -पूर्णं हि (for -पूर्णं वै).

19 ^{a}) K4 तु; T3 सं- (for स). — ^{b}) D2.3.11 M1 प्रति (for मुनिः). — B3 damaged for 19^{cd}. — ^{c}) M1.2 आसने (for आश्रमे). T G2 पुण्ये; G1.3 शुभ्रे; M3 तस्मिन् (for तत्र). — ^{d}) Ś1 K1 ददर्श ह; K2 D11 अदृश्यत (for अपश्यत).

20 G3 repeats 20^{ab} after 25. — ^{a}) B5 D5 S (except T3; G3 both times) व्याहरत. D2.3 वै च (for चैव). — ^{b}) D2.11 जैगीषव्यं. — ^{c}) D8 T3 भूताश्रम-; G3 -भूतं चाश्रम- (hypermetric) (for -भूतोऽऽश्रम-). D1 काष्ठभूतो ग्रावसमो; D5 °तोश्रमे तस्मिन्. — ^{d}) T1 G1 M तिष्ठति (M1 °ते); T3 G2 तिष्ठंतं; T4 G3 तिष्ठंति (sic) (for वसति). T3.4 G2 सु- (for स्म). B5 -मुनिः (for -तपाः).

21 T3 om. 21. — ^{a}) M1 तु (for च). D2 [अ]प्लुतं (for [आ]प्लुतं). G2 तोयैः. — ^{b}) T2 सागरोपमः. — ^{c}) K4 M1 आश्रमे. B3.4 M1 [ए]व (for [अ]पि). T1.2.4 G M2–4 प्रविष्टमाश्रमपदं. — ^{d}) Ś1 K1 दिदृक्षया; D4 ददर्श ह (for °र्श सः).

22 ^{a}) D2 अशितो. D2 T2 देवळः. T1.2 श्रीमांश् (for राजंश्). — ^{c}) D3 T4 तपसा. — ^{d}) M3 योजगत् (sic) (for योगजम्).

23 ^{b}) K2 ततः स; D7 तथा स; D9 तदा*; S (except M1) तं तदा (T3.4 °था) (for तदा स). B4 M2.3 -सत्तमं; D3 -सत्तदा (sic) (for -सत्तमः). — ^{c}) B4 दृष्टं. B1 D5 वै (for च). — ^{d}) T3 तु (for च). K2 G1 M1 न्वयं; B3 नृप; B4 नृपं; M3.4 त्वया (sic) (for त्वयम्).

24 ^{a}) T3 G हि; T4 स (for वि-). K4 राजन् (for एव). — ^{b}) M4 मुनिं. D2.3.6.11 वेद- (for मन्त्र-). — ^{c}) D2 आसनात् (for आश्रमात्). — ^{d}) B (except B3) अंतरीक्षं. — ^{e}) Ś1 K1–3 D3 T3 तथा (for तदा). — ^{f}) D2 T2 देवळः.

C. 9. 2879
B. 9. 50. 26
K. 9. 51. 25

सोऽन्तरिक्षचरान्सिद्धान्समपश्यत्समाहितान् ।
जैगीषव्यं च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ॥ २५
ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।
अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ॥ २६
तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ।
पितृलोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत ॥ २७
तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिष्टुतम् ।
व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ २८
लोकान्समुत्पतन्तं च शुभानेकान्तयाजिनाम् ।
ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्तेभ्यश्चाप्युत्पपात ह ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
तेभ्यः स ददृशे धीमाँल्लोकेभ्यः पशुयाजिनाम् ।

---

25 D10 reads 25–26 on marg. (*sec. m.*). — [a]) B (except B3) सोंतरीक्ष-; D8 सांतरिक्ष-. T3. 4 G -गतान्; M2–4 -गतः (for -चरान्). B2 D2. 3. 11 G2 M1 सर्वान् (for सिद्धान्). T1. 2 सोंतरिक्षेण तान्सिद्धान्. — [b]) T4 सोन्वपश्यत्; M2 समापश्यत् (for सम°). D1 S समागतान्; D2. 3. 5. 11 °हितः (for °हितान्). K3 समपश्यत देवलः. — K3 om. 25[cd]. — [c]) T3 तु (for च). M1 तं (for तैः). K4 शूरैः; G2 सर्वैः (for सिद्धैः). — [d]) T3 G1 स्तूयमानम्; T4 स्मय° (for पूज्य°). — After 25, G3 repeats 20[ab].

26 D10 reads 26 on marg. (*sec. m.*). — [a]) K4 सिद्धः; D2 [ऽ]शितस्; G1 [ऽ]सितं (for °तः). Ś1 K1. 3 D2 स (D2 तु) संरब्धो; D3 सुरं लब्धो; T3 सुरः सिद्धो (for सुसंरब्धो). — [b]) Ś1 K1–3 व्यवसाय-; G2 °साये (for °सायी). G2 धृतव्रतः. — [c]) K4 B D ततो (for दिवं). K1 यातुं; T1. 2 यातं (for यान्तं). — [d]) D5 च; T1. 3. 4 G तु (for स). D2 T2 देवळः; D3. 8 दैवलः; M3 केवलः.

27 B3 damaged for 27[ab]. — [a]) K2. 3 B5 तं; B1. 2. 4 D (except D2. 3. 11) तु (for च). Ś1 K1. 3 M3 -लोकं च; K2 -लोकस्मि (sic); K4 B2. 5 D5 -लोकं तु; B4 -लोकं वै; T2 -लोकस्य; G1. 3 -लोकात्तं (for -लोकं तं). — [b]) K4 प्रयातं (for व्रजन्तं). Dn2 T2 G3 सोन्वपद्यत; M1. 4 समपश्यत (for सोऽन्व°). — After 27[b], T3. 4 ins. 294*. K2–4 B1 T3. 4 G2 M3 om. (hapl.) 27[cd]. — [c]) D1 -लोकं तु (for -लोकाच्च). T1. 2 G1. 3 M2. 4 वै (for तं). Dn1 D2–4. 6. 9 M1. 2. 4 यातं; D8 T1. 2 G1 याम्यं (for यान्तं). B3. 4 पितृलोकात्समायांतं. — [d]) D7. 10 याम्य-; D8 यम-; T1. 2 G1 यांतं (for याम्यं). — T1. 2 G1. 3 M1. 2. 4 ins. after 27 : T3. 4 after 27[b]:

294* तस्मादादित्यलोकं च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ।

[M2 तं (for च). — T3 om. post. half and 28[a].]

28 T3 om. 28[a] (cf. v. l. 27). — [a]) T1. 2 अभि- (for अपि). Ś1 K1 3 समुद्यम्य; K2 °द्गस्य (sic); T4 समावृत्य; G2 समुद्भूतं (for °त्पत्य). — [b]) B D (except D2. 3. 11) अभिष्ठुतं; G1 °ष्टुतः (for °ष्टुतम्). — D4 om. 28[c]–29[b]. — [c]) K3 B1. 3. 4 Dn D1. 6–8. 10 अनुपश्यत्; D5 समप°; T4 अन्वपश्यंस् (sic) (for °पश्यत्). B5 वै; T4 G2 तं (for स). T1. 2 G1. 3 M1 व्रजंतमन्वपश्यंतं (G1 M1 °त); M3 °न्वपश्यंतु. — G1 om. (hapl.) 28[d]–36[c]. — [d]) D11 महामुनिः; S (except M1; G1 om.) स (T3 तु) देवलः (T2 °ळः) (for महामुनिम्). — After 28, B4 reads 32[ab] for the first time, repeating it in its proper place.

29 D4 om. 29[ab]; G1 om 29 (for both, cf. v. l. 28). T2 om. (hapl.) 29–32. T3. 4 G3 om. (hapl.) 29–36. B4 om. 29[ab]. — [a]) K4 B (B4 om.) Dn D2. 3. 5–7. 9–11 तु; D8 वै (for च). — [b]) D5 तदापि (for शुभान्). S (T2–4 G1. 3 om.) एकाग्नि- (for °न्त-). K4 -याजिनं (for °नाम्). D2 लोकानेकांतयायिनां. ❀ Ca : एकान्तयाजिनां भगवदेकपराणाम् । ❀ — D10 om. (hapl.) 29[c]–30[d]. T1 G2 om. (hapl.) 29[c]–31[d]. B3 damaged for 29[cd]. — [c]) D2 यतो. D8 ततोग्निहोतॄणां लोके. — D5 repeats 29[d]–30[a] after 30[c]. — [d]) K2. 3 तस्माच्; B (B3 damaged) Dn D1. 4. 5 (both times). 6–9 ततश् (for तेभ्यश्). Ś1 K1–3 D11 अभ्युत्-; D8 [अ]थ (for [अ]प्युत्-).

30 For the repetition in D5, cf. v. l. 29. G1 om. 30 (cf. v. l. 28). D10 om. 30[abcd]; T G2. 3 om. 30 (for both, cf. v. l. 29). — [a]) Ś1 K1. 3 दार्शं च; M1. 2. 4 सदर्श- (M4 °र्शं) (for दर्शं च). Ś1 K1 M3. 4 पौर्णमास्यं; D3 पूर्णमासं; M1 -पूर्णमासांश्; M2 -पौर्णमास्यां (for पौर्णमासं). D5 (second time) ददर्श चाग्रे तत्रापि; D8 ददर्श च पौर्णमासं (sic). — M reads 30[c]–31[b] after 37[b]. — [c]) B3 तस्य (for तेभ्यः). K4 D5 च (for स). K4 ददतो (for ददृशे). — [d]) D5 लोकेषु (for °भ्यः). D2 -याजिनः. — [e]) Ś1 K1–3 सोमम् (for लोकम्). D2 अमलम्.

व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम् ॥ ३०
चातुर्मास्यैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
तेषां स्थानं तथा यान्तं तथाग्निष्टोमयाजिनाम् ॥ ३१
अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत देवलः ॥ ३२
वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् ।
आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३३
यजन्ते पुण्डरीकेण राजसूयेन चैव ये ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३४
अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव च ।
आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ३५
सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३६
द्वादशाहैश्च सत्रैर्ये यजन्ते विविधैर्नृप ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३७
मित्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ।

C. 9. 2892
B. 9. 50 39
K. 9. 51 39

31 For the sequence in M, cf. v. l. 30. G1 om. 31 (cf. v. l. 28). T G2.3 om 31 (cf. v. l. 29). — ^{a}) K2 चतुर्मास्यां; B4 चतुर्मासैर्; D11 चातुर्मास्यं (for °स्यैर्). — ^{b}) Ś1 K1–3 D1–3.11 ये यजंति; K4 याजयंति (for यजन्ते ये). — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 31^c–32^b. D6 repeats 31^{cd} after 34^b and D7 31^c after 32^b. M3 reads 31^c–32^b twice. B3 damaged for 31^{cd}. — ^{c}) B1.5 Dn D1.4.5.6.7 (the last two both times).8–10 ततो; D2.3.11 समा- (for तथा). Dn1 D7 (both times).9 यातं. — ^{d}) D11 ततो (for तथा). D2 -याजिनः.

32 For the repetition in M3, cf. v. l. 31. G1 om. 32 (cf v. l. 28). T2–4 G3 om. 32 (cf. v. l. 29). Ś1 K1–3 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). B4 reads 32^{ab}, for the first time, after 28. — ^{a}) K4 B4 (first time) D2.3.11 अतिरात्रेण; B4 (second time) D6 T1 G2 M2 अग्निष्टोमेन; D8 °ष्टुमेन (for °ष्टुतेन). M1 यथा (for तथा). — ^{b}) B2.5 मनस्विनः; B4 (second time) तपस्विनः (for तपोधनाः). M1 ये यजंते नराधिप. — After 32^b, D7 repeats 31^c. — ^{c}) D1 तं (for तत्). K4 तस्थौ तथानुसंप्राप्तम्. — ^{d}) D1.6.7.9.10 अनुपश्यत; D3.11 अन्वपश्यत्स. D2 देवळः. — After 32, D2 reads 41^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 28). T3.4 G3 om. 33 (cf. v. l. 29). — ^{b}) D2.4.8 यथा (for तथा). — M1 om. 33^{cd}. — ^{c}) B5 D3.11 आहरंते; T (T3.4 om.) G (G1.3 om.) M2.4 °रन्ये; M3 आहारण्ये (sic) (for आहरन्ति). Ś1 K1 तु ये (for महा-). D6.7 -प्रज्ञास्; T2 -भागास् (for -प्राज्ञास्).

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 28). T3.4 G3 om. 34 (cf. v. l. 29). D2 om. 34^{ab}. B3 damaged for 34^{ab}. — ^{ab}) G2 यजंति. B (B3 damaged) Dn D1.4–10 M1 transp. पुण्डरीकेण (Dn D1.4.6 °न) and राजसूयेन (D9 °ण). Ś1 K1.2 पुंडरीकेन; D3 पुंडरीकाक्ष; T (T3.4 om.) G (G1.3 om) M2.4 पौंडरीकेण (for पुण्ड°). K3 वाजपेयेन; M3 राजसूयेण. B4 M चैव ह (B4 हि); D5 ये द्विजाः (for चैव ये). — After 34^b, D6 repeats 31^{cd}, while M3 reads 36^{ab}. B4 om. (hapl.) 34^c–37^b. D5 transp. 34^{cd} and 35^{ab}. — ^{c}) D6 om. तेषां. — ^{d}) D2 T2 देवळः. D8 जैगीषव्यः स देवलं.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 28). T3.4 G3 om. 35 (cf. v. l. 29). B4 om. 35 (cf. v. l. 34). Ś1 K1–3 T1.2 G2 om. (hapl.) 35–36. K4 om. (hapl.) 35–37. D2.6 om. 35. D5 transp. 34^{cd} and 35^{ab}. M1.2.4 transp. 35 and 36. — ^{a}) B3 तु परमं (for क्रतुवरं). — ^{b}) B2 D3 ये (for च). — ^{c}) B5 D3.11 M आहरंते. B3 नरश्रेष्ठ.

36 G1 om. 36^{abc} (cf. v. l. 28). T3.4 G3 om. 36 (cf. v. l. 29). B4 om. 36 (cf. v. l. 34). Ś1 K T1.2 G2 om. 36 (cf. v. l. 35). M1.2.4 transp. 35 and 36. M3 reads 36^{ab} after 34^{ab}. D5 reads 36 on marg. — ^{a}) D3 सर्वमेव; D11 °मेवं (for °मेधं). D10 दुष्प्रार्प्यं. — M3 om. 36^{cd}. — ^{c}) D3.6.11 M1 स (for च). — ^{d}) D3 दैवलः.

37 B4 om. 37^{ab} (cf. v. l. 34). K4 om. 37 (cf. v. l. 35). D1 om. (hapl.) 37. B3 damaged for 37^{ab}. — ^{ab}) B2 द्वादशाकैश्. D3.5–7.9–11 S च (for ये). Ś1 K1–3 Dn1 D4.8 यजंति. K2.3 विधिवन् (for विविधैर्). Ś1 K1 नृपाः; D3 T4 G1 नृपः; D5 द्विजाः (for नृप). D2 द्वादशाहैश्च विविधैर्ये यजंति नृपोत्तम. — After 37^b, M reads 30^c–31^b. K3 om. 37^c–38^d. — ^{c}) T3 लोकेपि (for °षु). T3 स (for च). Dn1

C. 9. 2893
B. 9. 50. 40
K. 9. 51. 38

सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः ॥ ३८
रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः ।
तानि सर्वाण्यतीतं च समपश्यत्ततोऽसितः ॥ ३९
आरुह्य च गवां लोकं प्रयान्तं ब्रह्मसत्रिणाम् ।
लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ॥ ४०
त्रीँल्लोकानपरान्विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ।
पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ॥ ४१
ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः ।
नान्वपश्यत योगस्थमन्तर्हितमरिंदम ॥ ४२
सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
प्रभावं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ४३
असितोऽपृच्छत तदा सिद्धाँल्लोकेषु सत्तमान् ।
प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मसत्रिणः ॥ ४४
जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसत महौजसम् ।

तेषां लोके स पश्यच्च. —[d]) D2 च (for स). D2 T2 देवळ:. D8 जैगीषव्य: स देवलं.

38 K3 om. 38 (cf. v. l. 37). —[a]) D1. 2. 4. 6–10 मैत्रावरुणयोर्. Ś1 K (K3 om.) B3. 4 लोके; S लोकम् (for लोकान्). —[c]) Ś1 K1 स चैकताम्; D6 स लोकांस्तम्; M1 स लोकांतम् (for सलोकताम्). D3. 9 अनुप्राप्ताम्. —[d]) K2. 4 B3 अपश्यत्तं; B4 °श्यंतं; D11 °श्यत्स; T1–3 G2. 3 M त(G2 M2–4 स)मपश्यत्; T4 तमपश्यत (hypermetric); G1 तमपश्यं (sic) (for अपश्यत). Ś1 K1 अपश्यत्तं (Ś1 °श्यंतं) च देवल:.

39 K1 om. 39^{ab}. D11 M3 om. (hapl.) 39. D3 reads 39 on marg. —[a]) D2 रुद्राण्याश् (for °णां). M4 रुद्राणां वा वसूनां वा. —[b]) D8 transp. स्थानं and यच्च. D5 यत्तद्; T G यत्र (for यच्च). — B3 damaged for 39^{cd}. —[c]) K4 B1. 4 D (D11 om.) [अ]तीतानि (for °तं च). —[d]) K3 समपश्यं; B5 सोपश्यत; D9 स पश्यत; T2 वसन्पश्यत्; T3 M1. 4 तमपश्यत्; T4 तमपश्यं (for समपश्यत्).

40 Ś1 K1 om. (hapl.) 40. —[a]) D3. 11 भगवाल्लँ (for च गवां). —[b]) B D (except D3. 11) प्रया(D2 °य)तो; T G प्रशांतं; M1 प्रयातं (for °न्तं). Dn नृप (for ब्रह्म-). — D2 repeats 40^{cd} after 41. —[c]) D2 (first time). 4 पश्यत; T3 समस्तान् (for अपश्यद्). D8 गच्छंते. —[d]) M3 om. (hapl.) from जैगीषव्यं up to व्रजन्तं (in 41^{d}). M2 स देवल: (for ततोऽसित:).

41 M3 om. up to व्रजन्तं (cf. v. l. 40). D2 reads 41^{ab} for the first time after 32. —[a]) D1 ताँल्लोकान्. S (M3 om.) त्रीँल्लो(T2 त्रिलो)कान्प्र(G2 °कप्र)वरान्क्षिप्रम्. —[b]) D8 उत्सृजंत; G1 उत्पतंति (for °तन्तं). K4 च; D5. 6 सु- (for स्व-). D6 -चेतसा (for -तेजसा). —[c]) D2 लोकान्स; T4 G1. 3 लोकानां; G2 लोकं च (for लोकांश्च). —[d]) K2 corrupt. D2 चान्वपश्यत; D6. 8 सोनुप°; T3 सोन्वपद्यत; G2 सोभ्यपश्यत (for सोऽन्व°). — After 41, D2 repeats 40^{cd}.

42 D2 om. (? hapl.) 42^{ab}. —[a]) T1. 3 G1. 2 M तथा; T2 तदा (for ततो). D1 मुनिवरो; T3 सुविरसं (sic); G2 [ऽ]नुयायिनं (for मुनिवरं). —[b]) D9 T3 तथा; T2 तदा (for अथ). K4 जैगीषव्यस्य पश्यत:. —[c]) B2 अन्वपश्यत; B4 D5. 6 नानुप°; T3 सोन्वप° (for नान्वप°). D2. 3. 11 योगेन. —[d]) T G जैगीषव्यम् (for अन्तर्हितम्). D1 अनुत्तमं; D3. 4 T1–3 अरिंदम: (D4 °मं); G2 अथासित: (for अरिंदम).

43 [a]) T4 महाबाहो; G3 °भागं. —[b]) T2 देवळ:. D6 जैगीषव्यं तु देवल:. —[c]) T3 तस्य सत्त्वं (for सुव्रतत्वं). —[d]) K3 D3. 8 M1 सिद्धि- (for सिद्धिं). K2. 3 पुष्कलां; D1. 4. 8 चोत्तमां; D2 T2 चातुळां.

44 [ab]) B3. 4 [ऽ]पश्यत; D1 पृच्छति (for ऽपृच्छत). D8 असितोपृच्छत्तदा सिद्धांस् (hypermetric); G2 असितो देवलोपृच्छत् (for 44^{a}). D6 त्रिषु (for सिद्धाल्लँ). B2 सत्तम. T4 असितोपृच्छतासिद्धाल्लँोकेषु तमनुत्तमान् (sic). —[c]) D8 ततस्तु (for प्रयत:). D2 प्रांजलिर्. —[d]) K1 स्वधीरस् (hypermetric); K4 T4 वीरस् (for धीरस्). D3. 11 S (except M1) -चारिण: (T2 °णं); D5 -वादिन: (for -सत्रिण:). D6 (marg. as in text) धीरस्तान्धर्मवित्तमान्.

45 [b]) K2 corrupt. K4 शंसंतं; Dn D1. 5–8. 10 शंसध्वं; D2. 4. 11 शंसथ; T2 शंसतु; G1 आशंसत् (for शंसत). B3. 5 D11 महौजस:; S तपोधना: (for महौजसम्). —[c]) T4 एतम् (for एतद्). B5 सर्वं (for श्रोतुं). —[d]) D2 कौतूहळं. — After 45, B2 ins.:

295* सोऽप्यपृच्छद्यदा सिद्धानब्रुवन्पृच्छते तदा ।
यथाभूतं तथादृष्टं प्रभावं तपसां निधेः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४५
सिद्धा ऊचुः ।
शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।
जैगीषव्यो गतो लोकं शाश्वतं ब्रह्मणोऽव्ययम् ॥ ४६
स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसत्रिणाम् ।
असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ॥ ४७
ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ।
न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।
ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ॥ ४८
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः ।
आनुपूर्व्येण लोकांस्तान्सर्वानवततार ह ॥ ४९
स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतंगवत् ।
प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः ॥ ५०
ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया ।
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ ५१
ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः ।
विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम् ।
मोक्षधर्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ५२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ।
विधिं च योगस्य परं कार्याकार्यं च शास्त्रतः ॥ ५३ C. 9. 2909 B. 9. 50. 55 K. 9. 51. 53

---

46 T3 ब्रह्मवादिन ; T4 सिद्धार्था ; G3 om. (for सिद्धा). — a) T2 देवळ. B2 भूतानां (for °र्थं). M3 शृणु भूतल: सिद्धार्थं (sic). — b) Ś1 K1 D3. 11 T1. 2 दृढव्रता: ; K3 दृढ**. — c) K4 D3 जैगीषव्यं. B D (except D2. 3. 11) स वै (for गतो). Ś1 K1 जैगीषव्यं गतं लोकं. — d) T4 M3 शाश्वतो. Dn2 ब्राह्मणो. B Dn D1. 4. 5. 6 (marg.). 7–10 गत: ; S (except T4) [ऽ]क्षयं (for ऽव्ययम्). D3 शाश्वतं ब्रह्मणा स्वयं ; D6 (orig.) °तं ब्रह्मवित्तम: .

47 B4 D11 om. 47–48. Before 47, Some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — a) T G श्रुत्वा तु (for स श्रुत्वा). — b) D3 -मंत्रिणां ; T1. 2. 4 G M3. 4 -चारिणां (for -सत्रिणाम्). T3 सिद्धानां चारिणां तथा. — c) T2 देवळस्. T3. 4 G तात (for तूर्णम्). — d) D2 पपात ह ; T1. 4 G1. 3 द्रुतं तदा ; T3 G2 दिवं तदा (for पपात च).

48 B4 D11 om. 48 (cf. v. l. 47). — a) Ś1 K1. 4 B5 D1 तमूचुर् ; D3 मुमूचुर् (sic) ; T3 स्वपृच्छंस् (for त ऊचुर्). T G M3 तं (for हि). M1. 2. 4 ऊचुर्हि ते ततः सिद्धा. — b) D2 T2 देवळं. K1 च ; D1. 6 T3. 4 G2 हि (for ह). — c) D2 T2 देवळ. G2 तात (for तत्र). — T3 damaged for 48def. — e) K4 B (B4 om.) Dn D1. 4–7. 9. 10 T2 M सदने ; D8 सचते (for सदनं). — f) D3 सदा भवान् (for यदाप्त°).

49 Before 49, N M1. 3 ins. वैशंपायन:. — a) M1 तु (for तद्). — b) D2 T2 देवळ:. T G तदा ; M3 पुरा (for पुन:). K4 सिद्धानां चैव देवल:. — c) K3 B2 D3. 5 T3 आनुपूर्वेण. M1. 4 स (for तान्). — d) Dn1 सर्वम् (for सर्वान्). Ś1 K अनुचचार ; B2 उत्पपात (submetric) ; Dn1 D2 T2. 4 G1 एव ततार (G1 °न). T1–3 G1 च ; T4 स: (for ह). D3 तांस्तु सर्वांश्चचार ह ; G3 सर्वानेव तदा चर.

50 a) T3 स (for स्वम्). T G1. 2 M2. 4 चाश्रम- (for आ°). D3 प्राप्य ; G1. 3 दिव्यम् (for पुण्यम्). — b) D3 साजगाम (for आज°). D1. 5. 7. 9. 10 पतत्रिवत् ; Ca पतंगवत् (as in text). — c) K4 प्रविशन्नैव ; T3 प्रविवेश न (for °शन्नेव). K3 चापृच्छज् ; M1 तं पश्यज् (for चापश्यज्). G2 प्रविशंस्तु तदापश्यज्. — d) D2 T2 देवळ: ; D3 देवलं. D3 जैषव्यं स ह देवल:.

51 Ś1 K1. 2 D3 om. (hapl.) 51a–52b. T3 damaged for 51ab. — a) K3 D5. 6 च गणयद् (D5. 6 °यन्) ; B3 स्वगणयद् ; B4. 5 D3. 4 M1 व्य(B5 ह्य)गणयन् ; D2 विगणयद् (for व्य°). — b) K4 -बुद्धया ; D2. 3. 11 -बु-(D3 -बु)द्धये (for -युक्तया). T1 देवलो धर्मवत्तया ; T2 °लो धर्मवर्त्मना. — c) M3 प्रभासं (for °वं). Dn1 तपसा. — d) T3 उज्ज्वलं (for योगजम्).

52 Ś1 K1. 2 D3 om. 52ab (cf. v. l. 51). T2 om. 52ab. — a) T3 महादेवं ; M1 °भागं (for °त्मानं). — b) D2 देवळ:. — d) D1 G3 उप(G3 °पा)सर्पन् ; T1. 2 उवाच सु- ; T3 G2 आह सर्वं ; T4 न चासर्पं (sic) ; G1 उपासर्पं (sic) ; M1. 2. 4 उपसृत्य ; M3 °साद्यन् (for °सर्प्य). D3 -मुनि: ; T G M2–4 -तपा: ; M1 -मति: (for -मुनिम्). — e) Dn1 मोक्षं पदं. Ś1 K1 समं स्थातुम् ; K2 समास्थं तम् (sic) ; B3. 4 समास्थाय ; D1 अवस्थातुम् (for समा°). — f) K4 इच्छेद्धि ; B3. 4 इच्छेयं (for इच्छेयं).

C. 9. 2910
B. 9. 50. 56
K. 9. 51. 53

संन्यासकृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।
सर्वांश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५४
संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ।
ततो दृष्ट्वा प्ररुरुदुः कोऽस्मान्संविभजिष्यति ॥ ५५
देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।
दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६
ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।
पुष्पाण्योषधयश्चैव रोरूयन्ते सहस्रशः ॥ ५७
पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ५८
ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।
मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत् ॥ ५९
इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।
त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ॥ ६०
एवमादीनि संचिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत ॥ ६१
ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ।
जैगीषव्यं तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ६२

---

53 [b]) T4 lacuna for उपदेशं च. M1 [अ]भ्युपदेशं (for उप°). T3 ह (for सः). — [c]) D2. 3. 11 योगं च (for योगस्य). K4 विधिं च योगमपरं; S (except M1) विधिं योगस्य परमं (T1. 2 G1 °मां). — [d]) B2–4 Dn2 D4. 5. 7. 9. 10 कार्याकार्यस्य. D2. 11 शाश्वतं; S (except M1. 2) सर्वशः (for शाश्वतः).

54 K4 M2 om. (hapl.) 54. B3 damaged for 54[ab]. — [a]) T1. 2 G M3. 4 संन्यासे. D2. 3 तु; D11 T4 च (for तं). — [c]) K3 reads from सर्वांश्चास्य up to पितृभिः (in 55[b]) on marg. D6 स तु (for सर्वांश्). D2. 3 चापि; D6 सर्वाः (for चास्य). G3 क्रियां. T3 सर्वानन्यस्य ते तेन (sic). — [d]) D5 यथादिष्टेन (for विधिदृष्टेन). T2 वर्त्मना (for कर्मणा).

55 K3 reads up to पितृभिः on marg. — [a]) D3. 11 T1–3 G M2. 3 संन्यासे. Ś1 K2. 4 D11 -बुद्धिं तु; K1 -बुद्धिस्त्वं; D3 -बुद्धिस्तं. — [c]) T G M3 सर्वे (for ततो). M1. 2. 4 दृष्ट्वा सर्वाणि रु(M4 °र्वे प्ररु)रुदुः. — [d]) D7 कस्मान् (for कोऽस्मान्). K4 संविभविष्यति; D2. 3. 11 संजीवयि°; D3 संविजिगी°; T1. 2 संभावयि°; T3 G2 संजनयि°; G1 सुविजिगि°; G3 वै संभजि° (for संविभजि°). K1 लोकोस्मान्विभजिष्यति; M1 कोस्माकं वि°.

56 [ab]) D3 सु-; D3 तद् (for तु). D2 ततः (for वचः). B5 तदा (for तथा). S तेषामेव (G2 M3 °वं) तदा (T4 M3 ततः; M2. 4 वचः) श्रुत्वा दुःखार्तानां (T4 °खितानां) स देवलः (T2 °ळः). — [c]) D3. 11 व्याहरंतं. — B3 damaged for 56[d]–57[a]. — [d]) K2 मोक्षार्थं मनो दधे (submetric).

57 Dn2 om. 57[a]–58[b]. — [a]) B3 damaged. D2 फलमूलानि. — [b]) S पवितानि (for पवित्राणि). — [c]) T2 पुण्यानि (for पुष्पाणि). K3. 4 Dn1 D2. 3. 5. 7. 9–11 M1. 4 औषधयश्. M1 [अ]पि (for [ए]व). T4 पुष्पांत्योदय*द्वै* (sic). — [d]) Ś1 K1–3 रोदयंते (K3 °त); B Dn1 D4. 6–11 रोरूयंति; D1 °वंति; D6 T1 M1 °यंत; T2 °याते; T3 चोदयंते; T4 रोरूजयते (sic); G2 रोदयंतः (for रोरूयन्ते).

58 Dn2 om. 58[ab] (cf. v. l. 57). — [a]) K4 तु (for नो). D2 T2 देवळः. D1–3. 11 M1 क्रुद्धो; D6 क्षुद्रान् (for क्षुद्रो). — [b]) D2 सेत्स्यति; D4 क्षे°; T3 भे°; M1. 3 जे° (for छे°). — [d]) K3 om.; T4 वो (for यो). Dn नावबुध्य च; D2. 4–9 °बुध्यत; D3. 11 नानुबुध्यते. M3 दत्त्वा दानवा युध्यते (sic).

59 [a]) D1 विगणयंस्; D2 व्यगणयन्; T2 [ऽ]भ्यगणयत् (for व्य°). — [b]) D1 तं (for स्व-). K4 M3 -सत्तम; T4 -सत्तमं. Ś1 K1–3 स्वबुद्ध्यामपि सत्तमः. — Ś1 K1–3 om. (? hapl.) 59[c]–60[b]. B3 damaged for 59[cd]. — [cd]) B (B3 damaged) D6. 7. 9. 10 मोक्ष्ये. D3. 5. 8 T2 गार्हस्थ-. B5 D7. 9 -धर्मो; D6 -धर्मं (for -धर्मे). T1. 2. 4 G2. 3 M च (for वा). M3 श्रेयस्करो. T3 मोक्षं गार्हस्थ्यधर्मेण भवेच्छ्रेयस्करं महत्.

60 Ś1 K1–3 om. 60[ab] (cf. v. l. 59). — [a]) S इति संचिंत्य बहुधा (M1 मनसा). — [b]) D2 T2 देवळो. K4 Dn D6 G1 M3 -सत्तमः. — [c]) B4 गत्वा (for त्यक्त्वा). D3. 5 गार्हस्थ-. Ś1 K1 D2. 3. 11 च; D10 स्वं; S (except M1) तु (for स). D3 त्यक्त्वा गार्हस्थधर्मस्य. — [d]) Ś1 K1 अमोचयत्; B3 अचोद°; D11 अर्चित° (for अरोच°). D5 मोक्षधर्मपरोभवत्.

61 [b]) T2 देवळो. K3 निश्चयं ततः; K4 °यानि तु; D1 °यात्मकः; D5 S (except M1) °या(T4 °ला)न्वितः;

अथाब्रवीदृषिवरो देवान्वै नारदस्तदा ।
जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योऽसितम् ॥ ६३
तमेवंवादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
मैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ६४

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा
दत्त्वा च वित्तं हलभृद्द्विजेभ्यः ।
अवाप्य धर्मं परमार्यकर्मा
जगाम सोमस्य महत्स तीर्थम् ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
तस्मिन्वृत्ते महानासीत्संग्रामस्तारकामयः ॥ १
तत्राप्युपस्पृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।

C. 9. 2926
B. 9. 51. 2
K. 9. 52. 2

D6 नियमात्ततः (for निश्चया°). — c) D3. 11 आस्रवान्. — T4 om. 61^d–63^a. — d) T3 परां (for परं). T3 om. from योगं up to देवान्वै (in 63^b).

62 T3. 4 om. 62 (cf. v. l. 61). — a) Ś1 K1–3 मोक्षं (for देवाः). — B3 damaged for 62^{bc}. — c) K4 तपः प्राप्य; B4 G1. 3 ततश्चास्य; B5 तथाश्चास्य; T (T3. 4 om.) तपस्यंत (for °श्चास्य). — d) K2 प्रशंसंत; K3 प्राशंसंत; D5 प्रशंसंतस् (for °सन्ति). T (T3. 4 om.) G M2–4 प्रशशंसुर्मनीषिणः; M1 प्राशंसंत मनस्विनः.

63 T3 om. up to देवान्वै; T4 om. 63^a (for both, cf. v. l. 61). — b) T4 परमं (for देवान्वै). D8 गालवस् (for नारदस्). K3. 4 B Dn D4–10 T1 G तथा; T3 ततः (for तदा). — c) K1 T4 जैगीषव्यो (sic); K4 °षव्यं (sic). — d) D3 विस्माययति. T1. 2 G1. 3 सोसितं; T3. 4 G2 सो(T3 चा)धिकं (for योऽसितम्).

64 a) K4 B2 D2. 3. 5. 7. 9–11 T4 G1. 3 वीरं; D4 धीर; D6 T1. 2 M1–3 वीर; T3 वीराः (for धीरं). — b) S (except T3 G2) त्रि- (for ते). — c) K4 B5 D1–7. 9–11 नैवम्; T3 एवम् (for मैवम्). K4 एवं (for एव). T2 शंसंतं. — d) D1 तपोधनं; D8 महामतिं; T1. 2 ततो मुनिं (T2 °निः) (for महामुनिम्). — After 64, B D ins. :

296* नातः परतरं किंचित्तुल्यमस्ति प्रभावतः ।
तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः ।
एवंप्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथासितः ।
तयोरिदं स्थानवरं तीर्थं चैव महात्मनोः ।

[B3 damaged for lines 1–2. — (L. 1) D1 धन्यम् (for तुल्यम्). — (L. 3) Dn1 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा).]

65 M2 om. 65. — b) D8 खेत्वा (sic) (for दत्त्वा). K4 धेनुं (for वित्तं). D2 हळभृद्; T3 बहुळं; G2. 3 हलधृद्; M1. 4 °धृग् (for °भृद्). — B3 damaged for 65^{cd}. — c) G2 कामं; M3 कर्म (sic) (for धर्मं). K2 परकार्य-; K3. 4 B1. 4. 5 D (except Dn) °मार्थ- (for °मार्य-). — d) G3 समत् (sic) (for महत्). K3. 4 B1. 4. 5 D (except D6. 11) G2 सु- (for स).

Colophon : T3 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K1 4 B1. 2 Dn D2–5. 8. 11 T1. 2 रामतीर्थयात्रा; K3 B4 D6 M1 तीर्थयात्रा; B3. 5 D1 बलदेवतीर्थयात्रा; D9 हलधरतीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name :* Ś1 K1 जैगीषव्योपाख्यानं; K2. 3 जैगीषव्यवर्णनं; K4 T1. 2 M2. 4 जैगीषव्यमाहात्म्यकथनं (K4 °माहात्म्यं); M3 जैगीषव्यप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 22; B4 G3 51; Dn D8 20; D7 19; D9. 10 21; T1. 2. 4 G1. 2 M 52. — *Śloka no. :* Dn D7. 9 68.

50

1 M2 om. 1. — a) M3 तत्र (for यत्र). D8 G3 [ई]जिवान् (sic); T1 G1 जीवान् (sic); T3 G2 [इ]ष्टवान् (for [ई]जि°). B2 ऋतुपती; B4 यदुपती. T4 यत्रेजे ह्युडुपती राजन् (hypermetric). — c) Ś1 K1 अस्मिन्; S (except M3; M2 om.) यस्मिन्. K3 B Dn D1. 4–10

C. 9. 2926
B. 9. 51. 2
K. 9. 52. 2

सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ २
यत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३

जनमेजय उवाच ।

कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां तपोधनः ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महातपाः ।
दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५
तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो ।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुसाम् ॥ ७
तस्य तर्पयतो देवान्सरस्वत्यां महात्मनः ।
समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भामिनी ॥ ८
तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः ।
रेतः स्कन्नं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा ॥ ९
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ ।

तीर्थं; D3 ऋते (sic); D11 वृते; G1 वृत्तो (for वृत्ते).

2 B3 damaged. — ^{a}) B1 Dn1 अत्र (for तत्र). D2 बळो. K4 तत्र गत्वा बलो राजन्; S ततस्तत्रा(T3 °त्र स्नात्वा)प्युपस्पृश्य. — ^{b}) T4 वित्तानि; M1 रत्नानि (for दानानि). — ^{c}) K2 corrupt. — ^{d}) T1. 2, 4 G2 M2–4 सः (for ह).

3 ^{a}) K2. 4 B D तत्र (D10 °तो); T4 अत्र (for यत्र). — ^{b}) Ś1 K1–3 अनावृष्टौ; T1. 3 G3 M3 °वृष्ट्या. K4 om. (hapl.) from द्विजोत्तमान् up to वृष्ट्यां (in 4^{b}). K2 तपोधनान्; D4 द्विजोत्तमः (for °त्तमान्). — ^{c}) D1. 4. 8 वेदम्. K2 आख्यापयामास. — ^{d}) T1. 2, 4 G1. 3 M3. 4 तदा; G2 यत्र (for पुरा). T3 स तथा सात्वतो मुनिः.

4 K4 om. up to वृष्ट्यां (cf. v. l. 3). D5 T3. 4 om. (hapl.) 4 together with the ref. — ^{b}) G3 M3 अनावृष्ट्या. K4 D2. 8 तपोधन; D7. 9 S (T3. 4 om.) द्विजोत्तमान् (M2 °म) (for तपोधनः). Ś1 K1–3 अनावृष्टौ तपोधन. — ^{c}) B3 damaged. K3 B (B3 damaged) Dn D1–4, 6–8, 10, 11 G3 M1. 2 ऋषीन्; D9 त्रयीम् (for वेदान्). — ^{d}) T (T3. 4 om.) G1. 3 M3 तदा; G2 तथा (for पुरा). Ś1 K1 मुनीन्; K2 महान्; M1 द्विजः (for मुनिः).

5 B3 damaged for 5–6. — ^{a}) T2 आसिन् (for आसीत्). T1. 4 M3 महाराजन्. — ^{b}) T4 ऋषिर् (for मुनिर्). S (except M1) महायशाः (for °तपाः). — ^{c}) D2 G2 दधीचिर् (for दधीच).

6 B3 damaged. — ^{a}) M3 corrupt. G1. 3 [अ]पि (for [अ]ति-). — ^{b}) Ś1 K1 तपसा (for सततं). D3. 11 नृप; T3. 4 G1. 3 M1 प्रभो; G2 प्रभुः (for विभो). — ^{c}) K4 तं त्रि-; S (except M1) न च (for न स). D6 लोपयितुं; T3 क्षोभ° (for लोभ°). — ^{d}) Ś1 K1 छलैर्; D2 फळैर्; T3 परैर्; T4 च तैर्; G2 वरैर् (for फलैर्).

7 ^{a}) B4 आलोभनार्थं; T2 प्रलोभनार्थे. D7 [अ]र्थं; G2 [इ]त्थं (for [अ]थ). — ^{c}) D11 दिष्ट्याम् (for दिव्याम्). K4 D3. 5. 7. 11 G2 अप्सरसां. S (except M1) मुख्यां (for पुण्यां). — ^{d}) K4 अलंबुसीं; B Dn D1. 4–7. 9. 10 °बुषां; D2 अळंबुसां; D8 अलंतुषां.

8 G3 om. 8–10. Dn2 reads 8^{a}–12^{d} on marg. — ^{b}) K4 D8 T4 G2 सरस्वत्या. — ^{d}) K2. 3 [उ]पासर्पत; K4 Dn2 T1 [उ]पतिष्ठत; M1 व्य° (for [उ]पा°). K2 भासिनी; K4 कामिनी; B Dn D4. 6. 7. 9. 10 भाविनी.

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 8). Dn2 reads 9 on marg. — ^{a}) D5 T4 -वपुषां. D2. 3. 11 तां दृष्ट्वा दिव्यवयसं (D11 °सां). — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 9^{b}–10^{a}. — ^{b}) T3. 4 G2 महर्षेर्. — ^{c}) D5 सरस्वती; M4 °स्वत्यास्. — ^{d}) D3 यज्ञा (sic); D4 तान्सा (for तत्सा). T4 तिग्मगा (for निम्नगा).

10 G3 om. 10 (cf. v. l. 8). Ś1 K1–3 om. 10^{a} (cf. v. l. 9). D6 om. 10^{a}–11^{b}. Dn2 reads 10 on marg. — ^{a}) K4 कुचौ (for कुक्षौ). K4 om. from चाप्यदधद् up to पुरुषर्षभ (in 10^{b}). D2 चास्यादधे; D3 वाप्यादधौ; D8 चाथ दृषद् (sic); D11 चाथादधौ; T1 M3 चाप्यदधान् (sic); T4 चाथ दधाद्; G1 M1 च व्यदधाद्; M2. 4 चाभ्यदधाद् (for चाप्यदधद्). B1. 2. 4 D1. 4. 5. 7. 9–11 हृष्टा; Dn1 हृष्ट्वा; D3 दृष्टा (for दृष्ट्वा). T3 G2 साक्षाच्चाप्यागतं (T3 °तो) दृष्ट्वा. — ^{c}) K1 तं गंतं (sic); K4 तद्रेतः (for तं गर्भं). — ^{d}) T G (G3 om.) महात्मनः (for °नदी).

सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १०
सुषुवे चापि समये पुत्रं सा सरितां वरा ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ११
ऋषिसंसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।
ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ।
ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया ॥ १२
दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्नं प्रागलम्बुसाम् ।
तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम् ॥ १३
न विनाशमिदं गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात् ।
प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितम् ॥ १४
इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप उत्तमाम् ।
मन्त्रवच्चोपजिघ्रत्तं मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः ॥ १५
परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।
सरस्वत्यै वरं प्रादात्प्रीयमाणो महामुनिः ॥ १६
विश्वे देवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ १७
इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम् ।
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ॥ १८

C. 9. 2943
B. 9. 51. 19
K. 9. 52. 18

11 D6 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). Dn2 reads 11 on marg. D10 reads 11--14 on marg. — ^{a}) D2 सा (for च). D9 समरे (for समये). M1. 2. 4 प्रजा(M1 °सू)ता चाचिरेणैव. — ^{b}) M1. 2. 4 सा पुत्रं (by transp.). D10 T G M3 पुत्रं सारस्वतं परं (D10 वरा ; T3 G1 M3 वरं). — ^{d}) D3. 6 च प्रति (by transp.); D7 प्रति च मे (hypermetric).

12 B3 damaged for 12^{abc}. Dn2 reads 12^{abcd} on marg. D10 reads 12 on marg. — ^{a}) Ś1 K1. 3 D1. 2. 4. 10 ऋषिं (for ऋषि-). — ^{b}) D5 -पुंगवं (for -सत्तमम्). S दधीच(T4 G2. 3 °चि)मृषिसत्तमं. — ^{c}) D8 त्वत्तः (sic) (for ततः). D6 चोवाच. — ^{d}) Ś1 K1. 3 T4 G3 दधती ; K4 सा नदी (for ददती). T G M2. 4 अस्य वै; M1 अव्ययं ; M3 औरसं (for अस्य तम्). D2. 3. 11 तमृषिं दीप्ततेजसं ; D4 ददती तस्य तं सुतं. — ^{e}) Ś1 K1. 3 M3 महर्षे (for ब्रह्मर्षे). G1 om. ऽयं. — ^{f}) G1 यद् (for त्वद्-).

13 D10 reads 13 on marg. — ^{a}) M2 च (for ते). Ś1 K1–3 जातो (for रेतो). — ^{b}) K2 corrupt. Ś1 K1 यत्स्कंधः ; K3 यः स्कन्नः ; D3 प्रस्कन्नं (for यत्स्कन्नं). Ś1 K1. 4 अलंबुसं ; B D (except D2. 3. 11) °बुषां. — ^{c}) T3 तम् (for तत्). K4 कुक्षितौ (sic); T3 अक्षीणा (for कुक्षिणा). B3. 4 G1. 3 om.; T G2 M [अ]हं (for वै). — ^{d}) S भक्त्या धृतवती तव (G3 वती [sic]).

14 D10 reads 14 on marg. — ^{a}) D5 M2. 3 विनाश. — ^{b}) B3 damaged. G त(G2 य)त्तेज (for त्व°). Ś1 K1 Dn निश्चयः. — ^{c}) D3 दत्तं (for पुत्रं). B5 D2. 10 T4 त्वं (for स्वं). D8 प्रतिग्रहीष्व पुत्रं तं. — ^{d}) K4 M3 अनिंदितः (M3 °त); Dn अनंदितं.

15 ^{a}) K2 G2 इत्युक्तं ; D2 °क्त्वा. — ^{b}) Ś1 K1 चावाप्य ; B5 चाधाय ; D1 अवाप ; T1. 2 M2–4 चावहद् ; T3 G2 चाभजद् ; T4 चालभद् ; G1. 3 चागमद् (for चावाप). Ś1 K1–3 D4. 7. 10 पुष्कलां ; K4 B5 D1–3. 11 M1 चोत्तमां. — D3. 11 om. (? hapl.) 15^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 पो*वच् ; K3 प्रोद्भवच् ; B (except B5) D (D3. 11 om.) स्वसुतं ; T1–3 G M3 पितृवच् (for मन्त्रवच्). Ś1 K1–3 B D1. 4. 9 चाप्यजि(D9 °पि जि)घ्रत्तं ; Dn D2. 5. 7. 8. 10 G2 चाप्यजि(D7 G2 °पि जि)घ्रंतं ; D6 T3 G3 M1. 4 चोपजिघ्रंतं (M1. 4 °स्तु) (for °घ्रत्तं). K4 इमं नेष्यामि जिघ्रंतं.

16 B4 om. (? hapl.) 16^{ab}. M2 om. (? hapl.) 16. T3 damaged from 16^{a} up to 17^{a}. — ^{a}) Dn1 यथा- (for चिरं). D2 काळं. — ^{b}) D8 नदी (sic) (for तदा). D2. 3. 11 मूर्ध्नि चाघ्राय चोत्तमः. — ^{d}) Ś1 K1. 2 प्रीयमानो ; D8 प्रियमाणो (for प्रीय°). D5 महानृषिः ; S (except M1 ; M2 om ; T3 damaged) द्विजोत्तमः (for महामुनिः).

17 T3 damaged for 17^{a}. Before 17, T4 G ins. दधीचः (G2 °चिः). B3 damaged for 17^{ab}. — ^{b}) T3 गंधर्वा ऋषयस्तदा ; T4 G1. 3 °र्वाप्सरसस्तथा. — ^{c}) T4 G3 संयांति (for यास्यन्ति). T3 पितरस् (for सुभगे). — ^{d}) K3 तर्प्यमानास् ; G3 तर्पमाणास् (for तर्प्य°). K2 पुनः पुनः ; T G त्वदंभसा.

18 ^{a}) G3 corrupt. K2. 3 स च ; S (G3 corrupt) तां स (for स तु). — ^{b}) K2. 3 D2. 3. 5. 11 तां (for वै). Dn1 D8 महानदी. S वचोभिर्विविधैस्तदा (M1. 2. 4 °र्नदीं). — ^{c}) Ś1 K1 तथा ; K2. 3 तदा (for प्रीतः). — ^{d}) K3 B5 D4 M यथा तत्. K2 B3. 4 D4 भारत (for पार्थिव).

C. 9. 2943
B. 9. 51. 19
K 9. 52. 19

प्रसूतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः ॥ १९
मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।
तस्मात्सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ॥ २०
तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ।
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ २१
एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ।
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ २२
पुण्याभ्यश्च सरिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ॥ २३

एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।
पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ २४
एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।
शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ॥ २५
न चोपलेभे भगवाञ्शक्रः प्रहरणं तदा ।
यद्वै तेषां भवेद्योग्यं वधाय विबुधद्विषाम् ॥ २६
ततोऽब्रवीत्सुराञ्शक्रो न मे शक्या महासुराः ।
ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ २७
तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ।
दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८

19 Before 19, T_1 ins. दधीचिः. T_3 damaged for 19–22. —^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 G_2 प्रसूता; K_4 Dn_1 D_{10} प्रस्तुता; $B_{3.4}$ $D_{2.3.5.11}$ प्रश्रुता; M_1 प्रसिता. $D_{3.11}$ च; T_4 हि (for [अ]सि). —^{b}) D_2 शिरसो; M_1 सदसो (for सरसो). —^{c}) K_2 M त्वा. $K_{2.4}$ G_1 सरिच्छ्रेष्ठां; G_2 सुरश्रेष्ठां (for सरिच्छ्रेष्ठे). —^{d}) Dn_2 $D_{2.3.6-9.11}$ T_2 शंसित-.

20 T_3 damaged. —^{a}) Dn M_1 प्रियकरीं; D_3 °करा (for °करी). K_{2-4} $D_{1-3.11}$ M चासि (for चापि). D_8 मम प्रियेष्टवचने. —^{b}) Dn -दर्शिनि; D_1 -दर्शना (for °ने). —^{c}) K_2 सारस्वत्या (sic); Dn_2 °स्वतेः (for °स्वतः). S (T_3 damaged) तस्मात्सारस्वतं पुत्रम्. —^{d}) $T_{1.2}$ अददा (T_1 °धा); T_4 $G_{1.3}$ अवधीद्; G_2 आददे; M_1 अहास्त्वं; M_2 माहात्वं (sic); $M_{3.4}$ अहां (M_4 °हा) त्वं (for महांस्ते). $D_{2.3.7}$ G_2 $M_{1.4}$ -वर्णिनी.

21 T_3 damaged. —^{a}) K_3 तेन; K_4 B_4 तथा; D_8 ते च (for तव). Dn पृथितः (sic). —^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} -पावनः (for -भावनः). —^{c}) K_2 सारस्वत्या (sic). —^{d}) K_2 -यमाः (sic); K_3 -यशाः (for -तपाः).

22 T_3 damaged. —^{a}) K_4 M_3 एतद्-; D_2 एवं (for एष). —^{b}) $K_{2.3}$ अनावृष्टौ; D_3 M_3 °वृष्ट्या. D_1 S (except M_1; T_3 damaged) द्विजोत्तमान्. —^{c}) B_5 $D_{1.3.4.8.11}$ T_4 $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ महाभागो (for °गे). —^{d}) K_2 आख्यापयिष्यति.

23 ^{a}) K_2 पुण्याभिश्च; T_1 पुण्यांगाश्च; T_2 पुण्यभागभ्यः; M_3 पुण्याहश्च (for °भ्यश्च). K_3 D_2 T_4 च; M_3 त्वां (for त्वं). —^{b}) K_2 पदा; $T_{1.2}$ G_1 $M_{2.4}$ मता; T_3 यतो (sic); T_4 G_2 M_3 माता; G_3 महा- (for सदा). —^{c}) $K_{2.4}$ $D_{3.7}$ T_4 M_2 भाविष्यति; D_8 °ष्यामि (for °ष्यसि). T_4 महाभाग. —^{d}) B_3 $D_{3.10}$ T_1 G_1 सरस्वती.

24 ^{a}) T_4 G_1 संस्कृता (for संस्तुता). Bom. ed. [अ]नेन (for तेन). —^{b}) T_3 लभ्य (for लब्ध्वा). —^{c}) $D_{3.11}$ त्वरिता (for मुदिता).

25 T_3 damaged for 25^{ab}. —^{a}) D_2 काळे. —^{b}) D_8 T_4 G विरोधो. K_2 दैव- (for देव-). $Ś_1$ K B_5 $D_{2.3.11}$ M_1 -दानवे; T_4 G_2 -दैत्ययोः (for -दानवैः). —^{c}) K_2 $D_{2.3.11}$ शत्रु- (for शक्रः). —^{d}) B_2 S त्री- (T_2 ता)ल्लँलोकान् (by transp.). D_4 प्र- (for वि-).

26 ^{a}) G_2 लेभेथ (for [उ]पलेभे). —^{b}) Dn शस्त्र- (for शक्रः). —^{c}) K_4 corrupt. $D_{1.4}$ वै योग्यं; T_3 एतेषां (for वै तेषां). $Ś_1$ K_1 योगो; $D_{1.4.8}$ तेषां (for योग्यं). —^{d}) Dn_1 विधाय (sic) (for वधाय).

27 D_5 reads 27 on marg. —^{a}) M_1 तदा; M_3 तत्र (for ततो). T_4 चक्रो (sic) (for शक्रो). —^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ [इ]मे (for मे). D_1 शक्ता; D_8 शक्यो. K_2 D_8 महासुरः; T_{1-3} G M_{2-4} सुरारयः; T_4 सुरद्विषः (for महासुराः). —^{c}) G_2 दधीचेश्च (for °चस्य). D_8 ऋतेस्माभिर्दधीतस्य (sic). —^{d}) D_3 नियंतुं (for निहन्तुं). D_2 विबुध- (for त्रिदश-). $Ś_1$ K_1 -द्विषां. S (except M_1) निहंतुं देवस(T_3 G_2 °तो)त्तमाः.

28 ^{a}) $Ś_1$ K_1 स्वयं; D_8 त्वंस- (sic); $T_{2.4}$ G M यत्नाद्; T_3 अस्माद् (for गत्वा). $Ś_1$ $K_{2.4}$ $D_{1.4.8}$ मुनि- (for ऋषि-). —^{b}) $D_{1.4.8}$ या(D_8 वा)च्यतां मुनिसत्तमः; S (except M_1) या($G_{1.3}$ वा)च्यतां कार्यसिद्धये. —^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 T_1 दधीचो(T_1 °चे)स्थीनि. K_2 देतेन

स देवैर्याचितोऽस्थीनि यत्नाद्दषिवरस्तदा ।
प्राणत्यागं कुरुष्वेति चकारैवाविचारयन् ।
स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ २९
तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ।
कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत ।
वज्राणि चक्राणि गदा गुरुदण्डांश्च पुष्कलान् ॥ ३०
स हि तीव्रेण तपसा संभृतः परमर्षिणा ।
प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ३१
अतिकायः स तेजस्वी लोकसारविनिर्मितः ।
जज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ।
नित्यमुद्विजते चास्य तेजसा पाकशासनः ॥ ३२
तेन वज्रेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत ।
भृशं क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मतेजोभवेन च ।
दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ३३
अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयंकरे ।
अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन्द्वादशवार्षिकी ॥ ३४
तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
वृत्त्यर्थं प्राद्रवन्राजन्क्षुधार्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ३५

C. 9. 2962
B. 9. 51. 38
K. 9. 52. 37

(sic); M_1 मे देहीति (hypermetric) (for देहीति). —^{d}) $D_{2.8}$ ते (for तैर्). Dn तैर्वधिष्याम्यहं रिपून्; T $G_{1.3}$ °ष्ये रणे रिपून्; G_2 M °ष्ये रिपूत्रणे.

29 ^{a}) B D च तैर्; T_3 ददौ (for देवैर्). $Ś_1$ K राजन् (for ऽस्थीनि). — K_4 om. (hapl.) 29^{cdef}. T_4 om. (hapl.) 29^{e}–30^{b}. —^{c}) $Ś_1$ K (K_4 om.) प्राणन्यासं; S (T_4 om.) साहाय्यं नः (for प्राणत्यागं). B (except B_5) D (except $D_{3.11}$) कुरुश्रेष्ठ (for °ष्वेति). —^{d}) $Ś_1$ K (K_4 om.) D_4 स चकार (for चकारैव). —^{f}) G_1 -प्रीति- (for -प्रिय-). T_3 $G_{1.3}$ M ततः; G_2 प्रभुः (for तदा).

30 T_4 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). K_2 T_2 om. (hapl.) 30^{ab}. —^{a}) T_3 G $M_{2.4}$ ततः; M_3 तदा (for अथो). K_4 ततस्तस्यास्थि लब्ध्वा तु. —^{b}) K_4 शक्रो; M_3 सं* (for संप्र-). G_1 तथा (for तदा). —^{d}) T G M_3 तदा (for नाना-). $D_{5-7.9.10}$ T_4 च; $M_{2.4}$ [अ]थ (for [उ]त). —^{e}) $Ś_1$ K_1 चक्रा*. K_4 च तद्; B_{1-4} Dn $D_{1-5.8.10}$ गुरून्; D_{11} च गुरून् (hypermetric); M_1 गदान् (sic) (for गदा). T G वज्राणि च गदाश्चैव; M_3 वज्रानि वज्रानि च गणांश्चैव (sic); Bom. ed. गदा वज्राणि चक्राणि. —^{f}) B_{1-4} Dn_1 $D_{1.2.4.5.8.11}$ गदा-; Dn_2 D_{10} गदां; D_3 दंडां; $D_{6.7.9}$ G_1 $M_{1.2.4}$ गुरून्; G_2 रुक्म- (for गुरु-). K_2 -दंडं. D_2 T_2 पुष्कळान्. K_4 याकारयंतः पुष्कलान् (sic).

31 ^{a}) T_3 न (for स). D_8 मनसा (for तपसा). —^{b}) $D_{1-4.11}$ संभूतः; D_5 $T_{1.2.4}$ $G_{1.3}$ संवृत्तः; $D_{7.9.10}$ T_3 G_2 संवृतः; M_3 संपूतं (for संभृतः). — $Ś_1$ K_{1-3} om. 31^{c}–32^{b}. —^{c}) T_2 [अ]थो; $G_{1.3}$ [अ]तो; $M_{1.2}$ [आ]जौ; $M_{3.4}$ [आ]दौ (for [अ]थ). —^{d}) D_4 गुरुणा; D_8 ते गुणा (sic) (for भृगुणा). K_4 $D_{2.3.11}$ -भाविना; G_3 -पावनः (for -भा°).

32 $Ś_1$ K_{1-3} om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). —^{a}) D_9 G_2 M_4 सु-; T_3 च (for स). —^{b}) B D (except $D_{2.3.11}$) लोकसारो. —^{c}) K_4 राज्ञे; $D_{3.5.8}$ यज्ञे; $T_{3.4}$ वज्र- (for जज्ञे). D_2 शील-; M_3 शैलं (for शैल-). K_3 Dn $D_{2.6.8.9}$ T_2 -गुरु-; D_3 -गुग- (for -गुरुः). M_1 प्रातुर् (sic) (for प्रांशुर्). —^{d}) G_1 महिम्नः; G_3 मुनिभिः (for महिम्ना). Dn_1 पृथिवी-; M_3 प्रथितं (for °तः). K_3 भुवि (for प्रभुः). —T_4 om. 32^{e}–34^{d}. —^{e}) D_2 T_2 उद्वेजते. K_4 $D_{2.3.11}$ तस्य (for चास्य). —^{f}) $K_{3.4}$ B $D_{3.6-9.11}$ तेजसः.

33 T_4 om. 33 (cf. v. l. 32). —^{a}) T_3 शक्रेण (for वज्रेण). B_1 मघवान्; M_1 मघवा (for भगवान्). —^{b}) B_5 अस्त्र- (for मन्त्र-). —^{c}) K_3 भृशं क्रोश-; $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.5-7.9.10}$ विचुक्रोश; T (T_4 om.) G वि- ($T_{1.2}$ नि)चकर्त; M_1 विचकाशे; M_{2-4} विश्वकर्म- (for भृशं क्रोध-). D_5 T_3 विशिष्टेन; G_2 M_1 निसृष्टेन. B_2 विचक्रमनिविष्टेन (sic). —^{d}) K_4 $D_{2.7.9-11}$ T (T_4 om.) M_{2-4} -तेजोद्भवेन; $D_{5.6}$ °बलेन (for °भवेन). K_{1-3} B_2 ह (for च).

34 T_4 om. 34 (cf. v. l. 32). —^{a}) D_2 काळे. T_2 प्रकाशंते (for व्यतिक्रान्ते). —^{b}) K_2 corrupt. K_4 D_1 अपि; B_4 अभि- (for अति-). T_2 $G_{1.3}$ M -भयंकरी (M_1 °रा). —^{c}) T_3 अति- (for अनु-).

35 ^{b}) $K_{2.3}$ अनावृष्टौ. M_1 द्विजातयः; M_3 द्विजर्षयः (for मह°). — G_3 om. 35^{cd}. $D_{4.6.8}$ repeat 35^{cd} after 39. —^{c}) T_3 नृत्यंतः; **Ca** वृत्त्यर्थं (as in text). Dn $D_{7.9}$ M_3 प्राद्रवद् (sic); T_4 प्रद्रुता. D_1 तत्र (for राजन्). —^{d}) M_1 क्षुधात्मा: (sic) (for °र्ताः). $D_{2.3.11}$ $T_{1.2}$ -दिशः.

C. 9. 2962
B. 9. 51. 38
K. 9. 52. 38

दिग्भ्यस्तान्प्रद्रुतान्दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥ ३६
न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३७
इत्युक्तस्तर्पयामास स पितॄन्देवतास्तथा ।
आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥ ३८
अथ तस्यामतीतायामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
अन्योन्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् ॥ ३९
तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदा विधावताम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् ॥ ४०
अथ कश्चिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
कुर्वाणं संशितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ४१
स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम् ।
स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने जने ॥ ४२
ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः ।
सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः ॥ ४३
अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः ।
शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्धो ममेत्युत ॥ ४४
ततोऽब्रवीदृषिगणो बालस्त्वमसि पुत्रक ।
स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४५

---

36 ^{a}) D_8 दिशस् (for दिग्भ्यस्). B_3 विद्रुतान्; $T_{1,2}$ प्रसृ° (for प्रद्रु°). T_3 दिक्स्थान्विप्रांस्तथा दृष्ट्वा. —^{b}) T_3 ऋषिः (for मुनिः). D_8 तथा. — D_5 reads 36^{c}–37^{b} on marg. —^{c}) B_3 damaged. B_2 T_2 M_{2-4} मनश् (for मतिं).

37 D_5 reads 37^{ab} on marg. —^{a}) M_1 त्वया (for इतः). D_5 तात (for पुत्र). —^{b}) T_4 corrupt. —^{c}) M_3 सस्य- (for मत्स्य-). $D_{3,11}$ दास्यामि ते विप्रवर (D_3 °प्रवरं). —^{d}) D_1 श्रास्यताम्; $D_{3,11}$ तुष्य° (for उष्य°). K_4 B_5 $D_{2,3,11}$ S (except G_1) इति (for इह). $Ś_1$ K_{1-3} पुत्रक; K_4 [उ]वाच ह; D_3 भास्करं (for भारत).

38 ^{b}) T_3 G_2 पितॄणां (for स पितॄन्). K_4 $D_{1,5}$ देवतांस्. $D_{1,5}$ $T_{2,3}$ तदा (for तथा). B_2 स पितॄन्देवतागणान्. —^{c}) $M_{1,2}$ चाकरोन् (for अ°). —^{d}) T_3 प्राणं. M_3 वेगांश्च (for वेदांश्च). B_2 D_5 धारयत्; G_3 वारयन्. M_1 प्राणांश्चैवाप्यधारयत्.

39 ^{ab}) B Dn D_{4-10} M_1 transp. अतीतायाम् and अनावृष्ट्यां. $Ś_1$ K $D_{2,3,11}$ व्यतीतायाम् (for अती°). — D_5 reads 39^{b} on marg. —^{c}) M_3 पर्यपृच्छंत. — After 39, $D_{4,6,8}$ repeat 35^{cd}.

40 ^{b}) M_1 नष्टो वेदो (for नष्टा वेदा). K_2 विधार्यतां; B Dn $D_{1,2,4-10}$ [अ]भिधावतां; T_4 च भारत (for विधावताम्). K_4 नष्टवेदा विधावती (sic); $D_{3,11}$ नष्टवेदाभि(D_3 °भ्य)धावतां; G_3 नैषा वेद विधायतां (sic). —^{d}) S न किंचित्प्रतिभाति ह (G_2 °ति हि; G_3 °मियात्; M_4 °ति नः).

41 ^{a}) $T_{1,2}$ $M_{3,4}$ तस्मात् (for तेषां). —^{c}) T_2 कुर्वाणः (for °णं). K_4 $D_{2,3,5,6,8,11}$ शंसितात्मानं. G_2 कुर्वाणः संहितां साम्नां. —^{d}) B_6 मुनि- (for ऋषि-). $T_{1,2}$ -पुंगवं (for -सत्तमम्).

42 ^{a}) B_5 समेत्य (for स गत्वा). T_4 तेजश् (sic) (for तेभ्यश्). K_4 त्वं; B_2 $D_{2,3,5,11}$ M_1 तु; B_5 स (for च). —^{b}) K_2 सारस्वत्याम्. $Ś_1$ $D_{3,11}$ इति व्रतं; K_{1-3} D_2 अतिव्रतं; S ऋषिं प्रभुं (for अतिप्रभम्). —^{c}) Dn स्वाध्यायपरम- (Dn_2 °मं). D_6 -प्रख्यं. —^{d}) D_3 व्यजने.

43 ^{a}) T_4 तत्र (for ततः). —^{b}) T_4 यत्र. —^{c}) K_2 सारस्वति (sic). M_3 ऋषि- (for मुनि-). Dn_1 -वरम् (for -श्रेष्ठम्). —^{d}) $K_{2,3}$ आहुः; K_4 प्रोचुः; M_1 चोचुः (for ऊचुः). T_4 समाहिताः (for °गताः).

44 ^{a}) K_2 आख्यापयस्व. — M_3 om. (? hapl.) 44^{c}–45^{d}. —^{c}) B_4 T_3 उपगच्छ त्वं; $G_{1,3}$ अवगच्छध्वं (for उप°). —^{d}) Dn $D_{1-7,9-11}$ विधिवद्धि; D_8 सत्त्वविद्धि; T G विधिना च; M_1 विधिपूर्वं (for °वद्धो). $Ś_1$ $K_{1,3}$ विधिवद्धौममित्युत; K_2 °द्धासमत्युत; K_4 °द्धो मया युताः.

45 M_3 om. 45 (cf. v. l. 44). —^{a}) T_2 बालो; M_1 तम् (for ततो). $Ś_1$ K_1 मुनि- (for ऋषि-). B (except B_2) Dn $D_{1-7,9-11}$ तत्राब्रुवन्मुनिगणा; D_8 तत्राब्रुवन्समुनिना (sic). —^{b}) D_2 बालस्. $Ś_1$ K_1 पुत्रकः. —^{c}) $Ś_1$ K_1 T_4 न ते; K_2 न वो; B_3 पुनर् (for न मे). —^{d}) D_1 corrupt. T_{2-4} G $M_{2,4}$ ततो (for पुनर्). K_4 $T_{3,4}$ मुनिः.

46 ^{a}) T_3 येन; M_3 यो ह (for यो हि). K_4 धर्मेथ; T_3 M_3 धर्मे(M_3 °र्म्ये)ण. K_3 B (except B_5) D (except $D_{2,3,11}$) वै ब्रूयाद्; T $G_{1,2}$ M_3 गृह्णीयात्;

योऽ ह्यधर्मेण विब्रूयाद्गृह्णीयाद्वाप्यधर्मतः ।
म्रियतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ ॥ ४६
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ४७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ४८
षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ।
सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ४९
मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां तेऽभ्युपाहरन् ।
तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥ ५०
तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो
महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।
जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण
ख्यातं महद्वृद्धकन्या स्म यत्र ॥ ५१

C. 9. 2978
B. 9. 51. 53
K. 9. 52. 53

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

G3 ग्राहीया (sic) (for विब्रूयाद्). — D5 reads 46^b on marg. —^{b}) K3 B1.2 D7.9.10 यो (for वा). M1.2 4 कथंचन (for [अ]प्यधर्मतः). T G M3 प्रब्रूयादप्यध(T1.2 °द्वा ह्यध-; T3 °दस्य ध-; M3 °द्वाप्यध)-र्मतः. —^{c}) K2 म्रियेयं; K4 B Dn D1.3–11 हीये-(D3 °य)तां; D2 हीयंते; T1.3 म्रियते; T2 M3 ह्रि-(M3 ह्री)यते; T4 म्रियेत; G1.2 M2.4 म्रियेते; G3 M1 म्रि(M1 मृ)येतां (for म्रियतां). —^{d}) K3 D5 T G वै; K4 तद् (for वा). Dn चारिणाव् (for वैरि°). G3 अपि. M3 स्यातां वा वैरिणा विभो (sic).

47 = 3. 113. 12; 12. 310. 6; Manu. 2. 154. —^{a}) K2 नु (for the second न). B3.4 परि(B4 °री)तैर्; D2 पळितैर्; M1 चलितैर्. D5 नाभिमानैर्मत्सरेण. —^{b}) D2.3.11 चार्थेन (for वित्तेन). K2.3 T G न वित्तैर्न (K2 °त्तं न) च बंधुभिः. —^{c}) T3 चकृते (sic) (for चक्रिरे). K2 धर्मे.

48 ^{a}) T1.3.4 G M तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य; T2 *** **नं तस्य. —^{b}) G2 च (for ते). S तपोधनाः (for विधानतः). — D8 om. 48^c–49^b. —^{c}) S (except M1) ततो (for तस्माद्). M4 देवान् (for वेदान्). T3 उपप्राप्य. —^{d}) D5 ततो (for पुनर्). T4 च (for प्र-).

49 D8 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). T3 om. (hapl.) 49^{ab}. —^{a}) Ś1 K1 षष्टिं. Ś1 K1–3 पुनः (for मुनि-). —^{b}) K4 शिष्यतां. T4 न प्र-; G1 संप्र- (for प्रति-). —^{c}) T3 सारस्वतस्तु. —^{d}) K2 -कारणं; B2 -कारिणः; D7 -कर्षणात् (for -कारणात्). D6 T1.2 वेदाध्ययनकारणात्.

50 ^{a}) T1.2 मुष्टिं पृथक्; T4 मुष्टिर्मुष्टिः (for मुष्टिं मुष्टिं). D1 ददुः; T G2 M पृथक् (for ततः). —^{b}) T G M3 च (for ते). K2 D3 [ऽ]भ्यपाहरन्; K4 T M1 [अ]प्युपा°; B Dn D5–7.9.10 ह्युपा°; M3 [अ]प्युदा° (for ऽभ्युपा°). D2 दर्भाणां समुपाहरन्. —^{c}) T3 damaged from तस्यासनार्थं up to वसु (in 51^a). K2 Dn2 D2.6 T2 विप्रर्षे. D1 तस्यामस्याथ विप्रर्षेर्. —^{d}) D2 बाळस्य. G3 [अ]थ (for [अ]पि). Dn1 वशे स्थितः; D1 विशेषतः; D11 वशं स्थिताः.

51 T3 damaged up to वसु. —^{a}) D3 तथा; T2 दत्त्वा (for तत्र). Dn दत्त्वा च (hypermetric). —^{b}) T3 corrupt. D2 महाबळः; D5 °त्मना: (sic) (for °बलः). K4 om. केशवपूर्वजोऽथ. D2.3.5.11 G2 -पूर्वजो यः (D5 वै); T1.2 °जन्मा (for °जोऽथ). —^{c}) K4 तीर्थे. D3 प्रमुदितः (hypermetric); T3 उत्तमं (for मुदितः). M3 (also as in text) जगाम तीर्थं मुनिसत्तमेन. —^{d}) K4 ख्याते. Ś1 K1 -कान्या च (sic); K2.3 -कन्या स; D5 -कन्याख्यं (for -कन्या स्म). K4 यत्नतः (for यत्र). D1 ख्यातं महद्वृद्धककन्यकाख्यं; T1.2.4 G M2–4 तं वृ(M3 तद्वृ)द्धकन्याश्रममेव वीरः (T1.4 M3 धीरः; T2 वीर); T3 तं वृद्धकन्याश्रममेष महायशाः (hypermetric); M1 ख्यातं महद्वृद्धकन्याश्रमं तत्. ❀ Ca: वृद्धकन्येति प्रसिद्धिस्तीर्थस्य । ❀

Colophon. T3 damaged. —*Sub-parvan:* Ś1 K1–3 रामतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; K4 B1.3.4 D3.11 रामतीर्थयात्रा; B2.5 Dn2 D2.4–9 बल(D2 °ळ)देव(Dn2 °भद्र-; D2.5 °राम)तीर्थयात्रा; Dn1 M1 तीर्थयात्रा; T4 सारस्वतोपाख्यान. —*Adhy. name:* M2.4 सारस्वतस्तुतिः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B2.5 D8.10 22; B4 G3 52; Dn 21; T1.2.4 G1.2 M 53. —*Śloka no.:* Dn1 D7 53; Dn2 D9 54.

५१

C. 9. 2979
B. 9. 52. 1
K. 9. 53. 1

जनमेजय उवाच ।
कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।
किमर्थं च तपस्तेपे को वास्या नियमोऽभवत् ॥ १
सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।
आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिगर्ग्यो महायशाः ।
स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ।
मानसीं स सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः ॥ ३
तां च दृष्ट्वा भृशं प्रीतः कुणिगर्ग्यो महायशाः ।
जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ॥ ४
सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
महता तपसोग्रेण कृत्वाश्रममनिन्दिता ॥ ५
उपवासैः पूजयन्ती पितॄन्देवांश्च सा पुरा ।

51

1 D1 om. 1–2 together with the ref.; M2 reads the same along with the preceding and the following ref. after 6. T3 damaged for 1[a]. —[b]) K2.3 T3 [अ]भवत्; D5 त्वभूत् (for ह्य°). —[d]) K4 D3 [अ]स्यां; T4 G1.3 [अ]स्य (for [अ]स्या). K4 D3.11 T2.4 G3 भवेत् (for ऽभवत्).

2 For the sequence in M2, cf. v. l. 1. D1 om. 2 (cf. v. l. 1). —[a]) Ś1 K -दुष्करतरं (for °रमिदं). D5 ब्रह्म (for ब्रह्मंस्). —[b]) T4 सूत- (sic); G1.3 यत्तत् (for त्वत्तः). G2 श्रोतुम्; M3 शुभम् (for श्रुतम्). Ś1 K इदं मया (for अनुत्तमम्). —After 2[b], Dn reads 4[cd]. —[c]) D3 व्याख्याहि. D2 T2 अखिलं; G2 अतुलं (for अखिलं). K2.3 आख्याहि तत्त्वतः सर्वं. —[d]) S (T3 damaged) कथं सा तपसि स्थिता.

3 For the sequence in M2, cf. v. l. 1. —[b]) Ś1 K1–3 कु(K1 क)णिगा(K2 °ग)र्ग्यो; B1.3.5 D1.4.6–10 G1 °गर्गो (G1 °र्ग्यो); B2.4 कुणे(B4 °ले)गर्गो; Dn कुणिदुर्गो; D2.3.11 कुणिगर्भो; D5 कुलिंगज्ञो (for कुणिगर्ग्यो). K1 D3 M1 -तपाः (for -यशाः). —K1 B4 T4 om. (hapl.) 3[c]–4[b]. —[c]) D3 स तस्या; T1.3 G1.2 M2.3 तप्त्वा तु; G3 तपस्तु (for स तप्त्वा). D2 T2 विपुलं. —[d]) Ś1 K4 स; T1.2 G M3 तु; T3 तत्; M1.2.4 स (for वै). K3 तपतो; T3 तपसां (for °तां). —[e]) G3 damaged. Ś1 (*sup. lin.* as in text) मानसीं स्व-; B1.3 Dn D4.5 (*sup. lin.*).6–10 मनसाथ; B5 मनसा तु; D5 (orig.) नमस्यथ (sic); G1 तपसाथ; G2 तपसा स; M1 मानसां स; M2–4 मनसैव (for मानसीं स). K4 तु तां (for सुतां). Dn D3.8.9 M3 सुभ्रुं. B2 मनसा स मुनिः कन्यां; T1.2 तपसा संयुता सुभ्रूः; T3 तपसानुगतां सुभ्रूम्. —[f]) K2.3 B1 D (except D5–7) प्रभुः; M1 विभो (for विभुः). T1.2 समुत्पन्ना महात्मनः; T3 उदपादयताभिभोः; G समुत्पादय(G2 °यि)ताभिभूः; M2–4 उत्पाद्य विपुलेक्षणां.

4 K1 B4 T4 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). —[a]) K2 स (for तां). K2.3 तां (K3 स) दृष्ट्वा; D3.11 दृष्ट्वा च (by transp.). K4 [अ]भवत्प्रीतः; B1.2.5 D मुनिः प्रीतः; B3 कुणिर्गर्गो; M2–4 गतः प्रीतिं (for भृशं प्रीतः). —[b]) Ś1 K2 कुणिगार्ग्यो; B1.2 D1.4.7–10 °गर्गो; B5 कुलिंगर्गो; Dn कुणिदुर्गो; D5.6 कलिंगज्ञो (for कुणिगर्ग्यो). Ś1 K2.3 M1 -तपाः (for -यशाः). B3 मुनिः प्रीतो महामनाः. —Dn reads 4[cd] after 2[b]. —[d]) K3 तपो वै तपतां वरः (= 3[d]); D2 स्वं त्यज्येदं कलेवरं; T1 संत्यज्यत कलेबरं; T2–4 G M संत्यज्य स्व(M1 °ज्ये*)कलेब(G3 °व)रं.

5 [a]) Dn1 D4.6.8 सुभ्रुः. B2 च (for सा). K4 T3 M4 तु; B2 D5 T1.2.4 G1.3 M1–3 [अ]पि (for हि). G2 सुभ्रूः श्रोऽयथ कल्याणी (sic). —Ś1 K1–3 D11 G2 om. (hapl.) 5[d]–6[c].

6 Ś1 K1–3 D11 G2 om. 6[abc] (cf. v. l. 5). T2 om. (hapl.) 6[a]–7[b]. B1 repeats 6[ab] after 7[b]. B3 damaged for 6[ab]. —[a]) D5 उपचारैः (for °वासैः). D3 पूरयंती; M1 पूजयित्वा (for °यन्ती). —[b]) D2.3 T (T2 om.) G3 पितृ- (for पितॄन्). D2.3 सुता (for पुरा). —[c]) K4 सु-; D3 तत् (for तु). —M3 om. (hapl.) 6[d]–8[a]. —[d]) D2.3.11 महत्- (for महान्). D2 -कालो. K1 ह्यगान्; K4 B3.5 D1.3 [ऽ]भ्यगान्; D6 [ऽ]त्ययान् (for °गान्). K2.3 महान्कालोभ्य(K3 °लो न्य)वर्तत. —After 6, M2 reads 1–2 along

तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽत्यगान्नृप ॥ ६
सा पित्रा दीयमानापि भर्त्रे नैच्छदनिन्दिता ।
आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ॥ ७
ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वात्मनस्तनुम् ।
पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ॥ ८
सात्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता ।
वार्द्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्शिता ॥ ९
सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् ।
चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ॥ १०
मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ।
असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे ॥ ११
एवं हि श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ।
तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः ॥ १२
तन्नारदवचः श्रुत्वा साब्रवीदृषिसंसदि ।
तपसोऽर्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तमाः ॥ १३
इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसंभवः ।
ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयं चेदमब्रवीत् ॥ १४
समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने ।

C. 9. 2993
B. 9. 52. 15
K. 9. 53. 15

with the preceding and the following references.

7 T_2 om. 7^{ab}; M_3 om. 7 (for both, cf. v. l. 6). — ^{ab}) M_4 नीयमाना (for दीय°). B Dn_1 $D_{1.4-10}$ तत्र; Dn_2 तं तं; $D_{2.3.11}$ $T_{1.4}$ G पतिं (for भर्त्रे). T_3 सा पित्रा दह्यमानास्ते पतिं नैव च आत्मनः (sic). — After 7^b, B_1 repeats 6^{ab}. — ^{cd}) D_9 सदृशः. T_4 धातु (sic) (for सा तु). K_1 विपश्यत; K_2 D_6 [अ]नु°; K_3 B_4 D_4 $T_{1.2.4}$ G_2 [अ]न्वपद्यत; G_3 [अ]वपश्यत (for [अ]न्व°). T_3 सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपद्यत भारत.

8 M_3 om. 8^a (cf. v. l. 6). — ^{a}) T_3 सा तथा (for ततः सा). — ^{b}) D_5 तापयित्वा; T_2 पूज°; T_3 वेद° (for पीड°). D_3 T_4 तनूं. — B_3 damaged for 8^{cd}. — ^{c}) $T_{1.2}$ G_2 M_1 -परा (for -रता). K_2 पितृदेवाश्च शता (sic); G_3 °देवार्चनिरता. — ^{d}) D_5 निवसन् (for बभूव). K_2 बभू***ने वने.

9 ^{a}) B_5 आत्मानं; T_3 ।°. K_2 om.; $D_{2.3.11}$ वै; T $G_{1.3}$ M तु (for [अ]पि). G_2 सात्मसंमान्यमाना तु (sic). — ^{b}) $T_{1.2}$ M_{2-4} कृतकृत्या; M_1 °कृत्य- (for °कृत्यं). D_1 शुभान्विता; D_9 शमा°; T_3 शमात्मना. — After 9^b, T G ins.:

297* जगाम वृद्धभावं च कौमारब्रह्मचारिणी ।
[T_3 -भावाच् (for -भावं).]

— ^{c}) $D_{2.3.11}$ S (except T_3 M_1) वार्द्ध(T_2 °र्धि)क्येन. T_3 $G_{1.3}$ M_{2-4} तु (for च). — ^{d}) S (except M_1) [ए]व च (by transp.). $Ś_1$ K_1 B (except B_5) $D_{1.7.9}$ कर्षिता; T_3 गर्जिता (for कर्शिता). K_4 तपसैव प्रधर्षिता.

10 T_3 om. 10^{ab}. — ^{a}) T_4 corrupt. $D_{1.8}$ मुदा; $D_{2.3.11}$ पदा (for यदा). K_2 कर्तुं (for गन्तुं). K_4 नं शशाक तदा गंतुं. — ^{b}) K_2 T_4 corrupt. — ^{c}) M_1 चकार बुद्धिं गमने.

11 ^{a}) B_3 damaged. D_7 भोक्तुकामां (sic) (for मोक्तु°). K_2 मंतुकामां तु तां दृष्ट्वा; T_3 विमोक्तुं तां तदा दृष्ट्वा. — T_3 om. (hapl.) 11^c–14^d. — ^{c}) D_{11} असत्कृतायाः (hypermetric). — ^{d}) K_2 B_5 T_4 G_2 $M_{1.3}$ लोकस्; B_3 लोकं.

12 T_3 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) $K_{2.3}$ B (except B_2) D T_4 तु; K_4 च; M_1 om.; M_4 वि- (for हि). $D_{2.11}$ अस्माकं (for °भिर्). — ^{b}) K_2 $D_{3.8}$ -लोक- (for -लोके). T_4 -मते (for -व्रते). — ^{c}) M_3 ततः (for तपः). K_2 प्राप्तो; D_5 $T_{1.2}$ प्राप्य (for प्राप्तं). — ^{d}) $K_{2.3}$ [अ]जिताः (for जिताः). $M_{1.3}$ न तु लोकस्त्वया जितः.

13 T_3 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) B_2 सा (for तन्). — ^{b}) B_2 प्रोवाच (for साब्रवीद्). — ^{c}) K_2 तपोसवं (sic); G_1 तपसोग्रं; G_3 °सोहं (for °सोऽर्धं). — ^{d}) D_3 पाणिग्रहस्य. B_{3-5} $D_{1.4-10}$ M_3 सत्तम (M_3 °मः); T_4 G_2 संमता; $G_{1.3}$ सो(G_3 वो)त्तमाः.

14 T_3 om. 14 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K_4 उक्त्वा; D_5 G_2 M_2 उक्तः (for उक्ते). $Ś_1$ K_1 [ऽ]स्याश्च (by transp.); $K_{2.3}$ चापि; K_4 B_3 Dn_2 D_{2-10} चास्य; B_2 [ऽ]थास्या; D_1 [ऽ]स्याः स; $T_{1.2}$ तां तु; T_4 G M_{2-4} [ऽ]स्यास्तु; M_1 चाथ. — ^{b}) D_6 -संमतः (for -संभवः). — ^{c}) K_2 मुनिः; D_1 ऋषिभिः (hypermetric) (for ऋषिः). K_4 तु शृंगवान्; $D_{2.11}$ प्रत्युद्गवा; G_2 प्राक्संभवान्. D_5 अस्य (for नाम). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_4 वचनं; D_5 समये (for °यं). K_2 D_{11} [इ]मम् (for [इ]दम्).

15 ^{a}) D_8 तु च (for तव). B_3 [अ]पि; D_1 हि

C. 9. 2994
B. 9. 52. 16
K. 9. 53. 16

यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ॥ १५
तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।
चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहं च गालविः ॥ १६
सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी देववर्णिनी ।
दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यस्रगनुलेपना ॥ १७
तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिवात्मना ।
उवास च क्षपामेकां प्रभाते साब्रवीच्च तम् ॥ १८
यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपतां वर ।
तेनोषितास्मि भद्रं ते स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥१९
सानुज्ञाताब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः ।
वत्स्यते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ २०
चत्वारिंशतमष्टौ च द्वे चाष्टौ सम्यगाचरेत् ।
यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः ।
एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता ॥२१
ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ।
समयेन तपोऽर्धं च कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ॥ २२

(for [अ]द्य). B2 समयेन भवत्याहं. — ^{b}) K2.3 B3 D1–3.8.11 G1 प्र(D3.11 ने-; D8 स्प-; G1 स्पृ)क्ष्यामि; D5 T1 स्पृक्षा(T1 °श्या)मि; D6 पृश्यामि (sic); T3 G2 गृह्णामि (for स्प्रक्ष्यामि). — B3 damaged for 15^{cd}. — ^{c}) K2.3 यद्; K4 यच्च; D9 अद्य (for यदि). D5 -रात्रिं (for -रात्रं). K4 D3 वास्तव्यं. T3 यद्येकरात्रि-तस्तस्य (sic). — ^{d}) B4 T2.3 G1 M मम (for मया). K4 M1 च; B1 Dn D2 T G M2–4 वै (for ह). D5 मया सह त्वयेति च.

16 D9 reads 16^{ab} twice. — ^{a}) B5 सा तथेति (by transp.); D3 त्वयेति सा. K2 प्रतिश्रुत्वा; K4 D1 परिश्रुत्य (for प्रति°). — ^{b}) K4 B2–4 D4.8 तस्मिन्; S (except M1) तस्य (for तस्मै). T3 पाणिग्रहे (for पाणिं ददौ). B2 च सा; D2.3.11 तथा; S ततः. — After 16^{b}, N (except D9) ins.:

298* यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः ।
[D5 यथादिष्टेन.]

— ^{c}) T3 [ऽ]थ (for च). — ^{d}) Ś1 K1 तत्रोद्वाहं; T1 तदु°; T4 तस्योक्त्वाह (for °द्वाहं). D3.11 तु (for च). T1.2 M1 गालवः; T3.4 G2.3 भारत (for गालविः).

17 D8 om. 17^{a}–18^{b}. — ^{a}) D3 रात्रम्; M1 राज्याम् (for रात्राव्). — ^{b}) K2.3 D2.3.11 S (except M1) दिव्य(K2.3 देव)रूपिणी; B1.3–5 Dn D1.4–7.9.10 वरवर्णिनी; B2 देवदर्शना (for °वर्णिनी). — ^{c}) K2 corrupt. D5 -वस्त्राद्या (for -वस्त्रा च). — ^{d}) B3 damaged. K4 D2.4–7.9.10 -गंधानु-; M3 -स्रगव- (for -स्रगनु-). B2 M1 पुण्यगंधा अ(M1 स्व)लंकृता.

18 D8 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) D6.7 S (except M4) गालवः. — ^{b}) K3 दीदीपयंतीम् (hypermetric). B D (D8 om.) श्रिया (for [आ]त्मना). — ^{c}) D2.5 सा; D3.11 स (for च). D2.3.11 क्षिपाम् (for क्ष°). — ^{d}) D7 प्रभासे. D11 G1 M1 च (for सा). G1.3 इदं (for च तम्).

19 ^{ab}) T G ब्रह्मन्; M विद्वन् (for विप्र). K4 वृतो (for कृतो). B1.4 D10 तपसां (for °तां). S कृतो ब्रह्मर्षिसंसदि (for 19^{b}). B2 यं भवानकरोद्ब्रह्मन्समयं वै मया सह. — ^{c}) B2 सुखोषिता; T2 तन्नो° (sic) (for तेनो°). — ^{d}) T3 भवामि (for व्रजामि).

20 ^{a}) B1.3 सानुज्ञात्वा; B2 सा तु ज्ञात्वा; D2.3.11 सा (D11 या) तु या(D3 ज्ञा)ता; D5.7.9.10 सा निर्गता (D5 °त्वा); T G सा तु (T3 साथ) ध्यात्वा; M2 अनुज्ञाता (for सानु°). — B3 damaged for 19^{bcd}. — ^{b}) D2.9 G1 यस्मिंस्; G2 ह्यस्मिंस्; G3 यो मम (hypermetric); M3 तस्मिंस् (for योऽस्मिंस्). D5 स्नात्वा (for तीर्थे). — ^{c}) K4 तस्य ते; B4.5 D2.8 वत्सते (sic); D5–7.9.10 वसते; S (except M1) उषित्वा (for वत्स्यते). — ^{d}) K2 तर्पयन्वै (for °यित्वा). D3 दिवौकसां. K3 तर्पयन्वै वनौकसः.

21 ^{a}) M2–4 चत्वारिंशतिम्. T3 द्वा (for च). D4.6 चत्वारिंशत्तथाष्टौ च (D4 om. च). — ^{b}) B Dn D1.3.5–10 T1.2.4 G द्वौ; D4 om. (for द्वे). T4 चातौ (sic); G1.3 अब्दौ; G2 मासौ; M चाब्दे (for चाष्टौ). B2 सम्यगाचरन्; Dn °गाचरे (sic); D3 समाचरेत् (submetric). T3 वासं सम्यक्समाचरेत्. — ^{c}) B2 M1 शांतात्मा (for वर्षाणि). Ś1 K1 *ब्रह्मच*वर्षाणि; K2.3 ब्रह्मचर्यं च व°; T1–3 G M2–4 ब्रह्मचर्यं हि शां(G2 संय)तात्मा; T4 ब्रह्मचर्य****. — ^{d}) T4 वा (for सः). — ^{f}) B2 S ययौ (for गता).

22 ^{a}) K4 स ऋषिस्तु (for ऋषिरपि). D2 अगमद्; D3.11 अब्रवीद् (for अभवद्). — ^{b}) T G transp. तस्या and रूपं. K3.4 अ(K4 व्य)चिंतयन्. — After 22^{b}, D1 ins. 299*. D1 om. 22^{c}–23^{f}. B3 damaged for

साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्वयात् ।
दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः ।
एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत् ॥ २३
तत्रस्थश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ।
तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतप ।
शुशोच शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा ॥ २४
समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः ।
पप्रच्छर्षिगणान्रामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम् ॥ २५
ते पृष्टा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।
समाचख्युर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

ऋषय ऊचुः ।
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते
सनातना राम समन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो

C. 9. 3008
B. 9. 53. 1
K. 9. 54. 1

22^{cd}. — ^{c}) K2 तपोनं च (sic); K3 तपोधर्मं च (hypermetric); K4 ततोर्धं च; T3 G1.3 तदर्धे(G3 °र्धे)न; T4 तपोर्धेन (for तपोऽर्धं च). — ^{d}) T3 कृत्वा परि- (for कृच्छ्रात्प्रति-).

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ś1 K4 D3.11 G2 तथा; T G1.3 M ततो (for तदा). — ^{b}) T2 तस्यां. K2 स्म; D2.3.11 च; T (except T3) G M2 सं- (for स). K4 B2 M1 अन्वगात्; B1.3–5 D (D1 om.) T2.3 G2 अन्वियात् (for अन्व°). — ^{d}) D2 -बळात्कृतः; T3 -बलान्वितः (for °त्कृतः). — ^{f}) D4 ख्यातं च (for व्याख्यातं). G2 M1.2.4 मया (for महत्). — After 23, N (D1 after 22^{b}) ins.:

299* तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गतिः शुभा ।

[Dn1 तं·चैव (for तथैव). Ś1 K1.3 बुद्धिचर्यं च; B2 ब्रह्मचर्येण; D2.11 °चर्यस्य (for °चर्यं च). K2 corrupt for the post. half. K4 रतिः शुभा; D1 गतिः परा; D5 गतिं शुभां.]

24 ^{a}) T1.2.4 G -स्थोपि च; T3 -संस्थो हि (for -स्थश्चापि). — ^{b}) B3 damaged. D1.6.8 सैन्यं (for शल्यं). D2 हळायुधः. — ^{c}) Dn ततो (for तत्र). T3.4 G1.3 दत्त्वा च (for [अ]पि दत्त्वा). — ^{d}) K4 B1.3–5 Dn1 D1.2.4.6.7.10.11 T3 G1.3 M2 परंतपः. B2 M1 स विप्रेभ्यो यथाविधि. — ^{e}) B1.4 D5–7.9.10 T3 शुश्राव (for शुशोच). D1.4.8.10 सैन्यं (for शल्यं). — ^{f}) T4 M1 transp. निहतं and पाण्डवैः. D2.3.6 तथा (for तदा).

25 ^{a}) Dn D2 T4 G2.3 स्यमंत-; D8 सीमंत-; T2.3 शमंत- (for समन्त-). D5 स्यमंतपंचकाद्राजंस्. — ^{b}) M4 तथा (for ततो). Dn D5 निर्गम्य (for निष्क्रम्य). K4 पादयेः (sic); B2 लांगली (for माधवः). — ^{c}) D2 तत्र; D11 M1 राजन् (for रामः). — ^{d}) D5 (*sup. lin.*) तत् (for यत्). D2 फळं.

26 B3 damaged for 26^{ab}. — ^{b}) D2 -फळं. B2 तदा (for विभो). — ^{c}) Dn2 D5 समाचक्षुर्; D2.3.11 संप्रचख्युर् (for समाचख्युर्). K2 महात्मानं. — ^{d}) Ś1 K1–3 transp. तस्मै and सर्वं. K4 तस्मिन् (for तस्मै). K2 D9 यथा तथा.

Colophon partly damaged in T3. — *Sub-parvan:* K4 B1–4 Dn1 D2.3.7 रामतीर्थयात्रा; B5 Dn2 D1.4–6.8.9 बलदेव(D5 °राम)तीर्थयात्रा; D11 लांगलितीर्थयात्रा; M1 तीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K वृद्धकु(K4 बृहत्कु)-मार्युपाख्यानं; T4 वृद्धकन्योपाख्यानं; M2–4 वृद्धकन्याचरितं (M3 °वचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 50; B2 D9.10 23; B4 G3 53; Dn 22; T G1.2 M 54. — *Śloka no.:* Dn 28; D7.9 29.

52

1 ^{a}) K2 D8 corrupt. K4 प्रजापतेरुत्तरतो दिव्यं तेन (sic). — ^{b}) D6 om. सनातना राम. K4 M सनातनं; B (except B2) Dn D1.3–5.7.9.10 °तनी. B1.2.5 M1 नाम (for राम). Dn D5.10 G2 स्यमंत-; T2.3 शमंत-

C. 9. 3008
B. 9. 53. 1
K. 9. 54. 1

वरेण सत्रेण महावरप्रदाः ॥ १
पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना
ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥ २

राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥ ३

ऋषय ऊचुः ।

पुरा किल कुरुं राम कृषन्तं सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ॥ ४
किमिदं वर्तते राजन्प्रयत्नेन परेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः ॥ ५

कुरुरुवाच ।

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृताँल्लोकान्पापविवर्जितान् ॥ ६
अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं प्रभुः ।
राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुंधराम् ॥ ७
आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८

(for समन्त-). — ^{c}) D2 समीडिरे. S (except M1) दिवौकसः पुरा (by transp.). — T3 damaged for 1^{d}–2^{a}. — ^{d}) M3 परेण (for व°). T4 सूत्रेण (for स°). K3 -प्रदः; Dn2 D3 M3 -प्रदा; D1 -प्रदं; D8 -प्रदां.

2 ^{a}) T3 damaged. B2 S (T3 damaged) हि (for च). T4 धीमान् (sic) (for धीमता). — ^{b}) B2 M1. 2. 4 कर्मणा (for तेजसा). — ^{c}) Ś1 K1. 2 नि-; T1 आ-; T3. 4 G वि- (for प्र-). B4 Dn D10 -हृष्टम् (for -कृष्टम्). — ^{d}) D5 तस्मात् (for ततः). K4 अति (for इति). D3 [इ]ह पठ्यते; T G1. 3 प्रकाशते; G2 प्रकाशयत्; M3 प्रचक्षते (for [इ]ह पप्रथे). M1. 2. 4 ततः कुरुक्षेत्रमिहोच्यते बुधैः.

3 K3 बलदेव; D7. 9 बलराम; D10 लांगली (for राम). — ^{a}) G3 करुणं (for कुरुणा). B2 M1 क्षेत्रम्; Ca कृष्टं (as in text). — ^{b}) M1 कृष्टम् (for क्षेत्रम्). B2 एतत्कृष्टं महात्मना. — ^{c}) B2 M1 श्रोतुम् (for एतद्). B2 एतद्; M1 तत्त्वं (for श्रोतुं). — ^{d}) B2 यथावृत्तं; M1 सर्वमेतत् (for कथ्यमानं). T4 द्विजोत्तमाः (for तपोधनाः).

4 T3 damaged for the ref. and 4^{a}. T4 om. the ref. — ^{a}) D2 किळ; M3 राम (for किल). K3 D2 कुरुर् (for कुरुं). Ś1 K1–3 B5 D2. 3. 11 नाम (for रामं). — ^{b}) K3 कृष्यंतं; B1. 3. 4 D (except D2. 11) G2 M2. 4 कर्षंतं; T2. 4 कृष्टंतं (sic) (for कृषन्तं). K2. 4 संततोत्थितं; T1. 2 सहसो° (for सततो°). — ^{c}) T4 द्यतिचात् (sic) (for त्रिदिवात्). B2 अभ्यागच्छत्सहस्राक्षः. — The portion of the text from 4^{d} up to 9. 53. 3^{c} is lost in D5 on a missing folio.

5 D5 missing (cf. v. l. 4). Before 5, K3 B D (D5 missing) S (except M3) ins. इंद्र उवाच. — ^{a}) D2. 11 किमर्थं (for किमिदं). Ś1 K D11 वर्तसे; D1 कर्षते (for वर्तते). B2 T G M1. 2. 4 कर्म; M3 कार्यं (for राजन्). — ^{b}) Ś1 K1 प्रयत्ने*. G3 करेण (for प°). D2 वा; S (except G2) ह. — ^{c}) K4 राजर्षेः. K2 कम्; M3 यद् (for किम्). T3 damaged from भिप्रेतं up to शतक्रतो (in 6^{b}). T4 G1. 3 अभिप्रेत्य. G2 राजर्षे समभिप्रेतं. — ^{d}) B2 T (T3 damaged) G M3. 4 यदि(T2 G1. 3 °दी)यं; D8 येनेदं; M1 किमर्थं; M2 किमियं (for येनेयं). B2 S (T3 damaged) मही (for क्षितिः).

6 D5 missing (cf. v. l. 4). T3 damaged for 6^{ab}. — ^{a}) M3 केचिज् (for क्षेत्रे). T (T3 damaged) G M4 इह ये पुरुषव्याघ्र (G2 M4 °घ्रा). — ^{b}) Ś1 K2. 3 चरिष्यंति; B2 गतक्लमाः (sic); D2 गमिष्यंति; T (T3 damaged) G M2–4 जनि° (for मरि°). M1 समुत्पत्स्यंत्यरिंदम. — ^{c}) M1. 2 सुकृतां. B2 D2. 3. 11 ते वै लोकान्गमिष्यंति. — ^{d}) K2 T2 G1 M2 -विवर्जिताः (K2 °तं); T1 -विसर्जिताः; G3 -विनिर्जितान् (for -विव°). B2 सुकृतीनां पराङ्मुखान्; D2. 3. 11 सर्वे सुकृतिनां शुभान् (D11 भवान्).

7 D5 missing (cf. v. l. 4). — ^{a}) K2 om. from स्य up to आग (in 8^{a}). T G अप(T2. 3 °व)हास्य; M1. 2. 4 अपहस्य (for अव°). T3. 4 G तु तं (for ततः). — ^{b}) D4 त्रिदिवि. B1 Dn D6. 7. 9. 10 T G पुनः; D2 M1 विभुः (for प्रभुः). — ^{c}) T3 अनिर्वाणः. D4. 8. 11 राजर्षिरथ निर्विण्णः. — ^{d}) K4 B2 D2. 11 T1. 2 G1 M1 कृषत्येव; B5 G2 M3 कृष्य°; T3. 4 G3 कृषते वै (G3 च) (for कर्षत्येव).

यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः ।
ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् ॥ ९
तच्छ्रुत्वा चाब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः ।
वरेण च्छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते ॥ १०
यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥ ११
आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।
अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥ १२
मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ॥ १३
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भवन्त्विति महामते ।
तथास्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥ १४
ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिषूदनः ॥ १५

C. 9. 3022
B. 9. 53. 15
K. 9. 54. 15

8 D5 missing (cf. v. l. 4). K2 om. आग (cf. v. l. 7). T3 damaged. —^{a}) K4 चैवैवं; D3. 11 वै चैनं; T1. 2 चैवेह (for चैवैनं). D8 आगम्य चैव ये वैनं (sic). —^{b}) Ś1 K1–3 B2 विहस्य; B4 T2 M3. 4 [ऽ]वहास्य; T1. 4 G M1. 2 [ऽ]प्यह्(T4 G2 M1 °ह्य)स्य (for ऽत्र°). B3 तत्; B4 यत् (for च). —^{c}) K2 D2. 3. 8. 11 M2. 3 अनिर्विण्णः. —^{d}) B3 damaged. B1 पृष्ट्वा तत्र; B4 D8 पृष्ट्वा ह(D8 घ)ष्ट्वा; Dn2 D4 दृष्ट्वा पृष्ट्वा; S (except M1. 2; T3 damaged) दृष्ट्वा दृष्ट्वा.

9 D5 missing (cf. v. l. 4). —^{a}) B3 damaged; D2. 3. 11 च (for तु). —^{b}) Dn D2 T1. 3 G1. 3 नृप. Ś1 K1–3 चकर्ष वसुधाधिपः; K4 °र्षं च वसुंधरां; B2 कृषते तु वसुंधरां. —^{c}) Ś1 K1 M1 तदा (for ततः). Ś1 K1. 3 एव (K3 °वं) (for देवान्). —^{d}) G1. 3 समीप्सितं (for चिकीर्षितम्).

10 D5 missing (cf. v. l. 4). —^{a}) K4 B D (D5 missing) एतच्छ्रुत्वा; T1. 2 G1. 3 M2–4 तच्छ्रुत्वाथ (for °त्वा च). Dn2 [अ]ब्रवीद्देवः. —T3 damaged for 10^{bcd}. —^{b}) B2 M1 अरिंदमं (for इदं वचः). —^{c}) G3 corrupt. K4 B1 M1 च्छंदतां; B3. 4 च्छंद्यते; G2 चोद्यतां (for च्छन्द्यतां). Ś1 K1 M2 एष; D2 देवो; T (T3 damaged) G1. 2 M3 शीघ्रं (for शक्र). D8 वरेण च्छंदयामास. —^{d}) Ś1 K D2. 3. 11 मन्यसे (K4 °ते) (for शक्यते).

11 D5 missing (cf. v. l. 4). —^{a}) D2. 3. 11 क्षेत्रे; D8 यत्र (for ह्यत्र). S प्रसूता; Ca (gloss: मृताः) प्रमीता (as in text). D1 ते (for वै). —^{c}) D1 अस्मिन्ननिष्ट्वा; G2 आत्मानमिष्ट्वा. —^{d}) D2 भागो वो; D4 T2 भोगो नो; D6 स्वर्भागो; T3 भागं नो (for भागो नो).

12 D5 missing (cf. v. l. 4). —^{a}) K2. 3 आगत्य. D9 om.; S तु (for च). —^{b}) D2. 3. 11 तथा (for तदा). M1. 2. 4 राजानम् (for राजर्षिम्). B2 राजर्षिमिदमब्रवीत्. —^{c}) D2 अळं. T3 damaged from खेदन up to ये (in 13^a). B2 नृपते; D4. 8 G2 भवता; M2–4 महता (M3 °तः) (for भवतः). —^{d}) T4 पावनं (for वचनं).

13 D5 missing (cf. v. l. 4). T3 damaged up to ये. —^{a}) Dn1 निराकारा. M1. 2. 4 इह ये वै तत्र क्षेत्रे. —^{b}) Ś1 K1 [अ]निंदिताः; M1. 2. 4 मानवाः (for [अ]तन्द्रिताः). D8 देही देहत्यतंद्रिता (sic). —^{c}) B2 T G1. 3 M1. 3 युद्धे (for °धि). B2 M1 चापि; M3 वा वि- (for वा नि-). M2. 4 युद्धेनापि हताः सम्यग्. —^{d}) K2 corrupt. K4 गतिं; T2 मृग- (for अपि). D1 T4 अपि (for नृप). D8 तिर्यग्योनिगता नृप.

14 D5 missing (cf. v. l. 4). —^{a}) K2 corrupt. G2 -भागा (for -भाजो). —^{b}) B D (except D2. 3. 11; D5 missing) भविष्यंति; T G M3 भवंत्विह (for भवन्त्विति). K2 करे स सः (sic); B2 न संशयः (for महामते). —^{c}) K2 तव (for तथा). K2. 3 तदा; M1 वचः (for ततो). K4 राजन्; M1 शक्रस् (for राजा). —^{d}) K2 गुरुः; K4 कुशः (for कुरुः). M1 तमुवाच विशां पते.

15 D5 missing (cf. v. l. 4). —^{a}) K2 damaged. T4 तत्र (for ततस्). K4 D2. 3. 11 तेन; M3 तदा (for तम्). M2 अप्यनु- (for अभ्यनु-). D3 om. (hapl.) from ज्ञाप्य up to चाप्यनु (in 16^c). K4 Dn2 D2. 11 -ज्ञातः (for -ज्ञाप्य). —D4 reads (without var.) 15^b–16^c twice. —^{d}) Dn बलि-; D2 बळ-; G2. 3 M वल- (for बल-). Ś1 K1–3 B (except B2) M -निसूदनः.

16 For the repetition in D4, cf. v. l. 15. D5 missing (cf. v. l. 4). D3 om. up to चाप्यनु (cf. v. l. 15). D8 reads 16^{ab} twice. —^{a}) K2 corrupt. K3 Dn1 यदुश्रेष्ठं; D2 कुरुश्रेष्ठ. —^{b}) K2 Dn1 कृष्णं; K3 om.; B2 T3 कृतं (for कृष्टं). —B3 damaged for

C. 9. 3023
B. 9. 53. 16
K. 9. 54. 16

एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।
शक्रेण चाप्यनुज्ञातं पुण्यं प्राणान्विमुञ्चताम् ॥ १६
अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।
कुरुक्षेत्रे निबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ १७
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १८
सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च
तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।
इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह
संन्यस्य देहान्सुगतिं प्रपन्नाः ॥ १९
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।

16^cd. — ^c) K2-4 B (B3 damaged) D (except D1; D3 om.; D5 missing) T1.3.4 G M1 [क्ष]म्यनु-. S ज्ञातः. — ^d) K2 विमुंचतात् (for °ताम्). B1.2.4 D (D5 missing) ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा (B4 °दा); S (except M1.2) पुण्ये प्राणान्मुमोच ह (M3.4 °नमुंचत). — After 16, B5 ins.:

300* ब्रह्माद्यैश्च सुरश्रेष्ठैः पुण्यै राजर्षिभिस्तथा ।

— B5 cont.: B1-4 D (D5 missing) Ca ins. after 16:

301* नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ।
इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः ।
देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ।
ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ।
तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । [5]
ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः ।
यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ।
यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः ।
तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

[(L. 1) D2 स्थानं (for पुण्यं). D2 पुण्यं (for स्थानं). — (L. 2) D6 नरः. — (L. 5) B3 damaged. D3 सहस्रे. B2 तु (for वै). D3.11 अचिरेण भविष्यति (for the post. half). — (L. 6) D2.3.11 [ए]व (for [इ]ह). — (L. 7) B5 D2.3.11 प्रेक्ष्यंते (B5 °ति) (for द्रक्ष्यन्ति). — (L. 8) D2.11 मनुजेश्वर. — (L. 9) ❀ Ca: धरिष्यति, स्थास्यति । ❀]

17 D5 missing (cf. v. l. 4). — ^a) B2 चास्य; D3.11 चापि; D6 यत्र; G3 वात्र (for चात्र). M1 [क्ष]र्थयत् (for स्वयं). D3 अतिमात्रः स्वयं शक्रो. — ^b) D11 T4 G गाथाः. T G M3 सुरेश्वरः. — ^c) K3 B (except B3) D (except Dn D3; D5 missing) T1-3 M2-4 -क्षेत्र-. D2.11 -निबद्धा. — ^d) K2 om.; D2.3.11 T4 ताः (for तां). M1.2.4 गदाग्रज (for हलायुध). T3 शृणुष्वेह हलायुध.

18 = (var.) 3. 81. 174. D5 missing (cf. v. l. 4). — ^a) B1.3.5 D3.11 पांशवो. D3 S -क्षेत्रे (for -क्षेत्राद्). — ^b) T3.4 G वायुनापि (T3 °ना ये) समीरिताः. — ^c) D2 दुष्कृति-. G1.3 -कर्माणस्. — ^d) B2 नेष्यंति; G1.3 ते यांति (for नयन्ति). K4 ते नयंति परां गतिं. — After 18, T G ins.:

302* कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
इत्येवं निश्चितो भूत्वा तेनैव स्वर्गमेष्यति ।
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
तथा स्थानं च मौनं च वीरासनमुपास्महे ।
एवं प्रलपमानोऽपि चिन्तयंश्च मुहुर्मुहुः । [5]
दूरस्थो यदि वा तिष्ठँल्लभेत्स्वर्गं विनिश्चितः ।

[Lines 1 and 3 = 3. 81. 2^ab; 176^ab. — (L. 2) T1 चिंतितो; G1 निश्चयो (for निश्चितो). — T1.4 G2 om. line 3. T3 G3 om. line 4. — (L. 4) T4 सततदानं (sic) (for तथा स्थानं). G1 मानं (for मौनं). — (L. 6) T3 तीर्थं (for तिष्ठँल्). T3.4 वि(T4 सु)निश्चितं; G सुनिश्चितः (for वि°).]

19 D5 missing (cf. v. l. 4). B3 damaged for 19^ab. — ^a) K4 S (except T1 M1) सुरर्षयो (for °भा). Ś1 K1.2 -संमताश् (for -सत्तमाश्). — ^b) K4 D2.3 मृगाद्या; D6 नगाद्या; T4 नृगाख्या (for °द्या). Ś1 K1 -मुख्य. — ^c) K2 D11 इष्टा; D3 M3 इष्ट्वा (for इष्ट्वा). B2.5 D1.10 T G2.3 M1 नृसिंहाः; Dn1 D2.9 °हं. — ^d) Ś1 K1 **स्य; K2 B D (D5 missing) संत्यज्य; K3 शब्दस्य; T G M3 संन्यस्त- (for °स्य). Ś1 K1 देहार्थे-; K3 देहास्म-; B3 M2.4 देहं सु-; T G2.3 M3 -देहाः सु- (for देहान्सु-). T4 -कृतिं (for -गतिं).

20 = 3. 81. 178. D5 missing (cf. v. l. 4). — ^a) Ś1 K1-3 इरत्र(K3 °अ)कारत्र(K3 °अ)कयोर्; B3 भवंतुकारंतु°; Dn1 तरंतिकारंतु°; T1.2 आरुंदकौ(T1 का°)रुंद°; T3 अरुंतुदामंद°; T4 G अरं(G1 °रुं)दुकारुंद°; M अरंदुकारंनि(M1 °रंदि-; M3 °रंणि)कयोर्; Cv नरंतुकारंदु° (for तरन्तुकारन्तु°). — ^b) D3 द्रुम-; G1 नाम- (for राम-). Ś1 K1 -ह्रदं*. B1 D1.4.6-8.10 T4

एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०
शिवं महत्पुण्यमिदं दिवौकसां
सुसंमतं स्वर्गगुणैः समन्वितम् ।
अतश्च सर्वेऽपि वसुंधराधिपा
हता गमिष्यन्ति महात्मनां गतिम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

वैशंपायन उवाच ।
कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सात्वतः ।
आश्रमं सुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय ॥ १
मधूकाम्रवनोपेतं प्लक्षन्यग्रोधसंकुलम् ।
चिरिबिल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसंकुलम् ॥ २
तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् ।

C. 9. 3037
B. 9. 54. 3
K. 9. 55. 3

तु; D2 om. (for च). K1 *शक्रुकस्य; K2 शसनुकस्य च; K3 सक्रुकस्य (submetric); B1. 2 Dn D1. 2. 4. 6. 7. 9. 10 मचक्रु(D1 °क्र)कस्य च; B4 नचक्रकस्य; D8 प्रचक्रकस्य च; T1 G3 चमंदुकस्य; T2 शमंतकस्य; T3 परंदुरस्य यत्; T4 करंतुतस्य तत्; G1 M3. 4 मचंदुकस्य; G2 M2 समं(M2 मचं)दुकस्य च; Cv नरंदुकस्य (for मचक्रुकस्य). K4 रामह्रदादवक्षुरशेः (sic); D3. 11 यदंतरं रामह्रदेष्ववंतुके; M1 करंभकानां च मकंदुकस्य च. — c) Dn2 G2 Cv -स्यमंत-; T2. 3 -शमंत- (for -समन्त-). — d) B2 S Cv पितामहस्य (for प्रजापतेर्).

21 D5 missing (cf. v. l. 4). — a) B3 damaged. K2 दिवं; T1. 2 इदं (for शिवं). B1. 5 D1. 4. 7–10 महा-; T3. 4 G M1. 2. 4 परं; M3 वरं (for महत्). K4 B2 S पुण्यतमं (for °मिदं). — b) Ś1 K T2 सु(K4 स्व-; T2 स)संमितं; Dn समं मतं; D1 सुमंगलं; D3. 11 समन्वितं; T4 नः संमतं (for सुसं°). K2–4 B D (except D3. 11; D5 missing) सर्व-; T3 स्वर्गि- (for स्वर्ग-). T1. 4 G3 -गणैः (for -गुणैः). D3 दिवौकसां; D11 सुसंमतं; T3 समन्वितः (for °तम्). — c) G3 ततश्च (for अ°). S सर्वे(T2. 3 °र्वे)त्र (for सर्वेऽपि). B1. 4. 5 Dn अ(B4 श्रु)तश्च सर्वे(B4 °र्वे)त्र हता नृपा रणे; B2 D2 अतश्च सर्वेपि (B2 °र्वे तु) नृपा हता रणे; B3 D1. 4. 6–10 अ(B3 श्रु)तश्च सर्वे निहता नृपा रणे. — d) K4 D2. 3. 11 गता (for हता). D3 महात्मनः (for °नां). K4 D2. 3 स्थितिं (for गतिम्). B Dn D1. 4. 6–10 यास्यंति पुण्यां गतिमक्षयां स(D8 त)दा. — After 21, B Dn D2. 4. 6–10 ins. :

303* इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा ।
तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

[(L. 1) D2 स्तुत (for सह). D7. 9 तदा. — (L. 2) D9 सर्वैर् (for सर्वं).]

Colophon : D5 missing. — *Sub-parvan* : Ś1 K1–3 B1–4 D2. 3. 11 T2 M2 रामतीर्थयात्रा; B5 Dn D1. 4. 6–9 बलदेवतीर्थयात्रा; M1. 4 तीर्थयात्रा; Bom. Cal. ed. गदा- (Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — *Adhy. name* : Ś1 K D3. 11 T4 M2–4 Bom. ed. कुरुक्षेत्रप्रशंसा (T4 °प्रसंगः; M2. 4 °स्तुतिः; Bom. ed. °कथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B2 D9. 10 24; B4 G3 54; Dn D7 23; T G1. 2 M 55. — *Śloka no.* : Dn D9 26.

53

1 D5 missing up to 3a (cf. v. l. 9. 52. 4). B3 damaged. — a) D2. 11 S गत्वा (for दृष्ट्वा). — b) D11 दानानि; S (except T1) देयांश्च (for दा°). B5 शाश्वतान्; T4 तत्त्वतः; M1 पुष्कलान् (for सात्वतः). K4 दृष्ट्वा दायांश्च शाश्वतः. — c) K4 T4 पुण्यम् (for दिव्यम्). — d) D11 जगाम; M1 अगच्छज् (for अगमज्).

2 D5 missing (cf. v. l. 1). — a) B5 Dn2 D7 T1 G मधुका(Dn2 °रा)म्र-. K4 B5 Dn D7. 8. 10 T G -वणोपेतं (for -वनो°). — b) D2 -संकुलं. — D3 om. (hapl.) 2cd. K4 transp. 2cd and 3ab. — c) K2–4 B Dn D4. 6–10 T2–4 चिर-; D11 वर- (for चिरि-). D1. 4. 6–11 M3 -बिल्वायु(D4 °पि)तं (for -बिल्व°). D2 तित्तिणीबिल्वसंयुक्तं. — d) Dn D6 T G M2–4 -संयुतं;

C. 9. 3037
B. 9. 54. 3
K. 9. 55. 3

पप्रच्छ तानृषीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ३
ते तु सर्वे महात्मानमूचू राजन्हलायुधम् ।
शृणु विस्तरतो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥ ४
अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् ।
अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ५
अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।
योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तपस्विनी ॥ ६
बभूव श्रीमती राजञ्शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ७
सा तु प्राप्य परं योगं गता स्वर्गमनुत्तमम् ।
भुक्त्वाश्रमेऽश्वमेधस्य फलं फलवतां शुभा ।
गता स्वर्गं महाभागा पूजिता नियतात्मभिः ॥ ८
अभिगम्याश्रमं पुण्यं दृष्ट्वा च यदुपुंगवः ।
ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः ।
स्कन्धावाराणि सर्वाणि निवर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ ९
नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।

D2 -संकुलं; M1 -पादपं (for -संकुलम्).

3 D5 missing for 3^{abc} (cf. v. l. 1). K4 transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — ^{a}) D2. 7 तद्; D6 स (for तं). D3 यादवः श्रेष्ठं. — ^{b}) D3 परमं (for प्रवरं). — ^{c}) T4 ऋषिवरान् (for ऋषीन्सर्वान्). — ^{d}) D11 कस्यायं परमाश्रमः; S °यं ह्या(M1 चा)श्रमो व(T3 °मः प)रः.

4 ^{a}) B2 T G M3 च; M1. 2. 4 [ऽ]थ (for तु). M1. 2. 4 राजन् (for सर्वे). B1. 4. 5 D (except D2. 3. 11) M1 महात्मान. — ^{b}) D2. 3 M1. 2. 4 सर्वे; D6 M3 सर्वं; G1. 3 रामं (for राजन्). D2 हलायुधं. — ^{c}) K4 B D2–4. 6–11 विस्तरशो. B4 T4 राजन् (for राम). — ^{d}) D6 T G M2 पूर्वे (for पूर्वम्).

5 ^{a}) T3 तत्र; M2. 3 यत्र (for अत्र). T2 [आ]विष्टः (for विष्णुः). Ś1 K1. 2 महा- (for पुरा). — ^{b}) T4 तप्त्वा च (for तप्तवांस्). — M3 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) D9 यत्र (for अत्र). — ^{d}) B2 सर्व-; M1 पूर्वं (for सर्वे). S (except T3. 4; M3 om.) पुरातनाः (for सना°).

6 T3 damaged for 6^{abc}. — ^{a}) G2 यत्र (for अत्र). S (except M1; T3 damaged) वृद्धा (for सिद्धा). — ^{b}) T2 G3 कौमारी (for °र-). Dn2 D8 -व्रत- (for -ब्रह्म-). — K2. 3 D11 om. (hapl.) 6^{c}–7^{d}. B3 damaged for 6^{cd}. — ^{c}) M3 om. (? hapl.) from दिवं up to सिद्धा (in 6^{d}). — ^{d}) S तपोयुक्ता (M3 om.) विशां पते.

7 K2. 3 D11 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{b}) D3 शांडिलस्य. — ^{c}) T3 [अ]द्य सु-; G1 व्रत- (for धृत-). — ^{d}) K4 नियत-. — After 7, B D (except D11) ins. :

304* सा तु तप्त्वा तपो घोरं दुश्चरं स्त्रीजनेन ह ।

[B2 सह (for सा तु). Dn1 D3. 8 तप्ता; D5 (marg. as above). 6 दृष्ट्वा (for तप्त्वा). D1 दुष्करं (for दुश्चरं). D2. 3 स्त्रीजनैः सह.]

8 B Dn D1–3. 5. 7. 9. 10 om. 8^{abcd}. D4. 6. 8 om. 8^{ab}. T3 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) D11 S (T3 damaged) [अ]पि (for तु). K4 ब्रह्म (for प्राप्य). T4 G3 M2 वरं (for परं). — T3 om. 8^{cd}. G1. 3 om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K2 त्यक्त्वा; K4 लब्ध्वा; D4. 6. 8 M1 उक्त्वा; T4 हुत्वा (for भुक्त्वा). M3 भुक्त्वाश्रमं च धन्यस्य. — ^{d}) D4. 6 फलवती (for °वतां). D8 S (except M1. 4; T3 G1. 3 om.) फलं फलवतः (D8 °ती) शुभं (M2 °भा). — ^{e}) K2. 3 T G2 महाराज (for °भागा). — ^{f}) D (except D11) देवब्राह्मणपूजिता; S (except T1 M1; G1. 3 om.) पूजिता च महात्मभिः.

9 G1. 3 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś1 K1–3 तस्या (for पुण्यं). — ^{b}) T2 स दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा च). T M2–4 -नंदनः (for -पुंगवः). — For 9^{ab}, B Dn D1. 4–10 subst. :

305* श्रुत्वा ऋषीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह ।

[D5 (*sup. lin.* as above) सुबलम् (for वचनम्).]
while D2. 3 subst. :

306* ऋषीणां वचनं श्रुत्वा जगामाश्रममुत्तमम् ।

— D2 cont. :

307* तस्याश्रमेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ।

[cf. 8^{cd}.]

— D3 om. (hapl.) 9^{c}–11^{d}. B3 damaged for 9^{cd}. — ^{d}) K2. 3 पार्श्वं. K4 Dn1 हैमवते (Dn1 °तो). D6 [ऽ]च्युते. — T3 damaged for 9^{ef}. — ^{e}) K2. 3 T2 स्कंदावाराणि; K4 स्कंधावार्याणि; B D (except D11; D3 om.) संध्याकार्याणि. — ^{f}) D4 corrupt. Dn2 D6–10 निर्वर्त्य; D5 विवर्त्य; G2 निवृत्य; M1. 3 निपत्य (for निवर्त्य). D7 T4 M3 रुरुहे. K3 B5 D5. 11 व(D5. 11 ब)लः; D2 [ऽ]चलं (for ऽचलम्).

पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥ १०
प्रभवं च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः ।
संप्राप्तः कारपचनं तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ ११
हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।
आप्लुतः सलिले शीते तस्माच्चापि जगाम ह ।
आश्रमं परमप्रीतो मित्रस्य वरुणस्य च ॥ १२
इन्द्रोऽग्निरर्यमा चैव यत्र प्राक्प्रीतिमाप्नुवन् ।
तं देशं कारपचनाद्यमुनायां जगाम ह ॥ १३
स्नात्वा तत्रापि धर्मात्मा परां तुष्टिमवाप्य च ।
ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ।
उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुंगवः ॥ १४
तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।
आजगामाथ तं देशं यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १५
जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरी महातपाः ।

C. 9. 3052
B. 9. 54. 18
K. 9. 55. 18

10 D3 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) Dn1 नातिदूरे·. — ^{b}) K4 T G M3 रामस्; D11 नाग- (for नगं). D2 T2 ताळ-. D2 बळी; T3 हली. Ś1 K1–3 पूजितो नियतात्मभिः; B5 M1. 2. 4 तृणराजध्वजो बली. — ^{c}) Dn2 पुण्य- (for पुण्यं). K4 तीर्थं (for तीर्थ-). Ś1 K1 गत्वा (for दृष्ट्वा). S (except M1) पुण्ये तीर्थवरे स्नात्वा.

11 D3 om. 11 (cf. v. l. 9). — ^{a}) Ś1 K2 B (except B5) Dn D1. 4–10 T2. 4 G प्रभावं; D2 प्रभासं; D11 श्रवणं; T3 सदावं (sic); M3 प्रथमं (for प्रभवं). K (except K4) D11 T1. 2 M स (for च). — ^{b}) T3 प्रक्ष- (for प्लक्ष-). K4 D1. 11 -प्रश्रवणं; D5 -संश्रवणं; M1 -प्रस्रवणे. K3 G1 बलं; B2 शुभः; D2 बळः; T3 ततः; G2 तथा (for बलः). — D11 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}; T3 damaged for the same. — ^{c}) D5 reads from संप्राप्तः up to मित्रावरुण (in 308*) on marg. B1 संप्राप्तं; B2. 3 संतप्तः (sic). Ś1 K1 T2 कालपचनं; K3 B1. 3–5 D1. 2. 7. 9 कार(D7 °रा)पवनं; B2 Dn कारा(B2 °र)वपनं; D4. 6 काश्यपवनं; D8 कारप्रवरं; G1 M °वचनं; G2 कौरवच्छन्नं (for कारपचनं). K4 समाप्तः कांचनवरं. — G3 om. (hapl.) 11^{d}–13^{c}. — ^{d}) K2–4 B (except B2) D (D3. 11 om.) प्रवरं ती(D8 °रस्ती)र्थमु(K2 °स)त्तमं.

12 D11 om. 12^{ab}; G3 om. 12 (for both, cf. v. l. 11). K4 om. 12^{ab}. D5 reads 12 on marg. T3 damaged for 12^{ab}. — ^{a}) D2 हळायुधस्. T (T3 damaged) M1 तु तत्र; G1 M2–4 स तत्र; G2 च तत्र (by transp.). — ^{b}) M1 देयान् (for दानं). B2 महाधनं; D2 °बळः; T4 महत्फलं (for महाबलः). — T4 om. (hapl.) 12^{c}–14^{d}. — ^{c}) K2 lacuna; T1 आप्लुत्य (for °तः). M1 शुद्धे (for शीते). — ^{d}) G2 [अ]भि-; M1 [ए]व (for [अ]पि). D3 सः (for ह). — D11 repeats 12^{ef} after 13. T2. 3 om. (hapl.) 12^{e}–13^{d}. — ^{e}) K1. 2 D11 (both times) G1 M2. 4 परमं (for परम-). — ^{f}) K2 ह (for च). — For 12^{cdef}, B Dn D1. 2. 4–10 subst.:

308* आप्लुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ ।
संतर्पयामास पितॄन्देवांश्च रणदुर्मदः ।
तत्रोष्यैकां तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणैः सह ।
मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ।

[(L. 2) B Dn -दुर्जयः (for -दुर्मदः). — (L. 3) B3 [अ]पि (for [उ]ष्य). D1 च (for तु). — (L. 4) D5 om. from योः up to परां (in 14^{b}).]

13 G3 om. 13^{abc} (cf. v. l. 11). D5 T2–4 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) T1 इंद्राग्नी. K2. 3 वरुणश् (for अर्यमा). G1 इंद्रोप्यग्निरर्यमश्चैव. — ^{b}) Ś1 K1–3 D1 आप्तवान्; D3 आप्नुयात् (for °वन्). — ^{c}) K2 corrupt. K3. 4 B1. 3. 4 D2. 4. 6. 7. 9. 11 कारपवनाद्; Dn कारावपनाद्; D1. 8 काश्यपवनाद्; T1 G1 कारप(G1 °व)चनं; G2 कौरवच्छन्नं; M कारवचनाद् (for °पचनाद्). Ś1 K1 देशं तं कालपचनाद्. — ^{d}) D1 यमुनातीरमागमत्; T1 G1. 3 स तस्मादाजगाम ह; G2 स तु स्नातो ज°. — After 13, D11 repeats 12^{ef}.

14 T4 om. 14^{abcd}; D5 om. up to परां (for both, cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3. 11 transp. स्नात्वा and तत्र. K2 B1. 3 D2. 3. 6. 7. 9–11 च (for [अ]पि). — ^{b}) T3 परं; M1 ततस् (for परां). D5 reads from तुष्टिं up to मतीव मे (in 22^{d}) on marg. B Dn D1. 4–11 प्रीतिम्; D2. 3 पुष्टिम् (for तुष्टिम्). K2 D8 T2. 3 अवाप. M1 ह (for च). — ^{c}) T3 शिष्यैश् (for सिद्धैश्). — ^{d}) D2 महाबळः. — T3 damaged for 14^{ef}. — ^{e}) T2 उपदिष्टाः; G2 °स्थिताः (for °विष्टः). D11 कथां. K2. 3 शुद्धाः; Dn1 om.; D6 तेभ्यः; D11 शुभ्रां; Ca शुभ्राः (as in text). — ^{f}) K4 श्रावयद् (for शुश्राव). D2. 3. 8 S (T3 damaged) -नंदनः (for -पुंगवः).

15 D5 reads 15 on marg. — ^{a}) G2 तदा (for तथा). D2. 9 [अ]नु- (for तु). — ^{b}) Ś1 K1–3 मुनिः

C. 9. 3053
B. 9. 54. 19
K. 9. 55. 18

हेमदण्डधरो राजन्कमण्डलुधरस्तथा ॥ १६
कच्छपीं सुखशब्दां तां गृह्य वीणां मनोरमाम् ।
नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ॥ १७
प्रकर्ता कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ।
तं देशमगमद्यत्र श्रीमान्रामो व्यवस्थितः ॥ १८
प्रत्युत्थाय तु ते सर्वे पूजयित्वा यतव्रतम् ।
देवर्षिं पर्यपृच्छन्त यथावृत्तं कुरून्प्रति ॥ १९
ततोऽस्याकथयद्राजन्नारदः सर्वधर्मवित् ।
सर्वमेव यथावृत्तमतीतं कुरुसंक्षयम् ॥ २०
ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा ।
किमवस्थं तु तत्क्षत्रं ये च तत्राभवन्नृपाः ॥ २१
श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २२

नारद उवाच ।

पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा ।
हतो वैकर्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ॥ २३
भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ॥ २४

(for ऋषिः). — For 15, B2 subst.:

309* तत्र संतिष्ठतश्चाथ रामस्याप्रतिमद्युतेः ।
आजगाम महातेजा नारदो भगवानृषिः ।

16 Ś1 K1–3 om. (hapl.) 16–18. D5 reads 16 on marg. — [a]) D2 -मंडळ-. D11 जटामंगलसंवीतं. — [b]) T G कुश- (for स्वर्ण-). B D1. 4–11 G3 Ca -चीरो (for °री). S (except M1) -यशाः (for -तपाः). — [d]) K4 T G2 M3 तदा; G3 सदा (for तथा).

17 Ś1 K1–3 om. 17 (cf. v. l. 16). D5 reads 17 on marg. — [a]) D7 T2 कच्छपिं; T1 महतीं; G3 M काच्छपीं (M4 °पिं); Ca कच्छपीं (as in text). B5 शुभ- (for सुख-). M1 -संशब्दां (for -शब्दां तां). D2. 11 कर्णपीयूषशब्दां तां. — [b]) D3 गृह्य वाणीं; M1 वीणां गृह्य (by transp.). — [c]) D5–7 नृत्य-; T1. 4 G M नृत्ते; T2. 3 नृत्त-. — [d]) S (except T3) -पूजकः (for -पूजितः).

18 Ś1 K1–3 om. 18 (cf. v. l. 16). D8 om. (hapl.) 18. D5 reads 18 on marg. — [a]) T G2 M2–4 प्रेरकः; G1. 3 प्रभवः (for प्रकर्ता). D2 कळहानां. — [b]) Dn वै (for च). D2 कळहप्रियः. — [cd]) D3. 11 M1 आगमद्. S श्री(M1 धी)मान्यत्र (by transp.). S हलायुधः (for व्यवस्थितः).

19 D5 reads 19 on marg. — [a]) Ś1 K1 [आ]शु; K4 B1. 2. 5 D2. 3. 11 M3 च (for तु). K4 B D (except D11) तं (K4 ते) सम्यक्; T G तं रामः; M1 तं सर्वे (for ते सर्वे). — [b]) B2 महामुनिं; T4 दृढव्रतः (for यतव्रतम्). — B3 damaged for 19[cd]. — [c]) T3 देवर्षिः. Ś1 K1 आ*पृच्छंत; K4 B (B3 damaged) Dn D1–10 T1. 2 पर्यपृच्छस्त (B2 T1. 2 °त्तं); D11 प्रत्यपृच्छंत; T3. 4 G परिपप्रच्छ. — [d]) D2 -वृत्ति (for -वृत्तं). D3 इति (for प्रति).

20 D5 reads 20 on marg. — [a]) Ś1 K1–3 तत्सोपि; D11 ततोसौ; T2 तथास्य (for ततोऽस्य). D4. 8. 11 T3 कथयद् (for [अ]कथ°). Ś1 K1 सर्वं (for राजन्). — [b]) K3 -धन्विनां; B2 D11 S (except M1) -वेद-वित्; D3 -कर्म° (for -धर्म°). — [c]) B (except B5) D (except D3. 11) एतद् (for एव). T1. 2 -तत्त्वम् (for -वृत्तम्). — [d]) K4 B (except B5) D (except D11) अतीव (for °तं). G3 सर्वसं-; M1 स कुरु- (for कुरुसं-).

21 D5 reads 21 on marg. — [b]) T4 स्थिरया (for दीनया). — [c]) D8 किमर्थस्थं; T3. 4 यदवस्थं (for किम°). M1 च (for तु). T1. 2 यत्; T3 सत् (for तत्). Ś1 K Dn1 D8. 9 G2 M3 क्षेत्रं (for क्षत्रं). G3 किमर्थं तु हतं सर्वं. — [d]) B3 Dn1 D5–7. 9. 10 तु (for च). T1. 2 यत्र (for तत्र). Ś1 K1–3 D2. 3. 11 ये(K2. 3 के)भवंस्तत्र वै (D2 ये) नृपाः.

22 D5 reads 22 on marg. — [ab]) B2 गीतम् (for श्रुतम्). G1. 3 एव (for एतन्). Ś1 K1. 3 यथा- (for मया). B2. 4 M1 transp. पूर्वं and सर्वम्. K2. 3 D2. 3 एतत् (for एव). — [c]) K4 G3 विस्तार-. — [d]) D2 कौतूहळम्.

23 [b]) T3 damaged. T1. 2. 4 G सेना-; M2–4 सैन्य- (for सिन्धु-). — [c]) K2 corrupt. D2. 3 T3 ततो (for हतो). — [d]) K2. 4 D11 G2 पुत्रश्च. K2–4 -रथः; D2 -बळाः; D3. 11 M1 -बलः; T G M2–4 -बलाः (for -रथाः).

24 Ś1 K1–3 om. (? hapl.) 24. — [a]) B2 च निहतो; Dn1 M4 रौहिणेयो. — [c]) T3 damaged from

प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रियार्थं कौरवस्य वै ।
राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २५
अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ।
धार्तराष्ट्रबले शेषाः कृपो भोजश्च वीर्यवान् ।
अश्वत्थामा च विक्रान्तो भग्नसैन्या दिशो गताः ॥ २६
दुर्योधनो हते सैन्ये प्रद्रुतेषु कृपादिषु ।
ह्रदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ॥ २७
शयानं धार्तराष्ट्रं तु स्तम्भिते सलिले तदा ।
पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्दयन् ॥ २८
स तुद्यमानो बलवान्वाग्भी राम समन्ततः ।
उत्थितः प्राग्घ्रदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ २९
स चाप्युपगतो युद्धं भीमेन सह सांप्रतम् ।
भविष्यति च तत्सद्यस्तयो राम सुदारुणम् ॥ ३०
यदि कौतूहलं तेऽस्ति व्रज माधव मा चिरम् ।
पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षभान् ।
सर्वान्विसर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ।

C. 9. 3070
B. 9. 54. 36
K. 9. 55. 35

एते up to विवेश (in 27ᵈ). G2 हताश् (for एते). — ᵈ) D6 तत्र चान्ये; S (T3 damaged) हतास्तत्र (for तत्र तत्र). D2 -बळाः.

25 T3 damaged. — ᵇ) K4 B D जयार्थं (for प्रि°). Ś1 K1-3 M1 हृ; K4 च; D11 हि (for वै). — D11 om. 25ᶜᵈ. — After 25, D3 ins.:

310* निहताः पाण्डवैः सर्वे गताः स्वर्गगतिं प्रति ।

26 T3 damaged. — ᵃ) T1.2 अपि तांस्; G1 अहितांस्; G3 कल्पितांस्; M1 निहतांस् (for अ°). D2 च; D11 चैव (hypermetric) (for तु). — ᵇ) T1.4 G M2.4 ये (for मे). D2 G2 भारत (for माधव). — B3 damaged for 26ᶜᵈ. — ᶜ) D2 धार्तराष्ट्रान्; D11 °राष्ट्रे; G1.2 धृतराष्ट्र- (for धार्त°). K4 D2 शेषान् (for शेषाः). — ᵈ) D3 कृप-. — ᵉ) T4 [अ]ति- (for च). — ᶠ) K2 corrupt. K1 D3 भग्नसैन्य-; D11 भग्ने सैन्ये; T2 भग्नाः सेना; T4 भर्गसैन्या (for भग्न°). Ś1 K3 भग्नसैन्यो दिशो गतः. — For 26ᵈᵉᶠ, B Dn D1.4-10 subst.:

311* त्रयः समितिमर्दनाः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दश भयात्तदा ।

[(L. 1) B3 damaged. D1 -वर्धनाः. — (L. 3) D5.7.9 अपरे (for तेऽपि वै). D5 भयार्ता वै दिशो दश (for the post. half).]

27 T3 damaged up to विवेश. — ᵃ) Ś1 K1 हतेष्वेषु; B2 D5-7.9.10 हते शल्ये (for हते सैन्ये). — ᵇ) K2 प्रश्रुतेषु; B2.3 D5.7.9.10 विद्रुतेषु (for प्र°). D11 M1 प्रद्रुतेश्च कृपादिभिः; T1.2 G2 M2 विद्रुतेषु पदातिषु; T4 G1.3 M3.4 विद्रुतेश्च (G1.3 °ते च) पदातिभिः. — ᶜ) D11 कृष्ण- (for ह्रदं).

28 ᵃ) K4 D11 च (for तु). — ᵇ) B3 damaged. D2 सळिळे; D8 सरले (for सलिले). D8 T3 तथा (for तदा). Bom. ed. सलिले स्तंभिते तदा. — ᶜ) G3 सैन्येन (for कृष्णेन). — ᵈ) T3 damaged from रुग्राभि up to गदाम् (in 29ᵈ). K4 D11 S (except G1; T3 damaged) अर्दयन्; D2.3 अब्रुवन् (for आर्दयन्).

29 T3 damaged. — ᵃ) B (except B5) Dn D1.6.7.11 सं- (for स). B2 D1 -तर्ज्यमानो (for तुद्य°). D2 बळवान्; D3 बलवन्. — ᵇ) D2 वाग्मी. — ᶜ) K4 उत्थितेः; T4 उद्धृतो (for उत्थितः). B Dn D1.2.4-10 स; D3 सु-; T (T3 damaged) G [s]भूत्; M1.2.4 तद् (for प्राक्). B5 G2.3 तदा; T4 हृदो (for ह्रदाद्). D11 तस्मात् (for वीरः).

30 ᵃ) D3 T2.3 G2 M2.4 चाभ्युपा(G2 M2.4 °प)- गतो; D8 corrupt; M1 चाप्युपागतो (for °पगतो). B Dn D1-10 T2.3 योद्धुं; D11 युद्धे. — ᵇ) B2.5 S (except M1) भीमसेनेन (B5 °नं हि) सांप्रतं. — B3 damaged for 30ᶜ-31ᵇ. — ᶜ) D5 भविष्यति. B (B3 damaged) Dn D1-10 तयोरद्य; D11 च तत्सत्यं; T1 G1 हि तद्वद्यत्; T2 ततस्त्वद्य; T3 G2 पुनस्त्वद्य; T4 G3 हि तत्त्वद्य; M2.4 कृतं त्वद्य; M3 उत त्वद्य (for च तत्सद्यस्). — ᵈ) B1.4.5 D (except D11) युद्धं; T1.3.4 G M1 ततो (for तयो). Dn परम- (for राम सु-). B2 युद्धं युद्धविशारद; M3 तयोः पुरुषसिंहयोः.

31 B3 damaged for 31ᵃᵇ. — ᵃ) D1 T4 तेद्य; G1.3 M2.4 तस्मिन् (for तेऽस्ति). — T3 damaged for 31ᶜᵈ and the following ref. — ᶜ) G1 -बाहो (for -घोरं). — After 31ᶜ, M1 ins.:

312* अद्य रामाहवे द्वयोः ।
भीमकौरवयोर्वीर

गम्यतां द्वारकां चेति सोऽन्वशादनुयायिनः ॥ ३२
सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्प्लक्षप्रस्रवणाच्छुभात् ।
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् ।
विप्राणां संनिधौ श्लोकमगायदिदमच्युतः ॥ ३३
सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः
सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।
सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः
सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥ ३४
सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या
सरस्वती लोकसुखावहा सदा ।
सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृताः
सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ३५
ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।
हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परंतपः ॥ ३६
स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुंगवः ।
दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

---

32 T3 damaged for the ref. — a) B2 S स नारद- (for नारदस्य). — b) T3 सभ्यांश्च (for अभ्यच्र्य). K2 B2 द्विजोत्तमान्; G3 द्विजात्मनः (for द्विजर्षभान्). — d) T2 एते च; M3 ये तान् (for ये तेन). T1.2.4 G1 M [अ]नुगताः (for [अ]भ्या°). D5 ये ये संगे समागताः; D6 ये तानभ्यागतांस्तदा; G2 यैरेवानुगतः सह; G3 ये तेनानुगतांश्च तान्. — e) T3 damaged from गम्यतां up to ततः (in 33^{c}). M1 गच्छत (for गम्यतां). Ś1 K1 T1.4 M2–4 द्वारका. D5 सर्वे (for चेति). K4 द्वारकां चेति सोप्राप्य (sic). — f) K2 [ऽ]प्ययशाद्; D8 G2 [ऽ]न्वगाद् (for °शाद्).

33 T3 damaged up to ततः. — a) Dn1 [ऽ]चलाद् (for ऽवतीर्य). Ś1 K1.2 [अ]च(K1 °म)लात्तस्मात्; K4 D2.3 नगात्तस्मात्; D1 ततः श्रेष्ठात्; D5 बलः श्रे°. — b) T2 पक्ष- (for प्लक्ष-). K4 D1.5 -प्रश्रवणात्. S (except M1; T3 damaged) ततः (for शुभात्). D3.11 प्रक्षप्रश्रवणाच्छुभात्. — c) T1.2 G M3.4 स तु (for ततः). Dn1 G3 राजन् (for रामः). T4 स तु प्रीतो महाराज. — d) T3 कृत्वा; M2 स्मृत्वा (for श्रुत्वा). T4 तीर्थं. D2 -फलं; T2.4 -परं; G1 -वरं (for -फलं). G3 नत्वा तीर्थवरं महान्. — e) S (except M1) अग्रतः (for संनिधौ). T1 G2 श्लोकाव् (for श्लोकम्). — f) Ś1 K1 B (except B2) D1.7–11 इमम् (for इदम्). T G1.2 M2–4 अगायदमितद्युतिः; G3 °यत इदं मुनिः.

34 T4 om. (hapl.) 34. D2 reads 34^{a} twice. T3 damaged for 34^{a}–36^{b}. — b) B3 om. सरस्वतीवाससमाः. T1.2 -समा कुतोर्हणा; M1 -समः कुतो गुणः. Dn1 रतिः (for गुणाः). — c) Ś1 K D2.3.11 एत्य (for प्राप्य). T1.2 G Cv सरस्वतीहीनविदे(T1.2 °भिन्नविदे-; G3 °तीरविदे)शवासिन°; M1 °ती हेति विदेशजा जनाः; M2–4 °तीं प्राप्य (M2 °ती ह्यद्य) विदेशवासिनः. — K1 repeats 34^{d} after the first occurrence of 35^{c}. — d) D3 om.; M3 तदा (for सदा). K1 (second time) D5 S (except M1; T4 om.; T3 damaged) सरस्वतीं नदीं (by transp.).

35 For the repetition in K1, cf. v. l. 34. T3 damaged. — b) Dn1 G2 सर्व- (for लोक-). B2 D1.4.8–10 -शुभावहा; B3.4 -वहा सुखा; D11 -वहा शुभा (for -सुखावहा). B2 शुचिः; D5 नदी; D11 T1.2 G M2–4 च (for सदा). M1 सरस्वती सर्वत एव शोभना. — K1 reads 35^{c} twice. — c) K1 (second time) transp. जनाः and सुदुष्कृताः. K4 पराः; B2 S (except T1 M1; T3 damaged) नराः (for जनाः). K3 B Dn D1.4–7.10 सुदुष्कृतं (B2 °तैर्); D2.11 सुदुःखिताः; D8 सुदुष्करं; D9 सुद्रुतं; T (T3 damaged) G M2.3 सुदुष्कृतः. — d) T1 [अ]भिनंदंति (for न शोचन्ति). K1 इह; K3 D2.3 चैव; D1 वेह (for चेह). K3 हि; D2.3 ह; T2 om. (for च). B2 विमुक्तपापास्त्रिदिवे वसंति हि; D5 सदा न शोचंति सुपुण्यभागिनः.

36 T3 damaged for 36^{ab}. — a) K2 बहु- (for the second मुहुः). B2 S (T3 damaged) भक्त्या (for प्रीत्या). — b) K2–4 Dn1 D2.3.8.11 T1.2.4 प्रेक्ष्यमाणः (K2 Dn1 T4 °णाः; D3 °णां; D8 °णा). Dn परस्परं; D8 सरस्वती (for °तीम्). — B3 damaged for 36^{cd}. — c) K2.3 शुभ्रैर्; B5 T G शीघ्रम् (for शुभ्रम्). — d) K4 आतिष्ठत; S (except M1) आरुरोह (for आतिष्ठत). K2.4 B2 Dn D3.8 परंतप.

37 a) K4 तीव्र- (for शीघ्र-). — b) D8.11 -नंदनः

५४

वैशंपायन उवाच ।
एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
रामं संनिहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत संजय ॥ २
संजय उवाच ।
रामसांनिध्यमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
युद्धकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ ३

C. 9. 3079
B. 9. 55. 3
K. 9. 56. 1

(for -पुंगवः). — ^{c}) K3 अधि-; T4 अथ (for अभि-). — ^{d}) T4 अनुत्तमं (for उपस्थितम्). — After 37, S (except M1) reads 9. 54. 1–2.

Colophon om. in M1; damaged in T3. — *Sub-parvan:* Ś1 गदापर्वणि रामतीर्थयात्रा; K B1. 2 D3 T4 G1. 3 रामतीर्थयात्रा (T4 G1. 3 °यात्रासमाप्तिः); B3. 4 Dn D7. 9. 10 हलधरतीर्थयात्रा (D9 °यात्रासमाप्तिः); B5 D1. 2. 4. 6. 8. 11 बलदेवतीर्थयात्रा; D5 सभा (wrongly); M2. 4 तीर्थयात्रायां गदायुद्ध; M3 तीर्थयात्रा; Cal. Bom. ed. गदा(Cal. ed. गदायुद्ध)पर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यान; Kumbh. ed. ह्रदप्रवेश. — After sub-parvan, M3 adds तीर्थयात्रा समाप्ता. — *Adhy. name:* M2. 4 नारदवचनं. — After adhy. name, M2. 4 add: रामतीर्थयात्रा समाप्ता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 D7. 9. 10 25; B5 G3 55; Dn 24; T (T3 damaged) G1. 2 M (M1 om.) 56. — *Śloka no.:* Dn1 40; Dn2 D7. 9 41.

— After the colophon, T1 concludes with:

श्रीत्यागेश्वराय नमः । श्रीवेङ्कटेशाय नमः ।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

T2 concludes with:

शल्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शालिवाहन शक १७९४ कल्यब्दाः ४९७३ आंगीरस नाम संवत्सर अश्विन व १४ गुरुवासरे काश्यपगोत्र कुप्पाचार्यपुत्र रामन् लिखितं शल्यपर्व संपूर्णं । श्रीकृष्णो विजयते । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ ।

T4 concludes with:

शल्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

G1 concludes with:

शल्यपर्व समाप्तं । हरिः ॐ । विश्वावसुसंवत्सरे मीनमासे २५ दिने मध्यार्जुनं शेषप्पार्याणां कृते काशीपतिना लिखितं शल्यपर्व ।

G2 concludes with:

श्रीकृष्णाय नमः । शल्यपर्व समाप्तम् । गदापर्व ।

G3 concludes with:

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीरामभद्राय नमः । शुभमस्तु । श्रीमहागणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । आरोग्यमस्तु । शल्यपर्व समाप्तम् । महागणपतिना स्वहस्तलिखितम् । हरिः ॐ । गदापर्व ।

54

1 T3 damaged for 1^{a}–2^{a}. B3 damaged for 1^{abc}. S (except M1; T3 damaged) reads 1–2 after 9. 53. 37. S (T3 damaged) om. the ref. — ^{a}) M1 तदा (for तद्). S (except M3; T3 damaged) युद्धमभवत् (by transp.). — ^{b}) Dn D3. 11 तुमलं; D2 तुमुळं. — ^{c}) D8 M4 तत्र; T1. 2 ततो (for यत्र).

2 For the sequence in S (except M1; T3 damaged), cf. v. l. 1. Before 2, N (except D11) ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) T3 damaged. S (except G2; T3 damaged) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) B1. 2. 5 Dn2 D2 T3 M3 गदायुद्धम्. D2 T3 उपस्थितं. — ^{d}) M2 प्राप्यायुध्यत.

3 The text of the remaining portion of this parvan is missing in T3. 4. T5 is newly introduced from this adhyāya onwards. — ^{a}) B2 D6 रामं (for राम-). D2. 3 -संनिधिम्. K2 आस्थाय; S (T3. 4 missing) आगम्य (for आसाद्य). — B3 damaged for 3^{cd}. — ^{c}) B5 Dn1 D2. 3 युद्धकाले (D2 °ळे); S (T3. 4 missing) योद्धुकामो (for युद्ध°). — ^{d}) D11 समाहृष्टोति-; T2 G3 समाहृष्यत; M1 समगृह्यत (for °हृष्यत).

4 ^{a}) K4 लांगलिकं. K4 D2. 3 रामं (for राजा). — ^{b}) B2 प्रत्युपस्थाय भारत. — K3 om. 4^{c}–5^{d}. — ^{c}) D4 युक्तं. — After 4^{c}, B D (except D11) Ca ins.:

313* समभ्यर्च्य यथाविधि ।
आसनं च ददौ तस्मै पर्यपृच्छदनामयम् ।

C. 9. 3080
B. 9. 55. 4
K. 9. 56. 2

दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
प्रीत्या परमया युक्तो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ४
समन्तपञ्चकं क्षिप्रमितो याम विशां पते ।
प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ५
तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
संग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो भविष्यति ॥ ६
तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥ ७
ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
पद्भ्याममर्षाद्द्युतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥ ८
तथा यान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितम् ।
अन्तरिक्षगता देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् ।
वातिकाश्च नरा येऽत्र दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥ ९
स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः ।
मत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽव्रजत् ॥ १०
ततः शङ्खनिनादेन भेरीणां च महास्वनैः ।

ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।
मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च ।
मया श्रुतं कथयतामृषीणां राजसत्तम । [5]
कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्ग्यमेव च ।
दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यक्ष्यन्ति मानवाः ।
तेषां स्वर्गे ध्रुवो वासः शक्रेण सह मारिष ।

[(L. 4) B4 D3 कर्म- (for धर्म-). — D4 reads line 5 twice. — (L. 5) D5 शूराणां (for ऋषीणां). D4 (both times) हितमेव च (for राजसत्तम). — (L. 6) D8 कुरुक्षेत्रे. D5 धर्मम्; D8 स्वर्गम्. — (L. 7) D5 युष्टं. D2. 3 दैवतमृ(D3 देवताऋ)षिसंघुष्टं (for the prior half). — (L. 8) B2 ये; D1 [ए]व (for वै). — (L. 9) D6 ध्रुवं.]

— B D (except D11) om. 4^{d}.

5 K3 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, T1. 5 G ins. दुर्योधनः. — ^{a}) B3 damaged. D2 G2 स्यमंत-; T2 शमंत- (for समन्त-). B5 इतो; S (except M1; T3. 4 missing) पुण्यम् (for क्षिप्रम्). B1. 2. 4 Dn D1. 5–10 तस्मात्स(Dn2 D5 °त्स्य)मंतपंचकम्. — ^{b}) Ś1 K (K3 om.) D2. 3. 11 यामो (D11 °तो); D5 यामि. B1–4 Dn D1. 5–10 द्रुतं नृप (for विशां पते). B5 याम तस्माद्द्रुतं नृप. — ^{c}) D2 प्राथितांतर-; D8 प्रस्थितोत्तर- (for प्रथितो°). T1. 5 G1. 2 -वेदिः. — ^{d}) Ś1 K1 सर्व-; T1. 5 G ब्रह्म- (for देव-). D4 -लोक-; D8 -लोक्ये (for -लोके). B2 प्रजापतिः; D3. 8 T2 प्रजापते. K2 सर्वलोकप्रजापते.

6 ^{a}) Ś1 K1–3 D4 देशे; D11 ह्रदे; S (T3. 4 missing) ध्रुवे (for महा-). — ^{d}) D2. 3 M2 ध्रुवः. K4 D1. 8 स्वर्गों (sic). T (T3. 4 missing) G ध्रुवं (T1 G1 ततः) स्वर्गं गमिष्यसि (T2 °ति).

7 Before 7, G2 ins. संजयः. K2 transp. 7^{c} and 7^{d}. B3 damaged for 7^{cd}. — ^{c}) Dn2 D10 G2 स्यमंत-; T2 शमंत- (for समन्त-). K4 T2 M2. 4 वीर. — ^{d}) B1 Dn D4 अभिमुखं. Dn नृप (for प्रभुः).

8 ^{a}) D8 T1. 5 G1. 2 M2 राजन् (for राजा). — ^{c}) K1 D5 अमर्षी; T2 जगाम (for अमर्षाद्). D11 पद्भ्याम-र्षाच्च द्युतिमान् (sic); T5 G2 स पद्भ्याममर्षाद्धीमान्. — ^{d}) D2 गच्छन् (submetric); T2 आगच्छत् (for अ°).

9 ^{a}) D2. 3 उपा(D3 °प)यातं; D5 तमायांतं; D11 यथा यांतं. B2 गदाहस्तं तथा यांतं. — ^{b}) B5 D2–4. 11 T2. 5 G M2–4 वर्मि(G3 °र्मं)णं. Dn चाभि-; D11 चाति- (for चापि). K1–3 S (T3. 4 missing) दंसितं. — ^{c}) K2 अंतरिक्षं; B (except B3) D2 अंतरीक्ष-. K2. 3 B3 D5–7. 9. 10 -चरा (for -गता). — B3 damaged for 9^{def}. — ^{d}) D9 corrupt. D3. 4 पूजयन्. — ^{e}) K3 वातीकाश्च; D11 Ca. v वार्तिकाश्च; S (T3. 4 missing) वादि- (T5 °जि-; G2 °द)काश्च. D4 ये तु; T (T3. 4 missing) G तत्र; M1. 3 यत्र (for येऽत्र). K4 D2 Cv वार्ति(K4 °ति)काश्च नरव्याघ्रं (K4 °घ्र); B (B3 damaged) Dn D1. 6–10 वाति(B2 D7. 9. 10 °र्ति)काश्चारणा ये तु; D3 पांचालस्य नरव्याघ्र; D5 वैमानिकाश्चारणा ये तु (hypermetric). ❀ Ca : वार्तिकाः वार्तासंचारकाः । वातिका इति प्रायशः पठन्ति । तत्रापि वातवच्चङ्क्रमणशीलाः ॥ Cv : वार्तिकाः, लोकवार्तां कुर्वाणाः । ❀ — ^{f}) D5 G3 (also as in text) आगमन् (for आगताः).

10 G3 om. (hapl.) 10–11. — ^{b}) K2 कुरुराजंस्; D8. 11 °राज. B4 तवानुजः. D2 कुरुराजस्य चात्मजः. — ^{c}) D3 मत्तैश्चैव (for मत्तस्येव). Ś1 K1–3 मत्तमा- (K1. 2 स तु मा)तंगनिनदैर् (Ś1 K1 ***). — Ś1 K1–3 lacuna for 10^{d}–11^{a}. — ^{d}) D8 M3 योव्रजत्; T5 G1 सोब्रवीत्; M2 सोगमत् (for सोऽव्रजत्).

11 G3 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ś1 K1–3 lacuna. S (except M1; G3 om.; T3. 4 missing)

सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ ११
प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते ।
गत्वा च तैः परिक्षिप्तं समन्तात्सर्वतोदिशम् ॥ १२
दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयनं तीर्थमुत्तमम् ।
तस्मिन्देशे त्वनिरिणे तत्र युद्धमरोचयन् ॥ १३
ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्याथ वर्मभृत् ।
बिभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥ १४
अवबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ १५
वर्मभ्यां संवृतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ।
संयुगे च प्रकाशेते संरब्धाविव कुञ्जरौ ॥ १६
रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ ।
अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ १७
तावन्योन्यं निरीक्षेतां क्रुद्धाविव महाद्विपौ ।

C. 9. 3099
B. 9. 55. 22
K. 9. 56. 17

-निनादैश्च. — b) T5 [अ]पि नि- (for महा-). — c) Ś1 K1 -नादश्च; D4 -नादेन (for -नादैश्च). T5 G2 योधानां (for शूराणां). — d) B3 damaged; D3. 8 प्रपूजिताः; T2 °रिरे (for °रिताः). — B1. 2. 4 D (except D3. 11) ins. after 11 : B5 after 12^{b} :

314* ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरवरोत्तमाः ।

[B2 ते वै; D5 तत्र (for ते तु). D5 -वरास्तदा (for -वरोत्तमाः).]

12 B (except B5) Dn D1. 7. 9 om. 12; D5 reads it on marg. — a) T2. 5 प्रतीच्याभि-. Ś1 K1. 4 B5 -मुखा. D2 तथा त्वभिमतं देशं; D3. 11 प्रतीच्याभिमुखाश्चैव (D11 °खा देशं). — b) M3 यथोभिष्टं (sic). Ś1 K1 प्रतेरते (sic) (for सुतेन ते). — After 12^{b}, B5 ins. 314*. — c) K4 तथा; D11 यथा (for गत्वा). D6. 8. 10 [आ]वृतः (D10 °ताः); T2 च ते (for च तैः). Ś1 K1. 3. 4 D2. 3 -क्षिप्तः; D4. 6 -वृतः; D8. 10 T2 -क्षिप्ताः. — d) D2. 10 सर्वतोदिशः; T2. 5 पूर्वतोदिशं; M1 पुरुषर्षभैः.

13 a) K4 transp. दक्षिणेन and सरस्वत्याः. D8 दक्षिणे तु (for °णेन). T2 दिशं राजन् (for सरस्वत्याः). — b) K3 स्वयनी; K4 (also as in text) D4 स्वपनं; B1–4 Dn D1. 5–7. 10 चा(B2 त्व)परं; B5 तपनं; D2. 3 Ca पावनं (D3 °नीं); D8 स्वपरः; D11 तटेन; S (except M1; T3. 4 missing) स्वयं तत्; Cv स्नपनं (for स्वयनं). D1. 6. 8 क्षेत्रम् (for तीर्थम्). D9 परं तीर्थमनुत्तमं. — c) Ś1 K1 lacuna; K2. 3 महापुण्ये; K4 त्वतिहरणे (hypermetric); B4 सुनिह्नणे (sic); D1 त्वनिकृते; D2. 3 त्व(D3 न्व)तिरणे; D4. 7. 9. 10 त्वनि(D10 °ति)घृणे; D6 त्वविंशं (submetric); D8 त्वरे वृत्ते (sic); D11 [ऽ]थ गत्वा वै; T1. 5 G M2–4 त्व(G2 अ)तिरथास्; T2 व्यतिरथस्; Ca अनीरिणे (gloss: अनूषरे) (for त्वनिरिणे). D5 तस्मिन्देव संप्रविश्य. — d) Ś1 K1. 3 स वै; K2 सर्वे; B (except B5) Dn2 D1. 5. 6. 8–10 ते तु; Dn1 *तु; D7 ते नु (for तत्र). Ś1 K1. 4 D2. 3. 7. 9 T2. 5 M1 अरोचयत्; D5 अशेषयन्; D11 अरो**त् (for अरोचयन्).

14 a) Dn -कोटीं; M3. 4 -बाहुर् (for -कोटिं). — b) Ś1 K1–3 आदाय; S (except M1; T3. 4 missing) गृह्य च (for गृह्याथ). K4 B1 D2. 3. 11 धर्मवित् (B1 °भृत्); D8. 10 चर्मभृत्; T1 चर्मधृक्; T2. 5 G2. 3 M वर्मधृक् (T2 M1 °धृत्) (for °भृत्). — d) G2 तु (for हि).

15 B3 damaged for 15^{ab}. — a) Ś1 K1–3 समा-; D4 ततो; D5 सोनु-; T2 स प्र- (for अव-). K4 अविरुद्धशिरस्त्राणः; D11 आबबंध शस्त्राणां (sic). — b) D11 M2–4 सर्व-; T (T3. 4 missing) G शुद्ध-; M1 स वै; Ca संख्ये (as in text). T1. 5 M -धृक्; T2 G2. 3 -धृत् (for -भृत्). — c) D8 रणे तु (for रराज). K2 D9 राज- (for राजन्). — d) M1 कांचनैः. K4 कांचनः शैलवान्यथा.

16 a) D3 वर्माभ्यां; D11 चर्मभ्यां. K4 संभृतौ; B1. 2 D6. 7. 9. 10 संयतौ; B3. 4 सहितौ; D3 कांचनौ; D5. 11 M1 संयुतौ; M2–4 सदृशौ (for संवृतौ). T (T3. 4 missing) G तद्यदा (T1 °द्यथा; T2 °त्तथा) संगतौ वीरौ. — b) Ś1 K1–3 अपि (for उभौ). — c) Ś1 K1–3 स्म; B2 D4 T2. 5 G2. 3 M2–4 सं-; D1 ते (sic); M1 [ऽ]भि- (for च). D11 संयुगे प्रचकासेतां. — d) B2 प्रवृद्धाव्; M1 संक्रुद्धाव् (for संरब्धाव्).

17 K4 om. 17^{ab}. — a) T2. 5 G M3. 4 रथ- (for रण-). D2 -मंडळ-. — b) S (T3. 4 missing) भ्रातरौ भरतर्षभौ (G1 °भ). — c) D8 अशोभतां. T5 महाराजौ. — d) D2 -भौमाव् (for -सूर्याव्). K4 D2. 3 [उ]द्यतौ.

18 a) Ś1 K1. 2 निरै(K2 °रे)क्षेतां; D1 T (T3. 4 missing) G M3 निरीक्षंतौ; D3 °क्ष्यंत; D6. 9. 11 °क्ष्येतां (for °क्षेतां). — b) T (T3. 4 missing) G M2–4 महो-

C. 9. 3099
B. 9. 55. 23
K. 9. 56. 17

दहन्तौ लोचनै राजन्परस्परवधैषिणौ ॥ १८
संप्रहृष्टमना राजन्गदामादाय कौरवः ।
सृक्किणी संलिहन्राजन्क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ १९
ततो दुर्योधनो राजा गदामादाय वीर्यवान् ।
भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ॥ २०
अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ।
आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ॥ २१
तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ।
संयुगे स्म प्रकाशेते गिरी सशिखराविव ॥ २२
तावुभावभिसंक्रुद्धावुभौ भीमपराक्रमौ ।
उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ॥ २३
उभौ सदृशकर्माणौ यमवासवयोरिव ।
तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ ॥ २४
वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ।
सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्युधि ॥ २५
उभौ सदृशकर्माणौ रणे सुन्दोपसुन्दयोः ।

रगौ; M1 महावृषौ (for °द्विपौ). —^{c}) Ś1 K1–3 महांतौ (for दहन्तौ). S (except M1; T3. 4 missing) वीरौ (for राजन्). K4 D2. 3 दहंतौ लोचनाभ्यां च; B2 °तौ रोषनेत्राभ्यां. — D11 om. (hapl.) 18^{d}–19^{a}. —^{d}) B2 रक्ताभ्यां हि परस्परं.

19 D11 om. 19^{a} (cf. v. l. 18). —^{a}) T2 स प्र-; M1. 2. 4 ततो (for संप्र-). —^{b}) Ś1 K1. 2 om. (hapl.) from कौरवः up to आदाय (in 21^{b}). K3 om. (hapl.) from कौरवः up to आदाय (in 20^{b}). S (except M1; T3. 4 missing) पांडवः (for कौरवः). —^{c}) B3. 5 D4. 7 M सृक्कणी (D4 °र्णी); D8 स्रक्केणीं; D11 सगदां (sic); T2 सर्वाणि; G2 स्रक्किणी; G3 सृक्किणीं (for °णी). B1 लेलिहन्. B3 damaged from राजन् up to आदाय (in 20^{b}). T2 वीरः; M1 राजा (for राजन्). —^{d}) T (T3. 4 missing) G -ता(G2. 3 -त)म्रेक्षणः.

20 Ś1 K1. 2 om. 20; K3 om. up to आदाय (for both, cf. v. l. 19). B3 damaged up to आदाय. —^{ab}) B5 Dn2 D3. 7 T5 राजन् (for राजा). T (T3. 4 missing) G M2–4 भारत (for वीर्यवान्). M1 दुर्योधनस्तव सुतो युद्धप्रेप्सुरवस्थितः. — D5 reads 20^{c}–21^{b} on marg. —^{c}) T1. 5 G M2–4 भीमो भीमम् (for भीमसेनम्). T2 भीमः सुयोधनं प्रेक्ष्य. —^{d}) D8. 9 M3 आह्वयन्.

21 Ś1 K1. 2 om. up to आदाय (cf. v. l. 19). D5 reads 21^{ab} on marg. —^{a}) D11 अश्म-; T5 अति- (for अद्रि-). G2 -सारमयां. T1. 5 वीरस; T2 गुर्वीं (for भीमस्). —^{b}) T2 संधाव्; G2 M1 गदाम् (for तथैव). —^{c}) T5 G2 द्रावयामास (for आह्व°). Dn1 D2 नृपतिः. —^{d}) D11 S (except G3; T3. 4 missing) सिंहं सिंहो (by transp.). D2 वने यथा (by transp.); D8 महाहवे.

22 ^{a}) D11 समुद्यत-; M3 तावुद्यम्य (for °द्यत-). K3 -गदौ पुण्यौ (for -गदापाणी). —^{c}) K4 Dn1 D2. 3. 6–8. 10 च प्रकाशेतां (Dn1 D2. 3 °ते); B1. 4. 5 Dn2 D1. 5. 9. 11 प्रचकाशेते (D1. 5. 9 °तां); B3 प्रच***; D4 च प्रकाशाते; S (T3. 4 missing) संप्र(M2–4 °च)काशेते (for स्म प्र°). —^{d}) B3 damaged. K4 B2 D1. 3. 4. 6. 11 गिरीश-; D5 नगस्य; T2 गिर्योश्च (for गिरी स-). D3 -शंबराव्; D5 शिषराव्.

23 ^{a}) K2 B1. 2 D2. 5–10 सम(D5 °मि)ति-; K3. 4 B3–5 Dn D1. 3. 4 समभि-; D11 T5 अपि सं-; T1 G1 समपि-; G2 भीमसं-; M3 अतिसं- (for अभिसं-). M1. 3 -रब्धाव् (for -क्रुद्धाव्). —^{b}) D2. 3 सिंह- (for भीम-). — K4 om. (hapl.) 23^{c}–26^{c}. —^{c}) Ś1 K1 महा- (for गदा-). —^{d}) K2 रौहिणीयस्य.

24 K4 om. 24 (cf. v. l. 23). —^{a}) G2 -वर्माणौ (for -क°). — D11 om. (hapl.) 24^{b}–26^{a}. S (except M2. 4; T3. 4 missing) om. (hapl.) 24^{bc}. —^{b}) Ś1 K1 B5 मय- (for यम-). Ś1 K1. 3 अपि; K2 अभि (for इव). — M2 om. (hapl.) 24^{c}–25^{d}. —^{c}) D3. 8 यथा; M4 उभौ (for तथा). — K3 om. (hapl.) 24^{d}–26^{a}. —^{d}) D2 -बलौ; D4 -बलैः (for -बलौ).

25 K4 om. 25 (cf. v. l. 23). K3 D11 M2 om. 25 (cf. v. l. 24). —^{a}) G2 सदृशौ (for रामस्य). —^{b}) K2 वरुवणस्य (sic) (for वैश्रव°). —^{d}) B1. 2 D3 इव; S (M2 om.; T3 4 missing) अपि (for युधि).

26 K4 om. 26^{abc} (cf. v. l. 23). K3 D11 om. 26^{a} (cf. v. l. 24). —^{b}) B (except B2) D (except D4. 11) तथा (for रणे). — After 26^{b}, B D (except D11) ins.:

315* रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ।

तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परंतपौ ॥ २६
अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
वाशितासंगमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ ॥ २७
मत्ताविव जिगीषन्तौ मातङ्गौ भरतर्षभौ ।
उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ॥ २८
अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ।
उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ॥ २९
सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धे परंतपौ ।
नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ ॥ ३०
प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ।
लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ ॥ ३१
रश्मिमन्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ।
ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ ३२
व्याघ्राविव सुसंरब्धौ गर्जन्ताविव तोयदौ ।

C. 9. 3115
B. 9. 55. 38
K. 9. 56. 32

[B5 चापि; D5 राजन् (for चैव). D2 वालि-. D6 नृप (for तथा). D3 वालिसुग्रीवयोत्कटौ (sic) (for the post. half).]

— ^{c}) D2 काळस्य; D8 काकस्य (sic) (for कालस्य). B2 उभौ कालस्य सदृशौ; S (except M1; T3. 4 missing) तथैव कालसदृशौ. — ^{d}) M3 [अ]पि (for [प्]व). T2 परंतप; M2–4 नरोत्तमौ (for परंतपौ).

27 B4 om. (hapl.) 27^a–30^b. D1 om. (hapl.) 27–28. — ^{a}) D3 अपि सं- (hypermetric) (for अभि-). S (T3. 4 missing) -गर्जंतौ (for -धावन्तौ). — K4 om. (hapl.) 27^b–28^a. — ^{b}) D11 क्रुद्धाव् (for मत्ताव्). D3 -द्विजौ; T (T3. 4 missing) G1. 2 M1 -गजौ (for -द्विपौ). — ^{c}) K3 B (B4 om.) D (D1 om.) T1 वासिता-; T2 वाशितौ; G1 वारिता: (sic) (for वाशिता-). Ś1 दृप्ता. K2 वाशितौ मंगले दृप्तौ. — ^{d}) T2 करी इव (for शरदीव). D3. 11 महोत्कटौ.

28 B4 D1 om. 28; K4 om. 28^a (for both, cf. v. l. 27). B2. 3 Dn D2–10 om. 28^{ab}; B1. 5 read it after 30^b. — ^{a}) K2 जिगीषंता. — ^{b}) K2. 4 B1. 5 D11 T2. 5 G1. 2 भरतर्षभ; G3 इव भारत (for भरतर्षभौ). — K3 om. (hapl.) 28^c–29^b. — ^{c}) D5 वृषौ (for उभौ). K4 D2. 3. 11 दीप्तौ; B5 T (T3. 4 missing) G M1. 2. 4 तीव्रं; M3 तीक्ष्णं (for दीप्तं). — ^{d}) D2. 3 प्रमत्ताव् (for वमन्ताव्). T5 G2 वृषभाव् (for उरगाव्).

29 B4 om. 29 (cf. v. l. 27). K3 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) G3 -संक्रुद्धौ (for -संरब्धौ). — ^{b}) K4 B1–3 D3. 6. 8. 10 T2. 5 प्रेक्ष्यमाणाव्. — ^{c}) D2 -शार्दूलौ. K2 उभौ भारतशार्दूल. — B3 damaged for 29^d–30^b. — ^{d}) S (except M1; T3. 4 missing) बलेन च (for समन्वितौ). D11 विक्रमे सदृशावुभौ.

30 B4 om. 30^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{ab}) B3 damaged. D8 transp. दुराधर्षौ and गदायुद्धे. K4 D4 गदायुद्ध-; D2 गवां युद्धे (for गदायुद्धे). T2 विराजतौ (for परंतपौ). D5–7. 9. 10 गदायुद्धविशारदौ (for 30^b). — After 30^b, B1. 5 read 28^{ab}. G2 om. 30^c–31^d. — ^{c}) D11 नर- (for नख-). G3 -दंष्ट्रायुधा. — ^{d}) T2. 5 M3. 4 सिंहाव् (for व्याघ्राव्). D2. 5 सुदुःसहौ; D3. 11 दुरासदौ (for दुरुत्सहौ).

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) D2 -संरक्षणे; D5 -संहरण-; D11 -संहर्षणौ (for °रणे). B2 D3 M1 क्रुद्धौ (for क्षुब्धौ). — ^{b}) T5 सदृशाव् (sic) (for समुद्राव्). — ^{c}) S (except M1. 2; G2 om.; T3. 4 missing) लोहितार्काव्; **Ca** (gloss: द्वाविव मङ्गलौ) लोहिताङ्गाव् (as in text). — ^{d}) Ś1 K1–3 D4 प्रतिपन्नौ; B5 D6 प्रय(D6 °प)तंतौ; D11 प्रक्रीडंतौ (for प्रतपन्तौ). K2 महात्मनौ; K3 परंतपौ; D8 महारवौ; G3 ** रथौ (for महारथौ). — B Dn D2–5. 7–10 ins. after 31: D6 after 36^b:

316* पूर्वपश्चिमजौ मेघौ वायुना क्षुभितौ यथा ।
गर्जमानौ सुविषमं क्षरन्तौ प्रावृषीव हि ।

[(L. 1) D5–7. 9. 10 प्रेक्ष(D6 °क्ष्य)माणावरिंदमौ (= 29^b) (for the post. half). — (L. 2) B3 damaged for the prior half. D3 सुविषमे; D4 सविषमं (for सु°). D9 रक्षंतौ (for क्षरन्तौ). D5 प्रावृषाविव.]

32 D1 M1 om. 32^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 3 दीप्तिमंतौ; K2 B D (D1 om.) रश्मियुक्तौ (B3 °जौ; D3 °तौ); K4 तस्मिन्युक्तौ; T2 रश्मिवंतौ (for °मन्तौ). — T (T3. 4 missing) G om. (hapl.) 32^b–35^c. — ^{b}) Ś1 K1. 3 रश्मियुक्तौ (for दीप्तिमन्तौ). — ^{c}) K2 कुरुश्रेष्ठ. — ^{d}) D2 काळ-. B5 [उ]द्गतौ; M2. 4 [उ]द्यतौ (for [उ]दितौ). ❀ **Ca**: कालसूर्यौ प्रलयसूर्यौ । ❀

33 T (T3. 4 missing) G om. 33 (cf. v. l. 32). D5 reads 33^{ab} on marg. — ^{a}) Ś1 K1 समारब्धौ; B2 D4 M3 सुसंक्रुद्धौ (for °रब्धौ). — K4 om. (hapl.) 33^b–34^a. — ^{b}) K2 D1. 3. 9 गर्ज(D1 °र्जि)ताव्. D11 गर्जंतौ तोय-

जहृषाते महाबाहू सिंहौ केसरिणाविव ॥ ३३
गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ ।
ददृशुस्तौ महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ ३४
रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम् ।
तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ ॥ ३५
उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसंमतौ ।
सदश्वाविव हेषन्तौ बृंहन्ताविव कुञ्जरौ ॥ ३६
वृषभाविव गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ ॥ ३७
ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ।
सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३८
इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
उपोपविष्टाः पश्यध्वं विमर्दं नृपसत्तमाः ॥ ३९
ततः समुपविष्टं तत्सुमहद्राजमण्डलम् ।
विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ४०
तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।

दाविव; M ज्वलिताविव पावकौ (=34^b). — ^{c}) Ś1 K1 ज**ते; D7 जहृष्याते; D11 यदूषाते (sic) (for जहृ°). D1 महात्मानौ; D5 °बाहौ; M3 °भागौ (for °बाहू). — ^{d}) D4.7 सिंह-. B4.5 D1.4 केशरिणाव्; D6 हैमवताव् (for केसरिणाव्). ❀ Ca : केसरित्वं यौवनसूचकम् । ❀ — After 33, D2 reads 35^{cd}.

34 T (T3.4 missing) G om. 34 (cf. v. l. 32). K4 om. 34^a (cf. v. l. 33). D2 om. 34. — ^{a}) Ś1 K (K4 om.) D4.11 सुसंक्रुद्धौ. — ^{b}) K2.3 पर्वतौ (for पावकौ). M क्ष(M3 कि)रंताविव तोयदौ (cf. 33^b). — ^{c}) K3 ददृशुस्ते; B D (except D3.11; D2 om.) M ददृशाते (for °शुस्तौ). Ś1 K1 महावीरौ; K2.3 जना वीरौ; M1 महाबाहू (for °त्मानौ). — ^{d}) K4 D11 सदशाव् (for सशृङ्गाव्).

35 T (T3.4 missing) G om. 35^{abc} (cf. v. l. 32). — ^{a}) K4 B3 प्रस्फुरमाणौष्ठौ; D2.3 °माणौ तौ. — D6 om. (? hapl.) 35^b–36^a. — ^{b}) K2 निरीक्षतु (sic). B3.4 परस्परौ. — D2 reads 35^{cd} after 33. — ^{cd}) K2 समेतां. M1 transp. महात्मानौ and गदाहस्तौ. Ś1 K1 गदाबाहू; K2.3 °धारौ (for °हस्तौ). D5 तरस्विनौ; D11 S (T3.4 missing) विशां पते (for नरोत्तमौ).

36 D6 om. 36^a (cf. v. l. 35). D5 om. 36^{ab}; B3 damaged for the same. — ^{a}) K4 पर*; D1 परस्पर- (hypermetric) (for परम-). K2 -संप्रष्टौ (sic); K4 -संतुष्टाव् (for -संहृष्टाव्). D8 उभौ परस्परं हृष्टाव्. — ^{b}) D4 -सत्तमौ; D11 -संमितौ (for -संमतौ). — After 36^b, D6 ins. 316*. D8 om. 36^c–37^d. — ^{c}) D4.5 सदस्वाव् (sic). D2 हेषांतौ; D5.9 ह्रेषंतौ; T2 हेळंतौ (for हेषन्तौ). — ^{d}) K2 D6 बृंहताव्; Dn D3.9.11 बृहं(D9 °हृ)ताव्. S (T3.4 missing) बृंहं(T1 G बृंहि-; T2 बृह)तौ कुंजराविव (T2 °हृ).

37 D8 om. 37 (cf. v. l. 36). D5 om. (hapl.) 37^{ab}. — ^{a}) Ś1 ऋषभाव्. B2 D1 नर्दंतौ (for गर्जन्तौ). — ^{c}) D2 दित्याव् (sic). B2 बलोपेतौ; D2 बलोन्मत्तौ. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 D2 नरर्षभौ (for नरोत्तमौ).

38 ^{a}) D11 राजा (for राजन्). — After 38^b, B D (except D11) Ca ins. :

317* भ्रातृभिः सहितं चैव कृष्णेन च महात्मना ।
रामेणामितवीर्येण वाक्यं शौण्डीर्यसंमतम् ।

[(L. 1) B3 damaged. D5 तत्र (for चैव). D2.3 भ्रातृभिः सहितैरेतैः (for the prior half). — (L. 2) B5 Ca शौ(B5 ·सौ)टीर्य-; D1.4–6 सौवी(D1 °धी)र्य-; D3 सौडीर- (for शौण्डीर्य-). B5 D6 -संमितं.]

— ^{c}) T1 समस्ताः (sic) (for सृञ्जयैः). — ^{d}) D11 पतंतम् (for तपन्तम्). — For 38^{cd}, B Dn D1–3.5–10 subst. :

318* केकयैः सृञ्जयैर्गुप्तं पाञ्चालैश्च महात्मभिः ।

[Dn1 D1.3.9 कैकयैः; Dn2 D2.5 कैकेयैः. B3 D5.7.8.10 वृतं; D1–3 चैव (for गुप्तं). B Dn1 D6.7.9 पंचालैश्; D2 पांचाळैश्.]

39 ^{a}) K2 D1 T1 G1 व्यवस्थितं (for °सितं). — ^{b}) Ś1 K1–3 पार्थस्य (for भीमस्य). — ^{cd}) D11 उपविष्टाः (submetric). K2 पश्यंतु. Ś1 K1–3 संमर्दं (for वि°). B D (except D4.11) सहितै(B5 Dn D1–3.8 °हैभि)र्नृप(D6 °नैर)पुंगवैः (for 39^d). M1 उपोपविश्य वीक्षध्वं विमर्दं सुमहन्नृपाः. — After 39, B D (except D11) ins. :

319* श्रुत्वा दुर्योधनवचः प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ।

[D1.2.4.8 प्रत्यपद्यत. D1 तं तथा; D5 ते तदा (for तत्तथा).]

40 ^{a}) G3 समुदतिष्ठत् (for °पविष्टं). B2 D3.11 तं (for तत्). — ^{b}) B3.4 सुमहान्. B4 राम- (sic) (for

उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ४१
शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
नक्षत्रैरिव संपूर्णो वृतो निशि निशाकरः ॥ ४२
तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ दुरासदौ ।
अन्योन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तक्षमाणौ व्यवस्थितौ ॥ ४३
अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुपुंगवौ ।
उदीक्षन्तौ स्थितौ वीरौ वृत्रशक्राविवाहवे ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
एकादशचमूभर्ता यत्र पुत्रो ममाभिभूः ॥ २
आज्ञाप्य सर्वान्नृपतीन्भुक्त्वा चेमां वसुंधराम् ।

C. 9. 3131
B. 9. 56. 3
K. 9. 57. 3

राज-). K_2 -मंडलैः; D_2 -मंडळं. —^{c}) D_4 विराजमानो. —^{d}) D_2 दिवि वादित्यमंडळं. — After 40, D_{11} ins. the introductory Mantra.

41 ^{a}) B_1 (marg.) -दुःखी (for -बाहुः). —^{b}) T_2 तेषां (for श्रीमान्). D_5 -पूजितः (for -पूर्वजः). —^{c}) T_5 G_2 महाबाहुः (for °राज). —^{d}) B_2 नृपैस्तथा; D_{11} ततस्ततः; S ($T_{3.4}$ missing) पुनः पुनः (for समन्ततः).

42 ^{a}) D_3 -मध्येस्थो. D_1 शुशुभे राममध्ये च (sic). —^{b}) B_3 D_2 शितप्रभः. —^{c}) T_2 संपूर्णैर्. —^{d}) B_3 damaged. K_3 $D_{7.8}$ वृत्तो. D_8 G_2 दिवाकरः (for निशा°).

43 ^{a}) B_2 G_2 M तदा तु; T_2 रेजतुर् (for तथा तु). —^{b}) $B_{1.3-5}$ Dn D_{5-10} सुदुःसहौ; B_2 परंतपौ; D_1 महारथौ (for दुरासदौ). —^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} तर्जयंतौ; $D_{1.8}$ तक्ष्यमाणौ (D_1 °नौ); D_{11} वक्ष्य° (for तक्ष°).

44 ^{a}) $D_{1.4.11}$ T_5 G_2 तथा; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_3 तदा (for ततो). —^{b}) D_{11} उभौ (for उक्त्वा). B_2 S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) नर- (for कुरु-). K_4 B (except B_2) D (except D_{11}) -सत्तमौ (for -पुंगवौ). —^{c}) M_1 निरीक्षंतौ. B_2 $D_{5-7.10}$ तत्र; D_4 धीरौ; D_9 om. (for वीरौ). —^{d}) K_2 महाहवे; $K_{3.4}$ B D यथा°.

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_2; damaged in B_3. $T_{3.4}$ missing. —*Sub-parvan*: K_4 $B_{2.4.5}$ D_3 $M_{1.2.4}$ गदायुद्ध. —*Adhy. name*: M_{2-4} भीमदुर्योधनस्तुतिः; Bom. ed. युद्धारंभः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B_2 D_7 (marg. *sec. m.*). 9. 10 (marg.) 26; B_4 M_1 56; Dn 25; T ($T_{3.4}$ missing) G 1; M_{2-4} 57. —*Śloka no.*: Dn $D_{7.9}$ 50.

55

☞ This adhy. is missing in $T_{3.4}$ (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 B_3 damaged; M_3 संजय (for वैशंपायन). —^{a}) $M_{1.2}$ वै (for वाग्-). D_8 ततो युद्धमभवत. — After 1^{a}, T_2 ins.:

320* तुमुलं रोमहर्षणम् ।
क्रोधसंवर्धनं निष्ठाम् (sic)

—^{b}) K_3 Dn D_3 तुमलं; D_2 तुमुळं; T_2 अन्योन्यं (for तुमुलं). —^{c}) D_3 तत्र; M_1 भृशं (for यत्र). T_2 राजन्.

2 Before 2, $D_{9.11}$ M_1 ins. संजय उवाच. —^{a}) D_6 धिगस्तु षलु मानुख्यं. —^{b}) $D_{1.4.8.11}$ यत्र (for यस्य). D_3 दृष्टा; Ca (gloss: नाशः) निष्ठा (as in text). G_2 यस्यानुष्ठेयमीदृशं. —^{c}) K_2 -हर्ता (for -भर्ता). —^{d}) D_6 चायं; $M_{1.3}$ यश्च (for यत्र). $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_3 [अ]भिभुः (K_1 °तुः); K_2 $D_{4.11}$ [आ]विभुः; B Dn $D_{1.6-10}$ [अ]नघ; D_5 प्रभो; M [अ]भिभो (for °भूः).

3 ^{a}) K_3 आज्ञप्य; D_{11} अनाय्य (sic) (for आज्ञाप्य). B_1 M_1 transp. सर्वान् and नृपतीन्. B_5 चेमान्; T_2 G_3 सर्वं- (for सर्वान्). —^{b}) S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) भु(G_1 उ)क्त्वा च पृथिवीमिमां (T_5 °पतिः). — D_3 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. —^{c}) S (except M_1; $T_{3.4}$

C. 9. 3131
B. 9. 56. 3
K. 9. 57. 3

गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणम् ॥ ३
भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४
अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम संजय ।
एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५

संजय उवाच ।

स मेघनिनदो हर्षाद्विनदन्निव गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थं युद्धाय युधि वीर्यवान् ॥ ६
भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
प्रादुरासन्सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥ ७
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ८
महास्वनाः सनिर्घातास्तुमुला लोमहर्षणाः ।
पेतुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो नभस्तलम् ॥ ९
राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
चकम्पे च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ॥ १०
रूक्षाश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः ।
गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ११

---

missing) चैकाकी (G1 °किः) (for वेगेन). — ^{d}) D11 प्रासृतो (for प्रस्थितो). K3 [ऽ]भवत्; K4 वनं; B D (except D2. 11; D3 om.) T2 रणे (for रणम्).

4 D3 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) M1 भूयो (for भूत्वा). Ś1 K1 स; K2. 3 [अ]स्य; T2 [अ]पि (for हि). Ś1 K1 D11 जगती-. — ^{b}) D5 T1. 5 G M2–4 अनाथ; M1 विनाथ (for ह्य°). D5 षलु; M3 इह (for इव). D1 हतः (for सुतः). — ^{c}) T2. 5 G2. 3 M2–4 आदाय (for उद्यम्य). Ś1 K1–3 M3 यद् (for यो). — ^{d}) D4 T2 भागधेयिनः; D11 °यिना (for °यतः). G3 किमन्यद्गदते यतः.

5 ^{a}) K2 अहं (sic); D11 अतो (for अहो). D4 महा-; D11 अनु-; T5 मम; M3 om. (for महत्). Ś1 K1 पापं; M3 om. (for प्राप्तं). — B3 damaged for 5^{cd}. — ^{c}) T5 G1 उक्तः; M2–4 ऊचे (for उक्त्वा). K2. 3 B (B3 damaged) D7. 9–11 T1. 2 G1. 2 M1. 3 सु-; T5 तु (for स). D4 दुःखाक्षो (sic). — ^{d}) Ś1 K1–3 M1 विललाप; M2–4 धृतराष्ट्रो (for विरराम). B1. 2 Dn D2. 3 M नराधिपः (M2 °प); D4. 5. 11 G1 जनाधिप.

6 ^{a}) B2 S (T3. 4 missing) -निस्वनो (for -निनदो). — ^{b}) K4 B Dn D1. 2. 5–10 T1. 2 G1 निनदन्; D3 नि-वदन्; D4 निनादन् (sic) (for विन°). D11 नदन्निव च गोवृषः. — ^{c}) K4 B (except B3) Dn D5–7. 9–11 तदा (for ततः). B2 भीमं (for पार्थं).

7 ^{a}) D7–10 T2 आहूयमाने; T5 M1 आह्वाय° (for आह्वय°). B2 वै (for तु). — ^{b}) K4 महारथे (for °त्मनि). — After 7^{b}, T2 ins. (cf. 6^{c}–7^{b}):

321* आजुहाव ततो भीमो युद्धाय च सुयोधनम् ।
एवमाह्वयमाने तु भीमसेने महात्मनि ।

— ^{c}) D3 सघोराणि; M2–4 निमित्तानि (for सुघोराणि). K2 प्रादुरासुः सघोराणि. — ^{d}) M2–4 घोराणि (for रूपाणि). D2 विबुधानि (for विवि°). B5 D5. 11 G2 च; T2 [अ]तः (for [उ]त).

8 B3 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) D1 T5 सु- (for स-). — Ś1 K1–3 D11 om. (hapl.) 8^{b}–9^{a}. — ^{b}) K4 B (B3 damaged) Dn D1. 2. 5. 7. 10 T1 G1 पांशु-. T2 -वर्षः. B2 D3 T (T3. 4 missing) G M1 ह (for च). — ^{d}) D4 समाहिताः.

9 Ś1 K1–3 D11 om. 9^{a} (cf. v. l. 8). — ^{ab}) D3. 9 -घनाः (for -स्वनाः). Dn1 D5 (marg. as in text). 7. 9 सु-; T (T3. 4 missing) G2. 3 तु (for स-). Dn1 -निर्वातास्; D8 -निर्या° (for -निर्घा°). Dn2 D3. 11 तुमला (for तुमुला). Ś1 K1 T1. 5 G M रोम-; D8 भीम- (for लोम-). Ś1 K1 T5 -हर्षिणः. T2 तुमुलो रोमहर्षणं (for 9^{b}). K4 महास्वनः सनिर्घातस्तुमुलो लोम-हर्षणः. — ^{c}) D11 ततोल्काः; T (T3. 4 missing) G पृथिव्यां (G3 °व्याः); M1 तदोल्काः; M2–4 चोल्काश्च (for तथोल्काः). — ^{d}) K2 रोदयंतो; B2 छादयंतो; D3. 5. 11 T (T3. 4 missing) G स्फोटयंतो. K4 B1. 3. 4 D2. 8 T5 M2–4 नभस्त(D8 T5 M3 °भःस्थ)लात्; Dn D1. 5. 7. 9 °स्तलान्; D11 न संशयः; T2 G3 नभःस्थलं (T2 °ळं); G1 नभःस्थले (for नभस्तलम्).

10 ^{a}) Ś1 K1 चाग्रसत; B2 D6 S (T3. 4 missing) अग्रसद्; D2. 3 जग्राह च (for चाग्रसद्). — B3 damaged for 10^{cd}. — ^{c}) Ś1 K2. 3 महाकंपा; B2 मही सर्वा; D5 महाराज (for °कम्पं). — ^{d}) D1 सवना द्रुतं; M1 स-वनार्णवा (for °नद्रुमा). B2 सपर्वतवनद्रुमा.

11 ^{a}) B3 damaged. K3. 4 B1. 4. 5 D (except D4) दीप्ताश्; T2 वृक्षाश् (sic) (for रू°). — ^{b}) D1

मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।
दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन्घोररूपाः सुदारुणाः ॥ १२
निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लोमहर्षणाः ।
दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवादिनः ॥ १३
उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्ततः ।
अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥ १४
एवमादीनि दृष्ट्वाथ निमित्तानि वृकोदरः ।
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १५

नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरम् ।
सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा ॥ १६
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् ॥ १७
अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
हत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्धनि ॥ १८
अद्यास्य शतधा देहं भिनद्मि गदयानया ।

C. 9. 3147
B. 9. 56. 19
K. 9. 57. 20

तीव्रैः; T1.5 G1.2 नीचाः; T2 नाना- (for नीचैः). K4 B3–5 Dn D1.4.6.7.9.10 M2–4 -कर्षिणः; D2 -कर्शनः; D11 -वर्षणः (for -वर्षिणः). — After 11^{b}, M1 reads 13^{cd}. D8 om. (? hapl.) 11^{c}–12^{d}. M1 om. 11^{cd}. — ^{c}) D4.5 शिखराणि. S (M1 om.; T3.4 missing) [आ]शु (for [ए]व). — ^{d}) D4 न्यपतंति. D2 महीपते. T2 न्यपतंस्तन्महीतळे.

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K2 मृषा (sic) (for मृगा). — ^{b}) D4 क्षिपतंति (sic) (for सं°). D11 दिवौकसः (for दिशो दश). — ^{c}) T5 दृप्ताः; Ca (gloss: आदित्याभिमुखं स्थिताः) दीप्ताः (as in text). T2 सेनाश्च (for शिवाश्च). D1 [अ]प्यरुदन्; D2 [अ]प्यनंदन्; S (except M1; T3.4 missing) प्रण(G1.3 °णु)दन् (for [अ]प्यनदन्). — ^{d}) D4 समंततः (for सुदारुणाः). D1 घोररूपबलान्विताः; S (T3.4 missing) दारुणं भयवेदिनः (T5 °वेदिनं; G2 °वेदनं; M1 °शंसिनः).

13 D6 om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) D5 सु- (for च). B1 -बाहो (for -घोरा). — ^{b}) S (T3.4 missing) रोम- (for लोम-). — B3 damaged for 13^{cd}; M1 reads the same after 11^{b}. — ^{c}) Ś1 K1 दीर्घायां; D11 प्रदीप्त- (for दीप्तायां). D6.7.9.10 निशि (for दिशि). — ^{d}) B1.2.5 Dn D1.5–10 -वेदिनः; D2 -दर्शिनः; D3 -दर्शनाः (for -वादिनः).

14 ^{a}) Ś1 K1 तप**; K2.3 अपमार्ग-; D11 उपादान-; M1 उडुपान- (for उद°). D2 चान्ये; D4 योश्चो (sic); T2 चापि (for चापो). — ^{b}) K2 व्ययंत (sic); K4 व्यवर्तंत; D5 अवर्धंत; M1 विवर्धंते (for व्यवर्धन्त). K3 समं गताः. — ^{c}) Dn2 अशरीरी; D4 °रीर-. T2 तथा वाचः (for महानादाः). — ^{d}) Ś1 K1.4 Dn1 सदा नृप; B2 S (T3.4 missing) भयानकाः; D11 तदानघ (for तदा नृप).

15 ^{a}) K4 च; S (except M1; T3.4 missing) स (for [अ]थ). — ^{c}) K2 श्रेष्ठं.

16 Before 16, T1.5 G1.3 ins. भीमः; T2 भीमसेनः. — ^{a}) D2–4 नैव (D2 °वं) शक्तो; S (except M1; T3.4 missing) एष शक्यो (for नैष शक्तो). B3.4 नैष जेतुं रणे शक्तो. — ^{b}) D11 T1.2.5 G M2–4 च (for मां). K2 मंदात्मानं सुयोधन (sic); M1 मां हि राजन्सुयोधनः. — ^{c}) Ś1 K1 युध्य (for अद्य). T5 कोपं. D1.4 विमोक्षामि. — ^{d}) K2 corrupt. K3 B1.2 D2.4.6.7.9.10 विगूढं; Dn विरूढं; D11 सुगूढं (for नि°). B3 (marg. as in text) D11 स्थितं; T2.5 G2.3 M2.4 -शयं; M1 भृशं; M3 -शयाः (sic) (for चिरम्). — ^{e}) Ś1 सुयोधनं; K1.2 दुर्योधनं (K2 °ने); D4 सुयुधने. Ś1 K1 B2–4 D2.8 कौरवेंद्र (Ś1 K1 °द्रं); D5 तु कौरव्ये; T2 महाराज; T5 G2.3 कौरवेये; M नरश्रेष्ठ (for कौरवेन्द्रे). — ^{f}) D11 षांडवे. K2 पावकं. D5 पूर्वं यद्वैरसंचितं; S (T3.4 missing) खांडवेग्निमिवार्जुनः.

17 ^{a}) D11 अथ; M1 चाद्य (for अद्य). K2.3 हरिष्यामि. T2 स शल्यमुद्धरिष्यामि. — ^{b}) D5 हृत्स्थितं; D11 S (except M1; T3.4 missing) हृद्गतं (for हृच्छयम्). — ^{d}) Ś1 K1 एनं; K2.3 एतं; D4 M1 इदं (for इमं). T2 क्रूरं (for कुरु-). K3 -कुलापमं; D11 S (except G2; T3.4 missing) -कुलांतकं (for -कुलाधमम्).

18 D11 om. (hapl.) 18–21. — ^{a}) K3 अप- (for अद्य). D2 -मतीं; G2 -मयां (for -मयीं). D2 माळां. — ^{b}) K2 अयं (for अहं).

19 D11 om. 19 (cf. v. l. 18). M2.4 read 19^{ab} twice. — ^{ab}) D5 अथास्य; M4 (first time) अस्याद्य (by transp.). K4 D2 गदया (for शतधा). D1

C. 9. 3148
B. 9. 56. 20
K. 9. 57. 20

नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ॥ १९
सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेश्मनि ॥ २०
सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ॥ २१
अद्यान्तमेषां दुःखानां गन्ता भरतसत्तम ।
एकाह्ना विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः ॥ २२
अद्यायुर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः ।
समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ॥ २३
अद्यायं कुरुराजस्य शंतनोः कुलपांसनः ।
प्राणाञ्श्रियं च राज्यं च त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ॥ २४
राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ २५
इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् ।
अवातिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ २६
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।

निहन्मि ; D8 corrupt (for भिनद्मि). D2 शतधा (for (for गदया). D2 [अ]नघ ; D3 नृप (for [अ]नया). T (T3. 4 missing) G M2 (second time). 3. 4 (second time) अस्योरू (M3. 4 °रूं) गदया राजन्भेत्तास्मि (T2 °न्नस्मिश्च) समरेनया (T2 °घ). — K4 reads 19c–20c on marg. — c) B4 Dn2 D3 प्रविष्टा ; Dn1 T2 G1 M3 प्रविष्टो (for प्रवेष्टा). Ś1 K1 ना * प्रवि * नगरं ; D4 नाहं प्रवेक्षे नगरं (sic).

20 D11 om. 20 (cf. v. l. 18). K4 reads 20abc on marg. — a) B3–5 D6–10 सर्पोत्संगस्य ; D5 सर्पदंशैव (sic) ; T2 सर्पोत्सर्जश्च (for °र्गस्य). D4 सर्पोक्षमस्य दशने (sic). — b) K2 D2 विषादानस्य . — c) B4 प्रामाण्य- (for प्रमाण-). D6 सुप्तस्य ; D8 T2 पातश्च (for °स्य). — d) T2 दाहश्च . D1 [उ]त्तम- ; T5 ऋतु- (for जतु-). G3 -वेश्मनः .

21 D11 om. 21 (cf. v. l. 18). — a) S (except T2 M3 ; T3. 4 missing) अपहासस्य . — b) D8 M3 सर्वस्य (for सर्वस्व-). — d) D8 corrupt. Dn1 reads वनवासस्य twice. M1 om. (hapl.) वनवासस्य . — After 21, D5 ins. :

322* द्रौपद्याः क्लेशदानस्य वस्त्रसंहरणस्य च ।

22 a) D6. 8 T1. 5 G M2–4 एष ; T2 एव (for एषां). D11 अद्याहमंतं दुःखानां . — b) Ś1 K1 G1 गत्वा (for गन्ता). M1 भारत- . K2–4 B Dn D1–3. 5–10 गंता- (K2–4 B3. 4 Dn1 D1. 8 गत्वा)हं भरतर्षभ ; D4 गंतारोहं भरतर्षभ (sic) ; D11 गत्वा च पुरुषर्षभ . — c) T2 एकाह्नि . D1 विनिवर्त्य (for °हत्य). K4 D1 [ए]नं (for [इ]मं). Ś1 K1–3 एकाह्नेन निहत्यैनं (K2 °त्येमं) ; G1 एकाह्नाप्यहमद्येमं . — d) D11 भविष्याम्यनृणो नृप .

23 a) T (T3. 4 missing) G1. 3 [अ]स्य (for [आ]युर्). T2 धृतराष्ट्रस्य . — b) D2. 3 अक्षतात्मनः (for अकृ°). — c) T2 नमोस्तु (for समाप्तं). — d) D8 मात्रा- (sic) ; D11 मातृ- (for माता-). Ś1 K2. 3 प्र- (for च). — After 23, D2. 4. 5 (marg.). 6–10 ins. :

323* अद्य सौख्यं तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ।
समाप्तं च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ।

[(L. 1) D5 राज्यस्य (for राजेन्द्र). — (L. 2) D6 तु (for च).]

24 B3. 4 D1 om. 24. D5 reads 24ab on marg. — a) D3 [अ]हं . D4 कुरुराष्ट्रस्य . — b) K3 शकुनोः (sic) ; B (B3. 4 om.) शांतनोः ; D2. 3 शत्रुवै ; D6 सकुलं (for शंतनोः). D5 -पांशुनः (for -पांसनः). — c) T1 प्राणं . Dn1 T2 प्रियं (for श्रियं). B1 च दारांश्च ; M तथा राज्यं (for च राज्यं च). — d) D5 हत्वा (for त्यक्त्वा). K2 शयति ; K4 तप्स्यति ; D2–4 स्वप्स्यति ; D5 (marg. as in text) संस्थाप्य ; T5 G2 जे(G2 ने)ष्यति (sic) (for शे°). T2 त्यक्त्वा मृत्युं गमिष्यति .

25 a) K4 राज्यस्य ; Dn राजाथ ; D2 T1. 5 G1. 2 M1 स राजा (for राजा च). K3 Dn [ऽ]थ ; D11 [ऽ]यं (for ऽद्य). — b) K4 B (except B2) D (except D11) निपातितं (for मया हतम्). — c) M3 तरिष्यति (for स्मरि°). T5 G2 कृतं (for [अ]शुभं). — d) D8 यद्यत् ; T2 एतत् (for यत्तत्).

26 a) K2. 3 D5 G2 -शार्दूलं ; K4 °लो ; D2 °ळ (for °ल). Ś1 K1 इत्युक्ते राजशार्दूले . — b) S (except T1 G1 ; T3. 4 missing) उद्यम्य (for आदाय). — D1 om. 26c–27b. — c) D4. 8 M4 अवतिष्ठत ; D5–7. 10 अभिति° ; D9 अत्यति° ; T1. 2 उपाति° ; G1. 3 अपाति° ; G2 उपाविष्टत (for अवातिष्ठत). — d) D11 मित्रम् (for वृत्रम्). Dn2 अथ (for इव). Dn D3. 6. 9. 11 T (T3. 4 missing) G [आ]ह्वयत् . M2 वृत्रं शक्र इवाह्वयत् ; M3 वृत्रः शक्रमिवाह्वयन् .

भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ॥ २७
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ २८
द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभायां यद्रजस्वला ।
द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च ॥ २९
वने दुःखं च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत् ।
विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव ।
तत्सर्वं यातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ३०
त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे प्रतापवान् ।
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥ ३१
हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् ।
वैराग्नेरादिकर्ता च शकुनिः सौबलो हतः ॥ ३२
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ।
भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ३३
एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः ।
त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ३४
इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् ।
उवाच वीतभी राजन्पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥ ३५

C. 9. 3165
B. 9. 56. 37
K. 9. 57. 37

27 D1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) B4 अभ्यक्षत- (sic) ; D10 समुद्यत- (for तमु°). T5 समुद्यम्य गदां दृष्ट्वा. — ^{b}) B3 damaged from समिव up to दुर्योध (in 27^{d}). B4 D3–6, 11 कैलाशम्. — ^{c}) Ś1 K1, 2 ततः ; D11 सुसं- (for पुनः). D5 S (T3, 4 missing) क्रोधाद् (for क्रुद्धो). — ^{d}) D5 अभाषत (for उवाच ह).

28 Before 28, T1, 2 G1, 3 ins. भीमः. — ^{a}) D3 T1, 5 G1, 2 राज्ञस्तु ; T2 राज्यं * (for राज्ञश्च). D11 धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च. — After 28^{a}, T2 ins. :

324* तव हेतोर्दुरात्मनः ।
सर्वेषामपि चास्माकं दुःखं प्राप्तं सुदुर्मते ।

— T2 om. 28^{b}. — ^{c}) K4 स्मरतो ; D3 स्मरता ; D8 संस्मरन् ; T2 स्मरंस्तद् (for स्मर तद्). D3 T2, 5 G2 दुष्करं. D5 पाप (for कर्म). D11 स्मर दुष्कृतकर्ता च.

29 ^{a}) T5 [इ]यं (for च). — ^{b}) Ś1 K1 D11 सभायां च ; K4 B (except B2) Dn D1–3, 5–10 °मध्ये (for °यां यद्). — D11 om. 29^{c}–30^{d}. — ^{c}) D3 द्यूते स ; T5 G3 धूर्तेन (for द्यूते च). D4 om. from राजा up to गतै (in 30^{d}). — ^{d}) T1 G1 यस् (for यत्). D2 सौबळेन.

30 D4 om. up to गतै ; D11 om. 30^{abcd} (for both, cf. v. l. 29). B3 damaged for 30^{ab}. — ^{ab}) K2 यत्प्राप्तं स्वं (sic) (for वने दुःखं). S (except M1 ; T3, 4 missing) सं- (for यत्). D8 प्राप्ते (for प्राप्तम्). B5 M1 त्वत्कृते. D6 वने दुःखं यदस्माभिर्महत्प्राप्तं हि त्वत्कृते. — T2 transp. 30^{d} and 30^{e}. — ^{d}) K4 D2 अपि ; T2 चापि (for इव). ❀ Ca : योन्यन्तरगतैरिव जन्मान्तरगतैरिव । ❀ — ^{e}) G1 तं (for तत्). Ś1 K2, 3 शातयामि ; K1 (marg.) नाश° ; B3–5 Dn D1, 2, 4–10 पात° ; D11 घात° (for यात°). T2 अहं (for अद्य). — ^{f}) K2 M3 दित्या ; G3 दृष्ट्या (for दिष्ट्या). K4 दृष्टोसि ; D4, 5 दिष्टोसि (for दृष्टोऽसि).

31 ^{a}) D7 तत्कृते. D11 नि- (for ऽसौ). — ^{b}) D2 S (except M1 ; T3, 4 missing) पितामहः (for प्रतापवान्). — ^{c}) K4 B4 D2, 3 भरत- (for रथिनां). — ^{d}) T1, 5 G1, 2 रथिना (for निहतो).

32 ^{a}) D11 ततो (for हतो). M3 द्रोणस्तु. — ^{b}) T1, 5 G च वीर्यवान् (for प्रतापवान्). — ^{c}) D2 G1 वैरादेर् ; T1 वैरस्यास्य (for वैराग्नेर्). Ś1 K1–3 अथ (for आदि-). K3, 4 B Dn D1, 5–11 [अ]सौ (for च). D3, 4 वैरस्य क(D4 का)रणे मूलं. — ^{d}) D2 सौबळो. D3 महत् (for हतः).

33 ^{a}) Ś1 K1 T1 प्रतिकामी ; D8 प्रीति° ; G3 प्रादि°. Dn2 D2, 5–7, 9–11 ततः ; G3 यथा (for तथा). — ^{b}) Ś1 K1 केश- (for क्लेश-). D4 -हृत्. D3 द्रोपद्याः क्लेश्यरक्षत (sic). — ^{cd}) K2 om. हताः. K2 D1 S (except M1 ; T3, 4 missing) शू(G2 क्रू)राः सर्वे (by transp.).

34 ^{ab}) S (except M1 ; T3, 4 missing) transp. बहवः and निहताः. K2 निकृतास् ; D9 नि*तास् (for निहतास्). T2 G3 नृप (for नृपाः). — B3 damaged for 34^{cd}. — ^{c}) B2 G1, 3 अप्यत्र ; T1 M अप्यद्य ; T2 अस्याद्य (for अद्य नि-). M1 वधिष्यामि (for -हनि°). — ^{d}) K2 [अ]त्र न (by transp.).

35 ^{a}) D4 उच्के (for उच्चै). D5 T (T3, 4 missing) G राजानं (for राजेन्द्र). — ^{b}) T2 भाष्यमाणं. Dn भाषमाणे वृकोदरे. — ^{c}) B1, 5 D5–7, 9, 10 गतभी ; D11 वीरस्तं ; T5 वीरभी (sic) (for वीतभी). Ś1 K1 B2 M1 राजा. — ^{d}) D2 पुत्रस्ते भरतर्षभ.

C. 9. 3166
B. 9. 56. 38
K. 9. 57. 38

किं कत्थितेन बहुधा युध्यस्व त्वं वृकोदर ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ॥ ३६
नैव दुर्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै ।
शक्यस्त्रासयितुं वाचा यथान्यः प्राकृतो नरः ॥ ३७
चिरकालेप्सितं दिष्ट्या हृदयस्थमिदं मम ।
त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ३८
किं वाचा बहुनोक्तेन कत्थितेन च दुर्मते ।
वाणी संपद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ३९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् ।
राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन्समागताः ॥ ४०
ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
भूयो धीरं मनश्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥ ४१
तं मत्तमिव मातङ्गं तलतालैर्नराधिपाः ।
भूयः संहर्षयांचक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ४२
तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ४३

---

36 Before 36, T ($T_{3.4}$ missing) $G_{2.3}$ ins. दुर्योधनः. — ^{a}) K_2 कत्थिते तु; K_4 भाषितेन; B_3 Dn_2 $D_{6.7.9.10}$ $T_{2.5}$ G कत्थनेन (for कत्थितेन). B D (except Dn_1 D_4) T ($T_{3.4}$ missing) G बहुना (for °धा). — ^{b}) T ($T_{3.4}$ missing) $G_{1.3}$ [इ]ह; G_2 [इ]व (for त्वं). D_{11} T_5 G_1 वृकोदरः. K_4 युद्धं शृण्वन्वृकोदरः. — G_3 om. (? hapl.) 36^{cd}. — ^{c}) T_2 त्वां च (for तेऽहं). $D_{7.10}$ T ($T_{3.4}$ missing) G (G_3 om.) हनिष्यामि; M_1 वधि° (for विने°). — ^{d}) D_2 $T_{1.5}$ G (G_3 om.) वृकोदर; M_{2-4} इतः परं (M_3 °रां) (for कुलाधम). T_2 युद्धश्रद्धा तवास्ति चेत्. — After 36, T_2 ins. :

325* इति दुर्योधनेनोक्तः प्रत्युवाच वृकोदरः ।

37 ^{a}) K_3 $B_{1.2}$ $D_{5-7.9.10}$ न हि; $T_{1.5}$ G M_{2-4} इति; M_1 नैवं (for नैव). $D_{2.3}$ क्रुद्धः; T_5 $G_{1.2}$ M क्षुद्रः (for क्षुद्र). T_2 दुर्योधन सुदुर्बुद्धे. — ^{b}) D_3 केचिच्च (for केनचित्). $D_{2.3}$ त्वत्कृतेन (for त्वद्विधेन). T ($T_{3.4}$ missing) G त्वया क्षुद्रबलेन वै. — ^{c}) D_{11} रोधयितुं; M_3 त्रात° (for त्रास°). T_2 वात्र; M_1 मूढ (for वाचा). — ^{d}) D_3 यया; T ($T_{3.4}$ missing) G $M_{3.4}$ न च; M_2 तथा (for यथा). D_7 प्रकृतो; D_8 प्राकृतं. K_3 T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} यथा; K_4 D_{11} M_1 जनः (for नरः).

38 ^{a}) K_3 D_4 दृष्ट्या; $D_{1.2.5.6.8}$ T_5 M_3 दृष्ट्वा; T_2 युद्धं (for दिष्ट्या). — ^{b}) T_2 हृदयस्य (for °स्थम्). D_3 इमं (for इदं). T_5 हृदयं समिदं मम (sic). — ^{c}) K_2 यदा (for गदा-). — ^{d}) D_5 T_5 G_2 प्रति- (for उप-).

39 ^{a}) K_4 *चा; D_3 वचो (for वाचा). — ^{b}) K_4 $B_{1.3}$ D_{10} T_1 कथितेन; Dn कल्पि°; T_2 G_1 कत्थनेन (for कत्थितेन). T_5 G_2 वचनेन सुदुर्मते. — ^{c}) K_4 B_5 Dn_2 $D_{2.3.8.11}$ संपा(K_4 °वा)द्यताम्; T ($T_{3.4}$ missing) G संकोच्य°; M संशाम्य° (for संपद्य°). $Ś_1$ K_{1-3} वाणी संपाद्यतेशेषा. — ^{d}) D_6 भो भीम (for कर्मणा). D_8 तथा (for कृथाः). T_2 कर्मणामाचिरं कृथाः.

40 ^{a}) K_2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — B_3 damaged for 40^{bc}. — ^{c}) M_3 राजानं. — ^{d}) K_2 corrupt. G_3 एकत्रासन्; M_{2-4} ये च तत्र (for ये तत्रासन्). D_{11} ये चान्ये तत्र चागताः.

41 ^{a}) B_2 T_2 G_2 M स तैः; $T_{1.5}$ $G_{1.3}$ स वै (for ततः). $Ś_1$ K स; D_5 च (for सं-). D_{11} ततः संपूजिताः सर्वे. — ^{b}) M_4 -तनूरुहैः. — ^{c}) $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.4-10}$ धी(D_5 व)रां मतिं; B_2 D_{11} धी(B_2 वी)रमनश्. — ^{d}) D_9 कुल- (for कुरु-). K_4 B_4 Dn_2 D_8 -नंदन. S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) युद्धाय कृतनिश्चयः.

42 T_2 repeats 42^{ab} after 42. — ^{a}) B_{3-5} Dn_2 $D_{1.5-10}$ उन्मत्तम् (for तं मत्तम्). — ^{b}) D_2 तळ ; T_5 ताल- (for तल-). Dn $D_{1-3.5-9}$ -शब्दैर्; $T_{1.5}$ G M -ताळैर्; **Ca** -तालैर् (as in text). K_2 Dn $D_{3.11}$ नराधिपः (Dn_2 D_3 °प; D_{11} °पान्). T_2 (first time) करताडैर्नराधिपाः; T_2 (second time) सर्वे संहर्ष्य ते नृपाः. — ^{c}) $K_{2.3}$ S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) संहर्षयामासुर् ($T_{2.5}$ °स); Dn °यांचक्रे; D_3 प्रहर्षयांचक्रुर्. — ^{d}) K_2 अहर्षयत् (sic); K_3 G_2 अमर्षिणं; $D_{2.3}$ अरिंदमं; D_8 T_5 अमर्षण (T_5 °णः). — After 42, T_2 repeats 42^{ab}.

43 B_3 damaged for 43^{ab}. Dn om. 43^{cd}. — ^{d}) B_2 S ($T_{3.4}$ missing) तव पुत्रं (for धार्तराष्ट्रं).

44 ^{a}) Dn_1 व्यूहंति; $D_{2-4.7.8}$ बृ($D_{4.8}$ बृ)हंति; T_2 बृहंतं (for बृंहन्ति). — ^{b}) B_4 चेषंति (sic); $D_{7.10}$ हेष्यंति (for हेषन्ति). D_5 परं हेषंति वाजिनः. — K_4

बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् । शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् ।
प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १
समापेततुरानद्य शृङ्गिणौ वृषभाविव ।
महानिर्घातघोषश्च संप्रहारस्तयोरभूत् ॥ २
अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ३
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ ।
ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४
तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसंघैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ॥ ५
तथा तस्मिन्वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।

C. 9. 3180
B. 9. 57. 6
K. 9. 56. 6

---

om. from 44[c] up to 9. 56. 2[d]. — [c]) D4.8 अस्त्राणि (for श°). Dn च प्रदीप्यंति; D8 चास्य दीप्यंते; T2 चाभ्यदीप्यंत; T5 G2 चाप्यदृश्यंत (for °दीप्यन्त). Ś1 K (K4 om.) अस्त्राणि चाप्यदीर्य(K2 °र्यं-; K3 °र्यं)त. — [d]) D4 पांडवानां वै (hypermetric). D11 हयैषिणां. — After 44, K3 reads 9. 56. 36–44 for the first time, repeating it in its proper place.

Colophon om. in K4: T3.4 missing. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.3 D2.6 M1.2.4 गदायुद्ध. — *Adhy. name*: Ś1 K1.3 परस्परतर्ज(K3 °भर्त्स)नं; K2 भीमदुर्योधनयुद्धे परस्परभर्त्सनं; M2.4 मर्मोद्घट्टनं; Bom. ed. गदायुद्धारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 D7.9.10 27; B4 M1 57; Dn 26; T (T3.4 missing) G 2; M2–4 58. — *Śloka no.*: Dn 43; D7.9 46.

56

☞ This adhy. is missing in T3.4 (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 K4 om. 1–2 together with the ref. (cf. v. l. 9. 55. 44). D6 om. the ref. G2 वैशंपायन (for संजय). — [a]) T1 तदा; T5 G1 तथा (for ततो). D2.3 दुर्योधनं. B2 S (except M1; T3.4 missing) राजा (for दृष्ट्वा). — [b]) D2.8 भीमसेनस्; S (except M1; T3.4 missing) दृष्ट्वा भीमं (for भीमसेनं). Dn यथागतं; D11 अथा° (for तथा°). — [c]) Dn त्वदीनात्मा (for अदी°). — [d]) Dn वदन् (for नदन्).

2 K4 om. 2 (cf. v. l. 1). D8 om. 2. — [a]) D11 corrupt. B5 तौ सं- (for समा-). B D (except D3.4; D8 om.; D11 corrupt) अन्योन्यं; M2–4 आयत्तौ (for आनद्य). T (T3.4 missing) G समासेदतुरायत्तौ (T2 G3 °त्तौ). — [b]) K2 T5 ऋषभाव्; B (except B3) Dn D1.5.6.11 M गोवृषाव् (for वृषभाव्). — [c]) T5 G3 M2.4 महान्. D1 -घोरश्; D5–7.9.10 -घोरं; M3 -घोषं (for -घोषश्). — [d]) S (T3.4 missing) संनिपाते (for संप्रहारस्). B D (except D2–4.11; D8 om.) प्रहाराणामजायत.

3 [a]) D3 corrupt. Ś1 K D2–4 M1 तु; T2 स (for च). — T5 G2 om. 3[bc]. — [b]) Dn D11 तुमलं. Some MSS. रोमहर्षणं. — [c]) T2 जिगीषंतौ; M3 °षयोर् (for °षतोर्). K2.4 B3 D5–7.9.10 T1 G1.3 M2–4 यथा; B2 मृधे; B4 यम्; T2 यदा (for युधा). — [d]) K2.3 B2 M1 शक्र- (for इन्द्र-). Some MSS. -प्रह्लादयोर्. — After 3, T2 ins. a passage given in App. I (No. 3).

4 [a]) D4 -सर्वांग- (for -सर्वाङ्गौ). — [b]) D8 तरस्विनौ; G3 महास्वनौ (for मनस्विनौ). — B3 damaged for 4[cd]. — [d]) T (T3.4 missing) G1.2 सुपुष्पाव् (for पुष्पिताव्).

5 Ś1 D4 om. (hapl.) 5. — [a]) T2.5 G तदा (for तथा). D11 S (T3.4 missing) वर्तमाने (for महायुद्धे). — [b]) D11 S (T3.4 missing) गदायुद्धे (T2 °हस्ते) (for वर्तमाने). — [c]) Dn -संज्ञैर्; T5 M1.3 -संखैर् (for -संघैर्). — [d]) D1.2 T2 व्यरोचयत्.

उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ ६
तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां तत्र संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७
तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
बलिनौ वारणौ यद्वद्वाशितार्थे मदोत्कटौ ॥ ८
अपारवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ९
प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १०
समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनां वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥ ११
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
ददृशुः प्रेक्षका राजन्रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥ १२
आविध्यतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्तं समपद्यत ॥ १३
आविध्यन्तमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम् ।

---

6 ^{a}) K2 corrupt. B2 S (T3.4 missing) transp. तथा (T2.5 G3 °दा) and तस्मिन्. — ^{b}) Ś1 K1 transp. संकुले and तुमुले. K2 संग्रामे; D2 संकुले; Ca संकुले (as in text). Dn D3.11 तुमले; D2 तुमुळे; T1.5 G दारुणे; Ca तुमुले (as in text). T2 संकुले रोमहर्षणे. — After 6^b, T2 ins.:

326* संग्रामे दारुणे तात सुभृशं क्रोधसंयुतौ ।

— ^{c}) T5 इव (for अपि). K3 परिक्रांतौ (for °श्रान्तौ).

7 G3 om. (? hapl.) 7^{ab}. — ^{a}) K4 Dn D5.6.11 T1.2 G (G3 om.) M3 समाश्वास्य (for °श्वस्य). — ^{b}) T1.5 G (G3 om.) युध्यमानावरिंदमौ (= 6^d). — B3 damaged for 7^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 अभ्याहरयतां; T1.5 G संप्रहा°; M3 अभ्यवा° (for अभ्यहा°). T (T3.4 missing) G M2–4 चित्रे (for तत्र). K4 B (B3 damaged) D अभ्यहा- (D1 °भ्याह-; D4 °भ्याहा)रयता(K4 D1.9.10 °तो-; B5 D11 °द्)न्योन्यं; M1 प्रजह्रतुरथान्योन्यं. — ^{d}) D3 प्रति- (for संप्र-). D2 शुभेक्षणौ; D3 M2–4 शुभे गदे (by transp.).

8 ^{a}) B5 transp. तु and दृष्ट्वा. G2 om. तु. Ś1 K1–3 D4 हृष्टौ (for दृष्ट्वा). D11 महात्मानौ; T (T3.4 missing) G M2–4 °सत्त्वौ; M1 °वीरौ (for °वीर्यौ). — ^{b}) Ś1 K1 समाश्वस्य (for °स्तौ). B S (T3.4 missing) नराधिप (B2 T2 °पौ) (for नरर्षभौ). — ^{c}) D4 युद्धे (for यद्वद्). — ^{d}) K3.4 B Dn D1.3–9.11 T2 वासितार्थे (D11 °र्थं); D2 वाशितार्थ- (for °तार्थे). T1.2 G1 M2–4 बलोत्कटौ (for मदो°).

9 ^{a}) B (except B2) D (except D11) समान- (for अपार-). Ś1 K1 D11 -वीर्यं (for -वीर्यौ). D6 संप्रेक्ष्य. — ^{b}) D1 शुभौ; T1.5 G दृढौ (for उभौ). T2 प्रगृह्य च गदे दृढे. — ^{c}) T1.5 G2.3 M2–4 प्रहर्षं; T2 प्रगृह्य; G1 प्रहृष्टं (for विस्मयं). — D11 om. 9^d–10^c. — ^{d}) B1.3.4 D (except D2–4; D11 om.) -मानवाः; B5 -राक्षसाः (for -दानवाः).

10 D11 om. 10^{abc} (cf. v. l. 9). B3 damaged for 10^{ab}. — ^{d}) D11 विजयः (for °ये).

11 ^{a}) D11 संगम्य तु (for समागम्य). G1 भूमौ (for भूयो). — ^{b}) D2 बलिनां; D6 बलिनौ (for °नां). — ^{c}) D10 G1 [अं]तरे; D11 [अं]तः सं- (for [अ]न्तर-). D4 अन्योन्यमंतरं प्रेप्सू. — ^{d}) Ś1 K1 T2 M2.4 प्रजह्राते; K2 D4.8 प्रचक्रांते; D5 °क्रामे; D11 °क्राव् (for °क्राते).

12 ^{a}) M1 सम- (for यम-). D3 घोराम् (for गुर्वीम्). — ^{b}) D11 इंद्राशनिसमोद्यतां; T1.5 G M °मस्वनां; T2 °मप्रभां. — ^{d}) K3 रात्रीं (sic); Dn रौद्रं (sic); D3 रौद्रां (for रौद्रीं). K2.3 विशमनीं; D4 M1 °सिनीं; D6 °सनां; T2 निश्वसनीं (for विश°). K4 तदा (for गदाम्).

13 D3 om. (hapl.) 13. — ^{a}) K3 D7 अविध्यं- (D7 °ध्य)तो; K4 अविध्येमां; D8 आविध्यंतौ; D11 T5 °ध्यातो; Ca °ध्यतो (as in text). Ś1 K1–3 तत्र; S (except M1; T3.4 missing) गुर्वीं (for तस्य). — ^{b}) T (T3.4 missing) G शुष्मिणः (for संयुगे). — ^{c}) K4 D2 M3 तु; D1 स; D8 सं- (for सु-). Dn2 D11 -तुमलो; D2 तुमुळो. T2 स शब्दस्तुमुलो घोरो. — ^{d}) D5 मुहूर्तात् (for °र्तं). D11 मुहुर्मुहुरदृश्यत.

14 K4 om. (? hapl.) 14. D11 om. 14^a–15^b. — ^{a}) D7 अविध्यंतम् (for आवि°). K2 अपि; B (except B2) Dn D4–10 T1 G1 अरिं (for अभि-). — ^{b}) D2 तां गदां (for पाण्डवम्). — ^{c}) B1–4 D1.5.6.8.10 अतुल-; B5 तुमुल-; D2 अतुळ-; D3.4 स (D4 च) लघु- (for अलघु-). T2 -वेगीं (for -वेगां). Dn D7 गदामंडल(D7 °मुसल)वेगां तां. — ^{d}) G3 विस्मयः (for विस्मितः). T2 च (for सं-). K2 विस्मितः समपद्यत; D8 °तं सुबभूव ह.

गदामलघुवेगां तां विस्मितः संबभूव ह ॥ १४
चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत ।
अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यरक्षणे ।
मार्जाराविव भक्षार्थे ततक्षाते मुहुर्मुहुः ॥ १६
अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान्बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ १७
गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ १८
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परावर्तनसंवर्तमवप्लुतमथाप्लुतम् ।
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ॥ १९
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ।
वञ्चयन्तौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ ॥ २०
विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि प्रचेरतुः ।
गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली ॥ २१

C. 9. 3199
B. 9. 57. 25
K. 9. 58. 25

---

15 D_{11} om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). B_3 damaged for 15^{abc}. — ^{ab}) cf. 28^{ab}. K_4 D_2 चरन्स ; D_1 विचरन् (for चरंश्च). M_3 मार्ग- (sic) (for मार्गान्). D_2 मंडळानीव. S ($T_{3.4}$ missing) भागशः (for भारत). — ^{c}) $D_{2.3}$ ततो (for तदा). K_4 अशोभत ततः स्रग्वी.

16 ^{b}) D_4 यक्षाव् ; T_2 यताव् (for यत्ताव्). ❀ Ca : अन्योन्यरक्षणे, अन्यस्मादन्यस्माद्रक्षणे । ❀ — ^{c}) T_2 मार्जालाव्. $K_{2.3}$ भक्तार्थे ; $D_{1.4}$ भक्षार्थं ; D_2 रक्षार्थे ; D_8 भक्षांते (for भक्षार्थे). — ^{d}) K_2 om. ; B_2 S ($T_{3.4}$ missing) वितस्थाते ; D_5 तितिक्षाते ; D_{11} रुरुक्षाते (sic) (for तत°). K_4 परस्परं (for मुहुर्मुहुः).

17 ^{a}) D_8 T_2 अथ तद् (for अचरद्). — ^{b}) M_3 मार्गे (for मार्गान्). $Ś_1$ K_1 तु वि- (for बहु-). $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_5 तदा ; D_4 इव ; T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} रणे ; M_1 बहून् (for तथा). — D_4 om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) D_2 मंडळानि. — K_4 B_5 om. (hapl.) 17^{d}–18^{a}. B_3 damaged for 17^{d}–18^{b}. — ^{d}) B (B_5 om. ; B_3 damaged) D (except D_{11} ; D_4 om.) गतप्रत्यागतानि च ($=18^{b}$).

18 K_4 B_5 om. 18^{a} (cf. v. l. 17). T_2 om. (hapl.) 18^{ab}. B_3 damaged for 18^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} गोमूत्रिकाविचित्राणि ; B (B_5 om. ; B_3 damaged) D (except $D_{2.4.11}$) अस्त्र(Dn °इम- ; D_6 °सु)यंत्राणि चित्राणि. — ^{b}) B (except B_5 ; B_3 damaged) D (except $D_{4.11}$) स्थानानि विविधानि च ($=17^{d}$). — ^{c}) D_4 प्रतीमोक्षं ; T_1 G_3 परिमोक्ष- ; M_1 विप्रमोक्षं ; Ca परि° (as in text). K_2 प्रहरणं (for प्रहाराणां). T_5 परमोक्षप्रहरणं. — ^{d}) B_2 $D_{3.6}$ T_5 G_2 तर्जनं ; Ca वर्जनं (as in text). K_4 -धावने ; $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.5-7.9.10}$ -वारणं ; D_3 -धावतां ; D_8 -धारणं (for -धावनम्).

19 B_4 reads 19^{ab} twice. — ^{a}) B_4 (second time) परावर्तनमाक्षेपम्. — ^{b}) D_{11} corrupt. $D_{6.9}$ अविस्थानं ; Ca अव° (as in text). K_4 $D_{2.3}$ च विग्रहं ; B_5 परिग्रहं ; T ($T_{3.4}$ missing) G M_3 अव(T_2 °वि)ग्रहं ; $M_{1.2.4}$ विवर्तनं (for सविग्रहम्). — $K_{2.3}$ om. 19^{cd}. — ^{c}) $D_{1.8}$ परिवर्तन- (D_8 °नं) ; D_3 परावर्तनं (for °र्तन-). $Ś_1$ K_1 परिवर्तनम ** ; $T_{1.5}$ $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ मत्स्योद्वृत्तं (T_1 G_1 °त्तौ) सोरु(T_5 G_3 सानु)वृत्तम् ; T_2 मच्छोद्यतं सोमवृत्तम् ; G_2 मत्स्योत्प्लुतमपावृत्तम् ; M_1 मत्स्योद्वृत्तमथोद्वृत्तम् ; M_3 परावृत्तं सुसंवृत्तम्. — ^{d}) $D_{5-7.9.10}$ उपप्लुतम् ; G_2 अप° (for अव°). B_{1-3} Dn_2 $D_{1.4.8.11}$ उपप्लुतं ; B_5 $D_{2.3}$ M_3 अवद्रुतं ; Dn_1 $D_{5.6}$ अपप्लुतं ; $D_{7.9}$ M_1 अवा° ; D_{10} T_2 अव° (for अथा°). K_4 अवश्रुतमवश्रुतं ; M_2 आवृत्तमपरावृतं ; M_4 अपवृत्तपरावृतं. — B_3 damaged for 19^{ef}. — ^{e}) K_4 $D_{4.11}$ उपन्यस्तं ; $D_{2.3}$ अव° ; D_6 अवि° (for अप°). — ^{f}) G_1 तदा (for गदा-).

20 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} धावंतौ (for एवं तौ). $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2.3}$ च ; G_2 तौ ; M_1 हि (for तु). — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_4 विनिघ्नंतौ ; K_4 $D_{2.3}$ निघ्नंतौ वै ; D_{11} जिघ्नतां वै (for न्य°). B_5 S ($T_{3.4}$ missing) परस्परमाविध्य(B_5 M_1 °भिघ्न- ; T_2 °युध्य- ; T_5 °वध्य- ; M_{2-4} °निघ्न)तां. — ^{c}) $K_{3.4}$ Dn $D_{1.2.4-7.9.10}$ M_1 Ca वंचयानौ ; $D_{8.11}$ °मानौ ; $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ वर्धयंतौ ; T_2 वर° (for वञ्च°). D_{11} गदा (sic) (for पुनश्). — ^{d}) B_2 रेजतुः (for चेरतुः). $T_{1.5}$ G M_{2-4} -पांडवौ ; T_2 -पुंगवौ (for -सत्तमौ). K_4 $D_{2.3}$ चेरतुः पुरुषर्षभौ.

21 ^{a}) K_2 T ($T_{3.4}$ missing) G M_2 चिक्रीडंतौ. $D_{2.3}$ तु बलि(D_2 °ळि)नौ ; D_5 स्वबलिनौ ; D_8 सुच° (for सुब°). — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{4.11}$ M_1 प्रचक्रतुः ; B_5 $D_{1-3.6}$ T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} विचेरतुः (for प्रचे°). — After 21^{b}, B (except B_2) D (except D_{11}) Ca Bom. ed. read 32–34 for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) D_5 तु तौ राजन् (for तत-

C. 9. 3199
B. 9. 57. 25
K. 9. 58. 25

दक्षिणं मण्डलं राजन्धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ।
सव्यं तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ २२
तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ।
दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ॥ २३
आहतस्तु तदा भीमस्तव पुत्रेण भारत ।
आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयन् ॥ २४
इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् ।
ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ॥ २५
आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यदरिंदमः ॥ २६
गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ।
शब्द आसीत्सुतुमुलस्तेजश्च समजायत ॥ २७
स चरन्विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधनः ॥ २८
आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
सधूमं सार्चिषं चाग्निं मुमोचोग्रा महास्वना ॥ २९
आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्यन्बह्वशोभत ॥ ३०

स्तौ तु). — ^{d}) Ś1 K1. 2 उभौ; K3 भटौ; B2 M1 तदा; B5 रणे; D2 बळे; T1. 5 G M2–4 युधि (for बली). D4 T2 मंडलानि स्थितौ तदा (T2 युधि); D8 °वततावुभौ; D11 °नि व्यवस्थितौ.

22 ^{a}) D2 मंडळं. — ^{b}) B1 [ऽ]भ्यधावत; Dn व्यवर्तत; D2 न्यवर्तयत्; D3 [ऽ]भ्यवर्तयत् (for °र्तत). — Ś1 K1–3 D1. 11 om. (hapl.) 22^{cd}. — ^{c}) S (except M1; T3. 4 missing) वामं (for सव्यं). B3. 4 D8 राजन् (for तत्र).

23 ^{a}) K2 यथा (for तथा). Dn T2 [अ]नु-; D4 च (for तु). — ^{b}) D5 भीमसेनस्य मूर्धनि. — ^{c}) D3 महाराजन्. — ^{d}) T2 पार्श्वदंसे (for °देशे). Ś1 K1–3 पार्श्वदेशमताडयत्; D3 धार्तराष्ट्रोभ्यवर्तयत् (cf. 22^{b}).

24 ^{a}) K4 सु- (for आ-). D4 स (for तु). B1. 2. 4 D5–7. 9. 10 S (T3. 4 missing) ततो; D2. 3 रणे (for तदा). — ^{b}) B (except B2) D (except D2–4. 11) transp. तव and पुत्रेण. Ś1 K1. 4 Dn D1. 4. 8 M1 मारिष (for भारत). — ^{c}) D7. 9 अविध्यत; T (T3. 4 missing) G1. 3 M3 आविध्य तु (for °ध्यत). — ^{d}) T5 तत्प्रहारम्; G2 तं प्रहारम् (by transp.); M1 प्रहरंतम्. G3 प्रहारं तस्य चिंतयन्.

25 ^{a}) D11 इंद्राशनिसमस्पर्शां; G3 इंद्रवज्राशनिसमां.

26 K4 om. 26^{ab}. — ^{a}) D4 आविध्यत गदां गुर्वीं (= 24^{c}); D11 °ध्य तरसा जघ्ने. — ^{c}) Dn2 समुद्यत-; D2. 3. 11 तामुद्यतां (D11 °त-); T1. 2 G1. 3 M स्वामुद्यम्य (M1 °त-) (for स°). Ś1 K1 तमुद्यतगदो वीरः; K2. 3 D4 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा (K2 घोरं). — ^{d}) D2 प्रत्यभिंदद्; D8 °भिद्यम् (for °विध्यद्). B D1. 5. 6. 9 M1 परंतपः; Dn D7. 8. 10 परंतप (D7 °पं); D11 अरिंदम (for °दमः). T1. 2 G M2–4 प्रत्यविध्य(T2 G3 M3 °पद्य)त कौरवः. — For 26^{cd}, K4 subst.:

327* यमदण्डनिभां राजन्घोरां प्रति अरिंदमः ।

27 B3 damaged for 27^{bcd}. — ^{c}) K2. 3 T2 च; D10 स; T5 G2. 3 तु (for सु-). Dn D3. 11 -तुमलस्; D2 -तुमुळस्. — ^{d}) D3 तेजसः; T5 तेजस्तु (for तेजश्च). — For 27^{cd}, M1. 2. 4 subst.:

328* शब्द आसीन्महांस्तत्र तुमुलो लोमहर्षणः ।
[MSS. रोम- (for लोम-).]

28 ^{ab}) Cf. 15^{ab}. Ś1 K1 D2. 3. 11 T2 संचरन्; D1 सोचरद् (for स चरन्). D2 मंडळानि. B5 D1. 4. 11 वि- (for च). K4 Dn1 T (T3. 4 missing) G M3 भारत (for भागशः). — ^{d}) T5 G2 transp. भूयो and भीमात्. K4 भीमो (sic) (for भूयो). Ś1 K1–3 धीमान् (for भीमात्). D11 भूयो भीमः प्रतापवान्.

29 ^{a}) T5 आविध्य. S (except M1; T3. 4 missing) भीमसेनेन (for सर्ववेगेन). D11 सा समाभिहता तेन. — ^{b}) T1. 5 G M2–4 सुभीमा; T2 भीमाय (for भीमेन). — ^{c}) D8 M3 सधूम-. Ś1 K1 T5 M4 चार्चिषं; D11 सार्षिकं; G2 सार्चिषश् (for °षं). K3. 4 B1. 3. 5 Dn D1. 3. 5. 6. 8 M1 साग्निं; T1 G1 वह्निं; G2 चाग्नेर् (for चाग्निं). — B3 damaged for 29^{d}–30^{b}. — ^{d}) B4 D4. 10 [उ]ग्र-; B5 [उ]ल्कां; Dn D6 [अ]त्या; D2. 3. 9 T2 [अ]ग्रे; D5 [अ]ग्रा; D7. 8 [अ]ग्र-; T1 G1 M2. 4 [उ]ग्रं; T5 [आ]शु; G2 च; M3 [अ]ग्रं (for [उ]ग्रा). D2–4 S (except M1; T3. 4 missing) -स्वनं. — For 29^{cd}, B2 subst.:

329* उद्वमच्चार्चिषो वह्निं सस्फुलिङ्गं समन्ततः ।

30 B3 damaged for 30^{ab}. — ^{b}) B2 T2 M सुतस्तव (for सुयोधनः). — ^{c}) T5 अति- (for अद्रि-).

गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
भयं विवेश पाण्डून्वै सर्वानेव ससोमकान् ॥ ३१
तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
गदाभ्यां सहसान्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ ३२
तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ।
अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ ३३
एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३४
दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
चरंश्चित्रतरान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुद्रुवे ॥ ३५
तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ।
अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम् ॥ ३६
सविस्फुलिङ्गो निर्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातजः ।
प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्वज्रयोरिव ॥ ३७
वेगवत्या तया तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ।
निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ॥ ३८

C. 9. 3216
B. 9. 57. 42
K. 9. 58. 41

---

31 a) B1 D5 गदां. T (T3. 4 missing) G1. 3 M2–4 तं (for हि). K4 गदामादाय वेगं हि; Dn D4 G2 गदां मारुतवेगां हि (G2 तां); D8 गदा मारुतवेगा हि. — b) D2 दुरात्मनः (for महा°). — c) K4 B1. 3–5 Dn D1. 5–10 पांडूंस्तु; B2 D2. 3 पांडूंश्च; D4. 11 पांडूनां; T2 पार्थान्वै (for पाण्डून्वै). T1. 5 G M2–4 भयं पांडूनाविवेश; M1 आविवेश भयं पांडून्. — d) K2. 3 चैव (for एव). Ś1 K1 D4 च सोमकान्; S (T3. 4 missing) ससात्यकीन् (for ससोमकान्). D11 सर्वेषां सोमकैः सह.

32 B (except B2) D (except D11) Ca Bom. ed. read 32–34 for the first time after 21^{b}. — a) D11 प्रार्थयंतौ (submetric) (for तौ दर्शयन्तौ). — b) D3 (first time) reads on marg. from समन्ततः up to यथा (in 33^{b}). — B3 (second time) om. 32^{c}–34^{d}. — c) D3 (first time) सहिता (for सहसा).

33 For the repetition in B (except B2) D (except D11) Ca Bom. ed., cf. v. l. 32. B3 (second time) om. 33 (cf. v. l. 32). D1 (second time) om. 33–34. D11 om. 33. D3 (first time) reads 33^{ab} on marg. — a) B3 (first time) damaged. M1. 2 आहत्य (for आसाद्य). B4 D7. 9. 10 (all first time) परस्परं समासाद्य. — b) D2. 4 (both second time) T (T3. 4 missing) G M2–4 दंताभ्यां; M1 शृंगाभ्यां (for दंष्ट्राभ्यां). D6 (first time). 9 (second time) तथा; D3 (second time) यदा (for यथा). — d) K2 D9 (second time) शोणितेन. B2 च रूषितौ; M1 समुक्षितौ (for परिप्लुतौ).

34 For the repetition in B (except B2) D (except D11) Ca Bom. ed., cf. v. l. 32. B3 (second time) om. 34 (cf. v. l. 32). D1 (second time) om. 34 (cf. v. l. 33). — b) B2 D3 (second time) सुसंवृतं; D5 (first time) सुसंवृत्तं; M1 भयानकं; Bom. ed. (first time) परंतप (for असंवृतम्). — c) T1. 2 G M2–4 परा-; T5 परं (for परि-). K2 रूपं; Dn2 (second time) क्रूरे (for क्रूरं). ❀ Ca : परिवृत्ते विवर्तमाने । ❀ — d) K4 इह (for इव).

35 a) D2. 3 व्यवसितं; T2 ह्यवस्थितं (for व्य°). M4 वीरं (for भीमं). — b) K2. 3 S (except M1; T3. 4 missing) -रथः; D2 -बळः (for -बलः). — c) B4 तरंश्च; T5 चिरं (for चरंश्च). D11 T2 चरंश्चित्रतरं मार्गं. — d) D11 अति- (for अभि-). B2 S (T3. 4 missing) कौंतेयं समभिद्रवत्.

36 K3 reads 36–44 for the first time after 9. 55. 44. — a) K4 G1 -वेगो; G2 -वेगाज् (for -वेगां). — b) Dn1 D4. 5. 8 -परिस्कृतां; S (except M1; T3. 4 missing) -विभूषितां. D11 गदां हेमपरिस्कृतां. — M1 om. (hapl.) 36^{c}–43^{b}. — c) K3 (first time). 4 B1. 3 D10 अति- (for अभि-). B3 D1 T2 -क्रुद्धस्तु (for -क्रुद्धस्य). Ś1 K2. 3 (second time) संक्रुद्धस्; K3 (first time). 4 B3 D1. 8 T5 क्रुद्धस्य; D2. 3 G2 क्रुद्धश्च; D11 गदया; T2 तं दृष्ट्वा (for क्रुद्धस्तु). K1 अभिद्रुत्य सुक्रुद्धस्तु; B2 रोषणो रोषयुक्तस्य. — d) D11 गदयाप्यहरद्गदां.

37 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 37 (cf. v. l. 36). B3 damaged for 37. — a) T5 M2–4 सविष्फुलिंगो. — b) D9 corrupt. B2 विघातजः; D8 [अ]भिपातजः; T2 °घ्नंतिनः (for °घातजः). — K4 om. (hapl.) 37^{d}–38^{c}. — d) K2. 3 (second time) पिष्टयोर्; K3 (first time) T1 G1 M3 घृ°; D2. 11 घृ°; T5 हृ° (for सृ°). D2 गजयोर् (for वज्रयोर्). B2 सृष्टयोरिव वज्रयोः.

38 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 38 (cf. v. l. 36). K4 om. 38^{abc} (cf. v. l. 37). — a) B3 ***पातयामास. — b) Dn D2. 3 T1 G M2

C. 9. 3216
B. 9. 57. 42
K. 9. 58. 42

तां नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ।
मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥ ३९
स सव्यं मण्डलं राजन्नुद्भ्राम्य कृतनिश्चयः ।
आजघ्ने मूर्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया ॥ ४०
तया त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
आश्चर्यं चापि तद्राजन्सर्वसैन्यान्यपूजयन् ।
यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ॥ ४२
ततो गुरुतरां दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ।
दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४३
तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ॥ ४४
सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता ।
चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्वना ॥ ४५
आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन्स पुनः पुनः ।
गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनमवञ्चयत् ॥ ४६

(*inf. lin.* as in text) -प्रयुक्तया (for -प्रमु°). Dn भीमसेनस्य मुक्तया·

39 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 39 (cf. v. l. 36). — [a]) K4 D1. 8 S (except T5 G2; M1 om.; T3. 4 missing) तन् (for तां). D2. 3. 11 कौंतेयो (for कौरव्यो). — [b]) B3 मृधे (for रणे). D11 गदाप्रहरणं रणे· — B3 damaged for 39[c]–40[b]. — [c]) K2 [आ]क्रुद्धः; D11 तुल्य (for क्रुद्धः).

40 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 40 (cf. v. l. 36). B3 damaged for 40[ab]; D8 corrupt for the same. — [a]) Dn T2 G2. 3 सव्य- (for सव्यं). D2 मंडलं. D4–7. 9. 10 राजा (for राजन्). — [b]) B4 उत्क्राम्य; T2 अद्भुतं; T5 G2. 3 उद्भ्रांतः (for उद्भ्राम्य). T2 -निश्चयं; T5 G2. 3 M2–4 -निश्रमः (for -निश्चयः). K4 दोर्भ्यामकृतनिश्रमः; T1 G1 उद्भ्राम्य विगतश्रमः·

41 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 41 (cf. v. l. 36). — [a]) K3 (first time) D1 तया विनि-; D11 T1. 5 G1. 2 स तयाभि-; T2 तथा त्वभि-; M4 तया तु नि- (for तया त्वभि-). Ś1 K1. 2. 3 (second time) om. (hapl.) from भीमः up to हतो (in 42[c]). — [b]) S (M1 om.; T3. 4 missing) transp. पुत्रेण and तव. B1 भारत (for पाण्डवः). — [d]) K3 D1. 8 तत्र (for तद्).

42 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 42 (cf. v. l. 36). Ś1 K1. 2. 3 (second time) om. up to हतो (cf. v. l. 41). D4 repeats 42[ab] after 49. — [a]) M2 राजा (for राजन्). — [b]) D11 सर्वे; G2 तव (for सर्व-). D2. 3 -भूतानि (for -सैन्यानि). G3 पूजयन् (for [अ]पूज°). — B3 damaged for 42[cd]. — [c]) K4 तद्गदाभि-; B2 स तथाभि-; D2 यद्गदानि-; T1. 2 G M2. 4 गदयाभि- (for यद्गदाभि-).

43 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. M1 om. 43[ab] (cf. v. l. 36). — [a]) K3 (first time). 4 B4 Dn D1. 6. 7. 9. 10 M2 (*inf. lin.* as in text). 3. 4 गुरुतरीं. — [b]) Dn1 D1. 4. 5. 7. 8. 11 -परिस्कृतां. — [c]) Ś1 K1. 2. 3 (second time) [अ]भ्य(K3 °भि)सृजद्; D2. 11 M [अ]वसृजद्; D8 [अ]वासृजन् (for व्यसृजद्). — [d]) S (except M1; T3. 4 missing) तदद्भुतमिवाभवत्·

44 For the repetition in K3, cf. v. l. 36. — [a]) D4. 5 M2–4 तत्- (for तं). G1 ततः प्रहारं संभ्रांतो· — [b]) D2 महाबळः; D4. 11 M1. 3 °त्मनः (for °बलः). — [c]) M1 मोहं (for मोघं). D6. 9 T5 दुर्योधनं. K3 (first time) वंचयामास राजेंद्र. — [d]) Ś1 K1. 2. 3 (second time) तदा; D8 तद् (for तत्र). D11 विनयो (for विस्मयो). K3 (first time) तदद्भुतमिवाभवत् (= 41[d]).

45 B3 damaged for 45[ab]. — [a]) D11 सुघोरा; M1 तु भीमा (for तु मोघा). D1. 8 T5 G2. 3 M1 तदा; D4. 11 महा- (for गदा). — [b]) T2 corrupt. K4 D1. 2. 4. 5. 11 -नोदिता (for -चो°). — [c]) K2 corrupt. D2 चाळयामास. K3 D8 G2 M3. 4 पृथिवी. — [d]) Dn D11 -निःस्वना; D2. 5. 6. 8 -निस्वनां (D8 °नी). M1 ससमुद्रवनद्रुमां·

46 [a]) B2 T1 G1. 3 M3. 4 कैशिकान्; D2. 3 कौशलान् (D2 °ळान्) (for कौशिकान्). — [b]) Ś1 K1 विचरन्स; K2 उत्सर्जत; K3 उत्ससर्ज; K4 उत्पतंतः; B5 D9 उत्पतत्स; D11 ससर्ज च; S (except M1; T3. 4 missing) उत्पपात (for °तन्स). D9 om. one पुनः. — After 46[b], M1 ins. :

330* गदानिपातं क्रियया मोघं चक्रे सुतस्तव ।
स गदावर्जितं दृष्ट्वा भीमसेनमुपाद्रवत् ।
सोऽगच्छच्चलितो राजन्कौन्तेयस्त्विरथान्तरम् ।

— [c]) T2 गदाभिघातं (for °निपातं). K3 प्रा-; D1.

वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तमः ।
ताडयामास संक्रुद्धो वक्षोदेशे महाबलः ॥ ४७
गदयाभिहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ।
नाभ्यमन्यत कर्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ४८
तस्मिंस्तथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवाः ।
भृशोपहतसंकल्पा नहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ४९
स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
हस्तिवद्धस्तिसंकाशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ५०
ततस्तु रभसो भीमो गदया तनयं तव ।
अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५१
उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ५२
अताडयद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्योधनं तदा ।
स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ५३
तस्मिंस्तु भरतश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते ।
उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते ॥ ५४

C. 9. 3232
B. 9. 57. 58
K. 9. 58. 57

8 S (T3.4 missing) वि- (for प्र-). —[d]) D6 reads from मवञ्चयत् up to महाबलः (in 47[d]) on marg. K4 B Dn D1.2.4–9.11 M1 च वंचितं (for अवञ्चयत्). D3.10 भीमसेनेन (D10 °नस्य) वंचितं.

47 D5 reads 47 on marg. —[a]) K2–4 B1.2 D1–4 तदा; D11 T (T3.4 missing) G M2–4 ततो (for तथा). M1 दुर्योधनस्तदा भीमं. —[b]) G3 भीम- (for कुरु-). K4 B2 D4.11 T2 M3 -सत्तम. —[c]) K2 संकुद्धं; D8 तं क्रुद्धो (for संक्रुद्धो). S (except M1; T3.4 missing) अताडयदसं(T1 G1.3 M3 °त सं)भ्रांतो. —[d]) D2 महाबळः.

48 [a]) K2 B (except B2) Dn D2.3.5.6.8.10 नि-; D7 [अ]ति- (for [अ]भि-). —[b]) M1 घूर्णमानो (for मुह्य°). D2.3 रणाजिरे (for महारणे). —[c]) B2 D4.11 M नाभ्यजान(B2 °नी)त; D8 °हन्यत; T (T3.4 missing) G नाभिजानाति (for नाभ्यमन्यत). Ś1 K1–3 कौरव्यं (K3 °व्ये) (for कर्तव्यं). —[d]) D6 T2 M2–4 [अ]भिहतस्.

49 B4 om (hapl.) 49[a]–51[b]. —[a]) G3 तदा (for तथा). S (T3.4 missing) ग(G3 ह)ते भीमे (for वर्तमाने). —[b]) K2 राजन्पांडवको मम. —[c]) B2 भृशोभिहत-. D2.3 -शोकार्ता (for -संकल्पा). —[d]) K4 नाहृ*-; B2 T1.5 G1 M2–4 नातिप्र-; D1 प्रहृष्ट-; D2.3 अहृष्ट-; D11 प्रनष्ट-; T2 M1 नातीव- (for नहृष्ट-). — After 49, D4 repeats 42[ab].

50 B4 om. 50 (cf. v. l. 49). —[c]) T (T3.4 missing) G हस्तीव (for हस्तिवत्). —[d]) D8 अभिदुद्रुव. D8 वेगितः (for ते सुतम्).

51 B4 om. 51[ab] (cf. v. l. 49). —[a]) B (B4 om.) Dn D1.2.5–10 M1 तु तरसा; D3 तु रभसाद्; T (T3.4 missing) G M2–4 सरभसो. —[b]) G3 तनयं तव पार्थिव; M2 गदयाताडयत्तदा; M3.4 °या ताडयंस्तथा (M3 °दा). —K3 om. 51[c]–52[b]. D1.8 om. (hapl.) 51[c]–52[d]. M2 om. (hapl.) 51[c]–53[b]. K2 reads 51[d]–52[a] twice.

52 For the repetition in K2, cf. v. l. 51. K3 om. 52[ab]; D1.8 M2 om. 52 (for all, cf. v. l. 51). —[a]) D2.3 उपस्पृश्य (for °सृत्य). K2 (second time) राजेंद्र (for राजानं). —[b]) D11 -युद्ध- (for -मोक्ष-). —[c]) K2 D4.7 M3.4 अविध्यत; D5.11 T1.2 G आविध्य तु (D5 तं); M1 आविध्यंत (for °ध्यत). S (except M1; M2 om.; T3.4 missing) घोराम् (for राजन्). —[d]) Ś1 K1.2 समादिश्य; T1.2 G1.3 M3.4 उद्दिश्य तु (for समुद्दिश्य). M1 सुतस् (for सुतं). T5 G2 उद्दिश्य तनयं तव.

53 M2 om. 53[ab] (cf. v. l. 51). —[a]) Ś1 K1–3 अथातुदद्; K4 D4.11 अथाहनद्; D7 आताडयद् (for अता°). —[b]) B4 D1 M3 दुर्योधनस्. —[c]) D2 विह्वळः. K3 om. from प्रहारेण up to महाबाहुः (in 56[a]). — M2 om. (hapl.) 53[d]–54[a]. —[d]) M1 अपतन् (for अगमन्). D8 महीः. T (T3.4 missing) G M3.4 जानुभ्यामवनीं गतः.

54 K3 om. 54; M2 om. 54[a] (for both, cf. v. l. 53). —[a]) K2 द्विपदां श्रेष्ठे; D2 कुलश्रेष्ठे (submetric); D11 T2 M4 भरतश्रेष्ठ; G2 पुरुषश्रेष्ठे (for भरत°). B Dn D1.5–10 तस्मिन्कुरुकुलश्रे(D8 °ले श्रे)ष्ठे. —[b]) Dn1 G1 M2.4 अवनिं. Ś1 K1.4 D2–4.11 जानुभ्यां पतिते क्षितौ (D11 महीं). —[c]) T (T3.4 missing) G1.2 महा-; M महान् (for ततो). D8 रावः (for नादः). —[d]) Ś1 K1 M महीपते; D1.8 नरर्षभ (for जगत्पते).

55 K3 om. 55 (cf. v. l. 53). —[b]) K4 B2 Dn D1–5.8.11 नरर्षभ; T1 G1.3 जनाधिप; T2.5 G2 नरा-

C. 9. 3232
B. 9. 57. 58
K. 9. 58. 58

तेषां तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभः ।
अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ॥ ५५
उत्थाय तु महाबाहुः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ।
दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ५६
ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवत् ।
प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ५७
स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ।
अताडयच्छङ्खदेशे स चचालाचलोपमः ॥ ५८
स भूयः शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
उद्भिन्नरुधिरो राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ५९
ततो गदां वीरहणीमयस्मयीं
प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिस्वनाम् ।
अताडयच्छत्रुममित्रकर्शनो
बलेन विक्रम्य धनंजयाग्रजः ॥ ६०
स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः
पपात संकम्पितदेहबन्धनः ।
सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
महावने साल इवावघूर्णितः ॥ ६१
ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः
समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।
ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां
समुत्पपात द्विरदो यथा ह्रदात् ॥ ६२

धिप (G_2 °पः); M महारथः (for नरर्षभः). —^{c}) G_2 M_1 भरतश्रेष्ठः. —^{d}) K_1 संप्रकुप्यत; K_4 भरतर्षभ; B_4 समपद्यत; Dn_1 M_1 °कंप्यत; T_5 °तप्यत (for °कुप्यत).

56 K_3 om. 56^a (cf. v. l. 53). —^{a}) K_4 D_{1-3} च; D_{11} स (for तु). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{4.11}$ -भागः; K_4 -भाग; $D_{2.3.6}$ -राज (for -बाहुः). —^{b}) B (except B_2) D (except $D_{2-4.11}$) महा- (for क्रुद्धो). K_4 [आ]-श्वसन्. —^{d}) K_2 G_1 अवेक्षत; T_2 अशेवत (sic) (for अवैक्षत).

57 ^{a}) M_1 तु (for स). D_3 भारत-. $Ś_1$ K_{1-3} D_{11} -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठो). —^{b}) K_2 पुत्रपाणिर् (sic); T ($T_{3.4}$ missing) G M_1 भीमसेनम् (for गदापाणिर्). $Ś_1$ K_{1-3} उपा($Ś_1$ °प)द्रवत्; K_4 D_{2-6} अभिद्रवन्. —^{c}) K_2 corrupt. B_3 damaged from शिरो up to भीमं (in 58^b).

58 B_3 damaged up to भीमं. —^{a}) K_4 om. (hapl.) महात्मा. —^{b}) $D_{1.4}$ $M_{1.3}$ -पराक्रमं. T ($T_{3.4}$ missing) G $M_{2.4}$ भीमसेनमरिंदमं. —^{c}) D_6 शंखदेशं; D_8 शंखे दे * (for शङ्खदेशे). ❀ Ca : शङ्खदेशे ललाटे । Cv : शङ्खोपमग्रीवादेशे । ❀ —^{d}) $K_{2.3}$ B D (except D_4) T_2 न (for स). $D_{1.6.8}$ [अ]चलो यथा (for °लोपमः).

59 ^{a}) D_{11} स नूनं; $T_{1.5}$ G M_{2-4} भूयः स (by transp.); T_2 भीमश्च. B_2 राजंस् (for पार्थस्). —^{b}) B_2 मुखे; S ($T_{3.4}$ missing) भृशं (for रणे). —^{c}) T_2 उच्छिन्न- (for उद्भिन्न-). D_6 -हृदयो (for -रुधिरो). G_3 राजा (for राजन्). D_{11} उद्भिन्नरुधिरापीडः. —^{d}) T_2 प्रच्छिन्न (for प्रभिन्न). — After 59, $M_{1.2.4}$ ins. :

331* स संक्रुद्धो महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।

[With post. half, cf. 58^b.]

60 ^{a}) B_2 M_1 transp. ततो and गदां. K_4 D_2 तदा (for ततो). $Ś_1$ K_{1-3} D_4 वीरहनीम्; D_{11} भीमहणीम्; T_2 विहरिणीम्; M_1 वीरहरीम् (for °हणीम्). K_4 अव्रशयीं (sic); B D (except $D_{4.11}$) $T_{1.2}$ G_1 M_{1-3} अयोमयीं; G_2 अयन्मयां (for अयस्मयीं). —^{c}) D_{11} corrupt. D_2 -दर्शने; Some MSS. -कर्षणो. M_1 अताडयच्छत्रुमशंकितो बली. —^{d}) D_2 बळेन.

61 ^{a}) B_2 -वेगाभिहतस्; M_1 -सेनाभिततस् (for °हतस्). —^{b}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{6.8.11}$ T_5 M_3 संकाल्पित-; K_1 संपीडित-; M_1 चाकंपित- (for सं°). K_3 -देवनिस्वनं; D_3 -देहधुन्वत (sic) (for -देहबन्धनः). —^{c}) K_4 Dn $D_{2.8}$ स (for सु-). D_2 -तापितो (for -ताडितो). —^{d}) K_4 महाचले; $B_{1.5}$ Dn $D_{1.5-10}$ G_2 वने यथा; B_2 महा**; D_2 महाबळे; D_4 °चलात्; D_{11} T ($T_{3.4}$ missing) $G_{1.3}$ M वने महा- (for महावने). Some MSS. शाल; D_2 शाळ. $D_{3.11}$ -चूर्णितः; D_4 G_3 -कुंठितः (for -घूर्णितः).

62 B_3 damaged for 62^{ab}. —^{a}) Dn D_3 M_{1-3} जहसुश्; D_{11} जहर्षुंश् (for जहृषुश्). B_2 om. च पाण्डवाः. —^{b}) M_1 transp. क्षितौ and तव. —^{c}) Dn_2 प्रतिलंभ्य. D_3 संज्ञां (for चेतनां). —^{d}) K_4 **ह्रदात्; B_2 S ($T_{3.4}$ missing) ह्रदादिव (for यथा

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
  महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं
  स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६३
स सिंहनादान्विननाद कौरवो
  निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
बिभेद चैवाशनितुल्यतेजसा
  गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६४
ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू-
  द्दिवौकसामप्सरसां च नेदुषाम् ।
पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं
  विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६५
ततः परानाविशदुत्तमं भयं
  समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
अहीयमानं च बलेन कौरवं
  निशम्य भेदं च दृढस्य वर्मणः ॥ ६६
ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतनां
  प्रमृज्य वक्त्रं रुधिरार्द्रमात्मनः ।
धृतिं समालम्ब्य विवृत्तलोचनो
  बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ६७

C. 9. 32
B. 9. 57
K. 9. 58

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

ह्रदात्).

63 ^{a}) D_5 सदा (for तदा). M_1 सुतस्तवाथो बल-वीर्यदर्पितो. — ^{b}) K_1 -गदां (for -रथः). $D_{1.6}$ G_3 शिक्षितवान्. K_4 परिभ्रमत्; B_2 °भ्रमन् (for °भ्रमन्). — ^{c}) D_3 अनादयत्; D_7 आताडयत्. — ^{d}) B_3 damaged from लाङ्गो up to न्विननाद (in 64^a). K_2 $T_{2.5}$ M_1 उपस्पृशत्; $B_{1.2}$ G_2 अवा°; D_2 उपासृजन्; $D_{3.7}$ G_3 उप(D_7 °पा)स्पृशन्.

64 B_3 damaged up to न्विननाद. — ^{a}) B (B_3 damaged) D (except D_{2-4}) $M_{1.3}$ सिंहनादं. $Ś_1$ K_{1-3} नि- (for वि-). B_2 T ($T_{3.4}$ missing) G पार्थिवो (for कौरवो). — ^{b}) K_2 corrupt. D_{11} T_2 निहत्य (for निपात्य). B_2 वीरो; G_3 M_3 भीमो (for भूमौ). T_5 G_3 अंजसा (for ओ°). — K_2 om. (hapl.) 64^c. D_{11} om. 64^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ चास्याशनि-; D_3 भीमा°; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_1 चेंद्रा°; T_5 चांद्रा°; G_2 वज्रा°; M_{2-4} चंद्रा° (for चैवा°). D_1 -तुल्यमोजसा; G_2 °तेजसं (for °तेजसा). — ^{d}) G_3 M_3 -रक्षिणं (for -रक्षणम्). ❀ Ca: शरीररक्षणं कवचम् । ❀

65 ^{a}) B ततोंतरीक्षे. — ^{b}) D_2 च तेषां; D_{11} T_5 G_2 त्रिनेदुषां; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ निषे° (for च ने°). ❀ Ca: नेदुषां समाहितानाम् । ❀ — ^{c}) K_3 असुर- (for अमर-). K_4 Dn -प्रवेशितं; D_4 -प्रचोदितं; T ($T_{3.4}$ missing) G -प्रतारितं; M -व्रजे($M_{3.4}$ °जै)रितं (for -प्रवे°). — ^{d}) T ($T_{3.4}$ missing) G -पुष्पोत्तम-; M_2 °त्तर- (for °त्कर-).

66 ^{a}) D_4 पार्थान्; T_2 परं; G_3 परानि (for परान्). T_2 चाविशद् (for आवि°). — ^{b}) D_4 T_1 G_1 भीमं (for भूमौ). B_2 वृकोदरं; S ($T_{3.4}$ missing) नरर्षभं (for नरोत्तमम्). — ^{c}) T_2 अभीयमानं (for अही°). $K_{2.3}$ बलिनं च; D_2 च बळेन (for °लेन). — ^{d}) $D_{3.7.9.10}$ S (except T_2; $T_{3.4}$ missing) निशाम्य. K_1 $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.5-10}$ सु- (for च). $Ś_1$ K_1 D_8 T_5 क(D_8 च)र्मणः.

67 K_2 om. 67^{ab}; B_3 damaged for the same. — ^{a}) B_2 S ($T_{3.4}$ missing) प्रतिलभ्य (for उप°). — ^{b}) K_4 $B_{4.5}$ $D_{4-7.9.10}$ $M_{1.3}$ रुधिराक्तमात्मनः; B_2 D_3 °रेण रू(D_3 भू)षितं. — ^{c}) D_2 धृतं (for धृतिं). $Ś_1$ K_{2-4} $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{1.2.4-10}$ G_2 वि(B_2 नि)वृत्य लोचने (B_1 Dn_1 D_4 °नो). — ^{d}) $Ś_1$ D_3 G_3 संस्तंभ्य. — After 67, S ($T_{3.4}$ missing) ins.:

332* ततो यमौ यमसदृशौ पराक्रमे
  सपार्षतः शिनितनयश्च वीर्यवान् ।
समाह्वयन्नहमहमित्यभित्वरं-
  स्तवात्मजं समभिययुर्वधैषिणः ।
निगृह्य तान्पुनरपि पाण्डवो बली [5]
  तवात्मजं स्वयमभिगम्य कालवत् ।

५७

C. 9. 3246
B. 9. 58. 1
K. 9. 59. 1

संजय उवाच ।
समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा संग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
अथाब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान्भवतो मतः ।
कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ २
वासुदेव उवाच ।
उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
कृतयत्नतरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३
भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेष सुयोधनम् ॥ ४
मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
विरोचनश्च शक्रेण मायया निर्जितः सखे ।
मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः ॥ ५
प्रतिज्ञातं तु भीमेन द्यूतकाले धनंजय ।

चचार च व्यपगतखेदवेपथुः
सुरेश्वरो नमुचिमिवोत्तमं रणे ।

[(L. 2) M3 सपार्षदः. — (L. 4) T1. 2 G1. 2 जयैषिणः (for वधै°). — (L. 5) T1 G1 निवर्त्य (for निगृह्य). — (L. 6) M3 अधिगम्य (for अभि°). T2 कालवित्. — (L. 7) G2 corrupt. T5 चचार स; M अताडयद् (for चचार च). T2 -स्वेद- (for -खेद-). M -विह्वलः (for -वेपथुः). — (L. 8) T2 [उ]त्थितं; M2 [उ]त्तरं.]

Colophon: T3. 4 missing. — *Sub-parvan*: Ś1 K D2–4. 6. 7. 9. 10 M2. 4 गदायुद्ध. — *Adhy. name*: Ś1 K D2 भीम(K4 D2 भीमाभि)घातः; M2. 4 भीमकवचभेदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 M1 58; Dn 27; D9. 10 28; T (T3. 4 missing) G 3; M2–4 59. — *Śloka no.*: Dn D7. 8 70.

57

☞ This adhy. is missing in T3. 4 (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 G2 om. the ref. — [a]) Ś1 K D3 समस्वं तु (K2 न; K4 om.; D3 च); D11 समदीक्षां (sic) (for समुदीर्णं). — [b]) Ś1 K D11 संग्रामे. — [c]) D2 च (for तु). S (T3. 4 missing) अब्रवीदर्जुनस्तत्र.

2 [a]) M1. 3 तु गदा- (for वीरयोर्). B3 Dn D8. 11 मध्ये; T2 बुद्धौ (for युद्धे). — [b]) D8 यो ज्यायान्; D11 ज्यायान्वा (for को ज्यायान्). D1 महतो (for भवतो). — The portion of the text from 2[c] up to 18[b] is lost in B2 on a missing folio. — [c]) G2 तयोः (for कस्य). T (T3. 4 missing) G1 को वा (by transp.); G2 कस्य. Ś1 K1 याने; K4 D2 भूय; D6 (marg. as in text) T1. 5 G1. 2 ज्यायान् (for भूयान्). — [d]) Ś1 K1 तद्वदस्व जनार्दन; M1 भवानेतद्ब्रवीतु मे.

3 With 3, cf. 9. 32. 8. B2 missing (cf. v. l. 2). D9 T2 श्रीकृष्ण; T1. 5 G श्रीभगवान् (for वासुदेव). — [b]) S (except M1; T3. 4 missing) भीमस्तु बलवांस्ततः. — [c]) B (B2 missing) D (except D11) T1. 2 G1 कृती (for कृत-). B (B2 missing) Dn D1–10 T (T3. 4 missing) G2. 3 यत्नपरस्; D11 -यत्नात्परस्; G1 यस्त्वपरस् (for -यत्नतरस्).

4 B2 missing (cf. v. l. 2). — [a]) K4 भीमस्तु धर्ममार्गेण; M1 अतो न्यायेन भीमस्तु. — [c]) K2. 3 च; D11 om. (for तु). D8 युद्धाद् (for युध्यन्). M1 अन्यायाद्युध्यमानस्तु. — [d]) K3. 4 B (B2 missing) D (except D2. 8) एव (for एष). M3 सुयोधनः.

5 B2 missing (cf. v. l. 2). — [a]) S (T3. 4 missing) विजिता (for निर्जिता). — G1 om. 5[bcde]. — [b]) D11 तेपि (for इति). — [c]) D11 T5 वैरोचनस्; T2 G2. 3 M2–4 वैरोचनिः (for विरोचनश्च). B1. 3. 4 D (except D2) T1. 5 G2. 3 M1 तु (for च). M3 चक्रेण (for श°). — [d]) D8 S (G1 om.; T3. 4 missing) विजितः (for निर्जितः). K4 B1. 3. 4 Dn D1. 4–10 T2 स वै; B5 [s]र्जुन; D2 T1. 5 G3 तु वै (for सखे). — [e]) D5 स्वमायया (for मायया च). T2 [अ]हरत् (for [अ]क्षिपत्). — [f]) D2 बल-; T5 G2. 3 M1. 2. 4 वल- (for बल-). — K4 B (B2 missing) D T1. 2 G1. 3 M1 ins. after 5: M2–4 cont. after 334*:

333* तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमम् ।

[K4 -बलं (for -मयं). K4 D2 भीमं; T1. 2 G1. 3 M वीर (for भीम). K4 D2 प्रातिष्ठतु; D11 आतिष्ठस्व.

ऊरू भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ ६
सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पारयित्वारिकर्शनः ।
मायाविनं च राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ७
यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ८
पुनरेव च वक्ष्यामि पाण्डवेदं निबोध मे ।
धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ ९
कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरून् ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं वैरं च प्रतियातितम् ।
तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ॥ १०
अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ।
यदेकविजये युद्धं पणितं कृतमीदृशम् ।
सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ ११
अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १२
पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम् ।

C. 9. 3260
B. 9. 58. 15
K. 9. 59. 15

Dn1 पराक्रमी; D2. 11 यथाक्रमं; T1. 2 G1. 3 M वृकोदरः (for पराक्रमम्).]

— M1 cont.: M2–4 ins. after 5:

334* करोतु भीमः समयं बलमास्थाय वीर्यवान् ।

6 For the incident, cf. 2. 63. 14. B2 missing (cf. v. l. 2). T5 G2 om. 6^{a}–7^{b}. —a) D11 -श्रुतं (for -ज्ञातं). Dn2 च; S (T5 G2 om.; T3. 4 missing) हि (for तु). —b) K1 दूत- (for द्यूत-). D2 -काळे. —c) D2. 11 ऊरुं (for ऊरू). S (T5 G2 om.; T3. 4 missing) युद्धे (for संख्ये). —d) K2–4 B1. 4. 5 Dn D1–4. 11 S (except T2; T5 G2 om.; T3. 4 missing) सुयोधन.

7 B2 missing (cf. v. l. 2). T5 G2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —ab) T2 वा (for च). K4 B (B2 missing) D1. 2. 5–7. 9–11 पाल(D2 °ळ-; D11 °र)यतु; Dn D3. 4. 8 पालयन् (for पारयित्वा). Some MSS. -कर्षणः. M सोयं तच्च प्रतिज्ञातं करोतूक्त(M3 °तु त)मरिंदमः (M1 °म). —c) B4 D5–7. 9. 10 तु (for च). —d) K3. 4 B5 D2 M3 निकृंतत; T2 °तति.

8 B2 missing (cf. v. l. 2). —a) K4 यदेव; D2 यदेष; D8 यद्येवं; T5 G2 °नं (for °ष). D2 बळम्. —b) Ś1 K1 प्रहनिष्यति. —c) T2 राजन्.

9 B2 missing (cf. v. l. 2). —a) K4 एवं; S (T3. 4 missing) उक्तं (for एव). K4 प्र-; B1. 4. 5 D (except D2. 11) तु; B3 damaged (for च). —b) B (B2 missing) D (except D3) G2 पांडवेय; T1 G1. 3 M1 °वैतन् (for °वेदं). — With 9^{cd}, cf. 9. 31. 53^{abcd}; 32. 3^{cd}. —d) K2 om. भयं. T1. 5 G समुपस्थितं; T2 M3. 4 समुपागतं (for पुनरा°).

10 B2 missing (cf. v. l. 2). —a) T2 G2 M3. 4 [अ]पि; M2 तु (for हि). T2 कार्यं (for कर्म). —b) K2. 3 गुरून्; T (T3. 4 missing) G M2–4 रिपून्; M1 परान् (for कुरून्). —c) D5–7. 10 प्राग्र्यं; D9 प्राप्य; D11 प्राप्तं; T2 चोग्र्यं (for चाग्र्यं). —d) K4 -पालितं; D1–4. 8. 9 -पातितं; D11 -याचितं; T1 G2. 3 -घातितं; T5 -खा° (for -या°). —e) B5 स एव; T2 तदयं; G2 तदेव; M3 तवेदं (sic) (for तदेवं). T2 प्राप्तं (sic). —f) Dn सांशयिकः (for संशयितः). T2 पुनः संशयनिर्वृता (sic).

11 B2 missing (cf. v. l. 2). —c) K2 T2 यदेकं (for °क-). K4 B5 D2. 3 -विजयं. B5 चैव; D2. 3 M1 युद्धे; T (T3. 4 missing) G वीर (for युद्धं). —d) Ś1 K1. 3 पणिते; D1 पालितं; D4 पतितं; D5. 7. 11 पाणितं; T2 वर्णितं; G2 परिणितं (sic) (for पणितं). K3. 4 B1. 3. 4 D (except D2. 3. 11) घोरम् (for कृतम्). K2 परिनिकृतमीदृशं; B5 युद्धे पणि°. —e) T2 सुयोधनकृतिं वीरम्. —f) T2 -मतिस्; G2 -गतिः. K4 T1 G1. 2 सदा; T2 तदा (for तथा). T5 एकयानगतः सदा.

12 B2 missing (cf. v. l. 2). —a) D8 corrupt. D11 चोशनसं. T (T3. 4 missing) G वीर (for गीतः). —b) Ś1 K1–3 हि; D3 च; T1. 5 G यः; T2 तु (for ऽयं). —c) Dn1 श्लोक-. Ś1 K1–3 सूत्रार्थ-; K4 D11 M3 तत्रार्थ- (for तत्त्वार्थ-). T5 -सहितं. D3 T2 श्लोकस्तत्रा(T2 °था)र्थसहितास्. —d) K3 D3. 11 M2 तं (for तन्). D6. 8 T2 निगदितः. — For 12, M1 subst.:

335* अस्मिन्नर्थे पुराणोऽयं श्लोकोऽपि नियतः किल ।
श्रुतश्चोशनसा गीतः सतां नीतिविदां मतः ।

13 B2 missing (cf. v. l. 2). —b) T2 भयिनां (for भग्नानां). S (except M1; T3. 4 missing) विजयैषिणां. —c) K4 D9 T2 G2 भेत्तव्यम्; D3. 4 मर्तं°;

C. 9. 3260
B. 9. 58. 15
K. 9. 59. 15

भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १३
सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम् ।
पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने ॥ १४
को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वंद्वे समाह्वयेत् ।
अपि वो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः ॥ १५
यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रमः ।
चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक्च भीमसेनजिघांसया ॥ १६
एवं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १७
धनंजयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
प्रेक्षतो भीमसेनस्य हस्तेनोरुमताडयत् ॥ १८
गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ १९
दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च ।
व्यचरत्पाण्डवो राजन्नरिं संमोहयन्निव ॥ २०
तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः ।
व्यचरल्लघु चित्रं च भीमसेनजिघांसया ॥ २१
आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरुरूषिते ।

D8 भर्त° (for भेत°). D4.5.7.8.10 अवि(D8 °व)शेषाणाम्; D6 अविशेषेण; T5 G1.2 अरिशेषान्मे; G3 °शेषं मे. — ^{d}) T2 एकाशनगता हि ये. — After 13, N (B2 missing) Ca ins.:

336* साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनंजय ।

[(L. 1) Dn2 D1–3.5.11 Ca सहसोत्पतितानां. B4 om.; D11 तु (for the second च). — (L. 2) D4.8 अ- (for न).]

14 B2 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 K1 दुर्योधनम् (for सुयो°). D6 सैन्यैर् (for भग्नं). — ^{b}) D4.7 ह्रदे (for ह्रदं). — ^{c}) K2 वरं; K3 पर-; B1 वनं; B3 D5.6 बलं; D7.10 बल-; D11 रथ-; G1 वने (for वन-). — ^{d}) D4 राष्ट्र- (for राज्य-). S (except M1; T3.4 missing) -धारणे. D8 निराशी राष्ट्रलंभनं (sic).

15 B2 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 D3 न्वेनं; K1 [ऽ]प्येनं; K2.3 न्वेवं; T (T3.4 missing) G M1 [ऽ]न्विष्य; M2–4 वीक्ष्य (for न्वेष). D4.8 प्राप्तः; D5 प्रीतः; D11 T2 प्राज्ञ (for प्राज्ञः). D9 कोन्वेष्य संयुगं प्राज्ञः. — ^{b}) B5 D8 M द्वंद्वं. B4 D1.4.8.11 G3 समाह्वयत्; D8 M3 °ह्वयन्. T2 पुनर्द्वंद्वेन चाह्वयेत्; G2 पुनर्द्वंद्वमुपा°. — ^{c}) D11 अभि (for अपि). K2 यो; K4 B (B2 missing) D (except D8.11) नो; T1.5 G1.3 वा (for वो). T2 निर्जितुं. D4.8 राष्ट्रं; D6 om. (for राज्यं). — ^{d}) D6 नो (for न). D3 हरेच्च.

16 B2 missing (cf. v. l. 2). B3 damaged for 16^{a}. — ^{b}) D9 कृति-; T1.5 G1.2 गत- (for कृत-). K2.3 -निःश्रमः; D5.6.8.10 -निश्चयः; D7.9 -विक्रमः; T2 -विश्रमः. D2.3.11 G3 गदया निकृ(D11 न कृ)तश्रमः. — ^{c}) K4 D2.11 चरन्पूर्वं; B1 °त्यूर्ध्वं; D5 °त्यूर्ध्वश्च. D3 तु (for the first च). M3 om. the second च. — ^{d}) G2 भीमसेनं. — After 16, D11 reads 22–23.

17 B2 missing (cf. v. l. 2). — ^{a}) K4 B3 D7.9.10 T1 G1 M1 एनं; Dn1 एतच्; Dn2 एतं (for एवं). D11 चरन्; T1 चेद्धि (for चेन्न). D2 वंचयेत्स महाबाहुर्; T2 एवं चैनं च भीमस्तम्. — ^{b}) B4 भविष्यति; D8 हरि°; M3 करि° (for हनि°). D11 अन्यायी न भविष्यति. — K4 G1 om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) D2 न वयं (for एष वः).

18 B2 missing for 18^{ab} (cf. v. l. 2). Before 18, M2.4 ins. संजयः. — ^{a}) Dn1 D7 धनंजयस्य; D4.9 °यश्च. B4 D4 T1.5 G श्रुत्वैव (T1 G2 °वं); B6 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वैतत्). T2 धनंजयवचः श्रुत्वा. — ^{b}) M1 महात्मना. — ^{c}) D3.6.11 प्रेक्ष्यतो; M1 प्रेक्षको. — ^{d}) K4 B (except B2) D सव्यमूरुम् (for हस्तेनो°). K2 प्रताडयत् (for अता°).

19 ^{a}) Ś1 K1–3 लब्ध्वा; M1 दृश्य (for गृह्य). — ^{b}) K2.4 D2 विचरन् (K2 °रद्); D11 व्यचरन्. — D11 om. 19^{c}–21^{d}. — ^{c}) D2 मंडलानि. — ^{d}) D3 गमनानि; T2 उत्पकानि (sic); T6 यःकृतानि (sic); G2 विकृतानि; Ca. v यमकानि (as in text).

20 D11 om. 20 (cf. v. l. 19). — ^{a}) D2 मंडलं. D9 सव्ये; G1 दिव्यं (for सव्यं). — ^{b}) K2.3 D2.3 S (except G1; T3.4 missing) गोमूत्रिकम्. D2.3 G2 वा (for च). D8 गोमूत्रमथ वापि च. — ^{c}) M3 व्यचरन्. — ^{d}) D4 इति (for इव).

21 D11 om. 21 (cf. v. l. 19). — ^{a}) D4 om.

वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २२
अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ।
युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥ २३
मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
गदासंपातजास्तत्र प्रजज्ञुः पावकार्चिषः ॥ २४
समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे ।
क्षुब्धयोर्वायुना राजन्द्वयोरिव समुद्रयोः ॥ २५
तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव ।
गदानिर्घातसंह्रादः प्रहाराणामजायत ॥ २६
तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ २७
तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ २८
तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ २९
व्यायामप्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ महिषाविव ॥ ३०
जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंप्लुतौ ।

C. 9. 3279
B. 9. 58. 31
K. 9. 59. 33

तव. — c) D4 *चरल्; T2 G3 व्यचरँल्. — d) G2 भीमसेनं.

22 D11 reads 22–23 after 16. — a) Dn1 D5 अधुन्वंतौ; D11 आध°; S (except T1 G1; T3. 4 missing) आधू°. — b) D6. 7. 9. 10 M1 -भूषिते; D11 -रूक्षिते (for -रूषिते). Ś1 K1 B (except B4) D1. 3–5 चंदनागुरुरू(Ś1 D1. 3 °भू)षिते.

23 For the sequence in D11, cf. v. l. 22. — a) K4 D2 तु; D11 वै (for तौ). — b) D4. 8 प्रवीर-; T2 M1. 3 प्रवरौ. — c) K2 गुरुत्क्रांतौ (for गरुत्मन्तौ). — T5 G2 om. (hapl.) 23^{d}–27^{c}. — d) K3 Dn D3 T2 M1 नागामिषे(K3 °मिशै-; T2 °त्रिवै)षिणौ; D6. 8 नागा-(D6 °ग)मिवै°; G3 नागजिघांसया.

24 T5 G2 om. 24 (cf. v. l. 23). — b) G3 चरतां (for °तोर्). — T1. 2 G1. 3 om. (hapl.) 24^{c}–25^{d}. — c) B1 Dn -निपात-; D11 -संघात- (for -संपात-). — d) K3 जज्वलुः; K4 B4 D2 प्रययुः; B1–3. 5 D1. 4. 5. 7–10 प्रजग्मुः; Dn1 प्रजह्नुः; Dn2 प्रजग्मुः; D3 यज्ञिरे; D11 प्रजज्ञे; M जज्ञिरे (for प्रजज्ञुः).

25 T5 G2 om. 25 (cf. v. l. 23). T1. 2 G1. 3 om. 25 (cf. v. l. 24). B3 damaged for 25^{ab}. — a) D11 om. (hapl.) from प्रहरतो up to तयोः (in 26^{a}). D2 प्रहरतस्. Ś1 K1–3 समं प्र(K1. 3 स संप्र)हारस्तुमुलः. — b) K3 बलयोर् (for बलिनोर्). M3 शूरयोर्बलशालिनोः. — c) B3. 4 ब(B4 व)लिनो (for वायुना).

26 T5 G2 om. 26 (cf. v. l. 23). D11 om. तयोः (cf. v. l. 25). — a) K2 प्रहारतस्; D6 संहरतोस् (for प्रह°). G2 युद्धे (for तुल्यं). — c) D11 T2 G1. 3 M2. 4 महा-; T1 M1. 3 महान् (for गदा-). Ś1 K B2. 5 Dn D2. 3 -निपात-; D11 -निर्ह्राद-; M4 -निनाद- (for -निर्घात-). T2 -संह्राद-; M3 -संह्लादः (for -संह्रादः). — d) D1. 2. 8 प्रहारात्स(D2 °रः स)मजायत.

27 T5 G2 om. 27^{abc} (cf. v. l. 23). — a) Ś1 K1–3 गदा-; D11 तथा (for तदा). K4 D2. 3 S (except M1; T5 G2 om.; T3. 4 missing) तस्मिंस्तथा (K4 D3 T2 °दा) वर्तमाने. — b) K2. 3 तुमुले; D2 संकुळे. — c) D1 -प्राप्तौ (for -श्रान्तौ). — d) T1 G1 परंतपौ (for अरिंदमौ).

28 T5 G2 om. 28^{ab}. — a) D1 मुहूर्तात्. K2 Dn2 D2. 8 T1. 2 G1 M1. 3 समाश्वास्य. — b) D2 परंतप; T2 समुद्यतौ (for परंतपौ). T1 G1 पुनरेवमरिंदमौ. — c) K1 M4 अभ्याहा(K1 °ह)रयतां क्रुद्धौ; B3. 4 अभ्यहारयतान्योन्यं; D11 अभिप्रहारसंक्रुद्धौ. — d) Ś1 K1–3 सहितौ; Ca (gloss: महत्यौ) महती (as in text). K4 B3–5 Dn T1. 5 G1. 2 M3 प्रगृह्य महतीं गदां; T2 °हीतमहागदौ.

29 a) M1. 3 ततः (for तयोः). K2. 3 D11 M1 तद्भवद् (for सम°). — b) T5 असंहृतं; M1 समाकुलं (for असंवृतम्). — c) D3 -पातैश्च; D11 T2 G1 -निपाते (T2 °तौ) (for °तै). — d) K2 भक्षतोर्; K4 ततक्षुर्; T2 M1 तक्ष(M1 °क्षं)तौ (for °तोर्). D1 ततक्षाते परस्परं.

30 a) K4 B (except B2) Dn D1. 2. 4–10 समरे; D3 समभि-; T1. 5 G1. 2 व्यायामात् (for °म-). D2 -प्रहृतौ; D10 -प्रहृतौ; M3 -प्रश्रुतौ (for -प्रद्रुतौ). — b) D11 तरस्विनां (for °नौ). — d) D11 वनस्थौ; G2 पंकस्थ-. K2 वृषभाव् (for महिषाव्).

31 a) T (T3. 4 missing) G झ(T2 G2 ज)र्झरी (for जर्जरी-). — b) Ś1 K1 D11 परि-; K2. 3 Dn D

भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १३
सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम् ।
पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने ॥ १४
को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वंद्वे समाह्वयेत् ।
अपि वो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः ॥ १५
यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रमः ।
चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक्च भीमसेनजिघांसया ॥ १६
एवं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १७
धनंजयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
प्रेक्षतो भीमसेनस्य हस्तेनोरुमताडयत् ॥ १८
गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ १९
दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च ।
व्यचरत्पाण्डवो राजन्नरिं संमोहयन्निव ॥ २०
तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः ।
व्यचरल्लघु चित्रं च भीमसेनजिघांसया ॥ २१
आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरुरूषिते ।

D_8 भर्तं° (for भेत°). $D_{4.5.7.8.10}$ अवि(D_8 °व)शेषाणाम्; D_6 अविशेषेण; T_5 $G_{1.2}$ अरिशेषान्मे; G_3 °शेषं मे. — [d]) T_2 एकाशनगता हि ये. — After 13, N (B_2 missing) **Ca** ins.:

336* साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनंजय ।

[(L. 1) Dn_2 $D_{1-3.5.11}$ **Ca** सहसोत्पतितानां. B_4 om.; D_{11} तु (for the second च). — (L. 2) $D_{4.8}$ अ- (for न).]

14 B_2 missing (cf. v. l. 2). — [a]) $Ś_1$ K_1 दुर्योधनम् (for सुयो°). D_6 सैन्यैर् (for भग्नं). — [b]) $D_{4.7}$ ह्रदे (for ह्रदं). — [c]) K_2 वरं; K_3 पर-; B_1 वनं; B_3 $D_{5.6}$ बलं; $D_{7.10}$ बल-; D_{11} रथ-; G_1 वने (for वन-). — [d]) D_4 राष्ट्र- (for राज्य-). S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) -धारणे. D_8 निराशी राष्ट्रलंभनं (sic).

15 B_2 missing (cf. v. l. 2). — [a]) $Ś_1$ D_3 न्वेनं; K_1 [ऽ]प्येनं; $K_{2.3}$ न्वेवं; T ($T_{3.4}$ missing) G M_1 [ऽ]न्विष्य; M_{2-4} वीक्ष्य (for न्वेष). $D_{4.8}$ प्राज्ञः; D_6 प्रीतः; D_{11} T_2 प्राज्ञ (for प्राज्ञः). D_9 कोन्वेष्य संयुगं प्राज्ञः. — [b]) B_5 D_8 M द्वंद्वं. B_4 $D_{1.4.8.11}$ G_3 समाह्वयत्; D_3 M_3 °ह्वयन्. T_2 पुनर्द्वंद्वेन चाह्वयेत्; G_2 पुनर्द्वंद्वमुपा°. — [c]) D_{11} अभि (for अपि). K_2 यो; K_4 B (B_2 missing) D (except $D_{3.11}$) नो; $T_{1.5}$ $G_{1.3}$ वा (for वो). T_2 निर्जितुं. $D_{4.8}$ राष्ट्रं; D_6 om. (for राज्यं). — [d]) D_6 नो (for न). D_3 हरेच्च.

16 B_2 missing (cf. v. l. 2). B_3 damaged for 16[a]. — [b]) D_9 कृति-; $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ गत- (for कृत-). $K_{2.3}$ -निःश्रमः; $D_{5.6.8.10}$ -निश्चयः; $D_{7.9}$ -विक्रमः; T_2 -विश्रमः. $D_{2.3.11}$ G_3 गदया निक्ृ(D_{11} न कृ)तश्रमः. — [c]) K_4 $D_{2.11}$ चरन्पूर्वं; B_1 °त्रूर्ध्वं; D_5 °त्यूर्ध्वंश्च. D_3 तु (for the first च). M_3 om. the second च. — [d]) G_2 भीमसेनं. — After 16, D_{11} reads 22–23.

17 B_2 missing (cf. v. l. 2). — [a]) K_4 B_3 $D_{7.9.10}$ T_1 G_1 M_1 एनं; Dn_1 एतच्; Dn_2 एतं (for एवं). D_{11} चरन्; T_1 चेद्धि (for चेन्न). D_2 वंचयेत्स महाबाहुर्; T_2 एवं चैनं च भीमस्तम्. — [b]) B_4 भविष्यति; D_3 हरि°; M_3 करि° (for हनि°). D_{11} अन्यायी न भविष्यति. — K_4 G_1 om. (hapl.) 17[cd]. — [c]) D_2 न वयं (for एष वः).

18 B_2 missing for 18[ab] (cf. v. l. 2). Before 18, $M_{2.4}$ ins. संजयः. — [a]) Dn_1 D_7 धनंजयस्य; $D_{4.9}$ °यश्च. B_4 D_4 $T_{1.5}$ G श्रुत्वैव (T_1 G_2 °वं); B_5 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वैतत्). T_2 धनंजयवचः श्रुत्वा. — [b]) M_1 महात्मना. — [c]) $D_{3.6.11}$ प्रेक्ष्यतो; M_1 प्रेक्षको. — [d]) K_4 B (except B_2) D सव्यमूरुम् (for हस्तेनो°). K_2 प्रताडयत् (for अता°).

19 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} लब्ध्वा; M_1 दृश्य (for गृह्य). — [b]) $K_{2.4}$ D_2 विचरन् (K_2 °रद्); D_{11} व्यचरन्. — D_{11} om. 19[c]–21[d]. — [c]) D_2 मंडळानि. — [d]) D_3 गमनानि; T_2 उत्पकानि (sic); T_5 यःकृतानि (sic); G_2 विकृतानि; **Ca.** v यमकानि (as in text).

20 D_{11} om. 20 (cf. v. l. 19). — [a]) D_2 मंडळं. D_9 सव्ये; G_1 दिव्यं (for सव्यं). — [b]) $K_{2.3}$ $D_{2.3}$ S (except G_1; $T_{3.4}$ missing) गोमूत्रिकम्. $D_{2.3}$ G_2 वा (for च). D_8 गोमूत्रमथ वापि च. — [c]) M_3 व्यचरन्. — [d]) D_4 इति (for इव).

21 D_{11} om. 21 (cf. v. l. 19). — [a]) D_4 om.

वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २२
अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ।
युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥ २३
मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
गदासंपातजास्तत्र प्रजज्ञुः पावकार्चिषः ॥ २४
समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे ।
क्षुब्धयोर्वायुना राजन्द्वयोरिव समुद्रयोः ॥ २५
तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव ।
गदानिर्घातसंह्रादः प्रहाराणामजायत ॥ २६

तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ २७
तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ २८
तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ २९
व्यायामप्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ महिषाविव ॥ ३०
जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंप्लुतौ ।

C. 9. 3279
B. 9. 58. 31
K. 9. 59. 33

तव. — ^{c}) D4 *चरल्र्; T2 G3 व्यचरँल्र्. — ^{d}) G2 भीमसेनं.

22 D11 reads 22–23 after 16. — ^{a}) Dn1 D5 क्षुन्वंतौ; D11 आध°; S (except T1 G1; T3.4 missing) आधू°. — ^{b}) D6.7.9.10 M1 -भूषिते; D11 -रूक्षिते (for -रूषिते). Ś1 K1 B (except B4) D1.3–5 चंदनागुरुरू(Ś1 D1.3 °भू)षिते.

23 For the sequence in D11, cf. v. l. 22. — ^{a}) K4 D2 तु; D11 वै (for तौ). — ^{b}) D4.8 प्रवीर-; T2 M1.3 प्रवरौ. — ^{c}) K2 गुरुत्क्रांतौ (for गरुत्मन्तौ). — T5 G2 om. (hapl.) 23^{d}–27^{c}. — ^{d}) K3 Dn D3 T2 M1 नागामिषे(K3 °मिशै-; T2 °विवै)षिणौ; D6.8 नागा-(D6 °ग)मिवै°; G3 नागजिघांसया.

24 T5 G2 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{b}) G3 चरतां (for °तोर्). — T1.2 G1.3 om. (hapl.) 24^{c}–25^{d}. — ^{c}) B1 Dn -निपात-; D11 -संघात- (for -संपात-). — ^{d}) K3 जज्वलुः; K4 B4 D2 प्रययुः; B1–3.5 D1.4.5.7–10 प्रजग्मुः; Dn1 प्रजह्नुः; Dn2 प्रजग्नुः; D3 यज्ञिरे; D11 प्रजज्ञे; M जज्ञिरे (for प्रजज्ञुः).

25 T5 G2 om. 25 (cf. v. l. 23). T1.2 G1.3 om. 25 (cf. v. l. 24). B3 damaged for 25^{ab}. — ^{a}) D11 om. (hapl.) from प्रहरतो up to तयोः (in 26^{a}). D2 प्रहरतस्. Ś1 K1–3 समं प्र(K1.3 स संप्र)हारस्तुमुलः. — ^{b}) K3 बलयोर् (for बलिनोर्). M3 शूरयोर्बलशालिनोः. — ^{c}) B3.4 ब(B4 व)लिनो (for वायुना).

26 T5 G2 om. 26 (cf. v. l. 23). D11 om. तयोः (cf. v. l. 25). — ^{a}) K2 प्रहारतस्; D6 संहरतोस् (for प्रह°). G2 युद्धे (for तुल्यं). — ^{c}) D11 T2 G1.3 M2.4 महा-; T1 M1.3 महान् (for गदा-). Ś1 K B2.5 Dn D2.3 -निपात-; D11 -निर्ह्राद-; M4 -निनाद- (for -निर्घात-). T2 -संह्राद-; M3 -संह्लादः (for -संह्रादः). — ^{d}) D1.2.8 प्रहारास्त(D2 °रः स)मजायत.

27 T5 G2 om. 27^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) Ś1 K1–3 गदा-; D11 तथा (for तदा). K4 D2.3 S (except M1; T5 G2 om.; T3.4 missing) तस्मिंस्तथा (K4 D3 T2 °दा) वर्तमाने. — ^{b}) K2.3 तुमुले; D2 संकुले. — ^{c}) D1 -प्राप्तौ (for -श्रान्तौ). — ^{d}) T1 G1 परंतपौ (for अरिंदमौ).

28 T5 G2 om. 28^{ab}. — ^{a}) D1 मुहूर्तात्. K2 Dn2 D2.8 T1.2 G1 M1.3 समाश्वास्य. — ^{b}) D2 परंतप; T2 समुद्यतौ (for परंतपौ). T1 G1 पुनरेवमरिंदमौ. — ^{c}) K1 M4 अभ्याहा(K1 °ह)रयतां क्रुद्धौ; B3.4 अभ्यहारयतान्योन्यं; D11 अभिप्रहारसंक्रुद्धौ. — ^{d}) Ś1 K1–3 सहितौ; Ca (gloss: महत्यौ) महती (as in text). K4 B3–5 Dn T1.5 G1.2 M3 प्रगृह्य महतीं गदां; T2 °ह्रीतमहागदौ.

29 ^{a}) M1.3 ततः (for तयोः). K2.3 D11 M1 तद्भवद् (for सम°). — ^{b}) T5 असंहृतं; M1 समाकुलं (for असंवृतम्). — ^{c}) D3 -पातैश्च; D11 T2 G1 -निपाते (T2 °तौ) (for °तै). — ^{d}) K2 भक्षतोर्; K4 ततक्षुर्; T2 M1 तक्ष(M1 °क्षं)तौ (for °तोर्). D1 ततक्षाते परस्परं.

30 ^{a}) K4 B (except B2) Dn D1.2.4–10 समरे; D3 समभि-; T1.5 G1.2 व्यायामात् (for °म-). D2 -प्रहतौ; D10 -प्रहृतौ; M3 -प्रश्रुतौ (for -प्रद्रुतौ). — ^{b}) D11 तरस्विनां (for °नौ). — ^{d}) D11 वनस्थौ; G2 पंकस्थ-. K2 वृषभाव् (for महिषाव्).

31 ^{a}) T (T3.4 missing) G झ(T2 G2 ज)र्झरी (for जर्जरी-). — ^{b}) Ś1 K1 D11 परि-; K2.3 Dn D

C. 9. 3279
B. 9. 58. 34
K. 9. 59. 33

ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३१
दुर्योधनेन पार्थस्तु विवरे संप्रदर्शिते ।
ईषदुत्स्मयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३२
तमभ्याशगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
अवाक्षिपद्गदां तस्मै वेगेन महता बली ॥ ३३
अवक्षेपं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
अपासर्पत्ततः स्थानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३४
मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव स संभ्रमात् ।
भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तमः ॥ ३५
तस्य विष्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः ।
प्रहारगुरुपाताच्च मूर्छेव समजायत ॥ ३६
दुर्योधनस्तं न वेद पीडितं पाण्डवं रणे ।
धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥ ३७
अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ३८
ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमवस्थितम् ।
वेगेनाभ्यद्रवद्राजन्भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ३९
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम् ।

[अ]पि सं- ; T_2 समा ; $M_{1.3}$ [अ]तिसं- (for [अ]भिसं-). D_1 M_3 -वृतौ (for -प्लुतौ). $T_{1.5}$ G $M_{2.4}$ रुधिरेण समुक्षितौ. — T_5 om. 31^{cd}. — ^{c}) T_1 G_1 हिमवतः.

32 ^{a}) $Ś_1$ (marg. ; orig. as in text) K_{1-3} धनंजयेन ; T_5 आयोधनेन (for दुर्यो°). B D (except D_{11}) दुर्योधनस्तु पार्थेन. — ^{b}) D_{11} संप्रदृश्यत ; T_5 समदर्शितौ. — ^{c}) $D_{7.9.10}$ उन्मिषमानस् (D_{10} °णस्) (for उत्स्मय°). D_{11} M वै (for तु). — ^{d}) D_{11} सहसा प्रशशास सः ; $T_{1.5}$ G M_{2-4} °सैवाभिवारि(M_3 °पाति)तः ; T_2 °सैवाभ्यधावत ; M_1 °साभिसृतस्तदा.

33 ^{a}) B (except B_5) Dn $D_{1.4.8.11}$ तमभ्यास- ; M_1 तं त्वंतर- (for तमभ्याश-). G_2 -गतः. $Ś_1$ K_{1-3} राजन् ; T_5 M_3 प्राज्ञ (for प्राज्ञो). — ^{b}) D_8 रणं ; $T_{1.5}$ G M_3 क्षणे ; T_2 क्षणं (for रणे). K_4 D_2 सुयोधनं (for वृकोदरः). — ^{c}) B_2 D_2 G_2 अपाक्षिपद् ; D_{11} आत्रि° ; T_2 अथा° (for अवा°). B (except B_5) D_{4-10} तस्मिन् ; M_1 अस्मै (for तस्मै). — G_2 om. 33^{d}–34^{a}. — ^{d}) D_2 बळी ; T_2 बलं (for बली).

34 G_2 om. 34^{a} (cf. v. l. 33). — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2.11}$ अवाक्षेपं ; $D_{5.7.10}$ आक्षिपंतं (for अवक्षेपं). B_5 अवाक्षिपंतं तं दृष्ट्वा. — ^{c}) B_3 damaged. K_4 उपासर्पत् ; B_1 D_{10} अप° ; $B_{4.5}$ Dn $D_{1.6-8}$ M_3 अवा° ; D_2 उपासर्प्य ; $D_{3.4}$ अपा(D_4 °वा)सर्प्य ; D_5 अवक्षिपत् ; G_3 तदासर्पत् (for अपा°). $Ś_1$ K_{1-3} D_{11} G_2 $M_{2.4}$ अपा- ($M_{2.4}$ °वा)सर्पत (G_2 °त्तु) तत्स्थानात्. — ^{d}) K_3 corrupt

35 ^{a}) K_1 मोघयित्वा ; D_3 वंच° (for मोक्ष°). D_3 तु ; $M_{1.3}$ तद् (for तं). — ^{b}) T ($T_{3.4}$ missing) G पुत्रस् (for सुतस्). $Ś_1$ $K_{1.4}$ नसंभ्रमं ; $K_{2.3}$ D_3 न संभ्रमात् ; Dn_2 $D_{5-7.9}$ सुसंभ्रमात् ; $T_{2.5}$ G_3 ससंभ्रमः (T_5 °मं); G_2 त्रिशां पते ; M_4 न संभ्रमन् (for स संभ्रमात्). M_{1-3} असंभ्रांतः सुतस्तव. — ^{c}) $D_{2.4.11}$ T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} तु ; M_1 स (for च). D_2 समरे (for गदया). $Ś_1$ K $D_{3.10}$ भीमसेनस्य गदया. — ^{d}) B Dn $D_{2.7.9.10}$ -सत्तम ; T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} -नंदनः (for -सत्तमः). D_3 प्रहारं दत्तवान्नृपः ; M_1 प्रजहार कुरूत्तमः.

36 ^{a}) $Ś_1$ K_1 विष्यंदमाणेन ; $K_{2.3}$ D_3 T_1 $G_{1.3}$ विष्यं(D_3 °स्पं)दमानस्य ; K_4 B Dn $D_{1.4-10}$ विस्पं(Dn_2 D_7 °स्यं)दमानेन ; D_{11} T_2 नि(T_2 वि)ष्पंदमा° ; G_2 निष्यंदमा°. — ^{b}) $D_{2.5}$ [अ]मितौजसा ; D_3 महौजसा. — After 36^{b}, T_2 ins.:

337* समाप्लुतस्य भीमस्य क्रोधरक्तेक्षणस्य च ।

— ^{c}) B_2 D_{11} -भाराच्च ; $G_{2.3}$ M_{2-4} -घाताच्च ; M_1 -संतापान् (for -पाताच्च). T_2 प्रहारात्कुरुघाताच्च. — ^{d}) $D_{1.5.6}$ G_3 M_3 [ए]व (for [इ]व).

37 ^{a}) $B_{1.4}$ Dn $D_{1.2.4-10}$ न तं (by transp.). D_3 तं नावबुध्यत पुत्रस्ते (hypermetric); D_{11} दुर्योधनस्तु निर्वेदः ; T ($T_{3.4}$ missing) G $M_{2.4}$ तं नाबुध्यत पुत्रस्ते ; $M_{1.3}$ तं नावबुध्य पु(M_1 °ध्यत्पु)त्रस्ते. — ^{b}) $D_{4.8}$ पतितं ; M_4 व्यथितं (for पीडितं). — ^{c}) T_2 दारयामास. $M_{1.3}$ भीमश्च धारयामास. — ^{d}) K_4 M_2 अभि- ; D_9 T_2 M_4 अपि (for अति-). $D_{3.11}$ -ताडितं (for -पीडितम्).

38 ^{a}) G_3 तममन्यत (hypermetric). T ($T_{3.4}$ missing) G स्थिरं (for स्थितं). K_3 ह्येतं ; $T_{2.5}$ $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ वीरं (for ह्येनं). M_1 अमन्यत महाबाहुः. — K_4 om. 38^{b}–39^{b}. — ^{c}) $D_{3.11}$ ततो (for अतो). $D_{3.5}$ T_5 प्रहरत् ; D_{11} प्रहरंस् (for प्राहरत्). — ^{d}) D_3 तवात्मजं.

39 K_4 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) T_5 G_2

मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४०
अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः ।
इयेषोत्पतितुं राजंश्छलयिष्यन्वृकोदरम् ॥ ४१
अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ।
अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रम्य च सिंहवत् ॥ ४२
सृत्या वञ्चयतो राजन्पुनरेवोत्पतिष्यतः ।
ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन्गदां वेगेन पाण्डवः ॥ ४३
सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
ऊरू दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ४४
स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।
भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४५
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
चचाल पृथिवी चापि सवृक्षक्षुपपर्वता ॥ ४६
तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयंकरी ।
पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४७
तथा शोणितवर्षं च पांसुवर्षं च भारत ।
ववर्ष मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ४८

C. 9. 3297
B. 9. 58. 52
K. 9. 59. 50

मुहूर्ताद्. K_2 Dn_2 $D_{2.5.8}$ $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ M_3 आश्वास्य. — [b]) B_{1-3} $D_{1.3-11}$ $M_{1.3}$ उपस्थितं (D_5 °त:) (for अव°). — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} जवेन (for वेगेन). B D (except $D_{3.11}$) T_1 [अ]भ्यपतद्; T_2 °द्रवन्. — [d]) S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) गदामादाय पांडव:.

40 [a]) M_1 सम्- (for तम्). B_3 Dn $D_{4.6.8}$ तमायातं स संप्रेक्ष्य. — [b]) D_{11} अतितेजसं; T_5 अमितौजसा (for °सम्). — [c]) G_3 मोहम् (for मोघम्). T_5 G_2 $M_{1.3}$ तच् (for तं). — [d]) $K_{2.3}$ चिकीर्षन्. T_2 G_3 M_2 भरतर्षभ:.

41 [a]) K_4 अध:स्थाने; B_5 अपयाने; G_2 अपस्थाने (for अव°). M_1 मन: (for मतिं). — [b]) S (except $M_{1.2}$; $T_{3.4}$ missing) विशां पते (for महामना:). — [c]) B_3 D_{11} G_1 [उ]त्पतितं; M_3 [आ]पतितुं (for [उ]त्प°). T_2 इत्यवोत्पतितं राजन्. — [d]) K_2 T_5 G_3 जल(T_5 G_3 °ळ)यिष्यन्; D_2 छळयि°; D_3 बलयि°; T_1 M वंचयि°; T_2 भक्षयि°; $G_{1.2}$ जड(G_1 °न)यि° (for छलयि°). K_4 M_3 वृकोदर:.

42 [a]) $Ś_1$ अयुध्यद्; D_3 अव°; G_1 M_3 अबुध्यन् (for °ध्यद्). K_4 तं; B (except B_5) Dn_2 $D_{1.2.8.10}$ S (except M_2; $T_{3.4}$ missing) तु (for तद्). D_{11} अब्रवीद्भीमसेनं तु. — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2.3}$ प्राज्ञस् (for राज्ञस्). M_1 नृपतेस्तच्चिकीर्षितं. — [c]) T_2 तथा (for अथ). D_{11} अथाशु तमभिद्रुत्य. — [d]) K_4 B $D_{1.4.5.7-10}$ समुत्क्रुश्य; D_2 °द्रुष्य (sic); D_6 समक्रुश्यच्; D_{11} संक्रुद्धस्य; G_2 समुत्पत्य (for °त्क्रम्य).

43 D_6 om. 43[ab]. — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} मत्या; K_4 कृत्वा; $D_{2.4.8.9}$ मृत्युं; D_3 शिरो; D_{11} दिष्ट्या; S (except $M_{1.2}$; $T_{3.4}$ missing) धृत्या (for सृत्या). $D_{2.3.9.11}$ G_2 वंचयितो (D_{11} °ता); D_8 मुंचयता (for वञ्चयतो). — [b]) $D_{3.11}$ [उ]त्पतिष्यति; T_2 °तिष्य ह (sic) (for °तिष्यत:). — [c]) S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) वीर्याद् (for राजन्). — [d]) M_1 तदा (for गदां).

44 [a]) D_6 -निष्पात-; T_2 -निर्घोष- (for -निष्पेष-). D_{11} सा वज्राशनिनिष्पेष-. — [b]) M_1 प्रसृता (for प्रहिता). T_5 विश्व- (for भीम-). — [c]) D_{11} ऊरुं (for ऊरू). D_3 दुर्योधनोस्य. D_5 [इ]यं; T_5 [अ]पि (for [अ]थ). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_{11} T_2 -दर्शं(D_{11} °र्शि)ना; K_2 $D_{3.8}$ °न:; D_2 °ने.

45 [d]) $Ś_1$ K D_2 महीपति:; $B_{3.4}$ S ($T_{3.4}$ missing) विशां पते; D_1 महामते (for महीपते).

46 [a]) G_3 हि (for स-). — [b]) Some MSS. पांशुवर्षं. M_3 ववर्ष (for पपात). B_2 $D_{1.3}$ M_1 ह (for च). — [c]) D_2 चचाळ. — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} D_9 -द्वीप-; K_4 $D_{2.3}$ -द्रुम-; B_2 D_{11} $T_{1.2}$ G M_{2-4} -वन-; Dn_2 D_{10} -क्षुब्ध-; D_8 -क्षय-; **Ca** -क्षुप- (as in text).

47 [a]) D_{11} तु (for नि-). — [b]) Dn D_{11} पतौ (for पत्यौ). — B_3 damaged for 47[cd]. — [c]) B_2 D_3 सनिर्घाता (for पुनर्दीप्ता). — [d]) D_4 reads सनिर्घाता twice. B_2 D_3 पुनर्दी(D_3 °दृ)प्ता; Dn सनिर्घात- (for °ता). $D_{4.8.11}$ भयंकरा. — [e]) D_{11} [उ]ल्का च (by transp.); M_1 [उ]ल्का सु-. — [f]) T_2 पातिते.

48 [a]) D_3 S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) अथ (for तथा). — [b]) K_3 B Dn $D_{4.5.8.11}$ पांशु-; T_2 M मांस- (for पांसु-). K_4 $D_{2.3}$ पांशुवर्षं पपात च (D_3 ह). — K_3 om. 48[c]–49[d]. — [c]) M_4 प्रवर्षन् (for ववर्ष). $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) Dn भगवांस् (for मघ°). — After 48, D_1 reads 52.

49 K_3 om. 49 (cf. v. l. 48). — [a]) Dn_1 $D_{1.5}$

C. 9. 3297
B. 9. 58. 52
K. 9. 59. 51

यक्षाणां राक्षसानां च पिशाचानां तथैव च ।
अन्तरिक्षे महानादः श्रूयते भरतर्षभ ॥ ४९
तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम् ।
जज्ञे घोरतमः शब्दो बहूनां सर्वतोदिशम् ॥ ५०
ये तत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
मुमुचुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते ॥ ५१
भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ।
अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ॥ ५२
बहुपादैर्बहुभुजैः कबन्धैर्घोरदर्शनैः ।
नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ५३
ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५४
ह्रदाः कूपाश्च रुधिरमुद्वेमुर्नृपसत्तम ।
नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाभवन् ॥ ५५
पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ॥ ५६
दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान्पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
आविग्नमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५७

T2 यक्षानां. D11 राक्षसाणां. G3 यक्षाणां रक्षसां चापि. — ^{b}) D3 तथैव हृ; D11 च भारत; T1.5 G परंतप (for तथैव च). — ^{c}) B अंतरीक्षे. B1 Dn D1.2.5 T1 G1 M महान् (for महा-). D8.11 -नादा:. — M1 om. 49^{d}–52^{c}. — ^{d}) D8.11 श्रूयंते. Ś1 K1.2 श्रूयते स्म नरर्षभ; S (M1 om.; T3.4 missing) तत्र भारत शुश्रुवे.

50 M1 om. 50 (cf. v. l. 49). B3 damaged for 50^{ab}. — ^{a}) D2.3 तत्र (for तेन). T2 महता; M2 घोराणां (for घोरेण). — ^{c}) K2-4 B Dn D1-10 T1.5 G1.3 घोरतरः (D1 °रं); D11 °स्ततः (for °तमः). — ^{d}) D10 चमूनां (for बहूनां). D3 सर्वतोदिशः.

51 M1 om. 51 (cf. v. l. 49). — ^{a}) D3 यत्र (for तत्र). D3 वाजिभिः (for °नः). T2 सिंहा; G3 शेष- (for शेषा). — ^{b}) K3 D3.7 G2 गजाश्व- (for °श्च). — D10 reads 51^{c}–53^{b} on marg. — ^{c}) T5 तं (for ते). — After 51, M3 reads 55.

52 M1 om. 52^{abc} (cf. v. l. 49). D2.3 M3 om. (hapl.) 52; D1 reads it after 48; D10 reads it on marg. — ^{a}) D6 S (except T2; M1.3 om.; T3.4 missing) -निनादानाम् (for -मृदङ्गानाम्). — ^{b}) K2 च स्वरो; T2 निस्वनो (for च स्वनो). — B3 damaged for 52^{cd}. — ^{c}) K1 -चरो; K4 T2.5 G -गता; B2 Dn D4.5.8 -गतैः (for -गतश्). K B2 D11 S (M1.3 om.; T3.4 missing) राजंस् (for चैव). — D11 om. (hapl.) 52^{d}–56^{c}. — After 52, M1.2.4 read 55.

53 D11 om. 53 (cf. v. l. 52). T (T3.4 missing) G om. (hapl.) 53–54. D10 reads 53^{ab} on marg.

54 D11 om. 54 (cf. v. l. 52). T (T3.4 missing) G om. 54 (cf. v. l. 53). — ^{b}) M2-4 छत्रवंतस् (for शस्त्र°). — ^{c}) K2.3 Dn2 D1.3 प्राकंपत. D2.3 तदा (for ततो). D6 राज्ञस् (for राजंस्). — ^{d}) M2.4 transp. तव and पुत्रे.

55 D11 om. 55 (cf. v. l. 52). M1.2.4 read 55 after 52; M3 reads it after 51. — ^{a}) D4 ह्रदाः (hypermetric). Ś1 K1-3 च कूपाः (by transp.). — ^{b}) D4.8 स्रवेयुर्; D5.7.9.10 उद्वमुर्; D6 T5 G उद्वमन्; T1.2 उद्वहन् (for उद्वेमुर्). T5 G2 भरतर्षभ (for नृपसत्तम). — T5 G2.3 om. (? hapl.) 55^{c}–57^{d}. — ^{d}) Dn D1.3 T2 -श्रोतो- (for -स्रोतो-). Ś1 K1-3 ययुः (for [अ]भवन्).

56 D11 om. 56^{abc} (cf. v. l. 52). T5 G2.3 om. 56 (cf. v. l. 55). T2 om. (hapl.) 56^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1-3 एव (for इव). D3 M च (for तु). — ^{b}) Ś1 K1-3 तथा (for [अ]भवन्). — K3 om. 56^{c}–57^{b}. — ^{c}) Ś1 K (K3 om.) ततो; T1 महा- (for तदा). — ^{d}) K4 T1 G1 पातिते. D5 om. तनये.

57 T5 G2.3 om. 57 (cf. v. l. 55). K3 om. 57^{ab} (cf. v. l. 56). B3 damaged for 57^{ab}. — ^{a}) D11 [ए]तान् (for तान्). Ś1 K1.2 पतितोत्पातान्; Dn D1.4.8 अद्भुतोपेतान्; D2.3 °ताकारान्; T1 G1 अथ चोत्पातान् (for अद्भुतो°). — ^{b}) Ś1 K1 पांचालान्; K2 B2 Dn1 D2.4.6.8.9.11 T2 पंचालाः; M3 पांचालैः. — After 57^{b}, M ins.:

338* सृञ्जयाश्च महाराज सर्वे एव महारथाः ।

— ^{c}) Ś1 K1-3 आविद्ध-; T2 मखैक- (for आविग्न-). M (M4 also as in text) तत्र (for सर्वे). — ^{d}) T1 G1 M2.4 नृपसत्तम (for भरतर्षभ). T2 नाभवन्कुरुसत्तम. — After 57, T2 ins.:

339* प्रहृष्टमनसश्चासन्पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
[= (var.) 9. 58. 1^{cd}.]

ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ॥ ५८

तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।
नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

संजय उवाच ।
तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतम् ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १
उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ २

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
पतितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३
गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ।
तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ॥ ४

C. 9. 3313
B. 9. 59. 5
K. 9. 60. 4

58 ^{a}) D8 यथाकाशं. — ^{b}) T2 तदा (for तथा). — ^{c}) Ś1 D4. 8 युद्धे. — ^{d}) Ś1 K1–3 D1. 2. 4. 8 पुत्रयोस्; D11 मुनयस् (for सुतयोस्). D3 ते च (for तव). S (except M1. 3; T3. 4 missing) उभयोस्तत्र भारत.

59 ^{b}) K1 B5 D2. 3. 7–9. 11 वार्तिक-; T1 G1. 2 M2. 4 वादिक- (for वातिक-). D1 वातिकाश्चारणास्तथा; T5 G3 तथा वादि(G3 °जि)कवारणाः; M1. 3 वादिकाश्चारणा अपि. — B3 damaged for 59^{cd}. — ^{c}) T2 नरसिंहं (for °सिंहौ). K2–4 B (B3 damaged) Dn1 D7. 9. 10 T (T3. 4 missing) G1. 2 प्रशंसंतो. D11 नरसिंहाः पुरीं स्वां स्वां. — ^{d}) D2. 3 गतास्ते वै; T5 G2 प्रतिजग्मुर् (for विप्र°). T5 यथागताः.

Colophon: T3. 4 missing. — *Sub-parvan :* Ś1 K1 गदा; K4 B2 D2. 3. 6 M1. 2. 4 गदायुद्ध. — *Adhy. name :* Ś1 K D3 दुर्योधनपातनं (D3 °पातः); B2 D2 T1 G1 M2. 4 दुर्योधननिपातः; B4 Dn दुर्योधनोरुभंगः; D9 G3 दुर्योधनवधः; D11 कुरुभंगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 D7. 9. 10 29; B4 M1 59; Dn 28; T (T3. 4 missing) G 4; M2–4 60. — *Śloka no.:* Dn1 D7. 9 62; Dn2 63.

58

☞ This adhy. is missing in T3. 4 (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 G2 om. the ref. — ^{ab}) K4 सं-; M2 नि- (for तं). D11 om.; T2 तदा (for ततो). T1. 5 G पा-(T5 G3 प)तितं तं तदा दृष्ट्वा (for 1^{a}). K2 B2. 5 D10 T2. 5 G2. 3 M2 -सालम्; D1 -शैलम्; D2 -शालम्; D11 -शाल (for -शालम्). B2 D4 [उ]द्धतं; T (T3. 4 missing) G M2 च्युतं (for [उ]द्गतम्). M1. 3. 4 पतितं तु महात्मानं तं सालमिव पुष्पितं. — After 1^{b}, M1 reads 2^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. M1 om. 1^{cd}. — ^{c}) D3 -वदनाः (for -मनसः). — ^{d}) K3. 4 B D (except D3) T1 G1 M3. 4 ददृशुस् (for बभूवुस्). Ś1 K1 बत (for तत्र).

2 D11 om. 2. B3 damaged. — ^{a}) K2. 3 B5 Dn D2 T1. 5 G M तं मत्तम्; T2 संम° (for उन्म°). — ^{b}) D2 T2. 5 G2 M [इ]व (for वि-). — M1 reads 2^{cd} for the first time after 1^{b}. — ^{c}) T2 तदाशु- (for ददृशुर्). K3 तं ददृशुर्हृष्टरोमाः. — ^{d}) T (T3. 4 missing) G M1 (first time). 2–4 पांडवाः सं(T2 सं)-जयैः सह.

3 Before 3, T5 ins. संजयः. — ^{a}) Ś1 K दृष्ट्वा; T1 G1 गत्वा (for हत्वा). — ^{c}) K4 B D1. 3–5. 7–10 पातितं. — ^{d}) D1. 4–6. 8. 9 T2. 5 M1 उपागम्य; G2 उपगत्य (for °गम्य). D10 [ए]तद् (for [इ]दम्). — After 3, D9 ins.:

340* वृकोदरो महाराज वाक्शल्यमतिदुःसहम् ।

4 ^{a}) D11 यस्मात् (for पुरा). D11 त्वं (sub-metric); S (except M2; T3. 4 missing) मूढ (for मन्द). — ^{b}) M1. 3 रौरवाजिनवाससः. — B3 damaged for 4^{cd}. — ^{c}) K4 T2 G3 M2. 4 यः (for यत्). M1 सहन् (for हसन्). — ^{d}) D8 corrupt. T5 G3 M4

C. 9. 3313
B. 9. 59. 5
K. 9. 60. 5

एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥ ५
तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ६
येऽस्मान्पुरोऽपनृत्यन्त पुनर्गौरिति गौरिति ।
तान्वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ७
नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतं न वञ्चना ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ॥ ८
सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं
वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य ।
युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९
रजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये
ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
तान्पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रा-
न्रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १०
ये नः पुरा षण्ढतिलानवोच-
न्क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।

तथा (for तदा). M1–3 परिभाषितवानासि. — c) D5 अस्य (for तस्य). T1 G M [अ]पहासस्य (for [अ]व°). D2 फळम्. — f) T2 सद्यस् (for अद्य). B2 D1 M4 समुपाप्नुहि; Dn D6 T2 M2 समुपाश्नुहि; D11 T5 समवाश्नुहि; G2 सर्वमाप्नुहि; M1 समवाप्स्यसि (for °प्नुहि). Ś1 K1–3 अद्य तत्त्वं समश्नुहि; D3 अद्य प्राप्स्यसि मंदधीः.

5 a) Ś1 K1 च; M1 तु (for स). D11 पादेन; M1 वेगेन (for वामेन). — K2.3 om. 5^{bc}. — b) D11 वाम्ना (sic) (for पदा). D2 G2 मौळिम्. D2.11 M1 उपा(D11 अप-; M1 उप)स्पृशन्; D9 उपस्पृशत्; T1.5 G M2 अवाक्षिपत् (for उपास्पृशत्). T2 तदा मूर्ध्निमवाक्षिपत् (sic). — d) S (T3.4 missing) समताडयत्.

6 a) D2.3 तं च (for तथा). K2.3 -रक्ताक्षो; S (T3.4 missing) -संयुक्तो (for -संरक्तो). — b) G1 पीन- (for पर-). D2 -बळार्दनः. — B3 damaged for 6^c. — d) D3 तच्छृणुष्व; T2 एतच्छृणु (for यत्त°).

7 a) Ś1 योस्मान्; T2 ये वै; M3 यस्मात् (for येऽस्मान्). D1 S (T3.4 missing) पुरा (for पुरो). Ś1 K1 lacuna; B5 Dn D5.6 G3 [अ]पनृत्यंति; D1.4 T (T3.4 missing) G1.2 Ca प्रनृत्यंति (D1.4 T2 °त); D8 [ऽ]पक्षपत (sic); M [अ]प्यनृत्यंत (for ऽप°). K2.3 योस्माकमब्रवीत्मंद; D11 यस्मात्पुरे वोनृत्यंत. — b) K4 तदा; B (except B2) Dn D1–6.8 मूढा; D7.9.10 पुरा; M2–4 मुहुर् (for पुनर्). D11 तदा गौर्गौरिति ब्रुवन्. — Ś1 K1–3 D3.11 om. (hapl.) 7^{cd}. — c) M1 परि- (for प्रति-). T5 तं वयं प्रत्यनृत्यामः.

8 a) B2 M1 निष्कृतिर्; D11 निकृतिं; G2 °तं (for °तिर्). D2.3 प्रज्ञा; D11 किंचिन्; S (T3.4 missing) द्यूतं (for वह्निर्). — b) Ś1 K1 D2.3 नाक्षद्यूते; T2 अक्षद्यूतं (for नाक्ष°). T1.2 G1.3 च (for न). K3 वर्चसा; T1 G1.3 वंचनात्; G2 वंचकं (for वञ्चना). — After 8^b, M ins.:

341* न शाठ्यं नैव नो माया यथास्य सुदुरात्मनः ।

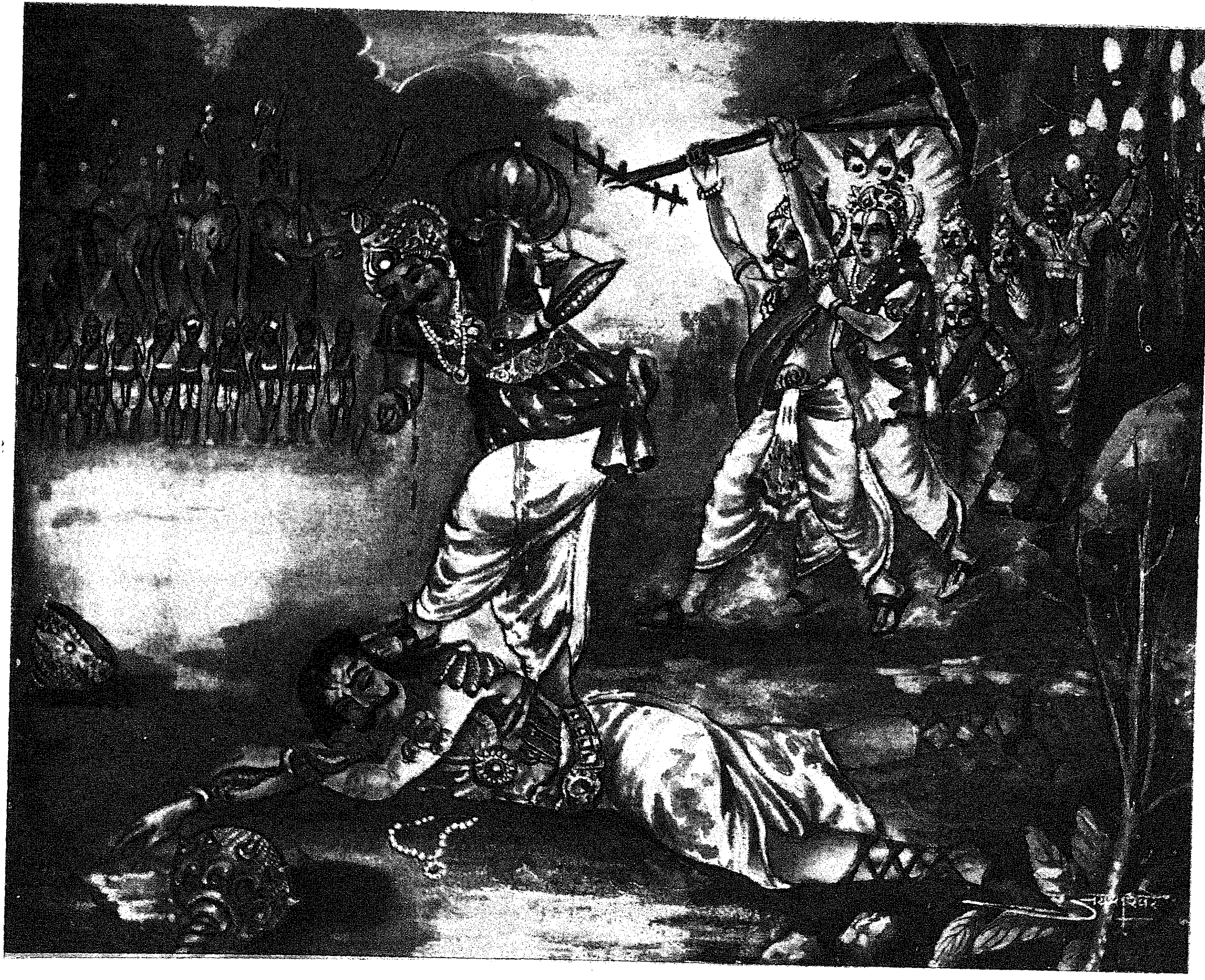
[M1 ह्यस्य (for [अ]स्य सु-).]

— c) B1 सु- (for स्व-). — d) T1.5 G प्रबाधा(G2 °ध्या)म. T2 प्रमदामपयत्रिपून् (sic); M वयं बाधामहे रिपून्.

9 a) T (T3.4 missing) G M2–4 समाप्य; M1 सोत्माह्यस्य (corrupt) (for सोऽवाप्य). M परं हि (for परस्य). D11 om. पारं. — b) G1 M2 प्राप्य (for प्राह). T (T3.4 missing) G ततः (for शनैः). B2 D10 विहस्य; G3 परस्य (for प्रहस्य). D11 वृकोदरः प्राह प्रहस्य वाक्यं. — c) Ś1 K1 M2 केशवं (for केशव-). K2 -संजयांश्च; K3 -संजयानां. — d) G3 मद्रवती-.

10 a) D2 रजस्वळां. D2.3 आनयंतो; D4.8 °यित्वा; D11 °याशु; T2 माननीयां (for आनयन्ये). T5 G2 रजस्वलामानयन्वै सभायां. — b) T5 corrupt. D5.11 वा (for च). K2 [अ]पि कुर्वंत; G2 [अ]कुर्वन्नाज-; G3 [अ]पकुर्वंति (for [अ]प्यकुर्वन्त). D2 तदा हि (for सदसि). — c) G3 तत् (for तान्). K1 D8.11 पांडवा (for पाण्डवैर्). — d) Ś1 K1–3 कृत्तांस्; D1 हतास्तांस् (for हतांस्). K2 D3 M3 यज्ञसेन्याः.

11 a) Ś1 B5 शंड-; K2.3 शंठ-; B1.3 D5.8.10 षंड-; D7 खंड- (for षण्ढ-). D2 -तिळान्; M1 -किलान् (for -तिलान्). D8 अवोचुः. D11 ये नः पुरा याश्च वचो न्यवोचन्. — After 11^a, T2 reads 13^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।

ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः
कामं स्वर्गं नरकं वा व्रजामः ॥ ११
पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ
स तां गदां स्कन्धगतां निरीक्ष्य ।
वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य
दुर्योधनं नैकृतिकेत्यवोचत् ॥ १२
हृष्टेन राजन्कुरुपार्थिवस्य
क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्द-
न्धर्मात्मानः सोमकानां प्रबर्हाः ॥ १३
तव पुत्रं तथा हत्वा कत्थमानं वृकोदरम् ।
नृत्यमानं च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ १४
मा शिरोऽस्य पदा मर्दीर्मा धर्मस्तेऽत्यगान्महान् ।
राजा ज्ञातिर्हतश्चायं नैतन्न्याय्यं तवानघ ॥ १५

C. 9. 3325
B. 9. 59. 16
K. 9. 60. 16

— b) T1 G1 क्रूरात्म(G1 °त्मा)नो ; M मंदात्मानो (for क्रूरा राज्ञो). — c) D8. 11 मे (D11 वै) हताः ; T2 नाहताः (for नो हताः). — d) T5 G3 वै (for वा). K1 T2 व्रजंतु ; K4 B Dn D1. 4–7. 9. 10 पतामः ; D2 पतंतु ; D8 [अ]पयामः ; D11 T5 व्रजाम.

12 a) K4 B1. 4 D3 T1 G1 पतितश्च (for °स्य). — B3 damaged for 12bc. — b) Ś1 lacuna ; K1 तथा ; T1. 2 G M भीमो ; T5 राज्ञो (for स तां). G3 M1 गतां (for गदां). D1 स्कंधवर्तीं ; M3 °गदां (for °गतां). B1 D4 प्रसृज्य ; B4. 5 Dn D5 S (T3. 4 missing) प्रगृह्य ; D1 प्रसह्य ; D7. 9 प्रमृद्य ; D11 विगृह्य (for निरीक्ष्य). D6 केशान्स तान्स्कंधगतान्प्रमृज्य. — c) D1 प्रमृज्य ; D2 प्रगृह्य ; D11 प्रमृद्नन् ; T1. 5 G M2. 4 प्रमथ्य (for प्रमृद्य). — d) Ś1 K1 वैकृतक ; B D (except D11) नैकृतिकं (Dn °नं) ; M1 नैर्ऋतिक (for नैकृ°). Ś1 K [इ]त्युवाच ; B Dn D1. 4. 7–10 न्यवोचत् ; D2. 3 ह्युवाच ; D5. 6 व्यरोचयत् (for [इ]त्यवोचत्).

13 T2 reads 13ab for the first time after 11a. — a) D11 राज्ञः (for राजन्). K4 B D (except D2. 3. 11) -सत्तमस्य (for -पार्थिवस्य). — b) M2 क्षुद्रात्मनो. — c) M1 तु तं (for कृतं). B5 S (T3. 4 missing) मूर्ध्न्यथ ; Dn D11 मूर्ध्नि (submetric) (for मूर्धनि). T2 G2 नाभि(G2 °प्य)नंदनं ; T5 नाभ्यनंदत्. — d) Ś1 कर्मात्मानः ; D9 धर्मात्मनां ; T1. 2 G1. 3 M2. 4 °त्मजाः ; T5 G2 स धर्मराजः (G2 °जा) (for धर्मात्मानः). T2 पांडवानां (for सोमकानां). K1 D3. 4. 8 प्रवर्हाः ; D11 T2 प्रधानाः (T2 °नः) (for प्रबर्हाः).

14 a) D2. 3 G2 तदा ; T2 ततो (for तथा). K3 कृत्वा (for हत्वा). — b) K4 नर्दमानं ; B4 D5. 6 T2 कथ्य° (for कत्थ°). — After 14, B D (except D11) ins. :

342* गतोऽसि वैरस्यानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया ।
शुभेनैवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ।

[(L. 1) D1 [ऽ]पि (for ऽसि). D2 वैरम् (for वैरस्य). B5 पालिता (for पूरिता). — (L. 2) D2 वा (for [ए]व). B2 शुभेनाथाशुभेनैव (for the prior half). Dn D4. 8 वीर साधुना (for विरमा°).]

15 Before 15, T2. 5 ins. युधिष्ठिरः. — a) T (T3. 4 missing) G शीर्षं (for शिरो). T5 पदं (for पदा). Ś1 K1–3 मार्षीर् ; Dn1 मर्दी (sic) ; Dn2 मर्दीं ; D2 मृद्याद् ; D3 मूर्ध्नि ; T (T3. 4 missing) G1. 2 M2 हन्यान् ; G3 M1. 4 हन्या ; M3 मृद्नो (for मर्दीर्). — After 15a, D2. 3 ins. :

343* एकादशचमूपतेः ।
पञ्चानामपि यो भर्ता न सा प्रकृतिर्मानुषी ।

[(L. 2) D3 सा न (by transp.).]

— D2. 3 om. 15b ; B3 damaged for the same. — b) M1 नो (for मा). Ś1 K1–3 त्वाभ्यगान् ; K4 B5 D11 T2 G3 तेति° ; M1–3 सोत्य° (for तेऽत्य°). B1. 4 Dn D1. 4–10 मा धर्मस्तेतिगो भवेत्. — c) Dn राज- ; T (T3. 4 missing) G हत- (for राजा). K2. 4 D11 ज्ञाति- (for ज्ञातिर्). D2. 3 राजन्यो निहतश्चायं. — d) Dn1 T5 G3 M3. 4 न्यायं ; M1 न्याय्यस् (for न्याय्यं). D3 न ते (for तव). — After 15, D2 ins. :

344* आगच्छेत्त्वां महाबाहो वाच्यं चाधर्मसंहितम् ।
मा शिरोऽस्य पदा मृद्गा एकादशचमूपतेः ।
न नश्येतां च धर्मस्य त्यागात्कीर्तिर्महद्यशः ।
निहतस्य पदाघातो नैतन्न्याय्यं तवानघ ।

[(L. 2) Prior half = (var.) 15a. Post. half = line 1 of 343*. — (L. 4) Post. half = 15d.]

— D2 cont. : B Dn D1. 3–10 ins. after 15 :

345* एकादशचमूनाथं कुरूणामधिपं तथा।
मा स्प्राक्षीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च।

C. 9. 3328
B. 9. 59. 19
K. 9. 60. 19

विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः ।
उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया ॥ १६
धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वां पुरा जनाः ।
स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ॥ १७
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा कुन्तीपुत्रस्तथागतम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
नूनमेतद्बलवता धात्रादिष्टं महात्मना ।
यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तम ॥ १९
आत्मनो ह्यपराधेन महद्व्यसनमीदृशम् ।
प्राप्तवानसि यल्लोभान्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ २०
घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितॄंस्तथा ।
पुत्रान्पौत्रांस्तथाचार्यांस्ततोऽसि निधनं गतः ॥ २१
तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते महारथाः ।
निहता ज्ञातयश्चान्ये दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ २२

हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे ।
सर्वाकारेण शोच्योऽयं नावहास्योऽयमीश्वरः ।

[D5 reads lines 1–2 on marg. — (L. 2) B3 भीमसेनेन; D1. 6 वामपादेन (for भीम पा°). — (L. 3) D8 हतात्यो वै (sic) (for °मात्यो). B1 om. (hapl.) from the post. half of line 3 up to 16a. D4. 8 महा- (for हतो). D3 युधि (for मृधे). — (L. 4) B3 damaged. D9 महीश्वरः (for ऽयमी°).]

16 B1 om. 16a (cf. v. l. 345*). B3 damaged for 16ab. — a) K4 महामात्यो (for हता°). — b) D2 -भ्रातृ- (for -भ्राता). D4 -प्रभः (for -प्रजः). S (except T5 M1; T3. 4 missing) हतबंधुर्हतात्मजः. — c) D2. 3. 11 उच्छि(D11 °च्छ)न्न-; T2. 5 उत्पन्न- (for उत्सन्न-). — d) S (except M1; T3. 4 missing) त्वया कृतं (by transp.). — After 16, B2 reads 23.

17 a) D4 om. (hapl.) from भीमसनो up to इत्युक्त्वा (in line 1 of 346*). T (T3. 4 missing) G M2. 4 [ऽ]यम्; M3 यद् (for ऽसाव्). — b) B4 इ*द्यास् (for इत्याहुस्). Ś1 D3 M1 त्वा (for त्वां). K4 परे जनाः; T (T3. 4 missing) G पुरातनाः (for पुरा जनाः). — B3 damaged for 17cd. — c) Dn D3. 11 T1. 2 G1 M3 भीमसेनस्. — d) K4 अभि- (for अधि-). — After 17, B2 ins. 347*.

18 a) D11 T2 राजन्. — b) T2 M1 धर्म- (for कुन्ती-). — d) D3. 11 T2 G3 M इत्युक्त्वा पुनरब्रवीत्. — B1. 3–5 Dn D1. 2. 4–10 subst. for 18: D3 ins. after 18:

346* इत्युक्त्वा भीमसेनं तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ।
उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिंदमम् ।

[D4 om. इत्युक्त्वा. — (L. 2) B5 अरिंदमः; D1 °दम.]

— B1. 3–5 D (except D11) cont.: B2 ins. after 17:

347* तात मन्युर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा ।
नूनं पूर्वकृतं कर्म सुघोरमनुभूयते ।

[(L. 1) D1. 6 कर्तव्यो (for ते कार्यो). D2 नात्मा शोच्यस्तथा त्वया; D3 मा च शोके मनः कृथाः (for the post. half). — B2 om. line 2. — (L. 2) D5. 6 अनुभूयसे.]

19 ab) D2 बळवता. K3 दैवादिष्टं; D11 धार्तराष्ट्रो (for धात्रादिष्टं). B2 D11 महामनाः (for °त्मना). B1. 3–5 Dn D1. 4–10 धात्रोपदिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतं. — c) D4 त्वा; D11 ताज् (for त्वां). K1. 3 जिघांसाम. — d) K3 त्वां (for त्वं). T1. 5 G -नंदन (for -सत्तम). B2 त्वं चास्मान्पुरुषोत्तम.

20 a) G1 [ऽ]पि (for हि). — b) K2 आगतं (for ईदृशम्). — c) B5 यन्मोहान्; D3 T2 G3 M लोभाच्च; D11 यल्लोकान्; T1 G1 लोभात्त्वं (for यल्लोभान्). T5 G2 प्राप्तवान्स्वल्पलो(T5 °ला)भाद्वा. — d) D2. 3 M1. 2. 4 मोहाद्; D11 मया (for मदाद्). Dn वान्याच्; G2 बाह्याच् (for बाल्याच्).

21 a) T2 स्वयं तांश् (for वयस्यांश्). — b) D2 अद्य; S (except M1. 3; T3. 4 missing) अपि (for अथ). D11 अथ (for तथा). — B3 damaged for 21cd. — c) Ś1 B1. 4. 5 Dn D1. 5–7. 9. 10 G2 चान्यांस्; K1 सर्वांस्; D2. 3 [अ]मात्यांस्; T2 भार्यास् (for [आ]चार्यांस्). — d) B2 स्वाशिबिरं; G2 [ऽ]पि निधनं (for ऽसि नि°).

22 B5 D5–7. 9. 10 repeat 22 (D6. 7. 9 only 22ab) after 348*. — b) D11 भारताश्च (for भ्रातरस्ते). B1. 5 (first time) Dn D1. 4. 5 (both times). 6. 7 (last two first time). 8. 9. 10 (last two first time) निपातिताः (for महारथाः). — B1. 5 Dn D1. 10 ins. after 22b: B3 D2. 3 (marg.). 4–9 after 22:

348* आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ ।

स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्शिताः ॥ २३

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निशश्वास स पार्थिवः ।
विललाप चिरं चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

धृतराष्ट्र उवाच ।
अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १
गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः ।
कृतवान्रौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।
शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
रामः प्रहरतां श्रेष्ठश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ३

C. 9. 3344
B. 9. 60. 3
K. 9. 61. 3

वयमेवाधुना शोच्याः सर्वावस्थासु कौरव ।
कृपणं वर्तयिष्यामस्तैर्हीना बन्धुभिः प्रियैः ।
भ्रातॄणां चैव पुत्राणां तथा वै शोकविह्वलाः ।
कथं द्रक्ष्यामि विधवा वधूः शोकपरिप्लुताः । [5]
त्वमेकः सुस्थितो राजन्स्वर्गे ते निलयो ध्रुवः ।
वयं नरकसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दारुणम् ।

[(L. 1) $B_{1.3.5}$ Dn D_4 नात्मा नु (Dn तु); D_1 आत्मा तु; D_9 नात्मनः (for आत्मा न). D_8 नात्मानुशोच्यस्तेषां (for the prior half). D_2 धन्यो (for श्लाघ्यो). — (L. 2) D_5 चैव (for एव). D_2 [अ]समा (for [अ]धुना). $D_{5.6}$ सर्ववस्तुषु (for सर्वावस्थासु). — (L. 3) B_5 बहुभिः (for बन्धुभिः). — (L. 4) D_1 अथ (for चैव). $D_{4.8}$ विप्राणां (for पुत्राणां). D_2 -विह्वळाः. — (L. 5) D_4 -परिष्कृताः (for °प्लुताः). — (L. 6) $B_{1.3}$ Dn प्रस्थितो; $D_{1.3.4.6}$ प्रथितो; D_9 सुस्थिरो (for °तो). D_8 त्वमेकः प्रति राजानः (for the prior half). D_1 तु (for ते). D_2 निश्चयो (for निलयो). — (L. 7) B_5 नारक-. Bom. ed. -संज्ञं (for -संज्ञा). $D_{2.5-7.9.10}$ प्राप्स्याम (for भोक्ष्याम).]

—B_1 Dn D_1 om. 22^{cd}. — ^{c}) K_2 निहत्य; D_5 (both times) निहिता (for निहता). B_4 $D_{4.6.7.9}$ [अ]पि; T_2 [अ]त्र; M_3 [ए]व (for [अ]न्ये). — ^{d}) D_8 न ज्ञानेन; $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ दिष्टमेव (T_5 G_2 °वं); T_2 G_3 M मन्ये दि(G_3 द)ष्टं (by transp.).

23 B_2 reads 23 after 16. — ^{b}) Dn धार्तराष्ट्रस्य. D_2 विह्वळाः. — ^{c}) B_2 वो; $T_{1.5}$ G ते (for नो). T_2 नूनं त्वां गर्हयिष्यंति. — ^{d}) D_1 विह्वलाः; D_9 विविधाः (for विधवाः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ -विह्वलाः; K_4 $D_{1.4-6.9}$ -कर्षिताः (for -कर्शिताः).

24 Before 24, K_3 B D (except D_{11}) ins. संजय उवाच. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 Dn_2 $D_{2.5}$ T_5 M_4 स (for सु-). — ^{b}) $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ निश्वसन्वै (for निशश्वास). D_2 M_1 च पार्थिवः; T_2 युधिष्ठिरः (for स पार्थिवः). $K_{2.3}$ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः (= 24^{d}); D_{11} निःश्वसंश्च * पार्थिवः. — $Ś_1$ K_1 lacuna for 24^{bc}. — ^{c}) M_1 विलप्य सु- (for °लाप). K_3 D_1 कालं; D_5 वापि; T_2 राजन् (for चापि). — ^{d}) Dn -राजो; S -सूनुर् (for -पुत्रो). T_2 कुलोद्वहः (for युधिष्ठिरः). K_3 निशश्वास स धार्मिकः (cf. 24^{b}). — For 24^{cd}, K_2 subst. :

349* विललाप महीयान्सः प्रकृत्या करुणापरः ।

Colophon : $T_{3.4}$ missing. — *Sub-parvan :* K_4 $M_{1.2.4}$ गदायुद्ध. —*Adhy. name. :* $Ś_1$ K_{1-3} पादस्पर्शनं; K_4 दुर्योधनपातनं; B_2 युधिष्ठिरविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 M_1 60; Dn 29; $D_{7.9.10}$ 30; T ($T_{3.4}$ missing) G 5; M_{2-4} 61. — *Śloka no. :* Dn 30; $D_{7.9}$ 32.

59

☞ This adhy. is missing in $T_{3.4}$ (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 ^{a}) $Ś_1$ K_1 च तं (for हतं). G_3 मत्वा (for दृष्ट्वा). — ^{d}) D_2 बळदेवो महाबळः.

2 ^{a}) D_{10} दुर्योधनस्य चाचार्यो. — ^{b}) D_{11} S ($T_{3.4}$ missing) गदायुद्धस्य पारगः. — ^{c}) $K_{2.3}$ उक्तवान् (for कृत°). D_9 T_2 रोहिणेयो. D_6 वै; $T_{2.5}$ [ऽ]यं (for यत्).

3 ^{a}) B_1 Dn उर्वोर् (for शिरसि). D_9 [अ]-

C. 9. 3345
B. 9. 60. 4
K. 9. 61. 4

ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
कुर्वन्नार्तस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ ४
अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं शुद्धविक्रमे ।
नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदरः ॥ ५
अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ।
अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥ ६
तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोषः समभवन्महान् ।
ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ७
तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः ।
बहुधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ॥ ८
तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयानतः ।
बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ९
सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिकं ततः ।
नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ १०

भिहते; D11 °नतं (for °हतं). D2 चिरस्य निहतं दृष्ट्वा. — ^{b}) Dn2 M1 ते सुतः; T1. 5 G सुव्रतं; T2 च सुतं (for ते सुतम्). — D11 om. 3^{cd}. — ^{d}) B2 D3 चुक्रोश; D2 चक्रे च; S (T3. 4 missing) चुकोप (for चुक्रोश). Ś1 (*sup. lin.* as in text) T2 G2. 3 M1 बलवान् (for °वद्).

4 ^{b}) D2 हळायुधः. — ^{d}) T1 G M2–4 धिग्धिग्धिगिति चाब्रवीत्; T2 धिग्धिगिति तदाब्रवीत्; T5 धिक्त्वां धिगिति चाब्रवीत्.

5 ^{a}) T2 G3 धिग्; T5 अति (for यद्). Ś1 K2. 3 नाभ्याः; K4 D11 नाभ्यां (for नाभेः). — ^{b}) K4 प्रहारं; G3 प्रहृते; M3 प्रहृतः (for °तं). K2 शुद्धि-; K4 D8 युद्ध-; D11 युधि; T1 G1. 3 M2. 4 सत्य- (for शुद्ध-). B Dn D4–7. 9. 10 प्रहृतं धर्मवि(D5–7. 9 °नि)ग्रहे; D8 प्रहृतं कर्मविग्रहे; T2. 5 G2 प्रहृतं (T5 °हृष्टः; G2 °हृतः) सत्यविक्रमः (T5 G2 °मं). — ^{c}) M4 [ए]व (for [ए]-तद्). D11 इष्टं (for दृष्टं). D2. 3 -युद्धं. M2 नैतादृशं गदायुद्धं.

6 ^{a}) K4 D1–3. 11 T2 M नाभेर्; B5 D5. 6. 10 T1 G1 नाभ्यां (for नाभ्या). D3. 11 हंतव्य; M1. 3 भेतव्यम् (for हन्त°). — ^{b}) Ś1 K1–3 शास्त्रवि-; K4 शास्त्रेषु (for शास्त्रस्य). D8 निश्चयं. — ^{c}) B1 शास्त्रविन् (for [अ]शास्त्र°). T1. 5 G अयं तु शा(T1 G1 त्वशा)स्त्रमूढस्तु; T2 अयं प्रशास्त्रवन्मूढः. — ^{d}) D1 प्र- (submetric); S (except M1; T3. 4 missing) परि- (for संप्र-).

7 ^{a}) D2 तत्र तस्य; D3. 4. 6 तस्य तत्र (D6 °द्वै); D11 तस्यैवं तद्; T1 तथ्यं तत्तद् (for तस्य तत्तद्). M3 reads तत्तद्ब्रुवाणस्य twice. D9 तस्य तद्ब्रुवमाणस्य. — ^{b}) M3 om. from रोषः up to रूपमासी (in 8^{b}). D1 कोपः; T5 G2 क्रोधः (for रोषः). — After 7^{b}, Bom. ed. ins.:

350* ततो राजानमालोक्य रोषसंरक्तलोचनः ।
बलदेवो महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
न चैष पतितः कृष्ण केवलं मत्समोऽसमः ।
आश्रितस्य तु दौर्बल्यादाश्रयः परिभर्त्स्यते ।

— ^{d}) Ś1 K1–3 बलः; D2 बली.

8 M3 om. up to रूपमासी (cf. v. l. 7). — ^{b}) G2 आहुर् (for आसीन्). D11 महाबलः (for °त्मनः). — G1 om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) M3 -पिनद्धस्य (for -विचित्रस्य). — ^{d}) M3 श्वेतस्यैव. D11 महात्मनः (for °गिरेः). — After 8, B5 ins.:

351* तमुत्पतन्तं संक्रुद्धं विज्ञाय मधुसूदनः ।

while S (except M3; G1 om.; T3. 4 missing) ins.:

352* भ्रातृभिः सहितो भीमः सार्जुनैरस्त्रकोविदैः ।
न विव्यथे महाराज दृष्ट्वा हलधरं बली ।

[(L. 1) T1. 5 G2 वीरः (for भीमः). — (L. 2) T2 M2. 4 महाबाहुर् (M2 °हुं) (for °राज).]

9 G1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) K4 समुत्पतंतं. B5 D11 S (G1 om.; T3. 4 missing) अथ रामं (B5 **) निजग्राह. — ^{b}) B1. 3 D3. 5–7. 9. 10 T (T3. 4 missing) G2. 3 M3 विनयान्वितः; D11 °नतः. — ^{d}) D11 प्रयत्नी (for °त्नाद्). D11 बलवान्; S (T3. 4 missing) बलिनं (T2 G2 °नां) (for बलवद्). B4 बलं (for बली).

10 ^{a}) B4 D2. 4 शि(D4 सी)ताशितौ; D1 सिताशितौ (for °सितौ). B5 -श्रेष्ठौ (for -वरौ). — ^{b}) K3. 4 B Dn D1–5. 7–11 T5 G2 M1. 2 तदा; D6 तथा (for ततः). — After 10^{b}, T (T3. 4 missing) G2. 3 ins.:

353* संगताविव राजेन्द्र कैलासाञ्जनपर्वतौ ।
[T2 संहतावू. T5 अपि (for इव).]

— ^{c}) K3 ततो (for नभो-). D6 तौ (submetric) (for यथा). — ^{d}) B5 युग- (for दिन-).

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः ।
आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ।
विपरीतं द्विषत्स्वेतत्षड्विधा वृद्धिरात्मनः ॥ ११
आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।
तदा विद्यान्मनोज्यानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥ १२
अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः ।
स्वकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ १३
प्रतिज्ञापारणं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ ह ।
सुयोधनस्य गदया भङ्क्तास्म्यूरू महाहवे ।
इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ॥ १४
मैत्रेयेणाभिशप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।
ऊरू भेत्स्यति ते भीमो गदयेति परंतप ।
अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन् ॥ १५
यौनैर्हार्दैश्च संबन्धैः संबद्धाः स्मेह पाण्डवैः ।

C. 9. 3358
B. 9. 60. 19
K. 9. 61. 21

11 [a]) D4 G2 संरब्धः. — [c]) B1 -बुद्धिर् (for -वृद्धिर्). D9 T6 M4 आत्मवृद्धिं मित्रवृद्धिं. — [d]) D11 च यत्; T2 G1. 2 M च यः; G3 च सः (for तथा). K1 (marg.) मित्रापद्या स्वकैव सा; D2. 3 मित्रामित्रोदयस्तथा; T6 अत्र मित्रोदयश्च यैः. — [e]) K3 विपरीते. B4 T2 द्विषत्स्वेतत्; D5 °तो ह्येतत् (hypermetric); D11 °त्स्वेषु; M1 °स्वेतं (sic) (for °त्स्वेतत्). — [f]) Ś1 K1-3 षड्गुणा; D2. 3 यद्विधा; D11 तद्विधा; T2. 5 षड्वृद्धा (T5 °द्धौ) (for षड्विधा). K1 ऋद्धिर्; B1 बुद्धिर्; Dn D7. 9. 10 T1. 2 G1. 3 M2 वृत्तिर् (for वृद्धिर्). B3. 4 आवृतः (sic) (for आत्मनः).

12 [a]) D3 अमित्र- (for अपि च). S (T3. 4 missing) आत्मन्यमित्रेषु च यद् (M1 तुला; M2-4 च तद्). — [b]) B2 T2 G2 यथा; T5 तथा (for यदा). — T2 om. (hapl) 12[cd]. — [c]) K1. 3 तथा विद्यात्मनो ज्यानिम् (sic); K4 B Dn D4-10 तदा वि(Dn2 °तो विं)द्यान्मनो-ग्ला(B2 °हा)निम्; D1 तदा बुद्ध्यात्मनो ग्लानिम्; D2 तदा चेद्यात्मनो ज्ञातेर्; D3 तदा वेद्यात्मनो ग्लानिर्; D11 यथा दिव्यात्मनज्ञातिस् (sic); T1. 5 G M2-4 यदि विद्यान्म-(T1 वेत्यात्म)नो ज्योतिस्; M1 सद्यो विद्यान्मतिं ज्ञानी; Cv तदा विद्वान्मनोज्ञाभिर् (gloss: वाग्भिः । उपकारक्रियाभिश्च). — [d]) D11 T1. 5 G1. 2 M तदा; G3 तथा (for आशु). Dn1. n2 (orig.; marg. as in text) कांतिकरो; T5 G2. 3 शांतितरो; M4 °परो. D2 T5 [ऽ]भवत् (for भवेत्).

13 [a]) M3 अस्माकं सहमित्रं वा. — [b]) M1 -पूरुषाः; M3. 4 -विक्रमाः (for -पौरुषाः). T (T3. 4 missing) G पांडवाः सत्यविक्रमाः. — B3 damaged for 13[cd]. — [c]) Ś1 K1 पितृष्वसोः (sic); B (B3 damaged) D4. 5. 7. 9 M3 °स्वसुः; T2 °ष्वस्य. D11 स्वकान्पितृष्वसुः पुत्रं. — [d]) D3 ये परैर्; S (T3. 4 missing) परैश्च (for ते परैर्).

14 [a]) K4 B D T (T3. 4 missing) G -पाल(D2 °ळ)नं (for -पारणं). — [b]) B1. 2. 5 Dn1 [इ]ह; M3 च (for [इ]ति). K2. 3 वेत्थ वै; B4 वेश्म ह; D2 निश्चयः; D8 विग्रहे; T (T3. 4 missing) G M4 वेत्थ तत्; M1-3 चे(M3 त)त्कृतं (for वेत्थ ह). D3. 11 क्षत्रिया विनिश्चयः (sic); D5-7. 9. 10 °यस्येह (D10 °व) वेद्म्यहं. — With 14[cdef], cf. 2. 63. 14; 9. 57. 6. — [d]) K1 T5 G2 भंक्ता (T5 °क्त्वा) हि; K2. 3 भंक्ष्यास्मि; D11 भंक्तवापि; T1 G1 भंक्ता च; T2 भेत्स्यामि. D4. 5 ऊरुं. Ś1 K1-3 B3. 4 D11 महामृधे (for °हवे). D2. 3 ऊरू क्षत्रसमागमे. — [e]) D4 पूर्वं-. — [f]) D11 च (for हि). D2 T2 -तळे (for -तले).

15 For the incident, cf. 3. 11. 34. — [a]) D2. 10. 11 [अ]भिश(D11 °पि श)स्य; M1 [अ]पि शप्तं च (for [अ]भिशप्तश्च). — B3 damaged for 15[bc]. — [b]) D11 पूर्व (for पूर्वम्). Ś1 K1 महात्मना (for महर्षिणा). — [c]) B (B3 damaged) D4-7. 9. 10 T2 ते भेत्स्यते; T5 G2. 3 M भंक्ष्यति ते (for भेत्स्यति ते). D11 भीमस्ते (by transp.); T5 G1. 2 ते वीरो. — [d]) K1 D4. 8. 11 T5 परंतपः. — [e]) K2. 3 ततो (for अतो). B2 [ऽ]न्यायं (for दोषं). — [f]) B2 D5-7. 9. 10 क्रुध्यस्व; D11 M3 क्रुद्धस्त्वं (for क्रुधस्त्वं). D8 प्रलंबह; T2 प्रलंभनं; M4 नरर्षभ (for प्रलम्बहन्). — After 15, T2 ins.:

354* ये ज्ञातिबान्धवेभ्यश्च श्रेष्ठा वै स्नेहबान्धवाः ।
पाण्डवाश्चाभवञ्श्रेष्ठाः स्नेहात्संबन्धतस्तथा ।

16 T2 om. 16[ab]. — [a]) Ś1 योने (sic); K2. 4 T1 G1 योनैर्; D2 योनौ; D8 ये नो; T5 G2 यैर्नो; G3 यो नो; Cv यौनैर् (as in text). B3. 4 भावैश्; T1 G1 M4 जातैश्; T5 G2. 3 ज्ञातैश्; Cv हार्दैश् (as in text). K3 om. (hapl.) संबन्धैः. B1. 2 Dn D1. 4. 8 यौनैस्तैः (B2 यौनः स्वैः; Dn1 यो नस्तैः; Dn2 यौनस्तैः) सुखहार्दैश्च; D5-7. 9. 10 यौनैः स्वै(D6 °नैस्तै)स्त्वथ हार्दैश्च. — [b]) B Dn D1. 4-10 संबंधः (B3. 4 °धं); T1. 5 G1

C. 9. 3359
B. 9. 60. 20
K. 9. 61. 21

तेषां वृद्ध्याभिवृद्धिर्नो मा क्रुधः पुरुषर्षभ ॥ १६

राम उवाच ।

धर्मः सुचरितः सद्भिः सह द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिनः ॥ १७
धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् ।
धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १८
तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।
भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथात्थ माम् ॥ १९

वासुदेव उवाच ।

अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः ।
भवान्प्रख्यायते लोके तस्मात्संशाम्य मा क्रुधः ॥ २०
प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च ।

M1. 3 संबंधा:; G3 संबन्द्धो (sic). Ś1 K1 स्रो ह; B Dn D1. 4. 8 सह; D5–7. 9. 10 स्वथ (for स्रेह). G2 M3 पांडवा:. D2. 3 संबन्द्धा: सहपांडवा:. — c) K2. 3 एषां (for तेषां). K4 B1. 2. 5 Dn D1. 4–10 T1 G1 M1 वृद्ध्या हि; B3. 4 D11 वृद्ध्याति-; D3 विवृद्ध्या; T2 वृद्धिं हि; M4 वृद्धिर्हि (for वृद्ध्याभि-). Dn नो वृद्धिर् (by transp.); D7. 9 बुद्धिर्नो. — d) K2–4 D3 M3 क्रुद्ध: (for क्रुध:). S (except M1. 3; T3. 4 missing) त्वं नरर्षभ (for पुरुष°). — After 16, K3 B (B3 damaged) D (except D3. 11) M1. 3 ins.:

355* वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृत्प्राह धर्मवित् ।

[D4. 9 क्षीरभृत्; M1. 3 सीरधृक् (for °भृत्). D5. 7. 9 धर्मभृत्; D6 केशवं (for धर्मवित्).]

17 K4 B1. 3 Dn D1. 2. 4–8. 10 T1 G1 M1. 3 om. the ref. D9 M2 बलदेव (for राम). — a) D11 तु चरित:; T (T3. 4 missing) G1 M1. 4 Cv तु धा(T2 Cv च धा-; M1 स्वाधा-; M4 सुधा)रित:; G2. 3 तु स्वारित: (for सुच°). M2. 3 पुंभि: (for सद्भि:). — b) M3 transp. सह and द्वाभ्यां. K (except K3) B D (except D2. 3. 11) स च (for सह). D3 नियच्छसि. ❀ Ca: सहेति बाध्यबाधकभावेन । ❀ — c) Dn अर्थाश्च; D2. 3 अर्थे वा; D11 अर्थस्य; M3 अर्थं च (for अर्थश्च). D2. 3 Ca [अ]प्रति-; D11 S (T3. 4 missing) [अ]प्यति- (M °र्थ-) (for [अ]त्यर्थ-). Ś1 K2. 3 अर्था(Ś1 °र्थ)श्च विप्रलब्धस्य. — d) K2. 3 कामाश्च. D11 [अ]पि (for [अ]ति-). K1. 4 B Dn D4. 7. 8–11 -प्रसंगिण:. D2. 3 कामे वा प्रतिसंगिन:.

18 a) D3 कामार्थौ (for धर्मार्थौ). D2. 3 -कामार्थौ (for -कामौ च). — b) T2 कामार्थाश्च (for °र्थौ). D3. 11 M3 वा (for च). D3 पीडयन्. — c) D4 सधर्मार्थ- (hypermetric) (for धर्मार्थ-). B2 यो वेत्ति; B4 योभ्यस्तं (sic) (for योऽभ्येति). K2 धर्मार्थकामौ चाभ्येति. — d) D1. 3. 8 [ऽ]त्यंत- (for ऽत्यन्तं). B1 Dn S (T3. 4 missing) एधते (for अश्नुते).

19 a) D2 व्याकुळं. T5 इदं (for सर्वं). — b) B5 क्षत्र-; D6. 8 G3 कृत- (for कृतं). T2 पीडयत् (for °नात्). — c) K4 भीमसेनस्तु (for °नेन). — d) M1 अस्तु (for त्वं तु). K4 कामं त्वस्तुत्य मां चरन् (sic); D2. 11 कामत(D11 °म)स्तु यथा तथा.

20 B1 Dn1 D1. 4. 5. 7 कृष्ण; B3. 4 केशव; Dn2 D6. 8–10 T2 श्रीकृष्ण; T1. 5 G श्रीभगवान् (for वासुदेव). — a) T5 [ऽ]यं; G2. 3 M2–4 [ऽ]थ (for हि). D11 अरोषितैव धर्मात्मन्; M1 °षेणाथ धर्मज्ञ:. — b) D2 -वत्सळ:; M3 -वत्सल. — D11 corrupt for 20[cd]. — c) D2 प्रख्याप्यते. — d) D8 युध: (for क्रुध:).

21 b) D2 हि; D3 ह (for च). — c) T5 वीरस्य (for वै°). — After 21, S (except M1; T3. 4 missing) ins.:

356* अत: पुरुषशार्दूलो हत्वा नैकृतिकं रणे ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञं यो हन्याद्वैरिणं रणे ।
अधर्मो विद्यते नात्र यद्भीमो हतवान्रिपुम् ।
युध्यन्तं समरे वीरं कुरुवृष्णियशस्करम् ।
अनेन कर्णः संदिष्टः प्रतीतो धनुरच्छिनत् । [5]
ततः संछिन्नधन्वानं विरथं पौरुषे स्थितम् ।
व्यायुधीकृत्य हतवान्सौभद्रमपलायिनम् ।
जन्मप्रभृति लुब्धश्च पापश्चैष दुरात्मवान् ।
निहतो भीमसेनेन दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ।
प्रतिज्ञां भीमसेनस्य त्रयोदशसमार्जिताम् । [10]
किमर्थं नाभिजानाति युध्यमानो हि विश्रुताम् ।
ऊर्ध्वमुत्क्रम्य वेगेन जिघांसन्तं वृकोदरः ।
बभञ्ज गदया चोरू न च स्थाने च मण्डले ।

[(L. 1) G3 हत:; M2–4 गत: (for अत:). T5 -शार्दूल. G3 कृत्वा (for हत्वा). — After line 1, T2 ins.:

357* गच्छत्वथ महाप्राज्ञो भीमसेनो महाबलः ।

— G2 om. (hapl.) line 2. — (L. 2) M4 निकृत- (for °ति-). T2 -प्रज्ञां; T5 -वज्रं (for -प्रज्ञं). G3 हन्याद्वै (for यो हन्याद्). — (L. 3) T (T3. 4 missing) G1

आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥ २१
संजय उवाच ।
धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विशां पते ।
नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ २२
हत्वाधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् ।
जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन्ख्यातिं यास्यति पाण्डवः २३
दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।
ऋजुयोधी हतो राजा धार्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २४
युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
हुत्वात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ॥ २५
इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् ।
श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ २६
पाञ्चालाश्च सवार्ष्णेयाः पाण्डवाश्च विशां पते ।
रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ २७
ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम् ।
शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ २८
धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।
हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ २९

C. 9. 3372
B. 9. 60. 53
K. 9. 61. 41

M3.4 रिपून्. — (L. 4) T2 युध्यते. T1.5 G1 वीर; M2.4 दृष्ट्वा (for वीरं). G3 -वृत्ति- (for -वृष्णि-). — (L. 5) M3 संदष्टः. T2.5 M2–4 पृष्ठतो (for प्रतीतो). G1 M3 आच्छिनत्. — (L. 6) T2 विरथे पौरवे स्थितं (for the post. half). — (L. 7) T2 भगवान् (for हत°). — (L. 8) M2–4 भीमस्य रिपुरेष (for लुब्धश्च पापश्चैष). T2 G2 [ए]व (for [ए]ष). — (L. 10) M3 प्रतिज्ञा. G3 -समाश्रितां; M2.3 -समर्पितां (M3 °ता) (for -समार्जिताम्). — (L. 11) G2 M2.3 [ऽ]भि-; G3 [ऽ]पि (for हि). T1.5 G1 विश्रुतं; G2 -विश्रुतः. — (L. 12) T2 विक्रम्य; T5 उत्कृत्य (for उत्क्रम्य). T5 G M3.4 वृकोदरं. — (L. 13) T2 न चास्थाने; M2.4 न स्थानेन; M3 तेन स्थाने (for न च स्थाने).]

22 D10 reads 22–23 on marg. — [a]) D2 धर्मच्छलम्; D6 °च्छेद्रम्. D1 T2 इदं; D2.3 अथ; D4 अति-; D3 M2–4 इति; T1.5 G इमं; M1 अथो (for अपि). — [b]) B3 केशवार्थे (for °वात्स). D1 महामते (for विशां पते). — [c]) D1 [अ]ति- (for [ए]व). D4.7.9 प्रीति- (for प्रीत-). — [d]) M1 चाह (for प्राह). D1 केशवं वाक्यमब्रवीत्.

23 Before 23, T (T3.4 missing) G ins. रामः. D10 reads 23 on marg. B3 damaged for 23[ab]. — [c]) T2 दिव्य- (for जिह्म-). — K4 om. (? hapl.) 23[d]–24[a]. — [d]) K3 ख्यातो.

24 K4 om. 24[a] (cf. v. l. 23). — [a]) Ś1 K (K4 om.) मंदात्मा; S (T3.4 missing) धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). — [b]) Ś1 K1.2 D2.3.11 ख्यातिं (for गतिं). K2 शाश्वतं. T1 G M लोकान्यास्(M1.3 °न्प्राप्स्य)ति शाश्वतान्; T2 लोके ख्यातिं गमिष्यति. — [c]) D3 इह; D6 स तु; D8 ऋजुर् (for ऋजु-). D8 यो नि- (for -योधी). B3 ततो (for हतो). — [d]) D3 धार्तराष्ट्रैर्. Ś1 K1 महाबलः; B2 नराधिप; T1.5 G सुदुर्मदः (G2.3 °तिः); T2 च दुर्मदः; M नरर्षभः (for नराधिपः).

25 [a]) D3 यद्रु- (sic); M1 युधि (for युद्ध-). D11 -कांक्षी (for -दीक्षां). Ś1 K1–3 प्रविष्टश्च; D2 वितत्याजौ; D8 प्रवेश्याजौ. — [b]) D2 युद्ध-; D6 ब्रह्म- (for रण-). D2 वै; M2–4 ह (for च). — B3 damaged for 25[cd]. — [c]) T2.5 M3 हुत्वा (for हुत्वा). T2 अमित्राग्नै (for °त्राग्नौ). — [d]) Ś1 K1.2.4 D2.3 प्राप्य; D11 प्रासं; S (T3.4 missing) प्राप्तश् (for प्राप). D2 [अ]विपुलं; D3 [अ]वपुषं (sic); M3 [अ]वभृशं (for °थं). D11 नृप (for यशः). — After 25, S (except M1; T3.4 missing) ins.:

358* स्वर्गं गन्ता महाराजः ससुहृज्ज्ञातिबान्धवः ।

[T2 गतो. T1 G1 महाराज; M2 °राजा. T5 स्व- (for स-). T2 सुहृज्ज्ञातिः सबांधवः (for the post. half).]

26 [a]) D6 आरुह्य (for आस्थाय). — [c]) D1 T5 श्वेताद्रि- (for °भ्र-). S (T3.4 missing) -शिखरप्रख्यः.

27 [a]) B1 Dn D6 पंचालास्; D2 पांडवाश् (for पाञ्चालाश्). Ś1 K1 सह-; K4 B (except B5) Dn D1.4–6.8–11 M1.3 तु स- (for च स-). — [b]) D2 पांचालाश् (for पाण्डवाश्). D1.4.8 तु (for च). — [c]) Dn2 द्वारावतीं. T2 रामो द्वारवतीं यातो. — [d]) D8 -हृष्टमना; Ca -प्रमनसो (as in text). T2 [ऽ]भवत्.

28 B3 damaged for 28[ab]. — [a]) D11 भीमं (for दीनं). — [b]) K4 चिंतयानम् (for चिन्तापरम्). — [c]) T1.5 G1.3 M3.4 -संतप्तं; T2 -चित्तं तं (for -संकल्पं). D4.8 शोके महति संकल्पं (sic).

29 Before 29, Ś1 K1 ins. श्रीवासुदेवः; K2–4 B

C. 9. 3373
B. 9. 60. 34
K. 9. 61. 42

दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।
उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३१
निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह ॥ ३२
भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति संचिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥ ३३
तस्माद्धत्वाकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मेऽपि वा कृते ॥ ३४

संजय उवाच ।

इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।
काममस्त्वेवमिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्वहः ॥ ३५
इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा ।
अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ३६

D M2.4 वासुदेवः; T1.5 G1.2 श्रीभगवान्; T2 G3 श्रीकृष्णः. — ^{a}) D4 G1 च (for त्वम्). K2.3 किमर्थं धर्मराज त्वम्. — ^{b}) D11 इव (for अनु-). S (T3.4 missing) -पश्यसि (for -मन्यसे). — ^{c}) K3 हत-; D11 हस्त- (for हत-). Ś1 **तस्य; K1 अनीतस्य; K2.3 प्रतस्य; M3.4 यदेकस्य (for °तस्य). D6 हंतावधार्य एतस्य. — ^{d}) Ś1 K2.3 पातितस्य; D11 तद्वैपति- (sic) (for पतितस्य). T5 विशेषतः (for विचेतसः).

30 ^{a}) T1.5 G सुयोधनस्य. — B3 damaged for 30^{bc}. — ^{b}) Ś1 D2 स्पृश्यमानं; D4 मृत्य° (sic); T2 मृथ्य°; T5 भिद्य° (for मृद्य°). B1 Dn D11 S (T3.4 missing) transp. शिरः and पदा. — ^{c}) B2 उपेक्षसि च; D2 T5 G2.3 M1 उपप्रेक्ष्यसि. — ^{d}) D11 धर्मजः (for °ज्ञः). D8.9.11 स; T (T3.4 missing) G1.2 त्वं (for सन्). D5.11 T2 M3.4 नराधिपः; T5 नरेश्वर. G3 धर्मतत्त्वं नराधिप.

31 ^{a}) D11 मतं (for प्रियं). — ^{c}) Dn उपस्पृशत् (hypermetric); T5 G2 M1 स्पृशन् (G2 °शेत्) (for अस्पृशत्). K2.3 कोपात्; D11 क्रोधी (for क्रोधात्). — ^{d}) D8 हृष्टौ; D4 दूष्ये; D11 हृष्टे. D2 कुलक्षयें; M2.4 कुलक्षयं.

32 ^{a}) T2 G3 निकृतान्; M1 °तः (for °ता). M सर्वे (for नित्यं). — ^{b}) K3 T1 G1 धार्तराष्ट्र-. D8 बहु (for वयम्). — B3 damaged for 32^{cd}. — ^{c}) M2 उक्ता. — ^{d}) D5 वने; M1 वयं (for वनं). Ś1 च प्रस्थिताः; K1 प्रप्रस्थिताः (for प्रस्थापिताः). T1.5 G वयं; M स्म (M1.3 च) यत् (for स्म ह).

33 ^{a}) D8 ते; D11 यद् (for तद्). — T2 om. 33^{cd}. — ^{d}) D2.3 [ए]व (for [ए]तत्). Dn1 समुपस्थिते (for °पेक्षितम्).

34 ^{b}) T2 काल- (for काम-). — ^{c}) D9 लंभतां. — ^{d}) B3 damaged. K4 B1.4 D1.4–10 च (for ऽपि). D11 कृतं (for कृते). B2 धर्मेधर्मे द्विधाकृतं; T (T3.4 missing) G धर्मोधर्मोपि वा कृतः.

35 K4 D11 S (T3.4 missing) om. the ref. B3 damaged for 35^{ab}. — ^{a}) K3 D8 M1 इत्युक्तो. D2 इत्युक्तो वासुदेवेन = (36^{a}). — Ś1 K1.2 om. (hapl.) 35^{b}–36^{a}. — ^{b}) D2 धर्मराजो (for वासुदेवो). — For 35^{ab}, S (except M1; T3.4 missing) subst.:

359* इत्युक्तवति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।

[(L. 1) T2 M2–4 धर्मात्मनि (for धर्मराजे).]

— ^{c}) D4 सकामस्तु; G2 स्वधर्मस्तु (for काममस्तु). K4 D2.8.11 S (T3.4 missing) [ए]नद् (for [ए]वम्). D11 om. वै. D10 काममेतच्चास्त्विति वै. — ^{d}) Dn2 कृच्छ्रं; D6 कृष्णाद्; D8 कृच्छ्रो (for कृच्छ्राद्). Dn युद्ध-; D4 om.; D8 युद्धं; D11 कृष्ण-; S (except M1; T3.4 missing) कुरु- (for यदु-). Dn D2.11 G2 M3 -कुलो (D2 °लो) द्वह; T1.5 G1.3 °द्वहं.

36 Ś1 K1.2 om. 36^{a} (cf. v. l 35). — ^{a}) K3 धर्मराजेन (for वासुदेवेन). S (T3.4 missing) इत्युक्त्वा (T1 G1 °क्तो; M1 °क्ते) वासुदेवोपि (G3 °वो वै). — ^{b}) D11 corrupt. K3 T2 M2–4 भीमसेन-; T1.5 G2.3 वायुपुत्र-; G1 वासुदेव- (for भीमप्रिय-). D1 -चिकीर्षुणा; S (T3.4 missing) -प्रिये (M1 -हिते) प्सया. — ^{c}) D10 अन्वमोदंत. D2 ते सर्वे. K2.3 D3 M1.3 अन्व (K2 °नु)-मोदंत तस्य (D8 ते स) वै. — ^{d}) D2.3 G2 भीमसेन-; T2 corrupt (for यद्भीमेन). S (except M1; T3.4 missing) रणे (for युधि). — After 36, S (except M1; T3.4 missing) ins.:

360* अर्जुनोऽपि महाबाहुरप्रीतेनान्तरात्मना ।
नोवाच किंचिद्वचनं भ्रातरं साध्वसाधु वा ।

भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः ।
अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः ॥ ३७
प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशां पते ॥ ३८
तवाद्य पृथिवी राजन्क्षेमा निहतकण्टका ।
तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालयन् ॥ ३९
यस्तु कर्तास्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः ।
सोऽयं विनिहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ४०
दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः ।
राधेयः शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ॥ ४१
सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।
उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

गतं वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः ।
कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥ ४३
दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्यं मातुः कोपस्य चोभयोः ।
दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ४४

C. 9. 3287
B. 9. 60. 48
K. 9. 61. 57

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

---

37 [a]) D1 हि (for ऽपि). K2 D11 कृत्वा (for हत्वा). D3 वै (for [आ]जौ). G3 स भीमसेनो हत्वाजौ· — B3 damaged for 37[bcd]. — [b]) K2 अमर्षितः; D3 °र्षण; T1. 5 G1. 2 °र्षिणं; M1-3 °र्षणं (for °र्षणः). — [c]) D2. 3 अभियाय (for °वाद्य). T (T3. 4 missing) G ततो राजन् (for [अ]ग्रतः स्थित्वा). — [d]) D2 कृतांजलिः; D8 °जलि·

38 [a]) T1. 5 G1. 3 M2. 4 स; T2 च (for सु-). — [b]) T1. 5 G M2. 4 धर्मपुत्रं; M1. 3 धर्मात्मानं (for धर्मराजं). — [c]) D3 -नयनैर् (for °नो).

39 [a]) K3 B2 सर्वा (for राजन्). — [b]) D11 क्रमान् (for क्षेमा). D4 [अ]भि- (for नि-). G2 क्षेमां निहतकंटकां· — [c]) D3 corrupt. S (except T5 G2; T3. 4 missing) नरव्याघ्र (for महाराज). — [d]) K3 B (except B2) D (except D1. 3) -पाल(D2 °ळ)य·

40 B3 damaged for 40[ab]. — [a]) T2 च; M स (for तु). D2 निकृते; D6 om. (for वैरस्य). — [b]) T6 निकृत्ता (for °त्या). D5 निकृत- (for °ति-). — [c]) Dn D1. 4. 8 वै (for वि-). D11 स मयाद्य हतः शेते·

41 [b]) T1 G1 वै चोग्र-; T2 तेमर्ष-; T5 G2 चैवोग्र- (for ते चोग्र-). — [c]) B2 S (except M1. 3; T3. 4 missing) [ए]व (for [अ]पि). — [d]) B2 हताश्च (for निहतास्). G3 सर्वे-; M2. 4 तत्र (for तव).

42 [a]) D6 रक्त- (for रत्न-). G2 -वनाकीर्णा (sic) (for -समा°). — B3 damaged for 42[cd]. — [c]) D3 T2. 5 G2 उपावृता; Cv °वृत्ता (as in text).

43 Dn om. the ref. — [a]) B3 damaged. K1. 4 B1. 2. 5 D गतो; G2 ततो (for गतं). T5 G2 निलयं (for निधनं). Ca गतं वैरस्य निधनं (as in text). — [b]) S (T3. 4 missing) हतो (M2 °त्वा) दुर्योधनस्त्व- (M1. 2 °नं त्व)या·. — [c]) D11 मतिम् (for मतम्). K4 S (T3. 4 missing) आज्ञाय (for आस्थाय).

44 [a]) M3 स्वम् (for त्वम्). — [b]) D11 मम (for मातुः). ❋ Ca : मातुर्गर्भधारणदुःखस्य । ❋ — [c]) Dn2 दुर्धर्षं; D4. 9 दुर्धर्षे; T5 G2 धर्मज्ञ (for दुर्धर्ष). M3 दिष्ट्या जयति दुर्धर्ष· — [d]) K3 दिष्ट्या शकुनिपातितः (sic).

Colophon. T3. 4 missing: B3 damaged. — *Sub-parvan :* Ś1 K4 M1. 2. 4 गदायुद्ध·. — *Adhy. name :* Ś1 K1-3 बलदेवगमनं; K4 युधिष्ठिरवाक्यं; G1 दुर्योधनपतनं; M2. 4 वासुदेवसंवादः·. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B2 M2-4 62; B4 M1 61; Dn 30; D9. 10 31; T (T3. 4 missing) G 6. — *Śloka no.:* Dn D7. 9 46.

६०

C. 9. 3389
B. 9. 61. 1
K. 9. 62. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १
संजय उवाच ।
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं वने ॥ २
प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः ।
पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ॥ ३
आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ।
नैतान्हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४
धनूंष्यन्ये व्याक्षिपन्त ज्याश्चाप्यन्ये तथाक्षिपन् ।
दध्मुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीः ॥ ५
चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः ।
अब्रुवंश्चासकृद्वीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६
दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
कौरवेन्द्रं रणे हत्वा गदयातिकृतश्रमम् ॥ ७

60

☞ This adhy. is missing in T3.4 (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 S (except M1.4; T3.4 missing) om. 1 together with the ref. —ᵃ) Ś1 K2.3 D3 सुयोधनं. —After 1ᵇ, M4 reads 2ᶜ–3ᵇ for the first time, repeating it in its proper place. D10 reads 1ᶜ–2ᵇ on marg. —ᶜ) M4 पांचालाः (for पाण्डवाः). Dn2 संजयाश्. —ᵈ) K4 Dn2 D2.11 M1.4 अकुर्वंत. —After 1, M1 ins.:

361* अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा प्रत्यपद्यन्त संजय ।

2 D10 reads 2ᵃᵇ on marg. M4 reads 2ᶜ–3ᵇ for the first time after 1ᵇ. —ᵈ) K3 मत्तवन्य-. K3 B (B3 damaged) D (except D11) T5 यथा (for वने).

3 For the repetition in M4, cf. v. l. 2. —ᵃ) T2.5 G2.3 M1–3.4 (both times) सर्वे (for तत्र). —ᶜ) K2 Dn D3 पंचालाः; D2 पांचालाः (for पाञ्चालाः). D8 पांडवाश् (for सृञ्जयाश्). M1.4 [आ]सन् (for [ए]व). —ᵈ) T2 निहताः कुरुनंदनाः.

4 —ᵃ) Ca आविध्यन् (as in text). K2.3 आविध्य तु तु(K2 त्वतु)रीयानि; D11 T5 आविध्य चो(T5 °ध्यं तू)त्तरीयाणि; T2 आविध्यन्नुतरिय्याणि. —ᵇ) K2.3 B2 S (except M1; T3.4 missing) चक्रिरे (for नेदिरे). —ᶜ) D11 एतान्; M नैनान्; Cv नैतान् (as in text). T1.5 G -समायुक्तान्; Cv °विष्टान् (as in text).

5 ᵃ) D3 corrupt. K2.3 transp. धनूंष्यन्ये and व्याक्षिपन्त (K3 °पंतो). T1.5 G M2–4 एके (for अन्ये). K4 B5 चाक्षिपंत; B1 त्वा°; Dn वा°; D4.7.10 M1 व्य°; D11 वाक्षिपंतो; T1.5 G व्याक्षिपंति (for °पन्त). T2 धनूंषि न्यक्षिपंत स. —ᵇ) D2 T5 ताश्; D6 ज्यां (for ज्याश्). D11 चान्ये वै; G3 चापानन्ये (hypermetric) (for चाप्यन्ये). K2.3 समाक्षिपन्; T2 तदा°; M1 व्यचि° (for तथा°). —ᶜ) G1 जघ्नुर् (for दध्मुर्). D11 T1 चान्ये (for अन्ये). K4 तथा (for महा-). —ᵈ) K4 B2 D2.3.8.11 दध्मुश् (for जघ्नुश्). G3 तु (for च). K2.3 D2–5.8.11 T (T3.4 missing) G1 M1.2.4 दुंदुभीन्.

6 ᵃ) Ś1 K D2.3 चिक्ष्वेडुश् (K3 °दुश्; D3 °दुश्); B2 D11 चिक्ष्वे(D11 °क्षि)पुश्; T2 चित्रिताश्; T5 चक्रींडुश् (sic); M3.4 चिक्रीडंश् (for °डुश्). K4 B5 च; S (except M1; T3.4 missing) [अ]पि (for [ए]व). —ᵇ) B5 D11 जहृषुश् (for जहसुश्). D2.3 M1.3 तथापरे; G2 M2 तथाहिताः. T2 जहृषुश्च निपातिताः. —ᶜ) Ś1 K2.3 तदा; D6.8 M3 सकृद्; G3 [अ]क्षिपन् (for [अ]सकृद्). B5 S (T3.4 missing) वीरं.

7 ᵃ) T5 G2 ह्यद्य (for कर्म). —ᵇ) D2 [s]थ सु-; D9 यत्सु-; T5 कर्म (for ऽद्य सु-). D5 रणेभ्यस्तं महाकृतं. —B3 damaged for 7ᶜᵈ. —ᶜ) S (except M1.3; T3.4 missing) कौरवेयं. M1.3 इमं (for रणे). K2 कृत्वा (for हत्वा). —ᵈ) K4 D3.11 निकृत(D3 °ता)श्रमं; T1 G M कृतनिश्रमं (M2 °म); T2.5 कृतविश्रमः (T5 °मं) (for [अ]तिकृतश्रमम्).

इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे ।
त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ॥ ८
चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ।
दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्याद्वृकोदरात् ॥ ९
वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
अशक्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशम् ॥ १०
कुञ्जरेणेव मत्तेन वीर संग्राममूर्धनि ।
दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं त्वया ॥ ११
सिंहेन महिषस्येव कृत्वा संगरमद्भुतम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयानघ ॥ १२
ये विप्रकुर्वन्राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
मूर्ध्नि तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्मणा ॥ १३
अमित्राणामधिष्ठानाद्वधाद्दुर्योधनस्य च ।
भीम दिष्ट्या पृथिव्यां ते प्रथितं सुमहद्यशः ॥ १४
एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति बन्दिनः ।
तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ १५
दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः ।
अद्यापि न विहृष्यन्ति तानि तद्विद्धि भारत ।
इत्यब्रुवन्भीमसेनं वातिकास्तत्र संगताः ॥ १६
तान्हृष्टान्पुरुषव्याघ्रान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह । C. 9. 3404 B. 9. 61. 17 K. 9. 62. 17

8 ^{b}) Dn1 M1 वधः. D8 -संयुगं. — ^{c}) Ś1 K2.3 कृत्वा (for त्वया). — ^{d}) Ś1 इदं; B2 अमी (for इमं).

9 ^{a}) Dn1 चरंति. — ^{b}) D2 मंडलानि. M1.3 भागशः (for सर्वशः). — ^{c}) D8 सत्यं; T1.5 G हन्यात् (for शूरं). — ^{d}) D8 हि (for को). T2 नु (for ऽन्यो). T1.5 G शूरं (for हन्याद्).

10 B3 damaged for 10^{ab}. — ^{a}) Dn1 वि- (for च). D8 गतं. — ^{b}) G3 त्वत्सह (for त्वमिह). M2-4 [अ]द्य (for [अ]न्यैः). D1 सुदुस्तरं; D6 M1.3 °ष्करं; Dn1 °गैमः. D2.3 तं निहत्याशु दुर्गमं. — ^{c}) T5 G2 इदम् (for एतद्). Dn1 नाद्य शक्यमेतदन्ये (sic). — ^{d}) Ś1 K1 ईप्सितं (for ईदृशम्). K2.3 रणे संपादितं त्वया.

11 ^{c}) T5 M1 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). — ^{d}) B4 सूदितं; Dn1 मृ** (for मृदितं).

12 ^{b}) T1.2 G संग्रामम्; M1 समरम् (for संगरम्). Ś1 K1-3 B2 D4.6-10 उत्तमं; Dn1 ईदृशं (for अद्भुतम्). B5 T5 कृत्वा संग्राममूर्धनि. — ^{d}) D1 T (T3.4 missing) G पीतं दिष्ट्या (by transp.).

13 ^{a}) D4 om. ये. Ś1 K1-3 विप्रचक्रुः; T5 प्रकुर्वंत (for विप्रकुर्वन्). — ^{b}) D2.11 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — ^{c}) T5 तेषां मूर्ध्नि (by transp.). — ^{d}) K1 Dn1 तेन स्व-; K2.3 [अ]नेन स्व-; K4 ते स्वैर-; T2 G3 वै (G3 च) स्वेन (for ते स्वेन).

14 ^{a}) D8 अभिजानाम्; Cv अमित्राणाम् (as in text). Ś1 अधिष्ठानं; K2.3 अनि(K3 °रि)ष्टानां; D3 अधिष्ठानान्; Dn1 अथेष्ठानाद् (sic); T2 च सर्वेषां; T5 प्रतिष्ठानाद्; Ca. v (gloss: अधिकृतया स्थानात्) अधिष्ठा° (as in text). — ^{b}) D8 हंता; T2 तथा; T5 भयाद् (for वधाद्). — ^{c}) T2 भीमं दृष्ट्वा (for भीम दिष्ट्या). D8 सचोक्तं (sic) (for पृथिव्यां). D8 वै; G2 च (for ते). — B3 damaged for 14^{d}-15^{b}. — ^{d}) Dn1 ते सु- (hypermetric) (for सु-). B5 प्रथिव्यति महायशः.

15 B3 damaged for 15^{ab}. — ^{a}) T2 एते (for एवं). Dn1 कृते (for नूनं). — ^{b}) T1.2 G1.3 M वंदंति; T5 तुष्टुवुः; G2 स्तुवत (for नन्दन्ति). K1 वर्धिनः; S (T3.4 missing) वंदिनः. — ^{c}) K2 Dn D4.5.8.11 T5 G2.3 M1.2.4 यथा (for तथा). K2 D4 G M1 त्वा; K3 D3 M3 त्वं (for त्वां). D6 M1.3 निहतामित्र. — ^{d}) T1 G1.3 स्वयं (for वयं). T (T3.4 missing) G M1.2.4 वंदाम; M3 वर्धाम (for नन्दाम).

16 Dn1 om. (hapl.) 16^{abc}. — ^{b}) T3 वै (for नः). — ^{c}) M1 च (for न). K1 B1.4.5 D1.4-10 T2 Ca (gloss: निवर्तन्ते) विकृष्यंते (D1 T2 Ca °ति); K4 द्विदृश्यंते; G3 च हृष्यंति; Cv विदृश्यंते (for विहृष्यन्ति). ❀ Cv: न विदृश्यन्ते विरुद्धतया दृश्यन्ते। तथैव तिष्ठन्तीति भावः । ❀ — ^{d}) D9 विद्धि हि; Cv तं विद्धि. — ^{e}) T5 अब्रवीद्. T2 वासुदेवं (for भीमसेनं). — ^{f}) K1 D2.3.7.8.10.11 वार्ति(D3 °र्त्ति)कास्; D4 वर्ति°; T (T3.4 missing) G2.3 M वादि°; G1 वंदि° (for वाति°).

17 B3 damaged for 17^{ab}. — ^{a}) K2 D1.4.5.8.10 T2 दृष्ट्वा; Dn1 दृष्टान् (for हृष्टान्). Dn1 -व्याघ्रः; T2 -व्याघ्राः. — ^{b}) Dn M2 पंचालान्; D2 T2 पांचालाः (D2 °ला:); Dn1 पांचालानां (hypermetric). M1.3 सह पांडवैः (by transp.). — ^{c}) K4 ब्रुवतां; D3

C. 9. 3405
B. 9. 61. 18
K. 9. 62. 17

ब्रुवतः सदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १७
न न्याय्यं निहतः शत्रुर्भूयो हन्तुं जनाधिपाः ।
असकृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः ॥ १८
तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः ।
लुब्धः पापसहायश्च सुहृदां शासनातिगः ॥ १९
बहुशो विदुरद्रोणकृपगाङ्गेयसृञ्जयैः ।
पाण्डुभ्यः प्रोच्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान् ॥ २०
नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः ।
किमनेनातितुन्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ॥ २१
रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ २२
इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णाद्दुर्योधनो नृपः ।
अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशां पते ॥ २३
स्फिग्देशेनोपविष्टः स दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ।
दृष्टिं भ्रूसंकटां कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ॥ २४
अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तत् ।

ब्रुवंत; D1.7.8 ब्रुवतोः; G2 M4 ब्रुवंतः. K2 B Dn D5.6.9.10 [ऽ]सदृशं. D1.4.8 चैव; T1.2 G M तत्तत्; T5 तद्वत् (for तत्र). D11 अब्रुवन्सुभृशं तत्र.

18 D1 om. 18^{ab}. —^{a}) B1.5 अन्याय्यं; T1.5 G1 न न्यायान्; T2 नान्यायो; G2.3 Cv नान्यायान् (for न न्याय्यं). N (except Ś1 K2 D11; D1 om.) T1 G1 निहतं; M1 हि हतः (for निहतः). K1.4 Dn2 D2.5–7.9.11 शत्रुं; Dn1 D3 शत्रून्; D11 त्वत्र (for शत्रुर्). M2–4 नान्यायेन हतः शत्रुर्. —^{b}) T (T3.4 missing) G M2.4 इति वक्तुं; M1 भूयो वक्तुं; M3 इति वित्त (for भूयो हन्तुं). Ś1 K1 जनेश्वराः; B1.5 Dn D4–10 G3 नराधिपाः (G3 °पान्); T2 जनाधिप; M2.4 °पान्. —^{c}) G3 अग्र्याभिर् (for उग्राभिर्). Ś1 K2.3 असद्वाग्भिरिवोग्राभिर्. —^{d}) D11 T2.5 G2.3 [ऽ]पि (for हि). B1 Dn हतो ह्येष सुयोधनः (B1 °मंदधीः).

19 ^{a}) T2 G2 तथा (for तदा). D3 हि (for [ए]-ष). T (T3.4 missing) G1.2 क्रुद्धो; G3 M2–4 क्षुद्रः; M1 शत्रुर् (for पापो). —^{b}) D4 M4 यदेव; T2 भीमेन; G2 यथैव; G3 तदैष (for यदैव). —^{c}) D3 लुब्ध-; D11 लुब्धाः. D11 -सहायाच्च. K4 लुब्धपापसहायस्तु.

20 ^{b}) K1.2 B (except B2) Dn1 D1.4.5.8 T1.5 G1 M1.2.4 -संजयैः; K3 -संनिभैः (for -सृञ्जयैः). — After 20^{b}, T2 ins.:

362* इत्युक्तः पाण्डवेभ्यश्च ह्यर्धराज्यं ददस्व वै ।

—^{c}) D11 पांडुभिः. K1 B1 Dn D1.3–10 प्रार्थ्यमानो; B4 प्रोद्य° (for प्रोच्य°). K2.3 प्रोच्यमानोपि पांडुभ्यः; T2 पांडुभ्यः स च राज्यार्धं. —^{d}) Dn2 पैत्र्यम्; D11 पैत्रम् (for पित्र्यम्). K4 प्र-; T5 G2 अ- (for न). — After 20, D2.3 ins.:

363* नानेन कार्यं दृष्टेन श्रुतेनैव कथास्वपि ।
ईदृशा भिन्नमर्यादा गतिं यान्तीह तादृशीम् ।
श्रुत्वैवं वचनं तस्य सासूयवचनं तदा ।
ज्वलन्निव च रोषेण स्फुरन्निव च भूपतिः ।

21 ^{a}) T2 नैव; Cv नैष (as in text). B5 T (T3.4 missing) G1.3 Cv [ऽ]त्र; D1 M1 हि; D11 [ऽ]पि; G2 [ऽ]ति- (for ऽद्य). D11 [अ]मित्राणां; M1 शत्रुर्वा; Cv मित्रं वा (as in text). Ś1 K1–3 नैष मित्रं न योग्योद्य; D2.3 नैष योग्योभिमानस्य. —^{b}) K4 शत्रुं; M1 मित्रं; Cv शत्रुर् (as in text). D3 पुरुषर्षभ; Cv °षाधमः (as in text). — B3 damaged for 21^{cd}. —^{c}) Ś1 K1 त्रिभुग्नेन; K2 वितुन्नेन; K3 चिभुनैव; K4 Dn D11 [अ]भितुन्नेन; B1.2.4 M4 [अ]तितुन्ने(B2 °च्छे)न; B5 M1 [अ]भितुन्नेन; D4 [अ]तिभुग्नेन; D5–7.9.10 [अ]ति-(D9 °भि)भिन्नेन; D8 [अ]भिलुब्धेन; T5 G2 तु नुन्नेन (for [अ]तितुन्नेन). —^{d}) B4 corrupt. T1.2 G -स-(G3 -सु)धर्मिणा. D2.3 वाग्भिः कायसमुत्क्षणैः (sic); D11 वचोभिः कष्टकर्मणा.

22 ^{a}) D2.11 T2 रथे च (T2 वा) (for रथेषु). D2.3 आरुह्यतां. —^{b}) S (except G3; T3.4 missing) गच्छाम. —^{d}) G2 -बांधवैः.

23 ^{a}) B3.4 वचस्तत्र; D1 M1 ह्यधिक्षेपं; D6 त्वभि°; T (T3.4 missing) G M2–4 [आ]त्मनिक्षे(T5 °नः क्षे-; G2 °विक्षे)पं (for त्वधि°). —^{b}) G1 कृच्छ्राद् (for कृष्णाद्). D2 T5 M2.4 नृप. —^{d}) M4 उपातिष्ठद् (for उद°). G3 पतिः.

24 ^{a}) D5 स्फिग्वंशेन. D8 [अ]पविष्टः (for [उ]प°). D1 च; D2 om.; T1.2 G M2.4 सन् (for स). —^{b}) M3 पिष्टः स (for विष्टभ्य). —^{c}) D11 corrupt. T2 दृष्टं (for दृष्टिं). Ś1 K1–3 भ्रू(K1 भ्रु)संकुटां; K4 M1 सुभ्रुकुटिं (M1 °टीं); B1 D4.6 T5 G3 भ्रूसंकटं (B1 T5 °टीं); D2.3 सभ्रूकुटिं (D3 °टी). D8 दृष्टभ्रूसंकटं कृत्वा.

क्रुद्धस्याशीविषस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भारत ॥ २५
प्राणान्तकरणीं घोरां वेदनामविचिन्तयन् ।
दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्राभिरार्दयत् ॥ २६
कंसदासस्य दायाद न ते लज्जास्त्यनेन वै ।
अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ॥ २७
ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ।
किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचथाः ॥ २८
घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान्सहस्रशः ।
जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २९
अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ ३०
अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
आचार्यो न्यासितः शस्त्रं किं तन्न विदितं मम ॥ ३१
स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः ॥ ३२
वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
घटोत्कचे व्यंसयथाः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः ॥ ३३
छिन्नबाहुः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ।
त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन दुरात्मना ॥ ३४
कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया ।

C. 9. 3422
B. 9. 61. 35
K. 9. 62. 34

25 ^{b}) B D (except D_{11}) तु; M नः (for तत्). — ^{d}) $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ -पक्षस्य (for -पुच्छस्य). S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) भोगिनः (for भारत).

26 G_3 om. 26–27. — ^{a}) K_1 -करिणीं; D_2 -करणां (for °णीं). — ^{b}) T_2 corrupt. $Ś_1$ K_1 एव; B_4 T_1 G_1 अपि; B_5 अभि-; D_{11} अधि- (for अवि-). K_4 $B_{1.2}$ Dn $D_{1.3-10}$ वेदनामप्यचिंतयन्; D_2 वेदनार्तो न चिंतयन्. — ^{d}) $D_{1.2.5.11}$ S (G_3 om.; $T_{3.4}$ missing) अर्दयत् (D_2 $M_{1.3.4}$ °यन्).

27 G_3 om. 27 (cf. v.l. 26). Before 27, T ($T_{3.4}$ missing) G (G_3 om.) ins. दुर्योधनः. — ^{a}) ❀ Ca : कंसदासस्य वसुदेवस्य। Cv: दासस्येति जात्येकवचनम्। कंसभृत्यानां दायाद द्रव्यभक्षक । ❀ — ^{b}) K_2 reads न ते twice. $D_{2.3}$ वै (for ते). D_3 [इ]ति (for [अ]स्ति). B_5 हि; $D_{2.3}$ ते (for वै). — ^{d}) D_8 यदा (for यद्). D_6 गदेयं विनिपातिता.

28 ^{a}) $D_{2.3}$ ऊरुं. D_8 भिंधीहि (sic); T_2 भिंदेति (for भिन्धीति). — ^{b}) T_2 corrupt. $T_{1.5}$ G M प्रयच्छसि (for °ता). — ^{c}) K_4 न वा; D_{11} किं नु (for किं न). — ^{d}) K_4 B_2 Dn $D_{1.4.8}$ अबोधिथाः; $D_{2.3}$ T_5 अवोचथ.

29 ^{a}) S ($T_{3.4}$ missing) पातयित्वा (for घा°). D_2 -पाळान्. — ^{b}) $D_{5.6}$ ऋजूञ्शुद्धान्. — ^{c}) S (except $M_{1.2}$; $T_{3.4}$ missing) निपुणैर् (for बहुभिर्). $D_{4.8}$ जिह्मैस्तु पापैर्विविधैर्. — ^{d}) ❀ Ca : घृणा कृपा। ❀

30 ^{a}) $M_{2.4}$ शत्रूणां (for शूराणां). — ^{b}) Dn D_5 T_5 G_2 कुर्वाणं (G_2 °णाः); D_{11} कुर्वंतां. — ^{d}) $D_{1-4.8}$ T_2 G_2 पातितस्; D_9 घातयस् (for घातितस्). D_{11} मे; $T_{1.5}$ G स; T_2 स्व- (for ते).

31 ^{a}) T_2 M_3 अश्वत्थाम-; T_6 °स्थाम्ना. D_{11} समाह्वानं (for सनामानं). — ^{b}) M_3 कृत्वा नाशं (for हत्वा नागं). K_4 च दुर्मते; D_{11} सुदुर्मतिः. — ^{c}) $D_{4.8}$ नाशितः; $T_{1.5}$ G M_{2-4} त्याजितः; T_2 स्थापितः (for न्यासितः). — B_3 damaged for 31^{d}–32^{a}. — ^{d}) K_2 D_6 किं न तद्; Dn तत्किं न; D_1 किंचिन्न; D_5 किं किं न; M_3 किं तनु (for °न्न). D_{11} विद्यते (for विदितं). K_1 M_1 मया (for मम).

32 B_3 damaged for 32^{a}. — ^{a}) M_1 ननु; M_3 न च (for स च). — ^{c}) D_4 corrupt. S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) हन्यमानस् (for पात्य°). — ^{d}) K_4 $D_{2.3}$ S ($T_{3.4}$ missing) समवा(M_1 °पा)रयः (K_4 $D_{2.3}$ T_2 G_2 °यत्); D_{11} त्वमधारयः.

33 ^{a}) Dn वधार्थे. — ^{b}) D_1 पालितां (for याचितां). G_2 तु; M_1 ह (for च). — ^{c}) K_1 $B_{1.2.4.5}$ $D_{1.4-7.10}$ व्यंसयतः; K_4 वंचयतां; B_3 D_{11} Ca (gloss : वृथा कारयित्वा) व्यंसयित्वा; Dn यं संयत्तः; $D_{2.3}$ व्यंसयि(D_3 °या)ता; D_8 व्यस्ययतः; D_9 व्यंसनतः; $T_{1.5}$ $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ °येथाः; T_2 प्रयुंजीथाः; G_2 तु संयेथाः; M_1 व्यंसयिथाः. — ^{d}) K_4 त्वन्यः (for त्वत्तः).

34 ^{a}) $K_{1.4}$ B D (except D_{11}) -हस्तः (for -बाहुः). $M_{1.4}$ शरग(M_1 °चि)तस् (for प्राय°). T_2 छिन्नबाहुं पातयत्तत्. — ^{b}) K_4 S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) रणे (for बली). — B_3 damaged for 34^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ विसृष्टेन; D_3 निसृष्टे नि-; $D_{5-7.9.10}$ [अ]भिसृष्टेन; Ca निसृ° (as in text). T_5 अहातिसृष्टेन

C. 9. 3423
B. 9. 61. 36
K. 9. 62. 34

व्यसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ ३५
पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।
पातितः समरे कर्णश्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ३६
यदि मां चापि कर्णं च भीष्मद्रोणौ च संयुगे ।
ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो ध्रुवम् ॥ ३७
त्वया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च घातिताः ॥ ३८

वासुदेव उवाच ।

हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धवः ।
सगणः ससुहृच्चैव पापमार्गमनुष्ठितः ॥ ३९
तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
कर्णश्च निहतः संख्ये तव शीलानुवर्तकः ॥ ४०
याच्यमानो मया मूढ पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
पाण्डवेभ्यः स्वराज्यार्धं लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥ ४१
विषं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वे च पाण्डवाः ।
प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ४२
सभायां याज्ञसेनी च कृष्टा द्यूते रजस्वला ।
तदैव तावद्दुष्टात्मन्वध्यस्त्वं निरपत्रपः ॥ ४३

हतः. —^{d}) K4 B (B3 damaged) D (except D11) T1 महात्मना (for दुरा°).

35 ^{a}) D5.6 M3 कुर्वाणं. —^{b}) M2–4 कर्णं. Ś2 commences from पार्थं. B5 D11 S (except M1; T3.4 missing) -जिघांसया (for -जिगीषया). —^{c}) K4 Dn2 D1.2.4.5.7–10 T2.5 G2 व्यसनेन; D11 विंस° (for व्यस°). K3 [अ]सुरेंद्रस्य (for [अ]श्वसेनस्य). —^{d}) Ś1 K2.3 ते (for वै). D1 पन्नगेंद्रस्य तस्य वै; Bom. ed. पन्नगेंद्रस्य वै पुनः.

36 ^{a}) D6 पातिते; T5 [अ]तितवै (sic) (for पतिते). G2 पुनश्चातीतचक्रे तु. —^{b}) Ś2 damaged. T2 पराजिते (for °जितः). —^{cd}) D8 corrupt. D11 पतितः. T2.5 G2.3 M2–4 च रणे (for समरे). M2–4 चक्रे (for चक्र-). D2.4 [ऽ]ग्रणी. D3 त्वव्यग्रः स्वग्रणीर्नृणां; D7.9 च व्यग्रो योग्रणीर्नृणां (for 36^{d}).

37 B3 damaged for 37^{ab}. —^{a}) D5 वापि; S (except M1; T3.4 missing) चैव (for चापि). M2–4 द्रोणं (for कर्णं). —^{b}) D2.3 भीष्मं द्रोणं; M2–4 भीष्मकर्णौ (for °द्रोणौ). B5 G2 संयुगौ; D5–7.9.10 संय(D9 °ग)तौ (for संयुगे). —^{c}) D5 अर्जुनं; D11 कः पुमान्; T1.5 G1.2 न्यायेन (for ऋजुना). D8 -विध्येथा (for -यु°). Ś1 K1–3 अर्जुनः प्रतियुध्यंत. —^{d}) B3.4 चेत्; T1 G वो (for ते). D2.3 T1.5 G M3 ध्रुवः.

38 D8 om. 38^{a}–39^{b}. —^{b}) T2 चिह्न- (for जिह्म-). D9 पार्थिवः; M1 °वान्. —^{c}) K4 तद्धर्मम्; D11 अधर्मम्; T (T3.4 missing) G ये धर्मम्; M2 स्वधर्मान् (for °र्मम्). G3 अनुतिष्ठंत. —^{d}) T5 अहं (for वयं). K2 वध्ये (sic) (for चान्ये). Dn D2.3 च पातिताः; D11 S (except M1; T3.4 missing) निपा° (for च घा°). —After 38, T (T3.4 missing) G ins.:

364* त्वया मायाविना कृष्ण मायामर्कप्रमोषिणीम् ।
कृत्वा हतः सिन्धुपतिः किं तन्न विदितं मम ।

[(L. 1) T2 कृष्णां (for कृष्ण). T2 G2 -प्रमोक्षणीं (for °षिणीम्). T5 मायाकर्मप्रमोक्षिणीं (for the post. half).]

39 D6 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). D9 T2 श्रीकृष्ण; T1.5 G1.2 श्रीभगवान्; G3 कृष्ण (for वासुदेव). —^{a}) D9 अपि (for असि). D4 गांधार. — B3 reads 39^{c}–42^{b} after 46^{b}. —^{c}) D8 सगुणः (for सगणः). D3 सुगणः सुसुहृच्चैव. —^{d}) Ś1 K1.4 B Dn D3.7.9.10 पापं (for पाप-). D8 अनुष्ठितं.

40 For the sequence in B3, cf. v. l. 39. —^{a}) K4 तथा (for तव). D3 दुष्कृतं; D9.11 T5 दुष्कृते. T2 तवैव दुष्कृतेनापि. —^{c}) T1 G1 संघे; M संखे. G3 तौ कर्णश्च ततः संखे. —^{d}) K2.3 भवत्- (for तव). D2 शीलानु-. T5 G2 -वर्तनात् (for -वर्तकः).

41 For the sequence in B3, cf. v. l. 39. Before 41, D6 ins. कृष्ण उवाच. —^{a}) Ś1 याचमानो; K2 D2.5–11 याच्यमानं (D8 °ने); T2.5 M1 वाच्यमानो; G2.3 वाच° (for याच्य°). M2 महा- (for मया). —^{b}) D8 दित्स्यसि. —^{c}) Ś1 K1 स (K1 स्व) राज्यार्धं-; K2 T2 स राज्यार्धं; K4 B1.3.4 Dn D2–10 स्वराज्यं (D4.8 °ज्यं) च; D1 स्वराज्यस्य; G3 स्वराज्याद्धि (for °ज्यार्धं).

42 For the sequence in B3, cf. v. l. 39. —^{a}) T2 वै; G2 M1 तु (for ते). B4 भीमसेना*; M3 °सेनस्य (for °सेनाय). —^{b}) D8 दत्ते. G2 [ऽ]थ (for च). D11 यद्दत्तं सर्वपांडुषु; T2 दत्तमन्नं विमिश्रितं. —^{c}) D3 प्रदीयता; D7 T1 प्रादीपिता; G3 प्रतीपिता (for प्रदी°). —^{d}) M1 transp. मात्रा and

अनक्षज्ञं च धर्मज्ञं सौबलेनाक्षवेदिना ।
निकृत्या यत्पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४४
जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ।
यातेषु मृगयां तेषु तृणबिन्दोरथाश्रमे ॥ ४५
अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ।
त्वद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ॥ ४६

दुर्योधन उवाच ।
अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु स्वन्ततरो मया ॥ ४७
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ।
तदिदं निधनं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ४८
देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ।

C. 9. 3440
B. 9. 61. 52
K. 9. 62. 60

सह. D1.4.6.8 परंतपाः (for सुदुर्मते). — After 42, T2 ins.:

365* पाण्डवाः दुःखिताश्चासन्पुरा वै वारणावते ।

43 ^{a}) M3 यज्ञसेनी. B2 ते; Dn1 या (for च). — ^{b}) Ś2 द्दष्टा (sic); K4 B2 D2.3 क्लिष्टा; D4.8 कृष्णा (for कृष्टा). D2 रजस्वळा. D1 कृष्णानीता रजस्वला; S (T3.4 missing) द्यूते क्लिष्टा (T2 कृष्णा) रज°. — ^{cd}) Ś1 D8 तदेव; T2 M1 तथैव. M1 पाप (for तावद्). K2.3 transp. दुष्टात्मन् and वध्यस्त्वं. B3 D8 T1 G1 M2–4 दुष्टात्मा. M1 हतस् (for वध्यस्). T5 G2.3 तु (for त्वं). K3.4 B2.3.5 D5–7.9.11 M1 निरपत्रप. T2 स्मरस्व निरपत्रप (for 43^{d}).

44 ^{a}) Ś1 धर्मसुतं; K3 धर्मराजं; M1 च राजानं; M3 च धर्मज्ञः. — ^{b}) D2 सौबळेन. Ś1 K1.3 D2–4 T1 G1.3 M1 -देविना (for -वेदिना). — ^{c}) T2.5 G2.3 M2–4 वै (for यत्). Ś K1–3 पराज्येष्ठास्; Dn °जीस्त्वं; D1 °जेष्ठीस्; D2 °जैष्ठास्; D3 °जैष्ठीस्; D6 °जैषीत्; G3 पुराजैषीस्; M1.3 पराजैषीस्. — ^{d}) T2 अपि (for असि). T2.5 G2.3 M2–4 transp. हतः (M3 हते) and रणे. — After 44, D2.3 read lines 1-2 of 367*.

45 Ś2 reads 45-46 on marg. (*sec. m.*). — ^{b}) Dn1 D1 कष्टा (for कृष्णा). D11 चाहृता (for क्लेशिता). — After 45^{b}, D2 reads line 3 of 367*. — ^{c}) K4 S (except M1.4; T3.4 missing) एषु; B Dn D1.4–10 चैव (for तेषु). D3 यातेषु मृगकामेषु. — ^{d}) M1.3 तृणबिंदोस्. Ś2 damaged; B1–3 D (except D3) अ(D4.8 य)थाश्रमं; T2.5 G2.3 M तदा(T2 °था)श्रमे. — After 45, T5 ins.:

366* तस्मात्सोऽपि हतः क्रूरस्तव दोषेण चात्मनः ।

46 Ś2 reads 46 on marg. (*sec. m.*) — ^{a}) D2 बाळ; D3 बालम् (for बाल). — ^{b}) D1 बलिभिर् (for बहुभिर्). — After 46^{b}, B3 reads 39^{c}–42^{b}. — ^{c}) B2 दुर्धर्षैर्; G3 तद्दोषैर् (for त्वद्°). K2 निर्हितः; T5 स हतः (for निहतः). D4.8.11 G2 M3 पापस्. T2 त्वद्दोषेण हतः संख्ये. — ^{d}) S (except M1; T3.4 missing) transp. हतः and रणे. — After 46, B D (except D11) ins.:

367* यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे ।
वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वं हि तदनुष्ठितम् ।
बृहस्पतेरुशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया ।
वृद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम् ।
लोभेनातिबलेन त्वं तृष्णया च वशीकृतः । [5]
कृतवानस्यकार्याणि विपाकस्तेषु भुज्यताम् ।

[D2.3 read lines 1-2 after 44. — (L. 1) D2.3 न्यूनानि (for कृतानि). — (L. 2) D1.3.8 च (for हि). — D2 reads line 3 after 45^{b}. — (L. 3) D4.7–9 तूशनसो (for उश°). B1 Dn D1–4.8 transp. श्रुतः and त्वया. — (L. 4) Dn च (for ते). — (L. 5) D2 -बळेन. — (L. 6) B5 अपि (for असि). D2 कार्याणि (for [अ]का°). B2.4 D4 तस्य; B3 D1 तेन; D3 त्वस्य (for तेषु). D1 भुज्यते.]

While S (except M1; T3.4 missing) ins. a passage given in App. I (No. 3).

47 With 47-49, cf. 9. 63. 18^{c}–25^{d}. T2 M1 om. the ref. — ^{a}) = 9. 63. 23^{a}. D11 अतीतं (for अधीतं). D5.11 विविधं; T1 G1 सुहुतं; T5 G2 सु(G2 स्व)कृतं; G3 सुहृदं; M विहृतं (for विधिवद्). T2 अधीतसंहृतं दत्तं. — 47^{bcd} = (var.) 9. 63. 18^{bcd}. — ^{b}) T1 प्रभुक्ता; T5 G2 भुक्ता वै; G3 प्रदत्ता; M1 प्रशस्ता (for प्रशास्ता). D2 समागतः. T2 भुवं भुक्त्वा ससागरां; G1 अप्रभुक्ता ससागरा. — ^{c}) B2 पादम् (for स्थितम्). — ^{d}) D11 corrupt. K1 धन्यतरो; D2.3 श्रेष्ठतरो; Ca.v स्वन्ततरो (as in text). Dn मम (for मया). K4 कोन्यो धन्यतमो मया.

48 = (var.) 9. 63. 25. Ś1 K1.2.4 D7 T5 M2 om. (hapl.) 48. T2 om. (hapl.) 48-49. D6 transp.

C. 9. 3440
B. 9. 61. 53
K. 9. 62. 61

ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ४९
ससुहृत्सानुबन्धश्च स्वर्गं गन्ताहमच्युत ।
यूयं विहतसंकल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥ ५०

संजय उवाच ।

अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य भारत ।
अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५१
अवादयन्त गन्धर्वा जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
सिद्धाश्च मुमुचुर्वाचः साधु साध्विति भारत ॥ ५२
ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः ।
व्यराजतामलं चैव नभो वैडूर्यसंनिभम् ॥ ५३
अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।
दुर्योधनस्य पूजां च दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ॥ ५४
हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुचुर्हि ते ।
भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ ५५

---

48 and 49. —^{a}) D2.3 तदिष्टं; T1 G सर्वेषां (for यदिष्टं). —^{b}) B1 Dn -वर्ततां (for -पश्यताम्). — B3 damaged for 48^{cd}. —^{c}) M3.4 प्राप्तः. —^{d}) D11 धन्यतरो (for स्वन्त°).

49 T2 om. 49 (cf. v. l. 48). D8 G1.3 om. (hapl.) 49. D6 transp. 48 and 49. Ś1 K1 transp. 49 and 50. —^{ab}) D3 देवाद्या; S (T2 G1.3 om.; T3.4 missing) राजार्हा (for देवार्हा). B2 [अ]थ सुलभा; D1.2 स्वसु°; D8 M1 च (D8 न) सु°; D5 वै दुर्लभा; M2–4 ह्यसुलभा (for असु°). D11 देहार्हान्मानुषान्भोगान्प्राप्तानसुलभाञ्नृपैः. —^{c}) D11 प्राप्ताः; M3 प्राप्तः. —^{d}) D3 ह्यंततरो; D11 धन्य° (for स्वन्त°). D2.3 मम (for मया).

50 Ś1 K1 transp. 49 and 50. —^{a}) B1.5 D (except D11) सानुज(Dn °जै)श्चैव (for °बन्धश्च). —^{b}) S (except M1; T3.4 missing) यातो (for गन्ता). B4 [अ]स्मि (for [अ]हम्). B3.4 हि ध्रुवं; M3 अप्युत (for अच्युत). —^{c}) Ś K1 विहित-; K4 B D1–4.6–10 निहत-; D5 तु हत-; D11 T1 G3 हि गत-; T2.5 G1 गर्हित-; M1 विगत-; M3.4 हि हत-; Ca विहत- (as in text). —^{d}) Ś2 स्वयोग्यं; K2.3 सुशोच्यं (for शोचन्तो). Ś1 K1 सुशोच्यं वर्तयिष्यत. — After 50, T (T3.4 missing) G ins.:

368* न मे विषादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
काको वा कङ्कगृध्रो वा निधास्यति पदं क्षणात् ।

[(L. 1) G3 शिरसाहतः. — (L. 2) T1 काक- (for कङ्क-).]

51 B3 damaged for 51^{ab}. —^{a}) K2 अथ; Cv अस्य (as in text). D11 अप्यस्य वाक्यनिधने. ❀ Cv: निधने अवसाने । ❀ —^{b}) K1 B1.5 D (except D11) M1 धीमतः (for भारत). —^{c}) K4 धर्मं (sic); D4 हर्षं (for वर्षं). —^{d}) T2.5 M2–4 दिव्य-; G3 देव- (for पुण्य-). D8 -वर्धनं (for -गन्धिनाम्).

52 ^{a}) D5 अवादयंश्च. S (except M1; T3.4 missing) अवाद्यंत च (T5 °दंत च; G1 °द्यंति च; G3 °दयंत; M3 °द्य च [submetric]) तूर्याणि. — After 52^{a}, B D (except D11) ins.:

369* वादित्रं सुमनोहरम् ।
जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशः संबद्धमेव च ।

[(L. 2) Dn संबंधम्; D6 संवृद्धम् (for संबद्धम्).]

— B D (except D11) om. 52^{b}. —^{c}) T (T3.4 missing) G नादं (for वाचः). —^{d}) K4 B1 Dn D4–10 M1 पार्थिव; B5 भूमिप (for भारत). D11 साधुवादश्च पुष्कलः.

53 D11 om. 53–54. B3 damaged for 53^{ab}. —^{a}) G1 ययौ (for ववौ). D1 S (except M1; T3.4 missing) वातः (for वायुः). —^{b}) Ś1 K1.3 B5 M1 -गंधी (for -गन्धो). S (except M1; T3.4 missing) शुचिर्मृदुः (for मृदुः सुखः). D3 पुण्यगंधमृदुः शुचिः. —^{c}) M1 [अ]मलश्. B1.5 D (D11 om.) व्यराजंश्च (D1.6 व्यराजन्खं; D2.3 विचरंश्च; D4 व्यराजंत; D5 जज्वलुः खं; D10 अराजंश्च) दिशः सर्वा. —^{d}) K2 B2 Dn1 D4.9 वैदू(B2 °दु)र्य-; B1 वैतूर्य-; D2 वै सूर्य-; D3.8 वैडुर्य-.

54 D11 om. 54 (cf. v. l. 53). —^{a}) K3 दृष्ट्वा वा (for ते दृष्ट्वा). — After 54^{b}, T2 ins.:

370* आश्चर्यं परमं जग्मुः पाञ्चालाः सोमकैः सह ।

—^{c}) K1 B (except B5) D (except D2.3; D11 om.) तु (for च). —^{d}) S (except M1; T3.4 missing) कृतां (for दृष्ट्वा). B2 राजम् (sic); T2 विद्याम् (sic); T5 G2 M व्रीलाम्; G3 पीडाम् (for व्रीडाम्). Ś K1–3 उपागताः.

55 ^{a}) G1 गतांश् (for हतांश्). K3 Dn D2.3 च धर्मतः; K4 स्वध° (for चाध°). D11 साधुवादं ततः श्रुत्वा. —^{b}) B3 D7–9 शुश्रुवुर् (for शुशुचुर्). D11 शोकार्ताश्च ये हतान् (submetric); T5 G2 शोकार्ताः किल

तांस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ५६
नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः ।
ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ५७
उपाया विहिता ह्येते मया तस्मान्नराधिपाः ।
अन्यथा पाण्डवेयानां नाभविष्यज्जयः क्वचित् ॥ ५८
ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।
न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥ ५९
तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतक्लमः ।
न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना ॥ ६०
न च वो हृदि कर्तव्यं यदयं घातितो नृपः ।
मिथ्यावध्यास्तथोपायैर्बहवः शत्रवोऽधिकाः ॥ ६१
पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
सद्भिश्चानुगतः पन्था स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६२

C. 9. 3456
B. 9. 61. 68
K. 9. 62. 76

(T_5 चाशु) भारत ; G_3 राजानं च सुयोधनं. — For 55^{ab}, T_2 subst. :

371* हतांश्च कौरवाञ्श्रुत्वाधर्मतश्च महीपतीन् ।
शोकार्ताः शुशुचुः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।

56 ^{a}) T_2 च (for तु). — ^{b}) D_3 -चेतसान् ; D_{11} -मानसान् (for -चेतसः). — ^{c}) T_2 उवाच (for प्रो°). $Ś_1$ K_2 [ए]वं (for [इ]दं). M_1 ततः (for वचः). K_3 प्रोवाच कृष्णो वचनं. — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{11} -निःस्वनः.

57 Before 57, T ($T_{3, 4}$ missing) G ins. श्रीभगवान्. — ^{a}) K_4 D_1 [ए]व (for [ए]ष). Ś $K_{2, 3}$ D_1 -दीर्घास्त्रस् ($K_{2, 3}$ °स्त्रास्) ; D_6 -शीघ्रास्त्रास्. D_8 नैष शक्योसि शीघ्रास्ते ; D_{11} न ते शक्या नराः शीघ्रास् ; T_2 नैते शक्याः शीघ्रहस्ताः. — ^{b}) T_2 सर्वे चैव ; G_3 ते सर्वे च. — After 57, B D (except D_{11}) ins. :

372* नैष शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्मेण पार्थिवः ।
ते वा भीष्ममुखाः सर्वे महेष्वासा महारथाः ।
मयानेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।
हतास्ते सर्व एवाजौ भवतां हितमिच्छता ।
यदि नैवंविधं जातु कुर्यां जिह्ममहं रणे । [5]
कुतो वो विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनम् ।

[(L. 1) B_5 ते (for [ए]ष). B_6 पार्थिवाः. — (L. 2) B_5 ते भीष्मप्रमुखाः सर्वे (for the prior half). — D_3 om. lines 3–6. — (L. 3) B_6 ते (for तु). Dn_1 मया (for माया-). $D_{5, 8}$ वा (for च). — (L. 4) B_5 तु (for ते). D_2 भवतो. — (L. 5) $D_{7, 9}$ नैवं विधिं. — (L. 6) D_2 वै ; D_7 वा (for वो). B_5 रतिः ; D_2 सुखं (for धनम्).]

58 $B_{1, 2}$ D (except $D_{3, 11}$) om. 58. — ^{a}) D_3 T ($T_{3, 4}$ missing) G उपायान्निहता ह्येते (D_3 °ताः सर्वे). — ^{b}) D_3 तेषां (for तस्मान्). K_4 $B_{3, 4}$ D_{11} नराधिप. — ^{c}) M_3 अन्यथा पांडुपुत्राणां. — ^{d}) D_{11} T_5 न भविष्यज्. M_3 कुतः (for क्वचित्).

59 ^{a}) D_5 ते तु ; D_{11} तत्ते ; T_2 ते मे (sic) ; M_3 ते च (for ते हि). D_3 धर्मे (for सर्वे). $T_{2, 5}$ $G_{2, 3}$ M महेष्वासाश्. — ^{b}) D_1 चत्वारोपि महारथाः. — ^{c}) T ($T_{3, 4}$ missing) G अशक्या ; M_1 न शक्ता (for न शक्या). — $Ś_1$ K D_{11} G_3 om. (hapl.) 59^d–60^c. — ^{d}) D_2 लोकपाळैर्.

60 $Ś_1$ K D_{11} G_3 om. 60^{abc} (cf. v. l. 59). — ^{a}) T_2 च (for [ए]व). — B_3 damaged for 60^{cd}. — ^{c}) T_5 G_2 M_1 जेतुं (for हन्तुं). — ^{d}) D_8 $T_{1, 5}$ G M हि (for [इ]ह). K_3 दर्शिना ; K_4 पांडवाः (for दण्डिना). T_2 कालेनापि हितादिव.

61 ^{b}) K_4 इदं (for अयं). K_2 Dn D_1 पातितो ; S ($T_{3, 4}$ missing) निहतो (for घातितो). K_4 D_3 T_5 M_4 नृप ; B Dn $D_{1, 2, 4-10}$ रिपुः ; M_2 नृपाः. — ^{c}) T_1 मिथ्याचर्याच् ; T_5 विध्यविध्याच् (sic) ; G Cv (gloss : मिथ्यावधसंबन्ध्युपायात्) मिथ्यावध्याच् (G_1 °श्) ; M_{2-4} °वृत्ताश ; Ca °वध्यास् (as in text). K_2 तथो * * ; D_7 तथापायैर् ; S (except M_1 ; $T_{3, 4}$ missing) छलोपायैर् (for तथो°). D_2 सर्वोपायैर्मिथो वध्या. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2, 3}$ M_{2-4} बहुभिः (for बहवः). D_{11} जिताः ; T_2 G_3 M_{2-4} हताः (for ऽधिकाः).

62 ^{a}) $D_{4, 8}$ कृतैर् ; T ($T_{3, 4}$ missing) $G_{1, 3}$ M पूर्वं ; G_2 पूर्वस्य (for पूर्वैर्). B_1 D_2 अनुगतैः ; T_1 G_1 अभ्यागतो ; $T_{2, 5}$ G_3 $M_{3, 4}$ ह्यनुग(M_4 °म)तो ; $M_{1, 2}$ हि विहितो (for अनुगतो). D_2 चैव (for मार्गो). — ^{b}) M_1 -पातिभिः (for -घा°). D_{11} देवैरथ सुरादिभिः. — ^{c}) $K_{2, 3}$ यो (for च). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 चानु- ; M_1 अति- (for अनु-). T ($T_{3, 4}$ missing) G M_{2-4} सर्वैरनुग- (G_2 °पि ग)मिष्यते (T_1 G_2 °ति). — After 62, S (except M_1 ; $T_{3, 4}$ missing) ins. :

373* एवं विधात्रा विहितं वधमेषां महात्मनाम् ।

C. 9. 3456
B. 9. 61. 69
K. 9. 62. 79

कृतकृत्याः स्म सायाह्ने निवासं रोचयामहे ।
साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः ॥ ६३
वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।
पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसंघवत् ॥ ६४
ततः प्राध्मापयञ्शङ्खान्पाञ्चजन्यं च माधवः ।
हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभाः ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषाद्यो हनिष्यति ।
कृतान्तमन्यथाकर्तुं नेच्छेत्सोऽयं धनंजयः ।

[(L. 1) T2 M2.4 हि धात्रा; M3 *धात्रा. T1 G1 विहितो. T1 योगो ह्येष; T2 स्वयमेव; T5 G2 स्वयमेषां (for वध°). G1 यो हर्षो मम वर्त्मनां (for the post. half). —(L. 2) T5 इति (for अति-). — (L. 4) T2 G3 न शक्यो; G2 न चेत्सो (for नेच्छेत्सो). T1.2 M3 धनंजय; G1.3 (also as above) °जयं.]

63 B3 damaged for 63ab. — a) K4 D7.9.10 च (for स्म). — c) D3 साश्वनागा; T2 अश्वा नागा. — d) Ś K1-3 D11 विश्राम्यामो; K4 विश्रामाय; D1.4.8 वि(D1 नि)श्रसामो; T1.5 G विश्रा(T5 G3 °श्र)-म्यंतु; M1 विश्राम्यथ; M2-4 विश्रमध्वं (for °मामो). D2.3 विश्रामोद्य (D3 °म्यामो) नराधिपः; T2 विश्रामंतु नराधिप.

64 b) G3 निवासं (for तदानीं). — c) D2 पांचाळा; D5-7 पंचाला. G3 च भृशं (for भृशसं-). — d) K4 निनिंदुः; D8 निषेदुः (for विनेदुः). K2 मेघ- (for सिंह-). Ś1 K1 -मेघवत्; Ś2 -**वत्; K2.3 D1 -सिंह° (sic); D2.3 T5 -शब्द°; D4.5 -संह°; D11 -वर्तिनः (for -संघवत्).

65 a) D4.8 हृष्टाः (for ततः). Ś2 K2 Dn D1.6.8 G3 प्रध्मापयन्; D9 T (T3.4 missing) G1.2 M प्रा(T2 प्र)ध्मापयत्. S (except M3; T3.4 missing) शंखं. — b) T (T3.4 missing) G जनार्दनः (for च माधवः). —After 65b, S (except M1; T3.4 missing) ins.:

374* देवदत्तं प्रहृष्टात्मा शङ्खप्रवरमर्जुनः ।
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ।
धृष्टद्युम्नस्तथा जैत्रं सात्यकिर्नन्दिवर्धनम् । [5]
तेषां नादेन महता शङ्खानां भरतर्षभ ।
आपुपूरे नभः सर्वं पृथिवी च चचाल ह ।
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
पाण्डुसैन्येष्ववाद्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।
अस्तुवन्पाण्डवानन्ये गीर्भिश्च स्तुतिमङ्गलैः । [10]

[(L. 1) G3 शंखं. — Lines 2-4 = 6. 23. 15c-16d. —(L. 5) T1 G1 नंदिवर्धनः; T2 नादवर्धनं; G2 नंद°. — (L. 7) T2 आपूरितं. M3 ततः (for नभः). M3 वि- (for च). T5 च (for ह). — Lines 8-9 = (var.) 6. 23. 13. — (L. 10) G2 श्रुति- (for स्तुति-). T2 स्तुतिशब्दैर्मनोहरैः (for the post. half).]

— T2 cont.:

375* गीर्भिर्मङ्गल्युक्ताभिर्वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ।

— B3 damaged for 65cd. — c) B1.2 Dn D1-3.5.7.9 T5 हृष्टो; B5 कृष्णो; D11 दृष्ट्वा; T2 हृष्ट्वा (for हृष्टा). D11 तत्र (for दृष्ट्वा). — d) D4 निहितं. K4 B1.2.5 D (except D10) T2 M1 पुरुषर्षभ (K4 D4 M1 °भं; D5 °भः).

Colophon om. in M3: T3.4 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K M1.2.4 गदायुद्ध. — *Adhy. name:* Ś1 K1 दुर्योधनसंवादः; Ś2 K2.3 दुर्योधनसाधुवादः; K4 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 24 (sic); B2 D7.9.10 32; B4 M1 62; Dn 31; T (T3.4 missing) G 7; M2.4 63. — *Śloka no.:* Dn2 71; D7 69; D9 70.

६१

संजय उवाच ।
ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः ।
शङ्खान्प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिघबाहवः ॥ १
पाण्डवान्गच्छतश्चापि शिबिरं नो विशां पते ।
महेष्वासोऽन्वगात्पश्चाद्युयुत्सुः सात्यकिस्तथा ॥ २
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिबिराण्युत ॥ ३
ततस्ते प्राविशन्पार्था हतत्विट्कं हतेश्वरम् ।
दुर्योधनस्य शिबिरं रङ्गवद्विसृते जने ॥ ४
गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम् ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५
तत्रैतान्पर्युपातिष्ठन्दुर्योधनपुरःसराः ।
कृताञ्जलिपुटा राजन्काषायमलिनाम्बराः ॥ ६
शिबिरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः ।
अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७
ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः ।
स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८
अवरोपय गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।

C. 9. 3468
B. 9. 62. 9
K. 9. 63. 9

61

☞ This adhy. is missing in T3.4 (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 T1.5 G1 M3 om. the ref. G2 वैशंपायन (for संजय). — [b]) D3 S (T3.4 missing) निवेशाय (for निवासाय). — [c]) K4 om. from वै up to सात्यकिस्तथा (in 2[d]). — [d]) D11 हृष्ट्वा (for हृष्टाः).

2 K4 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) G3 पांडवा अभ्यगच्छंश्च ; M3 गच्छंतः पांडवाश्चापि. — M3 om. 2[b]–3[c]. — [b]) Dn D1 शिबिरान् ; D7.9 शिबिरे ; D11 शबरान् (sic) (for शिबिरं). Dn वा ; D5 T2 वै ; D6 तान् ; G3 ते (for नो). M1 शिनेर्नप्ता विशां पते. — [cd]) B3 damaged. Ś2 K2.3 Dn [s]नुगात् ; D4.8 [s]न्वयात् (for °गात्). S (M3 om. ; T3.4 missing) सात्यकिः (T2 °की) सत्यविक्रमः (for 2[d]). B4 कृतकृत्यः स सायाह्ने महेष्वासोन्वगात्तथा.

3 M3 om. 3[abc] (cf. v. l. 2). — [b]) Ś1 K1 पांचालाश्चापि ; Ś2 lacuna ; T (T3.4 missing) G M4 संजयाश्चापि ; M2 पांडवाश्चापि (for द्रौपदेयाश्च). — [d]) S (except M1 ; T3.4 missing) जग्मुः (for ययुः). D1 T2 च (for स्व-). K4 -शिबिरान्पुनः ; D7 -शिखराण्युत (for -शिबिरा°). D2 सोन्वयुः शिबिरान्युत (sic).

4 [a]) D3 प्राद्रवन् (for प्राविशन्). T5 G1.2 प्राप्ता (for पार्था). — [b]) K3 B4 D4.7–9 M1 -द्विट्कं ; K4 D2 -चिह्नं ; D3 -सैन्यं ; D5 -श्रीकं ; D11 -त्विष्टं ; T2 -द्विष्कं ; Ca -त्विट्कं (as in text). — [d]) D11 वरांग- ; T2 अभयं ; T5 G2 अभवन् (for रङ्गवद्). T (T3.4 missing) G निसृते ; Ca (gloss : गते) विसृते (as in text) ; Cv निःसृते. ※ Cv : जने निःसृते सति रङ्गवत् रङ्गमिव स्थितम्, जनरहितनाट्यरसोपममित्यर्थः । ※

5 B2 damaged for 5[ab]. — [a]) D1.4.6.8 T5 G2 हृ(T5 ह्र)तोत्सवं (for गतो°). — [b]) Ś1 K1–3 कृत(K1 °त्य)नाशम् ; B1 ह्रदनाशम् (sic) ; D1.5.8 T2 G2 हृतनाशम् (for हृतनागम्). T5 इव हृतं ; M1 ह्रदं यथा (for इव ह्रदम्). — [c]) T2 श्री- (for स्त्री-). Ś1 K1 lacuna ; K2.3 -रत्न- (for -वर्ष-). Ś1 K1.2 -वस्त्र- ; Ś2 lacuna ; K3 -वस्तु- ; D1.3–6.8.11 Ca -धर- ; T2 -धारा- (for -वर-). — [d]) M1 बुद्धामात्यैर् (sic). M3 अनुष्ठितं.

6 [a]) D11 corrupt. Ś1 K1–3 G2 M1 [ए]नान् (for [ए]तान्). B2 समुपातिष्ठन्. — [b]) K3 सुयोधन- (for दुर्यो°). B5 -पुरस्कृताः ; T5 G2 -पुरःसरान् ; Cv °सराः (as in text). — [d]) K4 D2 कषाय- ; D11 काखाय- (for काषाय-). K4 D2.3 -वसनांबराः (D2 [marg.] °नान्विताः).

7 [a]) Dn -ज्ञाप्य (for -प्राप्य). — [b]) M2 पार्थिवाः (for पाण्डवाः). — [d]) Ś2 T2 राथि- (for रथ-).

8 [d]) K1 D3.8 भरतर्षभः ; D6 S (except T5 M1 ; T3.4 missing) पुरुषर्षभ (T2 G2 °भः) (for भरत°).

9 Before 9, T1.2 G1.2 ins. श्रीभगवान् ; G3 कृष्णः. — [a]) Dn D3 M1 अवा(M1 °प)रोपय ; D5 T2 अवरोहय ; Cv °रोपय (as in text). — [b]) Ś2 K1 D1.5 T2 M2 अक्षयौ ; B1.2.5 M1.3 अक्षय्ये ; D11 अकुय्यौ

C. 9. 3468
B. 9. 62. 9
K. 9. 63. 9

अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ९
स्वयं चैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ।
तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ १०
अथ पश्चात्ततः कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ।
अवारोहत मेधावी रथाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११
अथावतीर्णे भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।
कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ १२
स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
अथ दीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते ॥ १३
सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगबन्धुरः ।
भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४
तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
अभवन्विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५
कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
गोविन्द कस्माद्भगवन्रथो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६
किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
मदधिष्ठितत्वात्समरे न विशीर्णः परंतप ॥ १८

(for अक्षय्यौ). D_{11} ते (for च). B_4 अक्षय्येषु महौषधी (sic). —^{c}) B_4 तथा; T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} ततो; M_1 अथो; **Ca** (gloss : पश्चात) अथ (as in text). D_{11} अवरोत्यर्थं (sic); G_2 °रोहामि (for °रोक्ष्यामि). —^{d}) M_1 पश्चाद्धै भरतर्षभ.

10 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 [अ]वरोहे(K3 D2 °ह)स्त्वम्; T_2 [अ]परोक्षत्वम्; M_1 [अ]वरोहस्व (for [अ]वरोह त्वम्). —^{b}) B_5 अतः; D_{11} एवं (for एतत्). —^{c}) K_1 स; D_6 यच् (for तच्). $M_{1.3}$ तदा (for तथा). T ($T_{3.4}$ missing) G $M_{2.4}$ अवा(T_2 $G_{2.3}$ °व)रोहत्तदा (T_1 G_1 °था) वीरः.

11 K_3 om. (hapl.) 11^a–13^b. —^{b}) T_5 G_3 M_3 वाजिनः. —^{c}) D_3 T_2 G_3 अवरोहत. —^{d}) T_2 M_3 -धान्विनः.

12 K_3 om. 12 (cf. v. l. 11). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_{11} om. (hapl.) 12. K_4 om. (hapl.) 12–14; D_{10} reads it on marg. D_2 repeats 12^{ab} after 12. —^{a}) D_6 तथा (for अथ). D_3 [अ]वतीर्यं; G_2 [आ]वर्तिनि; M_3 [अ]वकीर्णे (sic) (for °तीर्णे). —^{b}) D_3 सुमहात्मभिः; S ($T_{3.4}$ missing) पुरुषोत्तमे (for सुमहात्मनि). —^{c}) B_2 अंतर्द्दधौ. T_1 $G_{1.3}$ कपिरप्याश्वपक्रामत्; T_2 °प्यपिचक्राम; T_5 G_2 °स्याप्यपा(G_2 °प)क्रामत्; M_1 °राशु व्यपाक्रामत्; $M_{2.3}$ °रस्मादपाक्रामत्; M_4 °प्याश्वपाक्रामन्. —^{d}) D_1 ध्वजाद्. S ($T_{3.4}$ missing) सह (T_2 M_3 स हि) सर्वै(T_1 G_1 देवै-; M_1 भूतै)र्ध्व(G_2 °र्द्धि)जालयैः. — After 12, D_2 repeats 12^{ab}.

13 K_3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). K_4 om. 13 (cf. v. l. 12). B_3 damaged for 13^{ab}. B_5 reads 13–14 on marg. D_{10} reads 13 on marg. —^{a}) $D_{2.3}$ -भीष्माभ्यां (for -कर्णाभ्यां). —^{b}) B_2 महारथैः; D_{11} °त्मनः; T_2 च तेजसा (for महारथः). — D_1 om. 13^{cd}. —^{c}) $Ś_1$ K_1 सर्व-; $Ś_2$ पूर्वं; $K_{2.3}$ स च (for अथ). K_2 $T_{1.5}$ G M_{2-4} [अ]पि; M_1 तु (for हि). B D (D_1 om.) अना(D_3 °न्वा)दीप्ता(D_{n2} $D_{2.11}$ °प्तो)-ग्निना ह्याशु (D_{11} °त्मन्). —^{d}) D_2 प्रजज्वाळ. D_3 महीपतेः; $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ महाद्युतिः; T_2 G_3 महारथः (for महीपते).

14 K_4 om. 14 (cf. v. l. 12). B_5 D_{10} read 14 on marg. —^{a}) D_6 सरश्मिकः; S ($T_{3.4}$ missing) सतूणीरः (for सरश्मिश्च). D_{11} सोपासंगशरः स्निग्धः. —^{b}) $Ś_2$ सायुध- (for सयुग-). T ($T_{3.4}$ missing) G -बंधनः (for -बन्धुरः). D_{11} साश्वः स युगंधरः (submetric). —^{c}) T_5 G_3 M भस्म- (for भस्मी-). T ($T_{3.4}$ missing) G [ऽ]भवद् (for ऽपतद्). —^{d}) T_2 -धान्विनः.

15 ^{a}) $D_{3.4.8}$ तत् (for तं). D_6 भस्मी- (for भस्म-). $D_{1.4.8}$ च (for तु). D_{11} S ($T_{3.4}$ missing) तं दृष्ट्वा (D_{11} तथा) भस्मसाद्भूतं. —^{b}) $T_{1.5}$ G_1 M तथा; T_2 $G_{2.3}$ तदा (for दृष्ट्वा). D_{11} G_2 -सुतः. —^{c}) D_{11} G_2 अभवद्विस्मितो राजन्.

16 ^{a}) D_3 M_3 कृतांजलि. K_4 सप्रवणं; $D_{2.3}$ स प्रणयात्; D_8 M_{2-4} सप्रणयः. —^{b}) K_3 B_2 $D_{2.5-7.9.10}$ ह (for च). — Before 16^c, $T_{2.5}$ ins. अर्जुनः.

17 ^{b}) $T_{1.5}$ G_1 भगवन् (for अभवद्). —^{c}) $D_{1.4}$ ततो (for तन्मे). —^{d}) D_7 यदि वा (hypermetric). S ($T_{3.4}$ missing) चेन्मया (for मन्यसे). — After 17, T_2 ins. :

376* अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा पुनः प्राह जनार्दनः ।

इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ॥ १९

संजय उवाच ।

ईषदुत्स्मयमानश्च भगवान्केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २०
दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विषः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ॥ २२
उपयातमुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना ।
आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचथाः ॥ २३
एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनंजयः ।
रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो ।
तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ॥ २४
स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च नरेश्वर ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।
मुक्तो वीरक्षयादस्मात्संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ २५
एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २६
प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ।
कस्त्वदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ॥ २७

C. 9. 3468
B. 9. 62. 29
K. 9. 63. 28

---

18 T1. 5 G1. 2 श्रीभगवान्; G3 M3 कृष्ण (for वासुदेव). — ᵃ) S (T3. 4 missing) द्रोणकर्णास्त्रनिर्दग्धः. — ᶜ) Hypermetric. Ś K1–3 अधिष्ठितत्वात् (for मद°). K2 सहसा (for समरे). D11 मयाधिष्ठितत्वाच्च (submetric); T (T3. 4 missing) G मदास्थितत्वात्समरे. — ᵈ) K4 विशीर्णश्च; D8 न विदीर्णः; T2 नावशीर्णः; G2 न विदग्धः; M3. 4 न च शीर्णः.

19 ᵇ) K4 बहुस्त्र- (for ब्रह्मास्त्र-). — ᶜ) D2 वियुक्तः (for विमुक्तः). — D11 om. (hapl.) 19ᵈ–21ᵃ. — ᵈ) D3. 8 T2 त्वया (for त्वयि). T2 -कर्मणा (for °णि).

20 D11 om. 20 (cf. v. l. 19). N (D11 om.) M om. the ref. — ᵃ) B3. 4 corrupt. K1 उच्छ्वसमानश् (for उत्स्मय°). K1–3 B2. 5 D1–4. 6–10 T1 G1 तु; G3 स (for च). — ᵇ) D1 T5 हरिः (for ऽरिहा). — ᶜ) T1. 5 G तु; M1 [अ]थ (for च). — B3 damaged for 20ᵈ.

21 D11 om. 21ᵃ (cf. v. l. 19). Before 21, T (T3. 4 missing) G1. 2 ins. श्रीभगवान्; G3 कृष्णः. — ᵃ) D2 कौरव्य (for कौन्तेय). — ᵇ) D1 S (T3. 4 missing) हताः (for जिताः). — 21ᶜᵈ = 12. 40. 20ᵃᵇ. — ᵈ) D3. 4. 8 T2 G2 M2. 3 पांडव. K2 भीमसेनेन पांडवः; D1 दिष्ट्या भीमश्च पांडवः.

22 = (var.) 12. 40. 20ᶜ–21ᵈ. — ᵃ) D1 [अ]सि (for [अ]पि). — D4. 8 om. 22ᶜ–23ᵇ. — ᵈ) Ś1 K1. 3 T5 विहत- (for नि°). D11 -त्विषः (for -द्विषः). — ᵉ) G2 अंतर- (for उत्तर-). D2 -काळानि; M -काल्यानि; Cv -कालानि (as in text). — ᶠ) T2. 5 M2–4 कर्माणि (for कार्याणि). D2 M1 पांडव (for भारत). G3 कुरु धर्माणि पांडव.

23 D4. 8 om. 23ᵃᵇ (cf. v. l. 22). — ᵃ) D2. 3. 11 उपाया(D3 °यां)तम्; M2. 4 गत्वा शीघ्रम्; M3 द्रष्टागतम् (for उपयातम्). K2 अपप्लव्यं; T2. 5 G3 M उ-(T2 द्यु)पप्लाव्यं (M3 °व्ये); Ca °प्लव्यं (as in text). — ᵇ) T2 G3 -धन्विना (for -धन्वना). — ᶜ) D11 आनंतं (sic) (for आनीय). T5 G2 मधुपर्कान्. D2 गां; D11 च; G3 M2. 4 मा (for मां). — ᵈ) K4 B (except B1) D (except D3. 11) अवोचिथाः.

24 ᵃ) D7 स्वसा (sic) (for सखा). — ᵇ) D11 corrupt. D6 पुत्र (sic); T2 कृष्णो (for कृष्ण). — ᶜ) D3 T2 G2 -बाहुः; D6 -राज (for -बाहो). — ᵉ) K2 D2. 4. 7. 8 G2 [ए]व (for [ए]वं). — ᶠ) K2 corrupt. Ś1 K1 M2 [ए]वेति (by transp.); M1 [अ]स्त्विति. T2 M2. 4 अब्रवं. G3 स तथेत्यहमब्रवं.

25 ᵃ) M3 पुत्रस् (for गुप्तस्). D11 सव्यसाची च भ्राता ते. — ᵇ) K1. 4 D11 T2 नरेश्वरः; B Dn D1. 3–10 जनेश्वर (for नरे°). — ᶠ) S रोम- (for लोम-).

26 ᵇ) S (T3. 4 missing) -पुत्रो (for -राजो). — D7. 9 om. (hapl.) 26ᶜ–27ᵈ. — ᶜ) S (except M1; T3. 4 missing) महाबाहुः (for °राज). — ᵈ) M1 इत्युवाच (for प्रत्यु°).

27 D7. 9 om. 27 (cf. v. l. 26). Before 27, all MSS.

K. 9. 63. 29
C. 9. 3469
B. 9. 62. 29

भवतस्तु प्रसादेन संग्रामे बहवो जिताः ।
महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराङ्मुखः ॥ २८
तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ।
कर्मणामनुसंतानं तेजसश्च गतिः शुभा ॥ २९
उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ३०
इत्येवमुक्ते ते वीराः शिबिरं तव भारत ।
प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोशरत्नर्द्धिसंचयान् ॥ ३१
रजतं जातरूपं च मणीनथ च मौक्तिकान् ।
भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।
दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥ ३२
ते प्राप्य धनमक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ ।
उदक्रोशन्महेष्वासा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ३३
ते तु वीराः समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च ।

(except D11 G3 M1; D7. 9 om.; T3. 4 missing) ins. युधिष्ठिरः. B3 damaged for 27^{ab}. — ^{a}) Dn D2. 4 T5 M1 प्रयुक्तं; T1. 2 G प्रत्युक्तं (for प्रमुक्तं). — ^{b}) D1. 5 -मर्दनं; S (T3. 4 missing) -सूदन (for -मर्दन). — For 27^{ab}, D11 subst.:

377* भीष्मद्रोणकृपद्रौणिकर्णशल्यमुखान्प्रथान् ।

— The portion of the text from 27^{c} up to 9. 62. 11^{b} is missing in K2 owing to a blank folio. — ^{c}) T5 न (for कस्). M3 त्वदन्यत्. — ^{d}) D11 अपि वज्रधरः स्वयं.

28 K2 missing (cf. v. l. 27). — ^{a}) D9 प्रभवस् (for भवतस्). G1 प्रसादाच्च. — M1 om. 28^{bc}. — ^{b}) G2. 3 हताः (for जिताः). K4 D2. 3 संग्रामेभ्यो(D2. 3 °मे ह्य)पराजितः; B Dn D1. 4–10 संस(B1–3. 5 D6 °श)सकगणा जिताः. — ^{c}) D2 महारणं. — ^{d}) Ś K1. 3 तथा; G2 यश्च; M1 पार्थो (for यच्च). D4 परामुखः.

29 K2 missing (cf. v. l. 27). — ^{a}) Ś2 D2 तव चैव; K1 तवैव च; S (T3. 4 missing) तथा तव (for तथैव च). — After 29^{a}, T2 ins.:

378* प्रसादाद्बहवो हताः ।
भीमसेनेन च मया यमाभ्यां युधि मानद ।
कर्मणा मनसा वाचा त्वमस्माकं गतिः परा ।

— T2 om. 29^{bcd}. — ^{b}) B4 मम (for मया). — B3 damaged for 29^{cd}. — ^{c}) K3 D1. 3. 10. 11 G2. 3 अनुसंधानं; Dn °संतारं; T5 G1 °संधानात्; M1 आनुषंगी तु; M2 अनुसंता तु (sic) (for °संतानं). — ^{d}) T1 G1 तेजस्वीति; T5 G2 °स्विनि; M1 °सां च (for °सश्च). K4 B (B3 damaged) Dn D1. 5. 6. 8. 10 गतिं शुभां; D4 सुभां (sic) गतिं; S (T2 om.; T3. 4 missing) गतिः शु(G2 कृ)ता; Bom. ed. गतीः शुभाः.

30 K2 missing (cf. v. l. 27). — ^{a}) B3 lacuna; Dn D3. 11 उपप्लवे; S (T3. 4 missing) उपप्लाव्ये. D6 महर्द्धिर् (for °र्षिर्). D2 वै; D9 वा; D11 ते; T1. 2 G M2–4 मां; M1 मा (for मे). — With 30^{cd}, cf. 9. 62. 58^{cd}. — ^{d}) D11 जयस्ततः (by transp.). — After 30, S (except M2; T3. 4 missing) Cv ins. a passage given in App. I (No. 4).

31 K2 missing (cf. v. l. 27). Before 31, D3 S (T3. 4 missing) ins. संजयः. — ^{a}) D2. 5 T2 उक्त्वा; D10 उक्तास् (for उक्ते). — ^{b}) D11 प्रति (for तव). — ^{c}) D11 प्राविशन् (for प्रविश्य). Ś2 T2 प्रतिपद्यंत. — ^{d}) B Dn D4. 5. 7. 8 कोष-. K3 D2. 3 -रत्नादि-; T2 G2 -रत्नार्थ-; T5 -भाराद्धि; G3 -रत्नानि (for -रत्नर्द्धि-). D11 कोशरत्नविसंचयं.

32 K2 missing (cf. v. l. 27). B3 damaged for 32^{abc}. — ^{a}) D11 रजतं राजतं चैव. — ^{b}) T2 अपि (for अथ). B2 स- (for च). Ś K1 D2. 3 मौक्तिकं. G3 मणिकांचनमौक्तिकान्. — ^{c}) D2. 3 च; G2 [अ]पि (for [अ]थ). T1 G1 मुक्तानि (for मुख्यानि). — ^{d}) D2 T2. 5 G2. 3 M2 कंबळानि; D7. 9 कंबलान्. — After 32^{d}, S (T3. 4 missing) ins.:

379* गजानश्वान्रथांश्चैव महान्ति शयनानि च ।
[G3 महार्हं- (for महान्ति).]

— ^{e}) K4 असंक्षेयं. — ^{f}) D4. 11 S (except T2 M1; T3. 4 missing) राजोप- (for राज्योप-). B4 -हरणानि.

33 K2 missing (cf. v. l. 27). K3 om. (hapl.) 33^{a}–34^{b}. — ^{c}) D5 तदाक्रोशन् (for उदक्रो°). B D (except D2. 3. 11) महाभागा. — ^{d}) D9 T2 G3 नरेंद्रा; G2 धरेंद्र (for नरेन्द्र). B2 निर्जितारयः.

34 K2 missing (cf. v. l. 27). K3 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{a}) T2 वीरान् (for वीराः). Ś2 समाश्वस्ता; K4 B5 Dn D5. 6. 8 T1. 5 G1. 2 M1 समाश्वास्य; D2 महेष्वासा (for समाश्वस्य). — ^{b}) Ś1 K1 विमुच्य च; K4 D11 [अ]वमुंचत (for °मुच्य च). Ś2 सुवाह-

अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ॥ ३४
अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशाः ।
अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिबिराद्बहिः ॥ ३५
तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं ययुर्बहिः ॥ ३६
ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवतीं नृप ।
न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ३७
ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाह्वयम् ।
स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् ।
दारुकं रथमारोप्य येन राजाम्बिकासुतः ॥ ३८
तमूचुः संप्रयास्यन्तं सैन्यसुग्रीववाहनम् ।
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ॥ ३९
स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ।
आससादयिषुः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजाम् ॥ ४० C. 9. 3502 B. 9. 62. 46 K. 9. 63. 54

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

नानि मुच्य च. — ^{c}) Dn1 अभाषंत (for अतिष्ठन्त). T2 मुदा; M3 ततः (for मुहुः). — ^{d}) S (T3.4 missing) पांडवा विगतज्वराः.

35 K2 missing (cf. v. l. 27). B1 om. (hapl.) 35^a–36^b. — ^{a}) T5 [अ]ब्रुवन् (sic) (for [अ]ब्रवीन्). B4 महाराजं; D1 °भागो (for °राज). — ^{c}) Dn1 अस्माकं; Cv अस्माभिर् (as in text). D2 T (T3.4 missing) G1.2 मंगळार्थाय. ❀ Cv : मङ्गलार्थाय मङ्गलस्नानार्थाय । ❀ — ^{d}) D3 वास्तव्यं. T1.5 G M3.4 नगराद् (for शिबिराद्). — After 35, D2.11 ins. :

380* जयन्ती यत्र देवी तु तत्र व्रजत मा चिरम् ।
उपयाचितमेतन्मे युद्धारम्भोपकल्पितम् ।

36 K2 missing (cf. v. l. 27). B1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). Ś2 reads 36 on marg. — ^{a}) K4 [अ]थ; Dn T (T3.4 missing) G M2–4 तु; D1–11 M1 हि (for च). — ^{d}) K4 T1.5 G1.2 मंगळार्थं. B1.2 D (except D2.3.11) बहिर्ययुः (by transp.). M1 मंगळार्थाय निर्ययुः.

37 K2 missing (cf. v. l. 27). — ^{a}) G3 सहितं (for सरितं). — ^{b}) T1.2 G1.3 M2–4 तदा; T5 G2 तथा (for नृप). — ^{c}) M1 तत्र (for अथ). D7.9 M1 रात्रीं. D6 T2 M2–4 न्यवसंत तथा (D6 तु तां; T2 तदा) रात्रिं. — ^{d}) T1.5 G1.2 जित- (for हत-). — After 37, Bom. Kumbh. ed. Cv ins. :

381* युधिष्ठिरस्ततो राजा प्राप्तकालमचिन्तयत् ।

— After the above, Bom. Kumbh. ed. Cv read 9. 62. 25–27 (omitting 26^{ab}) for the first time, repeating it in its proper place.

38 K2 missing (cf. v. l. 27). Before 38, B5 D11 T2.5 G2.3 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) G3 तं (for सं-). — ^{b}) T2 ते कृष्णं; G2 माधवं (for यादवं). B1 Dn1 D3 S (except T1 G1; T3.4 missing) गज- (for नाग-). — D11 om. 38^{def}. — ^{c}) D2.5 T2.5 G2.3 M2–4 ततः; T1 G1 पुरं (for स च). — ^{d}) Ś2 वायुवेगः (for वासुदेवः). — ^{e}) Dn1 दारुणं (for °कं). D3 G3 आस्थाय (for आरोप्य). K4 दारुकं स समारोप्य. — ^{f}) Ś2 वने; D1.5 S (except M1; T3.4 missing) यत्र (for येन).

39 K2 missing (cf. v. l. 27). — ^{a}) D2.3 च (for सं-). D11 -वाह्येते; T2 -यातं तं (for -यास्यन्तं). B5 ते तमूचुः प्रयास्यंतं. — ^{b}) K4 B1.5 Dn D6.7.9.10 शैब्य-; B3.4 सैब्य- (for सैन्य-). — ^{c}) D8 गांडीव- (for गान्धारीं). — ^{d}) M3 -पुत्र- (for -पुत्रां). Ś K1.3 B5 D2.3 तपस्विनीं; Dn तरस्विनीं.

40 K2 missing (cf. v. l. 27). — ^{a}) D4 स प्रयात्; T5 G2.3 M1.2 संप्रा(T5 °प्र)यात् (for स प्रायात्). T2.5 M1 युक्तस् (for उक्तस्). — ^{b}) T5 सत्पुरं (for तत्पुरं). T2 पतिः (for वरः). Ś K1.3 तत्पुरं सात्वतोत्तमः. — ^{c}) Ś1 K1.3 M1.2 Cv (gloss : प्रसादयितुमिच्छुः) आसिसादयिषुः; T5 आससादयतु. B D (except D2.11) G2 आससाद ततः (G2 इह) क्षिप्रं; T2 आश्वासयितुं क्षिप्रं. — ^{d}) T1.2 G1 M निहतप्रजां; T5 G2 नि(G2 सं)हतत्विषं; G3 नियतव्रतां (for निहतात्मजाम्).

Colophon : K2 T3.4 missing. — *Sub-parvan* : M1.2.4 गदायुद्ध. — *Adhy. name* : Ś1 K1.3 नागपुर- (K1 °रा)गमनं; Ś2 कृष्णस्य नागपुरगमनं; K4 वासुदेव-

६२

C. 9. 3503
B. 9. 63. 1
K. 9. 64. 1

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं राजशार्दूलो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गान्धार्याः प्रेषयामास वासुदेवं परंतपम् ॥ १
यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
न च तं लब्धवान्कामं ततो युद्धमभूदिदम् ॥ २
निहतेषु तु योधेषु हते दुर्योधने तथा ।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥ ३
विद्रुते शिबिरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
किं नु तत्कारणं ब्रह्मन्येन कृष्णो गतः पुनः ॥ ४
न चैतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं वै प्रतिभाति मे ।
यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ५
तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।
यच्चात्र कारणं ब्रह्मन्कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि पार्थिव ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७

हस्तिनापुरगमनं; M2.4 वनप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 29; B2 D7.9.10 33; B4 M1 63; Dn 32; T (T3.4 missing) G 8; M2–4 64. — *Śloka no.*: Dn2 42.

62

☞ This adhy. is missing in T3.4 (cf. v. l. 9. 54. 3).

1 K2 missing up to 11^{b} (cf. v. l. 9. 61. 27). B3 damaged for 1^{a} (together with ref.). —^{a}) K3.4 B1 D (except Dn) किमर्थं द्विज(Dn मुनि)शार्दूल (K3 °लो; D2 °ळ). —^{b}) T1.5 G -पुत्रो (for -राजो). —^{c}) B1 गांधार्यां; T1 G1.2 गांधार्यै. —^{d}) Ś K1.3 पु(Ś2 सु)रोत्तमं; K4 B5 Dn2 T2 M1 परंतपः; B4 D1.8.9 °तप.

2 K2 missing (cf. v. l. 1). Ś2 reads 2 on marg. —^{a}) T2 यथा (for यदा). —^{b}) D5 शमार्थे. —^{c}) Dn T1.5 G1 M1.3 तत् (for तं). D6 कृतवान् (for लब्ध°). M1 कार्यं (for कामं). —^{d}) D2 गदा-; D3 तदा (for ततो).

3 K2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 3^{a}–5^{b}. B3 damaged for 3^{ab}. —^{a}) Ś1 K1.3 D2.6.11 T2.5 M1 च (for तु). T1 G1 M यौधेषु. —^{b}) B (B3 damaged) D T1.2 G1 तदा; G2 M3 ततः (for तथा). M2 अथा दुर्योधनेथ वा. —^{c}) Ś1 K1 पांडुपुत्रस्य; D2.3 पांडवेयो हि; T1 G1 °वेयैश्च; M (except M2) °वेये च (for °वेयस्य). —^{d}) T5 G2 सति (for युधि). D2.8 निःसपत्नः कृतो युधि; T1 G1 निहतेष्वाधिकं युधि.

4 K2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 4 (cf. v. l. 3). —^{a}) Dn निष्क्रांत-; T1 G1 वितते; T2.5 G2.3 विश्रुते (for विद्रुते). Ś1 शून्ये. D2 विद्रुतेभिमुखे सैन्ये. —^{b}) Dn प्राप्तोयमिति चोषसि. — M3 om. 4^{cd}. —^{c}) D1.5.7.9 T2.5 G1 तु; D2 च (for नु). — Ś2 G2 om. (hapl.) 4^{d}–5^{a}. K3 M1 om. (hapl.) 4^{d}–6^{c}. —^{d}) T1 G1 पुरं; G3 पुरा (for पुनः).

5 K2 missing (cf. v. l. 1). K4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). Ś2 G2 om. 5^{a}; K3 M1 om. 5 (for both, cf. v. l. 4). —^{a}) D1 T2.5 G3 M2–4 तत् (for [ए]तत्). — Ś2 reads 5^{b}–6^{d} on marg. M3 reads 5^{b}–6^{c} (without var.) twice. —^{b}) D3 reads from ल्पं वै up to जनार्दनः (in 5^{d}) on marg. Ś K1 सं-; B4 Dn D4.5.10 वि-; D6.8 न; Dn मे (for वै). Dn वै (for मे). D7.9 अत्यल्पं प्रतिभाति मे. — B3 damaged for 5^{cd}. —^{c}) B1 Dn D3.5 M3 यद् (for यत्र).

6 For the repetition in M3, cf. v. l. 5. K2 missing (cf. v. l. 1). K3 M1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 4). Ś2 reads 6 on marg. —^{ab}) D5.7.9 तत्त्वं (for तत्त्वतो). K4 सर्वमाचक्ष्व. Ś2 K1 D8 अध्वर्य-; Dn आध्वर्यु- (for अ°). S (M1 om.; T3.4 missing) तत्त्वमे- (T1 G1 त्वमेवै)तन्ममाचक्ष्व सर्वमेतद्धि(M2–4 °व हि)जोत्तम. —^{c}) K4 यथात्र; T1.5 G M2.4 यच्चान्यत्; T2 यच्चाल्प-; M3 यद्वान्यत् (for यच्चात्र). —^{d}) M2–4 वाक्यस्य (for कार्यस्य). D4 om.; T2 च (for [अ]स्य). K4 D5.6 विनिश्चयं; Dn °श्चयः; S (except T5 G2 M1; T3.4 missing) विनिर्णये (for °श्चये).

7 K2 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) Ś1 K1.3 D1.5.9 T2 M3 त्वद्युक्तो; B3.4 इत्युक्तो; D4.7 त्वय्युक्तो; D6

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
व्युत्क्रम्य समयं राजन्धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ८
अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९
चिन्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसान्विताम् ।
घोरेण तपसा युक्तां त्रैलोक्यमपि सा दहेत् ॥ १०
तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा ।
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ॥ ११
सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम् ।
मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्नः करिष्यति ॥ १२
कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी प्रसहिष्यति ।
श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम् ॥ १३
एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः ।
वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥ १४
तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम् ।
अप्राप्यं मनसापीह प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥ १५
प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे लोमहर्षणे ।
विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ॥ १६

C 9.3516
B 9.63.16
K. 9.64.16

त्वयोक्तो; G1 यद्युक्तो (for त्व°). — ^{b}) M1 मा (for मां). T (T3.4 missing) G M2–4 यन्मां (M2–4 °न्मा) त्वं परि(G2 त्वमनु)पृच्छसि. — ^{c}) T1 G1 ते तु; M4 यत्ते (for तत्ते).

8 K2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B3 damaged. D8 हंतुं (for हतं). — ^{c}) T2 वक्तव्यं (for व्युत्क्रम्य). — ^{d}) D2 महाबळं.

9 K2 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) D11 भीमसेनेन संयुगे (= 8^{b}). — ^{c}) D11 युधिष्ठिरो. T2.5 G1.2 महाराजं. — ^{d}) Ś2 B5 उपाविशत् (for अथा°).

10 K2 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś2 K3 B5 Dn1 D1–3.5.6 चिंतयानं (D6 °नां); S (T3.4 missing) सो(T5 वि-; G2 अ)चिंतयन् (for चिन्तयानो). D1 T2 -भागं; D2.3 G3 -राज (for -भागां). — ^{b}) Ś2 तमसान्वितां; D2.3 च तपस्विनीं; G2 तपसि स्थितां (for तपसान्विताम्). — ^{c}) B3.4 महता (for तपसा). Ś1 K1 B2.4.5 D3.4.8 युक्ता; T5 [आ]सक्तां. T1.2 G1.3 M घोरेण चक्षुषा श(G3 यु)क्तां (M1 °क्ता). — ^{d}) Ś2 सा दयेत्; D1 दाहयेत् (for सा दहेत्). S (T3.4 missing) त्रैलोक्यस्यापि ना(T G1 °स्य विना)शने.

11 K2 missing for 11^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 शोक- (for क्रोध-). T5 गांधार्यां क्रोधदीप्तायां. — ^{d}) D4 पूर्व-. D11 पूर्वंप्रशसनं भवेत्; M1 कार्यसंशमनं भ°.

12 ^{a}) T2 [अ]पि (for हि). D11 -वचः (for -वधं). — B3 damaged for 12^{cd}. — ^{c}) D2.3 दग्धा (for क्रुद्धा). D11 भीमसेनासिना क्रुद्धा. — ^{d}) K2 त्रैलोक्यमपि सा दहेत् (= 10^{d}).

13 ^{b}) K1 B1–4 Dn D3–10 संप्रश(B1.2 °स)क्ष्यति; B5 S (T3.4 missing) सा स(B5 M4 संस- M1 विष-; M3 न स)हिष्यति; D1 संप्रयच्छति; D11 corrupt (for प्रसहिष्यति). — ^{d}) K1.2 फलेन; D2 बलेन (for छलेन). D2.3.11 -योधिना; D4 -योधिनै (sic); M3 -योधिनः.

14 ^{a}) G1.2 M1 भयं; G3 वधं (for एवं). K4 संचिंत्य; D2.4 विचित्य (for विचिन्त्य). — ^{b}) K2.3 बहु- (for भय-). — ^{c}) D3 इमं (for इदं). T2 G3 राजन् (for वाक्यं). T1 G1.2 M1 वासुदेवं महाराज. — ^{d}) D2.3 -पुत्रो; D8 -राजा (for -राजो).

15 D11 om. (hapl.) 15. B3 damaged for 15^{ab}. — ^{c}) K4 D4 T5 अप्राप्तं; D6.7.9 अप्राप्य. K (except K3) B Dn D1.6.7.10 [अ]पीदं; D5 [अ]प्यन्यैः; M1 चापि (for [अ]पीह).

16 B3 om (hapl.) 16^{a}–18^{b}. — ^{a}) Ś1 K1.2 सु-; B2 D2.3 च; D5 S (T3.4 missing) ते (for मे). D11 महाराज (for °बाहो). — ^{b}) Some MSS. रोम- (for लोम-). D1–3.11 संग्रामो लोमहर्षणः. — ^{c}) D11 विमर्दात्. M3 तु (for सु-). D3 -महात्मानस् (for °न्प्राप्तस्). — ^{d}) B5 देवकि- (for यादव-).

17 B3 om. 17 (cf. v. l. 16). D11 om. 17^{a}–18^{b}. — ^{a}) B2 पुरा देवासुरा युद्धे. — ^{b}) Ś2 K2.3 असुर- (for अमर-). B4 -द्विषः; D4 -द्विषं. — ^{c}) B2 Dn D4–9 सह्यं (for साह्यं). B5 महत्कृतं हि साहाय्यं. ❀ Ca : साह्यं साहाय्यम् । ❀ — ^{d}) B5 S (T3.4 missing) हताश्च सुरशत्रवः.

18 B3 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). D11 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^{a}) B1.2.4 Dn D4–6 सह्यं; D7.9.10 सत्यं (for साह्यं). B5 साहाय्यं ते महाबाहो. — ^{c}) B2 स्मार-

C. 9. 3519
B. 9. 63. 17
K. 9. 64. 17

त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम् ।
यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥ १७
साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता यद्धृता वयम् ॥ १८
यदि न त्वं भवेन्नाथः फल्गुनस्य महारणे ।
कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ॥ १९
गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनम् ।
शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ २०
वाचश्च परुषाः प्राप्तास्त्वया ह्यस्मद्धितैषिणा ।
ताश्च ते सफलाः सर्वा हते दुर्योधनेऽच्युत ॥ २१
गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव ।
सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्शिता ॥ २२
पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रधक्ष्यति ।
तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ २३

थ्येये; D11 साहाय्येन (for सारथ्येन). K2 om. च. D3 प्रत्यक्षं तव वार्ष्णेये. — d) B1. 2. 5 Dn D1. 4–10 हि धृ(B1 D8 वृ)ता; D2 [अ]पहृता; D11 om; T (T3. 4 missing) G1. 2 विधृता; M1. 3 युध्यता (for यद्धृता). M1 इह (for वयम्).

19 a) Ś K B3–5 D2. 3. 11 त्वं न (by transp.). Dn D2. 3. 6 T2. 5 नाथ; D7 नाथं. — b) Ś2 K2. 3 D4 फा(K2 फ)ल्गुणस्य; Some MSS. फाल्गुनस्य. — cd) Ś2 T1. 5 G1. 2 M4 शक्यं; D11 शक्तो; M3 शक्या (for शक्यो). Dn T2 M transp. रणे जेतुं and भवेदेष (T2 M3. 4 °देतद्). D2. 3 कथं शक्तो विजेतुं वै (for 19c). D2. 3. 11 T2 M3 बला(D2 °ळा)र्णवं. K4 T1. 5 G1. 2 भवेदेतद्बलार्णवं (T1 G1 °वे) (for 19d). G3 कथं भवेदिदं शक्यं रणे जेतुं बलार्णवे. — After 19, B5 ins.:

382* जेतुं परान्परिव्यूढान्प्राप्तांश्चैव त्वयाच्युत ।

20 B3 damaged for 20ab. — a) B5 Dn1 D4. 8. 10 T2. 5 G2 -प्रहार-; D11 -प्रहारान्. Ś K1. 2. 4 B2. 4 विषमाः (K4 °मान्); D2 विपुळाः; D8. 11 विपुलान्; M1 विविधाः (for विपुलाः). — b) D1 परिघांश् (for °घैश्). T2 अपि; G2 चैव (for चापि). Ś2 D3 ताडयन्; K2 तद्वनं (sic); D4 ताडिताः; D8 ताडितान् (for ताडनम्). — c) K2 D4. 5 भिंडिपालैश् (D4 °लश्); K4 B Dn1 D6. 9 भिंदि°; D1. 3 भिंड°; D2. 11 भिंडिमालैश् (D2 °ळैश्). — d) Ś2 K2 Dn D1–6. 8. 11 सपर(Ś2 K2 °रि)स्वधैः; T1. 5 G1. 3 च परश्वधैः (T5 °धैः).

21 B2 transp. 21ab and 21cd. — a) K3 सयाच्य- (sic); T2 प्राप्ताश्; T5 पापाश्; G1 पवश् (sic) (for वाचश्). K2. 3 T5 G1 पुरुषाः (for परुषाः). D11 वाचश्च पुरुषन्याग्र. — b) D11 अस्मान्; T1. 5 G1. 2 अस्मिन् (for अस्मद्-). K1 S (T3. 4 missing) -जयैषिणा (T1 G1 °णः) (for -हितै°). — For 21ab, B1. 2. 5 Dn D1. 4–10 subst.:

383* अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपरुषाः श्रुताः ।
[D4 सुपुरुषाः; D5. 6 सपरुषाः.]

— B1–3. 5 Dn D1. 3–10 ins. after 21b: D2 after 21:

384* शस्त्राणां च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे ।

[Dn शस्त्रास्त्राणां (for °णां च). D2 शस्त्राणां विनिपातैव (for the prior half).]

— After the above, B2 D2 cont. 385*. K3 om. 21c–22d. — cd) Ś K1. 2 B1 D (except D2. 3. 11) T5 ते (for तास्). T2 ताः; M2 तैः (for ते). D2 सफळाः. Ś K1. 2 T1. 5 G1. 2 सर्वे; B1 D (except D3. 11) जाता (for सर्वा). M3 हत- (for हते). K4 मृगे (sic); D8 [ऽ]च्युते (sic); D11 [ऽ]प्युत (for ऽच्युत). B5 सर्वं ते सफलं जातं शत्रौ दुर्योधने हते. — B1. 3. 5 Dn D1. 3 (marg.). 4–10 ins. after 21: B2 D2 cont. after 384*:

385* तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुनः कृष्ण तथा कुरु ।
संदेहदोलां प्राप्तं नश्चेतः कृष्ण जये सति ।

[(L. 1) D7. 9 नश्यत्. — (L. 2) D5 प्राप्तं तु; D8 प्राप्तात्र (for प्राप्तं नश्). D8 त्वत्तः (for चेतः).]

22 K3 om. 22 (cf. v. l. 21). — b) Ś2 युध्यस्व (sic); D9 मुच्यस्व; T1. 2 G M2–4 शमय; T5 संशम (for बुध्यस्व). D3 भारत; T2. 5 G यादव; M4 मानद (for माधव). — D1 om. 22c–23d. — c) Ś1 T5 महाभाग; D11 °बाहो (for °भागा). — d) Some MSS. कर्षिता.

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) S (except M1; T3. 4 missing) प्राप्ता (for श्रुत्वा). — b) Ś2 (*sup. lin.* as in text) D4 संप्रवक्ष्यति; K4 सा प्रधक्ष्यति; Dn संप्रधक्ष्यते; S (T3. 4 missing) प्रदहिष्यति (for संप्रधक्ष्यति). — c) K3 प्रदानं (submetric); D4. 6. 8 प्रसाधनं (for °दनं). — d) K4 चिरं; T1. 5 G1. 2 इदं (for मतं). T2 G3 प्राप्तकालमरिंदम.

कश्च तां क्रोधदीप्ताक्षीं पुत्रव्यसनकर्शिताम् ।
वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ २४
तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ २५
त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवाप्ययः ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ २६
क्षिप्रमेव महाप्राज्ञ गान्धारीं शमयिष्यसि ।
पितामहश्च भगवान्कृष्णस्तत्र भविष्यति ॥ २७
सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनम् ।
कर्तव्यं सात्वतश्रेष्ठ पाण्डवानां हितैषिणा ॥ २८
धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वहः ।
आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम् ॥ २९
केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः ।
न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ॥ ३०
तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतपः ।
जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ॥ ३१
ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्रथी ।
नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् ॥ ३२

C. 9. 3536
B. 9. 63. 34
K. 9. 64. 33

24 ^{a}) Ś1 K1-3 कर्षि(K3 °र्शि)तां (for कश्च तां). B1. 2. 5 Dn D4-10 -ताम्राक्षीं; B3. 4 -दीप्तांगीं; S (except M1; T3. 4 missing) -संदीप्तां (for -दीप्ताक्षीं). — ^{b}) K2. 3 B3. 4 D2. 3 -दुःखितां; Some MSS. -कर्षितां (for -कर्शिताम्). — ^{c}) Ś1 को भवेत्; K2. 3 कः पुमान्; D2. 3 पुरतः (for पुरुषः). — ^{d}) Ś1 K1-3 त्वदृते (for त्वामृते). K4 त्वदृते भरतर्षभ.

25 Bom. Kumbh. ed. Cv read 25-27 (omitting 26^{ab}) for the first time after 381*. — ^{a}) D11 तत्रातो; T1 Bom. Kumbh. ed. (both first time) तत्र ते; T2. 5 G ततो मे; M2-4 तदेव (for तत्र मे). — ^{b}) Ś1 K1 मम (for तव). S (except M1; T3. 4 missing) तव (T1 तन्मे) माधव (T2 यादव) रोचते. — ^{d}) K4 प्रसादार्थम्; G3 प्रशमातुम् (sic) (for प्रशमार्थम्). B3. 4 प्रशमं कर्तुमर्हसि.

26 For the repetition in Bom. Kmubh. ed. Cv, cf. v. l. 25. — ^{a}) = 12. 46. 8^{a}. D2 च (for हि). — ^{b}) Ś2 (before corr.) B2 D2. 10 T1. 5 G M4 प्रभवोव्ययः; Ś2 (after corr.) °वोप्ययः; K1 B3 D1. 3-7. 9. 11 M1-3 °वाव्ययः (D4 M3 °य); Dn प्रभुरव्ययः; T2 भवनोव्ययः. — ^{c}) Bom. Kumbh. ed. Cv (all first time) -युक्तैश्च (Cv °स्तु) (for -संयुक्तैर्). — ^{d}) D2 काळ-. D11 -समन्वितैः. T (T3. 4 missing) G M2-4 वचनैः कालचोदितैः; M1 वाक्यैः काले दमान्वितैः.

27 For the repetition in Bom. Kumbh. ed. Cv, cf. v. l. 25. — ^{a}) D4 एष (for एव). B5 D4-7. 9. 10 Bom. Kumbh. ed. (last two second time) महाबाहो; S (T3. 4 missing) Bom. Kumbh. ed. (last two first time) °भागां (T5 G2 Bom. Kumbh. ed. °भाग) (for °प्राज्ञ). — ^{b}) G2 Bom. Kumbh. ed. (both first time) प्रशमिष्यसि (for शमयि°). — ^{c}) Dn भगवन्. — ^{d}) S (T3. 4 missing) transp. कृष्णः and तत्र. Ś1 K3 कृष्ण; D10 (before corr. as in text) हृष्टस्; Bom. ed. (first time) व्यासस्; Ca (gloss: व्यासः) कृष्णस् (as in text).

28 ^{a}) T1 G1. 2 सर्वधा. M1 -भाग (for -बाहो). D11 कर्तव्यं सात्वतश्रेष्ठ (= 28^{c}). — ^{b}) T1. 5 G M रोष-; T2 शोक- (for क्रोध-). — D11 om. 28^{c}-29^{b}. — ^{c}) K4 B D (D11 om.) G2. 3 M सात्वतां (for सात्वत-). — ^{d}) Ś2 K4 B D (D11 om.) हितार्थिना (Ś2 °नां); T5 हितैषिणां; M1 °षिणः.

29 D11 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). Before 29, T (T3. 4 missing) G ins. वैशंपायनः. — ^{a}) Ś1 K1-3 धर्मराजवचः श्रुत्वा. — Ś1 K1-3 om. (hapl.) 29^{b}-30^{a}. K4 om. 29^{c}-30^{b}. — ^{cd}) M3 आरुह्य (for आमन्त्र्य). D11 रथं योजय शीघ्रं मे दारुकेत्याह केशवः.

30 Ś1 K1-3 om. 30^{a}; K4 om. 30^{ab} (for both, cf. v. l. 29). — ^{b}) D5 हि (for ऽथ). — ^{c}) G3 दृढं (for रथं).

31 ^{b}) Dn D2 परंतप; T5 G रथोत्तमं (for परंतपः). — T5 G2. 3 om. (hapl.) 31^{c}-33^{d}. — ^{c}) T1 G1 M1. 3 हस्तिनपुरं. — ^{d}) Ś2 प्रभुः.

32 T5 G2. 3 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K4 महाबाहुर्; G1 °भागः (for °राज). — ^{b}) Ś1 यादवो (for माधवो). M वेगवान् (for भग°). T1 G1 केशवो वेगवद्रुतं; T2 माधवो रथमास्थितः. — ^{d}) D11 स (for च). K1 प्रविश्य च स वीर्यवान्.

33 T5 G2. 3 om. 33 (cf. v. l. 31). — ^{a}) S (T3. 4 missing; T5 G2. 3 om.) प्रा(T1. 2 G1 प्र)विशन् (for प्रविश्य). K2 नगरे; D1. 11 °रीं. D4. 8 धीरो

C. 9. 3526
B. 9. 63. 34
K. 9. 64. 34

प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ३३
अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम् ॥ ३४
पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः ॥ ३५
ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः ।
पाणिमालम्ब्य राज्ञः स सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ३६
स मुहूर्तमिवोत्सृज्य बाष्पं शोकसमुद्भवम् ।
प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे आचम्य च यथाविधि ।
उवाच प्रश्रितं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिंदमः ॥ ३७
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्भूतभव्यस्य भारत ।
कालस्य च यथा वृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ३८
यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः ।
कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥ ३९
भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान्धर्मवत्सलः ।
द्यूतच्छलजितैः शक्तैर्वनवासोऽभ्युपागतः ॥ ४०
अज्ञातवासचर्या च नानावेशसमावृतैः ।

(for वीरो). —^{b}) Ś2 K2 -घोषेन. K2 दारयन्; Dn1 नादयत्. — Ś1 damaged for 33^{cd}. —^{c}) Dn1 D4. 6. 8. 9 विदितं (for °तो).

34 ^{a}) D11 S (T3. 4 missing) अमेयात्मा (for अदीनात्मा). —^{b}) D2 धृतराष्ट्रं नरेश्वरं. — After 34^{b}, D5 reads 36. —^{c}) K4 D2 T2. 5 चापि; D3 चाधि- (for चाभि-).

35 Before 35, G3 ins. व्यासः. —^{a}) D2. 3 प्रगृह्य; T2 प्रवाह्य; M2. 4 संपीड्य (for प्र°). —^{c}) D9 अव्यग्रां. —^{d}) D4 वा (for च).

36 D5 reads 36 after 34^{b}. —^{a}) D2. 3 तं तु (D3 तं स) यदु- (for तु यादव-). —^{b}) Ś K1-3 धृतराष्ट्रस्य माधवः. —^{c}) M1 पाणाव् (for पाणिम्). B4 आलक्ष्य; D11 आलिंग्य (for आलम्ब्य). K4 वार्ष्णेयः; B1 Dn D1. 4-10 राजेंद्र; D2. 3 वाक्यज्ञः; D11 T2 राज्ञस्तु; M1 राजानं; M2 राजन्स (for राज्ञः स). —^{d}) B2 D1. 4-11 सुस्वरं; Dn सत्वरं; D2. 3 सस्वनं; T2 सुकरं (for सस्वरं). D9 च (for प्र-).

37 ^{a}) Dn1 T5 सु- (for स). K4 B D (except D2. 3. 11) मुहूर्ताद्. B5 D2. 3 अथोत्सृज्य; D11 अवासृज्य (for इवोत्सृज्य). —^{b}) D5 वाक्यं (for बाष्पं). — B3 damaged for 37^{cd}. —^{c}) T2. 5 M प्रक्षाळ्य. B2 D4 G1 पाणिना; D9 वारितो (for °णा). —^{d}) Ś1 K1-3 B2. 4 D1. 2. 4-7. 9. 10 M1 ह्याचम्य; D8 सत्तेत्या (sic) (for आचम्य). K3 om. च. D3 ह्याचचाम यथाविधि. —^{e}) K1 B4 D5-7. 10 प्रस्तुतं; K4 D2. 4. 8. 11 प्रसृतं; B3 damaged (for प्रश्रितं). —^{f}) D2 M2. 3 अरिंदम; D4. 5. 8. 11 °दमं.

38 Before 38, T (T3. 4 missing) G ins. श्रीभगवान्. —^{a}) Ś1 K1 हि (for ऽस्ति). —^{b}) D5. 7. 9 वृद्धस्य तव भारत; D11 T (T3. 4 missing) G भूतं भव्यं च भारत (T2 कुत्रचित्). — D8 om. (hapl.) 38^{c}–39^{d}; D6 reads the same on marg. —^{c}) D2 काळस्य. Ś1 K1 वार्तं; K2. 3 वार्ता (for वृत्तं). —^{d}) K2 D3 ततो; K4 तच्च (for तत्ते). Ś K1-3 सं-; K4 [अ]पि (for सु-). K2. 3 Dn विभो; G2 तव (for प्रभो). D5 सुविदितं च ते प्रभो.

39 D8 om. 39 (cf. v. l. 38). G2 om. 39^{ab}. D6 reads 39 on marg. —^{a}) Ś1 K1-3 वाचितं; Ś2 M4 वर्तितं; K4 वर्तिते; B1 Dn D4 M1. 2 य(B1 या)तितं; B3. 4 चेष्टितं; B5 चिंतितं; D1. 11 यत्कृतं; D2. 3 अर्दितैः; M3 वर्तिता (sic) (for यदिदं). T2 प्राप्तं (for सर्वैस्). —^{b}) T5 पुत्रानु- (for चित्तानु-). Ś2 B1. 5 -वर्तिभिः; Dn -वृत्तिभिः; D5 -रोचयन्; T2 M1 -सारिभिः; G3 (*inf. lin.*; orig. as in text) यो*ग्य; (sic) (for -रोधिभिः). —^{c}) D2 कुळ-; D11 कुरु- (for कुल-). K4 -क्षयं (for -क्षयो). —^{d}) B3 damaged; G2 तदा (for तथा).

40 B3 damaged for 40^{ab}. —^{b}) Ś1 K1 क्षंतवान्; D4. 5. 8 क्षात्रवान्; D11 कृतवान्; T5 क्षांतं (submetric) (for क्षान्तवान्). D2 -वत्सळः. —^{c}) T1. 5 G1 द्यूते (for द्यूत-). D2. 3 -छल(D2 °ळ)शतैः; D4. 8 -प्रलंभितैः; T1. 5 G M छ(G2. 3 M -छ)द्माजितैः (for -छलजितैः). K1. 3 B Dn D1. 4-10 शुद्धैर् (for शक्तैर्). K4 द्यूतच्छलयितैः सक्तैर्; D11 द्यूते छलगतैः शुद्धे; T2 द्यूतात्संप्रजितैः शक्तैर्. —^{d}) D2. 3 त्वधार्यत; D5-7. 9. 10 ह्युपागतः; T2 [ऽ]प्युपा° (for ऽभ्युपा°). D11 वचनात्स ह्युपागतः.

41 ^{a}) T (T3. 4 missing) G -वेष- (for -वास-). M3 -पर्याय- (for -चर्या च). D11 अज्ञातवनवासस्य. —^{b})

अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव नित्यदा ॥ ४१
मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते ।
सर्वलोकस्य सांनिध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥ ४२
त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः ।
तवापराधान्नृपते सर्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४३
भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लिकेन कृपेण च ।
द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि ॥ ४४
कालोपहतचित्तो हि सर्वो मुह्यति भारत ।
यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते ॥ ४५
किमन्यत्कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम् ।
मा च दोषं महाराज पाण्डवेषु निवेशय ॥ ४६
अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम् ।
धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परंतप ॥ ४७
एतत्सर्वं तु विज्ञाय आत्मदोषकृतं फलम् ।
असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ४८
कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ।
गान्धार्यास्तव चैवाद्य पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ४९

C. 9. 3554
B. 9. 63. 52
K. 9. 64. 50

Some MSS. -वेष-; Dn -देश- (for -वेश-). B4 S (T3.4 missing) -समाश्रि(M1 °स्थि)तैः; D4 -श्रमावृतैः (for -समा°). — d) S (except M1; T3.4 missing) अशक्तैर् (for त्व°). B2 D5–7.9.10 सर्वदा; D2 नित्यशः (for °दा).

42 a) D11 M3 तु (for च). K2–4 B5 D4.8 आगत्य. — b) D11 पुरा (for युद्ध-). D2 -काळ. D3 युद्धकालमुपस्थितः. — B3 damaged for 42^{cd}. — c) T2 सर्वं (for सर्व-). D5 सांनिध्यं. — d) D4.7.8 ग्रामास्. K2 याचिताः. M3 ग्रामास्त्वां पंच याचिताः.

43 K2 om. (hapl.) 43^{ab}. — a) D5 तदा (for त्वया). D2 काळोपसृष्टेन; T2 कालावशिष्टेन; M3 कालपरीतेन; Ca कालोपसृष्टेन (as in text). — b) Dn1 लो**. B4 D2–4.8 -वर्जितः. K4 लोभमोहाववर्जिताः; D11 T5 लोभितेनोप°; G3 (*inf. lin.*; orig. as in text) लोभतो नानदत्तास्ताः (sic). — c) K2 तथा (for तव). — d) D8 corrupt. K4 M2–4 सर्वक्षत्रं; T1.5 G1 क्षत्रं सर्वं (by transp.); G2 क्षत्रधर्मं.

44 a) D3 भीष्मेन. — b) K1.2 B (except B2) Dn D7–10 T G1 M4 बाह्लीकेन; D1.5.11 बाह्ली(D1 °ह्लि)केण. K2 कृपेन. — c) D4 *स-; S (except M1; T3.4 missing) सह- (for च स-). — c) T5 त्वां. Ś2 B1.2 Dn2 D8 M1 समं; D6 असि; T1 मया (for शमं).

45 a) Ś1 K1.3.4 कालोपसृष्ट- (K3 °द्रुत-; K4 °रत-); D4.8 कामोपहत-; D11 लोभो°; T2.5 G2 कालोपचित- (for °पहत-). B3.4 D5–7.9.10 -चित्ता; G1 -चित्ते (for -चित्तो). K1 om.; T1 G1 च; M3 [ऽ]पि (for हि). — b) B1.3.4 Dn2 D4–7.9.10 M3 सर्वे मुह्यंति भारत. — c) T (T3.4 missing) G2.3 M2.4 तथा; M3 ततो (for यथा). D3 [ऽ]भवः; D11 [ऽ]भवत् (for भवान्). — d) D2.3 तस्मिन् (for अ°). K1 D7.9 समुद्यमे (for °ते).

46 a) D2.3 काल(D2 °ळ)योगाच्च; D11 भागधेयाद्धि (for कालयोगाद्धि). — b) D2.3.11 एतत् (for एव). D5 पराक्रमं (for °यणम्). S (T3.4 missing) दिष्टमेत(T5 °मासी)त्पुरातनं. — c) K4 मां न; B2 न तद्; B5 G1 न च (for मा च). Ś1 K1 रोषं; B1–3 Dn D1.4–7.9.10 दो(B2 Dn रो)षान्; D8 दोषो; T (T3.4 missing) G द्वेषं (for दोषं). Ś1 K1 -भाग; K4 B1.3–5 D1–7.9.10 -प्राज्ञ; Dn -बाहो (for -राज).

47 a) B4 S (T3.4 missing) स्वल्पो; D11 स्वतो (for अल्पो). D11 T1 G1.2 M3.4 व्यतिक्रमो; M1 ह्यति° (for ऽप्यति°). — c) M1 [अ]पि (for [ए]व). — d) G3 ते हताश् (sic) (for स्नेहतश्). D11 विशां पते (for परंतप).

48 a) B2 D2.3 हि (for तु). — M1 om. (hapl.) 48^{b}–50^{a}. — b) K2.4 B (except B5) D1.4–10 ह्यात्म-; Dn ह्यर्थं (for आत्म-). D2 फळं; D7.9 मतं (for फलम्). — Ś2 D8 om. (hapl.) 48^{c}–49^{b}; D10 reads the same on marg. — c) K2.3 अश्रेयः; T (T3.4 missing) G M2.3 तं मन्युं; M4 तन्मन्युं (for असूयां). Ś1 ******त्रेषु. — d) D11 तावत् (for भवान्). K3.4 D1.4 M3 अर्हसि (for °ति). — After 48, B Dn D1–3 ins. 386*.

49 Ś2 D8 om. 49^{ab}; M1 om. 49 (for both, cf. v. l. 48). B1.3.4 Dn D1 om. 49. D10 reads 49^{ab} on marg. — a) Ś1 K D3.5 T2.5 G2 M3 कुल-; D2 कुळं; M2 कुले; M4 कुलो (for कुलं). K4 -धर्मश्

C. 9. 3555
B. 9. 63. 53
K. 9. 64. 52

एतत्सर्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ।
शिवेन पाण्डवान्ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५०
जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ॥ ५१
एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ।
दह्यते स्म दिवारात्रं न च शर्माधिगच्छति ॥ ५२
त्वां चैव नरशार्दूल गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
स शोचन्भरतश्रेष्ठ न शान्तिमधिगच्छति ॥ ५३
ह्रिया च परयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ५४
एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः ।
उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्शिताम् ॥ ५५
सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रते ।
त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ५६

(for वंशश्). $K_{1.3}$ B ($B_{1.3.4}$ om.) $D_{7.10}$ पिंडाश्. — ^{b}) $D_{2.3.7.9}$ $T_{2.5}$ G $M_{2.3}$ यत्र (for यच्च). — ^{c}) $B_{2.5}$ D_{4-11} वै नाथ; D_2 चैवाथ; T_2 चाप्यद्य (for चैवाद्य). D_3 गांधार्याः सममेवाद्य. — ^{d}) T_5 G_2 प्रतिष्ठितः. — Ś K D_{4-10} ins. after 49: B Dn D_{1-3} after 48:

386* त्वं चैव नरशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान्प्रति किल्बिषम् ।

[(L. 1) = (var.) 53^{ab}. K_2 Dn_2 $D_{2.5-7.9.10}$ कुरु- (for नर-). — B_1 om. (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2. K_4 तपस्विनी. $D_{3.9}$ गांधारीं च यशस्विनीं (= 53^{b}) (for the post. half). — (L. 2) $D_{2.3}$ युजो (for शुचो). Ś K_{1-3} भरतश्रेष्ठ; D_2 नरशार्दूळ.]

50 M_1 om. 50^{a} (cf. v. l. 48). — ^{a}) K_1 D_{10} $T_{1.5}$ G_1 M (M_1 om.) अनुध्याय; $D_{2.3}$ °ज्ञात्वा (for °ध्यात्वा). T_2 तदेतत्समनुध्याय. — ^{b}) B_2 आत्मनोपि; D_{11} पांडवे स्व- (for आत्मनश्च). — ^{c}) B_2 भगवन् (for शिवेन). M_1 पांडवं (for पाण्डवान्). Ś K_{1-3} ध्याय; K_4 $B_{1.3}$ D पाहि; T_5 $G_{2.3}$ याहि (for ध्याहि). — ^{d}) D_{11} मनसा (for नमस्ते). $Ś_2$ T ($T_{3.4}$ missing) G पुरुषर्षभ (for भरत°).

51 ^{a}) Ś $K_{2.3}$ B_2 D_5 जानामि (for °सि). T ($T_{3.4}$ missing) G M_{2-4} हि (for च). M_1 त्वं जानासि महाबाहो. — ^{b}) Dn_2 सा; $D_{1.5.6}$ यत्; D_{11} वा; T_2 यां (for या). — ^{c}) $Ś_2$ $T_{2.5}$ भक्तिं (for भक्तिर्). B_2 च नर-; D_{11} च राज- (for भरत-). — ^{d}) T_2 स्नेहं. $K_{2.3}$ स्वभावजः; K_4 च भारत (for स्वभावतः). D_2 स्नेहो यश्चापि भारत.

52 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ श्रुत्वा (for कृत्वा). K_4 एतेषु सदनं कृत्वा. — ^{b}) K_4 अपकारणं; B_5 $D_{2.3}$ °कारणात्; D_8 उपकारिणां; T_5 अन्वकारिणां (for अप°). — B_3 damaged for 52^{cd}. — ^{c}) $K_{2.3}$ D_8 च; K_4 B (B_3 damaged) Dn_2 $D_{1.4.5.7.9.10}$ M_{2-4} स (for स्म). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B (B_3 damaged) D (except D_{11}) दिवा रात्रौ; M_3 दिवा रात्रिं. — ^{d}) K_2 Dn_1 धर्माधिगच्छति; D_4 शर्ममधि° (hypermetric) (for शर्माधि°).

53 $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3.8.11}$ om. (hapl.) 53. K_4 om. (hapl.) 53^{a}–54^{b}; D_6 reads the same on marg. D_7 reads 53 (without var.) twice. — ^{a}) T_5 कां (for त्वां). G_1 राज- (for नर-). $D_{2.5}$ T_1 -शार्दूलं (D_2 °ळं). $Ś_2$ त्वां विचिंत्य नृशार्दूल; M_1 त्वां चैव भरतश्रेष्ठ. — ^{b}) $D_{4.7}$ गांधारी च यशस्विनी. — ^{c}) B_5 शोचन्वै; Dn_2 न शोचन्; D_1 शुशोचन्; T_2 संशुचो; T_5 G_3 M_{2-4} संशोचन् (for स शोचन्). B Dn $D_{1.2.4-7.9.10}$ नरशार्दूलः (D_2 °ळो); $M_{1.2.4}$ भरतश्रेष्ठो (for °ष्ठ). — ^{d}) B_3 $D_{5.7.10}$ शांतिं नैवाधिगच्छति; M_1 न शांति-*****.

54 K_4 om. 54^{ab} (cf. v. l. 53); D_6 reads the same on marg. — ^{a}) Ś K_{1-3} Dn_2 कृपया; D_9 ह्रिया* (for ह्रिया च). B_5 परया प्राप्तो; D_{11} °माविष्टो (for °याविष्टो). S ($T_{3.4}$ missing) ह्रि(T_5 $G_{2.3}$ श्रि)या परमया युक्तो. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [अ]भि- (for [अ]धि-). S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) भवंतं (T_2 °वतो) नोपसर्पति. — ^{c}) K_2 -शोकाधि-. — ^{d}) B_4 T_5 बुद्ध्या; D_2 भृशं; D_3 भृश-; $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ बुद्ध्वा; M_1 विद्धि (for बुद्धि-). $D_{4.8.11}$ M_4 बुद्धिव्या(M_4 °द्धा [sic] व्या)-कुलितेंद्रियः; D_5 बुद्धिर्व्याकुलिता तव; G_2 अबुद्ध्या व्याकुलेंद्रियः.

55 Before 55, T ($T_{3.4}$ missing) $G_{1.3}$ ins. वैशंपायनः. — ^{a}) S ($T_{3.4}$ missing) -बाहुर् (for -राज). — ^{b}) D_6 यदूद्वहः; D_{11} महीपतिं (for यदूत्तमः). — ^{d}) Some MSS. -कर्षितां.

56 Before 56, T_2 ins. श्रीकृष्णः; T_5 $G_{2.3}$ श्रीभगवान्. — ^{a}) $D_{2.3.11}$ T ($T_{3.4}$ missing) $G_{2.3}$ सौबले-(D_2 °ळे)ये. S ($T_{3.4}$ missing) निबोधस्व. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ T_1 G_1 M त्वा (for त्वां). $D_{5-7.9.10}$ M_1 तच्छृणु (for सुव्रते). — ^{c}) $Ś_2$ यत्समा. M_1 ह्यद्य (for

जानामि च यथा राज्ञि सभायां मम संनिधौ ।
धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ।
उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः श्रुतम् ॥ ५७
दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः ।
शृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ५८
तदिदं समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे ।
एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोके मनः कृथाः ।
पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन ॥ ५९
शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचराम् ।
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६०
वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६१
आधिभिर्दह्यमानाया मतिः संचलिता मम ।
सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन ॥ ६२
राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ।
त्वं गतिः सह तैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदां वर ॥ ६३
एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह ॥ ६४
तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्शिताम् ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ॥ ६५

C. 9. 3572
B. 9. 63. 70
K. 9. 64. 68

नास्ति). — ^{d}) Ś1 अ*; K1–3 अपि; D2. 3. 11 अन्या; T1. 5 G M2–4 काचित्; T2 काले; M1 नास्ति (for अद्य). Ś1 K1 B2 D11 शुभा; M1 क्वचित् (for शुभे).

57 For the incident, cf. 5. 127. 9ff. — ^{a}) K2. 4 B Dn1 D1. 4–8. 10. 11 T (T3. 4 missing) G1. 2 जानासि; G3 ज्ञातासि (for जानामि). T5 G2 हि (for च). Dn1 lacuna; G2 राज्ञः (for राज्ञि). — D11 om. (hapl.) 57^{f}–59^{c}. — ^{f}) T5 नर्चये (sic) (for तनयैः). K4 B1 D (except D2; D11 om.) G2 कृतं (for श्रुतम्).

58 With 58, cf. 11. 17. 6. D11 om. 58 (cf. v. l. 57). — ^{a}) B2 D2 प्रोक्तो (for चोक्तो). — ^{b}) T2 जयार्थं (for °र्थी). K2. 3 D3. 7. 9 पुरुषं (for प°). — ^{c}) T1. 2 G1. 3 M मे त्वं (for मह्यं). — ^{d}) K3 om. (hapl.) धर्मस्ततो.

59 D11 om. 59^{abc} (cf. v. l. 57). The portion of the text from 9. 62. 59^{a} up to 9. 63. 8^{c} is lost in B2 on a missing folio. — ^{a}) D9 G3 यद् (for तद्). — ^{b}) Ś2 K1 त्वयि (for तव). — ^{c}) D2 विदिश (for °त्वा). S (T3. 4 missing) गांधारी (T1 G1 M2 °रि) (for कल्याणि). — ^{d}) T2 त्वं (for स्म). — ^{e}) S (T3. 4 missing) विनाशे च (G1 M1 °शेन) (for °शाय). — ^{f}) D1 कथंचन (for कदाचन).

60 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{a}) D3. 4. 8 T5 G2 [अ]पि (for [अ]सि). — ^{b}) D3. 4. 7 सचराचरं. D11 पृथिवीं च ससागरां. — ^{c}) M3 चक्षुषः. — ^{d}) D4 निर्दग्धं. T5 तपतो (for °सो).

61 B2 missing (cf. v. l. 59). Before 61, T2 G3 ins. वैशंपायनः. Before 61^{c}, T2 ins. गांधारी. — ^{c}) G2 एव (for एतन्). D4 महाभारते (sic); D8 T1. 5 G1. 2 °भाग (for °बाहो).

62 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{b}) K2. 3 संक्षालिता; D2 संचलिता; D11 संलुलिता; T2 सा चलिता (for संच°). Ś1 सा मे संक्षालि***; K1 सा मे संक्षालिता मतिः. — Ś1 damaged for 62^{cd}. — ^{c}) T2 [अ]हं (for मे). Ś2 D11 [ऽ]प्यवस्थिता. K1–3 साम्ये (K1 *मे) व्यवस्थितिं श्रुत्वा. — ^{d}) Ś2 K1–3 वाक्यैर् (for वाक्यं).

63 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{a}) D2. 3 चाप्यस्य; D11 चांधस्य; M2 त्वं धर्म- (sic) (for त्वन्धस्य). — ^{b}) S (except M1; T3. 4 missing) माधव (for केशव). — ^{c}) K2–4 B (B2 missing) D (except D5. 6) T2 M3 सहितैः (for सह तैर्). S (except M1; T3. 4 missing) सर्वैः (for वीरैः). — ^{d}) S (except M1. 2; T3. 4 missing) वदतां (for द्विपदां).

64 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{a}) T (T3. 4 missing) G एवमुक्त्वा तु वचनं. — ^{b}) K2 प्राच्छाद्य; D8 आ° (for प्र°). D11 पाणिना (for वाससा). — ^{c}) K3 -शोकाति-; K4 -शो*भि- (for -शोकाभि-). — ^{d}) D8 reads from गान्धारी up to समाश्वास्य च (in 66^{a}) on marg.

65 B2 missing (cf. v. l. 59). D8 reads 65 on marg. — ^{a}) G3 अत (for तत). Dn1 एतां (for एनां). K4 महाबाहो. — ^{b}) Some MSS. -कर्षितां; T2 -मोहितां (for -कर्शिताम्). — ^{c}) K4 तेन (for हेतु-). D2 -संसक्तैर् (for -संयुक्तैर्).

66 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{a}) D8 reads

समाश्वास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं च माधवः ।
द्रौणेः संकल्पितं भावमन्वबुध्यत केशवः ॥ ६६
ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ६७
आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
द्रौणेः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहसोत्थितः ।
पाण्डवानां वधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ६८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिसूदनम् ॥ ६९
शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।
भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन ।
प्रायात्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः ॥ ७०
वासुदेवे गते राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ७१
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
शिबिरं हास्तिनपुराद्दिदृक्षुः पाण्डवान्नृप ॥ ७२
आगम्य शिबिरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाविशत् ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

समाश्वास्य च on marg. Ś1 K1 तामाश्वास्य; M2 समाश्वस्य (for °श्वास्य). K2 M2–4 तु (for च). T (T3. 4 missing) G1. 2 स समाश्वास्य गांधारीं. — ^{c}) B (B2 missing) Dn D1. 5–7. 9. 10 द्रौणि-; D4 द्रोण: (for द्रौणे:). D2. 3. 11 संकल्पजं; G3 °ल्पिते (for °ल्पितं). K4 भीमम्; B4 D8 पापम्; D4 तावद्; T1. 5 G1. 3 भागम् (for भावम्). — ^{d}) K4 B5 D6. 10. 11 M1 अवबुध्यत; B1 अनु°; B3 damaged (for अन्व°). S (T3. 4 missing) भारत (for केशव:).

67 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{a}) K4 त्वरितम्. D3 तथा त्वरितमुत्थाय. — ^{d}) D2. 3. 11 पुन: (for तत:). Ś2 K1–3 कौरव्यम्.

68 B2 missing (cf. v. l. 59). Before 68, T2. 5 G1. 2 ins. श्रीभगवान्; G3 श्रीकृष्ण:. — ^{a}) T2 त्वा. K2. 3 नर- (for कुरु-). — ^{c}) K2 T5 M3 द्रोणे:; B1 D9 द्रौणि: (for द्रौणे:). D11 पापस्य; T2 पापस्तु; T5 पापेस्ति. G2 द्रौणि: पापोस्त्यभियुतस्. — ^{d}) T1. 5 G ततो (for तेन). T2 ततोसि सहसोदित:. — ^{e}) T2 तथा (for वधे). — ^{f}) K4 प्रकर्षिता; D2. 3 प्रकल्पिता; D11 T2. 5 G2. 3 M निदर्शिता (for प्र°).

69 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{a}) T5 च (for तु). — ^{b}) D11 गांधारी- (for °र्या). — ^{c}) Ś2 महाबाहुं; K4 M2 °बाहो; D11 T1. 5 G °राज; T2 M1 °राज:; M3. 4 °भाग: (for °बाहु:). — ^{d}) D2. 3 शत्रु- (for केशि-).

70 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{b}) B5 D6 प्रति- (for परि-). B5 D2. 3 -पालयन्. — ^{c}) T2 corrupt. M1 त्वया भूय: (by transp.). D6 समेक्ष्यामि; D8 सहेष्यामि (for समे°). — ^{d}) D2 क्षिप्रमेतज्; T2 जिज्ञासार्थं (for क्षिप्रमेव). — ^{e}) D4 प्रयात्. D2. 3 तत: प्रयातस्त्वरितो. — ^{f}) Ś1 K2 D1. 3 दारुकेन. D11 तथा (for सह).

71 B2 missing (cf. v. l. 59). — ^{b}) D3 धृतराष्ट्रो. D11 M1 जनाधिपं (for जनेश्वरम्). — ^{c}) D2 आह्वयामास च तदा; D3 आश्वासयामास तदा. — D8 om. (hapl.) 71^d–72^a. — ^{d}) T2 लोके. D11 व्यास: सत्यवतीसुत:.

72 B2 missing (cf. v. l. 59). D8 om. 72^a (cf. v. l. 71). — ^{a}) K4 देवात्मा (for धर्मात्मा). — B3 damaged for 72^{cd}. — ^{c}) D4 शिबिरी (sic); D8 त्रिविरं (for शिबिरं). S (except M4; T3. 4 missing) हस्तिन- (for हा°). K4 -पुरं. — ^{d}) D2 ददृशु:; T5 दिदृक्ष: (for दिदृक्षु:). K4 नृप:; B1. 5 Dn G2 प्रति (for नृप).

73 B2 missing (cf. v. l. 59). D9 om. 73^{ab}. — ^{a}) D11 आजग्मु: (for आगम्य). — ^{b}) D3. 4 सोप्यगच्छत; T2 सोप्याग° (for सोऽभ्यग°). — ^{c}) Ś1 K1–3 ततस्; B4 स च; D2. 3 तत्त्वं (for तच्च). D11 समास्थाय (for °ख्याय). — ^{d}) Ś2 K2 D9 सहितैस् (for °तस्). Ś1 K1–3 उपाविशत्; B1 Dn D1. 4–7. 9–11 समाहित: (D5 °तै:); D2 °विशन्; D8 महात्मभि: (for समाविशत).

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।
अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीं गतः ।
शौटीरमानी पुत्रो मे कान्यभाषत संजय ॥ १
अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु ।
व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ २
संजय उवाच ।
शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप ।
राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन्व्यसन आगते ॥ ३
भग्नसक्थो नृपो राजन्पांसुना सोऽवगुण्ठितः ।
यमयन्मूर्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ४
केशान्नियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् ॥ ५
बाहू धरण्यां निष्पिष्य मुहुर्मत्त इव द्विपः ।
प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ।

C. 9. 3387
B. 9. 64. 6
K. 9. 65. 6

Colophon. B2 T3.4 missing. — *Sub-parvan :* D2 M1.2.4 गदायुद्ध. — *Adhy. name :* Ś1 K1–3 श्रीकृष्ण(K2.3 कृष्ण)प्रत्यागमनं; Ś2 कृष्णस्य प्रत्यागमनं हास्तिनपुरात्; K4 वासुदेवप्रत्यागमनं; T1.5 G1.3 धृतराष्ट्रकृष्णसंवादः; M2.4 धृतराष्ट्रसमाश्वासः (M4 °सनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś2 30; B4 M1 64; Dn 33; D7.9.10 34; T (T3.4 missing) G 9; M2–4 65. — *Śloka no.:* Dn2 77; D7.9 78.

63

☞ This adhy. is missing in T3.4 (cf. v. l. 9. 55. 3).

1 B2 missing up to 8ᶜ (cf. v. l. 9. 62. 59). — ᵃ) T2 G2 अथाविष्टः (for अधिष्ठितः). D8 मूर्ध्ना. — ᵇ) K2.4 -सक्तो; K3 -शक्तो; D4 -वक्थो; T1 G1 -सक्थ्यो; T2 M1.2.4 -सक्थिर्; T5 -शीर्षो; M3 -सक्षिर् (for -सक्थो). Ś1 D3.5.8.11 महीगतः; D2 महीपतिः. — ᶜ) K1 शूरोभिमानी; K4 D8 शौंडीर्यमाण: (D8 °नः); B1 सौचीर्यमानी; B3–5 Dn1 शौ(B5 सौ)टीर्य°; Dn2 D1.9.10 M2.3 शौं(M3 शौ)डीर्य°; D2.3 M1.4 शौंडीर°; D4 शौद्दीर्य°; D5 शौटीर्यमाणः; D6 सोदीर्घमानी (sic); D7 T (T3.4 missing) G शौर्यमानीय (T1 G °नी च; T2 °नीय्य); D11 शौर्याच्च मानी (for शौटीरमानी). — ᵈ) K2.3 B (B2 missing) Dn D1.4–10 किम्; D11 कं वा (for कानि).

2 B2 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) D2 अत्यंत-; T1.5 G M1 अत्यर्थ- (for °र्थं). Ś1 K1–3 कौरवो (for कोपनो). — ᵇ) D6 T2.5 G2.3 M कृत-; D7 *त- (for जात-). D1.8 पांडवैः (D8 °वः) (for पाण्डुषु). — ᵈ) D4 केन ह (sic) (for किमाह).

3 B2 missing (cf. v. l. 1). — ᵃᵇ) T1.5 G transp. प्रवक्ष्यामि and यथावृत्तं. D2 यत्र (for यथा-). T1.5 G परंतप (for नराधिप). — ᶜ) D2.3 T1.2 G1.3 M भग्नेन; T5 G2 वै तेन (for भग्नेन). — ᵈ) Ś1 damaged. K4 व्यसनमागते; D2.3 S (T3.4 missing) °सागरे; D11 °संगरे.

4 B2 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) T1 G भिन्न- (for भग्न-). K2 -सक्तो; K3 D5 -शक्तो; D4 -शस्थो; D8 -शक्थो; T1 G1 -सक्थ्यो; T2 M2–4 -सक्थिर् (for -सक्थो). D11 नरो (for नृपो). G1 भूप (for राजन्). — ᵇ) Some MSS. पांशुना; Dn1 T5 पांडुना (for पांसुना). D1 प्रविकुंठितः; D2.3 चावगुंठितः; D11 T (T3.4 missing) G M2–4 परिकुं(D11 °गुं)ठितः; M1 त्ववगुंठितः (for सोऽव°). — ᶜ) B3 नमयन्; B4 समयन्; D11 S (T3.4 missing) सं(D11 M1 नि)यम्य (for यमयन्). — ᵈ) K4 चैवं. G3 दिश (sic) (for दश). M1 वीक्षते च दिशो दश.

5 B2 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) K4 निशान् (sic); S (except M1; T3.4 missing) क्रोधं (for केशान्). — ᵇ) Some MSS. निश्वसन्. — ᶜ) K2.3 संरंभास्रु-; D1 संरब्धोश्रु-; D4.8 संरब्धासु- (D8 °श्रु-) (for °म्भाश्रु-). T2 संरंभात्सुपरीतात्मा. — ᵈ) T2 दृषि-[ष्टि ?]भ्याम् (for नेत्रा°). D6.7.10 अति- (for अभि-). T2 च; G2 तान् (for माम्).

6 B2 missing (cf. v. l. 1). — ᵃ) T2 बाहुं (for बाहू). K2.3 Dn D1–3 धरिण्यां (K2 °ण्यां). B5 D8 M1 निक्षिप्य; D6 T2.5 G M2–4 निष्पीड्य (for निष्पिष्य). — ᵇ) B1.3 D5–7.9–11 सुदुर्मत्त; B4 मुहुर्मुहुर् (for मुहुर्मत्त). — ᶜ) T2.5 प्रकीर्णं (T5 °र्णैर्). T2.5 G2.3 M2.4 धून्वन्. M1.3 प्रकीर्णा मूर्धजा धु(M1 धू)-

C. 9. 3588
B. 9. 61. 7
K. 9. 65. 6

गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वस्येदमथाब्रवीत् ॥ ६
भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे चास्त्रभृतां वरे ।
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृतां वरे ॥ ७
अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ।
इमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८
एकादशचमूभर्ता सोऽहमेतां दशां गतः ।
कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ॥ ९
आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिञ्जीवन्ति संगरे ।
यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ १०
बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।
भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति ॥ ११
इदं चाकीर्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ।
येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १२
का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपधिकृतं जयम् ।
को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति ॥ १३
अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः ।

न्वन्. — ^{d}) D4 corrupt. Ś2 K4 असं(K4 °नु)स्पृशन्; B1 इव स्पृ°; D6 उपास्पृ° (for उपस्पृ°). — ^{e}) B3. 4 T1. 5 G M3. 4 पांडव-. B3. 4 T5 G3 -श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — ^{f}) D8 विश्वस्य; Some MSS. निश्वस्य (for निःश्वस्य). D11 अभाषत (for अथाब्रवीत्). S (T3. 4 missing) विनि- (T1 G1 °निः)श्वस्येदमब्रवीत्.

7 B2 missing (cf. v. l. 1). Before 7, T2 ins. दुर्योधनः. — ^{a}) D4 चाथ; M1 om. (for नाथे). — ^{b}) M2–4 द्रोणे (for कर्णे). K1 शास्त्र-; B5 D2. 3. 5–7. 9–11 M1 शस्त्र- (for चास्त्र-). K2. 3 -विदां (for -भृतां). T (T3. 4 missing) G द्रोणे चाचार्यसत्तमे. — The portion of the text from 7^{c} up to the end of adhy. 64 is lost in D9 on missing folios. — ^{c}) B3. 4 D5. 8. 11 वा (for च). — ^{d}) S (except M1; T3. 4 missing) कर्णे (for द्रोणे). K2 शास्त्र-; D10 T5 शस्त्र- (for चास्त्र-). B4 D2. 3 -विदां (for -भृतां). B5 द्रोणे चास्त्रविदुत्तमे.

8 B2 missing for 8^{abc} (cf. v. l. 1). D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{ab}) T (T3. 4 missing) G1. 3 M2–4 शूरे शल्ये (by transp.); G2 शूरे सत्ये. D4 शूरे वै कृतकर्मणि (for 8^{b}). — After 8^{b}, S (except M1; T3. 4 missing) ins. :

387* अन्येष्वपि च शूरेषु न्यस्तभारो महात्मसु ।

— ^{c}) K4 B3. 4 D2. 3 M3 संप्राप्तः; D4. 8 प्राप्तोसौ (for ऽस्मि). — ^{d}) D2 काळो. Ś2 K4 B3. 4 Dn2 D1. 4–6 वै; T2 [ऽ]ति- (for हि).

9 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) B2 कालिं; D2 काळं (for कालं). D2 महावीर्यो; D8 °वीर्यं; D4 म**हो (for महाबाहो). — ^{d}) Ś K1–3 किंचिद् (for कश्चिद्). Ś K1 M1 व्यति-; K2 ह्यति-; B4 व्यभि-; D2. 3 विनि-; D5. 6 अभि- (for अति-).

10 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) B4. 5 महीपालान्; T5 मया दीनं (for मदीयानां). G2 आख्यातं तु मया दीनं. — ^{b}) D3. 11 M1 स्म; T (T3. 4 missing) G M2. 4 तु; M3 च (for ऽस्मिन्). B1 Dn D1. 4–8. 10 संयुगे; G2 संगतिं; M3 संजय (for संगरे). D2 यस्मिञ्जीवति संयुगे. — ^{c}) T2 वां (sic) (for [अ]हं). — ^{d}) D2. 4. 8 व्युत्काम्य. T5 G1 M3 गतः (for हतः). D11 व्युत्काम्य सह संगतः.

11 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{b}) D11 लघु (for खलु). — ^{c}) T5 G2 भीष्मे (for कर्णे). — ^{d}) S (except M1; T3. 4 missing) transp. भीष्मे (T5 G2 कर्णे) and द्रोणे. Ś1 K1–3 D1 धीमति; D2. 3 सीदति (for श्रीमति). D6 श्रीमति च जयद्रथे (च जयद्रथे on marg.).

12 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) D8 वा (for च). Ś1 K1. 2 [अ]कीर्तिदं; K4 B3. 4 °र्तितं; D11 T2 कीर्तिजं; T1 G1 गर्हितं; T5 G2. 3 कीर्तितं (for [अ]कीर्तिजं). — ^{b}) D4 T (T3. 4 missing) G नृशंसं. — ^{c}) Ś1 K1 भ्रमत्सु; K2 [अ]त्र संतो; K3 भ्रमंतो (for ते सत्सु). D11 येन ते सत्सुह्यन्मित्रं; S (T3. 4 missing) वाच्यतां ये(M1 ते)न ते सत्सु (G3 °न्वयः). — ^{d}) Ś1 D2. 3 गमिष्यति; M3 गर्हिष्यंति. Ś1 K1 B1. 2. 4 Dn D1. 4–8. 10 हि; B3 damaged; M3 [इ]ह (for [इ]ति). D11 निर्वेदत्वं गमिष्यति.

13 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) K4 corrupt. D2. 3. 11 सत्य-; T5 G1. 2 सत्सु (for सत्त्व-). D3. 4. 6. 8 -मुक्तस्य (for -यु°). — ^{b}) Ś2 K2. 4 B (except B3) D1. 4–6. 8. 10 T5 M2–4 Ca [उ]पाधि- (for [उ]पधि-). K1–3 जये (for जयम्). D11 कृष्णोपाधिकृतं जयं; T2 युधि प्रपततो जयं. — ^{c}) K4 एवं (for को वा). Ś1 K1 damaged for समय. Ś1 K1. 2 -वेत्तारं; T5 -भोक्तारं (for -भेत्तारं). — ^{d}) K2 corrupt. D2. 3 ब्रुवन्

यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ॥ १४
किं नु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ॥ १५
प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्तमानं च बन्धुषु ।
एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै संजय पूजितः ॥ १६
अभिज्ञौ क्षत्रधर्मस्य मम माता पिता च मे ।
तौ हि संजय दुःखार्तौ विज्ञाप्यौ वचनान्मम ॥ १७

इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव संजय ॥ १८
दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम् ।
अमित्रा बाधिताः सर्वे को नु स्वन्ततरो मया ॥ १९
यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।
प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्ततरो मया ॥ २०
मानिता बान्धवाः सर्वे मान्यः संपूजितो जनः ।

C. 9. 3601
B. 9. 64. 20
K. 9. 65. 20

(for बुधः). Ś K1. 3 D11 संस्मर्तुम्; K4 D2. 4. 8 शंसितुम् (for संमन्तुम्). B2 बुधः शंसन्न गर्हति.

14 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) Ś1 K1. 2 प्रियं; Ś2 K3. 4 B2 D2. 3. 11 श्रियं; B4 [आ]श्रयं (for जयं). — [b]) Ś1 K1–3 D11 तुष्यति; Ś2 K4 D2. 3 तुष्येत; D5 हृष्येत; T5 G2 गृह्येत; M1 हृष्यति (for हृष्येत). B5 पार्थिवः (for पण्डितः). — [c]) Ś1 K1 [अ]यं; D1. 6 M1. 2. 4 स (for सं-). D4. 11 -दू(D11 -दु)ष्यते (for -हृष्यते). D8 यामः; D11 M3 पापं (for पापः). — [d]) Ś1 K2. 3 पांडोः (for पाण्डु-).

15 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) B2 हि; D1. 5 तु; D2 न (for नु). K4 B (except B4) Dn D10 इतस् (for अतस्). K3 अथ; S (T3. 4 missing) अन्यद् (for अद्य). — [b]) K2. 3 -सक्तस्य; D2 -संस्थस्य (for -सक्थस्य). S (T3. 4 missing) वै (for यन्). T5 मनः (for मम). — B3 damaged for 15[cd]. — [c]) D8 युद्धेन; D11 क्रोधेन (for क्रुद्धेन). — [d]) S (T3. 4 missing) पदा यन् (for पादेन). D4 शिरं.

16 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) Dn प्रपतंतं; D2 प्रयतंतं; D8 तपंतं च (for प्रतपन्तं). — [b]) D3 वर्तमाने. — [c]) D3 corrupt. Ś2 कुर्वन् (for कुर्यान्). D11 एवं कुर्यान्नरव्याघ्र; S (T3. 4 missing) निगृह्णीयाद्रिपुं यो (M4 °पुर्यो) हि. — [d]) D11 सर्वैर्हि (hypermetric) (for स वै). D7 पूजय (for संजय). K4 पूज्यते; S (T3. 4 missing) पूरुषः (for पूजितः).

17 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) B4 प्रतिज्ञौ (for अभिज्ञौ). B D1. 4. 7. 8. 10 युद्ध- (for क्षत्र-). K3 अभिधर्मज्ञः क्षत्रस्य; K4 Dn D5. 6 अभिज्ञौ धर्मयुद्धस्य. — [b]) K2 M4 ते; K4 M2. 3 तौ; Dn T (T3. 4 missing) G यौ (for मे). — [cd]) K2. 3 transp. दुःखार्तौ and विज्ञाप्यौ. Ś1 damaged for खार्तौ विज्ञाप्यौ. K1 विज्ञप्यौ; D3 विज्ञायौ; T2 °य (for °प्यौ). T2 वचनं; G3 °नैर् (for °नान्). D5–7. 10 हि मे (for मम). G2 विज्ञाप्यौ मम शासनात् (for 17[d]).

18 With 18–25, cf. 9. 60. 47–49. D9 missing (cf. v. l. 7). B3 damaged for 18[ab]. — [a]) Cf. 9. 4. 27[a]. B5 (marg.; orig. as in text) इष्टां; T5 विष्टं; G2 इष्ट- (for इष्टं). T2 भूत्वा; M4 भूत्वां (for भृत्या). D4 भृत्याः; T5 भ्राता (for भृताः). D11 इदं भूत्वा यथा सम्यग्. — 18[bc] = 9. 60. 47[bc]. — [b]) D2 T5 भूः प्रशस्ता; D3 प्रत्यस्ता भूः; T2 भूमिः शास्ता; G3 भूपभुक्ता (for भूः प्रशास्ता). — [c]) Cf. 9. 4. 26[d]. Ś1 damaged. T5 स्थिता. M1 सपत्नानां (for अमित्राणां). — [d]) K4 जयताम् (for जीव°). Ś2 भारत (for संजय). Ś1 K1 T2 जीवता (T2 °तो) मम भारत (T2 संजय); K2. 3 °तामपि भारत.

19 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) Cf. 9. 4. 23[b]. D2 अदाद्; D11 दत्त्वा. D1 दाना (sic); D2. 11 दायान्; S (T3. 4 missing) देया (for दाया). Ś2 यथा शक्तिर्; K4 यथास्वामि (sic); M1. 3 यथा शक्त्या. — [b]) M1 transp. प्रियं and कृतं. B4 गतं (for कृतम्). — B3 reads 19[cd] after 20. — [c]) G2 reads from अमित्रा up to को नु (in 19[d]) twice. — [d]) D11 धन्यतरो (for स्वन्त°). K4 Dn मम (for मया). — After 19, B2. 4 read 22[cd].

20 D9 missing (cf. v. l. 7). K4 D1. 5 M2 om. (hapl.) 20. T5 G2. 3 om. (hapl.) 20–21. B1 D4. 6–8. 10 read 20 after 22. B2. 4 om. 20[ab]. — [a]) = 9. 4. 27[c]. B1. 3 जितानि; Ca (gloss: ग्रासानि) यातानि (as in text). — [b]) T2 नृपभूपाश्च; M3. 4 नृपा भक्ताश्च. D11 नृपाश्च दासवत्कृताः. — [c]) T2 द्विजेभ्यश्च (for प्रियेभ्यः). Ś1 K1 D3 [ऽ]पि कृतं; B2. 4 T1. 2 G1 M3. 4 च कृतं; D2 हि कृतं; D10 सततं; D11 प्राकृतं (for प्रकृतं). Ś2 प्रियेभ्योपकृतं साधु. — [d]) D11 धन्यतरो (for स्वन्त°). — After 20, B3 reads 19[cd].

C. 9. 3602
B. 9. 64. 21
K. 9. 65. 20

त्रितयं सेवितं सर्वं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २१
आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।
आजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २२
अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ।
स्वधर्मेण जिता लोकाः को नु स्वन्ततरो मया ॥ २३
दिष्ट्या नाहं जितः संख्ये परान्प्रेष्यवदाश्रितः ।
दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मीर्मृते त्वन्यं गता विभो ॥२४
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २५
दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात्प्राकृतवज्जितः ।
दिष्ट्या न विमतिं कांचिद्भजित्वा तु पराजितः ॥२६
सुप्तं वाथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।
एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ २७
अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ।

---

21 D9 missing (cf. v. l. 7). T5 G2. 3 om. 21 (cf. v. l. 20). Ś1 K2. 3 D6 om. (hapl.) 21. T2 om. (hapl.) 21–25. M3 om. (hapl.) 21–23. M2 reads 21–23 after 28. K1 transp. 21 and 22. — [a]) D4 मानिनां; G1 तारिता (for मानिता). — [b]) K1. 4 B1. 2. 5 Dn D1. 4. 5. 7. 8. 10 वश्यः; G1 मया; M1 पूज्यः (for मान्यः). D2. 3 च (for सं-). B3. 4 जनैः. — With 21[c], cf. 9. 4. 28[b]. K1 om. 21[cd]. — [cd]) K4 समयं (for त्रितयं). Ś2 तस्य; D6. 7. 8 सर्वे (for सर्वं). D11 शात्रवं शासितं सर्वं त्रितयं सेवितं मया.

22 For the sequence in M2, cf. v. l. 21. D9 missing (cf. v. l. 7). T2 M3 om. 22 (cf. v. l. 21). Ś2 om. (hapl.) 22. K1 transp. 21 and 22. G2. 3 transp. 22 and 23. — [a]) K2 D3 आज्ञप्तं; K4 आज्ञातं (for आज्ञप्तं). S (T2 M3 om.; T3. 4 missing) नृपमुख्येषु मानश्च (T1 G1 कामश्च; M2. 4 मानं च). — [b]) T1. 5 G M1 मया (for मानः). K2. 3 D3 G2 च (for सु-). D3 दारतः; D11 -दुक्रमः (sic) (for -दुर्लभः). M2. 4 मया प्राप्तं सुदुर्लभं. — G2 om. 22[cd]; B2. 4 read the same after 19. — [c]) Ś1 K1–3 आजानीयैस्; D4 °नयस्; D11 °नेयास्; T5 °नेयं; G3 अजानेयैस्; Ca. v (gloss [both]: कुलीनाश्वैः) आजा° (as in text). K3 याते; K4 B1 जातं; D1. 11 T1. 5 G1 यानं; G3 नेयं (for यातं). — [d]) K4 स्वार्तंकृतो (sic); D4 स्वंतहरो; D11 धन्यतरो (for स्वन्त°). — After 22, B1 D4. 6–8. 10 read 20.

23 For the sequence in M2, cf. v. l. 21. D9 missing (cf. v. l. 7). T2 M3 om. 23 (cf. v. l. 21). K4 T5 om. (hapl.) 23. G2. 3 transp. 22 and 23. — [a]) = 9. 60. 47[a]. T1 G1 आसितं (for अधीतं). D2 च मया; S (T2. 5 M3 om.; T3. 4 missing) विहृतं (for विधिवद्). — [c]) D4. 8 स्वधर्मा विदिता लोकाः. — [d]) D11 धन्यतरो (for स्वन्त°).

24 D9 missing (cf. v. l. 7). T2 om. 24 (cf. v. l. 21). D11 om. (hapl.) 24–25. — [a]) G3 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). Ś K1–3 D2. 3 परान् (for जितः). G1 संघे; G3 M संखे; Cv संख्ये (as in text). — [b]) Ś K1–3 D2 स्थितः; K4 परं (for परान्). K2–4 आस्थितः; D2 अग्रतः; Cv आश्रितः (as in text). D3 स्थितः प्रेत्यवदग्रतः. — [c]) Dn1 विपुलं; D2 विपुळा. — [d]) G3 मते (for मृते). Ś K [ऽ]न्यत्वं; B1. 2 D4–8. 10 T5 G2 त्वन्य-; B5 [ऽ]न्यत्र; D2. 3 [ऽ]न्यं सं- (for त्वन्यं). T1. 5 G मयि; M प्रभो (for विभो).

25 = (var.) 9. 60. 48. D9 missing (cf. v. l. 7). T2 om. 25 (cf. v. l. 21). D11 om. 25 (cf. v. l. 24). — [a]) D2 T5 G2. 3 M2 यदिष्टं. D2 यत्र (for क्षत्र-). — [b]) G3 (also as in text) -पश्यतां (for -तिष्ठताम्). — [c]) D8 यन् (for तन्).

26 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) Ś2 नूनं; D4 न हि (for नाहं). K3 पुरा-; D11 परान् (for परा-). — [b]) D4 प्रकृतवज्. B2 जनः; M2 जितात्; Cv जितः (as in text). K4 B3. 4 Dn D2. 3. 7. 8. 10 T2 G वैरात्प्रा(D8 °त्प्र-; G3 °न्प्रा)कृतवर्जितः (K4 B3 °ताः); D11 राजन्प्रकृतिवर्जितः; T5 वैरात्प्राकृतविश्रुतः. — [c]) D4. 8 सन् (for न). M4 [अ]पि (for वि-). T2 दिष्ट्या न विमतिः काचित्. ※ Cv: विमतिं, शत्रुशरणाख्यविरुद्धमतिम्। ※ — [d]) D4. 8 व्रजित्वा; T2 अजित्वा; M1 भजिता; M3 जित्वा (submetric) (for भजित्वा). K4 न; T1. 2 G M2–4 [अ]हं (for तु). D2 नराधिपं (for पराजितः). T5 जित्वाहमपराजितः.

27 D9 missing (cf. v. l. 7). — [a]) D4 सुप्ते. Ś1 K1–3 कथं; D11 मत्तं; T2. 5 G1 M2–4 वापि (for वाथ). T5 प्रमुक्तं (for प्रमत्तं). B5 प्रसुप्तं वा प्रमत्तं वा; D8 सुप्ते चाथ प्रमत्ते वा; G3 सुमत्तं वा प्रमत्तं वा. — [b]) D4 च (for वा). — [c]) D3 एष (for एवं). — [d]) G3 समयः. D5. 11 गतः; G3 कृतः (for हतः). T5 व्युत्क्रम्य स मया हतः.

कृपः शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८
अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।
विश्वासं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ ॥ २९
वार्तिकांश्चाब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।
अधर्माद्भीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ॥ ३०
सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं शल्यकर्णावुभौ तथा ।
वृषसेनं महावीर्यं शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ३१
जलसंधं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ।
सौमदत्तिं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ३२
दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातॄनात्मसमांस्तथा ।
दौःशासनिं च विक्रान्तं लक्ष्मणं चात्मजावुभौ ॥ ३३
एतांश्चान्यांश्च सुबहून्मदीयांश्च सहस्रशः ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ३४
कथं भ्रातॄन्हताञ्श्रुत्वा भर्तारं च स्वसा मम ।
रोरूयमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविष्यति ॥ ३५
स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।
गान्धारीसहितः क्रोशन्कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३६
नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा ।

C. 9. 3618
B. 9. 64. 37
K. 9. 65. 37

28 D_9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) $D_{1.2.11}$ -भाग; $D_{4.8}$ -तेजाः; S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) -बाहुः (for -भागः). — B_3 damaged for 28^{cd}. — ^{c}) $D_{5.8}$ सारद्वतश्. S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) [अ]पि (for [ए]व). — ^{d}) $Ś_2$ $D_{2.5.6}$ T_2 वक्तव्यो (D_5 °व्यौ). — After 28, M_2 reads 21–23.

29 D_9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) D_4 कृतानां (submetric) (for प्रवृत्तानां). — ^{b}) M_3 महात्मनां (for अनेकशः). — ^{c}) B_3 D_2 $T_{1.5}$ G M_1 विश्वास- (for °सं). $Ś_2$ विश्वासं समयज्ञानां; D_{11} °समद्य वातानां. — ^{d}) B_1 Dn $D_{1.4.8}$ यूयं न (by transp.). $D_{1.4}$ [आ]गंतुम्; (for गन्तुम्). M_3 अर्हतं. $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ निर्णयं क्षं(T_1 हं-; G_1 घ्नं)तुमर्हथ.

30 D_9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) K (except K_3) $B_{1.2}$ $D_{5.10}$ Cv (gloss: सिद्धगन्धर्वादीनां वार्तया सिद्धान्) वार्तिकांश्; $D_{2.3}$ वार्तिकश् (for वातिकांश्). $D_{2.3}$ राजन् (for राजा). D_{11} S ($T_{3.4}$ missing) वादि- (D_{11} °र्ति)कांश्चाब्रवीत्सर्वान्. — ^{b}) $D_{3.8}$ -विक्रम. — ^{d}) K_3 निहितो (for निहतो). Ś K_2 D_2 T_5 M_4 [ऽ]यं (for ऽहं). D_3 विहतोयं यथा परे; D_8 हतोहमथ वा रणे; $M_{1.2}$ यथाहं निहतो रणे.

31 D_9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) D_8 सोहं द्रोणे सर्वगते; D_{11} सोहं द्रोणं गतः स्वर्गं. — ^{b}) B (B_3 damaged) D (except $D_{2.3.11}$; D_9 missing) कर्णश-ल्याव् (for शल्यकर्णाव्). — ^{c}) D_3 -बाहुं (for -वीर्यं). — ^{d}) D_2 सौबळं.

32 D_9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} Dn1 D_5 जरासंधं; D_2 जळ°. S ($T_{3.4}$ missing) महात्मानं (for °वीर्यं). — ^{b}) D_4 भगदंतं. D_1 महारथं; T_5 च पांडवं (for च पार्थिवम्). — ^{c}) $Ś_2$ K_4 $B_{1.3.4}$ $D_{2.3.5-7.10}$ S ($T_{3.4}$ missing) सोमदत्तं ($B_{3.4}$ M_1 °त्तिं); B_2 सौवळं तु; D_8 सौमदत्तं (for °दत्तिं). D_1 महावीर्यं (for महेष्वासं).

33 D_9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) B_2 तु (for च). D_3 दुःशासनस्य पुरोगांश्च (hypermetric). — ^{b}) D_5 मम; D_{11} अथ; T_2 प्रीत्या (for आत्म-). D_{11} om. from समांस्तथा up to मदीयांश्च (in 34^b). $T_{1.5}$ G -गतान् (for -समांस्). T ($T_{3.4}$ missing) G M_1 मम (for तथा). — ^{c}) T_2 दौःशासनं; T_5 G_2 दुःशासनं (G_2 °निं). — ^{d}) M लक्षणं (for लक्ष्मणं). $D_{2.3}$ लक्ष्मणं चात्मजं मम.

34 D_9 missing (cf. v. l. 7). D_{11} om. up to मदीयांश्च (cf. v. l. 33). — ^{a}) K_1 T_2 अन्यांश् (for चा°). $D_{6.8}$ G_3 om. सु. — ^{b}) $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ M अस्म-दीयान्; T_2 अस्मदिष्टान्; G_3 तदीयांश्च (for म°). — ^{c}) M_1 प्रस्थितो (for पृष्ठतो). — ^{d}) $Ś_1$ damaged from न इवा up to भ्रातॄन्ह (in 35^a). B_3 $D_{5-7.10}$ यथा (for इव). T_5 सार्थहीनमिवाध्वगं.

35 D_9 missing (cf. v. l. 7). $Ś_1$ damaged up to भ्रातॄन्ह. — ^{a}) $T_{1.5}$ G M_{2-4} नूनं (for कथं). T_2 नूनं भ्रातृहिताञ्श्रुत्वा. — ^{b}) $B_{3.4}$ शुभानना; T_2 निपा-तितं (for स्वसा मम). D_8 भृत्यांश्चैव श्वसन्मम. — D_6 om. (hapl.) 35^c–36^b. — ^{c}) K_3 D_5 रोरूयमाना. M_3 रोरूयमाणो दुःखार्तो. — ^{d}) K_1 दुश्चला; D_{1-3} दुःशीला (D_2 °ळा); $T_{1.5}$ G दुःशळा.

36 D_9 missing (cf. v. l. 7). D_6 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) M_3 om. स्नुषाभिः प्र. D_{11} प्रमुखा-भिश् (for प्रस्नुषा°). D_8 युतः पुत्रस्नुषाभिश्च; T_2 स्नु-षाश्च भ्रातृजाया मे. — ^{b}) $D_{2.3}$ वृत्तो; M_3 वृत्तो (for वृद्धो). — ^{c}) K_4 B D (except $D_{2.3.11}$; D_9 miss-

C. 9. 3619
B. 9. 64. 38
K. 9. 65. 37

विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ॥ ३७
यदि जानाति चार्वाकः परिव्राड्वाग्विशारदः ।
करिष्यति महाभागो ध्रुवं सोऽपचितिं मम ॥ ३८
समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।
अहं निधनमासाद्य लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ॥ ३९
ततो जनसहस्राणि बाष्पपूर्णानि मारिष ।
प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ४०
ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।
चचालाथ सनिर्ह्रादा दिशश्चैवाविलाभवन् ॥ ४१
ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् ।
व्यवहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च घातनम् ॥ ४२
तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।
ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्ता यथागतम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

ing) चैव; M3. 4 शोचन् (for क्रोशन्). — ^{d}) M1 दशां (for गतिं). B5 D1. 4–8. 10. 11 प्रतिपत्स्यति; T2 °पद्यते (for °पत्स्यते).

37 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) M1. 2. 4 लक्षण-. D2 हि (for [अ]पि). — ^{b}) D8 -पुत्र-; D11 -पुत्रा सा (hypermetric) (for -पुत्रा). — ^{c}) D8 विलापं; G2 विवशा (for विनाशं). — ^{d}) D2 मृदु- (for पृथु-).

38 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) S (T3. 4 missing) Cv जीवति (for जानाति). M3 वाशोकः (for चार्वाकः). D11 यदि जानासि सर्वं त्वं. — ^{b}) D2 पतितं (for परिव्राड्). Dn2 T1. 5 G1. 2 M3 वा; T2 श्र-; M1 सु- (for वाग्-). — ^{c}) K2 महाभाग; M3 °भोगो (for °भागो). — ^{d}) K4 D3 G1 सोपचितिर् (D3 °तं); D5–7. 10 चापचितिं; T2 सोपस्थितिं (for °चितिं).

39 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) Dn2 D2 G2 स्यमंत- (for समन्त-). M3 रम्ये (for पुण्ये). — D8 reads 39^{cd} twice. — ^{c}) M4 सोहं (for अहं). T (T3. 4 missing) G1. 3 आपद्य (for आसाद्य). — ^{d}) D8 (second time) महल्लोकेषु विश्रुते = (var.) 39^{b}.

40 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) K4 D3 तथा; M1 तत्ते (for ततो). — ^{b}) Ś1 K1 पूर्णानि*****; K2. 3 पूर्णानि पशुबांधवैः; D11 बाष्पपूर्णमुखानि च. — K2 repeats 40^{c} after 40. — ^{c}) Ś1 K1 lacuna for प्रलापं नृपतेः. K4 प्रलापान्. M3 निहते (for नृपतेः). D2 कृत्वा (for श्रुत्वा). K2 (both times) ममापि निधनं श्रुत्वा. — ^{d}) Ś2 K4 B Dn D1–8. 10 T2 M2–4 व्यद्रवंत (Ś2 D2 °ति); D11 T5 प्राद्रवंत (T5 °ति); G1 विद्रवंतो (for °वन्ति).

41 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) K2. 3 सर्वा (for घोरा). T1. 5 G ससागरवनालोका. — ^{b}) D11 पृथिवी भरतर्षभ. — ^{c}) B2 ततान (for चचाल). D11 च (for [अ]थ). D3 सा चचालाथ निर्ह्रादा; D6 सनिर्ह्रादा दिशश्चैव. — ^{d}) D3 निश्वासैश्च; D6 विदिशश्च (for दिशश्चैव). Ś K1 [आ]बिलाभवन्; D2 [आ]विळा°; D11 [अ]खिला°; M1 [आ]कुला° (for [आ]विला°). T2 द्यौश्च चोल्का तथाभवत्.

42 D9 missing (cf. v. l. 7). B3 damaged for 42^{ab}. — ^{a}) T2 तथा द्रौणिं समासाद्य. — ^{b}) D2. 3. 11 G3 निवेदयन्. — ^{c}) K4 अवहारं (for व्य°). D11 तदा (for गदा-). — ^{d}) K4 घातने; B (except B5) D (D9 missing) T (T3. 4 missing) G पातनं (D2. 3. 11 °ने) (for घा°).

43 D9 missing (cf. v. l. 7). — ^{a}) Ś1 K1. 2 गताः; D2. 3 च तत्; D3 यतः (sic) (for ततः). D2. 3 G1 सर्वं (for सर्वे). K4 तत आख्यायते सर्वे. — ^{b}) D11 S (T3. 4 missing) मारिष (for भारत). — After 43^{b}, S (T3. 4 missing) ins.:

388* वादिका दुःखसंतप्ताः शोकोपहतचेतसः ।

— ^{c}) G2 भूत्वा (for ध्यात्वा). Ś1 K1 T1. 2 G1. 3 राजन्; D2 काळं (for कालं). — ^{d}) T1 G1 चापि; T5 G2. 3 चार्ता (for आर्ता). Ś2 T5 यथासुखं.

Colophon: D9 T3. 4 missing. — *Sub-parvan*: K4 M1. 2. 4 गदायुद्ध. — *Adhy. name*: K2–4 दुर्योधनवाक्यं; M2–4 वादिकवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 60; Ś2 31; B2 36 (?); B4 M1 65; Dn 34; T (T3. 4 missing) G 10; M2–4 66. — *Śloka no.*: Dn 42; D7 43.

६४

संजय उवाच ।
वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
हतशिष्टास्ततो राजन्कौरवाणां महारथाः ॥ १
विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ॥ २
तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ।
प्रभग्नं वायुवेगेन महाशालं यथा वने ॥ ३
भूमौ विवेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ।
महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥ ४
विवर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ।
यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम् ॥ ५
महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ।
पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् ॥ ६

— After the colophon, M1 adds शल्यपर्व समाप्तं; M2 शल्यपर्व समाप्तं । श्रीवादिराजगुरुभ्यो नमः ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

श्रीमन्मध्वान्तर्गतः श्रीगोपालकृष्णः प्रीयताम् ।; M4 शल्यपर्व समाप्तं । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

64

☞ This adhy. is missing in T3.4 (cf. v. l. 9. 54. 3)); and in D9 (cf. v. l. 9. 63. 7). M reads it as the first adhy. of the Sauptikaparvan.

1 Before the ref., M1 reads श्रीगणपतये नमः; M2 हरिः स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M3.4 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु. After the ref., G3 ins. सौप्तिकार्थमश्वत्थामाभिषेकः. — [a]) K1 D3.5.8.11 वार्तिकानां; K4 B2 D2.10 वार्ति(K4 °ति)काणां; S (T3.4 missing) वादिकानां (for वाति°). D11 S (except T1; T3.4 missing) समीपात् (for सकाशात्). B1 Dn D2–4.8 हि (for तु). — [c]) D2 अव- (for हत-). T2 -भीष्मास् (for -शिष्टास्). K2 T1 G1.2 तदा; D2.3 त्रयो (for ततो). D11 T5 हतशिष्टा (T5 °शीर्षा) महाराज. — [d]) M3.4 कौरवास्ते (for °णां).

2 [a]) B2 विभिन्ना नि-; D4 वि*भिन्नः; T5 G2.3 M विनिर्भिण्णाः. D11 शरैर्घोरैर् (for शितैर्बाणैर्). T2 विनिर्भिन्ना नतैर्बाणैः. — [b]) D11 भल्ल-; T2.5 G2.3 M शक्ति- (for गदा-). T1.5 G1.3 M2–4 -कर्पणैः; T2 -कर्पणैः; G2 -कार्मुकैः; M1 -क*णैः (for -शक्तिभिः). — [d]) G3 तु (for च). D6 शाश्वतः; S (except T5 G2; T3.4 missing) भारत (for सात्वतः). — [e]) K4 सर्वैर् (for अश्वैर्). — [f]) D2.3 सुयोधनम्; D5.11 दुर्यो° (for आयो°). D11 उपागताः; T (T3.4 missing) G2.3 °द्रवन् (for °गमन्).

3 After 3[b], D4.8 read 5[ab] for the first time, repeating it in its proper place. — [a]) D2 प्रसभं; M प्रभिन्नं (for प्रभग्नं). — [d]) D1 M2.3 यथा (for महा-). K1–3 B2.5 D1 S (except G3; T3.4 missing) -सालं; D2 -शाळं; D3 -क्षालं (for -शालं).

4 [a]) K1 विशिष्टमानं; K2.3 B D (D9 missing) T5 विचेष्ट° (for विवेष्ट°). D1.11 T2 तु (for तं). — [b]) Ś1 परि**; K1–3 परिप्लुतं; D10 T2 समुक्षितं (for °क्षितम्). — Ś1 K1–3 om. (hapl.) 4[c]–5[b]. — [d]) D1 व्याघ्रेण (for व्याधेन). D3 [इ]व (for वि-). T (T3.4 missing) G व्याधेन निधनं गतं (G1 °मं); M °न निहतं यथा.

5 Ś1 K1–3 om. 5[ab] (cf. v. l. 4). D4.8 read 5[ab] for the first time after 3[b]. — [a]) D4.8 (both first time) निवर्तमानं; T2 विवेष्ट° (for विवर्त°). D2 बहुधा (for °शो). — [b]) D4.8 (both first time) M2 रुधिरेण (for °रौघ-). — [c]) Ś1 ***या (for यदृच्छया). T1 [इ]व; T2.5 G M [ए]व (for नि-). — [d]) K3 शक्रम्; T2.5 G3 M2–4 Cv चंद्रम् (for चक्रम्). K4 चादित्य- (for आ°). B5 D2 T2.5 M Cv -गोचरात्; G3 -गौरवात् (for -गोचरम्). ❀ Cv: आदित्यगोचरात्, आदित्यमार्गात् । आकाशमार्गादित्यर्थः । ❀

6 B3 damaged for 6[ab]. — [ab]) K2 corrupt for 6[a]. Ś1 damaged from समुत्थेन up to सागरम् (in 6[b]). D2.3.5 -समूहेन (for -समुत्थेन). S (T3.4 missing)

C. 9. 3632
B. 9. 65. 7
K. 9. 66. 7

रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमम् ।
वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ।
यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ॥ ७
भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् ।
सामर्षं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ॥ ८
ते तु दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपम् ।
मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ९
अवतीर्य रथेभ्यस्तु प्राद्रवन्राजसंनिधौ ।
दुर्योधनं च संप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ १०
ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ ११
न नूनं विद्यतेऽसह्यं मानुष्ये किंचिदेव हि ।
यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांसुषु रूषितः ॥ १२
भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् ।
कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १३
दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम् ।

युगांतमारुतेने(T1. 2 G1. 3 °नै)व शोषि(G3 °णि)तं मकरालयं. — ^{c}) D4 पूर्णं; T2 स्थित- (for पूर्ण-). M2 [अ]भासत् (for व्योम्नि). T1. 5 G M1. 3. 4 पूर्णचंद्रनिभं वीरं. — ^{d}) Dn -मंडले. K2 D2 तुषारं वृत्तमंडलं (D2 °ळं); K3 तुषारव्रत°; B3 तथा संवृत°; D7 तुषावृतमंडळं (sic).

7 ^{a}) D11 रणे (for रेणु-). T5 G2 महा- (for दीर्घ-). K1 G3 -बाहुं (for -भुजं). T2 रेणुकुंठितसर्वांगं. — ^{b}) K3 शक्रमादित्यगोचरं (cf. 5^d); D2. 3 मातंगमिव धिष्ठितं; D11 G1 -मत्तमातंगविक्रमं; Bom. ed. मातंगमिव विक्रमे. — ^{c}) Ś2 वृत्तं; T5 भूतं (for वृतं). K2 भूतैर् (for भूत-). D2 -मयैर् (for -गणैर्). — ^{d}) K3 ततस्ततः (for समन्ततः). — ^{e}) M2 [आ]सनं (for धनं). G2 तप्यमानैर् (for लिप्स°). — ^{f}) K3 -सत्तमः; D2 T2 °म; G3 °मैः.

8 B3 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) Ś K3 भ्रकुटी-; Dn D4. 6 T5 भ्रूकुटी-; D2. 11 भ्रूकुटि- (for भ्रुकुटी-). D11 -कूट-; M1 -सम- (for -कृत-). K4 -वक्त्रांगं; T5 M -वक्त्रं तं (for -वक्त्रान्तं). — ^{b}) K2 उद्धत-; D8 दुर्वृत्त-; D11 उद्धृत्य; T2 उद्यत-; M3 उद्धृत- (for उद्वृत्त-). K3 -चक्षुखं; T1. 2 G M1. 2. 4 -लोचनं (for -चक्षुषम्). T5 क्रोधसंरक्तलोचनं. — ^{c}) M3 अमर्षणं (for सामर्षं तं). Ś1 K1 नृप- (for नर-). D4 M1 -व्याघ्र (for -व्याघ्रं). — ^{d}) D7 om. (hapl.); D8. 11 सिंहं; T2 G2 भौमं; T5 G3 भूमौ (for व्याघ्रं). D3 M2 तथा (for यथा).

9 K1 om. (? hapl.) 9. — ^{a}) Dn D5–8 ते तं; D4 तं ते (for ते तु). K3. 4 B2 D3. 5–7. 10. 11 T1 G महेष्वासं (for °सा). D1 ते तं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं; T2. 5 M1. 2. 4 तं तु दृष्ट्वा (T2 दृष्ट्वा तु; T5 दृष्ट्वाथ) महेष्वासं. — ^{b}) D2 भूतळे. Ś1 K2. 3 पातितं. — ^{c}) Ś1 K2. 3 M अभ्यगमन्. D2. 3 समभ्यगच्छंस्ते सर्वे. — ^{d}) Dn नराः; D11 त्वतः; T1. 2 G M नृप; T5 [ऽ]नघ (for रथाः).

10 ^{a}) K4 B1 D (except D2. 3. 11; D9 missing) च (for तु). — ^{b}) K2. 3 T5 G2 नृप- (for राज-). B5 -सत्तम (for -संनिधौ). — ^{c}) D6 संप्रेप्स्य; D8 संप्रेप्सुः; D11 S (T3. 4 missing) संप्राप्य (for संप्रेक्ष्य). — ^{d}) G3 समाविशन् (for उपा°).

11 ^{a}) Dn2 T5 तत्र (for ततो). D2 T5 G2 महेष्वासो (for महाराज). — ^{c}) Ś K1 B4 D11 T2 M2. 4 -श्रेष्ठ. — ^{d}) K4 नृपं (for सर्व-). Dn1 सर्वलोके**श्वरं; T1 G1 °लोकस्य शृण्वतः; T5 G2 °लोकप्रभुं गुरुं (G2 °रुः).

12 ^{a}) K2 T5 नंदनं; B4 न दत्तं; B5 नदंतं; D11 तन्नूनं; M3 नूनं न (by transp.). The portion of the text from सह्यं up to सुकृतेन च (in 34^d) is lost in B2 on a missing folio. Ś K1 (before corr.). 3 मह्यं; K1 (after corr.) मह्यां; K4 सर्वं; B1. 3 D5–7. 10 M सत्यं; D1 साह्यं; D2. 3 सौम्य; T1. 2 G पुण्ये (for ऽसह्यं). — ^{b}) Ś K1–3 मानुष्यं (K3 °ख्यं); B1. 4 Dn D1. 6. 7. 10 °षे; D4. 8. 11 °षं; T1. 5 G मनुष्ये. K4 S (T3. 4 missing) एव तु (M3 ह); D5 आहवे. B5 मानुषेषु कथंचन. — ^{c}) D11 यतस्; T2 यथा (for यत्र). — With 12^d, cf. 9. 1. 28^d. — ^{d}) = 15^d. B4. 5 D1–6. 8 पांशुषु; M2. 4 पांसुभी. Ś1 K1–3 शेषे पांसु(K3 °शु)विभूषितः (K3 °तं); K4 शेषे पांसुविलुंठितः; D11 शेते पांशुपरिप्लुतः; M1 शेषे पांसुभिरुक्षितः.

13 B2 missing (cf. v. l. 12). — ^{a}) T1. 5 G1 च (for हि). — ^{b}) D2 समासाद्य; T5 G2 समवाप्य; M2 समाश्वास्य (for °ज्ञाप्य). — ^{c}) T1 G1 एव (for एको). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D2. 3. 11 वि(D11 व्य)जने (for निर्जने). S (T3. 4 missing) वने तिष्ठसि निर्जने.

14 B2 missing (cf. v. l. 12). D11 om. 14–15. — ^{d}) B3 Dn2 पुरुषर्षभ.

C. 9. 3647
B. 9. 65. 23
K. 9. 86. 22

कृपादीन्स तदा वीरान्सर्वानेव नराधिपः ॥ २१
ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायकारितः ॥ २२
सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः ।
पृथिवीं पालयित्वाहमेतां निष्ठामुपागतः ॥ २३
दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यांचिदापदि ।
दिष्ट्याहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ॥ २४
उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता ।
दिष्ट्या चास्मि हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २५
दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनक्षयात् ।
स्वस्तियुक्तांश्च कल्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २६
मा भवन्तोऽनुतप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे ।
यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः ॥ २७
मन्यमानः प्रभावं च कृष्णस्यामिततेजसः ।

M3 वारि शोकात्समुत्सृजन्. — cd) Ś1 damaged from तदा up to मर्त्य (in 22a). K1 सर्वशो; K4 स तथा; D2. 3 अवदद् (for स तदा). D2. 3. 11 नराधिप. S (T3. 4 missing) स कृपप्रभृतीन्वीरानब्रवीन्मनुजाधिपः (T2 M4 °प).

22 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) Ś1 damaged up to मर्त्य. B4 D1. 3. 4. 6–8. 10 लोक-; D2 ह्येव (for मर्त्य-). M1 lacuna for धर्मोऽयं. T5 ईदृशो धर्म्यमर्त्योयं (sic). — b) K3 निर्दिष्ट; T2 निर्देश; M1 **ष्ट (for निर्दिष्ट). — d) D2 काळ-; G3 काले (for काल-). Ś1 D11 -पर्यय-. M1 -कारिकः (for °तः). B (B2 missing) Dn D1. 4. 5 (marg. as in text). 6–8. 10 कालपर्यायमा(Dn °य आ)गतः.

23 B2 missing (cf. v. l. 12). K3 reads 23 after 24b. — a) D3 T2. 5 M अनुसं- (for समनु-). K2 -प्राप्ता (sic); K3 -प्राप्तं. D2 सोयमेतामनुप्राप्तः; G3 सोयं मानुषसंप्राप्तः. — b) K4 हि यत्; D2. 3 इह (for हि यः). S (T3. 4 missing) प्रत्यक्षो भवतां (T2 °ता) हि सः. — c) D2 पाळयित्वा. D11 च (for [अ]हम्). — d) Ś1 K1 एकां; Cv एतां (as in text). K3 निशम् (sic) (for निष्ठाम्).

24 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) = 9. 63. 26a. T1. 5 G1. 3 [अ]हं तु; T2 त्वं च; M [अ]हं न (by transp.). D4 परावृत्त्या (sic). — b) D4 M2 युद्धात्; T5 दिष्ट्या; M3 बुध्ये (for युद्धे). — After 24b, K3 reads 23; while T2 ins.:

393* दिष्ट्याहं नो नृपतिभिर्निर्जितो न कदाचन ।
दिष्ट्या मया निर्जितास्ते राजानो बहुशो युधि ।

— c) D11 गां (sic) (for [अ]हं). — After 24c, T2 ins.:

394* पाण्डुपुत्रैर्दुरात्मभिः ।
अधर्मतो गदायुद्धे

— d) B3 शूलेनैव; D2 छळेनेह; D3 कालेनेह; D11 छलेनेव (for °नैव).

25 B2 missing (cf. v. l. 12). — ab) Ś1 K1 D8 युयुत्सुना; K3 युयुत्सतां (sic); K4 °तः; T (T3. 4 missing) G °या (for °ता). D2. 3 उत्साहशक्तितो नित्यं यथोद्दिष्टो (D3 °ष्टे) युयुत्सतां. — After 25b, T2 ins.:

395* दिष्ट्या हता गजा युद्धे सगजारोहका भृशम् ।
दिष्ट्याश्वा देशजाः सर्वे कृतिनो वेगशालिनः ।
कुशलैः सादिभिः सार्धं निहता रणमूर्धनि ।
दिष्ट्या रणे विनिहता रथा हेमपरिष्कृताः ।
रथिभिर्युद्धकुशलैः सार्धं विदलितैः शरैः । [5]
दिष्ट्या योधा धनुष्मन्तः सर्वे युद्धविशारदाः ।
शरनिर्भिन्नसर्वाङ्गाः समरे पतिताभवन् ।
दिष्ट्या ममायुधान्याशु नाशमायान्ति वै क्षणात् ।

— c) B (B2 missing) Dn D1. 5. 7 M1. 3 [अ]स्मिन् (for [अ]स्मि). — d) T1. 5 G M क्षीणस्व(T1 °णः स)जनबांधवः; T2 क्षीणसंबंधिबां°.

26 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) D11 M2 वोहं प्र-; T2 युष्मांश्च (for च वोऽहं). — b) D4 T1. 5 G तस्माज्; T2 चास्माज् (for अ°). — After 26b, D8 ins.:

396* स्वस्ति हंतो त्वहं युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ।
[Prior half corrupt. Post. half = 25d.]

— c) D8 दिष्ट्या मुक्तांश्च; D11 T1. 5 G M स्वस्तिमंतश्च (for °युक्तांश्च). Ś1 Dn1 D2–4 कल्पांश्च; D11 T1 G1 कल्याणास् (D11 °णैस्); T5 G3 M2. 3 कल्याश्च (for कल्यांश्च). T2 स्वस्तिमंतः प्रपश्यामि. — d) T2 दृष्ट्वा (for तन्मे).

27 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) D3 मानवंतो (for मा भवन्तो). K3 D5–7. 10 [ऽ]त्र (for ऽनु-). Ś1 -तृप्यंतां; M -तप्यंतु (for -तप्यन्तां). D11 ते भवंतोनुतप्येथाः. — b) T5 corrupt. K2 निधने च; G2 हृदयेन (for निधनेन). K4 सौहृदान्निधने जने. — c) D1 T2 वेदः (for वेदाः). K1 तु; D2. 3 वै (for वो).

तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ २८
स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथंचन ।
कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ।
यतितं विजये नित्यं दैवं तु दुरतिक्रमम् ॥ २९
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पव्याकुललोचनः ।
तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रुजासौ विह्वलो भृशम् ॥ ३०
तथा तु दृष्ट्वा राजानं बाष्पशोकसमन्वितम् ।
द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ ३१
स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य च ।
बाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३२
पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्मणा ।
न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाद्य वै ॥ ३३
शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ।
इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ३४

C. 9. 3661
B. 9. 65. 36
K. 9. 66. 34

— d) K4 [अ]क्षया मया (by transp.); M1 महाक्षयाः· D2. 3. 11 मया लोका जिताः क्षयाः (D11 शुभाः).

28 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) K1 मन्यमानाः; T1 ज्ञायमानः; T2 M2–4 जानमानः (M3 °नं); T5 G2 जायमानं; G1. 3 जनमानः (for मन्य°). D4. 8 प्रभावश्च् (for °वं). D2 अमानुष्यप्रभावाय; D3. 11 जानन्मानुषभावं च· — b) K3 [अ]मिति- (for [अ]मित-). — After 28b, G2 reads 30cd for the first time, repeating it in its proper place. G2 om. 28cd. — c) Ś1 K1. 2 lacuna for न च्यावि· G3 तच्च् (for न). B1 च्याधितश्च् (for च्यावि°). K3 तेन वेथ हतश्चाहं (sic); D11 तेनैव पातितश्चाहं· — d) M3 -धर्मान् (for -धर्मात्). Ś1 K1 स्वयं मृतः; K2 सनातनः; D1. 4 T2 त्व(D1 अ)नुष्ठितात्· K3 क्षत्रधर्ममनुस्मरन्; D11 °र्मे स्वनुष्ठितः·

29 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) G2 lacuna. K1–3 D8 समरे; D6 समयः (for समनु-). T2. 5 तं चाह(T5 स माया)मनुसंप्राप्तो· — b) K3 T2. 5 नास्ति; D2 नास्मिञ् (for नास्मि). — After 29b, D2 ins.:

397* तथा तु दृष्ट्वा राजेन्द्र वर्तते विजयो मम ।

— c) K2 कृतो (for कृतं). — d) T (T3. 4 missing) G अनुकूलम् (for °रूपम्). K4 D3 इहात्मनः; T1 G1 महात्मनः (for इवा°). — e) B3. 4 अर्थितो; D3 वर्तितो; T (T3. 4 missing) G यदिदं (for यतितं). D8 वै जयो; M3 द्विजये (sic) (for वि°). S (T3. 4 missing) शक्त्या (for नित्यं). Ś K1–3 D11 यति(K2. 3 निश्चि-; D11 घाति)तो विजयो (K2 °ये) मह्यं; K4 घटितो विनयो मह्यं; Cv यदि तं विजये शक्त्या· ❀ Cv: यदि यद्यपि, तं भीमं, शक्त्या विजये तथापि । ❀ — f) Ś2 दैवस्तु; K4 दैवतं (for दैवं तु). K3 D11 दैवस्तु (K3 °वं तु) दुरतिक्रमः; S (T3. 4 missing) दैवं तु बलवत्तरं·

30 B2 missing (cf. v. l. 12). — b) D2 -व्याकुळ-. K2. 3 बाष्पव्याकुलितेक्षणः; D5 °शोकसमन्वितः (= [var.] 31b). — D5 reads 30c–31b on marg. G2 reads 30cd for the first time after 28b. — c) D11 तूर्णं (for तूष्णीं). K1 D5. 11 T5 G2 (both times). 3 M1. 3. 4 राजेंद्रो· — d) B6 D2. 3 रुजया; Dn राजासौ D11 वेदना- (for रुजासौ). D2 विह्वळो· T (T3. 4 missing) G1. 2 (both times). 3 M रुजया (T1 रुजासौ; M1 रुजा तु) भृशविह्वलः·

31 B2 missing (cf. v. l. 12). D5 reads 31ab on marg. — a) T2 तदा (for तथा). M1 om. तु. K3 D5. 11 T1. 2 G1. 3 M2–4 दृष्ट्वा तु (by transp.); D10 तु दृष्ट्वा· M1 om. (hapl.) from राजानं up to वाचा (in 32c). D2. 3 राजेंद्रं (for राजानं). — b) Ś K1–3 B1 Dn D1. 5. 6. 8 -समन्वितः. — c) D4. 6 T5 द्रौणिः; M3 द्रोणिं (for द्रौणिः). T5 कोपेन; M3 शोकेन (for क्रोधेन). B4 om.; D2 जज्वाळ. — d) Ś K1–3 जन-; D2. 3. 11 युग- (for जगत्-). D8 -क्षयः. S (M1 om.; T3. 4 missing) यथाग्निर्जगतः क्षये·

32 B2 missing (cf. v. l. 12). M1 om. 32abc (cf. v. l. 31). — a) Bom. ed. च (for तु). G3 क्रोधं (for क्रोध-). — b) D11 corrupt. D7 पाणौ पाणौ; G पाणिं पाणौ (by transp.). B4 निपात्य; D4 निपाद्य (for निपीड्य). Ś1 K D1. 3–6. 8 ह (for च). — c) D2 -विह्वळया·

33 B2 missing (cf. v. l. 12). — a) T5 क्षुद्रः. — b) K2 स (for सु-). — c) D11 तथा तेन न पश्यामि· — d) K4 मे (for वै).

34 B2 missing (cf. v. l. 12). D11 om. 34ab. — a) D2. 3 [ए]व (for [इ]दं). Dn मत्तः; M1. 2. 4 मेद्य (for मह्यं). T (T3. 4 missing) G1. 2 शृणु राजन्वचो मेद्य; G3 शृणु वो मेद्य सत्येन· — b) G3 प्रतिज्ञां (for सत्येन). — After 34b, T2 ins.:

398* अनृणोऽहं भविष्यामि तवाद्य नृपसत्तम ।
तव प्रियं करिष्यामि कृत्वा कार्यमनुत्तमम् ।
ईप्सितं मनसा राजन्यथेच्छसि तथा वद ।

C. 9. 3661
B. 9. 65. 36
K. 9. 66. 35

अद्याहं सर्वपाञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यतः ।
सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ।
अनुज्ञां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३५
इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः ।
मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
आचार्य शीघ्रं कलशं जलपूर्णं समानय ॥ ३६
स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः ।
कलशं पूर्णमादाय राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ३७
तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशां पते ।
ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ।
सेनापत्येन भद्रं ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ३८
राज्ञो नियोगाद्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ३९
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः ।
द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४०
सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम् ।
प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ॥ ४१
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुतः ।

— ^{c}) K2 इष्टपातेन. — ^{d}) Ś1 K1 सत्येन (for धर्मेण). D2 राजधर्मेण तेन च. — After 34, T2 ins.:

399* शपेयं राजशार्दूल पादाभ्यां मम वै पितुः ।

35 B2 resumes. G2 om. 35^{ab}. — ^{a}) T2 अहं वै (for अद्याहं). K2 B2 M1 -पंचालान्; D2 -पांचाळान्. — After 35^{a}, T2 ins.:

400* सृञ्जयांश्चैव सर्वशः ।
सर्वांश्च नृपतीन्राजन्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
ससैन्यान्युधिशेषांश्च

— ^{b}) K2 वामदेवस्य (for वासु°). — ^{c}) K2.3 D2.3.5 M3 नयिष्यामि; B3 D1.4.8.11 हनि° (for हि ने°). K4 सर्वान्हत्वा नयिष्यामि. — ^{d}) Ś1 lacuna. — For 35^{cd}, S (except M3; T3.4 missing) subst.:

401* अद्य रात्रौ महाराज निहनिष्यामि पाण्डवान् ।
[G2 रात्रिं. T1 हनिष्यामि स- (for निहनिष्यामि).]

— ^{e}) T2 अनुज्ञां मम राजेंद्र. — ^{f}) T2 वै (for मे). Ś1 अर्ह*; K3 D3.4 अर्हसि.

36 ^{ab}) Ś1 damaged. B4 श्रुत्वा तु वचनं राजा (for 36^{a}). — For 36^{ab}, S (except M3; T3.4 missing) subst.:

402* तच्छ्रुत्वा वचनं द्रौणेर्धृतराष्ट्र तवात्मजः ।
[G2 M1 द्रोणेर्.]

— ^{e}) D2 आर्य शीघ्रं च कळशं. — ^{f}) S (T3.4 missing) इहानय (for समा°).

37 ^{a}) T1 G1 आदाय (for आज्ञाय). — K4 om. (hapl.) 37^{bc}. — ^{c}) K3 B1.3.4 कलसं; D2 कळशं. — The portion from 37^{d} up to the end of the adhy. is lost in D4 on a missing folio. — ^{d}) K2 उपागतं; B3.4 °गतः. S (except G1; T3.4 missing) राजां(M3 °ज्ञों)तिकमुपानयत् (M4 °गमत्).

38 D4 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) B4 स च (for तम्). — ^{b}) M1 पुत्र**. — ^{d}) K2 corrupt; D1 [ऽ]भ्यषिंचतां. — ^{e}) B Dn1 D2.7.8.10 M2 सैनापत्येन; T2 सेनाधिपत्ये (for °पत्येन). — ^{f}) D3 यदि; T2 पितुश् (for मम).

39 D4 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) D11 G3 राज्ञां (for राज्ञो). K2.3 D11 T5 बोद्धव्यं (T5 °व्यो); G3 योद्धव्यो. — ^{b}) D11 ब्राह्मणस्य; T5 °णश्च (for °णेन). M3 यशस्विना. — ^{c}) Ś K2 D8 वर्तते; K1.3 वर्तेत; D11 T1.5 G1.2 वर्त(T5 °र्तें)तां; G3 वर्त्यतां (for वर्तता). D8 तत्र (for क्षत्र-). — ^{d}) D6.11 इति; S (except M1; T3.4 missing) एवं (for ह्येवं). Ś1 K1 ब्रह्म-; Dn D2.3 वेद- (for धर्म-).

40 D4 missing (cf. v. l. 37). — ^{a}) D2 तस्य तद्; D3 ततस्तद् (for राज्ञस्तु). — ^{b}) K3 B5 सारद्वतस्. B5 T1 G2 तदा; Dn2 T5 तथा; D3 महान् (for ततः). — ^{c}) K3 राज्ञा; D2.3 T1.2 G1.3 M1.2.4 राज- (for राज्ञो). D3 -नियोगाच्च; M3 नियोगात्स (for °गेन). — ^{d}) K4 B Dn1 D7.10 M2 सैनापत्ये. D1–3 T5 G2.3 M3 [ऽ]भिषेचयत्; D8 [ऽ]भ्यषिंचयत्.

41 D4 missing (cf. v. l. 37). — ^{b}) K3 नृपोत्तम; D8 नरोत्तमं; D11 रथो° (for नृपो°). — ^{d}) K2.3 Dn2 D11 नि-; D3 [अ]पि (for वि-).

42 D4 missing (cf. v. l. 37). D11 om. 42^{bc}. — ^{b}) K4 B (except B1) D5–7.10 शोणितेन (for °तौघ-). D2 शोणितेनापि संप्लुतः. — ^{c}) Ś2 K3 प्रतिपेदेसे (K3 °शे) (sic); K4 D2 °पेदे स; B3.4 °पेदे च;

तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ ४२
अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनान्नृप ।
शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराभवन् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ समाप्तं गदायुद्धपर्व ॥

॥ समाप्तं शल्यपर्व ॥

S (T3. 4 missing) °संपेदे (for °पेदेऽथ). — ^{d}) D11 -दयापरः (for -भयावहाम्).

43 D4 missing (cf. v. l. 37). — ^{b}) D6 आयोधनं (for °नान्). K3 नृपाः. — ^{c}) D11 -संपूर्ण- ; T (T3. 4 missing) G M1. 2. 4 -संतप्त- ; M3 -संमूढ- (for -संविग्न-). G3 -हृदयाश् (for -मनसश्). — ^{d}) D2. 3 चिरं चिंता- (for चिन्ताध्यान-). Ś2 K2 -पराभिति (sic) (for -पराभवन्). S (T3. 4 missing) चिंतामापेदिरे भृशं (T2 चिरं). — After 43, T2 ins. :

403* कृतवर्मकृपाभ्यां च अश्वत्थामेऽपि गच्छति ।
आस्ते राजा चिन्तयानस्तेषामागमनं प्रति ।
गदापर्वणि राजेन्द्र समाप्तेऽभीष्टदे नृणाम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्रक्तारं च सुपूजयेत् ।

Colophon : D4. 9 T3. 4 missing. — *Sub-parvan :* Ś K1. 3 B5 गदा ; K4 D2 गदायुद्ध ; M4 सौप्तिके गदायुद्ध. — *Adhy. name :* Ś K1–3 T1 G3 अश्वत्थामाभिषेकः ; K4 अश्वत्थाम्नः सेनापत्याभिषेकः ; D2 द्रौणिसेनापत्याभिषेकः ; G1 M1. 4 अश्वत्थामाभिषेचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B2 D1 36 ; B4 M3 66 ; Dn 35 ; T (T3. 4 missing) G 11 ; M1. 2. 4 1. — *Śloka no.* : Dn1 45 ; Dn2 46.

— After the last colophon, Ś1 K1 conclude with :

गदापर्व चात्रैव समाप्तं च शल्यपर्व । शल्यपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रप्रश्नः । शल्याभिषेकः । कर्णपुत्रवधः । शल्यभीमयुद्धम् । सुरथवधः । साल्ववधः । संजयग्रहणम् । धार्तराष्ट्रवधः । सुशर्मवधः । शकुनिवधः । दुर्योधनापसरणम् । ह्रदप्रवेशः । तदनुसरणम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनोत्थानम् । बलदेवागमनम् । रामतीर्थयात्रायां, प्रभासीयं, त्रितकूपी ..., सारस्वतीयं, अरुणमाहात्म्यं, ... चनीयं, जैगी ...... क्षेत्रप्रशंसा, इति रामतीर्थयात्रा । गदायुद्धम् । भीमाभिघातः । दुर्योधनपातनम् । कृष्णस्य नागपुरप्रवेशः । अश्वत्थामाभिषेकश्चेति ।

एकोनषष्टिरध्यायास्त्वत्र संख्याविशारदैः ।
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शब्द्यते ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥
[= (var.) 1. 2. 176^{c}–177^{f}.]
इति शिवम् ।

K1 cont. :

शल्यगदापर्वसमाप्ति, पत्रसंख्या १४४, अध्याय ६८, ग्रंथसंख्या ३२२०.

— Ś2 concludes with :

समाप्तं शल्यगदापर्व । अस्यानु सौप्तिकं पर्व भविष्यति । तस्यायं प्रतिसंधिः श्लोकः ।

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥

शल्यगदापर्वण्यमी वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रप्रश्नः । शल्याभिषेकः । कर्णपुत्रवधः । शल्यभीमयुद्धम् । सुरथवधः । शल्यवधः । साल्ववधः । संजयग्रहणम् । धार्तराष्ट्रवधः । सुशर्मवधः । शकुनिवधः । दुर्योधनापसरणम् । ह्रदप्रवेशः । तदनुसरणम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनोत्थानम् । बलदेवागमनम् । रामतीर्थयात्रा । प्रभासीयम् । त्रितकूपीयम् । सप्तसारस्वतीयम् । कुमाराभिषेकः । बदरपाचनीयम् । जैगीषव्यमाहात्म्यम् । सारस्वतोपाख्यानम् । कुरुक्षेत्रप्रशंसा । अरुणमाहात्म्यम् । रामतीर्थयात्रा । गदायुद्धम् । भीमाभिघातः । दुर्योधनपातनम् । कृष्णस्य नागपुरप्रवेशः । अश्वत्थामाभिषेकश्चेति ॥ अस्मिन्पर्वणि श्लोकसंख्याध्यायसंख्याश्चेति ॥

नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्याया अत्र संख्याविशारदैः ॥
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकानां चात्र शब्द्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च ।

मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

[=(var.) 1. 2. 176-177.]

समाप्तं शल्यगदापर्व नवमम् ।

— K3 concludes with :

समाप्तमिदं गदाशल्यपर्व ।

शल्यगदापर्वण्यमी वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रप्रश्नः । शल्याभिषेकः । कर्णपुत्रवधः । शल्यभीमयुद्धम् । सुरथवधः । साल्ववधः । संजयग्रहणम् । धार्तराष्ट्रवधः । सुशर्मवधः । दुर्योधनापसरणम् । ह्रदप्रवेशः । तदनुसरणम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनोत्थानम् । बलदेवागमनम् । रामतीर्थयात्रायां, प्रभासीर्यं, त्रितकूपीयं, सप्तसारस्वतीयं, अरुणमाहात्म्यं, कुमाराभिषेकः, बदरपाचनीयं, जैगीषव्यमाहात्म्यं, सारस्वतोपाख्यानं, कुरुक्षेत्रप्रशंसा, इति रामतीर्थयात्रा । गदायुद्धम् । भीमाभिघातः । दुर्योधनपातनम् । कृष्णस्य नागपुरप्रवेशः । अश्वत्थामाभिषेकश्च ।

एकोनषष्टिरध्यायास्त्वत्र संख्याविशारदैः ।
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शब्द्यते ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

अतःपरं सौप्तिकपर्व भविष्यति यस्यायं प्रतिसंधिः ।

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिरं समुपागताः ॥

शुभमस्तु । लिख्यते मिश्रबु सालीरामनगर मानपुरमध्ये संवत् १८२८ मिति वैशाख शुक्ल १४ रविवासरे इदं संपूर्णम् ॥

— K4 concludes with :

समाप्तं शल्यपर्वमिति ।

अतःपरं सौप्तिकं तु दशमं पर्व दारुणम् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥
शल्यपर्वणि संख्यातं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
एकोनषष्टिरध्यायाः श्लोकाग्रं चात्र मे शृणु ॥
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तथा श्लोकशतानि षट् ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥

ग्रन्थसंख्या ३६०० ॥ शल्यपर्वणि वृत्तान्ताः ॥ कृपवाक्यम् । शल्याभिषेकः । बलशेषसंख्या । शल्यभीमयोर्युद्धम् । कर्णपुत्रवधः । शल्यवधः । शाल्ववधः । सुशर्मवधः । शकुनिवधः । संजयग्रहणम् । कृपादीनामपक्रमणम् । दुर्योधनापक्रमणम् । ह्रदप्रवेशः । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनवाक्यम् । लुब्धकदुर्योधनप्रवृत्तिः । पाण्डवानां ह्रदागमनम् । युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादः । ह्रदादुत्थानम् । बलदेवागमनम् । सरस्वतीतीर्थयात्रा । प्रभासादिमाहात्म्यम् । सप्तसारस्वतमाहात्म्यम् । विश्वामित्रोपाख्यानम् । .....पाख्यानम् । अरुणमाहात्म्यम् । कुमाराभिषेकः । वरुणकुबेराभिषेकः । वरदपावनमाहात्म्यम् । जिगीषव्यमाहात्म्यम् । सारस्वतोपाख्यानम् । कुरुक्षेत्रप्रशंसा । नारदवाक्यम् । बलदेवपूजा । भीमाभिघातः । ऊरुभङ्गः । दुर्योधनशिरसि पादाभिघातः । हलधरक्रोधः । वासुदेववाक्यम् । बलदेवगमनम् । दुर्योधनवासुदेवसंवादः । पाण्डवानां शिबिरागमनम् । वासुदेवहस्तिनापुरगमनम् । पुनः शिबिरागमनम् । कृपादीनां दुर्योधनविलापः । अश्वत्थाम्नः क्रोधः । अश्वत्थाम्नः सेनापत्याभिषेकः । इति ॥ ४८ ॥ इति शल्यपर्व समाप्तम् । शुभं भवतु । श्रीकृष्णाय नमः ॥

संवत् १७३० आश्विन शुक्ल २ ॥ छ ॥

— B1 concludes with :

नारायणेत्यादि ·

B2. 3. 5 conclude with :

यस्यानुसंधौ ; B3 अस्यानुसंधौ ;

B5 अस्यान्तरं सौप्तिकं पर्व (B2 om.) भविष्यति ॥ त(B2. 3 य)स्यायमाद्यः श्लो(B3 °दिश्लो)कः ।

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमनवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥

— B2 cont. :

वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । द्वैपायनह्रदप्रवेशः । लुब्धकैर्दुर्योधनस्य प्रवृत्तिज्ञापनम् । पाण्डवानां द्वैपायनह्रदगमनम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनस्य ह्रदादुत्थानम् । बलदेवतीर्थयात्रा । बलदेवागमनम् । दुर्योधनोरुभेदनम् । बलदेवक्रोधः । द्वारकागमनम् । वासुदेवहास्तिनपुरगमनम् । कृपादिभिः दुर्योधनसमागमो विलापश्च । अश्वत्थामप्रतिज्ञाभिषेकश्चेति । समाप्तश्चायं ग्रन्थः । सिद्धिरस्तु

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

शुभमस्तु । शकाब्दाः १६३४ गते माघे मासि ।

— B4 concludes with :

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमनवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥

— Dn concludes with :

गदापर्व समाप्यं संपूर्णतामगमत् ।

— Dn2 cont. :

शुभं भवतु ॥ अतःपरं सौप्तिकं पर्व भविष्यति । तत्रायमाद्यः श्लोकः । ततस्ते सहिता वीरा इत्यादि । ग्रन्थसंख्या । मूल २०००, टीका १००.

— D1 concludes with :

अस्यानु सौप्तिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
संजय उवाच ।
ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमनवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥

वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । द्वैपायनह्रदप्रवेशः । लुब्धकैर्दुर्योधनस्य प्रवृत्तिः । पाण्डवानां द्वैपायनह्रदागमनम् । युधिष्ठिरवाक्यम् । दुर्योधनस्य ह्रदादुत्थापनम् । बलतीर्थयात्रा । बलदेवागमनम् । गदायुद्धम् । ऊरुभेदः । बलदेवक्रोधः । द्वारकागमनम् । वासुदेवस्य हास्तिनापुरे गमनम् । शिबिरागमनम् । कृपकृतवर्माश्वत्थाम्ना दुर्योधनसमागमः । विलापश्चाश्वत्थाम्नः । प्रतिज्ञाभिषेकश्च । शुभमस्तु । श्रीसंवत् १८५१ शाके १७१६ वर्षे पौष वदि ७ शनिवासरे लिखितं मिश्रराधाकृष्ण गोपालगढमध्ये । श्रीरामो जयति ।

— D3 concludes with :

इदं पुस्तकं समाप्तोयं मिति ज्येष्ठे शुक्लतिथौ पञ्चम्यां भौमवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम् । संवत् १८३१ ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

लिपिकृतं चिरंजीव विष्णु ॥ श्रीपुरामध्ये श्रीकेशौ कल्याणचरणौ चर्मन्वतीतटे ॥ शुभमस्तु ॥ चिरंजीव भवतु ॥

— D5 concludes with :

शुभं ॥ राम ॥ राम ॥ संवत् १६७१ ॥ अस्यानु सौप्तिकं पर्व ।

— D6 concludes with :

शक १६०७ क्रोधनसंवत्सरे ज्येष्ठ शुद्ध १ प्रतिपदेस लिहिले नारायणभट्ट हातवलने.

— D10 concludes with :

श्रीरस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— D11 concludes with :

श्लोकसंख्या १८०० ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च ।

— T1 concludes with :

श्रीवेंकटेशाय नमः ॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीगुरुभ्यो नमः । गदापर्व समाप्तं ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ छ ॥

— T2 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आंगीरसंवत्सर आश्विज व. ६ बुधवार । काश्यपगोत्रोत्पन्नकृष्णाचार्यपुत्ररामेन लिखितं गदापर्व । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— T5 G2 conclude with :

श्रीकृष्णाय नमः ।

— G1 concludes with :

हरिः ॐ ॥ छ ॥

— G3 concludes with :

सोमयाजिमहागणपतिस्वहस्तलिखितं । शुभमस्तु ।

APPENDIX I

This Appendix comprises five additional passages found in different MSS. which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS. and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

1

— After 9. 3. 2, N (except D_4 ; D_7 missing) ins. :

घोरे मनुष्यदेहानामाजौ गजवरक्षये ।
यत्तत्कर्णे हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् ।
तदा तव सुतान्राजन्प्राविशत्सुमहद्भयम् ।
न संधातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् । [5]
वणिजो नावि भिन्नायामगाधे विप्लवा इव ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ।
सूतपुत्रे हते राजन्वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ।
भग्नशृङ्गा इव वृषाः शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः । [10]
प्रत्युपायाम सायाह्ने निर्जिताः सव्यसाचिना ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः ।
सूतपुत्रे हते राजन्पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ।
विशस्त्रकवचाः सर्वे कांदिशीका विचेतसः ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा भयार्दिताः । [15]
मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः ।
अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मम्लुश्च भारत ।
हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।
आरुह्य जवसंपन्नान्पादातान्प्रजहुर्भयात् ।
कुञ्जरैः स्यन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः । [20]
पदातिसंघाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भृशं हताः ।

1

Cf. lines 6–133 of Appendix I (No. 43) in the Karṇaparvan.

(L. 1) $D_{10.11}$ -देवानाम् (for -देहानाम्). $B_{2.5}$ Dn_3 D_{11} नर- ; D_2 जन- ; D_6 राज- (for गज-). — (L. 2) K_3 यत्तु ; K_5 D_9 यत्र ; B_5 D_3 यदा ; D_1 तदा (for यत्तत्). K_3 हतः (for हते). — D_1 om. line 3. — (L. 3) $D_{2.8}$ तथा (for तदा). Dn_1 सुतानां च (for °न्राजन्). $K_{4.5}$ $D_{2.3.5.6.11}$ आविशत् ; Dn आविवेश (for प्राविशत्). D_3 रथं (for भयम्). $Ś_1$ K_{1-3} आविशत्स्वजनक्षयः (K_2 °यं) (for the post. half). — Lines 4–5 = (var.) 9. 18. 5. — (L. 4) $Dn_{2.n3}$ संध्यातुम् ; D_3 संपातम् (for संधातुम्). D_1 संधातुं नाप्यनीकानि (for the prior half). — (L. 5) B_1 D_3 युधि (for बुद्धिर्). Dn $D_{1.2.5}$ न च ; D_{10} तत्र (for तव). — D_1 om. lines 6–12. Lines 6–11 = (var.) 9. 18. 2–4. — (L. 6) K_2 वनिज- ; D_3 वनियो ; D_{10} वनिजो. $B_{1.4}$ Dn D_6 भग्नायाम् ; $D_{2.5.8}$ मग्ना° (for भिन्ना°). D_2 ह्यगाधे (for अ°). B_2 विप्लुता ; B_5 विपरा ; D_8 जिह्मगा (for विप्लवा). K_2 अगाधे विप्लवास्तव (for the post. half). — (L. 7) K_5 आपारे. K_2 इच्छामि (for इच्छन्तो). D_{10} भयो ये पारमिक्षंतो (sic) (for the prior half). K_3 $Dn_{1.n2}$ $D_{2.5}$ हत- (for हते). — After line 7, $Ś_1$ $K_{1.2}$ read lines 13–15. Dn $D_{5.6}$ om. lines 8–12. — (L. 8) D_8 सूतपुत्र-. K_3 -विक्षिताः ; K_4 -पीडिताः ; D_2 -वीक्षिताः ; D_3 -निक्षिताः (for -विक्षताः). K_1 पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् (= post. half of line 13) (for the post. half). — (L. 9) K_3 अथ वा (for अनाथा). D_{10} इक्षंतो (for इच्छन्तो). K_3 यथा (for इव). K_2 सिंहार्दिता मृगा इव ; D_2 मृगाः सिंहैरिवार्दिताः (for the post. half). — (L. 10) B_2 वृक्षाः (for वृषाः). K_4 वृषाः शृंगैर्विरहिताः (for the prior half). D_2 भग्न- (for शीर्ण-). D_{10} -दृष्टा (for -दंष्ट्रा). — (L. 11) D_8 corrupt. $Ś_1$ B_{2-5} D_{11} प्रत्यपायाम ; K_4 प्रत्यक्षयम (sic) ; D_2 प्रत्युद्ययुश्च (for °पायाम). D_{10} निर्जितां. — Lines 12–13 = (var.) 9. 18. 7^{cdef}. — (L. 12) K_4 वित्रस्ता (for विध्वस्ता). K_4 $D_{2.3}$ निकृंता ; K_5 निवृता ; D_9 निकृता (for निकृत्ता). — K_3 om. lines 13–15 ; $Ś_1$ $K_{1.2}$ read them after line 7. — (L. 13) K_5 $D_{3.10.11}$ ततः (for भयात्). D_1 पुत्रस्ते प्राद्रवद्भयात् (for the post. half). — K_4 om. lines 14–15. — (L. 14) K_2 निःशस्त्र- ; $D_{3.10.11}$ विध्वस्त- (for विशस्त्र-). D_3 कां दिशं ते. K_2 हतौजसः (for विचेतसः). — (L. 15) $B_{1.3-5}$ $D_{8.9}$ भयाद्दिशः ; D_5 °द्दितीः (sic) ; D_{10} °र्दितां (for °र्दिताः). — (L. 16) $Dn_{2.n3}$ D_2 [ए]वैक्षत ; D_1 प्रधावति ; D_5 [आ]वेक्षत ; D_6 [ए]वं वीक्ष्य (for [ए]व नूनं). D_1 इति (for एव). — (L. 17) D_3 आयास्यति (for अभियाति). $Ś_1$ $K_{1.3}$ मारिष (for भारत). Dn $D_{1.5.6}$ व्यसनं तं तु मन्वाना विद्रवंति स्म (D_1 °ते च) भारत. — Lines 18–19 = (var.) 9. 18. 8. — (L. 18) $D_{10.11}$ अश्वान् (for हयान्). K_2 B (except B_1) D_8 transp. गजानन्ये and रथानन्ये. — (L. 19) D_2 जन- (for जव-). $K_{2.3}$ $B_{2.3}$ $D_{3.11}$ -संपन्नाः. D_2 पदातान् ; D_8 पदातीन् (for पादातान्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3-5}$ D_8 आजहुर्. $K_{4.5}$ D_9 पदातीनां जहु(K_5 ययु)र्भयात् ; Dn $D_{1.5.6}$ पा(Dn प)दाता दुद्रुवुर्भयात् ; D_3 पदादीन्**हुर्भयात् (for the post. half). — (L. 20) B_5 संजरैः (for कुञ्जरैः). D_9 भिन्नाः (for भग्नाः). — (L. 21)

व्यालतस्करसंकीर्णे सार्थहीना यथा वने ।
तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाभवन् ।
हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथापरे ।
सर्वं पार्थमयं लोकमपश्यन्वै भयार्दिताः । [25]
तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ।
दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृत्वेदमब्रवीत् ।
नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
जघने युध्यमानं मां तूर्णमश्वान्प्रचोदय ।
समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनंजयः । [30]
नोत्सहेताभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महार्णवः ।
अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ।
निहत्य शिष्टाञ्शत्रूंश्च कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम् ।
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वचः ।
सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् । [35]
गजाश्वरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिष ।
पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्रवञ्शनकैरिव ।
तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
बलेन चतुरङ्गेण परिक्षिप्याहनच्छरैः ।
प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् । [40]
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ।
अक्रुध्यत रणे भीमस्तैर्मृधे प्रत्यवस्थितैः ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ।
न तान्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः ।
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यं समाश्रितः । [45]

D3. 8 corrupt. D1 पादाति-. K2 D9 [अ]श्वाद्यैः (for [अ]श्वौघैः). Ś1 K1. 2 भृशाहतैः; B D2. 9 भृशं ततः; Dn D1. 5. 6 समंततः (for भृशं हताः). — D1 om. lines 22–25. — (L. 22) B3. 5 व्याड-; D2 व्याळ-. K4 -संकीर्णाः; D6 °र्णैः; D9 °र्णं (for °र्णे). Dn D2. 5. 6 transp. यथा and वने. B2 पथीव पथिका भयात्; D9 पांथाः प्राप्येव काननं (for the post. half). — (L. 23) Dn D2. 5. 6 सेना; D8 यथा (for तथा). K5 सदा; Dn D2. 6 तथा; D5 यथा (for तदा). — (L. 24) K5 lacuna; D9 तदा (for तथा). — (L. 25) K4 D10 सर्व-; K5 D3 सर्वे (for सर्वं). D3 नो (for वै). B D8. 9 भयातुराः (for °र्दिताः). Ś1 K1–3 अपश्यन्भृ(K2 °श्यं भृ)शविह्वलाः; K4 अपश्यन्सेनयार्दिताः; Dn D2. 5. 6 अपश्यंत क्षितीश्वराः (for the post. half). — K4 om. (hapl.) line 26. Lines 26–31 = (var.) 9. 18. 30–32. — (L. 26) Dn2 reads भीमसेन twice. — (L. 27) K4 transp. स्वं and सूतं. Dn1 स्वयं (for ऽथ स्वं). D10. 11 [ए]वम् (for [इ]दम्). — D1 om. lines 28–29. — (L. 28) K4 नातिक्रमेत पार्थो मा (for the prior half). Dn1 अवस्थिते (for °तम्). — (L. 29) Ś1 K (except K5) ब(K3 व)लिनं (for जघने). Ś1 K1. 2 B2 Dn D5. 6 यु(Dn D5. 6 यू)ध्यमाणं; B1. 3 D2. 8. 9 वर्तमानं; B4 damaged (for युध्यमानं). Ś1 मा; K4 स; Dn त्व; D5 (*sup. lin.* as above) वा (for मां). D3 जये च वर्तमानं मा (for the prior half). D3 om. तूर्णं. K4 प्रचोदयन्; B1. 4 °दयत्; B5 अचोदयत्; Dn D2 प्रणो(D2 °नो)दय (for प्रचो°). — (L. 30) K1 युज्यमानं; K4 D5 युध्यमानो (for °मानं). D1 मां (for हि). Ś1 K1 मा; D1 [ऽ]सौ (for मां). D3 धनंजयं. — (L. 31) K2 D10 corrupt. K3. 4 B2. 3. 5 D8. 11 [उ]त्सहेद्; B1. 4 D9 सहेद् (for [उ]त्सहेत). Ś1 K1 [अ]त्यति-; K5 Dn1 D9 [अ]प्यति- (for [अ]भ्यति-). B1. 4 D6 -क्रांतं (for -क्रान्तुं). — (L. 32) K4 Dn1. n2 D6. 9 अथ (for अद्य). — (L. 33) D1 सर्व- (for शिष्टान्). B1 D6 निहत्य शत्रुं शि(D6 °त्रूञ्शि)ष्टांश्च (for the prior half). — Lines 34–37 = (var.) 9. 18. 36–37. — (L. 34) K4 स्वसूर्य- (sic) (for शूरार्य-). D1 महोदारं रणे वचः (for the post. half). — (L. 35) Ś1 K1. 5 Dn2. n3 शरैर्; D3 छिन्नैर् (for शनैर्). D1. 2. 10. 11 अनोदयत्; D9 प्रचो° (for अचो°). — (L. 36) K4 Dn D1–3. 5. 6 च (for तु). Dn1. n3 D2. 9. 10 पदाताश्. D1 भारत (for मारिष). — (L. 37) D6 सह (for इव). — Lines 38–39 = (var.) 9. 18. 40. — (L. 38) Dn3 स (for सं-). — (L. 39) B5 यानेन; D2 बळेन. K3 D8. 10 चतुरंगेन. Dn1. n3 D1. 2. 6 [आ]हरत्. — (L. 40) K3 B5 D5. 10. 11 प्रत्ययुध्यंस्तु. D1 transp. ते and सर्वे. Ś1 K1 महाबलं; K2. 3 B5 D5 च पार्षतं (for सपा°). — K3 om. line 41. — (L. 41) D1 om. the prior half. Dn3 D5 तस्य (for तत्र). Ś1 K1. 2 नाम ह; D3. 9 नामतः (for °नी). — Lines 42–43 = (var.) 9. 18. 45. — (L. 42) D6 corrupt. D3 om. from भीमस्तै up to भूमिष्ठा (in line 44). D1 ततो (for रणे). Dn D1. 2 मध्ये; D10 मृषे (for मृधे). K2 प्रत्यवस्थितं; B1. 5 Dn D1. 5. 8. 9 पर्यवस्थितैः (B5 °तौ); B4 प्रत्यवास्थितौ (for °स्थितैः). — (L. 44) D1 om. the prior half. D2 om. न. K4 एतान् (for न तान्). K3 B4 भूयिष्ठान्; K4 Dn D5 भूमिस्थान्. Ś1 K1. 2 अन्यापेक्षी (K2 °क्षो); D3 मर्मापेक्षी (for धर्मा°). — (L. 45) Ś1 K (except K5) कौरव्यो (for कौन्तेयो). K3 D9–11 उपाश्रितः (for समा°). — After

जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
न्यवधीत्तावकान्सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
पदातयो हि संरब्धास्त्यक्तजीवितबान्धवाः ।
भीममभ्यद्रवन्संख्ये पतंगा ज्वलनं यथा ।
आसाद्य भीमसेनं ते संरब्धा युद्धदुर्मदाः । [50]
विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ।
श्येनवद्व्यचरद्भीमः खड्गेन गदया तथा ।
पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानामपोथयत् ।
हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः । [55]
धनंजयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ।
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा घ्नन्तो दौर्योधनं बलम् ।
तस्याश्ववारान्सुबहूंस्ते निहत्य शितैः शरैः ।
तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमवर्तत । [60]
ततो धनंजयो राजन्रथानीकमगाहत ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं व्याक्षिपन्धनुः ।
कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ।
अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात् ।
विप्रहीनरथाश्चाश्च शरैश्च परिवारिताः । [65]
पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्छन्पदातयः ।
हत्वा तत्पुरुषानीकं पाञ्चालानां महारथः ।

---

line 45, B3 ins.:

ततः शैक्यायसीं गुर्वीं कालान्तकसमोपमाम् ।

— Lines 46–47 = (var.) 9. 18. 46. — (L. 46) Dn D1.2 जांबूनद- (for जातरूप-). K2.4 -प्रति- (for -परि-). K3 Dn2 D2.3.8 -च्छिन्नां. — (L. 47) D1 अवधीत् (for न्य°). D3 कौरवान् (for तावकान्). — D1 om. (hapl.) lines 48–51. — (L. 48) Ś1 K1.3.4 [ऽ]पि; B1 [ऽ]भि-; B3 [ऽ]ति- (for हि). — (L. 49) K1–3 अभ्याद्रवन्. Ś1 K1.2 सर्वे (for संख्ये). D3.10.11 पतंगा इव पावकं (for the post. half). — (L. 50) Ś1 K1.4 B2 तु (for ते). Dn1 आसाद्य भीमसेनस्य (for the prior half). — (L. 51) Ś1 K1–3 विविशुः; K4 ते वयं (sic); D10.11 विनेदुः (for विनेशुः). K2 भीमसेन; K4 B6 Dn D2.5.6.8.9 भूतग्राम. — (L. 52) D1.5 विचरन्; D8 यं चरन् (sic) (for व्यचरद्). — Lines 53–55 = (var.) 9. 18. 47ᶜ–48ᵈ. — (L. 53) Ś1 K1.2 असाथयत्; B2 D10.11 व्यपो° (for अपो°). — D1 om. lines 54–60. — (L. 54) K5 तु (for तत्). — K3 om. (hapl.) from the post. half of line 54 up to the prior half of line 56. — (L. 55) D9 भीमस् (for पुनस्). D2 महाबलः. — After line 56, D2 ins.:

धृष्टद्युम्नोऽपि च महानमित्रगणमर्दनः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य धनुर्धरवरो महान् ।
विप्रहीनान्रथांश्चैव पदातीयान्समन्ततः ।
शरैर्निकृत्ताः समरे धृष्टद्युम्नेन तावकाः ।
पञ्चविंशतिसाहस्राः कालमार्छन्पदातयः । [5]
हत्वा तत्पुरुषानीकं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ।
तं पारावतवर्णाश्वं क्रुद्धं क्रुद्धान्तकोपमम् ।
धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात् ।

[Lines 1–2 = (var.) lines 69–70; line 3 = (var.) line 65; lines 5–7 = (var.) lines 66–68; line 8 = (var.) line 71; line 9 = line 72.]

— (L. 57) B D8.9 तु (for the first च). B D8.9 महारथः; D2 °बळः (for °बलः). — (L. 58) K4 [अ]भिपतन्. K4.5 Dn D5 दृष्ट्वा (for हृष्टा). B D8.9 हंतुकामा महाबलाः; Dn D5 तत्र यौधिष्ठिरं बलं; D2 जघ्नतुः सौबलं बलं; D6 नात्र यौधिष्ठिरं वरं (for the post. half). — K4 om. line 59. — (L. 59) B5 D11 -वाहान्; D2 -वरान्; D6 om.; D9 -वीरान् (for -वारान्). Dn1.n2 D2.5 तान्; D6 om. (for ते). D5 शतैः; D8 निशितैः (hypermetric) (for शितैः). — (L. 60) Ś1 K1.3 D8 अभ्यधावंस् (for अन्व°). Dn D2.5.8.9 अभून्महत् (for अवर्तत). — Lines 61–62 = (var.) 9. 18. 64. — (L. 61) K4 तत्र पार्थो महाराज (for the prior half). Dn D1.2.5.6 अगाहयत्; D3 अधावत (for अगाहत). — (L. 62) D2 विस्तृतं. Ś1 K1.2.4 Dn D3.5 व्या(Dn प्रा)क्षिपद्; B2.4.5 D2 प्रक्षिपन् (for व्याक्षि°). D1 प्राक्षिपद्गांडिवं धनुः (for the post. half). — (L. 63) Dn D1.2.5.6.11 ततः (for रथम्). — (L. 64) Dn1 D3 वापि; D1 वीर- (for चापि). — D1 om. line 65. D10 om. (hapl.) lines 65–72. — (L. 65) Prior half = (var.) prior half of 9. 108*. K4 विप्रकीर्ण-; Dn D2.5 °हीण-. D6 om. (? hapl.) from श्वाश्च up to महारथः (in line 67). Ś1 K1.2.4 -रथाश्वाश्वाः (for °श्वाश्च). Ś1 K1 -बाधिताः; D3 -विक्षिताः (for -वारिताः). Dn2 D2.5 गजैश्च परिवर्जिताः (for the post. half). — (L. 66) Ś1 K1.2.4 कालम् (for पार्थम्). D3 नेच्छन् (sic) (for मार्छन्). — D1

भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ।
महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणमर्दनः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशाः । [70]
पारावतसवर्णाश्वं कोविदारवरध्वजम् ।
धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात् ।
गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ।
नचिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ।
चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । [75]
हत्वा त्वदीयं सुमहत्सैन्यं शङ्खानथाधमन् ।
ते सर्वे तावकान्प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् ।
अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषाञ्जित्वा वृषा इव ।
सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः ।
व्यवस्थितं सव्यसाची चुक्रोध बलवन्नृप । [80]
तत एनं शरै राजन्सहसा समवाकिरत् ।
रजसा चोद्धतेनाथ न स्म किंचन दृश्यते ।
अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।
दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन्भयात् ।
भज्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशां पते । [85]
परेषामात्मनश्चैव समन्तात्समुपाद्रवत् ।
ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् ।
युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ।
त एनमभिगर्जन्तं सहिताः समुपाद्रवन् ।
नानाशस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः । [90]
दुर्योधनोऽप्यसंभ्रान्तस्तानरीन्व्यधमच्छरैः ।

---

om. lines 67-69. — Lines 67-68 = (var.) 9. 18. 48. — (L. 67) B1 दृष्ट्वा (for हत्वा). B2-5 D3. 9 पंचालानां; D2 पंचाळानां. — (L. 68) K3 प्रतिदृश्यत; B5 Dn D2. 5. 6. 8. 9 प्रत्यपद्यत (for °दृश्यत). — (L. 69) K4 महान् (for महा-). Dn1. n2 om. the post. half of line 69 and the prior half of line 70; Dn3 reads the same on marg. K4 B3 D2 -सूदनः (for -मर्दनः). — (L. 70) K2. 4 B (except B1) Dn3 D9 पंचाल-; D1 गांधार-; D2 पांचाळ- (for पाञ्चाल-). D9 -रथः (for -यशाः). D1 दृष्ट्वा शस्त्रं विशारदौ (for the post. half). — D1 om. lines 71-73. — (L. 71) K4 D11 -सम-; D3 -महा- (for -वर-). — (L. 72) D9 हित्वा (for दृष्ट्वा). Ś1 K1 धृष्टद्युम्नरथं दृष्ट्वा (for the prior half). — (L. 73) K2 D5. 9 गंधार- (for गान्धार-). K5 Dn1 अनुश्रुत्य; Dn2. n3 D5 °श्रित्य (for °सृत्य). — (L. 74) K3 B3 D2. 3. 6. 10. 11 अचिरात् (for नचि°). Dn प्रतिदृश्येते; D3 प्रतिदृश्यतां (for प्रत्यदृश्येतां). Ś1 K1. 2 ससारथी; K3 महारथौ; Dn D1 च सात्यकिः (for ससात्यकी). — (L. 75) D5. 10 शिखंडी. D1 भारत (for मारिष). — (L. 76) K4 तत्सैन्यं; D3 तु महत् (for सुम°). K1-3 अघोषयन् (K3 °यत्); B4 D3 अवादयन्; B5 अवाधमन् (for अथा°). K4 ततः शंखानधामयत्; D5 सैन्यं शंखमवाधमन् (for the post. half). — D1 om. lines 77-81. — (L. 77) Ś1 K1-3 B D3. 9 सर्वांस् (for सर्वे). D3 तावकाः. Ś1 K1. 3 Dn1. n3 दृष्ट्वा (for प्रेक्ष्य). Dn1 द्रवतान् (for °तो). K2 महारथान् (for पराङ्मुखान्). — (L. 78) Ś1 K (except K5) B2 अभ्यद्रवंत (for °धावन्त). B Dn D2. 6. 8. 9 वृषं. B2 चैव; Dn D2. 5. 6 व्रज (for जित्वा). B3 यथा वृषाः (for वृषा इव). — (L. 79) K4 सेनावरोधं; B3 °शिष्टं (for °शेषं). B1 तं मत्वा; Dn तद्दृष्ट्वा; D6. 8 दृष्ट्वा तु (for तं दृष्ट्वा). — D3 reads (without var.) from the post. half of line 79 up to the prior half of line 81 twice. — (L. 80) K3. 5 D8 अवस्थितं; B2 Dn1. n2 D2 व्यवस्थितः; D6 रथस्थितः (for व्यवस्थितं). K4 D3 चुकोप (for चुक्रोध). Ś1 K1. 2. 4 Dn D2. 3 बल(D2 °ळ)वान्. K2 B1 D3 नृपः; Dn2. n3 D10 नृपं (for नृप). — (L. 81) K1 उत (for तत). Ś1 K (except K3) B5 Dn D2. 5. 9 समवाकिरन्. — (L. 82) D3 सहसा (for रजसा). Ś1 K (except K5) Dn D1. 3. 5. 10 [उ]द्धतेन; D9 [उ]ज्जनेन (sic) (for [उ]द्धतेन). Ś1 K1. 3. 4 D3 न स्म किंचिद(K4 °द्य)दृश्यत; K2 न स किंचित्प्रदृश्यत; K5 तस्मात्किंचिददृश्यत (for the post. half). — (L. 83) Ś1 K1. 2 अंधकारकृते; Dn D1. 2. 5 °कारावृते. Ś1 K1. 2. 4 D3. 8-10 शरभूते; D5 खिली° (for शरी°). K4 महीपते; D2 °तळे (for °तले). — K4 om. line 85. D1 om. lines 85-90. — (L. 85) B2 भिद्यमानेषु (for भज्य°). K5 D3. 10. 11 सर्वेषु (for सैन्येषु). D8 कुरुराजा. B1. 4 विशां पतिः; B2 महीपते (for विशां पते). — (L. 86) Ś1 K1-3 सेने ते; K4 ते सेने; D10. 11 सैन्ये ते (for समन्तात्). — (L. 87) Ś1 K1. 2 राजन् (for सर्वान्). — (L. 88) Ś1 K1 B (except B2) Dn D5. 6 भरतश्रेष्ठो. D3 देवतानि (for देवानिव). Ś1 K1 बडिः; D2 बळिः. — (L. 89) B1. 5 त एवम्; D9 तत्रैनम् (for त एनम्). Ś1 K1. 2. 5 Dn D2. 3. 5. 6 अभि(Ś1 K1. 2 °ति)गर्जतः. — (L. 90) Dn1 D2. 5. 6 नानायुध-; Dn2. n3 °युद्ध- (for °शस्त्र-). D10 -भृतः (for -सृजः). D2. 3 क्रुद्धान्. — Dn om. lines 91-92. — (L. 91) D9 [ऽ]थ (for ऽपि). K4 संभ्रांतं; D1. 9 संभ्रांतस्; D6 असंभ्रांतांस् (for असंभ्रान्तस्). K4 नरान् (for अरीन्). Ś1 K1. 2 अधमत्; K4 अवधीत् (for

तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरतिवर्तितुम् ।
नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धिं पलायने ।
दुर्योधनः स्वकं सैन्यमपश्यद्भृशविक्षतम् । [95]
ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः ।
हर्षयन्निव तान्योधानिदं वचनमब्रवीत् ।
न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ।
स्वल्पं चैव बलं तेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ । [100]
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ।
विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ।
सुखः सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यतः ।
मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते । [105]
शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तो वै समागताः ।
द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेष्यथ ।
पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ।
न हि कर्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् ।
न युद्धधर्माच्छ्रेयान्हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः । [110]
सुचिरेणार्जिताँल्लोकान्सद्यो योधः समश्नुते ।
तस्य तद्वचनं राज्ञः पूजयित्वा महारथाः ।
पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्प्रति ।
पराजयममृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव सुदारुणम् । [115]

ऽव्यधमत्). — (L. 92) D10.11 तथा (for तत्र). K2 D2.3 [अ]द्भूतम्. K4 D3.5.6.9 अपश्यामस्. — (L. 93) D10 [ए]कं (for [ए]नं). Ś1 K1 B2.3 D8 अभि- (for अति-). B1 D9 -वीक्षितुं (for -वर्तितुम्). — D1 om. lines 94–95. — (L. 94) B (except B2) तं; D3.7.10.11 च; D9 ते (for तु). Dn1 नातिदूरात्पातयंतु; D8 °दूराय यांतं तं (for the prior half). Dn1 -बुद्धिः; D8 -बुद्धं (for -बुद्धिं). — Dn om. lines 95–96. — (L. 95) D2 भुवि (for भृश-). D3 -विक्षिनं (for -विक्षतम्). D5.6 अपश्यन्भुवि पीडितं (for the post. half). — (L. 96) D5 [उ]पस्थाय (for ऽवस्थाप्य). D9 राजेंद्रः. D1 उपस्थाप्य रथं तत्र (for the prior half). — (L. 97) B1.2 D9 एव (for इव). K3 D3.6.10.11 ततो (for इदं). — (L. 98) K5 तं (for न). D3 ने (for तं). Ś1 K1–3 B2 D1 वा (for च). D3 पृथिव्यां पर्वतेश्वरः (for the post. half). — (L. 99) D3 जाता (for यातान्). B1 वै; D10 वा (for वो). Dn D1.6 गतान्यत्र न वै हन्युः (for the prior half). K1.4 D2 पांडवान् (for पाण्डवाः). D8 वा (for वः). D1 पांडवा इति मे मतिः (for the post. half). — K5 om. 100–102. D1 om. 100. — (L. 100) Ś1 K1.2 अल्पं (for स्वल्पं). B D8.9 [अ]पि; D6 [इ]ह (for [ए]व). K4 अल्पं च बलमेतेषां (for the prior half). K3 बल- (for भृश-). K3 D3 -विक्षितौ. Dn D2.5.6 भृशं (D2 शंस) कृष्णौ च विक्ष(D5 °क्षि)तौ (for the post. half). — Dn1 reads line 101 on marg. — (L. 101) Ś1 K1–3 D9 प्र-; Dn1.n2 D2 [ऽ]नु-; Dn3 D5 तु; D6 सु- (for ऽत्र). K4 B D1.3.10.11 ध्रुवं. D1 तद् (for नो). — (L. 102) D10.11 नो (for वो). D8 lacuna from न्पाण्डवाः up to धर्मं (in line 104). Ś1 भृश- (for कृत-). K4 B3–5 Dn D2.5.6.8.9 -किल्बिषाः (for °षान्). D1 स्वर्ग एव रणे मृत्युः सोद्य पुण्येन लभ्यते. — (L. 103) K4 अनुश्रित्य. Ś1 K श्रेयान् (for श्रेयो). K4 वः (for नः). Dn D6 श्रेयो नः परमं सुखं. D5 निःश्रेयो नः परं सुखं (for the post. half). — (L. 104) K4 सुखं (for सुखः). K4 Dn D2.10 संग्रामिको. K4 D1.3.10.11 युध्यतां; D9 सुव्रताः (for युध्यतः). — (L. 105) Ś1 K1–3 जानाति (for जानीते). Dn सुखं (for प्रेत्य). Dn1 [अ]त्यंतम् (for [आ]नन्त्यम्). — (L. 106) B2 धावंतो (for यावन्तो). B4 D10.11 [ऽ]त्र (for वै). — After line 106, D2 ins.:

यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तको यमः ।
को नु मूढो न युध्येत मादृशः क्षत्रियव्रतः ।

— (L. 107) D8 रुषितो (for द्विषतो). D1 एत्य च (for एष्यथ). — (L. 108) Ś1 K1 D5 पितामहेन; D6 प्रपितामहैर् (hypermetric). D2 इच्छथ (for अर्हथ). — (L. 109) B (except B2) Dn1.n3 D1.5.6.8.9 च; Dn2 D2.10.11 [अ]न्यत् (for हि). B1 Dn2 पापीयं; D3.6 पापीयान् (for °यः). — (L. 110) K4 तद् (for न). K3 हि श्रेयान् (by transp.); K4 D9 श्रेयो वै (D9 हि); K5 D3.10.11 श्रेयोस्ति. K4 स्वस्थं (for पन्थाः). K2 सर्वस्य (for स्वर्गस्य). — D1 om. line 111. — (L. 111) K4 Dn D5.6.10.11 अचिरेण (for सु°). K2 [अ]जितं; K4 [अ]र्पिताल्; D2.5 [अ]र्जिताल् (for [अ]र्जिताल्). B1 reads from the post. half up to the prior half of line 114 on marg. Dn यातः; D1.3.11 युद्धात्; D10 योद्धा (for योधः). — (L. 112) K3 Dn1.n3 D6 श्रुत्वा (for राज्ञः). — (L. 113) Ś1 K1.2 न्यवर्तंत; B1 [अ]भ्यधावंत; D3 °पर्यंत; D8 [अ]भिवर्तते (for [अ]भ्यवर्तन्त). — D1 om. line 114. — (L. 114) Ś1

तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ।
युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् ।
अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

Colophon.

2

After the ref. in 9. 32. 19, B5 Dn D9 ins.:

तथा संभाषमाणे तु हर्षादुत्फुल्ललोचने ।
हसमाने बृंहमाणे नर्दमाने च नैकशः ।
मुहुर्मुहुर्वल्गमाने क्ष्वेडां मुञ्चति चासकृत् ।
विकारान्नैकरूपांश्च मन्युसंजननान्भृशम् ।
पुत्रस्योत्पाटनार्थाय तव कुर्वति वायुजे । [5]
वासुदेवः प्रतीतात्मा भीमं वाक्यमथाब्रवीत् ।
नैतच्चित्रं महाबाहो हन्यास्त्वं यत्सुयोधनम् ।
येन वैश्रवणो युद्धे मणिभद्रश्च यक्षराट् ।
यक्षराक्षसभूतानां सहस्राणि हि नैकशः ।
तस्य ते गणनां युद्धे कः कुर्याद्धृतराष्ट्रजे । [10]
यस्त्वं नागायुतप्राणं हिडिम्बं भीमरूपिणम् ।
बकं तद्द्विगुणं संख्ये किर्मीरं च चतुर्गुणम् ।
हतवानस्त्ररहितः कीचकं चामरोपमम् ।
स त्वं निहन्ता कौरव्यमत्र कस्यास्ति संशयः ।
तथोक्ते वासुदेवेन धर्मराजोऽब्रवीदिदम् । [15]
तवैव तेजसा कृष्ण हनिष्यति सुयोधनम् ।
पूर्णप्रतिज्ञ एवायं शत्रूणामन्तकृत्तथा ।
विप्रियं भीमसेनस्य कृत्वा कोऽस्ति सुखी नरः ।
सात्यकिः प्राह कृष्णात्मा भीमं संवीक्ष्य केशवम् ।
नायं केशव सामान्यो गदायुद्धे वृकोदरः । [20]
गिरीनशेषान्संक्रुद्धश्चूर्णयेद्यः क्षणेन ह ।
तस्यामानुषदेहस्य क्षत्रियस्यास्ति का कथा ।
गजैर्गजान्हयैरश्वान्रथांश्चैव रथैस्तथा ।
अपातयत्समक्षं ते मम प्रीत्यर्थमेव च ।
तथा संपूजयामास शौर्यं भीमस्य फल्गुनः । [25]
नकुलः सहदेवश्च प्रशशंसुः पुनः पुनः ।
धृष्टद्युम्नमुखाश्चैव पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
राजानो हतशिष्टाश्च प्रशशंसुर्वृकोदरम् ।
विविधाभिश्च वाग्भिश्च पूजयामासुराहताः ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्वे एवाभ्यपूजयन् । [30]
ततो भीमबलो भीमो वासुदेवपुरोगमैः ।
पाण्डवः सह पाञ्चालैः संस्तुतः कर्मभिस्तथा ।
पूजितश्च महेष्वासस्तदैव तेजितो भृशम् ।
अवर्धत बलेनासौ पर्वणीव महोदधिः ।
उवाच सुहृदः सर्वान्हृष्टरोमोद्गमो मुदा । [35]
केशवं धर्मराजं च समस्ताननुजांस्तथा ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि चिरकालाभिसंवृतम् ।
शल्यमद्योद्धरिष्यामि निहितं धृतराष्ट्रजैः ।

K1. 2 Dn1 D9 अमृष्यंत. — (L. 115) D6 प्रवर्तते (for प्रववृते). D3 ततः प्रवृत्तं युद्धं तु (for the prior half). — (L. 117) K4 दुर्योधन- (for युधिष्ठिर-). K1 स च; K2 सह; K4 सर्वे (for सर्व-). — (L. 118) D3 अभ्यधावन् (for अन्व°). — Colophon. — *Adhy. name:* Ś1 K3 दुर्योधनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 Dn D1. 10. 11 3. — *Śloka no.:* K5 58; Dn 55.

2

(L. 3) B5 वल्गमाने (for बल्गा°). — (L. 5) B5 गर्जति (for कु°). — B5 reads lines 8–37 after 9. 32. 25. — (L. 8) For the incident, cf. 3. 157. 68–69. Dn1 विश्रवणो. Dn1 युद्धराट् (for यक्ष°). — (L. 10) B5 कथं स्याद् (for कः कुर्याद्). — (L. 11) For the incident, cf. 1. 142. 29–30. — (L. 12) For the incident, pertaining to Baka, cf. 1. 151. 22–24; for that pertaining to Kirmīra, cf. 3. 11. 69. — (L. 13) For the incident, cf. 4. 21. 59–60. — (L. 16) Dn1 निहनिष्ये (for हनिष्यति). — (L. 19) B5 हृष्टात्मा (for कृष्णात्मा). — (L. 22) B5 मानुष- (for [अ]मानुष-). — (L. 23) Dn1 तस्य (for चैव). B5 रथैश्चैव रथांस्तथा (for the post. half). — (L. 24) Dn D9 वेग- (for मम). — (L. 25) MSS. फाल्गुनः. — Line 29 = (var.) 9. 32. 26^{cd}. — Lines 30–31 = (var.) 9. 32. 27^{c}–28^{b}. — (L. 33) B5 [उ]त्तेजितो (for तेजितो). — (L. 37) Prior half = 9. 32. 30^{a}; 55. 16^{c}. — After line 37, B5 ins.:

कालमासाद्य समरे निर्मोकमिव पन्नगम् ।

— B5 om. line 38. — (L. 38) Prior half = 9. 32. 31^{a}; 55. 17^{a}.

3

After 9. 56. 3, T_2 ins. :

तौ वृषाविव गर्जन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
आवर्जितगदाहस्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
मण्डलावर्तमार्गेषु गदाप्रहरणेऽपि च ।
निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
तप्तहेममयी शुभ्रैर्बभूव भयवर्धनी । [5]
अग्निज्वालैरिवाविध्य पदे भीमस्य सा गदा ।
ताडिता धार्तराष्ट्रेण भीमस्य गदया गदा ।
गदायुद्धे महाराज ससृजे पावकार्चिषः ।
अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् । [10]
दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महावृषौ ।
तौ तु रेजतुरन्योन्यं गदाभ्यामपरिक्षतौ ।
गदयाभिहते गात्रे क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ।
गदया धार्तराष्ट्रेण सव्ये पार्श्वे भृशाहतः । [15]
भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ।
तदा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः ।
कटिल्वान्मोचयामास दुष्टहस्तीव हस्तिपम् ।
शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वनः । [20]
अभिहत्य महावीर्यौ निवृत्य तु महागदौ ।
पुनरुत्तममार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ।
तदान्योन्यमभिद्रुत्य स्थितौ वीरौ महागदौ ।
उद्यम्य लोहदण्डाभ्यां ताड्यमानौ हि पेततुः ।
पुनरुत्पत्य वेगेन मण्डलानि विचेरतुः । [25]
क्रियाविशेषबलिनौ दर्शयामासतुस्तदा ।
अभ्युद्यतगदौ वीरौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ।
तावाजघ्नतुरन्योन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ।
तौ परस्परसंवेगाद्गदाभ्यां भृशमाहतौ ।
युगपत्पेततुर्वीरौ तथालक्ष्य समुत्थितौ । [30]
भृशं मर्मस्वभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ।
तौ परस्परसंघर्षौ प्रेक्षतां हि महाबलौ ।

4

After 9. 60. 46, S (except M_1 ; $T_{3.4}$ missing) ins. :

कुर्वाणं कर्म समरे पाण्डवानर्थकाङ्क्षिणम् ।
यच्छिखण्ड्यवधीद्भीष्मं मित्रार्थे न व्यतिक्रमः ।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा आचार्यस्त्वत्प्रियेप्सया ।
पार्षतेन हतः संख्ये वर्तमानोऽसतां पथि ।
प्रतिज्ञामात्मनः सत्यां चिकीर्षन्समरे रिपुम् । [5]
हतवान्सात्वतो विद्वान्सौमदत्तिं महारथम् ।
अर्जुनः समरे राजन्युध्यमानः कदाचन ।
निन्दितं पुरुषव्याघ्रः करोति न कथंचन ।
लब्ध्वापि बहुशश्छिद्रं वीरवृत्तमनुस्मरन् ।
न जघान रणे कर्णं मैवं वोचः सुदुर्मते । [10]
देवानां मतमाज्ञाय तेषां प्रियहितेप्सया ।
नार्जुनस्य मते नागं मया व्यंसितमस्त्रजम् ।
त्वं च भीष्मश्च कर्णश्च द्रोणो द्रौणिस्तथा कृपः ।
विराटनगरे तस्य आनृशंस्याच्च जीविताः ।
स्मर पार्थस्य विक्रान्तं गन्धर्वेषु कृतं तदा । [15]
अधर्मं नात्र गान्धारे पाण्डवैर्यत्कृतं त्वयि ।
स्वबाहुबलमास्थाय स्वधर्मेण परंतपाः ।

4

(L. 1) T_2 कुर्वाणः (for °णं). G_1 समरे पार्थ (for कर्म समरे). T_5 पार्थिवान् (for पाण्ड°). M_3 -कांक्षिणः. T_2 पांडूनामर्थकांक्षिणां (for the post. half). — (L. 2) T_2 यच्छिखंडिवधाद्भीष्म (sic) (for the prior half). T_2 मित्रार्थं. G_3 को (for न). — (L. 3) T_2 -हितेप्सया (for -प्रिये°). — (L. 4) For the incident, cf. 7. 165. 52 T_1 $G_{1.3}$ M_{2-4} संखे ; T_5 संघे (for संख्ये). G_3 वर्तमाने. — (L. 5) T_1 G_1 रिपुः ; T_5 G_3 M_3 रिपून्. — (L. 6) M_{2-4} सात्यकिर् (for सात्वतो); T_1 G सोमदत्तिं ; $T_{2.5}$ सोमदत्तं. M_2 महाबलः ; M_4 °रथः (for °रथम्). — (L. 7) T_2 M_{2-4} वीरो (for राजन्). — (L. 8) T_2 निंदितः. — (L. 9) M_{2-4} -व्रतम् (for -वृत्तम्). — (L. 10) T ($T_{3.4}$ missing) G नि- (for न). G_2 एवं (for मैवं). — (L. 12) T_5 M_3 अर्जुनस्य (for नार्जु°). T_5 G_1 महा- ; M_3 वधे (for मते). — (L. 13) M_3 तथा कर्णो (for च कर्णश्च). — (L. 14) T_2 आनृशंस्यं च चक्रिरे (for the post. half). — (L. 15) For the incident, cf. 3. 234. 15ff. G_3 स्मर पार्थं व्यतिक्रांतं (for the prior half). $T_{1.2}$ G तथा (for तदा). — (L.

जितवन्तो रणे वीराः पापोऽसि निधनं गतः ।

5

After 9. 61. 30, S (except M_1; $T_{3.4}$ missing) **Cv** ins. :

एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्यो दशाष्टौ च तत्र तेषां च भारत ।
न तुल्यश्चार्जुनस्येह बलेन कुरुनन्दन ।
स एव सर्वाण्यस्त्राणि दिव्यानि प्राप्य शंकरात् ।
मत्समो मद्विशिष्टो वा रणे त्वमिति पाण्डव । [5]
अनुज्ञातः पाण्डुसुतः पुनः प्रत्यागमन्महीम् ।
भूतं भव्यं भविष्यञ्च अनुजानासि चेत्प्रभो ।
निमेषार्धान्नरव्याघ्रो नयेदिति मतिर्मम ।
द्रोणं भीष्मं कृपं कर्णं द्रोणपुत्रं जयद्रथम् ।
निहन्तुं शक्नुयात्क्रुद्धो निमेषार्धाद्धनंजयः । [10]
सदेवासुरगन्धर्वान्सयक्षोरगकिंनरान् ।
त्रीन्वा लोकान्विजेतुं हि शक्तः किमिह मानुषान् ।
विधिना विहितश्चासौ मया संचोदितोऽपि सन् ।
न चकार मतिं हन्तुं कृतान्तो बलवत्तरः ।
अत्र गीता मया सुष्ठु गिरः सत्या महीपते । [15]
दर्शितं मयि सर्वं च तेनासौ जितवान्रिपून् ।
अर्जुनोऽपि महाबाहुर्मया तुल्यो महीपते ।
स महेश्वरलब्धास्त्रः किं न कुर्याद्विभुः प्रभो ।

---

16) G_3 अधर्मो ; M_{2-4} अधर्म्यं (for °र्मं). T_5 नास्ति (for नात्र). — (L. 18) $M_{2.3}$ शूराः (for वीराः). G_3 गताः.

T_2 cont. :

वासुदेववचः श्रुत्वा प्रत्युवाच सुयोधनः ।
दुर्योधन उवाच ।
अहं धर्मसुतश्चासिन्न्यायमार्गमुपाश्रितः ।
मया सर्वं कृतमिदमैहिकामुष्मिकं तथा ।

5

Before line 1, M_2 ins. संजय. — (L. 1) T_2 वासुदेवः (for ततः कृष्णः). — Before line 2, T_2 ins. श्रीभगवान् ; G_3 कृष्णः. — (L. 2) T_5 $G_{2.3}$ $M_{3.4}$ अक्षोहिण्यो. — (L. 3) $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ तुल्याश्च्. M_{2-4} अर्जुनः सर्वैर् (for °नस्येह). — (L. 4) $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ एष (for एव). G_3 एष सर्वाणि शस्त्राणि (for the prior half). — (L. 5) **Cv** मत्सरो (for °मो). T_1 G_1 वा (for मद्). ❀ **Cv** : नरावेशान्मत्सरः । हर्यावेशान्मद्विशिष्ट इति विवेकः । ❀ T_2 असि (for इति). $T_{1.5}$ $G_{1.2}$ पांडवः. — After line 5, T_2 ins. :

एवमुक्तः शंकरेण ह्यनुज्ञातश्च पार्थिवः ।
ततः प्रायात्स्वर्गलोकमिन्द्रादस्त्राणि चार्जुनः ।

— (L. 6) T_2 महेंद्रेण (for पाण्डुसुतः). T_5 ततः (for पुनः). — (L. 7) T_2 भविष्यं. T_2 M_3 ह्यनुजानाति (M_3 °सि); G अनुजानामि. T_2 वै ; G_1 ते (for चेत्). M_{2-4} अयं (for प्रभो). — (L. 8) T_2 M_{2-4} नरव्याघ्र. G_1 भवेद् ; M_{2-4} जयेद् (for नयेद्). ❀ **Cv** : नयेत्, संहारं नयेत् । ❀ — (L. 9) G_2 भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं (for the prior half). — (L. 10) T_2 M_{2-4} अरिंदमः (M_3 °म) (for धनंजयः). — (L. 11) T_1 $G_{1.2}$ -राक्षसान् (for -किंनरान्). — (L. 12) **Cv** (gloss : जयशीलः) जित्वा (for त्रीन्वा). T_1 G_1 स ; T_5 G_2 वा (for हि). T_2 मानवान् ; G_1 मानुपः (for °षान्). — (L 13) T_2 **Cv** महितश्च् ; G_3 पूजि° (for विहि°). T_5 G_2 चापि (for चासौ). M_{2-4} विधानमभितश्चासौ (for the prior half). — (L. 14) $T_{2.5}$ स (for न). T_2 सर्वशत्रून्महाबलः (for the post. half). — M_{2-4} om. lines 15–18. — (L. 15) G_2 सत्यं (for सत्या). T_5 महीतले (for °पते). ❀ **Cv** : गिरः भगवद्गीतारूपाः । ❀ — (L. 16) G_3 सत्यं च ; **Cv** (gloss : सर्वव्यापित्वम्) सर्वत्वं (for सर्वं च). T_2 G_3 हतवान् (for जित°). — (L. 18) T_5 स महेश्वराल्लब्धास्त्रं ; G_2 महेश्वरात्स लब्धास्त्रं (for the prior half). T_1 न ; $G_{1.3}$ नु (for न).

CRITICAL NOTES

☞ *Besides a few comments from the points of view of textual criticism, exegesis, grammar, epic-style, etc., the Critical Notes also include corrections in the Constituted Text and the Critical Apparatus.*

1

Words like उवाच, ऊचुः, etc. in the references are omitted in several MSS. Similarly, the names of the speakers are often given in abridged forms like वैशं. etc. However, for the sake of uniformity, in the Constituted Text, the name of the speaker is reproduced in full together with the relevant form of the verb. If references are not absolutely necessary for the understanding of the context, they are omitted in the Constituted Text, even though they are found in a majority of MSS.

1 [Crit. App., line 2 : *read* 9. 16. 80[c] *for* 9. 17. 84[a].]

10 The construction, आहवे पाण्डुसैन्यस्य कदनं कृत्वा शल्यः धर्मराजेन पातितः, is grammatically irregular. One expects कृतवान् for कृत्वा.

12 [c]) योगेन = by means of a fraudulent device. The several variants in the MSS. are presumably due to an attempt to absolve Bhīma. — [Crit. App., lines 10–11 : *read* नृपतिर् *for* नृपति.]

13 [b]) **Cn** : रथाः = रथिनः.

16 [c]) **Ca** reads विनिघ्नाः. The word विनिघ्न as such is not very common. निघ्न = dependent ; विशेषेण निघ्नाः विनिघ्नाः. — [d]) **Cn** : महात्मनः = दुर्योधनस्य.

17 [b]) **Cv** : गतिः = कालस्य गतिः.

20 [a]) *read* °प्यपश्यच्च *for* °प्यपश्यच. Nīlakaṇṭha explains the reading अपश्यामस् (for अपश्यच्च) found in some MSS. as follows : अपश्यामः अडागमो विसर्गो वा आर्षः. He further adds : वैशंपायनवाक्यमिदम्.

23 [cd]) कर्णस्य निधनं प्रति अर्थम् = matter pertaining to Karṇa's death. — [Crit. App., line 8 : *read* चार्थं *for* चार्थ.]

24 [d]) **Ca** : संदिग्धया = अस्फुटया.

25 [ab]) This would perhaps be better read as 24[ef]. — [e]) *read* पुरुषव्याघ्र. — [f]) **Ca** : कैतवो = कितवपुत्रः.

26–27 For a recent discussion about the tribes mentioned here (and elsewhere in the Epic), see : Robert SHAFER, *Ethnography of Ancient India*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1954.

28 [c]) भग्नसक्थः is grammatically quite regular according to बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् (Pāṇ. 5. 4. 113).

30 [f]) S reads सत्यसेन for वृषसेन. This is presumably a correction in view of the fact that it is Satyasena, and not Vṛṣasena, whose death is described in this parvan (9. 9. 39).

31 [Crit. App., line 6 : *read* कुंजराश्च नि(D6 °श्च-नि)षूदिताः *for* कुंजराश्च (D6 °श्च-) निषूदिताः.]

33 [c]) *read* शेषा *for* शेषा.

35 [Crit. App., line 1 : *read* T3 om. (? hapl.) *for* T3 om.]

40 [c]) **Ca** : कथा = रामायणादिका (कथा).

42 [d]) **Cn** : क्षत्तारं = विदुरं.

44 [d]) विव्यजुः, which is supported by the middle group BD, is grammatically irregular. It is, therefore, changed to either विव्यधुः (NW group) or to विविजुः (S). MONIER WILLIAMS, in his *Dictionary*, mentions the root *vyaj*, but explains *vivyajuḥ* as perfect third person plural of the root *vij*. It may, however, be pointed out that Pāṇini gives neither *vij* nor *vyaj* in the *Dhātupāṭha*.

45 ^{e}) **Ca** : जिह्मगः = सर्पः.

50 [Crit. App., line 5 : *after* स्त्रियःसर्वाम् *read* (sic).]

52 ^{d}) The reading in the Constituted Text should have been च instead of ह. — [Crit. App., line 6 : *read* M तं रु(M3 संरु)दंतं *for* M तं (M3 सं-) रुदंतं.]

In conformity with the usual epic practice, adhy. 1, which M1 appropriately names संक्षेपकथनम्, gives a conspectus of the whole parvan. From this conspectus, it would become clear that the Gadāparvan was not regarded as a separate parvan by itself. The principal events referred to are : (i) After the death of Karṇa, Śalya was appointed Commander-in-chief of the Kaurava army. (ii) Śalya was eventually killed by Dharmarāja. (iii) Duryodhana hid himself in a lake. (iv) Duryodhana was challenged out of his hiding place and later killed by Bhīma. (v) The three surviving heroes on the Kaurava side massacred the Pāñcāla warriors. Seven heroes survived on the Pāṇḍava side.

2

2 ^{a}) **Cn** : सधूमित्र, अत्युष्णमित्यर्थः.

5 ^{a}) **Cn** reads वयस् (for वचस्) and explains : एतावत्कालपर्यन्तं प्रौढत्वम्.

8 ^{d}) **Cn** : आधिः = मनोव्यथा. **Ca** अभिप्लुत (**Cn** परि°) = व्याप्त. — [Crit. App., line 6 : *read* D3 corrupt *after* — ^{e}).]

10 [Crit. App., line 9 : *read* Ś1 *for* Ś.]

11 ^{ab}) A parenthetical clause. "How great was your compassion, how great your affection, and how great, O King, your pride ! (But all that eventually proved to be of no avail.)"

13 ^{a}) काल्ये = at day-break. **Ca** : कल्ये = प्रभाते.

14 ^{c}) **Cv** reads अनुशास्तास्मि (for °शाधीति) and explains : कमनुशास्तास्मीति योजना.

27 ^{c}) न संनह्यते = will not arm himself. Kṛṣṇa had promised not to bear arms in the battle. Cf. 5. 7. 17^{cd}.

28 [Crit. App., line 5 : *read* युध्यतो *for* युद्ध्यतो.]

16* [Crit. App., line 2 : *before* G1 *read* post. half of line 1 and line 2 = 31^{bcd}.]

17* **Cn** : प्रतिमानं = केतुभूतं.

35 ^{a}) *read* अलम्बुसस् *for* अलंबुसस्.

65 ^{a}) **Ca** : यदिति कर्मप्रश्नः.

3

4 [Crit. App., line 1 : *read* युध्यमानेषु *for* युद्ध°.]

5 ^{a}) अभिज्ञानं = (in the present context) countenance. **Cn** : वीडान् = मन्नान्.

6 [Crit. App., line 7 : *after* आयोवलश् *read* (sic).]

8 [Crit. App., line 3 : *after* om. *read* (hapl.).]

16 ^{c}) वर्तयिष्याम is grammatically irregular and, therefore, corrected to वर्तयिष्यामः in a large number of MSS. The causal sense is obviously to be ignored.

34 [Crit. App., line 8 : *change* semi-colon after इव to full point.]

35 [Crit. App., line 8 : *read* स कक्षेग्निरिव *for* सकक्षे°.]

42 Cf. परस्माद्धीयमानः संदधीत । अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयात् । 'न मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्तः' इत्यासीत । (*Kauṭilīya Arthaśāstra* 7. 1). That Bṛhaspati was an ancient teacher of Arthaśāstra (or Nītiśāstra) is known from the *Kauṭilīya Arthaśāstra*, which refers to his views at least six times. According to Śāntiparvan (59. 90), Bṛhaspati abridged in 3,000 chapters the work on dharma, artha and kāma composed by Brahmā. The *Kāmasūtra* mentions the tradition that Brahmā composed a work in 100,000 chapters on dharma, artha and kāma, and that Manu abridged the dharma portion of that work while Bṛhaspati abridged the artha portion. Unfortunately no genuine work by Bṛhaspati is at present available. The *Bārhaspatya Arthaśāstra*, edited by F. W. THOMAS (Lahore 1921), is obviously a late work.

4

13 ^{d}) = He would break but not bend.

18 ^{f}) यातना = requital. Cf. Vedic *ṛṇayā* (*ṚV*

II. 23. 11), which has the same root and which means 'one who requites debt'. **Cv** : यातना, प्रापणं पारगमनमित्यर्थः.

45 [b]) **Cv** : जगतोऽस्य पराभवमित्यत्र... पराभवं पराजयमुपेक्षणमिति यावत्.

49 After 49, D4 quotes presumably by way of marginal gloss :

पर्पौ पवित्रे संभेदे त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
स्वप्नोपघातरहितो ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

5

8 [a]) **Ca** : प्रच्छन्नशिरसम्, उष्णीषेण. — [b]) **Ca** : कम्बुग्रीवं =रेखात्रययुतग्रीवं. — [c]) **Ca** : व्याकोशं विकसत्पद्मं, तद्वदिति रम्यं नेत्रं यस्य सः (sic). Is **Ca**'s text व्याकोशपद्मवन्नेत्रं ?

9 [c]) Arjunamiśra reads पुष्टशिष्टायतभुजं and explains शिष्ट with कृतश्रम.

41* The meaning is not quite clear. It, however, seems certain that this stanza does not form part of the text of the Epic. Presumably, it is given in the three MSS. by way of marginal gloss on 9. 5. 14.

14 Arjunamiśra explains दशाङ्गं as follows :

धनुः शरा गुणश्चैव गुरुशिष्यौ भुजावुभौ ।
यन्ता लक्ष्यैकचित्तत्वे इष्वस्त्रं दशधा स्मृतम् ॥

On चतुष्पादं he comments : चित्रदृढदुष्करलघुत्वाश्चत्वारः पादाः After 14, D1 quotes by way of marginal gloss :

धनुःशरध्वजांश्चैव गुरुशिष्यौ भुजद्वयम् ।
प्रयत्नं बललक्ष्ये च दशाङ्गोऽयं विदुर्बुधाः ॥

16 [c]) तुभ्यं — dative in the sense of genitive. Cf. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच्या (Pāṇ. 2. 3. 62 — Vār.); but this rule is applicable only to Vedic Sanskrit. (And there too presumably restricted to feminine forms ?)

19 [a]) **Cn** : भागिनेयान् = माद्रीपुत्रान्. — [cd]) **Cn** : the second महासेनः = सेनानी (that is Kārttikeya).

21 [Crit. App., line 1 : *read* D1 त- *for* D1 त.]

25 [Crit. App., line 5 : *read* त्वत्- *for* त्वत्.]

27 [a]) अभिषिच्यस्व — Vādirāja explains : मया अभिषिच्यो भव । कर्मणि लोटि मध्यमपुरुषवचनम् ।

61

6

5 [Crit. App., line 7 : *after* D8 *read* (both times).]

9 [Crit. App., line 10 : *read* (D10 सं) *for* (D10 °सं).]

19 [Crit. App., line 6 : *read* -हतान् *for* हतान्.]

23 [a]) The reading accepted for the Constituted Text should have been एतज्ज्ञात्वा (for °च्छ्रुत्वा).

24 [c]) आर्तायनि = शल्य. The name of Śalya's father was ऋतायन.

32 [c]) अतिपश्चात् = at the very end.

36 [d]) गोष्पदम् = a very small puddle; (lit. quantity of water just enough to fill in the foot-print of a cow.

7

5 [Crit. App., line 7 : *read* G1 ह्रद्द-; G2 प्रद्द- *for* G1 ह्रद्द; G2 प्रद्द.]

8 [c]) The several variants given in the MSS. for न न would seem to suggest that those MSS. mistook the two नs as two negatives (which would then yield a sense contrary to what was intended), and, therefore, changed the original reading. Actually it is न नः एकेन. **Ca** : नः अस्माकं मध्ये.

12 [Crit. App., line 4 : *read* B3 °द्रुता- *for* B3 °द्रुता.]

14 [b]) **Ca** : धर्मराजेन इति सोपालम्भम्.

16 For a similar idea, cf. *Veṇīsaṁhāra* V. 23 :

गते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ।
आशा बलवती राजञ्शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥

21 [Crit. App., line 6 : *read* 21[b] *for* 21.]

23 [b]) दंशितः = fitted with an armour.

29 [Crit. App., line 2 : *after* दुर्योधनो *read* (sic).]

40 [Crit. App., line 2 : *read* T4 *for* G4; line 8 : *read* 40 *for* 41.]

8

2 [Crit. App., line 6 : *read* T4 *for* T1.]

5 [a]) Cn : पादरक्षान् = पदातिनः. — [Crit. App., line 1 : *before* Dn1 *read* — [a]).]

11 [Crit. App., line 7 : *read* B3 *for* B8.]

12 [Crit. App., line 3 : *read* -शोभितं *for* शोभितं.]

13 [Crit. App., line 4 : *read* -क्षुत्रा *for* क्षुत्रा; lines 4-5 : *transpose* Ds. 9 M2 क्षुण्णा and B2 D10 M3. 4 छिन्ना; line 9 : *read* -विक्षिता *for* विक्षिता.]

14 [Crit. App., line 7 : *read* T3 *for* T5.]

17 [Crit. App., line 8 : *read* विचेष्टंति *for* °ष्टंति.]

20 [Crit. App., line 3 : *read* -नयनैस् *for* नय°.]

28 [Crit. App., line 6 : *after* om. *read* (hapl.).]

9

15 [b]) *read* °ल्लाटस्यैस्त्रिभिः *for* °ल्लाटस्त्रिभिः.

21 [c]) S invariably gives the name as सुशर्मन् instead of सुषेण.

25 [d]) Though समारब्धवन्तौ would be more regular, usage permits the use of past passive participles in the sense of past active participles.

10

16 [d]) *read* ते *for* ते.

19 [c]) *read* °यांस्तथा *for* °यांस्तथा.

27 [d]) *read* °मैत्तं *for* °मैत्तं.

65* [Crit. App., line 4 : *read* रथोपस्थाद् *for* °स्थात्.]

41 [a]) *read* शल्योऽपि *for* शल्योऽपि.

48 For the incident, cf. 3. 157. 31ff; 3. 158. 39. — [a]) *read* यथा *for* यया.

50 [b]) Cf. अग्निर्वै वज्रः (*Ait. Br.* 2. 1).

11

8-24 Cf. App. I, No. 3, lines 1-31.

12

17 [c]) *read* शूरं *for* शूरं.

13

28 [Crit. App., line 3 : *read* तदा स्मयन् *for* तदा-स्म°.]

40 Incomplete clause. — [d]) महाधनं = replete with wealth; obviously referring to the fact that the Meru mountain consists of gold and gems. The original reading, महाधनं, was presumably regarded as not very apt, and, therefore, changed by several MSS.

14

12 [d]) For the shortening of द्री in माद्रिनन्दनः (instead of माद्री°), cf. ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् (Pāṇ. 6. 3. 63). (Similarly, कालिदास).

28 [Crit. App., line 3 : *after* अधिपो *read* (sic).]

15

9 [a]) पश्यामहे — In the Epic, दृश् (पश्यति) is many times used in *ātmanepada*. It may be noted that, in the present context, only D10. 11 have tried to avoid the *ātmanepada*.

31 [Crit. App., line 3 : *read* गर्जन्- *for* गर्जन्.]

32 [d]) Note the use of मघवान् (nom. sing.) for the usual मघवा (cf. Pāṇ. 6. 4. 128). मघवान् is, however, permitted by उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः (Pāṇ. 7. 1. 70).

35 [ab]) तावुभौ obviously refers to Śalya and Dharmarāja (*vide* 9. 15. 32).

39 [c]) सिंहः = the lion-banner. नानदन् — frequentative present participle of नद्.

42 [ab]) Though this clause makes the narration smoother, it is not absolutely necessary for the understanding of the text. In view of the fact that it is omitted in S (except T1. 2), it should not have been included in the Constituted Text. — [c]) The variant अस्य or तस्य given by a number of MSS. is obviously an attempt to improve the original reading एव, which is rather awkward.

49 ^{a}) *read* प्रत्युद्ययौ सेनां *for* प्रत्युद्ययौ सेनां.

63 ^{d}) पार्ष्णिसारथी = the two charioteers who drive the two outside horses.

65 [Crit. App., line 6 : *read* B1. 3–5 *for* B (except B2).]

66 गत्वा-स्थित्वा-आस्थितः : Just at the moment when Aśvatthāman and Śalya began to run away, Yudhiṣṭhira shouted after them ; they, therefore, stopped ; and then Śalya mounted another chariot. All these actions followed one another in quick succession.

67 ^{d}) *read* रोमहर्षणम् *for* लोम°. — [Crit. App., line 6 : *read* N (K4 om. ; D7 missing) लोम- (for रोम-) *for* S रोम- (for लोम-).

16

13 ^{c}) विव्यधतुः : Though, according to ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च (Pāṇ. 6. 1. 16), one normally expects विविधतुः, the forms विव्यधतुः and विव्यधुः occur frequently in the Epic.

15 ^{b}) The occurrence of गृद्धिन् (from गृध् ; = eagerly longing for) *in fine compositi* seems to be restricted to the Epic. Several MSS. give as variants the more common गृद्ध, गृध्र, and गृध्नु. Cf. 9. 22. 18^{d}.

21 [Crit. App., line 3 : *delete* the rectangular brackets.]

22 ^{c}) पट्ट (= strong) as an adjective of वर्मन् is not quite common. This explains the several variants occurring in the MSS.

23 ^{c}) *read* तस्यैव *for* तस्यै. — ^{d}) *read* शरैः *for* शरः.

26 ^{ab}) संनहनीय = fit to be covered with armour ; (that is, secondarily,) covered with armour. संनहनीयमध्यात् कायात् = from the body, the middle of which was covered with armour.

28^{d}–29^{a} Construe : चर्म खड्गं च प्रगृह्य, रथात्प्रस्कन्द्य, मद्राधिपः कुन्तश्रितं अभ्यधावत्.

31 ^{c}) मुष्टौ = at the hilt.

51 ^{c}) महेन्द्रवाह = Airāvata.

53 ^{c}) प्रत्युद्गत (= lit. greeted or received) : D1 seems to suggest the meaning of this word through its reading आलिङ्गित.

55 ^{d}) Is it suggested that Śalya, who was the last Commander-in-chief of the Kaurava army, resembled the *sviṣṭakṛt* oblation, which was usually offered in the concluding part of a sacrificial rite ?

60 ^{cd}) हतस्य भ्रातुः अपचितिं चिकीर्षुः = desiring to avenge the death of his brother.

17

11 [Crit. App., line 9 : *after* वृक्षानीव *read* (*sic*).]

20 ^{ab}) Cf. 9. 7. 9^{cd}.

24 ^{cd}) This is obviously not a part of Śakuni's speech, though 25^{ab} would seem to suggest so. As it is, the clause is parenthetical. T2, which reads प्रयामो for प्रययुर्, seems to have realised the discrepancy.

18

1 ^{d}) Some MSS. have sought to avoid the double saṁdhi in विमुखाभवन्.

7 The repetition, हते शल्ये and मद्रराजे हते, in this stanza is awkward. This awkwardness can be removed to some extent by dividing the stanzas as follows : 6^{abcd} = 6 ; 6^{ef}–7^{ab} = 7 ; 7^{cdef} = 8. In that case, निराशाश्च जये in 7^{a} will have to be regarded as a sort of parenthetical clause. — ^{d}) *read* निकृत्ताश्च *for* वि°.

15–22 Potential and future forms are mixed up and are used in a more or less similar sense.

20 ^{ab}) This would be better read as 19^{ef}. — ^{cdef}) To be construed with शास्यति (in 19^{e}) as its object. Or is it parenthetical ?

26 ^{b}) मद्रराजानं — grammatically irregular.

33 ^{d}) पश्यस्व — Several MSS. have changed the original reading to avoid the unusual *ātmanepada*.

40 ^{a}) *delete* the wavy line.

54–55 = (var.) App. I, No. 1, lines 92-95.

56–58 = (var.) App. I, No. 1, lines 98-103.

59 = (var.) App. I, No. 1, line 106.

60 ^{cd}) = (var.) App. I, No. 1, line 104.

61–62 = (var.) App. I, No. 1, lines 110–113.

20

1 ^{c}) Some MSS. (including Ś$_1$ K M) have changed the original reading presumably in order to avoid the irregular अभज्यत्.

8 ^{b}) क्षेमधूर्ति = lit. one who damages the security (of his enemies). धूर्ति (= injury, damage) is rather uncommon; hence the several variants. In the present context, however, क्षेमधूर्ति seems to be a proper noun. Was he the minister of Śālva? cf. 3. 17. 11^{d}.

24 ^{d}) It seems that the word Mādhava was used in respect of any prince belonging to the Sātvata, the Yādava, or the Vṛṣṇi clan, with which Kṛṣṇa was connected. Here it is used with reference to Kṛtavarman. At 9. 24. 50, Sātyaki is called Mādhava; and at 9. 36. 9^{b} and 9. 36. 13^{d}, Balarāma is called Mādhava. At 16. 7. 15^{d} Vasudeva is called Mādhava.

25 ^{a}) Yuyudhāna = Sātyaki.

30 ^{a}) शैनेये अधिष्ठिते = when Śaineya (= Sātyaki) prevailed.

31 ^{b}) सैन्येन as adjective qualifying रजसा. (Dust raised by the army) : cf. 9. 21. 5^{a}.

21

1 ^{c}) दुरुत्सह = difficult to resist.

13 ^{f}) *read* शरै राजानमार्दयत् *for* शरै राजानमार्दयत्.

27 ^{c}) अपश्येतां — as a passive form is obviously irregular. Hence, D$_4$ S (G$_3$ om.) have changed it to अदृश्येतां.

33 ^{ab}) Direct references to a war between the embodied soul (*dehin*) and the sense-organs (*indriyas*) as such are not very common. However, cf. इन्द्रियैर्बध्यते जीवः (*Yogacūḍāmaṇi Up.* 84); ध्यानस्थोऽसौ तथाप्येवमिन्द्रियैर्विवशो भवेत् । तानि गाढं नियम्यापि तथाप्यन्यैः प्रबाध्यते ॥ (*Yogaśikhā Up.* 1. 25). **Ca** : इन्द्रियाणां आत्मना सह युद्धं आत्मप्रहारः, तस्य स्वातन्त्र्याखण्डनेन पारतन्त्र्यापादनं इति यावत्. — ^{d}) **Ca** : निर्मर्यादं, अतिक्रान्तविधिनिषेधम्. अतीव, सर्वमाक्रम्य वर्तमानं इव.

43 ^{cd}) Duels were fought between equals in accordance with rank (यथाप्राड्यं) and seniority (यथाज्येष्ठं). One expects यथाज्यैष्ठ्यं, which is, however, not given by any MS.

22

22 ^{d}) अस्पृशत् is *lectio difficilior* and, therefore, changed in various MSS.

27 ^{c}) The object of दृष्ट्वा is मद्रराजबलं (27^{b}). S seeks to remove the awkwardness created by the present position of the word दृष्ट्वा. The wavy line in 27^{cd} should be deleted.

50 [Crit. App., line 8 : *after* om. *read* (hapl.); line 15 : *read* गतासवः *for* गतासवाः.]

66 ^{f}) *read* रोमहर्षणः *for* लोम°. — [Crit. App., lines 9–10 : *read* N (D$_{1.3}$ om.) लोमहर्षणः (K$_3$ °णं) *for* K$_3$ लोमहर्षणं; S रोमहर्षणः (for लोम°).]

69 [Crit. App., line 6 : *omit* (T$_2$ °घा).

72 [Crit. App., line 5 : *read* कर्शिताः *for* कशिताः.]

73 ^{d}) = As they came up closer (one after another).

79 ^{cd}) Though omitted in two entire versions, this clause seems to be necessary for a smooth narrative.

80 [Crit. App., line 4 : *read* घोरेषु *for* घोरषु.]

23

4 ^{c}) *delete* the wavy line under स. तलत्राण = leather glove of an archer.

16 Reference to the 18th, that is, the last day of the great war.

20 ^{ab}) For the incident, cf. 6. 116. 40–46.

23 For the death of Droṇa, cf. 7. 165. 52; of Karṇa, cf. 8. 67. 33–34; of Vikarṇa, cf. 7. 112. 30^{cd}.

25 For the death of Jalasandha, cf. 6. 60. 28; of Śrutāyudha, cf. 7. 67. 53.

26 For the death of Bhūriśravas, cf. 7. 118. 31; of Śalya, cf. 9. 16. 52; of Śālva, cf. 9. 19. 25.

27 For the death of Jayadratha, cf. 7. 121. 32; of Alāyudha, cf. 7. 153. 31.

28 For the death of Bhagadatta, cf. 7. 28. 40; of Sudakṣiṇa, cf. 7. 67. 68; of Duḥśāsana, cf. 8. 61. 6.

33 For the incident, cf. 5. 122; 5. 126. 24–26.

34 For the counsel by Bhīṣma, Droṇa, and Vidura, cf. 5. 123. 2–21.

35 [abcd]) For the advice of Dhṛtarāṣṭra, cf. 5. 123. 22–27; of Gāndhārī, cf. 5. 127. 19–53. —[f]) कस्मै — dative used in the sense of genitive. Most of the MSS. belonging to the Northern recension have sought to avoid this rather 'un-classical' usage. रोचयेत् (causal) = to like; to find pleasure in. "To whose words (advice) would he (now) be agreeable?"

38 [a]) = lit. as long as his breaths will blow; as long as he lives. धमिष्यन्ति, being *lectio difficilior*, is changed in many MSS.

39 [cd]) No direct reference to Vidura's talk with Arjuna occurs in the earlier portion of the Epic.

41 For the advice of Jāmadagnya Rāma, cf. 5. 94. 44.

42 Cf. 1. 107. 30.

43 [ab]) वचनं निरुक्तं (निस् + उक्तं) = lit. (their) words were spoken with certainty and fullness; that is to say, they have come true.

45 [c]) = The enmity will continue till the death of Duryodhana.

50 [a]) शरासनवरं = where (the broken) bows (scattered everywhere) caused obstruction. Some such word as वनं has to be understood in this stanza. The sense of वरं (from the root *vṛ* = to restrain, to obstruct) given above is rather out of the way; moreover, some word meaning 'forest' has to be added. Therefore, a number of MSS. have changed the original reading शरासनवरं to the simpler °सनवनं.

55 [ab]) तनुत्रेषु असज्जन्तः = (The arrows shot by Arjuna pierced directly into the bodies of the enemy-warriors,) not remaining clinging to the armours. Cf. also 9. 23. 63[b].

24

8 [c]) निष्टनन्तः (from नि + स्तन्) = lit. roaring, thundering; in the present context: crying aloud; shouting (in distress); groaning.

9–10 अन्ये तान् समाश्वास्य ..... युद्धाय जग्मिरे, केचित् तान् अपास्य गताः.

28 [c]) गृह्य (for गृहीत्वा) is quite common in the Epic.

37 [a]) Here, S has changed the original reading, presumably to avoid अपश्यमाना (*ātmanepada*).

47 [a]) आत्मनापञ्चमो: Aśvatthāman, Kṛpa, Kṛtavarman and Saubala — myself (that is, Saṁjaya) being the fifth. One of the rare references to Saṁjaya's actual participation in the fight.

48 धृष्टद्युम्नं (तस्य) महानीकं (च) वयं पञ्च संप्रयुद्धाः. A large number of MSS. seek to avoid the awkward construction by changing the reading.

53 [cd]) Note the peculiar use of अतिप्रसिद्ध (= easily accomplished). On account of the bodies of the dead elephants scattered on the battle-field, the movements of the Pāṇḍavas could not be easily accomplished.

25

1–3 S has improved the long-winded construction by changing the reading in 2[a].

6 [cd]) The idea seems to be this: The Kauravas restrained (*apāsedhan*) Bhīmasena, as one does an elephant from running unrestrainedly along a declivity (*pravaṇa*), destroying everything that comes its way. —[Crit. App., line 9: *read* K3 द्रुमाणाम्; *after* K1 द्रुमा *;.]

8 [Crit. App., line 13: *read* D1.3 *for* D .3.]

10 [c]) गृध्रवाज = (arrow) furnished with vulture-feathers.

28 [Crit. App., line 7: *after* °द्यः *read* (sic).]

26

40 [d]) प्रस्थलाधिपति = सुशर्मन्. Also referred to as त्रिगर्ताधिपति (cf. 6. 71. 19[b]). Prasthala is generally identified with modern Bāhmanābād. The Greeks referred to it as Patalene. Trigarta is supposed to have been located between the Ravi and Sutlej.

According to MOTI CHANDRA, it is to be identified with Kangra (*Geographical and Economic Studies in the Mahābhārata*, 94).

47 [c]) *read* °मद्दृश्यं तं *for* °मद्दृश्यन्तं.

27

12 [c]) *read* सतनुत्रैश्च *for* सतनु°.

20 [cd]) This seems to have somehow got lost in S (except T1. 2). T3 G2 M have, therefore, changed 20[b] so that it should suit the context.

29 [a]) *read* ततोऽस्यापतत: *for* ततोऽस्या°.

41 [a]) महत् उत्क्रुष्टं = lit. loud crying out. There was great jubilation on the part of the Pāṇḍavas.

43 [b]) पृष्ठे: (given by Ś1 K1 Dn D4. 5. 7 M2. 3) seems to have been the original reading. In order to bring out its adjectival sense more prominently, T4 G2 M1. 4 have slightly altered it. In the present context, अश्वै: has to be understood in the sense of horsemen. पृष्ठे: अश्वै: गुप्तं = guarded by horsemen on the rear.

44 [ab]) = Remembering, O King, Śakuni to be the portion assigned to himself.

28

19 [Crit. App., line 4 : *read* किंशेषमभवत्तदा *for* किं शेषम°.]

13–46 There is some looseness in this portion of the text, which, incidentally, is found in all the versions. The main incidents described here are : 13–14 : entire Kaurava army is destroyed by the Pāṇḍavas. 15–18 : Duryodhana decides to quit the battlefield. 19–22 : Dhṛtarāṣṭra's query regarding the surviving Pāṇḍava army and Saṁjaya's reply thereto. 23–28 : Duryodhana sets out for the lake. 29–34 : The Pāṇḍavas rout the Kaurava army; mention of the surviving heroes on the Kaurava side. 35–39 : Saṁjaya, who was arrested by Sātayki (cf. 9. 24. 51 ; 9. 26. 3), is freed as the result of the intervention of Kṛṣṇa Dvaipāyana ; Saṁjaya sets out for Hāstinapura. 40–43 : Saṁjaya and Duryodhana meet. 44–46 : Duryodhana makes inquiries about the Kaurava army; Saṁjaya gives details as known by him from Kṛṣṇa Dvaipāyana. In connection with all this the following points would strike one : (i) Repetition of the reference to the rout of the Kaurava army by the Pāṇḍavas in such close proximity as 13–14 and 29–34. (ii) Abruptness of Dhṛtarāṣṭra's query regarding the surviving Pāṇḍava forces. (iii) Remoteness of the reference to Saṁjaya's release ; incident descirbed in 9. 24. 51 is continued in 9. 28. 35. (iv) Introduction of Kṛṣṇa Dvaipāyana as a sort of *deus ex machina.* (v) Duryodhana, who is described to have known the sad fate of his army (cf. 16, 23, 28), again asks Saṁjaya about it. By way of cofirmation of such looseness, attention may also be drawn to the fact that 9. 28. 30 is almost identical with 9. 28. 3. A smoother order of stanzas would have been : 13–18, 23–28, 40–43, and 47. It may, however, be argued that Saṁjaya's release, which constituted a necessary antecedent of the meeting between him and Duryodhana but which had not been described before, had to be described with the necessary background in the present context ; that, though Duryodhana had generally known of the sad fate of his army, he wanted to know the exact details ; and that Saṁjaya, who had been arrested by Sātyaki and had, accordingly, not been in a position to know these details, could know them only from Kṛṣṇa Dvaipāyana who had intervened in the matter of his release.

39 [c]) येन = as the result of which ; consequently.

45 [a]) आचक्षं — in the Epic, *cakṣ* is sometimes used in *parasmaipada*. However, in order to avoid the unusual *parasmaipada*, many MSS. have changed आचक्षं to आचक्षे (present tense). But, in the present context, past tense is expected.

53 [c]) एक: — this word does not seem to have any special relevance in the present context ; therefore it is changed in D1 S (except T1. 2 G1). Is any contrast with त्रीन् and सहितान् implied here ?

55 [c]) उपयाय, though grammatically regular, is rather uncommon.

57 [e]) आचष्ट (impf. 3. sg. ?), in the present context, obviously creates difficulty. We have to understand it in the sense of आचक्षं. Or are we to construe 57[ef] as : यं ह्रदं प्रविष्ट: नराधिप: (मां) आचष्ट (तं

इदं) चैव अहं (तेभ्यः आचक्षम्) ? "I also pointed out to them the lake having entered which the king had told me all that (cf. 57[ab])".

62 [a]) गुल्म = a division of the army, consisting of 45 foot, 27 horse, 9 chariots and 9 elephants. Or it is said to consist of 135 foot, 81 horses, 27 chariots and 27 elephants.

65 [c]) Kālidāsa also compares women crying out in distress with female ospreys. Cf. कुररीणां इव आकाशे शब्दः श्रूयते (*Vikram.* Prastāvanā); also चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः (*Raghu.* 14. 68).

67 [Crit. App., line 8 : *read* T3. 4 G M *for* S (except T1. 2).]

81 [c]) असंभावितवान् = not having been able to pay the necessary attention.

175* For reference to Aṁśumat, cf. 3. 106. 29.

29

[In the note just preceding the Crit. App. of st. 1, line 3 : *read* 9. 54. 1 *for* 9. 55. 1.]

4 [d]) **Ca** : राजगृध्रिणः, राजरक्षणपराः.

12 [c]) प्रतिरब्धाः = प्रतिलब्धाः = lit. (in the active sense) those who have received back ; that is, those who have got punished.

15 [e]) उद्गीर्णे = stimulated ; excited.

27 [e]) Double saṁdhi.

28 [ab]) तव सुतं (अधिकृत्य) पृष्टा आसन्. — [d]) परिमार्गिताः = परिमार्गितवन्तः. In order to simplify the construction, many MSS. read परिमार्गता (for °मार्गिताः) to be construed : राजानं परिमार्गता पाण्डुपुत्रेण पृष्टाः आसन्.

38 [d]) *read* निशश्वास *for* निःश°.

48 [d]) *read* हृष्टरूपाः *for* हृष्ट°.

52 [ab]) This would be better read as 51[ef].

54 [Crit. App., line 2 : curiously enough, Ś1 K1 read भास्करं (for सागरं). Did *bhāskara* also mean the moon ? That might suit the context.]

56 [c]) शुश्रुवे (श्रु — normally *parasmaipada* ; *ātmanepada* forms restricted to the Veda and Epics) sought to be regularised through शुश्राव in some MSS.

60 [Crit. App., line 3 : *after* वो *read* (sic).]

61 [Crit. App., line 5 : *after* वो *read* (sic).]

30

8–14 For the incident relating to Bali, cf. *Bhāg. P.* 8. 15–23 ; *Padma P. Sṛ.* 25 ; to Hiraṇyākṣa, cf. *Bhāg. P.* 3. 17–19 ; to Hiraṇyakaśipu, cf. *Bhāg. P.* 7. 1–8 ; *Padma P. Sṛ.* 42 ; to Vṛtra, cf. *Padma. P. Sṛ.* 19 ; to Tāraka, cf. *Padma P. Sṛ.* 37–41 ; to Vātāpi and Ilvala, cf. *VR, Araṇya.* 11 ; to Triśiras, cf. *Bhag. P.* 6. 6–9 ; and to Sunda and Upasunda, cf. 1. 201–204.

14 [Crit. App., line 1 : *read* 12 *for* 13.]

16 [a]) **Ca** : सुयोधन इत्युपालम्भे.

20 [c]) कौरवेये (for °वेयो) to be connected with कुले would have been better ; curiously enough, it is not recorded in any of the MSS.

22 [a]) अव्यवस्थानं = non-perseverance.

26 [cd]) = "Tell me with what (possible) sense of gratification (*dhṛtyā*), O hero, you (now) give up the fight". The original reading धृत्या was presumably regarded as not making the sense clear, and was, therefore, changed in many MSS. **Ca** : धृतिः, चित्तधारणम्.

31 [d]) **Ca** : विस्फूर्जितं, वज्रस्येव गर्जितम्.

34 [d]) **Ca** : राजा भव, क्षत्रियो भव.

36 [b]) The original reading seems to have been निहतपार्ष्णिसारथिः. In the present context, one actually expects the *Bahuvrīhi* compound, निहतपार्ष्णिसारथिः, which would conform with अरथः, अनिषङ्गी and अगणः. निहतपार्ष्णिसारथिः would, however, be metrically deficient. Presumably, therefore, it was pronounced with a sort of stress on त, to sound rather like निहतःपार्ष्णिसारथिः. Later on, निहतः and पार्ष्णिसारथिः came to be regarded as two separate words. Some MSS. have got over the metrical difficulty by changing -पार्ष्णि° to -प्राष्टि° or the like. निहतः पार्ष्णिसारथिः cannot be regarded as a parenthetical clause, for, in that case, one would expect निहतौ पार्ष्णिसारथी (cf. the reading given by B8. 4 D11). — [d]) प्रत्याश्वास = lit. recovery of breath ; rest.

38 [a]) आश्वसिहि = take rest.

39 [Crit. App., line 2 : *after* अश्वस्ता *read* (sic).]

51 [cd]) The meaning is not quite clear. ["Remaining in water, O dear one, do you not prattle in anguish.] (For,) O king, this (your talk) does not (stick) in my mind (that is to say, it does not impress me), as the doleful cry of a bird (does not normally impress one)." **Ca** : यथा शकुनिवासितं मनसि न लगति.

59 For the incident, cf. 5. 125. 26. — [b]) श्रीयेत (for श्रियेत) — *metri causa.* — [c]) The original reading must have been as given in the Constituted Text. The use of नो and मह्यं in the same context was, however, awkward. Some MSS. have, therefore, changed नो, while others have changed मह्यं. The use of अपि three times in the same stanza is also awkward.

66 [ab]) For the incident, cf. 1. 132. — [c]) For the incident, cf. 1. App. I, No. 73, lines 32–33. — [d]) For the incident, cf. 1. App. I, No. 73, lines 48–50.

187* This should have been included in the Constituted Text. Its omission in S must have been due to haplography. The reference to the dragging of Draupadī would be quite apropos in the present context. The stanzas may be divided as : 66^{abcd} = 66 ; 66^{ef}–187* = 67.

31

9 [c]) परिद्यून = sorrowful ; miserable.

16 [cd]) = (I shall encounter and fight all the Pāṇḍava heroes one by one) just as the year (encounters, that is, comes face to face with) the various seasons as they come in succession according to the degrees (traversed by the sun on his path). S has avoided the *dṛṣṭānta,* presumably because it considered it to be not quite apt.

33 [c]) श्वभ्र = chasm, den.

35 [Crit. App., line 7 : *after* नागेंद्रम् *read* (sic).]

38 [abcd]) Not a complete clause. Ds. 11 have sought to make it complete by changing तं दृष्ट्वा into ददृशिरे. The change in M1 is perhaps more apt : 37^{abcd}–38^{ef} = 37 ; 38^{abcd} = 38, to be syntactically connected with मेनिरे (in 39^{c}).

41 [d]) *read* तलान्दुदुः *for* तलान्दुदुः.

43 [Crit. App., line 3 : *after* स दृष्ट्वा *read* (sic).]

44 [a]) = To this derisive laughter of yours I shall, today, give a (fitting) reply (*prativaktāsmi*), O Pāṇḍavas.

45 [c]) Most of the MSS. of the Southern recension have sought to avoid the use of *sthā* (*tiṣṭh*) in *ātmanepada.*

47 [c]) Vaivasvata = Yama. — [d]) *kiṁkara* = (according to Arjunamiśra) Yama's sceptre. °पाणिन् (for °पाणि) at the end of compounds is an epic usage. But here the whole compound is rather awkwardly formed. Presumably, therefore, S changes the reading.

51 [d]) *read* जम्रुर्युधि *for* जम्रुर्युधि.

52 [a]) आमुञ्च = Do you put on (yourself). Cf. प्रतिमोक्ष्ये (9. 32. 32^{b}) = I shall put on you.

54 [Crit. App., line 4 : *after* धर्मे *read* (sic).]

55 [Crit. App., line 8 : *read* ते *for* च.]

56 [ab]) *delete* the wavy line.

32

1 [c]) Many MSS. have sought to avoid the rather unusual genitive (युधिष्ठिरस्य) of the object of अब्रवीत्.

4 [a]) योग्या = exercise, practice.

14 [c]) The specific mention of न्यायतः is significant. Cf. also 9. 32. 48^{c}.

23 [d]) शचीपतेः — genitive for dative (Pāṇ. 2. 3. 62 : चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि). For the incident, cf. *Bhāg. P.* 2. 7. References to Viṣṇu's aid to Indra can be found even in the *Ṛgveda* (cf. IV. 18. 11 ; VIII. 12. 27 ; 52. 3).

30 [d]) For the incident, cf. 1. 216. 32.

37 [cd]) For the incident, cf. 1. 132. — [Crit. App., line 5 : *after* त्वं कृतं *read* (sic).]

38 [ab]) For the incident, cf. 2. 61. 40. — [cd]) For the incident, cf. 2. 58ff.

45 [d]) *read* दुष्कृतम् *for* दुष्कृतम्.

48 [c]) **Ca** : न्यायतः इत्यनेन भीमप्रतिज्ञा ध्वनिता.

33

4 [b]) सपाण्डवम् given by many MSS. is obviously an improvement on च पाण्डवम्.

5 It is exactly forty-two days from one Puṣya to the next and then to Śravaṇa. For a recent discussion about the chronology of the Mahābhārata War, see: K. V. Abhyankar, "The Date and Time of the Bhārata War," *ABORI* XXV, 116–136.

10 [ef]) A redundant clause; however, only G2 omits it.

18 [b]) *read* रोमहर्षणः *for* लोम°. — [Crit. App., line 2 : *read* N (except K3.4 D7; D4 om.) लोमहर्षणः *for* K3.4 D7 S रोमहर्षणः.]

34

2 Cf. 5. 7. 26.

5 [a]) Upaplavya = a city in the Matsya country (= the present Alwar territory with portions of Jaipur and Bharatpur), the kingdom of Virāṭa; near Virāṭanagara (= present Vairāṭ, situated 105 miles to the south-west of Delhi and 41 miles to the north of Jaipur). The Pāṇḍavas lived here for some time after their *ajñātavāsa* (cf. 4. 67. 14). — [Crit. App., line 5 : *read* मधुसूदने *for* मधू°.]

6 For the incident, cf. 5. 122–126.

7 [c]) Some Southern MSS. avoid the *ātmanepada* (*āgacchata*) by changing the reading.

8 [c]) अक्रियायां = when his mission was not accomplished.

12 [d]) The river Sarasvatī is usually identified with modern Sarsuti. Her source is said to be Brahmasaras (cf. 9. 41. 29[ab]; 50. 19[ab]). Her stream is believed to have disappeared in the desert, and many legends are narrated in connection with this phenomenon. The Sarasvatī reappears and falls into the ocean at Prabhāsa. — [e]) There is no real inconsistency between this passage on the one hand and 9. 33. 5 and 9. 34. 14 on the other. The latter evidently refer to the Nakṣatra (that is, Puṣya) occupied by the moon, while मैत्रे नक्षत्रयोगे refers to the sun's conjunction with the Nakṣatra Maitra (= Anurādhā).

13 [a]) आश्रयामास — periphrastic perfect? Ś1 K1–3 regularise it through समाश्रित्य. **Ca** : भोजः, कृतवर्मा.

16 [f]) परिच्छद = necesseries for travelling.

17 [a]) = against the stream of the Sarasvatī starting from the sea (cf. 18[f]).

23 [Crit. App., line 2 : *after* लुप्तानि *read* (sic).]

28 [c]) विपणापण° given by many Southern MSS. is obviously an improvement on विपण्यापण°. **Cn** : विपणिः पण्यवीथिका, आपणाः हट्टाः, पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि.

29 [c]) **Ca** : क्रतुदक्षिणाश्च इत्यनेन यज्ञानपि कृतवान् इति लक्ष्यते. — [d]) **Ca** : प्रतीतः, श्रद्धायुक्तः.

31 [b]) शृङ्गीसुवर्ण = gold used for ornaments. — [c]) अयस्मयं is regularised through अयोमयं in several MSS.

33 [b]) S reads ब्रवीहि, presumably to avoid the *ātmanepada* (*vadasva*); but ब्रवीहि (for ब्रूहि) is irregular.

36 Prabhāsa=Prabhāsa-Pātan or Somnāth-Pātan on the south coast of Saurastra. The Sarasvatī falls into the sea near this place (218*). Cf. 1. 210. 2ff.; 3. 86. 17[c]; 130. 7ff.; 16. 4. 9. For the geographical references occurring in the Tīrthayātrā sub-parvan (and elsewhere in the Epic), see : T. S. Shejwalkar, "The Mahābhārata Data for Aryan Expansion in India", *BDCRI* V, 201–219; Moti Chandra, *Geographical and Economic Studies in the Mahābhārata : Upāyana Parva*, U. P. Hist. Society, Lucknow 1945; P. V. Kane, *List of Tīrthas* (being an off-print from the *History of Dharmaśāstra*, Vol. IV, pp. 723–827), BORI, Poona 1953; B. C. Law, *Historical Geography of Ancient India*, Asiatic Society, Paris 1954.

40 For the episode of Soma and the daughters of Dakṣa, cf. 12. 329. 45–46.

41 [ab]) The meaning seems to be something like this : For the sake of proper reckoning (*sāṁkhyānārtham* : that is to say, by way of an adjustment) the twenty-seven wives of the moon were to remain attached to him (*nirata*) respectively in accordance with his conjunction with the twenty-seven constellations (*nakṣatrayoga*).

42 [Crit. App., line 2 : *after* विशालाक्षो *read* (sic).]

48 [a]) Many MSS. have sought to avoid the double saṁdhi in सर्वाब्रवीत्.

49 [b]) The reading तदा seems to have been changed in many MSS. in order to avoid the awkward repetition of that word.

51 [d]) *Virocana* usually means the sun. This is perhaps the only passage in the Epic, where the word is used in the sense of the moon. With a view to removing any possible ambiguity, some MSS. have changed the reading by using *candramas* (for *virocana*).

57 [d]) S has sought to avoid the *ātmanepada* of अभ्यगच्छत.

64 [c]) *read* देवेश *for* देवेश.

66 [a]) Many MSS. have sought to avoid the gerundial form चिन्त्य.

69 [b]) Ś1 K1-3 avoid the hiatus by changing ऋषि° into मुनि°.

74 [d]) भोजने = on account of (the availability of) food. Plants, herbs, etc., which were dependent for their growth on the moon, began to grow again.

78 [a]) Camasodbheda (also known as Camasa): A place of pilgrimage (usually mentioned in association with Prabhāsa), where the river Sarasvatī, which had disappeared in the desert, has again burst forth. Cf. 3. 80. 118[e], 119[a] ; 86. 17[a] ; 130. 5[a]. — [b]) **Ca** : अच्युतो, बलभद्रः.

81 [d]) Ca : नष्टां, अदर्शनतां गताम्.

35

1 The exact identification of Tritasya Udapāna (also known as Tritakūpa) is difficult. *ṚV* I. 105. 17 speaks of Trita who was thrown into a well, invoked the gods for protection, and was given succour by Bṛhaspati; also IX. 34. 4. Cf. *Bhāg. P.* 10. 78. 19.

3 [d]) सोमः पीतः = A Soma-sacrifice was performed.

7 [Crit. App., line 4 : *after* D2. 3 read **Ca.**]

15 [b]) Several MSS. avoid the gerundial form गृह्य. Cf. 9. 34. 66[a]. — [c]) याज्यान् उपादाय = with the help of (prospective) sacrificers.

16 [c]) चक्रुः by itself does not make the sense quite clear; hence, एवं or तथा (to be connected with चक्रुः) given in some MSS.

26 [Crit. App., line 5 : *after* °सत्तमाः *read* (sic).]

32 [b]) विचिन्त्य = Having imagined (the existence of water in the dried up well). — [d]) होत्र (or हौत्र) = office of the Hotṛ (secondarily, of all the officiating priests at a sacrifice).

35 [b]) शैक्षः (स्वरः) = (Vedic mantras recited with accents) in accordance with the rules laid down in the *Śikṣā* texts.

36 [Crit. App., line 1 : *read* महा- (for -महा).]

42 [c]) प्रतिभय = exciting fear.

43 [d]) D4 T2 M2-4 avoid the double saṁdhi by reading ततो (for तदा).

45 [a]) The root *vṛ* has two objects in the accusative ; cf. अकथितं च (Pāṇ. 1. 4. 51) : अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा.

52 [c]) दाय = gift, present. However, the word, *dāya*, is more commonly used in the sense of "inheritance". Presumably, therefore, the MSS. belonging to the Southern Recension read देय (for दाय).

36

2 [d]) Vinaśana is generally identified with the desert in Ambala and Sirhind (in Panjab) where the river Sarasvatī is believed to have disappeared. The *Manusmṛti* (2. 21) mentions Vinaśana as the western boundary of Madhyadeśa, while Patañjali's *Mahābhāṣya* (on Pāṇ. 2. 4. 10 ; 6. 3. 109) refers to it as Ādarśa and as the western boundary of Āryāvarta. The Sarasvatī marks the dividing line between the home of the Brahmanic Aryans and that of the non-Brahmanic outsiders (cf. Bāhlīka – Bāhika). It is suggested that the river disappeared at the very gate of the kingdom of the Niṣādas. Cf. 3. 80. 118[a] ; 130. 3[c]. Oldham thinks that Vinaśana was not far from the present Sirsa (*JRAS* 1893, 32).

3 [a]) तत्र read by many MSS. is obviously an

improvement on तच्च.

10 [cd]) For the Gandharva-tīrtha, cf. *Padma P.* Ādi. 37. 13.

13 [d]) *read* स्तूयमानश्च *for* °मानश्च.

14 [d]) एककुण्डलिन् = Balarāma. The more usual form of the epithet is एककुण्डल.

15-17 Garga is traditionally known as the author of an ancient work on astronomy and astrology; he is mentioned by Varāhamihira.

18 [c]) दत्त्वा — in the Epic, an indeclinable past participle seems to have been often used in the sense of regular conjugational form indicating the past, and to have thus made the clause complete. It is significant that, in the present context, S reads प्रादाद् for दत्त्वा. Cf. also 9. 38. 17[a] (गत्वा *v. l.* जगाम); 39. 5[d] (प्राप्य *v. l.* प्राप).

26 [c]) The Dvaitavana is identified with a forest lying between Tangana on NE and Kurukṣetra and Hāstinapura on SE. Within its boundary, there was a lake called Dvaita. *ŚPBr.* (13. 5. 4. 9) mentions a king of the Matsyas called Dvaitavana, after whom the lake was named Dvaita. Cf. 3. 12. 68[d]; 25. 10[a]. According to the *Vāmana P.* (22. 12. 47), it was near Sānnihitya pool. It may be noted that no Southern MS. mentions द्वैतवन in the present context.

28 [Crit. App., line 2 : *read* 47[c] *for* 47[d]).]

31 [c]) The irregular पन्नगराजानं is not corrected in any MS.

33 [b]) D2 and B Dn D1. 6-10 make the reference, तेषु तीर्थेषु, more specific respectively through 223* and 224*.

35 [c]) Naimiṣa forest is identified with modern Nimsar on the left bank of the river Gomatī (45 miles to NW of Lucknow). According to *Vāyu P.* (1. 14), it is on the bank of the river Dṛṣadvatī. — [d]) अवेक्षार्थं = in order to show regard to. Ca: अवेक्षार्थं, इष्टसिद्ध्यर्थं.

37 [c]) व्याख्यातुं is to be understood as अन्तर्भावितण्यर्थ in the sense of (त्वां) व्याख्यापयितुं. Several MSS. regularise the reading through व्याख्यातं.

41 [Crit. App., line 5 : *after* गणायेते *read* (sic).]

43 [c]) अतिमहता is obviously an attempt to improve अपि महता. But the significance of अपि, in the present context, may be brought out as follows: The quarters were filled not only with the smoke issuing out of the sacred fires on which the Munis offered oblations (*juhvatām*), but also (*api*) with the sound of the chanting of the Vedic mantras (*svādhāya*) by them.

45 [b]) अश्मकुट्टाः = lit. those who use ordinary stone for breaking anything; secondarily, a class of forest-dwelling anchorites. — [c]) दन्तोलूखलिनः = lit. those who use their teeth for a mortar; secondarily, a class of anchorites (who eat uncooked grain?). — [d]) संप्रक्षालाः = anchorites who perform the prescribed ablutions.

49 [ab]) Ca: यज्ञोपवीतैः यज्ञोपवीतप्रमाणानि तीर्थानि निर्माय. Many MSS. have avoided the irregular निर्मिमाय.

50 [b]) Ca: निराशं यज्ञोपवीतप्रमाणानतिरिक्तभूमिप्राप्तौ; Cn: निराशं सरस्वतीजललाभे इत्यर्थः. Ca: चिन्तया कथं एतावन्मात्रायां भूमौ यज्ञं करिष्यामि इति.

51 [a]) Ca: कुञ्जान्, जलपिहितस्थलानि.

53 [a]) The pāda should be read as अमोघागमनं कृत्वा (= making the arrival of the Ṛṣis not vain).

54 [ab]) For the Naimiṣeya Kuñja, cf. 3. 81. 92[a]. — [cd]) A parenthetical clause. Note the alliteration.

57 [Crit. App., line 3 : *read* °ती· *for* °ती.]

60 [Crit. App., line 8 : *read* कान्तं *for* ·कान्तं.]

63 [a]) सप्तसारस्वत — in Kurukṣetra. Cf. 3. 81. 114[c].

37

2 [d]) *read* °सत्तम *for* °सत्तम.

3 [b]) It was believed that the waters of the seven Sarasvatīs encompassed the world. Cf. 9. 41. 29[c].

4 [c]) The addition of च by various MSS. is obviously intended for avoiding the hiatus. The name ओघवती is supported by most of the MSS. at 9. 37. 25[a].

6 [ab]) Instrumental used in the sense of locative

absolute. Note the *v. l.* in most of the Southern MSS.

7–8 **Ca** : यजतः द्विजातीन् उपतिष्ठन्ति इत्यन्वयः.

9 [d]) अञ्जसा = observing propriety.

11 [b]) Puṣkara — about six miles from Ajmer; one of the few temples of God Brahman exists here.

19 According to *Vāyu P.* (105. 7–8), the holy town of Gayā is named after Gaya who performed a sacrifice there; *Agni P.* (114–116) mentions Gayā-tīrtha as a place of pilgrimage. Also cf. 3. 82. 71[a]; 93. 10[a].

21 [a]) Auddālaki = Śvetaketu, son of Uddālaka Āruṇi (?).

22 [a]) Uttara Kosala (also known as Śrāvastī) — its capital Śrāvastī is generally identified with Sāhet-māhet on the river Rāpti in Oudh.

24 The order in which the seven Sarasvatīs are enumerated in 9. 37. 4 is here disturbed. Suveṇu should have been described after Oghavatī. Most of the MSS. belonging to B and D versions, therefore, repeat, through 232*, the reference to Suveṇu after that to Oghavatī. T G, on the other hand, omit 24[ab] and give only 232*. M gives both 24[ab] and 232*, but, in order to avoid repetition, reads प्रभवेति च (for सुवेणुरिति) in 232*. Prabhavā is, however, not mentioned (except by M1) in the list of the seven Sarasvatīs (9. 37. 4). — [a]) For Ṛṣabha-dvīpa, cf. 3. 82. 139[a]. There is a Ṛṣabhatīrtha (near modern Gunji) in South Kosala.

25 [Crit. App., line 6 : *read* -क्षेत्रे *for* क्षेत्रे.]

34 = (var.) 3. 81. 98[a]–99[b].

35–36 = 3. 81. 100–101.

37–49 = (var.) 3. 81. 102–115.

39 [a]) The word ब्रह्मन् (or विप्र) given in N (D5 missing) would suggest that Mahādeva had appeared before Maṅkaṇaka in the disguise of a Brāhmaṇa. However, in 43[d], Maṅkaṇaka directly addresses Mahādeva as Śūladhṛk, there being no reference to the god's having revealed his identity. Perhaps he recognised the Brāhmaṇa to be Mahādeva when the latter produced *bhasma* out of his thumb (42[ab]). B D (except D11; D5 missing; D3 marg.) have made this explicit through 234*. With a view to removing the ambiguity, Southern MSS. read मे देव or देवेश for मे ब्रह्मन्.

50 [Crit. App., line 6 : *after* M *read* (M3 after 49[d]).]

38

4 For Auśanasa-tīrtha, cf. 3. 81. 116[a]. It was also called Kapālamocana. For Kapālamocana, cf. 3. 81. 118[a]. The following legend is also given about this tīrtha : Śiva cut off one of the heads of Brahman, but it stuck to his hand; he was freed from it when he performed ablution at this tīrtha. Therefore, it was called Kapālamocana. *Skanda P.* 3. 1. 24. This tīrtha is believed to have been situated about 10 miles to SE of Sadhora (*ASR* XIV, 75–76).

6 [cd]) Uśanas is traditionally believed to have been the author of a work on Artha(Nīti)śāstra. Cf. 12. 56. 28–30; 57. 2–3; also 2. 50. 21. Kauṭilya refers to the views of the Auśanasas at least seven times. No genuine work of Uśanas has, however, come down. The *Śukranīti* is obviously a late work. — [f]) **Cv** : विग्रहं, भाविकलहम्.

14–15 For a clearer sense, these stanzas perhaps need to be rearranged as follows : 14[ab] 15[ab] 14[cd] 15[cd].

22 In *RV*, Ārṣṭiṣeṇa (son of Ṛṣṭiṣeṇa) is mentioned as another name of Devāpi (X. 98. 5; 6; 8). He is also said to be the author of *RV* X. 98. Devāpi Ārṣṭiṣeṇa and Śantanu (of the Kuru family) were brothers. The younger brother, Śantanu, ascended the throne. For twelve years, there was no rain in his kingdom. The Brāhmaṇas told him that it was due to his having disregarded the right of his elder brother, Ārṣṭiṣeṇa, to the throne. Thereupon Śantanu offered the throne to his elder brother; but the latter said that he would rather be his Purohita and perform a sacrifice on his behalf. As the result of the sacrifice, it rained. It becomes clear from this legend that Ārṣṭiṣeṇa was originally a Kṣatriya, but later became a Brāhmaṇa (Purohita and Mantradraṣṭā). The Epic distinguishes between Ārṣṭiṣeṇa and Devāpi (9. 38. 31–32). The Southern MSS. seem to regard Ārṣṭiṣeṇa as having been already a Brāhmaṇa (cf. *v. l.* ब्राह्मणः for ब्राह्मण्यं in 9

38. 31[d]) and as having attained *siddhi* at Pṛthūdaka (cf. *v. l.* in S for 9. 38. 31[f]).

25 [d]) Pṛthūdaka = a tīrtha on the Sarasvatī; also called Brahmayoni. Cf. 3. 81. 122[c]; 128[a]; *Vāmana P.* 39.16–17, 20, 23. It is generally identified with modern Pehoa.

26 [b]) *read* रुषङ्गुं *for* रुषङ्गुं.

29 [d]) श्वोमरणं = thought of imminent death. Ca : नैनं श्वोमरणं तपेत्, निर्धूतपापतया कृतकृत्यत्वात्. Cn : न श्वोमरणं तपेत्, अक्षयं स्वर्गमाप्नोति इत्यर्थः.

30 To be connected with आजगाम in 33[a]; तत्र in 33[a] to be connected with 31–32.

31 [d]) Cn : (reading ब्राह्मण्यं) ब्राह्मणं ब्रह्मसंघातो वेदसमूह इति यावत्। ततः स्वार्थे ष्यञ्। 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते' इति मेदिनी.

32 [a]) Sindhudvīpa, son of Jahnu (?). Sindhudvīpa Āmbarīṣa is mentioned as the author of *ṚV* X. 9.

39

11 [Crit. App., line 5 : *read* Ds *for* Do.]

19 [b]) For the saṁdhi वसिष्ठः + आश्रमम् = वसिष्ठोऽऽश्रमम्, cf. गूढोऽऽत्मा (*Kaṭha Up.* 3. 12). Also cf. काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे (9. 49. 20[c]) and दग्धे + आश्रमे = दग्धेऽऽश्रमे (12. 49. 36[c]). विन्दते + आत्मानम् = विन्दतेऽऽत्मानम् (14. 50. 33[c]).

27 [d]) वरं = excellent; here used in the sense of वरार्हं (= worthy of a boon).

32 [b]) At *Padma P. Uttara.* 46. 14–15, the hermitage of Baka Dālbhya is described as having been situated half a yojana from the place where Rāma and Lakṣmaṇa were in the company of Sugrīva and his hosts. — [d]) Baka and Dālbhya are also refered to as two different persons (cf. 2. 4. 9[a]; 3. App. I, No. 21, 4[a]).

40

1 [f]) वैचित्रवीर्यिन् (for °वीर्य) is recorded only in the Epic. In the *Jaiminīya Aśvamedha* (39), Baka Dālbhya is associated with a Nāga prince called Dhṛtarāṣṭra.

3 [c]) Viśvajit is an Ekāha sacrifice in the Gavāmayana. One is enjoined to give away everything in this sacrifice.

14 [d]) Ca reads न्यवकीर्णम् (for [अ]प्यव°) and explains it with छन्नं.

15 [a]) Cv : अवकीर्ण, नष्टम्.

16 [a]) Ca : मोक्षार्थं, होमादिति शेषः.

17 [c]) वैप्रश्निक (from विप्रश्न) would be more regular.

19 [d]) अनयः = misfortune; disaster.

26 [cd]) = For the demotion of the asuras and the promotion of the gods.

30 Yayāti Nāhuṣa is reputed to have been a great sacrificer. He is also mentioned as the seer of *ṚV* IX. 101. 4–6. Cf. 1. 76. 29[a]; 7. 119. 5[a]; 7, App. I, No. 8, line 566; 12. 29. 87[a].

35 Metre, Bhujaṅgaprayāta.

41

4 According to *Vāmana P.* 40. 3, Sthāṇutīrtha was situated on the north bank of the Sarasvatī, near the lake Sānnihatya. It is generally identified with modern Thaneswar, 25 miles to the South of Ambala. The hermitage of Vasiṣṭha was to the East and that of Viśvāmitra to the west of Sthāṇutīrtha. At 3. 81. 156[ab], the hermitage of Vasiṣṭha is said to have been at Badaripācana.

11 [c]) आनयिष्यति is grammatically irregular, the root *nī* being *aniṭ*.

13 [c]) Ca : जज्ञे, ज्ञापितवती.

17 [c]) Ca : सुविरूढा, दृढमूला.

27 [a]) अन्तरं = opportunity.

30 [d]) = We learn through your favour. Sarasvatī is here regarded as the Goddess of learning.

31 [b]) Ca : (reading बुद्धिर्) बुद्धिः उपचयकारणहेतुत्वात्. — [c]) Ca : वाणी चतुर्विधा, सूक्ष्मा मध्यमा वैखरी पश्यन्ती इति.

36 [d]) °ग्रामणि° (for °णी°) — *metri causa*; °संमतं = esteemed, liked, welcomed. Ca : रक्षोग्रामः, रक्षःसमूहः.

42

9 [Crit. App., line 8 : *after* M4 वेत्स्या° *read* ; Bom. ed. **Cn** (gloss : अध्यवसायं करिष्यामहे) [अ]ध्यास्या°.]

11 First person in 11^{ab}, and third person in 11^{cd}. In order to avoid this discrepancy, some MSS. read करिष्याम: (for °ष्यन्ति).

13 ^{ab}) S om. (? hapl.). However, T G have removed the consequent incompleteness through the reading, अभूस्त्वं (for जज्ञे), and 257*.

16 ^{a}) अप्रसाद = bad temper, absence of tranquility.

21 ^{a}) **Ca** : क्षुतं, दिक्कया (?) दूषितम्.

24 ^{cd}) अरुणा — a particular form of the river Sarasvatī ; or a tributary of the Sarasvatī flowing between that river and the Dṛṣadvatī (cf. 261*). Cf. 3. 82. 133^{a}. **Ca** : अरुणां स्वां तनुं इत्यन्वयः.

25 ^{cd}) **Cv** : अरुणावरुणयोर्मध्ये
यत्र प्राची सरस्वती ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च
ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति वचनात्.

28-31 The legend of Indra and Namuci can be traced back to *RV* VIII. 14. 13. Also cf. 2. App. I, No. 21, lines 358 and 618 ; 12. 219. 1^{d} ; 3^{c}.

38 ^{d}) For the Somatīrtha, cf. 3. 81. 96^{b}.

41 ^{d}) Plakṣarāja or Plakṣaprasravaṇa is referred to as the source of the Sarasvatī. Cf. 9.53.11^{ab}. The Sarasvatī is, accordingly, sometimes called *plakṣajātā*. There is one Plakṣatīrtha (in Kurukṣetra), where Purūravas is said to have found Urvaśī. Cf. Harivaṁśa 1. 26. 31-32. Plakṣāvataraṇa is mentioned at 3. 88. 3^{b}. **Ca** : प्लक्षराजः, पर्कटीविशेषः.

43

5 ^{b}) Most of the Southern MSS. have avoided the rather unusual present participle, शृण्वान.

11^{d}) अभिचक्रमुः = went over to ; approached.

25 ^{b}) **Ca** : बिडालः, चित्रमार्जारः.

27 ^{b}) **Ca** : एडको मेषभेदः.

29 ^{a}) The seven Mātṛgaṇas are the divine mothers who are said to attend on Śiva : ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । माहेन्द्री चैव वाराही चामुण्डा सप्त मातरः ॥ Sometimes, they are said to be eight or even sixteen in number. For the numerous Mātṛgaṇas attending on Kārttikeya, cf. 9. 45. 1-29.

31 [Crit. App., line 2 : *before* — ^{a}) *read* D5 reads 31^{ab} after 16.]

32 ^{c}) **Ca** : ऋभवो देवभेदः.

33 ^{c}) अभ्याजगाम = stepped forward (to receive Śiva and other gods who were coming towards him).

39 ^{ab}) Elliptical. येन (मार्गेण) देवी गिरिवरात्मजा (आजगाम, तं मार्गं प्रति) विशाखः ययौ. However, to avoid this, some of the Southern MSS. read differently. — [Crit. App., line 3 : *read* देवीं *for* देवी.]

41 ^{d}) *read* रोमहर्षणम् *for* लोम°. — [Crit. App., line 6 : *read* N (Ś1 K1, 2 om.) लोम- (for रोम-) *for* S (T3 missing) रोम- (for लोम-).]

44

2 ^{d}) निषण्णः to be connected with कार्त्तिकेयः (to be understood).

7 [Crit. App., line 3 : *after* असंक्षिप्यैस् *read* (sic).]

9 [Crit. App., line 3 : *after* च *read* (sic).]

12 [Crit. App., line 1 : *after* अदितेर् *read* (sic).]

15 [Crit. App., line 1 : *after* धर्मं *read* (sic).]

17 ^{c}) **Ca. n** : भाण्डं, उपकरणम्.

19 [Crit. App., line 3 : *after* अभ्यषिंचत् *read* (sic).]

23 ^{a}) स्थाणुर् (for स्थाणुं) would be better for two reasons : First, Śiva is expected to be mentioned among the gods who gave Pāriṣadas (= retinue) or Anucaras (= followers) to Kārttikeya ; secondly, ददौ (in 23^{c}) is better connected with स्थाणुर् (in 23^{a}) than with ब्रह्मा (in 21^{a}), which is already connected with one ददौ (21^{a}).

30 ^{a}) In order to avoid the usual neuter in the

present context, some Southern MSS. read ज्योतिम् (for ज्योतिर्).

41 [Crit. App., line 5 : *after* G2 *read* (both times).]

43 ^{c}) *read* ददावनुचरौ *for* ददावा°.

59 [Crit. App., line 5 : *read* -मेघः *for* मेघः; line 7 : *read* हर्षश्च *for* हर्षस्.]

62 [Crit. App., line 3 : *delete* : T3.]

71 ^{a}) *read* पाणिकूर्मा *for* पाणिकूर्मा. — [Crit. App., line 13 : *read* पंचवक्त्रवि° *for* °वक्त्र वि°.]

77 ^{a}) **Ca** : बभ्रुकः, पिङ्गलनकुलः.

105 ^{e}) **Ca** : (reading -मुषुण्डी-) मुषुण्डी, गोफणा. Cf. **Cn** on 1. 218. 24^{b} : मुशुण्डी, चर्मरज्जुमयं यन्त्रं पाषाणक्षेपणम्. For references to *gophaṇa*(*ā*) [= sling] in Sanskrit literature, see : P. K. Gode, "The History of the Sling (*Gophaṇa*) in India and other Countries", *JTMSML* X, 13–22.

109 ^{d}) Double saṁdhi.

268* [Crit. App., line 1 : *read* महावीर्यम् *for* °वीर्यं.]

45

13 [Crit. App., line 6 : *read* जनेश्वरी *for* जन°.]

53 ^{d}) *read* वो *for* वो.

57 **Ca** : व्यवसायः, उद्यमः ; जयः, अखण्डिताहंकारेण पराहंकारखण्डनं ; धर्मः, चोदनालक्षणोऽर्थः ; सिद्धिः, इष्टनिष्पत्तिः ; लक्ष्मीः, भूत्यधिष्ठात्री देवता ; धृतिः, अवसादहेतौ सति (शक्ते)रनवसादः ; स्थितिः, मर्यादानतिक्रमः.

58 ^{c}) सेनया to be supplied.

64 For a fuller account of the Tāraka-episode, cf. *Matsya P.* 146–160.

65–66 This Mahiṣa is presumably different from the one killed by Pārvatī (*Skanda P.* 1. 3. 10–11). Tripāda and Hradodara are mentioned rarely.

71 ^{ab}) Bāṇa is said to have been one of the hundred sons of Bali and Aśanā. Cf. 1. 59. 20^{d}. — ^{c}) Krauñca is said to be a part of the Kailāsa mountain on which the Mānasa lake is situated. *Taitt. Ār.* (I. 31. 2) mentions Krauñca. Cf. 9. 16. 50^{d}.

85 ^{a}) व्यवस्यन्ति = think of as. — ^{c}) Sanatkumāra is referred to as a teacher in *Ch. Up.* 7. 1. 1 ; 26. It is also another name of Kārttikeya.

92 ^{a}) The Aujasatīrtha is mentioned as a boundary of Samantapañcaka. Cf. *Vāmana P.* 22. 51.

94 ^{ef}) **Ca** : हृष्टः तीर्थजनितेन सुखेन ; प्रीतमनाः आत्मसुखाभिव्यक्त्या ; माधवोत्तमः मधुवंश्येषु श्रेष्ठः.

46

12 ^{d}) For the killing of Pralamba by Balarāma, cf. *Harivaṁśa* (Viṣṇuparvan) 2.14 ; *Viṣṇu P.* 5. 9.

16 For a fuller account of Bhṛgu's curse, cf. 1. 6. The myth regarding the disappearance of Agni may be traced back to *ṚV* X. 51. Also cf. VIII. 43. 9.

18 ^{d}) वसमान — वस् usually *parasmaipada*.

19 ^{d}) Double saṁdhi.

22 ^{f}) Kubera was the son of Viśravas and Ilabilā ; hence, he is called Ailabila.

47

11 ^{c}) *read* नियमश्रां *for* नियमशां.

16 Presumably in order to avoid the repetition of पचस्व and पच, B D T2 read पंच च (T2 तु) for पचस्व.

18 ^{a}) तस्या जिज्ञासनार्थं = In order to test her. Cf. 9. 49. 24^{e}. — ^{cd}) अपचनं चकार = made the cooking (of the *badaras*) impossible.

19 ^{d}) समभिश्रयत् — augmentless past is not uncommon in the Epic. **Ca** explains the word with पक्ववती.

22 ^{d}) **Cn** : उपावर्तयत, अग्रे अग्रे प्रसारितवती.

38–40 Note the awkward repetition of ततः in 38, of धर्मज्ञे in 39 (avoided by S), and of ततः (with तदा) in 40.

41 ^{cd}) Elliptical.

48 ^{ab}) त्वया विशेषः समर्पितः — You have excelled (Arundhatī).

48

3 [a]) सजारूथ्य, जारूथ्य = (a sacrifice) in which three kinds of Dakṣiṇā are given (cf. **Ca** on this word); or, rich in meat or in donation of meat (*jarūtha*). **Cn** : जारूथ्यान्, पुष्टान्.

5 [b]) **Ca** : सनातनं, अनादिनिधनं.

6 [f]) A Rāmatīrtha is said to have been situated in Śūrpāraka (modern Sopara, near Bassein in Bombay). The reference, in the present context, is obviously to a different tīrtha. Cf. 3. 83. 40[c].

11 [a]) आनयामास (irregular periphrastic perfect ?) = He brought about (the performance of the Rājasūya).

12 [Crit. App., line 8 : *after* वरुणं *read* (sic).]

14 A general observation. Cf. *Harivaṁśa* (Bhaviṣyaparvan) 2. 15–19.

15 [Crit. App., line 2 : *read* T G1, 3 M2–4 *for* S (except G2 M1).]

21 [ab]) For an account of the Madhu-Kaiṭabha episode, see *Harivaṁśa* 1. 52. 24–25 ; *Padma P. Kriyā*. 2.

23 [a]) Asita Devala (also called Asita Kāśyapa) is known as the author of *RV* IX. 5–24. He is also mentioned in *AV* (VI. 137. 1) and *Pañca. Br.* (14.11.18–19). In the *Kalpataru*, Devala is quoted in connection with the Ādityatīrtha.

49

2 [b]) न्यस्तदण्ड = who has given up the *daṇḍa* at the end of the *brahmacarya* stage of life ? **Ca** : न्यस्तदण्डः, इन्द्रियेषु इति शेषः.

7 [d]) = did not treat him with the formalities due to a guest. **Ca** : नैवायुञ्जत धर्मतः, न योगसिद्धिं प्राप्तः.

11 [d]) वह्नीः would be correct.

20 [c]) For the saṁdhi, cf. 9. 39. 19[b]. — [Crit. App., line 4 : *read* -भूताश्रम- *for* भूता°.]

22 [c]) दृष्टः — to be understood in active sense.

47 [d]) He flew up (*utpapāta*) (with a view to reaching the place where Jaigīṣavya had gone, namely, the Brahmaloka) but fell down (*papāta*) (as he had not been adequately qualified for it).

53 [b]) For the dialogue between Jaigīṣavya and Asita Devala, see 12. 222.

59 [c]) The word, *mokṣa*, is here used in the sense of *saṁnyāsa* (life of renunciation). Cf. *mokṣadharma* in 60[d].

65 [d]) There seems to be some discrepancy here. Balarāma is mentioned to have already visited the Somatīrtha. Cf. 9. 42. 38[d].

50

1 Repetition of the reference which has already occurred in 9. 42. 39–40. Only M2, which omits 9. 49. 65 and 9. 50. 1, seems to have realised this.

3 Traditionally, two methods of studying the *Tait. Saṁ.* (as also *Br.* and *Ār.*) are known : the *kāṇḍānukrama-pāṭha* and the *sārasvata-pāṭha*. The latter is so called after Sārasvata, who is said to have taught the Vedas to the sages who had lost all knowledge of them in the course of a twelve-year drought (cf. *Saṁskāraratnamālā*). Incidentally, it is the *sārasvata-pāṭha* which is generally in vogue at present.

5 [c]) Dadhīca, also called Dadhyac or Dadhīci, is mentioned several times in the Vedic literature (*RV* I. 116. 12 ; *ŚP. Br.* 4. 1. 5. 18 ; *BA. Up.* 2. 5. 17).

20–22 A different account about Sārasvata is given in the *Saṁskāraratnamālā* : As the result of the curse of Durvāsas, Sarasvatī came down to the house of Ātreya Brāhmaṇa. There she gave birth to a son, who came to be called Sārasvata. One day the father was severely punishing the son. Sarasvatī rescued Sārasvata and herself taught him all branches of learning including the Veda. Later, when the sages lost all knowledge of the Veda in the course of a twelve-year drought, Sārasvata again taught them according to his own method (*sārasvata-pāṭha*).

20 [Crit. App., line 1 : *after* प्रियकरीं *read* (sic).]

25 [b]) देवदानवैः विरोधे, that is, देवानां दानवैः विरोधे (जाते). Many MSS., however, change the awkward देवदानवैः.

32 ^{ef}) Cf. 9. 50. 6^{ab}.

33 ^{ef}) Cf. *RV* I. 84. 13. Also cf. *RV* IV. 26. 3; IX. 61. 1. Ca : नवतीर्नव, दशोत्तराष्ट शतानि.

37 ^{d}) Bhāratī is identified with Sarasvatī; hence, Sārasvata is referred to as Bhārata.

45 ^{ab}) Elliptical. You are just a boy; how can we, old sages, formally become your pupils? — ^{cd}) धर्म — formal relationship of preceptor and pupil is prescribed in respect of the study of the Veda.

47 Cf. न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः (*Manu.* 2. 156). Also cf. न तेन थेरो होति येनस्स पलितं सिरो (*Dhammapada* 260).

50 Fetching of handfuls of sacred grass is symbolic of *śiṣyabhāva*.

51 ^{d}) Ca : वृद्धकन्या इति प्रसिद्धिस्तीर्थस्य.

51

7 ^{ab}) Inconsistent with 4?

9 [Crit. App., line 1 : *after* T3 *read* स्वात्मा°.]

14 ^{a}) Many MSS. have changed the reading, चास्या, obviously for metrical reasons. — ^{b}) For an account of Gālava, see: 5. 104–121. One Gālava is mentioned as an Upaniṣadic teacher (*BA. Up.* 2. 6. 3; 4. 6. 3).

16 ^{d}) Double saṁdhi.

18 [Crit. App., line 2 : *after* गालवः *read* (sic).]

52

3 ^{a}) Ca : कृष्टं, हलेनोल्लिखितम्.

12 [Crit. App., line 4 : *read* खेदेन *for* खेदन.]

19 ^{b}) For Nṛga, cf. 2. 8. 8^{b}; 4. 917*, line 29.

20 Tarantuka and Arantuka are sometimes mentioned as the Dvārapālas of Kurukṣetra. The five Rāma-lakes are said to have been situated to the north of Thaneshwar. According to the *Kurukṣetra-Māhātmya*, Kurukṣetra contains 180 places of pilgrimage. The popular belief, however, is that it contains 360 holy places. For further information about Kurukṣetra, see: B. C. LAW, "Kurukṣetra in Ancient India", *JIH*, XXXV, 309–325; R. C. AGRAWALA, "Kurukṣetra as known to Foreign Writers and Travellers", *JIH*, XXXVI, 111–122 (and the four other articles by the author referred to at the end of this article).

53

1 ^{b}) Ca : सात्वतः, रामः.

7 A daughter of Śāṇḍilya (= Śāṇḍilī — Svayaṁprabhā) is referred to also in 5. 111. 1^{c}; 6. 9. 9^{cd}; B. 13. 124. 2^{d}.

8 ^{e}) Repetition of 8^{b}.

9 ^{e}) Arjunamiśra reads सन्ध्याकार्याणि (for स्कन्धावाराणि) and explains it with सन्ध्याकाले भवानि जपोपकरणानि.

13 ^{cd}) यमुनायां — presumably this refers to the source of the Yamunā on the Plakṣaprasravaṇa itself. Cf. 9. 53. 33^{ab}. The tīrtha Kārapacava (perhaps the same as Kārapacana), on the Yamunā, is mentioned in *Pañca. Br.* 25. 10. 23; *Āśv. ŚS* XII. 6; *Kāt. ŚS* 24. 6. 10.

16 ^{b}) Ca : स्वर्णचीरः, सुवर्णतरुवल्कलः.

17 ^{a}) Ca : कच्छपी, वीणाभेदः.

22 A significant feature of the Epic is that it creates occasions to recapitulate the main events of the war from time to time.

23–25 See notes on 9. 23. 20–28.

26 Cf. 9. 28. 33–34.

27 ^{cd}) Cf. 9. 28. 52^{ab}.

28–29 Cf. 9. 30–31.

33 ^{ef}) श्लोकं इदम् — It seems that *śloka* (= praise) is here regarded as a neuter verbal noun from the root *ślok*. Usually, *śloka* is masculine (even in the sense of extolling in general). Some MSS., therefore, read इमम् (for इदम्), while some others altogether avoid इदम्. *Śloka* also means a verse of praise, and, as there are two such verses, T1 G2 read श्लोकाव् (for श्लोकम्). Like *gāthās* (cf. 9. 52. 17^{b}), such *ślokas* also must have originally formed part of the popular floating literature.

54

5 ^{cd}) Cf. 9. 52. 20^{cd}.

6 Cf. 9. 52. 13^{c}–14^{b}.

9 ^{e}) वातिक = noisy talker; flatterer; man of mere words (MW).

10 [Crit. App., line 2: *after* तवानुजः *read* (sic).]

12 ^{c}) तैः परिक्षिप्तं = They walked about (with a view to finding out a suitable place for the *dvandva-yuddha*).

19–21 S (except M1; T3. 4 missing) reads पाण्डवः for कौरवः (in 19^{b}) presumably for two reasons: (1) That reading invests the word ततो (in 20^{a}) with some relevance. (2) It also avoids the awkward repetition of गदामादाय कौरवः (in 19^{b}) and दुर्योधनो राजा गदामादाय (in 20^{ab}). But 21 (particularly the words तथैव आदाय in 21^{ab}) confirms that the original reading was कौरवः. Most of the Southern MSS. read भीमो भीमम् for भीमसेनम् (in 20^{c}), obviously to bring about rhetorical correspondence with गजो गजम् (in 20^{d}).

26 ^{b}) See note on 9. 30. 12^{c}.

317* (L. 2) **Ca**: शौटीर्यं, गर्वः.

42 [Crit. App., line 3: *after* दिवाकरः *read* (sic).]

55

1 = (var.) 9. 54. 1.

2 ^{ab}) = Fie, indeed, on human life the end of which is so (pathetic).

3 ^{e}) नैकाकी given by most Southern MSS. is obviously an attempt to improve on the original वेगेन and is intended for bringing out the pathetic contrast (cf. 3^{ab}).

4 [Crit. App., line 3: *read* हि *for* हि.]

6 Rather abrupt. स refers to Duryodhana whose destiny Dhṛtarāṣṭra laments (2^{a}–5^{b}).

8–14 For the various omens and portents, see: Dina J. KOHLBRUGGE, *Atharvaveda Pariśiṣṭha über Omina*, Wageningen 1938. Cf. also 6. 2. 17 — 6. 3. 42 and the Critical Notes thereon.

9 ^{b}) *read* रोमहर्षणाः *for* लोम°. — [Crit. App., line 4: *read* -निर्वा° *for* -निर्षा°; line 5: *read* K2, 3 B Dn D1–7, 9, 11 लोम- *for* Ś1 K1 T1, 5 G M रोम-.]

13 ^{b}) *read* रोमहर्षणाः *for* लोम°. — [Crit. App., line 2: *read* N (D6 om.) लोम- *for* S (T3, 4 missing) रोम-.]

20 See note on 9. 30. 66. For प्रमाणकोटि, cf. 1. 119. 30^{a}; 32^{e}. **Cd** (on 1. 119. 30^{a}): प्रमाणकोट्यां, गङ्गातीरविशेषे; **Cn**: प्रमाणकोट्यां, गङ्गायां प्रदेशविशेषे. Also cf. 9. 55. 28–30.

21 ^{a}) Cf. 2. 68. 11^{ab}; 19. — ^{c}) वर्षं used adverbially.

25–44 = (var.) 9. 32. 33–52.

31^{a}–34^{b} See notes on 9. 23. 20–28.

41 ^{a}) स तैः (वै) given by the Southern MSS. is obviously an improvement on ततः.

42 [Crit. App., line 2: *read* तळ- *for* तळ.]

56

3 ^{b}) *read* रोमहर्षणम् *for* लोम°. — [Crit. App., line 3: *read* लोमहर्षणं *for* रोम°.] — ^{d}) *Tait. Br.* 1. 5. 9.

11 ^{d}) **Ca** (reading प्रचक्रान्ते): प्रक्रमं कृतवन्तौ; अन्तरं, छिद्रम्.

18 ^{b}) **Ca**: गतं, अग्रे गमनं; प्रत्यागतं, पश्चाद्गमनम्. — ^{d}) **Ca**: वर्जनं, गदाप्रहारेण प्रहारवञ्चनम्. **Cn**: परिधावनं, वेगेन सव्यापसव्यकरणम्.

19 ^{c}) **Ca**: संवर्तं, संमुखप्रवर्तनम्. — ^{d}) **Ca**: अवप्लुतं, तिर्यक् प्रसरणं.

328* *read* रोम- *for* लोम-. *Delete* the Crit. App. relating to this passage.

57 ^{b}) अभिद्रवत् — augmentless past.

60 ^{a}) अयस्मयीं regularised through अयोमयीं in many MSS.

64 ^{d}) **Ca**: शरीररक्षणं, कवचम्.

65 ^{b}) नेदुषां — gen. pl. perfect participle of नद्. — ^{c}) *read* चोच्चैरमर° *for* चोच्चर°.

57

3 ^{cd}) Cf. 9. 32. 4^{ab}.

धनजीवितहेतोः आश्रितं कृत्रिमं इति (*KA* VI. 2).

14 [cdef]) For the incident, cf. 2. 63. 14.

18 [ab]) = not pursuing only one of the three ends of human life (*dharma*, *artha*, and *kāma*), neglecting the other two. **Ca**. n : धर्मार्थौ कामेन, धर्मकामौ अर्थेन, कामार्थौ धर्मेण अपीडयन् इत्यर्थः.

19 [d]) = You have told me (only) what pleased you (that is, what was favourable to your case). You have tried to argue the case for Bhīma, but it has not convinced me at all. **Ca**. n : कामं, यथेष्टम्.

27 [d]) **Ca** : नातिप्रमनसो, नातिप्रसन्नमनसः.

30 [c]) उपप्रेक्षसि — *parasmaipada*, *metri causa* ?

42 [c]) **Ca** : उपावृत्ता, प्रत्यागता.

43 [a]) **Ca** : गतं वैरस्य निधनं, वैरस्य विनाशो जातः.

60

4 [a]) आविध्यन् = waved (their upper garments in glee). **Ca** : आविध्यन्, भ्रमितवन्तः.

12 [cd]) For the incident, cf. 8. 61. 5.

14 [a]) **Ca** : अधिष्ठानाद्, उपरि स्थितेः ; **Cv** : अधिष्ठानाद्, अधिकतया स्थानात् स्थितेः.

20 See note on 9. 23. 34. The mention of Sṛñjaya, in this context, is obviously wrong, and °संजयैः must be a later correction.

21 [d]) **Ca** : काष्ठसधर्मणा, मृतेन.

28 [b]) **Ca** : स्मृतिं, संज्ञाम्. प्रयच्छता to be construed with विनिपातितः (27^d) ? For the incident, see 9. 57. 3–19.

30 For the incident, see 6. 114. 1.

31 [ab]) For the incident, see 7. 164. 101–102.

33 [ab]) For the incident, see 3. 294. 29. — [cd]) For the incident, see 7. 154. 51ff.

34 [c]) **Ca** : निसृष्टेन, प्रेरितेन.

35 [cd]) For the incident, cf. 8. 66. 17ff.

42 [a]) ते — in the sense of त्वया.

45 For the incident, see 3. 252. 23–24.

46 For the incident, see 7. 46ff. — [Crit. App., line 10 : *read* (No. 4) *for* (No. 3).]

47 [d]) **Ca** : स्वन्ततरः, शोभनौ प्रथमचरमौ अन्तौ यस्य. मया — in the sense of ablative ? 'Who, indeed, can have a more glorious end than I ?'

50 [c]) **Ca** : विहतसंकल्पाः, विरुद्धाभिः क्रियाभिः हतमनोरथाः.

51 [Crit. App., line 2 : *for* **Cv** *read* **Ca**. v.]

54 [d]) S (except M1 ; T3.4 missing) avoids the awkward repetition of दृष्ट्वा by changing it into कृतां.

59 [b]) चत्वारो = Bhīṣma, Droṇa, Karṇa and Bhūriśravas (cf. 55^{cd}). Śalya cannot be one of the four intended here, for, he was killed in a straightforward fight.

61

4 [b]) **Ca** : हतत्विट्कं, हतशोभम्. — [d]) **Cv** : जनरहितनाट्यरसोपमं इत्यर्थः.

23–24 For the incident, see 5. 70. 89–93.

25 [f]) *read* रोमहर्षणात् *for* लोम°. — [Crit. App., line 3 : *read* N लोम- (for रोम-) *for* S रोम- (for लोम-).]

29 Elliptical. 'Similarly (through your grace), O long-armed one, by means of many kinds of acts (*karmaṇām bahubhiḥ paryāyaiḥ*), I (*mayā*) have secured (*prāptam*, to be supplied) the continuity of my family (*anusantānam*) and have reached (*prāptā*, to be supplied) the blessed path of resplendence (*tejasaḥ śubhā gatiḥ*) (that is, I have become victorious)'.

30 For the incident, cf. 5. 65. 8–9 ; 66. 9.

34 [c]) मुहुः has no special significance.

380* Cf. 6. App. I, No. 1, lines 3–4.

37 [b]) For Oghavatī, cf. 9. 37. 25.

38 [f]) यत्र (for येन) read by many MSS. certainly gives better sense.

39 [b]) Sainya (several MSS. give the more popular form, Śaibya) and Sugrīva were the names of two of the four horses yoked to Kṛṣṇa's chariot. Cf. 5. 81. 19, where also the reading adopted in the Constituted Text is सैन्य° and not शैब्य°. The names of the other two horses were Meghapuṣpa and Balāhaka.

62

2 Cf. 9. 34 5–9.

10 [Crit. App., line 10 : *read* T1 *for* T.]

16 ^{b}) *read* रोमहर्षणे *for* लोम°. — [Crit. App., lines 3–4 : *read* लोम· (for रोम·) *for* रोम· (for लोम·).]

19 [Crit. App., line 8 : *read* भवेदिदं *for* भवे°.]

21 ^{ab}) For instance, cf. 9. 60. 27–38.

23 ^{b}) Was प्रदाहिष्यति (given by the Southern MSS.), which is grammatically irregular, perhaps the original reading ?

26 ^{a}) Ca : विकर्ता, संहर्ता.

33 [Crit. App., line 2 : *read* T8 *for* T8.]

39 [Crit. App , line 8 : *read* यो**स्य: *for* यो**स्य;.]

42 There is no direct presentation of this incident in the *Udyogaparvan.*

43 ^{a}) Ca : कालोपसृष्टेन, कालग्रस्तेन. — ^{b}) Ca : नापवर्जिताः, न दत्ताः.

44 Cf. 5. 57. 6–7.

54 ^{d}) Awkward compound — *metri causa* ? (व्याकुलितबुद्धीन्द्रियम् would be regular. Or, बुद्ध्या व्याकुलितानि इन्द्रियाणि यस्य तम् ; but this is unlikely.)

56 [Crit. App., line 1 : *read* श्री- *for* श्री.]

57 Cf. 5. 127. 19–53.

58 ^{c}) मह्य — dative for genitive.

66^{cd} and 68^{cdef} prepare the background for the *Sauptikaparvan.*

63

1 ^{c}) Ca : सर्वोत्कृष्टं आत्मानं मन्यते शौटीरमानी ; Cn (reading शौटीर्य°) : शौटीरः शूरः स एव शौटीर्यं आत्मानं मन्यते.

13 ^{b}) Arjunamiśra reads उपाधि° (for उपधि°) and explains it with छद्म.

16 ^{c}) The idea is something like this : If anybody acted in respect of a warrior, who was fighting bravely and was supported by his kinsmen (16^{ab}), as Bhīma did in respect of me (whose thighs were shattered and who was without kinsmen – 15^{ab}), he might deserve honour (but certainly not Bhīma). S makes 16^{c} smoother by changing the reading.

38 ^{d}) Ca : अपचिति, वैरनिर्यातनम्.

41 Double saṁdhi.

64

5 ^{d}) Ca : चक्रमादित्यगोचरं, आदित्यमण्डलम्.

8 ^{b}) *read* °चक्षुषम् *for* °चक्षुषम्.

13 ^{d}) *read* निर्जने *for* निर्जने.

15 ^{d}) *read* शेते *for* शेषे. Some MSS. read शेषे presumably under the influence of भवान्, which is more or less synonymous with त्वम्.

29 ^{ab}) This should be read as 28^{ef}.

33 [Crit. App., line 1 : *after* क्षुद्रः *read* (sic).]

34 ^{ab}) मह्यं — dative in the sense of genitive. But वदतः (gen. sing.) qualifying मह्यं is strange. मह्यं (for मम), presumably *metri causa.* The Southern MSS. have sought to regularise this through मेऽद्य (for मह्यं). — ^{d}) श्रुत्वा to be understood after सुकृतेन.

43 ^{a}) ते = Kṛpa and others. — ^{d}) Double saṁdhi.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
1. $1–8^{ab}$	1. $1–8^{ab}$	$1–8^{ab}$	1. $1–8^{ab}$
2*	—	—	—
1. $8^{cd}–12^{ab}$	1. $8^{cd}–12^{ab}$	$8^{cd}-12^{ab}$	1. $8^{cd}–12^{ab}$
3*	—	—	—
1. $12^{cd}–13^{a}$	1. $12^{cd}–13^{a}$	$12^{cd}–13^{a}$	1. $12^{cd}–13^{a}$
4*	—	—	—
1. 13^{b}	1. 13^{b}	13^{b}	1. 13^{b}
5*	—	—	—
1. $13^{cd}–15$	1. $13^{cd}–15$	$13^{cd}–15$	1. $13^{cd}–15$
1. 16	1. 16	16	1. $17^{cd}–18^{ab}$
1. 17^{ab}	—	17^{ab}	1. 18^{cd}
6* (subst. 17^{ab})	1. 17^{ab}	—	—
1. 17^{cd}	1. 17^{cd}	17^{cd}	1. $18\frac{1}{2}$
1. 18^{ab}	1 18^{ab}	18^{ab}	1. $19\frac{1}{2}^{ab}$
7*	1. 18^{cd}	18^{cd}	—
1. $18^{cd}–19$	1. $19-20^{ab}$	$19–20^{ab}$	1. $19\frac{1}{2}^{cd}–20\frac{1}{2}$
1. 20	1. $20^{cd}-21^{ab}$	$20^{cd}-21^{ab}$	1. 16
8*	—	—	1. 17^{ab}
1. 21–24	1. $21^{cd}–25^{ab}$	$21^{cd}–25^{ab}$	1. $21\frac{1}{2}–24\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
1. 25^{ab}	1. 25^{cd}	25^{cd}	1. 25
1. 25^{cdef}	1. 26	26	1. 26
1. 26	1. 27	27	1. 27
1. 27^{abcd}	1. 28	28	1. 28
1. 27^{ef}	1. 29^{ab}	29^{ab}	1. 29^{ab}
1. 28	1. $29^{cd}–30^{ab}$	$29^{cd}–30^{ab}$	1. 30
10* (subst. 28)	—	—	—
1. $29–30^{abcd}$	1. $30^{cd}–32^{ab}$	$30^{cd}–32^{ab}$	1. 31–32
1. 30^{ef}	1. 32^{cd}	32^{cd}	1. 29^{cd}
1. 31–34	1. 33–36	33–36	1. 33–36
1. 35^{abcd}	1. 37	37	1. 37
1. 35^{ef}	1. 38^{ab}	38^{ab}	1. $37\frac{1}{2}$
1. 36^{ab}	1. 38^{cd}	38^{cd}	1. $38\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1. 36^{cd}	1. 39^{ab}	39	1. $38\frac{1}{2}^{cd}$
1. 37–42	1. 39^{cd}–45^{ab}	40–45	1. $39\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
1. 43^{abcd}	1. 45^{cd}–46^{ab}	46	1. $45\frac{1}{2}$
1. 43^{ef}	1. 46^{cd}	47^{ab}	1. 46
1. 44	1. 47	47^{cd}–48^{ab}	1. 47
1. 45^{ab}	1. 48^{ab}	48^{cd}	1. $48\frac{1}{2}^{ab}$
1. 45^{cd}	1. 48^{cd}	49^{ab}	1. $47\frac{1}{2}$
1. 45^{ef}	1. 49^{ab}	49^{cd}	1. $48\frac{1}{2}^{cd}$
1. 46–51^{ab}	1. 49^{cd}–54	50–55^{ab}	1. $49\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}^{ab}$
11*	—	—	1. $54\frac{1}{2}^{cd}$
1. 51^{cd}	1. 55^{ab}	55^{cd}	1. 55
1. 52^{ab}	1. 55^{cd}	56^{ab}	1. 56^{ab}
12*	—	—	1. 56^{cd}–57^{ab}
1. 52^{cd}	1. 55^{ef}	56^{cd}	1. 57^{cd}
2. 1–2	2. 1–2	57–58	2. 1–2
13*	—	—	—
2. 3–9	2. 3–9	59–65	2. 3–9
2. 10–11	2. 11–12	67–68	2. 10–11
2. 12	2. 10	66	2. 12
2. 13–23	2. 13–23	69–79	2. 13–23
2. 24^{abcd}	2. 24	80	2. 24
2. 24^{ef}	2. 25^{ab}	81^{ab}	2. $24\frac{1}{2}$
2. 25–31	2. 25^{cd}–32^{ab}	81^{cd}–88^{ab}	2. $25\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
14*	2. 32^{cd}	—	—
2. 32	2. 33	88^{cd}–89^{ab}	2. $32\frac{1}{2}$
15*	2. 34	89^{cd}–90^{ab}	2. $33\frac{1}{2}$
2. 33	2. 35	90^{cd}–91^{ab}	2. $34\frac{1}{2}$
16*	2. 36	91^{cd}–92^{ab}	2. $35\frac{1}{2}$
2. 34^{ab}	2. 37^{ab}	92^{cd}	2. $36\frac{1}{2}^{ab}$
17*	2. 37^{cd}	93^{ab}	—
18*	—	—	—
2. 34^{c}	2. 38^{a}	93^{c}	2. $36\frac{1}{2}^{c}$
2. 34^{def}	2. 38^{bcd}	93^{d}–94^{ab}	—
19* (subst. 34^{def})	—	—	2. $36\frac{1}{2}^{d}$–$37\frac{1}{2}^{ab}$
20*	—	—	—
2. 35	2. 39	94^{cd}–95^{ab}	2. 39
2. 36	2. 40	95^{cd}–96^{ab}	2. $37\frac{1}{2}^{cd}$, 38
2. 37	2. 41	96^{cd}–97^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
21*	2. 42^{ab}	—	—
2. 38^{ab}	2. 42^{cd}	—	2. 40^{ab}
2. 38^{cd}	2. 43^{ab}	—	—
22*	2. 43^{cd}	—	—
23*	—	97^{cd}	—
24*	2. 44^{ab}	98^{ab}	—
2. 39	2. 44^{cd}–45^{ab}	98^{cd}–99^{ab}	2. 40^{cd}, $40\frac{1}{2}$
2. 40^{ab}	2. 45^{cd}	99^{cd}	—
25*	—	—	2. $41\frac{1}{2}^{ab}$
2. 40^{cd}	2. 46^{ab}	100^{ab}	2. $41\frac{1}{2}^{cd}$
26*	—	—	—
2. 41^{ab}	2. 46^{cd}	100^{cd}	—
2. 41^{cd}	2. 47^{ab}	101^{ab}	2. 42
2. 42–47^{ab}	2. 47^{cd}–52	101^{cd}–106	2. 43–48^{ab}
2. 47^{cd}	2. 53^{ab}	107	2. 48^{cd}
2. 48–51^{ab}	2. 53^{cd}–56	108–111^{ab}	2. 49–52^{ab}
2. 51^{cd}	2. 57^{ab}	111^{cd}	2. 52^{cd}
27* (subst. 51^{cd})	—	—	—
2. 52–57^{ab}	2. 57^{cd}–62^{abcd}	112–117^{ab}	2. 53–58^{ab}
2. 57^{cd}	2. 62^{ef}	117^{cd}	2. 58^{cd}
2. 58	2. 63	118	2. 59
2. 59	2. 64	119	2. $59\frac{1}{2}$, 60
2. 60–61	2. 65–66	120–121	2. 61–62
2. 62^{ab}	2. 67^{ab}	122^{ab}	2. $62\frac{1}{2}$
2. 62^{cd}–64^{ab}	2. 67^{cd}–69^{ab}	122^{cd}–124^{ab}	2. $63\frac{1}{2}$–$64\frac{1}{2}$
2. 64^{cd}	2. 69^{cd}	124^{cd}	2. 65
2. 65	2. 70	125	2. 66
3. 1–2	3. 1–2	126–127	3. 1–2
App. 1. 1	3. 3–61	128–186	—
3. 3^{ab}	4. 3^{ab}	189^{ab}	3. 3^{ab}
28* (subst. 3^{ab})	—	—	—
3. 3^{cd}	4. 3^{cd}	189^{cd}	3. 3^{cd}
3. 4–5^{ab}	4. 4–5^{ab}	190–191^{ab}	3. 4–5^{ab}
3. 5^{cd}–7^{ab}	4. 1–2	187–188	3. 5^{cd}–7^{ab}
3. 7^{cd}	4. 5^{cd}	191^{cd}	3. 7^{cd}
3. 8–21	4. 6–19	192–205	3. 8–21
29*	4. 20	206	—
3. 22^{ab}	4. 21^{ab}	207^{ab}	3. 22^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
30*	4. 21^{cd}	207^{cd}	3. 22^{cd}
3. 22^{cdef}	4. 22	208	3. 23
3. 23–29	4. 23–29	209–215	3. 24–30
3. 30^{abcd}	4. 30	216	3. 31
3. 30^{ef}	4. 31^{ab}	217^{ab}	3. $31\frac{1}{2}$
3. 31–32	4. 31^{cd}–33^{ab}	217^{cd}–219^{ab}	3. $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
3. 33^{ab}	4. 33^{cd}	219^{cd}	3. $34\frac{1}{2}^{ab}$
31*(subst. 33^{ab})	—	—	—
3. 33^{cdef}	4. 34	220	3. $34\frac{1}{2}^{cd}$, 35
3. 34^{a}	4. 35^{a}	221^{a}	3. 36^{a}
3. 34^{bcd}	4. 35^{bcd}	221^{bcd}	3. 36^{bcd}
32* (subst. 34^{bcd})	—	—	—
3. 35–46	4. 36–47	222–233	3. 37–48
33* L. 1–2	—	—	3. 49
33* L. 3	—	—	3. $49\frac{1}{2}$
3. 47–48	4. 48–49	234–235	3. $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
3. 49^{ab}	4. 50^{ab}	236^{ab}	3. 52
3. 49^{cdef}	4. 50^{cd}–51^{ab}	236^{cd}–237^{ab}	3. 53
3. 50	4. 51^{cdef}	237^{cd}–238	3. 54
4. 1–6	5. 1–6	239–244	4. 1–6
4. 7^{ab}	5. 7^{ab}	245^{ab}	4. $6\frac{1}{2}$
4. 7^{cdef}	5. 7^{cd}–8^{ab}	245^{cd}–246^{ab}	4. $7\frac{1}{2}$
4. 8^{abcd}	5. 8^{cd}–9^{ab}	246^{cd}–247^{ab}	4. $8\frac{1}{2}$
4. 8^{ef}	5. 9^{cd}	247^{cd}	4. 9
4. 9–13	5. 10–14	248–252	4. 10–14
34*	—	—	—
4. 14–17^{ab}	5. 15–18^{ab}	253–256^{ab}	4. 15–18^{ab}
35*	—	—	—
4. 17^{cd}–18^{ab}	5. 18^{cd}–19^{ab}	256^{cd}–257^{ab}	4. 18^{cd}–19^{ab}
4. 18^{cd}	5. 20^{ab}	257^{cd}	4. 19^{cd}
4. 18^{ef}	5. 19^{cd}	258^{ab}	4. 20^{ab}
4. 19–20^{ab}	5. 20^{cd}–21	258^{cd}–259	4. 20^{cd}–21
4. 20^{cd}	5. 22^{ab}	260^{ab}	4. $21\frac{1}{2}$
4. 21–27^{ab}	5. 22^{cd}–28	260^{cd}–266	4. $22\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}^{ab}$
36*	5. 29^{ab}	267^{ab}	4. $28\frac{1}{2}^{cd}$
4. 27^{cd}	5. 29^{cd}	267^{cd}	4. $29\frac{1}{2}^{ab}$
4. 28	5. 30	268	4. $29^{cd}\frac{1}{2}$, 30
4. 29–34	5. 31–36	269–274	4. 31–36

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 35^{ab}	5. 37^{ab}	275^{ab}	4. $36\frac{1}{2}$
4. 35^{cd}	5. 37^{cd}	275^{cd}	4. 37
37* (subst. 35^{cd})	—	—	—
38* (subst. 35^{cd})	—	—	—
4. 36–38	5. 38–40	276–278	4. 38–40
39*	—	—	—
4. $39–46^{ab}$	5. $41–48^{ab}$	$279–286^{ab}$	4. $41–48^{ab}$
40* (subst. 46^{ab})	—	—	—
4. 46^{cd}	5. 48^{cd}	286^{cd}	4. 48^{cd}
4. 47^{ab}	5. 49^{ab}	287^{ab}	4. $49^{ab} = 52^{cd}$
4. $47^{cd}–50^{ab}$	5. $49^{cd}–52^{ab}$	$287^{cd}–290^{ab}$	4. $49^{cd}–52^{ab}$
4. 50^{cdef}	5. 52^{cdef}	290^{cd}, 291	4. 53
5. 1–4	6. 1–4	292–295	5. 1–4
5. 5^{ab}	6. 5^{ab}	296^{ab}	5. $4\frac{1}{2}$
5. $5^{cd}–6^{ab}$	6. $5^{cd}–6^{ab}$	$296^{cd}–297^{ab}$	5. $5\frac{1}{2}$
5. 6^{cd}	6. 6^{cd}	297^{cd}	5. 6
5. 7–13	6. 7–13	298–304	5. 7–13
41*	—	—	5. 14
5. 14^{ab}	6. 14^{ab}	305^{ab}	5. $14\frac{1}{2}$
5. $14^{cd}–15^{ab}$	6. $14^{cd}–15^{ab}$	$305^{cd}–306^{ab}$	5. $15\frac{1}{2}$
—	—	—	5. 16
5. $15^{cd}–16^{cd}$	6. $15^{cd}–16$	$306^{cd}–307$	5. $17–18^{ab}$
5. 16^{ef}	6. 17^{ab}	308^{ab}	5. 18^{cd}
5. 17^{abcd}	6. $17^{cd}–18^{ab}$	$308^{cd}–309^{ab}$	5. 19
5. 17^{ef}	6. 18^{cd}	309^{cd}	5. $19\frac{1}{2}$
5. $18–21^{cd}$	6. 19–22	310–313	5. $20\frac{1}{2}–23\frac{1}{2}$
5. 21^{ef}	6. 23^{ab}	314^{ab}	5. 24
5. 22–23	6. $23^{cd}–25^{ab}$	$314^{cd}–316^{ab}$	5. 25–26
5. 24^{ab}	6. 25^{cd}	316^{cd}	5. $26\frac{1}{2}$
5. 24^{cdef}	6. 26	317	5. $27\frac{1}{2}$
42*	6. 27	—	—
5. 25–27	6. 28–30	318–320	5. $28\frac{1}{2}–30\frac{1}{2}$
6. $1–2^{cd}$	7. 1–2	321–322	6. 1–2
6. 2^{ef}	7. 3^{ab}	323^{ab}	6. $2\frac{1}{2}$
6. 3^{abcd}	7. $3^{cd}–4^{ab}$	$323^{cd}–324^{ab}$	6. $3\frac{1}{2}$
6. 3^{ef}	7. 4^{cd}	324^{cd}	6. 4
6. 4^{abcd}	7. 5	325	6. 5
6. 4^{ef}	7. 6^{ab}	326^{ab}	6. 13^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 5[abcd]	7. 6[cd]–7[ab]	326[cd]–327[ab]	6. 14
6. 5[ef]	7. 7[cd]	327[cd]	6. 15[ab]
6. 6–7[ab]	7. 8–9[ab]	328–329[ab]	6. 15[cd]–16
6. 7[cd]	7. 9[cd]	329[cd]	6. 16½
6. 8[ab]	7. 10[ab]	330[ab]	6. 17
6. 8[cdef]	7. 10[cd]–11[ab]	330[cd]–331[ab]	6. 18
6. 9–10	7. 11[cd]–13[ab]	331[cd]–333[ab]	6. 19–20
6. 11–17[abcd]	7. 13[cd]–20[ab]	333[cd]–340[ab]	6. 6–12
6. 17[ef]	7. 20[cd]	340[cd]	6. 13[ab]
6. 18–23	7. 21–26	341–346	6. 21–26
6. 24[ab]	7. 27[ab]	347[ab]	6. 26½
6. 24[cd]–25[ab]	7. 27[cd]–28[ab]	347[cd]–348[ab]	6. 27½
6. 25[cd]	7. 28[cd]	348[cd]	6. 28
6. 26	7. 29	349	6. 29
43*	—	—	—
6. 27–31[abcd]	7. 30–34	350–354	6. 30–34
6. 31[ef]	7. 35[ab]	355[ab]	6. 34½
6. 32–34[ab]	7. 35[cd]–37	355[cd]–357	6. 35½–37½[ab]
6. 34[cdef]	7. 38	358	6. 37½[cd]–38½[ab]
6. 35	7. 39	359	6. 38½[cd], 39
6. 36	7. 40	360	6. 40
6. 37[ab]	7. 41[ab]	361[ab]	6. 41[ab]
44*(subst. 37[ab])	—	—	—
6. 37[cd]	7. 41[cd]	361[cd]	6. 41[cd]
6. 38–39[abcd]	7. 42–43	362–363	6. 42–43
6. 39[ef]	7. 44[ab]	364[ab]	6. 43½
6. 40[ab]	7. 44[cd]	364[cd]	6. 44½[ab]
45*	—	—	—
6. 40[cd]–41[cd]	7. 45–46[ab]	365–366[ab]	6. 44½[cd]–45½
6. 41[ef]	7. 46[cd]	366[cd]	6. 46
46*	—	—	—
7. 1–7	8. 1–7	367–373	7. 1–7
7. 8	8. 8	374	7. 7½, 8
7. 9[abcd]	8. 9	375	7. 9
47*	—	—	7. 10[ab]
7. 9[ef]	8. 10[ab]	376[ab]	7. 10[cd]
7. 10–12[ab]	8. 10[cd]–12	376[cd]–378	7. 11–13[ab]
7. 12[cd]	8. 13[ab]	379	7. 13[cd]

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
7. 13–14^{ab}	8. 13^{cd}–14	380–381^{ab}	7. 14–15^{ab}
48*	—	—	—
7. 14^{cd}	8. 15^{ab}	381^{cd}	7. 15^{cd}
7. 15	8. 15^{cd}–16^{ab}	382	7. 16
49* (subst. 15)	—	—	—
7. 16^{abcd}	8. 16^{cd}–17^{ab}	383	7. 17
7. 16^{ef}	8. 17^{cd}	384^{ab}	7. 18^{ab}
7. 17^{abcd}	8. 18	384^{cd}–385^{ab}	7. 18^{cd}–19^{ab}
7. 17^{ef}	8. 19^{ab}	385^{cd}	7. 19^{cd}
7. 18–21^{ab}	8. 19^{cd}–22	386–389^{ab}	7. 20–23^{ab}
50*	—	—	—
7. 21^{cd}	8. 23^{ab}	389^{cd}	7. 23^{cd}
7. 22–23	8. 23^{cd}–25^{ab}	390–391	7. 24–25
7. 24–25^{ab}	8. 25^{cd}–26	392^{cd}–393	7. 26–27^{ab}
7. 25^{cd}	8. 27^{ab}	392^{ab}	7. 27^{cd}
7. 26–40^{ab}	8. 27^{cd}–41	394–408^{ab}	7. 28–42^{ab}
51*	—	—	—
7. 40^{cd}	8. 42^{ab}	408^{cd}	7. 42^{cd}
52*	—	—	—
7. 41–44^{ab}	8. 42^{cd}–45^{abcd}	409–412^{ab}	7. 43–46^{ab}
7. 44^{cd}	8. 45^{ef}	412^{cd}	7. 46^{cd}
8. 1–34	9. 1–34	413–446	8. 1–34
8. 35^{a}	9. 35^{a}	447^{a}	8. 34$\frac{1}{2}^{a}$
8. 35^{bc}	9. 35^{bc}	447^{bc}	—
8. 35^{d}	9. 35^{d}	447^{d}	8. 34$\frac{1}{2}^{b}$
8. 36–41	9. 36–41	448–453	8. 35$\frac{1}{2}$–40$\frac{1}{2}$
8. 42	9. 42	454	8. 41, 42^{ab}
8. 43^{ab}	9. 43^{ab}	455^{ab}	8. 42^{cd}
8. 43^{cdef}	9. 43^{cd}–44^{ab}	455^{cd}–456^{ab}	8. 42$\frac{1}{2}$, 43
8. 44^{abcd}	9. 44^{cd}–45^{ab}	456^{cd}–457^{ab}	8. 44
8. 44^{ef}	9. 45^{cd}	457^{cd}	8. 45^{ab}
8. 45–46^{ab}	9. 46–47^{ab}	458–459^{ab}	8. 45^{cd}–46
8. 46^{cd}	9. 47^{cd}	459^{cd}	8. 46$\frac{1}{2}$
9. 1^{ab}	10. 1^{ab}	460^{ab}	9. 1^{ab}
—	—	—	9. 1^{cd}, 1$\frac{1}{2}$
9. 1^{cd}	10. 1^{cd}	460^{cd}	—
9. 2–8^{cd}	10. 2–8	461–467	9. 2$\frac{1}{2}$–8$\frac{1}{2}$
9. 8^{ef}	10. 9^{ab}	468^{ab}	9. 9

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
53*	—	—	—
9. 9	10. 9^{cd}–10^{ab}	468^{cd}–469^{ab}	9. 10
9. 10	10. 10^{cd}–11^{ab}	469^{cd}–470^{ab}	9. $10\frac{1}{2}$, 11
9. 11–19^{abcd}	10. 11^{cd}–20^{ab}	470^{cd}–479^{ab}	9. 12–20
9. 19^{ef}	10. 20^{cd}	479^{cd}	9. $20\frac{1}{2}$
9. 20^{ab}	10. 21^{ab}	480^{ab}	9. $21\frac{1}{2}^{ab}$
54*(subst. 20^{ab})	—	—	—
55*(subst. 20^{ab})	—	—	—
9. 20^{cd}	10. 21^{cd}	480^{cd}	9. $21\frac{1}{2}^{cd}$
9. 21–24^{ab}	10. 22–25^{ab}	481–484^{ab}	9. $22\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
56*	—	—	—
9. 24^{cdef}	10. 25^{cd}–26^{ab}	484^{cd}–485^{ab}	9. $25\frac{1}{2}^{cd}$, 26
9. 25–34	10. 26^{cd}–36^{ab}	485^{cd}–495^{ab}	9. 27–36
57*	—	—	—
9. 35–40	10. 36^{cd}–42^{ab}	495^{cd}–501^{ab}	9. 37–42
58*	10. 42^{cd}–43^{ab}	501^{cd}–502^{ab}	—
9. 41–42^{abcd}	10. 43^{cd}–45^{ab}	502^{cd}–504^{ab}	9. 43–44
9. 42^{ef}	10. 45^{cd}	504^{cd}	9. $44\frac{1}{2}$
9. 43–50	10. 46–53	505–512	9. $45\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
59*	—	—	—
9. 51	10. 54	513	9. 53, 54^{ab}
9. 52–55^{ab}	10. 55–58^{ab}	514–517^{ab}	9. 54^{cd}–57
9. 55^{cd}	10. 58^{cd}	517^{cd}	9. $57\frac{1}{2}$
9. 56–61	10. 59–64	518–523	9. $58\frac{1}{2}$–$63\frac{1}{2}$
9. 62^{ab}	10. 65^{ab}	524^{ab}	9. 64
9. 62^{cdef}	10. 65^{cd}–66^{ab}	524^{cd}–525^{ab}	9. 65
9. 63–65^{ab}	10. 66^{cd}–68^{abcd}	525^{cd}–527	9. 66–68^{ab}
9. 65^{cd}	10. 68^{ef}	528	9. 68^{cd}
10. 1–5	11. 1–5	529–533	10. 1–5
10. 6	11. 6	534	10. $5\frac{1}{2}$, 6
10. 7–12	11. 7–12	535–540	10. 7–12
60*	—	—	—
10. 13–16	11. 13–16	541–544	10. 13–16
61*	11. 17–18	545–546	—
10. 17^{ab}	11. 19^{ab}	547^{ab}	10. $16\frac{1}{2}$
10. 17^{cdef}	11. 19^{cd}–20^{ab}	547^{cd}–548^{ab}	10. $17\frac{1}{2}$
10. 18–20^{abcd}	11. 20^{cd}–23^{ab}	548^{cd}–551^{ab}	10. $18\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
10. 20^{ef}	11. 23^{cd}	551^{cd}	10. 21

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
10. 21–24^{abcd}	11. 24–27	552–555	10. 22–25
10. 24^{ef}	11. 28^{ab}	556^{ab}	10. 25$\frac{1}{2}$
10. 25^{ab}	11. 28^{cd}	556^{cd}	10. 26$\frac{1}{2}^{ab}$
62*	—	—	—
10. 25^{cd}–26^{ab}	11. 29	557	10. 26$\frac{1}{2}^{cd}$–27$\frac{1}{2}^{ab}$
10. 26^{cd}	11. 30^{ab}	558^{ab}	10. 27$\frac{1}{2}^{cd}$
63* (subst. 26^{cd})	—	—	—
10. 27–32^{abcd}	11. 30^{cd}–36^{ab}	558^{cd}–564^{ab}	10. 28$\frac{1}{2}$–33$\frac{1}{2}$
10. 32^{ef}	11. 36^{cd}	564^{cd}	10. 34
10. 33–36	11. 37–40	565–568	10. 35–38
10. 37^{ab}	11. 41^{ab}	569^{ab}	10. 38$\frac{1}{2}$
10. 37^{cdef}	11. 41^{cd}–42^{ab}	569^{cd}–570^{ab}	10. 39$\frac{1}{2}$
10. 38–40	11. 42^{cd}–45^{ab}	570^{cd}–573^{ab}	10. 40$\frac{1}{2}$–42$\frac{1}{2}$
64*	—	—	—
65*	11. 45^{cd}–47	573^{cd}–575	—
10. 41–49^{abcd}	11. 48–56	576–584	10. 43$\frac{1}{2}$–51$\frac{1}{2}$
10. 49^{ef}	11. 57^{ab}	585^{ab}	10. 52
10. 50–52^{ab}	11. 57^{cd}–59	585^{cd}–587	10. 53–55^{ab}
10. 52^{cd}–53^{ab}	11. 60	588	—
66* (for 52^{c}–53^{b})	—	—	10. 55^{cd}–56^{ab}
10. 53^{cd}–56^{ab}	11. 61–63^{cd}	589–591	10. 56^{cd}–59^{ab}
67*	—	—	—
10. 56^{cd}	11. 63^{ef}	592	10. 59^{cd}
68*	—	—	—
11. 1–3^{a}	12. 1–3^{a}	593–595^{a}	11. 1–3^{a}
69*	—	—	11. 3^{bc}
11. 3^{bcd}	12. 3^{bcd}	595^{bcd}	11. 3^{d}, 3$\frac{1}{2}$
70*	—	—	—
11. 4–21^{a}	12. 4–21^{a}	596–613^{a}	11. 4$\frac{1}{2}$–21$\frac{1}{2}^{a}$
11. 21^{bc}	12. 21^{bc}=22^{d}–23^{a}	613^{bc}	11. 21$\frac{1}{2}^{bc}$
11. 21^{d}	12. 21^{d}	613^{d}	11. 21$\frac{1}{2}^{d}$
11. 22^{abc}	12. 22^{abc}	614^{abc}	11. 22$\frac{1}{2}^{abc}$
11. 22^{d}	12. 23^{b}	614^{d}	11. 22$\frac{1}{2}^{d}$
11. 23–45	12. 23^{cd}–46^{ab}	615–637	11. 23$\frac{1}{2}$–45$\frac{1}{2}$
11. 46^{ab}	12. 46^{cd}	638^{ab}	11. 46
11. 46^{cd}	12. 47^{ab}	638^{cd}	11. 46$\frac{1}{2}$
11. 47–63^{ab}	12. 47^{cd}–63^{cd}	639–655^{ab}	11. 47$\frac{1}{2}$–63$\frac{1}{2}^{ab}$
11. 63^{cd}	12. 63^{ef}	655^{cd}	11. 63$\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 1^{abcd}	13. 1	656	12. 1
12. 1^{ef}	13. 2^{ab}	657^{ab}	12. $1\frac{1}{2}$
12. 2^{abcd}	13. 2^{cd}–3^{ab}	657^{cd}–658^{ab}	12. $2\frac{1}{2}$
12. 2^{ef}	13. 3^{cd}	658^{cd}	12. 3
12. 3–9^{abcd}	13. 4–10	659–665	12. 4–10
12. 9^{ef}	13. 11^{ab}	666^{ab}	12. 11^{ab}
12. 10^{ab}	13. 11^{cd}	666^{cd}	12. 11^{cd}
12. 10^{cd}	13. 12^{ab}	667^{ab}	12. $11\frac{1}{2}$
12. 11^{abc}	13. 12^{cd}–13^{a}	667^{cd}–668^{a}	12. $12\frac{1}{2}^{abc}$
71*	—	—	—
12. 11^{d}	13. 13^{b}	668^{b}	12. $12\frac{1}{2}^{d}$
12. 12–16	13. 13^{cd}–18^{ab}	668^{cd}–673^{ab}	12. $13\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
72*	—	—	—
12. 17–20^{abcd}	13. 18^{cd}–22^{ab}	673^{cd}–677^{ab}	12. $18\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
12. 20^{ef}	13. 22^{cd}	677^{cd}	12. 22
73*	—	—	—
12. 21^{ab}	13. 23^{ab}	678^{ab}	12. 23^{ab}
74*	13. 23^{cd}	678^{cd}	—
75*	—	—	—
12. 21^{cd}	13. 24^{ab}	679^{ab}	12. 23^{cd}
12. 22–24^{abcd}	13. 24^{cd}–27^{ab}	679^{cd}–682^{ab}	12. 24–26
12. 24^{ef}	13. 27^{cd}	682^{cd}	12. $26\frac{1}{2}$
12. 25–28	13. 28–31	683–686	12. $27\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
76*	—	—	12. $31\frac{1}{2}$
12. 29–35	13. 32–38	687–693	12. $32\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
77* L. 1–2	—	—	12. $39\frac{1}{2}$
77* L. 3–4	—	—	12. 40, $40\frac{1}{2}$
12. 36–42^{abcd}	13. 39–45	694–700	12. $41\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}$
12. 42^{ef}	13. 46^{ab}	701^{ab}	12. 48
12. 43–45^{ab}	13. 46^{cd}–48^{cd}	701^{cd}–703	12. 49–51^{ab}
12. 45^{cd}	13. 48^{ef}	704	12. 51^{cd}
13. 1^{abcd}	14. 1	705	13. 1
13. 1^{ef}	14. 2^{ab}	706^{ab}	13. 2^{ab}
13. 2	14. 2^{cd}–3^{ab}	706^{cd}–707^{ab}	13. 2^{cd}, $2\frac{1}{2}$
13. 3–4^{ab}	14. 3^{cd}–4	707^{cd}–708	13. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}^{ab}$
13. 4^{cd}	14. 5^{ab}	709^{ab}	13. $4\frac{1}{2}^{cd}$
78* (subst. 4^{cd})	—	—	—
13. 5–13	14. 5^{cd}–14^{ab}	709^{cd}–718^{ab}	13. $5\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
79*	—	—	—
13. 14–15	14. 14^{cd}–16^{ab}	718^{cd}–720^{ab}	13. $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
80*	—	—	—
13. 16	14. 16^{cd}–17^{ab}	720^{cd}–721^{ab}	13. $16\frac{1}{2}$
81*	14. 17^{cd}	721^{cd}	13. $17\frac{1}{2}^{ab}$
13. 17^{ab}	14. 18^{ab}	722^{ab}	13. $17\frac{1}{2}^{cd}$
13. 17^{cd}	14. 19^{ab}	722^{cd}	13. 18
13. 17^{ef}	14. 18^{cd}	723^{ab}	13. $18\frac{1}{2}$
13. 18–26	14. 19^{cd}–28^{ab}	723^{cd}–732^{ab}	13. $19\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
82*	—	—	—
13. 27–28^{ab}	14. 28^{cd}–29	732^{cd}–733	13. $28\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
83*	—	—	—
13. 28^{cd}–30^{abcd}	14. 30–32^{ab}	734–736^{ab}	13. $29\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}$
13. 30^{ef}	14. 32^{cd}	736^{cd}	13. 32
13. 31–32	14. 33–34	737–738	13. 33–34
13. 33^{ab}	14. 35^{ab}	739^{ab}	13. $34\frac{1}{2}$
13. 33^{cdef}	14. 35^{cd}–36^{ab}	739^{cd}–740^{ab}	13. $35\frac{1}{2}$
13. 34–38^{abcd}	14. 36^{cd}–41^{ab}	740^{cd}–745^{ab}	13. $36\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
13. 38^{ef}	14. 41^{cd}	745^{cd}	13. 41
13. 39–45	14. 42–48	746–752	13. 42–48
14. 1–17^{abcd}	15. 1–17	753–769	14. 1–17
14. 17^{ef}	15. 18^{ab}	770^{ab}	14. $17\frac{1}{2}$
14. 18–19^{abcd}	15. 18^{cd}–20^{ab}	770^{cd}–772^{ab}	14. $18\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
14. 19^{ef}	15. 20^{cd}	772^{cd}	14. $20\frac{1}{2}^{ab}$
14. 20	15. 21	773	14. $20\frac{1}{2}^{cd}$, 21
14. 21–28^{abcd}	15. 22–29	774–781	14. 22–29
14. 28^{ef}	15. 30^{ab}	782^{ab}	14. $29\frac{1}{2}$
14. 29–30^{abcd}	15. 30^{cd}–32^{ab}	782^{cd}–784^{ab}	14. $30\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
14. 30^{ef}	15. 32^{cd}	784^{cd}	14. 32
14. 31–41	15. 33–43	785–795	14. 33–43
15. 1–4	16. 1–4	796–799	15. 1–4
15. 5	16. 5	800	15. $4\frac{1}{2}$, 5
15. 6	16. 6	801	15. 6
15. 7^{ab}	16. 7^{ab}	802^{ab}	15. 7^{cd}
15. 7^{cd}	16. 7^{cd}	802^{cd}	15. 7^{ab}
15. 8–14^{abcd}	16. 8–14	803–809	15. 8–14
15. 14^{ef}	16. 15^{ab}	810^{ab}	15. 15^{ab}
15. 15	16. 15^{cd}–16^{ab}	810^{ab}–811^{ab}	15. 15^{cd}, $15\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
15. 16–20	16. 16^{cd}–21^{ab}	811^{cd}–816^{ab}	15. $16\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
84*	—	—	—
15. 21–25	16. 21^{cd}–26^{ab}	816^{cd}–821^{ab}	15. $21\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
15. 26	16. 26^{cd}–27^{ab}	821^{cd}–822^{ab}	15. 26, 27^{ab}
15. 27^{ab}	16. 27^{cd}	822^{cd}	15. 27^{cd}
15. 27^{cd}	—	—	15. $27\frac{1}{2}$
85* (subst. 27^{cd})	16. 28^{ab}	823^{ab}	—
15. 28	16. 28^{cd}–29^{ab}	823^{cd}–824^{ab}	15. $28\frac{1}{2}$
15. 29^{ab}	16. 29^{cd}	824^{cd}	15. 29
15. 29^{cd}–30^{ab}	16. 30	825	15. 30
15. 30^{cd}	16. 31^{ab}	826^{ab}	15. $30\frac{1}{2}$
15. 31–33	16. 31^{cd}–34^{ab}	826^{cd}–829^{ab}	15. $31\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
86*	—	—	—
15. 34^{ab}	16. 34^{cd}	829^{cd}	15. 34
15. 34^{cd}	16. 35^{ab}	830^{ab}	15. $34\frac{1}{2}$
15. 35	16. 35^{cd}–36^{ab}	830^{cd}–831^{ab}	15. $35\frac{1}{2}$
15. 36^{ab}	16. 36^{cd}	831^{cd}	15. 36
15. 36^{cdef}	16. 37	832	15. 37
15. 37–56	16. 38–57	833–852	15. 38–57
15. 57^{ab}	—	—	15. 58^{ab}
87* (subst. 57^{ab})	16. 58^{ab}	853^{ab}	—
15. 57^{cd}–59	16. 58^{cd}–60	853^{cd}–855	15. 58^{cd}–60
15. 60	16. 61^{ab}	856^{ab}	15. 61^{ab}
15. 61	16. 61^{cd}–62^{ab}	856^{cd}–857^{ab}	15. 61^{cd}, $61\frac{1}{2}$
15. 62–64^{cd}	16. 62^{cd}–65^{ab}	857^{cd}–860^{ab}	15. $62\frac{1}{2}$–$64\frac{1}{2}$
15. 64^{ef}	16. 65^{cd}	860^{cd}	15. 65
15. 65–67	16. 66–68	861–863	15. 66–68
88*	—	—	15. $68\frac{1}{2}$
16. 1–4^{ab}	17. 1–4^{ab}	864–867^{ab}	15. $69\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}^{ab}$
89*	17. 4^{cd}	867^{cd}	15. $72\frac{1}{2}^{cd}$
16. 4^{cdef}	17. 5	868	15. $73\frac{1}{2}$
16. 5–6	17. 6–7	869–870	15. $74\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}$
16. 7–17^{ab}	17. 8–18^{ab}	871–881^{ab}	16. 1–11^{ab}
90* (subst. 17^{ab})	—	—	—
16. 17^{cd}–24	17. 18^{cd}–25	881^{cd}–888	16. 11^{cd}–18
91*	—	—	16. 19–20
16. 25–27	17. 26–28	889–891	16. 21–23
16. 28^{ab}	17. 29^{ab}	892^{ab}	16. 24^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
92* (subst. 28^{ab})	—	—	—
16. 28^{cd}	17. 29^{cd}	892^{cd}	16. 24^{cd}
16. 29–47	17. 30–48	893–911	16. 25–43
93*	—	—	16. 44–45
16. 48–51	17. 49–52	912–915	16. 46–49
16. 52^{ab}	17. 53^{ab}	916^{ab}	17. 1^{cd}
94* (subst. 52^{ab})	—	—	—
16. 52^{cd}	17. 53^{cd}	916^{cd}	17. $1^{ab} = 2^{cd}$
16. 53–54^{abcd}	17. 54–55	917–918	17. 3–4
16. 54^{ef}	17. 56^{ab}	919^{ab}	17. 5^{ab}
16. 55	17. 56^{cd}–57^{ab}	919^{cd}–920^{ab}	17. 5^{cd}, $5\frac{1}{2}$
16. 56^{ab}	17. 57^{cd}	920^{cd}	17. 2^{ab}
16. 56^{cd}–57^{cd}	17. 58–59^{ab}	921–922^{ab}	17. 6, 7
16. 57^{ef}	17. 59^{cd}	922^{cd}	17. $7\frac{1}{2}$
16. 58^{abcd}	17. 60	923	17. $8\frac{1}{2}$
16. 58^{ef}	17. 61^{ab}	924^{ab}	17. 9
16. 59–62	17. 61^{cd}–65^{ab}	924^{cd}–928^{ab}	17. 10–13
95* (subst. 62^{cd})	—	—	—
16. 63–67^{ab}	17. 65^{cd}–69	928^{cd}–932	17. 14–18^{ab}
96* (subst. 67^{ab})	—	—	—
16. 67^{cd}–75	17. 70–78^{ab}	933–941^{ab}	17. 18^{cd}–26
97*	17. 78^{cd}–79^{ab}	941^{cd}–942^{ab}	17. 27
16. 76–78^{ab}	17. 79^{cd}–81	942^{cd}–944	17. 28–30^{ab}
16. 78^{cd}	17. 82^{ab}	945^{ab}	17. 30^{cd}
98* (subst. 78^{cd})	—	—	—
16. 79	17. 82^{cd}–83^{ab}	945^{cd}–946^{ab}	17. 31
—	—	—	17. 32^{ab}
16. 80	17. 83^{cd}–84^{ab}	946^{cd}–947^{ab}	17. 32^{cd}–33^{ab}
16. 81	17. 84^{cd}–85^{ab}	947^{cd}–948^{ab}	17. 33^{cd}, $33\frac{1}{2}$
99*	—	—	—
16. 82^{abcd}	17. 85^{cd}–86^{ab}	948^{cd}–949^{ab}	17. $34\frac{1}{2}$
16. 82^{ef}	17. 86^{cd}	949^{cd}	17. 35
16. 83–87	17. 87–91	950–954	17. 36–40
17. 1–2^{abcd}	18. 1–2	955–956	† 18 [17]. 1–2
17. 2^{ef}	18. 3^{ab}	957^{ab}	18 [17]. $2\frac{1}{2}$
17. 3	18. 3^{cd}–4^{ab}	957^{cd}–958^{ab}	18 [17]. 3, $3\frac{1}{2}$

† See note on the back of page xv in vol. XII (Śalyaparvan etc.) of P. P. S. Śastri's edition.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 4–9	18. 4^{cd}–10^{ab}	958^{cd}–964^{ab}	18 [17]. $4\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
17. 10–11^{ab}	18. 11–12^{ab}	965–966^{ab}	18 [17]. $10\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}^{ab}$
17. 11^{cd}	18. 10^{cd}	964^{cd}	18 [17]. $11\frac{1}{2}^{cd}$
17. 12	18. 12^{cd}–13^{ab}	966^{cd}–967^{ab}	18 [17]. $12\frac{1}{2}$
17. 13^{ab}	18. 14^{ab}	968^{ab}	18 [17]. 13
17. 13^{cd}	18. 13^{cd}	967^{cd}	18 [17]. 14^{ab}
17. 14	18. 14^{cd}–15^{ab}	968^{cd}–969^{ab}	18 [17]. 14^{cd}, $14\frac{1}{2}$
17. 15–20^{ab}	18. 15^{cd}–20	969^{cd}–974	18 [17]. $15\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}^{ab}$
17. 20^{cd}	18. 21^{ab}	975	18 [17]. $20\frac{1}{2}^{cd}$
17. 21	18. 21^{cd}–22^{ab}	976	18 [17]. $21\frac{1}{2}$
100*	—	—	—
17. 22–27^{ab}	18. 22^{cd}–27	977–982^{ab}	18 [17]. $22\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
101*	—	—	—
17. 27^{cd}–33^{abcd}	18. 28–34^{ab}	982^{cd}–988	18 [17]. $27\frac{1}{2}^{cd}$–$33\frac{1}{2}$
17. 33^{ef}	18. 34^{cd}	989^{ab}	18 [17]. 34
17. 34–35	18. 35–36	989^{cd}–991^{ab}	18 [17]. 35–36
17. 36	18. 37	991^{cd}–992^{ab}	18 [17]. $36\frac{1}{2}$, 37
17. 37–38^{abcd}	18. 38–39	992^{cd}–994^{ab}	18 [17]. 38–39
17. 38^{ef}	18. 40^{ab}	994^{cd}	18 [17]. $39\frac{1}{2}$
17. 39	18. 40^{cdef}	995	18 [17]. $40\frac{1}{2}$
18. 1^{ab}	19. 1^{ab}	996^{ab}	19 [17]. 1^{ab}
18. 1^{cd}	19. 1^{cd}	996^{cd}	19 [17]. 2^{ab}
18. 2	19. 2^{abcd}	997	19 [17]. 2^{cd}–3^{ab}
18. 3^{ab}	19. 2^{ef}	998^{ab}	19 [17]. 3^{cd}
18. 3^{cd}	19. 3^{ab}	998^{cd}	19 [17]. 4^{ab}
18. 4–6^{abcd}	19. 3^{cd}–6^{ab}	999–1001	19 [17]. 4^{cd}–7^{ab}
18. 6^{ef}	19. 6^{cd}	1002^{ab}	19 [17]. 7^{cd}
18. 7^{ab}	19. 7^{ab}	1002^{cd}	19 [17]. 8^{ab}
102* (subst. 7^{ab})	—	—	—
18. 7^{cd}	19. 7^{cd}	1003^{ab}	19 [17]. $8^{cd} = 1^{cd}$
18. 7^{ef}	19. 8^{ab}	1003^{cd}	19 [17]. $8\frac{1}{2}$
18. 8–14	19. 8^{cd}–15^{ab}	1004–1010	19 [17]. $9\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
103*	—	—	—
18. 15–16^{abcd}	19. 15^{cd}–17^{ab}	1011–1012	19 [17]. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
18. 16^{ef}	19. 17^{cd}	1013^{ab}	19 [17]. 18
18. 17^{ab}	19. 18^{ab}	1013^{cd}	19 [17]. 19^{ab}
104*(subst. 17^{ab})	—	—	—
18. 17^{cd}–18	19. 18^{cd}–19	1014–1015^{ab}	19 [17]. 19^{cd}–20

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
105*	—	—	19 [17]. 21
18. 19^{ab}	19. 20^{ab}	1015^{cd}	19 [17]. $20\frac{1}{2}$
18. 19^{cd}–20^{abcd}	19. 20^{cd}–21	1016–1017^{ab}	19 [17]. 22–23^{ab}
18. 20^{ef}	19. 22^{ab}	1017^{cd}	19 [17]. 23^{cd}
18. 21–25	19. 22^{cd}–27^{ab}	1018–1022	19 [17]. 24–28
106*	—	—	19 [17]. 29
18. 26	19. 27^{cd}–28^{ab}	1023	19 [17]. 30
18. 27	19. 28^{cd}–29^{ab}	1024	19 [17]. $30\frac{1}{2}$, 31
18. 28–42^{cd}	19. 29^{cd}–44^{ab}	1025–1039	19 [17]. 32–46
107*	—	—	—
18. 42^{ef}	19. 44^{cd}	1040^{ab}	19 [17]. $46\frac{1}{2}$
18. 43–44	19. 45–46	1040^{cd}–1042^{ab}	19 [17]. $47\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
18. 45^{ab}	19. 47^{ab}	1042^{cd}	19 [17]. 49
18. 45^{cd}–46^{ab}	19. 47^{cd}–48^{ab}	1043	19 [17]. 50
18. 46^{cd}	19. 48^{cd}	1044^{ab}	19 [17]. $50\frac{1}{2}$
18. 47^{ab}	—	—	—
108*(subst. 47^{ab})	19. 49^{ab}	1044^{cd}	19 [17]. $51\frac{1}{2}^{ab}$
109*(subst. 47^{ab})	—	—	—
18. 47^{cd}	19. 49^{cd}	1045^{ab}	19 [17]. $51\frac{1}{2}^{cd}$
18. 48–53^{ab}	19. 50–55^{ab}	1045^{cd}–1050	19 [17]. $52\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}^{ab}$
110*	—	—	—
18. 53^{cd}–58	19. 55^{cd}–60	1051–1056^{ab}	19 [17]. $57\frac{1}{2}^{cd}$–$62\frac{1}{2}$
18. 59^{ab}	19. 61^{ab}	1056^{cd}	19 [17]. 63
18. 59^{cdef}	19. 61^{cd}–62^{ab}	1057	19 [17]. 64
18. 60^{abcd}	19. 62^{cd}–63^{ab}	1058	19 [17]. $64\frac{1}{2}$, $65\frac{1}{2}^{ab}$
111*	19. 63^{cd}–64^{ab}	1059	19 [17]. $65\frac{1}{2}^{cd}$, 66
18. 60^{ef}	19. 64^{cd}	1060^{ab}	19 [17]. 67^{ab}
18. 61	19. 65	1060^{cd}–1061^{ab}	19 [17]. 67^{cd}, $67\frac{1}{2}$
18. 62–65^{ab}	19. 66–69^{ab}	1061^{cd}–1064	19 [17]. $68\frac{1}{2}$–$71\frac{1}{2}^{ab}$
18. 65^{cd}	19. 69^{cd}	1065	19 [17]. $71\frac{1}{2}^{cd}$
19. 1–3	20. 1–3	1066–1068	18. 1–3
112*	—	—	18. 4^{ab}
19. 4^{abcd}	20. 4	1069	18. 4^{cd}–5^{ab}
19. 4^{ef}	20. 5^{ab}	1070^{ab}	18. 5^{cd}
19. 5^{ab}	20. 5^{cd}	1070^{cd}	18. 6^{ab}
113* (subst. 5^{ab})	—	—	—
19. 5^{cd}	20. 6^{ab}	1071^{ab}	18. 6^{cd}
114*	20. 6^{cd}	1071^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
19. 6–26	20. 7–27	1072–1092	18. 7–27
20. 1–7	21. 1–7	1093–1099	19. 1–7
115*	—	—	—
20. 8–24^{abcd}	21. 8–24	1100–1116	19. 8–24
20. 24^{ef}	21. 25^{ab}	1117^{ab}	19. 24$\frac{1}{2}$
20. 25–26	21. 25^{cd}–27^{ab}	1117^{cd}–1119^{ab}	19. 25$\frac{1}{2}$–26$\frac{1}{2}$
20. 27^{ab}	21. 27^{cd}	1119^{cd}	19. 27
20. 27^{cd}–28^{ab}	21. 28	1120	19. 28
20. 28^{cd}	21. 29^{ab}	1121^{ab}	19. 28$\frac{1}{2}$
20. 29–33	21. 29^{cd}–34^{ab}	1121^{cd}–1126^{ab}	19. 29$\frac{1}{2}$–33$\frac{1}{2}$
20. 34^{ab}	21. 34^{cd}	1126^{cd}	19. 34
20. 34^{cd}–35^{ab}	21. 35	1127	19. 35
20. 35^{cd}	21. 36^{ab}	1128^{ab}	19. 35$\frac{1}{2}$
116*	21. 36^{cd}	1128^{cd}	—
20. 36	21. 37	1129	19. 36$\frac{1}{2}$
21. 1^{ab}	22. 1^{ab}	1130^{ab}	20. 1^{ab}
117*	—	—	—
21. 1^{cd}	22. 1^{cd}	1130^{cd}	20. 1^{cd}
21. 2–10^{abcd}	22. 2–10	1131–1139	20. 2–10
21. 10^{ef}	22. 11^{ab}	1140^{ab}	20. 10$\frac{1}{2}$
21. 11^{abcd}	22. 11^{cd}–12^{ab}	1140^{cd}–1141^{ab}	20. 11$\frac{1}{2}$
21. 11^{ef}	22. 12^{cd}	1141^{cd}	20. 12$\frac{1}{2}^{ab}$
21. 12	22. 13	1142	20. 12$\frac{1}{2}^{cd}$, 13
21. 13^{abcd}	22. 14	1143	20. 14
21. 13^{ef}	22. 15^{ab}	1144^{ab}	20. 14$\frac{1}{2}$
21. 14–18	22. 15^{cd}–20^{ab}	1144^{cd}–1149^{ab}	20. 15$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$
21. 19^{ab}	22. 20^{cd}	1149^{cd}	20. 20
21. 19^{cdef}	22. 21	1150	20. 21
21. 20^{abcd}	22. 22	1151	20. 22
21. 20^{ef}	22. 23^{ab}	1152^{ab}	20. 22$\frac{1}{2}$
21. 21^{ab}	22. 23^{cd}	1152^{cd}	20. 23
21. 21^{cd}	22. 24^{ab}	1153^{ab}	20. 24^{ab}
118*	—	—	—
21. 21^{ef}	22. 24^{cd}	1153^{cd}	20. 24^{cd}
21. 22–23^{cd}	22. 25–26	1154–1155	20. 25–26
21. 23^{ef}	22. 27^{ab}	1156^{ab}	20. 27^{ab}
21. 24	22. 27^{cd}–28^{ab}	1156^{cd}–1157^{ab}	20. 27^{cd}, 27$\frac{1}{2}$
21. 25–29^{ab}	22. 28^{cd}–32	1157^{cd}–1161	20. 28$\frac{1}{2}$–32$\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
119*	—	—	—
21. 29^{cd}–33	22. 33–37^{ab}	1162–1166^{ab}	20. $32\frac{1}{2}^{cd}$–$36\frac{1}{2}$
21. 34^{ab}	22. 37^{cd}	1166^{cd}	20. 37
21. 34^{cd}–36^{cd}	22. 38–40^{ab}	1167–1169^{ab}	20. 38–40^{ab}
21. 36^{ef}	22. 40^{cd}	1169^{cd}	20. 40^{cd}
21. 37–40	22. 41–44	1170–1173	20. 41–44
120*	—	—	—
21. 41–42^{abcd}	22. 45–46	1174–1175	20. 45–46
21. 42^{ef}	22. 47^{ab}	1176^{ab}	20. 47^{ab}
21. 43^{ab}	22. 47^{cd}	1176^{cd}	20. 47^{cd}
21. 43^{cde}	22. 48	1177	20. 48
21. 44	22. 49	1178	20. 49
22. 1–7	23. 1–7	1179–1185	20. 50–56
22. 8	23. 8	1186	20. $56\frac{1}{2}$, 57
22. 9–11	23. 9–11	1187–1189	20. 58–60
121*	23. 12^{ab}	1190^{ab}	20. 61^{ab}
22. 12^{abcd}	23. 12^{cd}–13^{ab}	1190^{cd}–1191^{ab}	20. 61^{cd}–62^{ab}
22. 12^{ef}	23. 13^{cd}	1191^{cd}	20. 62^{cd}
22. 13^{a}	23. 14^{a}	1192^{a}	20. 63^{a}
122*	—	—	—
22. 13^{bcd}	23. 14^{bcd}	1192^{bcd}	20. 63^{bcd}
22. 14–16	23 15–17	1193–1195	20. 64–66
22. 17^{ab}	23. 18^{ab}	1196^{ab}	—
123*(subst. 17^{ab})	—	—	20. 67^{ab}
22. 17^{cd}–20^{cd}	23. 18^{cd}–21	1196^{cd}–1199	20. 67^{cd}–70
22. 20^{ef}	23. 22^{ab}	1200^{ab}	20. 71^{ab}
22. 21–22^{ab}	23. 22^{cd}–23	1200^{cd}–1201	20. 71^{cd}–72
22. 22^{cd}	23. 24^{ab}	1202^{ab}	20. $72\frac{1}{2}$
22. 23^{abcd}	23. 24^{cd}–25^{ab}	1202^{cd}–1203^{ab}	20. $73\frac{1}{2}$
22. 23^{ef}	23. 25^{cd}	1203^{cd}	20. $74\frac{1}{2}^{ab}$
22. 24^{ab}	23. 26^{ab}	1204^{ab}	20. $74\frac{1}{2}^{cd}$
124*	—	—	—
22. 24^{cd}	23. 26^{cd}	1204^{cd}	20. 75
125*(subst. 24^{cd})	—	—	—
22. 25–27	23. 27–29	1205–1207	20. 76–78
22. 28	23. 30	1208	20. $78\frac{1}{2}$, 79
126*	—	—	—
22. 29–33	23. 31–35	1209–1213	20. 80–84

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
22. 34^{ab}	23. 36^{ab}	1214^{ab}	20. $84\frac{1}{2}$
22. 34^{cd}–35^{ab}	23. 36^{cd}–37^{ab}	1214^{cd}–1215^{ab}	20. $85\frac{1}{2}$
22. 35^{cd}	23. 37^{cd}	1215^{cd}	20. 86
127*	—	—	—
22. 36–46	23. 38–48	1216–1226	20. 87–97
22. 47^{ab}	23. 49^{ab}	1227^{ab}	20. 98^{ab} = $104\frac{1}{2}$
22. 47^{cd}–48^{abcd}	23. 49^{cd}–50	1227^{cd}–1228	20. 98^{cd}–99
22. 48^{ef}	23. 51^{ab}	1229^{ab}	20. 100^{ab}
22. 49–50^{abcd}	23. 51^{cd}–53^{ab}	1229^{cd}–1231^{ab}	20. 100^{cd}–102^{ab}
22. 50^{ef}	23. 53^{cd}	1231^{cd}	20. 102^{cd}
22. 51–52	23. 54–55	1232–1233	20. 103–104
22. 53–54^{abcd}	23. 56–57	1234–1235	20. $105\frac{1}{2}$–$106\frac{1}{2}$
22. 54^{ef}	23. 58^{ab}	1236^{ab}	20. $107\frac{1}{2}^{ab}$
22. 55^{ab}	23. 58^{cd}	1236^{cd}	20. $107\frac{1}{2}^{cd}$
22. 55^{cd}	23. 59^{ab}	1237	20. 108
22. 56–57^{ab}	23. 59^{cd}–60	1238–1239^{ab}	20. 109–110^{ab}
128*	—	—	—
22. 57^{cd}–58	23. 61–62^{ab}	1239^{cd}–1240	20. 110^{cd}–111
129*	—	—	—
22. 59–66^{abcd}	23. 62^{cd}–70^{ab}	1241–1248	20. 112–119
22. 66^{ef}	23. 70^{cd}	1249^{ab}	20. $119\frac{1}{2}$
22. 67–70	23. 71–74	1249^{cd}–1253^{ab}	20. $120\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}$
22. 71	23. 75	1253^{cd}–1254^{ab}	20. 124, 125^{ab}
130*	—	—	20. 127^{ab}
22. 72^{ab}	23. 76^{ab}	1254^{cd}	—
22. 72^{cd}	23. 76^{cd}	1255^{ab}	20. 125^{cd}
22. 73	23. 77	1255^{cd}–1256^{ab}	20. 126
22. 74^{ab}	23. 78^{ab}	1256^{cd}	—
22. 74^{cd}	23. 78^{cd}	1257^{ab}	20. 127^{cd}
22. 75–83	23. 79–87	1257^{cd}–1266^{ab}	20. 128–136
131*	—	—	—
22. 84–88^{ab}	23. 88–92^{ab}	1266^{cd}–1270	20. 137–141^{ab}
22. 88^{cd}	23. 92^{cd}	1271	20. 141^{cd}
23. 1–2^{abcd}	24. 1–2	1272–1273	21. 1–2
23. 2^{ef}	24. 3^{ab}	1274^{ab}	21. 3^{ab}
23. 3–5^{ab}	24. 3^{cd}–5	1274^{cd}–1276	21. 3^{cd}–5
23. 5^{cd}	24. 6^{ab}	1277^{ab}	21. $5\frac{1}{2}$
23. 6^{abcd}	24. 6^{cd}–7^{ab}	1277^{cd}–1278^{ab}	21. $6\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
23. 6^{ef}	24. 7^{cd}	1278^{cd}	21. 7
23. 7–21	24. 8–22	1279–1293	21. 8–22
132*	—	—	—
23. 22–23	24. 23–24	1294–1295	21. 23–24
133*	—	—	—
23. 24–28^{ab}	24. 25–29^{ab}	1296–1300^{ab}	21. 25–29^{ab}
134*	—	—	21. 29^{cd}
23. 28^{cd}	24. 29^{cd}	1300^{cd}	21. $29\frac{1}{2}$
23. 29–30	24. 30–31	1301–1302	21. $30\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
135*	—	—	21. $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
23. 31	24. 32	1303	21. $34\frac{1}{2}$
136*	—	—	—
23. 32–35^{abcd}	24. 33–36	1304–1307	21. $35\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
23. 35^{ef}	24. 37^{ab}	1308^{ab}	21. 39
23. 36^{abcd}	24. 37^{cd}–38^{ab}	1308^{cd}–1309^{ab}	21. 40
23. 36^{ef}	24. 38^{cd}	1309^{cd}	21. $40\frac{1}{2}$
23. 37–43	24. 39–45	1310–1316	21. $41\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}$
23. 44^{ab}	24. 46^{ab}	1317^{ab}	21. 48
23. 44^{cd}–45^{ab}	24. 46^{cd}–47^{ab}	1317^{cd}–1318^{ab}	21. 49
23. 45^{cd}	24. 47^{cd}	1318^{cd}	21. $49\frac{1}{2}$
23. 46–64^{abc}	24. 48–66^{abc}	1319–1337^{abc}	21. $50\frac{1}{2}$–$68\frac{1}{2}^{abc}$
137*	—	—	—
23. 64^{d}	24. 66^{d}	1337^{d}	21. $68\frac{1}{2}^{d}$
24. 1–3	25. 1–3	1338–1340	22. 1–3
138*	25. 4^{ab}	1341^{ab}	—
24. 4	25. 4^{cd}–5^{ab}	1341^{cd}–1342^{ab}	22. 4
24. 5^{ab}	25. 5^{cd}	1342^{cd}	22. 5^{cd}
24. 5^{cd}	25. 6^{ab}	1343^{ab}	22. 5^{ab}
24. 6–17^{ab}	25. 6^{cd}–17	1343^{cd}–1354	22. 6–17^{ab}
24. 17^{cd}	25. 18^{ab}	1355^{ab}	22. 17^{cd}
139* (subst. 17^{cd})	—	—	—
24. 18^{ab}	25. 18^{cd}	1355^{cd}	22. 18^{ab}
24. 18^{cd}	25. 19^{ab}	1356^{ab}	22. 18^{cd}
140* (subst. 18^{cd})	—	—	—
24. 19^{ab}	25. 19^{cd}	1356^{cd}	22. 19^{ab}
24. 19^{c}	—	—	22. 19^{c}
141* (subst. 19^{c})	25. 20^{ab}	1357^{ab}	—
142*	25. 20^{cd}–21^{a}	1357^{cd}–1358^{a}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
24. 19^{d}	25. 21^{b}	1358^{b}	22. 19^{d}
24. 20^{abcd}	25. 21^{cd}–22^{ab}	1358^{cd}–1359^{ab}	22. 20
24. 20^{ef}	25. 22^{cd}	1359^{cd}	22. $20\frac{1}{2}$
24. 21–28^{abcd}	25. 23–30	1360–1367	22. $21\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
24. 28^{ef}	25. 31^{ab}	1368^{ab}	22. 29
24. 29^{abcd}	25. 31^{cd}–32^{ab}	1368^{cd}–1369^{ab}	22. 30
24. 29^{ef}	25. 32^{cd}	1369^{cd}	22. $30\frac{1}{2}$
24. 30^{ab}	25. 33^{ab}	1370^{ab}	22. $31\frac{1}{2}^{ab}$
143*	—	—	—
24. 30^{cd}	25. 33^{cd}	1370^{cd}	22. $31\frac{1}{2}^{cd}$
24. 31–35^{abcd}	25. 34–38	1371–1375	22. $32\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
24. 35^{ef}	25. 39^{ab}	1376^{ab}	22. 37
24. 36^{abcd}	25. 39^{cd}–40^{ab}	1376^{cd}–1377^{ab}	22. 38
24. 36^{ef}	25. 40^{cd}	1377^{cd}	22. $38\frac{1}{2}$
24. 37^{ab}	25. 41^{ab}	1378^{ab}	22. 39
24. 37^{cdef}	25. 41^{cd}–42^{ab}	1378^{cd}–1379^{ab}	22. 40
24. 38^{ab}	25. 42^{cd}	1379^{cd}	22. 41^{ab}
24. 38^{cd}	25. 43^{cd}	1380^{ab}	22. $41\frac{1}{2}$
24. 39	25. 44	1380^{cd}–1381^{ab}	22. $42\frac{1}{2}$
144*	—	—	—
24. 40–42^{ab}	25. 45–47^{ab}	1381^{cd}–1383	22. $43\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}^{ab}$
24. 42^{cd}	25. 47^{cd} = 43^{ab}	1384^{ab}	22. $45\frac{1}{2}^{cd}$ = 41^{cd}
24. 43–45^{cd}	25. 48–50	1384^{cd}–1387^{ab}	22. $46\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
24. 45^{ef}	25. 51^{ab}	1387^{cd}	22. 49
24. 46	25. 51^{cd}–52^{ab}	1388	22. 50
24. 47	25. 52^{cd}–53^{ab}	1389	22. $50\frac{1}{2}$, $51\frac{1}{2}^{ab}$
24. 48^{abcd}	25. 53^{cd}–54^{ab}	1390	22. $51\frac{1}{2}^{cd}$–$52\frac{1}{2}^{ab}$
24. 48^{ef}	25. 54^{cd}	1391^{ab}	22. $52\frac{1}{2}^{cd}$
24. 49–50^{abcd}	25. 55–56	1391^{cd}–1393^{ab}	22. $53\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
24. 50^{ef}	25. 57^{ab}	1393^{cd}	22. 55
24. 51	25. 57^{cd}–58^{ab}	1394	22. 56
145*	—	—	—
24. 52–53	25. 58^{cd}–60^{ab}	1395–1396	22. 57–58
146*	—	—	—
24. 54–55^{abcd}	25. 60^{cd}–62^{ab}	1397–1398	22. 59–60
24. 55^{ef}	25. 62^{cd}	1399^{ab}	22. $60\frac{1}{2}$
24. 56^{ab}	25. 63^{ab}	1399^{cd}	22. $61\frac{1}{2}^{ab}$
24. 56^{cd}	25. 63^{cd}	1400	22. $61\frac{1}{2}^{cd}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
25. 1–3^{abcd}	26. 1–3	1401–1403	23. 1–3
25. 3^{ef}	26. 4^{ab}	1404^{ab}	23. $3\frac{1}{2}$
147*	—	—	23. $4\frac{1}{2}$
148*	—	—	—
25. 4^{ab}	26. 4^{cd}	1404^{cd}	23. $5\frac{1}{2}^{ab}$
149*	26. 5^{ab}	1405^{ab}	—
150*	26. 5^{cd}–6^{ab}	1405^{cd}–1406^{ab}	—
25. 4^{cdef}	26. 6^{cd}–7^{ab}	1406^{cd}–1407^{ab}	23. $5\frac{1}{2}^{cd}$, 6
25. 5–6^{ab}	26. 7^{cd}–8	1407^{cd}–1408	23. 7–8^{ab}
25. 6^{cd}	26. 9^{ab}	1409^{ab}	23. 8^{cd}
151*(subst. 6^{cd})	—	—	—
25. 7–9^{abcd}	26. 9^{cd}–12^{ab}	1409^{cd}–1412^{ab}	23. 9–11
25. 9^{ef}	26. 12^{cd}	1412^{cd}	23. $11\frac{1}{2}$
25. 10–15^{abcd}	26. 13–18	1413–1418	23. $12\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
25. 15^{ef}	26. 19^{ab}	1419^{ab}	23. 18
25. 16^{abcd}	26. 19^{cd}–20^{ab}	1419^{cd}–1420^{ab}	23. 19
25. 16^{ef}	26. 20^{cd}	1420^{cd}	23. $19\frac{1}{2}$
25. 17–22^{a}	26. 21–26^{a}	1421–1426^{a}	23. $20\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{a}$
25. 22^{bcd}	26. 26^{bcd}	1426^{bcd}	23. $25\frac{1}{2}^{bcd}$
152*(subst.22^{bcd})	—	—	—
25. 23–26	26. 27–30	1427–1430	23. $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
25. 27^{ab}	26. 31^{ab}	1431^{ab}	23. 30
25. 27^{cdef}	26. 31^{cd}–32^{ab}	1431^{cd}–1432^{ab}	23. 31
25. 28–30^{abcd}	26. 32^{cd}–35^{ab}	1432^{cd}–1435^{ab}	23. 32–34
25. 30^{ef}	26. 35^{cd}	1435^{cd}	23. $34\frac{1}{2}$
25. 31–37	26. 36–42	1436–1442	23. $35\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
26. 1–11	27. 1–11	1443–1453	24. 1–11
153*	—	—	—
26. 12	27. 12	1454	24. 12
26. 13^{abcd}	27. 13	1455	24. $12\frac{1}{2}$, 13
26. 13^{ef}	27. 14^{ab}	1456^{ab}	24. 14^{ab}
26. 14–15^{abcd}	27. 14^{cd}–16^{ab}	1456^{cd}–1458^{ab}	24. 14^{cd}–16^{ab}
26. 15^{ef}	27. 16^{cd}	1458^{cd}	24. 16^{cd}
26. 16–19^{abcd}	27. 17–20	1459–1462	24. 17–20
26. 19^{ef}	27. 21^{ab}	1463^{ab}	24. $20\frac{1}{2}$
26. 20–22	27. 21^{cd}–24^{ab}	1463^{cd}–1466^{ab}	24. $21\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
26. 23^{ab}	27. 24^{cd}	1466^{cd}	24. 24
26. 23^{cd}–24^{ab}	27. 25	1467	24. 25

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 24^{cd}	27. 26^{ab}	1468^{ab}	24. $25\frac{1}{2}$
26. 25–27^{abcd}	27. 26^{cd}–29^{ab}	1468^{cd}–1471^{ab}	24. $26\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
26. 27^{ef}	27. 29^{cd}	1471^{cd}	24. 29
26. 28–29^{abcd}	27. 30–31	1472–1473	24. 30–31
26. 29^{ef}	27. 32^{ab}	1474^{ab}	24. $31\frac{1}{2}$
26. 30–37	27. 32^{cd}–40^{ab}	1474^{cd}–1482^{ab}	24. $32\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
154*	—	—	—
26. 38–47	27. 40^{cd}–50^{ab}	1482^{cd}–1492^{ab}	24. $40\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
26. 48	27. 50^{cd}–51^{ab}	1492^{cd}–1493^{ab}	24. 50, $50\frac{1}{2}$
26. 49^{a}	27. 51^{c}	1493^{c}	24. $51\frac{1}{2}^{a}$
155*	—	—	—
26. 49^{bcd}	27. 51^{d}–52^{ab}	1493^{d}–1494^{ab}	24. $51\frac{1}{2}^{bcd}$
26. 50^{abcd}	27. 52^{cd}–53^{ab}	1494^{cd}–1495^{ab}	24. $52\frac{1}{2}$
26. 50^{ef}	27. 53^{cd}	1495^{cd}	24. 53
26. 51^{abcd}	27. 54	1496	24. 54
26. 51^{ef}	27. 55^{ab}	1497^{ab}	24. $54\frac{1}{2}$
26. 52–54^{ab}	27. 55^{cd}–57^{cd}	1497^{cd}–1499	24. $55\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}^{ab}$
26. 54^{cd}	27. 57^{ef}	1500	24. $57\frac{1}{2}^{cd}$
27. 1–2^{abcd}	28. 1–2	1501–1502	25. 1–2
27. 2^{ef}	28. 3^{ab}	1503^{ab}	25. 3^{ab}
27. 3^{ab}	28. 3^{cd}	—	25. 3^{cd}
27. 3^{cd}	28. 4^{ab}	1503^{cd}	25. $3\frac{1}{2}$
27. 4^{abcd}	28. 4^{cd}–5^{ab}	1504	25. $4\frac{1}{2}$
27. 4^{ef}	28. 5^{cd}	1505^{ab}	25. 5
27. 5–9^{abcd}	28. 6–10	1505^{cd}–1510^{ab}	25. 6–10
156*	28. 11^{ab}	1510^{cd}	25. 11^{ab}
27. 9^{ef}	28. 11^{cd}	1511^{ab}	25. 11^{cd}
27. 10^{ab}	28. 12^{ab}	1511^{cd}	25. 12^{ab}
27. 10^{cd}	28. 12^{cd}	—	25. 12^{cd}
27. 11–15^{abcd}	28. 13–17	1512–1516	25. 13–17
27. 15^{ef}	28. 18^{ab}	1517^{ab}	25. $17\frac{1}{2}$
27. 16–18	28. 18^{cd}–21^{ab}	1517^{cd}–1520^{ab}	25. $18\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
27. 19^{ab}	28. 21^{cd}	1520^{cd}	25. 21
27. 19^{cd}–20^{ab}	28. 22	1521	25. 22
27. 20^{cd}	28. 23^{ab}	1522^{ab}	25. $22\frac{1}{2}$
157*	—	—	—
27. 21–24^{abcd}	28. 23^{cd}–27^{ab}	1522^{cd}–1526^{ab}	25. $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
27. 24^{ef}	28. 27^{cd}	1526^{cd}	25. 27

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
27. 25^{ab}	28. 28^{ab}	1527^{ab}	25. 28^{ab}
158*	—	—	—
27. 25^{cd}	28. 28^{cd}	1527^{cd}	25. 28^{cd}
27. 26–28^{ab}	28. 29–31^{ab}	1528–1530^{ab}	25. 29–31^{ab}
159*	—	—	—
160*	—	—	—
27. 28^{cdef}	28. 31^{cd}–32^{ab}	1530^{cd}–1531^{ab}	25. 31^{cd}–32^{ab}
27. 29–32^{ab}	28. 32^{cd}–35	1531^{cd}–1534	25. 32^{cd}–35
27. 32^{cd}	28. 36^{ab}	1535^{ab}	25. 35$\frac{1}{2}$
27. 33–36	28. 36^{cd}–40^{ab}	1535^{cd}–1539^{ab}	25. 36$\frac{1}{2}$–39$\frac{1}{2}$
161*	—	—	—
27. 37–41^{abcd}	28. 40^{cd}–48^{ab}	1539^{cd}–1547^{ab}	25. 40$\frac{1}{2}$–47$\frac{1}{2}$
27. 44^{ef}	28. 48^{cd}	1547^{cd}	25. 48$\frac{1}{2}^{ab}$
27. 45	28. 49	1548	25. 48$\frac{1}{2}^{cd}$, 49
27. 46	28. 50	1549	25. 49$\frac{1}{2}$, 50$\frac{1}{2}^{ab}$
27. 47^{ab}	28. 51^{ab}	1550^{ab}	25. 50$\frac{1}{2}^{cd}$
162*(subst. 47^{ab})	—	—	—
27. 47^{cd}	28. 51^{cd}	1550^{cd}	25. 51$\frac{1}{2}^{ab}$
27. 48	28. 52	1551	25. 51$\frac{1}{2}^{cd}$, 52
27. 49–57^{ab}	28. 53–61^{ab}	1552–1560^{ab}	25. 53–61^{ab}
163*	—	—	—
27. 57^{cd}	28. 61^{cd}	1560^{cd}	25. 61^{cd}
164*, line 1	28. 64^{a}	—	25. 63^{b}
164*, line 2	—	—	25. 63^{c}
164*, line 3	28. 64^{bc}	—	25. 63^{d}, 63$\frac{1}{2}^{a}$
165*	28. 64^{d}	—	25. 63$\frac{1}{2}^{b}$
166*, lines 1–2	—	—	—
166*, line 3	—	—	25. 64$\frac{1}{2}^{a}$
166*, line 4	—	—	25. 64$\frac{1}{2}^{d}$
167*	—	—	—
27. 58	28. 62	1561	25. 62
27. 59^{a}	28. 63^{a}	1562^{a}	25. 63^{a}
27. 59^{b}	28. 63^{b}	1562^{b}	—
27. 59^{c}	28. 63^{c}	1562^{c}	25. 64$\frac{1}{2}^{c}$
27. 59^{d}	28. 63^{d}	1562^{d}	25. 64$\frac{1}{2}^{b}$
27. 60	28. 65	1563	25. 66$\frac{1}{2}$
168*(subst. 60^{cd})	—	—	—
27. 61	28. 66	1564	25. 67$\frac{1}{2}$.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
169*	—	—	—
27. 62	28. 67	1565	25. $68\frac{1}{2}$
27. 63	28. 68	1566	25. $65\frac{1}{2}$
28. $1–11^{abcd}$	29. 1–11	1567–1577	26. 1–11
28. 11^{ef}	29. 12^{ab}	1578^{ab}	26. $11\frac{1}{2}$
28. $12–13^{abcd}$	29. $12^{cd}–14^{ab}$	$1578^{cd}–1580^{ab}$	26. $12\frac{1}{2}–13\frac{1}{2}$
28. 13^{ef}	29. 14^{cd}	1580^{cd}	26. 14
28. $14–19^{abcd}$	29. 15–20	1581–1586	26. 15–20
28. 19^{ef}	29. 21^{ab}	1587^{ab}	26. $20\frac{1}{2}$
28. 20^{ab}	29. 21^{cd}	1587^{cd}	26. $21\frac{1}{2}^{ab}$
28. 20^{cd}	29. 22^{ab}	1588	26. $21\frac{1}{2}^{cd}$
28. $21–24^{ab}$	29. $22^{cd}–25$	$1589–1592^{ab}$	26. $22\frac{1}{2}–25\frac{1}{2}^{ab}$
170*	29. 26^{ab}	1592^{cd}	—
171*	—	—	26. $25\frac{1}{2}^{cd}$
28. 24^{cd}	29. 26^{cd}	1593^{ab}	26. 26
28. 25–28	29. 27–30	$1593^{cd}–1597^{ab}$	26. 27–30
172*	—	—	26. 31
28. 29–34	29. 31–36	$1597^{cd}–1603^{ab}$	26. 32–37
28. 35	29. 37	$1603^{cd}–1604^{ab}$	26. $37\frac{1}{2}$, 38
28. 36	29. 38	$1604^{cd}–1605^{ab}$	26. 39
28. 37	29. 39	$1605^{cd}–1606^{ab}$	26. $39\frac{1}{2}$, 40
28. 38–42	29. 40–44	$1606^{cd}–1611^{ab}$	26. 41–45
173*	—	—	26. 46–54
28. $43–57^{abcd}$	29. 45–59	$1611^{cd}–1626^{ab}$	26. 55–69
28. 57^{ef}	29. 60^{ab}	1626^{cd}	26. $69\frac{1}{2}$
28. $58–69^{abcd}$	29. $60^{cd}–72^{ab}$	1627–1638	26. $70\frac{1}{2}–81\frac{1}{2}$
28. 69^{ef}	29. 72^{cd}	1639^{ab}	26. 82
28. $70–76^{abcd}$	29. 73–79	$1639^{cd}–1646^{ab}$	26. 83–89
28. 76^{ef}	29. 80^{ab}	1646^{cd}	26. 90^{ab}
28. 77	29. $80^{cd}–81^{ab}$	1647	26. 90^{cd}, $90\frac{1}{2}$
174*	29. $81^{cd}–82$	$1648–1649^{ab}$	—
28. 78–79	29. 83–84	$1649^{cd}–1651^{ab}$	26. $91\frac{1}{2}–92\frac{1}{2}$
28. 80^{ab}	29. 85^{ab}	1651^{cd}	26. 93
28. 80^{cdef}	29. $85^{cd}–86^{ab}$	1652	26. 94
28. 81–83	29. $86^{cd}–89^{ab}$	1653–1655	26. 95–97
28. 84	29. $89^{cd}–90^{ab}$	1656	26. $97\frac{1}{2}$, $98\frac{1}{2}^{ab}$
28. 85	29. $90^{cd}–91^{ab}$	1657	26. $98\frac{1}{2}^{cd}$, 99
28. 86^{abcd}	29. $91^{cd}–92^{ab}$	1658	26. 100

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
28. 86^{ef}	29. 92^{cd}	1659^{ab}	26. $100\frac{1}{2}$
28. 87–90^{abcd}	29. 93–96	1659^{cd}–1663^{ab}	26. $101\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}$
28. 90^{ef}	29. 97^{ab}	1663^{cd}	26. 105
28. 91^{ab}	29. 97^{cd}	1664^{ab}	26. 106^{ab}
175*	29. 98–100	1664^{cd}–1667^{ab}	—
28. 91^{cd}	29. 101^{ab}	1667^{cd}	26. 106^{cd}
28. 92^{ab}	29. 101^{cd}	1668^{ab}	26. 107^{ab}
176*	—	—	—
28. 92^{cd}	29. 102^{ab}	1668^{cd}	26. 107^{cd}
177*, lines 1–2	29. 102^{cd}–103^{ab}	1669	26. 108
177*, line 3	29. 103^{cd}	1670^{ab}	26. $108\frac{1}{2}$
177*, lines 4–5	29. 104	1670^{cd}–1671^{ab}	26. $109\frac{1}{2}$
28. 92^{ef}	29. 105^{ab}	1671^{cd}	26. 110
178*	29. 105^{cdef}	1672	26. 111
179*	—	—	—
180*	—	—	27. 1–2
29. 1–4^{abcd}	30. 1–4	1673–1676	27. 3–6
29. 4^{ef}	30. 5^{ab}	1677^{ab}	27. $6\frac{1}{2}$
29. 5–7^{ab}	30. 5^{cd}–7	1677^{cd}–1679	27. $7\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
181*(subst. 7^{ab})	—	—	—
29. 7^{cd}	30. 8^{ab}	1680^{ab}	27. $9\frac{1}{2}^{cd}$
29. 8–13^{ab}	30. 8^{cd}–13	1680^{cd}–1685	27. $10\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
29. 13^{cd}	30. 14^{ab}	1686	27. $15\frac{1}{2}^{cd}$
182*	—	—	—
29. 14–15^{abcd}	30. 14^{cd}–16^{ab}	1687–1688	27. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
29. 15^{ef}	30. 16^{cd}	1689^{ab}	27. 18
29. 16–17^{ab}	30. 17–18^{ab}	1689^{cd}–1690	27. 19–20^{ab}
29. 17^{cd}	30. 18^{cd}	1691	27. 20^{cd}
29. 18	30. 19	1692	27. $20\frac{1}{2}$, 21
29. 19–38	30. 20–39	1693–1712	27. 22–41
183*	—	—	27. 42
29. 39–52^{abcd}	30. 40–53	1713–1726	27. 43–56
29. 52^{ef}	30. 54^{ab}	1727^{ab}	27. $56\frac{1}{2}$
29. 53–55^{abcd}	30. 54^{cd}–57^{ab}	1727^{cd}–1730^{ab}	27. $57\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}$
29. 55^{ef}	30. 57^{cd}	1730^{cd}	27. 60
29. 56–66	30. 58–68	1731–1741	27. 61–71
30. 1–2^{abcd}	31. 1–2	1742–1743	28. 1–2
30. 2^{ef}	31. 3^{ab}	1744^{ab}	28. $2\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
30. 3–5^{ab}	31. 3^{cd}–5	1744^{cd}–1746	28. $3\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}^{ab}$
30. 5^{cd}	31. 6^{ab}	1747	28. $5\frac{1}{2}^{cd}$
30. 6–9^{abcd}	31. 6^{cd}–10^{ab}	1748–1751	28. $6\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
30. 9^{ef}	31. 10^{cd}	1752^{ab}	28. 10
30. 10^{abcd}	31. 11	1752^{cd}–1753^{ab}	28. 11
30. 10^{ef}	31. 12^{ab}	1753^{cd}	28. 12^{ab}
30. 11–12	31. 12^{cd}–14^{ab}	1754–1755	28. 12^{cd}–14^{ab}
184*	—	—	28. 14^{cd}
30. 13–15^{abcd}	31. 14^{cd}–17^{ab}	1756–1758	28. 15–17
30. 15^{ef}	31. 17^{cd}	1759^{ab}	28. $17\frac{1}{2}$
30. 16–26	31. 18–28	1759^{cd}–1770^{ab}	28. $18\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
30. 27	31. 29	1770^{cd}–1771^{ab}	28. 29, 30^{ab}
30. 28	31. 30	1771^{cd}–1772^{ab}	28. 30^{cd}, $30\frac{1}{2}$
30. 29	31. 31	1772^{cd}–1773^{ab}	28. $31\frac{1}{2}$
30. 30	31. 32	1773^{cd}–1774^{ab}	28. 32, $32\frac{1}{2}$
30. 31–34^{ab}	31. 33–36^{ab}	1774^{cd}–1777	28. $33\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}^{ab}$
30. 34^{cd}	31. 36^{cd}	1778	28. $36\frac{1}{2}^{cd}$
185*	31. 37	1779	—
30. 35–50	31. 38–53	1780–1795	28. $37\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
186*	31. 54	1796	—
30. 51–56	31. 55–60	1797–1802	28. $53\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
30. 57^{ab}	31. 61^{ab}	1803^{ab}	28. $59\frac{1}{2}^{cd}$
30. 57^{cd}	31. 61^{cd}	1803^{cd}	28. $59\frac{1}{2}^{ab}$
30. 58^{abcd}	31. 62	1804	28. $60\frac{1}{2}$
30. 58^{ef}	31. 63^{ab}	1805^{ab}	28. 61
30. 59–66^{abcd}	31. 63^{cd}–71^{ab}	1805^{cd}–1813^{ab}	28. 62–69
30. 66^{ef}	31. 71^{cd}	1813^{cd}	28. $69\frac{1}{2}$
187*	31. 72^{ab}	1814^{ab}	—
188*	—	—	—
189*	—	—	—
30. 67–68^{ab}	31. 72^{cd}–73^{cd}	1814^{cd}–1815	28. $70\frac{1}{2}$–$71\frac{1}{2}^{ab}$
30. 68^{cd}	31. 73^{ef}	1816	28. $71\frac{1}{2}^{cd}$
31. 1–2	32. 1–2	1817–1818	28. $72\frac{1}{2}$–$73\frac{1}{2}$
190*	32. 3	1819	—
31. 3–17^{abcd}	32. 4–18	1820–1834	28. $74\frac{1}{2}$–$88\frac{1}{2}$
31. 17^{ef}	32. 19^{ab}	1835^{ab}	28. 89
31. 18–20	32. 19^{cd}–22^{ab}	1835^{cd}–1838^{ab}	28. 90–92
31. 21^{ab}	32. 22^{cd}	1838^{cd}	28. $92\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
31. 21^{cd}	32. 23^{ab}	1839	28. $93\frac{1}{2}^{ab}$
191*	—	—	28. $93\frac{1}{2}^{cd}$
31. 22–25	32. 23^{cd}–27^{ab}	1840–1843	28. $94\frac{1}{2}$–$97\frac{1}{2}$
192*	—	—	—
31. 26–30	32. 27^{cd}–32^{ab}	1844–1848	28. $98\frac{1}{2}$–$102\frac{1}{2}$
193*	32. 32^{cd}	1849	—
31. 31–35^{abcd}	32. 33–37	1850–1854	28. $103\frac{1}{2}$–$107\frac{1}{2}$
31. 35^{ef}	32. 38^{ab}	1855^{ab}	28. 108
31. 36–38^{abcd}	32. 38^{cd}–41^{ab}	1855^{cd}–1858^{ab}	28. 109–111
31. 38^{ef}	32. 41^{cd}	1858^{cd}	—
31. 39–40^{ab}	32. 42–43^{ab}	—	28. 112–113^{ab}
31. 40^{cd}	32. 43^{cd}	1859^{ab}	28. 113^{cd}
31. 41–43^{ab}	32. 44–46^{ab}	1859^{cd}–1861	28. 114–116^{ab}
31. 43^{cd}	32. 46^{cd}	1862	28. 116^{cd}
31. 44–50	32. 47–53	1863–1869	28. 117–123
194*	—	—	—
195*	32. 54	1870	—
31. 51	32. 55	1871	28. 124
196*	32. 56–59	1872–1875	—
31. 52^{abcd}	32. 60	1876	28. 125
197*	—	—	—
31. 52^{ef}	32. 61^{ab}	1877^{ab}	28. $125\frac{1}{2}$
31. 53^{abcd}	32. 61^{cd}–62^{ab}	1877^{cd}–1878^{ab}	28. $126\frac{1}{2}$
31. 53^{ef}	32. 62^{cd}	1878^{cd}	28. 127
31. 54–59	32. 63–68	1879–1884	28. 128–133
31. 60^{abcd}	32. 69	1885	28. $133\frac{1}{2}$, $134\frac{1}{2}^{ab}$
198*, lines 1–2	32. 70^{abcd}	1886	—
198*, lines 3–4	32. 70^{ef}–71^{ab}	1887	—
31. 60^{ef}	32. 71^{cd}	1888	28. $134\frac{1}{2}^{cd}$
32. 1–3	33. 1–3	1889–1891	29. 1–3
32. 4^{ab}	33. 4^{cd}	1892^{cd}	29. 4^{ab}
199*	—	—	—
32. 4^{cd}–5	33. 5–6^{ab}	1893–1894^{ab}	29. 4^{cd}–5
32. 6^{ab}	33. 6^{cd}	—	29. 6^{ab}
32. 6^{cd}–10^{ab}	33. 7–10	1894^{cd}–1898^{ab}	29. 6^{cd}–10^{ab}
32. 10^{cd}	33. 11^{cd}	—	29. 10^{cd}
200*(subst. 10^{cd})	33. 11^{ab}	1898^{cd}	—
32. 11^{a}	33. 12^{a}	1899^{a}	29. 11^{a}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 11^{bcd}–12^{ab}	—	—	29. 11^{bcd}–12^{ab}
32. 12^{cd}	33. 4^{ab}	1892^{ab}	29. 12^{cd}
201*(for 11^{b}-12)	33. 12^{b}–13	1899^{b}–1900	—
32. 13–14	33. 14–15	1901–1902	29. 13–14
202*, lines 1–2	33. 16	1903	—
202*, line 3	33. 17^{ab}	1904	—
32. 15–17	33. 17^{cd}–20^{ab}	1905–1907	29. 15–17
203*	33. 20^{cd}–21^{ab}	1908	29. 18
32. 18	33. 21^{cd}–22^{ab}	1909	29. 19
App. 1, No. 2	—	—	—
32. 19–25	33. 22^{cd}–29^{ab}	1910–1916	29. 20–26
32. 26^{ab}	33. 29^{cd}	1917^{ab}	29. 27^{ab}
32. 26^{cd}	—	—	29. 27^{cd}
32. 27–34	33. 30–37	1917^{cd}–1925^{ab}	29. 28–35
204*	33. 38–39	1925^{cd}–1927^{ab}	—
32. 35	33. 40	1927^{cd}–1928^{ab}	29. 36
205*	33. 41	1928^{cd}–1929^{ab}	—
32. 36–42	33. 42–48	1929^{cd}–1936^{ab}	29. 37–43
32. 43	33. 49	1936^{cd}–1937^{ab}	29. 43½, 44½^{ab}
32. 44–45^{ab}	33. 50–51^{ab}	1937^{cd}–1938	29. 44½^{cd}–45½
32. 45^{cd}	33. 51^{cd}	1939	29. 46
32. 46–48	33. 52–54	1940–1942	29. 47–49
206*	—	—	—
32. 49–52	33. 55–58	1943–1946	29. 50–53
33. 1–3^{ab}	34. 1–3^{ab}	1947–1949^{ab}	29. 54–56^{ab}
207*	34. 3^{cd}–4^{ab}	1949^{cd}–1950^{ab}	—
33. 3^{cd}	34. 4^{cd}	1950^{cd}	29. 56^{cd}
33. 4–5^{abcd}	34. 5–6	1951–1952	29. 57–58
33. 5^{ef}	34. 7^{ab}	1953^{ab}	29. 58½
208*	34. 7^{cd}–8^{ab}	1953^{cd}–1954^{ab}	—
33. 6–9^{ab}	34. 8^{cd}–11	1954^{cd}–1957	29. 59½–62½^{ab}
33. 9^{cd}	34. 12^{ab}	1958^{ab}	29. 62½^{cd}
209* (subst. 9^{cd})	—	—	—
33. 10^{abcd}	34. 12^{cd}–13^{ab}	1958^{cd}–1959^{ab}	29. 63½
33. 10^{ef}	34. 13^{cd}	1959^{cd}	29. 64
33. 11^{abcd}	34. 14	1960	29. 65
33. 11^{ef}	34. 15^{ab}	1961^{ab}	29. 65½
33. 12	34. 15^{cd}–16^{ab}	1961^{cd}–1962^{ab}	29. 66½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
33. 13	34. 16^{cd}–17^{ab}	1962^{cd}–1963^{ab}	29. 67, $67\frac{1}{2}$
33. 14–18^{ab}	34. 17^{cd}–21	1963^{cd}–1967	29. $68\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}^{ab}$
33. 18^{cd}	34. 22	1968	29. $72\frac{1}{2}^{cd}$
34. 1–5^{abcd}	35. 1–5	1969–1973	30. 1–5
34. 5^{ef}	35. 6^{ab}	1974^{ab}	30. 6^{ab}
34. 6^{abcd}	35. 6^{cd}–7^{ab}	1974^{cd}–1975^{ab}	30. 6^{cd}–7^{ab}
34. 6^{ef}	35. 7^{cd}	1975^{cd}	30. 7^{cd}
34. 7–8^{ab}	35. 8–9^{ab}	1976–1977^{ab}	30. 8–9^{ab}
210*	—	—	30. 9^{cd}
34. 8^{cd}	35. 9^{cd}	1977^{cd}	—
211* (subst. 8^{cd})	—	—	30. $9\frac{1}{2}$
34. 9–11	35. 10–12	1978–1980	30. $10\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
212*	—	—	—
34. 12^{abcd}	35. 13	1981	30. $13\frac{1}{2}$
34. 12^{ef}	35. 14^{ab}	1982^{ab}	30. 14
34. 13–14	35. 14^{cd}–16^{ab}	1982^{cd}–1984^{ab}	30. 15–16
34. 15^{ab}	35. 16^{cd}	1984^{cd}	30. $16\frac{1}{2}$
34. 15^{cdef}	35. 17	1985	30. $17\frac{1}{2}$
34. 16^{abcd}	35. 18	1986	30. $18\frac{1}{2}$
34. 16^{ef}	35. 19^{ab}	1987^{ab}	30. $19\frac{1}{2}^{ab}$
34. 17	35. 19^{cd}–20^{ab}	1987^{cd}–1988^{ab}	30. $19\frac{1}{2}^{cd}$, 20
34. 18^{abcd}	35. 20^{cd}–21^{ab}	1988^{cd}–1989^{ab}	30. 21
34. 18^{ef}	35. 21^{cd}	1989^{cd}	30. 22^{ab}
213*	—	—	30. 22^{cd}
34. 19^{abcd}	35. 22	1990	30. 23
34. 19^{ef}–20^{ab}	35. 23	1991	30. 24
34. 20^{cdef}	35. 25	—	30. 25
214* (for 20^{cdef})	35. 24	1992	—
34. 21–23^{ab}	35. 26–28^{ab}	1993–1995^{ab}	30. 26–28^{ab}
34. 23^{cd}	35. 28^{cd}	1995^{cd}	30. $28^{cd} = 31^{cd}$
34. 24–25	35. 29–30	1996–1997	30. 29–30
34. 26^{ab}	35. 31^{ab}	1998^{ab}	30. 31^{ab}
34. 26^{cd}	35. 31^{cd}	1998^{cd}	30. $31\frac{1}{2}$
34. 27–28^{abcd}	35. 32–33^{abcd}	1999–2000	30. $32\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
34. 28^{ef}	35. 33^{ef}	2001	30. 34
34. 29–36	35. 34–41	2002–2009	30. 35–42
34. 37	35. 42	2010	30. $42\frac{1}{2}$, 43
34. 38–44	35. 43–49	2011–2017	30. 44–50

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
34. 45	35. 50	2018	30. 50½, 51
34. 46^{ab}	35. 51^{ab}	2019^{ab}	30. 52^{ab}
215*	—	—	—
34. 46^{cd}	35. 51^{cd}	2019^{cd}	30. 52^{cd}
34. 47	35. 52	2020	30. 52½, 53
34. 48	35. 53	2021	30. 54
34. 49^{ab}	35. 54^{ab}	2022^{ab}	30. 54½
34. 49^{cdef}	35. 54^{cd}–55^{ab}	2022^{cd}–2023^{ab}	30. 55½
34. 50^{ab}	35. 55^{cd}	2023^{cd}	30. 56
34. 50^{cd}	35. 56^{ab}	2024^{ab}	30. 57^{cd}
34. 50^{ef}	35. 56^{cd}	2024^{cd}	30. 57^{ab}
34. 51	35. 57	2025	30. 57½, 58
34. 52	35. 58	2026	30. 59
34. 53	35. 59	2027	30. 59½, 60½^{ab}
34. 54^{ab}	35. 60^{ab}	2028^{ab}	30. 60½^{cd}
216*	35. 60^{cd}	2028^{cd}	—
34. 54^{cd}	35. 61^{ab}	2029^{ab}	30. 61
34. 55–59	35. 61^{cd}–66^{ab}	2029^{cd}–2034^{ab}	30. 62–66
34. 60^{ab}	35. 66^{cd}	2034^{cd}	30. 66½
34. 60^{cd}–61^{ab}	35. 67	2040†	30. 67½
34. 61^{cd}	35. 68^{ab}	2041^{ab}	30. 68
34. 62	35. 68^{cd}–69^{ab}	2041^{cd}–2042^{ab}	30. 69
34. 63	35. 69^{cd}–70^{ab}	2042^{cd}–2043^{ab}	30. 69½, 70½^{ab}
34. 64-65^{ab}	35. 70^{cd}–71	2043^{cd}–2044	30. 70½^{cd}, 71½
217*	35. 72^{ab}	2045^{ab}	—
34. 65^{cd}	35. 72^{cd}	2045^{cd}	30. 72
34. 66^{ab}	35. 73^{ab}	2046^{ab}	30. 72½
34. 66^{cdef}	35. 73^{cd}–74^{ab}	2046^{cd}–2047^{ab}	30. 73½
34. 67^{ab}	35. 74^{cd}	2047^{cd}	30. 74½^{ab}
34. 67^{cdef}	35. 75	2048	30. 74½^{cd}, 75½^{ab}
34. 68	35. 76	2049	30. 75½^{cd}, 76
218*	35. 77	2050	—
34. 69–77	35. 78–86	2051–2059	30. 77–85
219*	—	—	30. 85½, 86½^{ab}
34. 78	35. 87	2060	30. 86½^{cd}, 87
34. 79	35. 88	2061	30. 88

† Calcutta Edition om. 5 lines in counting.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
34. 80	35. 89	2062	30. $88\frac{1}{2}$, $89\frac{1}{2}^{ab}$
34. 81	35. 90	2063	30. $89\frac{1}{2}^{cd}$, 90
35. 1–2	36. 1–2	2064–2065	31. 1–2
35. 3	36. 3	2066	31. $2\frac{1}{2}$, 3
35. 4–6^{ab}	36. 4–6^{ab}	2067–2069^{ab}	31. 4–6^{ab}
220*	36. 6^{cd}	2069^{cd}	—
35. 6^{cd}	36. 7^{ab}	2070	31. 6^{cd}
35. 7–14	36. 7^{cd}–15^{ab}	2071–2078	31. 7–14
35. 15	36. 15^{cd}–16^{ab}	2079	31. $14\frac{1}{2}$, $15\frac{1}{2}^{ab}$
35. 16	36. 16^{cd}–17^{ab}	2080	31. $15\frac{1}{2}^{cd}$, 16
221*	—	—	—
35. 17–25^{abcd}	36. 17^{cd}–26^{ab}	2081–2089	31. 17–25
35. 25^{ef}	36. 26^{cd}	2090^{ab}	31. $25\frac{1}{2}$
35. 26–29	36. 27–30	2090^{cd}–2094^{ab}	31. $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
35. 30	36. 31	2094^{cd}–2095^{ab}	31. 30, $30\frac{1}{2}$
35. 31^{ab}	36. 32^{ab}	2095^{cd}	31. $31\frac{1}{2}^{ab}$
35. 31^{cd}	36. 32^{cd}	2096^{ab}	31. 32
35. 32–33^{ab}	36. 33–34^{ab}	2096^{cd}–2097	31. 33–34^{ab}
35. 33^{cd}	36. 34^{cd}	2098^{ab}	31. $31\frac{1}{2}^{cd}$
35. 33^{ef}	36. 35^{ab}	2098^{cd}	31. 34^{cd}
35. 34–46^{ab}	36. 35^{cd}–47	2099–2111^{ab}	31. 35–47^{ab}
222*	—	—	—
35. 46^{cd}–53^{ab}	36. 48–54^{cd}	2111^{cd}–2118^{ab}	31. 47^{cd}–54^{ab}
35. 53^{cd}	36. 54^{ef}	2118^{cd}	31. 54^{cd}
36. 1	37. 1	2119	32. 1
36. 2^{ab}	—	—	32. 2^{ab}
36. 2^{cd}–16^{abcd}	37. 2–16^{ab}	2120–2134^{ab}	32. 2^{cd}–16
36. 16^{ef}	37. 16^{cd}	2134^{cd}	32. $16\frac{1}{2}$
36. 17–19	37. 17–19	2135–2137	32. $17\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
36. 20^{ab}	37. 20^{ab}	2138^{ab}	32. 20
36. 20^{cdef}	37. 20^{cd}–21^{ab}	2138^{cd}–2139^{ab}	32. 21
36. 21–22	37. 21^{cd}–23^{ab}	2139^{cd}–2141^{ab}	32. 22–23
36. 23^{ab}	37. 23^{cd}	2141^{cd}	—
36. 23^{cd}	37. 24^{ab}	2142^{ab}	32. $23\frac{1}{2}$
36. 24–30^{abcd}	37. 24^{cd}–31^{ab}	2142^{cd}–2149^{ab}	32. $24\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
36. 30^{ef}	37. 31^{cd}	2149^{cd}	32. 31
36. 31^{abcd}	37. 32	2150	32. 32
36. 31^{e}	37. 33^{ab}	2151^{ab}	32. $32\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
36. 32^{abc}	37. 33^{cd}–34^{a}	2151^{cd}–2152^{a}	32. $33\frac{1}{2}^{abc}$
36. 32^{d}	—	—	32. $33\frac{1}{2}^{d}$
223*	—	—	—
36. 33–35^{ab}	—	—	32. $34\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}^{ab}$
224* (for 32^{d}-35^{b})	37. 34^{b}–37^{ab}	2152^{b}–2155^{ab}	—
36. 35^{cd}	37. 37^{cd}	2155^{cd}	32. $36\frac{1}{2}^{cd}$
36. 36–39^{ab}	37. 38–41^{ab}	2156–2159^{ab}	32. $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}^{ab}$
225*	—	—	—
226*	—	—	—
36. 39^{cdef}	37. 41^{cd}–42^{ab}	2159^{cd}–2160^{ab}	32. $40\frac{1}{2}^{cd}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
36. 40^{ab}	37. 42^{cd}	2160^{cd}	32. $41\frac{1}{2}^{cd}$
36. 40^{cdef}	37. 43	2161	32. $42\frac{1}{2}$
36. 41–46^{ab}	37. 44–49^{ab}	2162–2167^{ab}	32. $43\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}^{ab}$
227*	—	—	—
36. 46^{cd}	37. 49^{cd}	2167^{cd}	32. $48\frac{1}{2}^{cd}$
36. 47	37. 50	2168	32. 49, $49\frac{1}{2}$
36. 48–53	37. 51–56	2169–2174	32. $50\frac{1}{2}$–$55\frac{1}{2}$
228*	—	—	—
229*	—	—	—
36. 54–56^{abcd}	37. 57–59	2175–2177	32. $56\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
36. 56^{ef}	37. 60^{ab}	2178^{ab}	32. 59
36. 57	37. 60^{cd}–61^{ab}	2178^{cd}–2179^{ab}	32. 60
230*	—	—	—
36. 58	37. 61^{cd}–62^{ab}	2179^{cd}–2180^{ab}	32. 61
231*	—	—	—
36. 59–62	37. 62^{cd}–66^{ab}	2180^{cd}–2184^{ab}	32. 62–65
36. 63^{ab}	37. 66^{cd}	2184^{cd}	32. $65\frac{1}{2}$
36. 63^{cd}	37. 66^{ef}	2185	32. 66
37. 1–11^{abcd}	38. 1–11	2186–2196	33. 1–11
37. 11^{ef}	38. 12^{ab}	2197^{ab}	33. $11\frac{1}{2}$
37. 12^{ab}	38. 12^{cd}	2197^{cd}	33. 12
37. 12^{cdef}	38. 13	2198	33. 13
37. 13–17^{abcd}	38. 14–18	2199–2203	33. 14–18
37. 17^{ef}	38. 19^{ab}	2204^{ab}	33. $18\frac{1}{2}$
37. 18–23^{abcd}	38. 19^{cd}–25^{ab}	2204^{cd}–2210^{ab}	33. $19\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
37. 23^{ef}	38. 25^{cd}	2210^{cd}	33. 25
37. 24^{ab}	38. 26^{ab}	2211^{ab}	—
37. 24^{cdef}	38. 26^{cd}–27^{ab}	2211^{cd}–2212^{ab}	33. 26

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
37. 25–26^{ab}	38. 27^{cd}–28	2212^{cd}–2213	33. 27–28^{ab}
232*	38. 29^{ab}	2214^{ab}	33. 28^{cd}
37. 26^{cdef}	38. 29^{cd}–30^{ab}	2214^{cd}–2215^{ab}	33. 29
37. 27	38. 30^{cd}–31^{ab}	2215^{cd}–2216^{ab}	33. 29½, 30
37. 28–30^{abcd}	38. 31^{cd}–34^{ab}	2216^{cd}–2219^{ab}	33. 31–33
37. 30^{ef}	38. 34^{cd}	2219^{cd}	33. 33½
37. 31^{ab}	38. 35^{ab}	2220^{ab}	33. 34½^{ab}
233*	—	—	33. 34½^{cd}
37. 31^{cdef}	38. 35^{cd}–36^{ab}	2220^{cd}–2221^{ab}	33. 35½
37. 32^{abcd}	38. 36^{cd}–37^{ab}	2221^{cd}–2222^{ab}	33. 36½
37. 32^{ef}	38. 37^{cd}	2222^{cd}	33. 37
37. 33–34^{ab}	38. 38–39^{ab}	2223–2224^{ab}	33. 38, 38½
37. 34^{cdef}	38. 39^{cd}–40^{ab}	2224^{cd}–2225^{ab}	33. 39½
37. 35–36^{abcd}	38. 40^{cd}–42^{ab}	2225^{cd}–2227^{ab}	33. 40½–41½
37. 36^{ef}	38. 42^{cd}	2227^{cd}	33. 42
37. 37–38^{abcd}	38. 43–44	2228–2229	33. 43–44
37. 38^{ef}	38. 45^{ab}	2230	—
37. 39	38. 45^{cd}–46^{ab}	2231	33. 45
37. 40	38. 46^{cd}–47^{ab}	2232	33. 45½, 46
37. 41–42	38. 47^{cd}–49^{ab}	2233–2234	33. 47–48
234*	38. 49^{cd}	2235^{ab}	—
235*	—	—	—
37. 43–45^{abc}	38. 50–52^{abc}	2235^{cd}–2238^{a}	33. 49–51^{abc}
236*	38. 52^{d}–53^{a}	2238^{bc}	—
37. 45^{d}	38. 53^{b}	2238^{d}	33. 51^{d}
37. 46	38. 53^{cd}–54^{ab}	2239	33. 52
237*, lines 1–4	—	—	33. 53–54
237*, lines 5–6	—	—	33. 54½, 55
237*, lines 7–12	—	—	33. 56–58
237*, lines 13–14	—	—	33. 58½, 59
37. 47^{ab}	38. 54^{cd}	2240^{ab}	33. 59½
238*	38. 55^{ab}	2240^{cd}	—
37. 47^{cd}	38. 55^{cd}	2241^{ab}	33. 60
37. 48^{ab}	38. 56^{ab}	2241^{cd}	33. 60½
37. 48^{cdef}	38. 56^{cd}–57^{ab}	2242	33. 61½
37. 49^{abcd}	38. 57^{cd}–58^{ab}	2243	33. 62½
37. 49^{ef}	38. 58^{cd}	2244^{ab}	33. 63
37. 50^{ab}	38. 59^{ab}	2244^{cd}	33. 64^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
239*	—	—	—
240*	—	—	—
37. 50^{cd}	38. 59^{cd}	2245	33. 64^{cd}
38. 1–3	39. 1–3	2246–2248	34. 1–3
38. 4	39. 4	2249	34. $3\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}^{ab}$
38. $5–6^{abcd}$	39. 5–6	2250–2251	34. $4\frac{1}{2}^{cd}–6\frac{1}{2}^{ab}$
38. 6^{ef}	39. 7^{ab}	2252^{ab}	34. $6\frac{1}{2}^{cd}$
38. 7^{ab}	39. 7^{cd}	2252^{cd}	34. $7\frac{1}{2}^{ab}$
38. 7^{cd}	39. 8^{ab}	2253	34. $7\frac{1}{2}^{cd}$
38. $8–17^{abcd}$	39. $8^{cd}–18^{ab}$	2254–2263	34. $8\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
38. 17^{ef}	39. 18^{cd}	2264^{ab}	34. 18
241*	39. 19	$2264^{cd}–2265^{ab}$	—
38. 18–20	39. 20–22	$2265^{cd}–2268^{ab}$	34. 19–21
242*	39. 23	$2268^{cd}–2269^{ab}$	—
38. 21–22	39. 24–25	$2269^{cd}–2271^{ab}$	34. 22–23
243*	39. 26	$2271^{cd}–2272^{ab}$	—
38. $23–28^{abcd}$	39. 27–32	$2272^{cd}–2278^{ab}$	34. 24–29
38. 28^{ef}	39. 33^{ab}	2278^{cd}	34. $29\frac{1}{2}$
244*	—	—	—
38. 29–30	39. $33^{cd}–35^{ab}$	2279–2280	34. $30\frac{1}{2}–31\frac{1}{2}$
38. 31^{ab}	39. 35^{cd}	2281^{ab}	34. 32
38. 31^{cdef}	39. 36	$2281^{cd}–2282^{ab}$	34. 33
38. 32^{abcd}	39. 37	$2282^{cd}–2283^{ab}$	34. 34
38. 32^{ef}	39. 38^{ab}	2283^{cd}	34. $34\frac{1}{2}$
38. 33	39. 38^{cd}	2284	34. 35
39. 1	40. 1	2285	35. 1
39. 2	40. 2	2286	35. $1\frac{1}{2}$, 2
39. 3–4	40. 3–4	2287–2288	35. 3–4
39. 5	40. 5	2289	35. $4\frac{1}{2}$, $5\frac{1}{2}^{ab}$
39. 6^{ab}	40. 6^{ab}	2290^{ab}	35. $5\frac{1}{2}^{cd}$
245*	—	—	—
39. 6^{cd}	40. 6^{cd}	2290^{cd}	35. 6
39. 7–13	40. 7–13	2291–2297	35. 7–13
39. 14	40. 14	2298	35. $13\frac{1}{2}$, 14
39. 15	40. 15	2299	35. $14\frac{1}{2}$, 15
39. 16^{abc}	40. 16^{abc}	2300^{abc}	35. 16^{abc}
246*	—	—	35. $16^{d}–17^{a}$
39. 16^{def}	40. $16^{d}–17^{ab}$	$2300^{d}–2301^{ab}$	35. 17^{bcd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
39. 17–32^{ab}	40. 17^{cd}–32	2301^{cd}–2316	35. 18–33^{ab}
39. 32^{cd}	40. 33	2317	35. 33^{cd}
40. 1^{abc}	41. 1^{abc}	2318^{abc}	36. 1^{abc}
247*	—	—	—
40. 1^{d}	41. 1^{d}	2318^{d}	36. 1^{d}
40. 1^{ef}	41. 2^{ab}	2319^{ab}	36. $1\frac{1}{2}$
40. 2–4^{ab}	41. 2^{cd}–4	2319^{cd}–2321	36. $2\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}^{ab}$
248*	—	—	36. $4\frac{1}{2}^{cd}$
40. 4^{cd}	41. 5^{ab}	2322^{ab}	36. 5
249*	—	—	—
40. 5	41. 5^{cd}–6^{ab}	2322^{cd}–2323^{ab}	36. $5\frac{1}{2}$, 6
40. 6–12^{abcd}	41. 6^{cd}–13^{ab}	2323^{cd}–2330^{ab}	36. 7–13
40. 12^{ef}	41. 13^{cd}	2330^{cd}	36. $13\frac{1}{2}$
40. 13	41. 14	2331	36. $14\frac{1}{2}$
250*	41. 15^{ab}	2332^{ab}	—
40. 14–16^{ab}	41. 15^{cd}–17	2332^{cd}–2334	36. $15\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
251*	41. 18^{ab}	2335^{ab}	—
40. 16^{cd}	41. 18^{cd}	2335^{cd}	36. $17\frac{1}{2}^{cd}$
40. 17–19^{abcd}	41. 19–21	2336–2338	36. $18\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
252*	—	—	36. $21\frac{1}{2}^{ab}$
40. 19^{ef}	41. 22^{ab}	2339^{ab}	36. $21\frac{1}{2}^{cd}$
40. 20–21^{abcd}	41. 22^{cd}–24^{ab}	2339^{cd}–2341^{ab}	36. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
40. 21^{ef}	41. 24^{cd}	2341^{cd}	36. 24
40. 22–31	41. 25–34	2342–2351	36. 25–34
253*	41. 35–38	2352–2355	—
40. 32–33	—	—	36. 35–36
40. 34–35	41. 39–40	2356–2357	36. 37–38
41. 1–10^{abcd}	42. 1–10	2358–2367	37. 1–10
41. 10^{ef}	42. 11^{ab}	2368^{ab}	37. $10\frac{1}{2}$
41. 11^{abcd}	42. 11^{cd}–12^{ab}	2368^{cd}–2369^{ab}	37. $11\frac{1}{2}$
41. 11^{ef}	42. 12^{cd}	2369^{cd}	37. 12
41. 12–17^{ab}	42. 13–18^{ab}	2370–2375^{ab}	37. 13–18^{ab}
41. 17^{cd}–19	—	—	37. 18^{cd}–20
254* for 17^{c}–19^{d}	42. 18^{cd}–20	2375^{cd}–2377	—
41. 20–31^{abcd}	42. 21–32	2378–2389	37. 21–32
41. 31^{ef}	42. 33^{ab}	2390^{ab}	37. $32\frac{1}{2}$
41. 32^{abcd}	42. 33^{cd}–34^{ab}	2390^{cd}–2391^{ab}	37. $33\frac{1}{2}$
41. 32^{ef}	42. 34^{cd}	2391^{cd}	37. 34

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
41. 33^{ab}	42. 35^{ab}	2392^{ab}	37. 35^{ab}
255*	—	—	—
41. 33^{cd}–34^{abcd}	42. 35^{cd}–36	2392^{cd}–2393	37. 35^{cd}–36
41. 34^{ef}	42. 37^{ab}	2394^{ab}	37. $36\frac{1}{2}$
41. 35–39^{ab}	42. 37^{cd}–41^{cd}	2394^{cd}–2398	37. $37\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
41. 39^{cd}	42. 41^{ef}	2399	37. $41\frac{1}{2}^{cd}$
42. 1–5^{abcd}	43. 1–5	2400–2404	38. 1–5
42. 5^{ef}	43. 6^{ab}	2405^{ab}	38. $5\frac{1}{2}$
42. 6^{abcd}	43. 6^{cd}–7^{ab}	2405^{cd}–2406^{ab}	38. $6\frac{1}{2}$
42. 6^{ef}	43. 7^{cd}	2406^{cd}	38. 7
42. 7–11	43. 8–12	2407–2411	38. 8–12
42. 12	43. 13	2412	38. $12\frac{1}{2}$, 13
256*	43. 14–15	2413–2414	—
42. 13^{ab}	43. 16^{ab}	2415^{ab}	—
42. 13^{cd}	43. 16^{cd}	2415^{cd}	38. $13\frac{1}{2}$
257*	—	—	38. 14
42. 13^{ef}	43. 17^{ab}	2416^{ab}	38. $14\frac{1}{2}$
42. 14^{ab}	43. 17^{cd}	2416^{cd}	38. $15\frac{1}{2}^{ab}$
258*	43. 18^{ab}	2417^{ab}	—
42. 14^{cdef}	43. 18^{cd}–19^{ab}	2417^{cd}–2418^{ab}	38. $15\frac{1}{2}^{cd}$, 16
42. 15–16	43. 19^{cd}–21^{ab}	2418^{cd}–2420^{ab}	38. 17–18
42. 17–18^{abcd}	43. 22–23	2421–2422	38. 19–20
42. 18^{ef}	43. 21^{cd}	2420^{cd}	38. 21^{ab}
259*	—	—	38. 21^{cd}
42. 19–21^{abcd}	43. 24–26	2423–2425	38. 22–24
260*	—	—	—
42. 21^{ef}	43. 27^{ab}	2426^{ab}	38. $24\frac{1}{2}^{ab}$
42. 22	43. 27^{cd}–28^{ab}	2426^{cd}–2427^{ab}	38. $24\frac{1}{2}^{cd}$, 25
42. 23–26^{ab}	43. 28^{cd}–31	2427^{cd}–2430	38. 26–29^{ab}
42. 26^{cd}	43. 32^{ab}	2431	38. 29^{cd}
42. 27–34	43. 32^{cd}–40^{ab}	2432–2439	38. 30–37
261*	43. 40^{cd}–43^{ab}	2440–2442	—
42. 35^{ab}	43. 43^{cd}	2443^{ab}	38. 38^{ab}
42. 35^{cd}–36^{ab}	43. 44	2443^{cd}–2444^{ab}	38. 38^{cd}–39^{ab}
262*(for 35^{e}-36^{b})	—	—	—
42. 36^{cd}	43. 45^{ab}	2444^{cd}	38. 39^{cd}
42. 37	43. 45^{cdef}	2445	38. 40
42. 38–41	43. 46–49	2446–2449	38. 41–44

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
43. 1–32^{abcd}	44. 1–32	2450–2481	39. 1–32
43. 32^{ef}	44. 33^{ab}	2482^{ab}	39. 32$\frac{1}{2}$
43. 33	44. 33^{cd}–34^{ab}	2482^{cd}–2483^{ab}	39. 33$\frac{1}{2}$
43. 34	44. 34^{cd}–35^{ab}	2483^{cd}–2484^{ab}	39. 34, 35^{ab}
43. 35	44. 35^{cd}–36^{ab}	2484^{cd}–2485^{ab}	39. 35^{cd}, 35$\frac{1}{2}$
43. 36–39^{abcd}	44. 36^{cd}–40^{ab}	2485^{cd}–2489^{ab}	39. 36$\frac{1}{2}$–39$\frac{1}{2}$
43. 39^{ef}	44. 40^{cd}	2489^{cd}	39. 40
43. 40–46	44. 41–47	2490–2496	39. 41–47
43. 47	44. 48	2497	39. 47$\frac{1}{2}$, 48
43. 48–52	44. 49–53	2498–2502	39. 49–53
44. 1–8^{abcd}	45. 1–8	2503–2510	40. 1–8
44. 8^{ef}	45. 9^{ab}	2511^{ab}	40. 9^{ab}
44. 9–11^{abcd}	45. 9^{cd}–12^{ab}	2511^{cd}–2514^{ab}	40. 9^{cd}–12^{ab}
44. 11^{ef}	45. 12^{cd}	2514^{cd}	40. 12^{cd}
44. 12^{abcd}	45. 13	2515	40. 13
44. 12^{ef}	45. 14^{ab}	2516^{ab}	40. 14^{ab}
44. 13^{abcd}	45. 14^{cd}–15^{ab}	2516^{cd}–2517^{ab}	40. 14^{cd}–15^{ab}
44. 13^{ef}	45. 15^{cd}	2517^{cd}	40. 15^{cd}
44. 14–20^{abcd}	45. 16–22	2518–2524	40. 16–22
44. 20^{ef}	45. 23^{ab}	2525^{ab}	40. 22$\frac{1}{2}$
44. 21	45. 23^{cd}–24^{ab}	2525^{cd}–2526^{ab}	40. 23$\frac{1}{2}$
44. 22	45. 24^{cd}–25^{ab}	2526^{cd}–2527^{ab}	40. 24, 25^{ab}
44. 23^{abcd}	45. 25^{cd}–26^{ab}	2527^{cd}–2528^{ab}	40. 25^{cd}–26^{ab}
44. 23^{ef}	45. 26^{cd}	2528^{cd}	40. 26^{cd}
44. 24–31^{abcd}	45. 27–34	2529–2536	40. 27–34
44. 31^{ef}	45. 35^{ab}	2537^{ab}	40. 34$\frac{1}{2}$
44. 32^{abcd}	45. 35^{cd}–36^{ab}	2537^{cd}–2538^{ab}	40. 35$\frac{1}{2}$
44. 32^{ef}	45. 36^{cd}	2538^{cd}	40. 36
44. 33–38^{abcd}	45. 37–42	2539–2544	40. 37–42
44. 38^{ef}	45. 43^{ab}	2545^{ab}	40. 42$\frac{1}{2}$
44. 39–49	45. 43^{cd}–54^{ab}	2545^{cd}–2556^{ab}	40. 43$\frac{1}{2}$–53$\frac{1}{2}$
44. 50	45. 54^{cd}–55^{ab}	2556^{cd}–2557^{ab}	40. 54, 54$\frac{1}{2}$
44. 51–52	45. 55^{cd}–57^{ab}	2557^{cd}–2559^{ab}	40. 55$\frac{1}{2}$–56$\frac{1}{2}$
44. 53	45. 57^{cd}–58^{ab}	2559^{cd}–2560^{ab}	40. 57, 58^{ab}
44. 54–56	45. 58^{cd}–61^{ab}	2560^{cd}–2563^{ab}	40. 58^{cd}–61^{ab}
263*	45. 61^{cd}	2563^{cd}	—
44. 57–62	45. 62–67	2564–2569	40. 61^{cd}–67^{ab}
44. 63–64	45. 68–69	2570–2571	40. 67^{cd}–69^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
264*(for 63–64)	—	—	—
44. 65–70	45. 70–75	2572–2577	40. 69^{cd}–75^{ab}
265*	—	—	—
44. 71–72^{abcd}	45. 76–77	2578–2579	40. 75^{cd}–77^{ab}
44. 72^{ef}	45. 78^{ab}	2580^{ab}	40. 77^{cd}
44. 73	45. 78^{cd}–79^{ab}	2580^{cd}–2581^{ab}	40. $77\frac{1}{2}$, 78
44. 74^{a}	45. 79^{c}	2581^{c}	40. 79^{a}
266*	—	—	—
44. 74^{bcd}	45. 79^{d}–80^{ab}	2581^{d}–2582^{ab}	40. 79^{bcd}
44. 75^{ab}	—	—	40. 80^{ab}
44. 75^{cd}	—	—	—
44. 76–88^{ab}	45. 80^{cd}–92	2582^{cd}–2594	40. 80^{cd}–92
44. 88^{c}	45. 93^{a}	2595^{a}	40. 93^{a}
267*	45. 93^{bc}	2595^{bc}	—
44. 88^{d}	45. 93^{d}	2595^{d}	40. 93^{b}
44. 89–91^{ab}	45. 94–96^{ab}	2596–2598^{ab}	40. 93^{cd}–95
44. 91^{cd}	—	—	40. 96^{ab}
268*(subst. 91^{cd})	45. 96^{cd}	2598^{cd}	—
44. 92–97^{abcd}	45. 97–102	2599–2604	40. 96^{cd}–102^{ab}
44. 97^{ef}	45. 103^{ab}	2605^{ab}	40. 102^{cd}
44. 98–100^{abcd}	45. 103^{cd}–106^{ab}	2605^{cd}–2608^{ab}	40. 103–105
44. 100^{ef}	45. 106^{cd}	2608^{cd}	40. 106^{ab}
44. 101	45. 107	2609	40. 106^{cd}, $106\frac{1}{2}$
269*	—	—	—
44. 102	45. 108	2610	40. 107, $107\frac{1}{2}$
44. 103	45. 109	2611	40. $108\frac{1}{2}$
44. 104^{ab}	45. 110^{ab}	2612^{ab}	—
44. 104^{cd}	—	—	40. $109\frac{1}{2}^{ab}$
44. 105^{ab}	45. 111^{ab}	2613^{ab}	40. $110\frac{1}{2}^{ab}$
44. 105^{cd}	45. 110^{cd}	2612^{cd}	40. $109\frac{1}{2}^{cd}$
44. 106–107^{ab}	45. 111^{cd}–112	2613^{cd}–2614	40. $110\frac{1}{2}^{cd}$–$111\frac{1}{2}$
44. 107^{cd}	45. 113^{ab}	2615^{ab}	40. 112
44. 108–110^{ab}	45. 113^{cd}–115^{cd}	2615^{cd}–2617	40. 113–115^{ab}
44. 110^{cd}	45. 115^{ef}	2618	40. 115^{cd}
45. 1–10	46. 1–10	2619–2628	41. 1–10
45. 11–13^{abc}	46. 11–13	2629–2631	—
45. 13^{ef}–14^{ab}	46. 14	2632	—
45. 14^{cd}–16^{ab}	46. 15–16	2633–2634	41. 11–12

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
270*	—	—	—
45. 16^{cd}–18^{ab}	46. 17–18	2635–2636	41. 13–14
45. 18^{cd}–20^{ab}	46. 19–20	2637–2638	—
45. 20^{cd}	46. 21^{ab}	2639^{ab}	41. 15^{ab}
45. 21^{ab}	46. 21^{cd}	2639^{cd}	—
45. 21^{cd}	46. 22^{ab}	2640^{ab}	41. 15^{cd}
45. 22–27^{abcd}	46. 22^{cd}–28^{ab}	2640^{cd}–2646^{ab}	41. 16–21
45. 27^{ef}	46. 28^{cd}	2646^{cd}	41. 22^{ab}
45. 28^{abcd}	46 29	2647	41. 22^{cd}–23^{ab}
45. 28^{ef}	46. 30^{ab}	2648^{ab}	41. 23^{cd}
45. 29–34	46. 30^{cd}–36^{ab}	2648^{cd}–2654^{ab}	41. 24–29
45. 35^{ab}	46. 36^{cd}	2654^{cd}	41. 31^{ab}
45. 35^{cd}–36^{ab}	46. 37	2655	41. 30
271*	46. 38^{ab}	2656^{ab}	—
272*	—	—	—
45. 36^{cd}	46. 38^{cd}	2656^{cd}	41. 31^{cd}
45. 37^{ab}	46. 39^{ab}	2657^{ab}	41. 32^{cd}
45. 37^{cd}	46. 39^{cd}	2657^{cd}	41. 32^{ab}
273*	46. 40–41^{ab}	2658–2659^{ab}	—
45. 38–39^{ab}	46. 41^{cd}–42	2659^{cd}–2660	41. 33–34^{ab}
45. 39^{cd}	46. 43^{ab}	2661^{ab}	41. 34^{cd}
274*(subst. 39^{cd})	—	—	—
45. 40	46. 43^{cd}–44^{ab}	2661^{cd}–2662^{ab}	41. 35
275*	—	—	—
45. 41–42	46. 44^{cd}–46^{ab}	2662^{cd}–2664^{ab}	41. 36–37
45. 43	46. 46^{cd}–47^{ab}	2664^{cd}–2665^{ab}	41. $37\frac{1}{2}$, $38\frac{1}{2}^{ab}$
276*	46. 47^{cd}–48	2665^{cd}–2666	—
45. 44–45^{ab}	46. 49–50^{ab}	2667–2668^{ab}	41. $38\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}$
45. 45^{cd}	46. 50^{cd}	2668^{cd}	41. 40
45. 46–47^{abcd}	46. 51–52	2669–2670	41. 41 42
45. 47^{ef}	46. 53^{ab}	2671^{ab}	41. $42\frac{1}{2}$
45. 48^{abcd}	46. 53^{cd}–54^{ab}	2671^{cd}–2672^{ab}	41. $43\frac{1}{2}$
45. 48^{ef}	46. 54^{cd}	2672^{cd}	41. $44\frac{1}{2}^{ab}$
277*	46. 55^{ab}	2673^{ab}	41. $44\frac{1}{2}^{cd}$
45. 49^{abcd}	46. 55^{cd}–56^{ab}	2673^{cd}–2674^{ab}	41. $45\frac{1}{2}$
45. 49^{ef}	46. 56^{cd}	2674^{cd}	41. 46
45. 50–58^{ab}	46. 57–65^{ab}	2675–2683^{ab}	41. 47–55^{ab}
278*	46. 65^{cd}	2683^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 58^{cdef}	46. 66	2684	41. 55^{cd}, $55\frac{1}{2}$
45. 59^{abcd}	46. 67	2685	41. $56\frac{1}{2}$
45. 59^{ef}	46. 68^{ab}	2686^{ab}	41. 57
45. 60^{abcd}	46. 68^{cd}–69^{ab}	2686^{cd}–2687^{ab}	41. 58
45. 60^{ef}	46. 69^{cd}	2687^{cd}	41. $58\frac{1}{2}$
45. 61–63	46. 70–72	2688–2690	41. $59\frac{1}{2}$–$61\frac{1}{2}$
45. 64^{ab}	46. 73^{ab}	2691^{ab}	41. 62
45. 64^{cdef}	46. 73^{cd}–74^{ab}	2691^{cd}–2692^{ab}	41. 63
45. 65	46. 74^{cd}–75^{ab}	2692^{cd}–2693^{ab}	41. $63\frac{1}{2}$, 64
45. 66–67	46. 75^{cd}–77^{ab}	2693^{cd}–2695^{ab}	41. 65–66
279*	46. 77^{cd}	2695^{cd}	—
45. 68^{ab}	46. 78^{ab}	2696^{ab}	41. 67^{ab}
280*	46. 78^{cd}	2696^{cd}	41. 67^{cd}
45. 68^{cd}	46. 79^{ab}	2697^{ab}	41. $67\frac{1}{2}$
45. 69^{abcd}	46. 79^{cd}–80^{ab}	2697^{cd}–2698^{ab}	41. $68\frac{1}{2}$
45. 69^{ef}	46. 80^{cd}	2698^{cd}	41. 69
45. 70–79^{ab}	46. 81–90^{ab}	2699–2708^{ab}	41. 70–79^{ab}
281*	46. 90^{cd}–91^{ab}	2708^{cd}–2709^{ab}	—
45. 79^{cd}	46. 91^{cd}	2709^{cd}	41. 79^{cd}
45. 80–81^{ab}	46. 92–93^{ab}	2710–2711^{ab}	41. 80–81^{ab}
282*	46. 93^{cd}	2711^{cd}	—
45. 81^{cd}–82	46. 94–95^{ab}	2712–2713^{ab}	41. 81^{cd}–82
283*	—	—	—
45. 83	46. 95^{cd}–96^{ab}	2713^{cd}–2714^{ab}	41. 83
45. 84	46. 97	2715	41. 84^{cd}, $84\frac{1}{2}$
45. 85–87^{ab}	46. 98–100^{ab}	2716–2718^{ab}	41. $85\frac{1}{2}$–$87\frac{1}{2}^{ab}$
45. 87^{cd}	46. $100^{cd} = 96^{cd}$	$2718^{cd} = 2714^{cd}$	41. $87\frac{1}{2}^{cd} = 84^{ab}$
45. 88–94^{abcd}	46. 101–107	2719–2725	41. $88\frac{1}{2}$–$94\frac{1}{2}$
45. 94^{ef}	46. 108^{ab}	2726^{ab}	41. 95
45. 95^{ab}	46. 108^{cd}	2726^{cd}	41. $95\frac{1}{2}$
45. 95^{cd}	46. 108^{ef}	2727	41. $96\frac{1}{2}^{ab}$
284*	—	—	41. $96\frac{1}{2}^{cd}$
46. 1–4	47. 1–4	2728–2731	42. 1–4
46. 5^{ab}	47. 5^{ab}	2732^{ab}	42. $4\frac{1}{2}$
46. 5^{cdef}	47. 5^{cd}–6^{ab}	2732^{cd}–2733^{ab}	42. $5\frac{1}{2}$
46. 6–7	47. 6^{cd}–8^{ab}	2733^{cd}–2735^{ab}	42. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
46. 8	47. 8^{cd}–9^{ab}	2735^{cd}–2736^{ab}	42. 8, $8\frac{1}{2}$
46. 9–11^{abcd}	47. 9^{cd}–12^{ab}	2736^{cd}–2739^{ab}	42. $9\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
$46.\ 11^{ef}$	$47.\ 12^{cd}$	2739^{cd}	42. 12
$46.\ 12^{abcd}$	47. 13	2740	42. 13
$46.\ 12^{ef}$	$47.\ 14^{ab}$	2741^{ab}	$42.\ 14^{ab}$
46. 13	$47.\ 14^{cd}–15^{ab}$	$2741^{cd}–2742^{ab}$	$42.\ 14^{cd},\ 14\frac{1}{2}$
$46.\ 14^{ab}$	$47.\ 15^{cd}$	2742^{cd}	$42.\ 15\frac{1}{2}^{ab}$
$46.\ 14^{cd}$	$47.\ 16^{ab}$	2743	$42.\ 15\frac{1}{2}^{cd}$
$46.\ 15–19^{abcd}$	$47.\ 16^{cd}–21^{ab}$	2744–2748	$42.\ 16\frac{1}{2}–20\frac{1}{2}$
$46.\ 19^{ef}$	$47.\ 21^{cd}$	2749^{ab}	42. 21
46. 20	47. 22	$2749^{cd}–2750^{ab}$	42. 22
$46.\ 21^{ab}$	$47.\ 23^{ab}$	2750^{cd}	—
$46.\ 21^{cdef}$	$47.\ 23^{cd}–24^{ab}$	2751	42. 23
$46.\ 22^{bcd}$	$47.\ 24^{cd}–25^{ab}$	2752	42. 24
$46.\ 22^{ef}$	$47.\ 25^{cd}$	2753^{ab}	$42.\ 24\frac{1}{2}$
$46.\ 23^{abcd}$	47. 26	$2753^{cd}–2754^{ab}$	$42.\ 25\frac{1}{2}$
$46.\ 23^{ef}$	$47.\ 27^{ab}$	2754^{cd}	42. 26
46. 24	$47.\ 27^{cd}–28^{ab}$	2755	$42.\ 26\frac{1}{2},\ 27\frac{1}{2}^{ab}$
46. 25	$47.\ 28^{cd}–29^{ab}$	2756	$42.\ 27\frac{1}{2}^{cd}–28\frac{1}{2}^{ab}$
46. 26	$47.\ 29^{cd}–30^{ab}$	2757	$42.\ 28\frac{1}{2}^{cd},\ 29$
$46.\ 27^{ab}$	$47.\ 30^{cd}$	2758^{ab}	$42.\ 29\frac{1}{2}$
$46.\ 27^{cdef}$	47. 31	$2758^{cd}–2759^{ab}$	$42.\ 30\frac{1}{2}$
$46.\ 28–29^{ab}$	$47.\ 32–33^{ab}$	$2759^{cd}–2760$	$42.\ 31\frac{1}{2}–32\frac{1}{2}^{ab}$
$46.\ 29^{cd}$	$47.\ 33^{cd}$	2761	$42.\ 32\frac{1}{2}^{cd}$
47. 1–7	48. 1–7	2762–2768	43. 1–7
47. 8	48. 8	2769	$43.\ 7\frac{1}{2},\ 8\frac{1}{2}^{ab}$
47. 9	48. 9	2770	$43.\ 8\frac{1}{2}^{cd},\ 9$
47. 10–15	48. 10–15	2771–2776	43. 10–15
47. 16	48. 16	2777	$43.\ 15\frac{1}{2},\ 16$
$47.\ 17^{abcd}$	48. 17	2778	43. 17
285*	—	—	$43.\ 18^{ab}$
$47.\ 17^{ef}$	$48.\ 18^{ab}$	2779^{ab}	$43.\ 18^{cd}$
$47.\ 18–19^{abcd}$	$48.\ 18^{cd}–20^{ab}$	$2779^{cd}–2781^{ab}$	43. 19–20
$47.\ 19^{ef}$	$48.\ 20^{cd}$	2781^{cd}	$43.\ 20\frac{1}{2}$
47. 20–23	48. 21–24	2782–2785	$43.\ 21\frac{1}{2}–24\frac{1}{2}$
286*	48. 25–28	2786–2789	$43.\ 25\frac{1}{2}–28\frac{1}{2}$
47. 24	48. 29	2790	$43.\ 29\frac{1}{2}$
47. 25	48. 30	2791	$43.\ 30,\ 31^{ab}$
47. 26	48. 31	2792	$43.\ 31^{cd},\ 31\frac{1}{2}$
$47.\ 27^{abcd}$	48. 32	2793	$43.\ 32\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
47. 27^{ef}	48. 33^{ab}	2794^{ab}	43. 33
47. 28–33	48. 33^{cd}–39^{ab}	2794^{cd}–2800^{ab}	43. 34–39
47. 34^{ab}	48. 39^{cd}	2800^{cd}	43. 39$\frac{1}{2}$
47. 34^{cdef}	48. 40	2801	43. 40, 41^{ab}
47. 35	48. 41	2802	43. 41^{cd}, 41$\frac{1}{2}$
47. 36–42	48. 42–48	2803–2809	43. 42$\frac{1}{2}$–48$\frac{1}{2}$
47. 43	48. 49	2810	43. 49, 49$\frac{1}{2}$
47. 44^{ab}	48. 50^{ab}	2811^{ab}	43. 50
47. 44^{cdef}	48. 50^{cd}–51^{ab}	2811^{cd}–2812^{ab}	43. 51
47. 45^{abcd}	48. 51^{cd}–52^{ab}	2812^{cd}–2813^{ab}	43. 52
47. 45^{e}	48. 52^{c}	2813^{c}	43. 53^{a}
287*	48. 52^{d}–53^{a}	2813^{d}–2814^{a}	43. 53^{bc}
47. 45^{f}–46	48. 53^{bcd}–54^{ab}	2814^{bcd}–2815^{ab}	43. 53^{d}–54
47. 47	48. 54^{cd}–55^{ab}	2815^{cd}–2816^{ab}	43. 54$\frac{1}{2}$, 55$\frac{1}{2}^{ab}$
47. 48	48. 55^{cd}–56^{ab}	2816^{cd}–2817^{ab}	43. 55$\frac{1}{2}^{cd}$, 56
47. 49–55^{ab}	48. 56^{cd}–62	2817^{cd}–2823	43. 57–63^{ab}
47. 55^{cd}	48. 63^{ab}	2824	43. 63^{cd}
47. 56–59	48. 63^{cd}–67^{ab}	2825–2828	43. 64–67
47. 60	48. 67^{cdef}	2829	43. 67$\frac{1}{2}$, 68
47. 61	48. 68	2830	43. 69
48. 1–2	49. 1–2	2831–2832	44. 1–2
48. 3	49. 3	—	44. 3
288*	—	—	—
48. 4^{ab}	49. 4^{ab}	—	44. 4^{ab}
48. 4^{cd}–6^{abcd}	49. 4^{cd}–6	2833–2835^{ab}	44. 4^{cd}–6
48. 6^{ef}	49. 7^{ab}	2835^{cd}	44. 6$\frac{1}{2}$
48. 7–8^{abcd}	49. 7^{cd}–9^{ab}	2836–2837	44. 7$\frac{1}{2}$–8$\frac{1}{2}$
48. 8^{ef}	49. 9^{cd}	2838^{ab}	44. 9
289*	49. 10–11^{ab}	2838^{cd}–2839	—
48. 9–10^{ab}	—	—	44. 10–11^{ab}
48. 10^{cd}	49. 11^{cd}	2840^{ab}	44. 11^{cd}
48. 11	49. 12	2840^{cd}–2841^{ab}	44. 11$\frac{1}{2}$, 12$\frac{1}{2}^{ab}$
48. 12	49. 13	2841^{cd}–2842^{ab}	44. 12$\frac{1}{2}^{cd}$, 13
48. 13–14	49. 14–15	2842^{cd}–2844^{ab}	44. 14–15
48. 15	—	—	44. 16
290* (subst. 15)	49. 16	2844^{cd}–2845^{ab}	—
48. 16–23^{ab}	49. 17–24^{ab}	2845^{cd}–2852	44. 17–24^{ab}
48. 23^{cd}	49. 24^{cd}	2853	44. 24^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
—	—	—	44. $24\frac{1}{2}$
49. 1–3^{ab}	50. 1–3^{ab}	2854–2856^{ab}	45. 1–3^{ab}
291*	50. 3^{cd}	2856^{cd}	45. 3^{cd}
49. 3^{cd}–6^{ab}	50. 4–6	2857–2859	45. 4–6
49. 6^{cd}	50. 7^{ab}	2860^{ab}	45. $6\frac{1}{2}$
49. 7^{ab}	50. 7^{cd}	2860^{cd}	45. $7\frac{1}{2}^{ab}$
49. 7^{cd}	50. 8^{ab}	2861^{ab}	45. $7\frac{1}{2}^{cd}$
292*	—	—	—
49. 8^{ab}	50. 8^{cd}	2861^{cd}	45. 8
49. 8^{cd}	50. 9^{ab}	2862^{ab}	45. 9^{ab}
293*	—	—	—
49. 9	50. 9^{cd}–10^{ab}	2862^{cd}–2863^{ab}	45. 9^{cd}, $9\frac{1}{2}$
49. 10–19	50. 10^{cd}–20^{ab}	2863^{cd}–2873^{ab}	45. $10\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
49. 20^{ab}	50. 20^{cd}	2873^{cd}	45. $20\frac{1}{2}^{ab} = 26\frac{1}{2}^{cd}$
49. 20^{cd}–24^{cd}	50. 21–25^{ab}	2874–2878^{ab}	45. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
49. 24^{ef}	50. 25^{cd}	2878^{cd}	45. $25\frac{1}{2}^{ab}$
49. 25	50. 26	2879	45. $25\frac{1}{2}^{cd}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
49. 26	50. 27	2880	45. $27\frac{1}{2}$
49. 27	50. 28	2881	45. 28, 29^{ab}
294*	—	—	45. 29^{cd}
49. 28–29^{ab}	50. 29–30^{ab}	2882–2883^{ab}	45. 30, $30\frac{1}{2}$
49. 29^{cd}–30^{abcd}	50. 30^{cd}–31	2883^{cd}–2884	—
49. 30^{ef}–31	50. 32–33^{ab}	2885–2886^{ab}	—
49. 32–34	50. 33^{cd}–36^{ab}	2886^{cd}–2889^{ab}	45. $31\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
49. 35–36	50. 36^{cd}–38^{ab}	2889^{cd}–2891^{ab}	—
49. 37–45	50. 38^{cd}–47^{ab}	2891^{cd}–2900^{ab}	45. $34\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
295*	—	—	—
49. 46^{ab}	50. 47^{cd}	2900^{cd}	45. $43\frac{1}{2}^{ab}$
49. 46^{cd}	50. 48^{ab}	2901	45. $43\frac{1}{2}^{cd}$
49. 47	50. 48^{cd}–49^{ab}	2902	45. $44\frac{1}{2}$
49. 48^{ab}	50. 49^{cd}	2903^{ab}	45. 45
49. 48^{cd}	50. 50^{ab}	2903^{cd}	45. 46^{ab}
49. 48^{ef}	50. 50^{cd}	2904	45. 46^{cd}
49. 49–52^{abcd}	50. 51–54	2905–2908	45. 47–50
49. 52^{ef}	50. 55^{ab}	2909^{ab}	45. $50\frac{1}{2}$
49. 53–64	50. 55^{cd}–67^{ab}	2909^{cd}–2921^{ab}	45. $51\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}$
296* lines 1–2	50. 67^{cd}–68^{ab}	2921^{cd}–2922^{ab}	—
296* line 3	50. 68^{cd}	2922^{cd}	45. $63\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
296* line 4	50. 68^{ef}	2923	45. $63\frac{1}{2}^{cd}$
49. 65	50. 69	2924	45. $64\frac{1}{2}$
50. $1–12^{abcd}$	51. 1–12	2925–2936	46. 1–12
50. 12^{ef}	51. 13^{ab}	2937^{ab}	46. $12\frac{1}{2}$
50. 13	51. $13^{cd}–14^{ab}$	$2937^{cd}–2938^{ab}$	46. $13\frac{1}{2}$
50. 14	51. $14^{cd}–15^{ab}$	$2938^{cd}–2939^{ab}$	46. 14, $14\frac{1}{2}$
50. $15–29^{abcd}$	51. $15^{cd}–30^{ab}$	$2939^{cd}–2954^{ab}$	46. $15\frac{1}{2}–29\frac{1}{2}$
50. 29^{ef}	51. 30^{cd}	2954^{cd}	46. $30\frac{1}{2}^{ab}$
50. 30^{abcd}	51. 31	2955	46. $30\frac{1}{2}^{cd}–31\frac{1}{2}^{ab}$
50. 30^{ef}	51. 32^{ab}	2956^{ab}	46. $31\frac{1}{2}^{cd}$
50. $31–32^{abcd}$	51. $32^{cd}–34^{ab}$	$2956^{cd}–2958^{ab}$	46. $32\frac{1}{2}–33\frac{1}{2}$
50. 32^{ef}	51. 34^{cd}	2958^{cd}	46. 34
50. 33^{abcd}	51. 35	2959	46. 35
50. 33^{ef}	51. 36^{ab}	2960^{ab}	46. $35\frac{1}{2}$
50. 34–49	51. $36^{cd}–52^{ab}$	$2960^{cd}–2976^{ab}$	46. $36\frac{1}{2}–51\frac{1}{2}$
50. 50^{ab}	51. 52^{cd}	2976^{cd}	46. $52\frac{1}{2}^{ab}$
50. 50^{cd}	51. 52^{ef}	2977	46. $52\frac{1}{2}^{cd}$
50. 51	51. 53	2978	46. $53\frac{1}{2}$
51. $1–3^{abcd}$	52. 1–3	2979–2981	47. 1–3
51. 3^{ef}	52. 4^{ab}	2982^{ab}	47. $3\frac{1}{2}$
51. 4–5	52. $4^{cd}–6^{ab}$	$2982^{cd}–2984^{ab}$	47. $4\frac{1}{2}–5\frac{1}{2}$
51. 6	52. $6^{cd}–7^{ab}$	$2984^{cd}–2985^{ab}$	47. 6, $6\frac{1}{2}$
51. $7–9^{ab}$	52. $7^{cd}–9$	$2985^{cd}–2987$	47. $7\frac{1}{2}–9\frac{1}{2}^{ab}$
297*	—	—	47. $9\frac{1}{2}^{cd}$
51. 9^{cd}	52. 10^{ab}	2988^{ab}	47. 10
51. 10	52. $10^{cd}–11^{ab}$	$2988^{cd}–2989^{ab}$	47. 11
51. 11	52. $11^{cd}–12^{ab}$	$2989^{cd}–2990^{ab}$	47. $11\frac{1}{2}$, $12\frac{1}{2}^{ab}$
51. 12	52. $12^{cd}–13^{ab}$	$2990^{cd}–2991^{ab}$	47. $12\frac{1}{2}^{cd}$, 13
51. 13	52. $13^{cd}–14^{ab}$	$2991^{cd}–2992^{ab}$	47. $13\frac{1}{2}$, 14
51. $14–16^{ab}$	52. $14^{cd}–16$	$2992^{cd}–2994$	47. $15–17^{ab}$
298*	52. 17^{ab}	2995^{ab}	—
51. $16^{cd}–20$	52. $17^{cd}–21$	$2995^{cd}–2999$	47. $17^{cd}–21$
51. 21^{abcd}	52. 22	3000	47. 22
51. 21^{ef}	52. 23^{ab}	3001^{ab}	47. $22\frac{1}{2}$
51. $22–23^{abcd}$	52. $23^{cd}–25^{ab}$	$3001^{cd}–3003^{ab}$	47. $23\frac{1}{2}–24\frac{1}{2}$
51. 23^{ef}	52. 25^{cd}	3003^{cd}	47. $25\frac{1}{2}^{ab}$
299*	52. 26^{ab}	3004^{ab}	—
51. 24^{abcd}	52. $26^{cd}–27^{ab}$	$3004^{cd}–3005^{ab}$	47. $25\frac{1}{2}^{cd}$ $26\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. 24^{ef}	52. 27^{cd}	3005^{cd}	47. $26\frac{1}{2}^{cd}$
51. 25–26	52. 28–29	3006–3007	47. $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
52. 1–8	53. 1–8	3008–3015	48. 1–8
52. 9	53. 9	3016	48. $8\frac{1}{2}$, $9\frac{1}{2}^{ab}$
52. 10	53. 10	3017	48. $9\frac{1}{2}^{cd}$, 10
52. 11	53. 11	3018	48. 11
52. 12	53. 12	3019	48. $11\frac{1}{2}$, 12
52. 13	53. 13	3020	48. 13
52. 14	53. 14	3021	48. $13\frac{1}{2}$, 14
52. 15–16	53. 15–16	3022–3023	48. 15–16
300*	—	—	—
301*	53. 17–21^{ab}	3024–3028^{ab}	—
52. 17	53. 21^{cd}–22^{ab}	3028^{cd}–3029^{ab}	48. 17
52. 18^{ab}	53. 22^{cd}	3029^{cd}	48. 18^{ab}
52. 18^{cd}	53. 22^{ef}	3030	48. 18^{cd}
302*	—	—	48. 19–21
52. 19–21	53. 23–25	3031–3033	48. 22–24
303*	53. 26	3034	—
53. 1–3	54. 1–3	3035–3037	49. 1–3
53. 4	54. 4	3038	49. $3\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}^{ab}$
53. 5	54. 5	3039	49. $4\frac{1}{2}^{cd}$, 5
53. 6–7	54. 6–7	3040–3041	49. 6–7
304*	54. 8^{ab}	3042^{ab}	—
53. 8^{abcd}	—	—	49. 8
53. 8^{ef}	54. 8^{cd}	3042^{cd}	49. $8\frac{1}{2}$
53. 9^{ab}	—	—	49. $9\frac{1}{2}^{ab}$
305* (subst. 9^{ab})	54. 9^{ab}	3043^{ab}	
306* (subst. 9^{ab})	—	—	—
307*	—	—	—
53. 9^{cdef}	54. 9^{cd}–10^{ab}	3043^{cd}–3044^{ab}	49. $9\frac{1}{2}^{cd}$, 10
53. 10–12^{ab}	54. 10^{cd}–12	3044^{cd}–3046	49. 11–13^{ab}
53. 12^{cdef}	—	—	49. 13^{cd}, $13\frac{1}{2}$
308* (for 12^{cdef})	54. 13–14	3047–3048	—
53. 13–14^{abcd}	54. 15–16	3049–3050	49. $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
53. 14^{ef}	54. 17^{ab}	3051^{ab}	49. 16
53. 15	54. 17^{cd}–18^{ab}	3051^{cd}–3052^{ab}	49. 17
309* (subst. 15)	—	—	—
53. 16–20	54. 18^{cd}–23^{ab}	3052^{cd}–3057^{ab}	49. 18–22

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
53. 21	54. 23^{cd}–24^{ab}	3057^{cd}–3058^{ab}	49. $22\frac{1}{2}$, $23\frac{1}{2}^{ab}$
53. 22^{ab}	54. 24^{cd}	3058^{cd}	49. $23\frac{1}{2}^{cd}$
53. 22^{cd}	54. 25^{ab}	3059	49. 24
53. 23–25	54. 25^{cd}–28^{ab}	3060–3062	49. 25–27
310*	—	—	—
53. 26^{abc}	54. 28^{cd}–29^{a}	3063^{abc}	49. $27\frac{1}{2}$, $28\frac{1}{2}^{a}$
53 26^{def}	—	—	49. $28\frac{1}{2}^{bcd}$
311*(subst.26^{def})	54. 29^{bcd}–30^{ab}	3063^{d}–3064	—
53. 27–31^{abc}	54. 30^{cd}–35^{a}	3065–3069^{abc}	49. $29\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}^{abc}$
312*	—	—	—
53. 31^{d}	54. 35^{b}	3069^{d}	49. $33\frac{1}{2}^{d}$
53. 32^{abcd}	54. 35^{cd}–36^{ab}	3070	49. $34\frac{1}{2}$
53. 32^{ef}	54. 36^{cd}	3071^{ab}	49. 35
53. 33^{abcd}	54. 37^{abcd}	3071^{cd}–3072^{ab}	49. 36
53. 33^{ef}	54. 37^{ef}	3072^{cd}	49. $36\frac{1}{2}$
53. 34–37	54. 38–41	3073–3076	49. $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
54. 1–2	55. 1–2	3077–3078	49. $41\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
54. 3–4^{abc}	55. 3–4^{abc}	3079–3080^{abc}	50. 1–2^{abc}
313*	55. 4^{d}–8	3080^{d}–3084	—
54. 4^{d}	—	—	50. 2^{d}
54. 5–9^{abcd}	55. 9–13	3085–3089	50. 3–7
54. 9^{ef}	55. 14^{ab}	3090^{ab}	50. $7\frac{1}{2}$
54. 10–11	55. 14^{cd}–16^{ab}	3090^{cd}–3092^{ab}	50. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
314*	55. 16^{cd}	3092^{cd}	—
54. 12^{ab}	55. 17^{ab}	3093^{ab}	50. $10\frac{1}{2}^{ab}$
54. 12^{cd}	—	3093^{cd}	50. $10\frac{1}{2}^{cd}$
54. 13–24^{a}	55. 17^{cd}–28^{abc}	3094–3105^{a}	50. $11\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}^{a}$
54. 24^{bc}	55. 28^{d}–29^{a}	3105^{bc}	—
54. 24^{d}	55. 29^{b}	3105^{d}	50. $22\frac{1}{2}^{b}$
54. 25–26^{ab}	55. 29^{cd}–30	3106–3107^{ab}	50. $22\frac{1}{2}^{cd}$–$23\frac{1}{2}$
315*	55. 31^{ab}	3107^{cd}	—
54. 26^{cd}–27	55. 31^{cd}–32	3108^{ab}–3109^{ab}	50. $24\frac{1}{2}^{ab}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
54. 28^{ab}	—	3109^{cd}	50. $25\frac{1}{2}^{cd}$
54. 28^{cd}–31	55. 33–36^{ab}	3110–3113^{ab}	50. $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
316*	55. 36^{cd}–37^{ab}	3113^{cd}–3114^{ab}	—
54. 32^{a}	55. 37^{c}	3114^{c}	50. $29\frac{1}{2}^{c}$
54. 32^{bcd}–35^{abc}	55. 37^{d}–41^{a}	3114^{d}–3118^{a}	—
54. 35^{d}	55. 41^{b}	3118^{b}	50. $29\frac{1}{2}^{d}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 36–38^{ab}	55. 41^{cd}–43	3118^{cd}–3120	50. $30\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
317*	55. 44	3121	—
54. 38^{cd}	—	—	50. $32\frac{1}{2}^{cd}$
318*(subst. 38^{cd})	55. 45^{ab}	3122^{ab}	—
54. 39	55. 45^{cd}–46^{ab}	3122^{cd}–3123^{ab}	50. $33\frac{1}{2}$
319*	55. 46^{cd}	3123^{cd}	—
54. 40–44	55. 47–51	3124–3128	50. $34\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
55. 1^{a}	56. 1^{a}	3129^{a}	51. 1^{a}
320*	—	—	—
55. 1^{bcd}	56. 1^{bcd}	3129^{bcd}	51. 1^{bcd}
55. 2–4	56. 2–4	3130–3132	51. 2–4
55. 5	56. 5	3133	51. $4\frac{1}{2}$, 5
55. 6–7^{ab}	56. 6–7^{ab}	3134–3135^{ab}	51. 6–7^{ab}
321*	—	—	—
55. 7^{cd}–15	56. 7^{cd}–15	3135^{cd}–3143	51. 7^{cd}–15
55. 16^{ab}	56. 16^{ab}	3144^{ab}	51. $15\frac{1}{2}$
55. 16^{cdef}	56. 16^{cd}–17^{ab}	3144^{cd}–3145^{ab}	51. $16\frac{1}{2}$
55. 17–21	56. 17^{cd}–22^{ab}	3145^{cd}–3150^{ab}	51. $17\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
322*	—	—	—
55. 22	56. 22^{cd}–23^{ab}	3150^{cd}–3151^{ab}	51. 22, $22\frac{1}{2}$
55. 23	56. 23^{cd}–24^{ab}	3151^{cd}–3152^{ab}	51. $23\frac{1}{2}$
323*	56. 24^{cd}–25^{ab}	3152^{cd}–3153^{ab}	—
55. 24–27	56. 25^{cd}–29^{ab}	3153^{cd}–3157^{ab}	51. $24\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
55. 28^{a}	56. 29^{c}	3157^{c}	51. $28\frac{1}{2}^{a}$
324*	—	—	—
55. 28^{bcd}	56. 29^{d}–30^{ab}	3157^{d}–3158^{ab}	51. $28\frac{1}{2}^{bcd}$
55. 29–30^{abcd}	56. 30^{cd}–32^{ab}	3158^{cd}–3160^{ab}	51. $29\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
55. 30^{ef}	56. 32^{cd}	3160^{cd}	51. 31
55. 31–36	56. 33–38	3161–3166	51. 32–37
325*	—	—	—
55. 37–44	56. 39–46	3167–3174	51. 38–45
56. 1–6^{ab}	57. 1–6^{ab}	3175–3180^{ab}	51. 46–51^{ab}
326*	—	—	—
56. 6^{cd}	57. 6^{cd}	3180^{cd}	51. 51^{cd}
56. 7–19^{abcd}	57. 7–19	3181–3193	51. 52–64
56. 19^{ef}	57. 20^{ab}	3194^{ab}	51. 65^{ab}
56. 20	57. 20^{cd}–21^{ab}	3194^{cd}–3195^{ab}	51. 65^{cd}, $65\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 21^{ab}	57. 21^{cd}	3195^{cd}	51. 66
56. 21^{cd}	57. 25^{ab}	3199^{ab}	51. 67^{ab}
56. 22	57. 25^{cd}–26^{ab}	3199^{cd}–3200^{ab}	51. 67^{cd}, $67\frac{1}{2}$
56. 23–26^{ab}	57. 26^{cd}–29	3200^{cd}–3203	51. $68\frac{1}{2}$–$71\frac{1}{2}^{ab}$
56. 26^{cd}	57. 30^{ab}	3204^{ab}	51. $71\frac{1}{2}^{cd}$
327*(subst. 26^{cd})	—	—	—
56. 27^{ab}	57. 30^{cd}	3204^{cd}	51. $72\frac{1}{2}^{ab}$
56. 27^{cd}	57. 31^{ab}	3205^{ab}	51. $72\frac{1}{2}^{cd}$
328*(subst. 27^{cd})	—	—	—
56. 28–29^{ab}	57. 31^{cd}–32	3205^{cd}–3206	51. $73\frac{1}{2}$–$74\frac{1}{2}^{ab}$
56. 29^{cd}	—	—	—
329*(subst. 29^{cd})	57. 33^{ab}	3207^{ab}	51. $74\frac{1}{2}^{cd}$
56. 30–31	57. 33^{cd}–35^{ab}	3207^{cd}–3209^{ab}	51. $75\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
56. 32–34	57. 35^{cd}–38^{ab}	3209^{cd}–3212^{ab}	51. $77\frac{1}{2}$–$79\frac{1}{2}$
	=22–24	=3196–3198	
56. 35–46^{ab}	57. 38^{cd}–49	3212^{cd}–3223	51. $80\frac{1}{2}$–$91\frac{1}{2}^{ab}$
330*	—	—	—
56. 46^{cd}	57. 50^{ab}	3224^{ab}	51. $91\frac{1}{2}^{cd}$
56. 47–59^{ab}	57. 50^{cd}–62^{cd}	3224^{cd}–3236	51. $92\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}^{ab}$
56. 59^{cd}	57. 62^{ef}	3237	51. $104\frac{1}{2}^{cd}$
331*	—	—	—
56. 60–67	57. 63–70	3238–3245	51. $105\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
332*	—	—	51. $113\frac{1}{2}$–$114\frac{1}{2}$
57. 1–5^{abcd}	58. 1–5	3246–3250	52. 1–5
57. 5^{ef}	58. 6^{ab}	3251^{ab}	52. 6^{ab}
333*	58. 6^{cd}	3251^{cd}	52. 6^{cd}
334*	—	—	—
57. 6–10^{abcd}	58. 7–11	3252–3256	52. 7–11
57. 10^{ef}	58. 12^{ab}	3257^{ab}	52. $11\frac{1}{2}$
57. 11^{abcd}	58. 12^{cd}–13^{ab}	3257^{cd}–3258^{ab}	52. $12\frac{1}{2}$
57. 11^{ef}	58. 13^{cd}	3258^{cd}	52. $13\frac{1}{2}^{ab}$
57. 12	58. 14	3259	52. $13\frac{1}{2}^{cd}$, 14
335* (subst. 12)	—	—	—
57. 13	58. 15	3260	52. 15
336*	58. 16	3261	—
57. 14	58. 17	3262	52. 16
57. 15	58. 18	3263	52. $16\frac{1}{2}$, 17
57. 16–36^{ab}	58. 19–39^{ab}	3264–3284^{ab}	52. 18–38^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
337*	—	—	—
57. 36^{cd}	58. 39^{cd}	3284^{cd}	52. 38^{cd}
57. $37–47^{abcd}$	58. 40–50	3285–3295	52. 39–49
57. 47^{ef}	58. 51^{ab}	3296^{ab}	52. $49\frac{1}{2}$
57. 48–52	58. $51^{cd}–56^{ab}$	$3296^{cd}–3301^{ab}$	52. $50\frac{1}{2}–54\frac{1}{2}$
57. 53–54	58. $56^{cd}–58^{ab}$	$3301^{cd}–3303^{ab}$	—
57. $55–57^{ab}$	58. 58^{cd}–60	3303^{cd}–3305	52. $55\frac{1}{2}–57\frac{1}{2}^{ab}$
338*	—	—	—
57. 57^{cd}	58. 61^{ab}	3305^{ab}	52. $57\frac{1}{2}^{cd}$
339*	—	—	—
57. $58–59^{ab}$	58. 61^{cd}–62	3306^{cd}–3307	52. $58\frac{1}{2}–59\frac{1}{2}^{ab}$
57. 59^{cd}	58. 63	3308	52. $59\frac{1}{2}^{cd}$
58. 1–3	59. 1–3	3309–3311	53. 1–3
340*	—	—	—
58. 4^{abcd}	59. 4	3312	53. 4
58. 4^{ef}	59. 5^{ab}	3313^{ab}	53. $4\frac{1}{2}$
58. $5–8^{ab}$	59. $5^{cd}–8^{abcd}$	3313^{cd}–3316	53. $5\frac{1}{2}–8\frac{1}{2}^{ab}$
341*	—	—	—
58. 8^{cd}	59. 8^{ef}	3317	53. $8\frac{1}{2}^{cd}$
58. 9–14	59. 9–14	3318–3323	53. $9\frac{1}{2}–14\frac{1}{2}$
342*	59. 15	3324	—
58. 15^{a}	59. 16^{a}	3325^{a}	53. $15\frac{1}{2}^{a}$
343*	—	—	—
58. 15^{bcd}	59. 16^{bcd}	3325^{bcd}	53. $15\frac{1}{2}^{bcd}$
344*	—	—	—
345*	59. 17–18	3326–3327	—
58. 16–17	59. 19–20	3328–3329	53. $16\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
58. 18	—	—	53. $18\frac{1}{2}$
346*	59. 21	3330	—
347*	59. 22	3331	—
58. $19–22^{ab}$	59. $23–26^{ab}$	$3332–3335^{ab}$	53. $19\frac{1}{2}–22\frac{1}{2}^{ab}$
348*	59. $27–30^{ab}$	$3336–3339^{ab}$	—
58. 22^{cd}	59. 26^{cd}	3335^{cd}	53. $22\frac{1}{2}^{cd}$
58. 23^{ab}	59. 30^{cd}	3339^{cd}	53. $23\frac{1}{2}^{ab}$
58. 23^{cd}	59. 30^{ef}	3340	53. $23\frac{1}{2}^{cd}$
58. 24^{ab}	59. 31^{ab}	3341^{ab}	53. $24\frac{1}{2}^{ab}$
58. 24^{cd}	59. 31^{cd}	3341^{cd}	53. $24\frac{1}{2}^{cd}$
349*(subst. 24^{cd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
59. $1–7^{ab}$	60. $1–7^{ab}$	$3342–3348^{ab}$	54. $1–7^{ab}$
350*	60. $7^{cd}–9^{ab}$	—	—
59. 7^{cd}	60. 9^{cd}	3348^{cd}	54. 7^{cd}
59. 8	60. 10	3349	54. 8
351*	—	—	—
352*	—	—	54. 9
59. $9–10^{ab}$	60. $11–12^{ab}$	$3350–3351^{ab}$	54. $10–11^{ab}$
353*	—	—	54. 11^{cd}
59. 10^{cd}	60. 12^{cd}	3351^{cd}	54. $11\frac{1}{2}$
59. 11^{ab}	60. 13^{ab}	3352^{ab}	54. 12
59. 11^{cdef}	60. $13^{cd}–14^{ab}$	$3352^{cd}–3353^{ab}$	54. 13
59. 12–13	60. $14^{cd}–16^{ab}$	$3353^{cd}–3355^{ab}$	54. 14–15
59. 14^{ab}	60. 16^{cd}	3355^{cd}	54. $15\frac{1}{2}$
59. 14^{cdef}	60. 17	3356	54. $16\frac{1}{2}$
59. 15^{abcd}	60. 18	3357	54. $17\frac{1}{2}$
59. 15^{ef}	60. 19^{ab}	3358^{ab}	54. 18
354*	—	—	—
59. 16	60. $19^{cd}–20^{ab}$	$3358^{cd}–3359^{ab}$	54. 19
355*	60. 20^{cd}	3359^{cd}	54. $19\frac{1}{2}$
59. 17–21	60. 21–25	3360–3364	54. $20\frac{1}{2}–24\frac{1}{2}$
356*, line 1	—	—	54. 25
357*	—	—	—
356*, lines 2–13	—	—	54. 26–31
59. 22–25	60. 26–29	3365–3368	54. 32–35
358*	—	—	54. $35\frac{1}{2}$
59. 26–28	60. 30–32	3369–3371	54. $36\frac{1}{2}–38\frac{1}{2}$
59. 29	60. 33	3372	54. 39, 40^{ab}
59. 30	60. 34	3373	54. 40^{cd}, $40\frac{1}{2}$
59. 31–34	60. 35–38	3374–3377	54. $41\frac{1}{2}–44\frac{1}{2}$
59. 35^{ab}	60. 39^{ab}	3378^{ab}	—
359*(subst. 35^{ab})	—	—	54. $45\frac{1}{2}$
59. 35^{cd}	60. 39^{cd}	3378^{cd}	54. 46
59. 36	60. 40	3379	54. 47
360*	—	—	54. 48
59. 37–44	60. 41–48	3380–3387	54. 49–56
60. 1	61. 1	3388	—
361*	—	—	—
60. 2–3	61. 2–3	3389–3390	55. 1–2

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 4	61. 4	3391	55. 2½, 3
60. 5–16^{abcd}	61. 5–16	3392–3403	55. 4–15
60. 16^{ef}	61. 17^{ab}	3404^{ab}	55. 15½
60. 17–20^{ab}	61. 17^{cd}–20	3404^{cd}–3407	55. 16½–19½^{ab}
362*	—	—	—
60. 20^{cd}	61. 21^{ab}	3408^{ab}	55. 19½^{cd}
363*	—	—	—
60. 21–35	61. 21^{cd}–36^{ab}	3408^{cd}–3423^{ab}	55. 20½–34½
60. 36	61. 36^{cd}–37^{ab}	3423^{cd}–3424^{ab}	55. 35, 35½
60. 37–38^{ab}	61. 37^{cd}–38	3424^{cd}–3425	55. 36½–37½^{ab}
60. 38^{cd}	61. 39^{ab}	3426	55. 37½^{cd}
364*	—	—	55. 38½
60. 39–42	61. 39^{cd}–43^{ab}	3427–3430	55. 39½–42½
365*	—	—	—
60. 43–45	61. 43^{cd}–46^{ab}	3431–3433	55. 43½–45½
366*	—	—	—
60. 46	61. 46^{cd}–47^{ab}	3434	55. 46½
367*	61. 47^{cd}–50^{ab}	3435–3437	—
App. 1, No. 4	—	—	55. 47½–55½
60. 47–50	61. 50^{cd}–54^{ab}	3438–3441	55. 56½–59½
368*	—	—	55. 60½
60. 51	61. 54^{cd}–55^{ab}	3442	55. 61½
60. 52^{a}	61. 55^{c}	3443^{a}	55. 62^{a}
369*, line 1	61. 55^{d}	3443^{b}	—
369*, line 2	61. 56^{ab}	3443^{cd}	55. 63^{ab}
60. 52^{b}	—	—	55. 62^{b}
60. 52^{cd}	61. 56^{cd}	3444^{ab}	55. 63^{cd}
60. 53–54^{ab}	61. 57–58^{ab}	3444^{cd}–3445	55. 64–65^{ab}
370*	—	—	—
60. 54^{cd}	61. 58^{cd}	3446^{ab}	55. 65^{cd}
60. 55^{ab}	61. 59^{ab}	3446^{cd}	55. 66^{ab}
371*(subst. 55^{ab})	—	—	—
60. 55^{cd}	61. 59^{cd}	3447^{ab}	55. 66^{cd}
60. 56–57	61. 60–61	3447^{cd}–3449^{ab}	55. 67–68
372*	61. 62–64	3449^{cd}–3452^{ab}	—
60. 58	—	—	55. 69
60. 59–62	61. 65–68	3452^{cd}–3456^{ab}	55. 70–73
373*	—	—	55. 74–75

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60. 63–65^{ab}	61. 69–71^{ab}	3456^{cd}–3458	55. 76–78^{ab}
374*	—	—	55. 78^{cd}–83^{ab}
375*	—	—	—
60. 65^{cd}	61. 71^{cd}	3459	55. 83^{cd}
61. 1–9	62. 1–9	3460–3468	56. 1–9
61. 10	62. 10	3469	56. $9\frac{1}{2}$, 10
61. 11–15	62. 11–15	3470–3474	56. 11–15
61. 16	62. 16	3475	56. $15\frac{1}{2}$, 16
61. 17	62. 17	3476	56. 17
376*	—	—	—
61. 18–20	62. 18–20	3477–3479	56. 18–20
61. 21	62. 21	3480	56. $20\frac{1}{2}$, $21\frac{1}{2}^{ab}$
61. 22^{ab}	62. 22^{ab}	3481^{ab}	56. $21\frac{1}{2}^{cd}$
61. 22^{cdef}	62. 22^{cd}–23^{ab}	3481^{cd}–3482^{ab}	56. 22, $22\frac{1}{2}$
61. 23–24^{abcd}	62. 23^{cd}–25^{ab}	3482^{cd}–3484^{ab}	56. $23\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
61. 24^{ef}	62. 25^{cd}	3484^{cd}	56. 25
61. 25^{abcd}	62. 26	3485	56. 26
61. 25^{ef}	62. 27^{ab}	3486^{ab}	56. $26\frac{1}{2}$
61. 26^{ab}	62. 27^{cd}	3486^{cd}	56. $27\frac{1}{2}^{ab}$
61. 26^{cd}	62. 28^{ab}	3487	56. $27\frac{1}{2}^{cd}$
61. 27^{ab}	62. 28^{cd}	3488^{ab}	56. $28\frac{1}{2}^{ab}$
377* (subst.27^{ab})	—	—	—
61. 27^{cd}–29^{a}	62. 29–30^{abc}	3488^{cd}–3490^{a}	56. $28\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}^{a}$
378*	—	—	—
61. 29$'^{cd}$	62. 30^{d}–31^{ab}	3490^{bcd}	56. $30\frac{1}{2}^{bcd}$
61. 30	62. 31^{cd}–32^{ab}	3491	56. $31\frac{1}{2}$
App. I, No. 5:-			
line 1	—	—	56. 32
lines 2–5	—	—	56. 33–34
line 6	—	—	56. $34\frac{1}{2}$
lines 7–17	—	—	56. $35\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
61. 31–32^{abcd}	62. 32^{cd}–34^{ab}	3492–3493	56. $41\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
379*	—	—	56. $43\frac{1}{2}^{ab}$
61. 32^{ef}	62. 34^{cd}	3494^{ab}	56. $43\frac{1}{2}^{cd}$
61. 33–34	62. 35–36	3494^{cd}–3496^{ab}	56. $44\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
61. 35	62. 37	3496^{cd}–3497^{ab}	56. 46, $46\frac{1}{2}$
380*	—	—	—
61. 36–37	62. 38–39	3497^{cd}–3499^{ab}	56. $47\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
381*	62. 40^{ab}	—	56. 49
61. 38^{abcd}	62. 43	3499^{cd}–3500^{ab}	56. 50
61. 38^{ef}	62. 44^{ab}	3500^{cd}	56. 51^{ab}
61. 39	62. 44^{cd}–45^{ab}	3501	56. 51^{cd}, $51\frac{1}{2}$
61. 40^{ab}	62. 45^{cd}	3502^{ab}	56. $52\frac{1}{2}^{ab}$
61. 40^{cd}	62. 46	3502^{cd}	56. $52\frac{1}{2}^{cd}$
62. 1–19	63. 1–19	3503–3521	57. 1–19
382*	—	—	—
62. 20	63. 20	3522	57. 20
62. 21^{ab}	—	—	57. $20\frac{1}{2}$
383*(subst. 21^{ab})	63. 21^{ab}	3523^{ab}	—
384*	63. 21^{cd}	3523^{cd}	—
62. 21^{cd}	63. 22^{ab}	3524^{ab}	57. $21\frac{1}{2}^{ab}$
385*	63. 22^{cd}–23^{ab}	3524^{cd}–3525^{ab}	—
62. 22–23^{ab}	63. 23^{cd}–24	3525^{cd}–3526	57. $21\frac{1}{2}^{cd}$–$22\frac{1}{2}$
62. 23^{cd}	63. 25^{ab}	3527^{ab}	57. 23
62. 24	63. 25^{cd}–26^{ab}	3527^{cd}–3528^{ab}	57. 24
62. 25	63. 26^{cd}–27^{ab} =62. 40^{cd}–41^{ab}	3528^{cd}–3529^{ab}	57. 25
62. 26^{ab}	63. 27^{cd}	3529^{cd}	57. $25\frac{1}{2}$
62. 26^{cd}–27	63. 28–29^{ab} =62. 41^{cd}–42	3530^{cd}–3531^{ab}	57. $26\frac{1}{2}^{ab}$, 27
62. 28–33	63. 29^{cd}–35^{ab}	3531^{cd}–3537^{ab}	57. 28–33
62. 34	63. 35^{cd}–36^{ab}	3537^{cd}–3538^{ab}	57. $33\frac{1}{2}$, 34
62. 35–37^{abcd}	63. 36^{cd}–39^{ab}	3538^{cd}–3541^{ab}	57. 35–37
62. 37^{ef}	63. 39^{cd}	3541^{cd}	57. $37\frac{1}{2}$
62. 38–39	63. 40–41	3542–3543	57. $38\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
62. 40	63. 42	3544	57. 40, $40\frac{1}{2}$
62. 41–44^{abcd}	63. 43–46	3545–3548	57. $41\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
62. 44^{ef}	63. 47^{ab}	3549^{ab}	57. 45
62. 45–49	63. 47^{cd}–52^{ab}	3549^{cd}–3554^{ab}	57. 46–50
386*	63. 52^{cd}–53^{ab}	3554^{cd}–3555^{ab}	—
62. 50–57^{abcd}	63. 53^{cd}–61^{ab}	3555^{cd}–3563^{ab}	57. 51–58
62. 57^{ef}	63. 61^{cd}	3563^{cd}	57. $58\frac{1}{2}$
62. 58	63. 62	3564	57. $59\frac{1}{2}$
62. 59^{ab}	63. 63^{ab}	3565^{ab}	57. 60
62. 59^{cdef}	63. 63^{cd}–64^{ab}	3565^{cd}–3566^{ab}	57. 61
62. 60	63. 64^{cd}–65^{ab}	3566^{cd}–3567^{ab}	57. 62

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
62. 61	63. 65^{cd}–66^{ab}	3567^{cd}–3568^{ab}	57. $62\frac{1}{2}$, $63\frac{1}{2}^{ab}$
62. 62	63. 66^{cd}–67^{ab}	3568^{cd}–3569^{ab}	57. $63\frac{1}{2}^{cd}$, 64
62. 63–68^{abcd}	63. 67^{cd}–73^{ab}	3569^{cd}–3575^{ab}	57. 65–70
62. 68^{ef}	63. 73^{cd}	3575^{cd}	57. $70\frac{1}{2}$
62. 69–70^{abcd}	63. 74–75	3576–3577	57. $71\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}$
62. 70^{ef}	63. 76^{ab}	3578^{ab}	57. 73
62. 71–73^{ab}	63. 76^{cd}–78^{cd}	3578^{cd}–3580	57. 74–76^{ab}
62. 73^{cd}	63. 78^{ef}	3581	57. 76^{cd}
63. 1–6^{abcd}	64. 1–6	3582–3587	58. 1–6
63. 6^{ef}	64. 7^{ab}	3588^{ab}	58. $6\frac{1}{2}$
63. 7–8^{ab}	64. 7^{cd}–8	3588^{cd}–3589	58. $7\frac{1}{2}$–$8\frac{1}{2}^{ab}$
387*	—	—	58. $8\frac{1}{2}^{cd}$
63. 8^{cd}	64. 9^{ab}	3590^{ab}	58. 9
63. 9–19	64. 9^{cd}–20^{ab}	3590^{cd}–3601^{ab}	58. 10–20
63. 20	64. 22^{cd}–23^{ab}	3603^{cd}–3604^{ab}	58. 23
63. 21	64. 20^{cd}–21^{ab}	3601^{cd}–3602^{ab}	58. 24
63. 22	64. 21^{cd}–22^{ab}	3602^{cd}–3603^{ab}	58. 22
63. 23	64. 23^{cd}–24^{ab}	3604^{cd}–3605^{ab}	58. 21
63. 24–29	64. 24^{cd}–30^{ab}	3605^{cd}–3611^{ab}	58. 25–30
63. 30	64. 30^{cd}–31^{ab}	3611^{cd}–3612^{ab}	58. $30\frac{1}{2}$, $31\frac{1}{2}^{ab}$
63. 31	64. 31^{cd}–32^{ab}	3612^{cd}–3613^{ab}	58. $31\frac{1}{2}^{cd}$, 32
63. 32–43^{ab}	64. 32^{cd}–43^{cd}	3613^{cd}–3624	58. 33–44^{ab}
388*	—	—	58. 44^{cd}
63. 43^{cd}	64. 43^{ef}	3625	58. $44\frac{1}{2}$
64. 1–2^{abcd}	65. 1–2	3626–3627	59. 1–2
64. 2^{ef}	65. 3^{ab}	3628^{ab}	59. $2\frac{1}{2}$
64. 3–7^{abcd}	65. 3^{cd}–8^{ab}	3628^{cd}–3633^{ab}	59. $3\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
64. 7^{ef}	65. 8^{cd}	3633^{cd}	59. $8\frac{1}{2}^{ab}$
64. 8–9^{ab}	65. 9–10^{ab}	3634–3635^{ab}	59. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}$
64. 9^{cd}	65. 10^{cd}	3635^{cd}	59. 10
64. 10–17^{abc}	65. 11–18^{abc}	3636–3643^{abc}	59. 11–18^{abc}
389*	—	—	—
64. 17^{d}	65. 18^{d}	3643^{d}	59. 18^{d}
390*	—	—	—
64. 18–19^{ab}	65. 19–20^{ab}	3644–3645^{ab}	59. 19–20^{ab}
391*	—	—	—
64. 19^{cd}	65. 20^{cd}	3645^{cd}	59. 20^{cd}
392*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
64. 20–24^{ab}	65. 21–25^{ab}	3646–3650^{ab}	59. 21–25^{ab}
393*	—	—	—
64. 24^{c}	65. 25^{c}	3650^{c}	59. 25^{c}
394*	—	—	—
64. 24^{d}–25^{ab}	65. 25^{d}–26^{ab}	3650^{d}–3651^{ab}	59. 25^{d}–26^{ab}
395*	—	—	—
64. 25^{cd}–26^{ab}	65. 26^{cd}–27^{ab}	3651^{cd}–3652^{ab}	59. 26^{cd}–27^{ab}
396*	—	—	—
64. 26^{cd}	65. 27^{cd}	3652^{cd}	59. 27^{cd}
64. 27–29^{af}	65. 28–30^{ab}	3653–3655^{ab}	59. 28–30^{ab}
397*	—	—	—
64. 29^{cdef}	65. 30^{cd}–31^{ab}	3655^{cd}–3656^{ab}	59. 30^{cd}, 30½
64. 30–34^{ab}	65. 31^{cd}–35	3656^{cd}–3660	59. 31½–35½^{ab}
398*	—	—	—
64. 34^{cd}	65. 36^{ab}	3661^{ab}	59. 35½^{cd}
399*	—	—	—
64. 35^{a}	65. 36^{c}	3661^{c}	59. 36½^{a}
400*	—	—	—
64. 35^{b}	65. 36^{d}	3661^{d}	59. 36½^{b}
64. 35^{cd}	65. 37^{ab}	3662^{ab}	—
401*(subst. 35^{cd})	—	—	59. 36½^{cd}
64. 35^{ef}	65. 37^{cd}	3662^{cd}	59. 37
64. 36^{ab}	65. 38^{ab}	3663^{ab}	—
402*(subst. 36^{ab})	—	—	59. 38^{ab}
64. 36^{cdef}	65. 38^{cd}–39^{ab}	3663^{cd}–3664^{ab}	59. 38^{cd}, 38½
64. 37	65. 39^{cd}–40^{ab}	3664^{cd}–3665^{ab}	59. 39½
64. 38^{ab}	65. 40^{cd}	3665^{cd}	59. 40
64. 38^{cdef}	65. 41	3666	59. 41
64. 39–43	65. 42–46	3667–3671	59. 42–46
403*	—	—	—